
**Les fonts de dades sobre mobilitat:
Experiència d'un estudi delphi en base a les xarxes professionals a internet³**

Sources of data on mobility:
Adelphi study experience based on internet professional network

Carme Miralles-Guasch
Directora del Grup d'Estudis sobre Mobilitat, Transports i Territori.
Departament de Geografia. UAB
carme.miralles@uab.cat

Montserrat Martínez Melo
Investigadora del Grup d'Estudis sobre Mobilitat, Transports i Territori.
Departament de Geografia. UAB
montserrat.martinez.melo@uab.cat

Oriol Marquet Sardà
Investigador del Grup d'Estudis sobre Mobilitat, Transports i Territori.
Departament de Geografia. UAB
oriol.marquet@uab.cat

Resum

L'objectiu de la ponència és presentar un exercici amb metodologia DELPHI com a eina per a investigar sobre les fonts de dades sobre mobilitat a Espanya. La recerca té per objectiu conèixer la perspectiva dels i les professionals que treballen diàriament amb fonts de dades sobre mobilitat i és finançada pel projecte I+D del Ministeri de Ciència i Innovació *La perspectiva territorial, social y medioambiental en las investigaciones sobre movilidad y transporte. Un análisis desde la Geografía* (CSO2010-18022, subprograma GEOG).

En la darrera dècada, ha proliferat la generació de dades sobre mobilitat per a l'estudi de la demanda i els hàbits de les poblacions, així com per modelitzar-los i estimar impactes o externalitats de les decisions de transports i infraestructures. A les fonts tradicionals (censos, enquestes, registres de pas...) s'uneix el repte d'explotar dades massives que originen les dispositius de localització (GPS, telèfons mòbils, bluetooth...). Com en d'altres àmbits l'acceleració en la demanda de dades i les possibilitats de produir-les de manera àgil i econòmica implica dificultats per a mantenir la perspectiva sobre la qualitat de les fonts de dades. Tanmateix, les fonts són l'eix central i transversal de totes les etapes d'anàlisi.

La metodologia DELPHI implica importants avantatges a l'hora d'abordar els professionals que a diari treballen amb eines d'informació per a diagnosticar, avaluar i prendre decisions. Accedir als professionals però ha requerit incloure la dinamització a través de les xarxes socials professionals especialitzades en mobilitat i transport. Així

³ Aquesta comunicació ha sigut finançada pel projecte CSO2010-18022 (subprograma GEOG). *La perspectiva territorial, social y medioambiental en las investigaciones sobre movilidad y transporte. Un análisis desde la geografía.*

s'ha difós la convocatòria de participació a través d'aquesta xarxa en la 1a ronda del mètode DELPHI, i està previst ampliar el protagonisme d'aquestes xarxes en la 2a onada. La ponència discutirà el procés dut a terme i el rol de la investigació a través dels canals que ofereix internet en el seu desenvolupament.

Paraules clau: fonts de dades, mobilitat, estudi de la demanda, impactes, sostenibilitat, mètode DELPHI, investigació a les xarxes socials, recerca a internet.

1. Introducció

1.1. Context teòric

La recerca sobre mobilitat, el transport i el territori ha assistit en els darrers anys a una transformació de paradigma. Des de diverses disciplines i amb objectius diferents i complementaris s'ha s'aposta per enfocaments holístics i dialèctics, abordant la interacció entre factors amb la visió de la geografia, l'urbanisme, l'enginyeria, la sociologia, l'economia, el medi ambient, etc. Al seu torn, el paradigma de la modernitat, que ha dominat el segle XX, se supera adoptant el paradigma de la sostenibilitat (Becks, 1992; Lemkow i Tàbara 2006). El paradigma de la sostenibilitat aporta la dimensió de límit que per a la mobilitat i transports equival a costos (Whitelegg, 1993; Lenzen Dey i Hamilton, 2003). Costos que, la ciència econòmica els denomina externalitats i des de la ciència ambiental s'objectiven com a impactes, i que es poden tipificar en els costos econòmics, socials i mediambientals (Whitelegg, 1997; EEA, 2001; Vivier, 2001). Aquestes 3 dimensions remeten a la noció de triple hèlix (Etzkovitz i Leydesdorff, 1997) i implica l'abordament des de diferents disciplines i enfocaments.

Una part rellevant d'aquests impactes es relacionen amb les pautes de mobilitat de la ciutadania, de manera que l'estimació dels costos o la quantificació i seguiment d'impactes requereix d'informació fiable sobre el comportament quotidià. Sense ella, resultarà es qüestionarà la correcció de les diagnosis, els resultats de les eines de modelització i l'estimació dels seus impactes o externalitats, i per tant el coneixement que ha servit de base per al disseny de polítiques públiques i és el fonament de la seva avaluació.

En aquest context es disposa de fonts d'informació clàssiques (censos, enquestes, registres de pas ...), però també el repte de gestionar i explotar dades generades de manera massiva a cost mínim, com les originats per dispositius de localització (GPS, telèfons mòbils, Bluetooth) (Willumsen, 2012). L'oferta massiva de dades generada per mecanismes orientats a d'altres finalitats (localització i comunicació), i la demanda de dades cada cop més intensa per elaborar diagnosis, dissenys i avaluació, ha provocat un increment exponencial de la disposició de dades primàries. L'acceleració i la

pressió per tenir informació sovint genera dificultats per mantenir la qualitat i per aplicar una correcta metodologia d'anàlisi.

D'aquesta manera, cal visualitzar el paper central i transversal de les fonts primàries d'informació en totes les etapes d'una anàlisi o avaluació, també de qualsevol política pública, de manera que resulta indispensable abordar la revisió les fonts de dades, tant qualitatives com quantitatives, en el context espanyol, com a origen de tota informació i coneixement analític sobre la mobilitat (Figura 1).

Figura 1. Centralitat i transversalitat de les fonts de dades en els processos de recerca i planificació



Font: Elaboració pròpia.

Conèixer les fonts de dades implica analitzar cadascuna d'elles per tal de determinar el detall de la seva metodologia i usos. Tanmateix, resulta també molt necessari conèixer el seu ús. Així, no es tracta només d'acumular expertesa sobre les fonts de dades si no que conèixer-les bé implica també saber quins usos fan els professionals i els investigadors que les estan utilitzant i quines són les seves opinions i percepcions sobre elles.

Aquest és l'objectiu del present exercici: conèixer l'experiència aplicada amb fonts de dades sobre mobilitat i transport així com la percepció i opinió dels professionals que en fan ús.

1.2. Les fonts de dades sobre mobilitat quotidiana

Una característica de les fonts de dades sobre mobilitat a Espanya és la seva escassa sistematització i manteniment (Pazos, 2005), encara que en els últims anys diverses administracions han fet esforços considerables per superar aquesta situació. Destaquen en aquest aspecte, l'Enquesta de Mobilitat de les Persones residents a Espanya, Movilia, Espanya. (2006), liderada pel Ministeri de Foment; l'Enquesta de Mobilitat Quotidiana (EMQ), iniciativa de l'Autoritat del Transport Metropolità (ATM) i del govern català, amb l'objectiu és conèixer amb periodicitat quinquennal la mobilitat de la població tant en de la Regió Metropolitana de Barcelona com al conjunt de Catalunya. D'aquesta operació existeixen tres edicions, 1991, 2001 i 2006.

Tanmateix, per norma general la resposta a les necessitats d'informació dels investigadors i planificadors sovint passa per produir dades primàries a mida, de

manera que no es poden unir esforços ni treballar conjuntament amb aquestes informacions, ja que acostumen a no ser comparables ni homogènies, a més de no ser accessibles al conjunt de la comunitat.

Produir dades a mida implica una probablement excessiva complicació de la seva producció i gestió, que s'explicita, en la manera com se cita les fonts, sovint fent referència directament a agents diversos (el promotor, divulgador o l'empresa que dóna marca a les dades), confonent els diferents papers que cada un d'ells juga en la seva elaboració, el que no permet aclarir qui és qui en la generació de la informació. En aquest sector, com en molts altres, la traçabilitat juga un paper important en la transparència metodològica i qualitat de la informació. Aquest i altres debats estan més o menys presents en les taules de treball dels investigadors i en converses més o menys informals en debatre resultats, però, fins on es coneix, aquestes veus no es recullen ni estan organitzades.

L'objectiu general abordat en la recerca és donar resposta a alguns d'aquests interrogants però també visibilitzar les condicions de producció de les dades que s'utilitzen per analitzar la mobilitat (perfils acadèmics i professionals dels que les produeixen, i qui és qui en aquesta producció i ús), així com determinar els principals avantatges i inconvenients de les diferents fonts dades sobre mobilitat.

2. Metodologia DELPHI

Per a la consulta a professionals i experts que treballen amb dades sobre mobilitat i transport s'ha dissenyat un procés DELPHI. Cal destacar que si bé la metodologia DELPHI gaudeix de molta notorietat entre els científics socials, no resulta freqüent la seva aplicació en l'àmbit de la mobilitat i el transport, i encara menys centrat en la visió dels professionals i investigadors. De fet, fins el moment no s'han localitzat experiències similars en l'àmbit de la mobilitat i el transport en el context espanyol.

Així, en aquest camp escassegen els exercicis de revisió metodològica sistemàtica, i quan les hi ha sovint se centren en proposar metodologies (de càlcul d'impactes per exemple) però no a qüestionar l'origen de les dades. D'aquesta manera, l'objectiu central del procés DELPHI dut a terme és l'aprofundir en l'arrel de la informació disponible sobre mobilitat, en les condicions de la seva producció i en les possibilitats i limitacions del seu ús.

1.1. Característiques fonamentals

L'objectiu principal de la metodologia DELPHI és el d'obtenir informació rellevant d'un grup informat i expert. D'aquesta manera, des dels seus orígens en la investigació industrial i militar en els anys 50 (Dalkey i Helmer, 1951), el seu disseny i aplicacions s'ha anat transformant, s'ha estès a múltiples disciplines i s'ha abordat una gran varietat d'objectes d'estudi, tant acadèmics com empresarials. La varietat d'aplicacions

d'aquesta metodologia en contextos i amb objectius molt diversos, no es pot traduir en la pèrdua del seu valor central: la capacitat d'abordar el coneixement expert (professionals i investigadors) que poden aportar informació de gran valor.

El valor d'aquesta informació es vincula directament al *know how* exclusiu que tinguin els participants sobre la qüestió que s'aborda, que han de tractar continguts que habitualment no són d'accés públic o estan poc difosos, però també de la seva capacitat d'anàlisi i de maduració de noves reflexions. Per tant, els experts o informants clau han de ser protagonistes o observadors directes o indirectes amb capacitat d'anàlisi (Landeta, 2006).

D'aquesta manera, la metodologia DELPHI és especialment adequada quan es donen aquestes tres circumstàncies: necessitat de produir informació de valor, a partir d'informants clau o experts, per abordar qüestions complexes, relacionades amb objectes d'investigació elaborats i/o de difícil accés.

El procediment consisteix en la selecció d'un grup de participants considerats experts i que participaran responant una sèrie de qüestionaris en diferents etapes. L'anonimat i la producció d'informació basada en qüestionaris més o menys estructurats, són una característica particular d'aquesta metodologia que la diferencien de tècniques qualitatives clàssiques, especialment de les dinàmiques de grup i, de bona part dels dissenys basats en entrevistes a experts amb la presència de l'entrevistador.

Els participants tenen per tant la possibilitat de descriure i opinar sobre l'objecte d'estudi sobre el qual se'ls interroga de manera asincrònica, és a dir, prenent el temps que necessitin i en les circumstàncies (llocs, horaris ...) que millor s'adaptin a les seves necessitats. Aquesta flexibilitat i adaptabilitat del procés de participació redunda en la possibilitat que els experts aportin informació detallada i documentada, el que és una característica clau de la metodologia DELPHI de les enquestes tradicionals (Linstone i Turoff, 2010).

De manera general, un procés DELPHI passa per diverses etapes, denominades rondes. Així, prèvia definició del problema d'investigació, la selecció del grup d'experts i informants clau i la resposta al qüestionari a la primera ronda - habitualment amb un important protagonisme de preguntes obertes i genèriques -, porten a l'anàlisi dels resultats i retorn dels mateixos al grup d'experts o panell inicial.

A aquest mateix grup d'experts, que ocasionalment es pot veure ampliat per les propostes del grup inicial, se'ls facilita un nou qüestionari que aprofundeix i / o amplia els resultats de la primera ronda, el que per norma general implica preguntes més concretes i tancades. Aquest procés es pot fer en diverses ocasions.

D'aquesta manera, els participants reflexionen a la segona ronda sobre una diagnosi i resultats produïts en la primera per experts comparables. Aquesta anàlisi reflexionada

és una altra de les característiques fonamentals de la metodologia DELPHI. Així, el coneixement de la posició aportada pel grup pot intervenir en la visió i opinió de subjecte i li permet descobrir altres formes d'enfocar la temàtiques d'anàlisi, produint-se un procés de retroalimentació controlada (Riba, 1999).

Altres característiques del disseny metodològic concret són més variables. És el cas de la necessitat d'una definició concreta de l'univers d'estudi, la mostra obtinguda o el nombre de participants, així com les possibilitats d'anàlisi estadística de les dades. També són variables les diferents formes que prenen els qüestionaris. Característiques totes elles, que preocupen especialment a les perspectives quantitativistes.

Així mateix varien també en el seu disseny aplicat, el nombre de rondes que es duen a terme i fins a quin punt es cerca i s'aconsegueix un diagnòstic compartit o un procés de decisions, com també és variable si es porta a terme una anàlisi prospectiva, amb propostes de futur consensuades o si l'exercici se centra en la diagnosi compartida.

Tant les característiques generals com les particulars de la metodologia DELPHI es discuteixen a continuació, amb la base de l'exercici aplicat realitzat sobre l'opinió dels professionals sobre les fonts de dades sobre mobilitat.

2.2 Metodologia DELPHI aplicada a l'estudi de fonts de dades sobre mobilitat

2.2.1. Definir i accedir a un grup d'informants clau

El primer interrogant a l'hora d'investigar l'opinió dels experts i professionals sobre les fonts de dades sobre mobilitat consisteix a determinar qui forma part d'aquest col·lectiu i localitzar aquest perfil de persones.

Tant la definició com la selecció de participants ha seguit diverses estratègies: en primer lloc es va partir del llistat d'institucions, organismes i empreses dedicades a l'estudi i planificació de la mobilitat. Aquest llistat, elaborat a partir de la recerca a internet, inclou operadors de transport, autoritats de transport, instituts públics i privats de recerca, organitzacions del tercer sector, universitats, consultores, empreses d'enginyeria i arquitectura, així com organismes públics dels diversos nivells administratius: municipis, comarques, agrupacions de municipis, diputacions, nivell autonòmic i estatal.

En segon lloc, es van incloure en els llistats els referents coneguts en l'estudi i planificació de la mobilitat ja que, el grup de recerca forma part d'aquest col·lectiu i per tant compta amb una xarxa primària de contactes. Un cop establert el protocol de relació, és a dir, la informació a facilitar i el calendari de treball, durant diverses setmanes es va contactar amb aquests organismes i empreses un a un tant per correu electrònic com telefònicament.

En tercer lloc, es va difondre la convocatòria de participació en les xarxes professionals. Concretament, es va fer difusió als grups especialitzats en mobilitat de la xarxa professional *Linked-in*. Finalment, alguns candidats que es van oferir a participar en l'estudi van recomanar la participació d'altres informants que van considerar clau, de manera que part del mostreig va ser per bola de neu.

En total es van aconseguir 280 contactes inicials, dels quals 105 van mostrar interès en formar part del grup del panell d'informants, el que representa el 37,5%.

Lògicament, no hi ha cap registre ni font que censi quantes persones estan treballant actualment amb fonts de dades sobre mobilitat, de manera que el procediment DELPHI es converteix en sí mateix en el mecanisme per elaborar un primer marc mostrat d'experts o informants clau. En aquest procés cal destacar l'ampliació significativa de l'univers de candidats i d'enquestes finals, que ha suposat difusió de la invitació a participar en les xarxes professionals en línia, així com el seu rol de definidor del concepte d'expert o informant clau.

En segon lloc, es va remetre el qüestionari juntament amb una carta de participació en què es van detallar les dates i condicions de col·laboració a tots els candidats que desitjaven participar com a experts en el panell del DELPHI. Aquest procés, juntament amb el posterior seguiment per recollir el màxim de qüestionaris va concloure amb la recollida de 40 qüestionaris vàlids, la qual cosa implica un 38,1% de participació de les persones que van mostrar el seu interès per formar part del grup d'experts. Si es posa aquesta dada en relació al conjunt de contactes, suposa una participació del 14,3% del llistat inicial (Taula 1).

Taula 1. Univers de participants i mostra d'experts

	Casos		%	
Total llistat generat (univers potencial d'estudi)	280			
Total candidats a formar part del panell	105	→	37,5	% de l'univers potencial
Participants finals (total enquestes vàlides)	40	→	38,1	% sobre el total de candidats
		→	14,3	% sobre l'univers potencial

Font: Elaboració pròpia. DELPHI de professionals i experts sobre fonts de dades sobre mobilitat

El panell de l'estudi DELPHI sobre les fonts de dades sobre mobilitat, en la seva primera ronda, està format per 40 persones. El total de professionals i experts està format per professionals de les organitzacions socials (7 casos, 17, 5%), universitat (7,

17,5%), administració pública especialitzada en mobilitat i transport (6, 15,0%), consultoria privada d'enginyeria i planificació (6, 15,0%), planificació de la mobilitat a centres universitaris (5; 12,5%), professionals per compte propi (3), empreses operadores de transport públic (2), empresa operadora de transport privat (2) i administració pública (2) (Taula 2).

Taula 2. Panel d'experts i professionals. Activitat dels participants

	Casos	%
Universitat: àmbit acadèmic	7	17,5
Organitzacions socials i del tercer sector	7	17,5
Consultora d'enginyeria i planificació	6	15,0
Administració especialitzada en mobilitat i transport	6	15,0
Universitat: planificació	5	12,5
Treballadors per compte propi	3	7,5
Empresa operadora de transport públic	2	5,0
Empresa operadora de transport privat	2	5,0
Administració pública	2	5,0
Total	40	100

Font: Elaboració pròpia. DELPHI de professionals i experts sobre fonts de dades sobre mobilitat

El rendiment del treball de camp, des de la generació de la llista de possibles participants a la localització de candidats i finalment la mostra o panell final, posen de manifest la dificultat que suposa accedir a perfils experts que voluntàriament aportin les seves reflexions sobre temes complexos. Dificultats que impliquen una important inversió de temps i recursos humans per a la gestió del conjunt del procés.

Així doncs, la mostra final de participants s'ha de valorar molt positivament, tenint en compte que es parteix del total desconeixement de quants i qui treballen en aquest àmbit, però també d'acord amb les recomanacions generals del mètode. En aquest sentit, s'ha de tenir en compte que la metodologia DELPHI en cap cas pretén obtenir una mostra representativa sota criteris d'inferència estadística. Per tant, els resultats que s'obtenen no tenen la vocació de permetre la inferència clàssica de l'estadística, amb els conseqüents criteris d'aleatorietat i els corresponents nivells de confiança i marges d'error, sinó que busca obtenir una mostra en la qual estiguin representats un panell suficient d'experts, però molt especialment, un panell de participants motivats i informats (Landeta i Barrutia, 2011). Així, la revisió de la literatura no ofereix un patró clar sobre la quantitat de participants necessaris per tenir un panell suficient, de manera que hi ha autors que sovint admeten com a suficients mostres mínimes de entre 10-18 experts (Okoli, i Pawlowski, 2004).

Optant per metodologia DELPHI s'ha aconseguit obtenir informació d'experts en estudis i enquestes de mobilitat en diferents vessants del seu ús (disseny, explotació, ús aplicat de la informació ...), i el resultat d'aquest mostreig, en tant que ha implicat demanar informació sobre l'univers d'informants clau i també sobre enquestes i estudis de mobilitat, suposa per sí mateix la possibilitat de dibuixar un primer perfil dels professionals que treballen amb aquestes fonts de dades.

2.2.1. El qüestionari i el tractament de les dades

Una altra característica fonamental del procés DELPHI és el tipus de qüestionaris que s'utilitzen. Com s'ha comentat, el procediment implica diverses fases o onades d'interrogació al panell d'experts. La primera onada s'inicia amb un qüestionari obert, és a dir un formulari en el qual es plantegen les grans preguntes d'interès per a l'equip d'investigació, de manera que l'expert pot facilitar informació i opinió de manera redactada, dedicant l'espai i el temps que consideri oportú. Aquesta fase és la que s'ha desenvolupat fins al moment, de manera que els resultats que es presentaran a l'article corresponen a preguntes obertes.

El qüestionari d'aquesta primer ronda del procés DELPHI, a més del perfil professional i de les entitats en què treballen els participants, s'ha sol·licitat als experts del panell quines fonts es coneixen i quines s'utilitzen i amb quins objectius. En cas de no utilitzar algun tipus de fonts s'ha considerat important conèixer els motius per no utilitzar-les, com a manera d'aproximar a les debilitats d'aquestes fonts. El qüestionari interroga també sobre els avantatges i inconvenients d'aquestes fonts per al seu ús aplicat. Un quart apartat se centra a determinar quins agents estan implicats en la producció de cada tipus de font. Finalment, en tant que és un qüestionari obert s'ha facilitat als participants la possibilitat d'ampliar la seva aportació amb noves qüestions del seu propi interès.

L'anàlisi de la informació dels 40 qüestionaris disponibles s'ha realitzat des de dues perspectives. En primer lloc, en tant que es basa en respostes obertes es tracta d'informació eminentment qualitativa. Aquests textos, un cop gravats en format digital han estat objecte d'una anàlisi de contingut seguint les fases fonamentals d'aquesta tècnica d'anàlisi qualitativa. A partir de diverses lectures de cada pregunta, s'han categoritzat les respostes donant lloc a una classificació de les mateixes en conceptes o idees esmentades per més d'un participant. Aquestes categories de resposta es numeren i per tant passen a transformar-se en informació quantitativa.

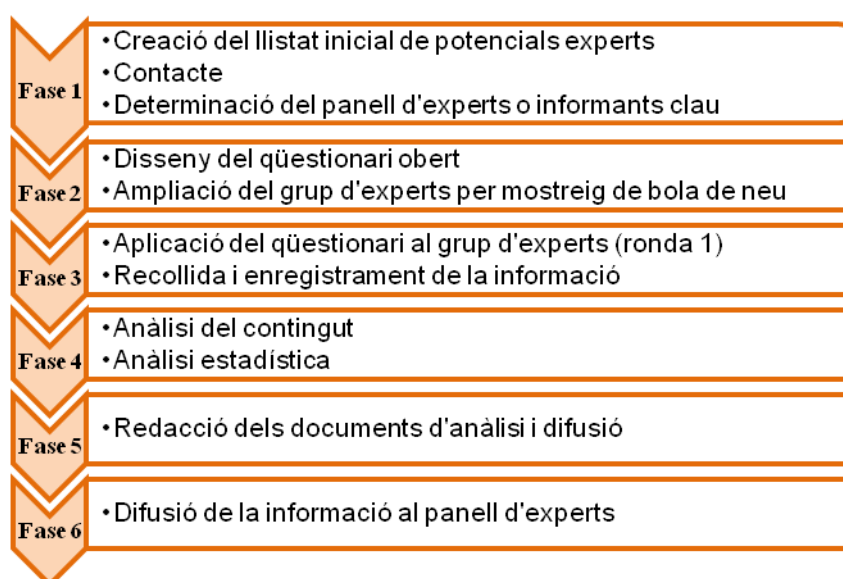
D'aquesta manera, a més de la redacció i interpretació de la informació qualitativa, aquesta es pot analitzar estadísticament, descrivint el comportament de les variables creades, que són de tipus nominal en la majoria de casos, a partir de freqüències i percentatges que donen compte del pes de cada tipus de resposta en el conjunt de la

informació facilitada pels experts del panell. Aquesta és la primera etapa d'anàlisi de la ronda DELPHI duta a terme, que permet passar d'informació qualitativa a dades mesurables estadísticament. En posteriors etapes del procés, els qüestionaris passen a formular actualment en la majoria, amb preguntes tancades que augmenten les possibilitats d'anàlisi estadística i la síntesi de la informació, a partir de l'anàlisi descriptiva de dades, i la seva representació gràfica (Riba, 1999) . Aquest procés, redunda en la capacitat explicativa dels resultats a partir de la triangulació d'informació i anàlisi qualitativa i quantitativa, en un procés d'investigació que combina en totes les seves etapes perspectiva qualitativa i quantitativa.

Com s'ha indicat, els resultats que s'han generat procedeixen d'una primera fase d'un procés que tindrà més etapes. Com a un procés iteratiu, en el qual la informació obtinguda s'ha elaborat i retornat als experts, el repte és que la informació que es faciliti no sigui improvisada sinó que es repensi, completi o precisi incorporant la perspectiva generada pel conjunt de participants. La llibertat en horaris i temps per respondre el qüestionari, possibilita l'obtenció informació reflexionada, i per tant de major qualitat, la qual cosa permet plantejar objectes d'anàlisi més complexos, com sens dubte ho són les fonts de dades sobre mobilitat i transport.

Aquesta metodologia ha aconseguit evitar les reticències per la sensibilitat en expressar difondre i opinions sobre les fonts de dades, tant descriptives com valoratives, ja que es garanteix l'anonimat dels participants i les seves respostes. Així doncs, els resultats obtinguts s'han elaborat a partir d'un procés que té les següents etapes:

Figura 2.Etapes del procés DELPHI sobre fonts de dades en mobilitat i transport. RONDA 1



Font: Elaboració pròpia.

2.2.3. El paper de les xarxes socials professionals en l'accés i la definició del panel d'experts

A continuació, cal discutir quin ha estat el rol de la inclusió de les xarxes com a mecanisme per a definir i accedir al panell d'experts sobre fonts de dades sobre mobilitat i transport. Com és conegut, la irrupció de manera generalitzada de les xarxes socials en la recerca aplicada i acadèmica suscita diferents debats i posicionaments. Tanmateix, cal tenir present que independentment, dels avantatges i inconvenients de les eines en línia cal advertir encara que les metodologies canvien els criteris fonamentals de qualitat no han canviat i són aplicables a la majoria de dissenys (Cooper, 2000:465).

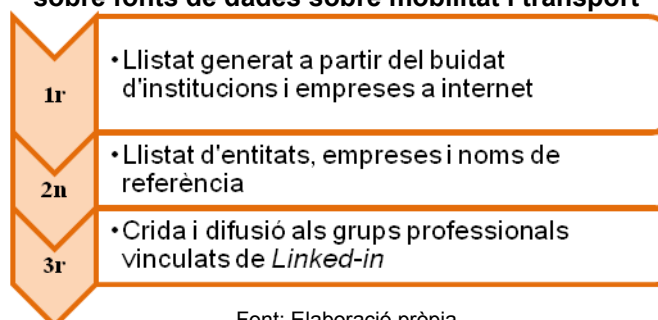
Sovint es fa referència a la disponibilitat de les xarxes socials per a la recerca defensant la seva accessibilitat i facilitat de maneig, per tant prioritant la vessant econòmica, esperant que el resultat sigui més barat, i renunciant si escau en qualitat. Tanmateix, a l'hora de valorar la participació de les xarxes socials en la recerca cal tenir present que els seus avantatges i inconvenients depenen del disseny complet de la metodologia: objectius, característiques de l'univers d'estudi, disseny mostral, especialment quant al marc de mostreig, disseny de qüestionari, recursos, calendari i capacitats de l'equip investigador.

A l'hora de revisar els avantatges i inconvenients de l'ús de les xarxes socials en recerca, la major part de les discussions se centren en la metodologia d'enquesta i en segon lloc, en la metodologia qualitativa. Cal dir però, que no són poques les iniciatives que ofereixen DELPHI's online, especialment en prospectiva amb experiències internacionals d'interès com Real Time DELPHI (<http://www.millennium-project.org/millennium/RTD-general.html>) o Tech Cast (<http://www.techcast.org/>). Al seu torn, bona part la discussió sobre avantatges i inconvenients de la metodologia online, és a l'entorn d'estudis no acadèmics, és a dir, centrats en la recerca aplicada. Si bé, cal tenir present que la proximitat i les sinèrgies entre ambdues línies de recerca són moltes, cal valorar que les diferències existeixen i tenen implicacions significatives en el dissenys i també en els criteris de valoració (Hedrick, Bickman i Rog, 1993).

D'altra banda, una de les vessants discutides sobre la recerca online és l'ús de les xarxes socials. Cal destacar, però, que la gran majoria de la discussió sobre l'ús de les xarxes socials per a la recerca se centren en l'ús de xarxes socials directes no professionals, com *facebook*, amb una visió de l'usuari com a possible client o representant d'un segment de mercat. També domina la recerca sobre el funcionament de les pròpies xarxes i els efectes que aquestes tenen sobre comportaments socials, des dels hàbits de compra a la socialització o la vehiculació de la violència.

D'aquesta manera, cal destacar que l'exercici que es presenta destaca en les següents particularitats. En primer lloc, es basa en la utilització de les xarxes socials de manera integrada en la selecció i captació d'informants clau. Com s'ha comentat, la generació del llistat de contactes per aconseguir candidats a participar en el panel d'informants clau i posteriorment a la mostra final, s'ha realitzat amb diverses opcions, de manera que la crida a través de xarxes socials professionals va ser la 3a de les estratègies.

Figura 3. Generació de contactes per al panel DELPHI sobre fonts de dades sobre mobilitat i transport



Font: Elaboració pròpia.

En segon lloc, la crida a través de les xarxes socials directes, s'ha centrat en la xarxa professional més utilitzada (Ureña, *et al*, 2011). Es tracta doncs d'una xarxa en la que els participants tenen objectius i interessos laborals i professionals. En aquesta xarxa, existeix un mecanisme d'interacció a través de grups d'interès. Aquests grups poden ser amb finalitats diverses com ara la promoció professional personal o d'empreses, o la cerca de feina. També existeixen però grups creats a partir de l'interès comú dels professionals. D'aquesta manera, la crida a la participació en aquest panell es va fer a grups professionals amb interès centrat en la mobilitat i el transport. Concretament es va difondre a través de 8 grups.

D'aquesta manera, els grups existeixen abans de la crida a la participació. Si bé, lògicament, no es tracta de grups interessats en les fonts de dades, sí estan integrats per professionals que a títol individual tenen inquietud per compartir amb altres professionals continguts sobre la seva activitat professional en el món del transport i la mobilitat.

Finalment, una altra característica diferenciadora de l'exercici que es presenta és que la discussió sobre la participació de les xarxes socials s'emmarca en un procés DELPHI, entès com a procés entre el qualitatiu i quantitatiu. D'aquesta manera, l'objectiu no és generar informació estadística, ni obtenir una mostra gran i representativa a nivell estadístic, ni tampoc agilitzar amb procediments CAWI (*Computer Assisted Web Interview*) el procés d'interrogació. De fet, la tramitació i enviament de qüestionari es va realitzar sense format CAWI, amb l'objectiu d'eliminar

l'efecte formulari i facilitar als participants l'entorn i l'espai flexibles per a redactar les seves observacions i opinions. D'aquesta manera, es va optar per enquesta autoadministrada oberta en format de processador de textos.

Tal i com es pot observar a les taules següents, l'impacte de la utilització de la xarxa social *Linked-in* en el procés DELPHI sobre mobilitat i transport és clar. Si bé, el 80% dels registres inicials provenen d'altres estratègies de localització (cerca a internet i entitats i persones de referència), els candidats que han conegut el projecte i s'han interessat per ell a través dels grups de la xarxa social professional suposen el 50% dels candidats i el 55% de la mostra final (taula 2).

Taula 2. Univers de participants i mostra d'experts segons origen del contacte

	Caso s	Origen	
		Linked- in	Altres
Total llistat generat (univers potencial d'estudi)	280	18,9	81,1
Total candidats a formar part del panell	105	50,5	49,5
Participants finals (total enquestes vàlides)	40	55,0	45,0

Font: Elaboració pròpia. DELPHI de professionals i experts sobre fonts de dades sobre mobilitat

D'altra banda, el fet d'incloure la difusió i crida a la participació a la xarxa social professional ha suposat poder incloure en el grup d'experts sobre fonts de dades sobre mobilitat i transport a una part significativa del sector privat i del tercer sector. També ha redundat en la inclusió de perfils professionals provinents de les enginyeries (60%).

Taula 3. Sector d'activitat dels participants en el panel d'experts segons origen del contacte

	Casos	Origen	
		Linked-in	Altres
Privat	11	81,8	18,2
Públic	22	18,2	81,8
Tercer sector	7	71,4	28,6
Total	40	45,0	55,0

Font: Elaboració pròpia. DELPHI de professionals i experts sobre fonts de dades sobre mobilitat

Taula 4. Formació dels participants en el panel d'experts segons origen del contacte

	Casos	Origen	
		Linked-in	Altres
Enginyeria	15	60,0	40,0
Ciències	7	14,3	85,7
Ciències socials	18	44,4	55,6
Total	40	45,0	55,0

Font: Elaboració pròpia. DELPHI de professionals i experts sobre fonts de dades sobre mobilitat

Cal dir en canvi, que personal tècnic i càrrecs directius provenen quasi en la mateixa proporció de la xarxa i altres orígens de contacte així com que tampoc s'observa una alteració en el perfil de gènere dels professionals.

Taula 5. Càrrec dels participants en el panel d'experts segons origen del contacte

	Casos	Origen	
		Linked-in	Altres
Directiu	15	53,3	46,7
Tècnic	21	47,6	52,4
Total	40	45,0	55,0

Font: Elaboració pròpia. DELPHI de professionals i experts sobre fonts de dades sobre mobilitat

Taula 6. Gènere dels participants en el panel d'experts segons origen del contacte

	Casos	Origen	
		Linked-in	Altres
Home	30	46,7	53,3
Dona	10	40,0	60,0
Total	40	45,0	55,0

Font: Elaboració pròpia. DELPHI de professionals i experts sobre fonts de dades sobre mobilitat

D'aquesta manera, es posa de manifest que la inclusió de les xarxes socials per a l'accés a un perfil professional tant particular com el de persones que acostumen a treballar amb fonts de dades sobre mobilitat i transport ha estat determinant per a aconseguir un perfil heterogeni probablement més proper a l'existent en la realitat quotidiana de tècnics i directius. Altrament, es valora d'aquesta estratègia la capacitat per accedir a la percepció i opinió a títol personal, ja que sovint la no participació d'algunes entitats o professionals cal atribuir-la a les dificultats per accedir a la persona concreta que s'encarrega de la generació i anàlisi de dades. Aquesta dificultat es relaciona amb la pròpia complexitat de les empreses i institucions per a accedir al personal de base o tècnic així com al fet que el personal valora en clau institucional la conveniència o no de participar en un estudi com a aquest i no tant l'aportació professional individual que pot significar.

D'aquesta manera, la metodologia de treball de camp emprada en el procés DELPHI especialment quant a la inclusió de les xarxes socials, però també al fet de ser un procés de participació amb formulari obert autoadministrat comporta les conegudes avantatges atribuïbles a aquest mètode de treball de camp. Així, arriba amb major mesura a mostres amb elevat nivell d'ocupació o menor disponibilitat de temps i en determinats universos accedeix amb major probabilitat a l'informant clau o a major nombre d'informants clau.

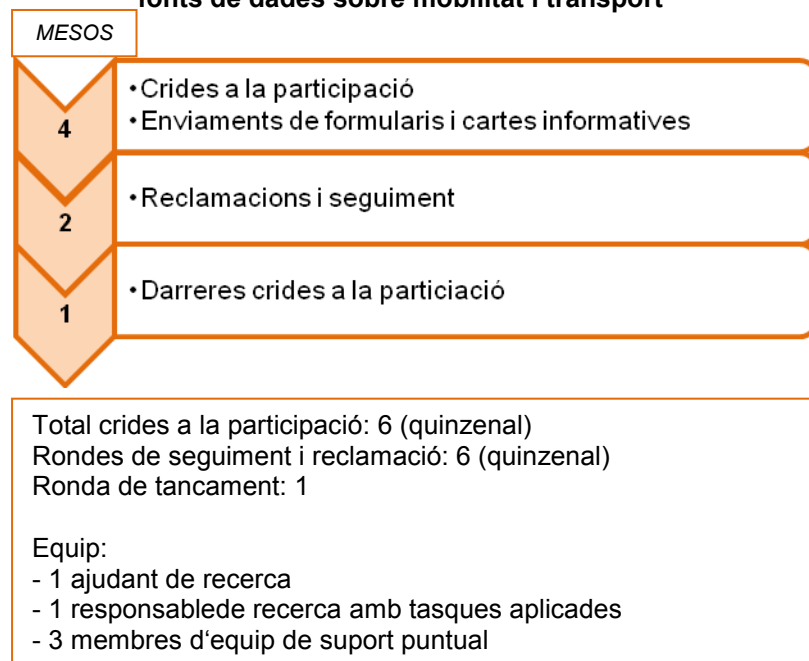
El fet d'utilitzar qüestionari en format de processador de textos i enviament mail evitant formularis web ha implicat que, al mateix temps que el participant ha disposat dels temps i condicions de flexibilitat que facilita un qüestionari autoadministrat, les limitacions de durada del formulari i risc d'abandó no s'han donat.

Una darrera qüestió que cal comentar és el temps dedicat a aquest treball. En l'ús del mètode DELPHI, un dels factors més discutits en l'àmbit aplicat són els temps, si bé sovint resulta complicat disposar d'aquesta informació a publicacions i revistes sobre recerques sobre aquest mètode. A més, la major agilitat i rapidesa és també una de les qüestions positives vinculades al treball de camp online i a la recerca amb xarxes socials (Llauradó, 2006). A continuació es mostra la periodització duta a terme en el present exercici.

Es tracta doncs, d'un treball de 7 mesos dut a terme per un tècnic ajudant de recerca i un responsable de recerca, ajudats de manera puntual per altres membres de l'equip. Amb una dedicació intensiva, que si bé no va ser del 100% de la jornada de manera continuada sí es pot estimar en aproximadament el 70% del temps de treball en el conjunt del període.

Lògicament valorar la durada de les dedicacions a un treball com aquest resulta complex. Tanmateix, tot sembla apuntar que sense la dinamització i rapidesa aportada per la xarxa social professional aquest treball hagués obtingut un rendiment quant a participació força més baix i molt més lent.

Figura 4. Periodització del treball de camp en el DELPHI sobre fonts de dades sobre mobilitat i transport



Font: Elaboració pròpia.

Finalment, un darrer factor de dinamisme aportat per la xarxa social professional és el *feedback* col·lectiu i espontani que es produeix en els grups amb el retorn de la informació. Així, alguns participants un cop rebut i el document de resultats que acompanya la ronda de DELPHI espontàniament aporten la seva opinió sobre el mateix. Cal dir, però que en un DELPHI el procés de retroalimentació ha de ser controlat, de manera que aquest ha d'estar pautat pel grup de recerca per tal d'un posterior anàlisi del mateix.

3. Resultats inicials

Un cop discutit i revisat el procés metodològic i el paper que en ell han tingut les xarxes socials professionals, cal fer una breu presentació dels resultats d'aquest procés. Així, el mètode DELPHI ha permès disposar d'informació de primera mà procedent de professionals implicats directament amb l'objecte d'estudi (Landeta i Barrutia 2011), interrogats a través d'un qüestionari semi-estructurat sobre les fonts de dades que es coneixen i s'utilitzen, els usos que se'ls donen, els avantatges i inconvenients que tenen aquestes fonts i els agents que participen en la generació d'aquestes fonts.

Els resultats que s'exposen se centren en tres qüestions fonamentals: el perfil dels professionals que elaboren i analitzen dades sobre mobilitat, els agents implicats en la generació d'aquestes fonts i les fortaleeses i debilitats de les fonts més utilitzades en el context espanyol.

3.2. Perfil dels professionals

Com s'ha comentat, una de les fortaleeses del disseny metodològic aplicat és la de fer aflorar els perfils professionals de les persones que actualment s'encarreguen, dissenyen, analitza i / o prenen decisions a partir de fonts de dades sobre mobilitat. La importància d'aquesta informació és crucial ja que sovint qui i com són els agents que intervenen en l'elaboració d'aquesta, explica molt sobre les dades que existeixen i es difonen. Aquesta perspectiva d'anàlisi suposa una novetat significativa en l'aproximació als perfils dels professionals que treballen en temes de mobilitat i transports. Així, el més habitual és que es descriguin els perfils professionals a partir de la formació inicial, descrivint, per exemple, de què treballen els professionals de la geografia. En canvi, en aquest article es descriu qui està treballant en un determinat camp o matèria, ja que en tots els camps i tasques acostumen a barrejar diversos perfils professionals i acadèmics. Els 40 experts del panell de l'estudi DELPHI, es poden considerar una mostra, sinó representativa sota criteris estadístics, ja que el mètode no ho pretén, que dibuixa una radiografia prou afinada de qui treballen amb fonts de dades sobre mobilitat a Espanya.

D'aquesta manera es pot afirmar que el maneig de les fonts de dades sobre mobilitat està en mans gairebé a l'una de científics socials (45%) i enginyers / es (37,5%) de manera que només 1 de cada 10 seria una persona procedent d'altres ciències. Els científics socials són principalment llicenciats en Geografia i els enginyers ho són en Camins, Canals i Ports.

Els professionals que treballen amb fonts de dades sobre mobilitat sovint tenen formació de tercer cicle, 4 de cada 10, ja sigui màster (22,5%) o doctorats (17,5%), però és diferent en funció del seu tipus de formació de base. Així, les persones amb més formació es troben més representats entre els que estan formats en ciències socials, que, al seu torn, opten amb major freqüència pel doctorat que per un màster. De fet, tots els enginyers que tenen formació de tercer cicle i han participat en aquest estudi tenen un màster i cap és doctor. Els doctorats no són especialitzats en mobilitat i tampoc ho són els màsters que principalment es centren en camps més amplis com l'ordenació del territori, l'urbanisme i / o gestió ambiental.

Respecte al gènere, 3 de cada 4 professionals que utilitzen fonts de dades sobre mobilitat són homes (75%), i la meitat professionals vinculats al sector públic (55%). En segon lloc, 1 de cada 3 treballa en l'àmbit privat, i menys els que treballen en organitzacions del tercer sector com sindicats o associacions específiques (17,5%). També cal destacar que aquesta variable s'orienta en certa mesura l'especialització del treball, ja que en l'entorn públic és més freqüent que els professionals treballin directament en entitats especialitzades en mobilitat i transport, mentre que al sector

privat dominen les consultores d'àmbits professionals més amplis, dedicades a l'enginyeria i l'urbanisme en general, així com els que treballen per compte propi o en empreses de treball de camp.

Aquests professionals s'ocupen principalment càrrecs tècnics (52,5%), si bé gairebé el 40% té un càrrec directiu (37,5%), que són més freqüents quan s'és enginyer, reduint-se a un simbòlic 10% els que es dediquen a la docència i investigació en el món acadèmic, de manera que tenir un doctorat no implica dedicar-se al món acadèmic sinó que, bona part dels doctors exerceixen fora de l'àmbit investigador i docent.

3.2. La generació de fonts de dades: agents implicats

Si es pot estar d'acord que hi ha desconeixement sobre les característiques de les persones que treballen amb fonts de dades sobre mobilitat probablement sigui encara més complex determinar quin tipus d'agents estan implicats i quins rols tenen a l'hora de promoure, encarregar o usar fonts. Identificar el que sovint s'anomena '*stakeholder*' és a dir, els grups o organitzacions que estan vinculats a les fonts de dades sobre mobilitat i que de manera directa o indirecta poden influir o ser influïts per elles, pot ser laboriós i donar lloc a una gran atomització de figures. D'aquesta manera, s'ha centrat l'esforç en determinar quines entitats promouen, s'encarreguen i usen les diferents fonts, amb el convenciment que no només és important saber qui, sinó també en quin entorn organitzatiu i institucional es produeixen aquestes fonts.

Abordar aquesta qüestió no ha estat tasca fàcil ja que sovint un agent pot tenir més d'un rol i aquests no sempre són explícits. A això cal afegir que en funció del tipus de font, poden ser diferents tant els agents com els seus papers que exerceixen. La principal confusió apareix en la distinció entre promotor i client, ja que pot ser complicat separar fins a quin punt s'executa el treball o s'encarrega.

En primer lloc, s'ha de destacar el paper clau de l'administració pública en la promoció de la majoria de tipus de fonts sobre mobilitat. Així, tant en censos i enquestes generals a la població com a la resta de fonts de dades, l'administració és present. També en enquestes generals que poden contenir informació sobre mobilitat, com les d'ús del temps o condicions de vida el paper de l'administració és gairebé hegemònic. S'ha de distingir un segon tipus de fonts en què el protagonisme de l'administració pública és compartit amb organismes privats, com empreses de gestió i planificació de la mobilitat, associacions, lobbies i consultores. És el cas de les enquestes a mesura sobre mobilitat, el registre de pas de vehicles i els estudis qualitatius. Per la seva banda la universitat participa fonamentalment en la generació de dades censals i enquestes generals específiques sobre mobilitat així com estudis qualitatius.

Però no necessàriament coincideix la promoció de la generació de dades amb qui s'encarrega i utilitza aquesta informació. Començant pels censos i enquestes generals

a la població sobre mobilitat, la promoció part de l'àmbit públic i els organismes superiors de l'administració i habitualment és l'administració pública la que s'encarrega i actua com a client d'aquestes fonts. No obstant això, no són els únics usuaris d'aquesta informació, ja que les consultores utilitzen aquesta informació per als seus diagnòstics i decisions.

En la generació d'enquestes a mida sobre mobilitat, a més d'aquest triangle de relacions, les consultores i empreses privades poden promoure algunes, especialment d'àmbit local. No obstant això, en el sector es considera que les consultores tenen un rol més clar com usuàries de la informació que es produeix.

En el cas dels registres de pas de vehicles les dades són usats principalment per l'administració local i les consultores per encàrrec de l'administració pública, mentre que els estudis qualitatius són utilitzats per l'administració pública, les consultores i les universitats. Però el més habitual és que siguin la pròpia administració i especialment els seus consorcis i agrupacions especialitzades en mobilitat les que demandin aquest tipus d'estudis més comprensius (Taula 7).

3.3. Les fonts més utilitzades: discussió d'avantatges i inconvenients

Els censos, enquestes generals i enquestes específiques sobre mobilitat són fonts de dades conegudes per la totalitat dels professionals que treballen en aquest àmbit, i usades per una àmplia majoria.

Per als experts interrogats, aquestes operacions tenen el principal avantatge de permetre un coneixement general de les pautes de mobilitat, es centra en aspectes molt concrets com el nombre de desplaçaments o si es tracta realitzen a peu, en transport públic o privat, motoritzat o no. A més els professionals opinen que es tracta de dades als quals els falta profunditat en les seves possibilitats d'anàlisi per territoris, operadors o altres fenòmens importants en l'estudi aplicat de la mobilitat.

Una altra debilitat, encara més important, és la discontinuïtat i per tant manca d'actualització d'aquestes operacions. Així, a Espanya, les operacions censals són de 2001 i no s'han tornat a repetir. Per la seva banda, l'enquesta a nivell estatal Movilia té 2 edicions (2000-2001 i 2006-2007). Per la seva banda a Catalunya l'Enquesta de Mobilitat Quotidiana (EMQ) data de 2006 i no s'ha tornat a repetir fins ara. D'aquesta manera, l'enquesta específica sobre mobilitat amb major continuïtat és l'Enquesta de Mobilitat en dia feiner (EMEF) que compta amb una sèrie de dades estable anualment des de 2003, però limitant la sèrie temporal a la Regió Metropolitana de Barcelona. Per la seva part els participants de fora d'Espanya al·leguen que es tracta de fonts sovint inexistents en els seus territoris.

A aquests qüestionaments cal afegir, especialment per les enquestes específiques sobre mobilitat, és a dir aquelles que es realitzen en territoris concrets (municipis,

polígons d'activitat econòmica, centres d'activitat com campus universitaris ...), la manca d'accessibilitat a les dades i resultats i l'elevat cost d'execució d'aquestes anàlisis i explotacions quan aquests han de donar resposta a necessitats concretes dels professionals, ja que s'ha de comptar amb formació específica i avançada per a l'explotació i anàlisi de dades, el que com s'ha descrit en l'apartat anterior, no és un tret comú entre els professionals dedicats a aquest àmbit.

A més, sovint la seva especificitat redunda en que no inclouen dades fora de l'entorn o camp d'estudi, de manera que si bé es pot descriure la mobilitat dels residents en un municipi és complicat estimar la mobilitat total en el mateix de persones no residents en el mateix. Finalment, no cal oblidar que aquestes operacions locals o concretes comporten una elevada inversió per als clients i promotors.

Un segon grup de fonts de dades sobre mobilitat el formen les enquestes sobre altres qüestions que poden incloure aspectes sobre la mobilitat, els registres de vehicles, els estudis qualitatius específics sobre mobilitat. Aquestes fonts són utilitzades per aproximadament 6 de cada 10 professionals.

En primer lloc la principal limitació de les enquestes generals que poden incloure dades sobre mobilitat (usos del temps, laborals, condicions de vida) és la manca de coneixement sobre la seva existència i les seves potencials usos per a l'explotació de dades sobre la matèria d'interès. Així, hi ha una manca de tradició en la difusió de dades sobre mobilitat quan s'analitzen aquestes fonts els objectius d'anàlisi rarament inclouen aquesta dimensió social vital per a l'estudi de les temàtiques que aborden. D'aquesta manera es tracta d'un discurs circular ja que no s'usen per què no es coneixen prou i es qüestiona la seva fiabilitat, i per què no es coneixen no s'usen fins al punt que podria fer-se.

Als registre de pas de vehicles seu ús es centra en seguiment de la utilització de les vies o d'afluència i elaborar així estudis o informes de diversa índole, ja que es valora d'ells la seva fiabilitat a l'hora de donar informació detallades una via o espai (intensitats, velocitats, composició, incidències a la carretera ...). Però, a més de la manca d'accessibilitat a les dades, ja que sovint no són públics, la manca d'actualització i el cost de realització quan no n'hi ha, s'han d'afegir importants crítiques pel que fa a la seva utilitat. Així, és comú que els professionals considerin que no responen a les seves necessitats d'informació ja que per exemple no general matrius d'origen-destinació. A més, es considera que és una font que informa sobre la via però no sobre la demanda (perfils, motius ...) i que són sovint imprecisos, per exemple per analitzar territoris de certa envergadura.

Pel que fa als estudis qualitatius, entre els quals es pot incloure les dinàmiques de participació ciutadana sovint dins de processos de planificació estratègica, el seu ús es

concentra en la realització de plans i, molt sovint, en el coneixement i seguiment de la satisfacció d'usuaris. A més dels qüestionaments ja esmentats, s'ha de destacar la manca de fiabilitat que molts professionals atorguen a aquest tipus de metodologies, reproduint l'antic debat entre tècniques d'investigacions quantitatives i qualitatives.

Finalment, els avantatges dels registres de validacions i persones, les enquestes a mida sobre temàtiques diverses que poden incloure dades sobre mobilitat i els estudis qualitatius no específics són molt menys usats professionalment: aproximadament per 4 de cada 10 i acumulen les debilitats exposades per les principals fonts de dades. No obstant això, es pot matisar que els registres de pas de persones i les validacions de transport són molt menys utilitzats que els de vehicles que comporta la reflexió sobre les centralitat dels vehicles en l'estudi de la mobilitat tenint un segon pla la persona o l'espai públic, i el transport col·lectiu.

4. Conclusions

Els canvis conceptuals i analítics esdevinguts en les últimes dècades en els estudis de la mobilitat i el transport han transformat la generació, utilització i difusió de les informacions primàries. Les dades que es produeixen s'utilitzen per a múltiples funcions, des de l'estudi dels hàbits de les poblacions i les estimacions i tipificacions de la demanda, fins a l'estimació d'impactes i la modelització de patrons que combinen diversos factors.

Aquests canvis s'enfronten per una banda a la producció massiva i fraccionada de dades. I per l'altra al repte de gestionar i explotar dades massius a cost mínim gràcies a la revolució informacional que implica el desenvolupament de la tecnologia dels dispositius de localització (GPS, telèfons mòbils, Bluetooth).

No obstant això, sovint s'ha prestat molta atenció al desenvolupament dels usos de la informació, sense valorar prou ni de manera sistemàtica l'origen i la producció. A més la seva qualitat i credibilitat és fonamental per produir dades rigoroses i creïbles així com estables i disponibles per a la comunitat investigadora i per als planificadors. Revisar les fonts de dades ha estat una tasca oblidada en les investigacions recents sobre mobilitat. Una situació que ha tingut conseqüències en la seva qualitat i estabilitat.

Aquest article ha centrat els seus esforços en presentar els procediment per a obtenir informació sobre el coneixement, ús i percepció dels professionals que utilitzen dades sobre mobilitat i transport, a través de metodologia DELPHI amb ús de xarxes socials directes professionals.

Accedir a la perspectiva dels professionals que diàriament produeixen i analitzen dades sobre mobilitat, i gestionen i planifiquen d'acord als seus resultats requereix d'una metodologia que permeti accedir a un univers d'estudi format per experts i

tècnics que operen des de diferents disciplines, amb diferents càrrecs i funcions, i en empreses i entitats de diversa índole. Per això s'ha iniciat la implementació de la metodologia DELPHI, que es caracteritza per permetre accedir a un col·lectiu de professionals, no delimitat prèviament, que produeixen i gestionen informació i que la utilitzen. Aquesta tècnica, que requereix d'un important esforç d'implementació i gestió, implica diverses etapes, en les que la participació de les xarxes socials professionals ha estat clau.

L'article posa de manifest la necessitat de comptar amb una metodologia d'estudi, la tècnica DELPHI, que supera la tradicional barrera d'accés a l'experiència i opinió dels professionals que produeixen fonts de dades, i que permet compartir informació de difícil accés, reflexionada i informada. La inclusió de les xarxes socials professionals implica una millora substancial en el nivell de resposta i per tant en el total de participants en el grup d'experts així com en la diversificació del perfil de participants.

L'article finalitza exposant breument els principals resultats de l'operació sobre el perfil dels professionals que treballen amb aquestes fonts, els rols que existeixen a l'hora de produir-les i els avantatges i inconvenients de les més utilitzades.

BIBLIOGRAFIA

- BECKS, U. (1992) *The risk society*, London, Sage (La sociedad del riesgo, 1996, Barcelona, Paidós).
- DALKEY, N. y HELMER, O. 1951. An experimental application of the Delphi method to the use of experts. *Management Science* Nº 9 (3). pp. 458-467.
- COUPER, P. (2000) *Web Surveys: A Review of Issues and Approaches*. The Public Opinion Quarterly, Vol. 64, No. 4., pp. 464-494. Oxford University Press.
- COUPER, P. (2005) *Web Technology Trends in Survey Data Collection*. Social Science Computer Review 2005 23: 486. SAGE
- EEA (2001) *Term 2001. Indicators Trucking transport and environment integration in the European Union*. Copenhagen, European Environment Agency.
- ETZKOVITZ, H. Y LEYDESDORFF, L. (Eds) (1997) *Triple Helix of University-Industry-Government Relations*, London, Pinter.
- HAMILTON C. (2003). "Climate Change". En Hensher, D. A. & Button, K. J., *Handbook of Transport & the Environment*, Handbooks in Transport: Volume 4, 37-60. Amsterdam: Elsevier
- HEDRICK, T. BICKMAN, L. ROG, D. (1993). *Applied Research Design: a practical guide*. Newbury Park (CA)-London-New Delhi: SAGE.
- LANDETA, J. 2006. Current validity of the Delphi method in social sciences. *Technological Forecasting method in social sciences* Nº 73. pp. 467-482.
- LANDETA, J. y BARRUTIA, J. 2011. People consultation to construct the future: A Delphi application. *International Journal of Forecasting* Nº 27. pp. 134-151.
- LEMKOW, L. Y TÀBARA, J. D. (eds.) (2006) *Environmental sociology, Papers*. Revista de Sociologia, 82

- LINSTONE A. y TUROFF, M. 2010. Delphi: A brief look backward and forward. *Technological Forecasting method in social sciences* Nº 78. pp. 1712-1719.
- LLAURADÓ, O. (2006) El trabajo de campo online: qué hemos aprendido en los últimos 10 años. *Investigación y Marketing*, núm. 91. juny. Pàgs.1-7.
- OKOLI, C y PAWLOWAKI, S.D. 2004. The Delphi method as a research tool: an exemple, design considerations and applications. *Information and Mangement* Nº 42. pp. 15-29.
- PAZOS, M. 2005. El estudio de la movilidad diaria en España: limitaciones en las fuentes y alternativas propuestas. *Ería: Revista cuatrimestral de geografía* [Nº 66](#). pp. 85-92.
- RIBA, C. 1999. La tècnica Delphi com a eina de prospecció i d'implicació ciutadana. *Revista Catalana de Sociologia* Nº 11. pp. 171-174.
- UREÑA, A. FERRARI, A. BLANCO, D. VALDECASA, E. (2011) Las Redes Sociales en Internet. ONTSI. Observatorio Naiconal de las Telecomunicaciones y de la SI
- VIVIER, J. (2001) The milenium cities Database for sustainable Transport, Union Internationale des transports Publics (UITP), Brussels
- WHITELEGG, J. (1993) Time pollution, *The ecologist*, 23 (4), p.131-155
- WHITELEGG, J. (1997) *Critical Mass. Transport, environment and society in th the twenty-first Century*, Pluto Press, London

**La metodologia d'una enquesta longitudinal:
el cas del Panel de Desigualtats Socials a Catalunya**

Meritxell Argelagués, Carla Domínguez, Mercè Mauri,
Laura Morató, Laia Pineda i Anna Tarrés

Fundació Jaume Bofill
C/Provença 324 - 08037 Barcelona
93.458.87.00, paneldesigualtats@fbofill.cat, lpineda@fbofill.cat

Resum:

El Panel de Desigualtats Socials a Catalunya (PaD en endavant) és la primera enquesta impulsada a Catalunya amb caràcter longitudinal i a una mostra panel. Entre altres característiques de l'enquesta (àmplia cobertura temàtica, comparabilitat internacional, doble unitat d'anàlisi: individu/llar,...) que podríem esmentar, la longitudinalitat i la mostra panel són, sens dubte, les característiques clau que distingeixen el PaD d'altres enquestes catalanes, i que la converteixen en una enquesta pionera al nostre país.

L'opció per una enquesta longitudinal a una mostra panel pura impacta sobre el disseny dels **qüestionaris**, pensats per obtenir no només informació estàtica sinó també dinàmica (preguntes sobre el canvi); sobre l'evolució de la **mostra**, en la qual s'hi afegeixen les parelles i els nous fills dels membres originals de la mostra i desapareixen els que són institucionalitzats, els que moren o marxen de Catalunya; en el **treball de camp**, on seguir a les mateixes persones any rere any amb independència de si ja no viuen a la mateixa llar (per separació, canvi de residència o emancipació), resulta en una operació complexa; sobre les tècniques de **depuració de les dades**, en les quals cal cercar la consistència amb les onades anteriors i no només en l'adequació dels codis de resposta; o en la mateixa **presentació** de les dades, construint, al costat de les matrius d'onada, les matrius longitudinals (*wide* i *long*) amb variables plenes i harmonitzades. En l'àmbit de l'**anàlisi** de dades longitudinals, s'obren les possibilitats a una varietat de tècniques estadístiques quantitatives que divergeixen de les habitualment utilitzades en l'anàlisi de dades transversals per temps requerit i nivell de complexitat.

Més enllà de les característiques de longitudinalitat i mostra panel, el format final de l'enquesta PaD (quant a continguts, tipus de qüestionaris i variables, entre altres) és el fruit de moltes altres decisions metodològiques, a les quals també ens referim breument.

Paraules clau: Enquesta, longitudinal, panel, anàlisi dinàmica.

1. Introducció: l'aposta per una enquesta longitudinal a una mostra panel

El Panel de Desigualtats Socials a Catalunya (PaD en endavant) és la primera enquesta impulsada a Catalunya amb caràcter longitudinal i a una mostra panel.

L'opció per una enquesta longitudinal l'any 2000, atesa la minsa experiència que el nostre país havia acumulat en aquest tipus d'enquestes, feia indispensable emmirallar-se en experiències longitudinals internacionals, algunes d'elles amb una llarga tradició.⁴

Enquestes com la [British Household Panel Survey](#)-BHPS (Regne Unit, 1991), la [German Socio-Economic Panel](#)-GSOEP (Alemanya, 1984) o el [Swiss Household Panel](#)-SHP-PSM (Suïssa, 1999), totes elles amb solvència reconeguda, han estat els principals referents metodològics del PaD, tant en el moment de dissenyar-lo, com també al llarg de la seva implementació, durant 11 onades.

L'objecte d'aquesta comunicació és destriar, entre tots els aspectes metodològics que han donat forma al PaD, els que són clau per implementar una enquesta longitudinal a una mostra panel. Hem mirat d'estructurar-la de manera que pugui ser una bona guia metodològica per a qualsevol enquesta longitudinal, més enllà de les característiques pròpies de l'enquesta PaD.

2. El disseny de l'enquesta PaD: 9 decisions metodològiques transcendents

El disseny del PaD es deriva de 9 decisions metodològiques inicials. La suma de totes elles és la que ha donat forma al PaD, però el caràcter longitudinal i la mostra panel del PaD van ser les decisions centrals i amb major impacte metodològic. L'any 2000, en la fase de disseny de l'enquesta, es va decidir que el PaD seria una enquesta:

1. **longitudinal**, per observar les trajectòries personals amb els canvis que es van produint en els moments clau del cicle vital;
2. **panel**, seguint la mateixa mostra de llars i individus al llarg dels anys, però també els que s'incorporen per causa de formació de parella, separació, naixement...;
3. **d'àmplia cobertura temàtica**, per poder analitzar els diferents aspectes de l'estructura social i les desigualtats, amb un aprofundiment especial, a les darreres onades, en les preguntes sobre educació;

⁴ Les primeres enquestes longitudinals que hem pogut rastrejar daten dels anys 40, com la [National Survey of Health and Development](#), iniciada l'any 1946 al Regne Unit en el camp de la recerca biomèdica. No és fins als anys 60 que comencen de desenvolupar-se en l'àmbit de les ciències socials, tant als Estats Units com a la Gran Bretanya, amb la pionera [Criminality in a Birth Cohort](#) (1964, Universitat de Pennsilvania-Filadelfia), la *1958 Birth Cohort Study*, actualment coneguda com a [1958 National Child Development Study](#), impulsada des de la Gran Bretanya l'any 1965, o amb el [Panel Study of Income Dynamics](#), iniciat l'any 1968 a la Universitat de Michigan, Estats Units.

4. **anual**, traduïnt-se en un volum de dades molt important i bons nivells de qualitat en les variables més susceptibles al canvi;
5. **representativa**, del conjunt de la població de Catalunya i de les quatre províncies catalanes⁵
6. **comparable**, amb altres fonts de dades, tant nacionals com internacionals⁶
7. **amb doble unitat d'anàlisi: individu i llar**, per transcendir l'individu i entendre en quin context social i de llar es desenvolupa;
8. **amb doble perspectiva: objectiva i subjectiva**, buscant un equilibri entre les preguntes de caràcter objectiu i les que se centren en els aspectes subjectius de la vida dels enquestats (dimensió sovint oblidada a les enquestes);
9. **amb sistema d'enquestació CAPI** (*Computer Assisted Personal Interview*), per a un major control sobre temps i rutes d'enquestació, minimització dels valors perduts, bloqueig de valors inconsistents i codificació automàtica de les respostes.

3. Dades longitudinals, enquestes longitudinals i mostres panel: aclariments conceptuals bàsics

Enquesta longitudinal i dades longitudinals poden semblar sinònims però no ho són. Tal i com assenyalen Ruspini i Menard (Menard, 1991, 4 i Ruspini, 2000, 1) «longitudinal» és un concepte ampli: engloba diferents tipologies d'anàlisi (veure apartat 5 d'aquesta comunicació) i diferents tipologies de dades.

Les dades longitudinals són les que:

- 1) són recollides (per a un mateix ítem o variable) en dos o més moments del temps (retrospectivament o prospectiva);
- 2) es refereixen a les mateixes unitats d'estudi (mostres panel) o, com a mínim, són comparables entre els diferents períodes observats;
- 3) tenen per objecte la comparació de les dades entre diferents períodes.⁷

1) Moment de la recollida: retrospectiu, prospectiu

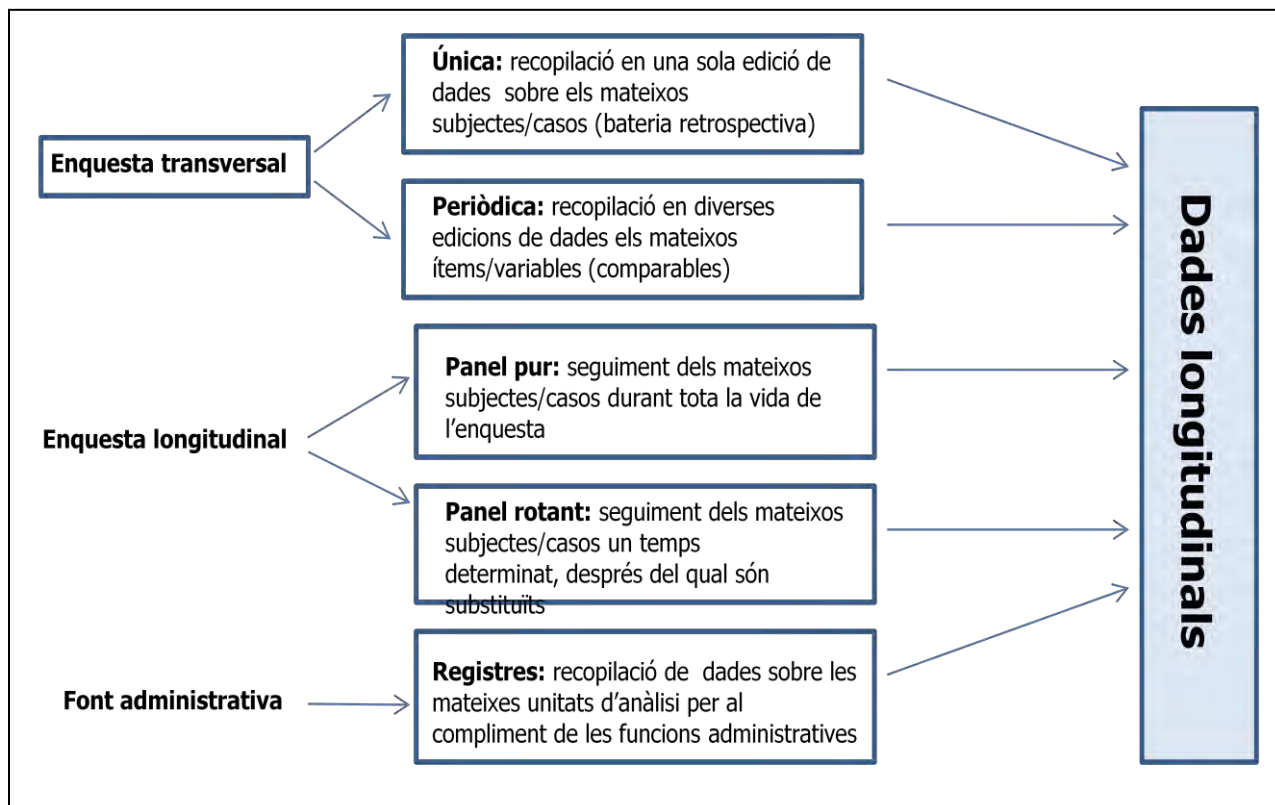
A la Figura 1 es poden veure els diferents mètodes de recollida de dades per a l'obtenció de dades longitudinals.

⁵ Per conèixer en detall el procés d'elaboració de la mostra del PaD podeu consultar la publicació: <http://www.obdesigualtats.cat/intra/ob/documents/Politiques_65_volum_3.pdf>.

⁶ Podeu consultar la taula de comparabilitat del PaD amb altres enquestes de referència, nacionals i internacionals aquí: <<http://www.obdesigualtats.cat/intra/ob/documents/Taula%20Comparabilitat%20del%20PaD%20amb%20altres%20enquestes.pdf>>.

⁷ Veure l'apartat 5 d'aquesta comunicació sobre l'anàlisi de les dades longitudinals.

Figura 1.



Font: Elaboració pròpia

Tal i com es pot apreciar a la figura, per tenir dades longitudinals, no és necessari enquestar els mateixos subjectes en diferents moments del temps. En una enquesta transversal única o periòdica, la inclusió de preguntes retrospectives, que permetin enllaçar l'observació dels mateixos ítems en diferents moments del temps, és una via per obtenir dades longitudinals.⁸ En el cas de les enquestes transversals periòdiques, cal tenir especial cura a assegurar que les unitats d'estudi seran comparables.

Tot i que les que s'acaben de mencionar són el tipus de dades longitudinals més habituals en ciències socials, cal subratllar que no són les més apropiades per a l'estudi del canvi social, atès que les dades no es refereixen als mateixos casos (Ruspini, 2000, 3).

Les dades longitudinals tipus panel resolen aquesta limitació: observen els mateixos individus en diferents moments del temps, de forma prospectiva. Com a principals avantatges d'aquest tipus de dades, cal assenyalar (García-Serrano, 2010, 76-77 i Lynn, 2005, 5-9) que:

⁸ És el cas, per exemple, de l'Enquesta de la Joventut de Catalunya, que es realitza de forma periòdica amb un nombre important de variables retrospectives. <http://www20.gencat.cat/docs/Joventut/Documents/Arxiu/Publicacions/Col_Estudis/Resultats_basics/1-resultats_basics_introduccio.pdf>, pàg. 2.

- permeten reunir històries sobre esdeveniments i transicions molt més llargues de les que es podrien recollir de manera retrospectiva en una única entrevista;
- permeten obtenir dades més precises i fiables ja que no hi ha tants biaixos de memòria, acumulació i arrodoniment, inherents a les preguntes retrospectives;
- permeten reunir informació sobre expectatives sense que aquesta estigui afectada per esdeveniments i resultats posteriors (a partir dels quals solem reinterpretar els fets passats);
- a més de l'anàlisi longitudinal, ofereixen igualment la possibilitat de fer estimacions de tipus transversal (sempre i quan la representativitat de la mostra estigui garantida⁹).

A banda del seu major potencial per a l'estudi del canvi social no es poden obviar alguns dels seus desavantatges:

- són dades més costoses d'obtenir tant econòmicament com metodològica;
- requereixen dedicar esforços importants en el seguiment i manteniment de la mostra;
- el risc de falta de resposta (*missing*) que es pot acumular al llarg dels anys pot posar en perill algunes línies d'anàlisi;
- algunes respostes poden estar condicionades per les que s'han donat en onades anteriors (*panel conditioning*);
- l'anàlisi de les dades longitudinals és més complex ja que necessita de més temps, expertesa i softwares més sofisticats.¹⁰

Els desavantatges d'apostar per enquestes longitudinals com a via d'obtenció de dades longitudinals, ens pot portar a pensar que les dades longitudinals provinents d'una font administrativa haurien de ser l'opció prioritària, ja que recullen informació de tot l'univers de població en estudi; el cost d'obtenir-ne les dades és molt menor i, si estan ben controlades, haurien de tenir un nivell de qualitat superior al de les enquestes.

Tanmateix, aquest ideal tot sovint no es compleix per diferents motius. De fet, els inconvenients dels registres administratius poden ser tan importants que facin necessari impulsar, de forma complementària, enquestes longitudinals tipus panel. Entre els inconvenients dels registres cal subratllar que, com que no estan dissenyats amb finalitat analítica sinó administrativa, no fan prou èmfasi en la recollida de variables estructurals bàsiques per a qualsevol anàlisi sociològica. La periodicitat entre recollides pot ser massa gran (p.e. censos de la població, cada deu anys) o es pot

⁹ Al PaD generem variables de ponderació per permetre les anàlisis de tall transversal amb inferència al conjunt de la població de Catalunya.

¹⁰ Veure l'apartat sobre l'anàlisi en aquesta mateixa comunicació.

tenir poc control sobre la seva qualitat (com en el cas del padró continu) cosa que pot generar seriosos dubtes sobre la seva fiabilitat. I, per últim, no sempre estan a l'abast de la investigació (obstacles administratius).

2) Seguir les mateixes unitats d'estudi: les mostres panel

Una enquesta longitudinal s'ha d'aplicar necessàriament a una mostra de tipus panel, és a dir, a una mostra en la qual s'enquesten els mateixos individus (i/o llars) en cada nova edició.

Les mostres panel poden ser de dos tipus: rotants o de panel-pur (García-Serrano, 2009, 75 i INE, 2005, 16), veure Figura 1¹¹. En els panels rotants hi ha una part de la mostra que es renova en cada edició. En els panels purs, la mostra se segueix durant el màxim temps possible.

Com en tota decisió metodològica, optar per un panel pur o rotant té avantatges i inconvenients. Les principals diferències són que el panel pur permet més profunditat longitudinal ja que, generalment, el panel rotant renova la seva mostra al cap de períodes relativament curts de temps (4 o 6 anys¹²). Des d'aquest punt de vista, l'anàlisi de trajectòries de vida és incompatible amb el panel rotant, perquè requereix una llarga sèrie de dades sobre els mateixos individus.

Tot i això, el panel-pur també té inconvenients. Podríem destacar que hi ha:

- majors dificultats de captació inicial de la mostra, atès que es demana als enquestats de formar part d'un projecte sense data de finalització;¹³
- major risc de cansament i possibilitat de pèrdua de la mostra. Un excés d'erosió mostral pot impossibilitar determinades anàlisis longitudinals;
- la falta de resposta (*missing*) acumulada és de difícil solució (tot i que les dades d'anys anteriors faciliten les tasques d'imputació).

4. Elements clau per al desenvolupament d'una enquesta longitudinal

“Longitudinal” i “panel” han estat, sens dubte, les dues característiques que han distingit el PaD d'altres enquestes catalanes, fent necessari el desenvolupament d'un *know how* metodològic específic. En els apartats d'aquest capítol, ens centrem en l'operacionalització d'aquesta doble decisió metodològica.

4.1. Els qüestionaris longitudinals: recollir dades sobre el canvi

El qüestionari reflecteix com cap altre àmbit de desenvolupament de l'enquesta totes i cadascuna de les decisions metodològiques preses. Tot i que podríem fer moltes aportacions sobre la traducció, en els qüestionaris del PaD, de la periodicitat escollida,

¹¹ Figura 1: pàgina 4 d'aquesta comunicació.

¹² L'ECV-EUSILC és un panel rotant que cada any renova un 25% de la seva mostra i segueix, per tant, una màxim de 4 anys les seves unitats d'anàlisi.

¹³ En el marc d'una operació estadística oficial, aquest desavantatge desapareix, atès que les unitats mostrals seleccionades han de participar per llei.

el mètode d'enquestació presencial-telefònic, la doble unitat d'anàlisi o el suport d'enquestació amb CAPI, hem centrat l'interès en les implicacions de fer una enquesta longitudinal a una mostra panel.

1r. Planificació longitudinal del qüestionari

La planificació longitudinal del qüestionari (PLQ en endavant) permet garantir la cobertura de tots els àmbits temàtics que es volen incloure a l'enquesta, al llarg de les diferents edicions, així com establir un equilibri entre ells en relació als temps d'enquestació.

La PLQ consisteix a assignar una periodicitat a cadascuna de les variables que conformaran el qüestionari basant-se en dos criteris: la rellevància per a l'anàlisi i la probabilitat del canvi de la informació que recull.

Basant-se en aquests dos criteris, en el PaD s'estableixen tres tipus de periodicitats que determinaran amb quina freqüència apareixerà la pregunta al qüestionari.

Quadre 1. Tipus de preguntes segons la seva periodicitat

	- Rellevància anàlisi	+ Rellevància anàlisi
- Probabilitat canvi	Cíclica (apareix cada X onades)	Troncal estructural (apareix en una sola onada)
+ Probabilitat canvi		Troncal (apareix en cada onada de l'enquesta)

Font: Elaboració pròpia

Les preguntes troncales són les que conformaran el nucli del qüestionari (*core variables*), per la qual cosa és imprescindible tenir-les ben identificades des de la primera edició i assegurar que estan correctament formulades per no haver d'incorporar modificacions a posteriori.

2n. Limitar els canvis en la formulació de les preguntes al llarg de les onades

Per poder garantir l'anàlisi longitudinal cal vetllar perquè les preguntes del qüestionari pateixin els mínims canvis possibles al llarg de les onades. La introducció de modificacions en la formulació d'una pregunta o en els codis de resposta, pot generar biaixos en les dades que posin en perill l'anàlisi longitudinal, o comparatiu, de les dades.

Un primer mètode, que no per evident volem deixar d'explicar, consisteix a buscar fonts robustes, provades i comprovades per adoptar aquelles preguntes –i els seus codis de resposta– que ens siguin útils. L'expertesa acumulada en la investigació per enquesta permet no haver d'inventar-nos les preguntes, més enllà de l'estrictament

imprescindible. A més, això permetrà comparacions amb altres fonts, en el moment de l'anàlisi de les dades.

Un altre mètode –complementari– consisteix a preveure un període de proves preliminars (*pre-test*) abans d'iniciar el treball de camp, per comprovar la bondat de les preguntes i dels codis de resposta. Aquesta és una fase cabdal per a qualsevol enquesta, i encara pren més rellevància en el cas d'una enquesta longitudinal.

3r. Ús de l'entrevista dependent per copsar el canvi

En l'entrevista dependent (ED en endavant) l'elecció i/o el contingut de les preguntes varia en funció de les respostes aportades pel subjecte en una entrevista prèvia. Per exemple, si ja sabem per una entrevista anterior que l'individu ha treballat remuneradament algun cop, no l'hi demanarem. Per contra, si la informació que tenim és que mai ho ha fet, li farem la pregunta de si, des de la darrera entrevista, ha començat a treballar.

L'ús de l'ED en una enquesta longitudinal és una condició necessària per tal de contenir al màxim l'error de medició, vinculat a les preguntes per recollir els canvis en la vida de l'enquestat. Segons Lynn (Lynn, 2005, 49), existeixen evidències que demostren que no fer ús de les ED pot provocar una sobreestimació del canvi, especialment en aquelles preguntes amb llargues categories de resposta o bé en preguntes obertes.

Un dels majors reptes en l'ús de l'ED es troba en el procés de neteja i correcció de les dades d'onades anteriors, per a la seva importació a l'onada en curs. Aquest procés es coneix com a –alimentar les dades d'una enquesta” (Lynn, 2005, 47).

4t. Ús de períodes de referència temporal estàndards

Un altre aspecte clau són els períodes de referència temporals vinculats a les preguntes retrospectives del qüestionari. Les referències temporals són bàsicament de dos tipus:

- Període tancat (any natural o curs escolar): per a les preguntes en les quals necessitem que l'enquestat ja disposi de tota la informació. És a dir, que es refereixi a un període de temps –tancat”. Això és vàlid tant per a enquestes transversals com longitudinals i un bon exemple són els ingressos o les despeses de l'any anterior (que es demanen per any natural tancat) o les preguntes vinculades a l'escolarització (que es demanen per curs escolar acabat).
- Data última entrevista (o últims 12 mesos): en el cas de les enquestes longitudinals cal poder vincular la informació d'una onada amb la de la següent. La tècnica consisteix a referenciar la informació donada en l'última entrevista (recordant a l'enquestat la data en la qual es va fer) i preguntar si hi ha hagut canvi des

d'aquella data. Per a noves incorporacions a la mostra, se sol demanar pels últims 12 mesos.

Per garantir la comparabilitat de les preguntes que recullen informació des de la data de l'última entrevista convé assegurar que el temps que transcorre entre una onada i la següent sigui relativament estable, en cas contrari els resultats poden veure's afectats (Buck *et al.*, 1995, 39).

4.2. La mostra panel: unitats vives de convivència, entre la continuïtat i la discontinuïtat

Una mostra panel comporta fer un seguiment dels individus i de les llars que en formen part al llarg de totes les onades de vida de l'enquesta. El fet que les llars siguin unitats vives de convivència es concreta en la creació de noves llars (per l'emancipació dels joves o per la separació de la parella principal) o en la seva dissolució completa (per mort o institucionalització de tots els seus membres). A nivell d'individus, també hi ha canvis constants: n'arriben de nous (per naixement, formació de parella...) i en marxen (per independització de la llar paterna, mort, separació...).

Abans d'endinsar-nos en les normes de seguiment de la mostra, hem d'identificar els tipus de membres que podem trobar al PaD. Hi ha tres categories possibles d'individus de la mostra:

- els Membres Originals de la Mostra (MOM), la categoria principal i majoritària, són els individus de les llars captades, ja sigui en l'onada inicial de l'enquesta com en les incorporacions posteriors de noves llars. També ho són els fills nascuts, o adoptats, per qualsevol membre MOM;
- els Membres Temporals (MT) són tots aquells individus que s'incorporen a una llar MOM;
- els Membres Permanents (MP) són individus que originàriament han estat MT i que, pel fet de tenir un/a fill/a amb un MOM, es converteixen en membres permanents de la mostra.

Les *normes de seguiment de la mostra* (Taylor, 2010, 137) varien en funció de si estem a l'inici, en el transcurs o al final de l'onada.

A l'inici de l'onada, les normes de seguiment de la mostra vénen marcades per la categoria dels individus (MOM; MT o MP) i estableixen que cal seguir:

1. Tots els MOM, independentment de si van ser enquestats o no a la darrera onada.
2. Tot fill/a d'un MOM nascut després del començament de la primera onada de l'enquesta.
3. Tot MT sempre que formi part de la llar d'un MOM.
4. Tot MP formi o no part de la llar d'un MOM.

En el transcurs de l'onada, les normes de seguiment vénen marcades pels canvis viscuts a les llars. Els moviments que es produeixen en el si de les llars fan que no sigui possible enquestar a tots els seus individus. No seran enquestats/des:

Llars

1. en què han mort tots els seus individus,
2. en què s'han institucionalitzat tots els seus individus,
3. que s'han desfet perquè tots els seus individus s'han integrat en altres llars del panel,
4. en què tots els seus individus s'han desplaçat fora de Catalunya (situant-se fora del marc mostral),

Individus

1. que han mort, han desaparegut o han estat institucionalitzats,
2. que s'han desplaçat fora del territori català,
3. temporals (MT) que causen baixa d'una llar i deixen de conviure amb un MOM,
4. menors de 16 anys¹⁴ en l'onada d'enquestació,

Al final de l'onada, les normes de seguiment vénen marcades pel rebuig de les llars a seguir participant en el projecte o bé per la pèrdua de llars que no s'han pogut localitzar. És el que anomenem pèrdua mostral definitiva i inclou:

1. individus o llars que no s'aconsegueix localitzar;
2. individus o llars senceres que es neguen a continuar col·laborant.

La suma de normes de seguiment inicials, de transcurs i de finalització d'onada són les que determinen quina part de la mostra cal seguir a l'onada següent i quina no, que passarà a comptar com a pèrdua mostral definitiva.

L'erosió mostral (*attrition*) en una enquesta longitudinal és inevitable, tot i que cal desplegar totes les estratègies possibles per contenir-la. Atesa aquesta pèrdua d'efectius és freqüent en les enquestes panel fer ampliacions de mostra (ja sigui amb submostres específiques –de determinats col·lectius– ja sigui amb submostres genèriques per alimentar la totalitat de la mostra). Tot i això, cal tenir en compte que per a les noves captacions caldrà fer retrospectives per poder-les situar en el punt de partida de la mostra original, o assumir que les seves trajectòries observades seran més curtes.

¹⁴ L'edat en la qual els individus entren a formar part de la mostra, i per tant han de ser enquestats per primer cop, es decideix en el marc de cada enquesta longitudinal. Tot i que l'edat més habitual d'inici d'enquestació són els 16 anys, hi ha enquestes que inicien l'enquestació abans, com per exemple el [British Youth Panel](#), una submostra del BHPS en la qual s'enquesta els joves de les llars del BHPS entre els 11 i els 15 anys, després dels quals passen a formar part de la mostra del panel d'adults BHPS (quan ja han complert els 16 anys).

4.3. El treball de camp: seguiment de la mostra i contenció de la pèrdua i el rebuig

La funció principal del treball de camp és garantir el seguiment, la fidelització i l'enquestació de la mostra i vetllar perquè el procés de recollida de les dades es faci amb les màximes garanties de qualitat. Tal i com apunta Ruspini (Ruspini, 2000, 4) «el potencial d'un panel de dades només pot realitzar-se plenament si aquestes dades compleixen amb els estàndards d'alta qualitat». A l'hora de garantir-los, el treball de camp hi juga un paper clau. Per això, al PaD, la formació inicial dels enquestadors i el control de qualitat durant la implementació de l'enquesta han estat punts estratègics als quals s'ha destinat especial atenció i cura.

Des del treball de camp és on s'implementen les normes de seguiment de la mostra. Amb les finalitats ja esmentades a l'apartat anterior (Lynn *et al.*, 2006, 39-40) cal desenvolupar eines i estratègies per gestionar el seguiment de les llars i la contenció de les pèrdues mostrals.

1. El *tracking*: tornar a les llars una onada rere l'altra

Un dels elements clau d'un treball de camp longitudinal és que cal tornar a les llars l'any següent. Per a un acurat seguiment de tots els individus que participen anualment a l'enquesta, és imprescindible disposar d'una eina informàtica que sistematitzi la informació de cada llar i hi posicioni els seus individus.

En el cas del PaD s'ha desenvolupat la base de dades «Camppanel», una eina informàtica que permet plasmar de forma dinàmica, durant el treball de camp, el comportament d'entrades i sortides de les persones que componen cada llar. El primer pas és construir la llar i identificar una Persona de Referència sobre la base de la qual s'ubica la resta d'individus de la llar i es construeixen els vincles de parentiu (mare, pare, fill, germà,...) Tenir els individus identificats permet el seguiment individual i documentar els fluxos d'altres i baixes que, com s'ha comentat més amunt, tenen implicacions diferents segons la tipologia de cada membre (MOM, MT o MP).

El Camppanel recull de forma exhaustiva tota la informació que es necessita per al seguiment de la mostra:

- Dades de seguiment i de contacte.
- Composició de la llar i fluxes d'entrada i sortida dels membres.
- Fitxa de llar: dades sociodemogràfiques i de contacte de tots els individus.
- Protocol de «tancament» de l'enquestació: resum de la participació individual, confirmació de les dades de contacte...
- Avaluació de l'enquestació i de la possibilitat de tornar-hi en la propera onada, per part de l'enquestador.

Si el Camppanel és l'eina principal de cada onada durant el treball de camp, cal una segona eina per tal de vincular la informació del treball de camp de les diferents onades, gestionar el treball de camp en el transcurs de l'onada i el pas d'una onada a la següent. Aquesta eina, que en el cas del PaD hem anomenat «Panel», permet emmagatzemar longitudinalment la informació de gestió de les llars i els seus membres, facilitant les estratègies de *tracking*, i la documentació de totes les accions que es realitzen per al manteniment de les llars de la mostra. Les principals accions que es realitzen en aquesta base de dades són:

- Flux d'informació i comunicació permanent amb les llars: carta a l'inici i a la fi del treball de camp; dossier de premsa; col·lecció de tríptics per a les llars amb el resum dels principals resultats de l'enquesta...
- Enviament de l'obsequi i agraïment per la participació.
- Registre i actualització de les dades de contacte; tractament de les observacions recollides al Camppanel per personalitzar l'atenció de les llars i gestionar tot tipus d'incidència; activació, si s'escau, dels protocols de pèrdua i rebuig.

2. Estratègies contra l'*attrition*

El segon element clau del treball de camp d'una enquesta longitudinal és minimitzar la pèrdua definitiva de llars (*attrition*). Les estratègies per evitar l'erosió mostral es concreten en una suma de procediments i d'accions que pivoten sobre:

- L'equip d'enquestadors: la contribució de l'equip d'enquestadors/es en la continuïtat de les llars és molt rellevant. Ells són la cara humana del projecte i el seu contacte amb les llars incideix tant en la seva localització per ser novament enquestades com en la seva participació i fidelització. En el cas d'una enquesta panel, la continuïtat i implicació de l'equip d'enquestadors és especialment important, la qual cosa es tradueix en estratègies, també, de fidelització dels mateixos enquestadors amb el projecte.
- Activació del protocol de rebuig:
 - ✓ Proporcionar un argumentari als enquestadors i tractar de remuntar la pèrdua en el moment de posar-se en contacte amb la llar.
 - ✓ Oferir màxima flexibilitat a les llars per a l'enquestació o fins i tot (en els casos més extrems) oferir la possibilitat de descansar un any i «saltar» una onada.
 - ✓ Canviar de mètode d'enquestació (de presencial a telefònic o a la inversa).
 - ✓ Intentar recuperar la llar uns mesos després, a la segona etapa del camp.
 - ✓ Trucada des de l'equip central del PaD per reconduir el rebuig (nous arguments).
 - ✓ Últim pas abans d'acceptar la pèrdua definitiva per rebuig: carta amb els motius de la importància de continuar i amb totes les facilitats per tornar a ser enquestada.
- Activació del protocol en cas de no localització d'una llar:

- ✓ Recórrer a informació de contacte d'onades anteriors.
- ✓ Recórrer a les “dades de contacte alternatives” que proporciona la llar: persones que no en formen part, però amb les quals es pot contactar per tornar-la a localitzar.
- ✓ Intent de localització per part de l'enquestador o de l'equip central del PaD en diferents franges horàries.
- ✓ En el cas de llars telefòniques, intent de localització presencial. Accions sobre el terreny (veïnat i fulletó d'avís a la bústia).
- ✓ Últim pas abans d'acceptar la pèrdua definitiva per il·localització: carta amb els motius de la importància de continuar i amb totes les facilitats per tornar a ser enquestada.

4.4. Depuració de les dades: garantir la consistència de la informació

Entre la recollida de les dades i la seva utilització per a l'anàlisi hi ha un pas que té una importància cabdal. Parlem de la depuració de les dades (*data cleansing*, *data cleaning* o *data scrubbing*). La seva importància es fa palesa en el fet que, en una enquesta, el cost d'aquestes tasques pot oscil·lar entre el 20 i el 40% del total (Nordbotten, 2000, 1 i Villan i Bravo, 1990, 29).

La depuració de les dades vol assegurar que aquestes compleixen una sèrie de requeriments, que satisfan certes condicions de correcció establertes. Habitualment, es fa en tres fases: la definició dels requeriments que han de complir les dades; la verificació del compliment d'aquests requeriments i l'eliminació o substitució dels valors que els contradiuen (Villan i Bravo, 1990, 27).

Els requeriments han d'estar orientats a detectar:

- Situacions impossibles en la realitat, ja sigui per raons biològiques, físiques o legals (mares o pares més joves que els seus fills, per exemple);
- Situacions improbables, que difícilment es poden produir en la població objecte d'estudi (tenir 10 fills, per exemple);
- *Outliers* estadístics, propis de les variables contínues –també anomenades numèriques mètriques o quantitatives–, corresponen a aquells valors que s'allunyen excessivament de la resta de valors (sous mensuals de milions d'euros, per exemple).

No obstant, la detecció d'aquestes incorreccions presenta diversos problemes:

- La frontera entre situacions impossibles i improbables és confusa i es pot veure afectada per la cultura i l'àmbit de socialització de qui ha de prendre aquesta decisió (per exemple, es pot casar algú amb 10 anys? A Espanya entraria dins de l'impossible per qüestions legals però en altres països no seria així).

- La delimitació concreta d'allò que és improbable, és a dir els valors que considerarem que són incorrectes per poc probables, és, en si mateixa, també un problema (on posem el màxim de fills que es poden haver tingut al llarg de tota una vida?). Si som molt restrictius, les situacions improbables es multiplicaran i potser estarem perdent informació correcta.
- el mateix passa amb els *outliers*: atès que hi ha proves estadístiques que ajuden a prendre decisions sobre quins *outliers* s'han d'eliminar a efectes d'anàlisi, al PaD optem per eliminar només els valors *outliers* que són, sense cap mena de dubte, impossibles (valors en negatiu, per exemple). És cada analista el que ha de prendre la decisió final sobre quins valors vol tenir en compte per a la seva recerca i quins vol descartar.

Si bé és cert que qualsevol enquesta –independentment del seu caràcter transversal o longitudinal– ha de contemplar un pla de depuració de les dades, s'ha de remarcar que en el cas d'enquestes longitudinals el procés es fa més complex i més llarg a mesura que hi ha més dades, per l'acumulació d'onades. Aquest fet és un avantatge perquè disposem de més observacions per poder contrastar les anteriors però, al mateix temps, és un inconvenient atès que s'ha de gestionar un gruix molt important d'informació, a més de què es multipliquen les inconsistències.

La solució seria poder automatitzar els controls per detectar valors anòmals (els *edits*). Tot i això, en una enquesta longitudinal, aquests només poden incloure una sèrie concreta de casos, per les raons següents:

- La variabilitat de presència dels individus a les diferents onades (persones que estan en una onada, les dues següents són fora del país i no els entrevistem però tornen a casa i són entrevistats de nou, per exemple).
- L'onada inicial de presència al panel, que du associat un qüestionari més llarg per captar tota la informació troncal estructural, i que pot ser en qualsevol onada (perquè l'individu s'integra en una llar que ja formava part del PaD, per exemple).
- Els canvis en les bases de les variables (preguntes que només fem en una ocasió –en el moment de la primera entrevista– però que, al cap de 5 o 6 onades, decidim tornar a incloure per contrastar la informació).

Aquestes són algunes de les casuístiques que fan que les múltiples combinacions (en quines onades hi ha informació i si aquesta és contradictòria amb la que s'ha donat en una altra onada) siguin pràcticament ingestionables a nivell de programació de controls. Això obliga a una part, no poc important, de treball manual per a la detecció dels valors improbables.

Finalment cal mencionar una altra de les característiques pròpies d'una enquesta longitudinal en allò referent a la preparació de les dades per a l'anàlisi. És el procés

que té a veure amb l'harmonització i l'ompliment de valors. Com ja s'ha explicat en l'apartat de qüestionari (veure l'explicació de l'entrevista dependent), en les enquestes longitudinals aprofitem la informació que ens han donat els enquestats en onades anteriors, la referenciem i si no hi ha hagut cap canvi, no tornem a fer determinades preguntes. Això provoca un alt nombre de valors perduts, ja que les respostes han quedat filtrades. Per exemple, si referenciem a l'enquestat que ens havia dit que era casat i no hi ha hagut cap canvi en la seva situació de parella, no li tornem a preguntar des de quan fa que hi conviu, quin any es van casar...

Com a part de la depuració i el tractament de les dades, doncs, es fa necessari mirar de minimitzar aquests valors perduts. Com a pas previ, cal harmonitzar els codis de resposta per tal d'assegurar que en totes les onades són els mateixos.¹⁵ Aleshores, omplim la informació que tenim d'onades anteriors en les posteriors, sempre assegurant que no hi ha hagut cap canvi en la situació de la persona entrevistada. Si bé les variables que han passat per aquest procés no són totes les existents al PaD, sí que s'han omplert i harmonitzat les més bàsiques (variables sociodemogràfiques, treball productiu, ingressos...).

4.5.Preparació final de les dades: matrius d'onada i matrius longitudinals

El format final en el qual es presenten les dades és un punt clau per mirar d'assegurar que les persones que les vulguin analitzar dediquin el mínim temps possible a preparar-les.

Les matrius de dades es presenten en dos formats:

D'una banda, de cada onada es genera una matriu amb tota la informació que s'ha recollit amb cada tipus de qüestionari, de llar i individual. És a dir que, a la pràctica, es generen dues matrius per onada, una amb la informació de la llar i una altra amb la informació dels individus.

D'altra banda, i tal i com fan els altres panels, generem un altre tipus de matriu, la longitudinal, que inclou tota la informació longitudinal de la qual disposem. El format d'aquesta segona matriu és sensiblement diferent de la de les matrius d'onada. Les seves característiques bàsiques, en contraposició a les matrius d'onada, són:

- Cada fila no representa únicament un cas, un individu, sinó que dona la informació recollida d'aquell individu en un any concret.
- Les variables no tenen identificador d'onada. Si en les matrius d'onada el nom lògic de les variables inclou la identificació de l'onada a la qual pertanyen (és la primera lletra), en la matriu longitudinal aquesta lletra no hi és.

¹⁵ Al llarg de les diferents onades del PaD, s'han anat eliminant, incloent o modificant els codis de resposta d'algunes variables, ja sigui perquè els canvis en la realitat social ho han fet necessari com per assegurar la comparabilitat amb altres fonts, entre altres raons.

- Hi ha una variable específica que mostra de quin any és la informació d'aquella fila.

La següent imatge mostra el format de la matriu longitudinal en format llarg (*long*)

Imatge 1. Matriu longitudinal en format llarg (*long*)

	P008001E	P008001EG2	P017001L	P017001LG2	P107001E	L007001E	L008001ER2
1	AA000101	111100010001	AA0001	1111000100	2003	1	1
2	AA000101	111100010001	AA0001	1111000100	2004	1	1
3	AA000101	111100010001	AA0001	1111000100	2005	1	1
4	AA000101	111100010001	AA0001	1111000100	2006	1	1
5	AA000101	111100010001	AA0001	1111000100	2007	1	1
6	AA000101	111100010001	AA0001	1111000100	2008	1	1
7	AA000101	111100010001	AA0001	1111000100	2009	1	1
8	AA000102	111100010002	AA0001	1111000100	2003	2	-8
9	AA000102	111100010002	AA0001	1111000100	2004	2	-8
10	AA000102	111100010002	AA0001	1111000100	2005	2	-8

Font: elaboració pròpia

Es pot apreciar clarament com l'individu AA000101 està repetit tants cops com onades ha participat en l'enquesta, i la variable P107001E identifica de quin any és la informació d'aquella fila.

L'alternativa és presentar les dades longitudinals en format ample (*wide*). Això implica que cada fila representi un individu i que les variables es vagin repetint per a les diferents onades, amb la lletra de l'onada que pertorqui al principi del nom de la variable, tal i com es mostra a la següent imatge:

Imatge 2. Matriu longitudinal en format ample (*wide*)

	P008001E	P008001EG2	BP017001L	CP017001L	DP017001L	EP017001L	FP017001L	GP017001L	HP017001L
1	AA000101	111100010001	AA0001	AA0001	AA0001	AA0001	AA0001	AA0001	AA0001
2	AA000102	111100010002	AA0001	AA0001	AA0001	AA0001	AA0001	AA0001	AA0001

Font: elaboració pròpia

Aquí podem veure els mateixos casos –individus– que en l'exemple anterior. Ara, però, cada cas és una fila i com podem apreciar en la variable P017001L (que correspon al codi de la llar) les variables incorporen una primera lletra que correspon a l'onada.

Triar un o altre format té més a veure amb l'expertesa que es tingui en l'anàlisi i amb el format en què cada analista se senti més còmode treballant. En tot cas, la traducció d'un format a un altre –la reestructuració del fitxer– és una tasca fàcil en qualsevol programa d'anàlisi de dades.

Independentment del format que s'utilitzi, la matriu *long* és una molt bona eina per començar a treballar amb les dades del PaD, ja sigui per a una anàlisi comparativa de diferents onades com per a una anàlisi longitudinal en la mesura que:

- inclou variables harmonitzades i plenes, en aquest sentit és una tria de les variables bàsiques per a qualsevol anàlisi;
- hi ha la informació de totes les onades en una única matriu, cosa que estalvia anar fusionant la informació de les diferents onades;
- permet prendre-la com a punt de partida i, si cal, anar-hi fusionant aquelles altres variables d'interès per a la recerca.

L'últim pas per poder lliurar les dades a tercers¹⁶ és preparar la documentació de suport. Atesa la gran quantitat de dades de què disposa el PaD, aquests materials són especialment rellevants per a l'anàlisi i per saber com vincular les matrius de dades de les diferents onades (Ruspini, 2000,4).

5. Anàlisi de dades longitudinals: escenari de tipologies

Les dades –estàtiques” o de foto fixa, pròpies de les enquestes transversals, observen la realitat en un moment del temps determinat i una mostra determinada d'individus. En canvi, les dades longitudinals o –dinàmiques”, observen la realitat de les mateixes unitats d'anàlisi en diferents moments del temps, fent possible connectar els diferents esdeveniments observats i reconstruint el *trànsit*, la dimensió de canvi entre un esdeveniment i l'altre (d'estar aturat a ocupat; entrar, sortir o estancar-se en una situació de pobresa, per posar dos exemples).

L'anàlisi dinàmica focalitza el seu interès en:

- El temps i la durada (cada quan se succeeix un esdeveniment, durada de l'estada a l'atur, anys d'escolarització,...).
- Els canvis i l'estabilitat (canvi/estabilitat en la feina, en els ingressos, en la construcció/dissolució de llars familiars,...).
- El cicle de vida (seqüències vitals, trajectòries educatives i professionals).
- Distingir els efectes d'edat, dels efectes de cohort i/o generacionals.
- Possibilitar les anàlisis multivariants i de causalitat, amb més poder explicatiu.
- Controlar l'heterogeneïtat no observada en la mirada transversal a través de models d'anàlisi de les diferències.
- Analitzar com els individus i les famílies canvien en el seu entorn socioeconòmic i la manera com responen a aquests canvis.

¹⁶ Recordem que la cessió de les matrius del PaD es fa gratuïtament, complint uns pocs requeriments. D'una banda, s'ha d'omplir un formulari de petició de les dades per tal que se sàpiga quin ús se'n farà i, d'altra banda, s'ha de signar un contracte de cessió per assegurar que no hi haurà un ús inadequat. Per a més informació, consulteu el web <www.obdesigualtats.cat> o poseu-vos en contacte amb Laura Morató a <lmorato@fbofill.cat>.

Cal tenir en compte que l'anàlisi de dades longitudinals és tècnicament més complex i requereix d'una major inversió de temps. Però amb l'anàlisi longitudinal és possible: Reconstruir trajectòries a partir de l'anàlisi dels canvis (seguiment longitudinal de la vida dels individus)

- Trajectòries educatives: èxit, abandonó, segones oportunitats, educació al llarg de la vida.
- Trajectòries laborals: entrades, sortides del mercat de treball, carreres professionals, temporalitat crònica.
- Trajectòries familiars: emancipació, creació d'una llar, fills, separacions, reconstitucions, mobilitat geogràfica de les llars (migracions internes).
- Trajectòries de mobilitat social: qui ascendeix de classe social, qui en descendeix i qui viu la immobilitat.

Analitzar les transicions (recompte de les transicions viscudes)

- Quantes persones entren en la pobresa, quantes en surten, quantes s'hi queden i quines variables, i fins a quin punt, expliquen aquests canvis.
- Quants canvis hi ha entre treball i atur, entre atur i treball, entre treball i inactivitat i quins aspectes ens poden ajudar a explicar aquests canvis de situació.

Formular i contrastar hipòtesis de causalitat més robustes que amb dades transversals

- Les trajectòries educatives de fracàs escolar estan causades en major mesura per l'origen de classe que per l'edat o el sexe de l'individu?
- Quin impacte té créixer en un context benestant o de pobresa en els resultats acadèmics?
- Com impacten la pobresa o la desocupació de llarga durada en la percepció sobre la pròpia salut?
- Quin impacte té una determinada política social en la possibilitat de sortir de la pobresa?

Explorar l'univers de les expectatives individuals (dimensió subjectiva)

- Hi ha canvis en les expectatives educatives a l'inici i al final de la trajectòria educativa? Quins esdeveniments vitals les poden haver afectat?
- Quan s'imagina l'enquestat que es podrà emancipar? Quin model de llar/família aspira a tenir? Es corresponen les expectatives amb els resultats finals?

Atès que les dades longitudinals poden ser recollides amb metodologies diverses (enquestes retrospectives, enquestes transversals periòdiques, enquestes prospectives,...) també els mètodes per a la seva anàlisi varien substancialment (Ruspini, 2000, 1).

Per resumir sintèticament els diferents tipus d'anàlisi longitudinal ens remetem a l'exercici de Lambert i Gayle (Lambert y Gayle, 2006) en el qual presenten cinc grans aproximacions possibles (veure Quadre 2):

Quadre 2. Tipologia d'anàlisi de dades longitudinals

Tipus		Descripció	Característiques
1	Sèries temporals (Repeated cross-sections)	Observacions repetides en diferents moments en el temps (mateixes variables a persones diferents) P. e.: variacions en els nivells d'ingressos, en la relació amb l'activitat, mobilitat social,...	Font: Enquestes transversals amb edicions periòdiques El més àmpliament utilitzat Mètodes estadístics senzills
2	Matrius longitudinals panel (Panel data sets)	Observacions repetides en diferents moments en el temps a una mateixa mostra d'individus (mateixes variables a les mateixes persones) Anàlisi de transicions/canvis Anàlisi de "durades" P. e.: formació/dissolució de llars, trajectòries d'emancipació, educatives, laborals, temps d'estada en la pobresa, cronificació de la temporalitat en el treball...	Font: Enquestes longitudinals "clàssiques" És possible destriar els efectes d'edat, dels de cohort, dels del context Condicció indispensable: han de ser enquestes de llarga durada Mètodes estadístics complexos i softwares avançats
3	Estudis de cohorts (Cohort studies)	Observacions repetides en el temps d'un mateix grup d'individus que comparteixen una mateixa circumstància (nascuts en el mateix interval de temps) P. e.: Seguiment de les generacions de postguerra, generacions del baby boom, generacions "perdudes", etc.	Font: Enquestes longitudinals a cohorts (extensió de les enquestes panel) Permeten destriar millor els efectes d'edat, dels de cohort, dels del context que un panel La durada de les enquestes ha de ser més llarga que la d'un panel (cal esperar el creixement de la generació estudiada) Genera coneixement molt acotat (només cohort seguida). Es fixa més en els cicles de vida que ens els canvis en períodes curts de temps Mètodes estadístics complexos i softwares avançats
4	Estudis d'esdeveniments vitals (Event history datasets)	Observacions repetides en diferents moments en el temps amb interès sobre les durades i els períodes de temps (seqüències), a una mateixa mostra d'individus La unitat d'anàlisi no és l'individu sinó els períodes de temps P. e.: temps a casa dels pares, emancipació i formació de la pròpia llar, temps de consum, aturada i/o reincidència en consum de drogues, històries de vida laboral	Font: enquestes transversals (amb retrospectiva*) o longitudinals (<i>long cohort</i>) *perill biaixos de memòria Interès a analitzar els factors que determinen la durada de determinats esdeveniments: Què fa que una persona estigui més/menys temps a l'atur? Què determina el moment de l'emancipació? Cal construir matrius específiques per unitat "període de temps" (complexitat) Mètodes estadístics poc comuns, poden necessitar softwares especialitzats
5	Anàlisis temporals (Time series analysis)	Suma d'observacions d'un determinat concepte, en diferents moments del temps, per a un o més subjectes La unitat d'anàlisi és el concepte (atur, nombre d'inscrits a la universitat, nombre de tractaments prescrits,...), no l'individu. P. e.: variació interanual de les taxes d'atur, evolució dels matriculats a la universitat, evolució dels tractaments amb mediana,...	Font: Enquestes transversals amb edicions periòdiques, o variables repetides en cada edició d'una enquesta panel. L'anàlisi descriptiu és equivalent al de l'anàlisi de sèries temporals (veure Tipus 1 del quadre) L'anàlisi amb models estadístics és més pròpia de les anàlisis econòmiques que socials

6. Conclusió: la necessitat d'assenyalar el valor específic de les dades longitudinals

La ciència evoluciona i també ha d'evolucionar l'esforç que el col·lectiu científic fa per explicar-se. En sentit estricte, el rigor científic no empeny a aquesta necessitat, més enllà dels mateixos cercles de l'acadèmia. Però des d'un punt de vista de sostenibilitat o d'incardinació en el món global i tecnològic en el qual vivim, la comunicació dels resultats és imprescindible. També és oportú qüestionar-se, i aquest és un debat que hem plantejat des del PaD,¹⁷ sobre el valor social de la recerca, és a dir, sobre el benefici social de transferir el coneixement a la societat i sobre el benefici de traduir-lo en propostes d'acció social. Amb les dades longitudinals, les polítiques socials poden afinar molt millor els seus objectius d'intervenció i desenvolupar instruments adaptats a cada necessitat i situació (Halpern, 2008, 22-23).

En general, l'activitat de difusió (*disemination*) en els projectes longitudinals s'enfoca cap a 4 grans àmbits:

1. *Objectius d'identitat del projecte*, ja que són enquestes que per definició han de ser perdurables en el temps.
2. *Objectius de manteniment de la mostra*, per la necessitat consubstancial de les enquestes longitudinals de mantenir la mostra al llarg del temps.
3. *Objectius d'explotació i anàlisi de les dades*, tant des del punt de vista de visibilitat i accés a la informació com per facilitar la formació i suport a analistes formats en tècnica longitudinal.
4. *Objectius de retorn a la societat* de les dades obtingudes, generalment, en forma de transferència del coneixement.

Des de la concepció del PaD, es tenen molt en compte tots 4 àmbits. Primerament, s'aplica un gran esforç en l'àmbit relacionat amb el manteniment de la mostra a partir de correspondència i tramesa de tríptics informatius a les llars.¹⁸ Posteriorment, es fan accions que desenvolupen l'àmbit relatiu a la identitat del projecte, com la creació d'una pàgina web, la difusió dels resultats a través de publicacions, simposis i actes específics, o cercant una visibilitat a la premsa i a les xarxes socials.¹⁹ També es busca fer un retorn cap als sectors d'acció política i social a través de seminaris específics o informes *ad hoc*.

¹⁷ Aquest va ser el fil conductor del Cicle de debats: [El valor Social de la Recerca](#), celebrat a la tardor del 2012.

¹⁸ Podeu veure tota la col·lecció de tríptics a <http://www.obdesigualtats.cat/index.php?cm=16.01>.

¹⁹ Veure apartats web relatius a publicacions i també impacte mediàtic a <http://www.obdesigualtats.cat/index.php?cm=16.02>.

Un aspecte comunicatiu específic de les enquestes longitudinals és la necessitat de desenvolupar estratègies per traslladar el valor diferencial de les dades longitudinals. El cicle *“El valor social de la recerca”*²⁰ és una mostra de com una enquesta longitudinal s’explica a la societat de la qual és deutora.

L’experiència adquirida ens duu a corroborar que qualsevol enquesta longitudinal ha de disposar de recursos adreçats als objectius de difusió assenyalats. Aspectes com la visibilitat internacional, que demana disposar dels materials clau de l’enquesta en diferents llengües, o la inserció i cooperació en estructures d’excel·lència i consorcis d’enquestes de les mateixes característiques són vitals per assegurar l’ús de les dades, també a nivell internacional.

Per això la realització d’una enquesta longitudinal necessita el suport econòmic, institucional i científic de tot un país. Tenir un volum ingent de dades que permeten establir seqüències temporals en la vida de diferents col·lectius només té raó de ser – més enllà del mateix valor de la comprensió de les societats complexes– quan hi ha un entramat polític i social disposat a fer-ne ús en forma d’evidència per reforçar els arguments de l’acció política i social.²¹ Les grans enquestes longitudinals disposen sempre d’una potent àrea de difusió de resultats. Sense un esforç addicional de comunicació i cooperació institucional les enquestes longitudinals s’esllangueixen i moren.

Les enquestes longitudinals consolidades intensifiquen els esforços en l’àrea de la difusió a molts nivells: des de publicacions generals com ara *“Seven years in the lives of British families. Evidence on the dynamics of social change from the British Household Panel Survey”*²² a formats periòdics com els *“Newsletters”*, o formats més innovadors com els *“ISER’s Research Podcast Series”*²³ o plataformes virtuals com la *Society for Longitudinal and Life Course Studies (SLLS)*,²⁴ o l’acabada de néixer *Society Central*²⁵ a la Gran Bretanya; o les possibilitats de participació en accions formatives del mateix *ISER* o el *SOEPcampus*.²⁶

Ser longitudinal vol dir perviure en el temps i la pervivència implica un esforç específic, més enllà de la lògica de transferència de resultats, per comunicar el valor afegit de la recerca longitudinal.

Bibliografia general

²⁰ Podeu accedir als materials del Cicle a <<http://www.obdesigualtats.cat/index.php?cm=23>>.

²¹ Per avançar en les raons de ser d’una enquesta longitudinal i el seu valor afegit veure *Trajèctories i canvi social*, Fundació Jaume Bofill, 2012. Descarregable a <www.paneldesigualtats.org>.

²² Veure <<https://www.iser.essex.ac.uk/publication/505741>>.

²³ Per a més informació <<https://www.iser.essex.ac.uk/podcasts/iser>>.

²⁴ Veure <<http://www.longstudies.longviewuk.com/>>.

²⁵ Accessible des de <<http://societycentral.ac.uk/>>.

²⁶ Veure <http://www.diw.de/en/diw_02.c.222513.en/soepcampus.html>.

- BUCK, Nick; ERMISCH, John F; JENKIN, Stephen P. (1995). CHOOSING A LONGITUDINAL SURVEY DESIGN: THE ISSUE. ESRC Research Centre on Micro-Social Change. Colchester: University of Essex.
- EUROPEAN COMMISSION (2007). Task Force on Core Social Variables. Final Report. Office for Official Publications of the European Communities. Luxemburg: European Commission.
- GARCÍA-SERRANO, Carlos (2010). "Les enquestes panel: potencialitats en l'anàlisi del mercat de treball i les polítiques actives d'ocupació". A: CAPRILE, Maria i POTRONY, Jordi. Mercat de Treball i polítiques actives d'ocupació, col·lecció Informes Breus, núm 30. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- HAPER, David (2008). "Evidence and policy: a symbiosis". A: BERTHOUD, Richard i BURTON, Jonathan In Praise of Panel Surveys, The achievements of the British Household Panel Survey. Plans for Understanding Society – The UK's new household longitudinal study. Colchester: University of Essex.
- HELLERSTEIN, Joseph M. (2008). "Quantitative Data Cleaning for Large Databases". United Nations Economic Commission. Ginebra: Europe-UNECE. Disponible a: <<http://www1.unece.org/stat/platform/download/attachments/16351234/report.pdf?version=1&modificationDate=1252299707323>>. [Consulta 18-2-2013]
- INE (2005) Encuesta de condiciones de vida. Metodología. Madrid: INE.
- KILPI-JAKONEN, Elina; VON DE VILHENA, Daniela; KOSYAKOVA, Yuliya; STENBERG, Anders i BLOSSFELD, Hans-Peter (2012). "The Impact of Formal Adult Education on the Likelihood of Being Employed: a Comparative Overview". A: STSS Studies of Transition States and Societies, Vol. 4, número 1. Tallinn: Tallinn University Institute of Political Science and Governance i Tallinn University Institute of International and Social Studies.
- LAMBERT, Paul (2006). The British Household Panel Survey: Introduction to a longitudinal data resource, Stirling: University of Stirling. Disponible a: <http://www.restore.ac.uk/Longitudinal/wp/lda_2006_2.pdf>. [Consulta 15-2-2013]
- LAMBERT, Paul i GAYLE, Vernon (2006). Quantitative Longitudinal Data, al "Longitudinal Data Analysis for Social Science Researchers: Introductory Seminar", Stirling: Stirling University 2-6 setembre (power point disponible a: <<http://www.slideserve.com/ishi/quantitative-longitudinal-data-paul-lambert-and-vernon-gayle-stirling-university-prepared-for-longitudinal-data-analysis>> [Consulta 15-2-2013]).
- LYNN, Peter (2009). Methodology of Longitudinal Surveys. Londres: Ed. Willey.
- LYNN, Peter (2005). Metodología de las encuestas longitudinales. Seminario internacional de estadística en Euskadi. Vitoria-Gasteiz: Eustat.
- LYNN, Peter (ED.) amb BUCK, Nicholas BURTON, Jonathan, LAURIE, Heather and UHRIG, Noah (2006). Quality Profile: British Household Panel Survey. Colchester: University of Essex. Disponible a: <<https://www.iser.essex.ac.uk/files/bhps/quality-profiles/BHPS-QP-01-03-06-v2.pdf>>. [Consulta 22-2-2013]
- MENARD, Scott (1991). Longitudinal Research. Newbury Park, Londres: Sage Publications.
- MÜLLER, Heiko, FREYTAG, Christoph (2003). "Problems, Methods, and Challenges in Comprehensive Data Cleansing". Technical Report HUB-IB-164. Berlín: Humboldt University.

- NORDBOTTEN, Svein (2000). "Evaluating Efficiency of Statistical Data Editing: General Framework". United Nations Statistical Commission and Economic Commission for Europe. Conference of European Statisticians. Methodological Material. Ginebra: United Nations. Disponible a: <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/editingefficiency.pdf>. [Consulta 14-2-2013]
- RUSPINI, Elisabetta (2000). "Longitudinal Research in the Social Sciences". A: Social Reserach Update. Guildford: University of Surrey. Disponible a: <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU28.html>. [Consulta 14-2-2013]
- SINGER, Judith i WILLET, John B (2003). Applied Longitudinal Data Analysis: Modeling Change and Event Occurrence, Nova York: Oxford University Press.
- TAYLOR, Marcia Freed (ED). amb BRICE, John BUCK, Nick i PRENTICE-LANE, Elaine (2010). British Household Panel Survey User Manual, Volume A: Introduction, Technical Report and Appendices. Colchester: University of Essex. Disponible a: http://www.esds.ac.uk/doc/5151%5Cmrdoc%5Cpdf%5C5151userguide_vola.pdf. [Consulta 22-2-2013]
- VILLAN, Ildefonso i BRAVO, Maria Soledad (1990). Procedimiento de depuración de datos estadísticos. Vitoria-Gasteiz: Eustat. Disponible a: http://www.eustat.es/prodserv/vol20_c.html#axzz2KtlkemVv. [Consulta 14-2-2013]
- VILLAN, Ildefonso (1992). "Análisis de reglas de depuración de datos". Estadística Española, Vol. 34, núm. 129. Madrid: INE.

Bibliografia longitudinal del PaD

Gràcies a les dades longitudinals la ciència social a Catalunya ha pogut donar resposta a preguntes d'investigació com ara: Qui entra, qui es queda i qui aconsegueix sortir de la pobresa? (Ramos, Ayllón, 2008), Qui entra al mercat de treball per quedar-s'hi i prosperar i qui cau en el cercle viciós de la precarietat i temporalitat laborals? (Verd, Martí, 2012), Quin impacte té la formació al llarg de la vida sobre la trajectòria laboral? (Miret, Vono-de-Vilhena, en curs), Qui puja, qui es manté i qui baixa en l'ascensor social català? (Martínez-Celorio, Marín, 2010-2011) o Quins han estat els col·lectius més vulnerabilitzats des de l'esclat de la crisi? (Martínez-Celorio, Marín, 2012).

Les respostes a aquestes preguntes han donat lloc a algunes de les recerques longitudinals més emblemàtiques del PaD:

- AYLLÓN, Sara i RAMOS, Xavier (2008). "Dinàmica de la pobresa. Qui entra, qui surt i que es queda a la pobresa?". A: FUNDACIÓ JAUME BOFILL (ed.): *Condicions de vida i desigualtats a Catalunya, 2001- 2005. Volum I, capítol 1. Col·lecció Polítiques, 65.* Barcelona: Mediterrània i Fundació Jaume Bofill.
- KILPI-JAKONEN, Elina; VONO DE VILHENA, Daniela; KOSYAKOVA, Yuliya; STENBERG, Anders i BLOSSFELD, Hans-Peter (2012). "The Impact of Formal Adult Education on the Likelihood of Being Employed: a Comparative Overview". A: STSS Studies of Transition States and Societies, Vol. 4, núm. 1. Tallinn: Tallinn University Institute of Political Science and Governance i Tallinn University Institute of International and Social Studies.
- MARTÍNEZ, Xavier i MARÍN, Antoni (2012). "Crisi, trajectòries socials i educació. Anàlisi longitudinal del PaD (2003-2009)". Col·lecció Polítiques, 79. Barcelona, Fundació Jaume Bofill.

MARTÍNEZ, Xavier i MARÍN, Antoni (2011). "Educació i mobilitat social a Catalunya. Actualització amb dades PaD 2009", Col·lecció Polítiques, 71 (volum 2). Barcelona, Fundació Jaume Bofill.

MARTÍNEZ, Xavier i MARÍN, Antoni (2010). "Educació i mobilitat social a Catalunya", a FUNDACIÓ JAUME BOFILL (ed.). Col·lecció Polítiques, 71 (volum 1). Barcelona, Fundació Jaume Bofill.

VERD PERICÀS, Joan Miquel i LÓPEZ-ANDREU, Martí (2012). "La inestabilidad del empleo en las trayectorias laborales. Un análisis cuantitativo". A: REIS. Revista Española de Investigaciones Sociológicas del CIS-Centro de Investigaciones Sociológicas, núm. 138, abril-juny de 2012. Madrid: CIS.

Teniu disponible la principal producció científica basada en l'explotació de les dades del PaD al següent enllaç: <<http://www.obdesigualtats.cat/index.php?cm=15>>.

Webgrafia

Principals enquestes longitudinals d'estructura social al món:

[HILDA, Household, Income and Labour Dynamics in Australia](#)(Austràlia)

[IFLS, Indonesia Family Life Survey](#) (Indonèsia)

[JPSC, Japanese Panel Survey of Consumers](#) (Japó)

[KLIPS, Korean Labor & Income Panel Study](#) (Corea)

[LISS, Longitudinal Internet Studies for the Social sciences](#)(Holanda)

[NIDS, National Income Dynamics Study](#) (Sud-àfrica)

[PSELL, Panel Socio-economique "Liewen zu Letzebuerg"](#)(Luxembourg)

[PSFD, Panel Survey of Family Dynamics](#) (Taiwan)

[PSID, Panel Study of Income Dynamics](#) (EUA)

[RLMS, Russian Longitudinal Monitoring Survey](#) (Rússia)

[SHIW, Survey on Household Income and Wealth](#) (Itàlia)

[SHP-PSM, Panel suisse de ménages](#) (Suïssa)

[SLID, Survey of Labour and Income Dynamics](#) (Canadà)

[SOEP, German Socio-Economic Panel Study](#) (Alemanya)

[UKHLS, Understanding Society](#) (Gran Bretanya)

[YAPS, Young Adult Panel Study](#) (Suècia)

Centres internacionals de referència en recerca longitudinal:

Cross National Equivalent File (CNEF)

<http://www.human.cornell.edu/pam/research/centers-programs/german-panel/cnef.cfm>

ISER (Institute for Social & Economic Research)

<https://www.iser.essex.ac.uk/>

Longitudinal Data Analysis for Social Science Researchers (ReStore)

<http://www.restore.ac.uk/resources/longitudinal.html>

http://www.restore.ac.uk/Longitudinal/Links/research_institutes.html

Society for Longitudinal and Life Course Studies (SLLS)

<http://www.longstudies.longviewuk.com/>

**Noves mirades, nous instruments.
R per a científics socials**

Joan Manel Sánchez Griñó
Investigador de la Fundació Carles Pi i Sunyer
Doctorand de la Universitat de Barcelona
jmsanchez@pisunyer.org

Resum

L'objectiu d'aquesta comunicació és dur a terme una explicació dels aspectes més rellevants de R, un llenguatge i un entorn per al desenvolupament estadístic que facilita àmpliament la manipulació, el càlcul i la representació gràfica de les dades. R és desenvolupat com a projecte GNU col·laboratiu, de llicència lliure (GPL) i codi obert i gratuït, i pot suposar una oportunitat per l'aprofundiment en les metodologies emprades.

Començant per una revisió succinta de la seva història, en aquesta comunicació es du a terme una explicació de la filosofia i els eixos principals d'aquest llenguatge, la concepció del treball que porta associada, els àmbits de la investigació en els que més pot aportar i les funcionalitats que ofereix, com per exemple la versatilitat en la utilització i reutilització de dades i resultats en un mateix procés de càlcul i la possibilitat d'escollir entre diversos mètodes per a un mateix objectiu, amb l'afegit que es poden programar i reprogramar les funcions que s'empraran depenent de les necessitats de la recerca.

Veiem per què R no és només una eina ans una manera d'entendre la investigació i la seva difusió que no tan sols ofereix avantatges pràctics en el procés de recerca sinó també noves oportunitats per als investigadors i els grups de recerca.

En aquesta comunicació també es du a terme un recull d'alguns dels paquets més útils per una investigació sociològica, finalitzant amb una demostració pràctica sobre la seva utilització.

Paraules clau:

R, programari, estadística, fluxos de treball

Introducció

Que la societat canvia a un ritme accelerat és quelcom que gairebé ningú gosarà contradir. I aquest fet comporta que aquells qui la volen estudiar han de ser capaços d'adaptar-se al canvis, canvis als que ells també estan sotmesos (com per exemple la disminució dels recursos disponibles per les investigacions). Això vol dir no només trobar el punt de vista adient, sinó també les eines necessàries per operacionalitzar i tractar aquest nou punt de vista.

La voluntat d'aquesta comunicació és presentar R, un programari gratuït i de codi obert, com una alternativa per a l'estudi d'aquesta nova realitat. En les nou seccions següents es pretén destacar els avantatges d'aquest entorn estadístic, començant per una explicació sobre què és R, on apareix i com arriba fins avui en dia; seguint per quina és la seva filosofia i la forma en què es pot treballar amb R; continuant amb què aporta R als usuaris individuals i als grups de recerca, on poden trobar els científics socials les eines que més útils els poden ser i de quina manera la utilització de R pot ajudar els científics a generar millores en els seus fluxos de treball; i acabant amb un petit exemple d'utilització de R.

- **Què és R**

R és, com descriu el mateix lloc web del projecte (www.r-project.org), un llenguatge i un entorn per la computació estadística i gràfica, basat en la implementació “open source” de “S”, un llenguatge per la programació estadística que va revolucionar aquesta ciència i del qual s'ha dit que va alterar la manera com la gent analitza, visualitza i tracta les dades (Hornik i Leisch 2005) .

El fet de ser una implementació “open source” significa que és un projecte GNU, de llicència lliure i codi obert que, a més de ser gratuït, pot ser modificat amb llibertat pels seus usuaris, els qui tenen la possibilitat d'accedir al codi mare del programari així com de programar extensions o modificar-ne les ja existents.

R és també qualificat com a llenguatge perquè actua com a intèrpret de les ordres de l'usuari a l'idioma de l'ordinador, disposant d'una estructura senzilla amb sentències intuïtives que, en repetir-se en la majoria de les seves ordres, en facilita el seu aprenentatge.

Tot i això, és acceptat que la corba d'aprenentatge d'aquest llenguatge és formada per un inici lent, sobretot per aquells que s'han acostumat a utilitzar altres esquemes en la configuració de les dades o a la implementació de les ordres a base de menús, sense que l'usuari tingui la capacitat de conèixer-les en profunditat ni d'ajustar-les a les seves necessitats. Tanmateix, l'eficiència i l'augment de productivitat que s'experimenta amb aquest entorn, conjuntament amb l'amplitud de possibilitats que ofereix, en fan altament recomanable i rendible el seu aprenentatge i utilització.

- **Breu història sobre R**

Tal i com expliquen Hornik i Leisch (2002), R va néixer a Aukland, Nova Zelanda, el 1992 producte d'un experiment consistent en la implementació d'un llenguatge basat en el llenguatge S que, a partir d'una línia de comandaments, podia desenvolupar càlculs estadístics. Les primeres distribucions van estar disponibles a la xarxa ja el 1993, prenent la forma actual amb llicència GPL el 1995. Una de les primeres distribucions va anar a parar al CI (Center for Computational Intelligence) de Viena.

Allà l'equip de Hornik i Leisch estaven buscant una manera d'implementar les seves recerques en un entorn Unix, concretament en el llavors també primerenc Linux. De R els va atraure la seva potencialitat i el fet d'haver adaptat l'estil elegant i eficient de S. Ràpidament van començar a utilitzar-lo i a mantenir correspondència amb els desenvolupadors de Nova Zelanda mitjançant correu electrònic sobre errors trobats i possibles vies de desenvolupament. Els tres desenvolupadors que en aquell moment s'encarregaven de R van veure clar que el més lògic era donar ple accés i llibertat al CI per desenvolupar ells mateixos el programari. D'aquesta manera el desembre de 1997, amb la versió 0.60 de R, va néixer el "R Core Development Team", que és un grup de desenvolupadors que es dediquen al projecte amb una certa coordinació. Amb el creixent nombre d'usuaris ràpidament es va veure la necessitat de crear un repositori central i així és com va aparèixer el CRAN, que és

"[...] a collection of sites which carry identical material, consisting of the R distribution(s), the contributed extensions, documentation for R, and binaries (including all leading Linux distributions, Windows, MacOS Classic and MacOS X). " (Hornik i Leisch 2002)

Finalment, l'agost de 2002 va néixer la "R Foundation for Statistical Computing", organització sense ànim de lucre amb seu a Viena i que té per objecte donar suport al projecte de R i a altres innovacions en la computació estadística, servir de punt de referència a tots aquells, tant individuals com no, interessats en el projecte de R i actuar com a administrador del copyright del software i de la seva documentació.

- **Quina és la filosofia de R**

La filosofia de R pot quedar emmarcada dins dels conceptes de "lliure accés", "reproductibilitat" i "qualitat", tres nocions que es retroalimenten les unes a les altres.

Quan ens referim a lliure accés en relació a R ho hem de fer, com a mínim, en dos accepcions dels termes: lliure accés al programari i lliure accés al codi que fa possible la investigació. Pel que fa al lliure accés al programari, la filosofia de R consisteix en la transparència del codi del programari i de les seves extensions (en forma de paquets). Això fa possible tant la utilització de diferents tècniques programades per altri com l'aplicació de càlculs i programacions ad-hoc resultat dels mateixos processos d'investigació que, amb altres programaris o entorns, no seria possible d'aplicar sense un elevat cost, tant econòmic com de temps.

Pel que fa a l'accés obert al codi que fa possible la investigació, podem partir de la definició de la Iniciativa d'Accés Obert de Budapest²⁷ (BOAI 2012) que diu que:

²⁷La BOAI ha generat diversos documents amb propostes d'actuació en referència a la publicació oberta dels textos acadèmics i les recerques, demanant l'accés universal i gratuït a tots de forma institucionalitzada a partir d'agències estatals de publicació de la recerca. El

«Per accés obert [als resultats de la recerca revisats per parells] entenem que estiguin disponibles de manera gratuïta a Internet, i que qualsevol usuari estigui autoritzat a llegir, descarregar, copiar, distribuir, imprimir, buscar o afegir un enllaç al text complet d'aquests articles, rastrejar-los per a la indexació, incorporar-los com a dades en un programa informàtic o utilitzar-los per a qualsevol altre propòsit que sigui legal, sense barreres econòmiques, legals ni tècniques, a part de les que són inseparables del mateix accés a Internet. L'única limitació quant a la reproducció i distribució i l'únic paper dels drets d'explotació en aquest àmbit hauria de ser donar als autors el control sobre la integritat dels seus treballs i el dret de ser reconeguts i citats adequadament.»

R, efectivament, possibilita que qualsevol persona en qualsevol indret i de forma independent a les seves condicions o a les del seu ordinador, sempre que disposi d'accés a Internet, podrà descarregar i replicar el codi de la recerca amb l'objectiu de reproduir-lo o aplicar-lo a una altra investigació.

La possibilitat de reproducció completa de les investigacions afavoreix també el tercer criteri de la filosofia de R, la qualitat, no només en relació al programari sinó també en relació als productes de la seva utilització.

En quant al programari, i tal i com expliquen Hornik i Leisch (2005), les línies de codi són desenvolupades principalment per el R-core team, seguint uns processos de validació abans de llançar les noves versions del programari (dues per any). A més, els paquets addicionals per ser penjants al repositori oficial (CRAN) també passen per filtres que consisteixen en la sistematització de controls d'errors freqüents en el codi i en la seva utilització. Però els controls no solament es produeixen ex-ante de la publicació, sinó que tot el programari és avaluat ex-post per la mateixa comunitat usuària, que compte amb la possibilitat de contactar amb els desenvolupadors i mantenidors per dur a terme un intercanvi d'opinions i fer-los arribar possibles errors de programació.

En quant a la qualitat dels productes realitzats amb R, el sol fet de la reproductibilitat possibilita que la revisió pugui anar més enllà de les avaluacions lògiques dels resultats de càlculs complicats, com per exemple la possibilitat d'avaluar els passos realitzats i comprovar-ne els resultats. D'aquesta manera la discussió científica i metodològica pot anar sempre un pas més enllà.

- **La forma de treballar amb R**

document citat és una traducció realitzada per l'Oficina de Difusió del Coneixement, CRAI, de la Universitat de Barcelona, i es pot trobar a: <http://www.opensocietyfoundations.org/openaccess/boai-10-translations/catalan-translation>

La forma bàsica de treballar amb R és a partir d'una consola o terminal amb una línia de comandaments on s'escriuen les ordres que són executades directament. També es compta amb la possibilitat d'escriure les ordres en scripts, fitxers de text pla amb les línies de comandament, que poden ser executats en la seva totalitat o per passos. Aquest és part de l'avantatge comparatiu de R respecte a altres programaris: l'usuari coneix què executa i té la possibilitat de modificar-ho en tant que li sigui necessari. Tanmateix, cada vegada es desenvolupen i s'utilitzen més les GUI (Interfície Gràfica d'Usuari) i les IDE (Entorn de Desenvolupament Integrat) que integren línia de comandaments i scripts de forma natural a més de disposar de diferents opcions en menús, pensades no només per als experts assidus a la programació estadística i preocupats per la seva productivitat, sinó també per als usuaris ocasionals i novells que no sempre troben un retorn suficient per justificar l'esforç que suposa l'aprenentatge del llenguatge (Valero-Mora i Ledesma 2012) .

Les GUI i les IDE acostumen a ser programari lliure amb la mateixa filosofia que R, tot i que també n'hi ha de privatives entre les que es poden trobar noves apostes empresarials que han optat per la creació de programari estadístic per a empreses sobre la base de R. La utilització d'un o un altre depèn dels gustos i les necessitats dels usuaris, tot i que també es pot trobar l'efecte moda en l'elecció.

Una de les més conegudes, possiblement per haver estat la primera, és Rcommander. Tanmateix en l'actualitat sembla despuntar la utilització de Rstudio i la introducció amb força de Deducer, sobretot entre els usuaris novells que busquen fer el salt des d'altres programaris. La primera té l'habilitat d'integrar en diferents seccions d'una mateixa pantalla l'editor de scripts, la consola, l'espai de treball (els objectes carregats) i els gràfics, a més de poder intercanviar d'espai mitjançant un sistema de pestanyes configurable i de ser compatible amb l'edició conjunta de R i Latex. El segon té la bondat d'assemblar-se al programari SPSS, a més de comptar amb diverses operacions que es poden realitzar mitjançant menú i oferir la possibilitat de copiar les ordres generades per menú. Però el món de les IDE i les GUI és més extens i comprèn, entre moltes altres propostes, la pràctica GUI de Windows que s'instal·la de forma conjunta amb el programari o Emacs+ESS per als qui busquen un acoblament més intens amb la màquina.

Un dels grans canvis respecte a altres paquets d'estadística privatis, com per exemple SPSS, és el concepte de Workspace. R no treballa directament sobre els arxius sinó que ho fa en un escriptori virtual on carrega les dades en forma d'objecte. L'usuari pot modificar els objectes, generar-ne de nous, generar càlculs basats en els objectes i, en qualsevol moment, escollir desar tot el Workspace per a una altra

sessió, amb tots els seus atributs, o desar un o tots els objectes carregats en un arxiu amb l'extensió que més útil li sigui.

La tipologia d'objectes és molt diversa, essent possible la configuració de tipus d'objectes nous adaptats a les necessitats de l'usuari. Els tipus més usuals són el vector/factor, la matriu, el marc de dades i el llistat. Cada objecte té les seves pròpies característiques o atributs característics. Un vector és un objecte d'una dimensió i amb una llargada determinada. Les dades poden ser tant numèriques com cadena. Un factor és un vector amb informació qualitativa on les dades són codificades de tal manera que la informació no es repeteix per complert, essent les etiquetes o nivells del factor un atribut. Aquest objecte el podem assimilar a una variable resultant d'una enquesta on les opcions de resposta es corresponen a una codificació – Sí (1), No (2); Home (1), Dona (2); etcètera-. Una matriu és un objecte amb dues dimensions, fileres i columnes, amb una llargada determinada i valors d'un sol tipus, o bé numèrics o bé caràcters. Un marc de dades és un objecte amb dues dimensions, fileres i columnes, on les fileres són els individus i les columnes les observacions o variables, que poden ser de forma combinada unes numèriques, les altres cadenes, les altres factors... Aquest tipus d'objecte és el que podem assimilar a les dades quan són tractades per altres programaris, com per exemple SPSS. Per últim el llistat, que és una combinació de qualsevol tipus d'objecte amb un ordre establert i una posició.

Els objectes es poden generar amb l'entrada directa de dades, bé a la consola o bé amb la utilització d'algunes funcions que ho possibiliten com `edit()` o `fix()`, la càrrega de fitxers que les continguin, el càlcul o la operació sobre altres objectes, o l'escissió de part de les dades d'altres objectes. Fins i tot és possible operar sobre objectes que no existeixen en el `WorkSpace` i que simplement són calculats per l'operació en qüestió.

Com s'ha dit amb anterioritat, R és un llenguatge orientat a objectes, és a dir, que en escriure les expressions o funcions que ens són necessàries haurem de pensar en les dades com el contingut d'objectes, o part d'aquests, que tenim carregats en el nostre `WorkSpace`. Per referir-nos a un objecte simplement escriurem el seu nom a la línia de comandaments i R ens mostrarà el seu contingut. Per referenciar part dels objectes existeixen diverses possibilitats. La més intuïtiva és la utilització de referències espacials, és a dir indicant la posició a la que ens estem referint de dins de l'objecte. Això es fa mitjançant la utilització de claudàtors al darrera del nom de l'objecte contenint la posició a la que ens referim si l'objecte té només una dimensió (vectors, factors i llistes) i, si en té dues com les matrius i els marcs de dades, la referència inclourà, per aquest ordre, la posició en les fileres i la posició en les columnes separades per una coma. Per referir-se a les variables d'un marc de dades també és

possible escriure el nom del marc de dades seguit d'un símbol de dòlar i el nom de la variable.

R es pot utilitzar directament com una calculadora, escrivint les expressions amb referència als objectes o utilitzant funcions ja programades, tant per altres com per nosaltres mateixos. La menció a les funcions es distingeix de la dels objectes per anar seguides de parèntesi després del nom. Dins del parèntesi és necessari escriure els arguments que la concreten. Normalment els arguments indispensables són l'objecte o objectes sobre els quals es vol aplicar la funció i la resta d'arguments han de ser especificats segons les necessitats (quedant el valor per defecte programat sempre que no s'especifiqui un valor diferent).

Totes les funcions disponibles als paquets del CRAN disposen d'ajuda a la que es pot accedir des de la mateixa consola. Hi ha diverses maneres de fer-ho, com per exemple escrivint un signe d'interrogació “?” davant d'una funció (sense el parèntesi del final). També es pot utilitzar la funció `help()`, escrivint entre parèntesi la funció sobre la que es necessita ajuda, o `help.search()` per a cerques més complexes sense saber exactament la funció a la que ens estem referint, com per exemple “lineal model” per conèixer quines funcions i quins paquets es poden utilitzar per treballar amb models lineals.

A les pàgines d'ajuda de les funcions ja programades s'especifica sempre quins són els valors per defecte dels arguments, així com la definició de cada argument i els valors resultats de l'operació de la funció. Molts cops també es poden trobar explicacions de casos de diferents aplicacions de les funcions, i sempre és possible trobar exemples reproduïbles molt útils per entendre millor el seu funcionament.

L'execució d'una funció no genera cap canvi en els objectes de l'espai de treball per sí mateixa, a no ser que s'indiqui el contrari. D'aquesta manera, l'usuari té la possibilitat de veure el resultat d'una operació sense necessitat d'alterar les seves dades ni de generar objectes o variables que encara no sap si li seran útils. A més, les funcions poden ser niuades unes dins de les altres, de tal manera que una funció pot formar part d'una altra funció (amb la possibilitat d'estalviar-se la creació de variables que potser només serveixen com a pas intermedi en un càlcul).

Les funcions s'inclouen en paquets, que o bé s'han d'instal·lar i carregar o bé ja estan carregats per defecte des de l'inici de la sessió. Un paquet és un conjunt de funcions, dades i documentació sobre el seu contingut. Els paquets poden ser programats per qualsevol usuari i es poden trobar penjats al CRAN o distribuïts en llocs web. També és possible la programació de paquets propis per a la realització de determinades anàlisis o tasques diverses. Un cop instal·lat un paquet a l'ordinador, i abans d'utilitzar-lo, és necessari carregar en memòria la llibreria d'aquell paquet, que no és més que la

informació sobre on estan desades les funcions perquè R sigui capaç d'utilitzar-les. Amb aquest sistema d'instal·lació i càrrega de paquets a mida, l'usuari evita carregar funcions que no li són necessàries i que ocuparien memòria a l'ordinador.

A R la programació es pot trobar tant en les funcions com en els càlculs o les accions repetitives més ordinàries ja que és possible d'escriure codi amb bucles que es repeteixin mentre es compleixi una condició determinada per l'usuari. Aquesta possibilitat rendibilitza i fa més eficient i curt el codi necessari per a les accions repetitives i millora la productivitat de l'usuari.

- **Què aporta R?**

A l'usuari individual R li aporta la possibilitat de realitzar anàlisis de dades complexes i de qualitat, amb un nombre elevat de funcions disponibles, la possibilitat d'aplicar les últimes tècniques explorades i la capacitat de desenvolupar-ne de noves sense la necessitat de departaments de programació (tot i que per a l'usuari esporàdic sense nocions de programació o estadística-matemàtica sempre li serà d'ajuda disposar d'un expert de suport, fet que per altra banda succeeix amb tots els programaris), sense la necessitat d'invertir grans quantitats de diners. També s'ha de valorar com a positiu que la comunitat d'usuaris i mantenidors de R és molt extensa i col·laborativa. Per a la majoria de problemes relacionats amb el llenguatge R és senzill trobar suport en les llistes de consulta via correu electrònic i en els fòrums, blocs i llocs web, tant especialitzats com amateurs. La pròpia filosofia del programari, i dels seus usuaris, és la de compartir el codi utilitzat seguint la filosofia que es transmet, entre molts altres, en el post de Leek (2013) titulat "Statisticians and computer scientists – if there is no code, there is no paper".

Els grups de recerca i les universitats també troben en el programari tots aquests avantatges, a més de sumar-li alguns altres com per exemple el fet que R és també una oportunitat per convertir-se en punt de referència per a la resta de la disciplina (tant la pròpia com les disciplines alienes). Donades les característiques de R, la programació i el manteniment de nous paquets amb funcions que permeten l'aplicació de determinades anàlisis és quelcom a l'abast de tots els grups de recerca, convertint-los en referència dins el seu àmbit gràcies a la implementació dels seus avanços en altres recerques.

Les universitats també han de comptar entre els molts avantatges de la utilització R, com per exemple la reducció en la despesa en llicències de programari, els avantatges de la seva utilització en l'ensenyament. En ser un programari lliure i gratuït tots els alumnes tenen la possibilitat d'instal·lar-lo en els seus ordinadors de manera legal (fet que amb el programari privatiu és completament impossible per la majoria dels estudiants) i de forma independent al sistema operatiu de què es disposi. A més de la

utilització del material docent, l'estudiant també disposa de la resta de la comunitat usuària per l'aprenentatge. I no s'ha de menystenir el fet que és pràctica habitual que els paquets de R continguin dades amb les que es poden desenvolupar exemples de les seves funcions.

- **Paquets per a les ciències socials**

Com ja s'ha vingut explicant, R disposa d'una multiplicitat de paquets, alguns pensats de forma específica per a determinades anàlisis o disciplines i d'altres que contenen funcions genèriques (o bé tècniques utilitzades de forma transversal o bé funcions útils per a la gestió i transformació de les dades).

Pel que fa als paquets específics, en el mateix lloc web del CRAN de R es pot accedir a classificacions per a determinades disciplines. En el cas de les ciències socials, és molt útil una visita al lloc web que manté John Fox (<http://cran.r-project.org/web/views/SocialSciences.html>) per trobar un llistat de paquets per a diferents tècniques.

Tanmateix, hi ha paquets genèrics que no es referencien en aquest lloc web però que poden ser útils als principiants amb R. Pot ser de molta ajuda per a qui s'inicia conèixer l'existència del paquet `descr` i les seves funcions `freq()`, `crosstab()` o `compmeans()` amb les que es poden obtenir, respectivament, una taula de freqüències, una taula de contingència i una taula amb la comparació de les mitjanes i les desviacions segmentada per grups. Aquest paquet aporta dos grans avantatges, d'una banda la forma familiar de mostrar els resultats, que per defecte van acompanyats d'una gràfica, i de l'altra banda la possibilitat de ponderació introduïda a la programació de les funcions.

També pot ser útil conèixer la funció `descriptive.table()` del paquet `Deducer`, que facilita els descriptius de variables numèriques, amb segmentació o sense, afegint-hi la *N* i la desviació.

- **Els fluxos de treball**

El plantejament sobre quin programari utilitzar per l'anàlisi de dades ha de servir també per reflexionar sobre tot el procés de recerca i producció, apostant per la productivitat i la reducció de les estones perdudes en els aspectes més superflus. És a dir, s'ha d'analitzar de forma conjunta el que es pot anomenar com a fluxos de treball. En un article interessant, que ha servit d'inspiració per aquesta secció, Kieran Healy, professor associat de sociologia al "Kenan Institute for Ethics" de la universitat de Duke, aconsella als estudiants de ciències socials que es plantegin quines eines necessitaran per desenvolupar la seva carrera acadèmica i de quina manera poden integrar el programari disponible per tal d'aconseguir processos d'investigació coherents i pràctics.

“You could use Microsoft Word, Endnote and SPSS. Or Textpad and Stata. Or a pile of legal pads, a calculator, a pair of scissors and a box of file folders. Still, software applications are not all created equal, and some make it easier than others to do the Right thing. For instance, it is possible to produce well-structured, easily-maintainable documents using Microsoft Word. But you have to use its styling and outlining features strictly and responsibly, and most people don’t bother. You can maintain reproducible analyses in SPSS, but the application isn’t set up to do this automatically or efficiently, nor does its design encourage good habits. So, it is probably a good idea to invest some time learning about the alternatives. Many of them are free to use or try out, and you are at a point in your career where you can afford to play with different setups without too much trouble.” (Healy 2011; 3)

R és, sens dubte i com s'està provant de transmetre, una de les bones alternatives a altres tipus de programari. Part de la seva versatilitat rau en la capacitat de complementació amb altres processos de treball, essent una de les alternatives més rendibles la utilització de forma conjunta amb LaTeX.

Latex és un sistema de composició de documents d'alta qualitat tipogràfica. No és un processador de textos, ja que els textos poden ser escrits mitjançant qualsevol processador per després ser compilats. La idea principal de Latex és afavorir que els autors es concentrin en el missatge deixant la formatació del text als “dissenyadors”. Per això existeixen diversitat de plantilles per a diferents tipus de document, des de llibres, passant per tesis, articles i informes, i arribant a presentacions de diapositives. L'avantatge en el treball conjunt amb R és que es poden incloure les línies de codi de R directament en el text, que seran compilades i executades més tard i substituïdes de forma automàtica pel resultat de les operacions en el text final. D'aquesta manera mantenim la unitat text-recerca, el que afavoreix les revisions posteriors.

LaTeX és també un programari lliure disponible per les plataformes més esteses (Windows, Linux, Mac). Per treballar conjuntament amb aquests dos programes existeixen dos paquets de R, Sweave (Leisch 2002) i Knitr (Xie 2012). Tot i que aporten funcionalitats diferents, Sweave es va guanyar la fama per ser el precursor d'aquesta complementació i Knitr li disputa amb la implementació d'opcions avançades que permeten un grau més alt de personalització dels resultats.

Una virtut de Latex és la possibilitat d'integrar altres tipus de funcionalitats, com per exemple bibtex, un format de citacions electròniques estàndard que facilita la compartició de bibliografies i la seva inclusió en el text, o bé a partir del paquet de Latex bibtex o, en el cas d'utilitzar altres maneres de formatar el text, a través d'altres

programaris i els pluggins addicionals. Un exemple d'aquesta última utilització és JabRef (<http://jabref.sourceforge.net/>), un altre programa “open source” que facilita la gestió de les bibliografies, les seves agrupacions per temes i la seva integració en diferents processadors de textos, com Emacs, Libre Office, Lyx, Winedit, Vim, etc. És bastant habitual que des dels principals gestors de bibliografies sigui possible exportar les referències bibliogràfiques en format bibtex.

Una altra manera d'aprofitar les potencialitats de R en la difusió de les recerques és la combinació amb markdown, un llenguatge de marques lleuger que permet escriure el text afegint codi de R dintre de schunks que, igual com hem comentat amb Latex, seran compilats més tard. Per la integració de markdown i R es poden utilitzar els paquets markdown (Allaire et al. 2013) i knitr, combinació útil per la generació de llocs web o posts de bloc.

La majoria de les vegades, la utilització conjunta de tots aquests recursos es pot realitzar directament mitjançant les IDE, GUI o processadors de textos avançats, als que ja s'ha fet referència amb anterioritat, com pot ser Rstudio, Tinn-R o Emacs.

Tanmateix, s'ha de tenir en compte que en l'actualitat en el món de les ciències socials no s'estan emprant de forma estesa totes aquestes oportunitats de treball. Hom les pot incorporar de forma personal, fent-ne difusió i convencent els col·legues mitjançant la demostració pràctica dels avantatges comparatius, però essent conscient i assumint que quan el treball es realitzi per a terceres persones molt probablement serà necessària la utilització de les eines encara majoritàries. Per exemple, una de les característiques de les comunicacions per aquest congrés era que els documents havien d'enviar-se en format “Microsoft Word” mentre que per a altres simposis i disciplines els textos enviats ja tenen un format directament publicable sense un cost addicional ni pels qui els presenten ni per l'organització promotora del simposi degut a la utilització d'aquestes eines, i això s'ha aconseguit difonent els arxius d'estil necessaris per la formatació de les obres. Algú ha de liderar el canvi cap aquests models més econòmics i eficients, i segurament aquest paper ha de correspondre a les universitats.

- **Exemple d'anàlisi amb R**

En aquesta comunicació s'ha volgut mostrar algunes de les possibilitats del programari amb un petit exemple d'utilització de R. És per això que l'anàlisi que segueix no respon a la difusió dels resultats d'una investigació en una línia de recerca específica ni a l'exemplificació d'una tècnica concreta. Tanmateix, existeix un fil conductor que pretén, si més no de forma vague, respondre a la pregunta: com es poden classificar els municipis catalans segons l'estructura de la seva població?

Al llarg del text s'expliquen algunes de les funcions aplicades per dur a terme les anàlisis i els gràfics. L'exemple més complexe, que es troba a l'annex, consisteix en la re-programació d'una funció amb l'objectiu de modificar la figura resultant. Els gràfics en els que no s'indica el contrari han estat generats amb el paquet ggplot2 (Wickham 2009).

Per a respondre la pregunta s'utilitzen dades d'explotació del padró continu d'habitants per a l'any 2012 obtingudes del lloc web del Instituto Nacional de Estadística (<http://www.ine.es>). Concretament s'han utilitzat les dades dels municipis catalans per grups quinquennals d'edat i sexe, així com també per grans grups d'edat, sexe i nacionalitat. Les dades per la caracterització dels municipis s'han descarregat del lloc web municat (<http://www.municat.gencat.cat>). Finalment, ha estat necessària també informació cartogràfica dels municipis, arxius amb extensió shp amb els polígons i els centres de municipis i comarques que es poden obtenir tant des del lloc web de l'Institut Català de Cartografia (<http://www.icc.cat>) com des del lloc web de dades obertes de la Generalitat de Catalunya (<http://dadesobertes.gencat.cat>).

La mitjana de població dels municipis catalans és de 7.995 habitants, amb el mínim de 28 habitants de Sant Jaume de Frontanyà, de la comarca del Berguedà, i el màxim de 1.620.943 habitants de Barcelona, estant el 50% dels municipis del tram intermedi de població (el rang interquartíl·lic) entre els 328 i els 3.763 habitants.

En quant a la població per grups d'edat i sexe, la figura 9.1 ens mostra una piràmide de població per al conjunt de Catalunya que ha estat realitzada amb la funció `pyramid()` del paquet `pyramid` (Nakazawa 2012). La forma de la piràmide de Catalunya per l'any 2012 recorda un as de piques. Les franges d'edat de gent gran, a partir dels 65 anys, tenen forma de triangle tot i que amb percentatges alts a la base, semblants als de les franges adolescents, el que indica una esperança de vida elevada. En aquestes franges d'edat les dones són més nombroses que els homes. Les franges d'edat de la població activa, entre els 15-19 i els 60-64, són les més prominents i tenen forma de bulb. Si l'estretor de la part baixa de la piràmide continués fins els zero anys estaríem parlant d'una societat en decreixement amb baixes taxes de natalitat i de reemplaçament. Tanmateix, la piràmide es torna a eixamplar a la part baixa, tot i que no arriba als màxims de les franges intermèdies d'edat. Tant en la població activa com en els infants, el percentatge d'homes supera el de dones.

Sense entrar en una profunda discussió sobre els diversos factors que poden explicar la forma de la piràmide, és interessant destacar-ne els quatre següents: 1) l'elevada esperança de vida fa que en les edats entre els 65 i els 80 anys es mantinguin percentatges de població semblants a les franges de les edats adolescents i pre-adolescents. 2) El babyboom de mitjans dels seixanta a finals dels setanta explica, en

part, la forma de bulb de les franges d'edat de la població activa. 3) El retràs en l'edat de reproducció de la societat espanyola en les darreres dècades explica, en part, la concavitat de les edats adolescents i el creixement de les edats infantils. 4) Tant la forma de bulb com el creixement de les edats infantils també són explicats, en part, per un elevat nombre d'immigració en edat de treball i en edat reproductiva.

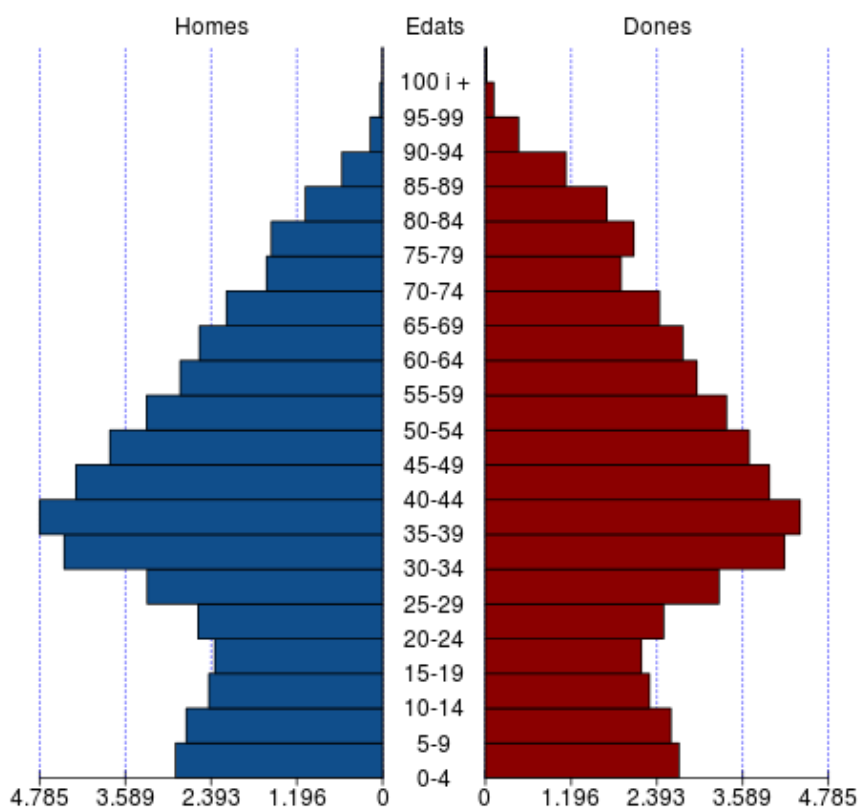


Figura 9.1. Piràmide de població Catalunya 2012

A la funció utilitzada per la figura 9.1 (1) el primer argument són les dades, un marc de dades amb dues columnes contenint la població de Catalunya per grups quinquennals, la primera amb les dades dels homes i la segona les dades de les dones. El nom de les fileres del marc de dades són les franges d'edat que es poden veure al centre de la figura. La resta d'arguments, per ordre, corresponen al color de les franges de l'esquerra, al color de les franges de la dreta, i a les etiquetes de la columna central, de les franges de l'esquerra i de la dreta.

```
pyramid(dades.piramide, Lcol="dodgerblue4", Rcol="darkred", Clab="Edats",  
Llab="Homes", Rlab="Dones")
```

(1)

La mitjana del percentatge de població espanyola en els municipis és el 89,4%, trobant-se la mediana en el 91,1%. A tretze municipis la totalitat dels seus habitants són de nacionalitat espanyola, mentre que el municipi amb el percentatge d'espanyols més baix, Guissona a la comarca de la Segarra, en té el 49,4%. El diagrama de caixa de la figura 9.2 mostra la distribució total del percentatge d'espanyols. Dels 28 casos extrems identificables, que es corresponen als municipis amb els percentatges d'espanyols més baixos, setze són de la província de Girona, nou són de Tarragona i tres són de Lleida; tenen una mitjana de població de 10.370 habitants, estant el mínim en els 93 habitants i el màxim en els 45.262 habitants.

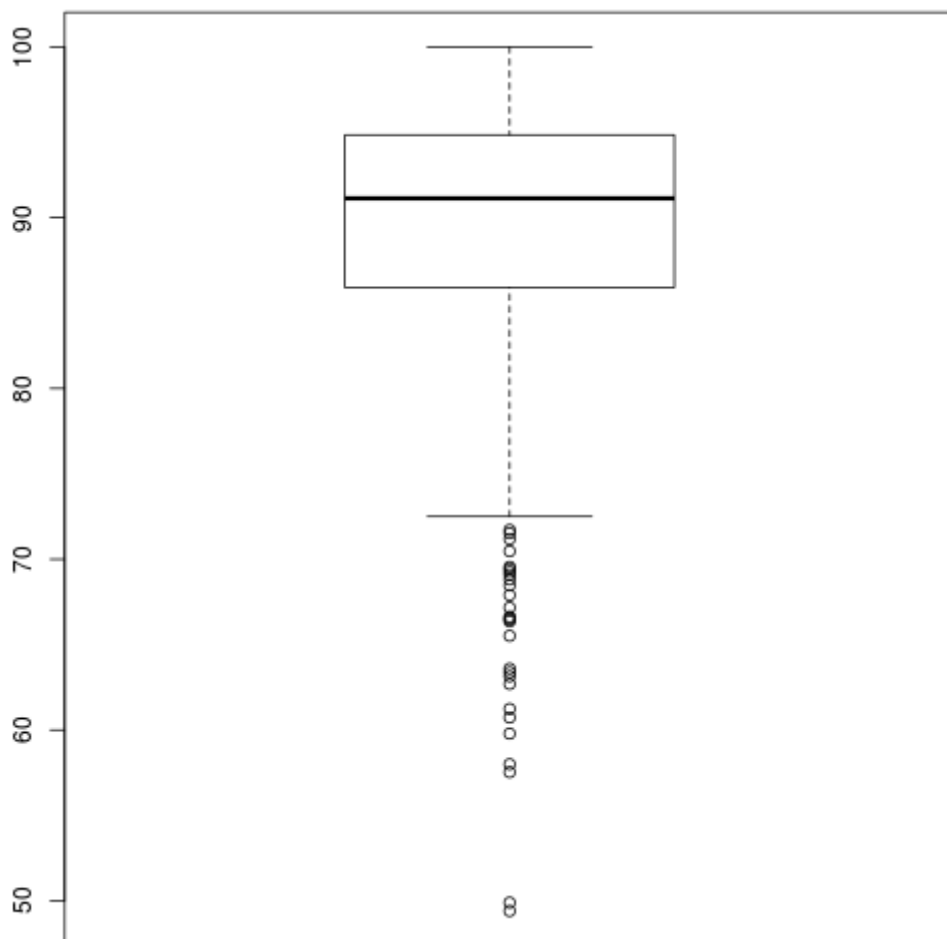


Figura 9.2. Distribució del percentatge d'espanyols

La funció emprada en aquest cas és `boxplot()` (2) del paquet `graphics` (carregat per defecte a l'inici de les sessions de R) ja que facilita en gran mesura la identificació dels casos extrems. La primera de les línies del codi dibuixa la figura i genera un objecte, al que anomenem “`bp.esp`”, amb informació sobre el diagrama de caixa. Una de les parts d'aquest objecte és “`bp.esp$out`”, on s'emmagatzemen els valors dels casos extrems. Donat que en el marc de dades “`cat.nac`” el nom de les fileres és el codi `ine`²⁸ dels municipis, és possible executar la segona línia per cercar el codi `ine` dels casos extrems a la variable “`codine`” del marc de dades “`municipis`” perquè retorni el nom dels municipis (en aquest cas a la variable anomenada “`nommun`”).

```
bp.esp <- boxplot(cat.nac[,1])  
municipis[municipis$codine %in% rownames(data.frame(bp.esp$out)), “nommun”]
```

(2)

Per últim, és interessant estudiar l'envelliment dels municipis a partir de la distribució dels grups de població de “65 anys i més” i de “fins a 15 anys”. Diferenciat per sexes, com es mostra a la figura 9.3 i tal com era d'esperar, la relació entre aquests dos grups és inversa i intensa, és a dir, a major nombre de joves menor nombre de gent gran. De fet, la correlació entre aquestes dues variables per al homes és de -0,71 i per les dones de -0,66. A la figura també es poden diferenciar els municipis depenent de la província a la que pertanyen. Es pot comprovar com són els municipis de Lleida i Tarragona els que disposen d'una població més envellida, mentre que la major concentració de població jove la trobem a la província de Barcelona.

28El codi `ine` és una codificació emprada per l'Institut Nacional de Estadística que consisteix en una numeració única per a cada unitat territorial. En el cas dels municipis, el codi `ine` està compost pel codi de província, dos dígit, més el codi de municipi, tres dígit. Aquest codi identifica de forma única cada municipi i d'aquesta manera és possible associar informació oficial provinent de diferents fonts. El codi estadístic emprat per la Generalitat també inclou aquesta codificació (normalment els cinc primers dígit) el que afavoreix la inter-operabilitat de les bases de dades.

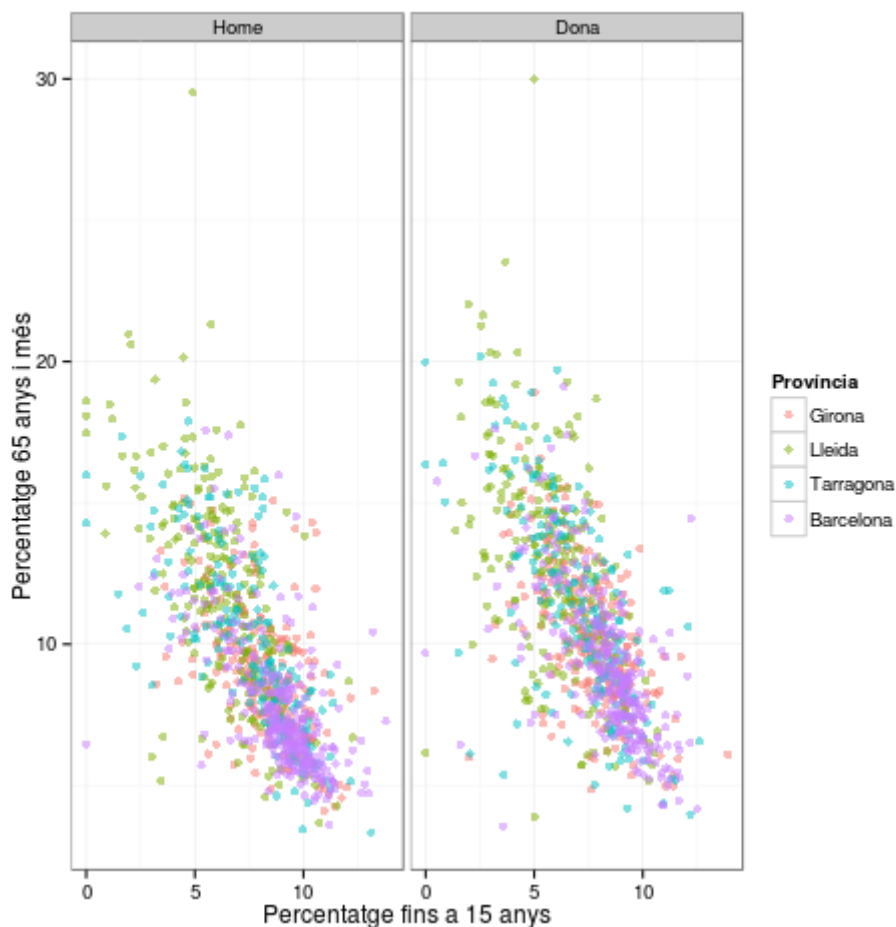


Figura 9.3. Distribució dels grups d'edat extrems per sexe i província

El codi necessari per la realització de figures utilitzant el paquet ggplot2 consta de diverses parts o subfuncions que s'uneixen amb el símbol "+". En aquest cas (3) la funció principal defineix el marc de dades ("grups.sexe") i les variables del gràfic, la primera subfunció acota el color dels punts (els fa translúcids per millorar la visualització de la superposició), la segona subfunció segmenta la gràfica per sexe, i la tercera subfunció reanomena els eixos i la llegenda.

```
ggplot(grups.sexe, aes(d.0.15,d.65.mes, color=Prov)) + geom_point(alpha=.5) +  
facet_grid(.~sexe) + labs(x="Percentatge fins a 15 anys", y="Percentatge 65 anys i  
més", color="Província") + theme_bw() (3)
```

Amb la intenció de buscar aquells municipis amb les distribucions de població menys semblants al conjunt de Catalunya, i a partir de les dades de la població per grups quinquennals i sexe, es calcula l'índex de Hutchens. Aquest, que és abundantment utilitzat en la mesura de la segregació escolar com explica Lluís Medir a la seva tesi

doctoral (Medir Tejado 2013), és un índex basat en els paràmetres de l'índex de dissimilituds que utilitzar l'arrel quadrada en el seu càlcul i d'aquesta manera accentua les diferències existents. L'índex de dissimilitud també ha estat utilitzat en estudis sobre segregació poblacional com per exemple a Martori Cañas i Hoberg (2004) o Rubiales Pérez et al. (2012). Aquest índex posa en relació la distribució de diferents grups dins d'unitats poblacionals amb els mateixos grups en el conjunt del territori i pren valors entre 0 i 1, on zero indica màxima igualtat en la distribució i 1 indica màxima desigualtat.

A la fórmula de l'índex (4) p_i es correspon a un sexe i una franja d'edat i r_i a un sexe en les unitats poblacionals, i P a ambdós sexes en una franja d'edat i R a ambdós sexes pel conjunt de la població.

$$H = \sum_{i=1}^s \left[\left(\frac{p_i}{P} \right) \sqrt{\frac{p_i}{P} \frac{r_i}{R}} \right]_{(4)}$$

El càlcul d'aquest indicador per al conjunt de municipis té una mitjana de 0,0075 i un màxim de 0,43. S'ha de tenir en compte, però, que en el càlcul s'està comparant municipis amb poblacions elevades, i per tant habitants per a tots els trams d'edat, amb municipis amb poblacions petites i amb només determinades franges d'edat.

Un cop feta aquesta menció, és interessant trobar i graficar els quatre municipis amb una distribució de la població més diferent al conjunt de Catalunya, posant en relació les dues piràmides. L'elecció dels municipis no representa una dificultat més enllà de l'ordenació descendent dels valors de l'índex. Ara bé, per la gràfica desitjada s'ha hagut d'adaptar la fórmula original de la piràmide de població ja utilitzada de tal manera que permeti, en un mateix espai, dibuixar la piràmide de Catalunya en segon pla i la piràmide del municipi en primer pla conservant la gradació dels eixos per afavorir la comparació. La fórmula adaptada es pot consultar a l'annex. D'aquesta manera s'obté la figura 9.4.

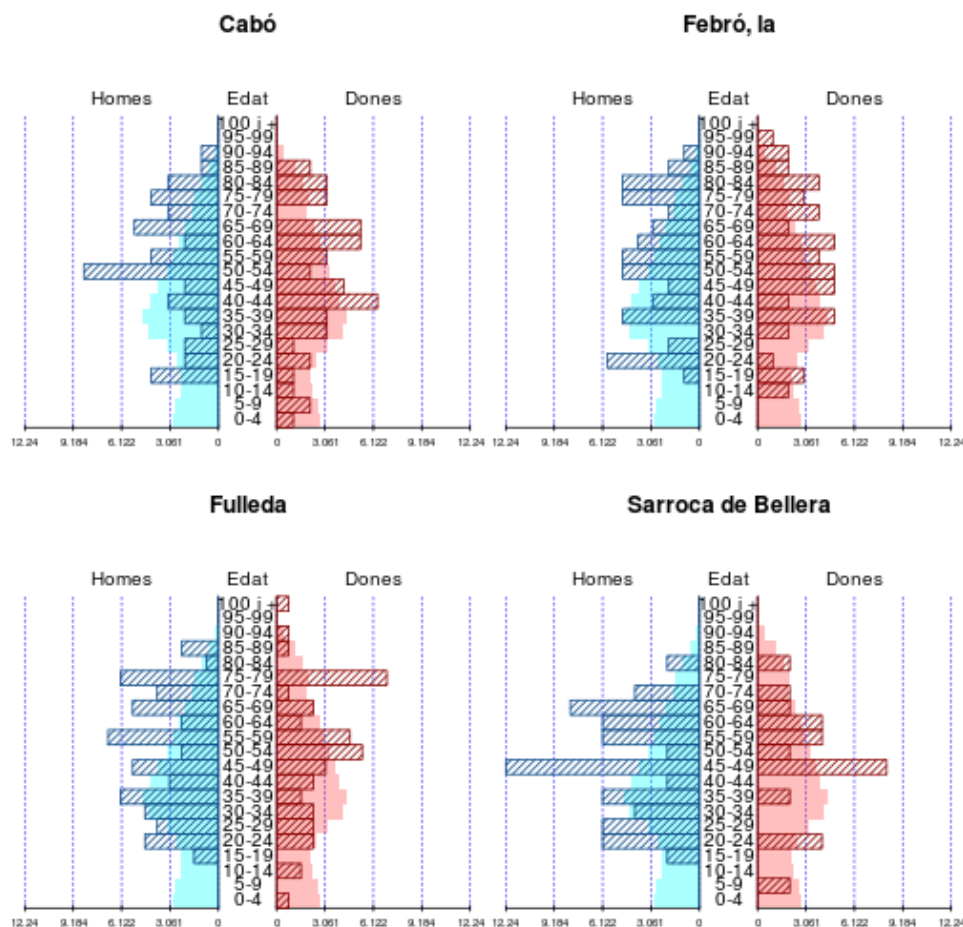


Figura 9.4. Comparació de les piràmides de població dels quatre municipis més desiguals a Catalunya

A partir de la descripció realitzada fins el moment, es considera que per classificar els municipis segons la seva distribució poblacional és pertinent l'elecció del percentatge de població per grans grups d'edat, sexe i nacionalitat. A la figura 9.5 es du a terme una descripció de la distribució d'aquestes variables mitjançant els seus histogrames, generats amb les funcions `hist()` i `curve()`.

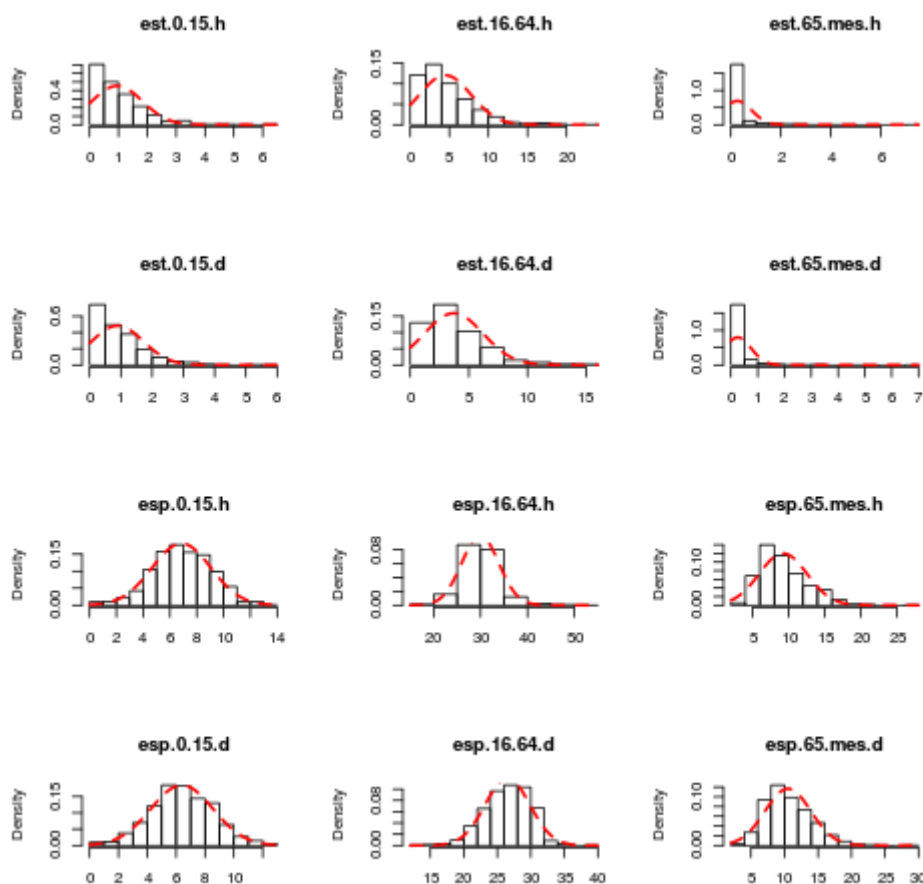


Figura 9.5. Histograma de les variables que entren a l'estudi

Com a pas previ a la classificació s'opta per realitzar una reducció del nombre de variables mitjançant una anàlisi de components principals utilitzant la funció PCA() del paquet FactoMineR (Husson et al. 2013) .

El número de factors a retenir per l'anàlisi es pot calcular per diversos mètodes. El mateix paquet disposa de la funció estim_npc() que, aplicada sobre les dades que es volen analitzar, proposa el millor número de dimensions per treballar. Aquest càlcul es pot realitzar mitjançant dues fórmules: GCV i Snooth, que no necessàriament donen el mateix resultat. Amb les dades presentades i en els dos mètodes de càlcul possibles la funció proposa 5 factors, amb els que s'arriba al 90% de l'explicació de la variància. Així doncs, a la funció emprada per l'anàlisi es demanen 5 dimensions tot i que a l'anàlisi posterior només s'explicaran els tres primers, que acumulen el 81% d'explicació de la variància i que, d'acord amb la figura 9.6, sembla que són suficients. Aquesta figura representa a les barres l'explicació de la variància aportada per cada dimensió i amb la línia discontinua el guany de cada dimensió respecte a l'anterior.

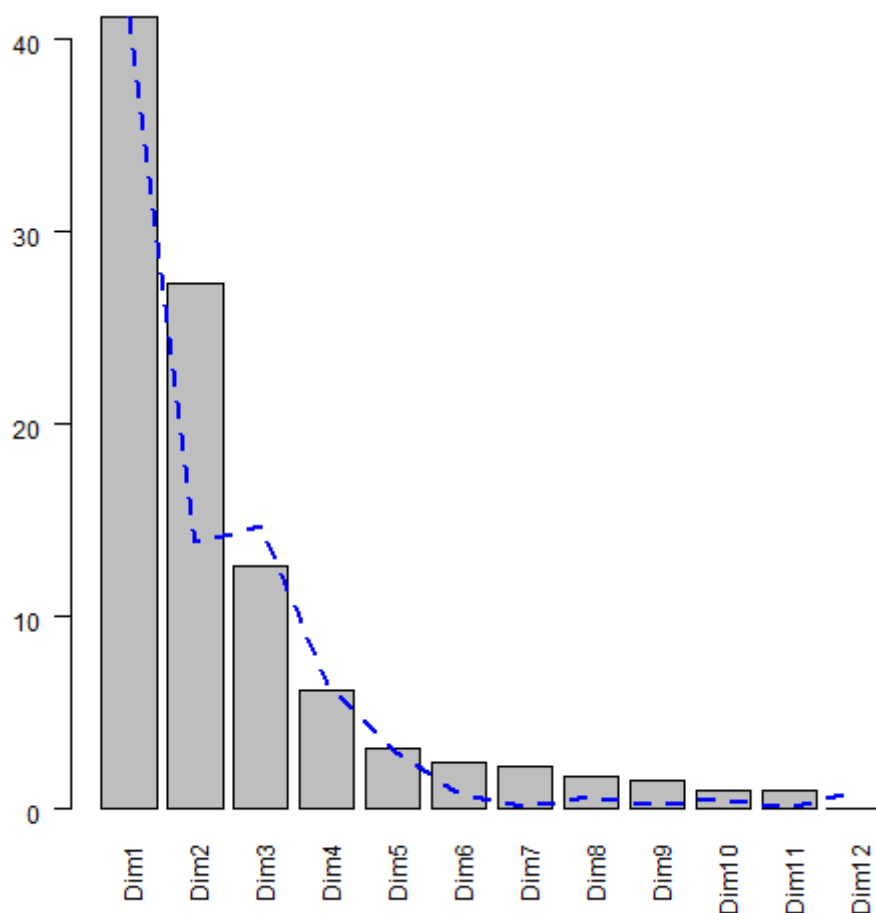


Figura 9.6. Aportacions de cada dimensió

En el codi per la realització de l'anàlisi de components principals (5) s'especifica el nom del marc de dades ("dades.pca"), que les dades han de ser escalades, que el nombre de dimensions ha de ser cinc, que no es volen els gràfics per defecte i que la primera columna del marc de dades és una variable qualitativa il·lustrativa que no serà tinguda en compte per l'anàlisi però que sí que es vol que es calculin els seus posicionaments respecte els individus i les variables.

```
m.pca <- PCA(dades.pca, scale.unit = TRUE, ncp = 5, graph = FALSE, quali.sup=1) (5)
```

Per descriure l'aportació de cada variable als factors es disposa també de diverses eines. La més gràfica és la figura 9.7, que representa les tensions entre les variables a partir de la seva representació en el pla, on el posicionament de les variables i l'angle que dibuixen les fletxes que les separen del centre representa la correlació existent entre elles, i la proximitat als eixos la seva aportació (Lê et al. 2008). En aquesta figura es pot observar la contraposició entre espanyols de 16 a 64 anys i totes les franges d'edat d'estrangers a la dimensió 1, i entre els espanyols més joves i els més ancians a la dimensió 2.

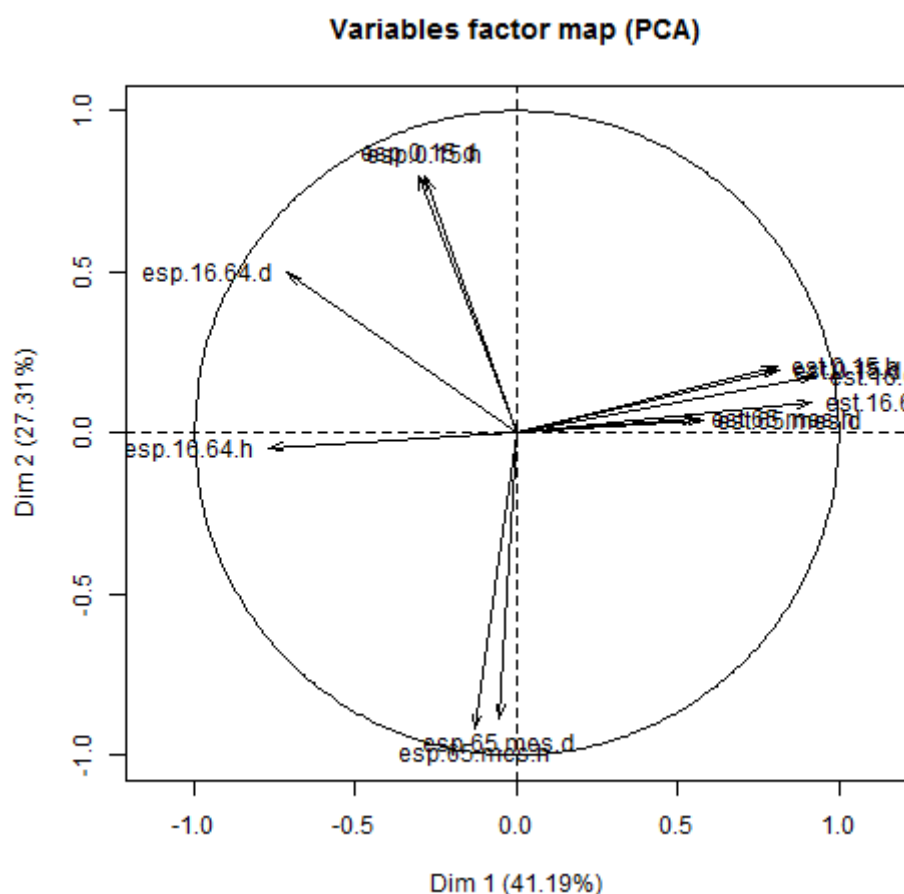


Figura 9.7. Relacions entre les variables en les dues primeres dimensions

Per una explicació més acurada dels factors és útil la funció `dimdesc()` del mateix paquet que mostra les correlacions entre les variables i les dimensions, que es reflecteixen a la taula 9.1.

Taula 9.1. Correlacions entre les variables i les dimensions

Variable	Component 1	Component 2	Component 3
esp.0.15.d	-0,306	0,8	
esp.0.15.h	-0,282	0,795	
esp.16.64.d	-0,711	0,497	
esp.16.64.h	-0,77		0,115
esp.65.mes.d		-0,887	-0,086
esp.65.mes.h	-0,132	-0,92	
est.0.15.d	0,813	0,195	-0,334
est.0.15.h	0,807	0,205	-0,373

est.16.64.d	0,925	0,175	
est.16.64.h	0,913	0,093	-0,168
est.65.mes.d	0,579		0,769
est.65.mes.h	0,561		0,788

Elaboració pròpia

El primer component està correlacionat amb els espanyols entre 16 i 64 anys, tant homes com dones, i amb els estrangers de 0 a 64 anys, tant homes com dones. El segon component està molt relacionat amb els espanyols entre 0 i 15 anys i de 65 anys i més, tant homes com dones. I el tercer component està molt correlacionat amb els estrangers de més de 65 anys, tant homes com dones.

També és possible plasmar els individus en el pla dels factors afegint variables il·lustratives. A la figura 9.8 s'ha il·lustrat la posició dels individus amb el centre de gravetat que representa la província.

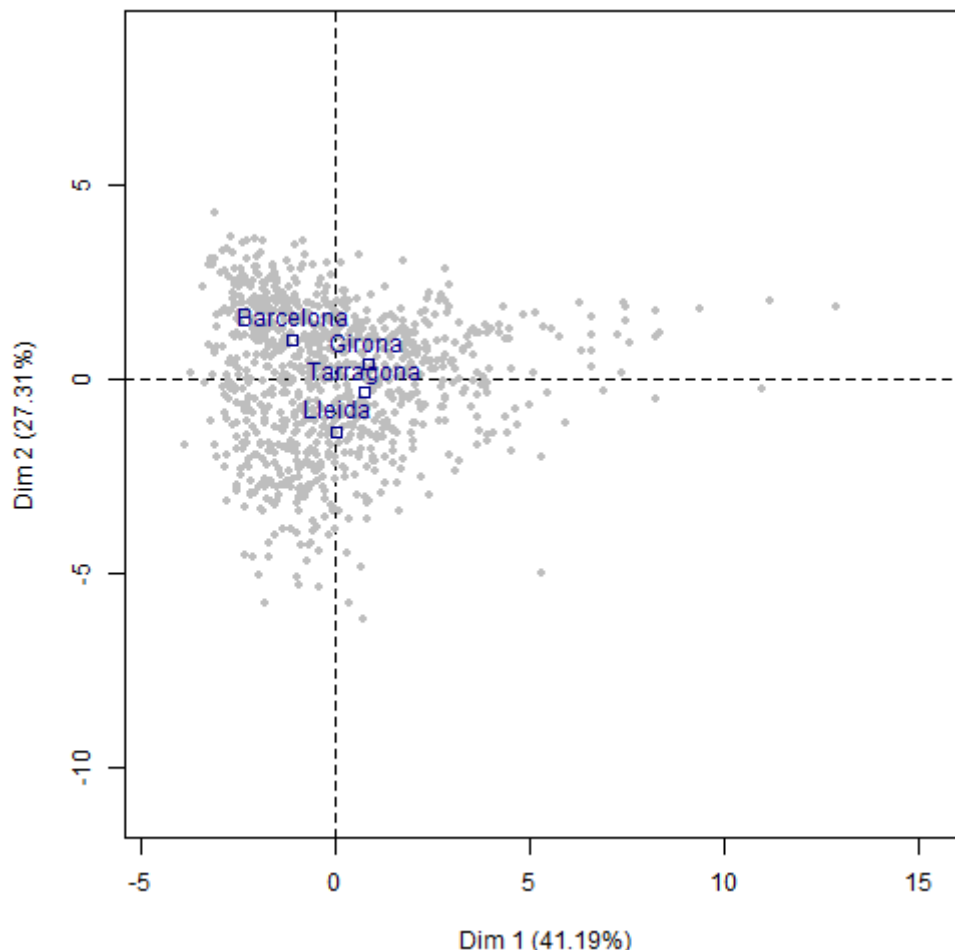


Figura 9.8. Posicionament dels municipis amb il·lustració de la província

Un cop analitzades les tres dimensions, es procedeix a una anàlisi de classificació jeràrquica mitjançant el mètode ward amb les distàncies euclídiades (tot i el nombre

elevat d'individus a classificar s'ha cregut convenient utilitzar aquest mètode jeràrquic i no un de mitjanes mòbils degut als bons resultats obtinguts en altres estudis).

Aquest mètode de classificació, realitzat mitjançant la funció HCPC() del mateix paquet, cerca grups homogenis internament i heterogenis externament i es basa en la unió per etapes d'aquells parells d'individus o grups que més s'assemblen. Les unions es realitzen per alçades, entenent que una unió a una alçada més elevada indica una unió d'individus o grups més diferents entre ells. Així doncs, per aconseguir els grups més homogenis és convenient d'aturar les unions en el punt on la següent es realitzarà a la major alçada.

El primer argument de la funció emprada per la classificació (6) és el marc de dades utilitzat ("m.pca"). També s'indica que es vol desar el número de grups proposats ("-1") i que no es desitgen els gràfics per defecte.

```
hc.pca <- HCPC(m.pca, nb.clust=-1, graph=FALSE)
```

(6)

La funció HCPC(), en la seva representació gràfica i sempre que no li sigui indicat el contrari, proposa el punt de tall òptim. En aquest cas, tal i com es pot comprovar a la figura 9.9, els grups resultants del punt de tall òptim són tres.

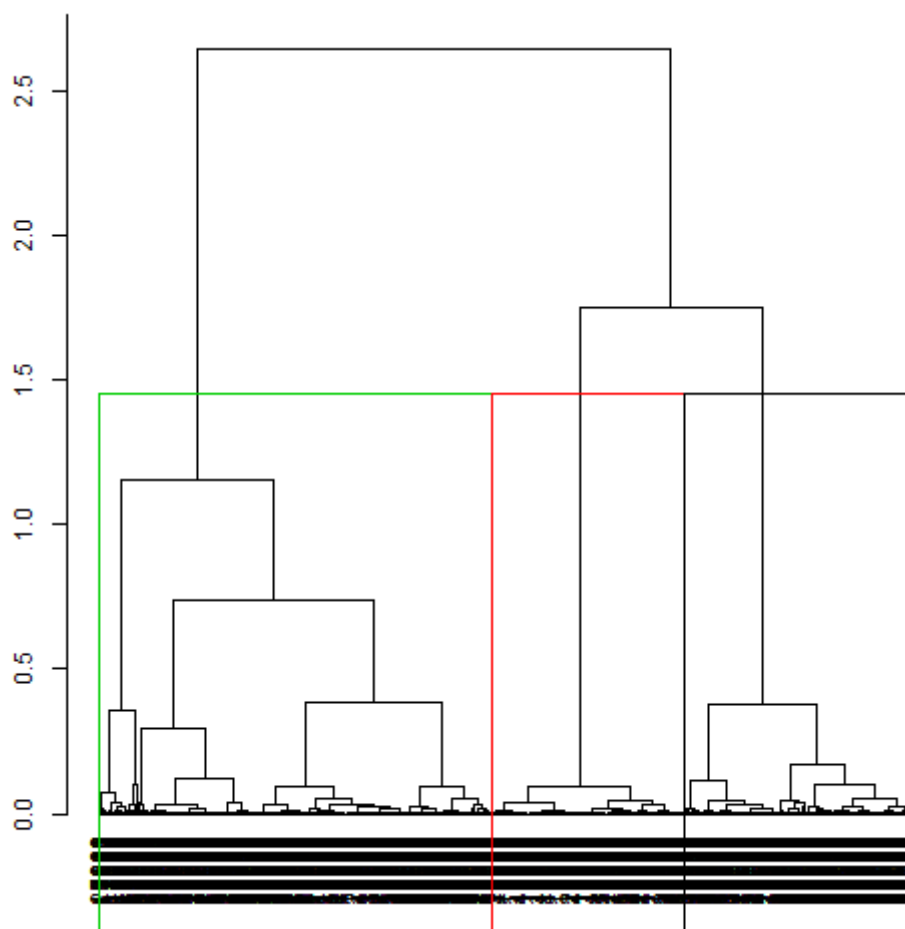


Figura 9.9. Dendrograma de la classificació jeràrquica

També és possible visualitzar l'agrupació dels clústers en el pla de representació dels municipis en els dos eixos principals. D'aquesta manera s'obté la figura 9.10.

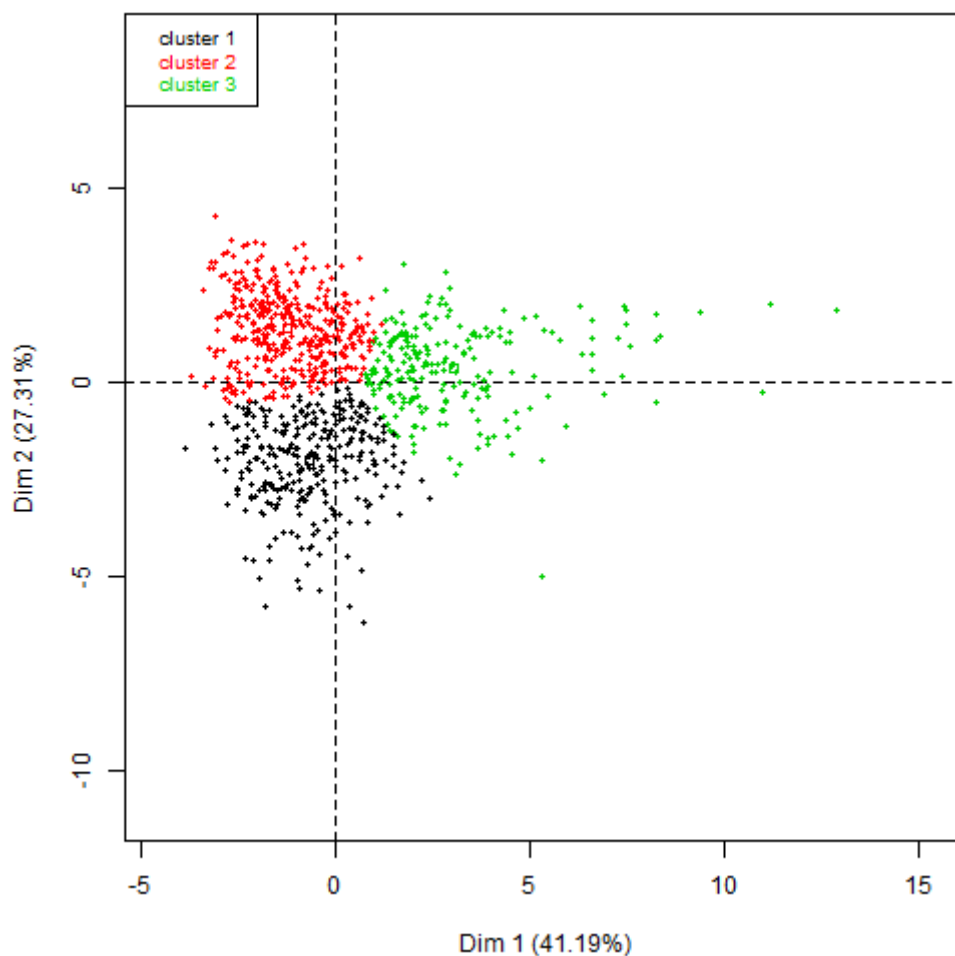


Figura 9.10. Representació dels grups dels individus en el pla dels factors

El primer clúster, amb 310 municipis, es caracteritza per tenir la mitjana de població més elevada entre els espanyols de més de 65 anys, tant homes com dones, a més de competir amb el grup 2 per la mitjana més elevada en els espanyols de 16 a 64 anys. El segon clúster, amb 406 municipis, destaca per tenir les mitjanes més elevades en els grups d'espanyols entre 0 i 15 i entre 16 i 64 anys, tant en homes com en dones. Per últim, el tercer clúster, amb 231 municipis, destaca per tenir les mitjanes més elevades en tots els grups d'edat d'estrangers, tant en homes com en dones. El conjunt de les mitjanes de les variables per grup, franja d'edat, sexe i nacionalitat es troba resumit a la taula 9.2

Taula 9.2. Mitjanes per grup, franja d'edat, sexe i nacionalitat

		Homes			Dones		
		1	2	3	1	2	3
Estrangers	0 -15 anys	0,5444	0,6782	1,996 ⁽⁺⁾	0,4892	0,6283	1,902 ⁽⁺⁾
	16 - 64 anys	3,186	3,022	8,778 ⁽⁺⁾	2,51	2,743	7,022 ⁽⁺⁾
	65 i més anys	0,1457	0,1314	0,6243 ⁽⁺⁾	0,1538	0,1473	0,5818 ⁽⁺⁾
Espanyols	0 -15 anys	5,099	8,546 ⁽⁺⁾	6,257	4,684	8,09 ⁽⁺⁾	5,728
	16 - 64 anys	31,12	31,37 ⁽⁺⁾	25,79	25,34	29,06 ⁽⁺⁾	23,63
	65 i més anys	12,84 ⁽⁺⁾	7,156	8,036	13,89 ⁽⁺⁾	8,427	9,657

Elaboració pròpia

Per últim, és possible veure la distribució dels grups en un mapa on s'assigna a cada municipi un color depenent del grup en el que s'ha classificat, com es mostra a la figura 9.11, que ha estat generada mitjançant els paquets maptools (Lewin-Koh et al. 2012) i ggmap (Kahle i Wickham 2012). Per acabar de fer la descripció territorial també és útil la utilització de la taula 9.3 on es pot llegir el percentatge de municipis de cada província segons el grup al qual pertanyen.

Taula 9.3. Repartiment dels clústers per província

	Grup 1	Grup 2	Grup 3
Barcelona	16,5	57,1	12,1
Girona	16,8	21,4	35,5
Lleida	45,2	9,6	22,5
Tarragona	21,6	11,8	29,9
<i>Total</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Elaboració pròpia

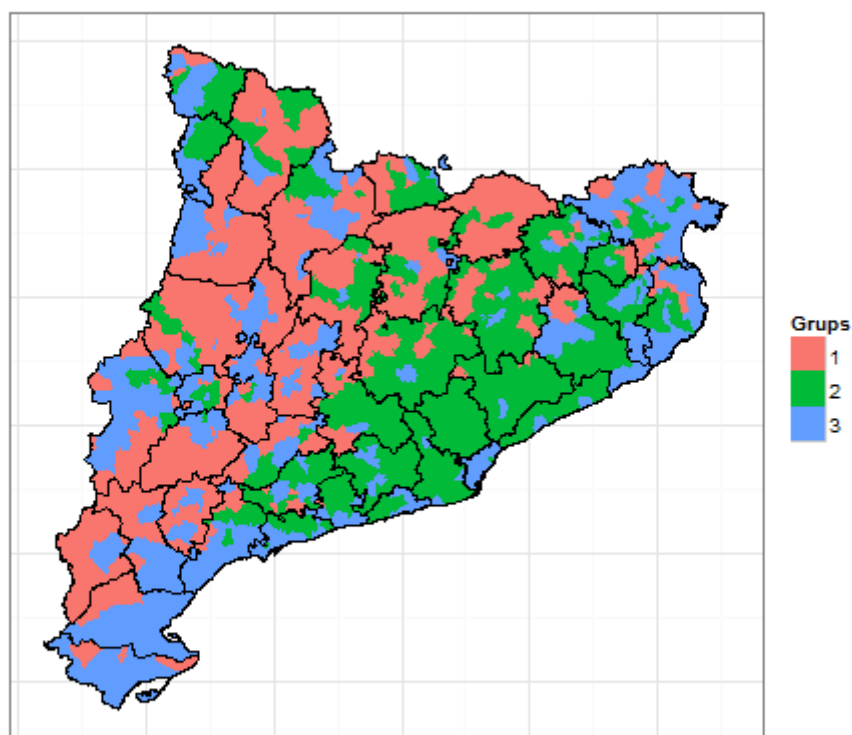


Figura 9.11. Mapa de municipis segons el grup en el que queden classificats

D'aquesta manera comprovem com el 45% dels municipis del grup 1, aquells amb la mitjana dels espanyols i espanyoles en les franges d'edat més envellides, es troben a la província de Lleida. El 57% dels municipis del grup 2, aquells que tenen les mitjanes més elevades en les franges de 0 a 15 i de 16 a 64 anys de la població espanyola, es troben a la província de Barcelona. Per contra, la distribució en províncies dels municipis del grup tres, aquells amb uns percentatge més elevats en totes les franges d'edat dels estrangers, es troben bastant distribuïts en els quatre àmbits territorials, essent una mica més pronunciada la seva presència a la província de Girona (un 35,5%).

- **Discussió**

Així doncs, aquesta comunicació ha pretés mostrar com R és l'alternativa idònia per a la investigació en ciències socials per tots els motius exposats, entre els que destacaríem que és gratuït, disposa d'una gran versatilitat per al tractament de les dades, facilita l'aplicació de les tècniques més novedoses, afavoreix l'aprofundiment en les tècniques a utilitzar i obre noves possibilitats per als departaments universitaris, no

només en el procés d'ensenyament sinó en quant a les possibilitats de ser identificats com a centres de referència per a la disciplina, a més de la seva potencialitat gràfica, tal i com ha quedat palès en l'exemple d'utilització.

- **Bibliografia**

Allaire, J.; Horner, J.; et al. (2013). *markdown: Markdown rendering for R*, <http://CRAN.R-project.org/package=markdown>.

BOAI (2012). *Deu anys després de la Budapest Open Access Initiative: l'accés obert per defecte*, <http://www.opensocietyfoundations.org/openaccess/boai-10-translations/catalan-translation>.

Healy, K. (2011). *Choosing Your Workflow. Applications*, <http://www.kieranhealy.org/files/misc/workflow-apps.pdf>.

Hornik, K. i Leisch, F. (2002). *Vienna and R: Love, Marriage and the Future*. A: Dutter, R. (Ed.), *Festschrift 50 Jahre Österreichische Statistische Gesellschaft*, Österreichische Statistische Gesellschaft.

Hornik, K. i Leisch, F. (2005). *Open and Extensible Software for Data Analysis in Management Science*. A: Taubes, A. (Ed.), *Adaptive Information Systems and Modelling in Economics and Management Science*, Springer-Verlag.

Husson, F.; Josse, J.; Le, S. i Mazet, J. (2013). *FactoMineR: Multivariate Exploratory Data Analysis and Data Mining with R*, <http://CRAN.R-project.org/package=FactoMineR>.

Kahle, D. i Wickham, H. (2012). *ggmap: A package for spatial visualization with Google Maps and OpenStreetMap*, <http://CRAN.R-project.org/package=ggmap>.

Leek, J. (2013). *Statisticians and computer scientists - if there is no code, there is no paper*, <http://simplystatistics.org/2013/01/23/statisticians-and-computer-scientists-if-there-is-no-code-there-is-no-paper/>.

Leisch, F. (2002). *Dynamic generation of statistical reports using literate data analysis*. A: Härdle, W. & Rönz, B. (Ed.), *Proceedings in Computational Statistics*, Compstat.

Lewin-Koh, N. J.; Bivand, R.; et al. (2012). *maptools: Tools for reading and handling spatial objects*, <http://CRAN.R-project.org/package=maptools>.

Lê, S.; Josse, J. i Husson, F. (2008). *FactoMineR: An R Package for Multivariate Analysis*, *Journal of Computational and Graphical Statistics* 25 : 1-18.

Martori Cañas, J. C. i Hoberg, K. (2004). *Indicadores cuantitativos de segregación residencial. El caso de la población inmigrante en Barcelona*, Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales VIII.

Medir Tejado, L. (2013). *Interdependencias institucionales y gobierno multinivel: el caso de los municipios y la política educativa*, Universitat de Barcelona & IEP Toulouse.

Nakazawa, M. (2012). *pyramid: Functions to draw population pyramid*, <http://CRAN.R-project.org/package=pyramid>.

Rubiales Pérez, M.; Bayona-i-Carrasco, J. i Pujadas Rúbies, I. (2012). *Patrones espaciales de la segregación residencial en la región metropolitana de Barcelona: pautas de segregación de los grupos altos*, Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales XVI.

Valero-Mora, P. M. i Ledesma, R. D. (2012). *Graphical User Interfaces for R*, *Journal of Statistical Software* 49 : 1-8.

Wickham, H., (2009). *ggplot2: elegant graphics for data analysis*. Springer New York, <http://had.co.nz/ggplot2/book>.

Xie, Y. (2012). *knitr: A general-purpose package for dynamic report generation in R*, <http://CRAN.R-project.org/package=knitr>.

- **Annex**

Funció modificada pyramid. Per aquesta funció s'ha utilitzat la base de la funció pyramid(). L'adaptació consisteix en un recompte inicial de les columnes de les dades a graficar. Si les dades contenen dues columnes es grafica la funció original. Si les dades contenen més de dues columnes, les dues primeres es prenen com a figura primària, en el nostre cas Catalunya, i la resta de columnes, de dos en dos, es van graficant a sobre de la figura primària (una finestra per a cada parell figura primària-figura superposada). La funció queda de la següent manera:

```

mypyramid<- function (data, Laxis = NULL, Raxis = NULL, AxisFM = "g", AxisBM = "",
AxisBI = 3, Cgap = 0.3, Cstep = 1, Csize = 1, Llab = "Homes",
Rlab = "Dones", Clab = "Edat", GL = TRUE, Cadj = -0.03,
Lcol = "dodgerblue4", Rcol = "darkred", Ldens = -1, Rdens = -1, main = "",
Lbg = 1, Rbg = 2 , ...) #AFEGIT
{
  if (ncol(data)==2){ #AFEGIT
    Center <- row.names(data) #AFEGIT
    if (is.null(Laxis)) {
      Laxis <- seq(0, max(data), len = 5)
    }
    if (is.null(Raxis)) {
      Raxis <- Laxis
    }
    BX <- c(-1 - Cgap/2, 1 + Cgap/2)
    BY <- c(-0.05, 1.1)
    plot(BX, BY, type = "n", axes = FALSE, xlab = "", ylab = "",
    main = main, ...)
    LL <- max(Laxis)
    LR <- min(Laxis)
    LS <- LL - LR
    LI <- length(Laxis)
    RL <- min(Raxis)
    RR <- max(Raxis)
    RS <- RR - RL
    RI <- length(Raxis)
    segments(-(Laxis - LR)/LS - Cgap/2, -0.01, -(Laxis - LR)/LS -
    Cgap/2, 0.01)
    segments((Raxis - RL)/RS + Cgap/2, -0.01, (Raxis - RL)/RS +
    Cgap/2, 0.01)
    if (GL) {
      segments(-(Laxis - LR)/LS - Cgap/2, 0, -(Laxis - LR)/LS -
      Cgap/2, 1, lty = 3, col = "blue")
      segments((Raxis - RL)/RS + Cgap/2, 0, (Raxis - RL)/RS +
      Cgap/2, 1, lty = 3, col = "blue")
    }
    lines(c(-1 - Cgap/2, -Cgap/2), c(0, 0), lty = 1)
    lines(c(-Cgap/2, -Cgap/2), c(0, 1), lty = 1)
  }
}

```

```

lines(c(1 + Cgap/2, Cgap/2), c(0, 0), lty = 1)
lines(c(Cgap/2, Cgap/2), c(0, 1), lty = 1)
text(-0.5 - Cgap/2, 1, Llab, pos = 3)
text(0.5 + Cgap/2, 1, Rlab, pos = 3)
text(0, 1, Clab, pos = 3)
Ci <- length(Center)
for (i in 0:(Ci - 1)) {
  if ((i%%Cstep) == 0) {
    text(0, i/Ci + Cadj, paste(Center[i + 1]), pos = 3,
    cex = Csize)
  }
}
text(-(Laxis - LR)/LS - Cgap/2, rep(0, LI), paste(formatC(Laxis,
format = AxisFM, big.mark = AxisBM, big.interval = AxisBI)),
pos = 1, cex = .6)
text((Raxis - RL)/RS + Cgap/2, rep(0, RI), paste(formatC(Raxis,
format = AxisFM, big.mark = AxisBM, big.interval = AxisBI)),
pos = 1, cex = .6)
VB <- 0:(Ci - 1)/Ci
VT <- 1: Ci/Ci
LeftP <- -(data[,1] - LR)/LS - Cgap/2
rect(LeftP, VB, rep(-Cgap/2, Ci), VT, col = Lcol, density = Ldens)
RightP <- (data[,2] - RL)/RS + Cgap/2
rect(rep(Cgap/2, Ci), VB, RightP, VT, col = Rcol, density = Rdens)
}
#A PARTIR D'AQUÍ S'HA AFEGIT TOT, REPLICANT I ADAPTANT A LA DOBLE
FIGURA
else {
  Center <- row.names(data)
  if (is.null(Laxis)) {
    Laxis <- seq(0, max(data), len = 5)
  }
  if (is.null(Raxis)) {
    Raxis <- Laxis
  }
  BX <- c(-1 - Cgap/2, 1 + Cgap/2)
  BY <- c(-0.05, 1.1)
  Left <- data[,Lbg]
  Right <- data[,Rbg]
  dades <- data[,c(-as.numeric(Lbg), -as.numeric(Rbg))]
  for (i in 1:ceiling(ncol(dades)/2)){
    plot(BX, BY, type = "n", axes = FALSE, xlab = "", ylab = "",
    main = main[i], ...)
    LL <- max(Laxis)
    LR <- min(Laxis)
    LS <- LL - LR
    LI <- length(Laxis)
    RL <- min(Raxis)
    RR <- max(Raxis)
    RS <- RR - RL
    RI <- length(Raxis)
    segments(-(Laxis - LR)/LS - Cgap/2, -0.01, -(Laxis - LR)/LS -
    Cgap/2, 0.01)
    segments((Raxis - RL)/RS + Cgap/2, -0.01, (Raxis - RL)/RS +
    Cgap/2, 0.01)
  }
}

```

```

if (GL) {
segments(-(Laxis - LR)/LS - Cgap/2, 0, -(Laxis - LR)/LS -
Cgap/2, 1, lty = 3, col = "blue")
segments((Raxis - RL)/RS + Cgap/2, 0, (Raxis - RL)/RS +
Cgap/2, 1, lty = 3, col = "blue")
}
lines(c(-1 - Cgap/2, -Cgap/2), c(0, 0), lty = 1)
lines(c(-Cgap/2, -Cgap/2), c(0, 1), lty = 1)
lines(c(1 + Cgap/2, Cgap/2), c(0, 0), lty = 1)
lines(c(Cgap/2, Cgap/2), c(0, 1), lty = 1)
text(-0.5 - Cgap/2, 1, Llab, pos = 3)
text(0.5 + Cgap/2, 1, Rlab, pos = 3)
text(0, 1, Clab, pos = 3)
Ci <- length(Center)
for (i in 0:(Ci - 1)) {
if ((i%%Cstep) == 0) {
text(0, i/Ci + Cadj, paste(Center[i + 1]), pos = 3,
cex = Csize)
}
}
text(-(Laxis - LR)/LS - Cgap/2, rep(0, LI), paste(formatC(Laxis,
format = AxisFM, big.mark = AxisBM, big.interval = AxisBI)),
pos = 1, cex = .6)
text((Raxis - RL)/RS + Cgap/2, rep(0, RI), paste(formatC(Raxis,
format = AxisFM, big.mark = AxisBM, big.interval = AxisBI)),
pos = 1, cex = .6)
VB <- 0:(Ci - 1)/Ci
VT <- 1: Ci/Ci
LeftP <- -(Left - LR)/LS - Cgap/2
rect(LeftP, VB, rep(-Cgap/2, Ci), VT, col = "#00FFFF55", border=NA, density = Ldens)
RightP <- (Right - RL)/RS + Cgap/2
rect(rep(Cgap/2, Ci), VB, RightP, VT, col = "#FF404055", border=NA, density = Rdens)
LeftP <- -(dades[,1] - LR)/LS - Cgap/2
rect(LeftP, VB, rep(-Cgap/2, Ci), VT, col = "dodgerblue4", density = 25)
RightP <- (dades[,2] - RL)/RS + Cgap/2
rect(rep(Cgap/2, Ci), VB, RightP, VT, col = "darkred", density = 25)
if (ncol(dades)>2) dades <- dades[,3:ncol(dades)]
}
}
}

```

Entrevistes i enquestes per telèfon: Un recorregut reflexiu per una recerca mixta sobre els usos de permisos parentals

Dafne Muntanyola, Pedro Romero

Aquesta comunicació versa sobre el rol del telèfon en la recerca empírica. Existeix en la literatura sociològica un biax que identifica del telèfon amb les tècniques de recollida de dades quantitatives, com ara l'enquesta, mentre que tota comunicació que no sigui cara a cara es considera una amenaça cap a al integritat de tècniques qualitatives com en l'entrevista. Creiem que aquesta polaritat no contribueix a reflexionar sobre aquesta eina, sinó que perpetua l'etern debat quantitatiu/qualitatiu i un cert determinisme tecnològic. Per tal d'omplir el que creiem que és un buit en la producció metodològica, partim de la nostra darrera recerca sobre l'ús de permisos parentals i paternals per part de parees espanyols. Es tracta d'una investigació amb un treball de camp en dues fases: una primera amb 40 entrevistes telefòniques a parees de Madrid, Barcelona, Albacete, Màlaga i Murcia, i una segona amb 3000 enquestes a individus de 20 a 60 anys de l'Estat Espanyol. Específicament, hem identificat les fases corresponents al disseny de la investigació i a la recollida de dades, centrant-nos en el mostreig, el disseny del guió i del qüestionari i, sobretot, en el moment de realització de les entrevistes i de les enquestes. Donat el caràcter mixt dels mètodes del procés, hem comparat l'impacte del telèfon d'ambdues tècniques al llarg del nostre treball de camp. Hem parlat de la intrusivitat, l'estandarització i la reificació, tot concluint que és la tècnica emprada, i no l'instrument de recollida de dades (és a dir, el telèfon), qui provoca aquests efectes no-desitjats.

Paraules clau: telèfon, reflexivitat, estandarització, intrusivitat, reificació

1. Introducció

L'impacte de la tecnologia és un tema candent en el camp sociològic. La bibliografia existent es centra en l'ús dels mitjans digitals i el telèfon per a les enquestes i altres mètodes quantitatius. Poc s'ha dit sobre l'ús del telèfon en els processos d'investigació qualitativa. Presentem aquí una reflexió per comprendre el paper del telèfon en la nostra investigació sobre l'ús dels permisos parentals a Espanya, que va incloure entrevistes semi-estructurades (Romero-Basses, Muntanyola-Saura, Rogero-García 2012), així com una enquesta enquesta (Meil, Romero i Muntanyola, 2013). En la investigació ens vam plantejar algunes preguntes sobre el propi procés de recollida de dades. És necessari enllaçar una eina amb una teoria? I, si és així, ¿per què és el telèfon només és apropiat per a algunes teories, i no per a d'altres? En l'elecció d'una eina empírica, hem d'abordar qüestions teòriques, el disseny conceptual, o es tracta simplement d'una decisió pragmàtica?

El telèfon era part del projecte de recerca que és l'objecte d'aquesta comunicació. Els seus autors eren responsables de la fase d'entrevistes, mentre que l'enquesta va ser subcontractada a un institut de sondeig. El nostre objectiu és esbrinar el telèfon ens fa beneficiar com una eina tant per a les entrevistes i enquestes. El nostre supòsit clau és que l'elecció d'una eina d'investigació no determina el disseny de la investigació, ja que les decisions metodològiques es fan abans d'entrar al camp. Des d'aquesta hipòtesi general, formulem les següents preguntes específiques sobre la recollida de dades.

- L'ús del telèfon augmenta el biaix i els errors que vénen amb la definició mostral i el disseny del treball de camp?
- El telèfon com a instrument modifica els patrons locals de comunicació entre l'investigador i els subjectes, en augmentar el caràcter intrusiu de les preguntes de l'investigador, i creant així problemes d'intimitat dels enquestats?
- Com de vàlides i fiables són les dades obtingudes, ja que el telèfon pot augmentar la cosificació de les respostes dels enquestats?

La resposta a aquestes preguntes aborden els lligams metodològics entre la teoria, el disseny i les eines. A través d'exemples extrets de la nostra pròpia investigació mostrem com el telèfon dona forma efectiva la recollida de dades. Metodològicament s'analitza reflexivament les dues fases de la recollida de dades, amb base a les nostres pròpies notes de camp i experiència en el camp com a entrevistadors, així com a través d'entrevistes a 4 enquestadors: dos supervisors i dos enquestadors amb experiència. Les entrevistes cara a cara van seguir un qüestionari semi-estructurat, i es va dur a terme en el lloc de treball dels entrevistats, mentre que l'enquesta va ser encarregada a tercers. Hem analitzat les dades obtingudes per aquesta comunicació amb el programari Atlas.ti, seguint els principis de la teoria fonamentada (Corbin i Strauss, 1990).

2. Breu revisió de la literatura

La nostra hipòtesi clau s'obre a la possibilitat d'utilitzar el telèfon en un disseny de mètodes mixtes. Per tal de determinar la manera d'integrar els mètodes qualitatius i quantitatius, hem de saber què s'està fent als mètodes mixtes. Strauss, el pare de la teoria fonamentada, defineix el disseny de mètodes mixtes com l'estudi que prové de múltiples fonts de dades, seguint els canons i procediments explícits (Corbin i Strauss, 1990). Requereix triangulació (Hesse-Biber 2010), així com el pensament relacional (Bourdieu i Wacquant 1992). En Hesse-Biber, així com en Strauss, el disseny s'identifica amb un determinat marc teòric: segons Hesse-Biber, la presència dels mètodes qualitatius ha d'anar mà a mà amb l'etnometodologia, l'interaccionisme simbòlic, la fenomenologia, o una altra teoria relacionada amb la perspectiva subjectiva, contra els mètodes quantitatius positiviste legítims, o, més específicament,

contra els conductistes de l'activitat humana des d'una perspectiva objectiva. No obstant això, nombrosos exemples en les ciències socials mostren com tals estret acoblament és una fal·làcia i crea un problema metodològic que pot ser fàcilment evitat (Estruch 1992). Com Bourdieu (i Wacquant, 1992) estableix clarament en la seva obra, l'elecció de les eines es produeix després de la consolidació d'una perspectiva teòrica, el que requereix l'exercici de dubte radical i el pensament relacional. Com afirma Conde (1987, 1990) mesurar en sociologia no necessàriament implica comptar: la voluntat d'objectivar l'activitat social i veure-ho com una pràctica objectiva creua les fronteres de les eines. Teòrics de la grounded theory o analistes del discurs consideren que la realitat social és massa complexa i massa orgànica per limitar-se les propietats de la lògica de les matemàtiques (Ibáñez, 1985). Pel metodòleg Roberto Franzosi, per exemple, una narrativa és el producte no-atzarosa d'esdeveniments percebuts. Per tant, en l'ordre de les relacions socials, un pot mesurar esdeveniments observats, com un primer nivell de quantificació (Franzosi, 2004). El treball de l'etnometodòleg Aaron Cicourel (1974, 2006), basat en entrevistes estructurades i estricta observació empírica dels entorns professionals reals, és un exemple d'una investigació naturalista que es basa enterament en mètodes qualitius. Cicourel no descarta la possibilitat de mesurar el món social, una afirmació que s'atribueix tradicionalment als metodòlegs quantitius: "La mesura del procés social requereix l'estudi del significat de les decisions quotidianes" (Cicourel, 1974). Per tant, l'anàlisi del discurs i similars, mentre que de naturalesa qualitativa, també poden buscar seqüències o patrons que són formals.

La paraula clau en aquest últim paràgraf és "mètode": mentre que els autors anteriors comparteixen una perspectiva teòrica similar, apliquen diferents metodologies en les seves investigacions. Poincaré (1908) afirma a *Science et méthode* "Gairebé cada nova tesi sociològica proposa un nou mètode que, però, el seu autor s'ecarrega de no aplicar, de manera que la sociologia és la ciència amb el major nombre de mètodes i de menors resultats" (p.19). La majoria dels estudis de Bourdieu es basen en enquestes sofisticades i entrevistes estructurades, mentre que Cicourel recorre principalment en entrevistes i observació estructurada i Franzosi (2004) treballa amb l'anàlisi de contingut. Per tant, hem de desfer dues fal·làcies d'aquesta confusió entre la teoria i els mètodes: l'associació d'objectivitat amb la mesura i estadístiques d'una banda, i l'enllaç entre la subjectivitat, el significat i el discurs, de l'altra. Com Callejo (2002) i Franzosi (2004) proposen, ambdues enquestes i entrevistes treballen amb les mateixes dades socials: paraules. Per tant, seguint aquesta perspectiva teòrica integrada, els investigadors han de decidir sobre el mètode més adequat (s) per capturar el que sortirà d'aquesta combinació de paraules.

Com afirma Comte (1987) i Hesse-Biber (2010), el paradigma dominant en els mètodes mixtes de disseny és l'ús de la investigació qualitativa com un paper secundari per a la investigació quantitativa, en una fase exploratòria d'una enquesta, o com il·lustracions o exemples interessants per a les publicacions finals dels resultats estadístics. En contrast, el nostre estudi presenta un disseny d'exploració seqüencial tenint en compte no només de resultats de l'enquesta, sinó també la fase d'entrevistes. Una vegada feta explícita la diferència entre la teoria i el mètode, seguirem endavant per arribar al cor de la qüestió: Quina és la funció del telèfon en un estudi de mètodes mixtos, com el que presentem aquí?

S'ha revisat la literatura existent en comunicació i les ciències socials que tracta sobre el telèfon com a mitjà i tecnologia de la comunicació. Juntament amb Sweet (2002; Sturges i Hanrahan, 2004; Novick, 2008), es detecta una significativa asimetria en la literatura en funció del tipus de disseny de la investigació. El telèfon ha trobat el seu camí en els processos d'investigació qualitativa com un mitjà de recollida de dades, però el seu ús no ha generat una discussió crítica rellevant en el camp de la metodologia (Sweet 2002). La comunicació èr Skype i d'ltres mitjans virtuals (on-line) han captat l'interès dels metodòlegs qualitativs en molta major mesura que el telèfon. Com Novick (2008) planteja: "Sembla que les entrevistes telefòniques no tenen el suport que gaudeixen les entrevistes cara a cara, que es consideren l'estàndard d'or, ni l'aura d'emoció generada per les entrevistes d'Internet" (p. 397) .

Diversos estudis sobre l'ús del telèfon en enquestes es centren en el procediment mostral, així com del possible biaix i els errors de l'eina i l'enquestador. Aquests estudis abasten les següents àrees d'interès: l'error de cobertura de línies fixes en comparació amb els errors de cobertura de telefonia mobil (Kempf i Remington 2007), la polarització sociodemogràfica dels usuaris de telefon fix (Busse i Fuchs 2012), i la comparació entre el telèfon i el correu respecte a les entrevistes tradicionals, com la desitjabilitat social i l'efecte categorial d'ordre (Dilman et al. 1996). És evident és crucial determinar si els participants no tenen accés a un telèfon o si tenen dificultats d'escolta (Burke i Miller, 2001, Carr i Worth, 2001, Holt, 2010; Opdenakker, 2006; Stephens, 2007; Sturges i Hanrahan, 2004, Sweet, 2002, 1988, Toboso-Martin i Rogero-García, 2012). No obstant això, com Busse i Fuchs (2012) afirma, les taxes dels usuaris que utilitzen telèfons mòbils exclusivament són altes a Espanya (93%), mentre que la proporció de ciutadans que no tenen telèfon és porper a 0.

El telèfon està prohibit o s'oculta com una eina per a l'entrevista. No hi ha estudis que comparin l'ús de la mateixa eina en diferents metodologies, que és el nostre objectiu. Aquesta mala fama oposa a la unicitat de la interacció cara a cara a una interacció mediada per les eines de comunicació, com el telèfon o el correu electrònic, que es

pren com una experiència social fragmentària, no completa. No obstant això, com Opdenakker (2006) i Rettie (2009) presenten, la comunicació mediada implica també una interacció concertada, propera a les trobades cara a cara. Com afirma Goffman des d'una postura interaccionista (1983), "Una trucada telefònica permet un grau de control mutu, per garantir centrar l'atenció i facilita la conversa sostinguda, íntima, la coordinació de l'acció típica de la conversa verbal." Una entrevista telefònica permet una conversa en la qual tant l'entrevistador com l'entrevistat comparteixen el mateix marc temporal: la sincronicitat porta la interacció més a prop d'una conversa real cara a cara que els intercanvis de correu electrònic, on no hi ha copresència. Utilitzant el concepte de Giddens (1984) de la distància espai-temporal, només l'espai separa els que participen en una enquesta telefònica o una entrevista. Aquest tipus de situació social també pot implicar, seguint el concepte de Goffman de *paramount reality* (1969: 89), "Un sentit de mútua activitat que esdevé única". Des de l'etnometodologia Garfinkel obre la definició de la interacció cara a cara cap a un major flexibilitat, on els dos interlocutors poden reconèixer que han compartit una experiència donada (Garfinkel, 2006: 116). L'ús creixent de la tecnologia de vídeo-conferència (com Skype) posa la comunicació virtual o mediada per ordinador al centre del camp sociològic. Per tant, es fa més i més difícil oposar a la comunicació mediada a les interaccions cara a cara, una distància que sembla ser infinita per a la majoria dels sociòlegs auto-definits com a qualitatius.

L'actual divisió entre les metodologies quantitatives i qualitatives comporta que la major part de la producció acadèmica es refereix a l'ús dels telèfons a les enquestes. La literatura especialitzada identifica una determinada tecnologia amb una perspectiva teòrica determinada, sigui el conductisme o el constructivisme. Tal dualisme ens recorda un debat més ampli que impregna el camp de la investigació metodològica, que es refereix a la relació entre la teoria, disseny de la investigació, i les eines utilitzades amb eficàcia en el treball empíric. L'ús específic d'un mitjà tecnològic com el telèfon s'identifica a la literatura que hem comentat amb una perspectiva teòrica conductista, amb la quantificació i l'ús de les estadístiques per a la formalització de les respostes dels enquestats en un disseny quantitatiu. La postura positivista es distancia del marc teòric del construccionisme, dins dels quals la majoria dels autors s'associen amb dissenys qualitatius, basats en entrevistes cara a cara o, en casos marginals i menys desitjables, entrevistes telefòniques.

3. Metodologia: L'objecte d'estudi i la metodologia aplicada

El nostre objecte d'estudi és la investigació "L'ús dels permisos parentals dels pares espanyols" es va dur a terme en dues fases: en primer lloc en una etapa qualitativa, es van entrevistar 30 parels de l'Estat espanyol entre setembre de 2010 i març de 2011. En

segon lloc, en una etapa quantitativa, es va realitzar un estudi de tall transversal i retrospectiu de la població entre gener i març de 2012. En la fase d'entrevista, el grup d'enquestats va ser construït a través de mostreig de bola de neu. Els pares que prenen permisos parentals a Espanya són una minoria social. Segons un estudi de la Seguretat Social, el percentatge de mares que treballen i que va prendre un permís parental a temps complet va ser d'entre 2.08% i 2.79% en 2006, mentre que era només de 0,04% al 0,1% dels pares es van acollir a una excedència a temps complet (Lapuerta et al. 2011). Els estudis sobre el permís parental a temps parcial, com l'enquesta duta a terme per consultors GPI amb una mostra de 1.600 entrevistats d'entre 25 i 64 anys d'edat, mostra que el 12,7% de les mares treballadores utilitza el permís parental a temps complet en 2008, mentre que va ser utilitzat per només el 5,9% dels pares que treballen (Institut de la Dona, 2009).

Per tant, les masculinitats alternatives s'amaguen sovint entre estadístiques i pràctiques tradicionals. L'anàlisi del discurs d'aquests pares ens permet identificar i comprendre l'existència de discursos cada vegada més plurals sobre els rols de masculinitat i la cura. La nostra estratègia, entrevistant els pare pioners, recorda l'espiral del silenci que acompanya l'opinió pública enquestada (Noelle-Neumann 1984) i mostra la complexitat de la realitat social. La mostra estava composta per quatre pares que no es van acollir al permís de paternitat, 16 pares que es van quedar a casa per 15 dies (en general els pares que van agafar el permís de paternitat), i 10 pares que van estar més d'un mes fora de la feina (és a dir, els pares amb excedència o reducció de jornada). El treball de camp es va realitzar a través d'entrevistes telefòniques estructurades. Les dades recopilades es van utilitzar en la construcció dels indicadors quantitatius de l'enquesta telefònica.

En efecte, la fase de treball de camp quantitatiu es va iniciar amb el disseny del qüestionari, basat en una llarga sèrie reunions de treball amb sociòlegs i economistes del grup de recerca Anàlisi del Canvi família, incloent als autors d'aquest document. La mostra de l'estudi va consistir en quatre mil persones de entre 25 a 60 anys. La recopilació de dades sobre coneixements i percepcions sobre els permisos es va realitzar amb 1.000 persones enquestades. La mostra va ser ponderada per sexe i edat. El treball de camp va ser subcontractada a CAPDEA (Centre d'Anàlisi i Documentació Política i Electoral d'Andalusia), un institut de sondeig que forma part de la Universitat de Granada i que té una gran experiència en una àmplia gamma de tipus d'enquesta.

Interviews	Age	Gender	Professional Status
V	35	F	Senior Manager
C	38	F	Senior Surveyor
F	27	M	Surveyor
R	34	F	Senior Manager
P	27	M	Researcher
D	30	F	Researcher

Figura 1. Llista d'entrevistes per edat, sexe i situació professional, inclosos els autors

La metodologia d'aquesta comunicació és totalment qualitativa i es basa en una perspectiva reflexiva del procés de recollida de dades, incloent entrevistes als participants clau que van ser analitzats amb el programari Atlas.ti. D'una banda, com a investigadors i els treballadors de camp en la fase qualitativa, vam mantenir notes i esbossos de les circumstàncies i els esdeveniments inesperats d'aquestes interaccions, configurant un registre de les entrevistes telefòniques. D'altra banda, en la fase d'enquesta es va entrevistar supervisors, llicenciats en ciències socials, de dues agències diferents: una, la més gran agència d'investigació a Espanya, que s'encarrega de les eleccions estatals oficials enquestes polítiques, i l'altra, CAPDEA de la Universitat de Granada, a qui vam subcontractar la nostra enquesta sobre els permisos parentals. En concret, vam parlar amb dos treballadors de CAPDEA i un supervisor de treball de camp principal. També vam entrevistar quatre enquestadors que treballaven amb el nostre qüestionari, dos homes i dues dones, estudiants de ciències socials o graduats. La Taula 1 mostra la llista d'entrevistes a experts en el treball de camp de l'enquesta. També s'inclouen els autors d'aquest treball, ja que estaven a càrrec no només de les entrevistes amb aquests quatre experts, sinó també als responsables del treball de camp qualitatiu sobre la paternitat i els permisos parentals. Es van analitzar totes les entrevistes a experts amb el programari Atlas.ti, utilitzant un enfocament ascendent basat en codis in vivo i obert. La Taula 2 mostra l'esquema de codificació, seguint els principis de la teoria fonamentada (Corbin i Strauss, 1990). Les dues columnes dels codis i les famílies s'han creat a través de diverses rondes de discussions i negociacions en l'equip d'investigació acadèmica. La nostra lluita cap a una definició negociada de l'estructura de codificació augmenta el grau de fiabilitat de la nostra anàlisi (Franzosi 2004). Presentem les nostres conclusions en la següent secció, a través de les seves dimensions qualitatives i quantitatives dobles.

Codes	Families
Sampling	Sampling
Design_Order	Design Modifications
Design_Terms	
Design_Techno	Technical Impact
Intrusivity	Timing
Intimacy	
Reification	Reliability
Flexibility	
Subjectivity	

Taula 2. Esquema de codificació aplicat amb el programari d'anàlisi qualitativa Atlas.ti.

4. Síntesi de resultats

Les entrevistes telefòniques van ser programades amb anterioritat, en general a través d'amics o companys de treball, per correu electrònic o per telèfon, i l'entrevistador va negociar el millor moment per a l'entrevistat, que tenia una idea del que tractava l'entrevista i havia acordat prèviament parlar-ne. El telèfon permet introduir les entrevistes i enquestes a la intimitat de la llar. Durant el treball de camp era habitual sentir els nens cridant i jugant en el fons, i sovint, les interrupcions que al flux de l'entrevista o l'enquesta provenia de la necessitat de l'entrevistat de calmar la quitxalla o de proposar una activitat infantil. Aquesta realitat ve de les característiques de la població de la mostra, específicament en les entrevistes, en ser pares amb nens petits. Un exemple revelador prové d'una de les entrevistes a un pare de dos fills: el més jove va contestar el telèfon, i quan l'investigador (D.) li va demanar si el seu pare per podia agafar el telèfon, el nen de tres anys va respondre "No pot, està fent caca". Al cap d'uns minuts el pare s'hi va posar, probablement no va sentir el que el seu fill li havia dit, i l'entrevista va començar sense problemes.

En general es recomana als investigadors que les entrevistes telefòniques siguin més específiques i més estructurades del que passa en les situacions cara a cara (Berg 2007; Gillham 2005). No obstant això, l'ordre de les preguntes va ser alterat per mantenir un flux de conversa informal. Els investigadors reformulaven la pregunta si era necessari, adaptant-se a la situació, i així mantenir un estat de permanent curiositat, perquè sovint les respostes portaven elements implícits més informatius que les declaracions inicials. Ens vam quedar gratament sorpresos pel fet que els enquestats semblaven sentir-se còmodes de seguida: el to de veu, el ritme i la regularitat de les paraules, i el nombre i durada de les pauses eren tots els marcadors emocionals. Creiem que mitjançant la consideració dels enquestats com a experts en el que estaven parlant, l'experiència com a pare espanyol que ha tingut temps lliure per tenir cura dels seus fills, va fer augmentar el seu nivell de confiança.

En les enquestes, la trucada és un esdeveniment inesperat. Tot i això, demanar una reprogramació o una interrupció és habitual i és una manera per l'enquestat de triar el

temps que més li convingui. Interrupcions i aplaçaments no són estranys, i es contemplen com a no-problemàtics per part dels enquestadors: l'enquestat demana ser contactat en un altre moment, i una nova cita telèfon es programa. Aquest fenomen altera la relació de poder establerta quan l'enquestat truca de forma inesperada. El temps és important: els enquestats, com F., eren conscients de la necessitat de "trencar el gel" durant els primers 10 minuts de l'enquesta. Com F. conclou: "Els enquestats pensen inicialment que la persona a l'altre costat de la línia els vol vendre alguna cosa." Veiem que la influència de telemàrqueting en les enquestes telefòniques justifica comportaments de defensa com el d'incorporar un filtre per evitar la captació del número de telèfon (Kempf i Remington 2007). Els temes sensibles, com els ingressos, l'afiliació política, i els problemes de relació sorgeixen normalment a la part central- final de l'enquesta, igual que a l'entrevista telefònica. En concret, es preguntava per exemple amb quina freqüència, quan discutia amb la seva parella, pensava en demanar el divorci. Pensavem que seria una pregunta especialment difícil per als enquestats, però no va ser així. Tots els enquestats, juntament amb el supervisor, van declarar que la gent va respondre aquesta pregunta compromesa amb confiança.

F: "Preguntant si alguna vegada has pensat sense dir-ho en veu alta si en demanar el divorci ... Aquesta pregunta ha de ser introduïda com ... Nosaltres diem alguna cosa com, ja saps que de vegades les situacions es posen difícils i ... I llavors és fàcil perquè puguin respondre, però si li preguntes així de cop no és una pregunta fàcil".

Els enquestats creuen que és necessari tenir fortes habilitats interpersonals i parlar d'una manera amable i acollidora a la gent que no coneixen. F. afirma, "El més important [com a formació] és haver treballat de cambrer." Existeix una consciència professional compartida de la dimensió social del procés d'enquesta: com diu C., "És un diàleg molt viu". Edelsky (1981) anomena *conversational floor holding* (domini del terreny conversacional) l'anàlisi de qui estar "al comandament" d'una conversa en un moment donat. A més, les preguntes inicials es repeteixen diverses vegades si l'enquestat sembla tenir problemes de comprensió. L'empatia és vista com una qualitat d'un bon enquestat, com V. assenyala: "Un es posa al seu lloc, ella t'està dient ... Jo tinc fills, estic en una relació estable, però no vivim junts ...". El telèfon permet l'anonimat, i això fa més fàcil la resposta, segons afirmen els entrevistats. La intimitat s'aconsegueix a través de l'actitud de l'enquestador. El to de veu i el ritme de preguntes són dos elements claus pels professionals. El supervisor sènior V. va dir que va contractar a un enquestador sobretot pel to de la seva veu, que ella va descriure com a "que atrapava i que era atractiu." Igual que en l'entrevista telefònica, el temps i el silenci és important, i l'inspector ha de saber quan l'entrevistat necessita

temps per pensar una resposta, o utilitzar paraules justificant la recepció, com "ok", "oh", "sí", o preguntant, "Està aquí?" com a seguiment.

La sensació d'intimitat pot afavorir un parlar excessiu o de queixa. Els enquestadors empen diverses estratègies per mantenir el fil de l'enquesta, sobretot aprofitant les pauses per respirar de l'enquestat, obviant una resposta, o per la introducció d'una interjecció, com R. va explicar: "Ho sento, podem parlar d'això més tard. Que li puc fer una pregunta sobre ... "i passar a la següent pregunta. El contrari succeeix quan la trucada es percep com una intromissió: un dels enquestats, C., va explicar que un enquestat de 45 anys no volia anar contestar perquè, com avia dir a C. "Li estava preguntant sobre coses que ni tan sols el seus amics [més propers] n'estaven al corrent. "El va convèncer en recordar-li que l'enquesta era anònima i que la seva informació personal no es faria pública. Els casos extrems, que no són poc freqüents, inclouen respostes agressives. L'enquestat pot acabar una enquesta si creuen que s'està abusant verbalment d'ells, o si detecten un sistemàtic "No" o "No ho sé", que indica una actitud de sabotatge.

5. Conclusions

En aquest treball s'omple una llacuna metodològica, ja que inclou en clau reflexiva el telèfon com una eina metodològica no només en les enquestes, sinó també en l'entrevista. Revisant la literatura sobre mètodes qualitatius, tal com veiem en la secció teòrica, se suggereix que el telèfon no s'adapta bé a la tasca de fer entrevistes qualitatives (Gillham 2005; Rubin i Rubin 2005). En particular, es diu que la manca de contacte cara a cara limitar el desenvolupament de la interacció. No obstant això, atès que una entrevista és una situació social artificial (Bourdieu, Chamboredon, i Passeron 2000), distorsions específiques estan sempre presents, independentment del mitjà.

La nostra postura metodològica ha estat el de fer explícits els moments en què el telèfon va causar una distorsió en la interacció. S'analitza les transferències bidireccionals entre les dades qualitatives i quantitatives. Es descriu l'impacte del telèfon en la recollida de dades mitjançant la inclusió dels seus efectes no desitjats, com la intrusió i la reificació. Vam identificar esdeveniments inesperats específics visibles relacionats tant amb el disseny i l'ús de CATI com una eina de processament d'informació. Finalment, es descriuen les estratègies que inspectors i directors utilitzen per disminuir els errors humans i tècnics.

La comunicació indirecta de l'entrevista telefònica sempre contenia els seus pros i contres. L'absència de senyals visuals respecte a gest i l'expressió facial es considera que afecta el significat de la informació que pot ser intercanviat (Gillham 2005). Estàvem pràcticament cecs, ja que no hi havia contacte visual i no hi ha informació visual sobre l'espai. No obstant això, es van ampliar altres sentits, especialment

l'audició. Per tant, és crucial jugar amb la capacitat de la veu, els silencis, el ritme, rialles, murmuris, respiracions, sospirs, i així successivament. Tots aquests elements no verbals que configuren la interacció. Com Callejo (2002) i Alonso (1998) posen de relleu, el silenci ha de ser gestionat de manera reflexiva per tal d'augmentar el domini social de l'investigador sobre el temes dels entrevistats. Altres investigadors posen de relleu que les entrevistes telefòniques són tan riques com les realitzades cara a cara, pel que fa a l'assoliment d'interaccions socials reeixides i a la generació de dades útils (dolç 2002; Stephens 2007; Irvine 2010).

El telèfon com una eina social no s'ha de considerar la germana pobre de la interacció cara a cara, reivindicuem aquí, sinó una forma alternativa i comú d'interacció social. En un sentit pràctic, Stephens (2007) observa com augmenta el control de l'entrevista per part de l'entrevistat/da ja que el telèfon forma part del seu espai social, en permetre un major grau de control dels participants que no pas en una entrevista cara a cara (Holt 2010). A més, facilita la tasca de la investigadora per aconseguir i localitzar possibles entrevistats. Estem d'acord amb Edelsky (1981) en que les expressions curtes, que convida els participants a seguir (com "mm hm", "bé", "bé") són importants per a la conversa i que han de ser considerades com part de les eines empàtiques que els topògrafs fan servir per mantenir la conversa, juntament amb la repetició, el to de veu, i similars. L'ús del telèfon proporciona als participants un recurs tant per al control del seu propi espai social i per protegir-los de ser interromputs per altres membres de la família (Holt 2010).

A diferència de l'entrevista telefònica, el mostreig de l'enquesta imposa la situació, ja que ha de ser acceptat sense previ avís. Una trucada telefònica pot ser percebuda com una agressió, principalment a causa de la influència de telemàrqueting (Kempf i Remington 2007). No obstant això, el telèfon també és conegut per tots els membres de la llar. Si una conversa telefònica manté les característiques clau de les converses cara a cara, emergeix una posició alternativa a la demonització del telèfon com una eina per a l'entrevista. Atès que l'ús de la tecnologia és una construcció social, l'ús del telèfon pot permetre, sense garantir-ho, una qualitat del discurs similar a les entrevistes cara a cara.

Des del punt de vista dels enquestadors, les enquestes telefòniques funcionen millor que les enquestes cara a cara. El principal argument utilitzat era doble: d'una banda, en les enquestes de telèfon de contacte visual, gestos, postures corporals, i activitats com fumar o caminar no són perceptibles, pel que no s'inclouen en el procés de l'enquesta. D'altra banda, en les enquestes cara a cara aquesta informació existeix, però l'enquestador no les pot tenir en compte per les característiques necessàriament rígides i estandarditzades del qüestionari. Una enquesta no permet la flexibilitat de

l'entrevista. Per tant, la informació supèrflua que ve d'una situació cara a cara es veu com una distracció pels enquestadors, informació que s'ignora i es rebutja. Hi ha tanta informació addicional transmesa pel to, les pauses i racionalitzacions, que és difícil per als enquestadors no sentir-se superats o fer sentir incòmode l'enquestat. La funció de "filtre" del telèfon podria ser una conseqüència positiva d'aquest tipus de recollida de dades.

Estem arribant a una contribució metodològica important. La literatura considera que el telèfon pot ser una eina restrictiva causa del seu paper com a mitjà comunicatiu, que transmet el to de la veu, però no altres activitats corpòrees que val la pena destacar en les interaccions cara a cara. No obstant això, ambdós membres de l'entrevista estan en una re-actualització contínua del jo (Rettie 2009). Aquesta consciència inclou tant el cara a cara com les interaccions mediades. D'una banda, els nostres experts entrevistats afirmen que les restriccions provenen del mètode utilitzat, és a dir, l'enquesta, i no de l'eina tecnològica, el telèfon. D'altra banda, l'artificialitat del telèfon podria ajudar l'enquestador en el seguiment de l'enquesta, sense que l'aportació d'informació addicional que de totes maneres no pot ser part de l'anàlisi. Tant en les entrevistes telefòniques com en les enquestes, potser més que els seus homòlegs de cara a cara, l'investigador ha de ser conscient del coneixement que es dóna per fet de la situació, que emmarca els judicis, opinions i percepcions dels enquestats (Potter & Hepburn 2005).

En aquest treball s'omple el buit teòric que existeix sobre l'ús del telèfon com a eina metodològica en el treball de camp qualitatiu. A través d'exemples empírics d'un recent estudi amb mètodes mixtos, hem demostrat que els sociòlegs han d'evitar el determinisme que sembla donar forma a la literatura sociològica sobre l'ús del telèfon. Considerem el telèfon com a eina flexible que pot emprar-se en qualsevol entorn d'interacció, sempre si es prenen decisions reflexiva en el disseny del procés d'investigació.

Agraïments

Aquest treball s'emmarca en un projecte de recerca més ampli anomenat "L'ús social dels permisos parentals a Espanya" CSO2009-11328), finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació espanyol i dirigit pel professor Gerardo Meil Landwerlin.

Bibliografia

- Alonso Benito, L. E. (1988). Entre el pragmatismo y el pansemilogismo. Notas sobre los usos (y abusos) del enfoque cualitativo en sociología. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 88, 157-168.
- Alonso Benito, L. E. (1998). *La mirada cualitativa en sociología*. Madrid: Fundamentos.
- Berg, B. L. (2007). *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston: Pearson Education.

- Bourdieu, P., Chamboredon, J. C., & Passeron, J. C. (2000). *Le métier du sociologue*. Paris: Mouton.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1992). *Réponses: pour une anthropologie réflexive*. Paris, Seuil.
- Burke, L. A. & Miller, M. K. (2001). Phone interviewing as a means of data collection: Lessons learned and practical recommendations. *Forum: Qualitative social research*, 2 (2), Art. 7.
- Busse, B., & Fuchs, M. (2012). The components of landline telephone survey coverage bias. The relative importance of no-phone and mobile-only populations. *Quality & quantity*, 46(4), 1209-1225.
- Callejo, J. (2002). "Operación, entrevista y grupo de discusión. El silencio de tres prácticas de investigación", *Revista Española de Salud Pública*. 76, 409-422.
- Carr L. C. J. & Worth, A. (2001). The use of telephone interview for research. *Nursing times research*, 6, 511-524.
- Cicourel, C. (1974). *Cognitive Sociology*. New York: The Free Press.
- Cicourel, C. (2006). "The Interaction of Discourse, Cognition and Culture", *Discourse Studies*, 8(1), 25-29.
- Conde, F. (1990). Un ensayo de articulación de las perspectivas cuantitativa y cualitativa en la investigación social. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 51, 91- 117.
- Conde, F. (1987). Una propuesta de uso conjunto de las técnicas cuantitativas y cualitativas en la investigación social. *Revista Española Internacional de Sociología*, 39, 213-224.
- Corbin, J. & Strauss, A. (1990). Grounded theory research: procedures, canons, and evaluative criteria. *Qualitative Sociology*, 13, 3-21.
- Dillman, D. A., Sangster, R. L., Tarnai, J., & Rockwood, T. H. (1996). Understanding differences in people's answers to telephone and mail surveys. *New directions for evaluation*, 70, 45-60.
- Edelsky, C. (1981). "Who's got the floor?" *Language in Society*, 10, 383-421.
- Estruch, J. (1992). El conflicto qualitatiu-quantitatiu: un fals problema. *Tècniques qualitatives en CCSS*. SCS-IEC, 7-16.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society. Outline of a Theory of Structuration*. California University Press.
- Gillham, B. (2005). *Research interviewing: The range of techniques*. Berkshire: Open University Press.
- Glasner, T., Van der Vaart, W. & Belli, R. F. (2012). Calendar interviewing and the use of landmark events – Implications for cultural surveys. *Bulletin de metodologie sociologique*, 115, 45-52.
- Glück, J. & Bluck, S. (2007). Looking across the life span: A life story account of the reminiscence bump. *Memory and cognition*, 35(8), 1928-1939.
- Garfinkel, H. (2006). *Seeing Sociologically*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Goffmann, E. (1989). On fieldwork. *Journal of Contemporary Ethnography*, 18, 123.
- Goffmann, E. (1983). Presidential address: The interaction order. *American Sociological Review*, 48 (1), 1-17.

- Goffmann, E. (1963). *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: Free Press.
- Hesse-Biber, S. (2010). Qualitative approaches to mixed methods practice. *Qualitative Inquiry*, 16(6), 455-468.
- Holt, A. (2010). Using telephone for narrative interviewing: A research note. *Qualitative Research*, 10(1), 113-121.
- Ibáñez, J. (1985). Las medidas de la sociedad. *Revista Española Internacional de Sociología (REIS)*, 29, 85-127.
- Instituto de la Mujer (2009). *Nuevas formas de organización de los tiempos: estudio de las iniciativas públicas y privadas adaptadas a las necesidades de las personas*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Irvine, A. (2011). Duration, dominance, and depth in telephone and face-to-face interviews: A comparative exploration. *International journal of qualitative methods*, 202-220.
- Kempf, A. M. & Remington, P. L. (2007). New challenges for telephone survey research in the twenty-first century. *Annual Review of Public Health*, 28, 113-126.
- Lapuerta, I., Baizán, P., & Gonzalez, M. J. (2011). Individual and institutional constraints: An analysis of parental leave use and duration in Spain. *Population Research and Policy Review*, 30(2), 185-210.
- Meil, G., Romero, P. i Muntanyola, D. (2013). *El uso de los permisos parentales en España*. Actas del IV Congreso de la REPS (Red Española de Política social), Universidad de Alcalá de Henares.
- Noelle-Neumann, E. (1984). *The spiral of silence: public opinion—our social skin*. Chicago: University of Chicago.
- Novick, G. (2008). Is there a bias against telephone interviews in qualitative research? *Research in Nursing and Health*, 31, 391–398.
- Opdenakker, R. (2006). Advantages and disadvantages of four interview techniques in qualitative research. *Forum: Qualitative Social Research*, 7(4). Retrieved from <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/175>
- Peleterio I. & Gabardo, J. A. (2006). Los hogares “exclusivamente móviles” en la investigación telefónica de audiencia. *Metodología de Encuestas*, 8, 113-136.
- Poincaré, H. (1908). *Science and Method*. London: Thomas Nelson & Sons.
- Potter, J. & Hepburn, A. (2005). Qualitative interviews in psychology: Problems and possibilities. *Qualitative Research in Psychology*, 2, 1-27.
- Rettie, R. (2009). Mobile phone communication: Extending Goffman to mediated interaction. *Sociology*, 43, 421-438.
- Romero-Balsas, P., Muntanyola-Saura, D., & Rogero-García, J. (2012). Decision making factors in paternity and parental leaves: Why Spanish fathers take time off work, *Gender, Work & Organisation*, volume(issue), doi:10.1111/gwao.12004
- Rubin, H. & Rubin, L. S. (2005). *Qualitative interviewing: The art of hearing data*. Thousand Oaks: Sage.
- Schwarz, N. (2007). Cognitive aspects of survey methodology. *Applied Cognitive Psychology*, 21, 277-287.
- Schuman, H. & Ludwig, J. (1983). The norm of even-handedness in surveys as in life. *American Sociological Review*, 48, 112-120.

- Spanish National Statistical Institute (INE) (2012). Encuesta sobre equipamiento y usode tecnologías de la información y comunicación en los hogares 2012. Available in: www.ine.es
- Stephens, N. (2007). Collecting data from elites and ultra elites: telephone and face-to-face interviews with macroeconomists. *Qualitative Research*, 7, 203-216.
- Sturges, J.E. & Hanrahan, K.J. (2004). Comparing telephone and face-to-face qualitative interviewing: A research note. *Qualitative Research*, 4, 107-118.
- Sweet, L. (2002). Telephone interviewing: Is it compatible with interpretive phenomenological research? *Contemporary Nurse*, 12, 58-63.
- Toboso-Martín, M. & Rogero-García, J. (2012). "Design for all" in social research on persons with disabilities. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 140, 229-238.
- Van der Vaart, W. & Glasner T. (2011). Personal landmarks as recall aids in survey interviews. *Field Methods*, 23(1), 37-56.
- Whyte, W. F. (1955). *Street corner society: the social structure of an Italian slum*, Chicago: University of Chicago Press.

La mejora de la calidad y la validez de los datos de las entrevistas cualitativas en combinación con la observación participante.

Oriol Barranco; Carlos Lozares
Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball (QUIT)-
Institut d'Estudis del Treball (IET),
Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Sociologia
Universitat Autònoma de Barcelona
Edifici B. 08193 Bellaterra (Barcelona)
Oriol.Barranco@uab.cat; Carlos.Lozares@uab.cat

Resumen

La comunicación muestra, defiende, reflexiona y ejemplifica como la calidad y la validez de los datos obtenidos mediante entrevistas cualitativas mejora al combinarse y complementarse con la observación participante. La comunicación se basa en la experiencia tenida por los autores en la investigación llevada a cabo por el primer firmante en el marco de su tesis doctoral, mientras el segundo firmante fue uno de sus co-directores. La investigación tenía por objeto el estudio del consentimiento y la resistencia laborales y se abordó realizando un estudio de caso de los/as trabajadores/as de un hipermercado desde una perspectiva etnográfica. El trabajo de campo se llevó a cabo en diferentes momentos a lo largo del período comprendido desde Septiembre de 2005 hasta Diciembre de 2008.

Palabras clave: entrevista cualitativa, entrevista etnográfica, calidad cualitativa, validez cualitativa, etnografía.

1.Introducción

La reflexión y los debates metodológicos y epistemológicos sobre los estudios cualitativos han sido intensos en los últimos 30 años (Goodwin y Horowitz, 2002; Sherman-Heyl, 2007). Sin embargo, la literatura centrada en las implicaciones de estos debates respecto a las entrevistas no es tan abundante (Sherman-Heyl, 2007). En este sentido, la presente comunicación tiene como objetivo contribuir a llenar este relativo vacío, aunque en un ámbito más específico: se trata de mostrar y reflexionar sobre como en una experiencia de investigación particular se produjo una mejora de la calidad y validez de los datos obtenidos mediante entrevistas cualitativas al combinarse y complementarse con la observación participante.

La comunicación se basa en la experiencia de investigación de la tesis doctoral llevada a cabo por el primer firmante en el marco de su tesis doctoral²⁹, mientras el segundo

²⁹ Barranco, O (2010). *La cara oculta del hipermercado. Consentimiento y resistencia laborales de los proletarios y proletarias de un hipermercado*. Tesis doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)/ Paris: École des hautes études en sciences sociales (EHESS).

firmante fue uno de sus co-directores. La investigación tenía por objeto el estudio del consentimiento y la resistencia laborales y se abordó realizando un estudio de caso de los/as trabajadores/as³⁰ de un hipermercado desde una perspectiva etnográfica. El trabajo de campo, realizado por el autor de la tesis doctoral, se llevó a cabo en diferentes momentos a lo largo del período comprendido desde Septiembre de 2005 hasta Diciembre de 2008.

La comunicación consta de cuatro apartados, además de la introducción. En el segundo, se explicita lo que se entiende por entrevista cualitativa, se explicitan las características de sus datos y de su proceso de obtención y se exponen lo que se entiende por datos cualitativos de calidad y válidos. En el tercero, se describe brevemente el trabajo de campo y la recogida de datos llevada a cabo en la investigación. En el cuarto, se reflexiona sobre como en la investigación llevada a cabo la observación participante realizada mejoró la calidad de los datos de entrevista obtenidos posteriormente. En el quinto y último apartado se formula la conclusión.

2.Las entrevistas cualitativas y la calidad de sus datos.

2.1. La entrevista cualitativa y sus datos.

La *entrevista* es una técnica de obtención de información basada en la interlocución, la comunicación verbal o la conversación. Su dinámica se basa en la lógica de las preguntas del entrevistador/a y las respuestas del entrevistado. Si le añadimos además el adjetivo de *cualitativa*, queda fuera la entrevista de encuesta basada en preguntas estandarizadas y respuestas cerradas. En este caso la entrevista se centra en preguntas adaptadas al contexto y la situación de entrevista y en respuestas abiertas.

Existe una gran variedad de entrevistas cualitativas, maneras de clasificarlas y modos de denominarlas. Sin ánimo de exhaustividad, merece la pena recordar algunas. Según su grado de estructuración, existen entrevistas dirigidas o estructuradas, semi-dirigidas o semi-estructuradas, no dirigidas o no estructuradas. Según su contenido existen las temáticas o focalizadas versus las genéricas. Y según su finalidad, las exploratorias versus las explicativas o comprensivas. Otros tipos y/o denominaciones de los entrevistas cualitativas las a “expertos”, “en profundidad”, “biográficas” (existiendo diversos tipos dentro de éstas), etc. De todas las denominaciones, como señala Valles (1997), la más usada es la de “entrevistas en profundidad”.

Además, diversos autores (entre otros, Spradley, 1979; A.B.Warren, 2001; Beaud, 1996; Beaud y Weber, 2003; Sherman-Heyl, 2007) consideran la “entrevista

Los directores fueron Carlos Lozares (UAB) y Stéphane Beaud (EHESS), a los cuáles agradezco sus comentarios y sugerencias de dirección de la tesis.

³⁰ Por razones estilísticas, a partir de este momento se usará el masculino genérico “trabajadores” para hacer referencia tanto a hombres como a mujeres.

etnogràfica” como un tipo específico de entrevista cualitativa. Su especificidad vendría por el hecho de estar enmarcada en una metodología etnográfica y, por ello, sería uno de los métodos o técnicas usadas al lado de otras, normalmente con la observación (participante o no) y el análisis documental.

Los datos que las entrevistas cualitativas nos proporcionan son de tipo textual. Es decir, los datos son los textos, discursos o narraciones que los entrevistados producen en las entrevistas, animados por las intervenciones del entrevistador.

Bourdieu *et al.* (1975) y Bourdieu (1994) señalan que tanto el objeto de estudio como los “datos” son contruidos o producidos por el investigador. Frente al “empiricismo” inductivista ingenuo que imagina un investigador y unos métodos y técnicas neutros que permiten recoger e interpretar los datos sin influencia de la acción del investigador en el proceso, Bourdieu *et al.* (1975) y Bourdieu (1994), contrariamente, defienden que todo el proceso está afectado por la acción del investigador. Éste, desde su perspectiva teórica, plantea unas hipótesis, escoge unos métodos y técnicas de recogida de datos e interpreta los datos recogidos que producirán un determinado resultado de conocimiento científico. Las conclusiones y el producto de una investigación, pues, dependen de la perspectiva teórica y del manejo de los métodos y técnicas que haya hecho el investigador. En otras palabras, lo que se recoge en forma de datos depende de lo que se busque; las respuestas o lo observado dependen de las preguntas e hipótesis de la investigación. La entrevista cualitativa, lógicamente, no es una excepción y sus datos son resultado de interacciones del investigador con los entrevistados.

La entrevista no es un mero dispositivo neutro de recogida de datos, sino que implica una compleja forma de interacción social entre entrevistador y entrevistado. Las entrevistas tienen un carácter de interlocución (Alonso, 1994; Blanchet, 1989; Lozares, 2000), lo que obliga a tener presente que la narración final es una producción interactiva. Cada pregunta formulada el entrevistador provoca una respuesta del entrevistado fundada en las visiones que éste tiene sobre las intenciones y objetivos de aquél. Lozares (2000: 7) lo plantea como sigue:

“Una narración da cuenta de objetividades interaccionales pero interpretadas y tamizadas por el sujeto para ser mostradas al entrevistador. En este sentido el individuo entrevistado, aunque relate construcciones y resultados de (inter)acciones pasadas, también ofrece (en la entrevista) una vida e identidades construidas *in situ*”.

Los datos de las entrevistas, pues, son producto de la compleja interacción e intercambio comunicativo entre entrevistador y entrevistado que tiene lugar en la situación de entrevista. En otras palabras, los datos los co-producen los participantes

en la entrevista (entre otros, Alonso, 1994; Lozares, 2000; Sherman-Heyl, 2007). El entrevistador debe ser consciente de ello y adaptar su actuación a dicha realidad.

Este carácter de los datos de entrevista hace necesario y requiere que el entrevistador sea reflexivo sobre el proceso de obtención de dichos datos. De hecho, como señala Sandín (2000), la *reflexividad* es uno de los procedimientos que más fuerza ha tomado en los últimos años en los planteamientos sobre la validación de los estudios cualitativos. Efectivamente, son muchos los autores que defienden como imprescindible y crucial esta reflexividad (hace años, y todavía sin usar el término, p.e.: Cicourel, 1982; Gouldner, 1970; Bourdieu et al., 1975; años más tarde, y ya usando el término, p.e.: Woolgar, 1988; Bourdieu, 1994, 1999; Burawoy, 1998, 2003, 2009; Willis, 2000; o Sherman-Hyel, 2007).

La presente comunicación, justamente, pretende explicitar una parte del proceso reflexivo llevado a cabo en una investigación respecto a la cuestión concreta de cómo la realización de la observación participante posibilitó la mejora de la calidad y la validez de los datos obtenidos mediante entrevistas cualitativas.

2.2. La calidad de la investigación cualitativa.

Hablar de la calidad de una investigación social (cuantitativa, cualitativa o con métodos mixtos) nos conduce hacia el examen y exigencia de su rigor científico. Probablemente, como señala Sandín (2000), el término más usado para referirse a esta cuestión es del de “validez”. Como la autora sostiene, una investigación considerada no válida o inválida equivale a decir que no es verdadera o que no es creíble.

En las investigaciones cuantitativas, los criterios de calidad aceptados suelen ser los de Campbell y Stanley (1970) de “validez interna” y “externa” o bien conceptos clásicos de “validez” y “fiabilidad”. En la investigaciones cualitativas, en cambio, la cuestión de los criterios de calidad que deben usarse han sido, y continúan siendo, un tema de debate (Onwuegbuzie y Leech, 2007). Hace una década Goodwin y Horowitz (2002) señalaban que en los 25 años precedentes se habían estado discutiendo y debatiendo en profundidad todos los aspectos claves de la investigación cualitativa: la recolección de los datos, las formas de analizarlos y las maneras de presentarlos. Antropólogos y sociólogos discutieron sobre en qué consisten los datos, cómo y por quién se han de obtener (Denzin, 1994). Pero sin duda, como señalan Goodwin y Horowitz (2002), el tema más importante que se abordó fue el de su validez.

Estas discusiones y debates, sin embargo, no han llevado a un consenso sobre los criterios de validez que deberían guiar a las investigaciones cualitativas. Así, la validez de estas investigaciones se ha operacionalizado de diversas maneras, sin que ninguna se haya impuesto como hegemónica o preeminente (Onwuegbuzie y Leech, 2007). La

variedad de criterios esgrimidos está relacionada con la postura epistemológica y metodológica pero a veces también ontológica de sus autores. Se pueden distinguir cuatro posiciones generales. La primera defiende aplicar los mismos criterios que la investigación cuantitativa. Representativos de esta postura son Kirk y Miller (1986), Lecompte y Goetz (1982) o King *et. al.* (1994). La segunda posición plantea usar los mismos criterios que la investigación cuantitativa pero adaptándolos a las características particulares de los métodos, técnicas y datos cualitativos. En esta postura encontramos a Denzin (1970) y Morse *et al.* (2002). La tercera posición defiende redefinir los criterios usados por la investigación cuantitativa y a ser posible sustituirlos por otros específicos. Aquí se encuentran autores como Lofland y Lofland (1984), Athens (1984) y Lincoln y Guba (1985). Finalmente, la cuarta posición, que suele tildarse o identificarse de “posmoderna”, promulga que el carácter de la investigación cualitativa presupone que no existen criterios para evaluar su validez. Smith (1984) es uno de los representantes de esta posición.

A pesar de las diferencias entre las posiciones, si se deja de lado la cuarta, entre las tres restantes, como señala Valles (1997), se aprecia una notable coincidencia respecto a los criterios de calidad y validez propios de la investigación cualitativa: todos pretenden mejorar los estándares de calidad de la investigación cualitativa y ello les lleva a exigir rigor y disciplina metodológicos.

En el ámbito específico de las entrevistas, las aportaciones y debates sobre su calidad han tenido como discusión previa si los discursos o narraciones de los entrevistados ofrecen datos sobre los hechos sucedidos o únicamente sobre lo que las personas creen que ha sucedido (Goodwin i Horowitz, 2002). En otras palabras, sobre si con una entrevista se pueden obtener datos de hechos objetivos y subjetivos (posición objetivista o realista) o sólo sobre éstos últimos (posición subjetivista). Eso no es contrario, evidentemente, en que los autores de la primera posición en ocasiones puedan estar únicamente interesados en obtener y analizar de la entrevista las visiones y opiniones subjetivas del entrevistado y en las maneras cómo éstas tienen lugar y son argumentadas en la situación de entrevista.

De acuerdo con la posición realista u objetivista, que es la asumida por los autores de la presente comunicación, en la entrevista se expresan narraciones que son conjunción de realidades o hechos objetivables y de estados de opinión sobre el mundo externo y/o sobre el propio entrevistado. Las narrativas de los entrevistados ofrecen no sólo datos subjetivos, sino también objetivos³¹. Pero para que estos datos

³¹ Esta posición es mantenida por muchos otros autores, como por ejemplo Bourdieu (1994); Beaud (1996), Beaud y Weber (2003), Wengraf (2001), Pujadas (1992), Bertaux (1997), Thompson (2004) o Verd y López (2011).

sean “buenos” se precisa saber hacer y experiencia, perspicacia y empatía, además de disciplina y rigor metodológicos y técnicos.

Para conseguir “buenos” datos, por un lado, se ha de partir del reconocimiento de las características particulares en que tiene lugar una entrevista: el contexto de su realización y, por tanto, de la situacionalidad y posición social del entrevistado, así como el tipo de interacción y comunicación producidos en la propia entrevista. Por otro lado, se ha conseguir una buena reproducción y transcripción fiables de la narrativa de la entrevista para que pueda ser un objeto examinable, se pueda interpretar correctamente su sentido y, por fin, pueda jugar el papel que se pretende en la investigación, de acuerdo a lo señalado en el apartado 1.1 precedente. Así, de acuerdo con Brenner et al. (1985), esta información y datos no pueden tomarse simplemente como respuestas a preguntas, sino que han de entenderse como el producto de las preguntas tal y como son percibidas por los entrevistados en las circunstancias socio-situacionales en las que se plantearon. Por ello, según el autor, una buena entrevista idealmente debería cumplir dos principios generales: primero, no sesgar el proceso comunicativo; y segundo, proporcionar una interacción social que ayude al entrevistado a informar adecuadamente. A nuestro modo de ver, al tratarse de dos principios que son ideales a conseguir, se pueden entender en la práctica de la manera siguiente: el primero, en intentar sesgar lo menos posible el proceso comunicativo e intentar controlar al máximo los posibles sesgos que se pueden haber producido; el segundo, en intentar conseguir una interacción de interlocución que facilite una buena información.

Estos dos principios formulados por Brenner et. al. (1985), como señala Valles (2002), nos remiten a los problemas de fiabilidad y validez en relación a la entrevista. Concretamente, primero, a cómo las características de las personas que interactúan (el entrevistador/a y entrevistado/a) afecta a la comunicación; segundo a cómo se produce la situación de interacción y sus efectos en la comunicación. En este sentido, justamente, esta comunicación pretende mostrar como la observación participante permite una mejor comunicación que posibilita mejorar la calidad y validez de los datos de la entrevista.

3. El trabajo de campo que enmarca las entrevistas.

3.1. Una etnografía para un estudio de caso.

Como se ha señalado, la investigación llevada a cabo tenía por objeto de estudio el consentimiento y la resistencia laborales. Se consideró que esta temática requería la recogida de datos desde una orientación cualitativa e intensiva que permitiera comprender e interpretar los contenidos, maneras y pautas de consentimiento,

resistencia, legitimación y disenso de los trabajadores al régimen sociolaboral contemporáneo desde su misma realización cotidiana y práctica

Dentro de esta perspectiva general, más concretamente, se consideró que la metodología más adecuada y productiva que permitiría recoger los mejores y más pertinentes datos para el citado objeto de estudio sería una metodología de orientación etnográfica en un estudio de caso. El caso fue el de los trabajadores un hipermercado ubicado en el área metropolitana de una de las ciudades del Estado español.

3.2. La recogida de información y datos.

El investigador entró en el campo, en el caso el hipermercado estudiado, como un trabajador normal en condiciones idénticas a las de cualquier otro trabajador. No se reveló ni a la gerencia, ni al resto de trabajadores los fines de investigación social de tal presencia y contrato en el hipermercado. Consecuentemente, el investigador siguió los mismos procedimientos y etapas que el resto de trabajadores para conseguir el empleo del hipermercado y durante su estancia fue tratado por la gerencia, jefes y compañeros como un “trabajador” y no como un “investigador”.

En la investigación llevada a cabo la aplicación de la metodología etnográfica se centró sobre todo en dos de métodos: la *observación participante* y las *entrevistas semidirigidas y semiestructuradas*. Complementariamente a dichos métodos, se recurrió a otros por exigencias del desarrollo de la investigación, como la observación directa no participante, el análisis documental, las entrevistas informales y la encuesta informativa. Pero lo que singularizó su realización fue su utilización de manera integrada y articulada. Se procedió de la manera que se relata a continuación.

Los datos fueron recogidos en distintos momentos, desde Septiembre de 2005 hasta diciembre de 2008, usando de forma integrada y complementaria siete técnicas diferentes. Se empezó con una *observación participante* durante dos meses (Septiembre-Octubre 2005) trabajando como cajero, en los que se asistió a muchas *conversaciones informales* con compañeros de distintas secciones. El registro de estos datos fue mediante notas de campo escritas diariamente después de la jornada laboral. En los dos meses siguientes se llevaron a cabo cuatro sesiones de *observación directa no participante* del trabajo de las cajeras, de seis horas cada una, tres de mañana y tres de tarde. El registro fue con notas de campo tomadas *in situ* desde un lugar en que el investigador no era visible. Seguidamente (Enero-Marzo 2006), se realizó una *encuesta* con complemento de preguntas abiertas a 29 trabajadores. Se continuó (Septiembre 2006-diciembre 2008) con *entrevistas semidirigidas y semiestructuradas*, grabadas de 1:30 a 2:00h de duración, a 22 de los 29 trabajadores encuestados. Los trabajadores encuestados y los entrevistados abarcan la diversidad de situaciones en el hipermercado (tabla 1). Además, se

realizaron 10 *entrevistas informativas* con sindicalistas: 3 de UGT, 3 de CCOO y 2 de un sindicato pro-empresarial. Finalmente, se recogieron *documentos y datos institucionales y sindicales*.

Tabla 1. Situaciones de los trabajadores encuestados y entrevistados			
		Encuestados	Entrevistados
Sección	Cajeras	14	12
	Reponedores	6	4
	Tienda	4	3
	Almacén	1	1
	*Empresa subcontratada de vigilancia y limpieza	4	3
Género	Hombres	4	3
	Mujeres	21	16
Origen	Inmigrante	3	3
	Español	22	16
Perfil social	≤30 estudiantes	9	8
	Universitarios	5	4
	Estudios profesionales	4	4
	≤30 trayectoria obrera	10	9
	>30 trayectoria obrera	6	5
Tipo contrato	Estable	17	12
	Temporal	8	7
Jornada semanal	40h	5	3
	36h	5	4
	20h	12	10
	15h ‘fin de semana’	3	2
Años antigüedad en empresa	- 1	8	8
	1-5	9	6
	5-10	1	1
	+10	7	4
Afilación sindical	CCOO	7	6
	UGT	3	3
	FATICO	2	2
	No afiliados	13	8

La observación participante y las entrevistas en profundidad a trabajadores, como se ha señalado, fueron los dos métodos de recogida de datos centrales y son sobre los que la presente comunicación reflexiona. Por ello, a continuación (apartados 3.3. y 3.4) se explican con más detalle las características concretas que ambos métodos tomaron en la investigación llevada a cabo.

3.3. La observación participante

La observación participante comenzó en septiembre de 2005 cuando el investigador fue contratado como cajero en el hipermercado, después de que se postulara para un puesto de trabajo y pasara el proceso de selección. El contrato fue de 4 meses, de media jornada (20 horas semanales), en el turno de tarde-noche (de 15h00 a 23h00) y con horario diario variable. El horario variable significaba que debía estar “disponible”

para trabajar en el intervalo de 15h00 a 23h00 y que, dentro de esta franja horaria, el horario concreto diario era variable así como el número de horas diarias trabajadas, siendo el mínimo de 3 horas diarias y el máximo de 6. Además, el sábado era día laboral y en éste debería trabajar por la mañana y por la tarde-noche.

La observación participante se realizó durante dos meses, en los que de lunes a sábado –ambos incluidos- el investigador cumplió su jornada diaria en el servicio de cajas y en los que convivió con sus compañeros y compañeras del hipermercado. A los dos meses de estar contratado abandonó voluntariamente el empleo.

El registro de los datos se realizó mediante notas de campo, que fueron transcritas en un diario de campo. Diariamente, después de la jornada laboral el investigador anotaba en el diario de campo lo observado de los comportamientos, interacciones y discursos en las actividades y conversaciones de sus compañeros como también con respecto a él mismo. El diario de campo lo escribía en su casa, el mismo día si había terminado la jornada temprano o la mañana siguiente los días que terminaba a las 22 horas, o más tarde, puesto que llegaba a casa sobre las 23 h. Además, también tomaba algunas notas de campo en los escasos y cortos momentos en que estaba sólo en el vestuario o en la sala de reposo o comedor.

La estancia durante dos meses en el hipermercado permitió al investigador estar presente y participar en muchas *conversaciones informales* cotidianas con compañeros, permanentes con las cajeras y más escalonadas con los trabajadores de otras secciones, en los vestuarios, sala de reposo, transporte público, etc. Estas conversaciones se revelaron como una importante fuente de información y de datos.

3.4. Las entrevistas semidirigidas y semiestructuradas.

Como se ha señalado, cumplidos los dos meses de contratación, el investigador abandonó voluntariamente el empleo del hipermercado. Sin estar ya contratado en el mismo, continuó el trabajo de campo mediante el resto de técnicas de recogida de información que se han señalado, y de entre las cuáles la central eran las entrevistas semiestructuradas y semidirigidas a trabajadores. En estas nuevas circunstancias, el investigador se presentó y era visto por los trabajadores del hipermercado como un “ex-compañero” de trabajo que se dirigía a ellos con la finalidad de hacer un trabajo relacionado con sus estudios universitarios de sociología. Los trabajadores vieron esta situación y motivo de relación con el investigador como normal, pues el perfil social de joven estudiante (y algunos universitarios) era uno de los presentes entre los trabajadores del hipermercado. Además, su caso no fue el primero ni el último de un trabajador que hacía un trabajo de la universidad sobre alguna cuestión laboral del hipermercado.

Como se ha señalado también, previamente a la realización de las entrevistas semidirigidas y semiestructuradas a trabajadores y con el fin mejorar las condiciones para su buen desarrollo y aprovechamiento, se optó por hacer una encuesta, que se llevó a cabo entre enero y finales de Marzo de 2006 a 29 trabajadores. El objetivo de la encuesta era doble. Primero, la obtención de la información pertinente y necesitada. Y, segundo, tener un contacto y encuentro con trabajadores que facilitara, por un lado, la realización posterior de algunas entrevistas lo más informativas posibles a partir de una buena dinámica comunicativa y, por otro lado, la elaboración de un tipología diferencial de trabajadores que permitiera tener buen criterio diferencial para las posteriores entrevistas.

Las encuestas se efectuaron fuera de la jornada laboral y del lugar de trabajo, habitualmente en cafeterías o en casa del entrevistado/a, para que el trabajador pudiera expresarse con libertad y tranquilidad. Las encuestas tenían una duración de entre 25 y 30 minutos y el procedimiento seguido en su realización era que el encuestador preguntaba y recogía las respuestas de los trabajadores. En estas encuestas, además de las respuestas codificadas, se recogían (escribiéndolo en el papel de cuestionario) las explicaciones, justificaciones, clarificaciones, ejemplos, etc. con que los trabajadores acompañaban sus respuestas, así como los datos de tipo contextual referidos a las dinámicas de la encuesta, al clima en que se había desarrollado, etc. De este modo, las encuestas proporcionaron información y datos mucho más ricos que los que suelen proporcionar las encuestas clásicas. De hecho, la dinámica que siguieron la mayoría de las encuestas hizo que éstas se convirtieran en una especie de “mini entrevistas”. Finalmente, al terminar la encuesta se le preguntaba al encuestado sobre su disponibilidad a realizar una entrevista.

Las entrevistas cualitativas realizadas, como se ha apuntado, pueden caracterizarse de *entrevistas semidirigidas y semiestructuradas*. Se trataba de entrevistas que se debían desarrollar a partir de un guión de temas y preguntas posibles para los entrevistados que habrían de servir de guía para la entrevista. Así concebido, el guión consistía en un esquema y/o constelación de aspectos, temas o conceptos para proponer al entrevistado. Este guión no debía predeterminar necesariamente la ordenación de los temas y preguntas, ni la formulación de las mismas. La ordenación y formulación exactas de las preguntas estarían en función del desarrollo, la dinámica particular de cada entrevista y del registro de lenguaje usado por el entrevistado. El entrevistador propondría cuestiones para lanzar y focalizar la conversación hacia unos determinados temas, pero intentando que la narrativa del entrevistado siguiera una lógica lo más fluida y “natural” posible que respetara narrativa al mismo tiempo la de las entrevistadas y los objetivos de la investigación.

El guión de entrevista, así como el de la encuesta –cuestión que no se aborda en esta comunicación-, se organizó en cuatro grandes unidades temáticas conceptuales, que venían marcadas por el modelo de análisis y de las hipótesis formuladas. Las cuatro unidades temáticas fueron las que siguen: (a) la trayectoria biográfica y laboral; (b) la experiencia laboral en el hipermercado; (c) la acción colectiva e imaginario, actitudes y comportamientos sindicales y “políticos”; y (d) la cotidianidad extralaboral y la vida cotidiana.

4. La calidad de las entrevistas, previa observación participante.

A partir de la experiencia de la investigación llevada a cabo, se muestran a continuación los modos concretos de cómo la observación participante permitió mejorar la calidad de las entrevistas realizadas y de los datos obtenidos a través de ellas. Se empieza explicando las aportaciones de la observación participante (apartado 4.1), para a continuación entrar en el beneficio retornado a las entrevistas (apartados 4.2, 4.3, 4.4. y 4.5).

4.1. Las aportaciones de la observación participante.

La observación participante llevada a cabo contribuyó con dos aportaciones que se revelaron decisivas para mejorar la calidad de los datos que se obtendrían posteriormente a partir de las entrevistas.

La primera aportación consiste en que proporcionó un considerable y detallado conocimiento contextual y situacional del hipermercado, el desarrollo del trabajo cotidiano, los vínculos relacionales entre los trabajadores, las relaciones laborales entre trabajadores y jerarquía laboral, así como las experiencias y vivencias de los trabajadores. Una parte de este conocimiento contextual se obtuvo usando complementariamente la observación no participante, los documentos institucionales y las entrevistas informativas a sindicalistas. Una parte de esta información se podría haber obtenido sin realizar la observación participante y únicamente mediante los tres últimos métodos señalados. Es el caso del conocimiento de tipo general como las características genéricas sobre el hipermercado, sus condiciones laborales, las características de la plantilla, etc.

Sin embargo, existen otras informaciones que difícilmente se hubieran podido obtener con otros métodos distintos a la observación participante. Es el caso, por ejemplo, del conocimiento de detalles sobre la sociabilidad en el hipermercado, pues los trabajadores no suelen pensar ni reflexionar sobre este tipo de cuestiones y, por ello, no suelen tener una idea muy precisa al respecto. A partir de la observación participante se pudo percatar, entre otras cuestiones, que los trabajadores aprovechaban las interacciones exigidas por el trabajo y las pequeñas pausas para relacionarse y charlar. También se observó que eran importantes los momentos de

sociabilidad en las entradas y salidas del trabajo (en el vestuario y en algunos casos el transporte público), las pequeñas pausas de descanso y, sobre todo, las dos o tres horas de libranza que los sábados los trabajadores suelen tener entre el turno de mañana y tarde-noche. Además, se supo que en estos momentos de sociabilidad los trabajadores hablan tanto de temas laborales como extralaborales y que las conversaciones van desde charlas relajadas, lo más habitual, a discusiones acaloradas, menos habituales.

Finalmente, se obtuvieron importantes informaciones que hubieran sido casi imposibles de conseguir por otros métodos distintos a la observación participante. Fue el caso de informaciones que por su contenido comprometido los trabajadores suelen esconder a quienes no sean de suficiente confianza, así como de las informaciones que los trabajadores no suelen comentar, bien porque las consideran banales y sin interés o porque al ser rutinarias son inconscientes a sus propios ojos. Algunos ejemplos importantes son los tres tipos de informaciones siguientes:

El primer tipo de información se refiere a la experiencia en el puesto de trabajo de cajero. Dicha información se refería a los problemas cotidianos, las satisfacciones, las insatisfacciones, o la distancia existente entre el trabajo prescrito y el real. Respecto a esta última cuestión, por ejemplo, las observaciones pusieron en evidencia del observador que las cajeras a veces se saltan algunas normativas, no siempre respetan los distintos protocolos de trabajo establecido, reorganizan el orden previsto, etc. De hecho, en la parte de formación “a pie de máquina” que el investigador recibió al entrar en el hipermercado, ya observó como su primera compañera instructora realizaba acciones contrarias a las normas y protocolos que justo unos minutos antes se habían señalado como obligatorias (ver Cuadro 1).

Cuadro 1. La observación de la distancia entre el trabajo prescrito y el real.

En la primera interacción que la compañera-instructora tuvo con un cliente, aceptó que el cliente, para pagar con tarjeta, se identificara con el carnet de conducir, lo que justo unos minutos antes en la instrucción teórica se había señalado como explícitamente prohibido; únicamente se podían aceptar las identificaciones mediante DNI o pasaporte. Posteriormente, el investigador en su experiencia personal como cajero pudo interpretar los probables motivos de tal actuación. En la gestión cotidiana de las interacciones con los clientes, con frecuencia la cajera simplifica las interacciones para hacer su trabajo más sencillo y rápido, lo que a veces se hace vulnerando normativas institucionales. En el caso de la interacción relatada, probablemente si la cajera no hubiera aceptado que el cliente se identificara con el carnet de conducir exigiéndole que lo hiciera con DNI o pasaporte hubiera tenido que discutir con el cliente porque muchos clientes defienden su derecho a identificarse mediante el carnet de conducir. Probablemente, por ello la cajera prefirió aceptar la identificación mediante carnet de conducir para no arriesgarse a un enfrentamiento con el cliente, sabiendo que era muy improbable que nadie de la dirección pudiera detectar su vulneración de la norma.

El segundo tipo de información es sobre las prácticas y opiniones cotidianas que suelen quedar ocultas a la visión pública y que sólo se revelan bajo circunstancias particulares en el curso habitual de la vida social del trabajo. Por ejemplo, se observó que las cajeras aprovechan el margen de autonomía que les dejan los sistemas de vigilancia empresarial para desarrollar prácticas no previstas y/o prohibidas: prácticas de ‘solidaridad cotidiana’; ‘juegos’ consistentes en dar una dimensión lúdica de reto a las tareas, realizándolas como si fueran juegos (Roy, 1952; 1953; Burawoy, 1979); ‘trucos’, que son métodos de trabajo distintos a los prescritos oficialmente que no vulneran ninguna reglamentación (Coller, 1997) y ‘trampas’ que sí vulneran alguna(s) (P.K.Edwards, 1990); ‘resistencias ocultas’ que, siguiendo a J.C.Scott (1985), son actos de resistencia no manifiestos o invisibles, no declarados y no reconocidos como tales actos de resistencia: desgana, escaqueo, trabajo chapucero, bajo ritmo, hurto de material, absentismo, sabotaje, etc. Pueden verse algunos ejemplos de estas prácticas efectuadas por las cajeras en el cuadro 2.

Cuadro 2. Ejemplos de prácticas informales practicadas por las cajeras.

‘Trucos’, como anotar códigos de barras en una libreta para solucionar rápida y cómodamente sus eventuales no lecturas del lector óptico o guardar uno o dos billetes de cinco euros –evitando devolverlos como cambio- para facilitar el cuadro de caja; ‘Trampas’, como el no dar algunas informaciones sobre ofertas o promociones que suelen enervar a muchos clientes. Prácticas de ‘ayuda mutua’, como pasarse cambio desde las cajas adyacentes (acción prohibida) o intercambiar información sobre protocolos de trabajo (está prohibido hablar). ‘Juegos’, como la modulación anímica del cliente, siendo amable tácticamente, aguantando estoicamente sus demostraciones de malhumor o conversando con ellos para relajarlos; dar una excelente atención a los clientes, dándoles informaciones y recomendaciones sobre los productos o ayudándoles a embolsar más allá de lo exigido institucionalmente; o el practicado por algunas cajeras de cobrar muy velozmente para maximizar sus registros personales. Actos de ‘resistencia oculta’, algunos dirigidos a la empresa, como saltarse la tarea de limpiar el mueble caja o bajando voluntariamente el ritmo de cobro y/o la calidad de la atención a los clientes. Otros dirigidos a los clientes considerados irrespetuosos mediante diversas resistencias ocultas, como pasar la compra muy rápido para estresar al cliente o muy lenta para enervarlo o devolviendo el cambio con monedas pequeñas aun teniendo billetes.

Igualmente, los trabajadores en los momentos de sociabilidad critican aspectos del trabajo, la empresa o las actuaciones de los jefes o las actuaciones y/o la forma de ser de otros compañeros.

Todas estas informaciones, por razones evidentes, suelen mantenerse ocultas por los trabajadores tanto a los jefes como a cualquier persona sea de suficiente confianza. Sin embargo, al ser parte intrínseca de la vida cotidiana en el trabajo se comentan entre compañeros, entre los miembros del ‘nosotros’, los trabajadores. Las situaciones e informaciones más comprometidas, sólo se comentan a los compañeros de más confianza.

Un tercer tipo de información se refiere a cómo se transmiten los conocimientos prácticos necesarios para hacer el trabajo y para hacer más fácil y llevadera la

cotidianidad en el hipermercado. Así, por ejemplo, el investigador comprobó como los compañeros más veteranos le transmitían a él y a otros trabajadores novicios dicho tipo conocimientos, entre los que se incluían los trucos y algunas trampas.

La segunda aportación clave de la observación participante consistió en que el investigador pasó a ser visto como un trabajador más. Era uno de ‘nosotros’, un ‘compañero’ que tenía la misma experiencia de trabajador y que conocía la realidad cotidiana del trabajo en el hipermercado. Formaba parte de la ‘comunidad’ de trabajadores.

Estas dos aportaciones de la observación participante, a su vez, proporcionaron cuatro ventajas que se revelaron decisivas para incrementar la calidad de los datos obtenidos en las entrevistas en profundidad. Primera, permitieron una preparación de la entrevista más adecuada (apartado 4.2). Segunda, propiciaron las condiciones para una mejor dinámica comunicativa en la entrevista (apartado 4.3). Tercera, posibilitaron una mayor empatía y capacidad interpretativa del entrevistador en la entrevista (apartado 4.4). Cuarto, posibilitaron un contrapunto de observación de las narrativas de las entrevistas y un control de la “distancia social” social entre entrevistador y entrevistado (apartado 4.5).

4.2. Una preparación de la entrevista más adecuada.

Dos de las tareas más importantes de la preparación de una entrevista son la (a) elaboración del guión y (b) la selección de los entrevistados/as (véase, entre otros, Beaud, 1996; Kvale, 1996; Valles, 1997 y 2002; Beaud y Weber, 2003). El investigador pudo llevar a cabo estas dos tareas de una manera más adecuadas gracias al conocimiento que había conseguido del hipermercado y de lo que significaba trabajar en el mismo.

4.2.1. La elaboración del guión de entrevista.

El conocimiento contextual y situacional del hipermercado permitió la elaboración de un mejor guión de entrevista en los dos sentidos que se muestran a continuación:

En primer lugar, posibilitó que las unidades o bloques temáticos de entrevista provenientes del modelo de análisis, y que se han señalado en el apartado 3.4, se pudieran concretar en tópicos, cuestiones o líneas de indagación precisos y pertinentes. Por un lado, esta concreción se pudo realizar con un elevado nivel de contextualización y de detalle que muy difícilmente se hubiera conseguido sin la observación participante previa. Se pudo contextualizar y detallar en aspectos y prácticas muy concretas y conocidas y usando términos y lenguajes propios de la vida cotidiana de los trabajadores en el hipermercado.

Cuadro 3. Fragmentos del guión de entrevista a una cajera

Después de un primer bloque temático destinado a cuestiones referidas a la trayectoria biográfica y laboral de los entrevistados, el segundo bloque temático pretendía obtener información sobre la situación y la experiencia laboral del entrevistado en el hipermercado: los motivos para estar empleado en el mismo, sus valoraciones, satisfacción e insatisfacción, problemas, críticas, aspiraciones y defraudes, etc. con el empleo del hipermercado. A modo de ejemplo se reproducen a continuación preguntas detalladas de guión dirigida a una cajera. Tales tipos de preguntas se pudieran incorporar al cuestionario gracias al conocimiento detallado que el investigador tenía de la cotidianidad del hipermercado. Estas preguntas estaban ubicadas en la parte central del citado segundo bloque temático del guión-

3. Conflictividad, quejas, descontentos, comportamiento “oculto”.

-Pensando en tu trabajo diario actual, ¿hay alguna **norma** sobre cómo se ha de realizar tu trabajo que no te parezca lógica, justa, útil, etc.?

- ¿modo en qué se señala en qué ha de tratarse a los **clientes**?
- Embolsado de productos
- No poder **atender a conocidos**
- Aspecto físico que ha de llevarse
- Alguna tarea: limpiar, vender “chismes” solidarios, dar información sobre Club, alarmas, recuento dinero, etc.
- Coordinación con otros compañeras: azafata, servicio domicilio, seguridad, etc.

(...)

-¿Se ha fijado, conoce (porqué lo hablado, se lo han contado, lo ha visto) si hay compañeras que **no realizan “suficientemente”** sus tareas (en el sentido que señala las normas de la empresa)? Y al revés, ¿Compañeros que realizan **demasiado bien** sus tareas (se esfuerzan demasiado, van demasiado rápido)? Por ejemplo en los siguientes casos:

- El **embolsar**
- El **limpiar** con la frecuencia deseable
- El **ordenar** las alarmas
- El ser siempre **amable** con los clientes
- El **ritmo** de trabajo
- El **aspecto** y la imagen cuidada
- La preocupación por dar una buena **imagen de la empresa**, siendo amable, dando explicaciones, justificando errores, etc.

-¿Cómo pueden los jefes detectarlos?

-¿A qué cree que se puede deber estos comportamientos? Los de tipo (a) ¿Por qué los realizan algunos compañeros? ¿Fatiga? ¿Simple “morro”? ¿”Cabreo” con la empresa? ¿Cree que sirven para desfogarse? Y los de tipo (b), ¿A ser “pelota”, o desear una mejora de contrato, un ascenso? *** ¿Cree que hay **algún tipo de compañero** que tienda a alguno de esos comportamientos?

Por otro lado, los tópicos, cuestiones o líneas de indagación concretas pudieran incorporar aspectos que a los entrevistados les suelen pasar por alto por considerarlas banales y sin importancia o porque les pasan desapercibidos al no ser conscientes de ellos. Esta capacidad de hacer hablar a los entrevistados de prácticas y aspectos sociales que a sus ojos no tienen importancia, pero que son cruciales para el sociólogo, ha sido señalada por Beaud (1996) y Beaud y Weber (2003) como una de las características de la buena entrevista etnográfica.

En segundo lugar, el conocimiento contextual del investigador también le permitió establecer en el guión un orden de las preguntas adecuado. Al saberse de antemano muchas de las cuestiones que eran delicadas de abordar, se pudieron ubicar las mismas en lugares adecuadas: en los finales de los bloques pertinentes y cuando hiciera suficiente tiempo que la entrevista hubiera arrancado y se hubiera podido establecer una dinámica comunicativa fluida y adecuada. Así se hizo, por ejemplo, con las preguntas referidas a descontentos, malestares o prácticas que vulneraban normas, reglas o protocolos institucionales.

4.2.2. Una mejor y más sencilla selección de los entrevistados

La selección de las personas a entrevistar es otra cuestión clave: ¿A quiénes entrevistar? En primer lugar, como señala Beaud (1996), ha de tenerse claro que no todas las personas son entrevistables porque existen condiciones sociales que lo impiden y otras que lo favorecen. En segundo lugar, Gorden (1975) afirma que la selección de los entrevistados debería hacerse mediante cuatro criterios, que planteó en forma de preguntas: (a) ¿Quiénes tienen la información relevante?; (b) entre los informados, ¿Quiénes son más accesibles física y socialmente?; (c) entre los informados y accesibles, ¿Quiénes están más dispuestos a informar?; y, entre los informados, accesibles y dispuestos, (d) ¿Quiénes son más capaces de comunicar la información con precisión? En tercer lugar, Valles (1997 y 2002) señala la necesidad de seleccionar a los entrevistados llevando a cabo un muestreo cualitativo, evidentemente, sin pretensión de *representación estadística*, sino por *representación tipológica*, esto es, por la representación de diversos tipos de personas que se han de entrevistar en función de sus distintos perfiles y situaciones sociales.

En la investigación llevada a cabo, el conocimiento contextual y situacional del hipermercado obtenido por el investigador antes de las entrevistas facilitó la selección y el contacto con los entrevistados. Recuérdese que tanto entrevistas a trabajadores, como las encuestas previas realizadas, se llevaron a cabo habiendo ya el investigador abandonado el hipermercado.

La selección de los entrevistados se vio facilitada de dos maneras. La primera consiste en que permitió descartar algunos, pocos, casos de trabajadores que no parecían adecuados para las entrevistas por haber manifestado carácter hostil o de verdadero difícil trato personal. La segunda manera se refiere a que facilitó la elaboración de un casillero tipológico, que posteriormente se siguió, que controlara la heterogeneidad del muestrario de personas a entrevistar. El interés por abarcar esta heterogeneidad residía en la previsión que se tenía de que a ésta se pudieran asociar experiencias, visiones y percepciones y comportamientos laborales distintos. El citado casillero se elaboró siguiendo un triple criterio. Primero, que estuvieran representados los

trabajadores de las diferentes secciones, en una proporción ponderada al peso numérico de empleados que tienen cada sección respecto al conjunto de la plantilla. Segundo, que los entrevistados abarcaran la diversidad existente entre los trabajadores de ejecución según cuatro situaciones o características: (a) su situación contractual de estables y temporales y de tener jornadas reducidas y jornadas completas o casi completas; (b) su edad y generación, es decir, veteranos y novicios; (c) su perfil social, respecto a ser o no ser estudiante, a ser de origen español o inmigrante, y a ser hombre o mujer; y (c) su afiliación sindical, afiliadas y no afiliadas. El tercer criterio consistió en entrevistar a los trabajadores que al terminar las encuestas previamente realizadas hubieran manifestado su predisposición a ser entrevistados.

Por otro lado, el contacto con los 29 trabajadores encuestados, y de entre ellos con los 22 que fueron posteriormente entrevistados, fue más sencillo y fácil gracias a la observación participante realizada previamente. Dos razones produjeron esta mayor facilidad y sencillez de los contactos con los trabajadores.

La primera razón es que al conocer personalmente el investigador a muchos trabajadores de su estancia en el hipermercado, pudo contactar a más de la mitad directamente. Bastó con una simple llamada y/o un e-mail a los teléfonos y/o correos electrónicos personales, conseguidos durante la estancia en el hipermercado, para concretar un día y hora de encuentro. El resto de trabajadores encuestados se contactaron por mediación de los primeros trabajadores conocidos y encuestados. Una vez finalizada la encuesta se les preguntaba si conocían a compañeros con un determinado perfil (social, de veteranía, de sección, etc.) que pudieran estar dispuestos a ser encuestados.

La segunda razón se refiere a que el hecho que el entrevistador fuera un ex-compañero de trabajo incrementó la buena predisposición de los entrevistados a aceptar realizar las encuestas primero y después las entrevistas. Así parece deducirse de las pocas negativas que se recibieron para realizar las encuestas y/o entrevistas (sólo dos³²) y de los esfuerzos realizados por diversos trabajadores para encontrar el momento en sus apretadas agendas. La aceptación de la demanda del entrevistador significaba para los entrevistados ayudar a un compañero de trabajo con algo que necesitaba, y en más de la mitad de casos era alguien (el investigador) con el que se había convivido en el trabajo.

4.3. Una mejor dinámica y desarrollo de entrevista.

³² Uno de los rechazos fue porque a la persona le fue imposible encontrar ningún momento para el encuentro. En cambio, el otro rechazo fue porque la persona no lo deseó.

El conocimiento contextual y situacional detallado del hipermercado por el investigador en la observación participante y el que fuera visto por los entrevistados como un excompañero de trabajo propició una muy buena dinámica comunicativa durante las entrevistas y, gracias a ello, una gran calidad y validez de las informaciones y datos conseguidos. En la mayoría de datos muy difícilmente se habría podido obtener un nivel equivalente de calidad y validez y otros datos con casi toda seguridad no se habrían obtenido. Veámoslo.

En las entrevistas se consiguió un grado elevado de confianza y complicidad entre entrevistador y entrevistado. La confianza del entrevistado respecto al entrevistador, como señalan Beaud (1996) y Beaud y Weber (2003), es uno de los elementos más importantes para conseguir una “buena” entrevista. En este sentido, el grado o nivel de confianza que el entrevistador consiguió con los entrevistados gracias a la observación participante realizada era mayor que si ésta no se hubiera realizado y difícilmente se podría haber conseguido sin ésta, salvo quizás con un número de sesiones de entrevista elevado aunque no simplemente con una o dos sesiones.

Los entrevistados tenían ya una cierta confianza en el entrevistador antes de empezar la entrevista por haberlo tenido o considerado como un “compañero” o un “ex-compañero”. Es de suponer que esta confianza era todavía mayor en los casos en que los entrevistados conocían personalmente al entrevistador y algo menor cuando el contacto con éste había venido mediado por otro compañero de trabajo, aunque también debía ser alta por la confianza depositada en el compañero mediador y en que éste lo dirigiera a un “compañero de trabajo”; en este último caso, el entrevistador llegaba al entrevistado por ser un trabajador del hipermercado conocido por un tercer compañero conocido por ambos. Lógicamente, esta confianza inicial se había de corresponder con una buena y hábil conducción de la entrevista, de lo contrario tal confianza se podría haber reducido o destruido. Esta confianza queda clara en lo que se revela en las entrevistas, como en los fragmentos del cuadro 2, pero también en el fragmento siguiente en que la entrevistada explícitamente le dice al investigador que él ya sabe la respuesta de lo que le está preguntando. La entrevistada conocía al investigador de cuando éste fue compañero de trabajo durante dos meses:

“¿Qué opinión tienes de los sindicatos de tu centro de trabajo?”

Sí ya lo sabes... ¿Qué quieres, que quede grabado...?”

No, no es por grabarlo, me lo imagino, pero no lo se del todo.”

(Isabel, cajera de 44 años).

Por otro parte, el hecho de que entrevistador fuera visto como un compañero por los entrevistados facilitó la complicidad entre ambos en las entrevistas y que se creara entre ellos un sentimiento y sensación de ‘comunidad’. La necesidad de conseguir esta

comunidad fue apuntada hace años por diversos autores (entre otros, Goode y Hatt, 1952; Hyman et. al., 1954; Cicourel, 1982) como una condición necesaria para obtener de los entrevistados respuestas francas o sinceras. En el cuadro 2 pueden verse ejemplos de estas respuestas sinceras fruto de la confianza, complicidad y comunidad entre entrevistador y entrevistado.

4.4. Una mayor empatía y capacidad interpretativa del entrevistador.

La observación participante previa posibilitó realizar unas entrevistas de más calidad gracias a que propició un incremento de la empatía y la capacidad comprensiva del entrevistador hacia las experiencias del entrevistado, lo que mejoró la entrevista de las dos maneras que se señalan a continuación.

La primera manera consiste en que la observación participante había procurado que el entrevistador viviera personalmente *in situ* muchas de las experiencias relatadas e igualmente vividas por los entrevistados y que tuviera un conocimiento válido y detallado del contexto y de la cotidianidad de las relaciones laborales del hipermercado, así como del argot del colectivo de trabajadores estudiados que facilitó la comunicación entre entrevistador y entrevistados de tres maneras: primera, facilitó la comprensión del entrevistador de las respuestas y relatos de los entrevistados; segunda, el entrevistado al sentirse comprendido, le era más fácil, cómodo e estimulante el continuar explicándose; por último, posibilitó que la entrevista se desarrollara desde la lógica y las categorías de significado de los entrevistados. Todo ello, sin duda, contribuyó a que se produjera una muy buena dinámica comunicativa en la entrevista. En el Cuadro 2 puede verse unos fragmentos de una entrevista en que se ve esta buena y fructífera dinámica comunicativa.

Con ello, se conseguía que la entrevista se arraigara en las categorías de pensamiento popular -en este caso del colectivo de trabajadores del hipermercado-, lo que ha sido señalado por muchos autores (entre otros, Macleod et. al., 1947; Hyman et al., 1954; Cicourel, 1982; Beaud, 1996; Beaud y Weber, 2003) como una condición para conseguir una entrevista cualitativa de buena calidad.

La segunda manera se refiere a que el conocimiento del entrevistador del contexto y las problemáticas cotidianas del hipermercado permitió una gran profundidad informativa de las entrevistas, gracias a las preguntas detalladas y profundas que se era capaz de plantear y de las respuestas y relatos igualmente detallados y profundos que se consiguieron arrancar. Las buenas preguntas provenían de un buen guión, pero también de comprender bien lo planteado por el entrevistado y saber plantear adecuadamente las cuestiones en el sentido que tomaba la entrevista.

Además, si a ello se le añade la complicidad que atorgaba el ser un excompañero de trabajo, permitió al entrevistador ser realmente incisivo en las preguntas e incitar

“confesiones” de los entrevistados importantes para el objeto de estudio³³. Así, por ejemplo, se obtuvieron información y datos cruciales para el objeto de estudio como eran los referidos a las resistencias ocultas, los trucos y trampas practicados por las cajeras y para averiguar las motivaciones que hay detrás de estos comportamientos. Sin el conocimiento de la existencia de estos comportamientos obtenido en la observación participante y la legitimidad que tenía el investigador al hablar de ellas por haber trabajado como cajero, difícilmente se hubieran conseguido las “confesiones” sobre prácticas ilegales ni los motivos por los que se hacían. En el cuadro 2 se puede ver un ejemplo de estas confesiones.

Evidentemente, la mayor empatía y cercanía del investigador con los entrevistados y sus experiencias de trabajo requirió del primero una clara actitud reflexiva y de distancia analítica hacia las narrativas de los entrevistados para evitar que dicha cercanía propiciara lo que Hyman *et. al.* (1954) y Cicourel (1982) llaman sesgo por exagerada identificación. Es decir, el sesgo que se produce en las entrevistas cuando el entrevistador se identifica mucho con el entrevistado y es incapaz de mantener la distancia analítica que le permita conducir correctamente la entrevista.

4.5. Un contrapunto de observación y un control de la “distancia social” social entre entrevistador y entrevistado.

Para finalizar, se ha de señalar también que el haber realizado una observación participante previa posibilitó realizar unas mejores entrevistas por dos razones.

La primera razón es que proporcionó un contrapunto de observación respecto a las declaraciones o narraciones de los entrevistados. Este hecho procuró dos beneficios. Primero, permitió recoger muchos detalles de los significados de las prácticas. Segundo, propició que los entrevistados relataran cuestiones que no hubieran emergido, por ser consideradas irrelevantes, por ser inconscientes o porque se esconden voluntariamente y sólo se revelan a los que se tiene confianza. Valga al respecto los ejemplos de las confesiones mostrados precedentemente. En este sentido, se incrementa una validación local y contextual, objetivamente vivencial de los relatos.

La segunda razón se refiere a que permitió suavizar y limitar los efectos que la “distancia social” entre entrevistador y entrevistados pueden tener en la comunicación. Como indican diversos autores (Cicourel, 1982; Hargie y Marshall, 1986; Bourdieu, 1999; Beaud, 1996; Beaud y Weber, 2003)³⁴, las diferencias sociodemográficas (edad,

³³ Dos reflexiones sobre el papel que tienen las entrevistas cualitativas en conseguir “confesiones” de los entrevistados pueden encontrarse en Ibáñez (1979: 122-123) y en Valles (1997: 182-183).

³⁴ Los distintos autores han tenido formas diversas de referirse a este fenómeno: Cicourel (1982) habla de los efectos de la “presentación personal”, Hargie y Marshall (1986) de los

sexo, generación, etc.), de nivel cultural, de clase social, biográficas, etc. afectan a la comunicación y el entendimiento entre entrevistador y entrevistado y ello puede sesgar y condicionar las respuestas y relatos de los segundos.

Al respecto, es importante tener en cuenta que el entrevistador se presentó y era visto en el hipermercado como un joven estudiante (universitario), como otros trabajadores que en ese momento también trabajaban en el mismo. El hecho de que el entrevistado, por un lado, fuera visto como un “compañero” que había vivido la experiencia de trabajar en el hipermercado y, por otro lado, que el entrevistador conociera el contexto, las problemáticas y el lenguaje específico del colectivo de trabajadores estudiado, sin duda, propició una comunicación más cercana y menos “violenta”, en el sentido planteado por Bourdieu (1999) de que el entrevistador imponga las menos categorías y marcos interpretativos posibles sobre el entrevistado. Con ello, por tanto, se consiguió suavizar los efectos que pudiera tener la citada distancia social entre entrevistador y entrevistado.

Lógicamente, esta suavización no significa la eliminación absoluta, que es imposible, de los sesgos y efectos que en la comunicación tiene la distancia social entre entrevistador y entrevistado. Sin duda, fue mejor en los casos en que las características sociales de los entrevistados eran más cercanas a las del entrevistador. Así sucedió con los jóvenes estudiantes del hipermercado y especialmente con los universitarios. En estos casos los entrevistados veían al entrevistador como alguien que podían ser ellos mismos y el entrevistador comprendía fácilmente la forma de ver los casos de aquéllos. En cambio, algo más complicado y en menor medida se debió conseguir en los casos de mayor distancia social, como con las mujeres mayores con estudios básicos.

“factores personales” y Bourdieu (1999), Beaud (1996) y Beaud y Weber (2003) de la “distancia social”.

Cuadro 4. Ejemplo de buenos datos de entrevista obtenidos.

A continuación se ponen unos fragmentos de una de las entrevistas en profundidad llevadas a cabo en la investigación. Estos fragmentos ejemplifican los buenos datos de entrevista que se consiguieron gracias a la buena dinámica comunicativa que el entrevistador consiguió con la entrevistada.

La entrevistada es Antonia, una cajera de 23 años con la que el investigador coincidió durante su estancia en el hipermercado. Antonia estuvo empleada en el servicio de cajas durante tres años y un mes. El investigador encuestó a Antonia unos meses después de abandonar el hipermercado y unos meses más tarde le realizó la entrevista en profundidad. Cuando Antonia fue encuestada estaba empleada en cajas y cuando fue entrevistada hacía dos meses que había abandonado el empleo voluntariamente. En la entrevista, Antonia explica perfectamente el proceso y los motivos por los cuáles se “quemó” y los efectos que tuvo sobre su comportamiento, que es lo que se explica en los fragmentos que se muestran a continuación: primero, su bajada voluntaria de rendimiento y las resistencias ocultas que practicó y, posteriormente, su abandono voluntaria del empleo.

A veces hay gente, también, que no hacen bien el trabajo, o no embolsa bien o no dan los buenos días... ¿tú crees que es porque trabajan mal y ya está o porque hay un poco de rebote o pasotismo? El ejemplo más claro era lo de limpiar o no las cajas... creo que había gente que no la limpiaba expresamente, que pasaba...

A muchas chicas les pasaba esto. Yo recuerdo que, entre semana, sí que limpiaba mucho, pero el fin de semana había mucha gente y a veces tenía tanto colapso... Y también estaba muy enfadada porque me daba mucha rabia tener que ir tres días a la semana para, luego, ir el sábado y domingo enteros. A estas chicas que llevaban cuatro o cinco meses les ponían los mejores horarios. Por una parte, vale que sea antigua, que sepa hacer las cosas pero, a lo mejor, sobretodo también deberían darme mejores horarios. Y justamente estaba enfadada, porque sentía que no me valoraban en mi puesto de trabajo, en ciertas cosas bajé mi rendimiento. Yo rebajé mi rendimiento en el trabajo por estar insatisfecha y porque sabía que tampoco confiaban en mí, a pesar de haber cogido pocas bajas, haber hecho más horas de las que tenía que hacer por hacer favores... Como nunca me habían valorado, yo al final pasé de todo.

(...)

En referencia a las pequeñas trampitas que se hacen, ¿No crees que hay cajeras que las hacen por cabreo, porque no tiene porque dar la cara por la empresa cuando hay quejas de los clientes y crees que tienen razón?

Claro, es que tú te das cuenta de que el funcionamiento no va bien. Y si el director lleva tres meses en la empresa tampoco va a saber muy bien como están montadas las cosas... Pero, claro, con lo del mal funcionamiento es normal que los jefes tampoco coincidan. Y encima, con el sistema tan prehistórico que había... Mira, un precio no coincide, y en la caja no se puede modificar, entonces tienes que esperar hasta que la chica llega con la llave y te lo fuerza. Es que es un cúmulo de todo. ¿Y encima tienes que dar la cara por eso?! Llega un momento que te cansas. Yo vengo el sábado a hacer ocho horas, todo el día, me tienen aquí con las tres o cuatro horas de descanso... y no es justo. No es justo porque, encima que estamos en un puesto donde nos tienen mal valoradas nuestras propias compañeras, encima tenemos que dar la cara delante de los clientes.

Antes has dicho que al final bajaste el rendimiento, ¿a qué te referías?

Sí, empecé a ir más lenta... No seguía las normas en varios sentidos. Iba más lenta, luego también retenía tickets. Cuando yo calculaba que podía necesitar la llave, hacía retención de ticket y otra vez a coger... y esto estaba prohibido hacerlo. Luego lo de las cintas de verificación, no las ponía... Si las quería mirar el de seguridad que las mirase, si no, no. Después, intentaba no llamar, porque encima las coordinadoras también las cambiaron y las chicas no nos llevábamos bien con las nuevas coordinadoras que hay ahora. Entonces yo pasaba de llamarlas porque nunca encontraba la manera de salir a mi hora, nunca. Más de una vez me llevé broncas, me tuve que encarar con varias personas -incluso con la jefa-, porque no me respetaban el contrato que yo había firmado.

Cuadro 4b. Ejemplo de buenos datos de entrevista obtenidos (continuación..)

(...)

O sea, que no era yo sólo... pensaba que era algo personal conmigo...

No, no. De hecho, con quién mas forcejeé fue con Carol... una chica morena con el pelo un poco largo, alta... y que tenía muy mala leche. La verdad es que nunca me he llevado bien con ella pero, una vez todas las chicas se quejaron a la coordinadora de ella... ¿Como vamos a trabajar a gusto si no tenemos apoyo cuando tenemos un problema?! Tendría que haber un cambio total en la empresa para que las cosas fueran mejor. Se junta un poco todo.

(...)

Y esto de no limpiar... ¿crees que también era una forma de mostrar cabreo o no?

Sí. Yo creo que sí, lo que pasa es que lo hacía la gente que llevaba poco tiempo. Que lo haga una persona veterana, sí, porque puede mostrar que ya está harta. Yo lo he llegado a hacer también, los fines de semana. Yo entre semana limpiaba, pero los fines de semana era la rebelión que tenía, “pues no limpio”. No limpio porque me van a pagar lo mismo que a una chica nueva y, encima, voy más rápida y estoy haciendo toda la faena y no me valoran.

5. Conclusión.

La comunicación ha reflexionado sobre la mejora de la calidad y validez de los datos obtenidos mediante entrevistas cualitativas al combinarse y complementarse con la observación participante. A partir de la experiencia de una investigación etnográfica llevada a cabo, se han mostrado y ejemplificado los modos concretos de cómo la observación participante, con un uso complementario de otros métodos (observación no participante, análisis de documentos institucionales y entrevistas informativas con sindicalistas), permitió mejorar la calidad de las entrevistas realizadas y de los datos obtenidos a través de ellas.

La observación participante permitió, primero, conseguir un nivel elevado de conocimiento contextual y situacional de la realidad social que se estudiaba que muy difícilmente se hubiera obtenido sin la observación participante. Segundo, propició que el investigador fuera visto por los entrevistados como un miembro de su comunidad, como uno de ‘nosotros’.

Estas dos aportaciones proporcionaron tres ventajas que se revelaron decisivas para incrementar la calidad de los datos obtenidos en las entrevistas. La primera ventaja es que posibilitaron una preparación de la entrevista más adecuada. Por un lado, posibilitó la elaboración de un mejor guión de entrevista en dos sentidos: (a) las unidades o bloques temáticos de entrevista provenientes del modelo de análisis se pudieron concretar en tópicos, cuestiones o líneas de indagación precisos y pertinentes e incorporando aspectos que a los entrevistados les suelen pasar por alto por considerarlos banales o porque no son conscientes de ellos; (b) al saberse de antemano las cuestiones delicadas de abordar, se pudieron ubicar en lugares adecuados del guión. Por otro lado, permitió una selección de los entrevistados razonada y con un contacto más fácil y sencillo.

La segunda ventaja se refiere a que propiciaron las condiciones para una mejor dinámica comunicativa en la entrevista. El conocimiento contextual y situacional detallado que tenía el investigador y el hecho que este fuera visto como un “compañero” o “excompañeros” de trabajo propició un grado elevado de confianza y complicidad entre entrevistador y entrevistado que favoreció la buena dinámica comunicativa y la sinceridad y profundidad de las narraciones del entrevistado.

La tercera ventaja se refiere a que propiciaron un incrementó de la empatía y la capacidad comprensiva del entrevistador hacia las experiencias del entrevistado, lo que mejoró la entrevista en cuatro sentidos: (a) al entrevistado le fue más sencillo y estimulante explicarse por sentirse comprendido; (c) el entrevistador pudo plantear preguntas incisivas e incitar “confesiones” de los entrevistados importantes para el objeto de estudio, así como recoger muchos detalles de los significados de las prácticas; (d) por último, la comunicación pudo ser más cercana y desde la lógica y las categorías de significado de los entrevistados, suavizando con ello los efectos de sesgo asociados a la distancia social existente entre entrevistador y entrevistado.

En definitiva, todo ello permite concluir que la realización previa de la observación participante favorece un buen proceso comunicativo y de interacción de las entrevistas que repercute en la de calidad y validez de los datos obtenidos a través de ellas. Se consigue un nivel de calidad y validez de los datos que muy difícilmente se pueden obtener sin este uso previo de la observación participante.

Bibliografia

- Alonso, L.E. (1994). “Sujeto y discurso: el lugar de la entrevista abierta en las prácticas de la sociología cualitativa”, en Delgado, J.M. y Gutiérrez. J. (coord.). *Métodos y técnicas cualitativas de la investigación en ciencias sociales*. Madrid: Síntesis, pp.225-240.
- Athens, L. (1984). “Scientific Criteria for Evaluating Qualitative Studies”, en Denzin, N.k. (ed.). *Studies in Symbolic Interaction*. Vol.5, Greenwich : JAI Press.
- Beaud, S. (1996). “L’usage de l’entretien en sciences sociales. Plaidoyer pour l’«entretien ethnographique»”. *Politix*, vol.9, n.35, pp.226.257
- Beaud, S. y Weber, F. (2003). *Guide de l’enquête de terrain*. Paris: La Découverte.
- Blanchet, A. (1989). “Entrevistar”, en Blanchet et. al. *Técnicas de investigación en ciencias sociales*. Madrid: Narcea. Pp-104-118.
- Bertaux, D. (1997). *Les récits de vie*. Paris : Nathan.
- Bourdieu, P. et al. (1975). *El oficio de sociólogo*. Madrid: S.XXI.
- Bourdieu, P. (1994). “La pràctica de la sociologia reflexiva (el seminari de Paris)”, a Bourdieu, P. y Wacquant, L. (1994). *Per una sociologia reflexiva*. Barcelona: Herder.
- Bourdieu, P. (1999). “Comprender”, a Bourdieu, P. (dir.). *La miseria del mundo*. Madrid: Akal. Pp.527-559
- Brenner, M. et al. (1985). *The Research Interview: Uses and Approaches*. London: Academic Press.

- Burawoy, M. (1979). *Manufacturing Consent*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Burawoy, M. (1998). "The Extended Case Method". *Sociological Theory*. 16: 1.
- Burawoy, M. (2003) "Revisits: An Outline of a Theory of Reflexive Ethnography". *American Sociological Review*, vol.68 (5), pp.645-679.
- Burawoy, M. (2009). *The Extended Case Method*. Berkeley: University of California Press.
- Campbell, D. y Standley, J. (1970). *Diseños experimentales u cuasiexperimentales en la investigación social*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Cicourel, A. (1982). *El método y la medida en sociología*. Madrid: Editorial Nacional.
- Coller, X. (1997). *La empresa flexible*. Madrid: CIS.
- Denzin, N.K. (1994). "The Art and Politics of Interpretation", en Denzin, NK and Lincoln, Y. (eds.). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage., pp.500-515.
- Edwards, P.K. (1990). *El conflicto en el trabajo. Un análisis materialista de las relaciones laborales en la empresa*. Madrid: MTSS.
- Goode, WJ y Hatt, PK. (1952). *Methods in Social Research*. New York: McGraw-Hill.
- Goodwin, J. y Horowitz, R. (2002). "Introduction: The Methodological Stergths and Deilemmas od Qualitative Sociology", *Qaulitative Sociology*, vol.25(1), pp.33-47.
- Gouldner, A.W. (1970). *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Hargie, ODW y Marshall, P. (1986). "Interpersonal Communication: A Theoretical Framework", en Hargie, ODW (ed.). *A Handbook of Communication Skills*. London: Routledge.
- Hyman, H. et al. (1954). *Interviewing in Social Reseacrh*. Chicago: Univesity of Chicago Press.
- Ibáñez, J. (1979). *Más allá de la sociología. El grupo de discusión: técnica y crítica*. Mdrid: Siglo XXI.
- King, G. et. al. (1994). *Designing Social inquiry: Scientific inference in qualitative research*. Princeton: Princeton University Press.
- Kirk, J. Y Miller, M.L. (1986). *Reliability and Validity in Qualitative Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Kvale, S. (1996). *Interviews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lecompte, MD y Goetz, J.P. (1982). "Problems of Reliability and Validity in Ethnographic Research", *Review of Educational Research*, vol.52 (1). Pp.31-60.
- Lincoln, YS. y Guba EG. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hill, CA: Sage.
- Lofland, J. Y Lofland, L.H. (1984). *Analyzing Social Setting. A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont: Wadsworth. (2a Edició).
- Lozares, C. (2000). *El discrus reticular, més enllà de la classificació*. *Revista Catalana de Sociologia*, n.11, pp.175-185.
- MacLeod. R.B. (1947). "The Phenomenological Approach to Social Psychology", *Psychological Review*, LIV, pp.193-210.

- Morse, J.M. et. Al. (2002). "Verification Strategies for Establishing Reliability and Validity in Qualitative Research", *International Journal of Qualitative Methods*, 1(2), pp.13-22.
- Onwuegbuzie, A.J. y Leech. N.L. (2007). "Validity and Qualitative Research: An Oxymoron?", *Quality and Quantity*, 41, 233-249.
- Pujadas, J (1992). *El método biográfico: El uso de las historias de vida en ciencias sociales*. Madrid: CIS.
- Roy, D. (1952) "Quota Restriction and Goldbricking in a Machine Shop".*American Journal of Sociology*, n.57, March 1952.
- Roy, D. (1953): "Work Satisfaction and Social Reward in Quota Achievement". *American Sociological Review*, n.18, October 1953;
- Sandín, M. (2000) "Criterios de validez en la investigación cualitativa: de la objetividad a la solidaridad", *Revista de Investigación educativa*, Vol.18 (1), pp.223-242.
- Scott, J.C. (1985). *Weapons of the Weak*. New Haven. CT: Yale University Press.
- Sherman-Heyl, B. (2007). "Ethnographic Interviewing", en Atkinson et. al. *Handbook of Ethnography*. Thousand Oaks: Sage.
- Spradley, J.P. (1979). *The ethnographic Interview*. New York: Holt, Reinehart & Winston.
- Thompson, P. (2004). Researching family and social mobility with two eyes: some experiences of the interaction between qualitative and quantitative data. *International Journal of Social Research Methodology*, 7 (3), 237-257.
- Valles, M. (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social*. Madrid: Síntesis.
- Valles, M. (2002). *Entrevistas Cualitativas*. Madrid: CIS.
- Verd, J.M y López, M. (2011). "The Rewards of a Qualitative Approach to Life-Course Research. The Example of the Effects of Social Protection Policies on Career Paths", *Forum: Qualitative Social Research*, vol.12 (3),..Art.15.
- Warren, A.B. (2001). "Qualitative Interviewing", a Gubrium J.F y Holstein, J.A. *Handbook of Interview Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Wengraf, T. (2001). *Qualitative research interviewing. Biographic narrative and semi-structured methods*. London: Sage.
- Willis, P. (2000). *The Ethnographic Imagination*. Cambridge: Polity Press-Blackwell.
- Woolgar, S (1988). "Reflexivity is the ethnographer of the text", a Woolgar, S (ed.). *Knowledge and Reflexivity: New Frontiers in the Sociology of Knowledge*. London: Sage.

Investigant l'ús intercultural d'Internet entre joves immigrants

Jaume Soriano
Universitat Autònoma de Barcelona
Jaume.Soriano@uab.cat

Amparo Huertas
Universitat Autònoma de Barcelona
Amparo.Huertas@uab.cat

Maria Gutiérrez
Universitat Autònoma de Barcelona
maria.gutierrez@uab.cat

Resum

En el marc d'un projecte de recerca sobre *Les relacions socials dels joves immigrants a Internet des de la perspectiva de la interculturalitat* (CSO2011-24376) la present comunicació es fixa en una realitat poc estudiada i que podem identificar com la cruïlla entre el món dels joves, el món dels immigrants i el món creat a Internet. Es planteja com un treball per a l'anàlisi crítica sobre les pràctiques socio-comunicatives que aquests desenvolupen a la xarxa i sobre com s'apropien de la mateixa. Posa l'accent en el valor social d'aquestes pràctiques i les reconeix com a font de lligams i de vincles amb altres persones i com a font per a la configuració de la identitat dels emissors en la seva relació no tan sols amb altres individus sinó també amb la societat en general. Aquesta comunicació presenta els avenços que durant el segon any d'execució d'aquest projecte I+D+i (2012-2014) estem realitzant pel que fa la delimitació de l'anàlisi de les dades recollides a 12 *focus groups*³⁵ desenvolupats a les províncies de Barcelona, Madrid i Vizcaya. Partim de les següents hipòtesis: a) l'entorn digital és una part de l'entorn físic i fracassa en l'intent de superar el dèficit de les relacions interculturals de fora de la xarxa. A l'entorn digital es reproduïxen els problemes de l'entorn físic, ja que aquests no són espais independents, el que fa pensar en el fracàs de la Xarxa com a eina per a un veritable intercanvi cultural; i b) l'èxit d'Internet en proporcionar referents per a construir i fer visibles les identitats personals i col·lectives, atenent tant a aspectes globals, locals com a ètnics, i la forma com la joventut gestiona aquests processos d'identificació. És un fet que Internet afavoreix el poder trobar elements identificatius, però a l'estudi abordarem com la joventut els hi gestiona. Finalment en la comunicació destaca una proposta de model d'anàlisi inspirada en la teoria de l'acció comunicativa de Jürgen Habermas i en la pragmàtica del discurs. La recerca sobre Internet i els seus usos sol caracteritzar-se per una deriva descriptiva

³⁵ La mostra final comprèn prop de 100 joves entre 13 i 17 anys, dels quals un 75% són d'origen immigrant i un 25% autòctons.

per les constants innovacions de la xarxa. El model d'anàlisi que proposem intenta endinsar-se, en canvi, cap a un estudi més valoratiu del fenomen.

Paraules clau: anàlisi de la comunicació, sociabilitat, Internet, joves immigrants

1. Introducció

En la representació d'Internet a l'imaginari social ha primat una visió de la xarxa com quelcom desconnectat del món real la qual cosa ha legitimat la creença de què existien móns ficticis als quals hem posat noms com realitat virtual, ciberespai, etc. Aquesta terminologia aprofundeix en la falsa idea de què Internet és independent de la realitat i que operar a la xarxa és com obrir un parèntesi a l'espai físic, perquè en ella es donen una lògica i unes regles diferents. Una part important de la literatura acadèmica sobre Internet, arrossegada sovint per una eufòria tecnofílica, ha participat i alimentat aquesta visió aïllada de la xarxa. Tanmateix molts treballs de camp apunten que la joventut es relaciona via Internet amb persones amb les quals es troben cara a cara de forma quotidiana o que l'entorn digital està al servei del món físic per, simplement, superar obstacles d'espai i temps (com ara el cas de les "mares transnacionals").

Un factor que, a parer nostre, ha donat suport a aquesta idea de desconnexió entre la xarxa i el món físic ha estat la manca d'un marc teòric-metodològic que contribuís de manera precisa i convincent a produir recerca empírica sobre la interdependència entre Internet i la societat en l'àmbit de la vida quotidiana. L'espai d'acció social que s'ha obert amb Internet suposa un repte encara no resolt satisfactòriament sobre on són les petjades d'allò social a la xarxa i com s'han de buscar i analitzar per entendre les societats modernes.

La nostra comunicació es planteja, en primer lloc, les noves condicions d'interacció que la xarxa obre a les societats modernes com a marc per entendre una realitat social ben concreta com és la dels joves immigrants. En segon lloc, la realitat social en la que es troben aquests joves marca els límits d'aquestes possibilitats d'interacció i el prenem com a context de referència per a l'establiment de les seves relacions socials i la seva construcció identitària. En l'últim apartat ens centrem en una proposta metodològica de model d'anàlisi de pràctiques comunicatives aplicada als usos d'Internet que fan els joves immigrants amb la qual s'intenta vincular efectivament l'observació del món social virtual amb la del món social material.

2. El sentit intercultural de la interacció a Internet

Per començar, avancem els límits terminològics en els quals es mou el sentit que tenen les pràctiques interculturals per a nosaltres que no és altre que el que inclou totes aquelles activitats que els ciutadans realitzen per relacionar-se amb ciutadans d'altres cultures en el marc de contextos socials en els que interactuen diverses

cultures. Aquestes pràctiques generen complexes trames de significat superposades que actuen de substrat per a les accions socials futures.

És aquesta una definició marc de les pràctiques interculturals que se'ns presenta avui dia com a una realitat generalitzada a Europa. A més del progressiu acostament de formes culturals diverses a causa de l'augment dels processos migratoris, un dels principals factors que ha afavorit un creixent escenari de pràctiques interculturals, en el sentit descrit abans, ha estat l'aparició d'Internet i, especialment, l'aparició de les múltiples aplicacions per formar xarxes de relacions interpersonals.

Ens centrarem primer en el paper del ciutadà davant d'aquest nou mitjà de comunicació en comparació amb el paper que té amb els "vells" mitjans electrònics. Es tracta, com ja s'ha destacat a d'altres llocs (Livingstone, 2004; Van Dijck, 2009), d'un canvi del paper de *públic* al d'*usuari*. Aquest nou enfocament té el seu antecedent en el creixent protagonisme que ha adquirit el receptor com palesa un breu repàs als estudis sobre públics de mitjans. De l'antiga imatge de les masses com a col·lectiu uniforme d'individus que és impactat incessantment per unes estructures de producció i de control, varem passar més tard a una explicació ponderada de l'efecte dels mitjans de comunicació de masses sobre els públics, els missatges dels quals havien de travessar el tamís dels líders d'opinió en els grups socials primaris per aconseguir uns efectes limitats (Katz i Lazarsfeld, 1979). Un nou pas arriba des de la teoria d'usos i gratificacions en posar de relleu que els ciutadans usen els continguts dels mitjans de comunicació de masses per satisfer certes necessitats afectives, cognitives, de conductes, etc. (Katz; Blumler; Gurevitch, 1985). Aquesta va ser una mirada innovadora sobre el públic des del moment que li atorga una major autonomia en el procés de recepció. Però és, més aviat, una autonomia relativa i orientada clarament des de les estructures de producció i control dels mitjans, interessats a donar una resposta a la qüestió de ¿què fan els públics amb els continguts? Per tal de confeccionar missatges més efectius que lliguin els interessos de les corporacions amb les necessitats que els espectadors miren de cobrir amb el consum de mitjans. La investigació sobre recepció, que sorgeix a partir dels Estudis Culturals, en canvi, sí que donen una consideració veritablement més autònoma dels receptors quan els presenten menys dependents dels tipus de continguts però més dependents de les estructures sociodemogràfiques de les quals formen part. És a dir, ens donen una visió del públic "alliberada" del procés de comunicació i on els factors que intervenen en el procés comunicatiu estan clarament intervinguts per elements "ambientals" com ara la classe social, l'edat, el sexe, el context de recepció, etc., i no per factors intrínsecs del procés de comunicació. I encara més enllà van les ramificacions llatinoamericanes dels Estudis Culturals quan parlen de processos de mediació com a formes d'ús i

d'apropiació de béns culturals caracteritzats per la reinterpretació de significats simbòlics que desactiven el potencial dominador dels mitjans dels països del primer món.

Però els perfils de públic definits per la teoria d'usos i gratificacions i també pels estudis de recepció sorgits dels Estudis Culturals conserven la imatge clàssica del paper dels ciutadans davant els mitjans de comunicació de masses que el mantenen dintre dels límits del receptor consumidor sense capacitat d'intervenció en la producció de continguts. La imatge del receptor consumidor resulta insuficient per estudiar els nous mitjans perquè suposaria veure els receptors com a subjectes que es limiten a processar missatges que els arriben des de la xarxa. Vist així Internet és com una televisió d'avantguarda, un mitjà subministrador de textos que són interpretats successivament pels ciutadans. Però Internet és sobretot un potent objecte tecnològic molt més polivalent que la televisió o la ràdio, la qual cosa accentua la seva dimensió instrumental. Per tant, el públic d'Internet és alhora un intèrpret dels continguts del mitjà i un usuari de l'objecte tecnològic (Livingstone, 2004). Això té conseqüències molt importants en termes de relacions socials perquè multiplica el nombre i l'abast de les interaccions simbòliques del mitjà.

És en aquest sentit en el qual guanya protagonisme la capacitat per a la interacció social que opera en l'ús d'Internet en comparació amb els vells mitjans tant en termes de comunicació social com col·lectiva o interpersonal. En la seva anàlisi sobre el paper de la interacció a les societats modernes John B. Thompson identifica tres modalitats d'interacció com són la interacció cara a cara, la quasi-interacció mediàtica i la interacció mediàtica (Thompson, 1998). La primera es dona en un context de *co-presència* i els interlocutors comparteixen un mateix context de referència d'espai i temps. Aquesta interacció també té un caràcter *dialògic* on emissors i receptors es poden intercanviar els papers. En aquest tipus d'interacció els participants poden usar múltiples signes de comunicació verbals i no verbals de forma simultània i espontàniament per reforçar el sentit dels seus missatges, els quals són processats contínuament pels participants. La quasi-interacció mediàtica és la pròpia dels mitjans de comunicació de masses. A diferència de l'anterior, la mediació tecnològica permet als participants interactuar de forma extensa en l'espai i el temps perquè no cal la co-presència dels interlocutors. Però una limitació important d'aquesta forma d'interacció és l'escàs desenvolupament de la seva capacitat interactiva. Els mitjans de masses tenen seriosament reduïdes les seves possibilitats d'interlocució recíproca i els processos comunicatius que hi tenen lloc són preferentment monològics i unidireccionals, no dialògics. Aquesta característica ha donat lloc històricament a formes de relacions socials molt estructurades i poc espontànies on unes comunitats

professionals produeixen formes simbòliques i la resta de la societat les rep sense més resposta possible que la interpretació que en fa. En aquesta modalitat és important reconèixer que cada extrem de la interacció té un poder desigual en els processos de comunicació socials. Uns pocs fan sobretot d'emissors i d'altres, la majoria, fan sobretot de receptors. Els emissors controlen la producció dels continguts sense haver de tenir en compte la resposta immediata del receptor, mentre que els receptors estan alliberats de l'obligació de prestar atenció als emissors però tampoc poden intervenir en les decisions dels últims. Finalment, la interacció mediàtica, fa referència a formes d'acció recíproques mediades tecnològicament en les quals, per tant, no és necessària una co-presencialitat dels interlocutors i la seva relació es pot estendre en el temps i en l'espai. La interacció mediàtica ha estat identificada per Thompson amb formes de comunicació interpersonal en les quals intervé algun dispositiu tècnic, des d'una lletra, fins a un missatge telefònic. Però els nivells d'interacció que es poden assolir són inferiors als de la comunicació cara a cara, la qual cosa la converteixen en una forma d'interacció menys rica simbòlicament i també fa que tingui un desenvolupament social més instrumentalitzat.

Internet presenta algunes característiques distintives. En primer lloc podem dir que és un mitjà de mitjans perquè hi conviuen formes d'interacció mediàtica amb formes de quasi-interacció mediàtica. L'ús que els ciutadans poden fer de la xarxa permet accedir a formes de comunicació quasi-interactive pròpies dels mitjans de masses i alhora establir converses i comunicacions interpersonals gairebé com les que es fan cara a cara. En segon lloc, l'accés a Internet es fa normalment de forma individualitzada, a diferència de la televisió, per exemple, on influeixen notablement els contextos de recepció. Això dona a la interacció mediàtica per Internet un caràcter gairebé privat³⁶ i afavoreix l'establiment de relacions socials, algunes de les quals s'arriben a endinsar en l'esfera íntima. Per últim, Internet és un mitjà de mitjans que presenta obstacles als usuaris mandrosos com els de la televisió i la ràdio perquè requereix un procés d'aprenentatge tant per oferir missatges com per rebre'n. En aquestes condicions, un usuari es defineix com aquell que pot alternar el seu paper de consumidor amb el de productor de continguts.

En realitat, les potencialitats interactives de la xarxa no han canviat massivament els hàbits dels ciutadans convertint-los en actius participants a Internet o en imaginatius

³⁶ Sonia Livingstone destaca els problemes que aquest ús privat de la xarxa planteja per a la investigació perquè la fa més inaccessible a l'observació científica (Livingstone, 2004). Tanmateix, en termes tècnic- metodològics, allò que es perd en accessibilitat a dades per observació directa es guanya en precisió d'observació indirecta a través de les petjades que l'usuari deixa als dispositius tècnics.

creadors culturals³⁷. La majoria dels usuaris moderns naveguen en un oceà d'ofertes de continguts de procedències culturals ben diverses i s'aturen en els espais preferits. La xarxa ha esdevingut un entorn propici per als punts de vista alternatius i no tradicionals, i més inclúsiu amb les diferències culturals (Burbules, 1998). Des d'un punt de vista intercultural, aquestes aproximacions a la xarxa tenen el valor de ser usades per familiaritzar-se amb climes culturals que facilitin als usuaris en processos d'integració en l'àmbit escolar, professional, intergeneracional, etc. (Melkote; Liu, 2000; Tripp, 2010; Sawyer, 2011), i alhora per mantenir forts els vincles amb realitats socials i culturals ben allunyades (Peeters; D'Haenens, 2005; Arnold; Schneider, 2007). No només consultant o descarregant continguts d'Internet sinó també establint contactes interpersonals a través de les xarxes socials els ciutadans realitzen usos interculturalment significatius a través d'Internet.

Per tot plegat podem concloure que, a efectes d'investigació, les pràctiques interculturals d'Internet fan referència, en primer lloc, a un seguit d'usos que suposen tant consumir com produir continguts simbòlics que travessen cultures diverses. I, en segon lloc, que, tot i estar mediada tecnològicament, presenta un alt nivell d'interactivitat on les pràctiques interactives que permet posen en relació d'entesa contextos culturals ben diversos.

Un cop acotat formalment el tipus d'acció social que ens interessa investigar toca, a continuació, situar-la en el context socio-demogràfic dels joves immigrants. Tractarem de demostrar que el món social que la joventut construeix amb les eines que proporciona Internet és un excel·lent laboratori per a l'observació de formes d'ús intercultural d'Internet que es dona tant a Espanya com a la resta de països europeus i, per tant, un escenari propici per a aplicar el model d'anàlisi que presentem en l'últim apartat.

3. Les condicionants d'ús d'Internet entre joves immigrants

El sotstítol de l'informe demogràfic d'Eurostat del 2010 destacava una Europa més vella, més nombrosa i més diversa. La migració era el principal factor del creixement de la població a l'Europa dels 27. Des del 2004 fins el 2008 la població europea va créixer de mitjana en 1'7 milions de ciutadans per any. En molts països aquest creixement gràcies a la immigració va anar acompanyat d'un rejuveniment de la població (Eurostat, 2010). A grans trets, excepte d'Oceania, els fluxos migratoris de ciutadans de fora de la Unió Europea procedeixen de forma força equilibrada d'Àsia, Amèrica, Europa no comunitària i Àfrica. Sempre d'acord amb l'estadística oficial, els

³⁷ L'any 2006 una enquesta del Social Technographics Survey, realitzada per l'empresa Forrester Research Inc., va entrevistar 10.000 usuaris americans d'Internet dels quals un 52% es declaraven com a usuaris "inactius", es a dir, que no participaven abocant continguts a la xarxa (Van Dijck, 2009).

residents extracomunitaris a l'Europa dels 27 a finals del 2009 era de gairebé 16'7 milions de persones³⁸. A Espanya el 13'8% de la població ha nascut fora del país. Una part important d'aquesta, gairebé un 9%, ha nascut al nord d'Àfrica, a Llatinoamèrica o a l'Europa de l'Est.

Conèixer qui són i en quin context socioeconòmic viu la població immigrant és un requisit per entendre les seves pràctiques comunicatives. D'acord amb l'Enquesta Nacional d'Immigrants (ENI), feta el 2007 per l'Institut Nacional d'Estadística, un 52,2% són homes i la mitjana d'edat és de 38,4 anys. El seu nivell d'estudis és majoritàriament mig i alt³⁹ i la mitjana del nombre de persones amb les que conviu a la mateixa llar és de 3'4 persones. L'any de la macroenquesta de l'INE, la taxa d'atur entre els immigrants era del 12'3% gairebé el doble que la dels ciutadans espanyols. Prop d'uns 535.000 immigrants estaven inactius, 260.000 eren estudiants, 388.000 estaven jubilats i 3.142.000 guanyaven menys de 2.000 euros al mes. Tan sols 203.000 estrangers guanyaven més de 2.000 euros al mes. Però des de l'any 2008 tots els indicadors macroeconòmics del país han empitjorat i la població immigrant ha estat un dels col·lectius que més ha patit la davallada del creixement econòmic forçant-los, en molts casos, a emigrar de nou. A tall d'exemple, a Catalunya les últimes dades publicades per l'Idescat indiquen una aturada del flux migratori en general i un descens del 7,5% de la presència de la població d'origen llatinoamericà, en particular, la qual cosa l'ha relegat a la segona posició per darrera del immigrants procedents d'Europa.

Els immigrants, doncs, tenen a Espanya una posició econòmica desfavorable respecte la mitjana de la població autòctona, la qual cosa influeix decisivament en les seves decisions de consum cultural, com ara en el consum de premsa escrita⁴⁰, en l'assistència a espectacles o a d'altres esdeveniments culturals no esportius. Una dieta cultural en la qual intervenen també factors com la disponibilitat de temps lliure, el coneixement de la llengua, el temps d'estada a la societat d'acollida o els hàbits culturals que s'arrossegueu del país d'origen.

A més, els immigrants que han anat arribant a Europa des dels anys 90, i especialment a Espanya durant la dècada passada, troben un context cultural molt marcat per la persistent tasca d'estereotipificació duta a terme pel sistema polític i pels mitjans de

³⁸ Tret del Regne Unit, els països en els que es registraren més permisos foren, per aquest ordre: 3'7 milions a Alemanya, 3'6 milions a Itàlia, 3 a Espanya, i 2,3 a França (Eurostat)

³⁹ Un 11'7% no té estudis, un 15'1% té estudis primaris, un 52,7% estudis secundaris i un 20'5% estudis superiors.

⁴⁰ Tot i que la mitjana del nivell educatiu dels immigrants residents a Espanya és lleugerament superior al dels espanyols, les dades del Baròmetre de la Comunicació i la Cultura de Catalunya indiquen que la premsa escrita més consumida entre els immigrants és la gratuïta (Soriano, 2010).

comunicació. Des d'aquests actors clau en els processos de socialització i de construcció identitària es representa de forma homogènia a un col·lectiu que en realitat és molt divers, es destaquen les conductes anòmiques per davant dels esforços per la convivència. És abundosa la literatura científica que certifica aquesta representació simbòlica i ho fa amb mètodes tant quantitatius com qualitatius, observant formes de construcció mediàtica del fenomen, formes d'emmarcar-lo (*framing*), i enfocaments discursius amb els que s'ha informat sobre l'arribada dels immigrants (Santamaria, 2002; Igartua; Muñiz, 2007; Zapata-Barrero; Van Dijk, 2007; Martínez Lirola, 2010). Els mitjans i els polítics no solen representar obertament aquestes posicions d'hostilitat cap als immigrants en nom del "políticament correcte" i és aquí on rau la importància d'aquesta literatura científica. Els estudis demostren l'existència d'un discurs generalitzat en les cultures d'acollida el missatge latent del qual es converteix en una mena de sentit comú que rodeja el món de la vida dels immigrants. Un discurs, d'altra banda, que no només apareix des del col·lectiu autòcton, sinó també des de l'immigrant quan reflecteix les tensions que es viuen, per exemple, entre els col·lectius de llatinoamericans i els de magribins.

Un altre ingredient, estretament lligat a la distància socioeconòmica i a la hostilitat cultural descrites, necessari per entendre el context en el qual tenen lloc les pràctiques interculturals dels joves immigrants, és la seva actitud envers la cultura d'acollida. La referència teòrica a tenir en compte en aquest aspecte són les estratègies d'aculturació descrites a finals dels anys 90 pel psicòleg John W. Berry que divideix en quatre tipus: a) la integració, en la qual es mantenen tant la identitat cultural d'origen i alhora la interacció/participació en la societat d'acollida; b) l'assimilació que consisteix a "desprendre's" de la cultura d'origen en favor d'una cerca activa de nous patrons culturals; c) la separació, en la qual es manté fortament la identitat cultural d'origen i una escassa interacció amb la cultura d'acollida; i d) la marginalització, marcada per una manca d'interès cap als contextos culturals d'una i altra banda. En cadascun dels casos els mitjans desenvolupen un paper clau com a instrument per a l'aculturació. Aquest paper és més important quan els immigrants usen els mitjans del país d'acollida per conèixer i comprendre la nova realitat en la qual viuen i per a participar-hi com a actors socials (integració i assimilació⁴¹), i alhora quan s'esforcen per mantenir-se informats i comunicar-se rutinàriament amb els països d'origen (integració i separació). En canvi els mitjans de comunicació tenen menys presència en la vida d'aquells immigrants amb una actitud de tancament cap al món que els envolta

⁴¹ Amparo Huertas es refereix a aquesta modalitat d'ús dels mitjans com a "consum assimilista", en la que destaquen nombroses recerques fetes des dels països nòrdics (Huertas, 2010).

(marginalització) o bé de rebuig cap als mitjans que els acosta a alguna de les dues cultures (assimilació i separació).

Un darrer eix de tensions que condiciona l'ús mediàtic dels joves immigrants, especialment pel que fa l'ús d'Internet, és l'esquerda generacional. L'edat esdevé un factor determinant en l'accés a la xarxa en tots els contextos socials i culturals del món. Les dades ens indiquen que Internet i les seves aplicacions és un espai del qual s'han apropiat sobretot les noves generacions. Per franges d'edat, l'any 2010 un 95% dels joves europeus entre els 16 i els 24 anys havien usat Internet com a mínim un cop en els darrers tres mesos, mentre que del conjunt de la població europea declarava haver-lo usat poc més del 71% (Eurostat). A Espanya, l'any 2012 el nivell de penetració d'Internet entre els joves de 10 a 15 anys va ser del 91'2%, mentre que el dels ciutadans entre els 16 i els 74 anys va ser del 69'8%, segons l'Instituto Nacional de Estadística (INE). Unes xifres molt similars trobem a Catalunya, on l'any passat un 95'5% dels nois entre 10 i 15 anys recorden haver usat Internet algun cop en els darrers tres mesos, davant del 74'6% de les persones entre 16 i 74 anys (Idescat).

A les diferències quantitatives es sumen aspectes qualitatius importants pel que fa els usos dels nous mitjans. Alexander Van Deursen observa que les habilitats a la xarxa a nivell formal i operatiu representen un distanciament important respecte de les persones grans, molt menys avesades a les dificultats que planteja la navegació per Internet i el treball amb les operacions que aquesta possibilita. Aquesta distància s'escurça significativament en aquelles habilitats relacionades amb els continguts, com ara la cerca d'informació i l'aprofitament d'aquesta (Van Deursen, 2012). Tanmateix, en l'ús d'Internet no es pot separar la seva dimensió formal i operacional de la dimensió relacionada amb els continguts. Per tant, com que en la comunicació a través d'Internet els canvis tecnològics i les transformacions en la vessant formal i operacional no semblen tenir aturador i, més aviat, esdevenen un signe inequívoc de la revolució permanent en la que ens hem instal·lat, les diferències d'ús entre generacions es mantindran. Els futurs nous entorns formals i operacionals d'Internet, perpetuaran l'esquerda entre joves i grans en l'ús de les tecnologies de la comunicació.

L'esquerda digital entre generacions fa difícil que puguem parlar del fet que a Internet els joves reproduïen els hàbits i costums de les velles generacions. Per tant, en els usos d'Internet per part dels joves no es poden veure condicionants pròpies de la transmissió familiar de pràctiques comunicatives. En aquest sentit el paper dels joves és el d'un subjecte que explora individualment territoris desconeguts pels grans. Això no vol dir que l'herència cultural rebuda no influeixi en les seves decisions sinó simplement que els joves no reproduïen models d'usos d'Internet passats perquè

senzillament abans no hi havia Internet. En aquest aspecte exerceixen un lideratge social que ha esdevingut també una forma de realització personal, participant i interactuant amb altres internautes, o bé accedint a continguts, informacions i dades que els interessin (Livingstone, 2002). Aquest lideratge de la joventut a Internet té, en el cas dels immigrants, un valor doble perquè sovint els ha dut també a adoptar el paper de mitjancers interculturals que han interpretat de forma diferenciada en funció del gènere. Des de la seva condició d'hàbils usuaris de la xarxa, nois i noies connecten a membres de les seves famílies entre països, fan d'enllaç per al coneixement dels països d'acollida, recuperen la memòria cultural perduda i restableixen xarxes de relacions entre comunitats d'immigrants. Són actors amb un gran potencial intercultural.

En resum, els trets més destacats del context en el qual es desenvolupen les pràctiques comunicatives dels joves immigrants són el d'un escenari on coincideixen tensions diverses. Des d'un punt de vista socioeconòmic tenim les tensions pròpies dels processos d'inclusió i d'exclusió socials. Un altre focus de tensions es genera a partir de la dialèctica entre la cultura familiar d'origen i la cultura d'acollida i les hibridacions que les acompanyen. El tercer focus, també de naturalesa cultural, es genera a partir de les tensions intergeneracionals accentuades en aquest cas per la distància tecnològica que hi opera. Les decisions dels joves immigrants sobre com usar i què fer a Internet estan construïdes sobre aquestes tensions de base i amb les seves iniciatives a la xarxa donen resposta sobre quina és la seva posició davant les tensions descrites, estableixen vincles de sociabilitat i forgen trets identitaris.

4. Una proposta de model d'anàlisi de les pràctiques interculturals a Internet

Ja hem vist en els apartats anteriors que l'esfera pública moderna proporciona un nou sistema de comunicació, com és Internet, que supera les limitacions d'interacció dels mitjans convencionals la qual cosa suposa, a priori, un entorn favorable per a l'entesa intercultural. En el cas dels joves immigrants, els processos d'interacció possibles en aquest nou entorn parteixen d'unes condicions de desigualtat en el sistema social que es transmeten al seu món de la vida. Jürgen Habermas és refereix al món de la vida com el rerefons d'autoevidències i de conviccions inqüestionades que usen els participants en els processos cooperatius d'interpretació (Habermas, 2010), i les dificultats econòmiques, socials i culturals que generalment troben els immigrants a les societats d'acollida hi estan molt presents.

Les accions socials interculturals tenen el valor de vèncer les barreres que separen el món de la vida dels joves immigrants entre ells i amb els altres actors socials. Les tensions i dificultats socials, econòmiques i culturals d'aquests joves els empeny sovint cap a la frontera de l'exclusió social i de la marginalització cultural. Les pràctiques

comunicatives són interculturals quan atresoren el valor d'estar orientades cap a l'entesa i la convivència i no cap a les relacions interpersonals instrumentals, estratègiques, coactives i de dominació.

El model d'anàlisi que proposem a continuació pretén tipificar les formes d'acció social dels usuaris d'Internet per tal de poder donar sentit a les seves pràctiques comunicatives. En l'apartat 2 ja hem vist que ser usuari d'Internet és apropiat-se de continguts i també produir-ne. És una qualitat dialògica en la qual l'usuari és també actor interlocutor i en virtut d'aquest protagonisme usa les diverses formes d'expressió que li proporciona la xarxa per interrelacionar-se. Podem dividir els diversos usos d'Internet en quatre grans categories⁴²: a) **usos estratègics**, que són aquells en els quals l'usuari decideix entre alternatives d'acció per a la realització d'un objectiu i en les que té en compte les expectatives de decisió d'altres actors. Ho és, per exemple, comprar o vendre quelcom a través d'e-Bay, o fer de "trol"⁴³ a un chat; b) **usos ajustats a normes**, remetent a un actor que, en comunitat, actua ajustant-se a uns valors establerts, com ara seguir les regles d'un fòrum o mirar de convèncer els seus seguidors per tal de canviar-les conjuntament; c) **usos dramàtics**, que són usos d'autoescenificació de l'actor fets de cara als espectadors i del qual en són exemples molt consistents les representacions que fem de nosaltres mateixos a plataformes com Facebook i d'altres; i d) **usos comunicatius**, que es refereixen a la interacció de dos o més subjectes en els que es relaten fets i es donen raons sobre fets que són representació del món objectiu. En són un exemple els nombrosos blocs i pàgines web en les quals els internautes descriuen la vida quotidiana del seu entorn més pròxim o també les converses de missatgeria electrònica on els interlocutors comparteixen informació, no sentiments o creences personals.

Els usos descrits pretenen encabir tipus d'accions que van més enllà d'una afirmació, resposta o reacció davant un estímul o interpel·lació a un altre actor social. Son cadenes de decisions i execucions que donen sentit a un acció significativa com un tot. Tampoc estem tractant sobre els formats i els sistemes de comunicació disponibles a la xarxa (chats, blocs, Facebook, etc.) sinó sobre els usos que se'n fa d'ells. Ens interessa conèixer quin és el tipus dominant entre els joves immigrants per tal d'entendre com a través d'aquestes pràctiques construeixen la seva identitat i es socialitzen en pràctiques comunicatives interculturals o no.

Per aplegar les evidències necessàries que certifiquin la dominància d'uns usos sobre uns altres tenim dues fonts de dades possibles. Una interna i una altra externa a

⁴² Que s'inspiren alhora en els quatre tipus d'acció definits per Jürgen Habermas a la seva *Teoria de l'acció comunicativa*.

⁴³ Amb aquest nom es coneix una pràctica consistent a sabotejar el diàleg entre participants a una conversa per la xarxa amb intervencions disruptives de caire provocatiu o insultant.

Internet. En primer lloc, a través de l'exploració dels continguts de la xarxa podem aplegar gran quantitat d'informació sobre les coses que fan els joves. Aquesta és una anàlisi en termes d'actes de parla de tots aquests continguts introduïts a la xarxa o bé de les simulacions que, amb tècniques de recollida de dades diverses (com ara experiments), permetin conèixer "en directe" decisions sobre com fan servir Internet. En segon lloc, a través dels judicis i comentaris que podem recollir en enquestes, entrevistes, grups de discussió dels mateixos joves sobre allò que diuen que fan a Internet. Amb les interpretacions que els usuaris d'Internet fan sobre les seves pròpies accions es contrastarà la intencionalitat dels seus actes de parla, atès que és a través del coneixement sobre la seva intencionalitat com podem dirimir si allò que va moure els internautes a realitzar les seves accions tenia una o altra finalitat.

- Primer nivell d'anàlisi. Actes de parla a Internet

Podem considerar les accions d'usar Internet com a seqüències d'actes de parla basant-nos en la pragmàtica universal de Jürgen Habermas⁴⁴. Necessitem fer una primera precisió dels actes de parla realitzats a través de la xarxa que consisteix a distingir entre una part verbal i una altra no verbal. La pragmàtica s'ha ocupat principalment de la primera i, tot i que encara resta en un segon pla, cada cop són més notables els progressos en ciberpragmàtica (Yus, 2010), dedicada a estudiar l'ús dels protocols discursius, les imatges i els simbolismes a la xarxa. Seguint Habermas els actes de parla poden ser expressius, regulatius, constatatius i imperatius. Aquesta tipificació té un valor formal i orientatiu sobre el sentit dels continguts que es difonen a la xarxa, però l'ús real que se'n fa d'aquests actes pot modular el seu sentit original.

Els primers, els expressius, són les manifestacions que el subjecte fa sobre el seu estat i es presenten en forma d'accions verbals com ara les de revelar, confessar, enganyar, etc⁴⁵. Per exemple, quan a través de "Twitter" o de Facebook expressem un sentiment o afecció de l'estil "m'agrada...", "voldria que..." o "em sento..." pretenem que aquells que ho vegin entenguin que el nostre estat d'ànim, el nostre món subjectiu, es troba en un estat determinat i per això fem un ús expressiu del llenguatge, de les emoticones i d'altres símbols que li donin versemblança. A Facebook, per exemple, hi ha espais a les pàgines dels usuaris configurats per alimentar actes de parla d'aquest

⁴⁴ John L. Austin va fer una primera classificació dels actes de parla en cinc tipus que posteriorment John R. Searle va redefinir en constatatius o representatius, compromissoris, directius, declaratius i expressius. És en aquesta darrera proposta en la qual es basa Habermas.

⁴⁵ A través dels xats, per exemple, els adolescents poden explorar camins de construcció d'identitat, amb accions d'autenticitat o d'emascarament, amb una finalitat psicològica de consolidació de les autoevidències i les conviccions del món de la vida (Larrein et al., 2007).

tipus, com ara la finestra “¿Qué estás pensando?”, la qual cosa no vol dir que tots els missatges que s’hi aboquin siguin, per defecte, actes de parla d’aquest estil.

En els actes regulatius està en joc el món social que comparteixen els interlocutors. Sobre aquest món social compartit els interlocutors es donen consells, advertiments, rogatòries per mirar d’influir en l’actitud de l’altre tractant d’ajustar-se a alguna norma de comportament. Mitjançant expressions com “t’aconsello que...” o “aquesta amistat no et convé”, l’interlocutor es refereix a un seguit de normes o regles de conducta morals o socials que tracta de que l’altre segueixi.

Els actes constatatius es corresponen amb la funció representativa del llenguatge. Les declaracions assertives d’aquests actes de parla es manifesten en formes molt diverses com ara les descripcions, explicacions, informacions, etc. Quan algú pretén dir una veritat es diu que constata quelcom. A diferència dels casos anteriors, les descripcions i explicacions a què fan referència aquests actes pertanyen al món objectiu i extern dels individus. Podem trobar actes d’aquests tipus en els nombrosos textos científics que existeixen a la xarxa, en les descripcions dels blocs sobre l’actualitat periodística i en les nombroses xarxes socials que els usuaris d’Internet han creat per intercanviar informació. També, a diferència dels anteriors, aquests actes de parla són contrastables amb el món objectiu per la qual cosa el seu contingut pot ser veritat o mentida.

Finalment els actes imperatius són verbalitzacions en les que l’actor obliga un interlocutor a un canvi d’estat sobre el món objectiu. Els actes imperatius són aquells en els que l’interlocutor obliga amb afirmacions com “envia’m una fotografia” o “respon el meu missatge”⁴⁶. A través de les accions verbals imperatives es transmeten directa i explícitament relacions de poder. El rebuig a un acte imperatiu no és tenir una opinió crítica sinó que significa normalment el rebuig d’una pretensió de poder i un obstacle a la transformació de la realitat objectiva que es vol modificar amb l’acte.

- Segon nivell d’anàlisi. Pretensions de validesa

El primer nivell d’anàlisi ens col·loca en una posició incòmode pel que fa la decisió d’interpretar correctament allò que els interlocutors fan quan usen la xarxa a partir, només, de les accions interactives registrades a la xarxa. En aquest sentit, podríem dir que el significat dels actes de parla dels actors, al final, depèn del que els propis actors vulguin que signifiqui, independentment del significat que els hi atribuïm els acadèmics. Aquest exercici de relativisme té un primer límit en la voluntat d’entesa entre els interlocutors. Es a dir, per sobre de tot, els interlocutors han de ser intel·ligibles entre ells o en cas contrari no hi ha interacció possible. Per comunicar-nos

⁴⁶ Aquests tipus d’actes tenen un alt valor perlocutiu perquè estan orientats a provocar efectes.

efectivament primer hem de compartir uns codis sobre el sentit dels vehicles de comunicació en situacions comunicatives específiques. Aquesta intel·ligibilitat comunicativa mínima és la que permet als investigadors fer-nos partícips d'una "quota de significat" important en contextos culturals i situacions comunicatives conegudes. La quota restant de comprensió dels significats que es traslladen els actors socials a través de la xarxa ha de venir de les pretensions de validesa que aquests donen a les seves accions. Amb l'acostament empíric als actors i l'obtenció d'evidències explícites sobre les seves intencions comunicatives podem contrastar com són realment usats els actes de parla més enllà del seu ús formal (com ara actes expressius usats estratègicament o actes constatatius usats estratègicament). Aquestes intencions estan sustentades per un saber de fons un saber del món de la vida d'autoevidències que reposen sobre l'experiència de vida pròpia, ens resulten aproblemàtiques i estan molt profundament arrelades en nosaltres. Però ens poden ser donades a conèixer si les problematitzem amb preguntes, estímuls i recursos diversos com ara entrevistes, grups de discussió, etc.

Així, gràcies a les seves explicacions sobre com usen la xarxa, que hi fan, o descripcions sobre coses passades que hi han fet, podem construir deduccions sobre quin és el tipus de validesa que donen a les seves intervencions a Internet els autors dels missatges. Per exemple, a través de l'anàlisi de la pàgina de Facebook d'un jove immigrant podem descriure els actes que realitza aplicant el primer nivell exposat anteriorment. Això ens proporciona molta informació sobre la intenció que l'usuari ha dipositat en els actes de parla que hi apareixen, però no es aporta informació significativa sobre el context de l'acció realitzada i sobre la situació comunicativa. Els quatre usos descrits al model d'anàlisi estan associats a quatre pretensions de validesa diferents (vegeu Taula 1), que són deduïbles del que els usuaris d'Internet diuen sobre allò que fan a la xarxa. Es tracta de les pretensions d'eficàcia, de rectitud, de versemblança i de veritat.

Així, els actes de parla imperatius estan associats a pretensions d'eficàcia comunicativa. La interlocució passa a un segon terme perquè allò que interessa és aconseguir l'objectiu marcat i per a l'usuari aquella acció només té sentit perquè està destinada a produir uns efectes que han de venir o bé dels altres interlocutors o bé del sistema informàtic amb el qual interactua. De vegades les accions estratègiques d'un usuari es poden camuflar en forma de manifestacions o usos comunicatius o dramàtics.

En els usos comunicatius, els usuaris han de poder certificar la veritat o mentida de les seves afirmacions. No es tracta que l'investigador iniciï pel seu compte una recerca per contrastar empíricament allò que algú diu o fa a la xarxa. El que importa és que aquell

qui diu ho fa quelcom a la xarxa sap que les seves afirmacions són certes i actua d'acord amb aquesta certesa.

En els usos ajustats a normes les pretensions de validesa es dirimeixen en termes de rectitud sobre allò que es fa. Els usuaris despleguen el repertori de recursos comunicatius amb altres interlocutors de la xarxa adequant-se a les regles i normes convingudes, que no vol dir les correctes socialment, per poder cooperar i establir relacions interpersonals amb els altres.

Finalment els usos dramàtics s'expressen a través d'actes de parla expressius i, per a que puguin ser considerats vàlids pel propi interlocutor i pels receptors als quals van dirigits, els missatges cal que siguin sincers. Quan no ho són vol dir que probablement ens trobem davant d'usos estratègics, pensats per aconseguir algun objectiu, i per aquest motiu la pretensió de validesa que cal buscar en les explicacions dels usuaris d'Internet per confirmar usos d'aquesta mena són les explicacions que apelen a l'autenticitat i la versemblança del continguts que apareixen a la xarxa.

El model proposat intenta reconèixer i tipificar els usos que els actors socials fan quan accedeixen a la xarxa però no esgota totes les possibilitats reals d'interacció simbòlica. En el curs de les interaccions es poden donar actes de parla expressius amb pretensions de veritat o d'altres combinacions. La informació sobre el context i la situació comunicativa de cada cas haurà de servir per decidir-nos per comprendre quins usos són els dominants i valorar si es tracta d'un ús orientat a l'entesa intercultural o no.

Taula 1. Model d'anàlisi

Usos	Actes de parla (mitjançant l'anàlisi d'allò que fan a la xarxa)	Pretensions de validesa (mitjançant l'anàlisi d'allò que diuen que fan)	Exemples
Usos dramàtics	Actes expressius	Versemblança	Presentació sincera d'un mateix
Usos ajustats a normes	Actes regulatius	Rectitud	Participar en relacions comunitàries Suport social Establir i mantenir relacions amb d'altres
Usos comunicatius	Actes constatatius	Veritat	Informar Produir coneixement Compartir coneixement
Usos estratègics	Actes imperatius	Eficàcia	Falsejar identitats Assetjament Trolling Abús Propaganda Spam Desinformació

5. Conclusió

Tot i la manca d'un manual d'instruccions sobre com viure la vida, les persones vivim, ens relacionem i ens dotem d'una realitat social. Els sabers necessaris per fer tot això els obtenim amb l'experiència i la raó que constitueixen el munt de coneixements donats per descomptat del món de la vida. En el món de la vida que orienta les nostres actuacions la sociabilitat és un factor clau en la construcció i reconstrucció permanent de la persona. Gràcies a les relacions amb els altres que despleguem al llarg de la nostra vida es configuren trets de la nostra personalitat, actituds davant el món que ens envolta i també trobem en els altres referents que ens ajuden a decidir sobre quines actuacions considerem adequades i quines no.

En el cas de molts joves immigrants el seu món de la vida es desenvolupa en unes condicions econòmiques, socials i culturals de desigualtat que influeixen en les seves conviccions i en les accions socials que executen. Aquestes condicions, que no s'han

d'entendre en un sentit determinista, obren un ampli ventall d'oportunitats que es presenten de manera "natural" (en el sentit d'"apropiades" pel seu context social), però també clausuren moltes altres oportunitats que es presenten com a estranyes i que, o bé directament són desconegudes per ells o bé requereixen salvar una "distància cultural" que escapa a les seves possibilitats.

En l'actualitat el món dels joves immigrants es barreja amb el món tecnològic d'Internet com a una porta més cap al món social. A través d'Internet es poden desplegar múltiples pràctiques comunicatives que els joves immigrants han integrat en el seu món de la vida quotidiana, la qual cosa ha canviat les condicions de sociabilitat en comparació amb les dels seus pares. No és exagerat mirar de rastrejar en els usos que fan d'Internet aquests joves immigrants una oportunitat de superar les limitacions que imposen les condicions socials i culturals del seu món de la vida. Observar el potencial de la xarxa en l'apertura dels joves cap a contextos culturals que els facin qüestionar-se les seves autoevidències i conviccions per anar més enllà dels límits "naturals" de la seva condició social. No és exagerat tampoc pensar que les oportunitats descrites poder anar acompanyades de frustracions, noves limitacions, servituds tecno-econòmiques i de noves formes de distorsió sistemàtica de la comunicació.

Investigar tot aquest munt de coneixements donats per descomptat, sabers implícits, autoevidències i conviccions "naturals" que els actors socials posen en marxa quan usen la xarxa requereix abordatges analítics que explorin formes de racionalitat que guien les relacions socials quotidianes del món de la vida. Per a les persones, el món de la vida que acull les seves accions comunicatives "només es fa present en la forma prerreflexiva d'uns supòsits de fons que es donen per descomptat i d'unes habilitats que dominen sense fer-ne un problema d'elles" (Habermas, 2010: 385). El model d'anàlisi proposat intenta posar al descobert aquest rerefons de saber implícit que es dona en les pràctiques comunicatives dels actors socials en general i dels joves immigrants en particular.

REFERÈNCIES:

- Arnold, Anne-Katrin; Schneider, Beate (2007) "Communicating separation? Ethnic media and ethnic journalists as institutions of integration in Germany" a *Journalism* Vol. 8(2): 115–136
- Berry, John W. (1997) "Immigration, acculturation and adaptation" *Applied Psychology. An International Review*, 46(1), 5-34.
- Burbules, Nicholas C. (1998) 'Rhetorics on the Web: Hyperreading and Critical Literacy', pp. 102–22 in I. Snyder (ed.) *Page to Screen: Taking Literacy into the Electronic Era*. New York: Routledge.
- Habermas, Jürgen (2010 [1981]) *Teoría de la acción comunicativa* Madrid, Editorial Trotta

- (1989 [1984]) *Teoría de la acción comunicativa: complementos y estudios previos* Madrid, Ediciones Cátedra.
- Huertas, Amparo; Reguero, Núria; Sagarzazu, Itxasne (2010) "Integración social y consumo mediático y cultural de los migrantes magrebíes en Cataluña" a *Zer* nº 29, vol. 15, pp. 213-233.
- Igartua, Juan José; Muñiz, Carlos (eds.) (2007) *Medios de comunicación, inmigración y sociedad* Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca.
- Katz, Elihu i Lazarsfeld, Paul F. (1979 [1955]) *La influencia personal: el individuo en el proceso de comunicación de masas* Barcelona, Edit. Hispano Europea.
- Katz, Elihu; Blumler, Jay G.; Gurevitch, Michael (1986 [1974]) "Usos y gratificaciones de la comunicación de masas" a M. de Moragas (ed.) *Sociología de la comunicación de masas II. Estructura, funciones y efectos* Barcelona, Gustavo Gili 2a. ed. Pp. 127-171.
- Larraín, M. Elena; Zegers, Beatriz; Trapp, Alejandro (2007) "Do Adolescents Compromise Their Identity When Chatting on the Internet?" a *Int. J. Appl. Psychoanal. Studies* 4 (2): 91-109.
- Livingstone, Sonia (2004) "The Challenge of Changing Audiences: Or, What is the Audience Researcher to Do in the Age of Internet?" a *European Journal of Communication* Vol. 19 (1): 75-86.
- (2002) *Young People and New Media* London, Sage.
- Martínez Lirola, María (ed.) (2010) *Migraciones, discursos e ideologías en una sociedad globalizada* Alicante, Instituto Alicantino de Cultura
- Melkote, Srinivas R.; Liu, Dejun (2000) "The role of the Internet in forging a pluralistic integration: A study of Chinese intellectuals in the United States" a *Gazette*, 62, 495-504.
- Peeters, Allerd L.; D'Haenens, Leen (2005) "Bridging or bonding? Relationships between integration and media use among ethnic minorities in the Netherlands" a *Communications* Vol. 30, pp. 201-231
- Santamaria, Enrique (2002) "Inmigración y barbarie. La construcción social y política del inmigrante como amenaza" a *Papers* nº 66, pp. 59-75
- Sawyer, Rebecca (2011) "The Impact of New Social Media on Intercultural Adaptation" *Senior Honors Projects*. Paper 242. <http://digitalcommons.uri.edu/srhonorsprog/242>
- Soriano, Jaume (2010) "Anàlisi comparada d'audiències i consums culturals dels estrangers a Catalunya" a *Quaderns del CAC* 34 vol. XIII (1), pp. 79-92.
- Thompson, John B. (1998 [1997]) *Los media y la modernidad. Una teoría de los medios de comunicación* Barcelona, Ed. Paidós
- Tripp, Lisa M. (2010) "The computer is not for you to be looking around, it is for schoolwork': challenges for digital inclusion as Latino immigrant families negotiate children's access to the internet" a *New Media and Society* vol. 13 (4): 552-567.
- Van Deursen, Alexander (2012) "Age and Internet Skills: Rethinking the obvious" a Eugène Loos, Leslie Haddon i Enid Mante-Meijer (eds.) *Generational Use of New Media* Farnham, Ashgate, pàgs.: 171-184.
- Van Dijck, José (2009) "Users like you? Theorizing agency in user-generated content" a *Media, Culture and Society* Vol. 31 (1): 41-58.
- Yus, Francisco (2010) *Ciberpragmática 2.0. Nuevos usos del lenguaje en Internet* Barcelona, Ariel

Zapata-Barrero, Ricard; Van Dijk, Theun A.(eds.) (2007) *Discursos sobre la inmigración en España. Los medios de comunicación, los parlamentos y las administraciones* Barcelona, CIDOB.

TEORIA SOCIOLÒGICA

El gir dialògic de les Ciències Socials i la recerca amb grups culturals. L'exemple del projecte INCLUD-ED

Marta Soler i Lena de Botton
Universitat de Barcelona
marta.soler@ub.edu
lenadebotton@ub.edu

Resum

Al desembre 2011, es van presentar els resultats del projecte INCLUD-ED¹ al Parlament Europeu. Van ser diferents agents involucrats en la recerca els que ho van presentar: destaquem membres de la comunitat científica, europarlamentaris i agents socials tals com una alumna de quart de primària i un pare (ambdós d'escoles on s'apliquen actuacions educatives d'èxit) o una participant d'una associació gitana de dones. La audiència (representants polítics, científics/es, professorat, associacions, familiars, ONGs o membres d'empresa entre d'altres) van poder escoltar com els resultats científics provenien precisament d'aquest constant diàleg entre equip investigador i subjectes als que s'adreça el projecte, especialment la dels grups vulnerables. Aquest procediment contribueix a la qualitat dels resultats obtinguts així com fomenta la utilitat pública d'aquests. Exemple d'això són la estratègia aprovada pel parlament Europeu per a la inclusió de la comunitat Rom a Europa; la resolució per afavorir l'èxit educatiu de l'alumnat immigrant² o el combat contra l'abandonament prematur de l'escolarització³. L'anàlisi empíric i teòric es realitza a través del diàleg entre els dos eixos de la teoria social: subjectes i sistemes socials. La veu dels agents socials (subjectes) és inclosa en la creació del coneixement científic a través d'un diàleg amb l'equip de recerca i els representants polítics (sistema social). En aquest sentit, aquesta perspectiva s'ajusta al gir dialògic de les nostres societats. Burawoy's, actual president de la ISA, a través de la Sociologia Pública dona suport a aquesta aproximació de la recerca donat que permet establir un nou vincle entre la ciència i la dimensió política, contribuint així a la transformació de les nostres societats. En definitiva, aquesta perspectiva dialògica dins la sociologia pot tenir un impacte en la superació de desigualtats quan parteix de la realitat i necessitats de la població a la que va adreçada la recerca.

¹ Projecte Europeu emmarcat en la recerca més competitiva europea, el 6e Programa Marc, és l'instrument de recerca que rep un finançament més important i amb un major rang científic). L'INCLUD-ED, és l'únic projecte centrat en educació obligatòria a Europa.

² <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0202+0+DOC+XML+V0//EN>

³ http://ec.europa.eu/education/school-education/doc/earlycom_en.pdf

Paraules clau: Sociologia pública, grups culturals, gir dialògic, metodologia comunicativa.

1. Gir dialògic de les ciències socials

Des de la fi del segle XX, les societats actuals han estat testimonis d'un canvi en profunditat que ha afectat a les seves estructures i a la mateixa agència (Touraine, 2005; Beck, 1992; Castells, 1996 entre d'altres). Les nostres societats són cada cop més dialògiques (Aubert i Soler, 2006), el diàleg es fa cada cop més present en les relacions socials i en diverses àrees socials: als centres educatius, a l'esfera política, les relacions personals.

Aquest gir dialògic es troba amb importants resistències al canvi com ens demostra per exemple la violència de gènere existent avui en dia o l'emergència de partits d'ultra-dreta. No obstant, malgrat la persistència de relacions de poder, el diàleg juga en l'actualitat un paper més rellevant que en el passat (Flecha, Gómez i Puigvert, 2001), les velles autoritats no tenen la mateixa capacitat de cohesió que en el passat. En aquest sentit, aquestes autoritats podien imposar la seva decisió sense tants qüestionaments, però actualment si volen que les seves normes o coneixements siguin acceptades han d'aportar més arguments. En aquest sentit, aquest gir promou la igualtat de les diferències que fa que persones amb pluralitat d'opcions puguin compartir el mateix espai amb igualtat de drets tot enfortint i empoderant les respectives identitats tal i com per exemple ens demostra la llei de matrimonis homosexuals en diversos països.

Aquesta transformació té un impacte sobre la teoria i la comunitat científica, doncs existeix una demanda creixent per aconseguir que la definició de les normes de la nostra societat i la ciència es basi més en la racionalitat comunicativa, i per tant en el consens i enteniment, que en la racionalitat instrumental (Habermas, 1987). Avui en dia, les persones estan reclamant el seu dret a participar en decisions polítiques i per tant apareixen noves formes de democràcia deliberativa (Ganz, 2009; Wright, 2010). La conseqüència directa d'aquest procés sobre la comunitat científica és la *desmonopolització del coneixement expert* (Beck, Giddens i Lash, 1994) on la tradicional relació entre investigador/ investigat es progressivament qüestionat i minories culturals poden participar més activament en la interpretació dels resultats i la creació de coneixement científic. Les conseqüències de no basar-ho en el coneixement de les persones subjectes de la recerca pot conduir a la definició de polítiques i mesures amb un esbiaix – racista, edista, sexista, etc.- o inclús no respondre a les necessitats reals. L'actual president de la ISA 2010/14, Burawoy, recull aquest repte i insta a "*retornar el coneixement als seus inspiradors*" (2005: 200) a

través de la Sociologia Pública la qual pren com a punt de partida dues qüestions: per a qui i per a què fer sociologia.

El repte de la utilitat social de la recerca en l'actual context de crisi econòmica esdevé cabdal, doncs està afectant les condicions de vida de moltes persones. Aproximadament 23 milions de persones estan avui a l'atur i més de 80 milions de persones a Europa es troben en risc de pobresa (incloent 20 milions de nens/es)⁴. La estratègia Europea per al 2020 es planteja com a objectiu principal reduir la pobresa en màxim 20 milions de persones, reduir l'abandonament escolar prematur sobre el 15- 10% o augmentar els percentatges dels que continuen la post-obligatoria, entre d'altres mesures, doncs l'educació pot ser un important motor per a la transformació de l'exclusió social. Per garantir l'equitat i l'eficiència de les polítiques, aquestes han de basar-se en recerca i evidències científiques que identifiquin actuacions socials d'èxit Universals i transferibles, independentment del context.

Per tant en el present text apuntarem a resultats extrets i a la repercussió política obtinguda del projecte Includ-ed del 6e Programa Marc de la Comissió Europea i basat en la metodologia comunicativa (MC). Es tracta de la recerca de major rang científic i amb més recursos dedicats a l'estudi de l'educació. Aquest ha identificat actuacions socials i educatives sustentades en evidències científiques que estan contribuint a trencar el cercle de la desigualtat i la pobresa. En el cas que ens ocupa i de forma específica quan ens referim a grups culturals i migrants, trenca amb postures anti-científiques que associen el perfil ètnic de l'alumnat amb els resultats acadèmics. Aquests resultats per tant tenen una important repercussió sobre polítiques socials i educatives, suposa un estalvi de costos al basar la reorganització de recursos disponibles en evidències científiques per aconseguir un ús eficient i equitatiu d'aquests.

Aquest coneixement científic obtingut ha estat possible fruit d'incloure la veu dels grups i col·lectius al qui va adreçada la recerca. Burawoy indica com la sociologia pública estableix una relació dialògica entre l'investigador y el subjecte (o públic) on cada part exposa el seu coneixement, *la discussió acostuma implicar valors o fites que no són compartits automàticament per ambdues parts (..). malgrat tot, la fita de la sociologia pública és desenvolupar aquesta conversa* (2005: 204).

2. Anàlisi dels grups culturals: Incloure les veus en la recerca

Lligat al gir dialògic de les societats, la metodologia comunicativa afavoreix que la recerca es porti a terme en diàleg amb els subjectes d'investigació i garantir així una major objectivitat (Vargas i Gómez, 2003). És a dir, l'objectivitat emergeix de la

⁴ European Platform against poverty and social Exclusion: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=961>

intersubjectivitat on el coneixement és construït a partir de les interaccions socials entre investigadors i els actors socials involucrats en la realitat estudiada. Partint de la premisa de Habermas (1987) que les persones tenen una capacitat universal de llenguatge i acció, el coneixement científic pot ser construït en diàleg. El seu desenvolupament exigeix que els subjectes estudiats coneguin (o tinguin la oportunitat de fer-ho) la recerca pel que fa als objectius, la interpretació o elaboració de les conclusions. I s'allunya per tant d'aquelles perspectives on els subjectes es converteixen en mers informadors. El tipus de diàleg per tant que es planteja està orientat a l'enteniment on es valora els arguments que s'aporta i no l'estatus de qui els realitza (Gómez, Puigvert, Flecha, 2011).

Les minories culturals i migrants, tenen major risc de patir exclusió social, econòmica i política. Històricament un dels col·lectius que ha patit fortament discriminació ha estat la comunitat Rom. Front d'aquesta situació, la ciència no sempre ha donat una resposta. De fet els enfocaments metodològics utilitzats per moltes recerques han dificultat la superació de les desigualtats socials. En aquestes, la comunitat gitana no hi ha participat de forma activa, la qual cosa té una repercussió sobre el rigor científic dels resultats i la utilitat social de la mateixa recerca. En conseqüència, i donat el gir de les nostres societats existeix una demanda del col·lectiu Rom per reorientar la investigació de formes més comunicatives (Flecha et al, 2001).

La desmonopolització del coneixement expert i diàleg igualitari no implica cap renúncia de la persona investigadora dels seus coneixements, sinó que té el compromís d'aportar-los i compartir-los en l'avenç científic. La relació igualitària no s'entén de disposar dels mateixos coneixements sinó de compartir els que es tenen per tal de poder interpretar correctament la realitat. Les conseqüències de basar polítiques per combatre l'exclusió en recerques que perden objectivitat o que són anti-científiques, són nefastes. Per exemple, la comunitat gitana ha estat etiquetada pel seu desinterés cap a l'educació i per tant explica els alts percentatges de fracàs escolar. No obstant, projectes com Includ-ed basada en la Metodologia Comunicativa proven com la seva participació depen de les característiques de l'escola.

En aquest sentit, des de el projecte s'han obtingut evidències suficients que demostren com l'èxit escolar no depen del perfil ètnic sinó de les actuacions educatives que s'implementin, d'entre aquestes actuacions d'èxit identificades destaquem l'extensió del temps d'aprenentatge, l'organització de l'aula regular en grups heterogenis amb adults de suport (evitant la segregació), la formació de familiars i la lectura dialògica.

En aquest sentit, les investigacions basades en la metodologia comunicativa serveixen per a realitzar les transformacions que han demostrat que milloren especialment la situació dels grups vulnerables com minories culturals o migrants. La metodologia

comunicativa està basada en una concepció dual de la realitat que inclou *Sistema i Món de la Vida*. En aquest sentit el sistema seria la comunitat científica internacional que aporta teories i resultats previs. El món de la vida serien les interpretacions de les persones, basades en la seva experiència quotidiana. Quan el món de la vida i el sistema es combina es crea nou coneixement. El coneixement que la comunitat científica aporta, permet als subjectes reinterpretar la seva experiència de vida i el seu context. A partir d'aquest complex procés, les persones poden esdevenir en agents socials transformadors. Els grups als que els hi afecta la recerca són els que triaran les actuacions que s'ha identificat a través de l'anàlisi científic per millorar la pròpia situació (Gómez, Latorre, Sánchez, Flecha, 2006).

3. Impacte de la recerca sobre la integració i cohesió social

El diàleg entre investigadors i actors socials amb una orientació comunicativa implica un compromís amb la transformació social. Per tant, projectes com Includ-ed fan un pas més enllà sobre el diagnòstic i busquen la identificació de solucions, com són les actuacions socials i educatives per a la millora de resultats acadèmics i per combatre la pobresa (CREA, 2009). Les recomanacions i actuacions d'èxit identificades són la base per desenvolupar plans, polítiques i legislacions.

Així, al desembre 2011, es van presentar els resultats del projecte Includ-ed al Parlament Europeu. Van ser diferents agents involucrats en la recerca els que ho van presentar entre els que contaven investigadors, parlamentaris, associacions, etc. La recerca amb aquesta orientació comunicativa ha tingut un impacte polític, on algunes d'aquestes actuacions d'èxit són la base de directives i recomanacions europees. D'entre elles per exemple destaquem la comunicació de la comissió Europea per tal de reduir l'abandonament escolar prematur (EC 2011) o la resolució del Parlament Europeu al 2009 contra mesures educatives segregadores per a la població immigrant (European Parliament 2009), ambdues conformen els objectius de l'estrategia 2020. O la resolució Europea sobre estratègies per afavorir la inclusió de la comunitat Rom la qual cosa permet enfortir la cohesió europea.

En conclusió, el canvi en teories, polítiques i vides personals a partir de basar les recomanacions polítiques en evidències científiques deriva de la orientació comunicativa de la recerca que permet recollir les veus dels grups amb més risc d'exclusió com la població Rom o col·lectius migrants, i afavorir l'empoderament d'aquests (Gómez et al., 2006). I com ens indica Burawoy a través de fomentar una sociologia pública que connecti l'academia, "els públics", la política, etc. Afavoreixer recuperar *la passió primigenia de la sociologia per la justícia social, la igualtat econòmica, els drets humans, la sostenibilitat de l'entorn, la llibertat política o, simplement per un món millor* (2005: 199).

4. Bibliografia

- Aubert , A; Soler, M. 2006. Dialogism: the dialogic turn in the social sciences. In J. Kincheloe, J i Horn, R. (eds.). *The praeger handbook of education and psychology* (pp.521- 529). Westport, CT: Greenwook Press.
- Beck, U. 1992. *Risk society: towards a new modernity*. London: SAGE.
- Burawoy, M. 2005. Por una sociologia pública. *Política y sociedad*. Vol.42, n.1: 197-225
- Castells, M. 1996. *The rise of the network society*. Malden, MA: Blackwell.
- Communication from the EC (January 2011). Tackling early school leaving: A key contribution to the Europe 2020 Agenda
- CREA. 2009. *Actions for Succes in schools in Europe*. http://www.ub.edu/included/docs/INCLUDED_actions%20for%20success.pdf
- European Parliament resolution of 9 March 2011 on the EU strategy on Roma inclusion (2010/2276(INI))
- European Parliament. (april 2009). Resolution of 2 April 2009 on Educating the children of migrants. INI/2008/2328. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0202+0+DOC+XML+V0//EN>
- Flecha, Gómez i Puigvert, 2001. *Teoria sociològica contemporànea*. Barcelona: Paidós
- Ganz, M. 2009. *Why David Sometimes Wins: Leadership, Organization, and Strategy in the California Farm Worker Movement*. Oxford University Press
- Gómez, A; Puigvert, L; Flecha, R. 2011. Critical communicative methodology: Informing real social transformation through research. *Qualitative Inquiry* 17(3).
- Gómez, J; Latorre, A; Sánchez, M; Flecha, R. 2006. *Metodologia comunicativa crítica*. Barcelona: Hipatia
- Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action*. V.2. *Lifeworld and system: A critique of functionalist reason*. Boston: Beacon Press.
- Touraine, A. 2005. *Un nouveau paradigme*. Paris: Bayard Ed.
- Vargas, J; Gómez, J. 2003. Why Roma do not like mainstream schools:voices of a people without territory. *Harvard Educational Review*, 73, 559- 590.
- Wright, E. 2010. *Envisioning Real Utopias*. London: Verso

Serveix encara la classe social per a analitzar el conflicte social?

Jordi Guiu Payà
Departament de Ciències
Polítiques i Socials
Universitat Pompeu Fabra
jordi.guiu@upf.edu

Resum: Al llarg de les darreres dècades la sociologia ha anat oblidant el concepte de classe social. Les referències a les classes socials són escasses i normalment apareixen al marge de l'estudi del conflicte social, del qual se n'ha ocupat fonamentalment la sociologia dels moviments socials. Aquesta realitat no és aliena a canvis i transformacions en l'estructura social a les societats desenvolupades, particularment la decadència de la classe obrera industrial, la terciarització i l'augment de les classes mitjanes. L'eclipsi de les classes socials en la literatura sociològica ha anat en paral·lel també a les noves orientacions metodològiques de la disciplina, així com al discurs polític neoliberal dominant en els darrers temps. Les dificultats que actualment té el capitalisme per a assegurar uns mínims nivells de llibertat i benestar al conjunt, no ja dels treballadors del tercer món, sinó de les pròpies societats desenvolupades hauria de fer replantejar als sociòlegs alguns dels esquemes heurístics amb que han vingut treballant.

Paraules Clau: Classes socials, capitalisme, conflicte social, marxisme

1. Introducció

Els nous corrents sociològics desenvolupats a les darreres dècades, sorgits bàsicament a partir d'una reflexió metodològica autocrítica i que s'han concretat en la preeminència dels plantejaments centrats en l'individu i en la seva capacitat de decisió racional, han qüestionat els plantejaments holistes i, amb ells, l'anàlisi del conflicte en termes socials col·lectius. L'anomenat "individualisme metodològic" i la "teoria de l'acció racional" no esgoten el significat d'aquest desenvolupament, que posteriorment s'ha recollit en l'expressió "sociologia analítica" d'abast més ample.

La preeminència de l'acció individual, com a darrera instància dels fenòmens sociològics, junt amb la relativa baixa conflictivitat social en el món occidental a les darreres dècades del Segle XX, han contribuït a un notable desaparició i descrèdit de la sociologia d'arrel marxista. Els anàlisi de classe s'han reduït a bàsicament a classificar a grups estratificats d'individus que comparteixen una sèrie de característiques: nivell salarial, estudis, posició de control, lloc en la estructura productiva, etc... . La pertinença a una o altra classe correlaciona amb altres característiques: des de l'estat de salut i l'esperança de vida fins a les possibilitats d'assolir un determinat nivell d'estudis, les taxes reproductives, la localització

residencial, els gustos estètics, o la tendència de vot. En aquest sentit, la classe social s'ha utilitzat com a variable independent per a "explicar" algunes d'aquestes variables, tot i que no sempre ha estat clar el mecanisme causal que fa que pertànyer a tal o qual classe determini tal o qual característica individual. Això ha contribuït a fer importants estudis descriptius de les desigualtats i de la seva reproducció al llarg del temps.

D'altra banda, tot un altre grup de sociòlegs ha considerat que, degut a les transformacions mateixes del sistema productiu capitalista, l'anàlisi de classe ha perdut rellevància per a l'estudi de les nostres societats. Les classes socials no existeixen. O com a mínim s'han fragmentat *ad infinitum* fins arribar a dissoldre's en un tot confús i inabastable. És l'anomenada tesi de la individualització (Beck, 2003).

En qualsevol cas, els principals estudis sociològics dels darrers temps han tendit a desvincular-les classes socials de l'anàlisi del conflicte social. Sembla que hem entrat en un context en que les classes existeixen sense conflicte i els conflictes es produeixen al marge de les classes.

En aquesta comunicació ens preguntarem fins quin punt la crisi econòmica del 2008 i l'accentuació del conflicte social consegüent, ens obliga a revisar aquesta situació i de quina manera l'anunciat "retorn a Marx" per part d'alguns mitjans (sobretot del propi sistema) es pot fer sense revisar en profunditat les categories de classe utilitzades tradicionalment en el marxisme.

Segurament el conflicte de classe està present, d'una o altra manera, en tota la història contemporània, però el cert és que al llarg de la segona meitat del segle XX, aquest, a bona part dels països occidentals, semblava haver-se atenuat, fruit de les reformes socials de després de la II Guerra Mundial. Cal, però, recordar la component de classe dels conflictes del 68. No només van ser les barricades estudiantils. A Itàlia, a França, a Alemanya els sindicats majoritaris van acabar mobilitzant-se, més o menys pressionats per les seves pròpies bases. A Catalunya i Espanya el moviment obrer, malgrat la repressió, constituïa una component important de la resistència antifranquista. A aquesta onada de conflictes va succeir el primer símptoma de crisi econòmica del capitalisme amb la pujada dels preus del petroli de començaments del s 70. L'escenari per a la reacció neoliberal estava servit. La seva ofensiva ha estat total en els camps cultural, polític i econòmic al llarg de les dues darreres dècades del segle XX i primera del XXI. El seu resultat, però, ha estat ambivalent. Per un cantó en algun moment semblava que la classe obrera industrial havia estat clarament derrotada, per la via combinada de la seva desarticulació (fragmentació, dualització, flexibilització), reducció dels seus efectius als països centrals (deslocalització, terciarització), diversificació interna (edat, gènere, ètnia) i molt especialment per la seva inserció en l'esfera del consum finançat per crèdit (no per l'augment del salaris

reals). Els efectes: una caiguda sostinguda de la conflictivitat laboral i de les taxes d'afiliació sindical (verificar amb dades).

Si en algun moment diversos teòrics marxistes s'havien plantejat el problema de com transformar la “classe en si” (realitat objectiva) en una classe per a si (conscient d'ella mateixa), avui ens plantejem en primer lloc la qüestió de la classe en si: quina és la seva realitat objectiva? quins subgrups la formen? quina és la seva extensió i la seva consistència?

La tesi de la pràctica desaparició de la classe ha estat subscrita en les darreres èpoques per eminents sociòlegs d'orientació conservadora, però també per pensadors procedents de l'esquerra, incloent-hi la extrema esquerra. Ja a l'any 1959 Robert Nisbet anunciava el declivi i final de les classes socials. I si a l'any 1973, des del món acadèmic nord-americà, Daniel Bell en el seu llibre *The Coming of Post-Industrial Society*, anuncia els canvis tècnics, econòmics i productius que haurien de conduir a la “societat postindustrial”, des de França, gairebé una dècada més tard el llibre d'André Gorz *Adieu au prolétariat* (1981) va ser una de les primeres veus sorgides del post 68 que explícitament s'acomienen de la classe obrera. A partir d'aleshores les classes socials també van desaparèixer del llenguatge polític i periodístic. Els nous moviments socials van anar prenent el relleu. I posteriorment l'aparició de diversos populismes, majoritàriament de dretes, però també procedents de l'esquerra s'afegiren al discurs negacionista. Finalment el fenomen de l'anomenada “antipolítica”, en les seves variants “de dretes” i “d'esquerreres” dissol també les classes en una majoria, una multitud, una xarxa de xarxes, enfrontada: bé a les élites polítiques, bé a les econòmiques.

2. La transformació del treball

Sens dubte rere aquests moviments, i més enllà de la políticament interessada difusió d'un paradigma cultural individualista, competitiu i insolidari, hi ha un motor que explica bona part d'aquests canvis: la transformació del treball, el pas del treball manual, on l'home es confronta directament amb la matèria, al treball informacional, on l'home es confronta amb la informació i amb els altres. Val a dir però que, contra la eufòria d'alguns, des de la dreta, però també des de l'esquerra ⁵, ni està clar que estiguem davant una revolució similar a la industrial, almenys pel que fa a la globalitat del món del treball, ni el balanç d'aquests canvis són necessàriament i automàticament bons o dolents. Estem davant d'uns canvis que afecten de manera molt desigual als territoris, de manera que la quantitat total de treball manual, globalment no es redueix tant com la seva distribució desigual podria fer pensar. Vist des dels “països centrals” podem

⁵ Recordar les tesis de Radovan Richta i el seu equip a finals dels anys 60 sobre la “revolució científica tècnica”, (Richta, 1972) i les tesis de la fi del treball de Jeremy Rifkin (1996)

dir que el que succeeix és que exportem treball manual a la perifèria. Mentre uns es desindustrialitzen, altres s'industrialitzen en les mateixes, o pitjors, condicions que ho van fer Europa i nord-amèrica en els segles XIX i XX. D'altra banda, no cal oblidar que aquest canvi tecnològic s'està produint dins del capitalisme i, almenys de moment, no sortint del capitalisme. Ara bé, fins al moment aquests canvis, en els països més desenvolupats, han produït comparativament més transformacions fora de l'àmbit productiu que en el món del treball mateix. Pensem que hi ha una important diferència en els canvis tecnològics associats a la revolució industrial i els que estan en la base de la dita revolució informacional. La primera va tenir incidència sobretot en el àmbit de la producció, mentre que la segona expandeix els seus efectes sobre pràcticament tots els entorns vitals: el treball (per a alguns), però també les finances, l'oci, les relacions socials, la vida familiar, la salut, etc. Pensem en la creixent omnipresència dels aparells informàtics en les nostres societats. I pensem en els seus efectes contraposats comunicació i incomunicació, informació i desinformació, xarxa i aïllament. Si bé, com veurem, les noves tecnologies, l'anomenada revolució informacional, no han suposat un canvi substancial en les relacions de producció en el món, si ho han fet en la divisió internacional del treball, en la seva organització i en la vida no laboral.

Als països centrals sí que les noves tecnologies de la informació i la comunicació han canviat considerablement el panorama laboral: reducció del nombre de llocs de treball manual a la indústria i creixement del nombre de llocs de treball dedicats a treballar amb la informació o amb el tracte amb les persones. Terciarització, si és vol. Suportada per una notable expansió horitzontal i vertical del sistema educatiu. Socialment, això ha suposat una reducció del pes específic de la classe treballadora industrial tradicional i el creixement d'un nou tipus d'assalariats que han passat a formar part de les anomenades classes mitges. Justament aquells anàlisi de classe més utilitzats en els darrers temps, en l'àmbit acadèmic i en la mateixa administració, emfatitzen el creixement i la subdivisió d'aquests grups entremitjos i la importància de les credencials acadèmiques en els mecanismes d'estratificació contemporanis.

3. Classes mitjanes i estratificació

El creixement de les anomenades classes mitjanes i dels anomenats "treballadors de coll blanc" estan al darrera de moltes de les teories que volen superar la visió dualista de les classes socials atribuïda a Marx i/o al marxisme. És el cas, per exemple, dels treballs "neoweberians" de John Goldthorpe que han estat replicats en diversos països i permeten comparacions internacionals i en diferents moments. Distingeix set grans categories d'ocupació, que es poden agrupar en tres grans classes, serveis (grans propietaris, directius, professionals, administradors i funcionaris), classes

mitjanes (empleats de l'administració i el comerç, petits propietaris, tècnics de baixa graduació i supervisors de treballadors manuals) i classe treballadora (treballadors manuals qualificats, semi qualificats i no qualificats). Els seus estudis, però, no són pròpiament de classe, sinó d'estratificació i mobilitat. En qualsevol cas, no deixen de reflectir la realitat de la fragmentació social i laboral de les nostres societats, tot i que encara anterior a la "gran revolució informacional", però també una determinada manera d'abordar-la: a partir de classificacions purament nominals d'acord amb una o més dimensions de la estratificació (prestigi ocupacional, ingressos, status socio-econòmic, etc.)

Concepcions com les de Goldthorpe no fan problema de fins quin punt aquestes diferents categories determinen comunitats reals, que es reconeixen com a tals, ni quines són les relacions que mantenen amb els altres grups. Els individus entren dins una o altra categoria i a partir d'aquí es pot mesurar les possibilitats de passar d'una a altra o les desigualtats en condicions de vida i oportunitats vitals que es desprenen de pertànyer a una o altra. Tanmateix, aquestes treballs segueixen utilitzant el concepte de classe.

Des d'un punt de vista més "marxista" E. O. Wright, situa les classes dins les relacions de producció. En els seus primers treballs i partint del diferent grau de control sobre les tres dimensions del procés productiu, el capital monetari, els mitjans de producció i la força de treball, distingeix tres grans classes: la burgesia que controla les tres dimensions, la petita burgesia que només controla els seus propis mitjans de producció i el proletariat que ni tan sols controla la seva pròpia força de treball. Aquest primer esquema no li permetia incloure grups socials que ocupaven "posicions contradictòries": els directius supervisors, no propietaris però que controlen mitjans de producció i força de treball, a la vegada que ells mateixos venen la seva força de treball, empleats semi autònoms, petits empresaris, etc. A partir d'aquí, va elaborar un segon esquema de classes, on arriba a assenyalar fins a dotze classes diferents (Wright, 1994). Malgrat el seu esforç en determinar aquests diferents grups a partir del lloc que ocupen en les relacions de producció, de prendre en consideració la explotació i de situar-se en la tradició marxista, el producte final de la concepció de Wright no s'allunya tant de la visió weberiana dels esquemes estratificadors i neoweberians. Sigui, com sigui, uns i altres són els que han orientat la recerca sociològica i la estadística oficial en els darrers temps. A Catalunya, per exemple, els treballs sobre mobilitat social de (Celorrio i Martin, 2011).

4. La negació de les classes

Altres consideren que aquestes transformacions de l'estructura social, la proliferació de grups entremitjos més la desindustrialització posterior fan de la "classe" una

categoria obsoleta. Una de les tesis “negacionistes” de les classes socials i de més èxit en el món acadèmic i més enllà és la de Ulrich Beck (2003). Per a aquest autor les desigualtats d'ingressos no han canviat en el món occidental al llarg de les darreres dècades (ell ho diu en el canvi de segle), però el conjunt de la població ha viscut en millors condicions gracies a una àmplia ocupació, democratització de l'educació i l'existència de l'estat del benestar. L'efecte “ascensor social”, tots pugen, però es mantenen les diferències és el context en el qual s'ha produït la dissolució de les identitats i els vincles de classe. El relatiu benestar econòmic i la protecció contra el risc social que procura l'estat, el mercat de treball esdevé el motor de la individualització, entesa aquesta com l'alliberament per part dels individus d'aquells vincles i rols convencionalment associats a determinades posicions socials. Tanmateix, en el mateix llibre on es refereix a la classe social com una categoria *zombi*, Beck planteja la flagrant contradicció amb que es topa qui s'apropi amb aquest concepte a l'estructura de les societats dites avançades. Per un cantó la estructura de la desigualtat social mostra una sorprenent estabilitat, però per altra, les relacions de desigualtat entre els diferents grups socials ja no són percebudes, ni tractades políticament com a qüestions de classe (Beck, 2003).

Recentment, en el que en podríem dir “la sociologia mediàtica” ha tingut un gran impacte la formulació de Zigmunt Bauman sobre la “modernitat líquida”. Ell també ha eliminat el concepte classe social del seu discurs. Fins i tot parlant de les creixents desigualtats a escala mundial i a l'interior dels països “postindustrials” obvia el concepte, a la vegada que considera a Marx equivocacat en les seves previsions (Bauman, 2011).

Una altra tesi negacionista es recolzaria en la suposada confluència d'interessos entre la classe capitalista transnacional i la classe mitjana i treballadora. En aquest cas la idea, tot i tenir els seus vincles amb el món acadèmic, es va difondre sobretot en àmbits polítics. En realitat formava part de la inicial onada ideològica popular, abanderada per Ronald Reagan i Margaret Tacher i l'anomenat “capitalisme popular”. Lluny de tenir interessos contradictoris, empresaris i treballadors estarien per igual interessats en la bona marxa de l'economia. Es més, bona part dels treballadors serien ells mateixos “capitalistes” en participar via estalvis o fons de pensions en el capital que finança les empreses.

5. L'individualisme meritocràtic

Deixant de banda aquests plantejament negacionistes, els conceptes de classe revisats, útils per a descriure situacions de desigualtat, per a explicar dinàmiques d'ascens i descens, per a vincular diferents variables entre sí no pretenen oferir visions generals de la dinàmica social ni de les seves tensions de fons. Es més, aquests

estudis poden ser igualment compatibles amb visions generals del tipus: societat de masses, societat líquida, societat xarxa, etc. I tanmateix ho fan. Mostren la societat com un conjunt de individus portadors d'interessos relativament semblants (maximitzar el seu propi benestar o el de la seva família) situats en una societat jerarquizada –com totes- i que, en la mesura que aquestes societats ofereixen més igualtat d'oportunitats cadascú segons el seu mèrit anirà situant-se en una o altra posició. Contra el que a vegades creuen aquells sectors de la ciutadania que han fet seu aquest esquema cognitiu, els estudis sociològics diuen que la mobilitat entre classes és molt més baixa del que hom s'imagina, tal i com aquests estudis venen a mostrar (Erikson & Goldthorpe, 1992), però com que aquest esquema extret de la sociologia, sol venir acompanyat d'un discurs polític, el neoliberal, que emfatitza que sense traves burocràtiques tothom pot arribar fins allà on es mereix, molta gent ha acabat creient que viuen en una societat on el mèrit supera l'adscripció. Pensem en la importància que, durant dècades, ha adquirit a Catalunya un discurs polític basat en “la cultura de l'esforç” i la responsabilitat individual.

No pretenc confondre els esmentats anàlisis que, sigui amb un biaix més weberian o més marxista, utilitzen algun concepte de classe social, amb aquells d'orientació funcionalista centrats en l'assoliment de estatus i més típics de la cultura nord-americana. El que tracto d'argumentar és que els anàlisis de classe acadèmicament dominants a les institucions europees, així com la majoria dels anàlisis estadístics sobre desigualtat, no han contribuït a crear una consciència pública a l'entorn de les classes socials com a estructuradores de la societat, com a causants, per exemple, de les desigualtats. Sovint, en canvi, la percepció pública és la contrària: hi ha un mecanisme causal, el mercat on els individus bescanvien bens i serveis, que produeix desigualtats i aquestes poden cristal·litzar, en absència de mobilitat, en classes socials. En realitat, la visió que s'ha anat imposant a les societats desenvolupades, com a mínim des dels anys 80 del segle passat és que les classes socials són més aviat cosa del passat.

No ha estat aquesta una visió imposada exclusivament des dels mitjans de comunicació i els partits polítics defensors de l'establishment, aquells que coincidirien amb la concepció neoliberal del món. També des de l'esquerra política i acadèmica, i des de la esquerra més alternativa i crítica amb l'establishment el discurs sobre les classes socials ha anat declinant, en favor d'unes opcions polítiques dites “transversals” o l'apel·lació a uns, en termes de classe difuminats, moviments socials. És evident que hi ha raons que expliquen perquè des de l'esquerra política i social, poder amb l'excepció dels sindicats, s'ha perdut la perspectiva de classe: la pèrdua de pes específic de la classe obrera industrial, la presència creixent d'activistes en els partits i

moviments procedents de les noves classes mitjanes, l'emergència dels anomenats valors post-materialistes, etc. El cas és que hi ha hagut una certa confluència entre els interessos social i econòmicament més conservadors, aquells més crítics, des de dins o des de fora del sistema i una despreocupació pel debat públic per part dels pocs sociòlegs que d'una o altra manera seguien treballant amb el concepte classe social. Entre uns i altres han fet desaparèixer de la consciència col·lectiva la visió de les classes per a comprendre la dinàmica del conjunt del cos social, les seves tensions, els seus conflictes i les relacions profundes de poder.

6. Tornen les classes socials

Però ja des dels seus orígens, la teoria de les classes socials no tan sols pretenia explicar la realitat social, evidenciant-ne les seves divisions, les desigualtats de desenvolupament de les persones segons formessin part de un o altra grup, sinó que també volia ajudar a canviar l'estat de coses que estudiava. Marx va estudiar el desenvolupament del capitalisme de la seva època i ho va fer, sinó amb una "teoria" sí amb la intuïció que les classes socials hi jugaven un paper central, però també va prendre partit per una de les classes que s'enfrontaven, la dels oprimits i explotats, i propugnant el seu alliberament. No sempre la sociologia ha seguit aquest camí, però al llarg del segle XX sempre hi ha hagut un sector acadèmic, estudiós de les desigualtats i social i políticament compromès. Noms com els de obert K. Merton, Wright Mills o Pierre Bourdieu són noms ja clàssics de la història de la sociologia que, sense ser uns revolucionaris, s'han aproximat a l'estudi de les classes socials prenen partit per les de baix.

Des del tems de Marx les societats capitalistes han canviat molt i en direccions diverses. En el món occidental ho ha fet en la línia, ja comentada, d'una relativa institucionalització de la lluita de classes, d'una certa redistribució dels guanys del creixement econòmic, d'una expansió dels coneixements tècnics i, en part conseqüència d'això, una terciarització de la societat i un creixement i subdivisió de les classes mitges. Això ha estat així, dèiem, fins que l'impacte de l'actual crisi ha trastocat l'esquema, fins i tot retrospectivament. Ara està incrementant la conflictivitat social, les institucions polítiques es veuen incapaces de connectar amb les aspiracions de grans grups de la població, es comença a lamentar la desindustrialització soferta per les nostres societats i es parla fins i tot de la desaparició de les classes mitges. En qualsevol cas, en aquest context de crisi, torna a plantejar-se l'interrogant sobre les classes socials com a subjecte polític. Cap a finals de segle XX i d'acord amb les teories sociològiques dominants, l'individu "racional", dotat d'interessos propis apareixia pràcticament com l'únic actor a considerar. Tornaran les classes socials a

adquirir un nou protagonisme en la recerca científica, en el debat públic i en els mapes cognitius de la ciutadania?

Per començar, sembla clar que, amb l'actual crisi econòmica, inclús els grans mitjans de comunicació parlen obertament de crisi del capitalisme, d'augment de les desigualtats i, molt més escadusserament de conflicte de classes. Malgrat tot, i sobretot en els moviments social i políticament més actius en la lluita contra les retallades socials, salarials i de drets s'ha imposat la idea de que en aquests moments el conflicte s'estableix, no entre una burgesia i les classes treballadores, sinó entre una majoria ciutadana, el 99%, i una ínfima minoria a la qual es considera responsable de l'actual situació i a la vegada la seva màxima beneficiària, l'1% restant. Explícitament el conflicte no es planteja en termes de classe. Més endavant, tractaré de fins quin punt es possible fer-ho.

En canvi, i sense disposar de gaires dades, sí que sembla que s'estén la percepció social de que la responsabilitat del que està passant, malgrat la insistència dels poderosos en que *tots* hem estirat més el braç que la màniga, és dels de dalt. I, els de dalt tampoc són sempre identificats amb els que oficialment manen, és a dir, els governants. Malgrat una component del discurs neoliberal dominant consisteix en responsabilitzar del desastre econòmic a l'estat, i per tant, al polítics, que haurien gastat en benestar més del que podrien, malgrat que aquesta visió ve reforçada pel descrèdit de la "classe política" degut a la seva ineficiència i als múltiples casos de corrupció destapats arrel i en paral·lel a la crisi econòmica, el bancs i els grans grups financers apareixen al ulls de la gent com els causants de tot plegat.

Curiosament en el *Barómetro* del CIS de setembre de 2011⁶ es van introduir una sèrie de preguntes sobre desigualtat i, entre elles, una pregunta sobre percepció de desigualtats en drets i oportunitats, que incloïa les existents entre classes. Dels resultats podem concloure que els ciutadans espanyols perceben grans desigualtats de drets i oportunitats entre les classes socials. Concretament, un 64,3% veia molta o força desigualtat entre les classes altes i les baixes i un 79,8% veia molta o força desigualtat entre mitjanes i altes. És interessant de remarcar que el grau de desigualtat és superior al que es percep entre persones nascudes a diferents comunitats autònomes, entre persones adultes i joves o entre homes i dones. És a dir, tret de l'altra desigualtat sobre la que es pregunta, la existent entre persones espanyoles i immigrants, que també és percebuda com a molt gran, les desigualtats de classe són les que es veuen com a més importants. En el mateix *Barómetro* es veu també com la crisi ha accentuat la percepció de que el repartiment de la riquesa és injust, que la

⁶ *Barómetro de septiembre*, Madrid, CIS, 2008

desigualtat d'ingressos existent és negativa, que la majoria dels espanyols voldrien una societat més equitativa, l'existència d'un estat responsable del benestar de tots els ciutadans i que la majoria preferiria una societat de classes mitjanes ⁷.

7. Una classe treballadora diversificada

L' eslògan "som el 99%", que va popularitzar el moviment *Occupy Wall Street* al Estats Units i que ha estat assumit pels nostres indignats, contraposa una majoria social, de la qual en formarien part les classes treballadores i mitjanes enfront d'una ínfima minoria social, previsiblement constituïda pels grans executius, banquers i gestors dels grans fons especulatius. Un esquema bastant allunyat del que durant el segle XIX i bona part del XX va enfrontar burgesia i proletariat, políticament interessant, però que amaga bona part de la complexitat de l'estructura de classes de les societats postindustrials.

Com ja s'ha dit, si per proletariat entenem la classe obrera industrial, aquest ja no és el segment dominant entre els treballadors assalariats. Actualment als països més desenvolupats la classe treballadora es compon de diferents segments que, segons la classificació de Goldthorpe serien les classes VI i VII, treballadors qualificats manuals i treballadors manuals semiqualicats i no qualificats més, segurament, el grup III, els empleats no manuals de treballs rutinaris –fonamentalment administratius– en l'administració i el comerç i els empleats ordinaris de serveis (Crompton, 1993, 84). Una classificació que segurament encara està molt llastrada per un biaix "industrialista", de gènere i generacional. Diversos autors adverteixen de la formació d'un "nou proletariat dels serveis", format per gent jove, majoritàriament dones i poca qualificació. Un segment caracteritzat també pels alts nivells de precarietat, escasses possibilitats de promoció i una baixa sindicació, de difícil encaix en l'esquema anterior. En aquest sentit, i front a la jerarquia laboral típica de la societat industrial, Esping-Andersen ha proposat una nova jerarquia per a la societat de serveis (Esping-Andersen, 1993, 142).

<i>La jerarquia industrial</i>	<i>La jerarquia de serveis</i>
Gerents i executius	Professionals
Administradors, supervisors	Semi professionals, tècnics
Treballadors manuals qualificats	Personal de serveis qualificat
Treballadors manuals no qualificats	Personal de serveis no qualificat

⁷ Veure també l'informe elaborat sobre el mateix Baròmetre per Marta Romero per a la Fundación Alternativas: "Sociedad percibida frente a sociedad deseada: percepción de la desigualdad social y preferencias sociales en España" Madrid, 2012.

Tinguem en compte que en un país com el nostre la força de treball i la jerarquia laboral no només s'ha vist profundament transformada per la terciarització sinó també per la feminització de la força de treball que en general hi ha anta associada. El 1970, a Catalunya, la categoria dominant era la dels homes treballant a la indústria. Això ja no és així. La classe treballadora és més diversificada, amb predomini dels treballadors (treballadores) dels serveis, dividida per identitats generacionals i d'origen. Marina Subirats, en el seu estudi sobre les classes socials al tombant del segle XX (Subirats 2012), basat en els resultats de les cinc edicions de l' Enquesta de la Regió Metropolitana (1985-20006) distingeix per a Catalunya distingeix entre tres fraccions o capes de la classe treballadora: 1) La vella classe treballadora: la que havia viscut les etapes de la immigració i el franquisme, acostumada a no tenir res i a haver d'aconseguir-ho tot, no com a conquesta individual sinó col·lectiva; majoritàriament jubilats; és el grup més nombrós de tots els grups de la regió metropolitana; un grup amb una personalitat molt forta que va marcar i encara marca Catalunya 2) els immigrants recents s'identifiquen més per la seva procedència que per formar part de la classe treballadora i 3) La classe treballadora jove i adulta, la més ben situada, malgrat les dificultats, en el mercat de treball i la més propera a les formes de vida de la classe mitjana i, per tant, amb una escassa consciència de diferenciació. Aquesta divisió correspon a una situació particular de la història de Catalunya, però la importància de les divisions dels treballadors, i de la seva identitat, en funció del gènere, del lloc d'origen, de la seva experiència històrico-política i de l'edat segurament és extensiva a la realitat de les classes treballadores de la major part de les societats postindustrials.

A aquest conjunt, complex, de classes treballadores, si afegim segons l'esquema 99%, si no totes, bona part de les anomenades classes mitjanes. La vella, dels petits propietaris, comerciants i artesans està, com es sabut, en decadència numèrica i va veient substituïda per les anomenades noves classes mitjanes, que l'esquema de Goldthorpe situa molt amunt, en el número II de les classes de servei, formades per professionals administratius, funcionaris, tècnics, directius de petits negocis i empreses, etc. Aquest darrer grup, junt amb el nou proletariat dels serveis serien segurament les dues classes socials més definitòries de la societat postindustrial.

8. La classes mitjanes

Pel que fa a les classe mitjanes la complexitat, segons com es miri, encara pot ser més gran. Què és mig?, Fins on arriben? Quins grups incloure-hi? Són de difícil definició, tenen poca entitat, sovint se'n parla en plural i, com a mínim es distingeix entre la vella (propietària) i la nova (tècnics i professionals). En la seva definició (i propagació) hi ha una clara component ideològica: estaven cridades a créixer i

absorbir a les altres dues grans classes socials del capitalisme. Es la classe que millor representa l'ascensor social, és el símbol de l'equilibri, allò que tothom vol ser i on gairebé tothom voldria estar. Tot plegat sorgit del mite d'una societat de l'abundància, del consens i del final de la lluita de classes.

Tot i que també en el camp de la sociologia aquest grups han donat lloc a múltiples disquisicions i intents de classificació, la principal conclusió és segurament constatar la seva heterogeneïtat. Tanmateix, després de la decadència de la classe obrera tradicional, les classes mitjanes, així en plural, segurament han adquirit una gran centralitat política i cultural. L'anomenada "propensió al centre" de les polítiques dels grans partits nacionals té que veure amb l'obsessió per captar el vot d'unes classes que, sense haver-les comptat, es consideren majoritàries i, en certa manera definitòries de les nostres societats. Però també és important el seu paper en l'imaginari social. He apuntat, seguint M. Subirats, com la fracció jove adulta de la classe treballadora catalana s'emmiralla en el seu estil de vida i en les seves aspiracions en aquesta classe i en el *Barómetro* del CIS abans esmentat un 60% de les persones enquestades, en ser preguntats pel model de classe que preferirien per a la seva societat, contestaven en favor de la classe mitja⁸.

Hi ha efectivament diferents sectors que constitueixen les classes mitjanes, que podem diferenciar tant pel que fa a la seva situació laboral, nivells de renda, propietat de mitjans de producció, però també des d'un punt de vista cultural. Si fa anys, se més no a Catalunya, els petits propietaris, botiguers i menestrals constituïen una fàbrica del que en podríem dir cultura petit burgesa, arrelada a la tradició, moderadament conservadora afí al catalanisme polític, de dretes i d'esquerres, avui la fracció numèricament dominant de la classe mitjana la constitueixen els tècnics i professionals. A casa nostra és el grup social que més a crescut en les darreres dècades, de composició jove, amb estudis, en certa manera protagonista polític de la transició, que es considera progressista, modern i, en bona part, procedent de l'humus cultural antifranquista. També a Espanya i a la majoria de les societats postindustrials aquest és el grup que més creixement ha experimentat i el que més capital cultural acumula.

Tanmateix, bona part de les classes mitjanes, especialment de les anomenades noves classes mitjanes, han mostrat sempre una posició contradictòria, com ja havia assenyalat E. O. Wright. Els estaments més ben situats, amb més probabilitats d'ascens social, tendeixen a postures corporatives i insolidàries, mentre que d'altres se

⁸ La pregunta es feia sobre uns gràfics que representaven estructures de classe. Mentre que consideraven que la societat espanyola es pot representar per una imatge piramidal, la majoria preferiria una societat que s'expliqués segons una figura romboïdal de classes mitjanes o una piràmide invertida.

senten més a prop de la classe treballadora. Els titulats superiors gaudeixen en general de un millor salari que els treballadors manuals, tenen, comparativament, menys atur i un major control sobre el seu treball. Per a molts, però, aquesta tendència s'està invertint: caiguda salarial, increment de l'atur i augment de la rutinització i control extern de les seves feines. La tendència, accentuada per la crisi, és el que pot fer variar les actituds d'aquest sector.

Diferents factors semblen afectar negativament a la pervivència de les classes mitjanes: la financiarització de la economia provoca polarització de la riquesa i la constant transferència de riquesa des de les classe mitjanes (i treballadores) cap als ultra rics; l'erosió i reducció de l'estat del benestar que ha estat un dels seus nínxols ocupacionals, i la tendència a la polarització en l'estructura ocupacional. Aquest darrer punt, constatable en l'increment simultani de les ocupacions situades dalt de tot de la jerarquia ocupacional, directius i professionals, mentre que la caiguda de llocs de treball és més gran en les ocupacions intermèdies que no pas en les de més baixa qualificació i més mal pagades (Oesh & Rodríguez, 2011). De confirmar-se, aquesta tendència, verificada just abans de l'actual crisi, ens hauria de fer pensar en la complexitat del concepte classe mitja. Els anomenats professionals van cap a munt o cap avall? Acabaran formant part de les classes beneficiaries de la crisi, o en resultaran també perdedores? Segurament la resposta serà: una cosa i l'altra. Alguns grups aniran cap a munt i altres cap a baix. Les noves classe mitjanes, fins ara considerades "ascendents", possiblement es veuran dividides. I això hauria de ser motiu d'inquietud i reflexió: sobre la tranquil·litat de la classe mitjana reposa en certa manera l'ordre hegemònic mundial. La inseguretat d'aquestes classes històricament ha propiciat solucions autoritàries. Les noves classes mitjanes, amb més coneixements, reaccionaran de manera similar?

9. Una nova classe dominant?

Amb tot això, però, qui hi ha a dalt de tot? Hem parlat de petita burgesia, de petits propietaris, però i la pròpia burgesia pròpiament dita? Segueix essent ella la classe dominant? La que constitueix aquell 1% que les multituds indignades han situat com a objectiu del les seves protestes?

Sens dubte segueix existint una gran burgesia propietària, que té les seves pròpies organitzacions corporatives, capacitat de condicionar polítiques econòmiques i laborals i que té uns interessos oposats als dels assalariats. És un grup reduït en el conjunt de la població. De fet no sol aparèixer en les estadístiques, on a dalt de tot solen haver-hi els alts directius i professionals i més a baix els petits empresaris. Tanmateix, la burgesia com a tal ha anat perdent el control directe sobre el procés productiu i, fins i tot sobre importants decisions empresarials. Això ha anat passant a

mans dels gerents i directius, tal i com va predir James Burnham l'any 1941. De manera que, al costat dels propietaris i en estreta connivència, però no absenta de tensions, s'ha anat desenvolupant una nova casta de directius empresarials.

Avui l'entramat de alts administradors, gerents i directius controlen no ja només la producció industrial sinó també el capital financer. Un grup, amb connexions internacionals, que ha anat adquirint un gran poder en les grans corporacions industrials i financeres (i també en els estats) sense que en siguin importants propietaris de les mateixes. Hi ha prou indicis per avançar al hipòtesi de que la actual classe empresarial propietària ja no és la classe dominant, en el sentit de que ja no és la que disposa del control de l'esfera productiva i en el sentit que els seus interessos poden ser afectats per un altre grup social situat per sobre seu. Es tracta d'una nova classe, que a manca d'un altra adjectiu, qualificaré, seguint aquí també la proposta de M. Subirats com a classe corporativa. Aquesta nova classe és de difícil identificació pel fet de no tenir una localització precisa i per ser, en certa manera, invisible, a diferència de l'antiga burgesia i aristocràcia, locals i ostentoses. El nucli dur d'aquesta classe està format per alts directius d'organitzacions multinacionals (els consells de direcció i l'alta direcció). No són propietaris directes dels mitjans de producció i les seves retribucions salarials i en bons són molt elevades. La seva ideologia és neoliberal i els seus estils de vida transnacionals estan molt vinculats al luxe (com a distinció corporativa i més ocult privadament) . Funciona en una xarxa que inclou polítics, centres de recerca i mitjans de comunicació.

Naturalment el membres d'aquesta nova classe, tan minoritària, tampoc apareixen a les enquestes ni en les estadístiques. Es, en certa manera, també sociològicament invisible. Però sembla que és la que constitueix aquell 1% dels *Occupy*. D'una o altra manera des de la sociologia hauríem de prendre-la en consideració i , malgrat les dificultats, estudiar la seva organització, confluència d'interessos, mecanismes d'adscripció, vincles amb la política, els mitjans de comunicació i les universitats i centres de recerca.

11. CONCLUSIONS.

En un text relativament recent Raymond Boudon es mostrava preocupat perquè la crisi econòmica de 2008 pogués revitalitzar el "marxisme vulgar" i amb ell la idea de la sociologia com a disciplina encarregada d'estudiar els efectes de les classes socials (Boudon, 2012, 85,86). Bé, doncs la sociologia faria bé en abandonar moltes de les concepcions popularitzades no ja pel marxisme oficial que va acompanyar l'experiència del "socialisme real", sinó també bona part del que es va produir en el marxisme acadèmic del món occidental des de mitjans dels anys 60, especialment les paralitzadores disquisicions de l'estructuralisme althusserià i els seus seguidors. Ara

bé, no seria mala cosa que, efectivament moguda per l'impacte de la crisi econòmica, la desfeta dels sistemes de benestar occidentals i l'evidència de la guerra de classes iniciada des de dalt contra les conquestes dels treballadors, la sociologia recuperés les línies mestres que van inspirar el pensament de Karl Marx: consciència històrica, economia política i lluita de classes. La sociologia hauria d'estudiar l'efecte de les classes socials en la quantitat de recursos materials i culturals de que disposen les persones i que els permeten dur una vida més o menys satisfactòria, més o menys saludable i més o menys llarga; la seva incidència en les possibilitats reals d'incidir sobre el seu propi destí, de poder-lo decidir. Les classes socials no s'haurien de veure com a contenidors d'individus lligats per una mateixa feina, un mateix estil de vida, una mateixa cultura, com una realitat determinant de les vides individuals, sinó com un marc dins el qual les persones poden actuar en un sentit o un altre, conscients que comparteixen interessos amb els seus companys de classe o creient-se actors individuals de les seves vides. La sociologia ha d'estudiar els condicionants estructurals i institucionals de les accions humanes, però també les motivacions individuals, racionals, dels actors. La perspectiva estructural no exclou, ni nega, la perspectiva de l'agent. L'actor social és en darrera instància l'individu, però això no treu que els grups socials –i les classes-, amb la consegüent organització, puguin esdevenir actors conscients. En els darrers anys les ciències socials s'han centrat sobretot en l'estudi dels grups d'interès i en els moviments socials. La lluita de classes no només ha estat abandonada com a objecte d'atenció i anàlisi per les ciències socials, sinó que ha quedat eclipsada pels processos que la sociologia ha conceptualitzat com a "individualització".

La qüestió avui no és la existència de les classes socials com a realitats objectives, ni la seva conflictivitat, latent o explícita, el que tradicionalment s'ha dit "la classe en si", sinó la seva invisibilitat social, la desidentificació dels individus respecte de la seva classe. El que no hi ha, inclús en plena crisi, és consciència de classe, el que tradicionalment se n'havia dit "classe en si". En aquest sentit les classes socials no només han desaparegut de les ciències socials, i per descomptat del llenguatge polític i dels mitjans de comunicació, sinó també de la consciència dels qui n'haurien de ser els seus components individuals. Els treballadors no se senten membres d'una comunitat d'interessos, ni participants d'una determinada "cultura", sinó, cada vegada més, individus que disputen amb els altres una millor "posició de mercat". Les conseqüències de tot plegat no són només polítiques - l'absència de projectes socials alternatius arrelats en un important col·lectiu social i susceptibles de vertebrar aliances més àmplies- sinó directament també socials, doncs aquest fet té conseqüències per a la integració social en desaparèixer els espais entremitjos de socialització. No

només estan desapareixent les grans fàbriques, amb elles desapareixen les comunitats locals que s'hi formaven al seu voltant, els treballadors d'empreses auxiliars, de serveis i comerços lligats a una gran empresa. Tot un espai vital i simbòlic articulat al voltant de "la fàbrica" s'ha anat desarticulant sense que hagi estat substituït per una altra forma d'agregació més enllà de les grans manifestacions esportives i comercials. Richard Sennet en els seus darrers treballs (Sennet, 2006, 2007) ha assenyalat les components socialment destructives del "nou capitalisme" i el seu efecte en l'autoconsciència i la identitat dels treballadors.

L'atac que la nova classe corporativa ha llençat contra els treballadors, el conjunt dels assalariats i les petites i mitjanes empreses obre noves perspectives. Potser, sinó el 99%, una bona majoria social pot prendre consciència de que els seus destins vitals estan condicionats per una minoria que usa i abusa de la seva posició dominant, dels seu control sobre immensos recursos econòmics i de la seva influència sobre els estats per tal de seguir acumulant més riquesa i més poder. A la lluita de classes iniciada des de dalt, potser hi acabin responenent els de baix, no només amb la protesta sinó articulant estratègicament un conjunt d'interessos, diversos però contraposats als de la minoria dominant. Per a que això sigui possible, però, cal abandonar la visió dominant de la vida social i entendre que, no som àtoms aïllats, disposats a adherir-nos servilment a allò que d'altres han decidit, sinó que estem inserits en sistemes socials concrets, en unes relacions socials concretes que és possible transformar. Sobre aquest canvi de perspectiva la sociologia deu tenir-hi alguna cosa que dir.

BIBLIOGRAFIA

- Bauman, Z. (2011). "El destino de la desigualdad social en tiempos de modernidad líquida" a: Bauman, Z. (2011), *Daños colaterales: desigualdades sociales en la era global*, Madrid, F:C:E.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2003). *La individualización: el individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas*. Barcelona: Paidós.
- Bell, D. (1976). *El advenimiento de la sociedad post-industrial*, Madrid: Alianza
- Boudon, R. (2012) *Croire et savoir*, Paris:PUF.
- CIS (2008) *Barómetro de septiembre*, Madrid : CIS.
- Crompton, R. (1993) *Clase y estratificación*, Madrid: Tecnos.
- Erikson, R. & Goldthorpe, J. H., *The Constant Flux: A Study of Class mobility in Industrial societies*, Oxford, Oxford University Press, 1992.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales*, Barcelona: Ariel.
- Gorz, A. (1980). *Adieux au prolétariat*, Paris: Galilée
- Martínez Celorrio, X. i Martín Saldo, A. (2011). *Educació i mobilitat social a Catalunya*, Barcelona, Fundació Jaume Bofill.

- Nisbet, R. A. (1959). "The Decline and Fall of Social Class", a: *The Pacific Sociological Review*, Vol. 2, No. 1 (Spring, 1959), pp11-17
- Oesch, D. & Rodríguez, J. (2011). "Upgrading or polarization? Occupational change in Britain, Germany, Spain and Switzerland, 1990-2008" *Socio-economic Review*, Volume 9, Issue 3: 503-531.
- Crompton, R. (1993) *Clase y estratificación*, Madrid: Tecnos.
- Richa, R. (1972). *La civilización en la encrucijada*, Madrid: Artiach Editorial
- Rifkin, J. (1996). *El fin del trabajo. Nuevas tecnologías contra puestos de trabajo: el nacimiento de una nueva era*, Barcelona: Paidós
- Romero, M. (2012) "Sociedad percibida frente a sociedad deseada: percepción de la desigualdad social y preferencias sociales en España", Madrid: Fundación Alternativas.
- Sennet, R. (2006). *La corrosión del carácter: las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- Sennet, R. (2007). *La cultura del nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- Subirats, M. (2012). *Barcelona de la necessitat a la llibertat. Les classes socials al tombant del segle XXI*, Barcelona: L'Avenç.
- Wright, E. O. (1994). *Clases*, Madrid, Siglo XX.

La definición de conceptos en ciencias sociales como equilibrio reflexivo

José A. Noguera
Grup de Sociologia Analítica i Disseny Institucional (GSADI)
Departament de Sociologia
Universitat Autònoma de Barcelona
jose.noguera@uab.cat

Palabras clave: conceptos, clases naturales, equilibrio reflexivo, definiciones nominales, definiciones sustantivas.

Resumen:

Nadie en una comunidad científica negaría la necesidad de la “bondad conceptual”, esto es, de definiciones adecuadas y comúnmente aceptadas de los conceptos que las teorías científicas utilizan. Sin embargo, en la sociología (y en otras ciencias sociales), se vive en un cierto caos definicional, y son frecuentes ciertas malas prácticas y desacuerdos profundos a la hora de definir conceptos centrales de la disciplina. Las razones de esta situación responden, en parte, a dificultades profundas a la hora de decidir qué constituye una “buena” definición en ciencias sociales. En este texto se discutirán los principales tipos de definición que las ciencias empíricas utilizan, y los problemas que implican en las ciencias sociales; así, se mostrará la insuficiencia y dificultades de las definiciones nominales (o estipulativas), de las definiciones basadas en clases naturales (de cuya existencia se puede dudar en los fenómenos sociales), de las definiciones basadas en el análisis lingüístico o del significado, y de las definiciones ‘sociologistas’ o ‘construccionistas’ (exclusivas de algunas corrientes de la ciencia social). Alternativamente, se presentará un quinto tipo de definición basada en el método del ‘equilibrio reflexivo’ que Rawls ha propuesto con éxito en la teoría normativa. Se argumentará que, aunque las definiciones nominales y las basadas en clases naturales pueden tener a veces un papel en ciencias sociales (a diferencia de las ‘sociologistas’ o las basadas en el análisis lingüístico), el método del equilibrio reflexivo es sin embargo la mejor opción a la hora de definir muchos conceptos centrales que identifican objetos de estudio clave para dichas ciencias, si es que éstas deben tener alguna relevancia social.

Agradecimientos: versiones anteriores de este texto fueron presentadas en la I Conference of the European Network for the Philosophy of the Social Sciences (ENPOSS), Copenhagen, septiembre de 2012, y en el Seminario del GSADI, UAB, octubre de 2012. Agradezco a los asistentes sus comentarios y observaciones.

We all know that words are multimeaning, that our concepts are conceived very differently, and that our arguments are plagued by ambiguities and inconsistencies. The point is what to do about all of this. Can the present-day chaos be turned into a cosmos that allows, at a minimum, for intelligible communication and constructive discussion? We believe so, and we attempt to show how this can be done.

Giovanni Sartori (1984: 10)

1. La relevancia de la “bondad conceptual”

En cualquier disciplina científica consolidada, nadie dudaría de que la adecuada definición de los conceptos es una condición de las buenas teorías. Los conceptos vagos y mal definidos vician las teorías en las que están incluidos, así como la construcción de los correspondientes indicadores, la medida de los mismos, y la interpretación de los resultados de cualquier estudio basado en ellos. Las buenas definiciones de los conceptos con los que se construyen las teorías científicas aumentan la inteligibilidad de las mismas, hacen posible la comunicación exitosa entre los científicos, y facilitan la replicación de investigaciones y resultados. Asimismo, el hecho de que existan definiciones comunes o compartidas permite que los científicos se concentren en problemas sustantivos sobre la explicación de los fenómenos, evitando las meras “discusiones sobre palabras”. De hecho, la institucionalización de las disciplinas científicas requiere de un cierto grado de consenso definicional; por esa razón, hace tiempo que la *International Sociological Association* (ISA) creó un comité de investigación sobre “Análisis conceptual y terminológico” (RC35), siguiendo los pasos de la *International Political Science Association* (IPSA), que desde hace décadas contaba con un comité similar sobre “Conceptos y Métodos” (fundado por Giovanni Sartori).

2. ¿“Caos definicional” en las ciencias sociales?

A pesar de lo expuesto, las ciencias sociales (y especialmente la sociología) cuentan con una larga tradición de carencia de buenas definiciones de sus conceptos básicos y de consenso sobre las mismas. Algunos de los conceptos más utilizados por los científicos sociales permanecen hoy en día infradefinidos, mal definidos, o simplemente carecen aún de una definición que merezca ese nombre. Son frecuentes las malas prácticas conceptuales tales como:

- ☐ Definiciones inconsistentes o contradictorias del mismo concepto.
- ☐ Infradeterminación, ininteligibilidad o vaguedad de las definiciones.
- ☐ Definiciones que simplemente reproducen conceptos *folk*.
- ☐ Definiciones triviales, circulares o vacías.
- ☐ Visión esencialista de la definición de conceptos.
- ☐ Definiciones ideológicamente sesgadas o “normativas”.
- ☐ Aproximaciones “metafóricas” o “poéticas” a la definición de ciertos conceptos clave.

□ Inconsistencia entre la definición de un concepto y el uso del mismo por parte del mismo autor.

Sin ánimo de exhaustividad, permítaseme enumerar algunas muestras de dichas prácticas por parte de ciertos próceres de la teoría social contemporánea. Así, por ejemplo, define Pierre Bourdieu su conocido concepto de “campo”: “Un campo (...) es un espacio en el que se ejercen efectos de campo (...). Los límites del campo se sitúan en el punto donde cesan los efectos de campo” (Bourdieu, 1992: 75). La circularidad es evidente, violándose la regla lógica básica de que el concepto definido no sea parte de la definición. Dicho autor continua incurriendo en circularidad cuando, pocas líneas antes, afirma que “para construir el campo uno debe identificar las formas de capital específico que operan en él, y para construir las formas de capital específico uno debe conocer el campo” (ibid.).

En el caso de otro de los conceptos “estrella” de Bourdieu, el de *habitus*, los problemas suelen ser más bien de ininteligibilidad y vaguedad de las definiciones que el autor da del mismo; una de las más citadas es la siguiente: el *habitus* consiste en “sistemas de disposiciones duraderas y transferibles, estructuras estructuradas predispuestas para funcionar como estructuras estructurantes, es decir, como principios generadores y organizadores de prácticas y representaciones que pueden estar objetivamente adaptadas a su fin, sin suponer la búsqueda consciente de fines y el dominio expreso de las operaciones necesarias para alcanzarlos” (Bourdieu 1990: 53). Si, armado con esta definición, un científico social empírico tuviese que seleccionar controlada y rigurosamente (no de forma intuitiva) qué tipo de cosas, entidades, acciones o fenómenos en el mundo social constituyen muestras de *habitus* y cuáles no, de forma que otros científicos pudiesen hacer una selección similar a la suya, no cabe duda de que le resultaría sumamente difícil.

Algo similar ocurre con el manido concepto de poder de Michel Foucault, que es utilizado y citado por muchos científicos sociales: “Por poder hay que entender la multiplicidad de las relaciones de fuerza inmanentes y propias del dominio en que se ejercen, y que son constitutivas de su organización; el juego que por medio de luchas y enfrentamientos incesantes las transforma, las refuerza, las invierte; (...) los corrimientos, las contradicciones que aíslan a unas de otras. (...) El poder no es institución, y no es una estructura, no es cierta potencia de la que algunos estarían dotados: es el nombre que se presta a una situación estratégica compleja en una sociedad dada.” (Foucault, 1976: 112-113). O con el concepto de “sentido” que usa la teoría de los sistemas sociales de Niklas Luhmann: “el sentido es la forma general de la disposición autorreferencial hacia la complejidad que no puede ser caracterizada por contenidos determinados (con exclusión de otros)” (Luhmann, 1984: 87). Resulta

complicado imaginar definiciones menos informativas y operativas de los conceptos en cuestión, y parece claro que la fascinación que pueden ejercer entre muchos científicos sociales se debe precisamente a su vaguedad (que permite a cada cual utilizarlos con libertad según sus interpretaciones favoritas), más que a sus virtudes lógicas o conceptuales.

Un caso diferente es el del concepto neomarxista de “clase social”, que frecuentemente ha sufrido definiciones ideológicamente sesgadas o usos claramente inconsistentes con su definición previa. Por ejemplo, muchos debates y propuestas sobre el concepto han procedido implícitamente del siguiente modo: primero, se parte dogmáticamente de que la “clase social” (cualquier cosa que ella sea) *debe* tener poder explicativo del comportamiento social, y, segundo, se redefine el concepto cuantas veces sea necesario para asegurar que designe aquellas propiedades o factores que sabemos de antemano que son causas explicativas de la conducta en un contexto dado (como la posición en jerarquías de autoridad, el nivel educativo, la categoría ocupacional, las dotaciones de mercado, o cualquier combinación de las mismas), aun cuando muchas tengan poco que ver con el espíritu que animaba originalmente a la teoría de las clases.

3. Modos de definir conceptos en ciencias sociales

Las razones de la situación reseñada responden, en parte, a dificultades profundas a la hora de decidir qué constituye una “buena” definición en ciencias sociales. Por ello, en este texto se discutirán los principales tipos de definición que las ciencias empíricas utilizan, y los problemas que implican en las ciencias sociales. A tal efecto, partiremos de la tipología clásica de definiciones de conceptos establecida por Carl Hempel (1952), quien distinguía entre dos modos o tipos de definición: la definición *nominal* o *por estipulación* (simplemente adoptar la convención de utilizar un determinado término para designar un tipo de fenómenos o entidades), y la definición “*real*” o *sustantiva* (que busca capturar algún tipo de propiedad común que determinados fenómenos tienen y que les hace merecedores de ser cubiertos por un mismo concepto).

A su vez, las definiciones sustantivas podían ser, según Hempel, de tres tipos:

- ☐ Las basadas en el análisis del significado (o análisis lingüístico), que intentan capturar el significado previamente existente del concepto en un lenguaje dado (por ejemplo, en un lenguaje natural o *folk*).
- ☐ Las que identifican *clases naturales*, esto es, tipos de fenómenos o entidades que comparten sistemáticamente propiedades similares o responden a procesos causales idénticos.

□ Las basadas en una “*reconstrucción racional*” (en lo que Hempel llamaba “*explication*”) del concepto que dote de coherencia lógica al mismo al tiempo que intenta capturar su significado intuitivo habitual.

En lo sucesivo discutiré el papel que cada uno de esos cuatro tipos de definiciones (las nominales más los tres tipos de definición sustantiva) pueden tener en las ciencias sociales. En primer lugar, mostraré la insuficiencia y dificultades de las definiciones nominales, de las definiciones basadas en el análisis lingüístico o del significado, de las definiciones basadas en clases naturales (de cuya existencia se puede dudar en el ámbito de los fenómenos sociales), y también de las definiciones ‘sociologistas’ o ‘construccionistas’ (exclusivas de algunas corrientes de la ciencia social y, quizá por ello, no consideradas por Hempel en su tipología). Seguidamente, presentaré un tipo de definición inspirada en la “reconstrucción racional” de Hempel, pero directamente basada en el método del ‘equilibrio reflexivo’ que Rawls ha propuesto con éxito en la teoría normativa. Argumentaré que, aunque las definiciones nominales y las basadas en clases naturales (especialmente en la versión defendida por Boyd de ‘clústers homeostáticos de propiedades’) pueden a veces tener un papel importante en ciencias sociales (a diferencia de las ‘sociologistas’ o las basadas en el análisis lingüístico), el método del equilibrio reflexivo es sin embargo la mejor opción a la hora de definir muchos conceptos centrales que identifican objetos de estudio clave para dichas ciencias, si es que éstas deben tener alguna relevancia social.

4. Definiciones nominales en ciencias sociales

"When I use a word," Humpty Dumpty said, in rather a scornful tone, "it means just what I choose it to mean—neither more nor less."

"The question is," said Alice, "whether you can make words mean so many different things."

(Lewis Carroll, 1872: 72)

Quizá con las excepciones de la economía, la demografía y la psicología, la definición de conceptos por estipulación o por convención es poco frecuente en otras ciencias sociales, y cuando se da, las definiciones así formuladas no suelen hallar demasiado eco en la respectiva comunidad científica. Aun así, existen algunos ejemplos claros de definiciones nominales que son habitualmente usadas por los científicos sociales en diferentes sub-disciplinas o campos de investigación. Por ejemplo, el concepto de “utilidad” proveniente de la economía se define convencionalmente, como un valor matemático asociado a un conjunto de preferencias sobre ciertos bienes, servicios o estados del mundo. Asimismo, conceptos como el de “tasa de movilidad social relativa” en sociología son aceptados por la práctica totalidad de los practicantes de la disciplina, en este caso como designando a un cociente que indica el grado de movilidad social ascendente de una clase o grupo social en relación a las demás.

Las definiciones nominales, sin embargo, tienen una limitación importante, que a mi juicio es la razón de su escaso éxito como estrategia conceptual general en las ciencias sociales. Si todos los conceptos de la sociología, por ejemplo, fuesen definidos convencionalmente, la impresión que muchos científicos sociales (y muchos legos) tendrían es que la disciplina se habría convertido en una especie de “*Humpty-Dumpty science*”, en la que las palabras significan lo que nosotros, los sociólogos, queramos que signifiquen (Gerring, 2001), sin ningún tipo de relación necesaria con su significado habitual. No hay duda de que así es como funcionan muchos conceptos en las ciencias de la naturaleza. Sin embargo, muchos conceptos de las ciencias sociales no podrían ser unánimemente definidos por estipulación sin crear serios problemas intuitivos y pragmáticos tanto a científicos sociales como a legos. Piénsese, por ejemplo, en el exotismo de la definición de “trabajo” que hacían Schütz y Luckmann en *The Structures of the Life-World* como cualquier operación o acción que persigue “cambiar el mundo circundante de un modo significativo” (1983:11): en ese sentido, ellos mismos reconocían que actividades como dar un beso o casarse serían “trabajar”. ¿Es este el tipo de definiciones que pueden resultar más fértiles en las ciencias sociales?

5. La definición de conceptos como “análisis lingüístico”

El primer tipo de definición sustantiva que Hempel consideraba era el análisis lingüístico de un concepto. Este ha sido tradicionalmente el método empleado por la filosofía analítica y del lenguaje para definir conceptos: proponer una definición que trate de capturar el significado habitual del concepto en el lenguaje cotidiano o “natural”, y, mediante ejemplos o contraejemplos que muestran usos del término discordantes con la definición, ir ajustándola hasta capturar las intuiciones más comunes al respecto. La definición mediante análisis del significado, por tanto, sirve para definir un término que ya tiene un uso previo, y no lo hace por estipulación sino proporcionando una locución sinónima que es comprendida previamente en el lenguaje en el que se usaba el término a definir. Las definiciones recogidas en los diccionarios de una lengua, por ejemplo, son definiciones de este tipo.

En ciencias sociales, muchos de los conceptos básicos se designan con términos que son de uso habitual en el lenguaje cotidiano, por lo que se podría pensar que esta estrategia sería especialmente indicada para las mismas. Sin embargo, como advertía el propio Hempel (y como vieron muchos otros filósofos analíticos y post-analíticos), el análisis lingüístico adolece de dos importantes problemas: en primer lugar, los términos y conceptos utilizados en los lenguajes naturales no cumplen con la llamada “condición de *determinación*”, esto es, las condiciones para su aplicación no están bien determinadas en dichos lenguajes: en ninguno de ellos existe una regla unívoca y sin

excepción que determine a qué tipo de cosas o procesos se puede aplicar cada término o concepto y a cuáles no; dicho de otro modo: el significado de las palabras de un lenguaje natural no está completa y perfectamente determinado. En segundo lugar, tampoco se cumple la condición de *uniformidad en el uso*: las condiciones de aplicación de los términos de un lenguaje natural no son las mismas para todos los usuarios de ese lenguaje en el tiempo *t*. Lo que la falta de satisfacción de ambas condiciones implica es que resulta futil intentar una definición lógicamente rigurosa de conceptos mediante análisis lingüístico. Como brillantemente demostró Wittgenstein en sus *Investigaciones filosóficas*, lo máximo que podremos encontrar son ciertos “parecidos de familia” entre todas las entidades y sucesos designados por un mismo concepto o término, pero ello dista mucho de las exigencias lógicas que los conceptos científicos deberían satisfacer.

Tampoco parece esta, por tanto, una estrategia aconsejable para la definición de conceptos en las ciencias sociales. Y es que existe, en el caso de los conceptos científicos, una tercera razón para rechazarla: la definición mediante análisis lingüístico haría a los científicos esclavos del uso habitual de los términos en el lenguaje cotidiano, cuando a menudo las exigencias lógicas, teóricas y empíricas hacen conveniente, e incluso necesario, el alejarse de dicho uso. Lo que vamos advirtiendo, por tanto, es que los científicos sociales nos enfrentamos a un *trade-off* nada confortable: por un lado, intuitivamente queremos conceptos que no sean completamente discontinuos con el uso que los términos correspondientes tienen en la vida social, pero por otro, como científicos, no podemos estar a expensas de ese uso para formular definiciones lógicamente rigurosas de los conceptos que utilizamos en las teorías científico-sociales. ¿Existe algún tipo de equilibrio aceptable o no arbitrario entre ambas pretensiones?

6. ¿Hay clases naturales en los fenómenos sociales?

La solución más frecuente entre los científicos de otras disciplinas y entre los filósofos de la ciencia ha sido frecuentemente esta: las definiciones de conceptos científicos deben estar orientadas a identificar *clases naturales*. Los objetos que constituyen una clase natural poseen *todos* ellos (y *sólo* ellos) una serie de propiedades necesarias y suficientes para identificarse como miembros de esa clase (por ejemplo, un animal es una ballena si es un mamífero con una cierta anatomía que vive en un entorno acuático, que tiene toda una serie de propiedades comunes a todas las ballenas, y que, tomadas en conjunto, sólo ellas poseen). Las clases naturales, se suele decir desde que Platón así lo expresó, “cortan” la realidad por sus junturas, no son clasificaciones arbitrarias o convencionales, su existencia no depende de la voluntad o percepción de los seres humanos.

Las definiciones basadas en la identificación de clases naturales, por tanto, especifican las características empíricas que comparten todos los objetos designados por el concepto definido, y sólo por ellos. Este tipo de definiciones tienen una indudable ventaja: proporcionan información empírica sobre una clase de objetos (y no meramente información sobre el uso lingüístico de algunos términos o palabras), puesto que especifican cuáles son las condiciones necesarias y suficientes para que un objeto sea una *muestra* o *ejemplar* del *tipo* o concepto definido. Al hacerlo, permiten hacer inferencias y generalizaciones inductivas a partir de una muestra concreta del concepto, y ayudan, por tanto, a las teorías científicas a encontrar leyes. Por ejemplo, si las ballenas son una clase natural, al clasificar un objeto como una ballena sólo por su aspecto exterior, automáticamente sabremos muchas otras cosas sobre su anatomía interna, sus necesidades, e incluso su genética; si, a la inversa, observamos que una muestra de ballena (identificada por su aspecto exterior) tiene ciertas propiedades anatómicas internas, podremos concluir con alguna certeza que el resto de ejemplares de la clase tienen similares o idénticas características.

Sin embargo, como advierte Ramsey (1998), la existencia de clases naturales como el agua o las ballenas (y otras muchas similares) plantea un cierto enigma, pues implica que, en muchos casos, hay un modo intuitivo o inmediato de identificar ejemplares de una clase natural independientemente del conocimiento de su “esencia” (de las propiedades naturales que comparten todos los ejemplares de una clase y que explican que constituyan una clase): el agua puede ser fácilmente identificada sin saber que su “esencia” química consiste en ser H₂O; las ballenas o los perros, o los mismísimos seres humanos, pueden ser fácilmente identificados y clasificados como tales sin necesidad de conocer el código genético de su especie. Dicho de otro modo, parece existir una sorprendente convergencia entre nuestros conceptos y clasificaciones intuitivas o precientíficas y los conjuntos de propiedades reales (muchas de ellas no visibles) que constituyen como clase natural a una serie de objetos. La explicación tradicional de esa convergencia es que los seres humanos clasificamos intuitivamente los objetos naturales y los seres vivos en función de las características más prominentes de su apariencia externa, y esas características están causalmente conectadas con las propiedades más “esenciales” que los constituyen como ejemplares de una u otra clase natural.

El problema es que esta conexión difícilmente puede darse por supuesta cuando hablamos de objetos sociales o culturales. Existe una mucho mayor variabilidad y maleabilidad en las formas en que los seres humanos clasificamos espontáneamente esos objetos en el tiempo y el espacio, y los procesos causales responsables de su aparición son tan complejos e intrincados que resulta muy difícil identificar conjuntos

de propiedades que sean compartidos por todos los ejemplares de tipos conceptuales como (los que la gente designa como) “revoluciones”, “democracias”, “trabajo”, “jóvenes”, etc., y sólo por ellos. La idea de que podemos encontrar algo similar a las clases naturales en la vida social ha sido, por esta razón, seriamente discutida. Además de la razón que se acaba de mencionar, otras muchas se han aducido en contra de esta posibilidad, como, por ejemplo:

- El hecho de que muchas clases de fenómenos o de objetos en la sociedad son *interactivas* (Hacking, 1999), esto es, los agentes pueden reaccionar frente a ellas y acabar cambiándolas (piénsese, por ejemplo, en la históricamente cambiante consideración de determinadas conductas o estados como enfermedades mentales).
- La existencia de clases naturales implica, como se ha dicho, la existencia de leyes de tipo nomológico, pero existen dudas muy serias sobre la posibilidad de formular tales leyes en el ámbito de los fenómenos sociales.
- Tratar de identificar clases naturales en el ámbito de lo social podría conducirnos a un cierto “esencialismo social” que acabase atrapado en argumentos tautológicos (como los que lastraron algunas explicaciones funcionalistas clásicas en sociología o algunas tesis de la tradición marxista-hegeliana).
- La *realizabilidad múltiple* de muchos fenómenos sociales (esto es, el hecho de que idénticos o similares fenómenos macrosociales puedan ser el resultado de muy diferentes configuraciones de fenómenos en el nivel microsocial) dificulta enormemente la explicación de todos los ejemplares de un mismo tipo de fenómeno social mediante los mismos procesos causales o mediante leyes de cobertura.

Por todos estos motivos, algunos científicos sociales como Daniel Little (2008) han acabado por abrazar el siguiente lema: “Be realist about social mechanisms but not about social kinds!” (sed realistas con los *mecanismos* sociales, pero no con las *clases*). Esto es, los científicos sociales harían bien en abandonar la pretensión de “descubrir” clases naturales en el ámbito de lo social, y en focalizar su atención en los mecanismos y factores causales que explican la aparición de fenómenos sociales particulares. O, dicho de otro modo, clasifiquemos las causas explicativas (los tipos de mecanismos), no los fenómenos a explicar, y dediquémonos a ofrecer explicaciones sustantivas de fenómenos reales, en vez de a intentar buscar sus supuestas “esencias”.

7. El construccionismo social y las definiciones emic

Aunque Hempel no la tuvo en cuenta en su tipología, existe una estrategia de definición sustantiva diferente de las anteriores y propia de ciertas corrientes teóricas y epistemológicas de disciplinas como la sociología o la antropología. En efecto, al decir de algunos autores que podríamos calificar (a falta de una denominación mejor) como

“construccionistas sociales”, un fenómeno social dado puede considerarse como ejemplar del concepto C si es “socialmente considerado” como tal. Por ejemplo, algunos antropólogos construccionistas aducen la futilidad de definir teóricamente conceptos como el de “familia”, y abogan por considerar como “familia” cualquier modo de convivencia o grupo humano que una cultura particular considere como tal, o incluso por abandonar el concepto y simplemente usar los términos y definiciones folk que dicha cultura utilice (en lo que se conoce en antropología como aproximación *emic* a la cultura).

En sociología o en teoría política existen también ejemplos de conceptos definidos de este modo. Un concepto importante de la ciencia política es el de “nación” o “identidad nacional”, pero las discusiones sobre la definición del mismo han sido intensas, e incluso han traspasado la academia para desplazarse al propio debate político. Según una perspectiva construccionista, una “nación” existe si un número suficientemente numeroso de personas creen que son una nación, con lo que el concepto queda lógicamente vacío, y se encomienda la determinación de su significado a los usuarios. Del mismo modo, en la sociología del trabajo, Ray Pahl (1984) defendió la tesis de que el “trabajo” no puede definirse teóricamente, pues consiste en toda aquella actividad que sea socialmente considerada como tal en una determinada cultura y época histórica.

Obsérvese la diferencia entre las definiciones construccionistas y las basadas en el análisis del uso común del concepto (el análisis lingüístico o del significado), analizadas anteriormente: las primeras, a diferencia de las segundas, no intentan siquiera identificar cuál es la definición implícita o subyacente en los usos comunes del concepto, intentando capturar un supuesto significado unívoco bajo dichos usos. Los construccionistas no necesitan, de hecho, una definición lógicamente coherente con los usos sociales del concepto, dado que adoptan un enfoque *emic*: simplemente, el modo en el que los “nativos” usan los conceptos es correcto y no hay nada más que el teórico deba conocer. Huelga decir que el construccionismo así entendido, más que aportar una nueva estrategia de definición científico-social de conceptos, abdica de dicha tarea teórica y la declara absurda e incluso perniciosa (por etnocéntrica), condenándose a sí mismo a una labor puramente descriptiva de cuya supuesta neutralidad epistémica y cientificidad cabe dudar seriamente.

Sin embargo, las definiciones construccionistas sí comparten con el análisis del significado los problemas que este presentaba a la hora de definir conceptos: en primer lugar, el de la indeterminación del uso por el significado; si cualquier cosa que los “nativos” llamen “trabajo” es trabajo, o cualquier grupo que crea ser una “nación” lo es, entonces seguimos careciendo de una regla sustantiva que nos informe de las

condiciones de aplicación del concepto, y estaríamos aceptando como estrategia de definición la pura arbitrariedad propuesta por Humpty-Dumpty en la fantasía de Carroll: tal y como le responde a Alicia, la cuestión no es si *podemos* darle a las palabras el significado que queramos, sino “which is the master”, esto es, quién manda. Para el construccionista está claro: manda todo el mundo menos la ciencia social y las reglas de la lógica.

En segundo lugar, una definición construccionista también se enfrentará al problema de la no uniformidad en el uso social de los conceptos, esto es, al hecho de la ausencia de consenso sobre su significado en el interior de cada cultura. Si resulta que los “nativos” de una cultura dada llaman “trabajo” a actividades diferentes y ofrecen definiciones muy alejadas e incluso contradictorias de ese concepto, entonces una perspectiva construccionista debería aceptarlas todas ellas como “válidas”, y aceptar, por tanto, definiciones contradictorias. El construccionista puede tener una actitud relajada frente a todas estas implicaciones, pero el científico social empírico que busca explicaciones causales para los problemas y enigmas de la ciencia social seguramente quedará insatisfecho y seguirá intentando definir sus conceptos de un modo más fértil.

8. Las definiciones como “reconstrucciones racionales”

El último tipo de definición que Hempel consideraba era la “reconstrucción racional” (que también denominaba “*explication*” o “*ellucidation*”). A su juicio, esta estrategia combina elementos de análisis del significado (como los de la estrategia del análisis lingüístico) con elementos de análisis empírico (como los de las definiciones basadas en clases naturales). Se trata, en este caso, de confrontar los rasgos empíricos prototípicos de tipos de fenómenos que intuitivamente quedan cubiertos por un concepto con el uso lingüístico habitual del término que los designa, de forma que podamos “elucidar” de forma coherente el significado “nuclear” de dicho concepto. Hempel sugiere que ninguno de ambos elementos (los rasgos empíricos prototípicos de los ejemplares del concepto y el uso lingüístico del mismo) tiene un privilegio *ex ante* sobre el otro a la hora de determinar la definición que acabemos adoptando. Por el contrario, la definición mediante reconstrucción racional es un proceso prudencial, que debe operar caso por caso y estar abierto a revisión permanente.

La tesis que defenderé a continuación es que esta estrategia de definición guarda una estrecha similitud con la metodología del “equilibrio reflexivo” propuesta por John Rawls (1971) para la formulación de teorías normativas en filosofía política.

9. El equilibrio reflexivo en la filosofía política

La idea rawlsiana del equilibrio reflexivo (si no la expresión) fue explicitada con claridad por primera vez por Nelson Goodman (1955) en el contexto de una discusión sobre la justificación de nuestras reglas habituales de inferencia. Posteriormente, fue John Rawls quien la popularizó en el campo de la filosofía política, como método para la construcción de teorías aceptables de la justicia distributiva.

El procedimiento propuesto por Rawls puede resumirse (muy simplificado) del siguiente modo:

- Puesto que no podemos contrastar la validez de nuestras teorías normativas confrontándolas con los hechos (pues aquéllas tratan sobre cómo *debería ser* el mundo, no con cómo es), la única opción disponible es contrastarlas con nuestras *intuiciones morales*.
- Sin embargo, es obvio que dichas intuiciones pueden a menudo ser erróneas, inconsistentes, diversas e incluso contradictorias, de modo que, en primer lugar, debemos tratar de articularlas en la forma de un conjunto de principios morales lógicamente consistente.
- Seguidamente, podemos derivar implicaciones prácticas que la aplicación de dichos principios tendría en situaciones concretas (ya sean reales o hipotéticas).
- Al hacer tal cosa, es posible que encontremos consecuencias de la aplicación de los principios que contravengan otros principios morales robustos u otras intuiciones sólidas.
- En tales casos, debemos alcanzar un equilibrio reflexivo entre los principios y las intuiciones, modificando o abandonando aquellos principios que contradigan intuiciones muy fuertes, y/o modificando o abandonando aquellas intuiciones que contradigan principios muy robustos, repitiendo el proceso hasta que las contradicciones desaparezcan o sea muy difícil encontrar ejemplos de implicaciones prácticas problemáticas.

Según Rawls, el equilibrio así resultante, y la teoría normativa que se base en él, aunque siempre provisional (nunca cabe descartar que acaben apareciendo implicaciones prácticas problemáticas), es lo mejor que podemos obtener hasta que encontremos nuevas inconsistencias o implicaciones intuitivamente incorrectas cuando apliquemos la teoría a casos concretos. Valga decir que la propuesta rawlsiana, desde que fue formulada, ha conocido un indudable éxito y hoy día suscita un amplio consenso en el ámbito de la filosofía política y la teoría de la justicia.

10. El equilibrio reflexivo como estrategia de definición de conceptos

¿Podría aplicarse el procedimiento del equilibrio reflexivo a la tarea de definición de conceptos en las ciencias sociales? Parece claro que las propiedades del mismo

(como las de la “reconstrucción racional” hempeliana) resultan especialmente indicadas para enfrentarse al *trade-off* entre rigor lógico-conceptual y aceptabilidad intuitiva que, como ya se dijo, atenaza a la definición de muchos conceptos básicos de las ciencias sociales. La idea general es que la definición adecuada de muchos de esos conceptos (como “trabajo”, “familia”, “desigualdad”, “clase social”, “norma social”, “valores”, “identidad social”, “democracia”, “política”, “nación”, etc.) no requiere únicamente la aplicación de reglas lógicas, sino también capturar de algún modo las intuiciones nucleares habituales que subyacen bajo el uso ordinario del concepto. Pero, dado que esas intuiciones y los usos lingüísticos ordinarios son frecuentemente vagos e inconsistentes, las definiciones científico-sociales deberían reconstruir su sentido de forma lógicamente rigurosa.

De modo similar al método rawlsiano en filosofía política, esta estrategia de definición consistiría en:

- Articular, en primer lugar, nuestras intuiciones más sólidas sobre el significado del concepto en una definición formal (preferiblemente especificando condiciones necesarias y suficientes para la aplicación del concepto a ejemplares concretos).
- En segundo lugar, intentar hallar contraejemplos, esto es, casos que intuitivamente quedan cubiertos por el concepto pero que la definición propuesta no captura, o, a la inversa, casos que son capturados por la definición, pero que intuitivamente resulta problemático considerar como ejemplares de ese concepto.
- Finalmente, alcanzar un equilibrio reflexivo mediante la modificación de las condiciones incluidas en la definición y/o el abandono como erróneas o confusas de algunas de las intuiciones en disputa; en el límite ideal, esta operación se llevaría a cabo hasta que sea difícil o imposible encontrar nuevos contraejemplos.

Si bien es cierto que esta estrategia como tal no ha sido sistematizada y explicitada por la metodología de las ciencias sociales, y que su similitud con el equilibrio reflexivo rawlsiano no ha sido advertida, también lo es que la práctica real de muchos teóricos y científicos sociales cuando definen algunos conceptos clave de sus teorías se acerca a su aplicación implícita, pues, en efecto, parecería que el sentido común nos llevase en esa dirección: como afirma Follesdal (1996: 202), cuando definimos un concepto “deseamos encontrar formas de descripción y distinciones que encajen con el material, al tiempo que crear claridad y cohesión en torno al mismo”.

11. La estrategia del equilibrio reflexivo vs. el análisis lingüístico

Es importante advertir las decisivas diferencias que existen entre la estrategia del equilibrio reflexivo y la del análisis del significado (o lingüístico), que discutimos en una sección anterior. La primera, y notable diferencia es que en el equilibrio reflexivo rawlsiano los elementos de contraste para los principios teóricos no son cualquier tipo

de intuiciones o juicios preteóricos que podamos tener, sino únicamente los “juicios bien ponderados” (*well-considered judgements*), a saber, aquellos que siguen en pie tras una reflexión y examen mínimamente meticuloso (y no son simplemente disparados, por ejemplo, por una reacción emocional pasajera).

En segundo lugar, mientras en el análisis lingüístico el equilibrio se alcanza mediante una adaptación “en una sola dirección” (las definiciones deben capturar los usos lingüísticos y las intuiciones habituales, esto es, adaptarse a ellas), en el equilibrio reflexivo la adaptación funciona en ambas direcciones: en ocasiones serán los principios teóricos los que deban ser modificados o abandonados para que la definición sea coherente con sólidas intuiciones, pero en otras ocasiones deberán ser dichas intuiciones las que “cedan” ante las exigencias lógicas de coherencia de una determinada definición formal. Parafraseando a Goodman, diríamos que en el proceso de construir una definición mediante equilibrio reflexivo, abandonaremos (o modificaremos) aquellas intuiciones que contradigan condiciones de una definición que no estamos dispuestos a suprimir, y aquellas condiciones de una definición que contradigan intuiciones de las que no estamos dispuestos a prescindir. El método del equilibrio reflexivo nos conducirá a seleccionar, evaluar y disciplinar caso por caso el “caos” intuicional existente sobre el significado de un concepto, algo que el análisis lingüístico no necesariamente exige.

Es importante insistir en que el equilibrio reflexivo no necesita suponer ningún tipo de corrección o validez especial en nuestras intuiciones preteóricas (lo cual, por otro lado, chocaría con amplia evidencia empírica proporcionada por la psicología cognitiva y la experimentación conductual). De hecho, como el propio Hempel sugería, las definiciones en términos de “reconstrucción racional” no son “verdaderas” o “válidas” en el sentido en que lo pueden ser las teorías, hipótesis o afirmaciones sobre el mundo, sino que deben evaluarse por su grado de fertilidad teórica y empírica, por la medida en que resultan más o menos útiles para seleccionar la evidencia relevante y los objetos de investigación adecuados.

En tercer lugar, tanto Rawls como algunos comentaristas autorizados de su obra como Daniels (1996) distinguen entre el equilibrio reflexivo “estrecho” y el “amplio”, siendo éste último el defendido por Rawls. Cuando buscamos un equilibrio reflexivo “amplio”, no trabajamos únicamente con principios teóricos y “juicios bien ponderados”, sino que, además, tomamos en consideración teorías y creencias de fondo sobre el mundo, sobre otros conceptos, y sobre lo que constituye una buena práctica teórica; por ejemplo, en el caso de las definiciones conceptuales, podríamos tomar en cuenta teorías y casos concretos que muestren la fertilidad de determinadas operaciones definicionales, o de determinadas maneras de definir un concepto.

12. ¿Qué conceptos deberían definirse mediante equilibrio reflexivo?

Incluso si las definiciones nominales o las basadas en clases naturales son posibles en algunos casos, existen conceptos clave en las ciencias sociales que no pueden ser adecuadamente definidos de ese modo, y de los cuales difícilmente podemos prescindir. Se trata de conceptos que sólo pueden ser satisfactoriamente definidos usando la estrategia del equilibrio reflexivo (o reconstrucción racional). Típicamente, este tipo de conceptos:

- Tienen un uso habitual en la vida cotidiana: son conceptos preteóricos, pre-existentes a la ciencia social, pero que ésta toma “prestados” para ciertos propósitos.
- Carecen de un significado preciso y claramente delimitado, sus fronteras son vagas y su sentido es a menudo objeto de disputas.
- Son, sin embargo, teóricamente relevantes, y por tanto exigirían una definición científico-social rigurosa.
- Son, además, normativamente importantes, dado que determinadas cargas y beneficios para los individuos y grupos de una sociedad dependen de cómo se definan en el proceso político o en la vida social.

Algunos debates definicionales recurrentes en ciencias sociales tienen que ver con este tipo de conceptos. Valgan como ejemplos, sin ánimo de exhaustividad, discusiones como las habidas sobre los conceptos de “clase social” (Wright, 1985: 20ss), “nación”, “trabajo”, “familia”, “Estado del bienestar”, “política” (véase ya la discusión al respecto de Weber en *La política como vocación*), “religión” (por ejemplo, ¿debe dársele una definición sustantiva o funcional?), “poder”, “ideología”, “juventud”, o similares.

13. La relevancia de las definiciones basadas en el equilibrio reflexivo

Se podría preguntar por qué deberían los científicos sociales definir conceptos como los citados mediante la estrategia del equilibrio reflexivo, en vez de simplemente hacerlo mediante definiciones puramente nominales (o definiciones basadas en clases naturales, si las encuentran), y luego “traducir”, si fuese necesario, esos conceptos en los términos del lenguaje cotidiano o preteórico. Creo que hay dos respuestas posibles a esta pregunta, que han sido ambas utilizadas en la historia de las ciencias sociales.

La primera es la respuesta dominante o más frecuente, pero me parece de dudosa solidez. Consistiría en decir que, dado que las ciencias sociales trabajan con las creencias y deseos de los agentes (esto es, con estados mentales que tienen un contenido proposicional) como parte de sus *explananda* y de sus *explanans*, deben trabajar por fuerza con los conceptos y la terminología que esos agentes usan en su vida cotidiana como constitutivos de esas creencias y deseos. En ocasiones, esto ha

recibido el nombre de *reflexividad* de la ciencia social. Sin embargo, no creo que sea una buena razón para preferir las definiciones basadas en el equilibrio reflexivo frente a las nominales o a las basadas en clases naturales, por la sencilla razón de que, al igual que un carpintero no necesariamente debe trabajar con herramientas de madera, tampoco la ciencia social está obligada de por sí a utilizar los mismos conceptos empleados por aquellos cuya conducta es su objeto de estudio (si ello fuese así, además, ¿por qué no debería aplicarse la misma regla a la biología cuando trata del ser humano?). Lo único que muestra el argumento expuesto es que los conceptos preteóricos pueden (y seguramente deben) ser *objetos* de investigación para la ciencia social, pero no que deban ser necesariamente *herramientas* de la misma o tener papel alguno en la construcción de sus propias teorías científicas.

La segunda respuesta, inspirada en algunos argumentos metodológicos de Weber, me parece mucho más prometedora: las definiciones basadas en el método del equilibrio reflexivo son necesarias porque sin ellas sería imposible la *selección de objetos de estudio relevantes* para los científicos sociales. Piénsese, por ejemplo, en objetos habituales de investigación científico-social como el desempleo, la delincuencia y la desviación social, la inmigración, la etnicidad, el nacionalismo, las desigualdades sociales y económicas, las revoluciones y revueltas, la modernidad, el terrorismo, la democracia, las políticas de bienestar social, el funcionamiento de los mercados, los conflictos sociales y políticos, etc. A poco que se reflexione, parece obvio que identificamos dichos objetos (a veces como *explananda*, a veces como *explanans*), tomándolos “prestados” del lenguaje ordinario, por razones eminentemente *normativas* o *policy-oriented*.

Podría aducirse con razón que la selección de objetos de investigación en otras ciencias ha sido siempre una de las motivaciones del interés filosófico por las clases naturales. Pero, en la ciencia social, esa selección conduce por fuerza al uso de conceptos y consideraciones que están estrechamente vinculadas con las preocupaciones de la vida social pretéorica o de la agenda política de una determinada sociedad. Como advierte Daniel Little (2008), tales objetos no son clases naturales (o, en su denominación, “*social kinds*”): resulta imposible capturar todos sus ejemplares potenciales mediante un conjunto de rasgos compartidos por todos ellos y sólo por ellos; resulta aún más inviable explicarlos todos mediante las mismas leyes o procesos causales nomológicos. Si identificamos objetos como “el terrorismo” o “las revoluciones” como temas de interés para las ciencias sociales es por razones normativas y políticas, no porque pensemos que existe una esencia subyacente o propiedad causal común a todos los ejemplares intuitivamente capturados por esos conceptos.

El problema es fácil de entender: en ausencia de un equilibrio reflexivo, nos enfrentaríamos, en estos casos, a una engorrosa elección entre unos conceptos *folk* vagamente definidos, por un lado, y unos conceptos precisos y “bien” definidos pero de uso fuertemente contraintuitivo, que carecerían de sentido para los agentes sociales, por otro. Las teorías y explicaciones que la ciencia social ofrece, sin embargo, tratan con frecuencia de “tener sentido” también para los agentes cuya conducta se trata de explicar, o para los *policy-makers* que actúan en el ámbito en cuestión. *Los científicos sociales tendemos a desear que nuestros conceptos tengan un significado que no sea radicalmente discontinuo con el que tienen en su uso ordinario por parte de los agentes sociales.* De otro modo, acabaríamos disponiendo de conceptos como aquellos de los que Borges decía que “no admiten la menor réplica y no causan la menor convicción” (*Ficciones*, p.22).

No es entonces sorprendente que el único proyecto sistemático de definición rigurosa de conceptos y unificación conceptual en las ciencias sociales, la tradición de análisis y formación de conceptos en ciencia política iniciada por Giovanni Sartori (véase Collier y Gerring, 2009), utilice implícitamente el método que hemos descrito. Como afirma uno de los discípulos de Sartori, “la formación de conceptos en ciencias sociales debe ser entendida como un intento de mediación entre el mundo del lenguaje (así como de nuestro mundo cognitivo prelingüístico) y el mundo de las cosas (más allá del lenguaje)” (Gerring, 2001: 37). Lo que Gerring (2001: 40) ha denominado “resonancia” (“*resonance*”), esto es, la familiaridad con el uso de un concepto en contextos ordinarios, es un criterio importante de bondad conceptual. Un concepto definido de forma muy idiosincrática probablemente no resultará muy fértil ni generará un mínimo consenso en la comunidad científico-social. Es, en este sentido, interesante la propuesta de este autor cuando sugiere la adopción de la siguiente regla: “El lenguaje cotidiano debería ser entonces considerado como estableciendo el nivel *mínimo* de complejidad lingüística por encima del cual la ciencia social puede elevarse (mediante la creación de nuevos términos o la redefinición especializada de los que ya están establecidos), pero por debajo del cual no debería caer” (Gerring, 2001: 67).

14. Vías alternativas para la definición de los conceptos sociales

Examinemos, antes de concluir, algunas opciones para la definición de conceptos que los científicos sociales podrían plantearse como alternativas a la que se acaba de defender.

Opción 1. *¡Desconectad la ciencia social del pensamiento pre-teórico y de las preocupaciones normativas de la vida cotidiana! Definid por estipulación y/o buscando clases naturales!* Ya hemos visto cuáles serían las dificultades de esta estrategia. Cabe preguntarse, como hemos hecho, si es siquiera viable, y si no acabaríamos re-

introduciendo implícitamente conceptos *folk* en la delimitación de nuestros objetos de investigación. Pero, como también se ha sugerido, el más alto precio que la ciencia social pagaría por escoger esta opción se mediría en términos de su relevancia social. En este sentido, cabe cuestionar la idea heredada de ciertas sociologías de la segunda mitad del siglo veinte (y defendida por teóricos como Pierre Bourdieu o Peter Berger) según la cual la ciencia social debería partir de una “ruptura epistemológica” con la perspectiva ordinaria: en concreto, ¿por qué el supuesto de una conexión sistemática entre los conceptos científicos y los ordinarios debe ser mucho peor que el supuesto de su *desconexión* sistemática?

Opción 2. *¡Olvidad los conceptos y sus definiciones! Trabajad sólo con acciones, variables, relaciones y correlaciones!* De nuevo, si adoptásemos esta estrategia, aún deberíamos identificar, aislar y clasificar “acciones”, “relaciones”, “variables”, etc., de modo que los conceptos volverían a “colarse” implícitamente por la puerta trasera. El problema es que para describir la realidad significativamente necesitamos conceptos, y más nos vale que tengan definiciones teóricas explícitas.

Opción 2bis. *¡Olvidad los conceptos y sus definiciones! Trabajad sólo con mecanismos!* Una variante (hoy de moda) de la segunda opción consistiría en clasificar los fenómenos según los mecanismos causales que los producen, en vez de según sus similitudes aparentes u observables, y, por tanto, tratar de identificar clases naturales sin “esencias”, constituidas únicamente por un común patrón causal. La propuesta de Richard Boyd (1999) de concebir las clases naturales como “clústers homeostáticos de propiedades” estaría muy cercana a esta estrategia, pues sostiene que un mecanismo causal puede ser responsable de la co-ocurrencia de ciertos conjuntos (o clústers) de propiedades que típicamente aparecen agrupados en la mayoría de los ejemplares de una aparente “clase natural”; al depender dicha co-ocurrencia de la operación del mecanismo, que puede a su vez estar condicionada por la presencia de otros factores, la clase natural en cuestión no estaría regida por leyes nomológicas y admitiría la existencia de ejemplares que no mostraran todas las propiedades del clúster típico, o que de ejemplares que las mostraran pero sin pertenecer a la clase. Según Boyd, este modo de entender las clases naturales podría hacer su propuesta especialmente indicada para las ciencias humanas y sociales. Sin embargo, la misma crítica mencionada anteriormente se aplicaría aquí, puesto que para describir un mecanismo debemos identificar, aislar y clasificar las entidades y procesos que lo constituyen, y por lo tanto no escaparíamos a la necesidad de definir los conceptos que nos permiten identificar el mecanismo según criterios que no consisten en la identificación de “clústers homeostáticos de propiedades”.

En realidad, cualquiera de las opciones hasta aquí descritas supondrían un serio problema para la relevancia de las ciencias sociales. Piénsese en dos tipos de desconexión posibles entre las definiciones que estas opciones defienden y las que resultarían de una definición basada en un equilibrio reflexivo (o, para el caso, preteórica):

□ En primer lugar, imaginemos varios posibles casos/ejemplares cubiertos por una misma definición basada en un equilibrio reflexivo, pero generados por diferentes mecanismos causales: por ejemplo, una “revolución” puede ser provocada por un mecanismo de “privación relativa” de una determinada minoría social, por la miseria generalizada de la mayoría de la población, o por la indignación religiosa (por mencionar sólo tres posibilidades). ¿Deberíamos, en tal caso, sustituir el término “revolución” por tres etiquetas conceptuales diferentes, como “revolución provocada por M1”, “provocada por M2”, y “provocada por M3”?

□ A la inversa, imaginemos varios posibles casos/ejemplares cubiertos por dos definiciones diferentes basadas en un equilibrio reflexivo, pero que son explicables mediante el mismo mecanismo causal. Por ejemplo, el mecanismo de la “ignorancia plural” explica la perpetuación de una dictadura tanto como el sobreconsumo de alcohol entre los jóvenes universitarios. ¿Deberíamos eliminar los términos “perpetuación de una dictadura” y “sobreconsumo de alcohol” para sustituirlos por la etiqueta conceptual “fenómenos provocados por la ignorancia plural”?

Parece evidente que en ambos casos, la respuesta de la inmensa mayoría de los científicos sociales sería negativa.

Opción 3. *¡Olvidad la teoría! ¡Simplemente aceptad los conceptos folk como los únicos reales y significativos!* Cabe temer que esta opción fuese simplemente equivalente a la de *¡Olvidad la ciencia social!* (y por tanto, vuestros empleos), con lo que la discusión se detendría aquí.

15. Conclusión

Si descartamos las anteriores estrategias como opciones generalizadas, todo lo que nos queda en las ciencias sociales a la hora de definir muchos conceptos clave es la opción del equilibrio reflexivo. Sin duda, no se trata de un método perfecto, ni siquiera demasiado parsimonioso. No nos ofrece un algoritmo para construir definiciones. Pero es mejor que cualquiera de los demás en el caso del tipo de conceptos básicos que hemos estado mencionando.

Las definiciones basadas en un equilibrio reflexivo no siempre serán simples o elegantes, y no siempre evitarán todos los contraejemplos, pero tampoco las demás definiciones lo harán. Podríamos estar tentados de pensar que resulta preferible conservar la simplicidad de nuestras definiciones tanto como sea posible, aun al precio

de admitir definiciones altamente contraintuitivas, puesto que la simplicidad siempre redundaría en una mayor fertilidad y tratabilidad de nuestros modelos y teorías. Sin embargo, una vez más, ello no nos evitaría la tarea que el método del equilibrio reflexivo es capaz de hacer con algunos conceptos clave, sino que simplemente aconsejaría cómo tratar con uno de los *trade-off* que dicha tarea involucra (simplicidad vs. cobertura de la definición).

La conclusión que creo cabe extraer es la siguiente: el método del equilibrio reflexivo (lo que Hempel llamaba “reconstrucción racional”) ofrece una manera sensata y no arbitraria para formular, revisar, actualizar y mejorar la calidad de las definiciones de muchos conceptos clave de las ciencias sociales. Al mismo tiempo, debe admitirse que en numerosos casos pueden ser convenientes definiciones nominales o puramente estipulativas de algunos conceptos, e incluso, si descubriéramos alguna que mereciese el nombre, definiciones basadas en clases naturales. Por tanto, la elección óptima para las ciencias sociales es probablemente un equilibrio adecuado entre la *Opción 1 (supra)* y la estrategia del equilibrio reflexivo, utilizando una u otra opción dependiendo del papel de cada concepto en las teorías e investigaciones científico-sociales.

Bibliografía

- Borges, J. L. (1944) *Ficciones*. Madrid, Alianza.
- Bourdieu, P. (1990) *El sentido práctico*. Madrid, Taurus.
- Bourdieu, P. y Wacquant, L. (1992). *Per a una sociologia reflexiva*. Barcelona, Herder, 1994.
- Boyd, R. (1988) “Homeostasis, Species, and Higher Taxa”, en R. A. Wilson (ed.), *Species*. Cambridge (Mass.), The MIT Press.
- Carroll, L. (1872) *Through the Looking-Glass*. Raleigh, NC: Hayes Barton Press.
- Collier, D. y Gerring, J. (eds.) (2009) *Concepts and Method in Social Science. The Tradition of Giovanni Sartori*. London and New York, Routledge.
- Daniels, N. (1996) *Justice and Justification: Reflective Equilibrium in Theory and Practice*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Follesdal, D. (1996) “Analytic Philosophy: What Is It and Why Should One Engage in It?”, *Ratio*, IX(3): 193-208.
- Foucault, M. (1976) *Historia de la sexualidad. Vol. 1: La voluntad de saber*. Madrid, Siglo XXI, 1995.
- Gerring, J. (2001) *Social Science Methodology: A Criterial Framework*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Goodman, N. (1955) *Fact, Fiction, and Forecast*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Hacking, I. (1999) *¿La construcción social de qué?*. Barcelona, Paidós, 2001.
- Hempel, C. G. (1952) *Fundamentals of Concept Formation in Empirical Science*. Chicago, University of Chicago Press.

- Little, D. (2008)
- Luhmann, N. (1984) *Sistemas sociales. Lineamientos para una teoría general*. Barcelona, Anthropos, 1998.
- Pahl, R. (1984) *Divisiones del trabajo*. Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1992.
- Ramsey, W. y De Paul, M. R. (eds.) (1998) *Rethinking Intuition*. Lanham, Rowman & Littlefield.
- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Sartori, G. (1984) "Guidelines for Concept Analysis", en D. Collier y J. Gerring (eds.) (2009) *Concepts and Method in Social Science. The Tradition of Giovanni Sartori*. London and New York, Routledge.
- Schütz, A. y Luckmann, T. (1983) *The Structures of the Life-World (2 vols.)*. Evanston (Illinois), Northwestern University Press.
- Weber, M. (1919) "La política como vocación", en *El político y el científico*. Madrid, Alianza, 1984.
- Wittgenstein, L. (1953). *Investigaciones filosóficas*. Barcelona, UNAM-Crítica, 1988.
- Wright, E. O. (1985) *Classes*. London, Verso.

**La transformació epistemològica.
Un procés relacional, emocional i simbòlic**

Albert Martín-i-Gómez
[Universitat Autònoma de Barcelona](#)
a.martinigomez@gmail.com

Resum

En aquesta comunicació s'exposaran unes conclusions teòriques entorn als elements claus per a la comprensió del procés de transformació de la subjectivitat (formes de conèixer, pensar, fer i sentir d'una persona). Aquestes conclusions sorgeixen de la recerca que combina una elaboració teòrica intertextual entre comprensions de diverses autores i l'aproximació i contrastació empírica. L'abordament teòric es fa en base a una comprensió socioconstrucccionista del fenomen, fixant l'anàlisi en les interaccions (Gergen, Ibáñez), les relacions de poder (Foucault, Althusser), els símbols que mediatitzen i donen sentit a aquestes (Elias, Berger i Luckmann) i les emocions (Butler, Bataille). Aquest és un enfoc que permet visibilitzar i identificar quines relacions i situacions han possibilitat aquesta transformació, i quines emocions han envoltat aquest procés de canvi. El cas empíric abordat és el procés de transformació viscut per persones que passen de desenvolupar una pràctica quotidiana adequada a l'ordre social instituït a una de dissident a aquest. Una exploració empírica basada en col·lectius i persones dissidents quotidianament a l'ordre establert de les relacions socials (de forma integral i de forma fragmentària: econòmiques, polítiques i de parentiu), i tenint presents les variables sexe i edat. D'aquesta aproximació comprensiva se n'extreuen quatre elements *formals* transversals (no substantius) que permeten versar entorn al procés constituent, i de possibilitat, de la pràctica dissident en particular, i a la fi, de transformació epistemològica. Aquests elements a tenir en compte per a la comprensió dels processos de transformació epistemològica es classifiquen en: (1) les interaccions prèvies (de procedència) possibilitadores per a la transgressió, (2) la pertorbació i l'impacte en la transgressió de la censura (d'allò prohibit), (3) la vivència d'incomoditats i contradiccions en el procés de transformació, i (4) el grup dissident (d'iguals) com a comoditat i nova possibilitació de transgressió.

Paraules clau: socioconstrucccionisme, subjecció, dissidència social, ruptura epistemològica.

1. Introducció

L'estudi del comportament social de les persones⁹, tant l'adequat a la norma com el que es desvia o resisteix a ella, ha estat abordat des de diferents perspectives i

⁹ S'utilitzarà la flexió femenina en comptes de la masculina quan em refereixi tant al singular com al plural de l'ésser humà, fent referència a la *persona*.

tradicions. Anant a l'arrel dels principals paradigmes comprensius que han abordat el comportament no adequat a l'ordre instituït en la sociologia i la psicologia social, es poden situar tres paradigmes principals (Ibáñez, 2004). Tres paradigmes que empenen diferents patrons comprensius/explicatius, en tant que reguladors de les relacions socials: *instints*, *pulsions* i *símbols*, per abordar l'origen de la desviació/dissentiment. Per una banda la perspectiva sociobiològica o evolucionaria que identifica els *instints* "fam", "sexe" i "violència", localitzant l'explicació originària del comportament en elements fora de la societat (biologia, genètica, impulsos innats) i només essent modelats per aquesta (Wilson, 1983; Pinker, 2002). Per l'altra, en canvi, es troben les perspectives de la psicoanàlisi i del socioconstruccionisme que basen la comprensió del comportament en l'àmbit dels significats i les emocions, la primera en les *pulsions* de l'inconscient i el segon en les permissións i prohibicions culturals/simbòliques (Bataille, 1997; Foucault 2009; Ibáñez 2001b). En la perspectiva psicoanalítica identificant les *pulsions* de "l'autoconservació", "plaer" i "destrucció" (Freud, 1970; Gomà, 1979); i en la tradició sociològica (socioconstruccionista o no), que presta atenció als significats de les interaccions, identificant com a *símbols* estructuradors i mediadors de les relacions socials els instituïts en "mercat", "família" i "Estat" (Luckmann 1973; Castells 1998; Campillo 2001).

En aquesta recerca es produeixen unes primeres aproximacions per a la comprensió del procés pel qual una persona passa de desenvolupar una pràctica quotidiana que s'adequa a l'ordre social instituït a una de dissident i no hegemònica. És en aquest sentit, en tant que transformació en les formes de conèixer, concebre i relacionar-se que es parlarà de procés de "transformació epistemològica".

Així, per abordar aquest procés es pren com a subjecte empíric d'estudi a les persones que quotidianament dissenteixen la norma social, i que per tant han viscut aquest "procés de transformació". Unes persones que pensen, actuen i senten diferent a la norma, però no producte d'una exclusió o desviació (Becker, 1971) per no encaixar dins la norma instituïda, sinó producte d'un procés de reflexivitat¹⁰. La comprensió d'aquest comportament diferent serà definit com a "dissidència" en el sentit d'haver relativitzat històrica i contextualment la cultura comunitària amb la que s'ha desenvolupat, d'haver suprimit i qüestionat la transcendència de la identitat col·lectiva i individual, aquella que dotava de coherència la pròpia existència, i d'haver-se exposat a nous coneixements i inquietuds, donant-se a una mateixa les pròpies lleis i mantenint

¹⁰ Activitat que "no requereix tant una introspecció intel·lectual com una anàlisi i un control permanent de la pràctica. [...] sistemàtica de les categories de pensament imposades que delimiten allò que es pot pensar i predeterminen el pressuposa una exploració pensament" (Bourdieu i Wacquant, 1994:36-37). Suposa una ruptura amb les adherències i de les adhesions més profundes i més inconscients.

una anàlisi i control de la quotidianitat. Una definició que es pot extreure de les concepcions de diferents autors: *alternació* (Berger i Luckmann, 1988), *sobirania* (Bataille, 1996), *autonomia* (Castoriadis, 1998), *pensar altrament* (Foucault, 2007) o *experiència* (Larrosa, 2003).

Però aquesta recerca no es centra en el contingut concret d'aquesta pràctica "dissident" ni en les causes concretes del contingut concret, objectes d'estudi més emmarcats en les recerques entorn a "l'acció col·lectiva" i els "moviments socials". La recerca no pretén ni crear una "recepta" per a la dissidència ni un perfil estructural del "dissident" (González i Barranco, 2007). Es dirigeix a explorar com s'elaboren els processos de subjecció –la forma en com es vinculen les relacions de poder i les condicions socials en la constitució identitària- i els processos de subjectivació –la forma en com es construeixen i modelen les pròpies formes de pensar, sentir i fer-, en aquest cas de la dissidència social en tant que subjecte empíric d'estudi. Es tracta d'un objecte d'estudi més emmarcat en la "sociologia del coneixement".

La pertinència de la recerca, havent ubicat les diferents perspectives que han abordat el comportament social i el fenomen concret objecte d'estudi, recau en que l'estudi d'aquest procés de transformació de la subjectivitat no ha estat abordat com a tal a partir de premisses socioconstruccionistes, amb la voluntat d'establir *elements transversals formals* (no temàtics ni substantius). En aquest sentit, a diferència de premisses sociobiològiques, cognitivistes o psicoanalítiques, des de premisses socioconstruccionistes es permetrà entendre la persona dissident com una entitat plàstica i contextual, i produir una comprensió d'aquesta transformació fixant l'element explicatiu en les interaccions, la construcció de les emocions i la seva ubicació dins les relacions socials (de poder), i en els símbols que donen sentit a aquestes.

2. Socioconstruccionisme: interacció, relacions de poder, identificació i emocions

En aquest atansament, la comprensió epistemològica realitzada per Thomas Luckmann (1973) al voltant de la cultura o univers simbòlic és un clar punt de partida per aquest propòsit. Entenent-la com allò que ens vincula amb les altres persones respon a tres característiques operatives: com (1) orientació per a la relació amb el medi, amb una mateixa i amb la resta de persones; com (2) quelcom que fa indissoluble el pensar i el fer; i com (3) allò que cohesiona i envolta, alhora que és constituït i articulat per les relacions socials (econòmiques, de parentiu i polítiques) que donen pautes i regulen la comunitat en la subsistència (mercat), la reproducció (família) i la convivència/conflictes (Estat).

Partint d'aquesta comprensió de la cultura/univers simbòlic com l'element que vincula les relacions de les persones, Norbert Elias (1989, 1994) desenvolupa una comprensió

entorn a la persona com a capacitada per, i necessitada d'elaboracions simbòliques que la permetin orientar-se, comunicar-se i, a la fi, governar-se. És mitjançant aquests recursos simbòlics que medien les relacions amb una mateixa, les altres i l'entorn, que es constitueix l'univers simbòlic que permet a les persones conformar-se una determinada identitat. Per abordar les formes de constitució identitàries –de subjecció i subjectivació-, i de l'univers simbòlic –formes d'orientació i comunicació-, s'utilitzen les eines comprensives de la perspectiva socioconstruccionista proposada per Kenneth Gergen (1992) i Tomás Ibáñez (1983; 2001b).

El socioconstruccionisme reprèn les premisses de l'interaccionisme simbòlic (Blumer, 1981), on la dimensió subjectiva de la realitat social pren rellevància explicativa tant en (1) l'aparició dels significats a partir de la interacció amb les altres, com en que (2) l'acció de les persones es produeix a partir d'aquests significats. Paral·lelament, comparteix les premisses del construccionisme de Peter Berger i Thomas Luckmann (1988), com (3) l'exaltació del llenguatge en la construcció i producció d'aquests significats, més enllà de la concepció de codi abstracte de comunicació, i (4) la historicitat dels significats (construccions instituïdes) que envolten les interaccions de tota persona d'una comunitat, és en la repetició quotidiana que es legitimen i sedimenten construint un determinat ordre social i definint un marc de possibilitat.

Altrament però, des del socioconstruccionisme (Ibáñez, 2001a) es rebutja l'espai que l'interaccionisme simbòlic li dona a l'agència individual com a espai on es negocien dialècticament significats i determinacions a l'hora d'actuar, o la idea de Berger i Luckmann en la socialització estructural com a forma de transmissió del sentit/coneixement en el que les persones mantenen un paper passiu. La perspectiva socioconstruccionista compren (5) que és en la *interacció* entre persones on es produeix la transmissió o conformació de la subjecció i subjectivació, i per tant, el focus d'anàlisi no està ni en l'agència reflexiva individual ni en la recepció estructural holística –o socialització-.

En aquest espai d'interacció de significats és on prenen forma (6) les relacions de poder o dominació social (una de les principals aportacions de la perspectiva socioconstruccionista). El socioconstruccionisme introdueix la comprensió de que les creacions socials dels significats que medien les nostres pràctiques estan inserides en relacions de poder, limitant (i també permetent) les definicions possibles (Ibáñez, 1983). Aquestes relacions de poder són inherents a tota relació social dins l'entramat relacional que constitueix a la comunitat i a la subjecció i subjectivació de la persona.

Partint d'una perspectiva sensible amb la interacció com a procés fonamental en la comprensió dels fenòmens socials (Ibáñez, 2001a) i amb la rellevància de la ubicació

de les persones dins l'entramat de relacions socials de poder (Mann, 1991)¹¹, es possibilita una operativització d'aquest univers simbòlic i d'aquestes interaccions per àmbits fragmentaris de relació social, permetent endinsar la comprensió tant del comportament com de la identificació social de les persones. En aquest sentit, Antonio Campillo (2001), partint del mateix paradigma, revisarà les relacions socials concretades per Mann operativitzant-les, en tant que conformadores alhora que cohesionades per l'univers simbòlic, en tres tipologies: (1) *relacions econòmiques*¹², (2) *relacions de parentiu*¹³ i (3) *relacions polítiques*¹⁴.

En aquest marc de relacions socials de poder és on s'han de comprendre que les interaccions esdevenen constitutives i productores de les diverses identitats, i a la fi de la subjecció (del subjecte subjectat) (Foucault, 2007). Aquestes interaccions i interpel·lacions viscudes en la quotidianitat són les que en funció de la ubicació dins les diferents relacions socials, produiran en cadascuna una determinada forma epistemològica de sentir, actuar i relacionar-se dins l'ordre instituït de la societat/comunitat que s'habita (Althusser, 1977). Així, la constitució identitària acaba unint un nom (classe treballadora, dona, gai, immigrant, jove, etc.) amb un conjunt de subjectes, i no fruit d'una sèrie de característiques essencials compartides invariables

¹¹ Michael Mann (1991) ofereix una perspectiva comprensiva entorn a la societat basada en dos concepcions principals: (1) les societats no com a sistemes socials, com a totalitats, sinó com a xarxes relacionals; i (2) les societats com a múltiples xarxes de poder, que es superposen i s'interseccionen, que es discernen en relacions de poder social.

¹² Són les que regulen l'apropiació, producció i distribució dels recursos naturals, per assegurar la subsistència de les persones, són les formes d'organització del treball per al cobriment de les necessitats bàsiques. Aquestes relacions en les actuals societats contemporànies estan mediades mitjançant la institució/símbol del *mercat*. Aquesta dota de propietat per a l'apropiació i compra-venda, tot bé material/natural o servei, convertint-se aquests en propietats privades, valorades en capital en funció de les seves utilitat, rendibilitat i eficàcia (Campillo 2001).

¹³ Són les que regulen la convivència entre sexes i generacions, per assegurar el manteniment i cohesió de la comunitat, són les formes de filiació, amistat, sexualitat, de combinació entre els vincles de consanguinitat i afinitat, que fan possible la vinculació afectiva, el desig i el plaer. Aquestes relacions en les actuals societats contemporànies estan mediades mitjançant la institució/símbol de la *família*. Aquesta es conforma a partir de l'afiliació consanguínia, a partir del nucli familiar "nuclear" (pare – mare – fills/es) (Campillo 2001). Aquestes relacions s'articulen de forma patriarcal, a partir d'una sexualitat heterosexual, on només es concep l'agrupació familiar a partir de la unió entre el sexe home i el sexe dona en relació monògama i indissoluble (excloent possibles variants sexuals no dicotòmiques).

¹⁴ Són les que regulen les formes de resolució de conflictes i de presa d'acords, tant a l'interior d'una comunitat com en les relacions entre diferents comunitats, per assegurar la convivència entre persones, són les formes d'instituir la dignitat humana i la governabilitat. Aquestes relacions en les actuals societats contemporànies estan mediades mitjançant la institució/símbol (jurídico-administrativa) de l'*Estat*. Aquesta es conforma a partir de la reglamentació d'allò que està bé i allò que està malament en la convivència (Campillo 2001). Aquestes relacions s'articulen a partir d'un sistema de presa de decisions jeràrquic entre representants (parlamentaris deliberadors, jutges) i representades. Una jerarquia establerta a partir d'unes eleccions de delegació de la presa de decisions, mitjançant l'agrupació en partits polítics.

en el temps, sinó de l'acte mateix d'interpel·lació i identificació amb aquell nom (Córdoba, 2003).

Des d'una sensibilitat semblant es poden trobar varis estudis entorn a les diverses identitats fragmentàries que constitueixen la persona: en les relacions econòmiques (Bernstein, 1990; Mora, 2007), en les relacions de parentiu (Wittig, 2004; Butler, 2007) i en les relacions polítiques (Mignolo, 2000; Cardús, 2002; Billig, 2006). Estudis que es fixen en les implicacions de la interpel·lació identitària amb la relació amb les diverses estructures: capitalisme, patriarcat i estat-nació.

Així, la comprensió vers la subjecció i subjectivació com a processos socials dependents de les relacions amb les demés, s'ha de comprendre des de la impossibilitat del seu tancament, de la seva consideració última i ferma. Aquesta construcció i reconstrucció permanent de la subjectivitat de les persones (Gergen, 1992), mitjançant les múltiples interaccions, és la que anirà configurant en elles sensibilitats i possibilitats perceptives i reflexives específiques per cadascuna d'elles.

Aquest procés de subjecció (o assumpció activa) donat en aquestes relacions socials impregnades per lògiques de poder no neutrals constitueix un dels elements que componen el *biopoder*¹⁵ de Michel Foucault (1992). El poder s'estableix en la relació, configurant alhora la pròpia subjectivitat, i no només en el marc de possibilitat d'acció de la persona sinó també en la impossibilitat de pensar quelcom fora de la convenció/norma. Així es pot contemplar l'omnipresència del poder, doncs "el poder està en todas partes; no es que lo englobe todo, sino que viene de todas partes" (Foucault, 2009:98), fent que les persones ens desenvolupem i ens constituïm a partir d'aquest poder, a partir del llenguatge, la gramàtica i les pràctiques del poder.

Però aquestes determinades interaccions que es desenvolupen durant la vida de la persona, a part d'anar-la constituint identitàriament i anar-la dotant d'una gramàtica interpretativa particular, possibiliten sensibilitats i capacitats de percebre quelcom davant d'una situació donada, que una altra persona, havent-se subjectat o constituït mitjançant interaccions diferents, no podrà desenvolupar o experimentar. Així, abordar la *possibilitat de viure comprensions diferents a d'altres*, que transcendeixen l'experiència passada i la coherència amb el present viscut i el futur per viure, és com es poden abordar els processos de transformació epistemològica.

¹⁵ El biopoder trenca amb la comprensió del poder com una propietat o quelcom que posseeix algú, per comprendre'l com una relació, com quelcom que s'exerceix. El biopoder en termes de Foucault és invisible, penetrant, intrínsec, i es complementa amb el "poder disciplinari" o de vigilància. És un poder de relació, que s'implanta entre les persones i les institucions (convencions), s'implanta en la interacció, i es visualitza en la relació de submissió per normalitat. És en la institucionalització (convenció) del "poder disciplinari" quan el poder ja no només actua sobre els cossos, sinó sobre tota la comunitat, en totes les interaccions de la comunitat. Aquesta nova "tecnologia del poder" penetra el cos, no s'apropia de l'home-cos (físic) sinó de l'home-vivent (cosmovisió-subjecció) (Foucault, 1992:248-251).

Aquestes interaccions viscudes per les persones són, seguint a Foucault (2009), les determinants d'allò pensable i d'allò no pensable (la censura simbòlica). Segons Foucault, la lògica del tabú i la censura cultural/simbòlica està prescrita a "l'ordre" del llenguatge de les relacions de poder, i aquesta adopta tres formes diferents que es retroalimenten i que produeixen la pròpia subjecció de les persones: afirmar que allò no està permès (prohibició); impedir que allò sigui dit (tabú); i negar que allò existeixi (inexistència). Aquestes tres formes entrelligades conformen mitjançant el mecanisme foucaultia "saber-poder" la censura cultural. En aquest sentit el poder reprimeix comportaments "desviats" o "no-racionals" amb l'ordre social hegemònic, i és només mitjançant l'impacte i pertorbació emocional (en tant que irracionals a l'ordre del llenguatge sistèmic o hegemònic) que és possible escapar d'aquesta lògica, de resistir o de subvertir l'hegemonia racional del comportament "normal" o sistèmic (Jaggar, 1989).

Des d'aquest paradigma comprensiu de la subjecció, basat en els simbolismes constitutius de l'ordre i de la prohibició i la censura, Georges Bataille (1997) empra la noció "d'erotisme" com allò que trenca l'ordre. L'erotisme serà el que en la consciència de la persona posa en qüestió la pròpia subjecció, es tracta del desequilibri pel qual una es qüestiona a sí mateixa conscientment, el desequilibri pel qual una qüestiona els límits (tabús i prohibicions) de la cultura que l'ha constituït i vinculat com a tal.

Partint de la noció que la prohibició queda invisibilitzada si estem sotmesos a ella, que no inconscient (en el sentit psicoanalític). L'experimentació viscuda en el moment de la transgressió, l'angoixa sense la qual no existiria la "prohibició", la transgressió de la prohibició, és l'experimentació del pecat, l'experimentació del tabú i l'erotisme (Bataille, 1997). Doncs aquests no van lligats a la intel·ligència ni a la racionalitat (sí a la consciència), sinó a la sensibilitat passional i a la irracionalitat emocional.

3. Mètode sensible amb vivències i emocions

Seguint la comprensió que la subjecció de les persones és constant i infinita (Gergen, 1992), per abordar la transformació epistemològica viscuda, els canvis identitaris i les vivències o interaccions que han propiciat tals canvis, es pren en consideració la lectura que fa Juan Luís Alvarez-Gayou (2003) sobre la fenomenologia com a metodologia. Caracteritzant-se per produir informació des de les experiències personals, centrant-se en quatre conceptes claus: la temporalitat (el temps viscut), l'espacialitat (l'espai viscut), la corporeïtat (el cos viscut) i la relacionalitat (la relació humana viscuda).

Així aquesta recerca es desenvolupa metodològicament (Alvarez-Gayou, 2003): (1) buscant el significat de l'experiència (la vivència); (2) emfatitzant la intencionalitat de la consciència, és a dir, que les experiències es basen en la memòria, la imatge i el

significat percebuts des del moment present; (3) estudiant com una persona experimenta un fenomen viscut; (4) elaborant preguntes d'investigació que explorin el significat que les persones confereixen a l'experiència, i sol·licitant que descriguin les experiències viscudes quotidianament; (5) obtenint informació mitjançant l'entrevista dels qui han experimentat el fenomen estudiat; i (6) convidant a l'entrevistada a reflexionar sobre temes que no havia considerat del fenomen.

Aquest disseny permet fixar a la persona que practica formes de relació dissidents a les hegemòniques com a subjecte d'estudi¹⁶, sempre i quan es tingui en compte que s'aborda la persona en tant que resultat momentani d'un seguit d'interaccions que l'han constituït com a tal. En aquest sentit la producció de dades empíriques serà abordada mitjançant dos mètodes d'aproximació que possibiliten l'èmfasi fenomenològic (en interaccions, en quotidianitat, vivències i emocions):

- *Estudi del cas d'un "grup"* (col·lectiu de pràctica dissident quotidiana –integral-);
- *Entrevistes en profunditat* (persones membres de col·lectius de dissidència fragmentària –econòmica, de parentiu, política i simbòlica-).

Així, per una banda es fixa "el grup" (de dissidència integral) com a màxim exponent d'interacció, del que es realitzarà una aproximació etnogràfica i la realització d'entrevistes en profunditat a quatre de les seves membres (T1; T2; T3; T4)). I per altra banda, es fixa l'entrevista a dissidents de grups de dissidència fragmentària. Un segon abordatge en el que la producció d'informació empírica es realitza per tal d'evitar una teleologia a l'hora d'entendre l'inici de la pràctica d'altres dissidències fragmentàries quan ja se'n practicava una altra. Les entrevistes s'empren tant com a eina per les experiències emocionals viscudes (Valles, 2002) que se'n pot extreure de la persona entrevistada¹⁷ com per l'aprofundiment i capacitat de precisió dels qüestionaments requerits per abordar els processos viscuts entorn a la transformació de la quotidianitat.

El grup dissident per a l'estudi del cas s'escull a partir de l'operativització descrita de les relacions socials que componen la cultura/univers simbòlic hegemònic (de societat

¹⁶ La participació de les diferents entrevistades en la producció de la informació empírica necessària per a l'estudi, tot i ser coneguda la seva vinculació a un grup o col·lectiu de pertinença, s'explicita que en aquesta investigació la participació d'aquestes persones serà confidencial. Aquesta investigació empra un codi ètic en el qual la citació i especificació de cadascuna de les participants serà mitjançant pseudònims i garantint l'anonimat d'aquestes, unes implicacions ètiques de les que són informades prèviament a la seva participació.

¹⁷ L'elecció concreta dels membres es realitza en base al requeriment que aquesta mantingui unes responsabilitats fortes i regulars en el col·lectiu corresponent. Així les participants de les entrevistes són "membres actives i estables" que aporten recursos a la organització del grup (econòmics, temps, esforç militant), que assisteixen a reunions, participen de comissions, que formarien part d'un presumpte "nucli dur" (González i Barranco, 2007). Així s'assegura la participació de persones que ja han desenvolupat el procés de transformació epistemològica que s'estudia, són persones que ja practiquen la dissidència social de forma quotidiana.

occidental contemporània) al que se n'estudia la seva dissidència en la pràctica diària, quotidiana i constant. El col·lectiu seleccionat per a l'estudi del cas és el *Centre Social Okupat i Autogestionat "La Teixidora"*¹⁸, tant per l'accessibilitat pròpia com per la viabilitat mostrada pel grup.

Per altra banda, la localització de les entrevistades de col·lectius de dissidència fragmentària es realitza en base a la divisió de les diferents relacions socials: (1) relacions econòmiques, (2) relacions de parentiu i (3) relacions polítiques, així com (4) culturals/simbòliques, en tant que allò que cohesiona i dóna sentit la intersecció entre les altres. Així, l'elecció específica dels col·lectius que responguin a aquestes pràctiques, i de les persones concretes de cadascun d'aquests, són seleccionades tant per l'accessibilitat al col·lectiu com per la viabilitat i disposició de la persona. Les entrevistades dissidents fragmentàriament pertanyen als següents grups: en les relacions econòmiques el centre social de *Can Masdeu*¹⁹ (F1); en les de parentiu la *Col·lectiva feminista Les Tisores*²⁰ (F2); en les polítiques l'*Assemblea de Joves del*

¹⁸ El CSOA La Teixidora es tracta d'un centre social okupat amb habitatges del barri barceloní del Poblenou, on el grup de persones residents és qui també gestiona l'activitat del centre. Aquest col·lectiu es va formar el 2007, sis mesos abans de l'okupació de l'immoble, i es defineix com anticapitalista i autogestionat (rel. econòmiques), contrari al patriarcat (rel. parentiu), i antifeixista i assembleari (rel. polítiques). La Teixidora és un espai on es fan activitats polítiques, tallers, xerrades, etc., encarades en la transformació social. Diuen intentar constituir la doble funció de ser "un espai de resistència de la situació econòmica, política i social" i la d'un "espai de creació d'una alternativa, d'una societat organitzada al marge". En aquest sentit el finançament del centre és autogestionat, el consum alimentari es fa a través d'una pròpia cooperativa de consum (local, ecològic, vegetarià, i d'igualtat entre productors i consumidors), l'abastiment de roba es fa des d'un projecte d'intercanvi (tenda gratis), a part d'un projecte d'intercanvi de temps (banc d'hores). En les relacions de parentiu, l'habitatge es comparteix de forma comunitària i es potencien les activitats tant teòriques com pràctiques de relacions no heteronormatives i de "poliamor". I pel que fa a les relacions polítiques, tant a nivell intern com amb la resta de col·lectius amb qui es relacionen del barri es basa en l'assemblearisme i l'horitzontalitat en la presa de decisions, organitzats en comissions tècniques i temàtiques, també hi ha espais d'intercanvi d'emocions per tal de treballar els rols de lideratge i participació dins les assemblees. Més informació: teixidora.squat.net

¹⁹ Al Centre Social rururbà de Can Masdeu, okupat des de 2001, hi viuen unes 25 persones i basen la seva autogestió i autoabastiment en la recuperació dels usos tradicionals hortícoles i forestals, i una repoblació i plantació d'arbres fruiters. En aquests horts comunitaris hi participen unes 80 persones, on conreen mitjançant una gestió col·lectiva dels recursos naturals (aigua, terra, llavors, etc.). S'hi desenvolupa un bar on es serveix a preus econòmics menús vegetarians, tot elaborat de manera artesana i casolana gairebé sempre a partir de productes ecològics (no transgènics), locals, de temporada i/o de comerç just. Can Masdeu també compta amb una "botiga" de roba gratis, promovent un consum material i un cobriment de necessitats mitjançant l'intercanvi o la donació sense el valor monetari pel mig. Més informació: www.canmasdeu.net

²⁰ La Col·lectiva feminista Les Tisores és un col·lectiu format per dones i lesbianes que cerca el trencament amb la sexualitat heteronormativa. Les formes de dissidència sexual que es generen i es promouen es fan mitjançant activitats o tallers tant de caràcter intern com extern, que permeten a les pròpies integrants l'experimentació de pràctiques lesbianes. Unes pràctiques que permeten l'experimentació de noves sensacions i emocions que subverteixen el model de relació sexual heterosexual i el model de parentiu patriarcal que se'n desprèn, lligat a la reproducció, a la família nuclear i a la monogàmia. Més informació: lestisores.blogspot.com

*Poblenou*²¹ (F3); i amb pràctiques subversives amb l'hegemonia simbòlica el col·lectiu *Espai en blanc*²² (F4). Cal matisar que alguns d'aquests col·lectius poden desenvolupar formes de relació dissidents en d'altres relacions socials fragmentàries, però en aquesta classificació com en l'abordament de les entrevistes ha prevalgut tant l'activitat social desenvolupada com la reivindicada pel col·lectiu.

L'anàlisi de les entrevistes produïdes respon a un protocol d'etapes i processos d'operació amb els textos, que consisteix en visibilitzar les dimensions (catalogació) en que es focalitza l'estudi (interaccions, relacions de poder i emocions) i que justifiquen la realització de l'anàlisi desgranant els processos i paral·lelismes comuns viscuts (Ruiz Olabuénaga, 1996). Havent fragmentat les entrevistes per dimensions se n'extreu d'elles elements amb significació, fixant l'anàlisi en la *forma* (procés vivencial) i no tant en el contingut (vivència específica) dels textos, és a dir, tractar de construir equivalències en el com es viu i no tant en el què es viu.

A través d'aquesta consideració dels diferents elements significatius (categories) de cada "dimensió" transversal en les diverses entrevistes, és com es possibilita des de l'anàlisi un procés de comprensió. Mitjançant criteris d'equivalències de les diferents entrevistes, de similitud i diferència, des de les "dimensions" desenvolupades es produeixen unes primeres comprensions entorn al procés objecte d'estudi, estructurades i connectades per *quatre elements formals transversals*.

4. Elements formals del procés de transformació epistemològica

Des de la comprensió que la constitució de les persones es va conformant a partir de les diverses i diferents interaccions que es van vivint durant la vida, desenvolupant formes de conèixer, sentir i relacionar-se, també aquestes s'han de tenir en compte per a la comprensió del procés de transformació epistemològica. Doncs les interaccions desenvolupen unes determinades sensibilitats, que són susceptibles de ser pertorbades emocionalment i transcendides quan es viuen formes -situacions o

²¹ L'Assemblea de Joves del Poblenou (AJP-CAJEI) és un col·lectiu juvenil, conformat per joves d'entre 15 i 25 anys del barri barceloní del Poblenou. Les decisions es prenen per consens, pretenen promoure el debat i la participació sobre com construir un barri a partir de la solidaritat i la cooperació, i on siguin les pròpies veïnes les que decideixin el barri que volen; promovent una democràcia participativa allunyada de la representació i delegació en la presa de decisions. Més informació: www.jovespoblenou.cat

²² Espai en Blanc és una aposta col·lectiva per tal de re-pensar les relacions socials quotidianes entorn a aquells simbolismes que vertebraven i vehiculen les formes de pensar, conèixer, sentir, percebre, interpretar i relacionar-se de les persones. És un grup que emergeix amb la intenció de pensar formes d'actuació que permetin "obrir escletxes i forats" en els donats per descomptat, en l'univers simbòlic hegemònic que estructura la vida quotidiana de les persones. Espai en blanc conjuga en aquestes reflexions l'activisme i l'acadèmia, el discurs i l'acció, les idees i les experimentacions. Les seves formes d'acció provenen de les aportacions de la pràctica *situacionista*, actualitzant i renovant tècniques com les *performances* (la creació i interpretació de situacions d'impacte), els *happenings* (on les activistes interpreten un paper i actuen sense guió pre-establert) o els *detournements* (la difusió d'eslògans que juguen amb la transgressió del significat hegemònic). Més informació: www.espaienblanc.net

relacions- epistemològiques diferents (de conèixer, sentir i relacionar-se) a les que podien ser imaginades.

Així, es poden desgranar quatre elements transversals significatius a totes les entrevistes de caràcter formal, i no substantiu, a tenir en compte en la comprensió d'aquest procés de transformació epistemològica: (1) les interaccions prèvies (de procedència) possibilitadores per a la transgressió, (2) la pertorbació i l'impacte en la transgressió de la censura (d'allò prohibit), (3) la vivència d'incomoditats i contradiccions en el procés de transformació, i (4) el grup dissident (d'iguals) com a comoditat i nova possibilitació de transgressió.

En la fragmentació per dimensions de les diferents entrevistes s'ha pres en consideració: en la dimensió (1) tot allò referent a la ubicació dins les relacions socials i interaccions que han viscut i subjectat a les entrevistades en la seva vida passada; en la dimensió (2) quelcom relacionat amb impactes narrats als que han fet referència les entrevistades, tota relació, situació o persona amb la que s'ha interaccionat que han fet viure en ella "un abans i un després"; pel que fa a la dimensió (3) s'ha pres en consideració en les diverses entrevistes quelcom feia referència a les sensacions o sentiments viscuts en la quotidianitat de la diferència de la seva vida vers la resta de persones amb qui es relacionava, aquelles incomoditats i malestars per la incomprensió o pels continuats conflictes amb la "normalitat"; i finalment, en la dimensió (4) s'ha tingut en compte aquella part dels relats on el grup dissident prenia un paper rellevant en les seves vivències grupals, i tot el que això comportava i significava en la entrevistada.

4.1 Element 1: Interaccions prèvies (de procedència) possibilitadores per a la transgressió

Sense la voluntat d'establir unes condicions comunes concretes (d'ubicació estructural) com a determinants de la pràctica dissident, s'ha de fer una aproximació en termes de les diferents relacions socials que mantenien les dissidents anteriorment. Pel que fa a les dissidents de La Teixidora provenen d'un model familiar nuclear (pare, mare i, en alguns casos, germans), en el que es celebraven totes les tradicions cristianes (naixement, funeral, comunions, casaments, Nadals). La situació socioeconòmica familiar és de classe mitja urbana (autònoms) i classe treballadora (assalariada). En un cas és destacable un consum alimentari a la llar estricte pel que fa a una procedència de comerç local, menjar fresc i no de supermercats (T1), en un altre cas compraven productes a familiars que tenien horts (T4). Totes, però, s'alimentaven de forma omnívora. Pel que fa al consum de roba, dues destaquen que d'adolescents no els hi agradava anar "de compres", mentre a les seves amigues si (T1; T4), en canvi un altre reconeix que abans es gastava molts diners del seu sou en

roba (T3). La procedència geogràfica coincideix amb entorns molt polititzats (p.e. un cas el País Basc) on els pares eren molt crítics amb el sistema, tant pel que fa al marc nacional com al social, (T1). Altres situen els seus pares com a “progres” procedents de la lluita política contra el franquisme (T2).

Per altra banda, pel que fa a les dissidents fragmentàries, és oportú destacar, com l’F3 narra que d’adolescent es sentia molt atret quan estudiava història a l’institut per les rebel·lies del moviment obrer o d’alliberament nacional (F3). Aquestes són unes sensacions que poden possibilitar un desenvolupament en l’empatia vers la dissidència. En altres entrevistes s’expliciten incomoditats com l’F2 que explica que d’adolescent anava a discoteques i, a diferència de les seves amigues, es rebotava davant de certes actituds dels nois (F2).

Són expressions que deixen entreveure que la persona havia viscut unes condicions o interaccions passades determinades, des de les que podia desenvolupar unes sensibilitats entorn al dissentiment a l’ordre social instituït, o una capacitat o marc de possibilitat per a reflexionar entorn a les relacions quotidianes.

4.2 Element 2: Pertorbació i impacte en la transgressió de la censura (d’allò prohibit)

En les entrevistes es destaquen records que es relaten com a originadors de moltes reflexions en el moment de viure’ls. Aquests records impactants constitueixen el que seria la transgressió a la “censura cultural” (Foucault, 2009). És des de les interaccions passades possibilitadores de desenvolupar sensibilitats entorn al dissentiment que es pot enllaçar amb la vivència d’una situació o interacció d’impacte per a la persona i per a la seva subjecció.

Aquests impactes que pertorben l’estabilitat existencial i explicativa de la subjecció de la persona es reflexa en algunes lectures de llibres, pel·lícules, o persones (professores) que han esdevingut referents pel fet d’explicar experiències a partir de les quals les persones s’han vist identificades amb vivències personals (T2; F1; F2; F3; F4). Aquestes identificacions van causar en elles un abans i un després, posant “nom” (F2) a sensacions d’incomoditat. En canvi, hi ha d’altres situacions que viuen les dissidents que sí podrien rebre més categòricament el nom de transgressió o “ruptura epistemològica”, per fer allò que no està permès (prohibició), per dir allò que està impedit (tabú), o per afirmar allò que no és possible (inexistència).

En aquest sentit, un dels membres de La Teixidora, quan tenia 20 anys, el veïnat del seu barri de composició obrera, organitzats en assemblea, van decidir aturar les obres d’un aparcament, destruint les obres, i les van aturar. En aquell moment de veure l’organització de gent per fer resistència, li va fer pensar que “es pot” (T3). Així com

també destaca l'impacte que li va suposar el fet que en una manifestació que la policia va carregar, el van pegar (T3).

Pel que fa al dissident a les relacions polítiques recorda com un impacte o "interruptor" el fet de freqüentar una casa okupada amb els seus amics i trobar-se en un espai de llibertat on no se'ls hi demanava ni el DNI ni explicacions pel que fessin (F3). O com quan, un cop els van desallotjar d'aquell primer centre social okupat i intentaven okupar un nou espai, va haver de fer accions clarament il·legals (trencar vidres), amb els riscos que suposava (F3). Per altra banda, la dissident en les relacions sexuals i de parentiu, recorda com li va impactar el fet que un company noi va proposar que un llibret que havien d'editar estigués escrit tot en femení (F2).

Aquestes situacions impactants narrades van causar sorpresa en les dissidents, però també transcendència en les seves futures quotidianitats, doncs a partir d'elles les repensarien. Pertorben així, i produeixen mutacions i transformacions en, les seves subjeccions i subjectivacions (formes de pensar-se una mateixa les pròpies subjeccions). Es tracta d'uns impactes que evocuen a la emotivitat viscuda en la transgressió, de l'erotisme en el sentit de posar-se a una mateixa en joc trencant els propis límits de coherència epistemològica existencial del moment. Aquestes emocions són pertorbadores en tant que escapen de la lògica racional que donava compte de l'experiència vital viscuda fins al moment. Aquests impactes en tant que emocionals, són el que generaran noves formes de pensar (de comprensió i percepció), crearan nous sabers en la pròpia identitat. Es podria afirmar, en forma d'indici, que l'impacte emocional no generarà insatisfacció racional, d'objectius o aspiracions calculades a realitzar, l'impacte generarà incomoditat i insatisfacció passional o de desig.

4.3 Element 3: Vivència d'incomoditats i contradiccions en el procés de transformació

En aquest procés de transformació epistemològica, de transició entre una pràctica quotidiana anàloga a l'ordre social establert a una que la dissenteix quotidianament, és que les dissidents emfatitzen viure'l ple de contradiccions, de sensacions d'incomoditat quotidiana.

Les dissidents de La Teixidora, en aquest sentit, declaren que les pràctiques dins la comunitat de la Teixidora són difícils mantenir-les amb la resta de la societat (amistats, família, feina), doncs aquestes existeixen en paral·lel a ella (T1; T2; T3; T4). Les situacions de contradicció que es generen són difícils, doncs tot i que intenten actuar tal i com han triat, incomoden, creen rebuig, i acaben resignant-se davant les altres (T2).

De la mateixa manera el dissident en les relacions polítiques narra el pudor o vergonya que pateix al mostrar o explicar a que dedica la seva vida o quina és la seva orientació

política en els àmbits laborals o acadèmics. Diu viure una doble vida, doncs sol se li fa difícil, li costa, se n'amaga i és un desengany per a si mateix (F3). La dissident a les relacions econòmiques explica com anar a viure a Can Masdeu va ser un trasbals, li va trencar els esquemes del projecte de vida, doncs no s'havia plantejat tot el que comportava l'autogestió. Ella volia seguir treballant vuit hores diàries a fora la casa però vivint en comunitat i de forma més ecològica, finalment va renunciar a la seva carrera professional, decisió que li va suposar molts dilemes i molts plors (F1). I la dissident en les relacions de parentiu va patir moltes contradiccions en quan a tallar-se el cabell quan la resta de noies del col·lectiu ho va fer, o a l'hora de decidir com sortir vestida de casa (F2), qüestions molt relacionades amb la reflexió del tipus de feminitat que volia viure. També narra com sovint se sent malament a l'hora d'haver d'insistir sempre per la poca sensibilitat a l'hora d'abordar els temes des d'una òptica de gènere. Tant ella com la dissident a les relacions econòmiques acaben narrant que estan fartes de ser sempre la rara o la boja (F1; F2).

Les vivències quotidianes d'aquest procés de transformació mantenen el malestar o incomoditat existencial mentre es manté aquesta relació paral·lela amb ambients socials anteriors a l'inici de practicar el particular tipus de dissidència, que es regeixen per l'ordre social hegemònic.

4.4 Element 4: El grup dissident (d'iguals) com a comoditat i nova possibilitat de transgressió

Aquesta quotidianitat contradictòria i plena de malestars contrasta, en canvi, amb la quotidianitat i les sensacions de comoditat del propi grup dissident de pertinença. Les dissidents acaben preferint o prioritzant els espais de comoditat amb persones afines, també dissidents, en la quotidianitat i no haver-se de trobar incomprensions vers les pròpies pràctiques. Alison Jaggar (1989) diu que quan s'experimenten sensacions no-convencionals de forma aïllada fins i tot poden produir dubtes entorn a la pròpia salut, no en canvi si són compartides i validades per altres, que pot donar peu a la formació de subcultures no hegemòniques.

Les entrevistades de La Teixidora han destacat que continuen al col·lectiu perquè creuen en el projecte, però, i principalment, perquè han trobat un espai on poden dur a terme aquesta forma diferent de viure (T1). Aquesta quotidianitat va suposar un impacte pel que fa a les relacions de gènere i al treball sobre les emocions (T3), doncs abans eren conscients de determinades desigualtats però fins a la participació a la Teixidora no van poder posar en pràctica la seva superació. En la mateixa sintonia, el dissident a les relacions polítiques explica com, amb el pas del temps ha anat perdent el contacte amb les amistats d'escola i institut, i n'ha anat fent de noves més relacionades amb la militància. A l'actualitat viu la comoditat amb la seva parella, amb

la família propera, o amb els cercles d'amistat i companys de lluita que es barregen bastant, mentre que les anteriors amistats mantenen uns interessos amb els que una estona s'hi sentiria a gust, però quotidianament el farien sentir buit en altres aspectes (F3).

I seguint en referència a la comprensió de Jaggar (1989) respecte el paper del *grup* com a espai possibilitador d'experiències i de compartiment d'inquietuds, el mateix dissident a les relacions polítiques explica com quan va sol intenta que no el vegi ningú fent una pintada o enganxant un adhesiu, en canvi si va amb el col·lectiu inclús li agrada que el vegi segons qui, diu que la força del col·lectiu l'empodera (F3). Així la dissident a les relacions de parentiu narra com en el col·lectiu va ser on va poder experimentar conjuntament inquietuds que compartien entorn a pràctiques sexo-afectives tant teòriques com més corporals (F2). En aquesta línia, la dissident a les relacions econòmiques narra que fins entrar a Can Masdeu no va poder dur a terme un consum de roba mitjançant l'intercanvi, o cultivar i produir la pròpia alimentació (F1).

El grup dissident es converteix en el grup d'afins, tant per trobar en ell un grup de persones on no topar-se amb la constant discussió o incomprensió, com per compartir inquietuds i plegades experimentar noves experiències possibilitadores de nous horitzons. El grup també exerceix el paper de possibilitador de transgredir els límits de la censura cultural que una persona sola i aïllada mai podria. Així el grup permet una *nova possibilitació* a ser sensible a més, i diferents, situacions discordants amb la norma, permetent noves sensibilitzacions susceptibles de ser pertorbades i seguir trencant altres donats per descomptat de l'ordre social establert.

5. Conclusions

El procés de transformació epistemològica, de la norma social instituïda a la dissidència, és un procés caracteritzat per uns elements comuns transversals que des d'aquesta recerca s'han abordat per tal de fer una aproximació teòrica comprensiva/explicativa. Una aproximació a partir de l'experiència vital tant d'un grup de persones que desenvolupen una vida integral dissident (el CSOA La Teixidora) com de quatre membres de col·lectius que respectivament practiquen quotidianament una dissidència fragmentària (econòmica, de parentiu, política i simbòlica). Una aproximació que s'ha basat en el contrast de les relacions socials quotidianes que practiquen les dissidents amb les relacions hegemòniques, i del procés vivencial de transformació viscut.

L'enfoc parteix de la comprensió de que la subjecció de les persones es determina per les específiques relacions que aquestes desenvolupen a partir de la seva ubicació dins la xarxa de relacions socials (de poder), possibilitant una determinada capacitat de percepció. Entenent que aquesta es desenvolupa des de les eines lingüístiques,

gramaticals i afectives que aquesta xarxa ha constituït quotidianament en la seves relacions. Depenent d'aquesta ubicació estructural/relacional és que es genera una disposició comprensiva i una sensibilitat vers pràctiques diferents de les relacions econòmiques, parentals i polítiques que quotidianament es duen a terme. Aquest marc comprensiu de possibilitat permet ser sensible i susceptible de percebre impactes i ruptures epistemològiques allà on una altra no ho percebria. Un element aquí anomenat (1) *interaccions prèvies (de procedència) possibilitadores per a la transgressió*.

Els records narrats com a impacte són interaccions (situacions, relacions, concepcions) que pertorben aquesta estabilitat pel fet de transgredir la lògica interpretativa de la pròpia experiència passada, per transgredir allò que per a la pròpia subjecció era prohibit, era tabú o era inexistent, allò que no era susceptible de ser pensat, dit o actuat. Aquests impactes que pertorben l'estabilitat existencial i explicativa són el desequilibri pel qual la persona comença a qüestionar-se conscientment la seva pròpia quotidianitat i les relacions que l'havien subjectat i identificat fins al moment. Un element del procés de transformació que a l'article és identificat com a (2) *la pertorbació i impacte en la transgressió de la censura (d'allò prohibit)*.

El ventall d'emocions no susceptibles a la racionalitat de l'anterior lògica interpretativa de la pròpia subjecció, que s'origina arran d'aquests impactes o "ruptures epistemològiques", giren entorn a la vivència de contradiccions, de sensacions d'incomoditat i insatisfacció. Són unes emocions i sensacions que viuen la incomoditat del contrast entre les pràctiques dissidents en alguns espais, i les pràctiques "normalitzades" en d'altres. Element identificat a l'article com (3) *la vivència d'incomoditats i contradiccions en el procés de transformació*.

Finament, és en la vivència d'aquestes sensacions de contradicció quan el grup d'afins dissidents pren el paper de ser l'espai en el que la persona pot desenvolupar de forma còmode les seves inquietuds i experimentar les relacions dissidents a l'ordre social hegemònic. Així el grup dissident serà on la persona deixa de viure sensacions d'incomprensió i incomoditat, i novament possibilita la transgressió de nous límits existencials. Compartir inquietuds i experimentar plegades noves formes de relació seran les noves interaccions que permetin a la persona la nova o següent mutació de la subjecció. Un darrer element que a l'article s'identifica com a (4) *el grup dissident (d'iguals) com a comoditat i nova possibilitació de transgressió*.

Referències bibliogràfiques

ALTHUSSER, Louis (1977). "Ideología y aparatos ideológicos de Estado", a *Posiciones*. Barcelona: Anagrama. 1970.

- ALVAREZ-GAYOU, Juan Luís (2003). "Marcos referenciales interpretativos" a *Como hacer investigación cualitativa. Fundamentos y metodología*. Mèxic: Paidós.
- ASSEMBLEA DE JOVES DEL POBLENOU – CAJEI (2010). Extret el desembre de 2010 des de <http://www.jovespoblenou.cat>
- BATAILLE, Georges (1996). *Lo que entiendo por soberanía*. Barcelona: Paidós. 1976.
- BATAILLE, Georges (1997). *El erotismo*. Barcelona: Tusquets. 1957.
- BECKER, Howard (1971). *Los extraños. Sociología de la desviación*. Buenos Aires: Editorial Tiempo Contemporáneo.
- BERGER, Peter i LUCKMANN, Thomas (1988). *La construcció social de la realitat. Un tractat de sociologia del coneixement*. Barcelona: Herder. 1966.
- BERNSTEIN, Basil (1990). *Poder, educación y consciencia*. Barcelona: El Roure.
- BILLIG, Michel (2006). *Nacionalisme Banal*. València: Afers. 1995.
- BOURDIEU, Pierre i WACQUANT, Loïc (1994). *Per a una sociologia reflexiva*. Barcelona: Herder.
- BLUMER, Herbert (1981). *El interaccionismo simbólico*. Barcelona: Hora.
- BUTLER, Judith (2007). *El género en disputa. El feminismo i la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós. 1990.
- CAMPILLO, Antonio (2001). *Variaciones de la vida humana. Una teoría de la historia*. Madrid: Akal.
- CAN MASDEU (2010). Extret el desembre de 2010 des de <http://www.canmasdeu.net>
- CARDÚS, Salvador (2002). "Ciudadania i identificació política. Apunts per a un model d'anàlisi de la societat catalana". *L'Espill*, n.11. 125-135
- CASTELLS, Manuel (1998). *La era de la información. Vol.I La sociedad red*. Madrid: Alianza Editorial.
- CASTORIADIS, Cornelius (1998). "Lo imaginario: la creación en el dominio histórico-social" a *Los dominios del hombre. Las encrucijadas del laberinto*. Barcelona: Gedisa.
- CENTRE SOCIAL OKUPAT I AUTOGESTIONAT "LA TEIXIDORA" (2010). Extret el maig de 2010 des de <http://teixidora.squat.net>
- COL•LECTIVA FEMINISTA "LES TISORES" (2010). Extret el desembre de 2010 des de <http://lestisores.blogspot.com>
- CÓRDOBA, David (2003). "Identidad sexual y performatividad". *Athenea Digital*, 4. 87-96.
- ELIAS, Norbert (1989). *Sobre el tiempo*. México: FCE. 1984
- ELIAS, Norbert (1994). *Teoría del símbolo. Un ensayo de antropología cultural*. Barcelona: Península. 1989.
- ESPAI EN BLANC (2010). Extret el desembre de 2010 des de <http://www.espaienblanc.net>
- FOUCAULT, Michel (1992). "Del poder de soberanía al poder sobre la vida" a *Genealogía del racismo* Madrid: La Piqueta. 1976
- FOUCAULT, Michel (2007). *Un diálogo sobre el poder y otras conversaciones, Selección e introducción de Miguel Morey*. Madrid: Alianza. 1981.

- FOUCAULT, Michel (2009). *Historia de la sexualidad: 1. La voluntad de saber*. Madrid: Siglo XXI. 1976.
- FREUD, Sigmund (1970). *El malestar en la cultura y otros ensayos*. Madrid: Alianza. 1930.
- GERGEN, Kenneth J. (1992). *El yo saturado. Dilemas de identidad en el mundo contemporáneo*. Barcelona: Paidós.
- GONZÁLEZ, Robert i BARRANCO, Oriol (2007). "Construyendo alternativas frente a la globalización neoliberal. Resistencias juveniles en Catalunya". *Revista de Estudios de Juventud*. n.76, març 2007. 267-285.
- GOMÀ, Francesc (1979). *Conocer Freud y su obra*. Barcelona: Dopesa 2
- IBÁÑEZ, Tomás (1983). *Poder y libertad*. Barcelona: Hora.
- IBÁÑEZ, Tomás (2001a). *Muníciones para disidentes*. Barcelona: Gedisa.
- IBÁÑEZ, Tomás (2001b). *Psicología social construccionista*. México: Universidad de Guadalajara.
- IBÁÑEZ, Tomás (coord.) (2004). *Introducción a la psicología social*, Barcelona: Editorial UOC.
- JAGGAR, Alison M. (1989). "Love and Knowledge: Emotion in feminist epistemology". *Interdisciplinary Journal of Philosophy*. Vol.32, (2). 129-155.
- LARROSA, Jorge (2003). "Experiencia y pasión" a, *Entre las lenguas. Language y educación después de Babel*. Barcelona: Laertes. pp 165-178.
- LUCKMANN, Thomas (1973). *La religión invisible*. Salamanca: Sígueme. 1967.
- MANN, Michael (1991). "Las sociedades como redes organizadas de poder" a *Las fuentes del poder social, I. Una historia del poder desde los comienzos hasta 1760 d. C.* Madrid: Alianza. pp 13-57.
- MARX, Karl i ENGELS, Friedrich (1987). *La ideología alemana*. Barcelona: Laia. 1846.
- MIGNOLO, Walter (2000). "La colonialidad a lo largo y a lo ancho: el hemisferio occidental en el horizonte colonial de la modernidad", a *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas Latinoamericanas*. Edgardo Lander (comp.). Buenos Aires: Clasco.
- MORA, Enrico (2007). "Las dimensiones fragmentaria y performativa de las subjetividades de clase." *Revista Universitas Psicológica*, vol. 6, (1). 11-25
- PINKER, Steven (2002). *La tabla rasa*. Barcelona: Paidós.
- RUIZ OLABUÉNAGA, José Ignacio (1996). "Investigación en - de - con el grupo" a *Metodología de la investigación cualitativa*. Bilbao: Universidad de Deusto. pp. 247 - 276
- VALLES, Miguel S. (2002). *Entrevistas cualitativas*. Cuadernos Metodológicos. CIS 32.
- WILSON, Edward O. (1983). *Sobre la naturaleza humana*. Mèxic: FCE.
- WITTIG, Monique (2004). *El pensamiento heterosexual y otros ensayos*. Madrid: Egales. 1992.

EDUCACIÓ

La política educativa i el regionalisme internacional a la Unió Europea¹
Education policy and international regionalism in the European Union

Xavier Rambla
Globalització, Educació i Polítiques Socials (<http://grupsderecerca.uab.cat/geps>)
Departament de Sociologia (Universitat Autònoma de Barcelona)
xavier.rambla@uab.cat

Resum

La Unió Europea ha adquirit més competències en educació d'ençà del Procés de Lisboa endegat el 2001, més endavant substituït per l'Estratègia 2020. L'activitat de la UE en aquest àmbit consisteix a gestionar dos objectius de l'anomenat Mètode Obert de Coordinació: d'una banda, incrementar la proporció d'universitaris, i d'una altra, reduir els abandonaments escolars prematurs. Des de fa uns anys diversos grups de professionals i de personal tècnic dels estats membres es reuneixen per concretar aquests objectius a través de les anomenades “activitats d'aprenentatge mutu” (*peer learning activities*). La comunicació assenyala que aquest desenvolupament institucional configura dos fenòmens estudiats per la sociologia, com ara són els camps d'activitat transnacionals (vid. Saskia Sassen, Pierre Bourdieu, Susan Robertson) i la trama de relacions socials i epistèmiques que influeixen sobre el coneixement (vid. Roy Bhaskar, Ray Pawson, Roger Dale). També aplica aquest marc teòric per analitzar la interacció entre la UE, el govern central i les comunitats autònomes d'Espanya a l'hora de dissenyar i desplegar programes adreçats a contenir l'elevat abandonament prematur.

Paraules clau.- Política educativa. Unió Europea. Abandonament prematur. Educació comparada.

Resumen.- La Unión Europea ha adquirido más competencias en educación desde el Proceso de Lisboa iniciado en 2001, luego substituido por la Estrategia 2020. La actividad de la UE en este ámbito consiste en gestionar dos objetivos del llamado Método Abierto de Coordinación: de una parte, incrementar la proporción de universitarios, y de otra, reducir los abandonos escolares prematuros. Desde hace un tiempo varios grupos de profesionales y de personal técnico de los estados miembros se reúnen para concretar estos objetivos a través de las denominadas “actividades de aprendizaje mutuo” (*peer learning activities*). La comunicación señala que este desarrollo institucional configura dos fenómenos estudiados por la sociología, como son los campos de actividad transnacionales (vid. Saskia Sassen, Pierre Bourdieu,

¹ Aquesta comunicació és un producte de la recerca ABJOVES “Abandonament i continuïtat escolar a Espanya en finalitzar l'educació secundària obligatòria”, dirigida per Aina Tarabini (UAB) durant el període 2013-15.

Susan Robertson) y el entramado de relaciones sociales y epistémicas que influyen sobre el conocimiento (vid. Roy Bhaskar, Ray Pawson, Roger Dale). También aplica este marco teórico para analizar la interacción entre la UE, el gobierno central y las comunidades autónomas de España en lo que concierne al diseño y despliegue de programas dirigidos a contener el elevado abandono prematuro.

Abstract.- The competences of the European Union concerning education have been widened by the Lisbon Process started in 2001, latter substituted by the 2020 Strategy. EU responsibilities in this area consist of managing two schemes of the so-called Open Method of Coordination, namely: actions to increase the rate of university graduates in each cohort, and actions to reduce early school leaving (ESL). For some years, a number of groups gathering external professionals and the technical staff of member states have been meeting in order to concrete these objectives by means of some peer learning activities. The paper argues that such an institutional development instantiates two phenomena broadly studied by sociology. These are “fields of activity” (e.g. Saskia Sassen, Pierre Bourdieu, Susan Robertson) and “knowledge- knower structures” (e.g. Roy Bhaskar, Ray Pawson, Roger Dale). The paper also draws on this theoretical framework in order to analyse the interaction between the EU, the central government and regional governments (*comunitats autònomes*) in Spain when designing and implementing programmes addressed to counteract the high rate of ESL in the country.

Paraules clau.- Educational policy. European Union. Early School Leaving (ESL). Comparative education.

La Unió Europea ha demanat explícitament a Espanya, Malta i Portugal que posin en marxa programes per reduir el desproporcionat abandonament escolar prematur que afecta els seus sistemes educatius. Aquest requeriment va ser formulat en el context de l'Agenda de Lisboa de 2001, i ha estat reiterat un cop s'ha fet palès que la tendència no havia millorat en el moment de fer balanç el 2010.

Aquesta tessitura ha inspirat un seguit de debats i de recerques educatives sobre les causes i els remeis del problema. Els estudis mostren que la situació és diversa a les comunitats autònomes, que les desigualtats entre classes socials i entre gèneres així com entre majories i minories ètniques tenen una considerable incidència, i que és difícil valorar la contribució de diverses mesures dissenyades per fer-hi front. Alhora, posa sobre la taula el tema de la coordinació territorial de la política educativa en un estat regional amb trets federals.

En aquesta comunicació voldria argumentar algunes hipòtesis pensades per a l'anàlisi de les diverses escales de poder polític que han intervingut en aquest procés. Aquest enfocament aporta una visió de com s'ha gestat la qüestió des de la perspectiva de les polítiques públiques, i en certa manera, de la sociologia del coneixement. A hores

d'ara, sembla plausible entendre que les autoritats educatives van fer front a les preocupacions europees amb una estratègia d'aprenentatge superficial a començament de la dècada de 2000, i darrerament han evolucionat cap a una doble estratègia de coordinació territorial innovadora i d'aprenentatge competitiu.

El primer apartat esbossa els conceptes clau de la sociologia de les relacions internacionals. El segon perfila les escales de decisió política i els dominis socials a través dels quals es decideixen les polítiques educatives a la Unió Europea, els seus estats membres, i els governs regionals subestats corresponents. El tercer i el quart recullen algunes dades inicials sobre l'abandonament escolar a Espanya i les mesures pal·liatives amb què fins ara s'han fet alguns intents de donar resposta a tal desafiament.

Tot plegat és un dels primers informes de treball del projecte de recerca la referència del qual figura sota el títol. L'objectiu és esbrinar la lògica de les decisions polítiques europees, espanyoles i autonòmiques, d'una banda, i les circumstàncies en què el jovent pren les seves decisions a les cruïlles escolars, d'una altra. La inspiració europea sembla que ha estat el detonant del gruix d'inquietuds i de discussions oficials fins ara.

Sociologia de les relacions internacionals i de l'uropeïtzació

La frontera entre Espanya i França que molts hem travessat per tal de participar al Congrés Català de Sociologia de 2013, precisament, simbolitza el nucli de les preguntes de recerca que actualment es discuteixen en l'àmbit de les relacions internacionals. De fet, a mitjan segle XVII aquesta frontera va ser una de les primeres materialitzacions del Tractat de Westfàlia, en funció del qual durant tres segles el sistema de relacions internacionals s'ha conceptualitzat com una esfera d'acords i de conflictes entre estats. Tanmateix, per múltiples raons, des de fa un temps els especialistes han començat a dubtar que aquesta fos una imatge versemblant del fenomen d'estudi. Algunes teoritzacions recents recorden que no és pas evident que els estats burocràtics hagin aconseguit de ser les úniques formes d'organització política (*polity*) rellevants en els seus territoris, on molt sovint tan sols han assolit apaivagar algunes formes de violència però no pas totes (com ara la delinqüència, l'homofòbia, el racisme institucional o la violència domèstica); a més, molts d'aquests estats han actuat més aviat com imperis a dins dels quals coexistien diverses minories nacionals de maneres diferents, i a més, han compartit la seva autoritat amb altres formes d'organització política com ara les esglésies (Walby, 2003).

Però a hores d'ara encara és menys creïble aquesta imatge perquè un ventall molt més ampli d'actors polítics han entrat en l'àmbit de les relacions internacionals. Entre altres, cal esmentar les empreses multinacionals, especialment les financeres, els

organismes internacionals, les associacions entre governs, els moviments socials, les religions o les noves xarxes d'activisme transnacional (Sassen, 2006). Per això ha guanyat força la recomanació de veure-les com un camp d'activitat on els agents socials estan condicionats per les seves posicions relatives, fan servir unes mateixes normes socials, i experimenten uns conflictes socials de maneres diverses (Bourdieu, 1986; Jenson & Mérand, 2010). L'educació comparada ha entès que aquesta mena de canvi social convida a repensar la suposada identificació de cada estat amb una estructura social i un sistema educatiu, per tal com la política educativa és el fruit de moltes interaccions establertes a les escales global, continental, estatal, regional i local, molt sovint fins i tot de moltes interaccions estratègicament establertes entre aquestes escales (Robertson, 2009).

La conjunció de les xarxes d'actors implicats en la política educativa i de les comunitats epistèmiques d'especialistes ha introduït el coneixement entre els fenòmens rellevants per comprendre les relacions internacionals. El coneixement és una activitat social, pautada segons unes regles metodològiques dissenyades per graduar la validesa de les conclusions, en el transcurs de la qual els participants responen als seus interessos cognitius i a diversos interessos socials. És imprescindible distingir que la validesa metodològica i l'origen social del coneixement són dues coses distintes, com també que el coneixement no és pas el mateix que la realitat externa que aquests agents socials intenten reflectir (Bhaskar, 1978). Aquesta premissa ha adquirit una implicació ineludible per a la recerca contemporània sobre les polítiques públiques d'ençà que s'ha prestat atenció a les creences causals que els actors implicats duen *in mente*. Sovint un programa no funciona com està previst sinó com el perceben els qui prenen les decisions, el personal tècnic que les executa i els col·lectius beneficiaris. Aquestes creences causals acostumen a estructurar-se en una mena de "ontologies" sobre els mecanismes reals, externs al programa, que aquest aconseguirà activar (Pawson, 2006). Per tant, el coneixement és també un fenomen molt significatiu per tal d'entendre aquesta mena d'interaccions polítiques.

Els camps d'activitat internacionals i les relacions socials establertes al voltant del coneixement han esdevingut crucials en el context de la Unió Europea. La raó és que un dels seus procediments institucionals, l'anomenat Mètode Obert de Coordinació que comentaré a l'apartat següent, es recolza sobre un seguit de creences causals com aquestes. Entre 2001 i 2010 la idea va ser que la Unió havia de convertir-se en la regió mundial més competitiva i simultàniament més cohesionada del món, i després de 2010 que ha d'engegar un reguitzell de sinergies entre el "creixement intel·ligent", el "creixement sostenible" i el "creixement inclusiu" (European Commission, 2010). En altres paraules, una de les principals característiques de les polítiques educatives

europesos estrebava precisament en la construcció d'una "ontologia del programa" conjunta per a totes les mesures de coordinació, i per tant, totes les xarxes d'interessos involucrades en aquestes mesures (Dale, 2009).

Això ha desfermat diversos processos de difusió internacional de polítiques educatives i socials a dins de la Unió. Més endavant explicaré els sistemes de treball que afavoreixen aquesta transferència, migració o viatge de les polítiques — tots aquests termes denominen el mateix fet—. Però en aquest punt he de concloure l'apartat fent esment d'una tipologia molt acurada de les formes d'aprenentatge entre països que s'han observat als tallers internacionals on es discuteix el funcionament del Mètode Obert de Coordinació.

- El "aprenentatge imperialista" s'esdevé quan alguns països intenten imposar el seu model a tota la resta. En bona part, això ha succeït amb les institucions germàniques en l'àrea de la formació professional.
- A l'altre extrem, el "aprenentatge superficial" és una estratègia defensiva per la qual un govern fingeix una certa inquietud per adoptar les recomanacions europees però en el fons segueix el seu propi programa amb algunes modulacions retòriques que sonin millor a Brussel·les.
- El "aprenentatge competitiu" representa un canvi més substancials per tal com els governs, a banda dels seus plans, en ocasions es veuen obligats a fer alguna cosa per contrarestar determinades desviacions del país respecte de la mitjana de certs indicadors.
- Per últim, el "aprenentatge mutu" seria el fruit de la deliberació a partir de diverses experiències internacionals, basada en la intenció d'obtenir un nou coneixement qualitativament diferent sobre el marge de maniobra davant d'una determinada qüestió (Lange & Alexiadou, 2010).

En suma, les relacions internacionals es poden concebre com un camp d'activitat social en què tenen cabuda diverses menes de relació social, i epistèmica, entre els participants. La varietat de processos d'aprenentatge de polítiques educatives enregistrada a la Unió Europea n'és un clar exponent.

L'educació i l'uropeització

El Tractat de Maastricht va atorgar a la Unió Europea la competència de coordinar les polítiques educatives dels estats membres, malgrat que no li atorgava pas la facultat de prendre decisions substantives sobre aquestes polítiques. En realitat, els acords fundadors de la UE han constituït una institució híbrida amb trets d'un organisme internacional i d'una federació (*lato sensu*). Si bé, d'una banda, es regeix per consells ministerials dels governs participants, els quals condicionen els ajuts i també imposen

uns ajustaments estructurals, d'una altra, s'ha dotat d'una comissió elegida expressament per a exercir de govern (tot i que amb quotes estatals), i d'un parlament escollit cada cinc anys que promulga lleis vigents als susdits estats membres (Pierson, 1996; Grugel, 2004).

El Consell de Lisboa de 2001 va precisar les competències educatives de la Unió quant a la gestió del Mètode Obert de Coordinació (MOC). El MOC consisteix en un pla estratègic que defineix uns objectius generals de competitivitat i de cohesió social, concretats en objectius específics i en indicadors estadístics que permeten avaluar fins a quin punt cada país ateny les fites (*benchmarks*) esperades. Cada estat membre és lliure d'arribar a la fita seguint el seu propi camí, però ha adquirit un cert compromís públic que els seus indicadors superaran un determinat llindar al final d'una dècada. Malgrat que en 2010 no es van satisfer pas les expectatives de l'Agenda de Lisboa, en aquell moment es va posar en marxa l'Estratègia 2020, la qual articula com la seva predecessora objectius pel que fa al mercat laboral, la lluita contra la pobresa, l'estalvi energètic, el desenvolupament de les infotecnologies, i l'educació (Pépin, 2011).

Així, la Unió Europea desplega una política educativa pròpia operant des de dins i des de sobre dels estats. L'acord de llançar el MOC va sorgir de la comuna inspiració socialdemòcrata de diversos governs contemporanis (Blair, Schröder, Jospin), que d'aquesta manera volien refermar la dimensió social de les seves polítiques orientades a potenciar la societat del coneixement. La reducció de l'abandonament escolar prematur, per tal que els sistemes escolars incloguessin tothom fins al final de la edat secundària, va esdevenir un dels seus principals propòsits. Però uns anys després aquells governs havien perdut sengles eleccions a França i Alemanya, per la qual cosa la primera revisió de l'Agenda de Lisboa va alterar l'ordre dels factors primant una altra meta educativa més aviat relacionada amb la competitivitat, val a dir, la proporció de joves de cada cohort que obtenia un títol universitari (Gornitzka, 2005, 2006). Donat que la responsabilitat es reparteix entre la Comissió Europea i els governs dels estats membres, la societat civil intervé al MOC expressant les preferències generals a les eleccions, recordant la importància de les metes que més li interessin, criticant els governs endarrerits a les dades que EUROSTAT fa públiques, i de vegades, organitzant campanyes i mobilitzacions a les capitals dels estats membres i a Brussel·les. Tot plegat contribueix a definir un marc cognitiu comú, arrelat als dominis de l'estat i de la societat civil, que hom ha denominat "europeïtzació" (Radaelli, 2007).

Però més endavant el ventall d'actors polítics s'ha ampliat amb la formació d'una aliança estratègica entre la Unió Europea i l'Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic (OCDE), la qual afecta molt especialment la política educativa comunitària. La UE s'ha aproximat a aquesta col·laboració a fi d'obtenir

eines per a desplegar la seva pròpia política en una àrea on totes les seves responsabilitats no són pas explícites. L'OCDE ha participat per tal de donar publicitat i legitimitat a la seva base de coneixement expert recolzada per les seves dades i diagnòstics elaborats a partir de fonts tan sistemàtiques com els exàmens del *Programme for International Student Assessment* (PISA), al qual per cert participa el gruix d'estats membres de la Unió. El producte d'aquesta cooperació ha estat una mena de “govern a través dels números”, caracteritzat per una indefinició de l'objectiu general però per una enorme influència del sistema d'observació i seguiment, que precisament alimenta els indicadors del MOC amb les dades de l'OCDE. En diversos països, però no pas a tots, aquest marc polític s'associa amb la idea que les escoles han de competir al mercat; i en general, el MOC ha generat un mercat de consultoria especialitzada en la política educativa, al qual els governs de tots els nivells acudeixen per buscar assessorament (Grek *et al*, 2009; Ozga, 2009; Ozga *et al*, 2011).

Encara que costa formular conclusions generals sobre les repercussions d'aquests plans europeus en el joc polític esdevingut sota l'escala estatal, algunes observacions comencen a fer-ne palesos certs efectes. Per exemple, mentre que a Finlàndia han donat arguments als partidaris de la descentralització vers els municipis, a Anglaterra han inspirat els partidaris de limitar les competències educatives de les autoritats locals (Grek *et al*, 2009). El marc estratègic europeu suscita lectures dispars en contextos polítics diferents. Alhora, alguns governs d'estats membres de grandària mitjana, com Àustria i els Països Baixos, van desplegar el seu propi pla estratègic, amb implicacions educatives, en paral·lel a la durada de l'Agenda de Lisboa (Gornitzka, 2005, 2006). També els governs d'un grapat de minories nacionals van aprofitar l'avinentesa per afirmar la seva diferència política bo i aplicant els seus propis plans, anàlegs als europeus, mal que els estats membres on s'ubiquen no havien seguit aquesta línia. És el cas de Catalunya (Engel, 2008), Flandes (Simons, 2007) i Escòcia (Arnott & Ozga, 2010).

Entre aquests processos europeus, estatals i regionals s'emmarca la gamma de canals de difusió de les polítiques educatives (Lange & Alexiadou, 2010). Així com la mateixa regulació i la història de les decisions principals han barrejat els nivells europeu i estatal, l'embolicada troca dels tres nivells observada a les comunitats autònomes d'Espanya il·lustra un procés general de creixent complexitat de la governança, és a dir, d'interacció entre governs, organismes internacionals i societats civils per dirigir un tipus d'afers col·lectius. Tot i no entrar en el tema, val a dir que els poders econòmics també juguen el seu paper, però en aquesta comunicació no els estudiaré a fons.

La difusió de la política contra l'abandonament escolar prematur a través de la Unió Europea

L'Estratègia Europea d'Educació i Formació s'integra en l'Estratègia Europea 2020 que ha succeït la malaguanyada Agenda de Lisboa després del seu molt migrat balanç el 2010. Al llarg d'aquests anys l'acció de la UE en aquest àmbit ha consistit a reunir especialistes i personal tècnic dels estats membres en seminaris internacionals organitzats a fi que tothom aprenguéss dels altres membres. En un principi aquestes trobades es denominaven “tallers” però més endavant se les ha designat com a “clústers” per tal d'estimular la interacció entre actors polítics diferents. Doncs bé, precisament el 2011 el Consell Europeu ha emès una “recomanació” sobre l'abandonament escolar prematur (European Council, 2011). D'acord amb el Tractat de Maastricht, una recomanació és un acte no vinculant que tanmateix és objecte de negociació i de votació. A diferència de les regulacions, directives i decisions, les regulacions manquen de força legal, però això no és un obstacle perquè adquireixin una rellevància política per a múltiples sectors de les institucions i dels representants polítics. Amb aquest pas, la Comissió ha enllaçat els procediments del Mètode Comunitari, caracteritzats per un valor jurídic, amb els procediments del Mètode Obert de Coordinació, els quals generalment es presenten en termes de gestió pública a banda de les possibles implicacions jurídiques. La Recomanació de 2011 és un document del diari oficial de la UE que manté una associació molt estreta amb altres documents sorgits de les deliberacions en el “clúster” dedicat a l'abandonament escolar prematur. Entre altres idees, proposa d'afrontar el problema amb una acció política multidimensional, preventiva i compensatòria a la vegada, que abasti des de la qualitat de l'educació infantil fins a la lluita activa contra la segregació escolar.

Poc després s'ha publicat el primer dels informes de seguiment de l'Estratègia Europea 2020 referida a l'educació, el *Education and Training Monitor 2012*. En el punt dedicat a l'abandonament primerenc de l'escola recull un plantejament de vocació tan general com la Recomanació del Consell.

While the factors leading to ESL vary from country to country, the causes of ineffective policies can be boiled down to three typical issues:

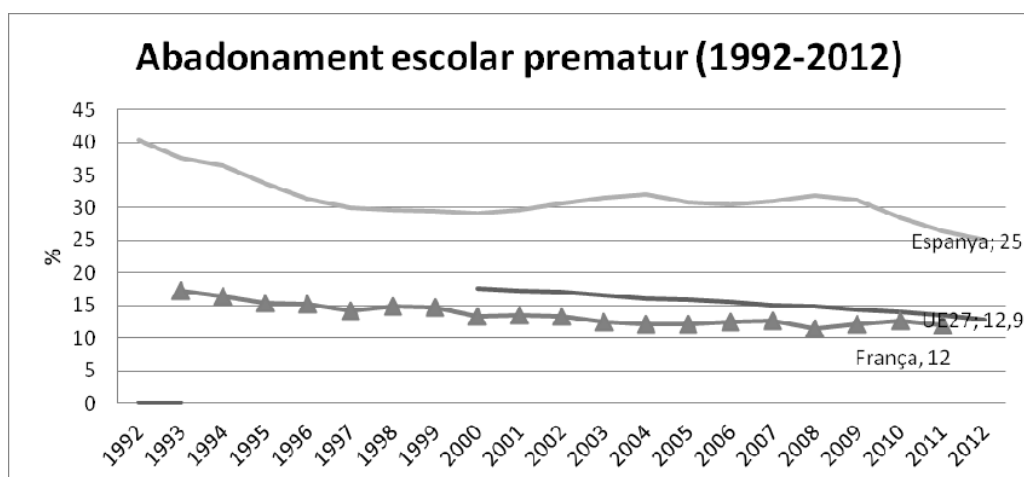
- Lack of a comprehensive strategy: many countries adopt a patchwork of different measures to tackle various aspects of Early School Leaving (ESL), but these do not necessarily add up to a comprehensive strategy. Systemic change will be more feasible if Member States move from projects to policies, ideally connecting cross-sectoral initiatives in a more "holistic" approach.
- Lack of evidence-based policy-making: with some notable exceptions, Member States lack detailed information on the background of early school leavers and an analysis of the causes and incidence of ESL as well as a systematic collection, analysis and dissemination of evidence about effective practices for tackling ESL. Particular blind spots are ESL from initial vocational education and training (VET), and breakdowns by socioeconomic status.

- Insufficient prevention and early intervention: some Member States devote too little attention to prevention. A stronger focus on preventive and early intervention measures is needed both at system level and at the level of individual education and training institutions.
- Partial, compensatory measures (such as second-chance education), albeit important, are not enough to address the root causes of the problem (European Commission, 2012: 22).

Val la pena retenir aquest fragment ja que, per si sol, esclareix molts dubtes que més d'una vegada ens hem formulat els investigadors en comentar el paper de l'educació al Mètode Obert de Coordinació. És ben cert que la simple consideració d'un ítem en un sistema d'indicadors i de fites (*benchmarks*) no diu gaire cosa sobre les transformacions efectives que s'esperen. Aquesta devia ser una de les mancances de l'Agenda de Lisboa si pretenia influir des del web d'EUROSTAT, perquè tan sols servia per assenyalar una realitat. Ara bé, l'Estratègia Europea 2020 és diferent almenys en dos sentits si més no. En primer lloc, envia un missatge general que una política educativa exhaustiva, completa, sens dubte ha de preveure mecanismes per conèixer, prevenir i compensar el problema. Són unes indicacions molt precises, de les quals es podrà fer un seguiment detallat a través dels informes lliurats pels estats membres. I en segon lloc, conté un retret indiscutible als governs dels països on els índex d'abandonament són elevats. Les referències a una manca d'estratègia comprensiva, a una absència de suport empíric dels diagnòstics i pronòstics, a la insuficiència de la prevenció, i a la parcialitat de les mesures compensatòries són ben eloqüents. Per tant, aquest primer informe de seguiment conté una aposta política per fer una avaluació rigorosa dels objectius educatius de l'Estratègia 2020, almenys pel que fa al tema que ens ocupa. Naturalment, ignorem si això tan sols serà un gest o un tema important d'aquí a uns anys, però hem de tenir present que ara mateix les indicacions no són gens difuses.

Polítiques contra l'abandonament escolar i coordinació federal?

El gràfic 1 mostra que l'abandonament escolar ha disminuït força a Espanya des dels anys noranta. Però la tendència es va aturar després de 2000, quan de fet va remuntar fins a l'actual crisi econòmica. En altres paraules, a la primera meitat d'aquesta última dècada l'indicador no avançava pas cap a la fita establerta per l'Agenda de Lisboa per a 2010, sinó que més aviat tendia a recular força.



La taula 1 palesa un altre aspecte molt significatiu: l'abandonament escolar prematur no varia pas segons el rendiment acadèmic. Mentre que les dades d'EUROSTAT revelen una correlació entre el risc d'exclusió social i els resultats ínfims a la prova PISA, no enregistren pas una correlació entre cap d'aquestes dues variables i l'abandonament escolar prematur. En termes purament escolars, això vol dir que en alguns països una part del jovent abandona l'escola perquè no ha assolit un aprenentatge suficient, però en altres pren la decisió d'abandonar encara que ha adquirit les principals competències acadèmiques. Prenent com a referència l'entorn geogràfic d'aquest congrés, salta a la vista que a Espanya i França la proporció d'estudiants mancats de les competències bàsiques als quinze anys és molt semblant (prop del 20%), però a Espanya l'abandonament arriba al 31% i en canvi a França es queda en el 12%. La tradició escolar de fer repetir una part considerable dels estudiants, la feblesa dels mecanismes de continuació educativa després del graduat d'ensenyament obligatori, i l'atracció dels mercats laborals hi tenen molt a veure (Dupriez *et al*, 2008; Martínez García, 2008; Fdez. Enguita *et al*, 2010). En especial, diversos estudis conclouen que l'enorme població de joves sense estudis ni ocupació a Espanya és força diferent d'altres països.

Al sud dels Pirineus la causa principal ha estat l'impacte laboral de la crisi sobre una generació que havia deixat les aules mentre la feina abundava, però no havia tingut experiències prèvies d'exclusió social (Serracant, 2012). Naturalment, malgrat que els antecedents no s'hi corresponguin, la situació actual ara mateix exposa aquest gran contingent de població al risc d'exclusió en un futur.

Taula 1. Correlacions entre l'abandonament escolar prematur, les persones amb risc d'exclusió social, i la proporció d'estudiants amb competències acadèmiques ínfimes (informants d'EUROSTAT, 2009)

Coefficients de correlació	Abandonament escolar prematur. % (2009)	Persones en risc d'exclusió social: llars sense ningú ocupat, pobresa monetària, privacions de béns. % (2009)
Abandonament escolar prematur. % (2009)	1	
Persones en risc d'exclusió social. % (2009)	0,11 (1)	1
Estudiants de 15 anys que no assoleixen les competències acadèmiques mínimes a la prova PISA. % (2009)	0,07 (2)	0,62 (3)

Notes: (1) Sense Croàcia. (2) Sense Xipre ni Malta. (3) Sense Xipre, ni Malta, ni Croàcia, ni Turquia. Font: EUROSTAT. Elaboració pròpia.

El quadre 1, basat en un estudi de la descentralització educativa a Espanya realitzat fa uns anys (vegeu la nota al peu), indica que les polítiques educatives de les comunitats autònomes a penes van tenir en compte aquesta tendència inesperada de l'abandonament escolar durant els primers anys de la dècada de l'Agenda de Lisboa. El quadre reflecteix una escala comparativa dels dispositius d'inclusió educativa d'un seguit de comunitats, caracteritzades d'acord amb diversos aspectes de la descentralització (que ara no vénen al cas). El fet és que, llevat del País Basc, caldria forçar molt les referències documentals i els comentaris recollits en entrevistes per concloure que algunes de les accions contemplades pel *Education and Training Monitor* es van dur a terme en aquell moment.

Com a molt, es pot dir que a tot arreu els infants i joves amb desavantatge educatiu tenien accés a unes hores d'educació compensatòria, i parcialment es començaven a fer plans de compensació a escala de tota una institució.

Quadre 1. Una tipologia dels dispositius d'inclusió educativa de les Comunitats Autònomes Dispositius d'inclusió educativa (CCAA)

Dispositius d'inclusió educativa (CCAA)	Trets comuns
Orientació universalista (País Basc)	• Elabora normativa sobre l'escolarització i acollida d'immigrants • Programa de Comunitats d'Aprenentatge • El Sistema de Qualificacions Professionals integra els sistemes de formació professional, ocupacional i continuada • Les 'beques d'escolarització' poden sufragar els pagaments de quota, els desplaçaments, el material didàctic i les despeses de menjador. Inclouen una modalitat de 'ajut compensatori' que preveu transferir a les famílies amb renda familiar per càpita inferior a 2.573 euros, amb estudiants de cicles formatius o batxillerat, unes quantitats que varien entre 1118-2348 euros
Compensació intensiva (Andalusia, Aragó, Catalunya)	• Esforç per ampliar l'abast i les dimensions de la compensació de les desigualtats (comunitats d'aprenentatge a l'Aragó i Catalunya, educació intercultural amb àmplia participació d'immigrants i zones preferents a Andalusia). • El govern ha proposat pactes generals als actors socials. • Intensa activitat municipal a Catalunya mitjançant Projectes Educatius de Ciutat
Compensació coordinada (Canàries, Castella La Manxa, Galícia, Madrid, Múrcia, Navarra)	• Han desenvolupat un pla propi de solidaritat, compensació o atenció a la diversitat. Alguns d'ells són específics d'un cycle escolar, com el <i>Plan de equidad en ESO</i> a Castella- La Manxa o el <i>Programa Preescolar na Casa</i> en Galícia. • Coordinació autonomia- municipi (sobretot, a Madrid i Navarra) a fi de millorar l'equitat del sistema escolar • Introducció gradual de la gratuïtat dels llibres de text
Compensació (Astúries, Balears, Castella Lleó, Cantàbria, País Valencià, Extremadura, Rioja)	• Fan servir els mecanismes d'educació compensatòria que es van posar en pràctica durant els anys vuitanta • A Extremadura i Rioja es donen ajuts per la gratuïtat dels llibres de text • Xecs escolars per l'escolarització al cycle 0-3 a Balears

Nota: 1. Destaquem en negreta les CCAA que van rebre les seves competències educatives durant la primera descentralització de 1979-90. 2. Aquest quadre es basa en la documentació oficial publicada, les respostes rebudes a uns qüestionaris enviats a totes les CCAA i en un treball de camp fet a l'Aragó i les Illes Balears.

Font: Bonal, Rambla, Calderón i Pros (2005)

Els governs Zapatero van posar en pràctica el *Plan PROA (Programas de Refuerzo, Orientación y Apoyo)*, que combinava la introducció de monitors escolars amb el reforç. Aquesta mesura, per primera vegada, preveia la cooperació del ministeri amb les comunitats autònomes en un mateix pla. Com es pot observar, es tractava d'estendre la noció de l'educació compensatòria encara una mica més enllà del que s'havia fet prèviament, però no es contemplava la perspectiva longitudinal de l'orientació acadèmica al llarg d'un període de diversos anys (Manzanares & Ulla, 2012). En aquell moment també es va introduir un sistema pilot de beques i ajuts a l'estudi, que facilitava un petit estipendi condicionat a l'assistència a estudis post-obligatoris. Era una quantitat simbòlica que implicava reconeixement, més aviat que un sou. Encara que molt pocs estudiants se'n van beneficiar, disposem d'una avaluació força acurada que detecta un impacte positiu molt notable d'aquesta iniciativa (Mediavilla, 2010).

D'altra banda, els PQPI (Programes de qualificació professional inicial) pretenien que la població desescolaritzada de 15 a 21 anys repregués la seva formació fins a

obtenir les credencials bàsiques. Van ser introduïts en la Llei Orgànica d'Educació de 2005, i van ser oferts des de 2009 per les Comunitats Autònomes, ajuntaments i entitats privades (Amer, 2011). Eren, doncs, una mesura reactiva que intentava contrarestar la tendència observada els anys anteriors.

Aquesta revisió inicial i provisional dels programes aplicats a Espanya contra l'exclusió escolar en un primer moment, i l'abandonament més tard, desvela una evolució pel que fa a la recepció de les recomanacions europees. Seguint la tipologia de Lange i Alexiadou (2010), al començament del procés de Lisboa Espanya va adoptar una posició de “aprenentatge superficial”. Com que el tema no figurava a l'agenda política dels diversos governs, senzillament es van signar els protocols de la Comissió Europea però no se'ls va fer gaire cas. Encara que el web d'EUROSTAT feia pública la dada des del principi, el problema es va ignorar. Tanmateix, els governs Zapatero van introduir algunes reformes adreçades a fer-hi front a través de mesures de reforç escolar, ajuts econòmics i segona oportunitat. No es va arribar a consolidar una aproximació comprensiva, com reclama el *Education and Training Monitor*, però almenys es va fer alguna cosa per reaccionar davant dels mals indicadors. Això seria un exemple de “aprenentatge competitiu” en què un govern pren una iniciativa per millorar la seva posició en l'ordenament de països generat per un indicador. És comprensible que el mecanisme s'activés en un país situat a les darreres posicions pel que fa a l'abandonament.

Però aquesta no és tota la qüestió, perquè tals mesures, sobretot el Pla PROA, van representar el primer intent de coordinació territorial de la política educativa a Espanya. Encara avui en dia el pla figura en l'epígraf de “plans de cooperació territorial” al web del ministeri. Aquesta és una més de les característiques que permeten descriure Espanya com un “estat regional amb alguns trets federals” (Requejo, 2003). Després de la descentralització dels anys vuitanta i noranta, mentre que el govern central regula el nucli del sistema a partir de diverses lleis orgàniques dedicades específicament a l'educació, les comunitats autònomes s'encarreguen de la gestió acadèmica, per a la qual reben transferències pressupostàries, i a més a més, tenen la potestat de desplegar el seu propi programa lingüístic i un seguit de programes d'inclusió educativa com els que he llistat al quadre 1 (Bonal *et al*, 2005).

El sistema educatiu espanyol, doncs, és molt més homogeni que el d'altres estats que han optat per la descentralització regional, com la Gran Bretanya (on el govern central tan sols s'encarrega d'Anglaterra), i el de federacions com Alemanya, Canadà o Estats Units (on les constitucions atribueixen les competències educatives als estats que componen la federació). La regulació a través de lleis orgàniques de rang superior a la legislació autonòmica també és molt diferent d'altres mecanismes de coordinació com

ara el consell de ministres d'educació a Alemanya, els sistemes d'igualació (*equalization*) de la despesa per usuari a Canadà, o l'exigència que les escoles obtinguin cada any una nota més elevada que l'anterior d'acord amb (el que ha estat fins ara) el mecanisme *No Child Left Behind* als Estats Units. En aquest sentit, es tracta d'un estat regional.

El Pla PROA i la convocatòria anual dels consellers autonòmics d'educació representen trets federals pioners des de l'administració Zapatero. Els municipis també han entrat en aquesta dinàmica per tal com incideixen en la prevenció de l'abandonament controlant l'absentisme escolar, i sobretot, apareixen en les llistes d'ofertants de PQPIs. A més, s'observen altres connats de coordinació federal en els plans estratègics del País Basc esmentats al quadre 1 i l'Acord Estratègic per a la Competitivitat i la Cohesió Social dels governs tripartits de Catalunya—en ambdós casos, entre els governs autonòmics i directament l'Agenda de Lisboa—.

En comparació amb les lleis orgàniques, aquestes fórmules de coordinació fan servir procediments secundaris, que han estat inestables i conjunturals segons les circumstàncies polítiques. La seva feblesa encara es podria accentuar més si la reforma del règim local acabés reduint les competències educatives dels ajuntaments. Per tot plegat, és necessari preguntar-se fins a quin punt el Pla PROA ha esdevingut un sistema de distribució pressupostària entre comunitats autònomes, potser complementari a les transferències ordinàries destinades a aquest capítol, o ha enllaçat amb aquestes (i altres) experiències de planificació estratègica autonòmica. Salvant les distàncies, provisionalment podem suggerir que la primera possibilitat palesaria un esquema de coordinació més aviat “regional” mentre que la segona indicaria uns certs “tretos federals”.

Comentaris finals

En la mesura que tan sols pretén ordenar idees per formular una hipòtesi de treball per a una recerca que tot just comença, aquesta comunicació no arriba a unes conclusions pròpiament dites. Com a molt, es poden reduir al següent enunciat de la hipòtesi. Al voltant de l'abandonament escolar, durant la darrera dècada a Espanya s'ha generat un camp d'activitat política on participen organismes europeus, el govern de l'estat, les comunitats autònomes, i parcialment, els ajuntaments. En la dinàmica d'aquest camp s'observa d'una banda una transició des de l'aprenentatge superficial cap a l'aprenentatge competitiu, i d'altra, una coordinació puntual i poc estratègica de les comunitats autònomes.

La recerca ha d'entrevistar informants implicats en el tema en diverses comunitats autònomes, el govern central i potser les institucions europees. També intentarà una aproximació a les experiències del jovent a partir d'una anàlisi més aprofundida de

determinats programes. La intenció de l'equip és observar com s'han entès aquests programes, quina "ontologia" se'ls ha atribuït, i com han influït aquestes representacions socials sobre les estratègies (polítiques en el cas de les institucions, personals en el cas dels estudiants) dels agents socials implicats. De moment, tan sols tenim interrogants que ens serveixen per esclarir cap on hem de dirigir la nostra mirada.

Referències

- Amer, J. (2011). Educación y sociedad turística en Baleares Las políticas públicas educativas ante el impacto de la economía de servicios turísticos en el abandono escolar. *Investigaciones Turísticas*, 2, 66-81.
- Arnott, M., & Ozga, J. (2010). Education and nationalism: the discourse of education policy in Scotland. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 31(3), 335-350.
- Bhaskar, R. (1978). *A Realist Theory of Science*. Sussex: The Harvester Press.
- Bonal, X., Rambla, X., Calderón, E., & Pros, N. (2005). *La descentralización educativa en España*. Barcelona: Fundació Carles Pi Sunyer.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. En *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (Richardson, J., p. 241-258). New York: Greenwood.
- Dale, R. (2009). Contexts, Constraints and Resources in the Development of European Education Space and European Education Policy (Dale, R. and Robertson, S.). Oxford (UK): Symposium Books.
- Dupriez, V., Dumay, X., & Vause, A.M. (2008). How Do School Systems Manage Pupils' Heterogeneity? *Comparative Education Review*, 52(2), 245-273.
- Engel, L.C. (2008). Breaking the centre-periphery mould: exploring globalisation and educational governance in Catalonia. *Globalisation, Societies and Education*, 6(3), 265-279.
- European Commission. (2010). EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. *Communication from the Commission, COM(2010) 2020*, 1-35.
- European Commission. (2012). *Education and Training Monitor*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Council. (2011). COUNCIL RECOMMENDATION of 28 June 2011 on policies to reduce early school leaving. *Official Journal of the European Union*, 1.7.2011(C 191), 1-6.
- Fernández Enguita, M., Mena, L., & Riviere, J. (2010). *Fracaso y abandono escolar en España*. Barcelona: Obra Social de la Caixa.
- Gornitzka, Å. (2005). Coordinating policies for a «Europe of knowledge» Emerging practices of the «Open Method of Coordination» in education and research. *ARENA Centre for European Studies (Univ Oslo) Working Papers*, 2005-16, 1-40.
- Gornitzka, Å. (2006). The Open Method of Coordination as practice - A watershed in European education policy? *ARENA Centre for European Studies (Univ Oslo) Working Papers*, 2006-16, 1-58.
- Grek, S., Lawn, M., Lingard, B., Ozga, J., Rinne, R., Segerholm, C., & Simola, H. (2009). National policy brokering and the construction of the European Education

- Space in England, Sweden, Finland and Scotland. *Comparative Education*, 45(1), 5-21.
- Grugel, J. (2004). New Regionalism and Modes of Governance — Comparing US and EU Strategies in Latin America, 603–626.
- Jenson, J., & Mérand, F. (2010). Sociology, institutionalism and the European Union, 74–92.
- Lange, B., & Alexiadou, N. (2010). Policy learning and governance of education policy in the EU, 443-463.
- Manzanares, A., & Ulla, S. (2012). La evaluación estatal del Plan de Refuerzo, Orientación y Apoyo (PROA). Análisis tras seis años de evaluación continuada. *Revista de Educación, Número extraordinario*, 89-116.
- Martínez García, J.S. (2009). Fracaso escolar, PISA y la difícil ESO. *Revista de la Asociación de Sociología de la Educación*, 4, 56-85.
- Mediavilla, M. (2010). Las becas y ayudas al estudio como elemento determinante de la continuidad escolar en el nivel secundario post- obligatorio. Un análisis de sensibilidad a partir de la aplicación del Propensity Score Matching. *Investigaciones en Economía de la Educación*, 5, 561-582.
- Ozga, J., J. S. (2009). Governing education through data in England: from regulation to self_evaluation. *Journal of Education Policy*, 24(2), 149-162.
- Ozga, J. S., Segerholm, Ch., & Simola, H. (2011). The governance turn. En *Fabricating Quality in Education. Data and governance in Europe* (Jenny Ozga, Peter Dahler-Larsen, Christina Segerholm and Hannu Simola., p. 85-95). London and New York: Routledge.
- Pawson, R. (2006). *Evidence-based policy. A Realist Perspective*. London: Sage.
- Pépin, L. (2011). Education in the Lisbon Strategy: assessment and prospects, 25-35.
- Pierson, P. (1996). The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis, 123-163.
- Radaelli, C. (2007). Whither Better Regulation for the Lisbon Agenda? *Journal of European Public Policy*, 14(2), 190-207.
- Requejo, F. (2003). *Federalisme plurinacional i estat de les autonomies*. Barcelona: Proa.
- Robertson, S. (2009). 'Spatialising' the Sociology of Education: Stand-points, Entry-points, Vantage-points'. En *Handbook of Sociology of Education* (Ball, S.; Apple, M.; Gandin, L.). London and New York: Routledge.
- Sassen, S. (2006). *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton Univ Press.
- Serracant, P. (2012). «Generació ni-ni», estigmatització i exclusió social. Gènesi i evolució d'un concepte problemàtic i proposta d'un nou indicador. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Simons, M. (2007). 'To be informed': understanding the role of feedback information for Flemish/European policy. *Journal of Education Policy*, 22(5), 531-548.
- Walby, S. (2003). The Myth of the Nation-State: Theorizing Society and Politics in a Global Era. *Sociology*, 37(3), 529-546.

Les identitats professionals docents: Estudi de cas al Recinte educatiu Llars Mundet (Barcelona).

Rafel Argemí i Baldich
CEE La Ginesta, i Universitat de Barcelona
rafelargemi@gmail.com

Resum

En l'educació formal, la figura del professor és un element fonamental per assegurar l'èxit del sistema educatiu. El docent no és solament el regulador de tot un seguit de processos d'ensenyament i aprenentatge, sinó que entre d'altres funcions, també és una peça clau en la relació amb els alumnes i els altres agents educatius, i en l'impuls i la implementació de polítiques educatives. No obstant, en els darrers anys s'evidencia la intensitat del debat polític i social vers l'eficiència/ineficiència del sistema educatiu, principalment en base a temes de rendiment escolar i de puntuacions en proves estandarditzades, com per exemple l'informe PISA. Aquest debat tendeix a centrar-se principalment en dos aspectes: en l'organització del propi sistema educatiu i en la figura del professor. En aquesta direcció, Hargreaves (2005 [1994]), apunta l'existència d'una relació directa i estreta entre la figura dels docents, així com les seves identitats, i les respostes individuals i col·lectives que donen als canvis i als reptes plantejats en matèria educativa.

En aquesta comunicació es presenten els principals resultats de la meua investigació de màster. La investigació ha analitzat de forma exploratòria el col·lectiu docent mitjançant l'anàlisi de les identitats professionals a partir de la pròpia veu dels docents, a través d'entrevistes en profunditat (n=8) i de l'administració de qüestionaris (n=30) a diferents professionals que treballen en les cinc institucions educatives (escola bressol, centre d'educació infantil i primària, centre d'educació especial, institut, i universitat) ubicades al Recinte Llars Mundet de Barcelona. El resultat més significatiu de la investigació és la constatació de successives reconstruccions i renovacions de la identitat professional docent al llarg de la vida professional dels entrevistats.

Paraules clau: Identitat professional | Docent | Educació formal | Canvis.

1. Introducció

En aquesta comunicació es presenten els principals resultats d'una recerca prospectiva de tall antropològic sobre les identitats professionals docents.

La identitat professional docent ha suposat un important objecte d'estudi per a diferents disciplines dins del marc de les ciències socials, destacant entre elles la pedagogia i la sociologia (Cavalli, 2000, Ferrer i Albaigés, 2008, Pedró, 2008, i Cavalli i Argentin, 2010; i els informes de l'Ocde i Eurydice, entre d'altres), no obstant, des de la disciplina antropològica aquest ha estat un tema d'anàlisi poc estudiat. En aquesta

direcció, aquesta llacuna ha estat una de les principals motivacions per a plantejar aquest anàlisi des de la vessant antropològica, però sempre mantenint ponts de diàleg amb la resta de disciplines que han abordat aquest objecte d'estudi.

Habitualment, la identitat professional docent s'ha estudiat de forma aïllada al conjunt de la carrera docent, que engloba aspectes com motivacions inicials, reclutament, condicions laborals... No obstant, la present investigació vol fer un pas endavant en l'estudi de la identitat professional docent i per això incorpora dues novetats en relació als treballs precedents: a) l'estudia des d'una perspectiva holística, entenent la identitat professional docent com a un element configurador de la professió docent i de la seva corresponent carrera professional; i b) fonamenta l'anàlisi en les veus dels propis docents.

Per tal d'abordar totes les qüestions plantejades, la comunicació es divideix en quatre apartats. En primer lloc, es presenta la revisió de la literatura sobre les identitats professionals docents considerada com a més significativa. En segon lloc, es fa esment del disseny i plantejament metodològic de la recerca. Seguidament es mostren els principals resultats del treball. I finalment, es conclou amb l'apunt de les conclusions més rellevants.

2. Configuració teòrica de la identitat professional docent

La lectura de la literatura més significativa sobre les identitats professionals docents (Hargreaves, 2005 [1994], Huberman et al., 2000 [1997], Cattonar, 2001, Gohier et al., 2001, Beijaard et al., 2000, i Bolívar et al., 2005, entre altres), tot i afirmar que el docent com a subjecte cultural té un vessant individual i un vessant col·lectiva, preferentment situa, d'acord amb la vessant individual al docent com a subjecte cultural condicionat pel seu propi habitus, i en la base de la vessant col·lectiva el situa com a membre d'una societat i d'un col·lectiu professional/laboral determinat. És a la confluència de les dues vessants que la identitat professional docent es constitueix i s'estructura com a tal. A la vegada, la identitat professional docent consta també de tres dimensions específiques: personal, professional, i docent, les quals aporten a cadascuna de les dimensions específiques del subjecte elements configuradors que reforcen tant al ser com la identitat.

2.1. El docent: entre la vessant individual i col·lectiva

El docent és un especialista en les estratègies educatives que promouen l'aprenentatge, però també sap orientar, planificar, socialitzar, dinamitzar, organitzar, seleccionar, elaborar recursos, avaluar... en definitiva, el docent és aquell professional que intervé en el procés d'aprenentatge de l'altre, i en la personalitat de l'alumne com a subjecte i com a membre d'una comunitat (Gohier et al., 2001, i Serramona, 2000).

En aquest sentit, considerem el docent com el professional de l'ensenyament/aprenentatge, però al mateix temps, i referint-nos a la seva identitat, considerem que aquesta està conformada tant per una vessant individual, com per una vessant col·lectiva.

En el vessant individual, entenem el docent com un subjecte cultural condicionat pel seu propi habitus (Bourdieu, 2007 [1980]), i no com un subjecte abstracte. Així, el docent té una vida i una trajectòria que van més enllà de les tasques habituals al centre educatiu. Té una història i una historicitat, amb pensaments i idees pròpies, amb experiències viscudes en trobades culturalment estructurades, competències i habilitats concretes, i amb expectatives personals i professionals determinades.

Des d'una vessant col·lectiva percebem al docent com a membre de la societat on es desenvolupa i interacciona, d'una banda, i, com a membre d'un col·lectiu professional/laboral determinat, de l'altra.

Com acabem d'exposar, els individus, com membres socials es guien per esquemes culturals específics que donen sentit als canvis experimentats al llarg de la vida. En relació a la transmissió cultural, els canvis que s'experimenten al llarg de la vida són descrits per George Spindler (2005 [1987]) a partir dels processos de continuïtat, discontinuïtat o ruptura amb la manera que venien succeint les coses, i pressió de grup. Així, el procés de discontinuïtat és experimentat en qualsevol moment al llarg de la vida quan es produeix un canvi abrupte entre una manera de ser i comportar-se i una altra. És a partir de les discontinuïtats que es defineixen els canvis d'estatus, que s'organitzen noves interaccions, noves pràctiques i nous aprenentatges. És precisament durant aquests processos de discontinuïtat d'una etapa de continuïtat a una altra, on la pressió de grup es fa més evident, estrenyent les exigències i les restriccions culturalment pautades a mesura que s'assumeixen les noves situacions de rol i estatus, amb el pas satisfactori a una nova etapa de continuïtat.

Així mateix, els docents, com a membres d'un col·lectiu professional/laboral determinat -el col·lectiu docent-, desenvolupen el que Andy Hargreaves (2005 [1994]) anomena cultures de l'ensenyança. Aquestes comprenen "creences, valors, hàbits i formes de fer les coses assumides per les comunitats de professors que han de fer front a exigències i limitacions similars al llarg dels anys" (2005 [1994]: 189), i transmeten als nous i inexperts docents les solucions històricament generades i compartides col·lectivament a la comunitat.

2.2. Identitat professional docent: diferents dimensions configuradores

Els processos de socialització i l'exercici de la professió docent generen formes de veure i actuar que acostumen a configurar una identitat professional docent determinada. En aquest sentit, abordem la identitat professional del docent des d'una

perspectiva holista, la qual, ens permet recollir les diferents dimensions que conformen el mateix docent com a persona, com a professional i com a docent.

Dimensió personal

Segons sosté Maalouf (2006 [1998]), la identitat personal està constituïda per múltiples pertinences, les quals mai es donen idènticament en dues persones diferents, el que comporta que la identitat personal sigui complexa, única, singular i insubstituïble. Així mateix la identitat no ve determinada, sinó que es va construint i transformant al llarg de l'existència de la persona a partir de la influència tant dels amics i de les persones properes, com dels estranys amb els que interacciona.

Dimensió professional

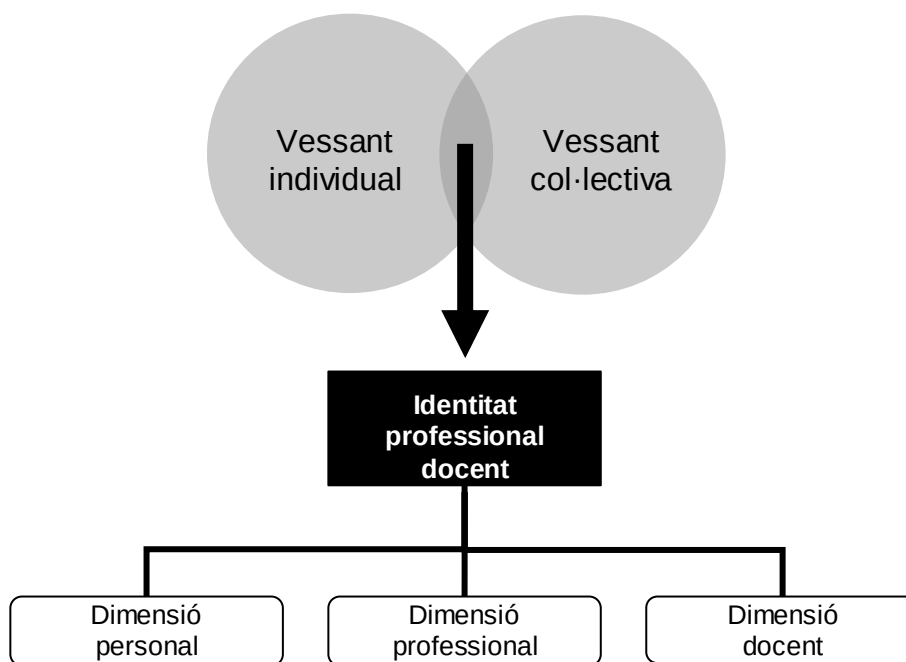
La identitat professional es configura com un espai comú compartit entre l'individu, el seu entorn personal i social, i la institució on treballa (Beijaard et al., 2000, i Cattonar, 2001). La identitat professional és una construcció que a la vegada es compon de l'adhesió a uns models professionals, i alhora es conforma a partir de les interpretacions i reinterpretacions de les experiències viscudes mitjançant la interacció amb els companys dins l'entorn laboral.

Dimensió docent

La identitat docent l'entenen com un grup de processos específics desenvolupats en el lloc de treball. Com qualsevol altra identitat professional, la docència, implica aprendre una cultura professional, una progressiva identificació amb el rol professional a desenvolupar, una apropiació de les normes, regles i valors professionals propis del grup, i l'adquisició d'un univers simbòlic definit i construït en referència al camp d'activitat professional docent (Cattonar, 2001). La identitat docent es concep com un procés dinàmic i interactiu de construcció d'una representació de sí mateix en tant que docent, la qual es va modificant mitjançant els moments de dubtes i qüestionaments generats per les situacions de conflicte (intern o extern a l'individu), recolzat pels processos de recerca d'identitat i d'identificació (Gohier et al., 2001). A més a més, per Cattonar (2001) i Hargreaves (2005 [1994]) la identitat docent és en part comuna als membres de la professió i en part individual, propera a l'individu/docent, amb la seva història singular i les seves característiques personals.

Per tant, d'una banda assumim que la identitat professional docent, en primer lloc, és la identitat d'un individu que treballa en una àrea d'ocupació específica, en segon lloc, que la identitat professional és un procés en contínua configuració i reconfiguració, on conflueixen variables tant de caràcter personal com social, i en tercer lloc, que la identitat personal és única i insubstituïble en cada individu, pel fet que aquesta es configura i transforma al llarg de la vida.

Esquema 1: Configuració teòrica de la identitat professional docent



Font: elaboració pròpia

3. Disseny de l'estudi i apunts metodològics

A partir de les tesis aportades pels diferents autors revisats (principalment Hargreaves, 2005 [1994], Huberman et al., 2000 [1997], Beijaard et al., 2000, Cattonar, 2001, i Gohier et al., 2001), en relació a les diferents identitats professionals docents existents dins del col·lectiu docent, en la present investigació hem realitzat una aproximació exploratòria d'aquestes tesis, en el cas concret dels centres educatius de titularitat pública ubicats al Recinte Llars Mundet de Barcelona.

Preguntes d'investigació

Les preguntes d'investigació que han motivat aquest treball de recerca i a les quals s'ha anat intentant donar resposta són:

- És la identitat professional docent un element en constant configuració i reconfiguració?
- Quins canvis es produeixen en la identitat professional docent al llarg de la carrera professional del docent?
- Quins són els principals elements explicatius que motiven canvis en la identitat professional docent?

Objectius

Considerant les preguntes d'investigació, els objectius d'investigació plantejats fonamentalment són tres, sent un de general i els altres dos específics derivats del primer:

- Identificar de manera exploratòria les identitats professionals dels docents que treballen en les diferents institucions educatives de titularitat pública, ubicades al Recinte Llars Mundet de Barcelona.
 - Explorar la conceptualització dels docents sobre les identitats professionals docents que es donen al llarg de la carrera docent.
 - Explorar els elements que ajudin a explicar els canvis en les identitats professionals en els docents al llarg de la seva carrera professional.

Hipòtesi

En base a aquests objectius i en coherència amb el model analític exposat anteriorment, la hipòtesi de treball que hem formulat és la següent:

- La vida professional del docent, i per tant la seva identitat professional, es reconstrueixen i renoven constantment, ja que aquestes es configuren a partir d'un conjunt de seqüències no lineals en el marc del cicle vital personal, professional i social de cadascú.

Estratègia metodològica

La metodologia utilitzada ha estat l'estudi de cas. Hem analitzat comparativament les veus dels testimonis entrevistats, sense finalitat generalitzadora dels resultats ni explotació de conclusions, amb l'objectiu de desenvolupar un treball exploratori sobre les identitats professionals dels docents que treballen en les diferents institucions educatives de titularitat pública ubicades al Recinte Llars Mundet de Barcelona.

La comparació internivell entre centres educatius ubicats en un mateix entorn (Recinte Llars Mundet) és interessant en tant que entre altres, els centres presenten diferents característiques històriques, d'origen funcionarial, motivacionals, de públic atès, pertinença... i aquest fet permet apuntar regularitats o irregularitats en les identitats professionals docents dels docents que treballen en un mateix entorn educatiu, però en centres de diferent nivell educatiu.

Context d'anàlisi

La investigació es va dur a terme durant el primer semestre de 2012 en el Recinte Llars Mundet de Barcelona². El Recinte ocupat principalment per centres educatius de

² El Recinte Llars Mundet de Barcelona ocupa més de 30 hectàrees al barri de Montbau del districte d'Horta-Guinardó, a la falda de Collserola. S'inaugurà el 1957 com a continuïtat de la Casa de la Caritat per donar cabuda als nens i nenes orfes que provenien de la Maternitat Provincial, tenint funcions d'internat i externat. Després d'un llarg procés de reestructuració de

tot caire, acull nens i joves des dels pocs mesos fins a més de 18 anys. Els centres investigats són:

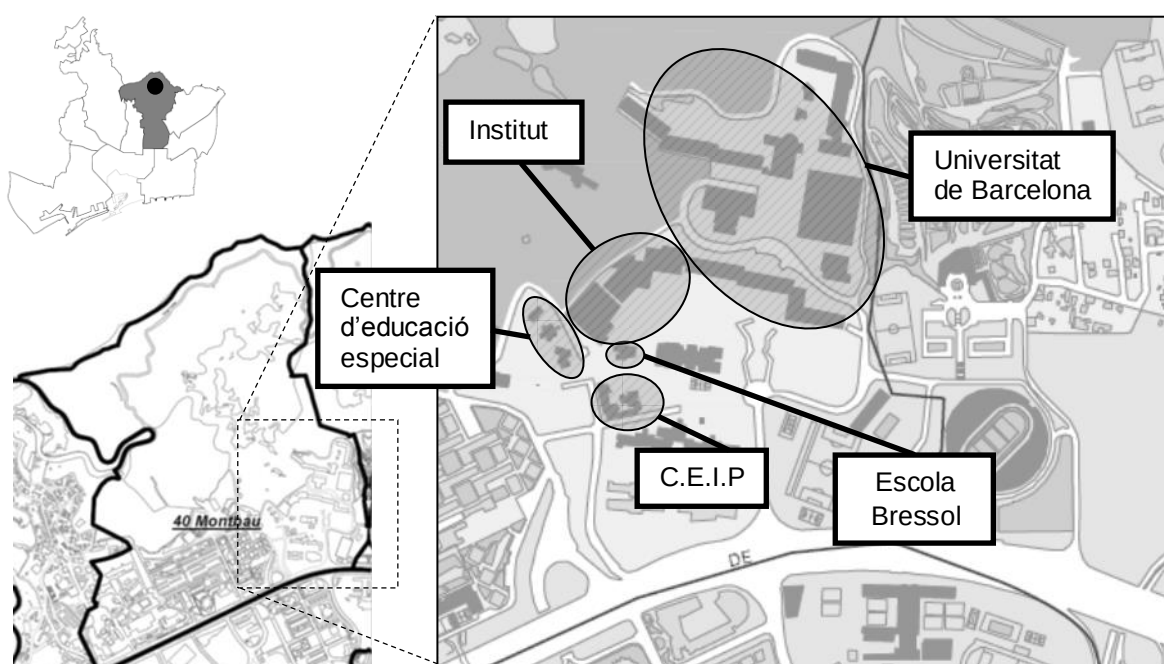
- **Escola Bressol:** Centre de titularitat municipal, que va iniciar les seves activitats al Recinte Mundet el 1987, escolaritzant nens i nenes de 0-3 anys. La institució educativa actualment compta amb 35 nens/es escolaritzats provinents de barris limítrofs, amb 7 mestres i 3 educadores realitzant tasques educatives.
- **Centre d'Educació Infantil i Primària:** El CEIP imparteix educació infantil i primària i va iniciar les seves activitats el curs 1982/83. Fins al 2003 va dependre de la Diputació de Barcelona, passant després a formar part de les Escoles Municipals de l'Ajuntament de Barcelona, per actualment formar part del Consorci d'Educació de Barcelona³. A l'actualitat compta amb 224 nens i nenes inscrits procedents del mateix barri i de barris limítrofs, amb una plantilla de 4 professors d'educació infantil i 16 professors d'educació primària.
- **Centre d'Educació Especial:** El centre atén a alumnes d'entre 10 a 21 anys amb necessitats educatives especials i segueix un currículum adaptat. Té els seus orígens en un antic Institut Psicopedagògic destinat a persones amb disminució inaugurat el 1971. Actualment, després de dependre de la Diputació i de l'Ajuntament, forma part del Consorci d'Educació de Barcelona. El centre educatiu es compon de tres edificis aïllats, i actualment compta amb 21 mestres, 3 educadores i 1 fisioterapeuta. Atén a 59 alumnes amb discapacitats socials, emocionals, psíquiques i mentals, i amb multiproblemàtiques familiars, provinents de tota la ciutat, sent el 50% de l'alumnat d'origen immigrant de països com: Ghana, Hondures, Marroc, Pakistan, Equador, Romania, Rússia ...
- **Institut:** Es va crear el 1991 com a conseqüència de la reorganització dels instituts de les antigues Llars Mundet, formant actualment part del Consorci d'Educació de Barcelona. Acull alumnes d'entre 12 i més de 18 anys, i imparteix estudis d'ESO, Batxillerat, CFGM i CFGS (branques de tèxtil, confecció i pell, instal·lació i manteniment, i informàtica i comunicacions), preparació de proves d'accés a cicles formatius de grau superior i PQPI. L'institut compta amb 850 estudiants i una plantilla de 72 professors. Els alumnes procedeixen des del mateix barri a l'ESO, fins a tot Catalunya en els cicles formatius.

les seves funcions iniciat a mitjans dels anys 1980, el recinte va adquirir la seva actual configuració (Roig, 2007, i Diputació de Barcelona, 1982).

³ Segons el propi Consorci d'Educació de Barcelona, aquest "és un instrument de cogestió i descentralització, en un marc de col·laboració institucional, que representa la voluntat de la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Barcelona de treballar plegats per a la millora dels serveis als centres educatius i la ciutadania mitjançant una única xarxa educativa "(Font: <http://www.edubcn.cat>).

- **Universitat de Barcelona:** La presència de la universitat en el Recinte Mundet es remunta a 1994 quan s'hi traslladà la Facultat de Psicologia, i posteriorment, el 1996 s'hi traslladaren les Facultats de Pedagogia i Formació del Professorat. El campus de Mundet de la UB té tres facultats i 16 departaments amb un total de 9.805 estudiants de tot Catalunya, 718 estudiants estrangers (Universitat de Barcelona 2011b), i 783 professors (Universitat de Barcelona, 2011a). En el cas de la investigació, ens centrem en un únic Departament pertanyent a la Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona.

Mapa 1: Ubicació dels diferents centres educatius en el Recinte Llars Mundet, i ubicació del Recinte dintre del barri de Montbau i de Barcelona



Font: Elaboració pròpia a partir de dades ofertes per l'Ajuntament de Barcelona: www.bcn.cat

Instruments metodològics de recerca.

Un cop descrita l'estratègia metodològica i el context d'anàlisi passem a veure les tècniques d'investigació utilitzades per a l'anàlisi. Hem desenvolupat una anàlisi documental amb l'objectiu de garantir un coneixement en profunditat de la realitat que es pretenia analitzar. Per complementar aquesta anàlisi, hem dut a terme diferents entrevistes qualitatives (n=38) les quals comprenen entrevistes en profunditat i qüestionaris semi-oberts als docents dels centres educatius. A més a més, durant tot el procés d'investigació hem registrat sistemàticament en el diari de camp observacions i impressions que consideràvem remarcables.

Tot i que les dues tècniques d'entrevista utilitzades difereixin substancialment en la tradició metodològica que les configura -la primera de tall qualitatiu, i la segona de tall

més quantitatiu-, l'entrevista en profunditat és la tècnica central d'aquesta investigació, mentre que els qüestionaris semi-oberts, aporten dades i indicis complementaris.

Tant en el cas de les entrevistes en profunditat com en el dels qüestionaris, tot i la bona predisposició de les direccions de l'escola bressol, centre d'educació especial i CEIP, hem tingut dificultats en la seva realització, principalment, pel fet que els durem a terme en dates properes al tancament del curs escolar, i dedicar unes hores fora d'horari escolar a la realització d'una entrevista, o omplir conscientment un qüestionari, suposava una càrrega de treball inassumible per a molts docents. En el cas de l'institut i de la universitat, les dificultats foren bàsicament d'accés al centre.

- **Entrevistes en profunditat:** Hem dut a terme vuit entrevistes en profunditat als docents dels diferents centres educatius ubicats al Recinte Llars Mundet (2 a l'escola bressol, 1 al CEIP, 2 al centre d'educació especial, 1 a l'institut, i 2 a la universitat), les quals, són la base fonamental en què es basa empíricament la investigació. El procediment mostrat desenvolupat ha estat l'elecció intencional dels docents representatius que es mostraren disposats a participar en les entrevistes.
- **Qüestionaris semi-oberts:** Hem facilitat qüestionaris per a tots els membres dels claustres dels diferents centres educatius -a excepció de la universitat a causa de dificultats d'accés- amb un total de 130 qüestionaris lliurats. El nombre total de respostes obtingudes ha estat de trenta (sent el 100% a l'escola bressol, el 45% al CEIP, el 42,8% al centre d'educació especial, i el 7% a l'institut).

Decidírem realitzar els qüestionaris per obtenir dades suplementàries destinades a obtenir indicis i tendències, a més a més que aquesta tècnica possibilita testimonis sense la pressió entrevistador/entrevistat, garanteix la confidencialitat, i permet que s'expressin el més sincerament possible, malgrat assumir que aquesta tècnica va en detriment de l'espontaneïtat de les respostes.

4. Resultats.

A continuació passem a presentar els resultats més significatius als quals hem arribat en el transcurs de la investigació, els quals poden resumir-se en: a) heterogeneïtat de mecanismes d'adquisició de la identitat professional docent, b) heterogeneïtat de les identitats professionals docents; c) identitats professionals docents diferenciades per centre educatiu, d) canvis en la configuració de la identitat professional docent, e) biaix en els principals àmbits d'estudi rellevants en les investigacions sobre docents, i f) assimilació entre identitat individual i professional docent.

Resultat I: Heterogeneïtat de mecanismes d'adquisició de la identitat professional docent.

En el transcurs de la investigació, i a partir de les aportacions dels testimonis, hem constatat l'existència de múltiples mecanismes que possibiliten l'adquisició de la identitat professional docent. Els principals mecanismes constatatats són: formació horitzontal, alumnes, canvis, i anys d'experiència en la docència. A continuació passem a explicar cadascun d'aquests mecanismes.

Formació horitzontal

És la transmissió de valors, hàbits, formes de fer i enfocar la docència, manera de posicionar-se davant la tasca docent... que els docents reben per part dels seus propis companys, els quals, ocupen la mateixa posició professional dins del centre educatiu.

A totes les entrevistes realitzades s'evidencia que els companys de feina exerceixen, o han exercit, una gran influència en relació al vessant col·lectiva del docent, i en relació a la identitat docent. La influència es manifesta en la forma d'identificar-se amb els rols professionals, en l'apropiació de les normes, regles i valors professionals, o en la identificació amb la cultura docent específica de cada centre educatiu. Amb tot, aquesta influència té formes i matisos diferents segons el nivell educatiu analitzat.

En el cas de l'escola bressol i del centre d'educació especial, l'adquisició de la identitat professional és argumentada en dues direccions: en relació als docents més veterans i en relació als nous docents que entren al centre. En els casos de l'institut i del CEIP, els testimonis afirmen que en el moment que van entrar a treballar al centre van aprendre molt dels professors que en aquell moment exercien, i que aquests, els han marcat profundament en la seva manera d'afrontar la docència. Finalment, en el cas de la universitat, els testimonis sostenen que haver treballat amb diferents persones en investigacions, departaments, projectes... ha comportat l'adquisició i la progressiva identificació amb unes formes de treballar concretes, així com també afirmen que la identitat professional l'han anat adquirint progressivament a partir d'observar altres docents impartint docència.

Finalment, remarcar que segons els docents entrevistats, la inestabilitat actual de les plantilles dels centres educatius dificulta molt la formació horitzontal entre els docents novells.

Alumnes

Segons els diferents testimonis, els alumnes representen una gran influència en l'adquisició de la identitat professional docent. Aquesta identitat no va directament dirigida a l'adquisició de normes, regles i valors professionals, sinó que se centra en aspectes com: manera d'enfocar la docència, forma d'estructurar la relació docent/discent, o posicionament i manera de relacionar-se amb els alumnes.

Tanmateix, anàlogament al mecanisme precedent, la influència que exerceixen els alumnes en el docent conté matisos en funció del centre educatiu analitzat.

Canvis

Els canvis en l'estructura organitzativa en els centres educatius -ja sigui a partir de canvis en matèria de legislació educativa, en l'estructura i estructuració dels centres educatius, o en els canvis de titularitat dels mateixos- comporten el pas d'una etapa de continuïtat a una altra, a partir de moments de discontinuïtat i pressió de grup. En aquests moments de canvi és on s'organitzen les noves interaccions, rols, pràctiques i aprenentatges, els quals són remarcats pels diferents testimonis com importants elements de configuració de la seva identitat personal, professional i docent. És precisament en els moments de discontinuïtat on la pressió de grup s'evidencia més intensa, ja que ha de garantir que amb els successius canvis els docents reconfigurin les normes, regles i valors professionals de cara als alumnes i a la institució educativa. En les diferents entrevistes qualitatives els testimonis remarquen com a canvis més significatius i profunds en el seu exercici professional, en primer lloc, el desenvolupament constant de noves lleis d'educació⁴; i en segon lloc, els canvis esdevinguts en el Recinte Llars Mundet durant els darrers trenta anys. En aquest sentit, i en primer lloc, els canvis legislatius afecten de manera significativa el treball desenvolupat als centres educatius, la manera de posicionar-se enfront la tasca docent a exercir, o la relació entre el docent i l'administració, i ha generat un estat de discontinuïtat permanent sense espais de continuïtat prolongats en el temps; mentre que en segon lloc, els canvis en el Recinte Mundet han suposat el tancament de la Casa de la Caritat i la configuració actual dels diferents centres educatius.

Anys d'experiència en la docència

L'adquisició d'experiències professionals que els docents han adquirit amb el pas dels anys, és remarcats sense excepció per tots els testimonis com una important influència tant en el seu exercici docent, com en l'aprenentatge d'una cultura docent concreta.

Resultat II: Heterogeneïtat de les identitats professionals docents

Existeixen diferents mecanismes d'adquisició de la identitat professional docent, els quals, a la vegada, possibiliten la configuració de múltiples i canviants identitats professionals docents. Cal remarcar que aquestes són canviants en el temps i en els contextos, ja sigui, a partir de la influència que representen els companys, de les

⁴ Entre les principals lleis en matèria d'educació implementades en els últims quaranta anys cal destacar: Ley General de Educación, 1970; Ley Orgánica de Calidad de la Educación, 1980; Ley Orgánica del Derecho a la Educación, 1985; Ley Orgánica General del Sistema Educativo, 1990; Ley Orgánica de la Participación, Evaluación y Gobierno, 1995; Ley Orgánica de la Calidad de la Educación, 2002 (que no arribà a concretar-se); Ley Orgánica de la Educación, 2006; la Llei d'Educació de Catalunya.

experiències personals, de l'experiència laboral... de la mateixa manera que en un mateix docent poden confluïr diferents identitats professionals docents. Les identitats professionals docents més remarcables que hem constatat al llarg de la investigació són:

Per organització interna al centre educatiu

Constatem l'existència d'identitats professionals docents sobre la base de l'organització interna dels centres educatius. L'organització dels centres a partir de cicles, àrees educatives, departaments, tutories... confereix evidents senyals d'identitat als docents que hi treballen. A les entrevistes s'evidencia que les identitats van des de la unió i el treball conjunt de tot el claustre a partir de parlar discutir i acceptar la crítica a l'escola bressol, passant per una marcada identitat de cicle i de co-tutoria on el consens i l'acord són una constant al centre d'educació especial, per una forta compartimentació dels docents segons especialitats o branques professionals impartides a l'institut, fins una identitat diferenciada per grups de recerca i departaments a la universitat. Tanmateix, no tots els docents pertanyents a la mateixa organització interna del centre tenen les mateixes senyals d'identitat.

Per orígens del Recinte Llars Mundet

Els orígens del Recinte Llars Mundet com a internat de la Casa de la Caritat, i la seva direcció portada a terme per ordres religioses (Salesians a la secció nens i Germanes de la Caritat a la secció nenes), actualment encara és un element d'identitat a l'institut, el CEIP, i el centre d'educació especial, per part del personal que va treballar al Recinte durant els anys de presència de les ordres religioses. Principalment els testimonis assenyalen la importància que per ells va tenir coincidir amb els Salesians, i com aquesta identitat ha influenciat de forma determinant en la manera de realitzar la tasca docent i de veure als alumnes de bona part dels docents que coincidiren aquella època.

Per formes de dirigir-se als alumnes

Es percep l'existència d'identitats professionals docents segons la manera com els docents es dirigeixen als alumnes. En el procés d'investigació, diferents testimonis apunten tenir formes d'actuar i creure concretes, les quals s'enfoquen a donar als alumnes pautes d'actuació positives en les relacions socials, on sempre hi hagi una deferència vers l'altre. Així mateix, els testimonis consideren que el mestre és un exemple i un model per als altres, i que a partir d'aquest exemple els alumnes poden adquirir aquestes formes de relació positives.

Per càrrecs institucionals desenvolupats

El càrrec institucional desenvolupat al centre educatiu és també un element diferenciador d'identitat professional docent. Un dels testimonis amb què hem comptat

exercia el càrrec de director de centre des de feia sis anys, i anteriorment havia estat cap d'estudis durant alguns anys. El seu discurs es mostra totalment allunyat de la resta de testimonis entrevistats, indistintament del nivell educatiu on exerceixin. En aquest cas, el discurs és molt més institucionalitzat i centrat en la gestió, i el desenvolupament del centre, els alumnes, i els docents, és vist des de l'òptica del càrrec directiu desenvolupat.

Per centre educatiu

Tal i com exposarem seguidament, es constata l'existència d'identitats professionals docents diferenciades segons centre educatiu on s'exerceix la docència. També hi ha diferències entre centres educatius referents a l'adquisició de la identitat professional docent, a les orientacions vers la professió, o als elements que influeixen en la tasca docent.

Resultat III: Identitats professionals docents diferenciades per centre educatiu.

Com acabem d'assenyalar, hi ha identitats professionals docents diferenciades per centre educatiu. D'una banda, a partir de l'anàlisi de la veu dels testimonis entrevistats s'evidencia una diferenciació de les identitats professionals docents en els diferents centres educatius, les quals principalment es constitueixen a partir dels següents aspectes: educant, famílies i docent; motivació vers la professió, i formació horitzontal. I d'altra banda, observem que aquestes identitats generen la tendència que el protagonisme de la figura de l'alumne i dels pares dels alumnes, aparegui de forma diametralment oposada a la individualitat dels docents.

A continuació mostrem els resultats més significatius de l'anàlisi de les entrevistes, en base als principals elements que constitueixen la definició de la identitat professional docent per centre educatiu.

- a) Relació amb els alumnes: Tant a l'escola bressol, com al CEIP, com al centre d'educació especial, la relació amb els alumnes és central, mentre que a l'institut i a la universitat, aquesta queda mitigada per la visió de grup i es basa en la construcció i la transmissió de coneixements.
- b) Relació amb les famílies: Aquest ítem només és explicat en les entrevistes realitzades als docents de l'escola bressol, del CEIP i del centre d'educació especial. Pels testimonis d'aquests centres el contacte amb les famílies és fonamental pel desenvolupament satisfactori de la tasca educativa. Mentre que tant els testimonis de l'institut i de la universitat no anomenen en cap moment a les famílies com a elements a tenir en compte en el desenvolupament de la tasca educativa.
- c) Relació establerta entre els docents: Aquesta relació és tant a l'escola bressol com al centre d'educació especial de diàleg i cooperació amb els altres

companys, mentre que a l'institut i a la universitat, aquesta es basa més en les capacitats individuals i les afinitats intel·lectuals, estructurant-se en el cas de l'institut d'acord amb les branques educatives impartides (ESO i batxillerat, i cicles formatius) i en el cas de la universitat a partir d'una estructura marcadament gremialista. En el cas del CEIP no s'anomena cap relació concreta entre docents.

d) Motivació per arribar a ser docent: A l'escola bressol, el CEIP i el centre d'educació especial, les principals motivacions per arribar a ser docent exposades pels testimonis són la vocació i l'interès vers l'ensenyança i vers als nens i nenes, mentre que a l'institut, en el cas dels docents d'ESO i batxillerat és el compartir coneixements, i en els docents de cicles formatius és la formació de futurs professionals. En el cas de la universitat, els testimonis no anomenen cap motivació prèvia concreta.

e) Formació horitzontal: La formació horitzontal es dona indistintament en tots els centres educatius des de professor expert a professor inexpert o novell. Tanmateix, també es dona de professor inexpert a professor expert a l'escola bressol i al centre d'educació especial, i de docents provinents d'altres centres educatius cap a docents del centre educatiu en el cas de l'escola bressol. D'altra banda a la universitat, la formació horitzontal també té lloc en congressos, a partir de defensar davant d'altra gent idees, treballs i experiències d'un mateix, i a partir d'observar i compartir experiències de recerca i docència.

Les identitats professionals docents diferenciades per centre educatiu evidencien tendències en relació al grau d'atenció als alumnes i el grau de cooperació entre docents. En aquest sentit, es posa de manifest que a major grau d'atenció individualitzada als alumnes i major consideració vers els pares dels alumnes, més baix és el nivell d'individualisme entre docents, com és el cas de l'escola bressol, el CEIP i el centre d'educació especial, mentre que a menor atenció vers l'alumne i menor consideració dels pares dels alumnes, més alt és el nivell d'individualisme dels docents, tal com succeeix en el cas de l'institut i de la universitat.

Taula 1: Identitats professionals docents diferenciades per centre educatiu

	Escola bressol	C.E.I.P.	Centre d'educació especial	Institut	Universitat de Barcelona
Relació alumnes	Central	Central	Central	Visió de grup	Visió de grup
Relació famílies	Relació estreta	Relació estreta	Relació estreta	No esmentat	No esmentat
Relació docents	Diàleg	No esmentat	Diàleg	Branques educatives	Estructura gremialista
Motivació para arribar a ser docent	Vocació i interès	Vocació i interès	Vocació i interès	Compartir coneixements i formar professionals	No esmentat
Formació horitzontal	Expert → inexpert Inexpert → expert Altre centre → propi centre	Expert → inexpert	Expert → inexpert Inexpert → expert	Expert → inexpert	Expert → inexpert Congressos Observar altres docents

Font: elaboració pròpia

Resultat IV: Canvis en la configuració de la identitat professional docent.

L'anàlisi de les identitats professionals docents dut a terme a partir de les veus dels docents, posa de manifest la rellevància de les tesis defensades per Spindler (2005 [1987]). Com anteriorment hem exposat, aquestes tesis afirmen, d'una banda, que un dels models més importants en la transmissió cultural són els processos de continuïtat, discontinuïtat i pressió de grup, mentre que d'altra banda, afirmen que el desenvolupar-se com a persona implica el pas d'una etapa de continuïtat a una altra, mitjançant moments de discontinuïtat propiciats per la pressió de grup, la qual té la funció de garantir el pas reeixit a una nova etapa de continuïtat.

En aquest sentit, tots els docents argumenten diferents moments de discontinuïtat en el transcurs de la seva carrera docent, essent en aquests moments on organitzen i reconfiguren les seves interaccions, rols, pràctiques i aprenentatges que fins aquell moment venien succeint-se, tant en l'exercici de la seva tasca educativa com en el seu posicionament vers els alumnes del centre educatiu. Amb la qual cosa afirmem que les formes de fer front als moments de discontinuïtat són heterogènies i estan fortament condicionades per: a) diversitat de mecanismes d'adquisició de la identitat professional docent, i b) configuració de diferents i múltiples identitats professionals docents a partir de la identitat individual, professional i professional docent.

Resultat V: Biaix en els principals àmbits d'estudi rellevants en les investigacions sobre docents.

Gran part de la literatura revisada a l'inici de la investigació sobre la professió docent, assenyalava com àmbits d'estudi rellevants l'anàlisi d'aspectes com: formació inicial i contínua, condicions laborals i evolució de la carrera docent, o característiques del cos docent. No obstant, en el transcurs del treball de camp els testimonis entrevistats assenyalaren aquests aspectes com a influències secundàries al treball desenvolupat diàriament, no mereixent per a ells la importància donada a les investigacions revisades. Durant el treball de camp, els testimonis posaren l'accent en remarcar com a influències directes durant el seu dia a dia al centre educatiu: els canvis socials, el reconeixement social, els canvis legislatius, o l'alumnat i les famílies dels alumnes.

Resultat VI: Assimilació entre identitat individual i identitat professional docent.

Durant el transcurs de les entrevistes, es constata que en els discursos dels docents, a vegades, es fusionen la identitat individual i la identitat professional docent, arribant a assimilar ambdues identitats. Aquest fet ens indica el grau d'identificació dels docents amb la professió desenvolupada.

5. Conclusions

Al llarg de la present comunicació hem presentat els principals resultats de investigació de duta a terme a partir de les veus d'alguns docents dels cinc centres educatius del Recinte Llars Mundet de Barcelona. Les principals conclusions que es desprenen d'aquest treball són les següents.

Es posa de relleu com els moments de discontinuïtat juguen un paper clau en el procés de construcció de la identitat professional docent. Durant els moments de discontinuïtat és quan els docents organitzen i reconfiguren les seves interaccions, rols, pràctiques i aprenentatges que fins aquell moment es venien succeint. Tot aquest procés de canvi i reajustament, també està fortament marcat per: a) la pressió de grup que sobre ells s'exerceix de cara a possibilitar el canvi de forma satisfactòria; b) la motivació per part del docent de transitar d'un estadi de continuïtat a un altre; c) la identitat individual, professional, i professional docent; i d) els diferents mecanismes d'adquisició de la identitat.

L'heterogeneïtat de moments de discontinuïtat donen lloc, d'una banda, a una significativa diversitat de mecanismes d'adquisició de la identitat professional docent, i d'altra banda, a la configuració de múltiples identitats professional. D'aquesta manera, l'anàlisi de les identitats professionals docents dut a terme al Recinte Mundet, posa de manifest la rellevància dels moments de discontinuïtat com a eix central de la conformació de la identitat professional docent, i alhora com a element d'anàlisi de primer ordre per a l'estudi d'aquesta qüestió.

Es constata com els elements d'anàlisi assenyalats a la literatura revisada no són considerats rellevants pels docents entrevistats. Des del seu punt de vista, aquests elements no són configuradors de les seves identitats professionals docents, sinó que esdevenen aspectes que influeixen de forma secundària el seu exercici professional quotidià.

6. Bibliografia

- BEIJAARD, Douwe; VERLOOP, Nico; VERMUNT, Jan (2000). "Teachers' perceptions of professional identity: An exploratory study from a personal knowledge perspective". *Teaching & Teacher Education*, núm.16, vol.7, p. 749-764.
- BOLÍVAR, Antonio; FERNÁNDEZ, Manuel; MOLINA, Enriqueta (2005). "Investigar la identidad profesional del profesorado: Una triangulación secuencial". *Forum: Qualitative Social Research*, núm. 6, vol. 1. [consulta 17 de diciembre 2012 <<http://www.qualitative-research.net>>].
- BOURDIEU, Pierre (2007 [1980]). *El sentido práctico*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- CATTONAR, Branka (2001). *Les identités professionnelles enseignantes. Ebauche d'un cadre d'analyse*. Groupe Interfacultaire de Recherche sur les Systèmes d'Education et de Formation - Girsef, núm. 10.
- CAVALLI, Alessandro (a cura di) (2000). *Gli insegnanti nella scuola che cambia. Seconda indagine IARD sulle condizioni di vita e di lavoro nella scuola italiana*. Bologna: Il Mulino.
- CAVALLI, Alessandro; ARGENTIN, Gianluca (a cura di.) (2010). *Gli insegnanti italiani: Come cambia il modo di fare scuola. Terza indagine dell'Istituto IARD sulle condizioni di vita e di lavoro nella scuola italiana*. Bologna: Il Mulino.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA (1982). *Informe i proposta de reestructuració de les escoles i internats de Llars Anna G. Mundet*. Barcelona: Diputació de Barcelona - Servei de Serveis Socials.
- EURYDICE (2002). *Temas clave de la educación en Europa (Vol. 3): La profesión docente en Europa: Perfil, tendencias y problemática. Informe I. Formación inicial del profesorado y transición a la vida laboral*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.
- _____ (2003). *Temas clave de la educación en Europa. (Vol. 3): La profesión docente en Europa: Perfil, tendencias e intereses. Informe III. Condiciones laborales y salario*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- _____ (2004). *Temas clave de la educación en Europa (Vol. 3): La profesión docente en Europa: Perfil, tendencias y problemática. Informe II. Oferta y demanda*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- _____ (2005). *Temas clave de la educación en Europa. (Vol. 3): La profesión docente en Europa: Perfil, tendencias y problemática. Informe IV. El atractivo de la profesión docente en el siglo XXI*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- FERRER, Ferran; ALBAIGÉS, Bernat (2008). *L'estat de l'educació a Catalunya. Anuari 2006, (Vol. II): Anàlisi de context i situacions*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- GOHIER, Christiane; ANADÓN, Marta; BOUCHARD, Yvon; CHARBONNEAU, Benoît; CHEVRIER, Jacques (2001). "La construction identitaire de l'enseignant sur le plan professionnel: Un processus dynamique et interactif". *Revue des sciences de l'éducation*, núm. 27, vol. 1, p. 3-32.

- HARGREAVES, Andy (2005 [1994]). *Profesorado, cultura y posmodernidad (cambian los tiempos, cambia el profesorado)*. Madrid: Ediciones Morata.
- HUBERMAN, Michael; THOMPSON, Charles; WEILAND, Steven (2000 [1997]). "Perspectivas de la carrera del profesor", a BIDDLE, Bruce; GOOD, Thomas; GOODSON, Ivon. (eds.) (2000). *La enseñanza y los profesores I. La profesión de enseñar*. Barcelona: Paidós, p. 19-98.
- MAALOUF, Amin (2006 [1998]). *Les identitats que maten: Per una mundialització que respecti la diversitat*. Barcelona: Edicions La Campana.
- OCDE (2006). *El paper crucial del professorat. Atreure, preparar i mantenir professors de qualitat*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- _____. (2011). *Education at a Glance 2011. OECD indicators*. Paris: Oecd.
- PEDRÓ, Francesc (dir.) (2008). *El professorat de Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- ROIG, José Luís (2007). *Recordar es vivir. Mundet... un pequeño mundo (sus primeros años)*. Barcelona: Autoedició.
- SARRAMONA, Jaume (2000). *Teoría de la educación. Reflexión y normativa pedagógica*. Barcelona: Ariel
- SPINDLER, George (2005 [1987]). "La transmisión de la cultura", a VELASCO, Honorio; GARCÍA-CASTAÑO, Francisco Javier; DÍAZ DE RADA, Ángel (eds.). *Lecturas de antropología para educadores. El ámbito de la antropología de la educación y de la etnografía escolar*. Madrid: Editorial Trotta, p. 205-241.
- UNIVERSITAT DE BARCELONA (2011a). "Memòria 2010-2011: Universitat de Barcelona." [consulta, 18/12/2012 <<http://hdl.handle.net/2445/21222>>].
- _____. (2011b). "La Universitat de Barcelona en xifres". [consulta, 28/11/2012 <http://www.ub.edu/web/ub/pdf/UB_xifres_catala.pdf>].

L'Elearning en la societat de la informació: Nous reptes en educació superior davant el posicionament de l'estudiantat digital com a subjecte actiu dels processos formatius

Pablo Rivera Vargas
Universitat de Barcelona
riveravargaspablo@gmail.edu

Cristián Aránguiz Salazar
Universitat de Barcelona
cristian.aranguiz.s@gmail.com

Felipe Aliaga Sáez
Universidade de Santiago de Compostela
felipealiaga@yahoo.es

Resumen

La emergencia y dinámica del Elearning (o Formación Virtual), en los actuales escenarios de educación superior, evidencia una importante transformación acontecida en el marco de la sociedad de la información: La utilización de las Tics en los procesos de construcción del conocimiento. Este cambio ha ido de la mano en primer lugar; de la mejora en la calidad y la oferta formativa existente, es decir, una oferta que ha buscado ser más inclusiva y representativa de las actuales demandas sociales. Y en segundo lugar, se trata de una modalidad que ha intentado adaptarse a las actuales características del estudiantado digital y del digitalizado (Prensky, 2006), cuyo rol en los procesos de enseñanza, tiende a ser más activo y protagónico que en los modelos de formación tradicional. El presente artículo, es un ejercicio bibliográfico que aborda esta segunda dimensión, en el sentido de reflexionar sobre como el Elearning intenta ser un elemento de mediación entre las transformaciones actuales que se dan educación superior, y la emergencia de un nuevo estudiantado virtual, cada vez más activo y autónomo.

Palabras clave: Elearning, Sociedades Periféricas, Sociedad Desarrolladas, Nativo Digital, Inmigrante Digital, Nativo Análogo, Sociedad de la información

1.- Introducción

El Elearning es una modalidad de enseñanza que desde hace dos décadas ha irrumpido con fuerza en el ámbito de la educación superior (Ferraté, 2011). Si bien su emergencia ha revolucionado la forma en que entendemos y ejecutamos los procesos de enseñanza y aprendizaje, este sigue estando en una fase de construcción y adecuación (Garrison y Anderson, 2005).

Dimensiones como el posicionamiento de la sociedad de la información, el uso y evolución de las Tics, junto a la emergencia de un marco postmoderno y reflexivo en el debate educativo (Lyotard, 1991; Giddens, 1993; Kuhn, 1996), son aspectos que en su

conjunto están condicionando la dirección de las innovaciones educativas, entre las que se enmarca el desarrollo del Elearning.

En este expansivo escenario postmoderno y reflexivo (Giddens, Beck y Lash, 1997), identificamos dos aspectos del Elearning que tienen especial trascendencia. En primer lugar, su impacto y dinámica de ejecución, puede variar tanto por el modelo de desarrollo que se observe, como por el marco reflexivo y postmoderno en que se encuentre⁵ (Rivera, 2010). En segundo lugar, el Elearning responde a la necesidad actual de contar con modelos de enseñanza en educación superior, que sean capaces de adaptarse a las necesidades y los ritmos de vida de un nuevo tipo de estudiantado, que a la vez de ser más autónomo y protagonista de sus procesos formativos, cuenta con un manifiesto dominio en el uso de las Tics.

Esta segunda dimensión, no solo conforma el objetivo de este artículo, sino que también representan uno de los principales desafíos entre quienes buscan posicionar al Elearning, en el ámbito académico e institucional.

El presente trabajo está estructurado en seis partes. El primer apartado de introducción. En el segundo apartado, se presenta una descripción conceptual del marco social postmoderno y reflexivo, junto a las principales características de la sociedad de información. Finalmente, se analiza cómo estas dimensiones han condicionado el diseño y la actual dinámica de la educación superior. En el tercer apartado, exponemos las principales características del nuevo estudiantado en educación superior. En el cuarto apartado, a partir de la percepción de la comunidad académica (global y local) definimos la concepción actual del Elearning. En el quinto apartado, se presenta una discusión analítico - sociológica, en la que se confrontan los aspectos desarrollados a lo largo del artículo. Finalmente en las conclusiones, se pretende dar respuesta al objetivo de este trabajo, el cual se intenta desarrollar mediante el presente análisis bibliográfico. El objetivo planteado es el siguiente:

Establecer, de qué manera el actual escenario reflexivo, condiciona la emergencia de un nuevo estudiantado más activo y autónomo, y también del Elearning, como modalidad de enseñanza flexible.

Este trabajo, no tiene la pretensión de cerrar el foco analítico sobre este ámbito; por el contrario, al ser un ejercicio sustantivamente bibliográfico, busca promover la reflexión

⁵ Aspecto desarrollado por Rivera (2010). En el artículo, el autor sostiene que en las sociedades con mayor prevalencia del modelo de bienestar y a la vez actualmente reflexivas, el Elearning asoma como una alternativa académica que ha favorecido la inclusión social y la igualdad de oportunidades. Por el contrario, en sociedades periféricas, donde predomina un modelo social que otorga mayor prevalencia al mercado, el Elearning se ha posicionado como una alternativa de formación de alto costo, y a la vez selectiva y “compulsiva” (Giddens, Beck, Lash, 1997), lo que ha dejado de manifiesto, otro emergente fenómeno contemporáneo, “el credencialismo”.

sociològica en el camp de la educació postmoderna y tecnològica, y a la vez incentivar el desarrollo de otros ejercicios analíticos y empíricos, que permitan dar una mayor consistencia al tema.

2.- Transformaciones sociales y culturales en la sociedad contemporánea.

En sus inicios, el proyecto de la modernidad consignó la importancia del conocimiento científico para el bienestar del ser humano, en tanto se constituye a sí mismo en esa actividad y ella le permite avanzar en el desarrollo de la humanidad. Pero justamente esta lógica es la que hoy en día empieza a cuestionarse, especialmente a la hora de determinar si aquellas promesas de mejora en la calidad de vida y bienestar de los humanos, se han cumplido o han quedado a la deriva.

Este nuevo marco analítico, ha implicado la emergencia de un pensar crítico y revelador, que sin embargo, aun no se sitúa como un pensar uniforme. De hecho, el concepto postmodernidad en sí mismo, solo nos sugeriría la existencia de una era distinta a la moderna, una era posterior, contraria, pero no especifica respecto de “qué tipo de era”. Un síntoma de la ausencia de un paradigma único que describa y explique adecuadamente la situación actual, es el debate en torno a la definición y estatus del propio concepto **postmodernidad**. Las hipótesis se mueven desde el extremo de considerarlo como la **nueva época histórica cultural**, que estaríamos gestando (y desde esa perspectiva la época **moderna** habría dado pie a la época **postmoderna**) hasta quienes lo reducen a una simple **nueva sensibilidad** para realizar determinadas actividades de la vida humana, especialmente el arte. En rigor, el concepto tiene su origen en el ámbito estético, pero de ahí se ha desplazado y ha terminado por acuñarse designando las diversas transformaciones de la cultura, el conocimiento y, en definitiva, de la forma en que el ser humano construye su vida en la actualidad.

Para comprender de manera global este fenómeno, partiremos exponiendo las principales características del llamado proyecto de la modernidad y la concepción del progreso a través del desarrollo de la ciencia, para luego ver las principales nociones del pensar postmoderno, desde donde situaremos el fenómeno de la “Modernización Reflexiva.” Posteriormente analizaremos el escenario en el que emerge la “Sociedad de la Información” y como las Tics se insertan en los procesos educativos.

2.1.- La Modernidad y la Postmodernidad: desde la confianza a la incertidumbre

En el campo de la filosofía analítica, el vínculo entre modernidad y progreso tiene como centro analítico el desarrollo científico y la posición del ser humano en este proceso. El sujeto cognoscente se constituye en la principal dimensión del sujeto moderno en tanto la generación de conocimiento racionalmente fundado, es la actividad por la que la conciencia se constituye a sí misma. Por lo mismo, el sujeto

moderno se esfuerza por establecer las condiciones del mejor conocimiento que pueda desarrollar siguiendo a su razón: **el conocimiento científico**.

Descartes (1637) a mediados del siglo XVII, en su célebre obra “El discurso sobre el método”, asigna un especial énfasis al conocimiento científico, al punto de hacer coincidir conocimiento con conocimiento científico y dedicar todo su esfuerzo a establecer las bases para realizar con éxito esta actividad. Desde este punto es que se empieza a gestar otra idea que será tanto o más representativa de la modernidad: **la idea de progreso**. En la misma línea, para Augusto Comte (1894), el ser humano moderno asumía como propio un sentimiento absolutamente nuevo: el de estar participando en un proceso de continuo crecimiento de la humanidad “...que, tarde o temprano, la llevará a su felicidad” (Comte, 1842: 25).

A mediados del siglo XX, reafirmando está lógica lineal del progreso, Karl Popper (1967) sostenía que la legitimidad del saber científico llevaba al progreso, solo si este era obtenido desde métodos deductivos verificables y “falsables”. “La inducción parte de la premisa de que lo primero que ocurre es siempre la observación, y que la teoría científica se forja después. La realidad nos revela que es a la inversa: primero formamos unas teorías acerca del mundo, y son ellas las que determinan lo que debemos observar.” (Popper, 1967: 78). Tenemos así una **concepción lineal del progreso**, donde un factor precedente lleva necesariamente al siguiente.

En el marco contemporáneo, para Castells (2001) la expresión de la modernidad, vendría dada por la conformación de una sociedad de redes, promovida por la legitimación del saber científico, el acelerado crecimiento del desarrollo tecnológico, y la estandarización de los estilos de vida a nivel global. A la vez, la confianza entre los distintos sistemas y subsistemas y la falta de incertidumbre, que conforman a la sociedad, representa otro aspecto trascendente del marco general de la modernidad (Giddens, 1993; Kuhn, 1996).

Ahora bien, en las últimas décadas, ha florecido un sentir crítico respecto a estas propuesta de promoción del status quo sistémico, que cuestiona la existencia de un equilibrio social manifestado en la confianza colectiva y “congelada” (Giddens, 1993) de las sociedades occidentales. Se trata de una línea analítica postmoderna, que enfatiza la crisis estructural que viven tanto del proyecto de la modernidad como el pensar positivista (Kuhn, 1996). Esto queda consignado en el propio término en el que lo “**post**” alude directamente a lo moderno, ya sea para negarlo, criticarlo, cambiarlo, reducirlo o profundizarlo (Lyotard, 1991).

Algunos de los ámbitos de análisis desde el cual se podría justificar la existencia de una crisis al proyecto moderno giran en torno a lo que comprendemos en la actualidad por ciencia, por progreso y por consiguiente, por objetividad.

Respecto de la ciencia, la postmodernidad se manifiesta como una pérdida de fe en los proyectos de fundamentación de la praxis científica. Lo que está en cuestión es justamente la médula del trabajo científico, es decir, la capacidad de encontrar un criterio único y universal para discriminar los enunciados científicos de los que no lo son.

Respecto del progreso, lo que ha caído entonces, es la pretensión de que la ciencia constituya un modo privilegiado de acceso a lo real. Junto con ello cae el sujeto que se auto asignó dicha pretensión apoyado en una razón capaz de todo; y cae el ideal que mueve la dedicación del hombre a la tarea científica: la idea de progreso.

Hoy en día, la práctica y la crítica postmoderna no sólo han develado la incapacidad de la razón de alcanzar esa pretendida objetividad, sino aún más, han mostrado que el proyecto moderno terminó traicionándose a sí mismo, porque el elemento emancipador y liberador que contenía dicho esfuerzo terminó convirtiéndose en un “totalitarismo de la razón”, al absolutizar el camino único: el método (Kuhn, 1996). De ahí entonces, que la liberación sea entendida hoy como el despliegue de las diversidades, de lo distinto, de las diferencias en los más distintos ámbitos de la vida cultural y cognoscitiva del ser humano.

Este escenario, caracterizado por la existencia de una mayor cantidad de incertidumbres que de certezas, no ha establecido un camino manifiesto por el cual podamos orientarnos. Lo que sí ha sido posible es la emergente resignificación de los principales símbolos del proyecto de la modernidad (Giddens, Beck y Lash, 1997).

2.2.- La emergencia de la Modernización Reflexiva.

La modernidad reflexiva a la que aluden A. Giddens, U. Beck y S. Lash (1997), describe un fenómeno característico de aquellas sociedades que asimilaron el proyecto de la modernidad como base de sus propias posibilidades de progreso, y que en el presente, más que confianza, encuentran incertidumbre y la manifestación de permanentes riesgos sociales. Respecto de los riesgos, su proliferación, constituye un escenario social que antecede a la modernización reflexiva, y que Beck (1998) denomina como Sociedad del Riesgo⁶.

La Sociedad del Riesgo indicaría justamente que los efectos de una naturaleza independiente de las actividades de las sociedades, son en realidad inexistentes, “no

⁶El principio axial de las sociedades del riesgo son los peligros generados por la civilización moderna, los cuales ya no pueden ser ni temporal, espacial o socialmente delimitados, de tal forma que los fundamentos de la sociedad industrial (las instituciones elementales tales como el estado nación, los procesos fundamentales como los antagonismos de clase, las visiones del control y de la racionalidad técnico-económicas y sobre todo la independencia entre la tecnología y la política) son socavados, superados o eludidos sistemáticamente (Beck, 1998).

hay consecuencias que no la involucren (a la sociedad) y en donde sus sistemas organizativos no jueguen un rol decisivo.” (Beck, 1998: 76).

En este marco de proliferación de riesgos sociales, y de falta de control de los sistemas organizativos, emerge la modernización reflexiva. Fenómeno, que por un lado, hace referencia a una época de la modernidad que se desvanece y, por otro, al surgimiento anónimo de otro lapso histórico, que no se gesta a causa de elecciones políticas, del derrocamiento de gobierno alguno o por medio de una revolución, sino que obedece a los efectos colaterales latentes en el proceso de modernización autónoma, según el esquema de la sociedad industrial occidental o mejor dicho “capitalismo”. Para Kuhn (1996), el sujeto de esta destrucción creadora no es la crisis, sino el triunfo del orden a partir del proyecto científico de la modernidad.

La modernización reflexiva básicamente cuestiona la rigidez y la insuperabilidad de los supuestos de la sociedad industrial. No tiende a la autodestrucción, sino a la “auto transformación” de la modernización industrial. No alude a la reflexión como el adjetivo “reflexivo” parece sugerir, sino más bien como una fase de auto confrontación: “el tránsito de la época industrial a la del riesgo se realiza anónima e imperceptiblemente en el curso de la modernización autónoma conforme al modelo de efectos colaterales latentes.” (Beck, 1998: 120).

La modernidad reflexiva se puede manifestar con la crisis de la familia nuclear y la auto organización concomitante de las narraciones vitales, cuando se pierde fe en los beneficios que traería vivir en comunidades; con la pérdida de influencia de las estructuras de clase sobre los agentes⁷: en la conducta electoral, en las pautas de consumo, en la afiliación sindical; con el desplazamiento de la producción regulada por la flexibilidad laboral, que desde luego trae consigo una baja en la calidad de vida de los trabajadores y un constante empobrecimiento; con la nueva desconfianza ecológica y la práctica de la ciencia institucionalizada; y con el cuestionamiento a los patrones y modelos educativos tradicionales, que reproducen una sociedad que ya no genera confianza.

2.3.- La Sociedad de la información: cambios en la construcción del saber y emergencia de las TICS

En términos generales podemos llamar Sociedad o Era de la Información “a la utilización masiva de herramientas electrónicas con fines de producción, intercambio y comunicación.” (Castells, 2001:398).

En este punto, la sociedad de la información obedece a la utilización masiva de herramientas electrónicas para el intercambio comunicacional de las personas, donde

⁷ Representan a entes de la sociedad que permiten la socialización, como la familia, los medios de comunicación, los grupos de pares, etc. Giddens (1993).

su masificación denominativa las señala como tecnologías de la información y la comunicación social (Tics). Así, hoy asistimos a la emergencia de la industria de la informática en la creación, distribución y manipulación de los saberes y productos culturales, en la renovación y revolución de los procesos de enseñanza y aprendizaje (Castells, 2001; Cabero et al., 2008; Sangrà et al., 2011)⁸.

Es relevante señalar que la generación, procesamiento y transmisión de la información se convierten en fuentes de poder, por este motivo, resulta primordial focalizar la atención en el mantenimiento de la brecha digital y en la exclusión de los países más pobres, al concentrarse la riqueza en solo en determinadas sociedades. Hay que tener presente además, que existen visiones críticas que emergen desde múltiples escenarios académicos y sociales. En ellas se señala que esta llamada "Sociedad de la Información" no es sino una versión actualizada del imperialismo cultural ejercido desde los países ricos hacia los pobres, especialmente porque se favorecen esquemas de dependencia tecnológica⁹.

2.3.1.- Las Tics en los procesos de enseñanza y aprendizaje

El posicionamiento de la sociedad de la información, impulsado tanto por el avance científico, como por el uso generalizado de las tecnologías de la información y la comunicación (Tics), ha conllevado cambios que han alcanzado todos los ámbitos de la actividad humana. Sus efectos, podemos identificarlos de manera explícita en los ámbitos político y económico, pero sobre todo en la confección de los sistemas educativos contemporáneos (Sancho, 1998). Esto se evidencia tanto en la razón de ser de las instituciones educativas, como también en la formación básica que precisamos, es decir, la forma de enseñar y de aprender, junto a las infraestructuras y los medios que utilizamos para ello (Castells, 1997).

Para Adell (1997), se haría así imprescindible considerar en este proceso a las Tics como herramientas fundamentales para la generación del saber, más aún, cuando se trata de diseñar los sistemas educativos contemporáneos.

Gros y Lara (2009) sostienen, respecto del uso de las Tics en los procesos formativos, que éstas, al ya existir y estar a disposición de la ciudadanía, deben ser utilizadas para fomentar y facilitar los procesos de creatividad e innovación por parte del estudiantado. Para las autoras, la consolidación del proceso de cambio en la forma de gestionar el conocimiento y por ende, de

⁸ Esto se pudo evidenciar en los acuerdos finales de la Cumbre Mundial de la Sociedad de la Información (CMSI) realizada en Ginebra en el año 2003, donde se manifestó que la comunicación y la educación mediada por Tics, puede otorgar instrumentos para la función crítica y educativa, en pro de satisfacer las demandas de una nueva ciudadanía (CMSI, 2003).

⁹ Podemos citar a Marcuse (pre sociedad de la información) en "El hombre unidimensional" (1968). Y en reflexiones más actuales, a Beck (1998), Giddens (1993).

construir sistemas educativos, se encuentra en el presente, indisociablemente vinculada a la innovación (Gros y Lara, 2009).

La innovación, así concebida, surge como un elemento de creación de nuevos conocimientos, productos y procesos, siendo obligatoria su consolidación en la vida de las organizaciones (Gros y Lara, 2009). A su vez, resulta ser un mecanismo de diferenciación estratégica, es decir, “una parte indiscutible de la cartera de valores del siglo XXI” (Gros y Lara, 2009: 25).

Por tanto, la implementación de las Tics en los sistemas educativos contemporáneos, y la necesidad de una política educativa que favorezca la innovación y que a la vez otorgue relevancia a las actuales formas de construir el saber de los individuos, (tanto en lo cotidiano como en lo formal), requiere de instituciones con dinámicas flexibles y sobre todo contextualizadas en la realidad, que den cabida y que permitan el desenvolvimiento tanto de “Inmigrantes digitales” como de “Nativos digitales” (Prensky, 2001).

Esto último es de vital consideración, ya que de acuerdo a lo señalado por Casablancas et al (2006), los modelos mentales cambian lentamente, y necesitan cierto tiempo de maduración para que se puedan considerar aprendizajes profundos. En el caso de la incorporación de tecnologías en el ámbito de la educación, el tiempo de maduración conlleva un lapsus de conocimiento respecto a “qué son” las tecnologías y “qué pueden” aportar a la educación desde la perspectiva de la enseñanza y desde la perspectiva del aprendizaje (Casablancas et al., 2006). Más aún de las formas de generación del conocimiento en sí mismo.

A partir de la importancia del actual marco de profesionalización social, así como de la mayor relevancia que cada día tiene la formación permanente de las personas, emerge un nuevo estudiantado, que busca tener cabida para satisfacer las nuevas necesidades funcionales de la sociedad por reproducirse. A la vez, resulta de especial importancia observar cómo las instituciones de educación superior han enfrentado estos cambios, y cómo han pasado de ser instituciones rígidas, a ser instituciones flexibles en la búsqueda de una actualización de los nuevos procesos de gestión educativa.

A continuación presentamos algunas de las principales características de este nuevo estudiantado, que busca desprenderse de los modelos formativos tradicionales, y que a la vez espera ser protagonista de los procesos de enseñanza/aprendizaje en los que se involucra.

3.- La emergencia del nuevo estudiantado y la innovación educativa

Los expertos enfatizan que para dar respuesta a las necesidades educativas actuales es necesario modificar el papel que desempeñan los agentes implicados en el

contexto educativo, esto es, replantear el espacio educativo y desempeñar nuevos roles docentes y discentes (Lynch, 2002; Majó y Marquès, 2002; Romeu, 2011).

De manera general, el acceso por parte de los estudiantes y los docentes a la inagotable fuente de información que propician las TIC, abre un sinfín de posibilidades educativas (Majó y Marquès, 2002), rompiendo el clásico paradigma de formación tradicional característico del proyecto educativo existente en aquellas sociedades organizadas en búsqueda de la modernidad (Giddens, 1993), de la clase magistral centrada en el docente, donde el alumnado adoptaba un papel pasivo y repetitivo (Majó y Marquès, 2002).

Este nuevo estudiantado es resultado de su época, de la misma forma que otros tipos de estudiante a lo largo de la historia de la humanidad, han sido el resultado de otras situaciones y otras necesidades.

En el presente, el rápido desarrollo de las tecnologías de gestión y comunicación, así como la competitividad, han obligado a una dinámica de aprendizaje e incorporación mas continúa. La necesidad permanente de formación ha generado un nuevo alumnado diferente al tradicional (Borges, 2007; Moreno, 2009), con demandas propias. En este grupo se encuentran personas que, por determinadas situaciones, no pueden acceder a los centros de aprendizaje con modelos presenciales convencionales. Además, el nuevo alumnado precisa de conocimientos y habilidades específicas que sean inmediatamente aplicables a su potencial área profesional, y que integren sus conocimientos y habilidades previamente adquiridos (Marqués, 2008).

Ante este escenario, las Tics desempeñan un rol determinante, toda vez que han puesto, una gran variedad de nuevos materiales a disposición, tanto para el alumnado, como para el profesorado. La posibilidad de emplear los diferentes recursos audiovisuales y sobre todo, la facilidad de comunicación y fuente de información que supone Internet, han abierto un vasto campo para la formación.

Los cambios en los estudiantes y en los materiales, han variado la concepción de la enseñanza y el aprendizaje. Autores como Pallof y Kratt (2003) y Moreno (2009), desde una visión constructivista, sostienen que el proceso de aprendizaje con Tics, es básicamente colaborativo: los estudiantes crean conocimiento a través de la interacción entre ellos mismos, con el profesor, y con su entorno. El alumnado, así deja de tener un papel meramente pasivo en su proceso de aprendizaje (Moreno, 2009).

3.1.- El estudiantado virtual: aprender en Entornos Virtuales de Aprendizaje (EVA)

La clasificación de Prensky (2001), respecto a la existencia de nativos analógicos, inmigrantes digitales y nacidos digitales (Prensky, 2001; 2006), podría ser la clave

para intentar comprender las actuales transformaciones en la configuración de los sistemas educativos contemporáneos.

La gran mayoría de la primera oleada de estudiantes de EVA (finales del siglo XX y comienzos del siglo XXI) tomó contacto con el ordenador y con las TIC en la juventud tardía o en la vida adulta, es decir, son inmigrantes digitales, provenientes de un desempeño formativo en el que el profesor era el centro del hecho educativo, quien establecía los ritmos, cómo y hasta dónde se debía adquirir conocimientos.

Estos estudiantes, con carencias en las destrezas y competencias para aprender en un EVA, suelen comenzar sus estudios en un entorno virtual convencidos de que habrá un profesor esperándolos, dispuesto a transmitir su conocimiento de forma telemática. Cuando descubren que buena parte del aprendizaje proviene de la participación en el aula, de la colaboración con los compañeros y de profundizar uno mismo en los contenidos a partir del material de estudio, pueden sentirse desilusionados o incluso “estafados”. Como explican Palloff y Pratt (2001: 108), es el descubrimiento de que el profesor no es “el experto en el estrado”, sino “el guía que acompaña”, cuya misión es ayudar al estudiante en el aprendizaje que realiza, y que nadie puede llevarlo a cabo sino es él (o ella). A la vez fomenta la interacción y la colaboración entre el propio estudiantado. “Es éste un cambio importante, para el cual, los estudiantes no deberían encontrarse solos, sino debidamente preparados por sus profesores o por su institución.” (Borges, 2007: 5).

Las siguientes oleadas de estudiantes virtuales están formadas por estudiantes de una gran variedad de edades, entre los que paulatinamente serán mayoría los nacidos digitales, aún provenientes de una formación reglada centrada en la transmisión de conocimientos realizada por el profesor, pero más proclives a la proactividad, a la colaboración entre iguales, a relaciones telemáticas más democráticas y menos jerárquicas¹⁰.

Para desempeñarse adecuadamente en un entorno virtual, los estudiantes tienen que ser competentes en una serie de acciones y de actitudes (Flores, 2004); por ejemplo, en escribir de forma adecuada y organizada, en la lectura extensiva, en comunicarse por medio del correo electrónico, en el manejo del entorno virtual y sus herramientas, en la búsqueda, selección y difusión de información (Jiménez, 1999), en organizar el tiempo de estudio y de conexión, en relacionarse adecuadamente con otros compañeros, organizando el trabajo común, aportando, debatiendo y discrepando.

¹⁰ No obstante, el hecho de haber nacido y crecido habituados a las TIC no convierte automáticamente a los nacidos digitales en estudiantes proactivos, colaborativos, autónomos y participativos (Borges, 2007), por lo que las destrezas y las competencias relacionadas con el desempeño en un EVA se tendrían que trabajar como parte del currículo transversal.

Aunque existen lógicas diferencias y necesidades, entre estudiantes virtuales según el área o titulación, éstos muestran características comunes en su identidad y en su desempeño al aprender en un EVA (Borges, et al., 2007). Quizá la coincidencia más llamativa sea que la mayoría se incorpora a la formación en un EVA sin saber en qué consiste ser un estudiante virtual, sin saber qué hay que hacer, qué comporta, cómo desempeñarse óptimamente, sin haber recibido formación al respecto, (Borges, 2007). En este sentido, según Borges (2007), el estudiante virtual, en el contexto de la educación superior, se encuentra frecuentemente en una organización virtual, aspecto que implica un mayor uso de las TIC, unos materiales de aprendizaje con una base tecnológica mayor, un cambio en la interacción social y un desarrollo diferente de las actividades de aprendizaje (Harasim et al., 2000). Así, basa su formación en la flexibilidad, disponiendo individualmente de su tiempo bajo su responsabilidad (haciendo compatible la actividad formativa con la laboral y personal) y accediendo a todos los elementos del proceso educativo de manera permanente.

Respecto de la modalidad de enseñanza mediada por Tics, en el que se desenvuelve preferentemente este nuevo estudiantado virtual, existen muchas definiciones. Entre ellas: Computer Based Learning (CBL) (Paulsen, et al., 2003), Virtual Learning (Morgan, 2003) o Virtual Education (Ahmad, 2010). En el contexto iberoamericano, se usan conceptos como Formación virtual, Aprendizaje Electrónico, Educación On line, Aprendizaje Virtual, (Cabero, 2008; Area y Adell, 2010; Moreno 2011). Sin embargo, todos son términos que, con ciertos matices, sostienen una idea similar: proceso de enseñanza y aprendizaje a través del uso de las nuevas tecnologías. Para este trabajo con el fin de presentar un concepto universalmente reconocido que articule posturas y definiciones, llamaremos a esta modalidad de enseñanza, Elearning.

4.- El Elearning y los nuevos procesos de enseñanza en educación superior

El Elearning es una modalidad de formación y aprendizaje en educación superior que ha derivado (Simonson, et al., 2006) o ha estado inspirada (Sangrà, et al., 2011) en la tradicional concepción de educación a distancia. Además, como se ha indicado anteriormente, su emergencia y evolución han estado condicionadas a la inserción y utilización del Tics en el ámbito educativo.

Respecto de la búsqueda de una definición general, podemos evidenciar, en diversos trabajos académicos existentes (Gisbert, 2002; Cabero, 2006; Simonson, et al., 2006) que concurren cinco características singulares:

- Se trata de una modalidad moderna de la tradicional enseñanza a distancia.
- Consiste en un proceso de educación formal, que posee una base institucional.
- Se expresa en la separación física del profesorado y el alumnado.

- Utiliza sistemas de telecomunicación interactivos.
- Conecta al alumno y al profesor con los recursos de aprendizaje, compartiendo información y datos, entre otros elementos, por medio de distintos formatos que integran la experiencia educativa.

La particularidad de esta modalidad radicaría tanto en la no co-presencialidad entre el educador y el educando, como en el hecho de que todos o la mayor parte de los contenidos son facilitados online. Según Allen y Seaman (2009) se habla de un modelo Elearning cuando más de un 80% de dichos contenidos son entregados a distancia, y donde (comúnmente) no se contemplan encuentros cara a cara. Esta separación física se ve compensada con mecanismos de vinculación de las partes involucradas entre sí y con los contenidos definidos por medio de la utilización de modelos pedagógicos y tecnológicos acordes. “Los sistemas de telecomunicación permiten la interacción mediante actividades sincrónicas y asincrónicas que posibilitan la generación de un espacio educativo eficaz a distancia.” (Mendiburo y Reininger, 2011: 104-105).

Posiblemente, uno de los trabajos sobre Elearning más significativos en el concierto global sea el realizado por D. Randy Garrison y Terry Anderson (2005). Se trata de un ejercicio que buscaba ser una guía para la investigación y práctica del Elearning en vistas a promover una educación superior de alto nivel (Garrison y Anderson, 2005: 27). Para los autores, el Elearning representa una modalidad capaz de crear comunidades simultáneas y accesibles para todos los actores en cualquier momento y lugar (tanto de investigación, como de docentes y estudiantes).

Respecto a su trascendencia, para Garrison y Anderson (2005), el Elearning con una pedagogía adecuada y un plan docente mediato, podrá transformar la educación superior (Garrison y Anderson, 2005). “Si bien el Elearning es una maravillosa fuente de ideas en el marco de la sociedad de la información, para ser genuinamente educativa deben ofrecer una experiencia que asegure continuidad o la base de experiencias educativas nuevas y valiosas.” (Garrison y Anderson, 2005: 31). Por tanto, debe verse como una modalidad que va mucho más allá de ser considerada una herramienta de soporte al desarrollo de las clases, “en la medida que todas sus potencialidades se conozcan y asimilen en las distintas instituciones educativas, podremos presenciar una transformación educativa sin precedentes.” (Garrison y Anderson, 2005: 18).

Para Garrison y Anderson (2005), el Elearning siempre ha buscado (desde su origen formal establecido en el año 1996), la adaptación a los sistemas educativos contemporáneos, facilitar el acceso y cobertura de la educación superior, y la búsqueda de los estándares de calidad pertinentes. Estos aspectos representan en el

presente y representarán en el futuro, los principales desafíos del Elearning (Garrison y Anderson, 2005).

4.1.- Concepciones del Elearning en España

En el contexto académico español, existen múltiples esfuerzos conceptuales e investigativos que han buscado construir una definición integradora del Elearning. Manuel Area (2012) por ejemplo, sostiene que la emergencia del Elearning ha estado marcada por el hecho de que las instituciones educativas han tomado conciencia de que no pueden dar la espalda a la realidad tecnológica y por ello han empezado a desarrollar políticas destinadas a crear las condiciones necesarias para que las Tics estén presentes en las actividades formativas. El autor hace referencia a las políticas desarrolladas por las propias universidades, que estimuladas desde la CRUE (Conferencia de Rectores de las Universidades Españolas) han facilitado que los campus virtuales sean una realidad manifiesta en casi todas universidades.

Para Area (2012), el Elearning no es solo una modalidad que consiste en añadir las Tics a los procesos de enseñanza y aprendizaje tradicionales. Se trata de un cambio educativo mucho más profundo, que supone la reinvención de los procesos educativos, convirtiéndolos en una nueva forma de acceder a la educación, promoviendo un mayor protagonismo del sujeto que aprende (personalización). "En el marco del Elearning, se produce una gran riqueza comunicativa y una manifiesta interacción, entre el estudiantado (comunicación social), por lo que el aprendizaje incidental o informal se entremezcla, y a veces se confunde con los procesos formativos formalizados." (Area, 2012: 5).

En la misma línea, para Julio Cabero (2008), el Elearning es un entorno formativo que posee tres características básicas: (1) es una formación a distancia, que está basada en el uso de las Tics y que son apoyadas por Internet; (2) se trata de un proceso de enseñanza-aprendizaje que se lleva a cabo a través de Internet, caracterizado por una separación física entre profesorado y estudiantes, pero con el predominio de una comunicación tanto síncrona como asíncrona, a través de la cual se lleva a cabo una interacción didáctica continuada y (3) "el alumno pasa a ser el centro de la formación, al tener que auto gestionar su aprendizaje, con ayuda de tutores y compañeros." (Cabero, 2008: 40).

En el año 2011, el eLearn Center¹¹ de la Universitat Oberta de Catalunya, realizó una investigación que buscó significar y dar consistencia a la definición del Elearning. Se trató de una investigación dirigida por Albert Sangrà, cuyo propósito fue construir una definición del Elearning que pudiese ser aceptada por la mayor parte de la comunidad

¹¹ Centro de investigación y desarrollo en Elearning, de la UOC.
<http://www.uoc.edu/portal/ca/learncenter/index.html>

científica y que a la vez sirviera como referente para los estudiosos y profesionales de esta temática.

Según lo expresado en el informe final de la investigación, (Sangrà et al., 2011), el Elearning es una modalidad que va mucho más allá del uso de las tecnologías. “Las características predominantes del concepto hacen referencia a la modalidad de enseñanza y aprendizaje, a un nuevo modelo educativo, pero también la explotación de medios y dispositivos electrónicos.” (Sangrà, et al., 2011: 5). Paralelamente se destacan algunos atributos, como la flexibilidad o la interacción, y se hace hincapié en el rol activo de los estudiantes y del profesorado.

Para los autores del informe, el Elearning “Se trata de una modalidad de enseñanza y aprendizaje que puede representar todo o bien una parte del modelo educativo en el que se aplica, y que explota los medios y dispositivos electrónicos para facilitar el acceso, la evolución y la mejora de la calidad de la educación y la formación.” (Sangrà, et al., 2011: 6).

5.- Discusión Analítica: el e-Learning como respuesta reflexiva a los procesos de enseñanza formal en educación superior

Como hemos expresado a lo largo de este trabajo, no existe en el presente un criterio externo o interno de carácter absoluto, que permita medir el avance y consolidación del proyecto de la modernidad (Lyotard, 1991). Más bien lo que identificamos, es un marco de incertidumbre que afecta a casi todas las dimensiones que constituyen la dinámica social.

Este estado de incertidumbre ha estado representado por la emergencia de un sentir postmoderno que ha evidenciado como el proyecto de la modernidad, terminó traicionándose a sí mismo, debido a que el elemento emancipador y liberador que contenía dicho esfuerzo, terminó convirtiéndose en un “totalitarismo de la razón”, al absolutizar el camino único: el método (Kuhn, 1996). De ahí que la liberación sea entendida hoy como el despliegue de lo distinto, de las diferencias en los más distintos ámbitos de la vida cultural y cognoscitiva del ser humano. En este marco postmoderno, y reflexivo (Giddens, Beck y Lash, 1997), las formas en que se han diseñado los modelos de enseñanza y aprendizaje, tienden a ser revisados y diversificados¹².

La modernidad reflexiva se puede evidenciar con la pérdida de la fe en las promesas de un mundo moderno y equilibrado, en la práctica de la ciencia institucionalizada; y

¹² Además, emerge el fenómeno de la individualización (Rivera, 2008), que ha liberado a los individuos de las estructuras colectivas y abstractas, tales como la clase, la nación, la familia nuclear, la educación tradicional, y la creencia incondicional en la validez de la ciencia. Esta individualización se manifiesta tanto en conductas como en expectativas, las cuales no pueden ser satisfechas en el escenario social formado bajo el amparo del proyecto de la modernidad.

desde luego, en los patrones y modelos educativos que reproducen una sociedad que ya no genera confianza. En este sentido, para Beck (1998), las instituciones educativas (escuelas y universidades) en el marco de la modernidad, se convierten en “estaciones fantasmas”, un lugar donde es preciso acudir, pero que expide credenciales para ninguna parte. Para Beck, el marco de enseñanza moderno, no considera la emergencia de nuevas identidades sociales, las cuales si bien siguen acudiendo a los centros formativos, lo hacen como una práctica compulsiva y repetitiva. Solo fenómenos reflexivos, como el aumento manifiesto del paro, han logrado cuestionar este orden normativo (Beck, 1998).

Según Beck (1998), el problema se sustenta en la falta de garantías de empleabilidad que entrega la formación profesional. Por tanto, los itinerarios instructivos orientados a la profesión, cuando su futuro profesional se torna más oscuro, modifican esencialmente su sentido, aunque las instituciones formativas no se flexibilicen o incluso sigan manteniendo sus contenidos curriculares. “Ello puede permanecer escondido para los planificadores e investigadores de la educación, en el gran saco de las «discrepancias entre formación y ocupación», e incluso puede permanecer escondido para los docentes, pero no para el nuevo estudiantado que más tarde, al dejar el sistema educativo, encuentra las puertas cerradas del sistema de empleo (principalmente por falta de asimilación de las competencias profesionales adecuadas, y por la nula experiencia laboral previa), lo que anticipan de manera autoconsciente mientras están en la instrucción” (Beck, 1998: 238). Es decir, que por la irrupción externa del mercado de trabajo, son dañados o destruidos los fundamentos del carácter inmanentemente formativo de la instrucción con referencia ocupacional. Lo que en el marco de la preponderancia del mercado en la construcción de la sociedad, debería hacer replantear el sentido rígido de las instituciones formativas.

Para Rafael Feito (2009), el problema también estaría dado por el hecho de que en el marco moderno, la búsqueda de legitimidad institucional, está por sobre la búsqueda de legitimidad del proyecto educativo y de su sentido. “Una buena formación académica no es, por sí sola, garantía para afrontar con éxito los retos que habremos de afrontar en los diversos escenarios que conforman nuestra vida adulta” (Feito, 2009).

Esta imagen de la “estación fantasma” resulta equivalente a la de la “institución zombie”, que se deriva de la opinión de Beck (1998), a propósito de las instituciones sociales que se mantienen de manera inerte aunque haya concluido su ciclo vital (instituciones sociales “zombies”). En el campo de la educación superior, la imagen de la Universidad “zombie” tiene además, la potencia de ilustrar la situación de desconcierto en que se haya buena parte del sistema educativo, derivado en gran

medida de “el virtual encapsulamiento del sistema educativo respecto de cualquier mensaje del mundo exterior”. Por tanto, pensar en la universidad como una institución dinámica y activa, fuera de los cánones convencionales y más cerca de los ritmos de vida del nuevo estudiantado, sería el resultado de un proceso reflexivo, y no necesariamente una acción inherente a la prevalencia del mercado, o a la propia configuración educativa del proyecto moderno (Aránguiz y Rivera, 2011)..

Hoy en día, existen muchas iniciativas que buscan flexibilizar la rigidez de las instituciones educativas. Ya sea favoreciendo la formación continua o permanente o haciendo compatible la acción educativa con el ritmo de vida personal del estudiantado, rescatando sus saberes propios, la mayoría de los cuales son asimilados en la cotidianeidad (Aránguiz y Rivera, 2011).

Respecto de la necesidad de favorecer estos saberes cotidianos, para Hernández (2004), una de las mayores transformaciones de la globalización consiste en construir y reconstruir la sociedad del conocimiento y de la cultura; es decir, prolongar, y no reducir la formación; desligarla o separarla de puestos de trabajo y oficios concretos. “El hecho de orientar los procesos educativos hacia cualificaciones clave que respondan a esa perspectiva no se ha de concebir sólo como «flexibilidad» ni como «formación continuada», sino que también representa situar la formación en contextos de competencia social, capacidad de dirección, habilidad ante conflictos, comprensión cultural, mentalidad de relación y acceso a las inseguridades y paradojas de la segunda modernidad.” (Hernández, 2004: 2).

Respecto a la importancia creciente por la educación informal y cotidiana de las personas, Kahl (1997), sostiene que un aspecto explícito en la forma de diseñar la gestión pedagógica, debe ser capaz de realzar el contexto cotidiano de las personas, y por ende, sus saberes adheridos a esta realidad. “Hay que vincular el aprendizaje con hechos cotidianos de modo que las personas puedan dominar su vida.” (Kahl 1997, en Beck 1999: 101).

Ambos aspectos de flexibilización de la enseñanza, se ven favorecidos a partir de la llegada de las Tics al campo de la educación. Para Castells (1997), esto se debe también a la legitimidad y omnipresencia de las Tics y los medios de comunicación social en los aprendizajes que las personas realizamos informalmente a través de nuestras relaciones sociales, y que por lo mismo, cada vez tienen más relevancia en nuestro bagaje cultural.

De igual forma, ni incorporar de manera compulsiva (Giddens, 1993; Beck, 1998) a las Tics en la generación de conocimiento y en la conformación de los sistemas educativos contemporáneos, ni rechazar su potencialidad y aplicabilidad, parece ser el camino. Para Adell (1997) y Sancho (1998), no se trata de construir un nuevo modelo

formativo solo en función del potencial de las Tics o por el contrario, su rechazo y resistencia. En tal sentido para Sancho (1998), las posturas tecnófobas como las tecnófilas, no solucionan las problemáticas postmodernas en los sistemas educativos¹³. Para la autora, es indispensable tener presente una perspectiva histórica, social, cultural y política, tanto de la tecnología como del contexto social, antes de involucrar a las TICS en los procesos de enseñanza contemporáneos.

En la misma dirección Gros y Lara (2009) sostienen que más allá del debate sobre el uso de las Tics en los procesos formativos, lo cierto es que éstas, al ya existir y estar a disposición de la ciudadanía, deben ser utilizadas para fomentar y facilitar los procesos de creatividad e innovación por parte del estudiantado.

En este sentido es que el Elearning emerge como una posibilidad de articular todas estas necesidades de cambios en los modelos de enseñanza. De transformar a la universidad en una organización activa, acorde a los tiempos y demandas contemporáneas, que pueda dar cabida a quienes desde este marco emergente de la individualización, buscan obtener un conocimiento práctico y funcional, y que a la vez refuerce sus saberes cotidianos.

Por tanto, en la línea de lo planteado tanto por Garrison y Anderson (2005), como por Area (2012), Cabero, et al., (2008) y Sangrà, et al., (2011), consideramos que el Elearning es una modalidad de enseñanza, que si bien ha emergido como evolución de la educación a distancia tradicional, es a la vez el producto de diferentes procesos sociales marcados por la consolidación de la sociedad de la información y el desarrollo y preeminencia de las Tics en la construcción del conocimiento contemporáneo. El Elearning sería el resultado de los procesos de avance y mejora de la educación superior y de distintos esfuerzos académicos realizados para facilitar el acceso y mejorar la calidad de los actuales procesos formativos. Todo lo anterior, inspirado por el marco reflexivo al que hemos hecho referencia, que pone en jaque los procesos convencionales de formación promovidos en el desarrollo proyecto de la modernidad que reproducen una sociedad que ya no genera confianza y que no son coherentes ni adaptables al marco activo en el que se desenvuelve este nuevo estudiantado

¹³ Para Sancho (1998), la postura tecnófoba olvida que rechazando la consideración de cualquier variación en el trabajo docente, está utilizando mecánicamente un conocimiento tecnológico que acepta y reproduce sin reflexión, convirtiéndola en una técnica fosilizada que no tiene en cuenta las variaciones del contexto en el cual se está aplicando. Mientras la postura tecnófila, solo considera «tecnología» a las máquinas y aparatos y al conocimiento elaborado desde ámbitos que tienen poco que ver con los problemas a los que ha de responder la educación, desconsiderando el conocimiento práctico y teórico acumulado por años de estudio y experiencia. (Sancho, 1998: 15)

6.- Conclusiones

Tal como hemos manifestado en la introducción, esta aportación es el resultado de un ejercicio analítico, cuya pretensión ha sido establecer, a partir de una revisión bibliográfica, de qué manera el actual escenario reflexivo que viven las sociedades contemporáneas, ha condicionado la emergencia de un nuevo estudiantado y, consecuentemente, del Elearning.

En tal sentido, podemos manifestar que en el marco del cuestionamiento estructural del proyecto en búsqueda de la modernidad, que ha caracterizado a las sociedades occidentales, en el ámbito de la educación superior, se ha evidenciado la necesidad de modificar el sentido de las instituciones educativas, debido a que tienden a no ser representativas de las necesidades reproductivas de la sociedad, ni de los ritmos y dinámicas del estudiantado actual. En este contexto toma sentido la emergencia de una universidad postmoderna, esencialmente crítica con la rigidez que tuvo durante años, y que busca ser un espacio de generación de conocimiento válido y actualizado. El Elearning, es una modalidad de enseñanza en educación superior, mediada por las Tics, que, entre otras cosas, promueve la dinámica de la formación permanente y la consideración de los saberes propios del estudiantado. Se trata de una respuesta que emerge en el marco de la modernización reflexiva, y que por tanto busca mejorar y actualizar los procesos de asimilación de saberes y contenidos necesarios para reducir la incertidumbre y para promover la generación de confianza social y colectiva entre los distintos actores sociales.

Bibliografía

Ahmad, Zameer (2010). Virtual Education System (Current Myth & Future Reality in Pakistan). Virtual University of Pakistan, November 16, 2010. Entrepreneurial Tutors. [Fecha de consulta: 30/02/2013]. Disponible en:

http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1709878

Aránguiz Cristián y Rivera Pablo (2011). "Desafíos de la universidad en la formación del siglo XXI: Construcción de ciudadanía crítica y activa". Edit. Sistemas de información. Castellón, España. [Fecha de consulta: 26/02/2012]. Disponible en:

http://www.quadernsdigitals.net/index.php?accionMenu=hemeroteca.VisualizaArticuloIU.visualiza&articulo_id=11039&PHPSESSID=2d79999838a38f990f8a4d470cc88189.

Área, M., (2012) La formación y el aprendizaje en entornos virtuales. Potencialidades, debilidades y tendencias. *Crítica*. Noviembre-Diciembre, nº 982, págs. 33-36.

Beck, Ulrich (1998). "La Sociedad del Riesgo. Hacia una nueva modernidad". Paidós, Barcelona. pp. 237-238.

Borges, F. (2007). El estudiante de entornos virtuales. Una primera aproximación. En: Federico BORGES (coord.). El estudiante de entornos virtuales [dossier en línea]. Digithum. Nº 9. UOC. [Fecha de consulta: 30/02/2012]. Disponible en <http://www.uoc.edu/digithum/9/dt/esp/borges.pdf>

- Cabero, J. et al., (2008). "e-Learning: Meta-análisis de investigaciones y los resultados alcanzados". Proyecto de investigación. EA2007: 0326. Años 2007-2008. Investigador responsable: Julio Cabero A. Universidad de Sevilla. [Fecha de consulta: 26/11/2012]. Disponible en: <http://tecnologiaedu.us.es/tecnoedu/images/stories/ProyectoEA08.pdf>
- Casablancas, S.; Duran, P.; Alonso, C. e Higuera, E. (2007). Una experiencia de tecnología educativa relatada desde otros tiempos y espacios, Revista Latinoamericana de Tecnología Educativa. Nº 6 (1). Págs. 33-47. [Fecha de consulta: 30/06/2012]. Disponible en <http://campusvirtual.unex.es/cala/editio/>
- Comte A. (1842), "Curso de Filosofía Positiva". Paris, Francia. Págs. 25-26
- Ferrater, Gabriel (2011). A bunch of geniuses. Walk In Review nº7. Edit SyL UOC. Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona. Págs. 22-39
- Garrison, D. R. y Anderson, T. (2005). El e-learning en el siglo XXI: Investigación y práctica. Octaedro. Barcelona.
- Giddens, Anthony (1993) Consecuencias de la modernidad, Alianza, Madrid.
- Giddens, Beck, Lash (1997). "Modernización Reflexiva: Política, tradición y estética en el orden moderno". Alianza, Madrid.
- Hernández i Dobon, F. (2002): L'escola zombie, Alzira, Set i mig.
- Hernández, F. (2004). «Educación y sociedad de riesgo» (abril 2004). Universidad de Valencia. Págs. 2-4
- Kahl, R. (1997): «Globalisierung zwingt zu einer Reorientierung des Lernens», en taz de (nota de Beck).
- Kuhn Thomas (1996). "La Estructura de las Revoluciones científicas" Brevarios del Fondo de Cultura Económica. 1ª edición. México. Pág. 121.
- Liotard JF (1991). "La condición postmoderna". Ediciones Cátedra. Madrid.
- Morgan, G. (2003), Faculty Use of Course Management Systems, 2, retrieved November 27, 2005.
- Popper, Karl (1967). Conjeturas y refutaciones: el desarrollo del conocimiento científico. Trad. Néstor Míguez (1994). Ediciones Paidós. Barcelona. 1994.
- Prensky, M. (2001). «Digital Natives, Digital Immigrants Part 1». On the Horizon. 9(5), págs. 1-5. [Fecha de consulta: 22/05/2012]. Disponible en <http://www.emeraldinsight.com/Insight/ViewContentServlet?Filename=/published/emerald/fulltextarticle/pdf/2740090501.pdf>.
- Rivera, Pablo y Aránguiz, Cristian (2011). "El E-learning en el marco de la construcción de ciudadanía. Análisis contemporáneo a partir de la disociación entre modelos sociales y la crisis de sentido". Revista Chilena de Comunicación, volumen IV (1). Editorial Accesum. Santiago, Chile.
- Rivera, Pablo. "Impacto sociocultural de la formación profesional Elearning en las sociedades periféricas y desarrolladas." Revista Chilena de Comunicación. Año II Nº2. 2010. Santiago de Chile. Págs. 111-120.
- Rivera, Pablo. "La modernización en Chile: Compulsión o congestión social". Revista Perspectivas, Año XIII, Nº19. Editorial LOM, número 19, Santiago de Chile, año 2008, ISSN: 0717-1714. Pág. 37-56.
- Sancho, J. M. et al (1998). Para una tecnología educativa. La Tecnología: Un modo de transformar el mundo cargado de ambivalencia. Editorial Horsori. Barcelona, España. Cap. 1

Sangrà, A., Vlachopoulos, D, Cabrera, N., Bravo, S. (2011). Proyecto: Hacia una definición inclusiva del e-learning. Barcelona. ELearn Center. UOC. [Fecha de consulta: 30/01/2013]. Disponible en

<http://elconcept.uoc.edu/2011/12/spanish-and-english-versions-of-final.html>

Simonson, M., Salmadino, S., et al. (2006) Teaching and learning at a distance: Foundations of distance education (3ª Ed.). Upper Saddle River, NJ: Merrill Prentice Hall. USA.

Família i escola: factors influents en la participació dels progenitors

Olga Bernad i Núria Llevot
Universitat de Lleida
olga@geosoc.udl.cat
nllevot@pip.udl.cat

Resum

Actualment, els discursos dels investigadors i dels agents implicats assenyalen que la relació establerta entre l'escola i la família és decisiva per a l'èxit escolar de l'alumnat i el bon funcionament dels centres educatius.

Nombrosos estudis mostren la importància del paper dels progenitors en l'educació i desenvolupament dels seus fills i filles i de la seva participació a nivell individual i col·lectiu en els centres educatius. Però, en la pràctica apareixen nombroses resistències entre la família i l'escola, entre altres raons, perquè les relacions s'han caracteritzat pel desequilibri de poder entre les dues institucions.

Partint d'altres treballs realitzats pel nostre grup d'investigació Anàlisi Social i Educativa, aquest estudi, dirigit pel Dr. Jordi Garreta, se centra en la participació de les famílies en els centres educatius públics de Catalunya, en l'etapa de primària.

El nostre treball empíric s'ha dut a terme en tres fases. En la primera, es van realitzar etnografies en vuit escoles públiques de diferents perfils situades en diferents indrets de la geografia catalana, durant tres mesos de l'any 2007. En la segona, es va realitzar una enquesta telefònica, l'any 2010, a membres d'equips directius, estant formada la mostra per 353 escoles públiques. I en la tercera fase es varen realitzar, els anys 2010 i 2011, entrevistes en profunditat a vint i dos docents (membres d'equips directius i mestres de primària) i a disset progenitors, membres de les juntes d'AMPA, d'escoles públiques de diferents perfils distribuïdes per tot el territori de Catalunya.

Aquesta comunicació analitza els factors que condicionen la creació de dinàmiques positives de relació i participació de les famílies i concloem que, entre altres, són especialment rellevants la gestió per part dels equips directius, l'ús i eficàcia dels canals de comunicació i les actituds i expectatives dels docents i les famílies.

Paraules clau: Família, escola, participació, relació

1. Introducció

“Relació família-escola” i “participació de les famílies” són dos constructes que tot i no ser sinònims utilitzem sovint indistintament per referir-nos a la implicació de les famílies en l'educació dels seus fills i filles.

Quan parlem de “relació” ens referim al vincle establert i a la interacció entre famílies i personal de l'escola, sobretot els i les docents; i la comunicació i els canals emprats juguen un paper cabdal en la construcció d'espitals positives o negatives. La relació és

asimètrica i pot ser més o menys formal. Les opinions sobre les bones o males relacions entre l'escola i la família es construeixen a partir d'allò que cadascú considera correcte i desitjable per assolir els seus objectius. Generalment, aquests models de relació no són consensuats sinó que és la institució escolar qui els fixa emmarcats dins de polítiques educatives més àmplies.

Parlem de la participació de les famílies per referir-nos generalment a la participació dels progenitors en el centre escolar on estan escolaritzats els seus infants. I sol ser el centre qui dictamina en quines activitats, de quina manera i com ho han de fer.

Partint d'altres treballs realitzats pel nostre grup d'investigació Anàlisi Social i Educativa, aquest estudi, dirigit pel Dr. Jordi Garreta, se centra en la participació de les famílies en els centres educatius públics de Catalunya, en l'etapa de primària.

Aquesta comunicació analitza els factors més influents en la construcció de dinàmiques positives de relació i participació i les barreres que la dificulten.

2. La participació de les famílies

Actualment, en el nostre sistema educatiu la participació dels pares i mares està reconeguda legalment. Aquest dret està recollit per l'article 27 de la Constitució Espanyola de 1978 i les lleis posteriors que es van dictar en desenvolupament d'aquest article: la LODE¹⁴, la LOGSE¹⁵, la LOPEG¹⁶, la LOCE¹⁷, i la LOE¹⁸ (i la LEC en el cas de Catalunya); i pels corresponents decrets que les despleguen. Aquesta participació es pot donar a nivell individual, a través principalment de les reunions de tutories, reunions d'inici de curs, seguiment escolar del fill, participació en les activitats de l'escola, etc.; i a nivell col·lectiu a través de les associacions de pares i del Consell Escolar, principalment. També, podríem parlar d'un nivell formal quan els pares són convocats a una reunió, per exemple; i d'un nivell més informal, per exemple, els intercanvis a l'entrada i sortida de l'escola. Avui dia, la família i l'escola semblen ser indiscutiblement els dos contextos més importants en el desenvolupament dels infants, desenvolupant funcions complementàries en el seu procés educatiu i per tant les relacions que s'hi estableixen són decisives per a aquests.

En general, els pares estan contents del centre on estudien els seus fills, tot i que alguns discursos ens parlen de fronteres i d'invasió de terrenys (Dubet, 1997) per ambdues bandes. El constructe "participació" és polisèmic (Feito, 2011). Diferents representacions, influïdes per diferents factors, entorn el concepte i el seu significat per

¹⁴ Llei Orgànica 8/1985, de 3 de juliol, reguladora del Dret a l'Educació.

¹⁵ Llei Orgànica 1/1990 de 3 d'octubre, d'Ordenació General del Sistema Educatiu.

¹⁶ Llei Orgànica 9/1995, de 20 de novembre, de la Participació, l'Avaluació i el Govern dels Centres Docents.

¹⁷ Llei Orgànica 10/2022, de 23 de desembre, de la Qualitat de l'Educació.

¹⁸ Llei Orgànica 2/2006, de 3 de maig de 2006, d'Educació.

part d'uns i d'altres van creant sinèrgies singulars, que es van plasmant en la vida del centre.

Recordem que la implicació de les famílies en l'acció educativa i l'establiment d'una relació constructiva i positiva compartint responsabilitats, en el marc d'una comunicació bidireccional, es considera avui en dia un dels factors determinants en l'èxit escolar dels infants (Solé, 1997; Garcia Bacete, 2003). Però, la participació de les famílies no solament reverteix en els propis fills i en el conjunt dels infants, sinó també en la qualitat del centre educatiu (Garcia Bacete, 2003; Arias i Morillo, 2008) i en les pròpies famílies (major capital social i cultural) (Mérida, 2002; Garreta i Llevot, 2007) i en el treball docent (Kherroubi, 2008).

Tanmateix, la literatura i la realitat quotidiana dels nostres centres educatius constaten la baixa participació dels progenitors, sobretot en els òrgans reconeguts legalment, l'AMPA i el Consell Escolar (Garreta, 2008; Feito, 2011; Giró i Cabello, 2011). Però no oblidem tampoc que els progenitors poden implicar-se també en l'educació dels fills fent el seguiment escolar dels fills, supervisant els deures per exemple, modalitat no menys important que les altres i que es pot realitzar des de la llar.

3. Metodologia

El treball empíric d'aquest estudi es va realitzar en tres fases. En la primera, es van realitzar etnografies¹⁹ en vuit escoles públiques de diferents perfils situades en diferents indrets de la geografia catalana, durant tres mesos de l'any 2007. En la segona, es va realitzar una enquesta telefònica, l'any 2010, a membres d'equips directius, estant formada la mostra per 353 escoles públiques. I en la tercera fase es varen realitzar, els anys 2010 i 2011, entrevistes en profunditat a vint i dos docents (membres d'equips directius i mestres de primària) i a disset progenitors, membres de les juntes d'AMPA, d'escoles públiques de diferents perfils distribuïdes per tot el territori de Catalunya.

4. Resultats: factors influents en la construcció de dinàmiques positives de relació i participació

El treball etnogràfic ens va permetre detectar que hi havia una multiplicitat de factors que podien influenciar en la participació dels progenitors, entre els quals destaquem els següents:

- ❖ Els espais del centre i el seu entorn.
- ❖ L'organització del centre.
- ❖ Els canals de comunicació i la seva eficàcia.
- ❖ L'actitud i les expectatives de les famílies.

¹⁹ Vegeu Garreta, Llevot i Bernad (2011).

- ❖ La gestió i funcionament de l'AMPA
- ❖ La dinàmica de treball i les actituds dels docents i altres professionals del centre.

Posteriorment, les enquestes i les entrevistes ens han permès aprofundir en aquests aspectes. També investigacions anteriors (Mérida, 2002; García Bacete, 2003; Garreta, 2008, 2011, 2012; Kherroubi, 2008; entre d'altres) han assenyalat l'existència d'aquests factors. Tot i que s'ha de tenir en compte que no tots els factors definits tenen la mateixa importància.

A continuació i partint dels factors abans assenyalats comentarem els resultats obtinguts en les tres fases en conjunt, comparant-los amb els obtinguts per altres investigadors.

4.1- Els espais del centre i el seu entorn

Aquest primer factor, per ser contextual, és l'espai i la gestió que se'n fa.

En l'etnografia, vam observar que hi ha tot un seguit de qüestions que cal tenir ben presents pel que fa a la gestió de l'espai del centre, en tant que pot afectar a la millora o empitjorament de les relacions entre professionals i famílies i entre les famílies mateixes, influint en el clima escolar (que pot ser positiu o negatiu), en el sentit d'ajudar a les famílies a sentir-se més o menys ben acollides. Resultats d'investigacions realitzades en altres països com França (Kherroubi, 2008) i EEUU (Arias i Morillo, 2008) corroboren aquesta percepció. En l'espai i en la seva distribució hi ha decisions que pot prendre el centre (dependents) però altres que no es poden canviar (independents). Entre les independents destacaríem:

- ❖ L'entorn del centre: la disponibilitat d'espai exterior d'espera i l'existència de places d'aparcament per a les famílies, creen un marc més o menys adequat per a desenvolupar-se les relacions.
- ❖ L'existència d'espais de relació propers que permetin la continuïtat dels contactes.
- ❖ L'arquitectura de l'edifici: hi ha edificis que podem considerar còmodes i pensats per la funció que ha de desenvolupar, i altres que no són adequats per aquesta funció.
- ❖ La grandària dels espais i les aules. I la disponibilitat d'un espai interior (pati) adequat.
- ❖ I, puntualment, s'ha de tenir en compte si es realitzen obres en el centre escolar.

Recordem que el dia de les portes obertes és, com ens recorden alguns dels equips directius entrevistats, el primer moment on comença la relació de l'escola amb els futuribles pares d'alumnes i és en aquest moment, on els pares es forgen una primera

imatge general dels espais i infraestructures del centre a més de la seva organització. Precisament, l'organització de jornades de portes obertes és l'acció majoritària implementada per donar a conèixer l'espai del centre a les famílies.

4.2- L'organització del centre

L'espai físic i la seva gestió reflecteixen el valor que es dona a l'educació, la seva funció i les relacions entre l'equip de professors i els pares del centre.

Probablement existeixen moltes excepcions, però es podria considerar la limitació de l'accés físic de les famílies a l'escola com un indicador de l'actitud dels equips directius envers els progenitors i la seva participació en l'àmbit escolar. Els resultats de l'etnografia i de les entrevistes mostren, en principi, que les relacions són més properes i es gestiona l'espai d'una manera més oberta en els centres petits que solen estar ubicats en pobles, l'anomenada escola rural, però caldria aprofundir més en aquests aspectes per tal de fugir d'imatges idealitzades i uniformistes.

Més enllà del que determina la normativa, l'equip directiu marca una línia de treball i condiona, d'una manera important, la relació dels progenitors amb el centre, com han demostrat altres estudis també (Auduc, 2007; Arias i Morillo, 2008; Garreta, 2008, 2012; Kherroubi, 2008).

Una de les qüestions per la qual es concreta el tipus de gestió és la que es fa amb l'espai físic i simbòlic; l'anomenada gestió de l'espai dependent del centre. Les principals qüestions que es gestionen d'una forma més oberta o més tancada a les famílies són:

- ❖ Els horaris d'obertura i tancament dels espais de l'escola i els accessos possibles al centre.
- ❖ El sistema d'obertura i tancament, si és automàtic o si hi ha un conserge (i el paper que aquest desenvolupa).
- ❖ La delimitació dels espais, és a dir, on poden entrar i on no poden entrar les famílies i quan poden fer-ho.
- ❖ La localització i les condicions dels espais d'espera i reunió de les famílies i del local de l'AMPA.
- ❖ La disponibilitat d'ús dels patis, en horari extraescolar.
- ❖ La decoració dels diferents espais del centre.
- ❖ La localització, la informació que es dona (des del centre i l'AMPA) i l'actualització del tauló d'anuncis adreçat a les famílies, i l'existència i promoció d'ús que es faci de la bústia de suggeriments.

Una de les queixes dels docents i representants associatius entrevistats és la manca d'espais i potser per això, per la inexistència d'un espai adequat per atendre les famílies, sovint les tutories es realitzen dins l'aula.

D'altra banda, recordem que l'organització del temps escolar i l'espai pot variar en les diferents escoles, així hem observat que, en la majoria, l'horari escolar s'organitza per assignatures o activitats, i en d'altres se segueix una organització més flexible. També l'organització dels espais pot variar d'una escola a una altra.

En molts centres, s'implementen accions per donar a conèixer l'organització dels centres a les famílies. D'acord amb els resultats de les enquestes realitzades, l'acció duta a terme massivament en les escoles és l'organització de reunions informatives. Recordem que seguint la normativa legal, tots els centres convoquen a les famílies a una reunió col·lectiva a inicis del curs escolar i sembla que un alt percentatge de centres, aprofiten aquesta reunió per donar a conèixer l'organització del centre.

En alguns centres s'han implementat accions també per facilitar el temps d'espera de les famílies, amb mesures com: adequar els espais exteriors per a l'espera i disposar d'espai interior per rebre.

Tots aquests punts de gestió abans mencionats es relacionen amb l'estil de l'equip directiu. L'etnografia va indicar que existeixen diferents models de gestió del centre i que, aquests, marquen la dinàmica interna de l'escola, així com també les relacions que s'estableixen amb les famílies (i l'AMPA). Intentant ser sintètics, hem pogut diferenciar entre el que considerem una gestió vertical i una gestió horitzontal. La primera es caracteritza pel domini de la relació jeràrquica en els contactes i el domini des de l'equip directiu de la dinàmica del centre. D'altra banda, el que hem considerat com a gestió horitzontal es caracteritza per l'existència d'una relació més igualitària (pot ser real o aparent) entre l'equip docent, la resta de professionals del centre i de l'AMPA i la major participació d'aquests en la presa de decisions (podríem dir que es pretén democratitzar les decisions).

4.3- Els canals de comunicació i la seva eficàcia

Un factor molt important per potenciar les relacions família-escola és la facilitat de comunicació i el fet que flueixi en tots els sentits. En primer lloc, es tracta d'obrir l'espai físic i simbòlic on la comunicació és possible i, després, deixar-la fluir.

Millorar la comunicació entre el professorat i les famílies és una de les preocupacions presents per a molts equips directius i així quasi la totalitat de la mostra ha emprès accions com la realització de tutories individuals, seguida de l'adaptació dels horaris d'atenció a les necessitats de les famílies.

Els canals de comunicació habituals entre l'escola i els progenitors són:

- ❖ **Les reunions d'inici de curs**, amb una desigual participació i on la informació sol ser reiterativa de curs passats.
- ❖ **Les tutories**, que no sempre es realitzen amb la quantitat i la qualitat necessàries.

- ❖ **L'agenda escolar**, que és una eina interessant per a fer el seguiment dels infants, però que cal explicar millor què és, per què serveix i com s'ha d'utilitzar.
- ❖ **Les circulars i notes als pares**, que haurien de ser més clares, concretes i adaptades a les famílies lingüísticament, almenys als inicis de la relació, i culturalment, per fer comprensibles els missatges al conjunt de les famílies.
- ❖ **El plafó d'anuncis**, que no sempre té l'efecte desitjat a causa de la seva ubicació, el llenguatge i l'actualització que se'n fa.
- ❖ **El telèfon**, que se sol utilitzar per a casos urgents que cal contactar amb la família o quan altres mitjans han resultat infructuosos.
- ❖ **El correu electrònic, la web i el bloc del centre**, que malgrat ser citats sovint pels equips directius com a mitjà de comunicació amb les famílies i per a donar a conèixer el centre, els resultats de les entrevistes mostren que se'n fa un ús limitat tant per part dels docents com de les famílies.
- ❖ **La revista del centre i de l'AMPA**, ja sigui en suport paper o digitalitzada i que és un bon canal d'informació i estratègia d'implicació si potencia la participació de les famílies.
- ❖ I, en darrer lloc, les consultes puntuals, els **contactes informals** que són més freqüents en els cursos inferiors.

Recordem que els pares confien els seus fills a l'escola, primer la seva seguretat sobretot quan són petits, però també la seva educació, per alguns, solament instrucció. I si algun aspecte indica que no és així, aquesta confiança vira en desconfiança (Périer, 2007) ràpidament i és l'inici d'una espiral negativa.

4.4- L'actitud i les expectatives de les famílies

En els centres on s'han realitzat les etnografies i les entrevistes hem pogut percebre dinàmiques d'organització i funcionament molt diferents, sens dubte influïdes per l'estil de gestió de l'equip directiu i on la figura del director sembla clau. Sens dubte, el model de gestió influeix en el clima escolar (Arias i Morillo, 2008). Però també hem de tenir en compte que un mateix model de gestió pot ser valorat de manera diferent per les famílies.

Les famílies tenen idees prèvies de com són els i les docents i quines han de ser les relacions correctes. En funció de l'edat, el sexe, la indumentària, els comentaris que en senten i l'ordre que mantenen a les files d'entrada, les famílies es fan una idea del docent (normalment respecte a la representació del "docent ideal"²⁰) i de la seva feina. Això també conforma les expectatives que es generen i les actituds que es mantenen.

²⁰ Recordem, seguint a Oliva i Palacios (1998) i Solé (1997) que les famílies i els docents elaboren unes teories implícites en base a la seves representacions sobre "la família ideal" i "el mestre ideal", que guien les seves interaccions.

En el cas de totes les famílies, i especialment les d'origen immigrant, la història escolar prèvia com a alumne i com a progenitor, conformen aquestes representacions i expectatives i sovint expliquen una major o menor distància vers la institució escolar.

Els aspectes abans assenyalats també s'observen entre famílies que utilitzen aquests criteris per a classificar i establir la proximitat i la distància respecte a altres famílies²¹. Això ens ha permès observar la creació de grups de relació que es diferencien, inicialment, entre autòctons i immigrants, a més d'altres subgrups, que al final semblen considerar-se "agrupaments lògics i naturals", ja que són els altres els que es tanquen i els que no volen relació.

Les famílies poden participar individualment i col·lectiva en els centres on estan escolaritzats els seus fills. Pel que fa a la participació individual, una de les formes més importants, i reconeguda per la normativa vigent, és a través de l'assistència a les reunions informatives d'inici de curs i a les entrevistes individuals amb el professorat-tutor (anomenades popularment tutories).

Mitjançant les enquestes, varem analitzar l'assistència dels progenitors a les reunions i tutories en els cicles inicial i mitjà d'Educació Primària.

Pel que fa a l'assistència a les reunions, és més baixa en el cicle mitjà que en l'inicial. Recalquem també que el nombre d'alumnes del centre és una variable que influeix significativament en l'assistència a les reunions, ja que com més gran és la dimensió del centre, menys elevada és la mitjana d'assistència de les famílies.

Pel que fa a l'assistència a les tutories, la participació és molt elevada en el conjunt de les escoles que componen la mostra de la població enquestada. Els docents entrevistats perceben també que el percentatge de participació dels progenitors d'origen immigrant és menor que el dels autòctons, sobretot en l'assistència a les reunions ja que en les tutories s'assenyala que el percentatge d'assistència és similar.

Les principals raons que fan que unes famílies participin més que unes altres, són, principalment, l'interès de les famílies en l'educació dels fills, el nivell de formació dels progenitors, la disponibilitat de temps, el nivell socioeconòmic i les expectatives educatives. Aquests elements són mencionats al llarg de tot el treball de camp. Pel que fa a les famílies d'origen immigrant, s'afegeixen els factors culturals i l'origen geogràfic, sovint interrelacionats i que a la vegada es correlacionen amb els anteriors.

Tot i que també es podrien observar, d'acord amb els resultats de les entrevistes, algunes diferències segons l'origen geogràfic, ja que es percep una major implicació per part dels col·lectius d'origen d'Amèrica del Sud i d'Europa de l'Est que dels

²¹ Així, per exemple, la indumentària de les mares musulmanes s'ha presentat com un indicador de no integració social i escolar i d'actitud reticent davant la cultura de la societat receptora.

d'origen africà o asiàtic. Alguns docents ressalten que la variable estatus socioeconòmic i educatiu de la família influeix més que la de l'origen geogràfic. Aquests resultats confirmen els obtinguts per anteriors estudis (Garreta, 2003, 2008; *Instituto de Evaluación*, 2009; Torrubia, 2009; per exemple), és a dir, que l'assistència és major en les tutories que en les reunions col·lectives. També que tot que no sigui determinant, el nivell educatiu i cultural de la família és una variable a tenir en compte. La participació dels progenitors com a col·lectiu se sol vertebrar en els centres escolars a través de l'AMPA. El Consell Escolar, malgrat ser reconegut per la normativa legal com el principal òrgan de participació de la comunitat educativa en la gestió i direcció dels centres educatius, en la realitat juga un trist paper, com es pot induir a partir dels nostres resultats²², confirmant els obtinguts en altres estudis (Fernández Enguita, 1993; Gil Villa, 1995; Feito, 2011; Martín i Gairín, 2007; Garreta, 2008; Giró i Cabello, 2011; entre d'altres). Ni el professorat ni els propis progenitors perceben aquest òrgan com un instrument real per plasmar el dret de les famílies a participar en els centres educatius.

D'altra banda, a més de demanar informació sobre l'evolució escolar dels fills o sobre problemes puntuals, la demanda de les famílies s'orienta molt clarament a resoldre necessitats concretes relacionades amb la situació socioeconòmica familiar i la conciliació dels horaris laborals i familiars dels progenitors amb els escolars. Les demandes relatives a la millora del projecte de centre (PEC, metodologies docents...) o de l'AMPA no ocupen un lloc destacat. Per tant, ens podríem aventurar a dir que la participació col·lectiva, si bé és cert que no sembla ser incentivada des dels centres, tampoc ocupa un lloc principal en els interessos i preocupacions de les famílies.

4.5- La gestió i funcionament de l'AMPA

En el nostre estudi, pràcticament tots els centres que componen la mostra tenen l'AMPA constituïda i un elevat percentatge de la mostra enquestada té més del 75% de famílies inscrites.

En canvi, i d'acord amb els resultats d'altres investigacions (per exemple: FAPAC, 1998; Garreta, 2008; Torrubia, 2009), el nostre estudi també confirma la baixa assistència dels progenitors a les reunions i activitats convocades o organitzades per les AMPA.

De la mateixa manera, el present estudi també confirma els resultats de Garreta (2008) i Torrubia (2009) quant als punts febles i forts de les AMPA. Els principals punts febles són la baixa participació de les famílies en les reunions i en les activitats. Quant als punts forts es ressalten l'organització d'activitats extraescolars, la gestió del servei

²² Tot i que no hem aprofundit en l'estudi de la participació de les famílies en aquest òrgan.

del menjador i la compra de material per a l'escola com les principals activitats dutes a terme, que són també les més valorades pel professorat entrevistat, algun dels quals assenyala que la principal funció de les AMPA és "arribar on no arriba l'Administració". Els anteriors models de Direcció que hem esbossat indiquen diferents formes de relació amb aquestes associacions, que van, des d'ignorar la seva existència per tot allò que no sigui prestació de serveis, fins a valorar-les per a la presa de decisions, passant per diferents situacions concretes que varien segons qui són els interlocutors. Val la pena de dir que tampoc s'exerceix igual el lideratge dins l'AMPA i que, per tant, tampoc no és igual la relació que mantindrà amb la Direcció²³.

Normalment, els equips directius consideren que mantenen bones relacions amb les AMPA i a l'inrevés també. Així, les AMPA consideren que mantenen bones relacions amb els equips directius, però en alguns casos, es podria pensar que, més aviat, les tenen de dependència.

4.6- La dinàmica de treball i l'actitud dels docents i altres professionals del centre

La dinàmica de treball es veu condicionada per la gestió que fa l'equip directiu del centre. Tot i això, també hi intervenen altres factors que van des de les relacions personals entre els docents, fins a la capacitat professional.

Com assenyalen altres estudis (Garreta, 2009, 2011; Jordan, 2009), el professorat no ha estat prou format a les antigues Escoles de Mestres (ara Facultats d'Educació) per poder reconèixer la importància del rol de les famílies dins l'escola i tampoc no se'ls ha dotat d'estratègies per poder aproximar-s'hi.

És corrent que els docents analitzin la situació actual de l'escola i del seu rol docent des de la idea que l'escola pateix la mateixa crisi que afecta a la societat. Els canvis en la societat es reflecteixen en l'escola i els problemes socials s'intenten arreglar a través d'aquesta institució. Veuen aquests canvis com a inevitables i creuen, uns més que altres, que han d'acceptar el repte professional i personal, així com la dificultat afegida que presenta la diversitat.

La literatura indica que l'establiment d'una relació fluïda entre família i escola afavoreix l'èxit escolar de l'infant i aquest també era un dels aspectes detectats en l'etnografia. Per això, posteriorment, vàrem demanar, concretament, als equips directius de la mostra enquestada que ens diguessin quins factors relacionats amb la participació de les famílies eren més rellevants quant a l'èxit escolar dels infants.

Hem de destacar que els principals factors reconeguts per les persones enquestades com a claus de l'èxit escolar, en major o menor èmfasi, són: la participació de les

²³ Sobre la participació de les famílies en les associacions de mares i pares d'alumnes, consultiu: Garreta (2008).

famílies; la confiança, la comunicació fluida i la coordinació entre la família i el centre educatiu, amb uns objectius compartits.

Les entrevistes a docents i progenitors també ens han corroborat aquests resultats, s'assenyala que el factor primordial és realitzar un seguiment acurat de l'evolució dels fills, tot i que podem assenyalar algunes diferències en la percepció de com s'hauria de realitzar aquest seguiment.

Sintetitzant, com en estudis anteriors (Garreta, 2003, 2008; Fernández Enguita, 1993; Jordan, 2009; Mérida, 2002; entre d'altres), els resultats d'aquest estudi mostren que els docents pensen que és necessari establir una bona relació família-escola i reclamen la participació dels progenitors. Però la desitjada es trobaria, corroborant els resultats dels treballs de Garreta (2003 i 2008) i Fernández Enguita (1993), entre el tipus anomenat de "baixa densitat" (assistència a tutories i reunions, recolzament tasca docent a la llar...) i una altre de "més nivell" (foment escoles de pares, coimplicació en la gestió del centre...), seguint la tipologia de Jordan (1995).

Tanmateix, hem detectat centres, a través de la realització de l'etnografia i de les entrevistes, on s'han implementat accions per afavorir un treball en xarxa col·laboratiu i reflexiu per part de docents i famílies i altres agents educatius de l'entorn i obrir les portes a la comunitat educativa. I també hem de dir que, en aquests casos, el lideratge dels equips directius i de les AMPA ha sigut clau.

L'etnografia especialment, també les entrevistes, ens han permès observar com el professorat percep l'arribada d'immigrats com un increment de feina (per alguns representa una sobrecàrrega difícil de dur) i s'apunta, com a punt clau de la intervenció eficient, el fet de dotar els centres que reben més immigrants o que reben població més desafavorida socialment, dels recursos pedagògics i humans necessaris per compensar els dèficits existents i treballar per l'equitat i l'ensenyament de qualitat.

Centrant-nos en els estereotips i prejudicis existents entre les persones que coexisteixen en els centres escolars detectem que n'hi ha tant entre els docents, com entre les famílies respecte a altres famílies i als docents. Quant als docents, pensem que una part té representacions, positives i negatives, envers als immigrants i les utilitza de forma quotidiana en les seves relacions i en el treball a l'aula (en la classificació que fa de l'alumnat en les expectatives que es generen, en la proximitat o la distància, fins i tot, física, en el fre per establir una comunicació fluida amb determinades famílies, etc.). Aquestes imatges, molt resistents a ser canviades, sovint es justifiquen per qüestions genètiques, climatològiques i/o culturals i, demostrant la manca de coneixement de bona part dels docents dels països d'origen del seu alumnat, es construeixen seguint diferents criteris: continents o parts d'aquests, religions, color de la pell, etc. El factor cultural s'addueix reiterativament, excepte en el cas d'alumnes

procedents d'Amèrica del Sud, i l'indicador és el grau d'apropament o allunyament a la "cultura europea", el que demostra una visió etnocèntrica per part d'alguns docents.

Aquestes imatges, que per sort no tots els docents tenen, afecten les expectatives i retroalimenten la percepció de la relació amb els alumnes i les famílies. Com també direm respecte als prejudicis i estereotips que tenen les famílies, sembla del tot necessari sensibilitzar sobre la seva existència i l'impacte que tenen en les relacions quotidianes i en l'èxit escolar del seu alumnat (per evitar que la profecia es compleixi, l'efecte Pigmalión). Molt sovint comprovem que les conferències o sessions de classes teòriques sobre els estereotips i el racisme no són suficients, perquè no permeten prendre consciència sobre què es pensa i, com que són imatges construïdes lentament, són molt resistents (Jordan, 2009). Per tant, creiem que seria necessari introduir noves estratègies més efectives. També comprovem com els docents creuen que la formació que s'imparteix no els és útil i cauen o poden caure en la fatiga de la formació²⁴.

Sembla evident que hi ha un cert desconeixement de les famílies per part del professorat però, com demostren els resultats de la nostra enquesta, una mica més de la meitat dels centres de la mostra ha implementat accions per conèixer les expectatives de les famílies envers l'educació dels fills, més a través de l'àmbit formal que de l'informal. Una de les mesures ha estat la realització d'enquestes a les famílies. D'altra banda, l'etnografia també va fer palès la importància que tenen altres professionals presents al centre i el seu paper en la relació amb les famílies. Així detectem conserges, cuiners, monitors... que contribueixen de forma important a la creació d'una dinàmica positiva de relació i faciliten la relació entre l'escola i la família.

5. Les barreres de comunicació

L'etnografia ens va permetre detectar l'existència de barreres que dificultaven la comunicació entre l'escola i les famílies i la participació d'aquestes. L'anàlisi de les enquestes als equips directius ens mostra que la majoria, si bé és conscient de l'existència d'aquests obstacles, cita causes atribuïbles a les famílies, més individuals que contextuals. La realització de les entrevistes ens corrobora aquests resultats.

La manca d'interès i la manca de temps són dos factors que s'assenyalen reiteradament en les entrevistes i hem de dir que tant per part dels docents com dels representants associatius. La manca de temps, tot i que es relaciona amb la falta de conciliació laboral-familiar i amb altres canvis socials, s'acaba correlacionant amb el factor interès, dient que si hi ha interès suficient, la manca de temps no justifica la no

²⁴ Vegeu Garreta (2003).

participació. I en aquesta línia, una part del professorat entrevistat²⁵, per exemple, pensa que les mesures que s'han d'implementar per afavorir unes millors relacions i una major participació per part de les famílies van en la línia d'organitzar activitats formatives perquè les famílies en vegin la importància. De la mateixa manera, s'assenyala que es fa tot el que es pot per part del centre.

Quant a les barreres que dificulten la comunicació entre l'escola i la família, si tenim en compte el locus de control (és a dir, a qui s'atribueix l'origen o causa de l'obstacle), es podrien classificar en: locus familiar (causes atribuïbles a les famílies), locus escolar (causes de l'escola), locus general (causes generals) i locus alumnat (causes atribuïbles als alumnes).

Solament un escàs 1,4% de la mostra enquestada pensa que en els seus centres no hi cap barrera, la qual cosa ens indica que els equips directius dels nostres centres són conscients de l'existència de certs obstacles que dificulten la relació i comunicació entre el centre i les famílies i han implementat algunes accions en aquest sentit.

Destaquem que pràcticament la totalitat de la mostra enquestada cita causes atribuïbles a les famílies (més del 95%)²⁶, i entre aquestes trobem, principalment, la falta d'interès dels pares, la incomprensió per part dels pares del que el professorat espera d'ells, el desconeixement del sistema educatiu i la manca de temps.

Quant a les causes de l'escola, que són citades per menys del 25% de la mostra enquestada, el principal obstacle citat és la incomprensió per part del professorat del que volen els pares.

Entre els obstacles de caràcter general apareix la falta de confiança mútua (menys de l'1%) i entre els obstacles atribuïts als alumnes, que aquests dificulten la comunicació entre la família i l'escola.

6. Conclusions

Totes les famílies construeixen un projecte escolar per als seus fills. I totes, sense excepció, com ens recorda un docent entrevistat, desitgen el millor per als seus fills. Però no totes es troben en les mateixes condicions per dur-lo a terme. Diversos estudis (Palacios i Oliva, 1991; Solé, 1997; Vila, 1998; Auduc, 2007; Périer, 2007; entre d'altres) han posat de manifest que l'actitud i expectatives, tant per part dels docents com de les famílies juguen un paper crucial en la definició i seguiment del projecte i en la construcció de les relacions que es van conformant dinàmicament al

²⁵ També hem de dir que altres equips directius entrevistats assenyalen la necessitat d'implementar activitats formatives adreçades al professorat.

²⁶ La major part dels docents entrevistats també citen causes atribuïbles a les famílies (falta d'interès, desconeixement de l'idioma, conflicte cultural, desconeixement sistema educatiu...), tot i que uns pocs també assenyalen la necessitat de reflexionar sobre les seves actituds i pràctica docent.

llarg de l'escolaritat dels infants. I els nostres resultats confirmen la importància d'aquests factors.

"Participació" i "implicació" són termes polisèmics que utilitzem sovint per referir-nos al mateix significat. I els autors ens parlen de participar en un projecte (Tschorne, 1992). Unes famílies basen la relació amb l'escola sobretot en el seguiment de l'evolució escolar dels seus fills i participen amb aquesta finalitat, anant a parlar amb el tutor, assistint a les activitats, recolzant l'escolaritat des de la llar, dient als fills que l'escola és important...

D'altres pensen que és necessari implicar-se a un altre nivell, més col·lectiu, participant en la construcció del "projecte d'escola", en la presa de decisions que afecten a la comunitat escolar o sentint-se part d'aquesta comunitat.

Però tampoc es tracta de dues alternatives úniques. I dins de cada nivell també podem trobar diverses modalitats. També hem vist com molts pares participen més a nivell col·lectiu quan els fills són petits, participant en els òrgans establerts i també col·laborant en més activitats del centre i de l'AMPA. En canvi, aquesta implicació se centra més en el seguiment escolar dels fills a mesura que els infants creixen²⁷.

Analitzant l'actitud de les famílies, hem considerat també el nivell socioeconòmic i educatiu d'aquestes, que per a alguns dels entrevistats es correlaciona positivament, tot i que no mostrem resultats concloents. Recordem, confirmant els resultats d'estudis anteriors, que d'altres entrevistats pensen que famílies de nivell més baix també mostren interès vers l'escolaritat dels seus fills i tenen expectatives altes. És a dir, per a alguns (sobretot docents i representants associatius), la variable interès, en certa manera dicotòmica i reductora, distingeix a les famílies que participen de les que no, independentment d'altres condicionants. Tanmateix, sí que ens atreviríem a afirmar que el nivell educatiu té relació amb el coneixement del sistema educatiu, del funcionament del centre i amb la concreció del projecte educatiu dels fills i filles.

L'actitud del professorat i les seves expectatives és un altre factor important a tenir en compte sobretot quan ens referim a les famílies immigrades. Les seves imatges, els seus estereotips i prejudicis, les seves expectatives poden condicionar el futur escolar de tots els infants però sobretot el dels d'origen immigrant. Altres factors també importants: el paper de l'equip directiu però també el del professorat, especialment dels tutors; els canals de comunicació i la seva eficàcia; i el paper de l'AMPA.

²⁷ Aquest aspecte, tot i que no podem afirmar resultats concloents, podria estar relacionat en certa manera amb el nivell educatiu de les famílies i les seves expectatives. Factor que explicaria en part que el professorat tutor de sisè de Primària, assenyali en alguns centres que no percep diferències significatives pel que fa a la implicació dels pares i en d'altres tot el contrari. Pensem que una línia de recerca futura podria ser analitzar la correlació d'aquests factors abans esmentats amb tipus d'implicació parental i especialment la influència del nivell socioeconòmic, cultural i educatiu de les famílies.

Pel que fa al paper de l'equip directiu i del professorat, una investigació recent (Issó, 2011) assenyala que l'equip directiu, especialment el director, no és un factor important en la participació dels pares, sent molt més rellevant el del professorat-tutor. Els nostres resultats confirmen només parcialment aquesta afirmació. D'una banda, l'etnografia i les entrevistes han confirmat la importància del professorat-tutor. Com acabem de dir, l'actitud del professorat és un factor important i el tutor juga un paper clau ja que les famílies participen individualment i aquest sol ser el mediador entre el centre i els progenitors i també entre l'infant-alumne i els progenitors. A més a més, és el mediador entre la resta del professorat i les famílies.

D'altra banda, els resultats d'aquest estudi també confirmen la importància de l'equip directiu, sobretot del director, en la línia d'estudis anteriors (Hoover-Dempsey et al., 2005; Kherroubi, 2008). És a dir, l'equip directiu juga un paper important en l'organització de l'espai i del temps, en les dinàmiques de treball docent del centre, en la projecció del centre a l'exterior, i en la dinamització global de la participació dels progenitors. Però, l'etnografia i les entrevistes ens han permès detectar que l'equip directiu (estil de Direcció) juga en alguns centres un paper important establint una relació de confiança i proximitat amb les famílies a nivell individual també.

Quant als canals de comunicació i la seva eficàcia, els principals canals utilitzats són les circulars i l'agenda escolar a nivell escrit, i els canals formals (reunions col·lectives i individuals) i informals (entrades i sortides) per a la comunicació oral. Malgrat que els equips directius assenyalen les pàgines web²⁸, intranets, correus electrònics i blocs, hem constatat que el seu ús és millorable en la majoria de centres, tant per part dels docents com de les famílies. Caldria millorar la formació en aquests aspectes. També tenir en compte que malgrat que tot i que les famílies espanyoles han fet una forta inversió en TIC a les llars, les TIC alhora poden contribuir a incrementar la bretxa digital entre les famílies i ser un important factor de desigualtat.

Tot i que la majoria de docents i progenitors estan satisfets en general de la comunicació establerta entre el centre i les famílies, hem detectat alhora una important clivella en la relació escola-família. El professorat assenyala que l'escola informa suficientment i utilitza diversos canals per arribar a les famílies però alhora indica un cert desconeixement del funcionament del centre per part de les famílies. Les famílies, en general, se senten ben informades dels aspectes que concerneixen al seu fill o filla en particular. També hem de dir que malgrat la literatura assenyala la necessitat d'establir una comunicació bidireccional i alguns centres efectivament treballen en

²⁸ Se solen utilitzar sobretot com a projecció de la imatge externa del centre.

aquesta línia, en la majoria dels centres visitats, la comunicació (potser hauríem de parlar d'informació) és majoritàriament unidireccional.

Recordem que la comunicació (horitzontal principalment), també es produeix en els contactes directes entre famílies, ja sigui en els espais del centre o en d'altres llocs i poden influir-hi factors, com els abans esmentats: els espais de l'entorn, del centre i la seva gestió. Quant a les famílies immigrades, recordem també que aquests espais de relació entre famílies afavoreixen la comprensió de la informació rebuda verticalment des del centre, per exemple a través de les circulars. Un altre canal de comunicació és l'informe escolar (qualificacions), que com assenyalen altres autors (Auduc, 2007) i confirma el nostre estudi, a vegades provoca l'apropament dels pares a l'escola i és l'inici d'espitals positives o negatives en la relació.

Pel que fa al funcionament i gestió de l'AMPA, es confirmen els resultats d'investigacions anteriors (FAPAC, 1998; Garreta, 2008; Torrubia, 2009), és a dir, que tot i que en un ampli percentatge de centres educatius, està constituïda l'AMPA i molts progenitors en són socis (aspecte valorat pels docents i representants associatius), en canvi, la participació real és decebedora. L'assistència a les reunions és baixa (segurament perquè la perceben poc útil), a les activitats és una mica més alta, sobretot si hi participen els fills (aspecte que ressalta una vegada més els interessos dels pares, centrats en els fills i que expliquen que la participació individual sigui superior a la col·lectiva). I són una autèntica minoria els pares implicats en les Juntes.

D'altra banda, tot i que l'AMPA podria jugar un paper important en la dinamització de la participació de totes les famílies de l'escola, en la majoria de centres de la mostra, no és així, relegant-se el seu paper a subministrar serveis als pares (detectem una relació clientelar) i al centre (esmenant les mancances de l'Administració). Pensem que cal que les AMPA redefineixin el seu paper i busquin noves estratègies i canals de comunicació per obrir-se i comunicar-se amb totes les famílies del centre i donar resposta als seus interessos.

També és important establir una bona comunicació equip directiu-AMPA. Precisament, en els centres que s'afirma que l'AMPA "funciona" i que "contribueix al bon funcionament del centre" es caracteritzen per una comunicació fluïda entre l'equip directiu i la Junta de l'AMPA. També dir que el fet de participar en l'AMPA (i en el Consell Escolar) serveix als progenitors, especialment als d'origen immigrant, per conèixer millor el funcionament del centre i també per incrementar el seu capital social. Aquests factors que acabem d'esmentar són vàlids per a totes les famílies, però especialment en el cas de les d'origen estranger també hem de considerar altres factors més específics com: el grau de competència lingüística (el domini de la llengua catalana o castellana pot afavorir o dificultar la comunicació escola-família); el projecte

migratori (el nombre d'anys d'estada en Catalunya, les expectatives de futur, si el seu projecte familiar és quedar-se o retornar al país d'origen), condicionen les relacions amb l'escola i la seva participació; l'experiència escolar en el país d'origen, tant la seva experiència com alumne com la de progenitor, si els seus fills han estat escolaritzats, condiciona la seva visió de l'escola de Catalunya, així com les expectatives envers la relació amb la institució i la seva participació. També tenir en compte el coneixement del sistema educatiu i les experiències prèvies en la institució escolar, no només pel que fa a les famílies immigrades sinó per a les autòctones també. El fet de tenir o haver tingut un fill escolaritzat en el nostre sistema educatiu sens dubte millora el coneixement del sistema educatiu i del funcionament del centre.

Tots aquests factors podrien conformar un aspecte més global que és el clima del centre, relacionat amb la confiança mútua i el sentiment de pertinença a la comunitat educativa (Hoover-Dempsey et al., 2005), i on l'estil de Direcció sembla crucial.

D'altra banda, l'etnografia va permetre constatar l'existència d'unes barreres tant per part de les famílies com de les escoles, que dificulten la comunicació i també la participació. El treball empíric realitzat en les altres dues fases ens va permetre aprofundir-hi.

Seguint la classificació de Services aux Communautés Culturelles (1995), dins les barreres lingüístiques, sens dubte un coneixement insuficient del català/castellà per part dels pares immigrants dificulta la comunicació escola-família.

Dins les barreres socioeconòmiques, destaquem els horaris laborals, sobretot dels pares d'origen estranger, que dificulten a més de la conciliació laboral-familiar, la relació amb el centre i la participació. També la situació socioeconòmica d'algunes famílies, tot i que no hem pogut aprofundir-hi, fa que sigui prioritari la satisfacció de necessitats bàsiques més urgents. Aspectes que sobrepassen l'àmbit escolar i que demanen la intervenció d'altres instàncies socials.

Pel que fa a les barreres culturals, les diferents concepcions de l'escola i de la família, les seves funcions, de com hauria de ser aquesta relació, poden conformar determinades actituds i expectatives. Ser l'origen d'importantes clivelles, dificultar les relacions i la participació. Sens dubte, pel que fa a les famílies d'origen immigrant, una variable a tenir en compte és l'experiència escolar prèvia en el país d'origen, com assenyalen els resultats d'aquest estudi.

Pel que fa a les barreres institucionals, destaquem: el desconeixement del sistema educatiu, del funcionament de l'escola i també dels canals de comunicació i participació, per part dels progenitors, tant autòctons com immigrants, però més important en aquest darrer cas. Per part de l'escola, un ús ineficient i en certa manera inadequat a les demandes i necessitats d'algunes famílies.

Finalment, voldríem assenyalar que havent verificat aquests factors més influents en la construcció d'una relació família-escola positiva i les barreres que la dificulten, en els centres que hem observat una relació especialment bona i funcional amb les famílies, s'ha optat per:

- ❖ Potenciació d'una direcció més horitzontal i participativa.
- ❖ Entendre que, per poder treballar amb els nens, és imprescindible crear un vincle afectiu fort entre l'alumnat-l'escola i entre la família-l'escola. I fer d'aquesta relació, un objectiu a assolir. Per això, han elaborat estratègies per realitzar aquesta relació afectiva en cada cas i amb cada col·lectiu sense jutjar mai a ningú:
 - ✓ Treballar activament la comunicació real (no només informar) amb els pares. No es tracta només de transmetre allò que l'escola espera que facin, sinó també saber escoltar i donar resposta a les seves inquietuds, respecte als fills i a les necessitats.
 - ✓ Potenciar la participació/implicació en l'AMPA i el Consell Escolar de les famílies, especialment les immigrades. Incentivar la seva participació a partir del treball conjunt i corresponsable entre l'equip directiu i l'AMPA buscant, per exemple, persones que dinamitzin des de dins.
 - ✓ Organitzar activitats conjuntes mestres i famílies, que requereixin l'assistència i la col·laboració activa dels progenitors, per tal que consolidin i estrenyin els llaços afectius entre tots els progenitors de l'escola.
 - ✓ Demanar col·laboració i assistència a les famílies per fer algunes de les sortides escolars, especialment quan es tracta de visites culturals i algunes activitats a l'aula.
 - ✓ Implicar les famílies en el seguiment escolar (deures assistits, implicació en activitats curriculars a través de l'infant, mostrar el treball escolar, expressió oberta de projectes, treballs i activitats, etc.).
 - ✓ Intentar tenir en compte i donar resposta, en la mesura possible, a les inquietuds i necessitats que les famílies plantegen en qualsevol terreny.
- ❖ Entendre que per crear un vincle real, l'escola no pot ignorar les necessitats socials i econòmiques dels nens ni dels pares, ni els drets humans, els drets universals a l'educació i la igualtat, o la funció endoculturadora de la institució escolar a la nostra societat.

Els bons resultats obtinguts per les escoles que han aconseguit la participació de les famílies aconsellen intentar potenciar aquest procés en tots aquells casos que sigui possible. No es tracta tant d'una política com d'un procés de reflexió obert a

partir de la recerca activa de solucions als problemes plantejats.

Referències bibliogràfiques

- Arias, M. B., i Morillo, B. (2008). Promoting ell parental involvement: Challenges in contested times (Informe executiu). Arizona State University. Great Lakes Center for Education Research & Practice. Recuperat 15 març 2013, a http://greatlakescenter.org/docs/Policy_Briefs/Arias_ELL_EXEC_SUM.pdf
- Auduc, J. L. (2007). Les relations parents-enseignants à l'école primaire. Paris: CRDP de l'académie de Créteil.
- Services aux Communautés Culturelles (1995). Parents partenaires. Répertoire de projets et de pratiques favorisant la participation des parents en milieu scolaire multiethnique. Education interculturelle, 9. Québec: Ministère d'Education.
- Dubet, F. (dir.) (1997). École, Familles: Le malentendu. París: Textuel.
- Federació d'Associacions de Pares d'Alumnes de Catalunya (FAPAC) (1998). Què és un APA?: el seu funcionament. Barcelona: FAPAC.
- Feito, R. (2011). Los retos de la participación escolar. Elección, control y gestión de los centros educativos. Madrid: Morata.
- Fernández Enguita, M. (1993). La profesión docente y la comunidad escolar: Crónica de un desencuentro. Madrid: Morata.
- García Bacete, F. J. (2003). Las relaciones escuela-familia: un reto educativo. Infancia y Aprendizaje, 26 (4), 425- 438.
- Garreta, J. (2003). El espejismo intercultural. La escuela de Catalunya ante la diversidad cultural. Madrid: CIDE.
- Garreta, J. (2008). La participación de las familias en la escuela pública. Las asociaciones de madres y padres del alumnado. Madrid: CEAPA.
- Garreta, J. (2009). Escuela y familias inmigradas: Relaciones complejas. Revista Complutense de Educación, 20 (2), 275-291.
- Garreta, J. (2010). La participación de las familias en la escuela. Dins R. Feito, (Coord.), Sociología de la Educación Secundaria (vol.3, 47-65). Barcelona: Graó.
- Garreta, J. (2011). Las familias inmigradas y la escuela: dinámica y factores influyentes en la relación. Dins F.J. Castaño i N. Kressova (coord.). Actas del I Congreso Internacional sobre migraciones en Andalucía, 1537-1544. Recuperat 26 agost 2012, a http://migraciones.ugr.es/congreso2011/libroacta/Mesa15/001_Garreta.pdf
- Garreta, J. (2012). Famílies i escoles. La participació de les famílies als centres educatius. Lleida: Paeria.
- Garreta, J., i Llevot, N. (2007). La relación familia-escuela: ¿Una cuestión pendiente? Dins J. Garreta (ed.). La relación familia- escuela (p. 9-12). Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- Garreta, J., Llevot, N. i Bernad, O. (2011). La relació família d'origen immigrant i escola primària de Catalunya. Barcelona: Fundació Jaume Bofill (mimeografiat).
- Gil Villa, F. (1995). La participación democrática en los centros de enseñanza no universitarios. Madrid: CIDE.
- Hoover-Dempsey, K. V., et al. (2005). Why Do Parents Become Involved? Research Findings and Implications. The Elementary School Journal. 106 (2), 105-130. Recuperat 25 març 2013, a <http://www.vanderbilt.edu/peabody/family-school/papers/Hoover-Dempsey2005.pdf>

- Instituto de Evaluación. (2009). Sistema estatal de indicadores de la educación, edición 2009. Madrid: Ministerio de Educación. Recuperat 2 març 2012, a <http://www.educacion.gob.es/dctm/evaluacion/indicadores-educativos/ind2009.pdf?documentId=0901e72b80110e63>
- Jordan, J. A. (1995). La escuela multicultural. Un reto para el profesorado. Barcelona: Ediciones CEAC.
- Kherroubi, M. (dir.) (2008). Des parents dans l'école. Ramonville Saint-Agne: Éditions Érès.
- Martín Bris, M., i Gairín, J. (2007). La participación de las familias en la educación: un tema por resolver. Bordón, 59 (1), 113-151.
- Mérida, R. (2002). Un espacio de encuentro entre la escuela y la familia: la escuela de madres y padres. Revista de Ciencias de la Educación, 192 (2002), 441- 468.
- Palacios, J., i Oliva, A. (1991). Ideas y actitudes de madres y educadores sobre la educación infantil. Barcelona: Paidós.
- Périer, P. (2007). École et familles populaires. Dossier XYZep, 26, març 2007 (INRP). Recuperat 10 març 2013, a http://18b-gouttedor.scola.acaris.fr/IMG/pdf/XYZep_dossier_ecole_famille.pdf
- Solé, I. (1997). Les pratiques éducatives com a contextos de desenvolupament . Dins C. Coll, (coord.), Psicología de l'educació (158-242). Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- Torrubia, R. (2009). Família i educació. Dins R. Torrubia, i E. Doval (coords.) (2009), Família i Educació a Catalunya (p. 74-121). Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- Tschorne, P. (1992). Padres y madres en la escuela. Una guía para la participación. Barcelona: Paidós.

Educació i cultura Mapuche (Maputxe) a l'Argentina. Una interpretació sociològica de la seva aculturació.

Bartomeu Mulet Trobat
Universitat de les Illes Balears
tom200@hotmail.es

Resum

Es tracta d'intentar explicar una realitat social, política i cultural conflictiva com la que es viu a l'Argentina, en termes de desigualtat ètnica, entre els quals hi es troben molts maputxe (Gent de la Terra). Tot tenint present que parlem d'un territori específic com el de la "Patagonia Norte" (Neuquén, Rio Negro i Chubut) d'Argentina, anomenat "Puel mapu" (terra de l'est), hem de considerar que territorialment els maputxes estan ubicats a l'Argentina i a Xile, separats per la franja muntanyosa dels Andes, territori en el seu conjunt anomenat, pels mateixos Mapuche, Wall mapu (univers o cosmos).

Una cultura Mapuche o Mapuce (Maputxe) que ha viscut processos de blanqueig per fer-la potable, un "blanquejament" que afavorís la seva legitimació i interpretació sota les imposicions hegemònica de la cultura dominant. La cultura Mapuche, en el marc de la societat Argentina, té una característica vigència com un dels moviments de resistència contra els efectes de la colonització perpetuada.

La situació del poble Maputxe, desconeguda per molts, en especial pel que fa referència a les seves condicions de vida, desigualtat educativa, aculturació desigualtaria, com a conseqüència de la cultura assimilacionista dels Estats-nació que l'alberguen (Argentina i Xile).

Encara que s'ha fomentat la idea de l'Educació bilingüe intercultural com l'alternativa que es dona a la discriminació soferta pel poble Maputxe a nivell cultural, s'han procurat polítiques educatives d'integració forçada apostant per l'extinció i la conversió dels pobles originaris. Una Educació per a un Neuquén Intercultural, per exemple, pretén el reconeixement de la diversitat cultural i elements per a un nou sistema educatiu intercultural, per fomentar la relació simètrica entre cultures i pobles diferents que construeixen un projecte comú de convivència.

Paraules Clau:

Cultura, Educació, Aculturació, Multiculturalitat i Interculturalitat.

Introducció

Es tracta d'intentar explicar i interpretar, des d'una perspectiva sociològica, un conjunt de circumstàncies que condicionen la societat i la situació en què es troba la Cultura i el poble Maputxe a Argentina, com a cultura marginal, minoritzada i subalterna. Problemàtica afavorida per la dinàmica de les estructures de poder i la realitat socioeconòmica, entenent l'educació com un fenomen impactat per ella. Una realitat

social, política i cultural conflictiva com la que es viu a l'Argentina, en termes de desigualtat ètnica, entre els quals hi es troben molts maputxe (Gent de la Terra). Tot tenint present que parlem d'un territori específic com el de la "Patagonia Norte" (Neuquén, Rio Negro i Chubut) d'Argentina, anomenat "Puel mapu" (terra de l'est), hem de considerar que territorialment els maputxes estan ubicats a l'Argentina i a Xile, separats per la franja muntanyosa dels Andes, territori en el seu conjunt anomenat, pels mateixos Mapuche, Wall mapu (univers o cosmos).

Procuraré anar més enllà d'una visió post-colonial d'un possible genocidi d'una aculturació colonitzadora radical viscut per part d'un poble i una cultura considerada com subalterna i bàrbara per alguns, com per exemple, Sarmiento (Domingo Faustino Sarmiento (1811 –1888). Pedagóg i President de l'Argentina). Ens trobem a un context d'occidentalització, l'estandardització cultural de la "globalització" cultural i evangelitzador. En definitiva es tracta de veure que també es veu d'una Multiculturalitat transculturada, que no intercultural, amb un grau d'hibridació que perjudica de manera radical a les cultures subalternes, com la Maputxe (Mapuche o Mapuce). Tampoc no es tracta d'un poble només víctima d'una simple aculturació extintora i colonitzadora, sinó perquè a més sofreix las conseqüències de la invisibilació sociocultural postmoderna.

Una cultura Mapuche o Mapuce (Maputxe) que ha viscut processos de blanqueig per fer-la potable, un "blanquejament" que afavorís la seva legitimació i interpretació sota les imposicions hegemònica de la cultura dominant. La cultura Mapuche, en el marc de la societat Argentina, té una característica vigència com un dels moviments de resistència contra els efectes de la colonització perpetuada.

La situació del poble Maputxe (Gent de la Terra), desconeguda per a molts, especialment paper que fa referència a les seves condicions de vida, desigualtat educativa, aculturació des-igualitària, com a conseqüència de la cultura assimilacionista i uniformadora dels Estats-nació que l'alberguen (Argentina i Xile). Un dels contrastos que es pot detectar és social i cultural de manera simultània (és a dir en sentit real i simbòlic alhora en el seu context originari), fruit d'una jerarquització com a conseqüència de la cultura dominant dels Estats—nació, un poble i cultura aparentment situats, des d'una visió etnocèntrica occidental, al marge de la modernitat, una cultura del passat sense perspectives de futur. Una cultura Mapuche quan no ha estat ignorada ha viscut processos de blanqueig per fer-la potable, un "blanquejament retòric" que afavorís la seva legitimació i interpretació sota les imposicions hegemòniques de la cultura o cultures dominants des de l'època colonial. (Golluscio, Lucía, 2006, p. 84)

Encara que s'ha fomentat de manera oficialista i burocràtica la idea de l'Educació bilingüe intercultural, com l'alternativa que es dóna a la discriminació soferta pel poble Maputxe a nivell cultural, s'han procurat polítiques educatives d'integració forçada apostant per l'extinció i la conversió dels pobles originaris. Tenint present que es tracta d'una cultura tractada com si estigués al marge de la modernitat. Hi ha una certa consciència crítica cap a la Interculturalitat oficialista en el marc de la legislació argentina assumides a partir de la demanda dels moviments indígenes i que no serà una realitat si no es superen els contextos i condicions de desigualtat des salut, educació (Kimeltu: enseñar, educar), cultura, de treball de la terra, serveis socials i exercici de la ciutadania. (Tamagno, Liliana, 2009, p. 20)

Tenint present, també, que Argentina viu la seva pròpia especificitat en la qüestió de cultures subalternes i aculturades, i per tant caldria matisar les condicions d'evolució i situació. Parlem d'un àmbit territorial on conflueixen gent originàriament de cultures i subcultures molt diverses, amb una problemàtica pròpia dels indígenes (pobladors originaris). A pesar del seu intent d'aniquilament i silenciació, es viu algun procés de re-etnització, o espiritualitat emergent. (Martínez Sarasola, Carlos, 2001, pp. 106-110)

A l'Argentina recent, s'han remuntat diverses crisis d'alt risc, política i econòmica, en que impressiona la dinàmica sociocultural que transcendeix a l'observació directa de la realitat àmbits on es perceben grans contrastos econòmics, socials, culturals i educatius, davant d'una situació política sorprenent, si més no des del punt de vista d'un europeu i una realitat social, política i cultural conflictiva, on s'accentuen les diferències entre els que mantenen el seu poder adquisitiu i els que entren en el risc de ser exclosos socials o ja ho estan, entre els quals hi ha molts maputxe (el context territorial a què es fa referència en aquest treball és Riu Negre Neuquén, Chubut: La Patagonia nord, son els territoris de l'Argentina on avui es conserva per part de algunes comunitats maputxe la llengua Mapudungún (llengua maputxe, “mapu” tierra “dungún” parla) amb una forta influència i implantació de l'espanyol. Encara que territorialment els maputxes estiguin ubicats a l'Argentina (incloent part de Buenos Aires i La Pampa) i majoritàriament a Xile (incloent Santiago) separats per la franja muntanyosa dels Andes). Per això avui molts dels maputxe es consideren urbans.

També, cal tenir present que la seva mitologia es de les més riques, no tan sols entre els pobles originaris, sinó en el conjunt del planeta. Tot i que era un poble molt nòmade el seu arrelament familiar era d'unes poques generacions i de tradició oral en exclusivitat fins a temps recents que, d'entre d'altres, s'ha formalitzat la llengua i literatura escrita.

1. Antecedents històrics de la situació de la cultura i educació Maputxe.

Parlam d'una cultura maputxe aculturada i criminalitzada, que lluita per reeixir en el context de la postmodernitat a l'Argentina. Maputxes també anomenats "araucanos" pels conqueridors, considerats usurpadors, lladres, blancs (A vegades s'ha utilitzat la paraula araucans (araucanos) per referir-se als maputxe per significar que son originaris de la Araucària (Xile) amb la intenció de des-legitimar la seva condició de poble originari de l'Argentina. Així poden anomenar el procés d'araucanització produït al territori ocupats pels Maputxe) i presentar-los històricament, no com a poble originari, sinó com a lladres, bàrbars, etc... a partir dels tradicionals "malones", incursions a territori controlat pels argentins del XIX per amb l'objectiu, primerament militar i posteriorment per robar remat, provisions i presoners, així com a dones. (Argeri, María E. 2005)

Els maputxe actualment encara conserven, de manera minoritzada, arrels i tradicions ancestrals, encara que molts d'ells viuen urbanitzats. A la seva concepció cultural o cosmovisió hem de destacar el "ngillatún" rogativa e invocació a "Nguechen", la seva divinitat el senyor dels homes, perquè concedeixi benestar y fertilitat. A la mitologia maputxe se destaca el mite de la creació relacionat amb la historia de la lluita entre les mítiques serps Tren-Tren (representa la bondat i habitava als alts de les muntanyes, defensores de la humanitat en general i dels maputxe en particular) i Kai-Kai Filu (representa maldat, els maputxe rebels i emergia de la profunditat del mar i Aquesta llegenda és una de les més difoses de la cultura Maputxe, referida als primers temps. César A. Fernández, 2011). En las cerimònies maputxes tenen una destacada participació les machis (Encara que la tradició ens indica que la majoria de les Machi son dones, avui, hi ha homes que es brinden per fer aquesta tasca), las sacerdotesses, toquen el cultrún o cultrunca (kultrung o kultrum tambor). Un instrument ancestral, màgic, simbòlic. (Alicia Carballo, 7 de febrer de 2003).

A la cultura Maputxe es te molt present els seus ancestres o avantpassats (cuyfiche o avantpassats mítics: antupaineco), els ancians (fuchacentru o cuse: anciana) fins i tot es senyala als antics com els vertaders Maputxe (reche: "che" persona "re" autèntic, sens mescla), el que ens indica la importància de la saviesa de l'experiència i de les tradicions, molt arrelades al territori i els protagonisme el te la naturalesa, els animals i les plantes. La tradició dels Epew o (Epeu Apew Maputxe (conte) es diu que abans que arribassin els Winkas, el maputxe i els Animals conversaven. Després amb el temps es va perdent Tot això, i avui els animals si arrenquen dels homes. Però si ens fixem bé, tots els animals tenen característiques de gent. I els animals eren protagonistes dels Nütram (llegendes, mites i succeïts) així com les plantes i naturalesa en general.

Per altra banda és evident que la mentalitat educativa es veu influenciada per l'ideari pedagògic de Sarmiento que els indis no eren personal educable, i com diu Adriana Puiggrós el vell subjecte pedagògic elaborat per Sarmiento: «Partía de una escisión inicial: los indígenas eran excluidos como sujetos sociales susceptibles de educación, además de considerarse que el mejor camino era su eliminación física. Quedaban los gauchos, los mestizos, los trabajadores rurales, todos los cuales eran sujetos de educación si se cumplía la condición previa de desmovilizarlos y disolver sus formaciones políticas, sociales y culturales». (Puiggrós, A. Congreso Pedagógico. 1989. p. 95)

Tot i que el sistema educatiu a Argentina aquesta força desenvolupat, ve marcat històricament per un neoconservadurisme privatitzador, des-igualitària i confessional, son paraules de Norma Paviglianiti, tildant els experts dominants de funcionalistes i tecnòcrates (Paviglianiti, N. Entrevista, 1991, Buenos Aires) amb un creixent solapament de competències entre les de l'Estat i les províncies, víctimes del des-finançament. (Nardacchione, Gabriel Andrés. 2012, nº 15) Segons aquest autor La reforma educativa de la dècada dels 90, es fonamentava en dos eixos: "la provincialización del servicio educativo y la nacionalización de la planificación sobre los ejes de la política educativa". El que va provocar el des-finançament, i a la vegada una politització centralista, segons el meu parer. Encara que amb una certa preocupació per la qualitat de l'ensenyament elitista, més que per altres consideracions més igualitàries, afavoridores dels plantejaments econòmics de les elitistes dominants, amb l'Església altres grups lluiten pel control de l'educació. L'Església vol incidir especialment en la secundària, condicionant les possibilitats de l'escola pública. (LA NACION. 8 de Novembre de 1991. P. 13). Encara des de la transició democràtica a Argentina s'han realitzat esforços per aconseguir un procés plenament democràtic, però sovint només en els aspectes formals, ja que el país es veu molt condicionat per la seva actual estructura econòmica i tradició no democràtica de les estructures de l'Estat.

El govern federal buscava el reconeixement dels sectors més poderosos i menys conflictius per poder impulsar una política educativa que satisfés als grups d'interès significats pel seu conservadurisme i beneficiaris de la seva política neoliberal. Però cal resoldre, des del punt de vista dels argentins, les possibles articulacions entre el que es diu cultura nacional i cultures específiques, davant la necessitat de redefinir les influències hegemòniques de l'Estat-nació i contrarestar els efectes d'una política educativa tecnocràtica i homogeneitzadora, (Puiggrós, A. 1990. pàg. 141) encara que en el marc d'una certa descentralització.

La Cultura Mapuche em suggereix en la situació actual en l'Argentina que des dels anys 90 a l'actualitat emergeixen diversos moviments de recuperació de la identitat minoritzada maputxe i de resistència contra dels efectes de la colonització, l'exclusió sociocultural, en el marc de l'era de la "globalització" i de la informació. Educació bilingüe intercultural, és l'alternativa que es dóna a la discriminació a sofrida pel poble Maputxe a nivell cultural. Intercultural a partir d'una realitat multicultural, Educació per a un Neuquén Intercultural, reconeixement de la diversitat cultural i elements per a un nou sistema educatiu (intercultural) i pluralista, per fomentar la relació entre Cultures i Pobles diferents, que construeixen un projecte comú de convivència, respecte i solidaritat. (Coordinadora Maputxe de Neuquén, octubre de 2000)

Sovint s'han fomentat polítiques educatives d'integració forçada apostant per la conversió dels pobles originaris. Es podria apostar per una educació autònoma que possibilités una educació intercultural. Encara que aquests plantejaments es veu que tenen més d'un problema per aplicar-se, ja que la interculturalitat ha de plantejar el desenvolupament de dos processos paral·lels i interrelacionats: els processos de recuperació i enfortiment simultanis de l'educació autònoma Mapuche i el procés d'educació intercultural (Díaz, Raul, 2003): i per això es necessita capital humà i recursos didàctics i materials. Un primer pas sembla s'ha donat que a Neuquén els maputxe ja tenen mestres bilingües i El Consell Provincial d'educació designar als 39 mestres bilingües maputxes que sortiran a treballar a les diferents comunitats originaries neuquines. Des de la creació de les primeres escoles en comunitats maputxes aquesta és la primera vegada que el govern forma educadors per dedicar-se a aquesta tasca. (La Mañana del sur, 2001) Cal intervenir entre les escoles i la comunitat, com sembla s'intenta i generar un ambient en la societat civil i les mateixa comunitat maputxe de Neuquén que el coneixement de la cultura Mapuche i la Llengua és una necessitat social, i les diferents administracions s'han de posar la seva part, sinó el camí serà molt llarg. (Coordinadora d'Organitzacions Maputxe de Neuquén (2003)

En la societat maputxe, tant rural com urbana, el fet religiós té una funció vertebradora i socialitzadora de la cultura, avui és un element cohesionador a partir d'un sistema autònom de funcionament i organització, en el sentit que els actors religiosos pròpiament tals (machi, ngenpín: (persona que dirigeix el nguillatún a part del longko i la machi), ñidol (persona que té responsabilitat), fveakeee) tenen el control dels diferents ritus i celebracions, i en què, fins ara, els agents pastorals de les religions cristianes no tenen més poder d'influència i decisió, encara que hi ha experiències recents, en què els agents pastorals estan reivindicant el poder d'aquests actors socials (longko (logko: cap o cap, autoritat política i religiosa; machi: autoritat medicinal

i espiritual i Ngen Dungu: el cap de cerimònia o l'amo de la paraula, com una forma d'ajudar a reestructurar la comunitat (La seva cultura, els seus valors, el seu art, la seva música, la seva folklore, la seva cosmovisió, en una paraula, la seva vida és religiosa. La persona que em va introduir en aquests conceptes i cerimònies fou Lucía Golluscio el juliol de 2001 a Buenos Aires i amb ella vaig assistir a la presentació d'un vídeo sobre cerimònies religioses maputxe).

Cal entendre la religió maputxe dins d'un concepte dinàmic d'adaptació a les circumstàncies i influències, és a dir, el que avui es pot considerar com religió maputxe té inevitablement molts elements de la religió winka. Tot i això, en els aspectes bàsics es diferencia del cristianisme. Les creences religioses maputxe es fonamenten principalment en el culte als esperits dels avantpassats (mítics o reals), ja esperits i / o elements de la naturalesa. Aquests esperits no corresponen a "divinitats", com comunament s'entén en el món occidental. Referent a les divinitats, tampoc en la religiositat maputxe més antiga existeix un esperit principal que sigui considerat "Déu" suprem, creador de l'univers i de l'home, si bé la paraula "Ngenechén generalment ve traduïda amb " Déu ". Aquest nom no sempre es a significat que te Déu en la nostra llengua i cultura, van ser els jesuïtes espanyols que pensaven que era més comprensible.

La comunitat facilita que les relacions humanes com a grup, encara que estan mediatitzades per un llenguatge comunicatiu, que permet un tracte fraternal i solidari, que expressa amb la «peñi-lamngen» (germà-a), el que genera una moral comunitària o una forma de comportament a l'interior de la comunitat. (El machi o el Ngulu mapu, no generen una relació de subordinació amb els membres de la seva comunitat, ja que l'exercici de l'autoritat està relacionat estretament amb la cerimònia). Comunitat que es construeix amb «procesos sociales activos y continuos que penetran en la vida social promoviendo sentidos de pertenecía y devenir» (Golluscio, Lucia, 2006, p. 68) afavorint la relació de grup en l'acció i comunicació col·lectives, facilitant la identitat com a poble i cultura.

Quant als ritus religiosos cal assenyalar que són els que permeten accedir al món del sagrat o sobrenatural, a la vida transcendent: el ngillatun, El ngillatun significa «rogativa». Es una gran celebración que permite vivir y consolidar diversos aspectos de la vida mapuche. También se le conoce como ngellipun. Se dice que objetiva la identidad MAPUCE (Golluscio, Lucia, 2006, p. 73) en estreta relació amb aquest ritu ha el anum Rewe (plantació del Rewe), ngeikurewen (moure o canvi de Rewe, El rehue o rewe, altar o arbre sagrat, però com a símbol representa la presencia de un poder en estreta relació con el oficiant), a més dels ritus del machitún (ritu de sanació) i el datún (ritu per descobrir el tipus de malaltia, perseguir. Llaftun: curar; llafü:

disminuir el dolor produït per una malaltia i ferida, ngillatuñma: pregar els déus per al benestar), ambdós són rituals relacionats amb la salut: i el Machin, que és l'acte de consagració de la (el) machi amb els seus respectius ritus de anvm Rewe, ngeikurewen, pijantun (és l'oració de la machi). El Kultrün o kultrung (tambor) és l'instrument musical que es toca aquestes cerimònies. Hi ha altres ritus seculars com el Katan kawñ (ritu de horadació de les orelles de les nenes (pitxi Malen: nena) (Aquesta cerimònia la me va mostrar a través d'un vídeo Licia Gollucio, 2001). El nguillatún és la cerimònia religiosa més característica de la cultura maputxe, consisteix en una cerimònia comunitària amb la funció de pregària.

2. La dominació cultural i les seves conseqüències aculturadores, asimetricament transculturadores i educatives.

La cultura del poble "Mapuche", en la situació actual de l'Argentina, on des dels anys noranta a l'actualitat emergeixen diversos moviments de recuperació de la identitat minoritzada, (lluïta per la pròpia identitat) rep la consideració de subalterna i de resistència, i això ens suggereix que estem davant d'un exemple de lluita contra els efectes de la colonització (externa i interna) i l'exclusió sociocultural, en el marc de l'era de la «globalització». (Raúl Díaz y Graciela Alonso (1998)

També el localisme produït pel confinament sigui rural o urbà que resulta guetitzador i desintegrador: "El mapuche es un pueblo indígena de la zona centro-sur de Chile y del sudoeste de Argentina. Tras llegada de los conquistadores españoles, la Corona de España les reconoció cierta autonomía, pero tras la independencia los Estados chileno y argentino invadieron sus territorios y les confinaron en "reducciones" en Chile y "reservas" en Argentina. La población mapuche del siglo XXI es principalmente urbana, pero mantiene vínculos con sus comunidades de origen y subsisten las reclamaciones de territorio y reconocimiento de su cultura". (Víctor Domingo Naguil, Latinoamérica exterior, Lunes, 03 de Mayo de 2010 21:53)

Però el procés cultural, en el marc de la globalització, la homogeneïtzació cultural estandarditzadora, és poc respectuós amb la diversitat cultural "intercultural", amb noves sinergies i asimetries, que es contextualitzen en el marc d'una transculturació potent i colonitzadora per part de les potències dominants. Això implica processos culturals jerarquitzats i desiguals. Es parla d'homogeneïtzació en el sentit de passar per sobre de les cultures (o subcultures) minoritàries o minoritzades (també anomenades subalternes). Els finals dels anys noranta i principis del 2000 van ser significatius des del punt de vista de canvi sociocultural, amb una dinàmica molt més reivindicativa dels seus drets ètnic culturals com a poble maputxe, mentre els aguaitava un perill deculturador en una doble dimensió, des dels efectes de la idiosincràsia sociopolítica de l'Argentina i des de la transculturació hegemònica

estandarditzadora de la globalització, encara maquillada d'una aparent diversitat folklòrica segons els paràmetres capitalistes.

És evident que en el marc de la modernitat actual les cultures, l'educació i les llengües no poden estar aïllades i desenvolupar al marge dels fenòmens que emergeixen en un meu cada vegada més globalitzat, en una societat de la informació, mediatitzada, tecnològica, on la diversitat cultural es veu condicionada per l'estandardització cultural, amb uns efectes culturals homogeneïtzadors. Un element significatiu és i molt important es la llengua, segons les seves possibilitats de desenvolupament facilitarà o l'enriquiment cultural d'una col·lectivitat, poble o nació, vaig estar o no com a estat reconegut. La comunitat que perd la seva llengua perdi gran part de la seva identitat.

Un estat que nega els drets fonamentals dels Pobles Originaris no és un estat pluricultural i democràtic. Per això la lluita per les terres, respecte per la pròpia identitat, pròpia cosmovisió i diversitat cultura; defensa l'ecosistema de territori maputxe i domini sobre els seus recursos naturals, recuperació i reconeixement de la medicina tradicional, implementació l'educació bilingüe i intercultural, són significatius. (Hector Vázquez, 2000) La implementació del bilingüisme he d'entendre que significaria la potenciació o discriminació positiva de la Llengua Maputxe (Mapudungun). Al Puel Mapu i en relació a la llengua Mapuche (o Mapuzugun — parla de la Terra) ens indiquen Fresia Mellizo i Petrona Pereyra que "depenent del grau de penetració de la cultura no — maputxe, sent les províncies de Neuquén, Chubut i Riu Negre on podem trobar més alt percentatge de població parlant , sent que la transmissió oral i que l'expressió "parla la terra" equival a dir que el nostre idioma no només aquest viu sinó que és principal font de comunicació "i en molts casos" l'única manera oral d'expressió (cerimònies comunitàries, familiars, jocs, reunions de caràcter sagrats i festius) ". Fresia Mellizo i Petrona Pereyra, 2002)

Segons Beatriz Carbonell: Avui a Argentina, molts pobladors maputxes no es reconeixen com a tals les comunitats han patit el procés de desarticulació i pobresa. La migració de joves maputxes d'ambdós sexes, s'ha donat en ambdós casos sense concloure l'ensenyança bàsica, amb una manca de formació tecnicoprofessional, accedeixen d'aquesta manera a treballs precaris. Les dones s'incorporen al mercat laboral com a empleades domèstiques i s'adapten al nou mitjà amb els desajustos i crisi d'identitat ètnica que li imposen els ambients perifèrics. Alguns programes d'Educació Intercultural Bilingüe han pretès desenvolupar i articular l'ús del mapudungun i el coneixement de la cultura, facilitant als nens contextos culturals de fàcil accés i revalorització dels mateixos. Però els avenços són lents processos dins de zones rurals o perifèriques on la bona intenció no arriba, perquè les determinacions institucionals no mantenen una política realment eficaç i sostinguda. Quan el maputxe

pateix un procés intens d'aculturació tendeix a rebutjar a ell mateix, es així que es diu que els wingkas tenen la paraula més alt, més forta, són més que els paisans. L'escolarització és un punt de comparació notablement reiterat, de maneres diverses, està establint, indicant, les millors possibilitats dels blancs. "Nosaltres som maputxes, som la gent de la terra"... per a ells la terra els pertany i tots els wingkas som usurpadors d'aquesta. (B. Carbonell, 27 octubre - 2 novembre 2001)

La mundialització econòmica ha desembocat en una dependència política i econòmica que ha perjudicat especialment als pobles indígenes com el Maputxe, al sentits que ha desmuntat les seves possibilitats mercantils i ha provocat la compra de terres per part de multinacionals de latifundis (Benetton, per exemple: «aquesta tarda es durà a terme la concentració que grups aborígens van programar després que una família indígena fora expulsada de les terres conegudes com Santa Rosa, a la vora de la ruta número 40, per part de l'Estada Leleque que pertany al grup Benetton »). El Chubut (Puerto Madryn), (11 d'octubre de 2002), que pot resumir amb una resposta de «El Longko [cap Maputxe] Lorenzo Quillaqueo ensenya que abans que surti el sol s'agraeix pel nou dia, i se li demana permís a la naturalesa per treballar-la i usar els seus fruits. Explica el longko que així deien els seus majors, i als seus 87 anys ell es dedica a que altres també aprenguin ». També diu que si un no respecta la natura, el mal que fa es torna contra un mateix. En la seva cosmovisió, un està sobre la terra, sinó que és part d'ella, i per això el seu poble es diu Maputxe, que significa gent de la terra» (acusació del poble maputxe sobre la usurpació de Benetton i la CTSA Companyia de Terres de l' Sud argentí) (Hacher, Sebastià, 18 de març de 2004). Cal recordar aquí el paper prepotent de Repsol YPF, el sentit d'ocupar el territori Mapuche Argentina Repsol-YPF, Telefónica.

Benetton i altres conculquen les terres sota l'etiquetatge del desenvolupament modernitzador i tecnològic. Dues multinacionals que estan en el punt de mira de les protestes i reivindicacions dels Maputxes d'Argentina. No crec que els Maputxes assumeixin la publicitat de Benetton - «tot al món de Benetton significa roba esportiva, multiculturalisme, pau mundial, harmonia racial i ara, un acostament progressiu a qüestions socials serioses» (Citat per Henry A. Giroux, 1996, p. 21) - tenint en compte que els germans Luciano i Carlo Benetton (Terres del Sud Argentina SA - Edizione Holding) van adquirir uns terrenys a Chubut -900.000 hectàrees-(org. Mapuche Tehuelche 11 d'Octubre, Mapu express G. Montesinos i G . Places, 2004.01.08, www.mapuche.nl.español/argentina) en terres maputxe (Puelmapu o Wallmapu) amb la complicitat de la Justícia wingka-Justícia no maputxe i occidentalitzant-(Mapuexpress-INFORMATIVO MAPUCHE www.mapuexpress.net). Extinció, aculturació, colonització, genocidi, resulten conceptes lligats a la cultura Maputxe,

encara que continuï amb una lluita per la subsistència en un context altament desfavorable.

3. Diversitat cultural i ètnica en temps de globalització. Conseqüències per al poble Maputxe a una societat multicultural i educació.

Ni la idea d'impulsar un sistema educatiu cohesionat, per poder dinamitzar la concepció d'un estat-nació republicà a Argentina, en no superar l'esperit del seu tradicional centralisme colonial, ni la mera descentralització administrativa de l'educació, sense finançament adequat, que no acaba de funcionar amb l'eficàcia que molts voldrien i que és fruit de conflictes constants, serveixen per minorar la crisi. El procés deculturador a Argentina pot tenir una doble dimensió ja que és una societat on han confluït multitud de cultures o subcultures externes, amb un procés d'americanització (EUA, en el sentit d'imperialisme econòmic i cultural facilitat per la globalització i la glocalització i deslocalització) i s'ha impulsat l'extinció paral·lela de cultures minoritzades com la Maputxe. La Cultura Maputxe es troba davant la necessitat d'evolucionar segons els nous models de canvi social i cultural que els condicionen, i simultàniament davant la necessitat d'enriquiment cultural (des de la seva pròpia identitat cultural i a partir del respecte a la diversitat cultural anomenada interculturalitat com esperança de futur) per poder superar aquests condicionants que limiten la seva subsistència com a poble en el marc del colonialisme modern, no només per la seva pròpia subsistència, sinó per l'equilibri cultural de la zona.

Per comprendre la realitat sociocultural cal referir-nos a les condicions de vida que es donen en aquest cas concret en el Bariloche urbà. Un informe sobre la qualitat de vida i les comunitats marginals de Carles Abelaron que resulta bastanta aclaridor: on un 26% de la població és d'origen xilè i amb característiques físiques indígenes, amb un 40% d'habitatges molt precàries, estan vinculats a la marginalitat. (Abelaron, Carlos A. 1990, pp. 5-13) Criden l'atenció les estadístiques educacionals, on el 55,83% de tots els majors de 6 anys no havien completat l'escola primària i el 3,68% tenia la secundària completa i el 1,10% tenia l'educació terciària / universitària incompleta i el 0,55 complets. Entre les causes de la deserció escolar el 31,46% addueix que té la necessitat de treballar, 18% que l'escola quedava lluny. (Idem pp. 19-20). En part són els efectes de l'assimilació de la cultura urbana tot i que es conservin reserves indígenes properes a aquesta ciutat com per exemple a Pilcaniyeu.

Marisa Malvestiti en Aspectes sociolingüístics de maputxe de la Línia Sud (Riu Negre) indica de la llengua mapudungun (de mapu, 'terra' i Dungun 'llengua') «parlada en l'anomenada Línia Sud, extensa àrea situada al centre sud de la província de Riu Negre. Allà habita un important nucli de població maputxe, com pobladors dels paratges rurals i dels petits pobles. En aquest article desenvoluparem aspectes

diacrònics del contacte espanyol-maputxe, explicarem les funcions i àmbits en què actualment se segueix utilitzant i indagarem sobre les representacions que parlants i no parlants tenen de la llengua vernacle, la qual, malgrat la valoració positiva, es troba en un procés de pèrdua. Les dades presentades procedeixen d'un extens treball de camp, realitzat a l'àrea des de 1988 a la data en diversos pobles i paratges. Els docents mostren en principi una actitud positiva cap a la llengua, i encara que ningú diu parlar bé, el 16,81% esmenta haver après alguna cosa, el 70,79% diu que li agradaria aprendre, mentre que només el 7,96% no vol fer-ho. Pràcticament ningú nega la proposició "m'agrada escoltar parlar en maputxe": un 76,99% d'acceptació enfront d'un 22,12% de dubte. La mateixa pauta apareix en una altra de les proposicions: el 92,03% acorda amb què hauríem de fer alguna cosa per mantenir la llengua, mentre que el 7,96% es mostra dubtós. El prejudici cap al bilingüisme, orientat cap als efectes deformants del castellà maputxizat, pràcticament no apareix en les dades obtingudes: el 59,29% no creu que parlar maputxe es correlacioni amb un espanyol defectuós - només set persones (6,19%) creuen que sí i un 33,62% no es defineix. ... Aquestes dades són interessants per dos motius: en primer lloc, perquè els parlants incorporar el prejudici cap a l'espanyol no estàndard durant la seva criança i el van reforçar a través de situacions conflictives en què, per exemple, van ser censurats per parlar, i a més, perquè és un fet empíricament observable la crítica o la burla cap als qui s'expressen en aquesta varietat dins de les escoles ». La llengua maputxe s'hauria de considerar com una matèria opcional i en zones rurals, encara que l'escolarització del maputxe, el 82,30% dels docents enquestats indica ser favorable a incorporar d'alguna manera. Des del punt de vista identitària Maputxe, com indica Marisa Malvestiti, la qüestió de la llengua és molt significatiu per a comprendre en la seva justa mesura de com la cosmovisió es pot transmetre. (Marisa Malvestiti, 1997)

La problemàtica de les comunitats marginals de Bariloche, per exemple, el 1990, on el 55,83% dels majors de 6 anys no havien completat l'escola primària i només un 23,75% declaraven tenir l'escola primària, i només un 33,88% de la població de més de 6 anys assistia a algun nivell educatiu. (Abelaron, Carlos A. 1990. P. 19) Situació urbana provocava un ambient de violència i d'agressivitat continguda ajuntant-se la discriminació educativa, cultural i social. D'aquests aspectes em va parlar Mirta Ancalao que, en el seu treball indica en relació al fenomen migratori: «Por otro lado tenemos el fenómeno de la migración línea Sur rionegrina datos extraídos del Informe Final de 1989 del Proyecto Centro Mapuche. La migración es quizás la característica más saliente de las diferentes localidades de la línea Sur de la Provincia de Río Negro. Los jóvenes migran a la ciudad en busca de mejores condiciones de vida debido a la incapacidad del ámbito rural para absorber mano de obra. La edad promedio en la que

varones migran de sus hogares es de 18 años y para las mujeres 17 años. Se registran casos de niñas de 10 a 11 años llevadas a la ciudad para domésticas...La marginalidad aquí está acompañada por un proceso de aculturación». (Ancalao, Mirta y Sacara, Fernando. 1990)

Mirta Ancalao concientizadora, preocupada per la situació precària del poble i la cultura Maputxe, enacar que recelosa de contarme coses sobre el poble Maputxe, com winka que jo era, i la seva família que vivia a Chubut, en va entregar el treball enteriorment citat. (Ancalao, Mirta, entrevista juliol 1991, Bariloche) La seva germana és la poeta Liliana Ancalao, amb dues maputxe: "Encontrarme con mi identidad fue conmovedor. Fue una casualidad, con mi hermana Mirta que me dice vamos a ver un documental en la Cámara de Comercio que habla sobre los Mapuches. Era un documental que mostraba el kamaruko en Anekon y las imágenes que yo vi las tenía guardadas de lo que me contaba mi abuela y mi mama. Entonces lo que veía en esa pantalla a mí ya me lo habían contado, con mi hermana salimos llorando, fue un descubrimiento de que en todo momento se hablaba del pueblo mapuche, y nosotras eramos parte de ese pueblo. Y empezamos a atar cabos con un discurso familiar". (Ancalao, Liliana, 2008) Això ens serveix per recordar el paper d'agent socialitzador i de recuperació que ha jugat la dona en el context de la cultura Maputxe.

La Cultura Mapuche es troba davant la necessitat d'evolucionar segons els nous models de canvi social i cultural que els condicionen, i simultàniament davant la necessitat d'enriquiment cultural per poder superar aquests condicionants que limiten la seva subsistència com a poble en el marc del colonialisme modern, no només per la seva pròpia subsistència, sinó equilibri cultural de la zona en el sentit de desenvolupament humà. Des de la cultura maputxe cal reivindicar el paper de la dona, i la seva situació de discriminació i explotació en la divisió del treball dominant, atès que la dona indígena és la que ha sofert més obstacles per sortir d'un a pobresa.

Per Beatriz Pichi Malen, (cantant missatgera de la paraula entonada en llengua Mapudungun en el Puel Mapu responia a la qüestió de la discriminació de la dona Mapuche: « ¿Crees que las mujeres indígenas viven una doble discriminación?»: «Yo diría que más que doble: mujer, mapuche, oscurita, latinoamericana, entonces son muchas. A mí me queda una esperanza, porque resulta que todos somos minorías, los pobres, los indígenas, los tuertos, somos una infinita minoría que pasa a ser mayoría. Me parece que algo que podemos hacer las mujeres de la tierra, no sólo las mapuches, toda la que se sienta parte de ella: al fin somos como la tierra, parimos hijos como la tierra lo hace, podemos tranquilamente tirar esas barreras que nos están poniendo siempre, el color el estudio, el lugar. Hay otras tantas mujeres quizás de ojos claros que tienen ese respeto y comprensión hacia nuestros orígenes. Allá se hace

todos los años, el Encuentro Nacional de Mujeres con más de 100 talleres y cerca de 20 mil féminas. El taller “Mujer Aborígen” es el que siempre está más lleno y no van sólo indígenas. Las mujeres estamos todas volviendo a buscar en la propia esencia y aprendiendo y redescubriendo,... Hay muchas mujeres que hoy están produciendo cosas para poder “truequear” en Argentina, el trueque es el viejo sistema económico de los pueblos indígenas, entonces nos da una gran felicidad». (Revista Ser Indígena, 2002, <http://revista.serindigena.cl/>)

De totes maneres, no sempre tenen consciència de que la se va cultura te viu un procés d'aculturació (deculturació) i mercantilització significatiu, per exemple Silvia Rínque (Rínque derivació de Reuque Necul (lanza ligera), artesana d'exit maputxe de Junín (Provincia de Buenos Aires) fincada a Buenos Ares però coneixedora del Puel Mapu, que entenia que vivia un moment de reverloració i ressorgiment de la cultura maputxe, no la veia en situació de deculturació a una pregunta plantejada per mi: “No entiendo eso de desculturación, creo que es un logro de los pueblos indígenas el haber logrado ser considerados, después de una política que intento invisibilizarnos. Lo que pasa es que en esta ciudad no se reconocen indígenas y de hecho no lo son, ya que descienden de colonizadores o inmigrantes. También noto que cada vez es más la cantidad de blancos que ejercen el oficio de artesanos y producen diseños con inspiración mapuche, ese es otro punto que siempre discuto, en este país no se ha elaborado una legislación que proteja la propiedad intelectual de los pueblos indígenas. lo que da lugar a que cualquiera haga "platería mapuche" y ni quien les discuta a los blancos que esos son los diseños de un pueblo, porque ni bien se ven acorralados, recurren a que ellos también tienen una bisabuela mapuche, y que además lo hacen por respeto a la cultura de este sufridísimo y admirable pueblo.- ante esto yo me pregunto, si nos quieren tanto porque no dejan nuestros diseños tranquilos, y nos dejan a los mapuches vender nuestros productos sin competencia, y mi reflexión es esta: por la plata baila el mono.

Y lo digo desde el lugar que ni a mí ni a mis hijos les falta nada, pero veo con alegría que algunos jóvenes de mi pueblo intentan abrirse camino con este oficio, jóvenes nacidos en comunidad y con apellidos originarios, que sin embargo no tienen las posibilidades de los que nos plagian, bueno tomeu, le manifiesto lo que siento. Y afirmo que el pueblo mapuche sigue resistiendo, en lucha algunos otros elaborando nuestras cosas, pero con conciencia clara de dónde venimos me despido con fraternal saludo. Silvia Rínque” (Rínque, Silvia 2008, gener entrevista per email)

Aquí, cal indicar, que la pertinença grups ètnics d'aquestes característiques a l'Argentina, és una font d'exclusió social i d'explotació, en especial dels col·lectius considerats més «febles» nens i dones. Territori i cultura, identitat cultural, diversitat

cultural, multiculturalitat, interculturalitat, són conceptes socioculturals que queden manipulats, descontextualitzats, en el marc de la modernitat i postmodernitat. La Identitat cultural en contraposició a l'homogeneïtzació i estandardització culturals que provoca la "globalització". La problemàtica generada per superar la degradació cultural i el desemparament educatiu del poble Maputxe.

Neuquén, com a província, té una certa tradició d'escola rural on es contempla l'educació bilingüe i intercultural, però també en el marc de l'escola urbana, és la província de la Patagonia Nord que més significació té des d'aquest punt de vista. Eplicant també la diversitat de situacions i riquesa de els diferents territoris Maputxe de la Patagonia (Juan Pablo Puentes, de San Martín de los Andes i Maestrat de Sociologia de la Universidad de San Martín de los Andes, 2012) Precisament això explica el paper de Bernardo Ñanco com a responsable de programes d'educació i cultura Mapuche. Per exemple, Bernardo, diu, referint-se al 24 de juny, cap d'any ("We Tripantu") pels Maputxe: "... integrante de la comunidad Quimel Tufe, esta celebración "significa autoconvocarnos y reencontrarnos con nuestros seres queridos en ceremonias religiosas netamente especiales"... cal desenvolupar la vida de la comunitat. Cal recordar una data de les més significatives pels Maputxe, refermar la seva identitat "hermandad con la biodiversidad, y de comunicación cósmica con el Universo". (La Mañana de Neuquén, 21/06/2005)

Però també és veritat a que una gran part de Maputxes estaven en desacord amb les polítiques educatives oficials, així ho veiem quan a: "Junin de los Andes (ASM).- Decenas de Mapuche se reunieron en esta localidad, que a la vez es la cabecera del departamento que mayor cantidad de familias mapuches reúne en la provincia, junto con las nutridas comunidades asentadas en San Martín de los Andes y su zona de influencia. Del encuentro participaron representantes de las comunidades Raquithue, Paineofilú, agrupación Linares, y miembros de la conducción de la Confederación. En ese contexto, condenaron el reciente anuncio del "director de Idioma y Cultura Mapuche", Bernardo Ñanco, en el marco de "un nuevo acto que responde a la tradicional lógica que viene practicando el gobierno de la provincia del Neuquén, que no cuenta con la participación ni el consentimiento de las autoridades Mapuche".

"Esta definición arbitraria del peñi Ñanco, que intenta avalar con los maestros bilingües, no es válida porque ninguno de ellos cuenta con la autoridad para definir un tema tan importante para el Pueblo Mapuche como es el contenido de nuestro pueblo que se escolarizará". (**Mapuches rechazan la educación intercultural bilingüe por imposición** 27 de Agosto de 2007. Diario Rio Negro, pp. 22-23)

(Ñanco, Barnardo, Director de Programas Educación e Idioma Mapuche, Provincia del Neuquén, 2007, al que vaig entrevista, el qual em va fer prendre consciència del poc

mitjans del que es disposava) De totes maneres Nauquén capital, és una de les zones urbanes en més interès per intentar implantar una educació anomenada bilingüe intercultural.

Conclusió

Les problemàtiques socioculturals de la «globalització» paral·lelament a les exigències de la mundialització i la globalització econòmica, provoquen fenòmens de tipus general i universalitzadores que incideixen en el comportament social i que afecten la convivència social, entre ells el racisme i la xenofòbia, exclusió social i cultural de les capes de població més vulnerables, generant noves formes de ghuetització, que provoquen que les víctimes d'aquest procés quedin sumides en la pobresa i d'exclusió social, tant en les anomenades societats avançades com en les no tan avançades. Quan les cultures dominants actua com un element de pressió radical a aquesta cultura minoritzada. El que pot provocar la seva extinció, o si escau pot provocar una hibridació cultural que posa en perill la seva existència.

Amb l'aculturació transculturada del Poble Maputxe aquest és víctima de la prepotència del poder establert i de la inconsciència deculturadora de la nova civilització, de la modernització depredadora de les cultures minoritàries. Gairebé com a últim recurs cal retornar a la tradició oral, la llengua dels maputxes, als seus cerimònies comunitàries, conscients la consideren com la forma de vida de la cultura Mapuche. Amb la llengua i la tradició oral es recorda la memòria viva de les formes d'organització social Maputxe. En la llengua (Mapudungun) es troba gran part de la recuperació per superar poble Maputxe juntament amb la lluita pel territori (Waj Mapu o Wall Mapu), la conservació de la natura, de la cosmovisió i creences (religioses, sanitàries, mítiques o màgiques) maputxes, de l'organització política pròpia dels Maputxe.

El procés descentralitzador del sistema educatiu d'Argentina és superficial en el context d'un Estat federal, segons l'opinió dels mateixos pedagogs, polítics, ideòlegs que han viscut aquest procés. Sembla bastant encertada l'afirmació que l'Estat se sol inhibir de la seva responsabilitat polític-financera, sense posar a disposició de les estructures corresponents els mitjans econòmics corresponents per impulsar una acceptable política comprensiva de la realitat diversa, especialment des del punt de vista de cultura social, en l'àmbit de les cultures territorials, sobretot les indígenes, on la colonització (deculturación) no és només estatal, sinó supra-estatal, històricament lligada a Espanya, Europa i Amèrica del Nord. Ni per la concepció modernista, de caràcter nacionalista argentí, ni pel radicalisme pedagògic, del qual la generació d'actuals mestres i "Pedagog@s" està impregnada, sembla possible afavorir una dinàmica de recuperació de les identitats culturals minoritzades.

L'estat-nació Argentina esta sumit en una crisi econòmica, social i cultural. Recordem que els Maputxes i tantes altres cultures indígenes americanes, per exemple, on la problemàtica de la desrentabilització de les economies indígenes resulta flagrant, ni els interessos xilens ni argentins des d'un àmbit general obeeixen a criteris de relançament real d'aquestes formes de vida. Dictadures, militars a l'Argentina i Pinochet, fins fa poc cap suprem de l'exèrcit de Xile, s'han cregut amb el dret de passar per sobre els mínims drets de les minories per provocar la seva extinció.

I poc a poc ha utilitzat aquestes minories com a mà d'obra barata a les zones urbanes com a Buenos Aires o Santiago de Xile. Gairebé com a últim recurs cal retornar a la tradició oral, la llengua dels maputxes conscients la consideren com la forma de vida de la cultura Mapuche. Amb la llengua i la tradició oral es recorda la memòria viva de les formes d'organització social Maputxe. En la llengua (Mapudungun) es troba l'esperança de la recuperació del poble Maputxe, juntament amb la lluita pel territori (Waj Mapu o Wall Mapu), la conservació de la naturalesa i de l'organització política pròpia dels Maputxes.

En tot cas si s'aposta per una educació intercultural, aquesta hauria de ser educació autònoma que faciliti una educació intercultural, però corregint els greuges històrics produïts a la cultura Mapuche, oficialitzant l'ús del mapudungun progressivament, més enllà que un bilingüisme desigual i asimètric, buscant noves sinergies i simetries.

Bibliografia

- ABELARON. CARLOS. A. (1990). Una aproximación objetiva y subjetiva a la Calidad de vida de la población de algunos barrios-con características de mayor o menos marginalidad-de San Carlos de Bariloche, Argentina. Conicet- Fundación Bariloche. Mecanografiat. Bariloche.
- AGOSTO, PATRICIA (2008). Patagonia: resistencias populares a la recolonización del cotinente. Ediciones América Libre. Rosario.
- ARGERIA, MARIA E. (2005). De guerrros a delincuentes. La desarticulación de las jefaturas indígenas y el poder judicial. Norpatagonia, 1880-1930. C.S.I.C. Madrid.
- ANCALAO, Mirta, (1991). "Entrevista" juliol, inédita. Bariloche
- ANCALAO, M. G. Y SACAR, F. (1990). "¿Que pasa con la violencia interna y externa en la institución escolar?". Trabajo de la asignatura Introducción a la Problemática educativa. Universidad Nacional del Comahue-Centro Regional de Bariloche.
- ANCALAO, Liliana, "Necesitamos alimentarnos espiritualmente en el campo para vivir a la ciudad y mantenernos". 23 de febrero de 2008, www.mapuexpress.net
- BRIONES, CLAUDIA (2001). "Viviendo a la sombra de naciones sin sombra: poéticas y políticas de (auto) marcación de "lo indígena" en las disputas contemporáneas por el derecho a una educación intercultural". Conferencia sobre Multiculturalidad y Educación. Lima, Octubre.
- CARBONELL, BEATRIZ (2001). "La cultura mapuche y sus estrategias para resistir estructuras de asimilación". Gaceta de Antropología. nº 17.

- CARBONELL, BEATRIZ (2001). "El Ser Mapuche en la Era de la Globalización". Ponencia presentada en el Congreso Asociación Latinoamericana Sociología (ALAS) Antigua, Guatemala 27 octubre - 02 noviembre.
- CARRASCO, MORITA Y BRIONES, CLAUDIA (1996). La Tierra que nos quitaron. Edit. Iwgia, Copenhague, nº 8.
- CONGRESO PEDAGÓGICO Nacional. Provincia de Rio Negro (1987). "Encuentro Patagónico de representantes a la Asamblea Nacional de Congreso Pedagógico". Noviembre. Rawson-Chubut.
- COORDINADORA MAPUCHE DE NEUQUÉN (2000). "Educación para un Neuquén Intercultural". Neuquén, Octubre (www.xs4all.nl-ruhue)
- COORDINADORA MAPUCHE DE NEUQUÉN (2003). Interculturalidad y pueblo mapuche: un marco político conceptual para nuestro estudio.
- DIARIO La Mañana de Neuquén, 21/06/2005
- DÍAZ, RAÚL (2003). "Hacia Una Infancia Intercultural". Intervención de del Centro de Educación Popular e Intercultural (CEPINT) Facultad de Ciencias de la Educación – Universidad Nacional del Comahue presentada en la "JORNADA REGIONAL DE EDUCACIÓN INICIAL. Puerto Madryn, 2 de agosto de proyecto de Investigación: (1-1-2002 al 31-12-2004)
- DIAZ, RAUL (2003). La Interculturalidad a debate. Aproximaciones teóricas y políticas para una educación desafiante. Cipolleti, Marzo. http://www.utexas.edu/cola/lilas/centers/claspo/Diaz_interculturalidad.pdf.
- DÍAZ, RAÚL Y ALONSO, GRACIELA (1998). Integración e Interculturalidad en épocas de globalización 1er. Congreso Virtual de Antropología y Arqueología Mesa: Identidad y Globalización, Facultad de Ciencias de la Educación Universidad Nacional del Comahue Neuquén – Septiembre.
- FERNÁNDEZ, César A. (2011). Cuentan los Mapuches. Centro Editor de Cultura, Buenos Aires.
- GIROUX, HENRY A. (1996). Placeres inquietantes. Edit. Paidós, Barcelona.
- GOLLUSCIO, Lucía, (2006). El Pueblo Mapuche; Poéticas de pertenencia y devenir. Edit. Biblos.
- GOLLUSCIO, Lucía (2001). "Entrevista". Inedita. Buenos Aires
- HACHER, SEBASTIÁN (2004). "Respuesta a Benetton: Los espejitos de colores". Indymedia, 18 de marzo de, (www.rebellion.org/argentina/04031)
- HERNÁNDEZ, ISABEL Y CALCAGNO, SILVIA (2003). Mapuches. Comunidades Aborígenes de la Republica Argentina. (www.madryn.com/pm/endepa/index)
- HERNÁNDEZ, ISABEL (2003). Autonomía o ciudadanía incompleta. El pueblo Mapuche en Chile y Argentina. CEPAL-pehuén, Santiago.
- INFORME FINAL (1987). Congreso Pedagógico Nacional. Asamblea de Rio Negro. Mecanografiado.
- INFROME FINAL (1988). Congreso Pedagógico. Eudeba. Embalse-Cordoba
- LA MAÑANA DEL SUR (2001). Nuequén.
- LA NACIÓN. (1991). Diari. Buenos Aires.
- MADRID, L. E. (2010). "Víctor Naguil reclama el derecho de autodeterminación de los mapuches" Latinoamérica exterior, Lunes, 03 de Mayo.

- MALVESTITI, Marisa. (1997). " Contacto y cambio en la morfosintáxis del mapuche rionegrino". En ACTAS DE LAS III JORNADAS DE LINGÜÍSTICA ABORIGEN. 20-23 de mayo. En Facultad de Filosofía y Letras UBA. Argentina.
- MAPUEXPRESS-INFORMATIVO MAPUCHE (2004). "desde territorio Mapuche", 11 de mayo de 2004. www.ecoport.net
- MARTINEZ SARASOLA, Carlos (2001). Demanera sagrada y celebración. Identidad, comiovisión y espiritualidad en los pueblos indígenas. Edit. Biblos. Buenos Aires.
- MELLIZO, FRESIA Y PEREYRA, PETRONA (2002). "Se Sigue Escuchando el Habla de la Tierra". Centro de investigaciones Lingüísticas. (www.cil-nardi.com.ar).
- NARDACCHIONE, Gabriel Andrés (2012). "LAS CRISIS PROVINCIALES Y LA ÑANCO, Barnardo, (2007). "Entrevista". Director de Programas Educación e Idioma Mapuche, Provincia del Neuquen. Neuquén
- PAVIGLIANITI, NORMA (1991). "Entrevista". inèdita. Buenos Aires
- PAVIGLIANITI, NORMA (1991). Neoconservadurismo y Educación. Un debate silenciado en Argentina del 90. Libros del Quirquincho. Buenos Aires.
- PRENSA BARILOCHE. (1991). DIARI. BARILOCHE.
- PUENTES, Juan Pablo (2012). "Entrevista". Agost. Buenos Aires.
- PUIGGRÓS, Adriana (1990). Imaginación y crisis en la educación latinoamericana. Alianza Editorial Mexicana. México.
- RINQUE, Silvia (2008). Entrevista per email, gener.
- RIO NEGRO. (1991/2007). Diari. General Roca.
- SARMIENTO, DOMINGO F. (1948). Educación Popular. Edit. Lautaro, Buenos Aires.
- SER INDÍGENA (2002). Revista, (<http://revista.serindigena.cl/>)
- TAMAGNO, Liliana, (2009): Pueblos Indigenas. Interculturalidad, colonialidad, política. Editorial Biblos, Buenos Aires
- VAZQUEZ, HECTOR (2000). Procesos identitarios y exclusión social. Cuestión indígena en Argentina. Eit. Biblos, Buenos Aires.
- VIOR, SUSANA (Directora) (1999). Estado y educación en las provincias. Miño y Davila. Buenos Aires/Madrid.
- ZUCARELLI, CARMEN y Otros (2003). Diccionarioa mapuche-Español, Español-Mapuche. Ediciones Caleuche, Burenos Aires.

**Educación mediática y dinamización de las relaciones sociales interculturales.
Dos estudios de caso: KDM;) e Identibuzz**

Amparo Huertas
Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)
Amparo.Huertas@uab.cat

Carmen Peñafiel
Universidad del País Vasco (UPV/EHU)
carmen.penafiel@ehu.es

Yolanda Martínez
Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)
dalanyom@gmail.com

Resumen

Este texto trata acerca de la educación mediática como herramienta para construir ciudadanía y favorecer la cohesión social en contextos migratorios. La educomunicación, al basarse en el trabajo colaborativo y asumir una perspectiva social crítica, resulta de gran utilidad para la transmisión de valores como el respeto al Otro o la convivencia en positivo. Así, este tipo de actividades se convierte en un verdadero espacio de encuentro, cuyo análisis resulta de enorme interés.

En un estudio realizado en 2011/12 se registraron 15 iniciativas de este tipo en toda España. Tras realizar un estudio exploratorio, descubrimos que la mayoría tenían verdaderas dificultades para abordar la interculturalidad y que, en muchas ocasiones, la cuestión del género no era tratada correctamente. Ese fue el punto de partida del proyecto presentado aquí, cuyo objetivo a largo plazo es hacer una guía de buenas prácticas.

Proponemos reflexionar sobre hasta qué punto los proyectos basados en educación mediática resultan efectivos para el fomento de la interculturalidad, haciendo especial hincapié en la perspectiva de género. Para llevar a cabo esta reflexión, nos basamos en dos estudios de caso realizados entre 2011 y 2013. El primero es una iniciativa del Ayuntamiento de Barcelona (KDM;) y el segundo está avalado por el Departamento de Cultura del Gobierno Vasco (Identibuzz). Ambos comparten el objetivo manifiesto de promover las relaciones entre personas con diferentes raíces culturales a partir del uso de las Tecnologías de la Comunicación (TIC). KDM;) va destinado a jóvenes de entre 14 y 18 años e Identibuzz cuenta con participantes de todas las edades. Ambas iniciativas capacitan a los/las participantes mediante talleres especializados con el objetivo de elaborar un producto audiovisual final en el que se reflexiona acerca de la convivencia intercultural.

Palabras Clave: educación mediática, ciudadanía, interculturalidad, género, relaciones sociales

1. Introducció

A largo plazo el objetivo es redactar una “Guía de buenas prácticas para proyectos educomunicativos dirigidos a fomentar la cohesión social”. Con este fin, venimos desarrollando de forma regular mapeos para registrar iniciativas de este tipo, dedicando especial atención a aquellas que proponen un amplio uso del potencial de las Nuevas Tecnologías de la Información y la Comunicación (TICs) como herramienta para el trabajo colaborativo.

La primera vez que se llevó a cabo esta tarea (entre noviembre de 2010 y junio de 2011) se registraron 11 proyectos. Aquella primera búsqueda se centró en Catalunya. El análisis de dicha oferta permitió detectar características homogéneas. Todos los trabajos priorizaban la cuestión de la interculturalidad, se basaban en la educación mediática y eran de muy reciente creación; la mayoría se dirigían de forma específica a la población adolescente; en el material informativo y publicitario se empleaba básicamente la lengua catalana; dominaban las iniciativas financiadas con dinero público y a cargo de asociaciones culturales o socio-educativas; el entorno digital (web-sites) tan sólo se aprovechaba para informar y difundir el material audiovisual resultante; se detectó una fuerte concentración de la actividad en la ciudad de Barcelona y tan sólo 2, de los 11 casos, respondían a propuestas de carácter internacional. Este abordaje fue posible gracias a la subvención de un proyecto de investigación por parte del Institut Català de les Dones (Generalitat de Catalunya) y el Institut de la Comunicació de la Universitat Autònoma de Barcelona (InCom-UAB).

Entre septiembre de 2011 y junio de 2012, se realizó un segundo mapeo, hallando 15 propuestas de este tipo. Esta vez se cubrió todo el Estado español y, muy especialmente, las provincias de Barcelona, Madrid y Vizcaya. En esta segunda edición, detectamos una notable reducción de este tipo de proyectos en Catalunya como consecuencia de la crisis económica. Comprobamos que no habían surgido nuevas iniciativas y, de hecho, algunos de los proyectos registrados se habían anulado por falta de recursos. Sobre el resto de España, el trabajo reveló que este tipo de actividades apenas tienen presencia. Se detectó un amplio número de propuestas dirigidas a potenciar el encuentro intercultural (como, por ejemplo, talleres de gastronomía, de costura o de artesanía) y, en cambio, pocos proyectos de carácter educomunicativo como se planteaba en la búsqueda. De hecho, tan sólo se registró uno que respondiera claramente al perfil definido (amplio uso de las TICs), Identibuzz, en el País Vasco. Este segundo rastreo se hizo gracias a la concesión de un proyecto I+D+i (Las relaciones sociales de los jóvenes migrantes en internet desde la perspectiva de la interculturalidad, CSO2011-24376).

El proceso metodológico se complementa con estudios de caso específicos, ya que nuestro principal objetivo es analizar hasta qué punto este tipo de actividades son efectivas para el fomento de la interculturalidad teniendo en cuenta la perspectiva de género y, para ello, es necesario conocer cómo es abordado su día a día. En total, desde el grupo de investigación Comunicación, Migración y Ciudadanía (CMC InCom-UAB), se han realizado 4 estudios de caso. En esta ponencia nos centraremos en dos, presentando así el trabajo más reciente. Se trata de KDM;) e Identibuzz. El seguimiento de KDM;) ha sido prácticamente total, ya que se inició coincidiendo con su puesta en marcha (en septiembre de 2010) y se ha mantenido hasta su final (en febrero de 2013). En lo que se refiere al estudio de Identibuzz, este se ha iniciado en septiembre de 2012.

García (2012), en una investigación del Centre d'Estudis d'Opinió, hace un análisis exhaustivo de la percepción de los catalanes sobre la inmigración. Destacamos aquí algunos de los datos obtenidos. La mitad de la muestra consultada considera que el volumen de inmigración que hay en Cataluña es excesivo (5 de cada 10) y el 37,1% (4 de cada 10) lo considera muy elevado. La suma de ambas opciones de respuesta agrupa el 87,6% (9 de cada 10). Cuando se compara según el sexo, las mujeres consideran la inmigración elevada y excesiva en mayor proporción que los hombres: 90,2% de las mujeres y 84,8% de los hombres. En un trabajo propio previo al presentado aquí, realizado sobre una muestra de 182 adolescentes migrantes y 164 autóctonos/as residentes en barrios de las ciudades españolas de Barcelona, Madrid y Málaga con un porcentaje de población migrante superior al 50%, tan sólo poco más de la mitad del colectivo autóctono (57%) y el 67% del migrante indicaron tener amistades originarias de países diferentes al propio (Huertas, Fleischman, Ibiti, Sáez y Velásquez, 2010). Por tanto, es evidente la necesidad de proyectos como los que aquí se presentan, pero también su estudio y análisis.

La sociabilidad, entendida como la disposición del individuo a interactuar con los otros, a buscar su atención y su aprobación (Gualda Caballero, 2008), al estar ligada al bienestar emocional del individuo, parece tener una consideración inferior a la que tiene el desarrollo curricular del alumnado tanto como objeto de trabajo como de estudio. Tal y como dicen Félix Requena (1994), especialista en el estudio de las relaciones sociales, o León del Barco, Felipe, Gómez, Gozalo y Latas (2007), a partir de trabajos específicos sobre la población migrante, el análisis de lo emocional no parece haber interesado mucho a disciplinas como la sociología o la antropología hasta muy recientemente.

2. Marco de reflexión teórica: educación mediática, interculturalidad y perspectiva de género

La participación en cualquier tipo de proyecto comunicativo, aunque muy especialmente en aquellos que se definen bajo la noción de comunicación comunitaria, popular o alternativa, es observada por algunos autores como una manera muy eficaz de construir ciudadanía (Peruzzo, 2008). Desde nuestro punto de vista, cuando esa colaboración está ligada a una propuesta educativa concreta, enmarcada en un objetivo pedagógico claro, esa función también es posible. Un claro ejemplo son las dos iniciativas analizadas aquí. Ambas abordan la interculturalidad y, de hecho, la manera en que se presentan y autodefinen ya da cuenta de su estrecho vínculo con la función de construir ciudadanía. Las dos, a partir de la educación mediática, constituyen una clara ayuda en el proceso de aprendizaje del individuo como miembro de una ciudadanía no excluyente.

Conocer y analizar cómo se desarrollan este tipo de propuestas es necesario de cara a la mejora de las estrategias y dinámicas a seguir, sobre todo si tenemos en cuenta las dificultades que supone la convivencia multicultural tanto desde el punto de vista de la experiencia individual como en lo que se refiere a la gestión del “encuentro entre ciudadanos”. En general, el desarrollo de este tipo de proyectos resulta muy complejo. Gestionar la diversidad cultural en contextos sociales multiculturales no es fácil y estas iniciativas tienen como objetivo, precisamente, sacar a la luz las causas que dificultan el acercamiento a la alteridad para actuar en beneficio de la convivencia. A pesar del paso del tiempo, esta afirmación no ha perdido vigencia:

“Los cambios tan rápidos de parámetros que estamos viviendo estos últimos años están confrontando a la sociedad en general, sus gestores en particular, a nuevos escenarios. Son situaciones tan nuevas que la tarea conceptual sobre cómo abordar estos nuevos contextos se torna una necesidad para la propia dinámica innovadora de la política”
(Zapata-Barrero, 2004, p.14)

La educomunicación, al basarse en el trabajo colaborativo y asumir una perspectiva social crítica, resulta de gran utilidad para la transmisión de valores relacionados con la construcción de la ciudadanía (Abellán y Mayugo, 2008). La creación de contenidos audiovisuales en grupo es un ámbito que, bien conducido, propicia abordar la convivencia en positivo a través del diálogo sobre conceptos como el civismo, la ética, el respeto a la alteridad, la identidad religiosa o la igualdad de género, por citar algunos ejemplos. Además, no cabe duda de su utilidad, en paralelo, para atajar las desventajas sociales de colectivos vulnerables a la exclusión tecnológica (Dopico, 2011).

En el ámbito escolar, la mayor parte de las iniciativas en pro de la integración de la población juvenil inmigrada se ha centrado en la formación del profesorado y en la creación de herramientas pedagógicas para utilizar en el aula convencional. En cambio, trabajar de forma directa sobre los procesos de sociabilidad, como se hace en los proyectos de educación mediática, no ha sido, en términos generales, una cuestión prioritaria. Hay centros escolares que, para solucionar el problema de la convivencia en las horas de recreo, se ciñen meramente a regular cuestiones relacionadas con la indumentaria -prohibiendo llevar ropa o complementos identificativos de colectivos específicos/tribus urbanas-, como si eliminando lo que puede verse a simple vista se evitara el conflicto. No obstante, también pueden encontrarse ejemplos de experiencias más acertadas, como las encaminadas a fomentar el contacto intercultural a partir de prácticas deportivas (Huertas, Ibiti, Reguero y Velásquez, 2009).

De hecho, la mayor parte de los proyectos educomunicativos que fomentan la interculturalidad se ubican fuera de la educación reglada. Parece que el ecosistema que mejor permite crecer a los proyectos educativos basados en la comunicación es aquel que no queda circunscrito a los requisitos de los planes de estudio. Tras estudiar las características de la educación no formal recogidas por Rodríguez y Aguaded (2011) y teniendo en cuenta los resultados de nuestro trabajo de campo, comprobamos cómo el hecho de no tener que limitarse a lugares y tiempos de programación específicos y el estar fuera de la estructura del sistema docente formal favorece la flexibilidad en todos los sentidos, propicia una mayor implicación por parte de los y las participantes y, además, permite el contacto inter-generacional.

La gran mayoría de estas iniciativas, tanto las incluidas como las no incluidas en la docencia formal, eluden actitudes discriminatorias. Por ejemplo, se suele evitar la palabra “extranjero/a” (en su lugar se habla de “adolescentes procedentes de diversas culturas” o “con bagajes culturales de otros lugares”, por citar dos ejemplos) o, entre las imágenes empleadas para su difusión, dominan las fotografías en las que se da visibilidad al trabajo en equipo con la máxima naturalidad. Además, en sus planteamientos es común insistir en que la integración sólo es posible con la ayuda del conjunto de la ciudadanía (autóctona y migrante). Es decir, parecen tener asumido una idea del cosmopolitismo alejada de los estereotipos y en línea con las opiniones de Hannerz (1996) y Bilbeny (2007), aunque también es cierto que no siempre resulta fácil llevarla a la práctica al 100% o, en otras palabras, resulta complicado mantener la coherencia durante el desarrollo de los proyectos.

Leiva (2012), a partir de un estudio de proyectos de educación mediática ligados a educación formal, señala que la interculturalidad practicada suele enfatizar

determinados aspectos culturales limitados al folclore y a cuestiones estéticas, en lugar de cuestionarse reflexiones de carácter ético y/o político. Este autor habla de una especie de “maquillaje intercultural”. Una idea que, según nuestros trabajos, ha calado en la percepción de los estudiantes, quienes acostumbran a usar el término de “diversidad cultural” vaciándolo de contenido o asociándolo casi de manera automática e unívoca al folclore: “mejoras tu manera de ver algo raro, como es comer hormigas” (chica ucraniana residente en Málaga desde hace 9 años, 17 años) o “aprendes tradiciones, música, bailes, comidas, idiomas...” (chico español residente en Madrid, 16 años). Se trata de citas textuales extraídas de un trabajo de campo propio realizado en 2010.

En lo que se refiere a la perspectiva de género, nuestros estudios sobre la práctica educomunicativa detectan deficiencias todavía más significativas. Tal y como advierte Giménez (2010), cuando se trabaja alrededor de la interculturalidad se corre el riesgo de confundir desigualdad de género con un valor diferencial cultural y, a pesar de ser una advertencia clara y decisiva, evitar esto no suele ser prioritario. La preocupación por un correcto tratamiento del género suele quedar relegada exclusivamente a aspectos formales y, además, no siempre se logra seguir una línea plenamente coherente. Una de las principales lagunas que hemos encontrado en nuestros trabajos de campo es la distribución de las tareas siguiendo los roles profesionales tradicionales. Por ejemplo, ellos siguen siendo los directores o técnicos de sonido, mientras que ellas son las maquilladoras, responsables de arte o actrices.

La información disponible en las Webs de este tipo de proyectos intenta ajustarse a las pautas del lenguaje inclusivo y al equilibrio representacional en la información visual, pero también se han hallado cuestiones que convendría mejorar. Por ejemplo, y en consonancia con lo apuntado en el párrafo anterior, en ocasiones, los roles que se muestran en las fotografías y vídeos reproducen los estereotipos de género y, en los textos escritos y audios, el lenguaje masculino -pretendidamente neutro- se impone en varias ocasiones.

A partir de las reflexiones de Leiva (2012), es posible diseñar una tipología de aspectos que deberían tenerse en cuenta en todo proyecto de educación mediática que aborda la interculturalidad con perspectiva de género. El personal responsable debe tener/asumir:

- Habilidades pedagógicas.
- Capacidad de actuar como mediador intercultural.
- Conocimiento suficiente sobre las culturas que entran en contacto así como del modo en que estas abordan las emociones.
- Actitud provocadora, que no evite el conflicto intercultural, y

- Valores éticos y predisposición moral en positivo.

A partir de nuestros estudios, se detecta que es muy difícil que se den todos estos aspectos al unísono. El desarrollo de estas iniciativas depende del clima creado en el grupo, de sus predisposiciones y actitudes, por lo que los equipos responsables tienen que tener herramientas y capacidad suficiente para reconducir las situaciones que se desvíen de lo planteado. Esta es probablemente una de las partes más difíciles. Incluso, hemos detectado cómo los responsables muchas veces acaban resignándose apelando a la idea de que la realidad social es inamovible. Pero, al mismo tiempo, lo cierto es que este tipo de actividades suele ser el resultado del trabajo de personas altamente motivadas y dedicadas, así, por ejemplo, es el perfil de los responsables de los dos proyectos tratados aquí. Sin embargo, y pese a que ninguno de ellos tiene formación concreta en este campo, no acuden a especialistas que puedan dar esa coherencia al proyecto. Si bien, ambos lo valorarían positivamente y achacan la no contratación a falta de fondos.

3. Aspectos metodológicos

Como ya se expuso en la introducción, los estudios de caso se escogen después de realizar mapeos de propuestas en marcha. Para la elección de los casos se tiene en cuenta, además del nivel de consolidación y estabilidad, el uso que se hace de las TICs tanto desde el punto de vista cuantitativo como cualitativo. Los dos estudios de caso expuestos aquí destacan ampliamente en este sentido.

KDM;²⁹ consistió en la creación de una serie de ficción pensada para ser emitida por internet (Web-serie), de la que se llegaron a hacer seis capítulos. Impulsado por el Ayuntamiento de Barcelona desde el Distrito de Sant Andreu, conjuntamente con la Direcció d'Immigració i Diàleg Intercultural, tuvo el apoyo del Colectivo Piloto -grupo interdisciplinario para el desarrollo de expresiones culturales- y Utopía Global -proyecto educativo y de intervención social-. Su ejecución fue responsabilidad del Laboratorio de Producción Audiovisual CINECITTÀ, del Espai Jove Garcilaso. Después de una fase de preparación y discusión del proyecto con jóvenes participantes (septiembre 2010 – marzo 2011), en abril del 2011 se estrenó la Web diseñada exclusivamente para abordar el casting del personal técnico y artístico. Durante el primer semestre de 2012 se realizaron talleres de formación y actividades directamente encaminadas a la producción de la Web-serie. El último capítulo se publicó en la red el 27 de febrero de 2013.

Para el desarrollo de este estudio de caso, además de analizar el contenido de los productos audiovisuales elaborados, se han realizado:

²⁹Más información en: <http://www.kdm.cat>(26 de septiembre de 2012)

- a) Varias entrevistas a Pablo Herrera, director de la iniciativa y del Laboratorio de Producción Audiovisual CINECITTÀ. La primera entrevista coincidió con el casting del personal técnico y artístico, es decir, se hizo en la primera fase de producción de la Web-serie (junio 2011) y el segundo encuentro coincidió con la grabación de la serie (julio 2012).
- b) Entrevistas a jóvenes participantes (junio 2012).
- c) Un miembro de nuestro equipo de investigación colaboró activamente durante la puesta en marcha del proyecto (entre septiembre de 2010 y marzo de 2011). Formaba parte de su tesis doctoral el realizar una observación participante de este tipo.
- d) En octubre de 2012 se hizo observación no participante de un día de grabación, registrándose información sobre las dinámicas de trabajo.

Por otra parte, el proyecto Identibuzz se articula a través de talleres exprés en los que las personas participantes aprenden a utilizar teléfonos móviles como herramientas de comunicación y grabación. Una vez finalizados los talleres, graban en su territorio experiencias y testimonios que sirven para construir vídeos documentales finales. El proyecto piloto de esta iniciativa se realizó en octubre de 2011 en Bilbao (barrio San Francisco) y en Lisboa (barrio Mouraria). Una segunda fase (2012/13) se ha llevado a cabo en las ciudades vizcaínas de Getxo y Ermua, además de en la comarca guipuzcoana de Tolosaldea. Ha recibido subvenciones por parte del Departamento de Cultura del Gobierno Vasco (dentro del Programa *Fábricas de creación*) y de los ayuntamientos donde se ha desarrollado. Los proyectos corren a cargo de la empresa Ubiqua, Tecnología, Ideas y Comunicación.

Para el desarrollo de este estudio de caso, se han realizado:

- a) Dos entrevistas a la persona responsable del mismo (José Luis Roncero), en octubre de 2012 y marzo de 2013 respectivamente.
- b) Una entrevista a un joven participante en noviembre de 2012.

En las entrevistas a las personas responsables se trataron estos cuatro bloques temáticos:

- a) *Datos básicos* (aspectos que se han considerado a la hora de elegir el nombre, perspectivas con las que se asume la interculturalidad y el género, criterios para determinar la lengua vehicular del proyecto, motivos por los que se ha considerado pertinente el uso de las TICs, relación con las instituciones impulsoras).
- a) *Planteamientos previos para el logro de los objetivos* (cómo se prevé trabajar alrededor de interculturalidad/género, cómo se plantea gestionar la participación, presencia de personal experto para planificar y guiar debates y reflexiones).

a) *Ejecución* (cómo se busca el equilibrio por edades, sexo y origen entre las personas participantes, tipo de estructura del equipo de trabajo – jerárquica u horizontal-, criterios de distribución de tareas).

b) *Contenido de la Web del proyecto* (criterios de selección, público al que se dirige, inclusión de publicidad, tratamiento de los temas interculturales y de género, uso de plataformas participativas digitales y aprovechamiento de las redes sociales).

Las entrevistas a participantes sirvieron para complementar la información aportada por el personal responsable. Además, también se analizó su entorno familiar y amistoso (relaciones interculturales y de género), así como su consumo de la Web 2.0, haciendo especial hincapié en la sociabilidad digital. Todos ellos son aspectos que forman parte de nuestro tema de análisis, ya que estos estudios de caso se enmarcan en un proyecto de investigación más amplio.

4. Características más destacadas de los proyectos analizados

KDM;) consiste en la creación de una Web-serie (ficción pensada para ser consumida directamente en Internet) realizada por y para jóvenes (14 a 18 años). En los guiones se quiere reflejar las vivencias y las relaciones entre adolescentes con diferentes raíces culturales. A la hora de escoger el nombre (que se podría traducir por “¿quedamos?”) se tuvo en cuenta que es una palabra creada por la juventud (la que se emplea para establecer citas con amistades mediante mensajes SMS), que es neutra desde el punto de vista lingüístico (se puede leer tanto en catalán como en español) y que alude a un hecho positivo (las relaciones amistosas).

La principal característica de este proyecto es que ofrece un elevado nivel participativo. Ya en su inicio, en lugar de presentar una propuesta cerrada, los organizadores plantearon un proyecto abierto a la discusión a un grupo de jóvenes que acabó definiéndose como “grupo motor”. Por ejemplo, en esa fase, se rechazó el nombre propuesto (PH, Pequeño Hermano) ya que las personas participantes de esos encuentros se mostraron muy críticas por su proximidad con un programa de éxito en la televisión española en aquel momento (Gran Hermano) y por el hecho de que recordara también un símbolo químico (pH, potencial de hidrógeno). Este interés por implicar al máximo a los y las jóvenes es, al mismo tiempo, una buena estrategia para ganar su fidelidad y, así, garantizar la continuidad de un proyecto como este cuya ejecución se prolonga más allá del año. Además, la iniciativa también contempló en su inicio una importante campaña de difusión por centros educativos de Barcelona.

Identibuzz se define como un proyecto participativo de comunicación que trata de representar las nuevas relaciones que se establecen en distintos territorios y de cómo estas relaciones contribuyen a la creación de nuevas identidades híbridas provocadas por la multiculturalidad. Pero, además de la co-creación de contenidos, la idea de

profesionalidad o capacitación técnica, conseguir que las personas que participan adquieran conocimientos básicos sobre las tecnologías comunicativas y la narrativa audiovisual, también es un objetivo clave. Las experiencias analizadas han consistido en la elaboración de documentales sobre la convivencia intercultural a partir de la realización de entrevistas a personas de diferentes orígenes residentes en los barrios escogidos para el proyecto, tras la realización de “talleres exprés” destinados a enseñar a manejar los teléfonos móviles para grabar. Es decir, las fases son: formación, grabación, post-producción y difusión en la web. Cada experiencia produce una amplia lista de contenidos (el documental específico, además de micro-videos o tráileres y las entrevistas registradas en cada ocasión).

A diferencia de KDM;), Identibuzz no se centra en una franja de edad concreta, lo que propicia el encuentro intergeneracional, otro elemento clave en la búsqueda de cohesión social. El nombre completo es Identibuzz. Zumbidos de identidades híbridas. Como puede comprobarse, Identibuzz es el resultado de la combinación de los conceptos “identidades” y “zumbidos”. Según José Luis Roncero: “es un proyecto que, como su nombre indica, trata de identidades y de identificar esos zumbidos, esos ruidos, que existen en los barrios, de ahí el término utilizado”.

Entre los aspectos negativos que se desprenden de ambos análisis, destaca lo siguiente. Por un lado, falta de profundización sobre la interculturalidad. Se detecta como tendencia la consideración de que la mera participación de personas procedentes de distintos países, o dar visibilidad a rostros diversos en los productos audiovisuales, ya imprime el carácter intercultural, como si no fuera necesario entrar a reflexionar sobre cuestiones éticas en, por ejemplo, la elaboración de los guiones técnico-literarios. Incluso, como ocurre en el caso de KDM;) –aunque, eso sí, de forma puntual-, se llegan a detectar estereotipos racistas en el análisis del contenido del material audiovisual creado³⁰. Se corrobora así la preocupación apuntada por Leiva (2012) acerca del “mal uso” de la noción de “diversidad cultural”.

Pero, todavía resulta más llamativa la falta de consideración de la igualdad de género, a pesar de la advertencia de Giménez (2010). La reducción de la perspectiva de género a la presencia de mujeres en el grupo es una constante, incluso este tema puede asociarse automáticamente con la cuestión de las cuotas de presencia en aras de la paridad. En cambio, apenas se entra en el cuestionamiento de los roles y/o estereotipos basados en el género. Así, por ejemplo, se reproducen roles tradicionales

³⁰ Es el caso concreto de un vídeo del taller de actuación en el que un personaje entrevista a un manifestante en un acto reivindicativo sobre los derechos inmigrantes. El presentador acaba atacando verbalmente los derechos de este colectivo. Si bien se trata de un ejercicio de improvisación, ha sido editado y puesto en abierto en el web-site del proyecto, lo que tiene una serie de implicaciones.

(ellas: maquillaje y vestuario, y ellos: técnicos de sonido y cámaras) o se detectan experiencias que resultan contradictorias. Por ejemplo, en los ensayos de KDM;), se recrearon estas dos situaciones. En una de ellas, una mujer explica a su pareja su deseo de ser taxista y, en otra, una mujer le pregunta a su pareja qué quiere que le prepare para desayunar antes de irse él al trabajo. Es evidente que se han de evitar este tipo de incoherencias o discontinuidades.

Y, por último, el tercer aspecto cuya gestión también resulta compleja es el de la lengua. La gestión lingüística dificulta los encuentros de trabajo pero también la realización de los productos audiovisuales. El uso de lenguas diversas conlleva gastos de traducción e interpretación, lo que puede influir negativamente en el contenido de los vídeos al provocar desequilibrios en las realidades representadas.

5. Reflexión final: Ideas para una guía de buenas prácticas

Las principales conclusiones, de cara a la publicación de esa guía de buenas prácticas que indicábamos al inicio de este texto, apuntan las siguientes ideas-fuerza. No cabe duda de que la educación mediática es una herramienta muy útil para la construcción de la ciudadanía, tanto en el marco escolar como fuera del mismo. Sin embargo, resultan iniciativas muy difíciles de ejecutar, ya no sólo por la falta de recursos económicos y humanos que pueda darse –sobre todo, en un contexto de crisis económica como es el actual- sino también porque han de garantizar una discusión y reflexión seria en torno a nociones muy complejas, para el que no se tienen siempre todas las habilidades y conocimientos que Levia (2012) enuncia como imprescindibles. Además, si el proyecto va dirigido a la juventud, la cuestión adquiere matices específicos a considerar. Es en la juventud, por la necesidad de reafirmarse ante el otro, cuando suelen darse comportamientos más extremos y más variables (Coleman, 1985); sin olvidar las diferencias de género, pues la adolescencia femenina sigue estando más vinculada al mundo privado que la masculina (Feixa, 2006).

Al margen de esta reflexión global, y con la intención de contribuir en el buen funcionamiento de este tipo de iniciativas, se recogen aquí las principales propuestas que resultan de las investigaciones que venimos realizando. Para que los proyectos sean efectivos, resulta necesario:

- *tener definidos claramente los objetivos de forma previa*, para lo que se aconseja disponer de personal asesor especializado en diversas disciplinas (antropología, sociología, comunicación,...), que ayuden a diseñar cómo tratar aspectos tan complejos como la religión, la etnia o el género de una forma adecuada.
- *trabajar interculturalidad y género de manera simultánea*. Es necesario propiciar la interacción entre diferentes culturas considerando, al mismo tiempo, las

cuestiones de género. La finalidad es evitar que la discriminación pueda ser confundida con un hecho cultural diferencial.

Otros trabajos propios sobre muestras poblacionales de jóvenes nos alertan de que esto es fundamental. Destacaremos aquí tres argumentos que avalan esta necesidad. En primer lugar, la experiencia migratoria suele contribuir a infravalorar la cuestión de género entre las mujeres. “En comparación con mi país, aquí no hay discriminación” es la frase que puede resumir este tipo de actitud. Si bien es cierto que la legislación española en materia de derechos igualitarios está más avanzada que en algunos de los países de los que proceden, esta “igualdad formal” no puede asociarse automáticamente con “igualdad real”. En segundo lugar, se detecta que las tareas domésticas suelen estar asignadas en función de los estereotipos genéricos tradicionales. Y, en tercer lugar, en colectivos como el chino o el magrebí el contacto amistoso intercultural es especialmente difícil, especialmente con pares del otro sexo.

- *Diseñar estrategias que incentiven la participación activa de las personas participantes y, al mismo tiempo, evitar la generación/difusión de contenidos xenófobos y/o sexistas.* Así, por ejemplo, los proyectos que den opción a que jóvenes escriban comentarios y/o publiquen material en Internet precisan de mecanismos de control y supervisión. A partir de nuestros estudios, se han detectado tres modalidades de funcionamiento: filtrar todo tipo de información, dar prioridad a los encuentros presenciales en una primera fase de manera que quede garantizado un contenido de calidad en una fase participativa digital posterior y, por último, dar sólo cabida a jóvenes que forman parte del proyecto.

- *Gestionar la “diversidad lingüística”* es una de las cuestiones más complejas, sobre todo en aquellos contextos donde conviven diferentes lenguas en desigualdad de condiciones, como sucede en Cataluña o el País Vasco. Es necesario definir estrategias claras en este sentido y, además de impedir que la lengua pueda ser paradójicamente un obstáculo, asegurar la coherencia a lo largo de toda la ejecución.

- *Considerar también la necesidad de reflexionar sobre cómo abordan los medios de comunicación la alteridad.* Sabemos del poder de los medios a la hora de construir imaginarios sociales (Huertas, 2002), pero ninguno de los proyectos educocomunicativos registrados en nuestros mapeos se enfoca, ni total ni parcialmente, hacia el aprendizaje de una buena recepción mediática. Este tipo de reflexiones también serían de gran ayuda para despertar la creatividad de nuevas narrativas.

- *Reflexionar sobre la necesidad de dirigir estas propuestas hacia colectivos concretos, y no hacia la población migrante en general.* En el contexto migratorio español, las relaciones que se perfilan como algo más sencillas son las que

se producen entre latinoamericanos/as y autóctonos/as; por lo tanto, habría que trabajar más pensando en el resto (incluyendo las relaciones entre culturas diferentes a la española). Desde otros puntos de vista, también advertimos la necesidad de dar prioridad a los y las jóvenes que vivieron su infancia en el país de origen y a las chicas que conviven con su pareja. Estos dos últimos grupos sociales son los que parecen mostrar los procesos de adaptación más difíciles.

En el caso de las iniciativas dirigidas de forma específica a jóvenes, además, cabe añadir la necesidad de:

- *Informar a las familias sobre los objetivos y dinámicas de estos proyectos.* Algunos progenitores pueden mostrarse recelosos ante la posibilidad de que sus hijos/as participen en este tipo de actividades y conviene también lograr implicarles de alguna manera.

- *Dirigirse también a jóvenes no escolarizados.* Este tipo de prácticas, al ser común tener alguna relación más o menos directa con centros escolares, suelen dejar al margen a adolescentes que abandonaron los estudios (o que, sencillamente, nunca estuvieron escolarizados/as).

Bibliografía

ABELLÁN, Gemma y MAYUGO, Carme. **La dimensión comunitaria de la educación en comunicación.** Revista Comunicar, Huelva (España), vol. XVI, nº31, 129-136, 2008. Disponible en: [http://www.revistacomunicar.com/numeros_anteriores/archivospdf/31/c31-2008-01-016.pdf]. Acceso: 25 de octubre de 2011.

BILBENY, Norbert. **La identidad cosmopolita. Los límites del patriotismo en la era global.** Barcelona: Kairós, 2007.

COLEMAN, John C. **Psicología de la adolescencia.** Madrid: Taurus Ediciones, 1985.

DOPICO RODRÍGUEZ, Eduardo. **Alfabetización intercultural con herramientas digitales.** En: Congreso Internacional de Educación Mediática y Competencia Digital, Universidad de Valladolid, (Campus de Segovia), 2011. Disponible en: [http://educacionmediatica.es/comunicaciones/Eje%203/Eduardo%20Dopico%20Rodríguez.pdf]. Acceso: 4 de febrero de 2012.

FEIXA, Carles. **De jóvenes, bandas y tribus.** Barcelona: Ariel, 2006.

GARCÍA GARCÍA, N. (2012). *Percepció dels catalans sobre la immigració.* Barcelona: Centre d'Estudis d'Opinió (CEO). Retrieved from <http://ceo.gencat.cat/ceop/AppJava/export/sites/CEOPortal/estudis/monografies/contingut/immigracio.pdf>

GIMÉNEZ, Carlos. **El interculturalismo: Propuesta conceptual y aplicaciones prácticas.** Bilbao: Ikuspegi, Observatorio Vasco de Inmigración, 2010. Disponible en: [http://www.ikuspegi-inmigracion.net/documentos/investigacion/es/ikuspegi_cuaderno2cas.pdf]. Acceso: 15 de febrero de 2012.

GUALDA CABALLERO, Estrella (2008). **Identidades, autoidentificaciones territoriales y redes sociales de adolescentes y jóvenes inmigrantes.** Portularia, vol. VII, nº 1, 111-129, 2008. Disponible en:

- [<http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2797213>]. Acceso: 20 de octubre de 2011.
- HANNERZ, Ulf. **Conexiones transnacionales. Cultura, gente y lugares**. Madrid: Cátedra, 1998.
- HUERTAS, Amparo; FLEISCHMAN, Luciana; IBITI, Adriana, SÁEZ, Chiara y VELÁSQUEZ, Luis Felipe. **Juventud, migración y cohesión social. Las relaciones entre los adolescentes migrantes y autóctonos (de entre 15 y 19 años) en el tiempo libre**. Informe de una investigación financiada por el Ministerio de Trabajo e Inmigración/Observatorio Permanente de la Inmigración, 2010.
- HUERTAS, Amparo; IBITI, Adriana; REGUERO, Núria y VELÁSQUEZ, Luis Felipe. **Cohesió social i Joventut. Consum mediàtic i pràctiques culturals dels joves – migrants i autòctons- a Catalunya**. Informe de una investigación financiada por el Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, 2009.
- HUERTAS BAILÉN, Amparo. **La audiencia investigada**. Barcelona: Gedisa, 2002.
- LEÓN DEL BARCO, Benito, FELIPE, Elena, GÓMEZ, Teresa, GOZALO, Magdalena y LATAS, Carlos. **Socialización y autoconcepto en una muestra de alumnos inmigrantes marroquíes**. Apuntes de psicología, vol.24, nº 1, 53-65, 2007. Disponible en: [<http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2351000>]. Acceso: 20 de octubre de 2011.
- LEIVA OLIVENCIA, Juan José (2012) "La formación en educación intercultural del profesorado y la comunidad educativa", en *Revista Electrónica de Investigación y Docencia (REID)*, Número Monográfico, Octubre, 2012, 8-31.
- PERUZZO, Cicília (2008). **Conceitos de comunicação popular, alternativa e comunitária revisitados. Reelaboraões no setor**. Palabras Clave, vol. 11, nº 2 (diciembre), 367-379, 2008. Disponible en: [<http://dikaion.unisabana.edu.co/index.php/palabraclave/article/view/1503/1690>]. Acceso: 21 de junio de 2011.
- REQUENA, Félix. **Amigos y redes sociales**. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas. Siglo XXI, 1994,
- RODRÍGUEZ VÁZQUEZ, Francisca María y AGUADED GÓMEZA, José Ignacio (2011). **La educación mediática como eje de transmisión de valores interculturales en contextos no formales**. En: Congreso Internacional de Educación Mediática y Competencia Digital, Universidad de Valladolid, (Campus de Segovia), 2011. Disponible en: [<http://educacionmediatica.es/comunicaciones/Eje%203/Francisca%20María%20Rodríguez%20Vázquez%20-%20José%20Ignacio%20Aguaded%20Gómez.pdf>]. Acceso: 4 de febrero de 2012.
- ZAPATA-BARRERO, Ricard (2004). **Multiculturalidad e inmigración**. Madrid: Editorial Síntesis, 2004.

Modulació i portes d'accés. Estudiants a la Universitat de València en el marc de la Xarxa Vives

Fátima Perelló Tomás
Departament de Sociologia i Antropologia Social
Universitat de València
fatima.perello@uv.es

Resum

En el marc de les dades disponibles referides al conjunt de les universitats de la Xarxa Vives, aquesta comunicació se centra en l'anàlisi de la situació del col·lectiu d'estudiants a la Universitat de València i les seues possibilitats ocupacionals de futur en el marc de l'actual crisi econòmica global. El període objecte d'estudi avarca des del curs 2002-2003 al 2010-2011. La metodologia a emprar és del tipus quantitativa – descriptiva i està basada en les fonts estadístiques oficials proporcionades pel Servei d'Anàlisi i Planificació (SAP) de la Universitat de València. Es considerarà el factor gènere com a variable independent fonamental de l'anàlisi, sense oblidar ni el factor generacional ni el relatiu a la classe social. Forma part d'un estudi més ample finalitzat en desembre de 2012 i que porta per títol *Asimetries de Gènere a la Universitat de València*³¹.

La comunicació abordarà els següents aspectes, tant des d'una perspectiva diacrònica com sincrònica:

- En primer lloc, la presentació de les característiques de més relleu relatives a l'estructura sociodemogràfica del grup d'estudiants de la Universitat de València, l'evolució de la modalitat d'accés a les distintes titulacions, així com el règim de dedicació als estudis.

En segon, la descripció analítica de les dades estadístiques més significatives en relació a la segregació horitzontal per sexe que s'hi produeix en les distintes àrees (o branques) de coneixement i titulacions, incloent tant les llicenciatures i diplomatures com els nous graus de recent implantació.

- En tercer lloc, l'exposició de les tendències més significatives relatives al ingrés en els cursos de postgrau i màsters oficials, atenent a una perspectiva de gènere, i a alguns dels principals aspectes relacionats amb l'inici de l'activitat investigadora a través dels programes de doctorat.
- Finalment, s'esbossaran algunes conclusions relatives a les transformacions recents en la modulació formativa de les i els estudiants, així com la seua interdependència amb una realitat ocupacional en crisi que visibilitza el

³¹ L'estudi va ser encarregat per la Unitat d'Igualtat vinculada al Vicerectorat de Cultura, Planificació i Igualtat de la Universitat de València.

desequilibri existent entre el potencial formatiu de la joventut universitària valenciana i el seu potencial executiu a l'hora d'accedir al mercat laboral.

Paraules clau:

Formació universitària. Branques de coneixement. Desigualtats socials.

1. Introducció. Estructura sociodemogràfica y modalitat d'accés

La demanda efectiva global de les universitats públiques presencials a Espanya ha sofert una reducció de la matrícula oficial en els estudis de grau del 17% del curs 1998/99 al curs 2008/09. En el conjunt de les universitats públiques de la Comunitat Valenciana, aquesta disminució ha estat significativament menor, en assolir la xifra del 8%, probablement perquè inclou universitats valencianes de creació recent (Hernández Armenteros-CRUE 2010: 31). Aquest fenomen generalitzat al llarg del territori nacional es constata igualment a la Universitat de València: en una dècada, del curs 1998/99 al curs 2008/09, la matrícula oficial en aquest nivell d'estudis universitaris va disminuir un 16%. No obstant això, aquest baixada s'ha alentit notablement a partir del curs 2002/03. De fet, des d'aquest últim curs de referència fins al 2010/11, la reducció de la matrícula oficial a la Universitat de València ha estat només de 941 estudiants, cosa que ha representat una reducció del 2%, una xifra molt allunyada de la que es registrava en tenir com a punt de referència les dades del curs 1998/99.

A més d'alguns elements vinculats a la política universitària espanyola en matèria d'ampliació de l'oferta de titulacions noves o la creació de noves universitats, convé no oblidar que a la base d'aquest procés hi ha un factor purament demogràfic: la brusca disminució de l'índex sintètic de fecunditat i la ràpida caiguda del nombre mitjà de fills/filles per dona que hi ha a Espanya des del 1990, per sota del llindar de reemplaç poblacional i que assoleix la xifra d'1,2 fills/filles per dona el 1994, tant en el conjunt nacional com a la Comunitat Valenciana. La conseqüència d'aquest fenomen és la reducció dràstica de la població juvenil que accedeix als estudis universitaris a partir del 2008.

Quant a la composició per sexe, el curs 2009/10, el 56% de l'alumnat pertanyent a les universitats de la Xarxa Vives eren dones. Del conjunt de les universitats pertanyents a aquesta xarxa, les més feminitzades eren la Universitat d'Andorra (68% de dones estudiant), la Universitat Internacional de Catalunya (65%), la Universitat de Vic i la Central de Barcelona (ambdues amb un 63%); finalment, la Universitat Autònoma de Barcelona (61%) i la Universitat de València (58%); entre les més masculinitzades hi havia la Universitat Miguel Hernández (amb un 49% d'estudiants dones), la Politècnica de València (37% de dones) i la Politècnica de Catalunya (on les dones representaven només el 31%).

De fet, la presència majoritària de dones entre la població estudiantil de la Universitat de València s'ha consolidat des de l'última dècada del segle XX. No obstant això, la seua presència relativa en aquesta ha variat des del curs 2002/03 fins a l'actualitat.

Taula 1. Evolució de la matrícula de grau de la Universitat de València per sexe. Del curs 2002/03 al curs 2010/11.

CURS	DONES		HOMES		TOTAL
	Absoluts	%	Absoluts	%	
2002/03	30.419	65	16.570	35	46.989
2003/04	30.136	65	16.352	35	46.488
2004/05	29.293	64	16.389	36	45.682
2005/06	28.908	64	16.587	36	45.495
2006/07	28.660	63	16.914	37	45.574
2007/08	28.014	61	17.717	39	45.731
2008/09	27.148	59	18.667	41	45.815
2009/10	26.996	58	19.362	42	46.358
2010/11	27.290	59	18.758	41	46.048

Font: Servei d'Anàlisi i Planificació. Universitat de València. Elaboració pròpia. Per al curs 2010/11: Servei d'Anàlisi i Planificació, *Recull de dades estadístiques 2010/11*, Universitat de València, 2012. [Accés en <http://www.uv.es/sap>].

Com mostra la Taula 1, les dones encara representen una proporció superior a la dels homes en el col·lectiu d'estudiants, però no tan acusada com la que es va registrar fins al curs 2003/4, moment en què la seua presència va assolir el percentatge del 65% enfront del 35% dels homes estudiants. Des d'aquell curs fins al 2010/11 s'ha produït una caiguda gradual de la matrícula femenina i un augment de la masculina, fins a arribar a assolir les xifres del 59% de dones i el 41% d'homes.

És indubtable que la variable edat pot proporcionar una imatge més concreta dels canvis experimentats en relació amb la situació de les estudiantes i dels estudiants de la Universitat de València els últims vuit cursos. Aquesta anàlisi permet apreciar petites diferències entre els sexes, però que són significatives per comprendre els processos de canvi en què està immersa la Universitat. A la Taula 2 es presenta l'evolució de la matrícula de grau atenent la distribució segons sexe i grans cohorts d'edat, del curs 2002/03 al curs 2009/10.

Taula 2. Evolució de la matrícula de grau de la Universitat de València segons sexe i cohort d'edat (%). Del curs 2002/03 al curs 2009/10.

		< de	de 25 a	de 31 a	> de 40	NS	TOT
2002/03	HOMES	70%	18%	4%	2%	1%	100
	DONES	78%	16%	3%	2%	1%	100
2003/04	HOMES	67%	23%	7%	3%	0%	100
	DONES	76%	18%	4%	2%	1%	100
2004/05	HOMES	67%	22%	7%	3%	0%	100
	DONES	75%	18%	4%	2%	1%	100
2005/06	HOMES	66%	22%	7%	4%	0%	100
	DONES	74%	18%	5%	2%	1%	100
2006/07	HOMES	66%	22%	8%	4%	1%	100
	DONES	73%	19%	5%	3%	1%	100
2007/08	HOMES	65%	21%	8%	4%	1%	100
	DONES	71%	19%	6%	3%	1%	100
2008/09	HOMES	70%	15%	8%	5%	2%	100
	DONES	75%	14%	6%	4%	2%	100
2009/10	HOMES	72%	14%	9%	5%	0%	100
	DONES	76%	13%	7%	4%	0%	100

Font: Servei d'Anàlisi i Planificació. Universitat de València. Elaboració pròpia.

Com s'hi pot observar, el major contingent de les i dels estudiants es concentra en el grup d'edat menor de 25 anys. Ara bé, si el curs 2002/03, del total de dones matriculades, el 78% tenia menys de 25 anys, els cursos següents aquesta proporció va decreixent fins a arribar al nivell més baix de la sèrie el curs 2007/08 (amb un 71%), moment en què es produeix un repunt que permet arribar al curs 2009/10 amb un 76% de dones menors de 25 anys sobre el total del col·lectiu femení. En el cas dels estudiants homes, el procés és semblant: el curs 2002/03, el 70% d'ells se situava per sota dels 25 anys d'edat; els cursos posteriors s'observa una disminució de la seua presència relativa en aquest grup d'edat fins al curs 2007/08 (65%); i a partir d'ací es torna a constatar un increment que porta, el 2009/10, a un percentatge del 72% d'homes menors de 25 anys amb relació al conjunt del col·lectiu masculí d'estudiants.

Aquesta pauta està íntimament relacionada amb el pes poblacional relatiu de dones i homes estudiants en els restants grups d'edat. A l'inici de la sèrie analitzada, el 16% del total de les dones tenia entre 25 i 30 anys, el 3% entre 31 i 40 anys, i les majors de 40 anys representaven només el 2% del conjunt. El curs 2007/08, moment de màxima disminució de les menors de 25 anys, s'incrementen les proporcions en la resta de les cohorts d'edat: el 19% de dones estan en la de 25 a 30 anys, el 6% en la de 31 a 40 anys i el 3% en la de majors de 40 anys. És a dir, al llarg de sis cursos es produeix una disminució de set punts percentuals en el grup de dones menors de

25 anys, ja que durant aquest temps ha augmentat la proporció en la resta dels grups d'edat entre un i tres punts percentuals. De manera significativa, el curs 2009/10, el repunt que experimenta la cohort menor de 25 anys s'alimenta estadísticament de la disminució que s'observa en la que va dels 25 als 30 anys (sis punts menys), ja que els grups majors de 31 anys eleven els seus efectius en un punt percentual.

Quant al col·lectiu d'homes estudiants, el curs 2003/04, el 18% d'ells estava entre els 25 i els 30 anys, el 4% entre els 31 i 40 i el 2% eren majors de 40 anys. Igual que passava en el cas de les dones, la disminució que s'observa en el grup de menors de 25 anys el curs 2007/08 està relacionat amb la proporció que assolixen la resta de les cohorts d'edat: el 21% en la que va dels 25 als 30 anys, el 8% en la de 31 a 40 anys i el 4% en la majors de 40 anys. No obstant això, a diferència del que es podia detectar en el col·lectiu femení, la disminució en aquest període de temps és només de cinc punts percentuals en el grup d'homes menors de 25 anys (dos menys que en el cas de les dones) i, en relació amb tots els cursos anteriors, els grups d'edat masculins que més augmenten la seua presència són els que superen els 31 anys d'edat, doblant la proporció que tenien el curs 2003/04. El curs 2009/10, l'augment dels menors de 25 anys amb relació al curs 2007/08 també és atribuïble estadísticament a la menor proporció que assolix el grup que va dels 25 als 30 anys, si bé, en aquest cas, la disminució és de set punts percentuals (un més que el que experimentava el col·lectiu femení), mentre que les cohorts de més de 31 anys augmenten la seua presència en un punt percentual.

La conclusió de l'anàlisi fins al curs 2009/10 és que, encara que les tendències generals observades en relació amb els grans grups d'edat són semblants en el col·lectiu femení i en el masculí, tot sembla indicar que la proporció d'homes matriculats majors de 31 anys es produeix abans i de manera més intensa que en el cas de les dones. No obstant això, el curs 2010/11 es produeix una incorporació de dones majors de 46 anys que supera la proporció global de dones en el conjunt del col·lectiu d'estudiants, cosa que podria donar lloc a un canvi de tendència en el futur.

En conseqüència, pel que fa a la composició per edat, convé destacar tres aspectes que es constaten al llarg de l'etapa objecte d'anàlisi: en primer lloc, que la matrícula de la Universitat de València es nodreix majoritàriament de persones joves; en segon, i com a resultat de la feminització del col·lectiu d'estudiants, que aquest tret s'observa de manera més acusada entre les dones que entre els homes; en tercer lloc, que es dona un increment sostingut de la matrícula en edats més madures, especialment entre els homes, encara que és possible que a llarg termini aquesta tendència tinga el mateix grau d'importància entre les dones.

L'estructura del col·lectiu d'estudiants segons cohorts d'edat guarda una estreta relació amb la modalitat d'accés a la universitat. Les dades de la Taula 3 mostren l'evolució de la modalitat d'ingrés utilitzada pels estudiants universitaris.

Les diferències més destacades entre sexes es donen en l'accés a través de les titulacions tècniques de formació professional superior i de les proves d'accés per a majors de 25 anys. En el cas de les dones, la distància percentual entre ambdues formes d'ingrés és major que en el col·lectiu dels homes. Així, el curs 2003/04, el 8% d'elles havien accedit a la universitat via cicles formatius i només el 2% mitjançant les proves d'accés per a majors de 25 anys. Aquesta distància es manté pràcticament inalterada al llarg dels successius cursos, encara que es redueix lleugerament al final: el curs 2009/10, la distància entre ambdues modalitats d'accés és de cinc punts percentuals. Quant al conjunt dels homes, el curs 2003/04, el 6% havien accedit a la Universitat de València via formació professional i el 3% mitjançant la superació de la prova per a majors de 25 anys. També en aquest col·lectiu la distància entre ambdues formes d'ingrés, encara que canvien les xifres, es manté bastant estable al llarg d'aquesta etapa. El curs 2009/10 es continua trobant una distància de tres punts percentuals, encara que han disminuït les proporcions relatives: el 5% ingressen a través de la formació professional i el 2% per mitjà de la superació dels exàmens per a majors de 25 anys.

Taula 3. Evolució de la matrícula de grau segons sexe i modalitat d'accés a la Universitat de València (%). Del curs 2002/03 al curs 2009/10.

		Proves d'accés a la universitat	COU o batxillerat LOGSE	Formació professional	Majors de 25 anys	Altres	TOTAL
2002/03	HOMES	85%	2%	6%	3%	4%	100%
	DONES	85%	2%	8%	2%	3%	100%
2003/04	HOMES	84%	2%	6%	4%	5%	100%
	DONES	83%	2%	8%	2%	5%	100%
2004/05	HOMES	83%	2%	6%	3%	6%	100%
	DONES	83%	2%	8%	1%	6%	100%
2005/06	HOMES	83%	2%	5%	3%	6%	100%
	DONES	82%	2%	7%	1%	7%	100%
2006/07	HOMES	84%	2%	5%	3%	6%	100%
	DONES	84%	2%	7%	1%	6%	100%
2007/08	HOMES	83%	2%	6%	3%	6%	100%
	DONES	84%	2%	7%	1%	5%	100%
2008/09	HOMES	83%	1%	5%	3%	7%	100%
	DONES	84%	2%	6%	1%	7%	100%
2009/10	HOMES	84%	1%	5%	2%	8%	100%
	DONES	84%	1%	6%	1%	7%	100%

Font: Servei d'Anàlisi i Planificació. Universitat de València. Elaboració pròpia.

Aquesta situació permet tornar a plantejar la idea que la pèrdua d'efectius poblacionals de les cohorts més joves a la Universitat des del curs 2002/03 fins a l'actualitat (un 2%) es pot pal·liar, en certa mesura, a través de nínxols alternatius d'estudiants entre les cohorts més madures. Gràcies a l'oferta de noves titulacions, a la necessitat de promocionar laboralment o de reorientar el currículum professional, al desig d'anar per primera vegada a la universitat o de retornar-hi, és probable que la matrícula dels majors de 25 anys o dels qui hi accedeixen via cicles formatius, així com dels qui ja tenen una titulació universitària i es matriculen en una altra de diferent, pugui augmentar lleugerament els pròxims anys, encara que no fins el punt de reposar les pèrdues que ha experimentat la matrícula de la quota general prenent com a punt de referència les dades del final de la dècada dels noranta del segle XX.

2. Titulacions i segregació horitzontal

Els indicadors consultats vinculats al rendiment acadèmic en el nivell d'ensenyament superior continuen mostrant millors resultats entre les dones: en general, tenen notes d'accés a la universitat més altes, cursen en major proporció que els estudiants homes els graus, les llicenciatures o les diplomatures que han triat en primera opció, i tenen una taxa d'abandó dels estudis comparativament més baixa que aquests i unes taxes de graduació i d'eficiència més elevades. L'any acadèmic 2007/08, la nota mitjana global de les dones que van ingressar a la Universitat de València va ser de 6,78 punts; una xifra lleugerament inferior a la de cursos anteriors, però superior en 10 dècimes a la dels homes. El curs 2006/07, la taxa d'abandó, és a dir, la relació entre el nombre d'estudiants d'una cohort de nou ingrés que haurien d'haver obtingut el títol en un curs concret i no s'han matriculat aquest curs ni el següent, en les dones va ser del 24% i en els homes del 33%. La taxa de graduació del curs anterior, que expressa el percentatge d'estudiants que han acabat els estudis en el temps previst o un curs després, va ser del 48% en el cas d'elles i del 34% en el d'ells. Finalment, la taxa d'eficiència, que mesura la relació percentual entre el nombre de crèdits de què s'hauria d'haver matriculat el conjunt d'estudiants en un curs acadèmic concret i el nombre total de crèdits de què realment s'han matriculat, es va situar el curs 2006/07 en el 75% per al col·lectiu femení i en el 73% en el masculí. És molt possible que aquestes característiques s'hagen mantingut els cursos acadèmics posteriors, però no s'ha pogut accedir a les dades desagregades per sexe dels indicadors que s'acaben de descriure.

L'aposta estratègica per la formació que estan efectuant les dones es mostra tant en l'elevació del seu nivell educatiu com en el millor rendiment que semblen tenir,

comparat amb el dels homes, en cada etapa del sistema educatiu. Tot i aquests avanços significatius, la diferenciació de gènere ha variat poc quant al tipus d'estudis triats en el nivell universitari i en les etapes formatives prèvies. La feminització i la masculinització selectiva de determinades titulacions tendeixen a reproduir-se al llarg del temps, encara que els nous graus estan introduint unes lleugeres variacions molt interessants que s'analitzaran més avall més detalladament (Institut de la Dona 2010: 29).

BRANCA D'ARTS I HUMANITATS³²

En efecte, l'àrea d'Art i Humanitats, que engloba estudis de filologia (Alemany, Anglès, Francès, Català, Italià, Clàssiques, Hispàniques), a més de Traducció i Mediació Interlingüística, Filosofia, Història i Història de l'Art, presenta una clara feminització. No obstant això, com passa amb tot fenomen social producte d'una generalització, es tracta d'una afirmació que necessita ser matisada.

Des del curs 2003/04 fins a l'actualitat, les especialitats de Filologia sempre han superat en uns quants punts percentuals la proporció del total de dones matriculades a la Universitat de València: són estudis altament feminitzats. El curs 2007/08, la diferència de menor valor va ser de tres punts (Filologia Catalana) i la de major valor va ser de vint punts (Filologia Francesa); el 2010/11, la distància més petita es troba en les llicenciatures en Filologia Clàssica i en Filologia Catalana, i la més gran en les llicenciatures en Filologia Francesa i de Filologia Alemanya. Quant a la situació dels graus de Filologia que s'implanten aquest mateix curs, els més feminitzats són el d'Estudis Anglesos i el d'Estudis Hispànics, mentre que els de Filologia Catalana i Filologia Clàssica segueixen les tendències ja descrites per a les llicenciatures d'aquests dos camps.

Com a dada d'interès addicional convé remarcar també que el nou grau en Traducció i Mediació Interlingüística naix més feminitzat que l'anterior llicenciatura de Traducció i Interpretació. De fet és la titulació més feminitzada de totes les del curs 2010/11. Per la seua banda, en el grau en Història de l'Art s'observa una tendència de feminització creixent en els seus dos anys d'implantació, igual que va passar en anys anteriors amb la llicenciatura del mateix nom.

No obstant això, no totes les titulacions de l'àrea estan feminitzades. Almenys des del curs 2003/04, els estudis de Filosofia i d'Història, tant en les llicenciatures

³² Les àrees de coneixement abans eren Ciències Experimentals, Ciències de la Salut, Ciències Socials i Jurídiques, Educació, Estudis Tècnics i Humanitats. En el marc de l'harmonització dels sistemes universitaris exigida pel procés de construcció de l'espai europeu d'ensenyament superior, en l'article 12 del Reial Decret 1393/2007, de 29 d'octubre, pel qual es va establir l'ordenació de les nous ensenyaments universitaris oficials, les àrees (o branques) de coneixement van passar a ser cinc: Art i Humanitats, Ciències, Ciències de la Salut, Ciències Socials i Jurídiques, Enginyeria i Arquitectura.

anteriors com en els graus actuals, presenten un perfil masculinitzat. Per això, la proporció de dones matriculades en aquests estudis, està uns quants punts percentuals per sota dels valors que assoleix la representació d'estudiants dones en el conjunt de la Universitat de València.

El fort nivell de masculinització en Filosofia i en Història ja estava present l'any acadèmic 2003/04, quan el percentatge d'homes en el conjunt dels estudiants de la Universitat de València era del 35% i en aquests títols la matrícula masculina superava el 50%. Aquesta situació ha mantingut una evolució ascendent al llarg del temps en els estudis de Filosofia. El curs 2007/08, la proporció d'homes en la llicenciatura en Filosofia (52%) superava en 13 punts la del conjunt del col·lectiu masculí d'estudiants (39%), i el 2010/11, aquesta diferència era de 17 punts percentuals. En la llicenciatura en Història, el grau de masculinització sembla més estable: el 2007/08, el percentatge de matrícula masculina en aquest títol (58%) era 19 punts major que el de la matrícula masculina (39%); el 2010/11 continuava havent-hi la mateixa distància percentual entre ambdós indicadors. Si es comparen amb aquestes llicenciatures, els graus creats recentment presenten un nivell de masculinització semblant en el cas del grau en Filosofia i més intens en el del grau en Història.

BRANCA DE CIÈNCIES

L'àrea de Ciències és composta pels estudis de Biologia, Bioquímica, Ciències Ambientals, Física, Matemàtiques, Estadística i Química. Es tracta d'un conjunt de titulacions en què, en contra de l'estereotip social predominant, i tot i ser carreres amb un fort contingut experimental, la presència d'una majoria d'estudiants dones en gran part d'aquestes és una constant, almenys durant l'última dècada.

El curs 2003/04, les llicenciatures en Biologia i Ciències Ambientals presentaven un grau de feminització superior al 65%, un percentatge idèntic al del conjunt del col·lectiu femení d'estudiants a la Universitat de València. La matrícula femenina en els estudis de Químiques, Matemàtiques i Tècniques Estadístiques estava pròxima al 50%. En realitat, aquest any acadèmic de referència, aquestes cinc llicenciatures eren les que més pes tenien dins l'àrea, cosa que comportava un efecte de cert equilibri de gènere en el conjunt. Per contra, en la llicenciatura en Física, la participació femenina era molt menor: a penes superava el 35% de la matrícula. De totes les llicenciatures de l'àrea, la més masculinitzada era, i encara ho és, la llicenciatura en Física.

El 2007/08, la matrícula de dones en la llicenciatura en Física assolía només el 33%, mentre que la matrícula masculina era del 77%. Aquest nivell tan elevat de

masculinització es manté constant al llarg de tot el període considerat. El 2007/08, la distància entre la proporció d'estudiants dones en aquest títol i la del conjunt de la Universitat de València era de 28 punts; el 2010/11 es continua observant la mateixa diferència percentual, encara que les xifres relatives han variat. D'una manera semblant, el nou grau en Física inicia el seu camí amb una forta masculinització.

Si es considera el que passa amb la matrícula femenina en la llicenciatura en Química, s'observa una gran estabilitat en relació amb l'interval entre aquestes xifres i la matrícula general de dones a la Universitat de València, cosa que expressa un grau d'equilibri de gènere consistent. En canvi, sí que sembla haver variat una mica la situació en la llicenciatura en Matemàtiques: a l'inici d'aquesta última etapa considerada, la disparitat entre la matrícula femenina en la carrera i la del conjunt de la Universitat és de set punts; al final és de cinc. Aquest recorregut sembla apuntar una tendència cap a un major equilibri de gènere en la titulació. No obstant això, convé posar atenció en les dades del grau en Química i del grau en Matemàtiques, ja que el curs inicial 2010/11 s'hi aprecia un nivell de masculinització elevat.

S'hi pot observar que, els últims quatre anys acadèmics, la llicenciatura en Biologia és la més feminitzada i estable de totes les llicenciatures de l'àrea, seguida de la llicenciatura en Bioquímica, i que ambdues són superades àmpliament els dos últims cursos pel grau en Bioquímica i Ciències Biomèdiques. El curs 2007/08, la proporció de dones en la llicenciatura en Biologia (66%) superava en cinc punts la del conjunt del col·lectiu femení d'estudiants (61%). Aquesta diferència es manté estabilitzada en aquesta xifra fins al final de l'etapa analitzada. En la llicenciatura en Bioquímica, la situació és semblant, encara que el grau de feminització sofreix petites oscil·lacions durant aquests anys acadèmics. El grau en Bioquímica i Ciències Biomèdiques sorgeix altament feminitzat: el curs inicial d'implantació, el 2009/10, el percentatge de matrícula femenina en aquest títol (80%) va ser 22 vegades major que el de la matrícula femenina en el conjunt de la Universitat de València (58%); el 2010/11 es redueix aquesta diferència percentual en quatre punts. No obstant això, és prompte per saber si aquest canvi a la baixa es mantindrà o no els pròxims cursos. Si no es dona una disminució de la matrícula femenina, aquesta carrera serà finalment la més feminitzada de l'àrea de Ciències els pròxims anys i desplaçarà els estudis de Biologia a un segon lloc pel que fa al grau de feminització.

BRANCA DE CIÈNCIES DE LA SALUT

En el moment present, i com a conseqüència de la reordenació dels nous ensenyaments universitaris oficials que es va produir al final del 2007, la branca de Ciències de la Salut engloba més titulacions que antany. Aquesta branca és

composta pels estudis de Fisioteràpia, Infermeria, Podologia, Medicina, Odontologia, Ciència i Tecnologia dels Aliments, Nutrició Humana i Dietètica, Farmàcia, Òptica i Optometria, Logopèdia i Psicologia. Fins al 2007, Òptica i Optometria pertanyia a la branca de Ciències, mentre que les carreres de Logopèdia i Psicologia s'englobaven en la de Ciències Socials. El fet que les tres estigueren ja molt feminitzades ha comportat un increment del nivell de feminització en el conjunt de l'àrea de Ciències de la Salut.

Un dels estereotips més estesos sobre la segregació professional per sexe és el de la identificació entre Infermeria/dona i, per contra, Medicina/home. Les xifres de la Universitat de València per a l'any acadèmic 2003/04 manifesten una clara ratificació del primer estereotip, ja que més del 85% de la matrícula és femenina. Però també demostren que totes les titulacions de l'àrea de Ciències de la Salut estan absolutament feminitzades, amb un 68% de dones en la llicenciatura en Medicina i amb percentatges superiors al 70% en la resta de les llicenciatures. Aquesta constatació explica que siga la branca de coneixement amb els valors mitjans de feminització en la matrícula més elevats, amb un 70% de mitjana, superant fins i tot l'àrea d'Art i Humanitats, i la de Ciències Socials i Jurídiques.

No obstant això, des del curs 2007/08, les tendències de canvi en relació amb la matrícula femenina en aquestes titulacions presenten algunes característiques dignes d'esment. En primer lloc, s'aprecia que els estudis de Logopèdia, tant en la diplomatura com en el nou grau, estan més feminitzats que els de la diplomatura en Infermeria i el grau en Infermeria, perquè els primers superen en més de 25 punts percentuals la proporció total de dones matriculades a la Universitat en cadascun dels cursos considerats, mentre que els segons mantenen una distància, bastant estabilitzada, de 20 punts de diferència. En segon lloc, que alguns estudis, com els de Ciència i Tecnologia dels Aliments o els de Nutrició Humana i Dietètica, mostren un major grau de feminització en les llicenciatures i diplomatures que en els nous graus. En tercer i últim lloc, que les carreres menys feminitzades, i per aquest ordre, són les de Fisioteràpia i Medicina. Els estudis de Fisioteràpia, tant en la diplomatura com en el nou grau, tenen una matrícula femenina igual o lleugerament superior a la del conjunt de les dones de la Universitat de València. Els de Medicina mantenen entre ambdós indicadors una distància d'uns 10 punts percentuals en la llicenciatura, però en el nou grau aquesta diferència es redueix significativament. En conclusió, el que indiquen les dades és que els estudis de Logopèdia s'estan convertint en els més feminitzats de la Universitat de València i els de Fisioteràpia són els que presenten un major equilibri de gènere.

BRANCA D'ENGINYERIA

Els estudis inclosos a la branca d'Enginyeria i Arquitectura són el contrapunt de la descripció que s'acaba de fer en relació amb l'àrea de Ciències de la Salut, ja que les seues titulacions són les més masculinitzades de tota la Universitat de València. A la branca d'Enginyeria s'inclouen les enginyeries en Electrònica, Electrònica Industrial, Informàtica, Telecomunicacions, Telemàtica, Química i Enginyeria Multimèdia.

El curs 2003/04 ja es constata la masculinització d'aquestes carreres, atès que totes tenen una presència de dones inferior al 15%, fins i tot inferior al 5% en cursos posteriors (cas de la llicenciatura en Enginyeria Telemàtica), amb l'única excepció de la llicenciatura en Enginyeria Química. Entre el curs 2003/04 i el curs 2006/07, aquesta última llicenciatura va tenir una proporció de dones molt pròxima o lleugerament superior al 50%, cosa que significava que tenia una matrícula uns 15 punts menys que la del conjunt de la matrícula femenina de la Universitat de València (que s'acostava al 65%). Per tant no es pot dir que hi haguera un equilibri de gènere en relació amb la matrícula global del col·lectiu femení i masculí a la Universitat; però, sens dubte, de totes les enginyeries era la que tenia amb una proporció major de dones estudiants.

El nivell de masculinització d'aquestes titulacions roman quasi inalterat entre els cursos 2007/08 i 2010/11. No obstant això, aquest últim curs de referència es dona un fet remarcable: per primera vegada en la història d'aquesta branca de coneixement hi ha un grau, el d'Enginyeria Química, en què es dona un equilibri de gènere real, ja que la proporció de dones matriculades en aquesta titulació (59%) coincideix exactament amb la matrícula global femenina de la Universitat de València. També és significatiu que el nou grau en Enginyeria Multimèdia tinga una matrícula femenina que supera el llindar del 20%. Si aquesta tendència es manté, o fins i tot va a més, pot ser el principi d'un cert canvi que finalment reduïska parcialment l'alt grau de masculinització de l'àrea.

BRANCA DE CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES

L'àrea de Ciències Socials i Jurídiques és la que engloba a hores d'ara un nombre més gran de titulacions a la Universitat de València. L'àrea de Ciències Socials i Jurídiques és, incloent el conjunt de totes les titulacions que la integren, la que s'acosta més a un equilibri de gènere en comparació de la resta de les branques de coneixement en què s'integren els diversos estudis universitaris. No obstant això, resulta adequat fer una distinció entre les diverses subàrees que engloba per comprendre els matisos que comporta aquesta afirmació general.

Els estudis vinculats directament amb el camp educatiu, i que abans del 2007 pertanyien a una branca de coneixement diferenciada, estan molt feminitzats, amb

l'única excepció de l'especialitat en Educació Física. El curs 2003/04, totes les especialitats de magisteri feminitzades tenien un percentatge de dones que oscil·lava entre el 82% i el 96% de la matrícula oficial en aquests estudis. Els tres cursos següents es produeix un augment del nombre d'homes matriculats en aquests que té com a conseqüència una pèrdua d'efectius poblacionals femenins. No obstant això, l'any acadèmic 2007/08, el grau de feminització encara és elevat, amb més de 20 punts percentuals de diferència entre la matrícula en la major part dels diferents estudis en Magisteri i la matrícula total de dones a la Universitat de València (61%). L'especialitat més feminitzada és la de mestre/a en Educació Infantil (amb un 90% de dones) i la menys feminitzada la de mestre/a en Educació Musical (amb un 63%). La més masculinitzada continua sent la de mestre/a en Educació Física, que només té un 44% de matrícula femenina. A l'acabament del període, el curs 2010/11, la situació és bastant semblant, si bé es detecta un lleuger increment femení en Educació Física (46%) i un gran augment de la proporció de dones en Educació Infantil (90%). Els nous graus implantats el 2009/10, és a dir, Educació Infantil i Educació Primària, segueixen la mateixa pauta que la que s'observa en les diplomatures de què provenen.

D'una manera semblant als estudis de Magisteri es comporten les titulacions en Pedagogia i en Educació Social. Del curs 2003/04 al curs 2006/07, la llicenciatura en Pedagogia, la llicenciatura en Psicopedagogia i la diplomatura en Educació Social apareixen com a carreres fortament feminitzades, amb percentatges de matrícula femenina entorn del 85% i pèrdues poc significatives a l'acabament del període. Els cursos posteriors, aquest estat de coses roman pràcticament inalterat. Els nous graus en Pedagogia i en Educació Social també mostren una gran feminització: el curs 2010/11, el grau en Pedagogia superava en 13 punts percentuals la matrícula global femenina de la Universitat de València i el grau en Educació Social ho feia en 22 punts, una xifra certament elevada.

A més de l'especialització de Magisteri en Educació Física, de la qual ja s'ha parlat més amunt, es destaquen els estudis en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport, ja que són els més masculinitzats de tota aquesta branca de coneixement: del curs 2003/04 al curs 2010/11, el nombre de dones mai no ha superat el 22% del total de la matrícula. En aquest mateix període temporal, també la llicenciatura en Geografia i el grau en Geografia i Medi Ambient estan fortament masculinitzats, i encara que s'aprecien oscil·lacions de la matrícula femenina (entre el 31% i el 35%), no hi ha una tendència clara que permeta afirmar una disminució del nivell del predomini dels estudiants homes en aquests estudis. Finalment, convé remarcar que el nou grau en Comunicació Audiovisual, al contrari del que succeïa en la

llicenciatura del mateix nom o en els estudis de Periodisme, naix lleugerament masculinitzat.

Entre les titulacions que sempre han format part de l'àrea de Ciències Socials i jurídiques, la més feminitzada és la de Treball Social, tant en la diplomatura com en el nou grau implantat recentment. El curs 2003/04, la matrícula femenina en aquesta diplomatura va superar el 85% del total poblacional, però a partir de l'any acadèmic següent s'hi observa una disminució progressiva i gradual del percentatge de dones matriculades: el curs 2007/08, la proporció va ser del 75% i el 2010/11, del 74%. No obstant això, tot i aquest decreixement, en aquests estudis encara hi ha una concentració femenina elevada. De fet, el grau en Treball Social ha iniciat el seu camí amb un percentatge de dones que s'acosta al 80% de la matrícula. Igualment, els estudis en Turisme estan altament feminitzats. El curs 2003/04, el 80% de la matrícula en la diplomatura en Turisme era femenina. Els anys següents es detecta una disminució del contingent femení fins a arribar, el curs 2010/11, al 67% de dones matriculades. Aquesta pèrdua d'efectius, tot i ser important, no elimina el caràcter feminitzat d'aquesta titulació, ja que el 2010/11, la distància entre aquesta xifra i la del total de dones matriculades a la Universitat de València (59%) encara és de vuit punts percentuals i el nou grau naix aquest mateix curs amb un 71% de dones matriculades.

En aquesta branca de coneixement hi ha un segon grup de titulacions que el curs 2003/04 es caracteritzava per un nivell de feminització elevat però que, amb el pas del temps, ha anat sofrint pèrdues d'efectius femenins que han conduït a un equilibri de gènere o, fins i tot, a una masculinització del seu perfil. El primer cas s'observa en els estudis de Relacions Laborals. En la diplomatura en Relacions Laborals es passa d'un 69% al començament del període considerat a un 59% a l'acabament d'aquest; en el nou grau, el curs 2009/10, la matrícula femenina es manté pròxima a aquest últim percentatge (60%), pràcticament el mateix que el del conjunt de població d'estudiants dones a la Universitat de València (59%). El segon cas el trobem en els estudis de Sociologia. L'any acadèmic 2003/04, el 69% de les persones matriculades en la llicenciatura en Sociologia eren dones, superant en quatre punts percentuals la matrícula femenina general de la Universitat de València. El 2007/08, la proporció de dones matriculades encara és del 64%; però el curs 2009/10 s'observa una disminució brusca que s'aguditza l'any acadèmic següent, moment en què els efectius poblacionals femenins arriben al 52% i se situen set punts per sota de la matrícula global femenina de la Universitat. El 2010/11, el grau en Sociologia emergeix amb el mateix percentatge de dones (52%), cosa que indueix a pensar que aquest nivell de masculinització tendirà a perpetuar-se en el futur.

Finalment, no es pot passar per alt el fet que en aquesta branca de coneixement hi ha titulacions que s'han caracteritzat sempre per ser carreres masculinitzades, encara que la intensitat d'aquesta característica haja variat en funció de cadascun dels estudis. En general, les llicenciatures i els nous graus que s'imparteixen a la Facultat de Dret de la Universitat de València estan masculinitzats o en una situació d'equilibri de gènere. Entre les titulacions més equilibrades hi ha la llicenciatura en Dret i el nou grau en Dret: entre els cursos 2003/04 i 2010/11, la distància percentual entre el nombre de dones matriculades en aquestes titulacions i la matrícula femenina general de la Universitat de València ha oscil·lat entre un 1% i un 2%, cosa que indica un equilibri de gènere bastant estable. En canvi, els estudis de Criminologia, de Ciències de la Seguretat, així com els de Ciències Polítiques i de l'Administració estan masculinitzats. Entre tots aquests es destaca el grau en Ciències de la Seguretat, un títol fortament masculinitzat en el qual el percentatge més alt de dones matriculades es va registrar el curs 2009/10 (amb un 16%).

Els estudis que s'imparteixen a la Facultat d'Economia de la Universitat de València, amb l'única excepció del grau en Economia Europea, també estan masculinitzats. El nivell de masculinització varia al llarg del temps i també segons els titulacions. Així, en la llicenciatura en Ciències Actuarials i Financeres, la masculinització s'ha consolidat amb el transcurs del temps, ja que si el curs 2003/04 tenia un 60% de dones matriculades, cosa que implicava cinc punts percentuals menys que la matrícula global de dones a la Universitat (65%), l'any acadèmic 2010/11 passa a tenir només un 50% de matrícula femenina, és a dir, nou punts menys que els que registra el conjunt de la matrícula femenina a la Universitat de València (59%). En canvi, en la llicenciatura en Investigació i Tècniques de Mercat, el procés ha sofert moltes oscil·lacions i els últims cursos la cota de masculinització ha minvat lleugerament: si el curs 2003/04 els estudiants representaven el 59% de la matrícula i el 2007/08 el 45%, l'any acadèmic 2010/11, aquest percentatge assoleix la xifra del 51%. Altres titulacions, com la llicenciatura en Economia, es mantenen més estables al llarg del període considerat. Els nous graus implantats, de moment, també estan masculinitzats.

En resum, les dades analitzades continuen mostrant una segregació per titulacions en funció del gènere, que ni tan sols l'oferta de nous títols està ajudant a pal·liar. Persisteix el fet que les dones continuen sent minoria en titulacions habitualment masculinitzades, com ara les enginyeries o les especialitats esportives, potser per la vinculació d'aquestes a un estereotip sexista que les associa a competències abstractes instrumentals, en el primer cas, o a habilitats lligades a un major grau de

resistència i esforç físic, en el segon. També perdura la preferència de les dones per titulacions tradicionalment feminitzades, lligades al camp educatiu, a l'assistencial o al de la salut, i vinculades a competències expressives d'escolta, comprensió o ajuda. En aquest sentit, sembla que el pes de les adscripcions de gènere que vinculen la feminitat amb l'atenció, la cura o el servei envers els altres continua present, tant entre les dones que trien estudis fortament feminitzats com entre els homes que no els trien. No obstant això, hi ha alguns canvis de tendència molt significatius, ja que les dones també estan optant per carreres en què el pensament analíticoabstracte i les habilitats d'indagació experimental són un component central de les competències d'aprenentatge que s'hi desenvolupen, com ho demostra la constatació que una de les branques de coneixement més equilibrades des d'una perspectiva de gènere a la Universitat de València, darrere la de Ciències Socials i Jurídiques, siga la de Ciències.

3. Programes oficials de postgrau: màsters i doctorat

Des del curs 2006/07, la majoria de les universitats espanyoles han anat incrementant l'oferta de títols oficials de postgrau fins a convertir-los, en molts casos, en un dels seus elements diferenciadors i estratègics. El curs 2010/11, la Universitat de València va disposar d'un catàleg molt ampli de títols oficials de postgrau, gestionats pel Centre de Postgrau creat per millorar-ne la qualitat el 2009, que va assolir la xifra de 96 màsters, passant de tenir una mica més de 700 estudiants el 2006/07 a més de 4.500 l'any acadèmic 2010/11. Al llarg del període considerat, l'edat mitjana de les dones matriculades en els màsters oficials és de 28 anys i la dels homes, 29 anys.

Taula 4. Evolució de la matrícula en estudis oficials de postgrau de la Universitat de València per sexe. Del curs 2006/07 al curs 2010/11.

CURS	DONES		HOMES		Total
	Absoluts	%	Absoluts	%	
2006/07	434	61	276	39	710
2007/08	1.091	64	622	36	1.713
2008/09	1.397	65	753	35	2.150
2009/10	2.509	62	1.537	38	4.046
2010/11	2.766	61	1.768	39	4.534
TOTAL	8.197	62	4.956	38	13.153

Font: Servei d'Anàlisi i Planificació. Universitat de València. Elaboració pròpia. Per al curs

2010/11: Servei d'Anàlisi i Planificació, *Recull de dades estadístiques 2010-2011*, Universitat de València, 2012. [Accés en <http://www.uv.es/sap>].

Com s'observa a la Taula 4, en la qual es registra la distribució per sexe del nombre d'estudiants que han participat en el conjunt dels estudis oficials de postgrau de la Universitat de València del curs 2006/07 al curs 2010/11, la mitjana de dones que han optat pels estudis de màster respecte al total d'estudiants matriculats és del 62% i el dels homes, del 38%. En aquest context general, el més destacable són les lleugeres variacions que es comptabilitzen en cadascun dels anys acadèmics, entre les quals despunta suaument a l'alça el grau de feminització de la matrícula dels màsters el curs 2008/09 (amb un 65% de dones i un 35% d'homes), sense que això implique un canvi substancial respecte a la constatació que en els màsters oficials de la Universitat de València, de mitjana, dos de cada tres persones matriculades en aquests són dones.

L'anàlisi descriptiva del nivell de feminització i de masculinització de la matrícula en els màsters oficials oferts el curs 2010/11, permet distingir diverses situacions:

- En primer lloc, l'elevat grau de feminització del 14% del total de màsters oficials oferts, amb una matrícula femenina superior al 81% en tots. Aquests màsters, fortament feminitzats des de la seua implantació, estan vinculats a les àrees de coneixement d'Humanitats i Salut, així com a la d'Educació (que anteriorment era una branca específica no integrada en la de Ciències Socials i Jurídiques); no obstant això, també n'hi ha alguns de més estretament relacionats amb l'àrea clàssica de Ciències Socials, com és el cas del màster en Benestar Social: Intervenció Individual, Familiar i Grup (amb un 86% de dones matriculades). En aquest grup hi ha dos màsters que es destaquen per damunt de tots els altres: el màster en Gènere i Polítiques d'Igualtat, amb una matrícula femenina que en cap de les edicions en què s'ha ofert no ha baixat del 95%, i el màster en Psicogerontologia, en el qual les dones matriculades sempre han superat el 94% del total de la matrícula.
- En segon lloc, l'existència d'un grup de màsters oficials amb una matrícula de dones que oscil·la entre el 65% i el 80% i el nivell inferior de la qual supera en quatre punts percentuals la de la mitjana total de la matrícula en aquests estudis (61%). Aquests màsters oficials, que es caracteritzen per una major variabilitat en el seu nivell de feminització, representen el 19% del conjunt total ofert i, encara que entre aquests n'hi ha alguns d'estretament relacionats amb les branques de Salut i d'Humanitats, la major part s'emmarca en l'àrea de Ciències Socials i Jurídiques. Els més feminitzats són el màster en Gestió Cultural i el màster en Història de l'Art i Cultura Visual (en ambdós casos, amb un 79%), el màster en Direcció i

Planificació del Turisme (76%), el màster en Desenvolupament, Institucions i Integració Econòmica i el màster en Malalties Parasitàries Tropicals (els dos amb un 71%). És significatiu que entre els més feminitzats també hi haja un màster relacionat amb l'àrea de Ciències, el màster en Tècniques Experimentals en Química (amb un 71% de dones matriculades), fet que entronca amb les observacions que ja s'han plantejat en aquest mateix informe en relació amb els estudis de grau.

- En tercer lloc, el notable predomini masculí en la matrícula dels màsters oficials de postgrau associats a les branques d'Enginyeria i de Ciències. El 5% del conjunt de màsters oferts per la Universitat de València tenen una matrícula masculina superior al 80% respecte al total dels seus efectius poblacionals, és a dir, més de 40 punts percentuals per damunt de la mitjana d'homes en aquest tipus de titulacions. Entre aquests estudis, tan fortament masculinitzats, es destaquen el màster en Química Teòrica i Modelització Computacional, en el qual totes les persones matriculades en les dues últimes edicions són homes, el màster en Enginyeria Electrònica (amb un 96% d'homes matriculats) i el de Ciències Avançades de les Telecomunicacions Modernes (92% d'homes). No obstant això, hi ha un altre conjunt de màsters masculinitzats, que representen el 10% del total i tenen una proporció d'homes que va del 65% al 80%, en el qual a més dels vinculats a les branques d'Enginyeria i Ciències, en trobem d'altres de relacionats amb la de Ciències Socials i Jurídiques. Així, el màster en Banca i Finances Quantitatives i el màster en Investigació i Intervenció en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport, ambdós d'aquesta última àrea de coneixement, tenen una matrícula masculina del 75%, la mateixa que la d'alguns dels màsters de la branca de Ciències, igual com succeeix amb el màster en Física Avançada.

A fi de fer una síntesi dels aspectes analitzats més destacables, les xifres referides al curs 2010/11 posen de manifest que el 39% dels màsters oficials de postgrau tenen una proporció en la matrícula femenina i en la masculina pròxima en quatre punts percentuals, per sobre o per sota, a la del conjunt d'estudiants que cursen aquests estudis (que és del 61% en el cas de les dones i del 39% en el dels homes). No obstant això, en el 61% dels títols no és així, ja que el 33% dels màsters oficials estan fortament feminitzats i el 28% notablement masculinitzats. No solament hi ha més dones que homes cursant estudis oficials de màster a la Universitat de València, sinó que predominen els títols feminitzats sobre els masculinitzats. A més, i tot i que els estudis de màster són menys homogenis que els de grau i poden

tenir un caràcter multidisciplinari, les dades permeten reiterar per a aquests estudis de segon cycle algunes de les consideracions ja exposades més amunt respecte als de primer cycle, ja que en general s'aprecia un major grau de feminització en els estudis relacionats amb l'àrea d'Humanitats i de Ciències de la Salut, una major masculinització en les Enginyeries i una situació més diversa en els vinculats a l'àrea de Ciències i a la de Ciències Socials i Jurídiques.

PROGRAMES DE DOCTORAT

En el conjunt dels programes de doctorat oferts per la Universitat de València s'han inscrit els últims vuit cursos acadèmics 21.528 estudiants, i en l'evolució de la matrícula s'observa una tendència a la baixa del curs 2003/04 al curs 2009/10, moment en què aquesta repunta significativament fins a arribar a superar les xifres del curs inicial de referència.

La descripció analítica de la distribució de la matrícula segons la variable sexe, permet indicar que el percentatge de dones i homes que cursen aquests programes no presenta variacions importants, s'hi manté la proporció femenina pròxima al 55% i la masculina entorn del 45%. Es constata així que, de tots els cicles universitaris, els de tercer cycle són els més anivellats quant a la representació percentual de dones i homes, especialment en comparar-los amb els màsters oficials de postgrau, en què la mitjana de dones matriculades és del 62% i el d'homes, del 38%.

L'anàlisi de la variable edat proporciona una imatge convergent dels canvis de gènere experimentats en la matrícula dels programes de doctorat de la Universitat de València, del curs 2003/04 al curs 2009/10. S'hi pot observar que el major contingent de les i els estudiants es concentra en el grup d'edat menor de 30 anys, cosa que sembla estar relacionada amb el pas immediat des dels estudis de primer cycle, o fins i tot de postgrau, als de tercer cycle en la formació universitària. Ara bé, si el curs 2003/04, del total de dones matriculades, el 66% tenia menys de 30 anys, els cursos següents aquesta proporció va decreixent fins a arribar al 54% l'any acadèmic 2007/08, per remuntar el curs següent i tornar a baixar després per assolir el nivell més baix el 2009/10 (amb un 45%). En el cas dels estudiants homes, el procés és semblant, encara que difereix quant a la concreció temporal: el 2003/04, el 58% d'ells se situava per sota dels 30 anys d'edat; els cursos posteriors disminueix la seua presència relativa en aquest grup d'edat fins a arribar a la proporció més baixa el curs 2007/08 (24%), moment a partir del qual es torna a constatar un increment que porta el 2009/10 a un percentatge del 38%.

Aquestes pautes van associades al pes poblacional relatiu de dones i homes estudiants de doctorat en els restants grups d'edat. A l'inici de la sèrie analitzada, el 66%

del total de les dones tenia menys de 30 anys; el 23%, entre 31 i 40 anys; i les majors de 40 anys representaven l'11% del conjunt. El curs 2009/10, moment de màxima disminució de les menors de 30 anys (45%), s'incrementen les proporcions en la resta de les cohorts d'edat: el 34% de dones estan en la de 31 a 40 anys i el 21% en la de majors de 40 anys. És a dir, al llarg d'aquests set cursos es produeix una disminució de 21 punts percentuals en el grup de dones menors de 30 anys, ja que durant aquest temps ha augmentat la proporció en cadascun dels altres grups d'edat en 11 punts percentuals.

Quant al col·lectiu d'homes, el curs 2003/04, el 58% d'ells estava en el grup dels menors de 30 anys; el 28%, en el que comprèn dels 31 als 40 anys; i l'11%, en el dels majors de 40 anys. Igual com passa amb les dones, el percentatge registrat en el grup d'homes menors de 30 anys el curs 2009/10 (38%) es relaciona amb la proporció que assolixen la resta de les cohorts d'edat: el 35% estan en la que va del 31 al 40 anys i el 27% en la de majors de 40 anys. La variació comptabilitzada al llarg d'aquest període té semblances amb el que ha passat en el col·lectiu femení: en el grup d'homes menors de 30 anys, la disminució registrada és de 20 punts percentuals, mentre que la cohort que va dels 31 als 40 anys augmenten la seua proporció en set punts i la dels majors de 40 anys ho fa en 10 punts percentuals.

Les tendències observades en relació amb els grans grups d'edat són semblants en el col·lectiu femení i en el masculí, i semblen indicar una situació de gènere cada vegada més simètrica entre els qui cursen estudis de doctorat a la Universitat de València. Aquesta pauta s'assembla a la que es detecta en les dades dels últims anys sobre altres dos aspectes relacionats entre si: la mitjana d'anys transcorreguts des del moment de la matrícula en un programa de doctorat fins a l'aprovació de la tesi i el nombre de tesi llegides.

L'estat d'equilibri de gènere es presenta estadísticament d'una forma diàfana en aquests dos últims aspectes esmentats. Així, segons les dades facilitades pel Servei d'Anàlisi i Planificació de la Universitat de València (SAP), l'evolució de la mitjana dels anys transcorreguts des de la matrícula en algun programa de doctorat fins a la lectura i aprovació de la tesi va ser el 2007/08 i 2008/09 de cinc anys, tant en el cas de les dones com en el dels homes. El curs 2009/10, aquesta mitjana havia pujat en ambdós grups poblacionals i se situava en sis anys. Quant al canvi registrat en el nombre de tesis llegides, és important destacar que els últims tres cursos acadèmics es produeix una convergència entre les xifres del col·lectiu femení i les del masculí: el curs 2007/08, el 56% de les tesis aprovades havien estat defensades per dones

(124) i el 44% per homes (96); el curs 2009/10, les tesis realitzades per les dones representaven el 49% del total (131) i les elaborades pels homes el 51% (139).

No obstant això, aquesta simetria de gènere oculta un altre tipus de desigualtats: per àrees temàtiques, el curs 2009/10, en general les dones han defensat més tesis que els homes en la branca de Salut i en la de Ciències, menys en la d'Humanitats i en la d'Enginyeries, i la situació ha estat més variable en la branca de Ciències Socials i Jurídiques (encara que dins aquesta, en l'àrea d'Educació, s'hi observa un predomini de les tesis defensades per dones). Aquesta situació es dona tant en les tesis emmarcades en els programes de doctorat regulats pel Reial Decret 778/1998 (274 tesis) com en les dels nous programes del Reial Decret 1393/2007 (13 tesis). En aquesta última modalitat, el nombre de tesis defensades ha estat menor per raó que han transcorregut menys anys des de la seua implantació.

A fi d'indagar més exhaustivament en la major equitat de gènere detectada en els programes de doctorat de la Universitat de València en relació amb altres cicles formatius, s'hi exposa a continuació el nivell de feminització i de masculinització de la matrícula en els programes de doctorat oferts el curs 2010/11, fruit de les directrius del Reial Decret 1393/2007, de 29 d'octubre. La situació difereix en diversos aspectes significatius de l'exposada per al cas dels estudis de postgrau oficials. Aquesta diferència pot ser causada per la seua recent introducció, però això no podrà ser constatat fins que passen uns quants anys. Es destaquen les característiques següents:

- En primer lloc, l'elevat grau de feminització del 17% del total de programes de doctorat oferts, amb una matrícula femenina superior al 81% en tots aquests. Més de la meitat d'aquests programes estan vinculats a l'àrea de Salut i són minoria els relacionats amb l'àrea de Ciències Socials, inclosa Educació, i amb la d'Humanitats. No obstant això, entre els que tenen una matrícula superior a 10 estudiants, es destaquen quatre programes per damunt de tots els altres: el Programa en Ciències de l'Alimentació, amb una matrícula femenina del 100%, el Programa en Estudis de Gènere (amb el 92% de dones), el Programa en Educació (amb el 91%) i el Programa en Psicologia de la Salut (amb el 86% de dones matriculades).
- En segon lloc, l'existència d'un grup de programes de doctorat amb una matrícula femenina que oscil·la entre el 60% i el 80% i el nivell inferior del qual supera en sis punts percentuals la de la mitjana total de la matrícula en aquests estudis (54%). Aquests estudis de doctorat, que es caracteritzen per una major variabilitat en el seu nivell de feminització, representen el 19% del conjunt total ofert. D'aquests, prop de la meitat

s'emmarquen en l'àrea de Salut, vora una quarta part té relació amb la branca de Ciències Socials i Jurídiques, i la fracció restant es distribueix entre Humanitats i Ciències. Entre els que tenen una matrícula superior als 10 estudiants, els més feminitzats són el Programa en Processos d'Envel·liment i Estratègies Sociosanitàries i el Programa en Infermeria (ambdós amb un 79% de matrícula femenina), el Programa en Biomedicina i Farmàcia (amb un 77% de dones) i el Programa en Investigació en Psicologia (amb el 74%).

- En tercer lloc, el destacat predomini masculí en la matrícula d'alguns dels programes de doctorat associats a les branques d'Enginyeria i de Ciències, així com a la d'Humanitats. Aquests programes representen el 5% del conjunt d'aquests estudis de tercer cicle i tenen una matrícula masculina superior al 80%. Entre els programes més masculinitzats, i amb més de 10 estudiants cursant-los, hi ha el Programa en Història Contemporània (amb un 87% d'homes matriculats) i el Programa en Tecnologies de la Informació i Matemàtica Computacional (amb un 81%).
- Finalment, hi ha un altre conjunt de programes, que representen el 23% del total i tenen una proporció d'homes que va del 60% al 80%, en què a més dels vinculats a les àrees de coneixement esmentades, en trobem d'altres de relacionats amb la de Ciències Socials i Jurídiques. Així passa en el Programa en Direcció d'Empreses (amb un 73% d'homes), el més masculinitzat d'aquest grup, i en el Programa en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport (amb una matrícula masculina del 67%). Aquests dos programes registren una matrícula masculina superior o igual a la d'altres tradicionalment masculinitzats com és ara el Programa de Doctorat en Física (amb un 67%).

A més dels aspectes que s'acaben d'esmentar, potser el més significatiu és que el 36% dels nous programes de doctorat implantats assoleixen una proporció en la matrícula femenina i en la masculina pròxima en sis punts percentuals a la del conjunt d'estudiants que cursen aquests estudis (que és del 54% en el cas de les dones i del 46% en el dels homes). Però en el 64% de la resta dels programes s'observa algun desequilibri de gènere, ja que el 36% estan feminitzats i el 28% masculinitzats. En aquest sentit, les xifres són semblants a les que s'han detallat en relació amb els estudis oficials de màster a la Universitat de València, encara que difereixen un poc més de les dels antics programes de doctorat encara vigents: el 40% d'aquests programes de doctorat, regulats pel Reial Decret 778/1998, estan

feminitzats (amb una matrícula de dones superior al 60% en relació amb el total ofert) i el 24% masculinitzats (amb una matrícula masculina també superior al 60%).

No obstant això, no és només una qüestió de xifres sinó també de tendències: en aquests últims programes de doctorat esmentats, igual que passa en el cas dels estudis oficials de màster, s'hi aprecia un major grau de feminització en els relacionats amb l'àrea d'Humanitats i la de Ciències de la Salut, una major masculinització en les Enginyeries i una diversitat més gran en els vinculats a l'àrea de Ciències i a la de Ciències Socials i Jurídiques. En els nous programes de doctorat, la situació és més heterogènia, especialment en el que concerneix els títols masculinitzats, ja que entre aquests trobem un nombre significatiu de programes vinculats a totes les branques, incloses la d'Humanitats i la de Ciències de la Salut. Aquest fet pot tenir la causa en la seua implantació recent; però és igualment possible que estiga marcant un canvi de rumb o una major complexitat pel que fa a la segregació horitzontal de gènere que afecta el nivell més alt de la formació universitària. Aquest és un aspecte en què seria convenient aprofundir en el futur a partir de noves evidències empíriques.

4. Conclusions

Acabem aquesta comunicació assenyalant alguns dels trets més destacats detectats en el col·lectiu d'estudiants de la Universitat de València, amb les dades del curs 2006/07 i el 2010/11. Són els següents:

- En els estudis del primer cicle de la formació universitària –incloent en aquest terme les diplomatures i les llicenciatures anteriors a les últimes reformes de les universitats espanyoles–, la feminització creixent registrada fins a l'any 2007 sembla haver-se aturat. Aquest fet comporta una major simetria de gènere en les dades relatives a la matrícula en aquest nivell formatiu a partir del curs 2008/09, és a dir, un curs abans de l'engegada parcial dels nous graus estructurats segons les directrius de les normatives vinculades a la construcció de l'espai europeu d'ensenyament superior (EEES). En conseqüència, és plausible admetre que les explicacions d'aquest canvi de tendència estan relacionades amb la contracció demogràfica de les cohorts d'edat més joves i, potser, amb una aposta formativa distinta dels homes d'aquesta generació.
- En els estudis de segon cicle, la situació és diferent segons que es tracte de títols de postgrau propis i d'especialització o de títols oficials de postgrau de la Universitat de València. En el primer cas s'assisteix els últims anys a un procés de masculinització ascendent, accentuat especialment el curs 2010/11, l'aclariment del qual requereix disposar de més evidència empírica de la que

s'ha tingut per a l'elaboració d'aquest informe. En el segon, encara que es registren lleugeres oscil·lacions en la matrícula femenina i masculina, el grau de feminització i de masculinització es manté inalterat des de la implantació inicial, l'any acadèmic 2006/07, fins a l'acabament de l'etapa analitzada, el curs 2010/11.

- En l'últim nivell formatiu universitari, el dels programes de doctorat, les pautes observades els últims sis anys obliguen a matisar l'afirmació que els canvis en la composició de la matrícula del col·lectiu d'estudiants són marcats per la inversió del sexe majoritari des del primer cicle al tercer. A la Universitat de València, encara que es continua detectant una lleugera disminució de la matrícula femenina en els programes de doctorat, en comparar-la amb el conjunt de les titulacions de primer cicle, i al revés, un lleu increment de la matrícula masculina en el tercer cicle, la veritat és que les xifres indiquen un estancament d'aquesta tendència. En bona mesura, d'ací deriva la constatació que, el curs 2010/11, els estudis de doctorat siguen els que més equilibri presenten en la proporció relativa de la matrícula femenina i de la masculina.

Tot i aquest avanç significatiu en l'equilibri de gènere a què tendeix la matrícula del primer i el tercer cicles formatius a la Universitat de València, la diferenciació de gènere en el tipus d'estudis triat, així com pel que fa a la branca de coneixement a què aquests es vinculen, afavoreixen el manteniment de la segregació horitzontal en tots els nivells educatius que ofereix la Universitat. En general, i amb tots els matisos assenyalats en aquestes pàgines respecte a cadascuna d'aquestes etapes, s'aprecia un major grau de feminització en els títols i programes relacionats amb l'àrea d'Humanitats i la de Ciències de la Salut, una masculinització molt elevada en les Enginyeries i una diversitat més gran en els vinculats a l'àrea de Ciències i a la de Ciències Socials i Jurídiques.

En el nou context generat per la crisi econòmica internacional del 2008, i sense oblidar la complexa interacció que s'estableix entre la classe social, el gènere i la generació en aquest terreny, hi ha alguns indicadors que semblen assenyalar un enfortiment d'una modulació de gènere de tipus més 'tradicional'. Això pot desembocar en un retrocés o, en el millor dels casos, un estancament de les mesures que s'han implantat els últims anys a Espanya en matèria de coeducació. En les organitzacions universitàries públiques, aquesta regressió també es pot donar en les organitzacions universitàries. No obstant això, enfront de consideracions de tipus determinista, convé recordar que les universitats no són un mer reflex del que succeeix en altres llocs, perquè elles mateixes són agents actius que, a partir de

situacions sociopolítiques i econòmiques concretes, promouen condicions que afecten tota la societat. Aquest és un efecte que, a pesar de totes les dificultats que haja d'afrontar la Universitat de València, no hauria de caure en oblit.

BIBLIOGRAFIA

- Anguita, Rocío (coord.), *Las mujeres en la Universidad de Valladolid*. Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003.
- Ariño, Antonio, *Prácticas culturales en España. Desde los años sesenta hasta la actualidad*. Barcelona, Ariel, 2010.
- Ballarín, Pilar, "Entre ocupar y habitar. Una revisión historiográfica sobre Mujeres y Universidad en España", *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, vol.17, núm. 2: 223-254, 2010.
- Barrera, Mary Carmen i Ana Puy, *Mujeres y hombres en la Universidad de La Laguna. Cifras a comienzos del siglo XXI*. La Laguna, Universidad de La Laguna, 2009.
- Bosch, Mineke i Esther Barberá, *Mainstreaming Gender and Diversity at Universities. A Guide to Good Practices from a Transformational Equal Project*. European Union, EQUAL INITIATIVE, 2004.
- Crompton, Rosemary, *Renewing class analysis*, Oxford, Blackwell, 2000.
- Dill, Bonnie Thornton y Ruth Enid Zambrana (eds.), *Emerging intersections: race, class, and gender in theory, policy, and practice*. New Brunswick, Rutgers University Press, 2009.
- Flecha, Consuelo, "Un lugar para las jóvenes en la educación", *Revista de Estudios de Juventud*, núm. 83: 47-63, 2008.
- Hernández Armenteros, Juan (dir.), *La Universidad española en cifras, 2010*. Madrid, Conferència de Rectors de les Universitats Espanyoles (CRUE), 2010. [Accés en <http://www.crue.org>].
- Instituto de la Mujer, *Igualdad de hombres y mujeres en las universidades españolas*. Madrid, Instituto de la Mujer-Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad, 2010.
- , "Educación", *Mujeres en Cifras*. Madrid, Instituto de la Mujer-Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad, 2012. [Accés en http://www.inmujer.gob.es/ss/Satellite?pagename=InstitutoMujer%2FPage%2FIMUJ_Home].
- Izquierdo, María Jesús, (dir.), *El sexisme a la UAB. Propostes d'actuació i dades per a un diagnòstic*. Barcelona, GESES-Universitat Autònoma de Barcelona, 2004.
- , (dir.), *Cuidado y provisión: el sesgo de género en las prácticas universitarias y su impacto en la función socializadora de la universidad*. Madrid, Instituto de la Mujer-Ministerio de Igualdad, 2008. [Accés en http://www.inmujer.gob.es/ss/Satellite?c=Page&cid=126400688830&language=cas_ES&pagename=InstitutoMujer%2FPage%2FIMUJ_IFrame].
- López San Luis, Rocío, "Educación y género", Ana M. Pérez Vallejo (coord.), *Igualdad efectiva entre mujeres y hombres. Diagnóstico y prospectiva*.

Barcelona, Atelier, 2009.

Montero, Mercedes, *La conquista del espacio público. Mujeres españolas en la universidad (1910-1936)*. Madrid, Minerva, 2009.

Servei d'Anàlisi i Planificació (SAP), *Recull de dades estadístiques 2010-2011*. Universitat de València, 2012. [Accés en <http://www.uv.es/sap>].

Subirats, Marina i Amparo Tomé, *Balones fuera: reconstruir los espacios desde la coeducación*. Barcelona, Octaedro, 2007.

Temps per a l'èxit i per al fracàs. La comunitat educativa recorre trajectòries acadèmiques a la secundària³³

Víctor Soler
victor.soler-penades@uv.es

Per a comprendre millor l'èxit i el fracàs escolar en l'ESO no hi ha prou amb considerar aquestes nocions en termes de resultats. Cal, a més, considerar aquest fenomen no en termes dicotòmics i absoluts de blanc i negre, sinó com un llarg i complex procés que pot partir des d'un inici molt difús d'enganxament o desenganxament escolar (produït a la Secundària o abans, a la Primària) fins a l'abandonament o decisió de permanència. En la present comunicació, des d'un enfocament qualitatiu, tractarem de fer constància de la complexitat d'estos fenòmens, centrant-nos en el context dels instituts de Secundària del País Valencià.

Paraules clau: Èxit escolar, fracàs escolar, desenganxament escolar, trajectòries acadèmiques, Secundària

Amb l'objectiu d'aprofundir en les nocions d'èxit i fracàs escolar, el present escrit parteix del fet que no hi ha un cos teòric que defineixi les dues nocions com a conceptes, sinó que estem sobre tot davant de delimitacions administratives sobre les quals no sembla haver-hi un consens (Torres, 2011).

De la Comissió Europea (2006, 2010, 2011) ens arriba una idea de fracàs escolar que recull aquell alumnat entre 18 i 24 anys, que disposa com a màxim d'urna titulació en secundària bàsica i que no està seguint estudiant. A Espanya, en canvi, s'opta per una definició més senzilla que és la que considera alumnat amb fracàs aquell que no ha aconseguit obtenir el títol de graduat en Educació Secundària Obligatoria (ESO) (Fernández Macías et al., 2010; Fernández Enguita, Mena y Riviere, 2010;...). Seguint esta última definició, a la Comunitat Valenciana, territori objecte d'este estudi, les taxes de fracàs escolar ens diuen que a l'any 2009 al voltant d'un 35% dels estudiants no havien obtingut dit graduat, segons dades del Ministeri d'Educació.

Pel que fa a l'èxit escolar, sol definir-se en contraposició al fracàs, i en tant que xifra positiva, no genera conflicte ni sembla ser susceptible de problematització. Malgrat tot, des d'esta comunicació es planteja fins a quin punt l'èxit escolar pot anomenar-se èxit, o el fracàs escolar fracàs, i en definitiva, què amaguen les xifres d'èxit i fracàs escolar. L'èxit i fracàs escolar poden veure's, en principi, des de tres dimensions, com ja desenvoluparen teòrics com els del Grup de Recerca d'Estudis i Treball (GRET) de la

³³ El present escrit travessa directament un projecte de tesi dirigit i codirigit pels professors Carles Simó i José Beltran del departament de sociologia i antropologia de la universitat de València. Tanmateix, ha estat finançada pel Programa d'Ajudes predoctorals de Formació de Personal Investigador de la Conselleria d'Educació de la Generalitat Valenciana.

Universitat Autònoma de Barcelona. Podem parlar d'èxit o fracàs A l'escola, DE l'escola o PER l'escola.

Tractar l'èxit i fracàs **a** l'escola suposa tractar estes nocions a dintre de la institució escolar. Des d'un plànol micro, es tracta de veure què passa amb els individus, l'alumnat.

L'èxit i fracàs **de** l'escola descriu fins a quin punt l'oferta escolar té èxit o fracassa tenint en consideració la política educativa que l'emmarca, el pressupost amb el que compta, els recursos materials i humans dels que disposa, etc.

Per últim, parlar d'èxit i fracàs **per** l'escola és optar per emfatitzar les conseqüències del pas per l'escola en relació a la inserció laboral. Des d'esta perspectiva es pot valorar la correspondència entre l'estatus acadèmic d'un individu i el seu estatus dins l'estructura ocupacional.

Pel que fa a esta comunicació, centrem l'atenció en la primera de les dimensions, l'èxit i fracàs a l'escola, i des d'esta perspectiva podem veure el fenomen en termes de resultats o en termes de processos, partint de la base de que és ambdues coses al mateix temps.

Com a resultats (Fernández Macías et al., 2010;...), podem fer referencia a l'alumnat que passa o no de curs o etapa escolar, que aprova o suspèn matèries o proves avaluadores en general, o que obté o no el títol de graduat en ESO.

Com a processos, en canvi, descobrim que no hi ha alumnes absolutament exitosos o absolutament fracassats, sinó alumnat susceptible de passar per moments d'èxit o de fracàs al llarg de la seua vida acadèmica. Fins i tot en un mateix any escolar, l'estudiant en qüestió pot tenir èxit en una matèria i fracàs en altra. Així doncs, si ens centrem en la noció de fracàs escolar, podríem definir-lo com el procés que comença potser ja en la Primària amb el que coneixem com desenganxament escolar (Rumberger, 1995; González, 2006; Mena, Fernández Enguita y Riviére, 2010) i finalitzar amb l'últim dels passos, l'abandonament escolar o, si s'han començat estudis postobligatoris, l'abandonament prematur. Entre un i altre extrem podem tindre episodis d'absentisme escolar, repetició de curs, problemes de disciplina,...

El que permetrà el present estudi encara en curs és reconstruir trajectòries acadèmiques i identificar eixos moments d'èxit i fracàs escolar, així com els factors que s'amaguen al darrere, prenent com a punt central l'ESO i considerant que les trajectòries acadèmiques descriuen un alumnat que pren decisions i un professorat que aprova on suspèn. Per tant, ens interessa la construcció d'expectatives creuades entre els diferents actors de la comunitat educativa:

- Expectatives que l'alumnat té de si mateix i de l'escola
- Expectatives que l'escola –el professorat– té de l'alumnat i de si mateixa i que

influeixen en els criteris d'avaluació.

- Expectatives que les famílies tenen de l'alumnat i de l'escola.

Aspectes metodològics

Per a obtenir esta quantitat d'informació ha sigut necessària una aproximació qualitativa al fenomen, fent entrevistes en profunditat a alumnat dels nivells d'ESO, Batxillerat i cicles formatius –seguint com a criteri fonamental les qualificacions generals, més altes o més baixes, de cadascun d'ells, i controlant el nivell d'estudis dels pares–; professorat dels mateixos nivells –atenent al seu grau de veterania en la professió i a l'àrea de coneixement on es situa–; a les famílies (pares o mares) concretes de l'alumnat d'ESO entrevistat; i a equips directius, directors o caps d'estudis, de cadascun dels sis instituts objecte d'estudi, repartits per tota la geografia de la Comunitat Valenciana. A banda es van fer dos grups de discussió amb famílies amb major o menor implicació en els consells escolars i una entrevista pilot a un professor de secundària que va servir per a sondejar el terreny i preparar ulteriors entrevistes. Així mateix, recentment s'ha obert una nova carpeta d'entrevistes a experts en la matèria: sociòlegs fonamentalment, però també pedagogs i psicòlegs socials.

A més, s'han elaborat i distribuït uns qüestionaris per a alumnes en dos instituts diferents, concretament a segon d'ESO, quart d'ESO, segon de Batxillerat i segon de cicles formatius, amb la intenció de veure expectatives laborals, acadèmiques, recolzament familiar, si existeix afinitat o aversió per alguna matèria en concret, factors, a què associen l'èxit, a què associen el fracàs,... La informació obtinguda en estos qüestionaris, però, no ha sigut encara analitzada i es troba en una fase inicial de codificació.

Resultats provisionals

Els resultats d'este estudi són de moment molt provisionals, però agafaran força en les pròxims mesos, quan finalitzi el procés d'anàlisi i redacció. Així, tindrem a l'abast, en principi, un complex mapa de significats de l'èxit i el fracàs escolar i un mapa de factors. Si centrem l'atenció en les trajectòries acadèmiques i en els moments d'èxit i fracàs, de moment es pot veure que estan molt marcades pel pas de la Primària a l'ESO (per a bé o per a mal) o per canvis de centre escolar en general. Per a esta comunicació hem volgut centrar l'atenció en uns pocs factors explicatius de l'èxit i el fracàs escolar, per a la qual cosa hem emprat a Lee (1966) i l'apropament que Fernández Enguita (2011) fa a estes qüestions en termes de push i pull.

En termes de push, tractem elements de selecció, és a dir, quan l'escola de manera implícita o explícita li fa saber a l'alumnat que la vida acadèmica no està feta per a ell o ella, a través, per exemple, d'experiències de fracàs. És comú trobar-se en estos

elements (encara que hem de tenir en compte que partim d'informació més significativa que representativa). En este sentit, entre l'alumnat entrevistat hi ha molts casos que no entenen els motius d'anar a l'escola o la utilitat d'estudiar certes coses, o alumnat que és convidat a entrar a un Programa de Qualificació Professional Inicial (PQPI), bé per a que pugui treure's el graduat en ESO –els PQPI permeten obtindre el títol de graduat en ESO a més d'un certificat professional, segons l'especialitat triada–, bé perquè el professorat sap que els PQPI, en tant que grups que concentren l'anomenat “mal alumnat” –pel seu comportament disruptor a l'aula, etc.–, protegeixen als grups ordinaris, que queden lliures d'eixos “elements disruptors”.

En termes de pull, parlem d'elements externs que atrauen a l'alumne o alumna en qüestió en major mesura que ho pugui fer la pròpia escola. Una estructura ocupacional on tinguin cabuda individus que no disposen del títol de graduat pot ser un bon exemple, perquè els suposa treball precari però al mateix temps diners ràpids, augmentar possibilitats d'independència econòmica i un pas més cap a la vida adulta –pensem que per a bona part de l'alumnat, el fracàs escolar no és pas un fracàs sinó al contrari (Fernández Enguita, Mena i Riviere, 2010). A les entrevistes realitzades, vam veure pocs elements d'este caire, potser perquè cada vegada puguin ser més conscients dels efectes de la crisi econòmica (fonamentalment per influència dels pares o dels mitjans de comunicació).

ÈXIT ESCOLAR			
Agència passiva		Agència activa	
Push	A Per inèrcia (èxit = no fracàs)	B Gust per l'estudi, obtenció de millor posició sociolaboral, p. ex.	Pull
	C El propi sistema escolar l'invita / expulsa de la vida acadèmica	D Alguna cosa externa li atrau, tira d'ell per a què abandoni	
Agència passiva		Agència activa	
FRACÀS ESCOLAR			

A esta distinció entre push i pull se li dóna en este estudi una interpretació d'agència passiva i agència activa de l'alumnat i la trobem al quadre 1, on a més pot veure's la seua aplicació a l'èxit escolar. Per entendre el quadre, però, hem de tenir clara una premissa. En principi tot l'alumnat presenta elements de les quatre dimensions que en ell es representen (A, B, C i D), sols que en uns predominaran uns elements sobre altres (recordem que no podem parlar d'alumnat absolutament exitós o absolutament fracassat).

Els elements pertanyents a C i D ja han sigut descrits. Els corresponents a l'èxit escolar presenten també una forta complexitat. Si observem una agència activa en el plànol de l'èxit escolar (B), veiem sobre tot alumnat amb gust per l'estudi o que dóna valor al discurs que identifica l'escola amb un ascensor social –la idea de que a major nivell d'estudis millor posició sociolaboral en el futur–. En estos casos de seguida solem pensar en alumnat que cursa batxillerat i va a la universitat, però també inclouria tots aquells disposats a fer un cicle formatiu de grau superior. Malgrat això, el poc prestigi que encara avui sembla tenir esta última opció a la Comunitat Valenciana fa pensar en l'existència de situacions d'èxit escolar de primera i segona categoria.

Per últim, pel que fa a l'agència passiva en el plànol de l'èxit escolar (A), tenim l'estudi per inèrcia, per falta d'alternatives. Esta dimensió descriu elements prou comuns entre els informants degut, potser, a la situació de crisi econòmica que fa més difícil la inserció laboral. Així, es tradueix en alumnat que tanteja el terreny, segueix els estudis influït pels pares, l'entorn més proper o la pròpia escola sense saber ben bé què fer amb les seues vides i optant fins i tot per opcions acadèmiques que no responen en absolut a les seues inclinacions. Hi ha certs casos d'alumnes que, no tenint gust per l'estudi o afinitat per la institució escolar en general i sabent que malgrat això necessitaran el títol de graduat en ESO, no participen de les tasques escolars i fins i tot trenquen el funcionament de la classe sistemàticament perquè, segons pensen, quan arribi el moment (quan tinguin 16 anys) se'ls oferirà l'opció de cursar un PQPI, que suposa el pas per un aula amb més recursos materials, una ratio més baixa, una formació de caire manual i intel·lectual i amb un nivell d'exigència prou menor que el predominant a les aules ordinàries. La seua actitud a classe, primer, partia de la premissa errònia de què l'oferta emmarcada en els PQPI estava destinada per a tot aquell que la sol·licitara, sense distinció ni condicions, i segon, responia a una estratègia que, renunciant a l'eficiència del procés –que s'allargaria més enllà dels 16 anys, que és l'edat fixada a Espanya com a edat màxima d'escolaritat obligatòria–, pretenia rendibilitzar i facilitar l'èxit escolar a un tipus específic d'alumnat.

Bibliografia

- Fernández Enguita, M. (2011) "Del desapego al desenganche y de éste al fracaso" en *RASE* Septiembre 2011 vol. 4, núm. 3 (pp. 255-269)
- Fernández Enguita, Mena y Riviere (2010) *Fracaso y abandono escolar en España*. Barcelona: Fundación La Caixa
- Fernández Macías et al. (2010) "Algunas apreciaciones aritméticas sobre el fracaso y el abandono escolar en España" en *Revista de educación*, número extraordinario (pp. 307-324)
- González (2006) *Absentismo y abandono escolar. Una situación singular de la exclusión educativa* en *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación* (REICE) Vol. 4, Nº 1

Lee, E. S. (1966) "A Theory of Migration" en *Demography*, 3 (1) (pp. 47-57)

Rumberger, R. W. (1995) "Dropping out of middle-school: a multilevel analysis of students and schools", *American Educational Research Journal*, 32 (pp. 583-625)

Torres, J. (2011) *La justicia curricular*. Madrid: Ediciones Morata

Webgrafia

Comisión Europea (2006) "Eficiencia y equidad en los sistemas europeos de educación y formación" en <http://www.oapee.es/documentum/MECPRO>

– (2010) "Reducing early school leaving" en <http://ec.europa.eu/education/school-education>

– (2011) "Abordar el abandono escolar prematuro: Una contribución a la agenda Europa 2020" en <http://ec.europa.eu/education/school-education>

Avaluació de la competència en sostenibilitat i compromís social a la upc

Montserrat Mora, Jordi Segalàs,
Àngels Hernández, Gemma Tejedor
Grup de Recerca en Sostenibilitat, Educació i Tecnologia (GR7) UPC
montserra.mora-fernandez@estudiant.upc.edu

Resum

L'any 2002 les Naciones Unidas van proclamar el període 2005-2014 Dècada de la Educació per el Desenvolupament Sostenible. La visió de la Dècada és un món en el que tots tinguem l'oportunitat d'assolir una educació amb valors, comportaments i estils de vida apropiats per un futur sostenible i per la transformació positiva de la societat.

L'educació superior és una eina clau per al Desenvolupament Humà Sostenible. I això obliga a la universitat a redissenar-se per formar professionals competents per afrontar els reptes d'un futur sostenible.

Les universitats han de preparar professionals capaços d'utilitzar els seus coneixements, no únicament en un context científic, sinó també per afrontar necessitats socials i ambientals. Cal abordar tot el procés educatiu d'una manera holística, introduint competències per a la sostenibilitat de manera transversal, per tal que l'estudiant aprengui a prendre decisions i a realitzar accions amb criteris sostenibles.

Al juny de 2013 es graduaran a la Universitat Politècnica de Catalunya, les primeres promocions amb la competència de sostenibilitat i compromís social incorporada en el currículum. És el moment d'avaluar com se n'ha desenvolupat l'aprenentatge, fins a quin punt ha adquirit el professorat i l'alumnat la competència i quines metodologies han estat més útils i eficients.

El SubGrup de Recerca en Educació, Sostenibilitat i Tecnologia pretén crear un mètode d'avaluació de la sostenibilitat a l'educació superior. En la primera fase, s'avalua el grau d'incorporació de la competència de sostenibilitat i compromís social als graus de la UPC mitjançant entrevistes amb els caps de titulació i grups de discussió amb el professorat que imparteix les assignatures que tenen aquesta competència.

Paraules clau: educació superior, sostenibilitat, competències

1. Presentació

La present comunicació recull els primers resultats d'una recerca, encara en fase de realització, que analitza el nivell d'introducció de la competència en sostenibilitat i compromís social (CSCS) a l'Escola Politècnica Superior d'Enginyeria de Vilanova i la Geltrú (EPSEVG).

L'objectiu d'aquesta recerca és establir un mètode que permeti analitzar el nivell de incorporació de la CSCS als estudis impartits a la UPC, realitzant estudis similars als diferents campus i escoles.

La introducció de la competència en sostenibilitat al currículum és un dels passos més visibles, en el llarg procés de sostenibilització de la UPC, que s'ha realitzat en els darrers anys. Aquest procés, com tot procés de canvi organitzacional és un procés viu i dinàmic, amb avanços i retrocessos i que pateix alteracions cada dia.

Actualment, s'està acabant la fase de recollida d'informació amb el professorat i preparant les enquestes i grups de discussió amb els alumnes dels darrers cursos.

2. Grup de Recerca en Sostenibilitat, Educació i Tecnologia

El Grup de Recerca en Sostenibilitat, Educació i Tecnologia (GR7) és un subgrup del Grup de Recerca en Sostenibilitat, Tecnologia i Humanisme <http://eprints.upc.edu/producciocientifica/grup/176526> que realitza la seva activitat investigadora en l'Institut Universitari en Ciència de la Sostenibilitat i Tecnologia (IS.UPC) <http://is.upc.edu> de la Universitat Politècnica de Catalunya.

Els objectius grup són:

- Millorar l'adquisició de les competències (coneixements, habilitats, actituds) en sostenibilitat que requereixen les titulacions tecnològiques.
- Aprofundir en els processos educatius que faciliten l'aprenentatge de les competències en sostenibilitat.
- Investigar i implementar mecanismes per a la introducció transversal de la competència en sostenibilitat en els estudis tecnològics.
- Estudiar l'estructura organitzativa de la universitat que permeti aplicar la didàctica més òptima per graduar titulats en competències en sostenibilitat.
- Conèixer la percepció del professorat sobre la sostenibilitat i desenvolupar processos que afavoreixin la inclusió de l'educació en sostenibilitat en la praxi acadèmica i de recerca.

3. Educació Superior i Sostenibilitat

El 1987 la Comissió Mundial per al Medi Ambient i el Desenvolupament (UNCED), a través de l'Informe de la Comissió Brundtland (1987) "El nostre futur comú", va introduir el concepte de Desenvolupament Sostenible, definint-lo com el desenvolupament que satisfà les necessitats actuals de les persones sense comprometre la capacitat de les futures generacions per satisfer les seves.

En 1992 la UNCED va reunir representants de 179 governs a Rio de Janeiro, Brasil, en el que es coneix com "La Cimera de la Terra". En aquest esdeveniment es van plantejar els temes crítics de la sostenibilitat i la conservació dels recursos naturals, a

més, es va realitzar un pla d'acció per a un futur global amb objectius concrets, creant-se una agenda de treball per al nou segle, l'anomenada "Agenda 21 "(1992).

Encara que hi ha antecedents que identifiquen l'Educació Superior com una eina important per a la solució de molts dels problemes globals, el capítol 36 de l'Agenda 21 reconeix que l'educació és crítica per assolir al Desenvolupament Sostenible. Nombroses universitats han signat declaracions, com la Declaració de Talloires (1990) o la Carta Copernicus (CRE, 1994), que les comprometen a introduir al Desenvolupament Sostenible a la formació que ofereixen. Aquestes declaracions han respost a la presa de consciència, a nivell internacional, de la insostenibilitat que afronta el planeta.

L'any 2002 les Nacions Unides van proclamar, per al període 2005-2014, la Dècada de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible, designant a la UNESCO com a organisme executor de la Dècada (2002). La visió bàsica de la Dècada és un món en el qual tots tinguin l'oportunitat de beneficiar-se de l'educació i aprendre valors, comportaments i estils de vida necessaris per a un futur sostenible i per a la transformació positiva de la societat.

Les noves generacions s'han de preparar adquirint competències bàsiques coherents amb la sostenibilitat que els permetin exercir una adequada presa de decisions durant la seva vida personal i professional. És indubtable que l'educació superior és una eina clau per assolir un Desenvolupament Humà Sostenible. Això obliga a la universitat a redissenyar per formar professionals capaços d'afrontar els reptes actuals i futurs.

En aquest sentit la universitat no s'ha de limitar a generar coneixements disciplinaris i desenvolupar habilitats, com part d'un sistema cultural més ampli, el seu paper és també el d'ensenyar, fomentar i desenvolupar els valors i actituds requerits per la societat.

Les universitats han de preparar professionals que siguin capaços d'utilitzar els seus coneixements, no només en un context científic, sinó també per a necessitats socials i ambientals. Es tracta d'abordar tot el procés educatiu d'una manera holística, introduint competències per a la sostenibilitat de forma transversal, perquè l'estudiant aprengui a prendre decisions i realitzar accions des de criteris sostenibles. Cal una educació que ajudi a contemplar els problemes socials i ambientals en la seva globalitat, tenint en compte les repercussions a curt, mitjà i llarg termini, tant per a una col·lectivitat donada com per al conjunt de la humanitat i el nostre planeta. El repte fonamental és el caràcter sistèmic de problemes i solucions: l'estreta vinculació dels problemes, que es reforcen mútuament i han adquirit un caràcter global, exigeix un tractament igualment global de les solucions.

La creació de l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES) i la Dècada de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible (2005-2014) ofereixen una gran oportunitat per consolidar i replicar les bones pràctiques existents en l'educació superior.

L'EEES estableix certes condicions de partida, entre les quals es troben l'adopció d'un primer cicle de grau que atorgui un títol de qualificació professional amb transcendència en el mercat de treball europeu i la incorporació de mètodes de treball comuns la qual cosa precisa noves metodologies docents per a la formació integral dels estudiants, el desenvolupament de l'aprenentatge al llarg de la vida, etc. Així mateix, reconeix la importància d'establir mecanismes per millorar la formació que rebran els futurs professionals, de manera que siguin capaços d'afrontar els reptes que planteja la situació global. Aquests dos últims aspectes, la qualificació professional final i la formació integral del titulat, han de constituir la base sobre la qual fonamentar i proposar aportacions que garanteixin i impulsin la introducció de criteris de sostenibilitat en la formació superior des de les directrius generals per a la convergència i les específiques per a cada títol, així com l'especificació de competències bàsiques per a la sostenibilitat de forma transversal.

La Universitat Politècnica de Catalunya és una de les universitats pioneres en la incorporació de la sostenibilitat en la formació dels enginyers i enginyeres considerats com a professionals amb una visió global i integradora de la sostenibilitat. (Segalas et al., 2009, 17-27)

Al juny de 2013 es graduaran les primeres promocions de l'EPSEVG, amb la CSCS en el currículum, en les titulacions d'Enginyeria de Disseny Industrial i Desenvolupament del Producte, Enginyeria Industrial Mecànica, Enginyeria Industrial Elèctrica i Enginyeria Electrònica Industrial i Automàtica. Aquest és el moment adequat d'avaluar com s'ha desenvolupat l'aprenentatge, fins a quin punt han adquirit professors i alumnes aquesta competència i quines metodologies han resultat més eficaçes i eficients.

4. Objectius de la recerca

Objectiu General:

- Millorar l'aprenentatge i adquisició de la CSCS en els estudis de grau de les titulacions tecnològiques que s'imparteixen a les universitats espanyoles. Cas d'estudi l'EPSEVG.

Objectius específics:

- Avaluar el nivell de sostenibilització dels continguts curriculars dels estudis de grau.
- Establir estratègies per augmentar la sostenibilització curricular dels estudis de grau.
- Proposar dissenys curriculars innovadors que permetin millorar l'aprenentatge.

- Proposar accions per a la implicació del professorat en el procés d'ensenyamentaprenentatge de la competència en sostenibilitat i compromís social.
- Avaluar les metodologies d'ensenyament dels continguts curriculars
- Detectar i difondre bones pràctiques.
- Avaluar l'aprenentatge de la competència en sostenibilitat per part de l'alumnat
- Analitzar els canvis en l'estructura organitzativa de la universitat que afavoreixen la sostenibilització curricular de la mateixa.

5. Metodologia

Per a la realització d'aquesta investigació s'utilitzaran tècniques qualitatives i quantitatives.

Les tècniques d'investigació utilitzades seran:

Anàlisi documental sobre el grau de sostenibilització a:

- Les guies docents de les assignatures.
- Les publicacions vinculades a recerca en sostenibilitat del personal investigador de l'EPSEVG.
- Els Treballs de Final de Grau.
- Els informes de pràctiques en empreses realitzades pels estudiants.

Treball de camp qualitatiu mitjançant:

- Entrevistes als coordinadors de titulació de l'EPSEVG
- Entrevistes als directors de departament implicats en la docència de les matèries sostenibilitzades a l'EPSEVG
- Entrevistes amb el professorat implicat en les matèries sostenibilitzades a l'EPSEVG
- Entrevistes amb equips de recerca en sostenibilitat de l'EPSEVG
- Entrevistes amb personal d'administració i serveis.
- Grups de discussió amb professorat de l'EPSEVG
- Grups de discussió amb alumnes de l'EPSEVG

6. Marc Teòric

La introducció de la sostenibilitat a l'educació superior depèn de l'aprenentatge de l'organització. Aquest procés d'aprenentatge, ha de considerar diferents aspectes:

1) Criteris formals de sostenibilitat en la organització.

Una aposta clara a favor de la sostenibilitat tant des del punt de vista de la gestió i la vida de campus, com de la docència i recerca.

2) Desenvolupament de les competències individuals del personal universitari:

Això implica uns aprenentatges individuals per part del personal així com la generació de normes socials sobre la sostenibilitat.

El més immediat és el desenvolupament de les competències del personal docent amb l'objectiu d'ampliar la comprensió i augmentar el coneixement sobre els aspectos

relacionats amb la sostenibilitat. En aquest sentit, cal tenir en compte les competències, habilitats i destreses docents del personal acadèmic. Així mateix esdevé clau incorporar el personal de campus, per estendre els criteris sostenibles a la vida del campus. Però és necessari anar més enllà i generar un clima de reflexió i discussió sobre els valors existents, les normes i els supòsits sobre la vida al campus.

3) Rendiment professional

Estretament vinculada a la qüestió anterior sobre la competència individual del personal està la qüestió del canvi en les pràctiques dels diferents rols professionals que conviuen al campus.

En el cas del personal docent, cal veure si la integració de la sostenibilitat condueix al desenvolupament de millors i innovadors mètodes pedagògics (Segalàs et al., 2010, 275- 284). En el cas del personal de gestió i manteniment dels campus, implicarà l'adopció de plans de gestió sostenibles a diferents escales.

Caldrà definir, com es concreta la sostenibilitat en altres rols professionals, com ara la recerca.

4) L'impacte organitzacional a llarg termini

Cal veure si la sostenibilitat es consolida com un eix transversal dins la universitat. L'aprenentatge depèn de la confiança entre els membres de l'organització. Si el canvi social que representa la introducció de la sostenibilitat malmet aquesta confiança, és difícil que l'organització consolidi el seu aprenentatge.

Pregunta de recerca:

- La sostenibilitat està en procés de consolidació dins de l'EPSEVG?

7. Resultats preliminars

- Factors favorables a l'ETSEVG: necessitat d'elaborar la seva pròpia estratègia per situar-se al mapa universitari català, espanyol i internacional.
- Factors desfavorables: conflictes interns derivats de la desaparició de les antigues enginyeries tècniques i la supressió d'algunes titulacions.

1) Criteris formals de sostenibilitat en la organització

En el nivell formal, la sostenibilitat està integrada en el pla docent de l'EPSEVG. Existeix una assignatura de sostenibilitat obligatòria al primer curs. La competència en "Sostenibilitat i Compromís Social" és una de les competències específiques present en 72 crèdits al llarg de les diferents titulacions que s'ofereixen. L'Escola ha participat en diferents projectes pilot d'implementació de la sostenibilitat a la vida de campus, com ara el projecte STEP (Segalàs i Hernadez, 2012) o les monitoritzacions energètiques d'edificis. Però aquesta presència formal té alguns problemes derivats de l'estructura no plenament autònoma del campus de l'EPSEVG: no es va aconseguir arribar a acords de mínims entre els graus d'àmbit TIC (grau d'Enginyeria Informàtica i

grau d'Enginyeria de Sistemes Electrònic) amb el resultat que la competència no s'avalua en el cas del grau d'Enginyeria Informàtica.

Un altre problema detectat és que malgrat que enguany es graduen els primers titulats amb la competència "Sostenibilitat i Compromís Social", no s'ha definit de quina manera s'avaluarà la competència a nivell general. Aquest no és un problema únic i específic d'aquesta competència transversal ni d'aquest campus de la UPC, però és un fet que afebleix una competència que en realitat una part del professorat i alumnat consideren que té menys valor que les altres.

2) Desenvolupament de les competències individuals del personal universitari

En relació a les competències professionals del personal acadèmic, els resultats provisionals no son gaire encoratjadors.

D'una banda, el professorat que imparteix l'assignatura obligatòria a primer curs, ho fa perquè els seus departaments han patit importants pèrdues de docència en el procés de creació de les titulacions de grau. Aquest fet és especialment patent en el cas del departament d'enginyeria química, que ha vist desaparèixer la seva titulació del campus, i un procés similar es dona actualment respecte el professorat de l'àmbit TIC.

D'altra banda, en termes generals, el professorat no té formació específica en sostenibilitat ni s'ha format en els 4 darrers anys des de la introducció de la competència.

Això es dona tant en el cas de l'assignatura obligatòria de primer curs, com en el cas de les assignatures que incorporen la competència al llarg dels graus.

Una petita part del professorat té coneixements relacionats amb la sostenibilitat per la seva pertinença a entitats de caire ecologista. Aquest fet posa de relleu que una part del professorat té una alta implicació respecte els valors sostenibles i que té, o pot tenir, un rol actiu en la consolidació de la sostenibilitat en la vida del campus, tant en el nivell de les pràctiques com dels valors. Ara bé, aquest mateix fet també té una part negativa, perquè una part de la comunitat universitària, que no està implicada, identifica i redueix la sostenibilitat amb l'ambientalisme i fins i tot amb "la capelleta" d'unes persones o grups determinats.

Respecte el personal no docent, encara no s'ha aprofundit prou en aquesta part de la recerca però es té coneixement d'algunes experiències que impliquen l'arrelament dels valors sostenibles com la recent experiència participativa de remodelació del "jardí de l'EPSEVG".

3) Rendiment professional

Com ja s'ha establert en el marc teòric, aquest punt està estretament lligat a l'anterior. El fet que una de les principals raons del professorat per impartir docència en sostenibilitat sigui la falta de càrrega acadèmica per part dels seus departaments, i que

tant la seva formació en sostenibilitat de base com continuada sigui limitada, dificulta la seva capacitat d'innovar en els mètodes docents. Malgrat això, el sol fet de la creació d'una assignatura obligatòria de primer curs en què comparteixen docència professores i professors de diferents departaments ja ha implicat la introducció de certes innovacions respecte la manera de fer habitual entre els departaments a l'EPSEVG (són seccions locals dels departaments de la UPC). En aquest sentit, cal reconèixer que l'assignatura obligatòria de primer curs té una dinàmica de treball a l'aula molt més participativa per part de l'alumnat que el que és habitual. Però de nou, això és vist per una part del professorat i de l'alumnat com una característica que afebleix l'assignatura. I en aquest sentit, un sector del mateix professorat implicat en l'assignatura de primer curs veu aquestes tècniques apropiades per aquesta assignatura, però no pas per les assignatures especialitzades que ells/elles mateixos/es imparteixen en altres cursos.

Malauradament, el professorat implicat en la docència de les assignatures amb la competència "Sostenibilitat i Compromís Social" ha manifestat en les entrevistes que la sostenibilitat no representa un enriquiment del seu bagatge professional. Aquest és un dels punts que caldrà aprofundir en l'anàlisi posterior.

Respecte el personal no docent, encara no s'ha aprofundit prou en aquesta part de la recerca, però es té coneixement d'algunes experiències com la feina de l'equip de manteniment en relació a la reducció de consums energètics o el més que consolidat pla de recollida selectiva.

4) L'impacte organitzacional a llarg termini

La consolidació de la sostenibilitat a EPSEVG es pot considerar feble per diverses raons:

Els canvis de l'organització són processos complexos i lents, amb avenços i limitacions.

Es tracta d'un sistema obert que acumula contradiccions, però també pot generar una transformació profunda a partir d'un punt d'inflexió (tipping point). Encara que no es pot dir que l'ETSEVG hagi arribat a aquest punt, el cert que és comença a apropar-se.

S'observen connats de canvi que deixen entreveure aquesta possibilitat. El que abans era impensable ara mateix, si més no, figura a l'agenda.

Avenços:

- El grup que ha conduït l'assignatura de primer curs ha engegat una experiència de treball en equip.
- El tema de la sostenibilitat ha esdevingut més visible per a l'alumnat.
- ETSEVG ha donat resposta en positiu a la pèrdua d'unes titulacions i la transformació d'unes altres.

- A l'escola es percep la difusió de valors sostenibles, com ara mostra l'experiència del jardí. Això ha facilitat la implicació de l'alumnat en el procés.
- S'han dissenyat programes formatius internacionals amb vessant sostenibilista: International

Design Project Semester i l'European Project Semester.

Limitacions:

- Tant la CSCS com l'assignatura obligatòria de primer curs, segons el propi professorat implicat, són considerades febles i anecdòtiques per una part del professorat i de l'alumnat.
- Fragmentació de l'organització, sobretot, entre departaments i especialitats. Cal dir que els problemes que afebleixen la consolidació de la sostenibilitat no són només fruit de la introducció de la sostenibilitat a l'EPSEVG ni a la UPC. El "malestar" de la comunitat universitària de la UPC ha anat creixent des de la implementació de les titulacions de grau (ja que desapareixen titulacions d'alguns campus) i actualment s'agreuja per les dificultats econòmiques i la incertesa sobre el futur de l'ordenació de les titulacions i dels campus. Per tant, el necessari clima de confiança per la consolidació de canvis organitzacionals es veu altament amenaçat contínuament per les "batalles" que sacsegen la vida universitària.

Bibliografia:

Barth, M. ; Rieckmann , M. 2012. Academic staff development as a catalyst for curriculum change towards education for sustainable development: an output perspective. Journal of Cleaner Production 26 28e 36

Comissió Mundial sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament (CMMAD), 1987. "El Nostre Futur Comú" (Informe Brundtland) <http://daccessodsun.org/TMP/9580152.63080597.html>

Conferència de les Nacions Unides sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament

(CNUMAD), 1992. "Agenda 21" http://www.un.org/esa/dsd/agenda21_spanish/?utm_source=OldRedirect&utm_medium=redirect&utm_content=dsd&utm_campaign=OldRedirect

Declaració de Talloires,1990. http://www.ulsf.org/programs_talloires.html

Carta Copernicus,CRE, 1994. <http://www.iisd.org/educate/declarat/coper.htm>

UNESCO, Dècada de l' Educació per al Desenvolupament Sostenible, 2005-2014.

<http://www.unesco.org/new/es/our-priorities/sustainable-development/>

Comité Executiu del Grup de Treball de Qualitat Ambiental i Desenvolupament

Sostenible de la CRUE, 2005. [http://www.crue.org/opencms/opencms/handle404?exporturi=/export/sites/Crue/Sostenibilidad/Documentos_CADEP/1.Directrices_introduccion_sostenibilidad_curriculum.pdf&\]](http://www.crue.org/opencms/opencms/handle404?exporturi=/export/sites/Crue/Sostenibilidad/Documentos_CADEP/1.Directrices_introduccion_sostenibilidad_curriculum.pdf&)

Ferrer-Balas, D., Buckland, H., Mingo de, M., 2009. Explorations on the university's role in society for sustainable development through a systems transition approach.

Case-study of the technical university of Catalonia (UPC). Journal of Cleaner Production 17, 1075e1085.

Holmberg, J., Svanström, M., Peet, D.-J., Mulder, K., Ferrer-Balas, D., Segalàs, J., 2008. Embedding sustainability in higher education through interaction with lecturers: case studies from three European technical universities. European Journal of Engineering Education 33, 271e282.

Pla UPC Sostenible 2015, 2006 <http://www.upc.edu/sostenible2015/pla-upcsostenible-2015/>

Segalàs, J. and Hernandez, A. 2012. Engineering education and sustainability. Sustainable Technology Excellence Program (STEP-Vilanova) Proceedings of EDULEARN12 Conference. 2nd-4th July 2012, Barcelona, Spain. ISBN: 978-84-695-3491

Segalàs J.; Ferrer-Balas, D. & Mulder, K.F. 2010. What do engineering students learn in sustainability courses? The effect of the pedagogical approach. Journal of Cleaner Production Vol. 18. Nº 3, pp 275-284

Segalàs, J.; Ferrer-Balas, D.; Svanström, M.; Lundqvist, U. & Mulder K.F. (2009). What has to be learnt for sustainability? A comparison of bachelor engineering education competences at three European universities. Sustainability Science, (ISSN: 1862-4057). Vol. 4, Nº 1, pp. 17-27.

Estudis o treballes? La importància de la trajectòria laboral en la inserció al mercat de treball dels i les graduades universitàries³⁴

Dani Torrents Vilà
Grup de Recerca en Educació i Treball
Departament de Sociologia. Universitat Autònoma de Barcelona
danitv@hotmail.com

Resum

L'anàlisi dels itineraris universitaris, especialment de la trajectòria laboral de les persones que passen per la universitat, és clau per a comprendre el paper d'aquesta en la inserció laboral dels seus estudiants, en un context de canvis al si de l'educació superior. Es proposa analitzar l'efecte de la situació laboral abans de la graduació en la posterior inserció laboral, tenint en compte les persones graduades entre 2005 i 2009 a l'estat espanyol a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida. S'ha posat en relació tant la presència al mercat de treball com les característiques d'aquesta, d'un any abans i un any després de la graduació, observant un impacte significatiu del treball durant els estudis en la inserció laboral posterior, i no tant en les característiques d'aquesta, si més no, no per tots els col·lectius sociodemogràfics. També constatem un continuisme laboral entre el patró mostrat entre els dos moments analitzats. Aquests elements ens porten a concloure que la graduació no té un impacte important en el canvi de les dinàmiques laborals, almenys un any després d'aquesta, i que la trajectòria laboral seguida per l'estudiant pren especial rellevància en la comprensió de la inserció al mercat de treball un cop graduats.

Paraules clau: inserció laboral, universitat, trajectòria laboral, graduació.

1. Introducció

Les trajectòries que mostren els i les joves que passen per la universitat a l'Estat espanyol, es presenten com a essencials per analitzar la posterior inserció laboral dels i les graduades, especialment en un sistema universitari en el qual la discriminació per origen social més forta es troba en el seu accés i no tant en la seva inserció al mercat de treball (Planas i Fachelli, 2010). En les persones graduades els autors no troben diferències significatives en la seva posterior inserció laboral pel que fa al seu origen social, i en aquest sentit l'anàlisi del pas per la universitat, de l'itinerari universitari en termes purament sociològics com a processos que condicionen les motivacions i les

³⁴ Aquesta investigació forma part del "Pla Nacional d'Investigació Científica, Desenvolupament i Investigació Tecnològica" (CSO2010-19271) finançat pel Ministeri espanyol de Ciència i innovació, amb el títol "Itineraris Universitaris, Equitat i Mobilitat ocupacional". La versió escrita d'aquesta ponència ha estat redactada y discutida amb els altres membres del GRET (<http://grupsderecerca.uab.cat/gret>) que van participar d'aquesta investigació: Jordi Planas, Sandra Fachelli, Albert Sánchez-Gelabert, José Navarro-Cendejas i Verónica Ardhengui.

oportunitats dels individus , esdevé clau per comprendre les dinàmiques de la transició universitat - treball.³⁵

Ens trobem en un context de diferents canvis a la universitat. Per una banda, un creixement de la quantitat de persones que hi passen: mentre que en les generacions dels 60s només un 20% d'aquestes es graduaven, a les generacions dels 80s, el percentatge s'enfila fins al 30% (Torrents, 2012). De la mateixa manera, les taxes netes d'escolarització universitària de 18 a 22 anys entre el 1992 y el 2010 han augmentat gairebé 10 punts percentuals (INCE, 2000; MCED, 2013). Per l'altra banda el canvi també ha estat qualitatiu: una creixent feminització, diferent compaginació estudi-treball i diferents grups d'edat (Ariño i Llopis, 2008), que han significat una redefinició del tipus d'estudiantat que trobem a les universitats.

La vida estudiantil, entesa com el conjunt de pràctiques i experiències que presenta l'estudiant durant el seu pas per la universitat, és d'especial rellevància en l'estudi de l'equitat social i en l'anàlisi de la universitat com a factor de mobilitat ocupacional ja que si l'origen social sembla tenir poc pes en l'explicació de les diferències d'inserció laboral, l'itinerari universitari, és a dir les característiques del propi pas per la institució, pot jugar un paper important en aquesta inserció. Si bé dins del concepte ampli d'itinerari universitari hi trobem elements de diversa índole, la relació de l'individu amb el mercat de treball (MT) durant els estudis superiors n'és central: el fet d'estudiar i treballar alhora, en un sistema universitari en el que actualment el 60% d'estudiants ho fan (Troiano *et al*, 2012) – dades de la universitat pública catalana –, pot ser un factor d'influència important per la inserció laboral posterior.

El què aquí tractem d'analitzar és si la relació de l'alumnat amb el mercat de treball durant els estudis a la universitat influeix en la inserció laboral un cop s'ha graduat. És en aquest sentit que s'al·ludeix, de mode irònic, a la pregunta quotidiana de “Estudies o treballes?” com, entenem, una pregunta rellevant per dibuixar i comprendre els resultats de la inserció laboral. Aquesta comunicació s'organitza de la següent manera: en el següent punt farem un repàs de diferents aspectes que la literatura sociològica ha aportat referent a la relació entre la compaginació d'estudis i treball i l'entrada al mercat laboral. A continuació construirem les hipòtesis, i exposarem el disseny de l'anàlisi que es presenta en el tercer punt. En aquest punt analitzarem l'impacte de la relació amb el mercat de treball durant els estudis, tant pel que fa en la inserció laboral futura com en les característiques d'aquesta. Finalment extraurem les principals conclusions i reflexions a partir dels resultats obtinguts.

³⁵ El projecte que s'ha desenvolupat des del GRET conclou que la inserció laboral de les persones graduades està poc condicionada pel seu origen social, i per tant remarca que cal observar-ne el diferents itineraris universitaris.

2. Marc Teòric

Els itineraris universitaris representen aquells processos biogràfics que l'alumnat construeix a partir de les seves eleccions durant el pas per la universitat, en el marc d'unes possibilitats d'acció i constriccions concretes. Aquest concepte pretén defugir de l'accepció administrativa de l'itinerari universitari entès com els diferents camins institucionalitzats existents en l'educació superior, per orientar-se cap a una accepció sociològica sustentada en la perspectiva biogràfica de la joventut, fent bandera de la multidimensionalitat dels processos de transició juvenil (Casal *et al*, 2006). És difícil pensar que els resultats socials de la universitat en termes de mobilitat ocupacional, es derivin únicament del camí acadèmic que ha anat dibuixant l'alumnat, sinó que aspectes laborals, familiars o socials durant aquest pas per la institució universitària són també cabdals. Així doncs, les diferents trajectòries³⁶ laborals que els i les estudiants universitàries presenten durant els estudis formen part d'aquest itinerari universitari.

La trajectòria laboral s'entén com un conjunt de situacions i processos en el mercat de treball fruit de les decisions i constriccions dels individus al llarg del temps en un context determinat. Una concatenació de moments concrets en relació al mercat de treball, incorporant implícitament un context socioeconòmic, un disseny institucional i unes influències socials determinades com a marc d'acció. Aquesta trajectòria laboral esdevé una eina clau per a l'anàlisi de la inserció laboral post-estudis, adoptant el paraigües de la perspectiva biogràfica i transicional que accentua la centralitat del *procés* en front del *moment* (Casal *et al*, 2006).

Diferents recerques han analitzat l'efecte de treballar durant els estudis en la inserció un cop acabats, centrant-se sobretot en l'àmbit de la educació secundària postobligatòria. Mentre el fet de treballar durant els estudis pot significar un rendiment educatiu menor ja que al invertir hores al treball es deixarien d'invertir a l'estudi (Staff *et al*, 2004), en termes de la posterior inserció laboral pot significar un avantatge (Carr *et al*, 1996). Staff (2007) entén la decisió de treballar durant els estudis com una inversió en capital humà davant uns objectius, uns recursos i unes capacitats determinades, entenent que el treball durant els estudis és també una font d'aprenentatge tant de tipus específic o curricular, com transversal en termes de competències laborals.

Diferents autors han tractat d'explicar els beneficis de "l'estudiant que treballa" com Light (1999), i alguns ho fan remarcant els aprenentatges competencials assolits per

³⁶ En aquesta comunicació s'utilitza el terme "trajectòria" referint-nos al conjunt de processos i situacions amb les quals es troba un individu al llarg d'un espai temporal concret. En canvi, per "itinerari" entenem el resultat de la suma de les diferents trajectòries d'un individu (laboral, educativa, familiar, relacional, etc.) que resulten en una realitat vivencial multidimensional.

l'individu en aspectes referents a la cultura de treball o la gestió del temps, que afavoreix una bona adaptació al mercat laboral (Carr *et al*, 1996). Factors com l'empleabilitat o la professionalització que s'adquireix en el lloc de treball són aspectes que no es poden adquirir només a partir del currículum dels estudis, per molt professionalitzador que aquest sigui. A més, també des del punt de vista de l'empleador el factor de l'experiència i de l'hàbit de treball significa un complement que afegeix valor al treballador, sense oblidar que el fet de conèixer a la persona empleada pot ser positiu per a la manteniment del lloc de treball - efecte trinquet - (Harvey, 2003).

El paper de les xarxes i els contactes socials d'un individu a l'hora de trobar una feina ha estat àmpliament contrastat (Villar *et al*, 2001). En aquest sentit, el fet de treballar durant els estudis no només aporta coneixements i competències positives per la inserció laboral, sinó que també ajuda a construir aquest cercle social del qual obtenir informació i canals per a la inserció laboral posterior.

En general, la relació entre el treball durant els estudis i la posterior entrada al mercat de treball s'ha demostrat com a significativa, i diferents autors remarquen la necessitat de tenir en compte dos elements addicionals: la intensitat de l'ocupació i el moment d'aparició dels efectes. Carr *et al* (1996) mostren que els efectes positius en l'ocupació apareixen tant a curt termini com a llarg termini, i que el treball durant els estudis significa major participació al mercat laboral i majors ingressos tant de manera immediata com al cap d'uns anys.

La intensitat del treball, per la seva banda, pot introduir diferències en els efectes en la inserció laboral o la continuïtat dels estudis. Així, jornades laborals reduïdes poden aportar els elements positius que hem comentat per a la inserció laboral posterior, mentre que jornades laborals àmplies i continuades poden relacionar-se negativament amb aquesta, doncs treballs intensos estan més relacionats tant amb l'abandó estudiantil i uns pitjors resultats acadèmics, com amb cert encasellament en una ocupació concreta. No és el mateix treballar en jornada completa que en jornada parcial i autors com Staff (2007) en remarquen la seva importància. Ens adverteix, per tant, que no només hem de considerar si el jove treballava o no durant els estudis, sinó també les característiques d'aquest treball.

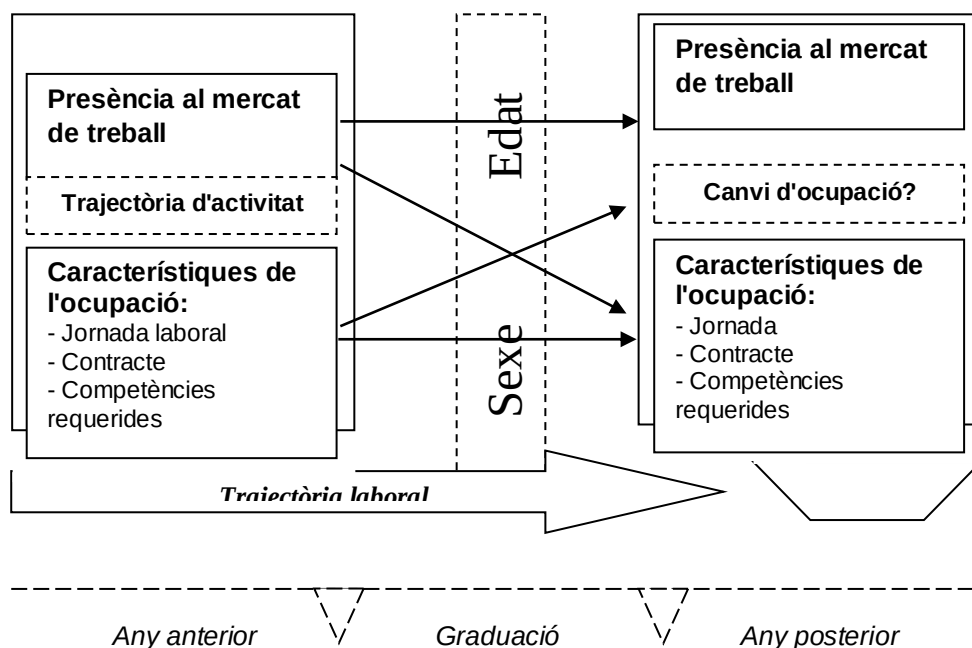
El mateix autor analitza la relació entre treball durant estudis i treball post-estudis des d'una òptica lleugerament diferent a altres recerques: posa l'accent al tipus, a les característiques, de la presència en el mercat laboral observant si els patrons laborals experimentats abans de la graduació, es reproduïxen després d'aquesta. Acaba constatant un "continuisme laboral" que es vincula íntimament amb el concepte de trajectòria laboral.

El què aquí ens proposem és posar en relació la situació laboral pre-graduació amb la de després de la graduació identificant fins a quin punt la última està condicionada per la primera, i quina importància té la trajectòria laboral seguida per l'estudiant entre els dos moments analitzats en aquesta inserció.

3. Metodologia

3.1 Model d'anàlisi

El model d'anàlisi que es proposa és el següent:



Pretenem analitzar la situació laboral un any posterior a la graduació a partir de la situació anterior controlant aquesta relació per variables referents al sexe i a l'edat. Tal i com hem justificat en l'apartat anterior, assumim com a necessari posar l'ull no només a la situació laboral sinó també a les característiques d'aquesta relació laboral, doncs l'impacte que té en la inserció laboral posterior pot ser diferent. Això lliga amb el concepte de trajectòries ja que, si bé estem observant un moment concret del temps (un any abans de la graduació) i no tant una trajectòria de duració temporal àmplia, el fet de comparar dos moments en el temps ens permet identificar quines característiques presenta la trajectòria en qüestió, en termes de patrons de treball identificats entre els dos moments analitzats.

Les hipòtesis amb les que es treballen són dues: la primera en referència a la relació principal ja constatada en altres recerques exposades, i que analitzarem pel cas espanyol en uns anys concrets. Aquesta es divideix tant per la presència al mercat de treball com per les característiques d'aquesta. La segona fa referència a la importància

de la trajectòria laboral en la inserció al mercat de treball dels i les graduades. Així doncs entenem que:

1. La relació amb el mercat de treball abans de la graduació, condiciona la relació amb el mercat de treball un any després d'aquesta.
 - a. Estar treballant un any després de la graduació està condicionat per la presència al mercat de treball i les característiques d'aquesta presència durant l'any anterior a la graduació.
 - b. Disposar d'unes condicions de treball concretes un any després de la graduació està condicionat per la presència al mercat de treball i les característiques d'aquesta presència durant l'any anterior a la graduació.
2. Existeix una tendència al continuisme entre el patró o trajectòria laboral pre-graduació, i la posterior inserció laboral.

Cal dir, per últim, que considerem només el treball remunerat i per tant queden fora d'aquestes anàlisis el que es coneix com a pràctiques professionals o treballs de suport familiar, per la impossibilitat d'obtenir-ne informació a partir de la base de dades utilitzada.

3.2 Disseny d'anàlisis

Per a aquesta anàlisi considerem una mostra obtinguda de les dades disponibles en la Enquesta de Condicions de Vida (ECV) entre els anys 2004 i 2010. Concretament s'utilitzen els fitxers longitudinals que ofereix l'Institut Nacional d'Estadística en els quals, a diferència de les edicions anuals preses aïlladament, permet fer un seguiment longitudinal dels casos a partir d'un identificador individual compartit. Cal esmentar que la utilització dels fitxers longitudinals de la ECV implica perdre algunes de les variables que sí que estan recollides en els fitxers anuals.

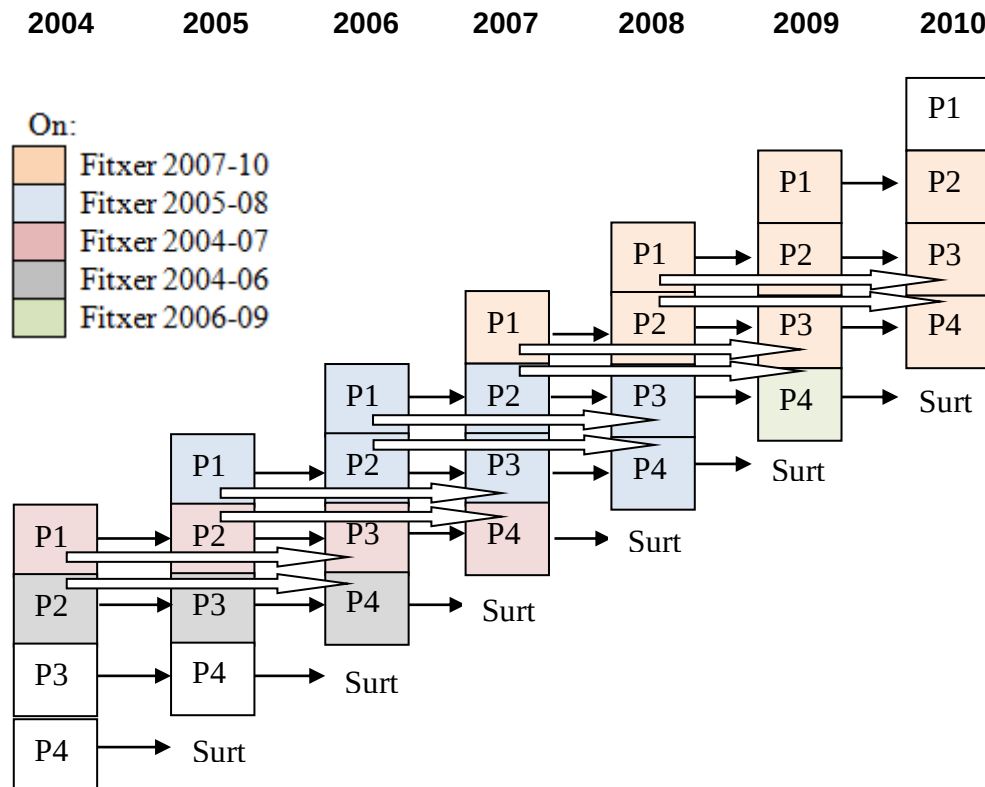
Per obtenir una enquesta longitudinal entre 2004 i 2010, s'ha hagut de concatenar 5 dels fitxers longitudinals que s'ofereixen, ja que la longitud temporal de cada un d'ells no cobreix els 6 anys considerats. A partir de l'identificador de cada cas, s'han anat concatenant les diferents bases disponibles, tal i com es recull en el gràfic I.

La població analitzada són les persones graduades a la universitat per primera vegada entre 2005 i 2009, en el conjunt de l'Estat espanyol. D'aquestes només es consideren aquelles persones de les quals en podem fer un seguiment un any abans de la graduació i un any després d'aquesta i, per tant, no han abandonat l'enquesta i han respost a cada un dels tres anys considerats – any abans, any de graduació i any després -. La graduació s'ha identificat posant en relació una mateixa variable, el nivell educatiu assolit, en dos anys consecutius diferents. Així, si el nivell educatiu assolit

passa d'un nivell inferior al nivell universitari, significa que durant aquell curs ha obtingut la titulació.

A continuació s'il·lustra la lògica que s'ha seguit a l'hora de construir la mostra de l'anàlisi.

Gràfic I. Construcció de la base de dades longitudinal i selecció de la mostra.



Cada edició anual de la ECV s'estructura en 4 submostres, la primera de les quals són casos de nova entrada, i durant quatre anys consecutius participen de l'enquesta, fins sortir de la mostra al cinquè any de la seva entrada. Algunes de les submostres de cada edició anual es troben en dos o més dels fitxers longitudinals, i ens hem quedat amb la submostra del fitxer longitudinal més recent en cada cas. Les fletxes blanques indiquen cada un dels subconjunts de persones graduades considerades, tenint en compte que disposéssim de dades un any abans i un any després de la seva graduació. La mostra final la formen un total de 976 individus graduats entre el 2005 i el 2009, en les condicions que acabem de explicar.

Les variables considerades en l'anàlisi són les següents:

Taula I. *Indicadors utilitzats per cada un dels moments.*

Relació amb el mercat de treball durant els estudis (últim any universitat)	Relació amb el mercat de treball durant els estudis (1 any després de la graduació)
• Presència o no al mercat de treball • Tipus de jornada de treball • Tipus de contracte • Competències requerides • Trajectòries d'activitat	• Presència o no al mercat de treball • Tipus de jornada laboral • Tipus de contracte • Competències requerides • Canvi de l'ocupació

L'indicador de presència al mercat de treball s'ha construït a partir del creuament de dues variables: la situació principal declarada per la persona enquestada i el salari percebut per la persona procedent de la venda del seu treball o dels rendiments per treball en compte propi. Això és així ja que la situació d'activitat declarada es considera com l'activitat principal per la persona enquestada, i a diferència amb les edicions anuals, amb els fitxers longitudinals no podem saber si, tot i declarar estudiar com a activitat principal, el jove és també present al mercat de treball. Creuant aquesta variable amb l'indicador de percepció d'un rendiment monetari del treball, podem identificar aquells casos que declaren estudiar com a activitat principal, però també estan presents al mercat de treball remunerat. És per tant un indicador de inserció laboral més ajustat que els que explicarem a continuació.

El tipus de jornada de treball, en termes de temps parcial, temps complert i no treball, l'obtenim de l'indicador referent a la situació principal declarada que tot just comentàvem. Si bé aquest indicador té les limitacions que hem exposat, permet conèixer el tipus de jornada laboral de l'individu.

La forma de contracte es divideix en contracte fix i contracte temporal, i només es pot conèixer pels individus que declaren treballar com a activitat principal. El mateix succeeix amb l'indicador de les competències requerides en l'ocupació. Aquest indicador s'ha construir a partir de l'ocupació concreta exercida per la persona i, s'ha considerat com a ocupacions que requereixen competències universitàries, aquelles ocupacions classificades sota el dígit 2 de la CIUO-88³⁷. Per tant, les ocupacions incloses dins d'aquest grup³⁸ les considerarem com ocupacions que requereixen competències universitàries, com a indicador de les seves característiques.

³⁷ CIUO-88 (Classificació Internacional Uniforme d'Ocupacions) o ISCO-88 en anglès, és la classificació internacional d'ocupacions creada per l'Oficina Internacional del Treball el 1987 substituint l'anterior del 1968. Aquesta classificació de *llocs de treball* es classifiquen per quatre *nivells competencials* requerits, corresponents als obtinguts en l'educació formal sense oblidar que l'educació informal i l'experiència també és una font d'aprenentatge competencial. Les categories ocupacionals corresponents al 4rt nivell competencial (el nivell obtingut mitjançant l'educació universitària) són les recollides principalment sota el dígit 2 "Professionals científics i intel·lectuals" (Oficina Internacional del Treball Ginebra, 1995).

³⁸ Les ocupacions de la ECV estan classificades d'acord els criteris de la CIUO-88.

Per últim s'ha creat una tipologia de situacions laborals l'any anterior a la graduació que recull la trajectòria d'aquestes. Utilitzant l'activitat declarada per l'individu mes a mes durant l'any anterior a l'enquesta, hem creat tres grups diferenciats: a) trajectòria d'estudi, entenent que durant tots els mesos analitzats l'activitat declarada era d'inactivitat laboral, b) trajectòria de treball, entenent que durant tots els mesos analitzats l'activitat declarada era d'activitat laboral, i c) trajectòria de canvis, entenent que durant els mesos analitzats en l'activitat declarada s'hi compaginava inactivitat i activitat laboral.

Així doncs a partir d'aquests elements s'analitza la inserció laboral abans i després de la graduació. Les variables de control són dues: el sexe, i l'edat, dividida en tres grups: menys de 24 anys, que seria el grup que acaba els estudis universitaris en el temps previst, de 24 a 30 anys, i de més de 30³⁹.

No s'ha controlat les anàlisis per cada un dels anys concrets de la graduació (entre 2005 i 2009) ja que la mostra per cada any es reduïa considerablement, i entenem que el context entre aquestes 5 promocions és força semblant i no s'han d'esperar gaires canvis dels efectes de la situació laboral en els anàlisis per cada any. Tampoc s'ha tingut en compte l'origen social de l'individu ja que l'ECV és una enquesta de llars i només podem conèixer l'origen dels pares d'aquelles persones que conviuen en una mateixa residència, perdent així a un 80% dels nostres casos els quals no viuen a la mateixa llar que els seus progenitors. A més al ser bases de dades diferents, el dígit per identificar al pare i a la mare estan diferentment codificats segons el fitxer, fet que impedeix analitzar l'origen social adequadament.

Finalment les tècniques d'anàlisi utilitzades són l'anàlisi de taules de contingència i la regressió logística binària. Una tècnica estadística multivariable que permet conèixer la relació entre una variable dependent qualitativa, i una o més variables explicatives. La relació entre les variables es defineix com la explicació de la pertinença a una categoria de la variable dependent, en funció d'una o més variables, identificant quins factors varien la probabilitat de pertànyer a una o altra situació.

4. Resultats

Tot seguit es mostren els resultats de les anàlisis dutes a terme. En un primer punt es contextualitza la situació laboral de les persones graduades a tall descriptiu. Tot seguit s'explicita la part analítica separant per una banda els efectes en la presència al mercat de treball i per l'altra en les característiques d'aquesta presència post-graduació.

³⁹ Per al control de les variables referents a l'any posterior a la graduació s'hi ha sumat 2 anys a cada nivell d'edat.

4.1 Indicador de presència al MT de les persones graduades abans i després de la graduació:

Taula II. Presència al mercat de treball de les persones graduades entre 2005 i 2009 a l'Estat espanyol, a l'any anterior i posterior a la graduació.

	Abans		Després	
	No treball	Treball	No treball	Treball
Total	34,3%	65,7%	34,1%	65,9%
Homes	27,4%	72,6%	28,2%	71,8%
Dones	41,1%	58,9%	39,8%	60,2%
18-23 anys	50%	50%	43,1%	56,9%
24-30 anys	32,2%	67,8%	28,4%	71,6%
+30 anys	28,5%	71,5%	33,1%	66,9%

Font: elaboració pròpia a partir de la ECV.

D'acord a l'explotació de les dades anteriorment presentades, un 65,7% de la mostra ha estat treballant a l'any anterior al de graduació, ajustant-se a la dada referent a les universitats catalanes d'un 40% d'estudiants a temps complert (Troiano et al, 2012). Per sexe, observem que un 72,6% dels homes treballen, enfront a un 58,9% de les dones graduades. En relació a les edats, el col·lectiu més jove - entre 18 i 23 anys - es reparteix en un 50% entre les dues relacions amb el mercat (treball i no treball), mentre que el col·lectiu més gran - més de 30 anys - és un 71,5% les persones que treballen. Pel que fa a la situació un any després de la graduació el percentatge de presència al mercat de treball és semblant (65,9%) a la situació prèvia a la graduació, de la mateixa manera que ho és la seva distribució per sexe i per grups d'edat. Per tant, no trobem grans diferències entre l'indicador de presència abans i després de la graduació.

Un altre aspecte a destacar sobre la inserció laboral de les persones graduades és si han canviat d'ocupació durant l'últim any després de la graduació. Només un 11% ho fan i la cerca d'una ocupació millor o més adequada és el motiu més freqüent. Qui canvia més d'ocupació són les dones i els més joves.

4.2 Relació de la situació pre-graduació amb la presència al mercat de treball 1 any després de la graduació

Un cop descrita la situació al mercat de treball abans i després de la graduació de la nostra mostra, veiem fins a quin punt la presència al mercat de treball 1 any després de graduar-se es relaciona amb la situació laboral viscuda abans de la graduació, tractant de respondre la subhipòtesi 1.A. Per fer-ho, en aquest punt considerarem l'indicador "presència al mercat de treball".

Una de les maneres de veure si la presència al MT després de la graduació (com a variable dependent) està condicionada per la relació laboral abans de la graduació, és mitjançant l'anàlisi de relacions bivariades i la regressió logística. Per una banda hem realitzat una anàlisi de taules de contingència bivariades per tal d'observar la relació de la presència al MT post-graduació, amb els diferents elements pre-graduació considerats en el model d'anàlisi. En aquest sentit, hem obtingut una mesura d'intensitat d'aquesta relació (V de Cramer) i, mitjançant la regressió logística binària, per cada un dels factors independents considerats i introduint els factors edat i sexe com a control, obtenim el canvi de probabilitats d'estar present al mercat de treball després de graduar-se (Exp(B)). A la següent taula es recullen les diferents mesures d'associació:

Taula III. *Relació entre la vinculació amb el MT de treball durant l'últim any dels estudis universitaris (variables independents), i la presència al MT un any després de la graduació (variable dependent).*

Variables independents				Sig.	V Cramer	Exp(B)
Presència al MT post-graduació*	Presència al MT pre-graduació			0.00	0.432	Val. Referència: no presència Presència: 0.143**
	Jornada al MT pre-graduació			0.00	0.420	Val. Referència: no treball Treball a temps complet: 0.073** Treball a temps parcial: 0.369**
	Tipus contracte pre-graduació			n.s.	--	--
	Competències pre-graduació			n.s.	--	--

Font: elaboració pròpia a partir de la ECV.

* El valor de referència de la variable dependent és "No presència".

** Coeficient significatiu al 0,01

A partir d'aquests resultats es pot afirmar que el fet d'estar treballant durant l'últim any dels estudis universitaris significa una major probabilitat d'estar present al mercat de treball després de la graduació. Els Exp(B) ens permeten identificar que estar treballant a temps complet abans de la graduació redueix en un 93% les probabilitats de no treballar després de la graduació, mentre que treballar a temps parcial ho fa en un 45%. En canvi, el tipus de contracte o les competències requerides a l'ocupació durant els estudis no influeixen en la futura inserció laboral, si més no, en el fet d'estar o no present al mercat laboral.

Les mateixes conclusions es donen entre homes i dones, i entre els diferents grups d'edat, encara que en el grup més adult la relació és més forta que en les altres franges d'edat (els valors de la V de Cramer augmenten fins al 0,6 per a aquest col·lectiu)

Observem ara la importància de la trajectòria d'activitat seguida per la persona graduada en la posterior inserció laboral, en referència a la relació amb el mercat de treball durant l'any anterior a la graduació. Hem creat tres grups a partir de l'activitat declarada pels individus en funció de si la seva relació amb el mercat de treball havia estat continuada durant els mesos analitzats (treballant o inactivitat laboral), o havia experimentat canvis. Relacionant aquesta tipologia de trajectòries d'activitat amb la presència al MT després de la graduació a partir d'una taula bivariada, observem els següents resultats.

Taula IV. Distribució de la presència al MT un any després de la graduació segons el tipus de trajectòria d'activitat experimentada durant l'últim any de la graduació.

	T. Canvis	T. Treball	T. Estudis	Total
Presència post-graduació	66.3%	84.1%	44.9%	65.9%
No presència post-graduació	33.7%	15.9%	55.1%	34.1%
Total	100%	100%	100%	100%

Font: elaboració pròpia a partir de la ECV.

El fet de treballar continuadament durant l'últim any afavoreix la presència al MT després de la graduació. En el cas de trajectòries de canvis entre activitat i inactivitat la inserció és més favorable que els que només mostren inactivitat, però menys que quan la relació de treball és continuada. Tenint en compte si han canviat d'ocupació durant l'any posterior a la graduació, observem que són els individus amb una trajectòria de canvis abans de graduar-se els que canvien de feina en major mesura després de graduar-se, en comparació amb els que presenten una trajectòria continuada de treball o d'estudi (20% en front un 10%).

En aquest sentit podem concloure que el fet de treballar abans de la graduació té una relació significativa per a la inserció laboral posterior a la graduació, especialment per aquelles persones que ho fan a temps complert durant els estudis. Això és així tant pels que treballen durant tot l'últim any, com per aquells individus que compaginen moments d'activitat laboral amb moments d'inactivitat.

4.3 Relació de la situació pre-graduació amb les característiques de l'ocupació un any després de la graduació

Hem vist que el fet d'estar present al mercat de treball abans de la graduació és un factor positiu per a la inserció laboral posterior. Però, com afecta aquesta relació amb el mercat de treball en les *característiques* de la ocupació post-graduació? Veiem-ho en diferents aspectes tractant de respondre a la hipòtesi 1.B.

Per tal de contrastar aquesta hipòtesi s'han posat en relació els diferents indicadors de les característiques ocupacionals considerats (com a variables dependents), amb els

indicadors referents a situació laboral abans de la graduació (variables independents). Mitjançant una anàlisi bivariàble s'ha analitzat l'associació entre cada un dels factors explicatius amb la variable dependent en cada cas, observant tant la intensitat de l'associació (V de Cramer) com la concreció d'aquesta en els diferents valors (residus ajustats).

- **En la parcialitat:** la parcialitat de la inserció laboral post-graduaució depèn principalment de la situació de parcialitat i d'inactivitat prèvia, així una feina a temps complet durant els estudis predisposa ocupar-se també a temps complet després dels estudis.

Taula V. *Mesures d'associació amb la parcialitat de l'ocupació post-graduació.*

Parcialitat	Variables independents	Sig.	V Cramer
	Presència al MT pre-graduació	0.02	0.091
	Jornada al MT pre-pregraduació	0.00	0.149

Font: elaboració pròpia a partir de la ECV.

Tot i així el sexe de l'individu introdueix variacions en aquesta relació, i mentre que en el cas dels homes el fet de no treballar l'any anterior a la graduació implica una major tendència a ocupar-se a temps parcial (residu ajustat de 2,6), en les dones el fet de no treballar no influeix en la parcialitat (residu ajustat de 1,2).

- **En el tipus de contracte:** en quant al tipus de contracte una primera evidència que observem és que el fet de treballar o no durant l'últim any dels estudis universitaris no condiciona el contracte de l'ocupació posterior.

Taula VII. *Mesures d'associació amb el tipus de contracte de l'ocupació post-graduació.*

Tipus de contracte	Variables independents	Sig.	V Cramer
	Presència al MT pre-graduació	n.s.	--
	Jornada al MT pre-pregraduació	0,00	0.132
	Tipus de contracte pre-graduació	0,00	0.603

Font: elaboració pròpia a partir de la ECV.

Quan tenim en compte els diferents grups d'edat, només el tipus de contracte durant la pre-graduació manté la relació com a significativa. Això significa que és l'edat el principal discriminador del tipus de contracte després de la graduació, i només el tipus de contracte gaudit abans de la graduació el condiciona independentment de l'edat. Aquelles persones que tenen un contacte fix, el seguiran mantenint un cop graduades (en un 92%), en canvi només un 37% aconsegueix un contracte fix si gaudien d'un de temporal durant els estudis.

- **En les competències requerides:** la situació d'inactivitat laboral durant l'últim any dels estudis està correlacionada significativament amb l'exercici d'una ocupació que requereixi competències universitàries. El mateix passa amb la situació de temporalitat. Aquestes relacions són independents del sexe, encara que en el cas de les dones el tipus de contracte durant els estudis no influeix en obtenir una feina que requereixi competències universitàries. Pel que fa als grups d'edat de les persones graduades, en el col·lectiu més jove l'obtenció d'una feina de competències universitàries no està subjecte a cap dels factors analitzats, en canvi en el col·lectiu més adult només depèn del tipus de competències requerides en la feina anterior a la graduació.

Taula VI. *Mesures d'associació amb el tipus de contracte de l'ocupació post-graduació.*

Variables independents				Sig.	V Cramer
↻	Presència al MT pre-graduació			0,00	0,162
	Jornada	al	MT pre-	n.s.	--
	pregraduació				
	Tipus de contracte pre-graduació			0,01	0,106
	Competències pre-graduació			0,00	0,702

Font: elaboració pròpia a partir de la ECV.

Concloent, les característiques de la feina obtinguda un any després de la graduació estan lleugerament relacionades amb la situació anterior a la graduació. Per una banda el fet de no treballar o de fer-ho a temps parcial durant els estudis, està lligat a l'obtenció d'una feina a temps parcial. El contracte obtingut, és un element que no sembla dependre significativament de la situació anterior a la graduació i que depèn principalment de l'edat. L'únic factor que hi està relacionat és el tipus de contracte anterior. Per últim, l'obtenció d'una ocupació que requereix competències universitàries tampoc està relacionat amb la situació prèvia a la graduació per als més joves i el grup més adult. En el grup entre 24 i 30 anys, en canvi, la inactivitat i la parcialitat durant els estudis augmenta la probabilitat d'obtenir feines amb competències universitàries.

Així doncs, només la parcialitat de l'ocupació post-graduació sembla estar significativament condicionada per la situació laboral pre-graduació. Les altres característiques depenen sobretot de l'edat i el sexe. En els casos que sí que trobem relació, podem observar una tendència de continuïsm entre les relacions laborals anteriors i posteriors de la graduació.

5. Conclusions

D'acord als resultats obtinguts podem donar resposta a les hipòtesis plantejades. Per una banda el fet d'estar treballant un any després de la graduació està relacionat amb el fet d'estar treballant un any abans de la graduació (hipòtesi 1.A). A més, com més

forta sigui la relació amb el mercat de treball durant l'últim any dels estudis universitaris, major probabilitat de trobar-se ocupat al sortir de la universitat. En canvi, les característiques d'aquesta ocupació pre-graduació no tenen impacte en el fet d'estar ocupat després de la graduació. Dit d'una altra manera, treballar durant els estudis és positiu per a la futura inserció laboral sigui quin sigui aquest treball.

Per altra banda, les característiques de la inserció laboral posterior estan mediades per les variables sociodemogràfiques de l'individu (sexe i edat). La relació amb el MT durant l'últim any dels estudis en les característiques de l'ocupació només és significativa per a certs grups socials: en general, els homes que no formen part del col·lectiu més jove estan més condicionats per la situació prèvia (hipòtesi 1.B). Així doncs, aquesta hipòtesi només la podem confirmar per a determinats col·lectius.

Per últim s'ha plantejat una última hipòtesis transversal a les diferents anàlisis realitzades, fonamentada en la idea del continuisme laboral que apunta Staff (2007) (hipòtesi 2). A partir dels resultats obtinguts podem afirmar un cert continuisme entre el patró o trajectòria laboral pre-graduació i la posterior a aquesta, si més no en l'espai temporal considerat. Així, només un 11% de les persones graduades entre 2005 i 2009 ha canviat d'ocupació després de la graduació, i s'observa una relació significativa entre la parcialitat, el tipus de contracte i les competències requerides abans i després de la graduació per certs col·lectius. A més les persones que mostren una trajectòria d'activitat laboral canviant durant l'últim any dels estudis universitaris, la qual representa un patró laboral determinat, el percentatge de canvi d'ocupació en la inserció laboral posterior augmenta fins el 20%, reproduint aquest patró.

Aquests elements ens porten a concloure que la graduació no té un impacte important en el canvi de les dinàmiques laborals de les persones que passen per la universitat, si més no, això és així un any després de la sortida de la universitat. La trajectòria laboral seguida durant els estudis universitaris, per tant, pren especial rellevància a l'hora de comprendre la inserció laboral de les persones graduades, i confirma la necessitat d'incorporar una perspectiva d'itineraris en l'anàlisi de la universitat com a factor de mobilitat social. Pel cas de les dones joves, com hem vist, cal que obrim una excepció en aquesta conclusió ja que si que es produeix un canvi de les dinàmiques laborals després de la graduació, i la relació amb el MT abans de la graduació no condiciona tant la relació amb el MT després d'aquesta.

Finalment, seria rellevant dur a terme aquesta anàlisi per cada una de les titulacions o àrees d'estudis, ja que les dinàmiques d'inserció laboral poden variar d'una titulació a l'altra. Així mateix, també l'origen social dels individus pot aportar noves incògnites en el procés d'inserció laboral en el sentit que cada origen social presenta diferents

patrons d'inserció durant els estudis, i per tant, d'acord al que acabem de constatar, també després dels estudis (Roska, 2011).

6. Reflexions derivades dels resultats

A continuació s'exposen esquemàticament algunes reflexions que sorgeixen dels resultats de l'anàlisi referent a les persones graduades entre 2005 i 2009 a l'estat espanyol.

a) **Treballar durant els estudis és significatiu per la inserció laboral:** mitjançant diferents indicadors hem observat com el fet d'estar present al mercat de treball durant l'any anterior a la graduació augmenta les probabilitats de trobar-se inserit laboralment un any després d'aquesta. A més, aquest efecte es produeix s'hagi estat vinculat tant a temps complert com a temps parcial, i ja sigui de manera periòdica com de manera puntual.

b) **Continuisme:** s'observa certa tendència al continuisme entre les situacions laborals anteriors i posteriors a la graduació. Així, la parcialitat pre-graduació tendeix a la parcialitat post-graduació, el tipus de contracte pre-graduació condiciona el contracte post-graduació i una trajectòria de canvis d'activitat, es reproduïx també després de la graduació. La possessió del títol universitari no sembla canviar la dinàmica laboral dels individus analitzats, una dinàmica que depèn més de factors com l'edat o el sexe.

c) **Un cop tens una feina no la deixes:** les persones que disposen d'una feina durant l'últim any dels estudis universitaris tendeixen a mantenir-la un any després de la graduació. Ho observem en el fet que només un 11% de la mostra ha canviat d'ocupació durant l'any després de la graduació, i que aquests són principalment els individus amb una trajectòria de canvis entre activitat i inactivitat durant els estudis. Això succeeix per "bo i per dolent", en el sentit que, aquelles persones que no estan tant lligades laboralment tindran més capacitat de canviar després de la graduació a una feina, suposadament, més qualificada: l'inactivitat i la parcialitat en el col·lectiu d'edat entre 24 i 30 anys durant els estudis, significa major tendència a l'obtenció d'una feina que requereixi competència universitàries. En canvi, el treball a temps complert està lligat a l'obtenció de feines no universitàries competencialment. Dit d'una altra manera, el fet d'estar més "disponible" o "acostumat" a canvis laborals pot ser un factor positiu, no tant per la inserció en si (que pot ser negatiu) sinó pel tipus de feina obtinguda.

d) **Trajectòries d'activitat poc discriminants:** la trajectòria d'activitat de l'últim any dels estudis universitaris, tal i com s'analitza aquí, no introdueix diferències entre els impactes que els diferents indicadors laborals anteriors a la graduació tenen en la inserció laboral posterior. És a dir, que el tipus de contracte, la parcialitat, o el

requeriment de competències universitàries tenen el mateix impacte en les tres trajectòries identificades. L'única diferència entre les diferents trajectòries és en la probabilitat d'inserció laboral després de la graduació i en el percentatge d'individus que canvien d'ocupació després de la graduació.

e) **Les dones estan menys condicionades per la situació laboral d'abans de la graduació:** hem observat també que els diferents efectes identificats tendeixen a tenir un menor pes en el cas de les dones, respecte dels homes. Significa que la situació laboral anterior a la graduació no condiciona tant la inserció laboral futura de les dones com en el cas dels homes.

f) **Com més jove, menys determinat:** el col·lectiu més jove analitzat canvien més de feina un cop graduats que els adults, i la presència al mercat de treball dels adults està més influenciada per la situació prèvia que no en els joves. Així doncs, les dades apunten a que els joves tenen menys determinada la futura inserció laboral després de la graduació, que no pas els adults.

7. Bibliografia

- ARIÑO, Antonio; LLOPIS, Ramón (dirs.) (2011). *¿Universidad sin clases? Condiciones de vida de los estudiantes universitarios en España (Eurostudent IV)*. Madrid: Ministerio de Educación. Secretaría General de Universidades.
- CARR, Rhoda; WRIGHT, James; BRODY, Charles (1996). "Effects of high school work experience a decade later: evidence from the National Longitudinal Survey". *Sociology of Education*, vol. 69, núm. 1, p. 66-81.
- CASAL, Joaquim; GARCÍA, Maribel; MERINO, Rafael; QUESADA, Miguel. (2006). "Aportaciones teóricas y metodológicas a la sociología de la juventud desde la perspectiva de la transición" en *Papers: Revista de Sociología*, núm. 79, p. 21-48.
- HARVEY, Lee (2003). *Transitions from higher education to work*. Consultat de <http://www.qualityresearchinternational.com/esecttools/esectpubs/harveytransitions.pdf>
- INCE (2000). *Sistema estatal de indicadores de la educación: 2000*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.
- LIGHT, Audrey (1999). "High school employment, high school curriculum and post-school wages". *Economics of education review*, num. 18, p. 291-309.
- MECD (2013). *Las cifras de la educación en España. Curso 2010-11*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.
- OFICINA INTERNACIONAL DEL TREBALL (1995). *Classificació Internacional Uniforme d'Ocupacions (CIUO-88)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- TROIANO, Helena; SANCHEZ-GELABERT, Albert; ELIAS, Marina (2012). *Resultados de "I+D Los estudiantes ante la nueva reforma universitaria"*. Consultat de: <http://grupsderecerca.uab.cat/gret/content/resultats-projecte-idi-%E2%80%99Clos-estudiantes-ante-la-nueva-reforma-universitaria%E2%80%99D>
- PLANAS, Jordi; FACHELLI, Sandra (2010). *Les universitats catalanes, factor d'equitat i de mobilitat professional*. Barcelona: AQU.
- ROSKA, Josipa (2011). "Differentiation and work: inequality in degree attainment in U.S. higher education". *Higher Education*, núm. 61, p. 293-308.

- STAFF, Jeremy; MORTIMER, Jeylan, UGGEN, Christopher (2004). "Work and Leisure in Adolescence". Handbook of Adolescent Psychology. New Jersey: John Wiley & Sons.
- STAFF, Jeremy (2007). "Educational and work strategies from adolescence to early adulthood: consequences of educational attainment". *Social Forces*, vol. 85, núm. 3, p. 1169-1194.
- TORRENTS, Dani (2012). "El acceso a la universidad en España en 2009: los condicionantes de acceso". *Via Conferencia Jóvenes y Sociedad en Europa y la Mediterránea*, Barcelona, 7-9 juny.
- VILLAR, Esperança; CAPELL, Dolors; JUAN, Jaume; COROMINAS, Enric (2001). "Educación universitaria y construcción de redes sociales como estrategia de inserción laboral". *Revista de Investigación Educativa*, vol. 19, núm, 1.

**Joves i crisi: estudi de les estratègies formatives, laborals i vitals de joves
universitaris**

Sandra Obiol Francés

Alicia Villar Aguilés

Dept. Sociologia i Antropologia Social, Universitat de València

GRC Copolis. Benestar, Comunitat i Control Social

sandra.obiol@uv.es

*Aquesta comunicació forma part d'un treball en curs,
per favor no citeu ni publiqueu sense consentiment de les autores.*

Resum

L'actual crisi econòmica i les respostes que se li donen des d'instàncies institucionals estan afectant profundament als joves, precaritzant, encara més, les seues condicions laborals i vitals. En el cas dels joves amb estudis universitaris la conjuntura socioeconòmica adquireix unes connotacions específiques doncs, en moltes ocasions, es posa en evidència que la inversió educativa realitzada per ells i les seues famílies, en gran mesura, com a estratègia d'ascens social no obté avui el resultat esperat.

En aquesta comunicació exposem els primers resultats de l'anàlisi de fonts de dades secundàries i de la revisió d'aportacions teòriques en relació amb les esmentades estratègies parant especial atenció al pes que pot tenir el gènere quant a la decisió i configuració d'aquestes trajectòries tenint present el caràcter familista del regim de benestar del nostre país on les dones hi tenen un paper predominant.

Mots claus: transicions juvenils, incertesa, gènere, titulats universitaris

L'actual crisi econòmica i les respostes que se li donen des d'instàncies institucionals estan afectant profundament als joves, precaritzant, encara més, les seues condicions laborals i vitals. En el cas dels joves amb estudis universitaris la conjuntura socioeconòmica adquireix unes connotacions específiques, perquè tot i que l'educació actua com a un component central en el procés d'estratificació social i els títols universitaris operen com a vehicles de mobilitat social ascendent, les recerques sobre ascens social als nostres territoris estan mostrant que en les cohorts més joves s'observa que els títols superiors han recobrat el seu caràcter classista, cosa que fa recaure en els fills universitaris de classes més baixes un major risc de subocupació (Celorrio i Marín, 2010). Així doncs, en moltes ocasions, es posa en evidència que la inversió educativa realitzada per ells i les seues famílies, en gran mesura, com a estratègia d'ascens social no obté avui el resultat esperat. Aquesta circumstància aprofundeix en la sensació d'incertesa, característica que nombrosos autors i autores contemporanis han identificat com a definidora de l'actual societat occidental. Davant d'aquesta circumstància, els joves poden desenvolupar estratègies -formatives, laborals i vitals- de diferent tipus; conèixer-les i valorar el seu pes és l'objectiu

fonamental de la investigació que ací presentem. El projecte en el qual es basa aquesta comunicació té per títol “La decisió entre anar-se’n o quedar-se. Anàlisi de les estratègies formatives, laborals i vitals dels joves universitaris valencians davant la crisi econòmica”⁴⁰ i mitjançant el qual es pretén assolir un major coneixement sobre els factors que porten als joves valencians amb estudis superiors a establir unes estratègies o altres respecte el seu futur, a curt i mitjà termini i el pes que tenen els distints components sociològics, com ara, el gènere.

Es tracta d’un treball en curs en el que, com tota recerca, ni temps ni recursos responen sempre a les expectatives marcades. En conseqüència les troballes que mostrem són encara provisionals, per la qual cosa han de ser tractades amb prudència tot i que considerem que poden resultar significatives per a una primera presentació per les tendències que apunten i per les línies de reflexió que enceten.

Hem dividit la comunicació en quatre grans apartats:

- En primer lloc contextualitzem breument la recerca, matriu d’aquesta comunicació.
- En segon lloc, analitzem les dades sobre el perfil de l’estudiantat de postgrau a la Universitat de València, subjecte d’estudi de la nostra recerca.
- A continuació fem una primera aproximació als efectes de l’actual crisi econòmica sobre els joves valencians i en quin grau l’emigració a altres països s’identifica com una opció a partir de, paga la pena remarcar-ho, les escasses dades secundàries disponibles.
- Finalment, en aquesta comunicació s’apunten algunes qüestions sobre les que cal reflexionar amb profunditat i que representen les principals línies a seguir pel nostre estudi en els propers mesos.

1. Crisi econòmica, incertesa i joventut

El canvi que s’està produint en la societat occidental a conseqüència de la crisi del petroli de la dècada dels 70 i que, hui en dia amb la crisi econòmica i social s’està accelerant, ha sigut estudiat per nombrosos autors incorporant-se al mainstream acadèmic però també cultural (Bauman, 2001, 2003, 2005a, 2005b, 2005c, 2006, 2007a, 2007b; Beck, 1996, 1998, 2000, 2002; Beck i Beck-Gernsheim, 2001, 2003, 2008; Beck-Gernsheim, 2003; Beck, Giddens i Lash, 1994; Castel, 1995, 2003, 2009; Giddens, 1991, 1995, 2000; Sennett, 2000, 2006; Young, 2007). Una transformació on la incertesa, el risc, ha ocupat un lloc predominant com a element d’anàlisi central i que es troba estretament relacionada amb les transformacions que estan

⁴⁰ Formen l’equip de treball, a més a més de les autores, Joan Carles Bernad, Francesc Hernández Dobon i Benno Herzog, tots professors a la Universitat de València, entitat que finança la investigació.

experimentant el treball, les relacions familiars o l'Estat del benestar (Blossfeld et al. 2005, 2006, 2008a, 2008b; Lewis, 2006a, 2006b; Lupton, 1999; Lupton i Tulloch, 2002, Obiol, 2007, 2010, 2011, Taylor-Gooby, 2004).

Les relacions laborals s'estan tornant més fràgils. Aquesta és una constatació apreciable en les estadístiques autonòmiques, estatals i internacionals que indiquen la disminució dels contractes indefinits, la proliferació de contractes no definits i la pèrdua de poder dels sindicats, entre d'altres evidències (Vielle i Walthery, 2003). Si considerem el canvi d'una societat industrial a una abocada més en el coneixement (Bell, 2006) podem destacar que un motiu important en aquesta caracterització de les relacions laborals és la individualització, on les persones apareixen com les màximes i úniques responsables del seu esdevenir laboral. Autors com Alonso (1999, 2001, 2007), Rifkin (1997) o Sennett (2006) assenyalen una sèrie de característiques comunes d'una nova etapa que podríem anomenar el capitalisme tardà. Si aprofundim en els elements clau d'aquesta nova etapa, hi destaca l'augment de les desigualtats en la relació entre l'ocupador i l'ocupat on la precarietat i la fragmentació, entre d'altres, han esdevingut els elements incontestables d'aquesta nova realitat. Una precarietat que està afectant en major mesura a l'estatus laboral dels més joves, un col·lectiu que ja patia d'una gran fragilitat en l'estructura ocupacional en temps de bonança econòmica.

A més a més hem de tindre present les problemàtiques específiques que pateix el mercat laboral valencià i espanyol: atur elevat, precarietat laboral, grau de segmentació laboral (Recio, 2010; Banyuls, Miguélez, Recio, Cano i Lorente, 2009). La debilitat de l'estructura productiva, potenciada en les darreres dècades on el desenvolupament d'activitats de serveis de productivitat i que demandaven gran quantitat de mà d'obra no qualificada, ha donat lloc a una expansió de la desocupació de baixa qualitat que no ha satisfet les expectatives laborals d'una part important de la joventut, cosa que s'accentua en el conjunt de joves més qualificats.

Davant d'aquest context sembla que s'està produint una nova onada emigratòria de joves valencians amb una formació de nivell superior (grau i postgrau universitari) que està generant interrogants i dilemes pels que no existeixen, de moment, respostes concises. En aquest sentit, potser que ens trobem en una reactivació del que es coneix com circulació de cervells, sobretot en un marc europeu. No obstant això, si la pèrdua de capital humà esdevé acusada, i fins i tot permanent, pot ser un senyal que el mercat laboral no té capacitat per absorbir tot el seu personal qualificat. Autors com Alaminos i Santacreu (2010) Alaminos et al. (2010) han realitzat interessants investigacions sobre les migracions qualificades amb resultats que ens ofereixen una idea ajustada dels motius dels joves qualificats per emigrar a altres estats europeus,

posant de rellevància les diferències existents respecte la posició en l'estructura social que s'ocupe, especialment el gènere i el nivell d'estudis dels pares. En altres casos, l'anàlisi se centra en la mobilitat internacional dels estudiants i de la comunitat científica (Ackers, 2005; Brandi, 2006; González Ramos, 2009, 2011), una mobilitat en gran part motivada per la possibilitat d'adquirir majors qualificacions i oportunitats formatives i laborals, la creació de xarxes professionals, a més de noves i millors experiències vitals. Així doncs, la mobilitat internacional dels titulats universitaris espanyols no sembla només vinculada a raons de pobresa o fallida social i política sinó al desig de millorar les seues competències professionals i tenir llocs de treball millors tant al país d'origen com de destinació, un fet que posa en evidència la complexitat i multidimensionalitat de les migracions (González Ramos, 2011; González i Vergés, 2011).

La mobilitat de joves cap a Europa no és un fenomen nou, però, sobretot perquè a través de programes com el Programa Erasmus s'han obert les possibilitats de contemplar altres opcions formatives, laborals i de vida en comparació amb èpoques anteriors. Espanya té la major taxa de mobilitat d'estudiants universitaris cap a Europa (Comissió Europea, 2011). A nivell formatiu les facilitats respecte la mobilitat estudiantil són patents, tal com sosté el lema del programa impulsat per la Unió Europea (UE), "Youth on the Move", una de les principals iniciatives de l'Estratègia 2020 per al creixement. Una de les mesures proposades per la Comissió Europea en el marc d'aquest programa és el suport a la mobilitat en la formació i el treball. Entre les mesures s'inclouen noves fonts d'informació a nivell de la UE, una recomanació del Consell sobre l'eliminació dels obstacles a la mobilitat en la formació, una nova generació de programes de la UE per recolzar la educació i formació i la introducció de millores en el portal europeu d'ocupació (EURES).

No obstant això, podem afirmar que la creixent mobilitat de joves espanyols amb estudis superiors pot estar representant un fenomen sociològic sense precedents alimentat per diversos factors: per l'elevat atur juvenil i el seu recent augment, per l'àmplia proporció de joventut sobrequalificada i per la creixent incertesa que ha impregnat el panorama social i laboral dels últims anys amb una repercussió especial i específica en la població juvenil que han vist minvats els seus projectes laborals i d'emancipació familiar. A aquests elements s'ha d'afegir, necessàriament, la creixent desconfiança de la ciutadania amb la classe política i la seua capacitat de gestió dels recursos públics davant de la proliferació de casos de corrupció.

Aquest fenomen sociològic recent està emetent preocupacions a tots els nivells, des dels estrats poblacionals més populars, fins als nivells de planificació política, aconseguint, també, a les pròpies institucions de formació superior on emergeixen

interrogants sobre la sobrequalificació o sobre la fuga de talent de les persones graduades. En els últims mesos els mitjans de comunicació, així com les xarxes socials virtuals s'han fet ressò d'aquest fenomen a través de reportatges, articles d'opinió i ciberactivisme en què s'aprecia les inquietuds que genera l'increment de l'emigració valenciana –i espanyola- cap a altres països a través de testimonis reals dels seus protagonistes: els joves que han marxat cap a un altre país europeu per buscar feina o que estan plantejant-se aquesta estratègia laboral i de vida en un futur pròxim.

Considerem doncs que cal una recerca al respecte aprofundint en les especificitats del fenomen valencià, un territori especialment castigat per la crisi econòmica, en gran part per la gestió que ha fet el seu govern en mans del Partit Popular des de 1995. Una gestió basada en la primacia dels grans esdeveniments, de la política d'aparador i en la creació d'una xarxa clientelar per al manteniment en el poder (Alcaraz, 2009) que no està oferint oportunitats reals per a l'adequació del mercat de treball amb el nivell formatiu de les noves generacions.

2. Expansió del sistema universitari en els darrers 20 anys: algunes dades de demografia universitària a l'Estat espanyol i al sistema universitari valencià

En els últims 20 anys si una característica ha acompanyat al sistema universitari és la de l'expansió, doncs, resulta un fet indiscutible i avalat per les estadístiques universitàries l'augment de la matrícula universitària, la creació de noves institucions i instal·lacions o el creixement de la despesa pública dedicada a l'educació universitària. El sistema universitari espanyol va iniciar un procés d'obertura i massificació a partir dels anys 80, passant de 170.000 estudiants en 1960 a 700.000 en 1980. No obstant això, és a partir dels anys 90 quan el creixement és especialment considerable i quan es produeix el fenomen conegut com a massificació. Pel que fa al nombre d'institucions universitàries, en 1975 hi havia 28, deu anys després 35 i en 2010 es va arribar a 78 universitats.

A més de l'augment quantitatiu, han tingut lloc importants canvis i transformacions qualitatives que estan fortament vinculades amb la consolidació del sistema democràtic i la presència en el context europeu, com ara l'increment de les dones universitàries, la creació de programes d'intercanvi internacional, com és el Programa Erasmus o la matrícula d'estudiants internacionals, especialment significativa en els estudis de doctorat. Aquestes són algunes de les transformacions del sistema universitari espanyol en els darrers anys considerades generalment com a positives. Tanmateix, hi ha d'altres que han sigut i són objecte de crítica, com ara la immersió de les empreses privades i del finançament privat en el sistema universitari públic. El paper que hi juguen a dins de la universitat les empreses privades hi ha cobrat força i

importància, especialment, a partir dels primers anys del segle XXI. El finançament privat ha penetrat en el sistema universitari públic mitjançant mecanismes de patrocini i com a injectors de recursos, tant per al camp de la formació com de la recerca, la qual cosa significa que l'empresa privada ha aconseguit, directament o indirecta, una major presència i posicionament quant a les decisions al si de la universitat pública.

Juntament amb aquesta immersió de l'empresa privada en la universitat pública, durant els darrers anys s'hi ha donat un altre fenomen destacat que en certa mesura pot considerar-se una variant de l'anterior: la creació i consolidació de les universitats privades. Fins a l'any 1952 hi havia quatre universitats privades nombre que no variarà durant els següents 40 anys fins que en 1991 es constitueix la Universitat Ramon Llull. A partir d'aleshores s'accelera la creació d'universitats privades.

Actualment, en el sistema universitari espanyol conviuen diferents estructures formatives, les titulacions anteriors a la reforma de l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES), que es troben en procés d'extinció, amb els actuals títols de Grau i Postgrau. Les dades corresponents al curs 2010-11 mostren que hi havia 547.797 estudiants de grau, 897.595 en primer i segon cicle, 100.963 en estudis de màsters i 30.301 en programes de doctorat.

El sistema universitari valencià també ha experimentat una expansió considerable en les darreres dues dècades, especialment remarcable durant els anys 90, tot coincidint amb el que ha ocorregut a l'estat. En el cas valencià existeix una altra característica que convé remarcar: l'impuls significatiu de la creació d'universitats privades. En l'actualitat existeixen cinc universitats públiques (Universitat d'Alacant, Universitat Jaume I, Universitat Miguel Hernández, Universitat Politècnica de València, Universitat de València-Estudi General), dues privades (Universitat Cardenal Herrera-CEU, Universitat Catòlica de València) i una privada amb finançament públic (Valencian International University, VIU). Recentment, el Govern valencià ha atorgat autoritzacions per a la creació de més universitats privades: la Universidad Europea de Valencia, la Universitat Catòlica d'Alacant, la Universidad Católica San Antonio de Murcia i la Universitat del Mediterráneo. Aquesta forta expansió de les universitats privades amb el suport del govern valencià contradiu, paga la pena destacar-ho, els temps d'austeritat i de restricció del finançament públic autonòmic cap a les universitats públiques.

Si tornem a la valoració del volum de l'estudiantat valencià observem que en el curs 2010-11, per al conjunt d'universitats públiques i privades valencianes, hi havia 146.613 persones matriculades en grau i en titulacions de 1er i 2n cicle, a més de 14.157 en màsters oficials (taula 1). L'estudiantat universitari valencià representa un 10,14% del total de l'Estat espanyol.

Taula 1. Estudiantat matriculat en les universitats valencianes. 2010-11

Curs 2010-11	Matrícula en Grau, 1er i 2n cicle	Matrícula en Màsters oficials
Universitat d'Alacant (UA)	27.107	1.474
Universitat Jaume I de Castelló (UJI)	12.678	1.735
Universitat Miguel Hernández de Elx (UMH)	11.750	1.290
Universitat Politècnica de València (UPV)	35.371	3.109
Universitat de València - Estudi General (UVEG)	44.861	4.672
Universidad Cardenal Herrera-CEU (UCH-CEU)	5.726	438
Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir (UCV)	9.078	1.282
Valencian International University (VIU)	42	157
<i>Total Sistema Universitari Valencià</i>	<i>146.613</i>	<i>14.157</i>

Font: elaboració pròpia a partir de dades del Ministeri d'Educació, Cultura i Esport

L'evolució de l'estudiantat universitari valencià en les darreres dècades mostra que, tot i l'expansió iniciada a finals dels anys 80 i l'intens augment durant els primers 90, la demanda de nova matrícula ha tendit a estabilitzar-se una vegada entrat el segle XXI. Per tant, a pesar de l'augment de titulacions, la demanda s'ha mantingut estable, i inclús ha descendit lleugerament. En les universitats públiques s'observa un lleuger descens des del 2000-01 (137.825 estudiants) fins al 2009-10 (128.948). Pel contrari, s'observa un augment en el nombre d'estudiants que aconsegueixen obtenir un títol universitari, passant de 15.849 en el 2000-01 a 17.056 en el 2008-09.

Pel que fa a les dimensions de matrícula de les universitats privades sorprèn considerablement la reduïda oferta acadèmica de la VIU (taula 1), ja que només té 42 estudiants en titulacions de Grau i 157 en Màsters. Açò posa de manifest la qüestionable necessitat de la seua implantació⁴¹, ja que les altres institucions universitàries privades de modalitat virtual que existeixen a l'Estat espanyol presenten xifres de matrícula que podríem qualificar de més sostenibles: la Universidad a Distancia de Madrid té 1.406 estudiants, la Internacional de La Rioja, 3.567 i la Universitat Oberta de Catalunya compta amb 44.043 estudiants.

D'altra banda, la internacionalització creixent de la universitat també es reflecteix en la composició de l'estudiantat, que s'ha caracteritzat per ser més divers i internacional, almenys aquesta era la tendència en els anys previs a la pujada de les taxes

⁴¹ La VIU ha sigut rescatada econòmicament pel Govern valencià i fa uns mesos que s'ha posat en venda, mentre que la relació entre la Generalitat i les universitats públiques es mantenen en alta tensió a causa dels endarreriments dels pagaments.

universitàries⁴². Resulta molt significatiu l'ample creixement dels estudiants que han participat en el Programa Erasmus, que ha passat de 1.604 en el curs 2000-01 a 4.958 en el 2009-10, segons apareix recollit en l'informe *Universidad sociedad más cerca, 2000/2010*, signat pels Consells Socials de les universitats públiques valencianes. En termes totals els estudiants estrangers en les universitats valencianes suposen un 11,9% del total dels estudiants estrangers en l'Estat espanyol.

Un altre dels aspectes destacables en relació a l'estadística universitària és la proporció de dones que han accedit a la universitat en les últimes dècades del segle XX. En les universitats públiques valencianes hi ha una major proporció de dones matriculades en tres de les cinc universitats. Destaca l'àmplia proporció en la Universitat de València i, pel contrari, en la Universitat Politècnica de València hi ha una proporció prou menor. La matrícula femenina tendeix a créixer fins al curs 2004-05 i, a partir dels cursos posteriors, s'hi dona un lleuger descens. L'augment de la presència de les dones en la universitat ha suposat sovint que s'anomene com a una tendència de "feminització de la universitat", però convé remarcar que no s'ha distribuït de manera equitativa respecte als barons, perquè continuen produint-se distribucions no igualitàries en l'elecció d'estudis segons àrees de coneixement, així com altres situacions desigualitàries en el personal docent i investigador, sobretot pel que fa a les segregacions de gènere que continuen donant-se en la promoció de la carrera acadèmica.

2.1. La nova estructura de graus i postgraus a partir de la configuració de l'Espai Europeu d'Educació Superior: la reforma de Bolonya

Una de les transformacions més importants en el context universitari espanyol en els darrers anys és la reforma de l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES), també coneguda popularment com el *Procés o reforma de Bolonya*, que es va començar a configurar a partir de la Declaració de Bolonya signada en 1999. Aquest procés ha comportat una nova oferta acadèmica de grau i de postgrau, que ha sacsejat l'oferta acadèmica que hi existia fins aleshores, tot incorporant-se novetats considerables. Pel que fa als estudis de grau, s'han implantat uns nous plans d'estudis, els quals introdueixen majors o menors canvis respecte a l'estructura de les anteriors titulacions que substitueixen. En general, els títols de grau tenen una durada de quatre cursos acadèmics, llevat d'algunes excepcions com Medicina, Farmàcia o Arquitectura que

⁴² Les mesures de política educativa que està aplicant el Ministeri d'Educació, Cultura i Esport han generat significatius canvis en el sistema universitari a partir de l'entrada en vigor del *Reial Decret 14/2012, de 20 d'abril de mesures urgents de racionalització de la despesa pública en l'àmbit educatiu*; un d'aquests canvis és l'augment de les taxes universitàries durant el curs 2012-13: si durant el curs anterior 2011-12 matricular-se d'un curs complet (60 crèdits) de Sociologia augmentava a un import de 726€ i en Medicina a 1.108€, en el 2012-13 els imports de la matrícula ascendeix a 969€ i a 1.478€ respectivament.

tenen més cursos. S'introdueix una nova equivalència d'hores en els crèdits ECTS (European Credit Transfer System), és a dir, 10 hores de classe presencial i 15 hores de treball autònom de l'estudiantat. En el primer curs d'estudis de grau es concentra, especialment, la formació anomenada formació bàsica, la qual coincidirà amb altres graus d'una mateixa branca de coneixement. Una altra de les novetats és la incorporació d'un treball fi de grau en tots els plans d'estudis, semblant amb el treball final de carrera que tenien les titulacions tècniques. En els nous plans desapareixen els crèdits de lliure elecció, una formació que resultava especialment controvertida perquè es regulava de manera molt distinta d'unes institucions a d'altres, cosa que comportava que la manera d'obtenir aquests crèdits podia variar considerablement, especialment en el cas dels crèdits obtinguts en cursos i activitats diverses. En alguns graus s'han inclòs itineraris d'especialització o intensificacions curriculars que l'estudiantat pot escollir, sobretot a partir del tercer any d'estudis. Aquestes són algunes de les modificacions més significatives, hi ha d'altres. L'ordenació dels ensenyaments universitaris apareix regulat pel Reial Decret 1393/2007 de 29 d'octubre (BOE núm. 260 de 30.10.2007).

Pel que fa al nivell de postgrau, hi existeixen els màsters oficials i els programes de doctorat. Els màsters tenen com a finalitat la formació avançada i especialitzada per als graduats i graduades. Des de la implantació dels estudis de màster, el nombre d'aquesta oferta formativa s'ha multiplicat per tres i el nombre d'estudiants per sis (MECD, 2012). Aquest increment pot associar-se a varies raons, com ara la importància atribuïda a continuar formant-se després de la formació de grau, una continuïtat anomenada freqüentment formació al llarg de la vida, especialment en els casos d'estudiantat de major edat. Segons xifres del curs 2010-11, un 35% de l'estudiantat de màster és major de 30 anys. Una altra de les raons és que alguns màsters són imprescindibles per a l'exercici d'una professió, els anomenats màsters professionalitzants. A més, s'ha de tenir en compte que els estudis de màster són el nivell anterior i necessari que cal superar per accedir al doctorat. També hi podem associar l'accés als màsters com una alternativa a la cerca d'ocupació, com una "opció forçada" de continuar formant-se davant les escasses oportunitats d'inserció laboral a les que s'enfronten els universitaris en l'actualitat.

2.2. Aproximació al perfil de l'estudiantat de màsters oficials de la Universitat de València: dades sobre gènere i edat

En la Universitat de València, segons les últimes dades disponibles del curs 2011-12, s'ha produït un increment de l'estudiantat total, cosa que situa a l'estudiantat d'aquesta universitat en prop de 60.000 persones. L'augment més sensible s'ha produït en l'ensenyament de postgrau (màsters, doctorats i postgraus propis). S'imparteixen un

total de 104 màsters oficials distribuïts entre les cinc branques de coneixement. La branca que té una major oferta de màsters és la de Ciències Socials i Jurídiques.

Quant a la distribució de les dones i dels homes, la tendència que s'ha seguit des dels anys 90 ha sigut un creixement de l'accés de les dones a la universitat espanyola. En el curs 1990-91 les dones arriben a ser el 51% i 20 anys després, en 2011, hi són el 54,2%. Aquesta tendència ha sigut el resultat de diferents factors, com ara que les dones que continuen estudis postobligatoris ho fan, en major mesura que els homes, cap al batxillerat i la universitat. I inclús les dones que es decideixen per la Formació Professional i que després de finalitzar un cicle de grau superior accedeixen a la universitat ho fan en una major proporció que els homes. Tot i aquest panorama d'equitat en l'accés a la universitat, les diferències persisteixen en la ubicació acadèmica de dones i homes segons les branques de coneixement. Com ja hem assenyalat en anteriors treballs (Villar, 2011), les dones i els homes porten a terme un procés diferenciats en l'elecció d'estudis: elles s'han decantat més en l'ensenyament secundari per escollir itineraris d'humanitats i de salut, mentre que ells s'han ubicat amb major freqüència en estudis de ciències bàsiques i aplicades i en enginyeries. La ubicació acadèmica diferenciada en l'elecció dels estudis universitaris mostra una perpetuació dels estereotips de gènere que tindrà conseqüències posteriors en una ubicació professional no equitativa.

El desequilibri de gènere per àrees d'estudi o branques de coneixement queda palès en els darrers estudis internacionals sobre educació universitària. En un recent informe sobre la implementació del *Procés de Bolonya* s'afirma que quan s'observa la distribució per gènere segons àrees d'estudis emergeix una altra imatge distinta a la de l'equitat: les dones dominen en l'àrea d'educació, en veterinària i en salut i benestar, mentre que els homes són predominants en informàtica, enginyeria i estudis vinculats amb el transport (EACEA Eurydice, 2012:9).

En els estudis de postgrau (taula 2) gairebé el 61% de l'estudiantat de màsters oficials són dones, tanmateix la continuïtat d'aquestes cap a estudis de doctorat experimenta un lleuger descens: per al cas dels programes de doctorat regulats per l'anterior normativa a la reforma de l'EEES (R.D. 778/1998) la xifra se situa en un 55% i per al cas dels programes de doctorats nous (R.D. 1393/2007 i 99/2011) en un 54%. En el curs 2011-12 es van llegir un total de 308 tesis, de les quals un 54% correspon a doctorandes.

Taula 2. Estudiantat de postgrau. Universitat de València. 2011-12

Postgrau	Total	Homes	Dones
Màsters universitaris	4.888	1.917	2.971
Programes de doctorat R.D. 1393/2007 i 99/2011	1.655	751	904
Programes de doctorat R.D. 778/1998	1.613	725	888
Postgraus propis	5.661	2.857	2.804

Font: Recull de Dades Estadístiques 2011-12, Universitat de València

Tanmateix si observem la distribució de dones i homes en els màsters oficials es detecta el desequilibri de gènere a partir de l'ordenació dels màsters més feminitzats (taula 3) i dels més masculinitzats (taula 4). Aquells màsters que estan vinculats amb els rols de cura i atenció a les persones (infància, persones majors, persones dependents), uns rols atribuïts històricament a la dona, tenen matriculades a un percentatge altíssim de dones.

Taula 3. Màsters oficials més feminitzats. Universitat de València. 2011-12

	Dones
Màster en Psicologia i Psicopatologia Perinatal i Infantil	100%
Màster en Gènere i Polítiques d'Igualtat	96%
Màster en Psicogerontologia	95%
Màster en Infermeria Oncològica	91%
Màster en Educació Especial	90%

Font: elaboració pròpia a partir del Recull de Dades Estadístiques 2011-12 Universitat de València

D'altra banda, els homes es matriculen en àmplia majoria en aquells màsters relacionats amb els rols tradicionals associats al gènere masculí, com ara l'educació física, que s'associa a valors de competitivitat i força, o les telecomunicacions i la tecnologia, un camp d'estudi vinculat amb la representació social de la intel·ligència i l'aplicació científica.

Taula 4. Màsters oficials més masculinitzats. Universitat de València. 2011-12

	Homes
Màster en Investigació i Intervenció en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport	90%
Màster en Química Teòrica i Modelització Computacional	89%
Màster en Ciències Avançades de les Telecomunicacions Modernes	84%
Màster en Creació i Gestió d'Empreses Innovadores i de Base Tecnològica	83%
Màster en Computació Avançada i Sistemes Intel·ligents	82%

Font: elaboració pròpia a partir del Recull de Dades Estadístiques 2011-12 Universitat de València

Aquesta segregació de gènere que observem en la matrícula dels màsters oficials de la Universitat de València estarà vinculada, segurament, amb l'elecció prèvia dels estudis de grau i, inclús, amb els itineraris formatius seguits en l'educació postobligatòria (batxillerat i formació professional de grau superior). Mitjançant un estudi de tall longitudinal i qualitatiu podríem examinar la trajectòria seguida pels estudiants que es matriculen en un màster i explorar les raons de les seues eleccions d'estudi prèvies per tal d'aprofundir en aquesta segregació de gènere. Possiblement, les representacions socials sobre els models professionals tenen una forta vinculació amb la tria d'estudis universitaris i aquells que hui en dia encara són considerats com a *més de xiques o més de xics*.

En els darrers anys s'està intensificant la presència d'estudiantat de major edat, allò que s'anomena "estudiantat madur". Segons el darrer informe Eurostudent, en gairebé la meitat dels països europeus 1 de cada 3 estudiants universitaris té més de 25 anys, un fet que també té relació amb l'accés a la universitat a través "d'itineraris alternatius" (Orr, Gwosc & Netz, 2011:10). A més, s'hi està produint un canvi en l'edat d'entrada a la universitat que està seguint una tendència d'augment en els darrers anys, un fet que lògicament fa augmentar l'edat mitjana del total de matriculats (Soler, 2011).

Al sistema universitari espanyol en deu anys s'ha duplicat el percentatge d'estudiants majors de 30 anys: en el curs 2000-01 era el 9,5% mentre que en 2010-11 un 18,2%. Açò té un efecte clar amb l'edat en què es graduen els universitaris, perquè l'edat dels titulats s'està retardant cada vegada més.

Pel que fa a l'estudiantat de màster al sistema universitari valencià 2 de cada 3 estudiants tenen edats entre 25 i 40 anys. Els màsters resulten una opció de continuïtat dels estudis immediata a la finalització dels estudis de grau, podem dir, per a aquell estudiantat que té menys de 25 anys (24,8%), però sobretot una opció de formació especialitzada per a titulats entre 25 i 30 anys (43,2%) i, també, com a

formació al llarg de la vida per a persones majors de 30 anys (32%). En el cas de la Universitat de València 6 de cada 10 estudiants de màsters tenen més de 25 anys.

Taula 5. Edat de l'estudiantat de màsters oficials. Universitat de València. 2011-12

	2011-12
25 anys o menys	38,6%
Entre 25 i 30 anys	32,4%
Més de 25 anys	30,0%

Font: elaboració pròpia a partir del Recull de Dades Estadístiques 2011-12 Universitat de València

Les dones més joves es matriculen en els màsters oficials en una proporció major que els homes, tanmateix a mesura que s'avança en l'edat la matrícula femenina descendeix en més de deu punts. Aquest fet podria explicar-se per una major dedicació de les dones a les responsabilitats familiars i per coincidir amb els anys en què es prenen decisions vitals com la maternitat que poden fer interrompre o no decidir-se pels estudis de postgrau. Investigacions internacionals sostenen que les dones universitàries, tant si es tracta d'estudiantes, com de docents, han d'enfrontar-se a allò que s'ha anomenat "rush hour" ("hora punta"), com a una etapa de la vida en què xoquen les decisions familiars i les acadèmiques (EC, 2012).

Hem afirmat anteriorment que l'expansió ha sigut allò que ha caracteritzat a la universitat en les darreres dècades, així com també una tendència de creixement en la matrícula de postgrau en els últims sis anys, des del curs 2006-07 quan es va iniciar la seua implantació. Tanmateix aquesta tendència en la matrícula sembla haver entrat en retrocés a partir de 2012 a causa de l'augment considerable de les taxes universitàries fixada pel Reial Decret-Llei 14/2012 de 20 d'abril⁴³, una tendència que caldria analitzar amb profunditat en els propers temps.

3. Joves i crisi: una primera aproximació des del País Valencià

Considerem que l'actual situació econòmica i laboral del País Valencià contribueix fermament a la configuració de les expectatives de futur dels seus joves i malauradament aquesta no està sent especialment positiva d'uns anys ençà. Abans de començar, però, cal assenyalar la manca de dades referents a la realitat que estudiem, en especial respecte al territori valencià. De fet l'absència d'estadístiques pròpies referides a diferents dimensions de la societat valenciana és una dificultat històrica amb la que comptem el personal investigador i que posa en evidència l'escàs interès de les nostres institucions per la publicació i la rendició de comptes a la població

⁴³ Real Decreto-ley 14/2012, de 20 de abril, de medidas urgentes de racionalización del gasto público en el ámbito educativo. BOE núm. 96, 21.04.2012.

mitjançant la facilitació de dades estadístiques sobre diferents dimensions. Això dificulta, en general, l'estudi del País Valencià com a un marc d'anàlisi específic.

El mercat laboral valencià es caracteritza, també abans de la crisi que ens amara, per la seua precarietat la qual afecta en major mesura als col·lectius més febles –on es troben els joves- i que les actuals pràctiques empresarials dirigides per l'omnipresent (i omnipotent) ortodòxia neoliberal, i per les característiques pròpies de l'economia valenciana (proliferació de les *pimes* i rellevància dels sectors industrials més tradicionals), encara agreugen més (Banyuls et al., 2002, 2005). Es tracta d'un mercat de treball especialment precari amb elevades taxes de temporalitat –que supera els nivells espanyols i europeus- on els contractes fixes són concebuts com una concessió de l'empresari, amb un significatiu volum de treball parcial, nivells salarials baixos i elevada sinistralitat (Banyuls et al, 2005). Un mercat que està mostrant la seua cara més fosca amb la incidència de la crisi econòmica general després d'uns anys de bonança amb l'augment de l'ocupació i el descens del nombre d'aturats. Tanmateix és la feble base d'aquesta bonança la que ha comportat avui una incidència més aguda de l'actual crisi econòmica amb la preponderància dels serveis i sobretot la construcció com a sectors capdavaners de l'economia valenciana. No debades, el País Valencià als darrers anys havia dut a terme una frenètica carrera urbanística que assegurava el creixement d'aquest sector⁴⁴ amb totes les perniciosos conseqüències ambientals i culturals que implica i que s'ha vist truncada per l'actual crisi econòmica global. Un fet que segons Banyuls, Cano i Pitxer (2002:90), “atés el fort component cíclic de la construcció –amb una elevada inestabilitat, per tant, de la seua ocupació a mitjà i llarg termini– relativitza la solidesa de la creació recent d'ocupació al País Valencià”.

Una de les principals conseqüències de la feblesa del mercat de treball valencià és la incidència de l'atur. Cal assenyalar que la problemàtica de la desocupació és bàsicament estructural, presentant durant les tres últimes dècades taxes de desocupació molts superiors a les de la resta d'estats de la Unió Europea. Aquesta debilitat de l'ocupació s'aguditza en èpoques de crisi com l'actual, on la principal variable d'ajust que s'ha utilitzat en les unitats productives ha sigut la precarització o l'acomiadament, originant una reducció de l'ocupació molt considerable, quan en altres societats del nostre entorn es tendeix a modificar un conjunt més ampli de variables (beneficis, jornades, horaris, etc.). Com a conseqüència d'ambdues circumstàncies, l'estructural més la cíclica, la taxa actual de desocupació per al cas valencià és molt

⁴⁴ Entre els anys 1991 i 2004 es van construir a territori valencià un total de 800.000 nous habitatges (*El País. Suplement del País Valencià*. 08.05.05, pàg.3). També als mitjans de comunicació apareixia la notícia de que els beneficis aconseguits per les grans constructors i immobiliàries del País Valencià en el 2003 multiplicava per set els generats per les principals indústries del tèxtil i del calcer (*Información*, versió digital. 07.06.05).

elevada en comparació amb la de la UE-15 o UE-27: un 28% i cal apuntar que en la cohort de 20 a 24 anys s'eleva fins a un 47,4% (EPA, IV trimestre 2012).

La segmentació del mercat laboral per edat (variable que s'agrega als processos segmentadors per classe social, gènere, i ètnia) té un pes molt important al nostre país. En aquest sentit, les taxes de temporalitat o eventualitat en la contractació dels joves menors de 25 anys pràcticament dupliquen les del conjunt de la població amb una taxa de temporalitat del 68,1% i en el cas dels joves de 25 a 34 anys és un 33,8%, la mitjana per edat és d'un 27,3% (EPA, IV trimestre del 2012). Això és un indicador clar de la massiva extensió de la precarietat laboral entre la joventut valenciana. Aquesta situació també està estesa entre la joventut que té estudis superiors o universitaris encara que amb menor incidència que les persones amb menor nivell d'estudis (23,4% el IV trimestre de 2012, EPA), que veu com en acabar la seua trajectòria formativa es veu abocada a ocupacions precàries o del segment secundari del mercat laboral, i només una part aconsegueix invertir aquesta situació amb el pas del temps i ubicar-se al segment primari.

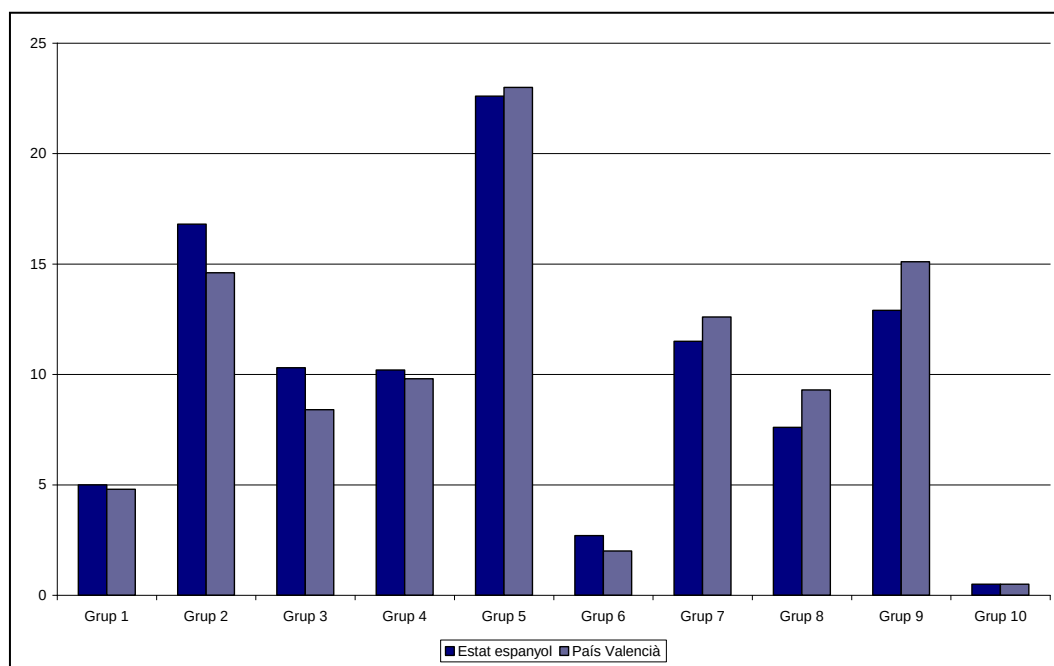
Segons xifres de 2011, en l'Estat espanyol la taxa de desocupació de la població de 25 a 29 anys amb una formació superior se situava en un 19,3%, mentre que en 2008 aquesta taxa era d'un 8,8%; en la població amb educació secundària de primera etapa, la taxa gairebé es duplica: 16,9% en 2008 i 33,5% en 2011 (Datos y Cifras del Sistema Universitario Español, 2011-12). Aquestes xifres ens indicarien que, a primera vista, els universitaris tindrien una menor probabilitat de desocupació o que la desocupació té un menor impacte en la població universitària que en aquella no universitària. Els informes internacionals així ho afirmen: la no possessió d'una qualificació d'educació secundària superior representa un seriós obstacle per trobar feina (OCDE, 2011). Tot i això, aquestes xifres sobre desocupació en universitaris no permeten detallar si els universitaris que no estan desocupats estan ocupant un lloc de treball d'acord amb el seu nivell d'estudis, de manera que la xifra pot mostrar una realitat desajustada entre nivell d'estudis i situació laboral.

En tot cas, la situació de l'ocupació valenciana en l'actualitat és més desfavorable que en altres llocs i no només per les elevades taxes de desocupació ressenyades sinó que són altres indicadors els que mostren de manera significativa aquesta situació. És el cas de les dades sobre costos salarials indiquen que per al cas valencià es produeix un desavantatge en comparació amb la mitjana espanyola; en alguns casos el cost salarial d'alguna comunitat supera en més d'un 30% el cost salarial valencià (INE, Enquesta de Costos Laborals, IV Trimestre 2011).

D'altra banda, respecte el perfil de les ocupacions, al País Valencià s'hi donen un major nombre d'ocupacions en nivells més baixos de qualificació que el conjunt de

l'estat. Segons dades de 2012 (EPA) la mitjana estatal de persones ocupades en llocs que podríem considerar relacionats estretament amb l'educació superior -grup 2: tècnics i professionals científics i intel·lectuals- és superior a la valenciana en més de dos punts percentuals: un 16,8% front un 14,6%. I a més la realitat laboral valenciana supera a l'estatal en aquells perfils d'ocupació on es requereix una menor formació tal i com mostra la següent gràfica:

Gràfica 1. Proporció d'ocupats per tipus d'ocupació. Estat espanyol i País Valencià, 2012.



Font: Enquesta de Població Activa, INE.

La divisió per grups d'ocupació de la EPA respon a la següent classificació: (1) Directors i gerents; (2) Tècnics i professionals científics i intel·lectuals; (3) Tècnics, professionals de suport; (4) Contables, administratius i altres ocupats d'oficina; (5) Treballadors dels serveis de restauració, personals, protecció i venedors; (6) Treballadors qualificats al sector agrícola, ramader, forestal i pesquer; (7) Artesans i treballadors qualificats de les indústries manufactureres i la construcció (excepte operadors d'instal·lacions i maquinària); (8) Operadors d'instal·lacions i maquinària, i muntadors; (9) Ocupacions elementals; (10) Ocupacions militars.

Un altre aspecte significatiu que ve a descriure el context general en el que viuen els joves valencians és el baix nivell de vida de la població. Són molts els indicadors que així ho indiquen, n'incloem un parell. En primer lloc, el nivell de renda anual net per persona dels valencians en 2011 és de 9.052€ el que no supera la mitjana estatal en situada en 9.446€ i a més es situa per sota de la gran majoria de Comunitats Autònomes, fins i tot d'aquelles que històricament s'han considerat pobres com Astúries que compta amb 10.865€ com a renda anual neta per persona. D'altra banda podem considerar el risc de caure en la pobresa que en 2011 era d'un 19%, que tot i

no superar la mitjana espanyola (21,8%) no deixa de ser un signe de precarietat vital de la ciutadania (Enquesta de Condicions de Vida, 2011; INE)

D'altra banda, s'ha de tindre en compte la possible incidència de la situació general del país en la configuració de les expectatives dels joves valencians. D'uns mesos ençà, la realitat política i econòmica valenciana apareix retratada contínuament als mitjans de comunicació. Dia rere dia la premsa descriu als nostres representants polítics com l'encarnació de la corrupció i del malbaratament dels recursos –econòmics, ambientals, culturals...- dels valencians. Aquesta idea ve reforçada per la complicada situació financera de la Generalitat Valenciana que amb moltes dificultats pot fer front als costos de manteniment –ja no diem millora- dels serveis públics més bàsics com la sanitat o l'educació i no té capacitat suficient per saldar els deutes contrets amb els seus proveïdors el que està afectant perniciosament a l'empresariat valencià. Les dades espanyoles oferides pel darrer Baròmetre d'opinió elaborat pel Centre d'Investigaciones Sociológicas (CIS, febrer 2013) ens poden oferir algunes pistes al respecte doncs l'indicador de confiança política es situa en un 23,8%, un 42% menys que l'any anterior. Això es tradueix en un acusat descens de la intenció de vot als partits majoritaris que ha arribat a ser d'un 15,8% en el cas del Partit Popular i d'un 17% en el cas del PSOE.

Davant d'aquesta situació no pot estranyar que, com han sobreexplotat els mitjans de comunicació, hi hagen persones que decidisquen emigrar a altres països. De fet ja en 2009 segons les dades de l'Enquesta de Joventut del CIS un 75,7% dels xics i un 68,3% de les xiques entrevistades acceptarien una bona feina encara que això els suposara tindre que canviar de lloc de residència.

No obstant això, el fet de tractar-se d'una realitat diàriament present als mitjans, les dades que hi tenim a l'abast són insuficients per a fer un dibuix detallat del volum i perfil de les persones que decideixen marxar a altres indrets. Tot i així podem esbossar unes línies al respecte.

Les dades que ofereix el Padró de Residents Espanyols a l'Estranger (INE) mostren com hi hagut un increment d'un 31,23% dels espanyols que resideixen a l'estranger amb el pas de l'any 2009 al 2013 i en el que a penes hi ha diferències respecte el sexe. Per edats sí que existeixen més diferències i és l'increment més acusat aquell que apareix entre les dones del grup d'edat de 50 a 54 anys amb prop d'un 60%. Aquest creixement a l'estat espanyol és més acusat respecte les residències en països asiàtics, en especial en el cas dels homes en general, d'un 69%, i dels homes d'entre

25 i 34 anys⁴⁵, amb un 59% (taula 6). No obstant això, en tots els casos excepte en les dones d'entre 25 i 34 anys respecte països europeus, es dona un creixement percentual del nombre d'espanyols que han establert la seua residència a l'estranger.

**Taula 6. Variació percentual dels residents a l'estranger per sexe i edat.
Estat espanyol i País Valencià, 2009-2013.**

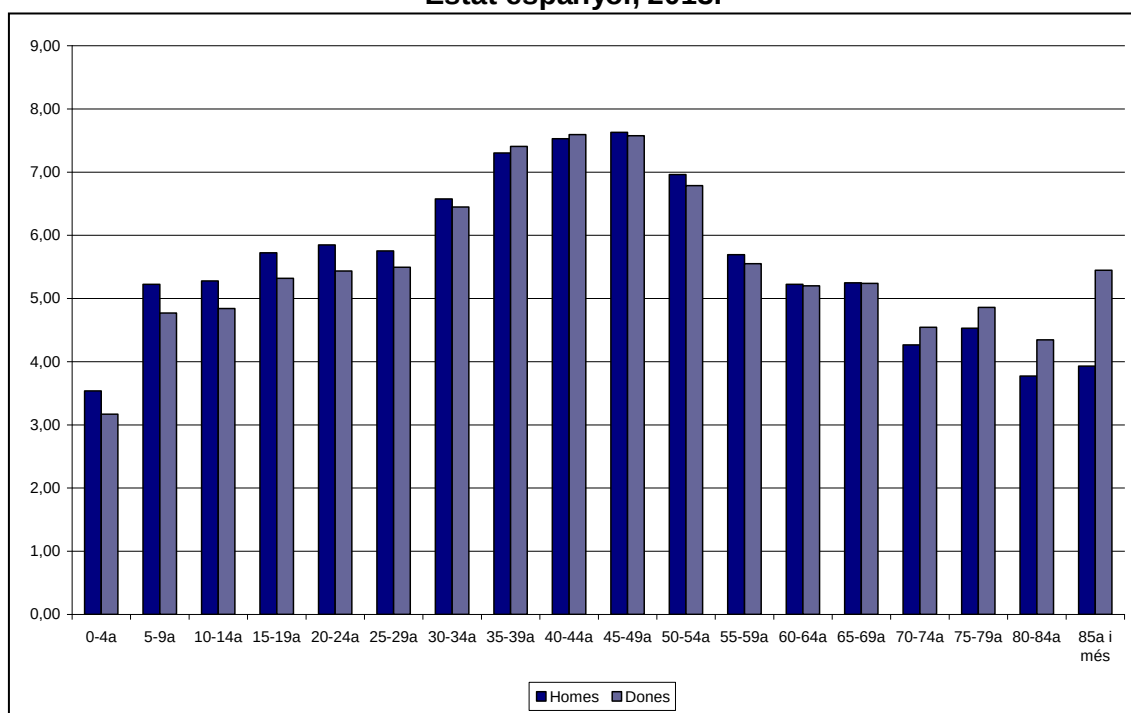
	ESTAT ESPANYOL				PV	
	Homes		Dones		Homes	Dones
	Total	25-34a	Total	25-34a		
Total països	31,21	28,09	31,24	23,05	33,06	31,98
Europa	17,02	5,06	17,39	-0,29	23,55	23,37
Àfrica	34,26	13,58	24,19	4,93	38,88	27,40
Amèrica	39,86	46,83	39,91	43,69	47,44	46,05
Àsia	68,47	59,03	57,02	49,72	64,05	61,72
Oceania	22,35	15,17	23,91	9,80	42,13	28,78

Font: Elaboració pròpia a partir de dades del Padró de Residents Espanyols a l'Estranger, INE.

La gràfica 2 ens mostra el pes percentual dels diferents grups d'edat en quant al total de residents a l'estranger per sexe. I allò principal que s'aprecia és una major presència d'espanyols a l'estranger en els que podríem considerar les edats centrals del cicle vital –dels 35 als 49 anys- que també ho són en el cicle familiar. Les diferències per sexe són molt lleugeres en tots els grups d'edat, tret dels de més edat que fàcilment pot ser atribuïble a una qüestió demogràfica i de major esperança de vida de les dones. Ara bé, aquestes xifres només ens indiquen residència però no el motiu de la mateixa per tant no podem esbrinar si aquells que resideixen hi són per raons laborals, d'estudis o familiars. Caldria tindre més dades per poder esbrinar si homes i dones responen a pautes equivalents en les migracions o bé, com suposem per les referències bibliogràfiques consultades, les dones tendeixen a respondre a raons familiars en major mesura que els homes.

⁴⁵ Hem triat aquest període d'edat per la nostra intenció de fixar-nos en aquells individus que han finalitzat estudis superiors. Aquest període d'edat encara que no equival als més qualificats sí que permet tindre una lleugera guia.

Gràfica 2. Proporció d'espanyols residents a l'estranger per edat i sexe. Estat espanyol, 2013.



Font: Elaboració pròpia a partir de dades del Padró de Residents Espanyols a l'Estranger, INE.

Les xifres del País Valencià mostren un comportament molt similar a l'espanyol encara que, malauradament, la divisió per grans grups d'edat que ens proporciona la font en aquest cas no ajuda a trobar elements significatius per a l'anàlisi. Com veiem a la taula 6, la tendència creixent dels residents a l'estranger és patent en el període considerat en especial, també, respecte països asiàtics i són els homes els que en major mesura experimenten aquest creixement. En termes de distribució proporcional segons sexe dels residents a l'estranger les xifres a penes mostren diferenciacions, gairebé unes dècimes separen als homes de les dones en quant al nombre de residents a l'estranger, tant en el cas valencià com espanyol.

Respecte la distribució territorial dels residents espanyols les estadístiques ens ofereixen, en primer lloc, la diferenciació per continents on s'aprecia una marcada concentració en Europa (al voltant d'un terç del total de residents) però sobretot en Amèrica amb un 60%. Per sexe, les dones, tant el cas valencià com espanyol, estan més presents que els homes en Amèrica i Europa i els homes a indrets situats a l'Àfrica, Asia i Oceania. És remarcable que les dones han passat d'estar més concentrades en Europa a fer-ho en major mesura a Amèrica amb el pas del 2009 al 2013. La resta de continents tenen una presència testimonial malgrat que caldrà estar atents a l'evolució en els propers anys perquè el major creixement es dona cap els països del continent asiàtic.

Si deixem de banda els stocks de població i parem atenció ara als fluxes emigratoris (període 2010-2011) es pot veure a la taula 8 que les diferències per sexe, en termes totals, són lleugeres amb un 48,4% en el cas dels homes a l'Estat espanyol respecte un 51,6% per a les dones en el 2011. Però en el moment que introduïm la variable de l'edat les diferències són més acusades i són les dones les que protagonitzen en major mesura els fluxes emigratoris, especialment en el grup d'edat de 25 a 34 anys amb un 56,1% en 2010 i un 58,6% en 2011. Aquesta diferència encara és més acusada si ens fixem en les dades del País Valencià arribant a un 72,5% en 2010 i un 62,5% en 2011.

Taula 8. Fluxes emigratoris a l'estranger per sexe i grups d'edat seleccionats. Estat espanyol i País Valencià, 2010 i 2011.

	ESTAT ESPANYOL		PAÍS VALENCIÀ	
	Homes	Dones	Homes	Dones
	2010		2010	
Total	19240	17728	1443	1470
	52,0	48,0	49,6	50,5
25-34 anys	3032	3867	109	287
	15,8	21,8	7,6	19,5
35-44 anys	3916	3398	255	282
	20,4	19,2	17,7	19,2
	2011		2011	
Total	30311	32300	2414	2505
	48,4	51,6	49,1	50,9
25-34 anys	5125	7269	372	621
	16,9	22,5	15,4	24,8
35-44 anys	6192	7408	495	575
	20,4	22,9	20,5	23,0
	Variació % 2010-11		Variació % 2010-11	
Total	57,54	82,20	67,29	70,41
25-34 anys	69,03	87,98	241,28	116,38
35-44 anys	58,12	118,01	94,12	103,90

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels fluxes migratoris estimats, INE.

Si parem atenció ara a les variacions percentuals podem observar que tots són creixents, és a dir, que el nombre de fluxes migratoris s'ha incrementat en alguns casos de manera molt notable, com ara en els homes valencians d'entre 25 i 34 anys amb un creixement d'un 241,8%.

Respecte al pes percentual dels grups d'edat considerats en el total de fluxes emigratoris exteriors cal assenyalar que en ambdós grups es concentren gairebé la meitat dels fluxes, de manera especial en el cas de les dones en 2011 i sobretot procedents del País Valencià. Un fet significatiu, doncs, és el moment del cicle vital on

a grans trets es concentraria la maternitat i criança dels fills. De fet l'edat mitjana a la maternitat de les dones espanyoles és de 31,5 anys (període 2011-2012; INE), tenint en compte el nivell formatiu, les dones amb estudis superiors tenen fills més tard. La maternitat, com apunten González i Vergés (2011), és un element cabdal per entendre la construcció de trajectòries laborals i vitals de les dones, així com també la decisió d'emprendre una migració. Podríem pensar, per tant, que les dones esperen a haver completat –o almenys iniciat– aquesta etapa vital i familiar per decidir sobre la possibilitat de marxar. No debades, les dones manifesten que el benestar familiar és un dels motius que valoren en la decisió de marxar (González i Vergés, 2011).

4. Unes primeres reflexions

Exposem ací les primeres reflexions a les quals arribem a la llum de les dades recabades i de les lectures realitzades:

- En primer lloc, l'anàlisi de les dades sobre matriculació en postgraus a la Universitat de València mostren una realitat fortament segregada per gènere respecte la ubicació en àrees d'estudi el que té repercussions a l'hora de seguir amb la carrera científica i en l'obtenció de beques i recursos per fer-ho. Per tant, els estereotips i la segregació en la tria d'estudis segons gènere hi és ben present a la nostra realitat. Caldria veure si aquesta diferenciació es repeteix a la resta d'universitats valencianes com a patró sociològic. D'altra banda, també caldria considerar els efectes que tindrien aquestes diferències per gènere en la configuració de la carrera acadèmica a partir de l'aplicació de les propostes presentades en l'autodenominat "informe d'experts" encarregat pel Ministeri d'Educació per a la preparació d'una futura reforma universitària. Segons aquest informe es requerirà als inicis de les trajectòries investigadores i docents fer una estada perllongada en el temps a una universitat estrangera. L'aplicació d'aquest requisit en una realitat ja esbiaixada per gènere, com és la de les institucions universitàries, podria dificultar, encara més, la decisió de les dones joves a seguir una carrera acadèmica i investigadora.
- En segon lloc, cal destacar el gènere com a variable que introdueix diferències, potser no remarcables en termes quantitatius però sí significatives respecte a les tendències que apunten, sobretot si ens fixem en els fluxes emigratoris. Les dades existents al respecte ens mostren que les dones han passat a protagonitzar en major mesura les emigracions a altres països, en especial en el cas de ciutadans valencians. I ho fan, a més a més, en un període d'edat en el que podríem pensar que les dones esperen a haver completat –o almenys iniciat– aquesta etapa vital i familiar per marxar.

- La incidència de la decisió de marxar sembla més acusada al País Valencià que no al conjunt de l'Estat espanyol. La situació de precarietat laboral i de manca de clares oportunitats de treball pot resultar un element cabdal en la decisió de marxar. Hem de tindre present la degradació de les condicions laborals valencianes alhora que del seu sistema públic de suport a la població amb un govern ofegat pels deutes i esguitat per diversos casos de corrupció política.

Reflexions totes que han de ser necessàriament contrastades a través de la realitat dels joves universitaris valencians que és la fase del procés de recerca en el que ens trobem en el moment d'elaboració d'aquesta comunicació. La immersió en el discurs dels estudiants de postgrau a la Universitat de València ens proporcionarà, de segur, indicis clars respecte el seu món de significats i el mode en com encaren un futur immediat que es presenta cada vegada més boirós.

Referències bibliogràfiques

- ALAMINOS, A.; SANTACREU, O. (2010) "La emigración cualificada española en Francia y Alemania". *Papers*, 95/1, pp. 201-211
- ALAMINOS, A.; ALBERT, M.C.; SANTACREU, O. (2010) "La movilidad social de los emigrantes españoles en Europa" *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (Reis), 129, pp. 13-35
- ACKERS, L. (2005) 'Moving People and Knowledge: Scientific Mobility in the European Union', *International Migration*, vol. 43, no. 5, pp. 99-131.
- ALCARAZ, M. (2009) *De l'èxit a la crisi. Pamflet sobre política valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- ALONSO, L.E (1999) *Trabajo y ciudadanía. Estudios sobre la crisis de la sociedad salarial*, Madrid. Trotta.
- (2001) *Trabajo y posmodernidad: el empleo débil*. Madrid Fundamentos.
 - (2007) *La crisis de la ciudadanía laboral*. Barcelona, Anthropos.
- BANYULS, J.; CANO, E.; PITXER, J.V. (2002) "El 'model' valencià d'ocupació" *Arxius de Ciències Socials*, 7. pp. 83-109.
- BANYULS, J.; CANO, E.; PITXER, J.V.; SÁNCHEZ, A. (2005) *Economia laboral i polítiques d'ocupació*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Banyuls, Miguélez, Recio, Cano i Lorente (2009) "The transformation of the employment system in Spain: Towards a mediterranean neoliberalism?" a Bosch, G; Lehnendorf, S. Rubery, J (ed.) *European Models In Flux. A Comparison Of Institutional Change In Nine European Countries*. New York, Palgrave-MacMillan.
- BAUMAN, Z. (2001) *Community. Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press.
- (2003) "Individuamente, pero juntos. Prefacio" Beck, U.; Beck-Gernsheim, E. *La individualización*. Barcelona: Paidós. pp.19-26.
 - (2005a) *Identitat. Converses amb Benedetto Vecchi*. València: Universitat de València.
 - (2005b) *Vidas desperdiciadas. La modernidad y sus parias*. Barcelona: Paidós.

- (2005c) *Amor líquido. Acerca de la fragilidad de los vínculos humanos*. México: Fondo de Cultura Económica.
- (2006) *Vida líquida*. Barcelona: Paidós.
- (2007a) *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- (2007b) *La sociedad individualizada*. Madrid: Cátedra.
- BECK, U. (1996) "Risk Society and the Provident State" a Lash, S.; Szerszynski, B.; Wynne, B. (eds.) *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage. pp.27-43.
- (1998) *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- (2000) *Un nuevo mundo feliz. La precariedad del trabajo en la era de la globalización*. Barcelona: Paidós
- (2002) *La sociedad del riesgo global*. Madrid: Siglo XXI.
- (2008) *La sociedad del riesgo mundial. En busca de la seguridad perdida*. Barcelona: Paidós.
- BECK, U.; BECK-GERNSHEIM, E. (2001) *El normal caos del amor. Las nuevas formas de la relación amorosa*. Barcelona: Paidós.
- (2003) *La individualización. El individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas*. Barcelona: Paidós.
- (2008) *Generación global*. Barcelona: Paidós.
- BECK, U.; GIDDENS, A.; LASH, S. (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press.
- BECK, U.; LAU, C. (2005) "Second modernity as a research agenda: theoretical and empirical explorations in the 'meta-change' of modern society" *The British Journal of Sociology*, vol.56(4). pp.525-557.
- BECK-GERNSHEIM, E. (2003) *La reinención de la familia. En busca de nuevas formas de convivencia*. Barcelona: Paidós.
- BELL, D (2006). *El advenimiento de la sociedad post-industrial*. Madrid. Alianza Editorial.
- BLOSSFELD, H.; BUCHHOLZ, S.; HOFACKER, D. (eds.) (2006) *Globalization, uncertainty and late careers in society*. London, New York: Routledge.
- BLOSSFELD, H.; HOFMEISTER, H. (eds.) (2008) *Globalization, uncertainty and women's careers: an international comparison*. Cheltenham: Edward Elgar.
- BLOSSFELD, H.P.; KLIJZING, E.; MILLS, M.; KURZ, K. (eds.) (2005) *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London, New York: Routledge.
- BLOSSFELD, H; MILLS, M; BERNARDI, F. (eds.) (2008) *Globalization, uncertainty, and men's careers: an international comparison*. Cheltenham: Edward Elgar.
- BRANDI, C. (2006). "La Historia del *brain drain*". *Revista CTS*, vol. 3, nº 7, p. 65-85
- CASTEL, R. (1995) *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. París: Fayard.
- (2003) *L'insecurité sociale. Qu'est-ce qu'être protégé?* Paris: La Republique des idées. Seuil.
- (2009) *La montée des incertitudes. Travail, protections, status de l'individu*. Paris: Seuil.

- (CELORRIO, X. ; MARÍN, A. (2010) *Educació i ascens social a Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill
- EACEA EURYDICE (2012): *The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report*. Brussels: Eurydice
- [EC] EUROPEAN COMMISSION (2012). *Meta-analysis report of gender and science research*. Directorate-General for Research and Innovation
- GIDDENS, A. (1991) *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press
- (1995) *La transformación de la intimidad. Sexualidad, amor y erotismo en las sociedades modernas*. Madrid: Càtedra.
 - (1998) *Modernidad e identidad del yo. El yo y la sociedad en la época contemporánea*. Barcelona: Ed. Península.
 - (2000) *Un mundo desbocado. Los efectos de la globalización en nuestras vidas*. Madrid: Taurus.
- GONZÁLEZ RAMOS, A. M., MÜLLER, J., SÁINZ IBÁÑEZ, M. (2009). "Can the diaspora contribute to the development of their home countries?" In M. Fernández-Ardèvol, and A. Ros (eds.): *Communication Technologies in Latin America and Africa: A multidisciplinary perspective* Barcelona: IN3.
- GONZÁLEZ, A. (2011) "Atrayendo talento: Estrategias de Movilidad de los profesionales altamente cualificados en España", *Sociología y Tecnociencia*, n.1(2)
- GONZÁLEZ, A., VERGÉS, N. (2011). "Moving for what? International Mobility Strategies of Women in ICT Careers". *International Journal of Gender, Science and Technology*. Núm.2, pp. 501-516.
- LEWIS, J. (2006a) "Perceptions of Risk in Intimate Relationships: The Implications for Social Provision" *Journal of social policy*, 35 (1). pp. 39-57
- (2006b) "Repartnering and the management of risk" *International Journal of Law, Policy and the Family*, 20. pp. 151-168.
- LUPTON, D. (1999) *Risk*. London: Routledge.
- LUPTON, D.; TULLOCH, J. (2002) "'Risk is Part of Your Life': Risk Epistemologies among a Group of Australians" *Sociology*, vol.36 (2). pp. 317-334.
- OBIOL, S. (2007) *Vivint en la incertesa. Estratègies de benestar dels treballadors afectats per la crisi del sector tèxtil a l'eix Alcoi-Ontinyent*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- (2010) *Teixint certes. Percepcions i respostes a la incertesa dels treballadors del tèxtil-confecció a l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida*. Tesi Doctoral. UAB
- ORR, D.; GWOSC, C. & NETZ, (2011): *Social and Economic Conditions of Students Life in Europe. Synopsis of indicators. Final report. Eurostudent IV 2008-2011*. Bielefeld: W. Bertelsmann Verlag
- SENNETT, R. (2000) *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- (2006) *The Culture of the New Capitalism*. New Haven&London: Yale University Press.
- SOLER, I.(2011) "Características sociodemográficas" en Ariño, A. y Llopis, R. (ed). *¿Universidad sin clases? Condiciones de vida de los estudiantes universitarios en España (Eurostudent IV)*. Ministerio de Educación

- TAYLOR-GOUBY, P. (2004) "New Risks and Social Change" a Taylor-Gooby, P. (ed.) *New Risks, New Welfare. The Transformation of the European Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- RECIO, A. (2010) "Capitalismo español: la inevitable crisis de un modelo insostenible" *Revista de Economía crítica*, núm. 9.
- RIFKIN, J. (1997) *El fin del trabajo: Nuevas tecnologías contra puestos de trabajo: el nacimiento de una nueva era*. Barcelona, Paidós.
- VIELLE, P. Y WALTHERY, P. (2003): *Flexibility and social protection*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.
- VILLAR AGUILÉS, A. (2011). "Absències i ubicacions heterogènies en l'estudiantat universitari: una recerca en la Universitat de València". *Quaderns de Ciències Socials*. Facultat de Ciències Socials, Universitat de València
- YOUNG, J. (2007) *The Vertigo of Late Modernity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

VIOLÈNCIA, CONFLICTE I SEGURETAT CIUTADANA

Demandes i percepcions en matèria de seguretat i convivència

Jaime Tovar Jover
Experto en Seguridad Pública
jaimetovarjover@gmail.com

Resumen

Se necesitan herramientas más afinadas para conocer las necesidades de los ciudadanos en materia de seguridad y convivencia, especialmente por su complejidad y variabilidad (en función del ámbito geográfico, sexo, edad, estatus social, etc.). Tan importante como lo anterior es estudiar cómo se demandan o solicitan estas necesidades -especialmente a los responsables de las administraciones públicas-, y cómo responden éstos, cuáles son sus características y qué factores las condicionan. Por otra parte, para adoptar estrategias de seguridad y tácticas policiales adecuadas, es imprescindible tener en consideración las percepciones de los ciudadanos y colectivos en el ámbito de la (in)seguridad.

La comunicación pretende reflexionar sobre:

- 1.- Cómo se expresan esas necesidades y/o demandas ciudadanas y qué características presentan.
- 2.- Cómo las reciben los responsables de las administraciones públicas, especialmente desde el punto de vista político, y qué factores condicionan la orientación de su respuesta (represiva, preventiva, etc.).
- 3.- Cómo se plantea la variación de las estrategias y tácticas policiales al “recibir” estas orientaciones políticas, analizando cuales son los elementos o condicionantes internos en estos cuerpos de seguridad y en sus responsables técnicos que facilitan o impiden esta adaptación.
- 4.- El conocimiento y la gestión adecuada de las percepciones ciudadanas en materia de seguridad, como base para articular las respuestas policiales, analizando sus condicionantes y las limitaciones de las herramientas que se utilizan.

Al final de esta comunicación se definen una serie de posibles ámbitos de investigación relacionados con las demandas y necesidades ciudadanas, la oferta de servicios policiales y las percepciones de seguridad.

Palabras Clave:

Seguridad, Policía, Demandas, Percepciones Ciudadanas.

Introducción

La seguridad constituye un bien y un derecho básico de los ciudadanos. De hecho es la base en la que se soporta el ejercicio de otras actividades y libertades.

El conocimiento de las necesidades y de las demandas ciudadanas en los servicios públicos de seguridad pública y las organizaciones policiales es fundamental para

producir la adecuada orientación hacia las mismas, y no debe estar basado en apreciaciones subjetivas, en juicios internos o en opiniones de una única parte del problema. Es necesario que los responsables públicos conozcan y utilicen las herramientas o técnicas que actualmente se disponen para poder determinar estas necesidades y demandas.

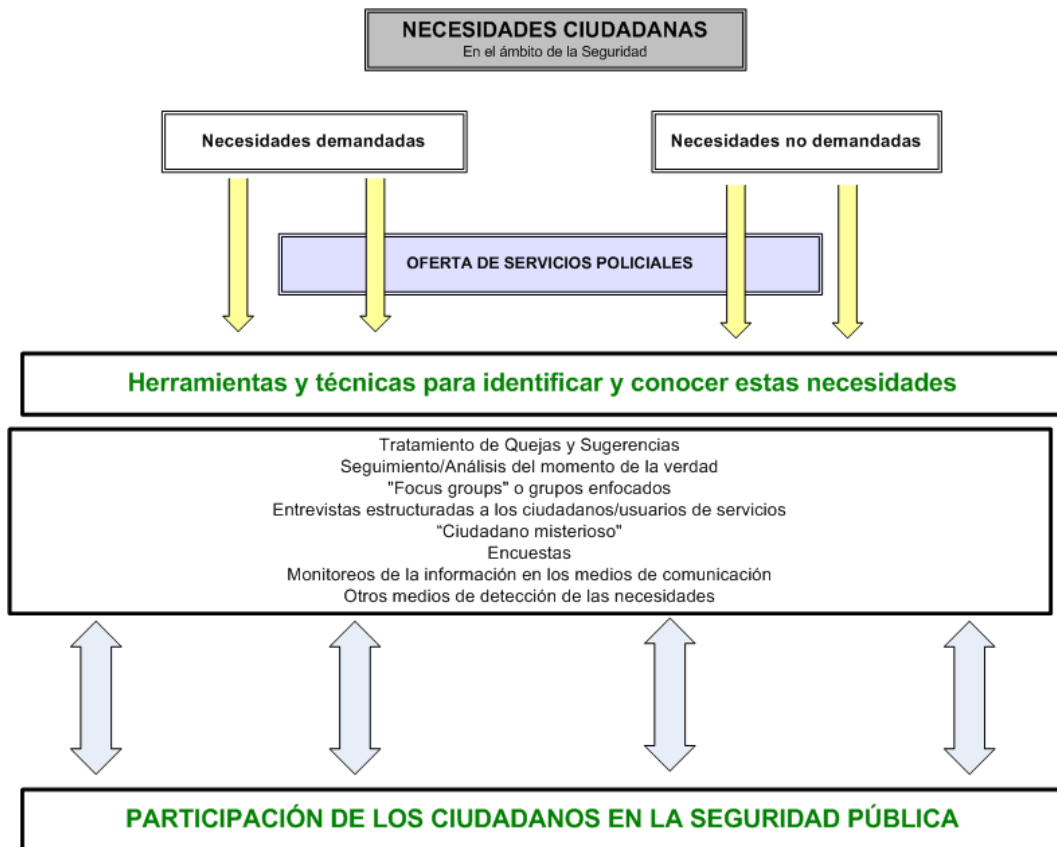
Se necesita utilizar más intensamente estas herramientas debido especialmente a la complejidad y variabilidad de estas necesidades (en función del ámbito geográfico, sexo, edad, estatus social, etc.). Se comentarán en esta comunicación las técnicas que permitan objetivarlas y comparar en el futuro la evolución de éstas. Tan importante como lo anterior es estudiar cómo se demandan o solicitan estas necesidades, especialmente a los responsables de las administraciones públicas, y cómo responden éstos, cuáles son las características de sus respuestas y qué factores las condicionan.

Se analizarán en esta comunicación de forma teórica las diferentes situaciones que se producen en cuanto se produce o no una correspondencia entre la oferta de servicios policiales y las demandas y las necesidades ciudadanas.

Por otra parte, es fundamental profundizar en las nuevas formas de canalizar la participación de los ciudadanos y las entidades en el ámbito de la seguridad pública. Se está introduciendo ya en España, aunque lentamente, esta tendencia ya arraigada en algunas sociedades europeas (especialmente anglosajona) que tratan de evidenciar que los problemas de seguridad no son sólo un asunto “de la policía”, sino que son realmente un problema social y todos los agentes sociales están llamados a participar si se desean establecer soluciones eficaces y sostenibles a los mismos.

Esta ponencia no profundizará en los sistemas o experiencias de participación, aunque es obvio que el objeto de la misma tiene claramente implicaciones sobre la participación ciudadana, de hecho versa sobre un antecedente o requisito previo. Realmente la “participación” empezaría por que la administración conozca y gestione de forma adecuada las necesidades y demandas ciudadanas en materia de seguridad y convivencia.

A continuación se representa el esquema conceptual que pone en relación las necesidades ciudadanas, la “oferta” de servicios de seguridad o policiales y la participación ciudadana.



La comunicació pretender reflexionar sobre:

- 1.- Cómo se expresan esas necesidades y/o demandas ciudadanas y qué características presentan.
- 2.- Cómo las reciben los responsables de las administraciones públicas, especialmente desde el punto de vista político, y qué factores condicionan la orientación de su respuesta.
- 3.- Cómo se plantea la variación de las estrategias y tácticas policiales al "recibir" estas orientaciones políticas, analizando cuales son los elementos o condicionantes internos en estos cuerpos de seguridad, qué actuaciones de los responsables técnicos facilitan o impiden esta adaptación y qué repercusión tienen en la aplicación de determinadas acciones policiales.
- 4.- El conocimiento y la gestión adecuada de las percepciones ciudadanas en materia de seguridad, como base para articular las respuestas policiales, analizando sus condicionantes y las limitaciones de las herramientas que se utilizan. Para adoptar estrategias de seguridad y tácticas policiales adecuadas, es imprescindible tener en consideración estas percepciones. No siempre las zonas donde se producen más delitos se consideran inseguras y viceversa.



Esta comunicación se realiza desde una óptica práctica y utilitarista, pretende sobre todo reflexionar y abrir diferentes posibilidades. Más que profundizar en una línea de investigación concreta, **el objetivo de esta comunicación es plantear posible ámbitos de investigación o trabajo en el futuro para que pueda mejorarse el conocimiento de las demandas y necesidades ciudadanas en el ámbito de la seguridad y la convivencia.** Es posible que investigadores interesados en este ámbito puedan recoger alguna de estas propuestas y profundizar en su análisis y estudio, planteando propuestas de implantación novedosas a las administraciones públicas.

Crisis del modelo de gestión pública actual

Los estudios realizados sobre la administración pública europea (Löffler, 1996) han concluido desde hace unos años que existe una “crisis” en la manera de gestionar lo público.

Realmente esta crisis se manifiesta sobre todo en que por parte de la Administración existe dificultad para:

- Atender las necesidades de los ciudadanos. Existe un aumento progresivo y constante de las demandas de los ciudadanos sobre los servicios.
- Satisfacer sus expectativas. Los ciudadanos cada vez son más exigentes, y lo hacen en mayor medida por la comparación y lo que observan en el ámbito privado.
- Encontrar soluciones innovadoras. Hay un evidente problema en el sector público para adaptarse de forma creativa a las nuevas situaciones, y además de hacerlo con rapidez en un entorno de cambios rápidos como el que está viviendo nuestra sociedad. Todavía persiste la burocracia como “modelo de gestión”.

Todo ello está produciendo un proceso de disminución de la legitimidad de la Administración y parece necesario romper esta tendencia.

Existen dos factores que evidencian la crisis que hemos comentado anteriormente:

- En primer lugar, el déficit público y la crisis financiera de las Administraciones hace que se produzca una verdadera presión social para:
 - Pagar menos impuestos
 - Que exista control del gasto público
 - Que exista una mayor eficiencia en la gestión de estos gastos.
- En segundo lugar los ciudadanos piden:
 - Más información y transparencia
 - Mayor participación en la toma de decisiones
 - Recibir un servicio personalizado y de calidad

Estas consideraciones realizadas para la administración pública en general, es perfectamente trasladable a los servicios de seguridad pública o policiales, ya que es habitual que los responsables políticos y técnicos de éstos los gestionen con serias restricciones económicas, y por otra parte los ciudadanos son cada vez más exigentes, especialmente en el ámbito de la seguridad, que es un factor que suele ocupar los primeros puestos en la lista de problemas que preocupan a los ciudadanos cuando se realizan encuestas sociológicas.

Concepto de necesidad y demanda

En primer lugar es importante fijar una serie de definiciones para centrar el contenido de esta comunicación, especialmente en cuanto a los conceptos de necesidad y demanda.

3.1.- Definición de necesidad

En un sentido general, la necesidad es un componente básico del ser humano que afecta su comportamiento, porque siente la falta de algo para poder sobrevivir o sencillamente para estar mejor.

Se define a necesidad como la "*diferencia o discrepancia entre el estado real y el deseado*" (ESPEJO, Jorge; FISCHER, Laura, 2004). También se define como aquel objeto, servicio o recurso que es necesario para la supervivencia, bienestar o confort de una persona, del que es difícil substraerse.

El Diccionario de la Lengua Española de la RAE incluye entre otras las siguientes acepciones para la palabra "necesidad":

1. f. Impulso irresistible que hace que las causas obren infaliblemente en cierto sentido.

2. f. Aquello a lo cual es imposible sustraerse, faltar o resistir.
3. f. Carencia de las cosas que son menester para la conservación de la vida.
5. f. Especial riesgo o peligro que se padece, y en que se necesita pronto auxilio.

En síntesis, la definición de necesidad describe a este componente básico del ser humano como un estado de carencia percibida que puede ser física (de alimento, abrigo, seguridad) o mental (de pertenencia, afecto conocimiento y autoexpresión) del que es difícil sustraerse porque genera una discrepancia entre el estado real (lo que es en un momento dado) y el deseado (que supone el objeto, servicio o recurso que se necesita para la supervivencia, bienestar o confort).

Teoría de las necesidades

El estudio de la satisfacción de las necesidades humanas ha dado lugar a la elaboración de diferentes teorías. Una de las más conocidas es la denominada “Teoría de las necesidades humanas” elaborada por el psicólogo estadounidense Abraham Maslow, en su obra “Motivation and Personality” (1954). Con ésta pretendía dar a conocer que el hombre es un ser que tiene necesidades para sobrevivir, además de ser un ser biopsicosocial. Maslow agrupa todas las necesidades del hombre en cinco grupos o categorías jerarquizadas, y éstas son:

1. Necesidades fisiológicas (aire, agua, alimentos, reposo, abrigos etc.)
2. Necesidades de seguridad (protección contra el peligro o el miedo, etc.)
3. Necesidades sociales (amistad, pertenencia a grupos, etc.)
4. Necesidades de autoestima (reputación, reconocimiento, respeto a si mismo, etc.)
5. Necesidades de autorrealización (desarrollo potencial de talentos, dejar huella, etc.)

Maslow cree que el hombre es un ser cuyas necesidades crecen y cambian a lo largo de toda su vida. A medida que el hombre satisface sus necesidades básicas o primarias, otras más elevadas como las secundarias ocupan el predominio de su comportamiento y se vuelven imprescindibles. Las necesidades se encuentran organizadas estructuralmente con distintos grados de poder.

Maslow propone un orden de pirámide a su teoría, encontrándose las necesidades de supervivencia en las partes más bajas, mientras que las de desarrollo están en las partes más altas. Esta teoría plantea que las necesidades inferiores o primarias (fisiológicas, de seguridad, sociales y autoestima) son prioritarias y por lo tanto más influyentes e importantes que las necesidades superiores o secundarias (autorrealización; trascendencia).



En este marco se sitúa la necesidad de la seguridad y la protección, como un nivel de máxima importancia (en la base de pirámide de Maslow) para el hombre y para el desarrollo de toda su actividad. Que una persona disponga de seguridad, tranquilidad y protección es fundamental para poder desarrollarse, para poder ejercer su libertad, y así poder alcanzar esos otros niveles superiores de los que habla el autor mencionado.

3.2.- Demandas de seguridad y variabilidad

La acepción que nos interesa ahora para el desarrollo de esta comunicación se refiere a demanda como petición, solicitud o reivindicación. Se refiere a las solicitudes, formales o no, más o menos estructuradas, que realizan los diferentes agentes sociales y las personas en particular sobre las cuestiones de seguridad y convivencia, normalmente referidas a la adopción de mayores niveles de seguridad, más presencia policial, detención de delincuentes, eliminación de problemas vecinales, etc.

Por ejemplo, son demandas habituales que aparecen continuamente en los medios de comunicación:

- Aumentar la presencia policial en una zona o barrio
- Vigilar los excesos de velocidad
- Controlar los excesos de contaminación acústica de locales de ocio
- Eliminar o reducir el vandalismo o los daños en el mobiliario urbano
- Combatir el consumo de drogas en lugares públicos
- Reducir los casos de violencia de género

Algunas de estas demandas se plantean de manera individual, así la presentación de una denuncia en las oficinas policiales o judiciales en ocasiones es también una forma de “demandar” que se arregle un problema de seguridad existente; pero en bastantes ocasiones las demandas se plantean de manera colectiva (a través de entidades o asociaciones): por ejemplo si un barrio sufre episodios de violencia o de robos en comercios, a través de las asociaciones vecinales o de comerciantes, o incluso con la

creación de asociaciones cuyo objeto específico es la denuncia de la inseguridad (por ejemplo la *Plataforma contra la Delincuencia de la Playa de Palma* con representantes de vecinos, hoteleros y comerciantes). En ocasiones estas demandas llegan a producir una importante movilización social con trascendencia social y mediática (manifestaciones ciudadanas, etc.).

Además es preciso remarcar la importante variación que se produce en el tiempo de las necesidades y sobre todo de las demandas en materia de seguridad. La sociedad contemporánea, especialmente en el mundo desarrollado, está en un continuo proceso de transformación. En ocasiones desaparecen problemas de seguridad o convivencia o se atenúan, como puede ser por ejemplo el importante descenso de la incidencia de los delitos violentos contra la propiedad y las personas asociado a un tipo de adicción a una sustancia estupefaciente -la heroína- tan común en los años 80. Por otra parte aparecen nuevos aspectos que condicionan de manera importante los aspectos de la seguridad. Algunos de estos importantes cambios tienen que ver con la “introducción” o aparición de nuevos procesos o elementos sociales (inmigración o las nuevas tecnologías, por ejemplo). En otras ocasiones los nuevos escenarios no tienen que ver quizás con el cambio real de las actividades delincuenciales o de inseguridad, sino más bien que realmente se ha producido un cambio de la percepción o el afrontamiento del problema por parte de los ciudadanos y los agentes sociales.

Por ejemplo, ha habido en los últimos años un cambio evidente en la consideración ciudadana sobre las infracciones relacionadas con la conducción de vehículos bajo los efectos de bebidas alcohólicas o drogas, que generan ahora un mayor reproche social y no existe tanta permisividad. También ha habido un cambio importante sobre los casos de violencia de género, en la misma línea. Parece fundamental conocer en profundidad los mecanismos sociales que han provocado esta mayor sensibilización y presión social. Estos procesos suelen ir acompañados de un seguimiento exhaustivo de los medios de comunicación, especialmente tras la periódica contabilización de los casos de muertes que se producen por estas causas.

Oferta de servicios policiales

Los servicios policiales que se prestan tienen que ver especialmente con el marco competencial o jurídico que está determinado legalmente. En el caso de España, es un Estado con un modelo de autoridades de seguridad y policial plural, en el que incluso conviven varias policías en un mismo territorio. Las funciones que prestan las policías dependientes de la Administración del Estado y de algunas comunidades autónomas (especialmente la vasca y la catalana) están definidas y los servicios que prestan son más homogéneos, especialmente porque son policías que desarrollan de forma “integral” las tareas de seguridad en sus territorios de referencia. Pero este modelo

permite variaciones importantes en cuanto a la prestación de otros cuerpos o servicios policiales, especialmente en el ámbito de la policía local.

Existe pues una situación característica en cuanto a las competencias de los Ayuntamientos y las funciones de sus Policías Locales. Realmente están definidas en el marco legal existente (especialmente la Ley 2/86 de Fuerzas y Cuerpos de Seguridad, BOE núm. 63 de 14 de marzo de 1986), pero la situación en todo el Estado indica que, al final, la realidad de las actuaciones y la orientación de la actividad de las policías locales es muy diferente en función de la zona o incluso del Municipio que se considere. Hay que hacer notar que esto es posible ya que existe una interpretación muy flexible del marco legal existente. Cada administración defiende la que le permite cumplir sus objetivos. Existen Ayuntamientos que realizan una interpretación más general, que les permite ser más intervencionista en el ámbito judicial o de seguridad, en cambio otros realizan una interpretación más restrictiva, que limita sus actuaciones en este ámbito (opción también defendida por responsables técnicos y autoridades policiales del Estado). En cualquier caso son contadas las ocasiones en las que a una policía local se le ha establecido algún tipo de limitación (normalmente por vía judicial) sobre determinadas intervenciones en el ámbito de seguridad ciudadana o de policía judicial.

En este escenario legal existen Municipios que tiene una orientación clara hacia los aspectos de tráfico y de vigilancia y control de la normativa municipal, que tienen una importante dedicación al ámbito de la seguridad ciudadana y la policía judicial, llegando incluso a la creación de unidades de seguridad ciudadana, grupos especiales de investigación, adquisición de medios o equipamientos de investigación, formación especializada de sus miembros, etc. Esta realidad también aparece en Catalunya, aunque el despliegue de los Mossos d'Esquadra (como policía "integral") ha hecho que la actividad de la policía local o guardia urbana sea algo menos intensa en los ámbitos de seguridad ciudadana y policía judicial.

Puede resultar preocupante que esta importante atención a los temas de seguridad ciudadana produzca una falta de atención en el ámbito de la policía administrativa, tan propia de las competencias municipales y de notable importancia para la regulación de la convivencia de los ciudadanos.

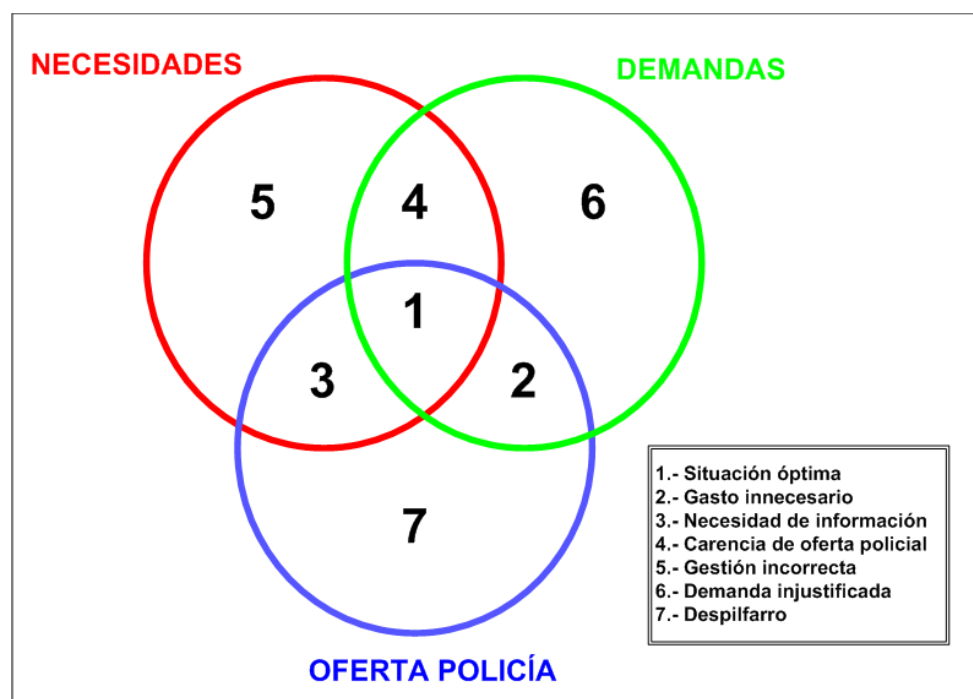
La orientación de las actuaciones policiales (que pueden tener un marcado carácter preventivo o reactivo-represivo, o más conectado a otros servicios policiales o comunitarios) es una decisión de cada responsable público y de cada policía. Las funciones o las competencias legales son las que determinan los ámbitos genéricos de las actuaciones, pero no la forma concreta o el modo cómo se van a desarrollar o dónde se va a poner el acento.

En Francia, el modelo policial se caracteriza por su fuerte centralismo, por lo cual la defensa de la seguridad descansa en cuerpos nacionales, coexistiendo los de naturaleza civil con otros de naturaleza militar. Pueden existir servicios o cuerpos de policía local, pero tienen muy poco peso en el desarrollo de actividades de mantenimiento de la seguridad pública, por lo que la oferta que prestan es más homogénea que la que se desarrolla en España.

Demandas y necesidades vs. oferta de servicios policiales

Uno de los pilares fundamentales para gestionar adecuadamente cualquier servicio policial o de seguridad pública es estar especialmente atento a las necesidades y demandas de los ciudadanos. Cualquier servicio policial debe reflexionar de manera continua sobre la adecuación de su “oferta” a esas necesidades ciudadanas. Pero es necesario, como ya hemos mencionado, diferenciar “Necesidades” de “Demandas”, ya que en ocasiones se producen demandas ciudadanas que no están basadas estrictamente en una necesidad y viceversa: en ocasiones hay que prestar determinados servicios necesarios que no son demandados por los ciudadanos.

La oferta de los servicios policiales (lo que finalmente hace la policía) debe conjugar de manera adecuada todo este entramado de necesidades y demandas. A continuación se presenta un diagrama que representa el juego entre estos conceptos explicados¹:



¹ Es necesario reconocer que el análisis que se presenta se centra en la actuación policial, pero ya está comentado que la solución a los problemas de convivencia y seguridad no vendrá sólo por esa vía, entre otros aspectos porque hay otros operadores implicados (el sistema judicial por ejemplo) que también condicionan de manera importante las demandas que se plantean desde la sociedad y los ciudadanos.

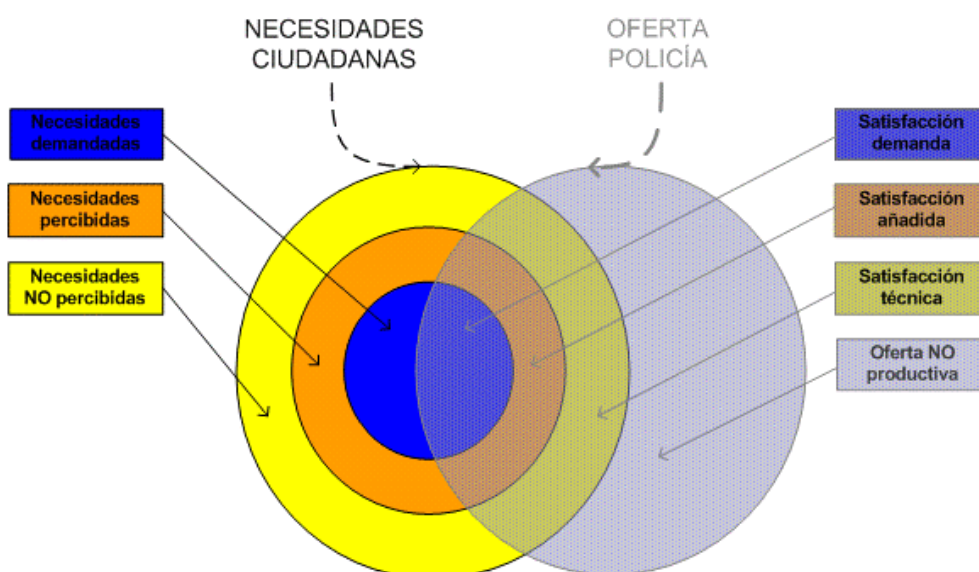
El **círculo rojo** representa las necesidades ciudadanas y el **círculo verde** las demandas que verbalizan. Todos los servicios que presta la policía están contenidos en el **círculo azul** (oferta).

Así pues, los servicios que están incluidos en los espacios numerados con 5, 6 y 4 realmente no son prestados por la policía. En las organizaciones policiales hay que estar atentos a identificar y corregir rápidamente los casos incluidos en el número 5 (aunque son servicios que no se piden) y sobre todo 4, ya que son los que son necesarios y además los están demandando. Por otra parte hay que preservar y crecer al máximo en los servicios situados en el número 1 (es la situación óptima) y reducir los casos situados en el número 7, que es la peor situación (servicios que realiza la policía que ni le piden los ciudadanos ni son necesarios).

Según esta manera de representar las necesidades ciudadanas va a ser fundamental gestionar adecuadamente la información y la comunicación en los cuerpos policiales para explicar los casos señalados en los números 2 y 3:

- En el número 2 se concentran servicios que se solicitan por parte de los ciudadanos pero no deben hacerse estrictamente por la policía (entre otros aspectos porque puede que existan otros organismos o entidades que deban hacerse cargo).
- En el 3 (son servicios que hay que realizar, aunque no son demandados), es fundamental explicar el por qué se hacen estos servicios, especialmente si el ciudadano entiende además que la policía no realiza aspectos que él concibe como necesarios (números 4). Estamos ante la denominada “Necesidad Técnica”.

A continuación se presenta otra manera de explicar la interrelación entre la oferta de los servicios de la policía y las demandas y necesidades ciudadanas.



Los conceptos o aspectos que tiene interés comentar sobre este gráfico se definen a continuación:

- Satisfacción de la demanda: es la satisfacción básica del ciudadano o colectivo social al recibir el servicio que espera y además demanda de un organismo policial.
- Satisfacción añadida: es la cobertura de necesidades que el ciudadano no ha demandado (aunque es posible que las perciba como necesarias), pero que al recibirlas de la policía las valora positivamente.
- Satisfacción Técnica: es la cobertura de las necesidades que no se perciben como tal por parte de la ciudadanía, pero que existen realmente y así es valorada como tal por los técnicos o responsables de seguridad. Es fundamental explicar con detalle su “necesidad” a los ciudadanos, con el fin de justificar la dedicación de recursos a un aspecto que ellos no consideran prioritario.
- Como se aprecia es fundamental evitar desarrollar actividades o servicios en la zona de “Oferta No Productiva”, ya que no daremos satisfacción ni a las demandas ciudadanas ni siquiera a las necesidades técnicas que se plantean en seguridad.

Formas de investigar las necesidades y demandas de seguridad

En los próximos años será preciso avanzar de manera más decidida en la investigación objetiva de las necesidades y demandas de los ciudadanos en materia de seguridad y de policía. Este conocimiento puede servir para establecer de manera más adecuada la estrategia y las políticas de seguridad, además deben ser bastante flexibles ya que la sociedad así lo es.

Las herramientas y técnicas que ya existen son numerosas, algunas han demostrado su eficacia durante años en el ámbito de la empresa privada y creemos que son trasladables a los servicios públicos como a los servicios de policía, con las correspondientes adaptaciones. Relacionamos a continuación algunas de ellas:

- Tratamiento estructurado de las Quejas y Sugerencias.
- Seguimiento del momento de la verdad: estudio detallado del momento del contacto entre el ciudadano y el servicio policial, en el teléfono, en las dependencias, en la vía pública, etc.
- “Focus Groups” o grupos enfocados de ciudadanos.
- Entrevistas estructuradas a los ciudadanos (especialmente a los usuarios de determinados servicios).

- “Ciudadano misterioso”: la utilización de ciudadanos o usuarios ficticios o demandantes de servicios policiales que valoran el servicio recibido de acuerdo a una serie de parámetros determinados e informan sobre el mismo.
- Encuestas. Técnica ya utilizada desde hace algunos años por algunas administraciones públicas.
- Monitorización de la información en los medios de comunicación

Algunas de estas herramientas son empleadas de forma puntual o esporádica cuando se elaboran reflexiones estratégicas sobre un servicio o al inicio de legislaturas para establecer las políticas de seguridad; pero es importante que se articulen como herramientas de uso continuo y constante, para que realmente sean la base de las decisiones de las políticas y las actuaciones públicas en esta materia, articulando un sistema integral y estructurado de conocimiento y seguimiento de las necesidades y demandas ciudadanas.

Expresión de las necesidades y demandas ciudadanas



7.1.- Peticiones y movilizaciones a partir de sucesos concretos

Las expresiones o manifestaciones de las demandas de seguridad que provienen de los ciudadanos y la sociedad raramente son generales, globales o “sosegadas”, se producen generalmente a partir de la existencia de problemas, situaciones o hechos concretos o de una secuencia de los mismos, que son visualizados como graves por la ciudadanía y que pueden llevar a producir incluso movilizaciones sociales importantes. Algunos casos que han tenido mucho eco mediático en España:

- Secuestro, violación, tortura y asesinato de Míriam, Toñi y Desirée ocurrida en 1992, tres niñas de catorce y quince años del municipio valenciano de Alcácer (España).

- Niña onubense, Mari Luz Cortes, asesinada en enero de 2008. Su asesino estaba eludiendo la cárcel desde 2002 (tenía una condena por pederastia), hecho que provocó cierta alarma social.
- Desaparición el 24 de enero de 2009 de Marta del Castillo, una joven sevillana de 17 años. El 14 de febrero, el ex novio de la joven, de 20 años, confesó el asesinato de Marta.



- Desaparición de dos niños hermanos, Ruth y José, muertos a manos de su padre José Bretón, el 8 de octubre 2011.
- Aunque en otra plano, también irían en la misma línea las manifestaciones ciudadanas contra la corrupción o los desahucios desarrollas en los últimos meses, aunque habitualmente van mezcladas con otras reivindicaciones de carácter social y económico (a partir del movimiento denominado “indignados” o 15M).

La reiteración de este tipo de hechos o delitos, o la afectación de algunos de éstos a personas o colectivos determinados (especialmente los más vulnerables) hace que las demandas y las manifestaciones de disconformidad sean más importantes, aunque en ocasiones no van acompañadas por un aumento real de ese tipo de infracciones.

Además de este tipo de casos más mediáticos, se producen periódicamente movilizaciones ciudadanas alrededor de problemas locales o vecinales de (in)seguridad, habitualmente ocurridos en determinados barrios de las ciudades.

Normalmente, aunque no siempre, la exposición de estas demandas y la propuesta de soluciones se canalizan y orientan hacia una intervención de seguridad y de policía. En muchos casos, estos “problemas de seguridad” no lo son tanto, ya que como

mínimo tienen importantes implicaciones (causales) en otros ámbitos: económicos, sociales, de integración, urbanísticos, etc.

Las peticiones de actuación “más contundente” o del incremento del número de efectivos o de la presión policial, son normalmente exigencias que se plantean cuando existe este tipo de clima social sobre la (in)seguridad.

deia

INICIO | BIZKAIA | POLÍTICA | SOCIEDAD | OCIO Y CULTURA | OPINIÓN | DEPORTES | ATHLETISMO

Bilbao | Margen derecha | M. Izquierda-Encartaciones | Costa | Duranguesado | Llodio-Nervión | Ama | Uribe-Txoriemendi | Ecos de sociedad | Sucesos | Hemendik saria 2012

Inicio » Bizkaia » Bilbao

MANIFESTACIÓN DE LOS VECINOS

Zabalburu exige más policía ante la inseguridad ciudadana

UNOS 400 VECINOS SE MANIFIESTAN PARA RECLAMAR SOLUCIONES A ESTE PROBLEMA

MIGUEL A. PARDO - Viernes, 1 de Marzo de 2013 - Actualizado a las 05:33h

☆☆☆☆ (a votas) | 0 comentarios

Twitter 0 | Recomendar 3

BILBAO. Bocinas, silbatos, trompetas, megáfonos... Fueron muchas y muy variadas las formas que encontraron las más de 400 personas que acudieron a la manifestación que organizaron los vecinos de Zabalburu para solicitar soluciones ante la inseguridad ciudadana que, a su juicio existe en toda la zona.

Tras una pancarta que rezaba el lema *Tráfico de drogas no, inseguridad ciudadana no. Soluciones ya*, los vecinos manifestaron su "malestar y hartazgo" ante el incremento de la delincuencia en la zona. La marcha se inició en la calle Nicolás Aikorta donde hace tres meses un joven apuñaló a otro a la salida de un bar. La protesta discurrió por las calles que los vecinos consideran conflictivas como son Zabala, Concepción y Amparo Babés, entre otras, para finalizar en la propia plaza Zabalburu. "La inseguridad es un problema con el que llevamos lidiando durante tres décadas y que ya debería estar solucionado", destacó Ángel María Casado, presidente del movimiento ciudadano 48003. Casado aseguró que "se necesitan más actuaciones policiales en la zona para acabar con la delincuencia".

Yout...
Vista previa
deia.com



En ocasiones las demandas también se centran en la solicitud del endurecimiento de las penas para los infractores:

levante-emv.com NOTICIAS

El Mercantil Valenciano Comunitat Valenciana HEMEROTECA »

PORTADA ACTUALIDAD DEPORTES OPINION/BLOGS ECONOMIA OCIO VIDA Y ES

C.Valenciana Valencia Comarcas Castelló Sucesos España Internacional Cultura Sociedad Tecnología Gente Fallas Me

ÚLTIMA HORA Nadal, a octavos de Indian Wells antes de jugar por la lesión del :

Levante-EMV.com » Comunitat Valenciana

La Plataforma del padre de Mari Luz Cortés pedirá penas más graves en Valencia

☆☆☆☆

0 0 Tweet 0 5 Recomendar 5

EFE HUELVA La Plataforma Ciudadano Cortés, creada en apoyo a la familia de Mari Luz Cortés, la niña onubense que fue asesinada en enero de 2008, ha convocado varias manifestaciones para el próximo día 5 de mayo en cinco ciudades distintas, entre ellas Valencia, para reclamar la cadena perpetua revisable. Según informaron ayer fuentes de la Plataforma, las cinco ciudades en las que se ha confirmado una participación en esta iniciativa son L'Hospitalet de Llobregat (Barcelona), Palma de Mallorca, Sevilla, Pontevedra y Valencia. El lema elegido para las concentraciones es: «Por una justicia justa, cadena perpetua revisable, reformas en la Ley del Menor». Todas las movilizaciones ciudadanas tendrán lugar a partir de las 18 horas, y en el caso de la ciudad de Valencia, la marcha partirá desde la Ciudad de la Justicia.

7.2.- Peticiones de colectivos específicos

Otro factor característico de las demandas en este ámbito, es que algunas se producen por personas o colectivos directamente interesados, y en ocasiones solicitan una reacción contundente de la administración y de los servicios policiales. Paradójicamente en algunos casos esta reivindicación no se acompaña por la

ciudadanía en general o por el resto de la sociedad, que no ve en dichas infracciones un problema crítico para la sociedad.

Veamos un ejemplo: es al colectivo de autores, a los distribuidores y los comercios a los que afectan directamente los delitos e infracciones relacionadas con la propiedad intelectual. Lógicamente éstos son los que presionan a las administraciones para que combatan este problema que pasa a convertirse “de seguridad”. La ciudadanía en este tipo de casos se mantiene casi al margen o incluso colabora con la proliferación de este tipo de infracciones consumiendo este tipo de productos ilícitos, sin demasiada conciencia de que se están infringiendo normas.

Reacción de las administraciones públicas



Una tendencia de “respuesta” que se ofrece desde la administración y los gobiernos ante las demandas comentadas en los apartados anteriores, es aumentar o profundizar en nuevas normativas o reglamentaciones que permiten un mayor control de las actividades o dotan de más capacidades de intervención a los servicios policiales. Este modelo puede provocar una sensación de indefensión y de delegación de responsabilidad. En una sociedad donde se establecen normas y prohibiciones extensas e incontables (y, normalmente, poco operativas), el ciudadano no se siente parte del sistema y puede generar una dejación de responsabilidad. Más adelante se profundizará en el análisis de la participación ciudadana como un factor que puede mejorar la percepción de seguridad.

Aunque el ámbito no es estrictamente el de seguridad ciudadana, se conocen ya algunas experiencias, por ejemplo, en las que se elimina la señalización (señales, semáforos, pasos señalados, rotondas) del tráfico en zonas de mucha circulación tanto de vehículos como de peatones, bicicletas, etc. y se deja un espacio amplio sin indicación alguna. El resultado de estas experiencias² es que, a falta de indicaciones externas, tanto peatones como conductores incrementan el cuidado en circular, disminuyen la velocidad, están más atentos y, en definitiva, se responsabilizan de su conducta mucho más que si ésta está guiada por multitud de señales, guías visuales y normas.

Las actuaciones o respuestas de las administraciones en el ámbito de seguridad tienen dos planos: uno más estratégico o de planificación, más sosegado y a largo plazo, y otro más reactivo e inmediato ante las demandas específicas y urgentes que se han comentado en el apartado anterior.

8.1.- Planteamiento estratégico de la seguridad y la convivencia

El establecimiento de nuevas orientaciones o líneas estratégicas suele coincidir con los inicios de los periodos o legislaturas de gobierno. Los que disponen de competencias en seguridad y de servicios policiales propios y potentes, suelen establecerlos o formalizar sus políticas de seguridad, pero esto es más excepcional en el ámbito de las administraciones o policías locales³.

De cualquier forma, las “políticas de seguridad” se centran especialmente en actuaciones, programas o proyectos de los cuerpos policiales o en los que éstos son los protagonistas; en ocasiones pueden ser más transversales y cruzarse con los ámbitos educativo, sanitario, socioeconómico, pero hasta ahora, en la mayoría de los casos, sólo con una formulación teórica y voluntarista. Se pueden llegar a plantear actuaciones en el ámbito preventivo y reactivo o de respuesta. Pero estos modelos estratégicos y planes o programas de acción en ocasiones no están bien estructurados y presentan déficits en el análisis de la realidad, en la determinación de objetivos estratégicos y operativos, y en la fijación de sistemas de seguimiento y evaluación de los resultados especialmente.

Creemos que las políticas que tratan de combatir la inseguridad no se están difiriendo especialmente a pesar de la alternancia de gobiernos de diferentes partidos políticos. El análisis de los programas y compromisos electorales, así como la ejecución práctica de estas políticas podría confirmar esta hipótesis, en su caso.

² http://en.wikipedia.org/wiki/Shared_space

³ Aunque existen excepciones como el Plan Local de Seguridad de Mataró. http://www.mataro.cat/portal/contingut/document/originals/via_publica/Pla_Seguretat_Local_2013_2015.pdf

Recientemente se han presentado los dos Planes Estratégicos de las Policías estatales dependientes del Ministerio del Interior: el de la Guardia Civil presentado en septiembre de 2012 y el del Cuerpo Nacional de Policía presentado en enero de este año. Son planes para el periodo 2013-2016 en ambos casos.

CME Mossos d'Esquadra

También recientemente se ha publicado el Document estratègic del CME (Cos de Mossos d'Esquadra-Policia de la Generalitat), en el que aparecen una serie de apartados, algunos referidos más especialmente al objeto de esta comunicación: Los cambios en la sociedad y Diálogo con la sociedad.

Los cambios en la sociedad

El documento plantea que la sociedad está viviendo unos cambios en las demandas de seguridad y en las actitudes y los comportamientos de los ciudadanos. Entre los cambios en las demandas se comentan la inclusión de la seguridad como pilar del estado de bienestar, la exigencia de una sensación de máxima seguridad y la expectativa de que la seguridad ha de estar garantizada por los poderes públicos (sin demasiada consciencia de la propia responsabilidad del individuo y de la sociedad).

Diálogo con la sociedad

Indica el documento citado que hay varios motivos por los que es necesario que se produzca este diálogo: la implicación de las personas en su propia seguridad es un factor que la incrementa (hay que profundizar en la sensibilización y la capacitación de los ciudadanos), por otra parte se indica que la aproximación a la seguridad desde la percepción de la sociedad (que no es la misma que la que ofrecen los datos) influye la relación que tienen las personas con la policía, incluso más que la resolución de los casos.

Por ello se propone al CME establecer tres niveles de diálogo: el comunitario (con los ciudadanos y entidades de cada municipio), el territorial (con los Ayuntamientos) y el general (medios de comunicación y entidades de ámbito nacional).

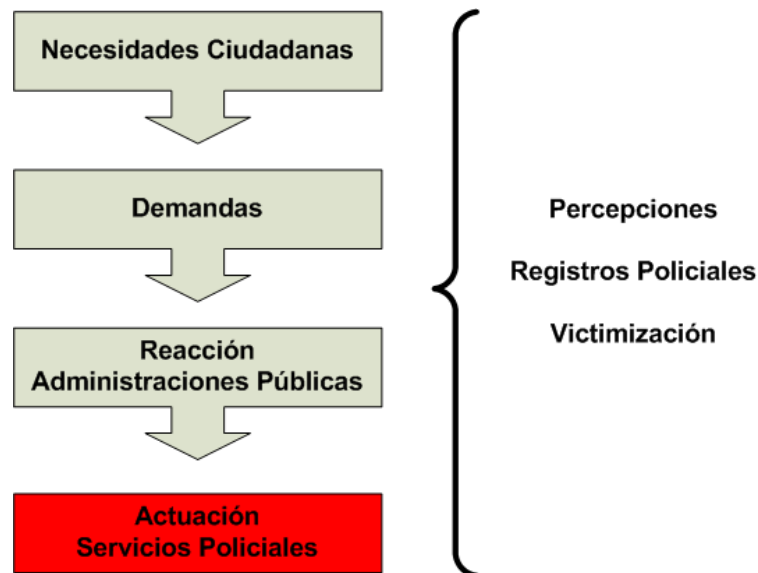
8.2.- Respuesta ante demandas concretas ciudadanas

Ante el tipo de comportamiento de las demandas ciudadanas antes comentado, caracterizado por una cierta heterogeneidad y variabilidad, es evidente que el diseño y establecimiento de mecanismos que permitan conocerlas y monitorizarlas por parte de los poderes públicos se hace aún más necesario. Existen muchas administraciones públicas que no tienen bien articulada la detección de estas necesidades y demandas ciudadanas de manera estructurada y objetiva.

La génesis de algunas de estas demandas que los ciudadanos plantean en materia de seguridad, vinculadas a hechos o delitos graves concretos, que provocan visceralidad, con trascendencia mediática en ocasiones, puede condicionar, y de hecho lo hacen,

determinadas respuestas o decisiones concretas y puntuales que se ofrecen desde los poderes públicos, y no se desarrollan en clave de “normalidad” o lógica. Estos modelos o planes a medio y largo plazo se ven superados por las cuestiones puntuales de alta repercusión que hemos comentado que “pasan por encima” de estas previsiones o líneas de trabajo, en algunos casos.

Actuación de los servicios policiales



Es importante poder conocer la adaptación de las tácticas y las operaciones policiales y de los servicios de seguridad en función de las orientaciones políticas que se producen, canalizadas formalmente o no por planes o líneas estratégicas.

Especialmente cuando existe un cambio en el partido o partidos que dan soporte al gobierno se produce un cambio de responsables policiales (a nivel directivo casi siempre e incluso, en ocasiones, a nivel técnico). Creemos que sería interesante analizar esta adaptación, y pensamos que existen fuerzas o condicionantes internos importantes en los cuerpos policiales que hacen que la adaptación o flexibilidad sea complicada de introducir.

Las preguntas que se pueden plantear, tienen que ver con saber si las orientaciones políticas y las líneas estratégicas que se establecen:

- Van más allá del conocimiento e implicación de la cúpula directiva o técnica de los cuerpos?
- Se extienden o penetran realmente en la organización policial?
- Vencen al predominio y la persistencia de “formas de hacer las cosas tradicionales o desde siempre”.

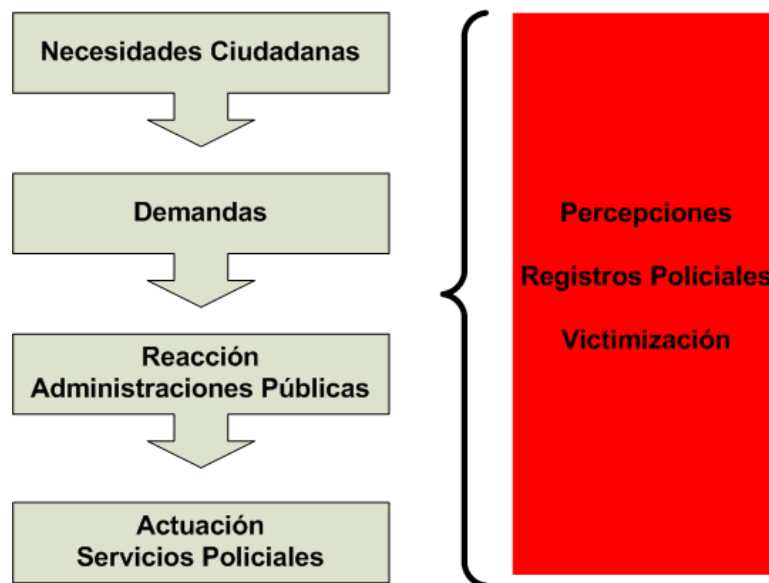
La resistencia será mayor o menor en función de los valores y la cultura que impere en cada organización policial, y puede venir condicionada no sólo por la falta de enfoque hacia la innovación, sino también por el corporativismo propio de este tipo de organizaciones. Es fundamental la gestión adecuada de los valores que se deseen implantar, y ello tiene que ver especialmente con el proceso de selección de sus miembros y sobre todo con el de formación, instrucción y de acogida en cada organización policial.

Las estructuras policiales son jerarquizadas, algunas con un importante número de personas, y con varios niveles de mando. En ocasiones las modificaciones que se pretenden introducir se quedan en los niveles más altos y no consiguen penetrar en toda la estructura del servicio. Incluso hay organizaciones (especialmente las de tipo medio y pequeña) cuya orientación puede estar especialmente condicionada por colectivos o personas informales (grupos de presión, sindicatos, etc.).

Realmente la capacidad de producir modificaciones o cambios tiene que ver con el nivel de madurez y de estructuración de la organización y con la capacidad de los responsables políticos y técnicos del servicio policial para llevar cabo estos cambios. La formalización y el adecuado posicionamiento estratégico antes comentado, la capacidad de gestionar adecuadamente la comunicación y la participación interna en las organizaciones policiales y el establecimiento de un sistema de medición o evaluación adecuado, son elementos facilitadores de todos estos procesos de cambio. Hay que decir que una parte de los directivos o técnicos apuestan realmente por realizar esos cambios, de hecho a veces las propuestas de mejora surgen desde esa parte de la estructura y así se plantea al estamento político.

En cualquier caso existe un sustrato cultural o moral en los países occidentales que mayoritariamente garantizan el respeto por los derechos humanos, que no se produce en otras partes del planeta. Se está mejorando así, en nuestro entorno, el desarrollo de prácticas respetuosas con los derechos individuales y colectivos, pero todavía queda que realmente se produzca una orientación real a las nuevas estrategias u orientaciones que se puedan plantear desde el estamento político y la sociedad en general.

Percepciones ciudadanas de (in)seguridad



Hay autores que afirman que la percepción ciudadana sobre la seguridad está influenciada por factores como los niveles de delincuencia, el uso social del espacio, la estructura y posición social, y el territorio, pero que existen factores personales o psicológicos que también influyen en dicha percepción. Algunos la asocian con el nivel de confianza de la ciudadanía en la policía y la percepción de corrupción, y otros con el hábitat, el nivel de desarrollo cultural y de cohesión social que presenta la sociedad, sus niveles de pobreza y marginalidad. Esta percepción tiene una naturaleza contradictoria, en el sentido de que se va configurando sobre un imaginario que si bien tiene como su referente los niveles de violencia existentes en la sociedad, adquiere niveles de autonomía que le confieren una especificidad social y cultural.

Para algunos autores (Carrión, 2007) se plantea la inseguridad como una construcción social compleja, en la que dicha percepción no puede comprenderse sólo como una respuesta al aumento de los crímenes ni se reduce al miedo al delito. La percepción se trata de un imaginario complejo construido socialmente, que se caracteriza por existir antes de que se produzca un hecho de violencia (probabilidad de ocurrencia), pero también después de ocurrido (por el temor de que pueda volver a suceder). Es anterior, en la medida en que existe el temor de que se produzca un acto violento sin haberlo vivido directamente y, puede ser posterior porque el miedo nace de la socialización (allí el papel de los medios de comunicación) de un hecho de violencia ocurrido a otra persona. Así algunos autores ponen también el acento en la importancia de los medios de comunicación sobre la percepción de inseguridad. Algunos centrándose en hechos delictivos graves y concretos con movilizaciones sociales (Galar, 2009), y otros con estudios más generales y abiertos (Cerbino, 2005).

Otra línea de investigación se centra en fomentar la participación de los ciudadanos como una estrategia para reducir los índices de percepción de inseguridad. En esta línea (Dammert, 2009) es preciso mencionar una serie de proyectos de investigación e intervención que ha desarrollado el Woodrow Wilson Center. La hipótesis planteada en estos proyectos es la siguiente: “la mayor participación de los ciudadanos en acciones preventivas incide en la baja percepción de inseguridad de los actores involucrados” (Varat y Garland, 2006). La falta de participación produce un debilitamiento de los vínculos sociales que se traduce luego en mayor desconfianza mutua y mayor propensión al temor.

Existen ya algunos estudios en el Estado sobre la percepción de la seguridad. En Catalunya, inicialmente el Ajuntament de Barcelona y el Área Metropolitana y después la Generalitat de Catalunya están trabajando desde hace años en este ámbito mediante la “Enquesta de Seguretat Pública de Catalunya” (ESPC). Son las administraciones de más tradición en la realización de encuestas de victimización y de monitorización continua de otros temas de seguridad, entre ellos la percepción ciudadana.

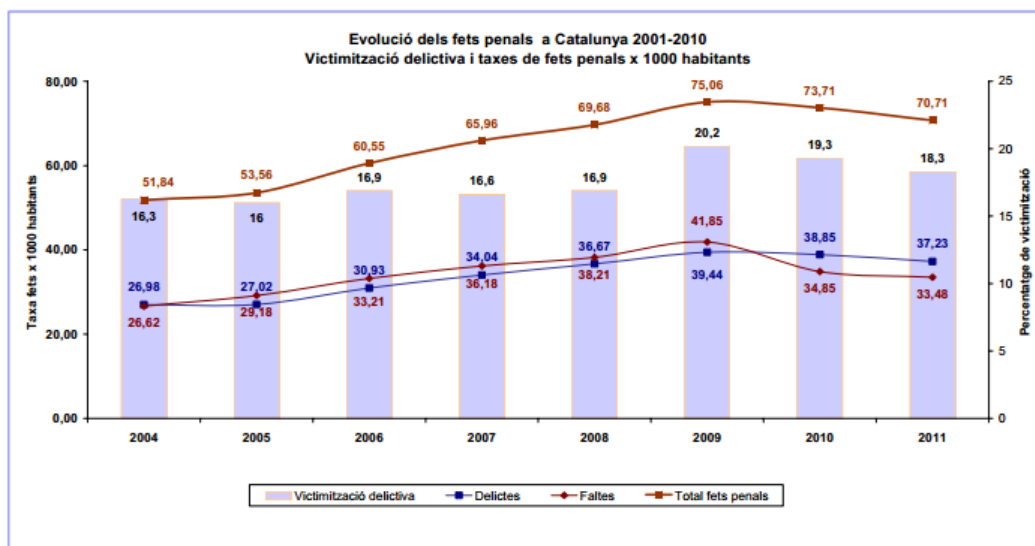
No hay muchos estudios todavía que analicen la falta de correspondencia entre la situación real de la violencia o el crimen y la percepción de (in)seguridad por parte de los ciudadanos, y las causas de los desencuentros que se producen. Existen algunos estudios realizados especialmente en países latinoamericanos, como la investigación que estudió la correlación entre la criminalidad real y la percepción de inseguridad en Quito en el año 2004 (Córdoba, 2007, 7-8).

En Europa y España sería necesario realizar más investigaciones en este ámbito, pero esto presenta algunas dificultades. Este tipo de estudios no debería basarse sólo en los datos de infracciones penales conocidas (denunciadas a las policías), ya que por la denominada “cifra negra” trabajarán sólo con una parte de las que realmente se producen. Es preciso incorporar otras herramientas para conocer la delincuencia real, y las encuestas de victimización son una buena herramienta, pero con escasa presencia en España (al menos de manera continuada). Este tipo de iniciativa podría ser más viable de realizar en Catalunya que, como se ha indicado, tiene una larga tradición de este tipo de encuestas y que por lo tanto está más cerca de la realidad delictual que el resto del Estado.

En el poco probable caso que se pudiera conocer de manera objetiva las necesidades que tienen los ciudadanos en materia de seguridad y convivencia, no habría que despreciar las percepciones ciudadanas que en esa materia tienen los ciudadanos y los colectivos sociales. Las autoridades públicas deben tenerlas en cuenta al orientar sus políticas de seguridad y los servicios policiales al planificar sus actividades.

Así pues, el registro policial, la victimización y la percepción de seguridad son elementos que habrá que ir observando individualmente y en relación unos con otros, para avanzar en el estudio y conocimiento de este ámbito.

En el *Informe 2012 sobre la seguretat a Catalunya* elaborado por el Departament d'Interior de la Generalitat se empiezan a realizar consideraciones sobre cruces o análisis comparados de estos factores (en este caso de registros policiales y victimización (2004-2011)).



Conclusiones sobre posibles líneas de investigación

Tal como se comentó en la introducción, el objetivo básico de esta comunicación es definir posibles ámbitos de investigación relacionados con las demandas y necesidades ciudadanas, la oferta de servicios policiales y las percepciones de seguridad. A continuación se presenta un listado o resumen de estos posibles ámbitos de estudio que se han comentado:

Estudio de las demandas de seguridad más solicitadas por los ciudadanos, caracterizándolas y analizando qué tipo de factores influyen en su manifestación.

Conocimiento en profundidad de los mecanismos sociales que han provocado una mayor sensibilización, rechazo y/o presión social sobre determinados aspectos de la inseguridad.

Identificación de los factores o circunstancias (de los hechos ocurridos, del entorno, mediáticos, etc.) que desencadenan peticiones de actuación “más contundente” o represiva (más presión policial, endurecimiento de las penas a los infractores, etc.).

Estudio de las políticas de seguridad y aplicación práctica de las mismas y diferencias (si es que existen) entre los distintos gobiernos, especialmente de posicionamientos ideológicos diferentes.

Análisis de la influencia y condicionamiento provocado por los hechos o sucesos graves (con transcendencia mediática) especialmente en las decisiones concretas y puntuales que ofrecen los poderes públicos y los servicios policías como “respuesta” a las mismas, e incluso una valoración posterior de la operatividad, de la eficacia en el medio y largo plazo y de su sostenibilidad.

Estudio sobre la adaptación y flexibilidad de los servicios o cuerpos policiales a las nuevas orientaciones políticas o estratégicas.

Profundizar en el conocimiento de los elementos que caracterizan la percepción de inseguridad, desde el punto de vista:

- Personal: edad, sexo, experiencias vividas, etc.
- Social: estatus, inmigración, influencia de los medios de comunicación, etc.
- Otros: lugar de residencia, actuación de la policía, corrupción, etc.

Avance de las investigaciones que relacionan la evolución de los tres elementos: registros policiales (especialmente delitos y faltas conocidos), victimización declarada y percepción de inseguridad, analizando las correlaciones entre ellos.

Referencias Bibliográficas

- LÖFFLER, Elke (1996). La modernización del Sector Público desde una perspectiva comparativa: conceptos y métodos para evaluar y premiar la calidad en el sector público en los países de la OCDE. Madrid. INAP
- ESPEJO, Jorge; FISCHER, Laura (2004) Mercadotecnia, 3ª Edición, Mc Graw Hill-Interamericana.
- MASLOW, Abraham (1987, Tercera Edición), Motivation and Personality, Nueva York: Addison-Wesley Longman (Primera edición, 1954; Segunda edición, 1970).
- CERBINO Mauro (2005). La violencia en los medios de comunicación, generación noticiosa y percepción ciudadana. Quito (Ecuador): FLACSO
- GALAR, Santiago (2009). Seguridad ciudadana, movilización colectiva y percepción del delito. El rol de los medios de comunicación locales en la construcción de una marcha de silencio en una ciudad del interior de la Provincia de Buenos Aires. Revista: Question, Vol 1, Nº 23 (2009). La Plata.
- CARRIÓN Fernando M. (2007). Percepción inseguridad ciudadana. Ciudad Segura. Programa de Estudios de la Ciudad, Nº15 , p. 1. FLACSO. Ecuador.

DAMMERT GUARDIA, Manuel (2007). Percepción y participación. Ciudad Segura. Programa de Estudios de la Ciudad, Nº15 , p. 3. FLACSO. Ecuador.

CÓRDOVA M., Marco (2007). Percepción de inseguridad: una aproximación transversal. Ciudad Segura. Programa de Estudios de la Ciudad, Nº15 , p. 4-9. FLACSO. Ecuador.

Sitios Web

Document estratègic del CME Cos Mossos d'Esquadra. Policia de la Generalitat. Web de la Generalitat de Catalunya.

<http://www20.gencat.cat/portal/site/mossos/menuitem.687d16a0b3f15607aacf3010b0c0e1a0/?vgnextoid=9c345d08098fa310VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnextchannel=9c345d08098fa310VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnextfmt=default>

Informe 2012 sobre la seguretat a Catalunya. Web de la Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior.

<http://www20.gencat.cat/docs/interior/Home/010%20El%20Departament/Publicacions/Seguretat/Estudis%20i%20enquestes/Informes%20de%20seguretat/Docs/Informe sobre la seguretat a Catalunya 2012.pdf>

Balance de Criminalidad del Ministerio del Interior. Publicaciones periódicas en la Web del Ministerio (última disponible Cuarto Trimestre del 2012):

<http://www.interior.gob.es/file/59/59657/59657.pdf>

Planes Estratégicos de las Policías estatales dependientes del Ministerio del Interior: Guardia Civil

<http://www.guardiacivil.es/es/prensa/noticias/4174.html>

Cuerpo Nacional de Policía

<http://www.interior.gob.es/press/el-plan-estrategico-de-la-policia-nacional-supone-la-transformacion-del-cuerpo-en-una-policia-3-0-14684?locale=es>

Artículos sobre percepción de seguridad y participación:

Latinamerican Program Special Report. 2006. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Editado por Jessica Varat and Allison Garland.

http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/LAP_August.pdf

**La informació policial com a base per millorar les actuacions en matèria de
seguretat i convivència
La disponibilitat de dades en entorns digitals oberts**

Jaime Tovar Jover
Experto en Seguridad Pública
jaimetovarjover@gmail.com

Álvaro Sanz Gómez
Universitat de les Illes Balears
alvaro.sanz@uib.es

Resumen

La tecnología está permitiendo, especialmente a partir del tratamiento de datos policiales, disponer de herramientas para conocer mejor el delito y los hechos “antisociales” (quizás el elemento más paradigmático sea su representación geográfica mediante los SIG).

Existen aún un número importante de datos (sobre la víctima, el autor, el entorno, el procedimiento en los hechos, etc.) en los organismos de seguridad y emergencia y el sistema judicial que pueden generar información relevante para caracterizar y conocer mejor el delito y las infracciones, sus causas más profundas y realizar una prevención adecuada sobre los mismos.

La clave está en que el sistema policial y judicial, preocupado en determinar el responsable de un hecho ilícito, podría promover o facilitar, sin demasiados costes y ningún riesgo, la orientación a averiguar la causa profunda o última de esos ilícitos o conductas (que tendrá componentes psicológicos, sociológicos, criminológicos, etc.).

Por otra parte, estos datos, que podrían estar disponibles sin demasiada dificultad salvando los de carácter personal, podrían generar sinergias e información relevante no sólo en el ámbito de la seguridad, sino en otras disciplinas o ámbitos (educativo, sanitario, sociológico, etc.), e incluso podría permitir la generación de servicios de valor añadido para la sociedad.

La comunicación pretende reflexionar sobre la necesidad de:

- 1.- Optimizar el uso de determinados datos policiales y judiciales existentes y establecer estrategias para la obtención de otros nuevos, que pueden ser convertidos en información relevante para el conocimiento de la delincuencia y la mejora de la convivencia.
- 2.- Explorar nuevas fórmulas para que estos datos puedan estar disponibles para otros agentes de la seguridad, investigadores de diversas disciplinas, emprendedores y empresas, etc. (con la filosofía del Open Data), analizando los posibles condicionantes u obstáculos se pueden dar para su apertura.

Palabras Clave:

Análisis seguridad, *Open Data*, información policial, georreferenciación.

Introducción

Relata Massimo Pavarini en su obra “Control y Dominación”⁴, como las primeras formas de conocimiento criminológico se desarrollaron durante la segunda mitad del siglo XVIII, esencialmente, como teoría política sobre el orden social, limitando sus funciones a la búsqueda de las formas existentes de disenso legal en temas de seguridad.

La impronta jurídica de la criminología clásica no se vería si no legitimada, a lo largo del siglo XIX, por los primeros avances de la escuela positivista en la determinación de las causas motivadoras, gracias, sobre todo, al aporte de las ciencias médicas y a la visión determinista de la componente biológica del criminal. Entonces, el objeto de estudio se centraba en el autor y los factores patológicos determinantes, dejando de lado el hecho en sí. Para los primeros criminólogos⁵, la génesis del crimen se hallaba en la existencia de criminales biológicamente determinados (Pavarini, 1983, 27-49).

Las interpretaciones etiológicas, propias de la corriente de pensamiento positivista y que tan útiles habían resultado para explicar la génesis criminal, carecían hasta entonces de la profundidad crítica necesaria para abordar el contexto geográfico en el que ésta tenía lugar. El espacio y sus características carecían de interés, tanto para explicar el crimen como para entender las condiciones que lo favorecían.

El aporte de una ciencia con vocación estadística como la sociología y la publicación de los datos judiciales sobre delincuencia (Vold y Bernard, 1986)⁶ fueron las nuevas luces para el análisis de la criminalidad, sentando, desde mediados del siglo XIX y no sin dificultades, las bases metodológicas de la criminología moderna.

La criminología científica se ha alimentado durante más de un siglo y medio del aporte de datos relevantes acerca de la criminalidad registrada (Aebi, 2008) y, posteriormente, de la inseguridad percibida⁷. Sobre ello se ha dado una diversificación de las fuentes de información, así como del área de estudio a la que hacen referencia,

⁴ Originalmente titulada en italiano *La Criminologia* y concluida en Bolonia en el año 1980, la edición en castellano añade el subtítulo “Teorías criminológicas burguesas y proyecto hegemónico”, reforzando la mirada crítica del autor sobre su evolución y dificultad de integración dentro de las ciencias sociales.

⁵ Aunque el término “criminología” no se generalizó hasta finales del siglo XIX -gracias a las aportaciones del magistrado italiano Raffaele Garofalo en 1885-, el tratado “De los delitos y las penas” del Marqués de Beccaria iniciaría, en el último cuarto del siglo XVIII, un campo propio para la teorización acerca del crimen y sus causas.

⁶ En 1827 los Servicios Estadísticos del Ministerio de Justicia francés publicaron los datos sobre sentencias condenatorias aplicadas a delincuentes y sobre el perfil de los condenados. Ello permitió que en 1833 André-Michel Guerry de Champneuf publicara *Essai sur la statistique morale de la France*, aceptado como el primer trabajo científico sobre criminología.

⁷ Aunque fue en 1730 cuando se llevó a cabo la primera encuesta de victimización sobre la población -en Dinamarca, en la ciudad de Aarhus y debido al alarmante aumento del número de robos que se estaba dando entre sus, alrededor de, 3.500 vecinos-, hasta la década de 1960 no se empezaron a generalizar en su uso como instrumentos para la obtención de datos sobre inseguridad subjetiva.

tendiendo a ubicar el centro de atención en variables acerca del hecho registrado - como objeto principal-, de sus actores -delincuentes y víctimas-, de las características del contexto espacial y temporal en el que confluyen y de la influencia de los mecanismos de control social -formales e informales- generados (Garrido et al., 2006, 71-76).

Pero más allá de la concreción del objeto y áreas de estudio, una de las principales vías de avance en el análisis criminológico se ha hecho patente con la mejora de las herramientas para la obtención y procesamiento de los datos, especialmente gracias al apoyo de sistemas informáticos para la computación automática y el intercambio de información a través de las redes de telecomunicación.

Unido a la automatización de operaciones estadísticas⁸, la digitalización de la información ha hecho posible la exploración de nuevas metodologías de análisis a partir de su implementación en bases de datos relacionales y, sobretudo, por la incorporación de variables gráficamente representables. En este sentido, el desarrollo de los Sistemas de Información Geográfica ha abierto una nueva vía de análisis descriptivo y explicativo acerca de las condiciones de seguridad existentes en un espacio determinado. La georreferenciación de la información y su representación sobre el plano cartográfico han mejorado los diagnósticos basados en análisis comparativos y evolutivos, facilitando la detección de los factores que influyen en la diferente expresión objetiva o subjetiva de la inseguridad⁹.

A su vez, a lo largo de las últimas dos décadas se ha dado un incremento en la difusión de publicaciones científicas a través de internet. La extensión de la red ha favorecido el incremento del flujo de información, activándose procesos de realimentación entre fuentes y generadores de conocimiento y acelerando los tempos de validación y publicación de documentos (Castells, 2000, 5-6)¹⁰.

Los estudios criminológicos o sobre seguridad no han sido ajenos al fenómeno de expansión de las telecomunicaciones. No obstante, la relación entre la red y la producción científica ha tenido efectos de disponibilidad desiguales según el ámbito o nivel de análisis referido, sobretudo en su desarrollo dentro del ámbito del estado

⁸ Los procesos de análisis sobre seguridad tienden a operar con una cuantiosa carga de trabajo debido al elevado número de registros que componen las muestras estadísticas.

⁹ A partir del uso de SIG se ha dado un incremento de la producción científica sobre criminología, en términos cuantitativos y cualitativos, con relación a la relevancia que los resultados han tenido sobre otros ámbitos científicos, proyectándose como una herramienta imprescindible en el análisis acerca de las condiciones de seguridad existentes (Chainey y Ratcliffe, 2005, 1-4).

¹⁰ Tal y como describía Manuel Castells en el año 2000, la continua expansión de internet desde los nodos de conocimiento -teniendo su origen, sobretudo, en las principales metrópolis occidentales, en la provisión de contenido de entes públicos, empresas o usuarios- ha permitido tejer una red global entre la sociedad en red y la sociedad del conocimiento.

español. Si en materia de resultados, el incremento en el número de referencias y en las temáticas de los trabajos científicos publicados que aparecen en internet ha marcado la constante -hallando, incluso, en la propia red un campo fértil para la investigación, tal y como se ha hecho visible con las investigaciones sobre tipologías asociadas al cibercrimen o la ciberdelincuencia-, en lo referido a las fuentes primarias, la disponibilidad documental ha sido y es escasa, sobre todo en aquellas de origen o carácter oficial; es decir, las provistas por los sistemas asistencial, policial, judicial, fiscal y penitenciario.

La no corrección de esta carencia informativa en el ámbito científico relacionado con la seguridad -que, a modo de tendencia generalizada, supondría una limitación a la participación de sectores de la sociedad activos en el desarrollo de una potencial red de conocimiento criminológico¹¹- puede hacer emerger un mayor retraso con relación a las dinámicas de crecimiento de otros ámbitos de investigación, en el actual contexto de apertura a la interacción participativa e informacional a través de las redes de telecomunicación.

La cada vez mayor importancia que, desde los gobiernos, coyuntural y estructuralmente, se le confiere a las iniciativas privadas vinculadas al sector público -entre otras, a través de políticas de externalización de servicios e incentivación de la participación empresarial en proyectos de I+D+I-, va a redundar indefectiblemente en un aumento de las necesidades informacionales. Una tendencia al aperturismo que se está concretando con la activación de un modelo de relación entre la administración pública y la sociedad civil, a través de la red y mediante propuestas basadas en la transparencia, la participación ciudadana y la accesibilidad y definidas en el marco conceptual de términos como *Open Government* u *Open Data*.

Si la evolución científica del campo de la criminología -así como de todos aquellos ámbitos de conocimiento relacionados con la seguridad-, se ha dado, en gran medida, gracias a la mejora cuantitativa y cualitativa de las fuentes de información que lo alimentaban, el siguiente avance se debería materializar con la adaptación del modelo de investigación -en concreto, de la relación entre los organismos proveedores de fuentes y el interés investigador- según las tendencias aperturistas de la administración pública.

La medida y el modo en que los organismos encargados de recoger los datos registrados sobre inseguridad en España están facilitando y adaptando su disponibilidad a la sociedad del conocimiento, se convierte en el objeto principal de

¹¹ Por lo general, las tácticas extrapenales de prevención de la inseguridad son planificadas conjuntamente por la administración pública (gobierno, fuerzas de seguridad pública y agentes sociales y planificadores) y por representantes de la sociedad civil, llevándose a cabo a través de la interacción coordinada de todos los agentes implicados.

este trabajo. Para ello se presenta un “mapa inicial” de la intensidad de flujo informacional dado entre fuentes y analistas de datos que facilitará el enfoque prospectivo, tanto para las ciencias criminológicas como para el desarrollo de políticas encaminadas a la prevención de la inseguridad y para la efectiva práctica de las Fuerzas y Cuerpos de Seguridad.

Open Government y Open Data

Aunque ya en la década de 1970 se empezó a usar el término *Open Government* (Ramírez-Alujas, 2011, 101)¹², refiriéndose a una voluntad de aumentar la transparencia de cara a la opinión pública acerca de la gestión y toma de decisiones de la administración gubernamental (Chapman y Hunt, 1987, 11-16)¹³, su aplicación no mostró efectos claros en la mayoría de estados hasta finales del siglo pasado (Ramírez-Alujas, 2010, 16-17). Esto es así a pesar de que su articulación legal ha hallado un marco propiciatorio en las concepciones políticas de los estados democráticos a lo largo de los últimos 40 años¹⁴.

Efectivamente, la puesta en marcha de mecanismos que facilitan el conocimiento de la ciudadanía sobre los procesos de génesis y gestión de las políticas ciudadanas ha empezado a mostrar un dinamismo fructífero a partir de la última década del siglo XX y, sobretudo, al iniciarse el siglo XXI. El empuje necesario para que este proceso de aperturismo se materialice en un incremento del acceso de la población a la información ha venido dado con la difusión e intensificación en el uso de las TIC (Tecnologías de la Información y la Comunicación). La creciente penetración de Internet en la sociedad ha provocado, de forma aparejada, un cambio en el comportamiento de las personas con relación al uso de las redes de información y comunicación social en lo que se ha denominado Cultura Digital.

En la transmisión de información a través de las redes, el concepto de Open Data se usa para definir aquellos entornos de acceso libre por parte de la población a datos operados tanto por empresas privadas como por organismos públicos.

La adhesión a las iniciativas Open Data se está haciendo de forma progresiva en todo el mundo. Comenzó con el proyecto “*data.gov*” en EEUU, el sitio donde se encuentra el catálogo de datos abiertos del gobierno federal, y poco a poco se ha ido extendiendo a otros países. Cada vez son más los gobiernos que anuncian y

¹² Planteamiento que tiene su origen en las propuestas de aperturismo del sector político del Reino Unido hacia sus ciudadanos.

¹³ Las referencias al *Ogov* (apócope de *Open Government*) se plantean en torno a la responsabilidad del Gobierno acerca de los efectos que sus políticas puedan tener sobre la ciudadanía, así como a los derechos de acceso y control que los ciudadanos tienen sobre la información que de ellos dispone la administración pública.

¹⁴ Tal y como indica el autor, la regulación de los mecanismos que facilitan el “aperturismo” y la “transparencia” de la administración ha sido una constante desde el último tercio del siglo XX hasta hoy en día.

comienzan iniciativas de transparencia y gobierno abierto y que publican sus catálogos de datos.

El movimiento Open Data, entendido como una práctica, como una filosofía, basada en la idea de que los datos o información creados por las Administraciones Públicas pertenecen a la sociedad. Open Data proporciona datos que suelen estar en formato no-textual y tratan sobre diferentes temáticas (médicas, geográficas, meteorológicas, sobre biodiversidad, relativas a servicios públicos, etc.). Estos datos suelen tener origen en la Administración Pública, a partir de proyectos financiados con dinero público o directamente ejecutados por una institución pública.

El objetivo de “abrirlos” a la sociedad es que ésta pueda sacar provecho de ellos, ya que las organizaciones que los ofrecen no pueden, no quieren o simplemente no tienen la capacidad de analizarlos o de procesarlos. Ponerlos a disposición de la sociedad hace que cualquier persona u organización pueda construir sobre ellos una nueva idea que resulte en nuevos datos, conocimientos o incluso servicios. Con ello se proporciona una plataforma que favorece la innovación y el conocimiento, pudiendo generar derivadas beneficiosas para la sociedad civil. Por ejemplo, en términos empresariales, ofrece nuevas oportunidades de negocio asociado al desarrollo de proyectos de investigación en ciencias aplicadas (Figura 1).

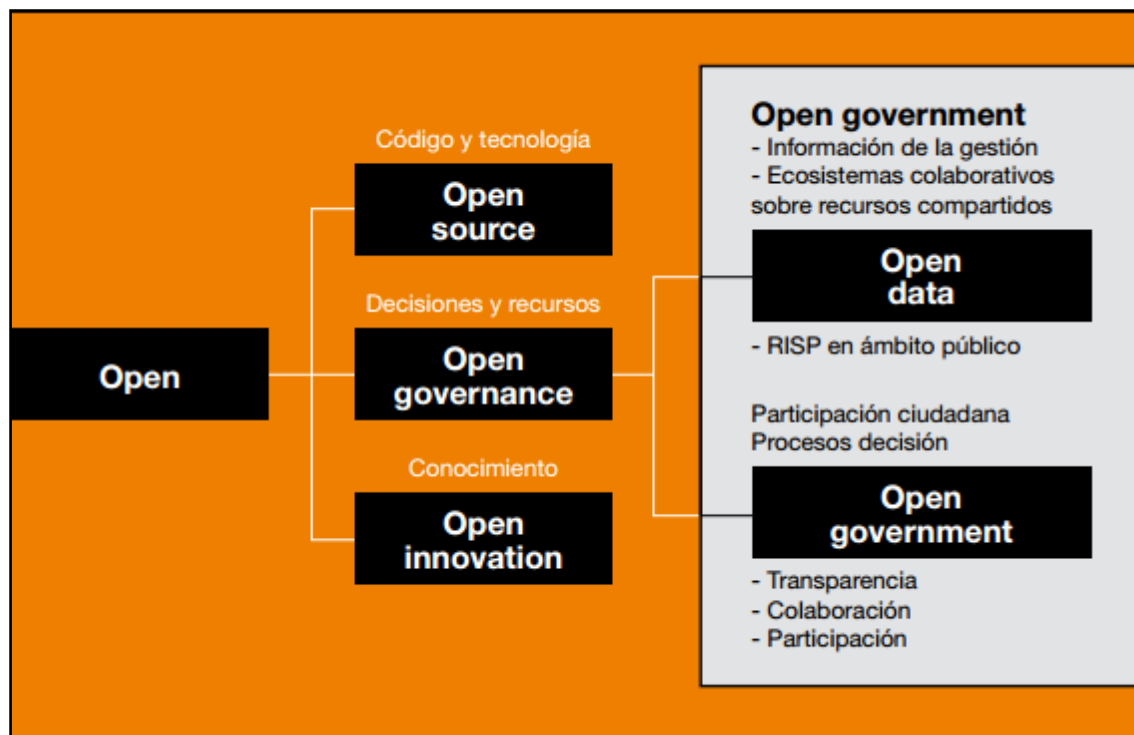


Figura 1. Relación entre el marco proporcionado por las políticas basadas en el aperturismo informacional y los ámbitos de actuación o negocio derivados. Fuente: A. Abella “Reutilización de información pública y privada en España. Avance de situación para agentes públicos y privados. Una oportunidad para los negocios y el empleo”.

En el caso de la Administración Pública, el movimiento Open Data viene a apoyar la tendencia de Gobierno Abierto (Open Government), la transparencia sobre la gestión pública y el fomento de la interoperabilidad entre Administraciones. La reutilización de la información del sector público (RISP) facilita el desarrollo de nuevos productos, servicios y soluciones de alto valor socioeconómico.

2.1.- Normativa

La introducción de la iniciativa Open Data en el contexto europeo se realiza con la *Directiva 2003/98/CE relativa a la reutilización de la información del sector público*. A nivel estatal se incorpora la reutilización de la información en el sector público en el marco legal a partir de la *Ley 37/2007, de 16 de noviembre, sobre reutilización de la información del sector público* y de algunos de los contenidos de la *Ley 56/2007, de 28 de diciembre, de Medidas de Impulso de la Sociedad de la Información*. A nivel del Sector Público de la administración central además aparece el *Real Decreto 1495/2011, de 24 de octubre, por el que se desarrolla la Ley 37/2007, de 16 de noviembre, sobre reutilización de la información del sector público*. En el ámbito de las CCAA también se está comenzando a desarrollar legislación al respecto dentro de normas sobre gobierno abierto, participación y transparencia.

En Catalunya existen dos acuerdos específicos sobre este tema:

- Acuerdo del Govern de la Generalitat de 9 de noviembre de 2010 de puesta en marcha del *Projecte d'obertura de dades públiques de la Generalitat* en cumplimiento de la Ley 37/2007, de 16 de noviembre, de reutilización de la información del sector público, i la Ley 29/2010, de 3 de agosto, de Uso de los medios electrónicos en el sector público de Catalunya.
- Acuerdo del Govern de la Generalitat de 31 de julio de 2012 sobre e impulso de la reutilización de los datos abiertos de la Generalitat de Catalunya en la actividad económica.

2.2.- Graduación Niveles de apertura de datos

Existe una clasificación respecto a los datos que puede ofrecer una organización en Open Data, realizada por Tim Berners-Lee, inventor de la World Wide Web:

- Una estrella: ofrecer los datos en cualquier formato, aunque sean difíciles de manipular no desagregar, como un pdf por ejemplo, música o una imagen escaneada, pero con una licencia abierta.
- Dos estrellas: entregar los datos de manera estructurada, como en un archivo excel con extension xls.
- Tres estrellas: entregar los datos en un formato que no sea propietario, como csv en vez de excel, xml, rdf, etc.

- Cuatro estrellas: usar URI (que es una dirección web de un dato que sirve para enlazarlo con otros datos) para identificar cosas y propiedades, de manera que se pueda apuntar a los datos. Requiere usar un estándar RDF.
- Cinco estrellas: vincular sus datos con los de otras personas, dotándolos de contexto. En la práctica, a que la información entregada también apunte a otras fuentes de datos. Por ejemplo, si coloco un país dentro de mis datos, puedo agregar una URI de referencia que apunte a los datos de ese país en Dbpedia o a Geonames.

2.3.- Experiencias estatales de Open Data

Aunque no existe un lugar donde poder consultar todas las iniciativas existentes de Open Data en el mundo, la Fundación CTIC¹⁵ ofrece una de los resúmenes más actualizados sobre las mismas. El estado español, en materia de Open Data, es considerado el segundo estado más avanzado de Europa (tras el Reino Unido), aunque las experiencias son muy desiguales y heterogéneas. Las Administraciones públicas que están más avanzadas en ese ámbito son:

- de ámbito local:

- Ajuntament de Badalona: datos sobre agenda, actividades de mantenimiento en la vía pública, estados de las playas, anuncios en boletines oficiales, vehículos abandonados retirados, etc.
- Ajuntament de Barcelona: sobre datos sociológicos por barrios, inmigración, etc.
- Ayuntamiento de Gijón: transporte público, eventos, elecciones, museos, etc.
- Ajuntament de Lleida, centros públicos (educación, sanitarios), datos poblacionales, entidades y servicios, etc.
- Ayuntamiento de Zaragoza: procedimientos/trámites, datos económicos, calidad del aire, centros de salud, alojamientos, etc.
- Ayuntamiento de Pamplona: seguimiento presupuestario, evolución de la población, actividades económicas, etc.
- Ayuntamiento de Sevilla: entidades y asociaciones, datos de territorio, población, etc.
- Empresa Municipal de Transportes de Madrid: líneas, paradas, tiempos de llegada de autobuses, incidencias, etc.

- de ámbito autonómico:

¹⁵ La Fundación CTIC es una organización de desarrollo tecnológico e innovación social que pone a disposición de la administración pública y las empresas privadas el *know how* colectivo en investigación, innovación y tecnología, así como otros ámbitos relacionados con la Sociedad de la Información.

- Datos Abiertos Andalucía: índice de precios al consumo, eventos, centros de instalaciones deportivas, emisoras de radio, etc.
 - Catálogo de datos de Asturias: servicios y trámites, recursos turísticos, etc.
 - Dades obertes CAIB (Illes Balears): procedimientos administrativos, edificios del Govern, boletín oficial, noticias, contratos menors, alertas de farmacia, etc.
 - Datos abiertos Gencat (Catalunya): resultados electorales, noticias, etc.
 - Datos Abiertos de Castilla la Mancha: ofertas de empleo público, noticias, etc.
 - Datos Abiertos Castilla y León: riesgo inundaciones, museos, climatología, licitaciones, alertas de consumo, establecimientos bajo normativa SEVESO, etc.
 - Open Data Euskadi: normativa, oferta pública de empleo, incidencias de tráfico en tiempo real, encuestas de satisfacción atención al ciudadano, registro asociaciones, accidentes de trabajo, etc.
 - Portal Abert@s de la Xunta de Galicia: elecciones, registro de entidades locales, noticias, contratación, procedimientos, etc.
 - Open Data Navarra: retribuciones altos cargos, resultados electorales, farmacias de guardia, etc.
- de ámbito estatal: El *Proyecto Aporta* persigue reutilizar la información del sector público en el entorno del *Plan Avanza 2*. El catálogo de datos que contiene aporta, entre otros, registros de entidades locales, de Alcaldes, de dependencias, noticias, ayudas, becas, etc.

Información existente sobre seguridad pública registrada

Si se tuviera que realizar un análisis en profundidad de los métodos de investigación en temas de seguridad sería imprescindible abordar un apartado de fuentes de información de manera exhaustiva, teniendo en cuenta todas las dimensiones que alcanza la seguridad cuando ésta es quebrantada, objetiva o subjetivamente. Al no ser éste el objeto de los autores del presente trabajo si no, más bien, plantear en que medida la información sobre seguridad pública registrada en España se adapta o se debería adaptar al modelo de relación abierta entre la administración pública y la sociedad del conocimiento, se ha optado por valorar la idoneidad adaptativa de los diferentes tipos de fuentes existentes y exponer las características de aquellos que presenten una estructura y disponibilidad más adecuadas a dicho contexto.

3.1.- Las fuentes oficiales

En el análisis cuantitativo de la inseguridad, en su dimensión objetiva -es decir, a partir del número de incidencias tipificadas como quebrantamiento de la norma-, es

necesario acotar los límites conceptuales de la unidad mínima de estudio, sea ésta un delito, una denuncia o una sentencia judicial, sólo por establecer algunos ejemplos. En este caso, no se realizará una definición del marco conceptual referido al dato inicial objeto de análisis si no que se justificará el porqué de decantarse por una tipología de fuentes proveedoras de datos, utilizando, para ello y en primer lugar, criterios metodológicos de representatividad de la realidad sobre inseguridad existente y, en segundo lugar, los criterios de adaptación al modelo de relación informacional en contextos digitales abiertos, Open Data, explicados en el apartado anterior.

Inicialmente se ha excluido la referencia a la inseguridad percibida. Esto es así, no porque no se puedan obtener de las opiniones, comportamientos o percepciones sociales, indicadores válidos acerca de las condiciones de seguridad existentes en un espacio o grupo social determinados¹⁶; la razón subyace en las metodologías usadas para la obtención de datos subjetivos -difícilmente sistematizables y universalizables ya que la expresión subjetiva de la inseguridad varía en función de factores culturales, de edad o género, entre otros, que caracterizan a la persona y cuya especificidad no siempre es fácilmente relacionable con tipologías delictivas concretas- y en la falta de continuidad documental -ya que el coste de llevar a cabo encuestas o entrevistas que ofrezcan datos representativos suele ser elevado, tanto en términos de tiempo como de disposición y movilización de recursos-.

Entendiendo que la medida acerca de la inseguridad objetiva deberá expresar el grado de quebrantamiento de la norma dado en un contexto determinado, un criterio discriminatorio se podría fundamentar en la oficialidad del dato obtenido. En este sentido, la validación de la información sobre las condiciones de seguridad debería ser garantizada por organismos oficiales previa obtención de los datos, excluyendo, de esta manera, todas aquellas fuentes cuya interpretación de los hechos objeto de análisis no partan de definiciones unívocas.

En España existen varias fuentes oficiales de información sobre seguridad pública registrada y que ofrecen datos sobre los distintos tipos delictivos que se cometen. Concretamente, existen diferentes organismos que recogen información sobre el delito cometido en España y que es publicada, a través de siete fuentes estadísticas y, básicamente provienen del Ministerio del Interior, el Ministerio de Justicia-Poder Judicial, las CCAA y los Ayuntamientos (Figura 2).

¹⁶ Tanto en lo referido a indicadores obtenidos mediante metodologías de análisis cualitativo -por ejemplo, las basadas en la identificación de elementos generadores de inseguridad- como cuantitativo -atendiendo, por ejemplo, al gasto absoluto destinado a la protección privada-.

Instituciones	Organismos	Fuentes publicadas	Datos principales
Ministerio del Interior	- CNP - Guardia Civil - Pol. Autonom. - DGI Peniten.	- Anuarios del Ministerio de Interior - Informes Generales de la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias	- Hechos delictivos conocidos - Casos esclarecidos - Detenciones - Infracciones - Pob. reclusa
Ministerio de Justicia y Poder Judicial	- CG Poder Judicial - Fiscalía General del Estado	- Estadística Judicial de España - Memorias del Fiscal General del Estado - Memorias del Consejo General del Poder Judicial	- Procedimientos incoados - Sentencias
CC.AA	- DG Emergencias	- Memorias de Actividad de los Centros 112 Autonómicos	- Llamadas o avisos realizados - Incidentes gestionados
Ayuntamientos	- Policía Local	- Memorias o informes de actividades	- Infracciones (muy heterogéneos)

Figura 2. Fuentes oficiales sobre inseguridad registrada

3.2.- Dificultades para gestionar los datos de las fuentes

En principio no debería existir ningún problema a la hora de procesar estadísticamente los datos sobre delincuencia así como de conocer los actos delictivos que con más o menos frecuencia tienen lugar, pero esta presunción es en cierto modo errónea. A pesar de las fuentes existentes, es imposible tener un conocimiento exacto del número absoluto de delitos que se producen en cualquier ámbito, por acotado que este sea. Las razones se exponen a continuación, describiendo sucintamente las características de dichas fuentes.

Las estadísticas elaboradas por el Ministerio del Interior, a través de datos secundarios que se recogen en los Anuarios Estadísticos del Ministerio del Interior¹⁷ desde el año 1993, aportan una información que podría ser considerada como aquella que ofrece una visión cualitativamente más ajustada del índice de criminalidad oficial del país (Garrido et al., 2001, 136), aunque no así en términos cuantitativos.

Los datos sobre hechos registrados que se aportan a los Anuarios Estadísticos, se han ido recogiendo a través de formularios en papel por las unidades de la Policía Nacional-CNP y de la Guardia Civil. La tendencia, desde hace algunos años, es que este proceso se realice de manera automática a través de los sistemas informáticos de gestión de la información policial¹⁸.

En la elaboración de la base de datos primarios se recoge información, tanto sobre el hecho delictivo (lugar, tipo de arma, etc.), como sobre la víctima del delito, al igual que sobre las personas detenidas. El problema principal de dichas fuentes radica en que sólo nos aportan información sobre los delitos denunciados, es decir, únicamente incluyen aquellos delitos registrados por las policías, mostrándose, a todas luces, como un extracto que, aunque representativo, no expresa la realidad delictiva del Estado en su totalidad.

Tampoco expresan la dimensión real sobre la delincuencia los estudios realizados a partir de las estadísticas sobre detenidos aportadas por la policía, ya que en esta fase de la persecución penal aún no se ha probado que éstos hayan cometido el delito por el que se les ha detenido, y no se puede afirmar que formen parte del fenómeno delictivo. El objetivo de este tipo de estadísticas y la de “casos esclarecidos” tiene tradición en las fuerzas y cuerpos de seguridad y pretende medir la evolución de la eficacia policial y el nivel de resolución de los delitos que conocen.

Así mismo, las estadísticas policiales obtenidas de manera directa pueden presentar otra serie de problemas que les impiden ser una fuente de información lo suficientemente fiable como para conocer, a través de ellas, la dimensión real de la delincuencia. Debido a la división de los cuerpos de policía en nuestro país (Guardia Civil, Policía Nacional-CNP, Policías Autonómicas y Policías Locales), tal y como se establece en la *Ley Orgánica 2/1986, de 13 de marzo, de Fuerzas y Cuerpos de Seguridad*, la superposición de competencias también se refleja a la hora de realizar las estadísticas, ya que cada uno de ellos presenta las cifras de delitos denunciados por separado, complicando innecesariamente el conocimiento de la cifra real de delincuencia, incluso pudiéndose emitir informes de un mismo hecho delictivo por

¹⁷ Dichos anuarios pueden ser consultados de manera abierta en la página web del Ministerio del Interior.

¹⁸ Como es el caso de la implantación del Sistema Integrado de Gestión Operativa, Análisis y Seguridad Ciudadana (SIGO) desde el año 2006 para el uso de la Guardia Civil.

duplicado. Sólo a partir del año 2012 el Ministerio del Interior está pudiendo ofrecer los datos integrados de las policías estatales (Guardia Civil y Cuerpo Nacional de Policía) y de las autonómicas (vasca, catalana y navarra) en el Anuario Estadístico que publica en su página Web.

La Secretaría General de Instituciones Penitenciarias, dependiente del Ministerio del Interior, publica anualmente un Informe General acerca de la población penitenciaria, en situación de reclusión o cumpliendo condena en cualquiera de los diferentes regímenes de privación de la libertad. Entre otros, se ofrecen datos sobre la tipología delictiva de los reclusos y sobre las características sociodemográficas de estos últimos. No obstante, las fuentes penitenciarias no deben ser acogidas como representativas de la realidad delictiva ya que se basan en el reducido porcentaje de población detenida, juzgada y sentenciada por la comisión de tipologías delictivas que impliquen la aplicación de penas de privación de la libertad.

Acerca de las fuentes que publica el Ministerio de Justicia y el Poder Judicial (Estadística Judicial de España, Memorias del Fiscal General de Estado y del Consejo General del Poder Judicial), éstas proporcionan información sobre aquellos delitos que llegan a conocimiento de los Tribunales de Justicia. Dichas publicaciones contienen datos tanto sobre el número de procedimientos penales incoados como sobre las sentencias dictadas, clasificándolas según el tipo de delito y juzgado que dictó tales sentencias. Acudiendo, por tanto, a esta clase de fuentes de información nos vemos ante la imposibilidad de conocer la cifra real de delitos, ya que la mayoría de éstos no llegan nunca a ser denunciados o descubiertos. Expresado de otro modo, la cuantía real de los actos delictivos que se cometen en una determinada zona geográfica es imposible de precisar a través de las estadísticas policiales o judiciales, debido, principalmente, al sesgo que presentan las mismas.

Sobre la fiabilidad de los datos aportados por las estadísticas judiciales también hay que añadir algunas objeciones. Los datos sobre diligencias previas o incoadas conforman una estadística sumatoria, lo que se debe principalmente al proceder de los juzgados, ya que casi todo tipo de comunicaciones entre ellos y otras instancias se registra como un nuevo caso, no existiendo, por tanto, una, sino varias fichas por cada caso. La duplicidad de casos, por consiguiente, hace imposible un estudio fiable sobre la tasa real de delincuencia. Más fiables resultan las estadísticas sobre condenas o sentencias judiciales en los distintos juzgados, pero si nos movemos únicamente en este nivel, sólo se pueden analizar un 4% de todos los casos delictivos, esto es, las diligencias incoadas que llegan a juicio. Por tanto, de las estadísticas judiciales no podemos inferir el volumen de delincuencia.

Una fuente totalmente diferente es la publicada anualmente por las Consejerías o Departamentos competentes en materia de Emergencias dependientes de las Comunidades Autónoma, en las Memorias de Actividades de los Centros de Atención de Emergencias 112. Los datos acerca de los que se informa son los referidos a los avisos en forma de llamadas telefónicas realizadas al nº 112 y sobre los incidentes gestionados. En términos estrictos, los datos de esta fuente no son equiparables a la medida objetiva de inseguridad registrada que se recoge en las fuentes previamente expuestas ya que representan, únicamente, un canal de aviso para la intervención administrativa -no únicamente de las Fuerzas y Cuerpos de Seguridad- ante una eventual emergencia, sin que, por ello, se determine su finalización mediante la efectiva cumplimentación de una denuncia, informe o atestado ante la comisión de una infracción. Los incidentes relacionados directamente con la seguridad ciudadana se corresponden -según las Memorias de Actividades publicadas por los mismos- con un porcentaje no muy elevado de las intervenciones de estos centros, pero con un número de llamadas e incidentes muy importante¹⁹.

Aun así, el valor de las fuentes sobre llamadas al 112 se encuentra en el entorno de operación informática usado para la gestión de los avisos en cada Centro que, aun siendo diferentes, tienen como característica general la compartición de una base de datos integrada sobre las llamadas, su gestión y su geolocalización. Esta última componente aporta información espacial y temporal, en tiempo real y de manera continuada, aspecto que le confiere un alto valor de adaptabilidad a un hipotético marco abierto de acceso a la información sobre seguridad, con finalidad investigadora. En el caso de los Centros Autonómicos 112 de emergencias tienen plena autonomía de funcionamiento, y el Ministerio del Interior no ha realizado aún ninguna acción integradora o de cohesión de los mismos. Esto ha generado criterios de organización y tipificación de incidentes -por ejemplo- heterogéneos en cada uno de ellos, lo que complica de manera importante la obtención de datos comparables o con posibilidad de agregación a nivel estatal.

Finalmente, cabe mencionar la existencia de la Policía Local como origen de fuentes oficiales de datos sobre seguridad. No existiendo obligatoriedad normativa, no todos los ayuntamientos ni de forma regular o continuada publican la información sobre seguridad y convivencia recogida a nivel municipal, lo que, a efectos de sistematización del método de recogida de datos y unido a una elevada heterogeneidad específica, relativiza el valor que tienen como fuentes de datos,

¹⁹ Algunas referencias sobre las Memorias de Actividades de los Centros de Atención de Emergencias -que se pueden encontrar en el Apartado de Fuentes Documentales Consultadas- presentan porcentajes variables de los incidentes relacionados con la seguridad ciudadana de entre el 10% y el 20% sobre el total de incidentes registrados.

únicamente, para la investigación científica o interés social, a una escala intra-municipal.

Las fuentes existentes se dan a través de la publicación de memorias de actividad anuales, que presentan el mismo problema de heterogeneidad -aún mucho más acentuado- que el comentado para los Centros de Emergencia 112, referido a la falta de criterios o uniformidad en la tipificación o categorías de las actuaciones que realizan, así como de las infracciones que denuncian, especialmente a nivel administrativo y de convivencia ya que cada Municipio presenta unas ordenanzas o normativa local diferenciadas.

A tenor de la descripción realizada sobre las fuentes oficiales publicadas sobre seguridad, se puede afirmar que, individualmente, ninguna aporta una información completa sobre la dimensión real de la misma. A ello hay que añadir que todas comparten, en su publicación, la característica común de ser una agregación estadística de datos; es decir que en realidad son fuentes secundarias elaboradas en contenido y forma, por lo general, bajo un objeto de publicación con carácter divulgativo, por lo que su interés para el aprovechamiento científico se reduce.

En este sentido, se deberá atender al valor que adquieren en su conjunto, accediendo a las fuentes de datos primarios que las nutren. Sobre estas últimas conviene determinar que variables serían relevantes a la hora de armar una base de datos sobre inseguridad adaptable al modelo de disponibilidad en entornos digitales abiertos, teniendo en cuenta, previamente, los condicionantes que afectarían a su elaboración y posible uso.

3.3.- Condicionantes al uso de los datos sobre seguridad

Tal y como se indicaba en el apartado introductorio, el ámbito de la seguridad -como campo de estudio de diferentes ciencias sociales- ha presentado ciertas rigideces estructurales a la hora de proveer de datos a la tarea investigadora. Además de los aspectos formales explicados en el sub apartado anterior y que limitan la funcionalidad de las fuentes en lo referido a la verdadera dimensión sobre la inseguridad objetiva que éstas representan, se puede hablar de tres grupos de condicionantes relacionados con los contextos político-legal, científico-ético y “cultural” que rodean a las fuentes oficiales, en lo que respecta al acceso abierto y uso de los datos primarios que componen dichas fuentes.

De carácter político-legal, uno de los condicionantes que afectarían a la posible publicación de los registros unitarios asociados a la inseguridad (avisos, denuncias, detenciones, sentencias, etc.) es el conformado por el marco normativo referente al tratamiento público de información protegida, concretamente según se ampara en la *Ley Orgánica 15/1999, de 13 de diciembre, de Protección de Datos de Carácter*

Personal. Esto obliga a la administración pública a no revelar ningún tipo de información existente en sus bases de datos, referente a la persona y que facilite su identificación, sin su expreso consentimiento. Este motivo, en lo relativo a las bases de datos oficiales sobre seguridad, dificulta su abierta publicación sin llevarse a cabo una adaptación estructural que afecte a las variables con información de carácter identificativo, acerca de la persona.

En el mismo orden de condicionantes, *la Ley de Enjuiciamiento Criminal, de 14 de septiembre de 1882*, prohíbe, expresamente, la publicación de datos que se hallen bajo el secreto de sumario, durante la fase de instrucción, en el desarrollo de un proceso judicial (Art. 301 de la LECrim). Dicho secreto concluye con el inicio del Juicio Oral a no ser que el Juez Instructor determine la continuidad de reserva durante el desarrollo del mismo (Art. 680 de la LECrim). Este precepto que, aunque a priori, afecta a la publicación de datos sobre detenidos que se hallen a disposición judicial y cuya instrucción del caso haya sido iniciada, en términos reales es inefectivo -debido a la reducida penalización de su quebrantamiento-, consumándose de manera ocasional en forma de filtraciones ocurridas desde los entornos de las partes que tienen acceso²⁰.

Otro tipo de condicionantes -que se podrían caracterizar como científico-éticos- son los referidos a los efectos que el uso y publicación de información relacionada con la seguridad puede provocar sobre la opinión y comportamiento de la sociedad, afectando, con ello, la actividad policial de investigación de casos no resueltos.

Las externalidades producidas en cualquier proceso de intercambio a través de un sistema de flujos son efectos que deben ser previamente valorados, intentando prever los impactos que dichas externalidades puedan provocar más allá del sistema. La transformación de materias primas en los procesos de producción industrial genera, entre otros impactos, residuos cuya gestión es planificada para neutralizar o mitigar sus efectos contaminantes.

Las consecuencias que pueden tener las políticas aperturistas y de transparencia de datos, en el caso de los sistemas de información sobre seguridad, han fundamentado argumentos contrarios y favorables a dichas políticas. Per Stangeland y Ma José Garrido enumeran algunas de ellas en su obra “El Mapa del Crimen” (Stangeland y Garrido, 2004, 159-161), destacando, como negativas, la damnificación moral de personas implicadas; las represalias extrajudiciales efectuadas sobre detenidos, acusados o denunciante; la generación de una alarma social exagerada; la

²⁰ Suelen ser notorios los casos informados por la prensa de filtraciones sumariales provocadas por demandantes o acusados, o por sus propios abogados, buscando el efecto de la opinión pública.

estigmatización de grupos sociales o áreas concretas, pudiendo, en este último caso, influir en el desarrollo de las actividades socioeconómicas de dichos espacios -afectando, por ejemplo, al precio de los inmuebles-. En todo caso se debe tener en cuenta que, como externalidades, aun representando problemas derivados, no son totalmente inevitables o, como mínimo, sus efectos negativos no deberían hacer que se pierda de vista el alto valor científico del hecho que las genera.

Sin plantear de qué manera se pueden corregir los inconvenientes relacionados con los datos de carácter personal -cuestión que será tratada en el siguiente sub apartado-, procede valorar en el mismo sentido las consecuencias positivas que socialmente conllevaría la publicación de información sobre seguridad a través de la red. Las experiencias, en este sentido, llevadas a cabo en otros países demuestran un aumento de la interacción de la población con la función policial, aumentando la colaboración ciudadana.

Igualmente, la correcta publicación de datos sobre inseguridad de origen fiable puede hacer aumentar la confianza de los ciudadanos en las instituciones -valorándose positivamente la transparencia y facilidad de acceso a información que afecta, más o menos, directamente a la población y su comportamiento-, ayudar en la activación de políticas de prevención extrapenal -social, comunitaria o ambiental- y reducir el efecto mediático de infundios o interpretaciones sesgadas sobre seguridad, fuente de alarma social.

Finalmente es necesario hacer referencia a la “herencia cultural” recibida por parte de las instituciones responsables y que de manera clara ha influido en la voluntad de hacer públicos los datos sobre seguridad registrada. Aunque se pueda entender como un aspecto menor debido a su naturaleza, de alguna manera, especulativa y poco ponderable, tanto la rigidez ante un posible cambio de los modelos procedimentales como el hermetismo formal hacia la sociedad civil y entre diferentes instituciones que operan con objetivos similares, constituyen una barrera invisible ante cualquier paso dado en esa dirección.

En junio de 2012, el actual Director General de Policía, Ignacio Cosidó, informaba a los medios, en el contexto de la presentación de la Unidad de Planificación Estratégica y Coordinación²¹, de las posibles reticencias y celos mostrados dentro de las unidades de investigación ya existentes en la policía, a la hora de compartir información.

Más allá del alto grado de politización y discrecionalidad de las decisiones que, desde el seno de cualquier cuerpo o fuerza de seguridad, puedan ir encaminadas al

²¹ Sin especificarlo demasiado, el Director General mencionaba, entre otras atribuciones operativas de la unidad, la función coordinadora e integradora de la información policial de todas las áreas del CNP (Comisarías Generales, Divisiones centrales y Unidades periféricas), compartiendo información con cuerpos policiales europeos.

aperturismo informativo, son evidentes las diferencias existentes entre las policías españolas y las análogas de países anglosajones. En estos últimos, la predisposición a la transparencia y publicación se refuerza en una vocación social en la coordinación de las políticas de prevención, vía que apenas se ha explotado en España, exceptuando algunos casos que se presentan en el Apartado 4 de esta comunicación. Las probabilidades de éxito a la hora de diseñar un modelo abierto y funcional de acceso a los datos sobre seguridad registrada pasan por garantizar su plena adaptación a los condicionantes expuestos. Parte de esta adaptación se deberá realizar sobre las propias fuentes de datos, modificando su estructura interna de forma que se limiten los factores que infieren como condicionantes; en especial, aquellos que puedan contravenir el marco legal existente. Serán, entonces, las variables que contengan información que facilite la identificación personal, las más susceptibles de ser modificadas.

3.4.- Georreferenciación y nuevos enfoques en la estructura de la información

Con respecto a lo expuesto en apartados anteriores y valorando las demandas informacionales generadas por la dualidad “sociedad en red / sociedad del conocimiento” -materializadas a través de las iniciativas Open Data-, a modo de síntesis, es necesario concluir que la configuración de un entorno digital, transparente y accesible, que haga viable la difusión de datos científicamente relevantes sobre seguridad registrada, ha de partir de las fuentes primarias existentes, teniendo en cuenta el efecto de los condicionantes relativos a su publicación en abierto, para modificar la estructura interna de dichas fuentes sin que, por ello, se desvirtúe su valor científico.

Las bases de datos implementadas por las Fuerzas y Cuerpos de Seguridad se desarrollan a partir de hechos delictivos conocidos, casos esclarecidos, detenciones e infracciones administrativas. Cada uno de los registros que componen las diferentes bases de datos se identifica a partir de variables que lo caracterizan, relacionadas con las tipologías delictivas, las víctimas, los detenidos, los procedimientos iniciados, etc. Especial importancia tienen las variables de localización y momento de ocurrencia de las faltas o delitos, infracciones o detenciones.

Ante la necesidad de desvincular las bases de datos de cualquier información que permita la identificación de personas implicadas en los hechos registrados, la georreferenciación de dichas bases de datos para su tratamiento como capa de información geográfica -a partir de la geocodificación de la información sobre emplazamiento exacto del hecho, a partir de la relación de viales y números- haría viable su análisis de manera integral, pudiendo asignarse toda la información relacionada sobre seguridad -desde los avisos a las centrales de emergencias hasta

los relativos a detenciones y casos resueltos- al cruce de coordenadas espaciales y temporales (Figura 3, a modo de ejemplo).

Con ello se le daría un valor independiente a cada registro, aun sustrayéndole toda la información que facilitara la identificación concreta de los hechos y personas implicadas. Por ello y en adecuación a los condicionantes que pudieran afectar a la posible publicación de datos policiales sobre seguridad, las variables que caracterizaran geográfica y temporalmente los hechos se establecerían, conjuntamente, como las principales variables de identificación de los registros, unidas a una clave de identificación única y expresada en una sola variable.

No obstante, esta adecuación no imposibilitaría la identificación de hechos y personas implicadas a partir de la relación que pudiera establecerse, siempre que se tuviera conocimiento previo de las circunstancias que se hubieran dado en un caso concreto. Este supuesto sería, sobretodo, factible en aquellos contextos territoriales de reducidas dimensiones, con una baja tasa de incidencia delictiva y/o con relación a hechos especialmente notorios y ampliamente difundidos a través de los medios de comunicación.

CONCEPTOS			REGISTROS				
			1	2	3	4	5
1. Hechos	1.1 Tiempo						
		Día					
		Hora					
	1.2 Tipo Suceso*						
	1.3 Lugar						
	Opción A:	Exacto: Calle y nº					
	Opción B:	Amplio: Sección o Distrito censal					
2. Víctima 1	2.1 Edad						
	2.2 Sexo						
	2.3 Nacion.						
		Amplio: Sección o					
	2.4 Residen.	Distrito censal					
3. Infractor 1	3.1 Edad						
	3.2 Sexo						
	3.3 Nacion.						
		Amplio: Sección o					
	2.4 Residen.	Distrito censal					

Figura 3. Ejemplo de diseño de estructura de información sobre seguridad disponible en base de datos accesible al público general.²²

Ante esta posibilidad sería conveniente, en primer lugar, determinar la concurrencia de factores que haría recomendable un acondicionamiento de la información (delitos

* El Tipo de Suceso, en el ejemplo de estructura de información, implica la determinación de unas categorías específicas cuya asignación condiciona facilitar el dato del lugar del hecho con la opción A (ubicación exacta) o B (sólo zona genérica).

domésticos, agresiones sexuales, hechos que tengan lugar en espacios privados, etc.). Establecidos los criterios, en segundo lugar se debería determinar una escala geográfica de análisis que se adecuara a dichos criterios y que permitiera, a la vez, representar los registros en su dimensión espacial más ajustada a la realidad. Este precepto, partiendo de la información que se recoge sobre la localización de los hechos registrados -a partir del binomio formado por el vial y número donde éstos han ocurrido o, en actuaciones en la vía pública, del más cercano a dicho lugar-, modificaría la información sobre localización abiertamente accesible en caso de concurrir los factores anteriormente planteados. En esta situación, la variable de localización se circunscribiría a un ámbito geográfico de escala superior (sección censal, distrito, municipio, etc.), impidiéndose, a modo de filtro automático, la difusión de la localización exacta.

Igualmente, bajo estas mismas circunstancias, el filtro se podría aplicar sobre la escala temporal, mostrándose sólo aquellos hechos que, suponiéndose como fácilmente identificables por el conjunto de la sociedad y generadores de susceptibilidades, hubieran ocurrido hasta una determinada fecha.

Sea como fuere, la mayor parte de hechos registrados como ilícitos tienen lugar en la vía pública y no afectan de manera intimidatoria o moral a la víctima, más allá del momento en que ocurren. Sobre esta cuestión es importante apuntar que, en cualquier caso, el análisis científico no debe establecer filtros morales o de índole diferente a los que la propia tarea investigadora y los criterios deontológicos instan. Por esta razón, cualquier adecuación de la información para garantizar la no identificación personal debería limitarse a aquellas fuentes que fueran a hacerse públicas de manera indiscriminada al conjunto de la sociedad civil, permitiéndose el total acceso a la información originalmente detallada, para la comunidad científica acreditada.

Habiendo planteado la importancia de la estructura que se le debería dar a una base de datos oficiales sobre inseguridad registrada y que estuviera en sintonía con las necesidades informacionales de la sociedad -civil y del conocimiento-, aprovechando las posibilidades de mayor accesibilidad y transparencia generadas por el uso de las redes, dentro del marco legal vigente, es necesario realizar un análisis de experiencias afines al modelo planteado y que se hayan llevado a la práctica. Con ello se podrá evaluar en qué medida, dicho modelo puede servir como referente para otros organismos o instituciones, en la adaptación y disposición de los datos sobre inseguridad registrada, a los entornos digitales de acceso abierto presentes en la red.

Experiencias en España con Open Data en seguridad

Realmente existen pocos datos abiertos en el ámbito de la seguridad que ofrezcan las administraciones públicas en el Estado.

En relación con Catalunya, la Generalitat en *Dades Obertes Gencat*, lo que únicamente dispone en el catálogo de datos relacionado con temas de seguridad son:

- Información viaria
- Actualidad: notas de prensa y noticias de los servicios de seguridad y emergencia de la Generalitat.

La Administración del Estado tiene en su catálogo de Open Data un número limitado de datos disponibles en materia de seguridad: galería de videos, noticias, localización de comisarías del CNP, etc.; por lo tanto, en esta sede, no hay datos relevantes en relación a la información sobre los delitos y faltas que conocen o las actuaciones que realizan las policías estatales.

Al margen de esta información que se incluye en el proyecto *Aporta*, el Ministerio del Interior, en el Anuario estadístico que realizan todos los años y publica en su página web, incorpora información estadística en relación a delitos y faltas conocidos, a los hechos esclarecidos y a las detenciones efectuadas, aportando información a nivel estatal, por CC.AA y por provincia. Los datos se presentan en formato.pdf. En este Anuario se presentan las siguientes agrupaciones delictivas: delitos contra la vida, integridad y libertad personas, delitos contra el patrimonio, faltas de lesiones, faltas de hurto y resto de delitos y faltas. Como se ha comentado, a partir del 2011 ya se incorporan los datos de las policías autónomas que años anteriores no se computaban. En los últimos años anticipan los datos trimestralmente con balances que también publican en la Web con la misma estructura que la comentada.

Una de las pocas experiencias de Open Data en el ámbito de la criminalidad la desarrolla el Gobierno Vasco suministrando información estadística (aunque no de registros o primaria) sobre diferentes ámbitos:

- Victimizaciones de mujeres por delitos contra la libertad sexual, según tipo de infracción
- Detenciones practicadas por la Ertzaintza por motivo, sexo y territorio histórico. A través de Eustat permite hacer una selección de datos manejando: territorio (a nivel provincial y autonómico), tipo de delito, sexo y año (hasta el 2011).

Hasta hace poco tiempo existía una información estadística sobre delitos y faltas conocidos por los cuerpos policiales, pero últimamente no se encuentra disponible en la web.

Han aparecido ya algunas experiencias de Open Data en el ámbito de la seguridad local, por ejemplo el Ajuntament de Badalona, que está abriendo "*Actuacions de la Guàrdia Urbana per la millora del civisme i la convivència*". Proporciona información georreferenciada sobre las actuaciones de la Guardia Urbana en materia de civismo y convivencia (90 días atrás), pero no sobre delitos (competencia de los Mossos

d'Esquadra). El promotor indica en su web que en esta información no se encuentra ni fecha ni dirección exacta por cuestiones de privacidad, aspecto comentado en el apartado anterior de esta comunicación.

Se puede concluir pues, que la información relevante en Open Data sobre seguridad y convivencia en el Estado es prácticamente nula, salvo alguna excepción. Además los pocos datos que se han abierto se sitúan en los niveles más bajos de la clasificación comentada de Tim Berners-Lee (situados en los niveles del 1 al 3 como máximo).

Conclusiones

Al iniciar esta comunicación se hacía referencia a los avances dados por las ciencias criminológicas o afines al ámbito temático de la seguridad, a partir del análisis estadístico de las condiciones de seguridad registradas, valorándose especialmente aquellos que el propio sistema de prevención o acción contra el delito genera.

Así mismo se planteaba la necesidad de configurar un marco de relación abierta entre la sociedad civil / del conocimiento y la Administración Pública a través de la red -en respuesta a las crecientes demandas informacionales de la sociedad y la voluntad de transparencia y accesibilidad de la Administración Pública-, que facilitara el acceso a las fuentes estadísticas oficiales de datos primarios sobre seguridad registrada. Igualmente, se realizaba un análisis inicial de la situación dada en el ámbito español a partir de las experiencias más relevantes llevadas a cabo en este sentido y de los condicionantes que podrían afectar a una eventual publicación en abierto de los datos. Igualmente se destacaba su importancia como vía necesaria para el avance de las ciencias asociadas a los estudios sobre seguridad, hecho que se reflejaría en una mejora en las actuaciones en materia de seguridad y convivencia.

Las ideas suscitadas como respuesta a los planteamientos trabajados se pueden sintetizar en los siguientes puntos que, a continuación, se explican a modo de conclusiones.

- 1.- Las iniciativas Open Data, aplicadas en el ámbito de la seguridad y la convivencia, representan un marco de relación válido en los objetivos de aumentar la accesibilidad y la transparencia por parte de la Administración Pública y poner a disposición de la sociedad del conocimiento, a través de la publicación en la red de información sobre seguridad que haga viable y provechosa la actividad científica.
- 2.- Es necesario adaptar las fuentes de información sobre seguridad que se ponen a disposición de la sociedad, por parte de las administraciones públicas, a partir de criterios de estructuración y construcción de las bases de datos adecuados a los condicionantes que afectarían a su eventual publicación.

3.- Se observa que la realidad, en el ámbito español, está muy alejada del modelo óptimo de disponibilidad o acceso abierto a la información, especialmente en el ámbito de la seguridad y la policía, por lo que conocer las pautas que activen el avance en este sentido, debe convertirse en un reto a desarrollar en el futuro.

Bibliográficas

ABELLA, Alberto. *Reutilización de información pública y privada en España. Avance de situación para agentes públicos y privados. Una oportunidad para los negocios y el empleo*. Editado por: Alberto Abella. Socio de Rooter Analysis. Madrid. 2011.

AEBI, Marcelo F. *Temas de Criminología*. Dykinson. Madrid. 2008

CASTELLS, Manuel. "Internet y la Sociedad Red". *Conferencia de Presentación del*

Programa de Doctorado sobre la Sociedad de la Información y el Conocimiento. Universitat Oberta de Catalunya. 7 de octubre de 2000

CHANEY, Spencer y RATCLIFFE, Jerry. *GIS and Crime Mapping*. John Wiley & Sons, Ltd. Chichester, West Sussex. 2005.

CHAPMAN, Richard A. y HUNT, Michael. *Open Government. A study of the Prospects of Open Government within the Limitations of the British Political System*. Routledge, Londres. 1987

COHEN, Lawrence E. y FELSON, Marcus. "Social change and crime rate trends: A routine activity approach" *American Sociological Review*, Vol. 44, Nº 4, 1979. Pp. 588608.

GARRIDO, Vicente, STANGELAND, Per y REDONDO, Santiago. *Principios de Criminología*. Tirant lo Blanch. Valencia. 2006

PAVARINI, Massimo (1983). *Control y Dominación. Teorías Criminológicas Burguesas y Proyecto Hegemónico*. Siglo XXI Editores. Argentina. 2002.

RAMÍREZALUJAS, Álvaro V. "Innovación en la Gestión Pública y Open Government (Gobierno Abierto): Una vieja nueva idea." *Revista Buen Gobierno*, Nº9, 2010. Pp. 235.

RAMÍREZALUJAS, Álvaro V. "Gobierno abierto y modernización de la gestión pública: tendencias actuales y el (inevitable) camino que viene. Reflexiones seminales" *Revista Enfoques*, Vol. IX, Nº15, 2011. Pp. 99125.

STANGELAND, Per y GARRIDO DE LOS SANTOS, María J. *El mapa del crimen. Herramientas geográficas para policías y criminólogos*. Instituto Andaluz Interuniversitario de Criminología. Tirant Lo Blanch. Valencia. 2004.

VOLD, George Bryan y BERNARD, Thomas J. *Theoretical Criminology*. Oxford University Press. Nueva York Oxford. 1986

Digitales

- Actuacions de la Guàrdia Urbana per la millora del civisme i la convivència. Ajuntament de Badalona

http://badalona.cat/portalWeb/badalona.portal? nfpb=true& pageLabel=contingut_estatic&dDocName=AJB025124#wlp_contingut_estatic

- Anuario Estadístico Ministerio Interior

<http://www.interior.gob.es/file/58/58130/58130.pdf>

- Detenciones practicadas por la Ertzaintza por motivo, sexo y territorio histórico

http://opendata.euskadi.net/w79-contdata/es/contenidos/estadistica/eustat002699/es_06040001/06040001.html

- Fundación CTIC

<http://datos.fundacionctic.org/sandbox/catalog/faceted/>

- Informe General de la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias

<http://www.interior.gob.es/file/59/59246/59246.pdf>

- Memoria de Actividades de 2012 del Centro de Atención de Emergencias 112 de la Región de Murcia 2012

<http://www.112rm.com/dgsce/docs/memoria2012.pdf>

- Memoria de Actividades de 2011 del Centro de Atención de Emergencias 112 de la CA de les Illes Balears

<http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08082109010018816268&lang=CA&cont=17228>

- Memoria de Actividades de 2012 del Centro de Atención de Emergencias 112 de la CA de Castilla La Mancha

http://pagina.jccm.es/justicia/112/actividad/memoria_2012/introduccion.html

- Open Data: Ajuntament de Badalona

http://badalona.cat/portalWeb/badalona.portal? nfpb=true& pageLabel=opendata#wlp_opendata

- Open Data: Ajuntament de Barcelona

<http://w20.bcn.cat/opendata/>

- Open Data: Ayuntamiento de Gijón

<http://datos.gijon.es/>

- Open Data: Ajuntament de Lleida

<http://cartolleida.paeria.es/lleidaoberta/inici.aspx>

- Open Data: Ayuntamiento de Pamplona

<http://www.pamplona.es/verpagina.asp?idpag=1519>

- Open Data: Ayuntamiento de Sevilla

<http://www.sevilla.org/ayuntamiento/areas/area-de-hacienda-y-administracion-publica/servicio-de-informatica-y-metodologia/consulta-y-descarga-de-datos-diversos>

- Open Data: Ayuntamiento de Zaragoza

<http://www.zaragoza.es/ciudad/risp/>

- Open Data: Empresa Municipal de Transportes EMT de Madrid

<http://www.emtmadrid.es/movilidad20/opendata.aspx>

- Open Data: Junta de Andalucía

<http://www.juntadeandalucia.es/datosabiertos/portal.html>

- Open Data: Principado de Asturias

<http://risp.asturias.es/catalogo/index.html>

- Open Data: Govern de les Illes Balears

<http://www.caib.es/caibdatafront/index?lang=es>

- Open Data: Generalitat de Catalunya

<http://www20.gencat.cat/portal/site/dadesobertes>

- Open Data: Junta de Castilla-La Mancha

<http://opendata.jccm.es/>

- Open Data: Junta de Castilla y León

<http://www.datosabiertos.jcyl.es/>

- Open Data: País Vasco/Euskadi

<http://opendata.euskadi.net/w79-home/es>

- Open Data: Xunta de Galicia

<http://abertos.xunta.es/portada>

- Open Data: Gobierno de Navarra

http://www.navarra.es/home_es/Open-Data/

- Open Data: Administración del Estado. Proyecto Aporta.

<http://datos.gob.es/datos/>

El Transport a demanda, social i de proximitat a Sant Cebrià de Vallalta. Un enfocament transversal a la policia de proximitat.

Jordi Nogueras Capeta

Cap de la policia Local de Sant Cebrià de Vallalta

Llicenciat en criminologia i graduat superior en seguretat pública i privada UB

noquerasci@gmail.com

Resum: L'enfocament transversal que s'ha donat al servei d'agent notificador de la policia local a Sant Cebrià de Vallalta (Maresme) ha permès crear un servei de transport públic urbà que ha connectat les urbanitzacions i disseminats amb el nucli i la xarxa interurbana. Aquest servei de transport ha generat una dinàmica comunicativa entre els auxiliars de la policia local i el ciutadà que utilitza el servei, creant una relació de confiança que ens permet parlar d'un nou model de policia de proximitat.

Paraules clau: urbanisme dispers, transport, policia de proximitat, via pública, transversalitat.

1. Premisses bàsiques a treballar en l'àmbit de la transversalitat

L'urbanisme dispers de molts municipis com és el cas de Sant Cebrià de Vallalta (Maresme) fa que no serveixin certs models dissenyats per a entorns urbans (MUÑOZ, Francesc (2008) La urbanització dispersa: reptes nous per a les polítiques socials en el territori, QASC, número 3, p. 55 a 59).

La policia de proximitat dona resposta a la necessitat d'adequar el servei policíac a les demandes ciutadanes, afavorint l'apropament entre la policia i la ciutadania, i guanyant-se'n la confiança i la complicitat. D'aquesta necessitat d'apropament ve el nom de policia de proximitat. (BLASCO, Sara (2009) Policia de proximitat, manual de consulta, Diputació de Barcelona, p. 13)

Pel que respecta al transport urbà en entorn dispers no hi ha una "solució millor", les especialitats de les necessitats de cada territori fa necessàries solucions ad hoc. (Fórmules de gestió dels transports a les zones de baixa densitat, Generalitat de Catalunya, Dep. de territori i sostenibilitat, jornada tècnica "noves modalitats de transport més eficient energèticament i sostenible", 28 d'octubre de 2011).

El transport a demanda es presenta com una de les solucions al transport en zones de baixa densitat geogràfica. (ADVANCED LOGISTIC GROUP (2011) "Estudi sobre l'avaluació de sistemes de Transport Públic a la Demanda i la seva possible implantació a l'àmbit AMTU" AMTU, p.12 i seg.)

2. La proposta de treball transversal

Aquest projecte que es presenta, treballa sobre els models, no aplicables en el territori, de la policia de proximitat i el transport urbà convencionals.

Atenent els criteris inicials de policia de proximitat, urbanisme dispers i necessitat de transport públic a les urbanitzacions, es va proposar des de la policia local crear una unitat de treball transversal que atengués necessitats no reactives de la policia local, com eren el repartiment de notificacions i la vigilància de la via pública, amb les necessitats de prevenció de la captivitat domiciliària.

La idea inicial del projecte va sorgir de la VI Jornada Tècnica de la Mobilitat (Diputació de Barcelona, 20 d'octubre de 2009, Espai Francesca Bonnemaison) quan es va exposar els orígens del CarPostal Suisse SA.

3. La posada en marxa del servei

Des d'aquell dia es va treballar en la recerca d'un servei que permetés donar resposta a les necessitats plantejades anteriorment i que ha vist la llum el gener de 2012 amb la posada en marxa del **Servei de Transport a Demanda, Social i de Proximitat**.

El servei s'articula a partir de dos auxiliars de la policia local (antics vigilants municipals no reconvertits a policia local) en segona activitat (no formal). Aquests disposen actualment d'un vehicle de 9 places logotipat de forma híbrida entre el que seria un vehicle de transport públic i un cotxe patrulla.

Se'ls ha dotat d'una línia de telefonia mòbil pròpia que és la que gestiona la recepció de demandes de servei de transport.

Així mateix, per a comunicació interna, disposa del mateix equip de comunicació via ràdio (xarxa RESCAT) que la policia, de forma que pot ser escoltat, però no pot interferir les comunicacions estrictament policials.

El vehicle disposarà en breu d'equip localitzador i càmera de vigilància que permetrà visionar on-line tot allò que visioni el conductor del vehicle pel vidre davanter.

El servei funciona des de quarts de set del matí fins a les nou del vespre els dies laborables escolars, mentre que els dies que no hi ha escola l'horari es redueix de quarts de vuit del matí a quarts de quatre de la tarda. Els caps de setmana i festius inicialment no s'està donant servei.

El servei de transport fa diàriament uns viatges considerats d'hora punta en que es desplaça alumnes de l'institut, de l'escola i gent que ha d'agafar el transport públic interurbà per anar a treballar. Aquest servei d'hora punta funciona amb usuaris que es bonifiquen d'un tiquet trimestral a preu reduït. La resta d'hores el servei atén demandes puntuals de desplaçaments entre les urbanitzacions i disseminats i el nucli urbà amb tiquets que costen 2 € el sencill i 10 € el de 10 viatges. Aquest primer trimestre escolar s'ha obert un nova franja d'hora punta a l'horari de menjador per facilitar que qui ho desitgi, o no es pugui permetre pagar el menjador escolar, pugui fer aquest trajecte al migdia a preu reduït.

El servei es va presentar públicament de forma gratuïta durant el primer trimestre de 2012 el que va fer que el boca a boca fos molt alt i el ritme creixent d'usuaris posava en risc el projecte. Com que es tractava d'un projecte en fase experimental i no hi havia taxes que permetessin posar preu al servei, es va optar per fer-ho per la via de la donació a alguna organització sense ànim de lucre de forma que es va assimilar el preu del transport al preu d'un transport urbà convencional. Aquest sistema a permès recollir fons durant tot el 2012 per a aquestes organitzacions i així simular el preu que tindrà quan s'estableixi un preu públic pel servei, donant una afegit solidari.

A març de 2013 s'està en la fase final de la tramitació administrativa per a la creació d'un nou servei. Tot i tractar-se d'un servei amb recursos ja existents a nivell de vehicle i plantilla s'ha fet tota la tramitació, percentuant la transversalitat del model en termes econòmics.

4. Les xifres

Dades bàsiques del municipi:

Extensió territori	Xarxa de carrers	Habitants	Urbanitzacions	Densitat població
15,79 km²	> 100 km.	3.200 (aprox)	5 + disseminats	< 200 hab/ km²

Serveis realitzats al llarg de l'any 2012:

Persones transportades	Notificacions positives	Notificacions negatives	Detecció d'incidències	Quilometres totals	donacions
6.910	518	374	96	32.296	>3.000 €

5. Perquè es planteja com un model de policia de proximitat?

El bagatge de més d'un any de servei ens ha permès observar l'apropament que els usuaris han experimentat cap a la policia local. Factors com que el punt de recollida principal en el nucli urbà sigui a les mateixes dependències de la policia local i que els informadors i organitzadors del servei siguin el cap i l'administrativa de la policia local, ha fet que molts usuaris entrin amb una normalitat a les oficines de la policia local que fins aquell moment era impensable.

El servei està totalment integrat dins l'organització policial, i tot i que estiguin clarament delimitades les tasques pròpies de cada unitat de treball, la imatge corporativa passa per assimilar que la policia, com a col·lectiu, realitza un servei de transport de persones a les urbanitzacions del municipi.

El servei permet, a més de l'apropament a les dependències policials per part dels usuaris, una conversa amb l'agent que realitza el trajecte. Aquest trajecte en moltes

ocasions es realitza de forma individualitzada i és aquí on models d'escolta activa poden donar resultats enriquidors als desplaçaments.

No cal esperar informació policialment rellevant, la quotidianitat del servei, que amb molts usuaris és cíclic, i fins i tot diari, fa que les converses puguin ser bidireccionals, de forma que tant podem nosaltres donar informacions que ens calgui fer arribar a la població, com que ens comentin informacions poc contrastades o que han escoltat d'altres fonts i que ens fan arribar dins una situació de conversa distesa. Informacions que d'altre forma, podrien no arribar, ja que no tenen possiblement per l'usuari una rellevància com per adreçar-se o trucar a la policia, però en un context de conversa durant el trajecte si que es dona.

La posada en marxa del servei ha duplicat el nombre de quilòmetres que es realitzen pel municipi el que ha incrementat el nombre d'incidències detectades i al tractar-se d'un vehicle de caracterització híbrida, ha permès visualitzar situacions que ha activat el patrulla reactiu per situacions de seguretat del trànsit o de seguretat pública.

Un altre element bàsic en el model és la comunicació que es pugui donar entre el servei de transport i el servei de patrulla reactiva. Ens hem trobat situacions que ha calgut demanar informació a l'agent de transport referent a alguna persona que ens afecta per alguna actuació policial. Aquesta informació, hi ha cops descontextualitzada no té rellevància policial, però pot ser necessària per tancar alguna incidència.

6. Les sinèrgies creades amb altres serveis municipals

A més del canal de comunicació bidireccional que s'ha obert amb aquest servei, hi ha un apropament al ciutadà molt més gran que en models de patrullatge convencional, fins hi tot de proximitat. Es tracta de compartir l'espai, això permet ser molt més eficaç amb altres sentits com la vista o l'olfacte i pot alertar de situacions de risc, ja sigui derivats d'alcoholismes, de manca d'higiene, etc. Aquestes situacions si són detectades per l'agent de transport ho comunica i es passa a serveis socials municipals.

La sinèrgia que s'ha creat amb serveis socials ens permet treballar de forma coordinada com no s'havia pogut fer mai. Hi ha casos que des de serveis socials ens demanen transport per una persona per tal que controlem algun indicador de risc en uns itineraris que han pactat per necessitats de caire socioeconòmic o sociosanitari bàsicament.

Aquesta mateixa sinèrgia s'ha aconseguit també amb el centre de salut municipal. Hi havia algunes persones en situació de visita domiciliària per manca de transport ja que tenen molt limitada la mobilitat. Des del centre de salut ens han posat en contacte amb alguns usuaris que per part de la policia eren totalment desconeguts tot i ser personal de risc per la seva situació de fragilitat.

Amb els escolars també s'ha creat un vincle que fa que ens vegin molt més propers. Hi ha nens/es que cada dia els porta a l'escola la policia el que fa que el vincle de confiança pugui ser cada cop més sòlid a mesura que vagin creixent.

7. Conclusions de l'estudi de l'oferta de transport a Sant Cebrià de Vallalta

A resultes de la posada en marxa de la prova pilot es va sol·licitar a la Diputació de Barcelona un estudi sobre la viabilitat del servei tal i com s'estava implantant. Les conclusions de l'estudi es detallen en els dos paràgrafs següents. TRANSFER (2012) "Estudi de l'oferta de Transport de Sant Cebrià de Vallalta" Diputació de Barcelona

Es fa difícil proposar alguna modificació o millora al sistema de transport a la demanda de Sant Cebrià de Vallalta. Ens trobem en que és un sistema molt pensat i que optimitza els recursos de ser un servei paral·lel al servei de cotxe patrulla de la Policia Local. En aquest sentit es considera necessari respectar els criteris establerts a l'hora de dissenyar-lo.

Els sistemes de transport a la demanda acostumen a estar dissenyats ad hoc. El sistema de Sant Cebrià es considera especial per l'enginy amb el que esta dissenyat i s'anima a que s'exporti o s'expliqui en àmbits professionals relacionats amb la mobilitat i amb la Policia.

Bibliografia:

MUÑOZ, Francesc (2008) La urbanització dispersa: reptes nous per a les polítiques socials en el territori, QASC, número 3

BLASCO, Sara (2009) Policia de proximitat, manual de consulta, Diputació de Barcelona

Fórmules de gestió dels transports a les zones de baixa densitat, Generalitat de Catalunya, Dep. de territori i sostenibilitat, jornada tècnica "noves modalitats de transport més eficient energèticament i sostenible", 28 d'octubre de 2011

TRANSFER (2012) "Estudi de l'oferta de Transport de Sant Cebrià de Vallalta" Diputació de Barcelona

ADVANCED LOGISTIC GROUP (2011) "Estudi sobre l'avaluació de sistemes de Transport Públic a la Demanda i la seva possible implantació a l'àmbit AMTU" AMTU

La delinqüència Juvenil i el seu tractament en textos de divulgació científica

Noemi Milon
Sonia Casas Huguet
David Espinosa
Universitat de Barcelona
nemimilonbel@hotmail.com

Resum

L'objectiu general d'aquesta investigació és la descripció de tendències en el tractament de la delinqüència juvenil en una mostra de trenta cinc texts de divulgació científica en l'àmbit de la Sociologia. S'han aplicat cinc tècniques multimodals d'anàlisis estadístic d'articles extrets de la base de dades del "Sociological Abstracts". Als resultats de l'anàlisi clúster, podem observar que el gènere no és una variable rellevant en el tractament de la delinqüència juvenil. Cal també destacar que la menció a polítiques d'intervenció pública es dona amb major freqüència en els resums vinculats a la família i menys als relacionats amb la pobresa. Per una altra banda, es tendeix a parlar d'ètnia o immigració principalment relacionant-les amb la família o els estudis. Amb l'anàlisi factorial podem concloure que com més moderna és la publicació, més pàgines té, es fan més referències a altres estudis, i es vinculen menys als anàlisis que parlen de les relacions de bandes o de ciutat. L'escalament multidimensional mostra que quan es parla de gènere, ètnia o salut, es tendeix a excloure del discurs la pobresa. En aquesta tècnica els abstracts centrats en les relacions d'amistat, no fan referència als estudis ni a la família. A partir de l'anàlisi de correspondència podem detectar clares divergències entre editorials i autors pel que fa la seva perspectiva teòrica. Finalment, a l'anàlisi discriminat veiem com els articles avaluats per experts tenen més autors, més pàgines, i estan actualitzats més recentment.

Paraules clau

Delinqüència juvenil, tècniques multimodals, família, pobresa, polítiques de intervenció

1.- Objectius

L'objectiu d'aquest treball d'investigació és fer una primera aproximació i descripció de les tendències en el tractament de la delinqüència juvenil des de l'àmbit científic. A nivell global, aquestes tècniques ens resulten útils per diversos propòsits. En primer lloc, ens permeten solucionar problemes de classificació, tant de variables com de casos (anàlisi clúster). Ens permeten també detectar per eliminar, si fos necessari, informació redundant en la nostra base de dades, és a dir, depurar la mètrica d'*input* per obtenir uns millors resultats. Totes les tècniques tenen dos nivells d'interpretació: l'empíric, que ens ve donada per tot el que tenen en comú les variables o casos en la configuració dels resultats (*outputs*), i a nivell abstracte, l'explicació del perquè

apareixen aquests resultats i descripció de les tendències.

2.- Metodologia

S'han aplicat cinc tècniques multimodals d'anàlisi estadístic a una selecció de casos resultants d'una cerca bibliogràfica. Aquestes tècniques són: *anàlisis clúster*, *anàlisis factorial*, *escalament multidimensional*, *anàlisis de correspondència* i *anàlisis discriminant*. Per fer l'anàlisi bibliomètric es van seleccionar trenta cinc casos de la base de dades "*Sociological Abstracts*". Els *keywords* utilitzats per fer la cerca van ser: "*youth and delinquency*". Els criteris de cerca específics van ser: articles publicats des de l'any 2009 fins al 5 de març del 2012, en qualsevol llengua, i en els següents tipus de font: "*Scholarly Journals*", "*Tesis*" i "*Reports*".

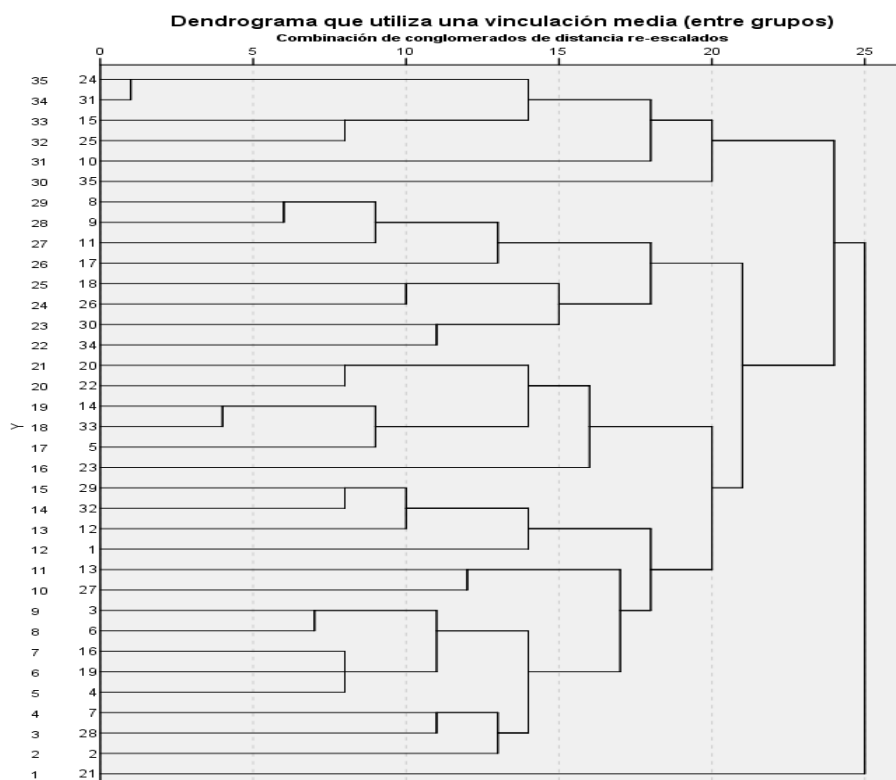
3.- Resultats

3.1.-Anàlisis Clúster

3.1.1.- Anàlisis clúster amb variables dummies per casos

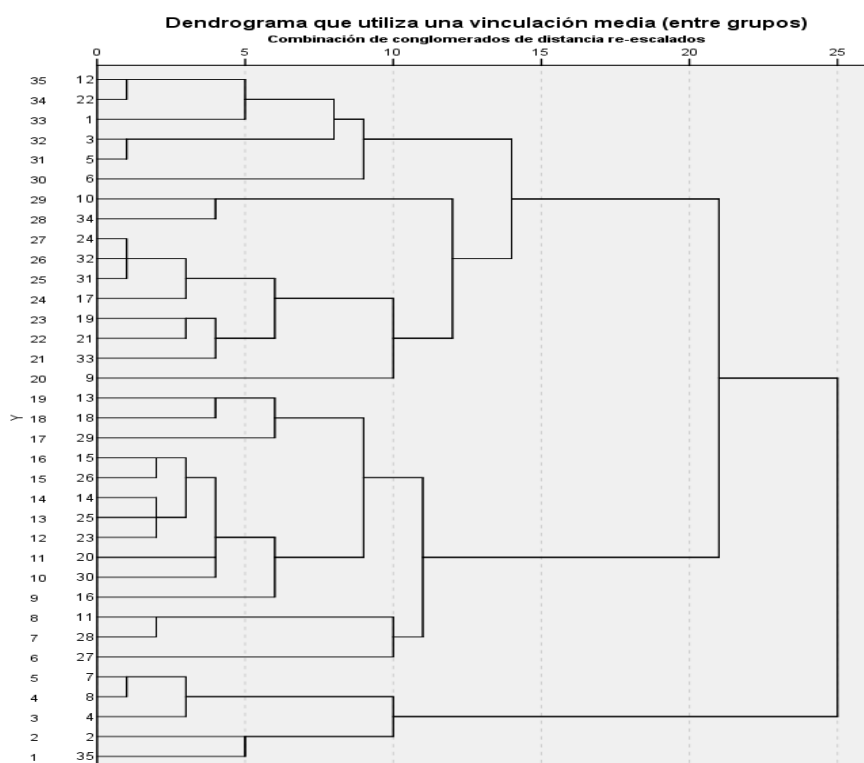
Els clústers estan configurats per grups de casos (*abstracts*). Les variables utilitzades han estat: "*gènere de l'autor*" (*home*), "*drogues*", "*estudis*", "*relacions família*", "*relacions bandes*", "*pobresa*", "*ètnia*", "*salut*", "*ciutat*", "*sexualitat*", "*polítiques*", "*s'especifica el mètode*" i "*presència de literatura*".

A partir de la fase 17, observem que no hi ha homogeneïtat (la correlació és inferior al 0,5). Hem considerat oportú dividir el dendrograma en cinc clústers principals. El primer clúster el formen els abstracts 24, 31,15,25,10, i 35. Els textos 24 i el 30 són pràcticament iguals ja que tenen una correlació de 1,0. Es tracta de casos que tenen com a tema principal d'anàlisi la delinqüència juvenil a l'àmbit urbà. El segon clúster el comprenen els casos 8, 9, 11, 17, 18, 26, 30 i 34. És un grup força heterogeni. El tercer clúster el formen els articles 20, 22, 14, 33, 5, 23. Els casos 14 i 33 ocupen la segona posició pel que fa la seva correlació (0,835). El quart clúster el configuren els casos 29, 32, 12, i 1. Per últim, el cinquè clúster inclou els següents abstracts: 13, 27, 3, 6, 16, 19, 4, 7, 28 i 2. Finalment, cal destacar que el cas 21 té una correlació molt baixa amb la resta casos. Parla sobre els trastorns d'adaptació dels joves amb malalties mentals.



3.1.2.- Clúster amb variables nominals per casos

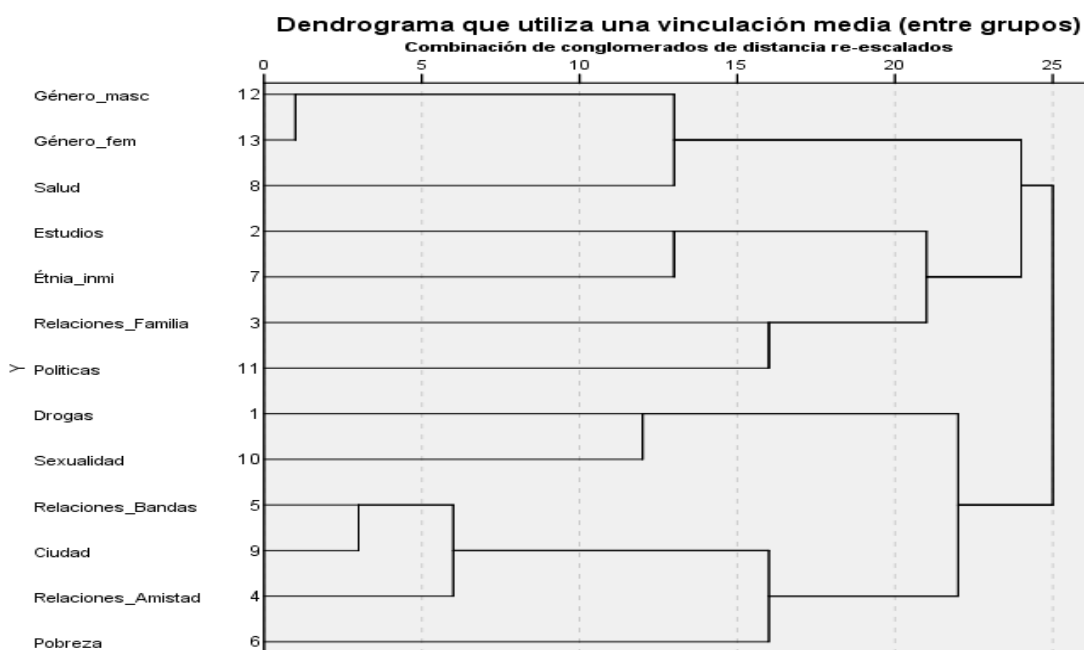
Per la realització del clúster per variables nominals per casos s'han fet servir les següents variables: “*editorial*”, “*país de publicació*”, “*tipus de font*”, “*idioma de la publicació*”, “*tipus de document*”, “*base de dades*”, “*perspectiva teòrica*”, i “*dades font*”. És un dendrograma molt homogeni, ja que la correlació és superior a 0,5 fins a la



etapa 33 inclosa. Hem decidit dividir-lo en quatre clústers. El primer clúster el configuren els casos 12, 22, 1, 3, 5 i 6. Els casos 12 i 22, tenen una correlació de 1, així com els casos 3 i 5. Això significa que ambdós articles ens estan donant la mateixa informació en el contingut de les seves variables. Al segon clúster hi ha els següents abstracts: 10, 34, 24, 32, 31, 19, 21, 33 i 9. Els casos 24, 32 i 21, tenen una correlació alta. En el tercer clúster s'agrupen els casos 13, 18, 29, 15, 26, 14, 25, 23, 20, 30, 17, 11, 28 i 27. És el clúster més nombrós però també el més heterogeni. Finalment el quart clúster el configuren els casos 7, 8, 4, 2 i 35. En aquest conglomerat podem trobar dos casos (7 i 8) amb una correlació perfecta.

3.1.3.- Clúster amb variables dicotòmiques per variables

Per realitzar l'últim clúster hem introduït variables que ens indiquen la presència o l'absència de les temàtiques: “*gènere femení*”, “*gènere masculí*”, “*ciutat*”, “*relacions bandes*”, “*relacions d'amistat*”, “*salut*”, “*drogues*”, “*sexualitat*”, “*estudis*”, “*ètnia*”, “*relacions família*” i “*polítiques d'intervenció*”. Hem vist que a partir de la tercera fase, totes les variables són heterogènies (correlació inferior a 0,5).



Es defineixen tres grans conglomerats de variables. El primer el configuren les variables “*gènere masculí*”, “*gènere femení*” i “*salut*”. Veiem com el tema del gènere es tractat de manera igualitària: les variables es parla de dones i es parla d'homes estan fortament correlacionades (0,6). Aquest clúster es tractarien d'estudis estrictament descriptius enfocats a obtenir els indicadors diferencials que podrien identificar de forma innata la influència de la delinqüència juvenil per la seva condició biològica. El segon clúster està format per les variables “*estudis*”, “*ètnia*”, “*relacions família*” i

“polítiques d'intervenció”. L'aparició de la menció a les polítiques d'intervenció en aquest conglomerat resulta molt rellevant, ja que s'associa amb els nivells d'estudis i relacions més micro (familiars), així com amb la possible estigmatització biològica associada a la ètnia. Veiem com tals polítiques i els seus estudis d'impacte, no s'associen (de fet queden clarament dissociades) a la problemàtica estrictament social que haurien d'enfrontar, per exemple les drogues i la pobresa, que no s'associen al mateix clúster. Aquest segon conjunt d'estudis estarien dirigits a les relacions més interpersonals: grups familiars. Són xarxes socials més reduïdes i estables, pel que serien més difícils de modificar. El tercer clúster està compost per les variables *“drogues”, “sexualitat”, “relacions de banda”, “ciutat”, “relacions d'amistat” i “pobresa”*. És el conglomerat més heterogeni, encara que hi ha dues variables apareixen força correlacionades (0,5), indicant-nos que els textos que parlen de ciutat també tendeixen a tractar la pertinença a les bandes juvenils. Aquest tercer grup amb variables de nivell macro, tractaria les dinàmiques socials més amples i amb una major possibilitat d'intervenció social. Seria lògic que les polítiques socials s'associessin amb l'últim grup de variables, no obstant, ho fan amb el segon, apuntant a una psicoteràpia individualitzada en el si familiar o escolar, és a dir, en grups tancats.

3.2.- Anàlisi Factorial

S'han introduït totes les variables numèriques i dicotòmiques de la nostre matriu bibliomètrica, amb l'objectiu d'obtenir una estructura simple. Hem utilitzat un mètode de rotació *quartimax*, i s'han exclòs del anàlisi totes aquelles variables amb una saturació inferior a 0,3. Dels 26 possibles factors obtinguts del gràfic de sedimentació decidim fer servir els quatre primers per la seva capacitat explicativa en comparació a la resta de factors.

Cada factor es caracteritza per tenir una alta correlació interna i una baixa associació amb la resta de variables que configuren els altres factors. Els factors, que ens apareixen sobre els eixos de les dimensions, poden ser bipolars (si existeixen variables correlacionades positivament i negativament entre elles) o bé unipolars.

El primer factor, el de major variància explicada (13,4%), és bipolar, i està format per les següents variables: *“any de publicació”* (0,839), *“referències a altres estudis”* (0,579), *“data d'actualització”* (0,35), *“concepte adult”* (0,343) i *“diferències entre gèneres”* (0,309). En el pol oposat, trobem les variables: *“es parla de ciutat”* (-0,606), *“es parla de bandes”* (-0,531), i *“nombre de pàgines”* (-0,373). El segon factor, amb una variància explicada d'un 12,3%, és unipolar i està format per les variables: *“es parla de sexualitat”* (0,894), *“mida de la mostra”* (0,617), *“concepte crim”* (0,508) i *“concepte risc”* (0,433). El tercer factor amb major capacitat explicativa és unipolar i està constituït únicament per dues variables: *“es parla de parella”* (0,978) i *“freqüència*

de aparició de la paraula drogues” (0,385). L'últim factor considerat és de caràcter bipolar i conté les variables: “nombre d'autors” (0,982), “es parla de salut” (0,526), “es parla d'estudis” (-0,42) i “gènere femení” (0,346).

D'aquests *outputs* es pot interpretar que com més moderna és la publicació (i la seva actualització), més tendència hi ha a referir-se a altres estudis, diferenciar entre sexes i considerar l'etapa d'adult dels delinqüents juvenils. Però, d'altre banda, es solen dedicar menys pàgines a l'estudi, i vincular els seus anàlisi amb menys freqüència a les bandes o a les ciutats.

Matriz de factores rotados^a

	Factor			
	1	2	3	4
Año publicación	,839			
se habla de ciudad	-,606			
Referencias de otros estudios	,579			
se habla de bandas	-,531		,514	
Número de páginas	-,373			
Fecha de actualización	,350			
Concepto Adulto	,343	,325		
Diferencias entre sexos	,309			
Concepto Comportamiento				
Explicita el método				
se habla de pobreza				
se habla de sexualidad		,984		
Tamaño muestra		,617		
Concepto Crimen		,509		
Concepto Riesgo		,433		
se habla de drogas				
se habla de relaciones de pareja			,978	
Concepto Frecuencia		,351	,385	
se habla de relaciones familiares				
se proponen políticas				
Número de autores				,982
se habla de salud				,526
se habla de estudios			-,360	-,402
Se centra en las mujeres				,346
Concepto Rol				
Se centra en los hombres				

Método de extracción: Mínimos cuadrados generalizados.
Método de rotación: Normalización Quartimax con Kaiser.

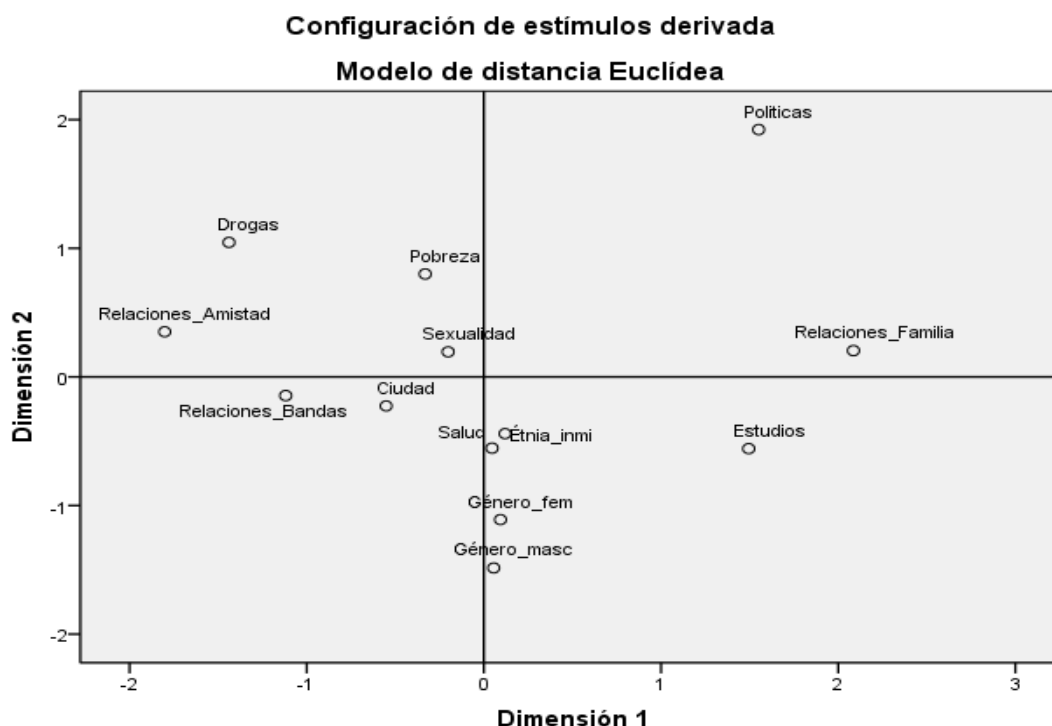
a. La rotación ha convergido en 4 iteraciones.

3.3.- Escalament Multidimensional

3.3.1.- Escalament Multidimensional I

Al introduir les variables dicotòmiques podem veure com es van configurant les dues dimensions sense poder incorporar a cap d'elles les “drogues” i les “polítiques”. Estan dèbilment correlacionades amb les dues dimensions. Tot i així, tenen una gran capacitat explicativa al ser dues de les variables més allunyades de la coordinada 0,0,

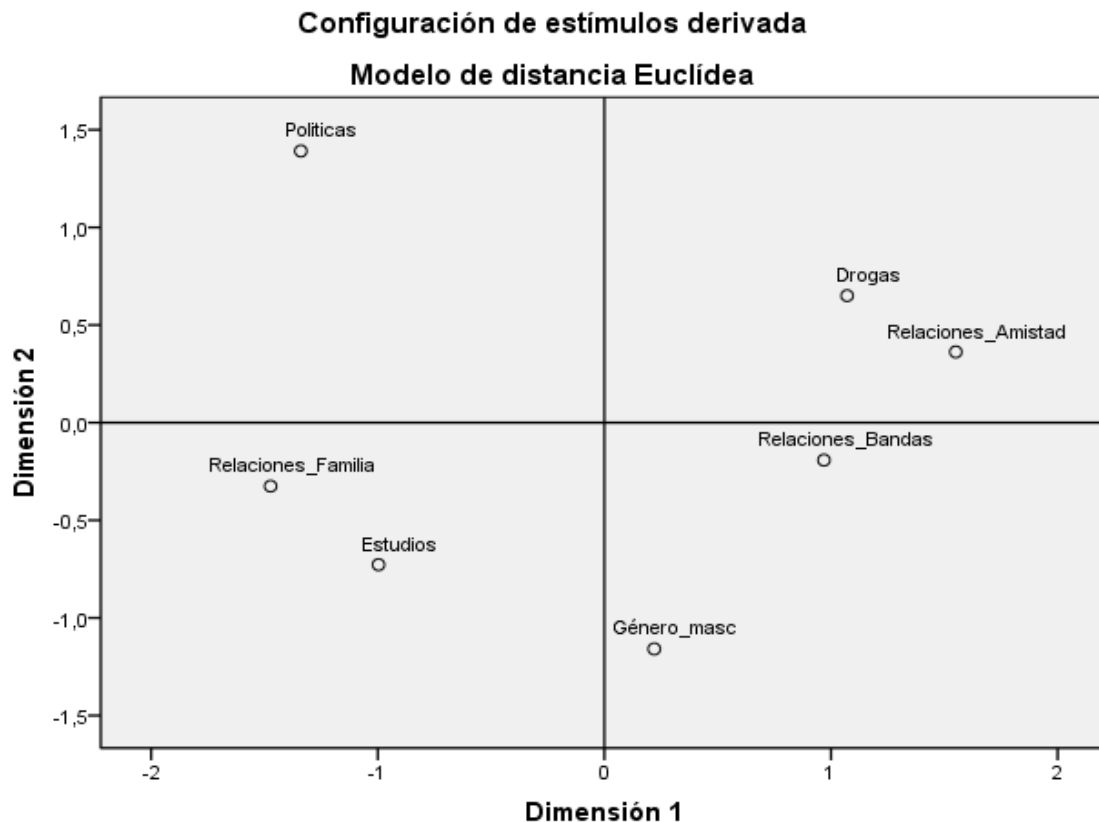
això vol dir que no hi ha cap associació forta amb les altres dues dimensions com es el cas de la variable “sexualitat”.



La primera dimensió, la vertical, la que té major capacitat explicativa, és bipolar. Les variables “salut”, “ètnia”, “gènere femení” i “gènere masculí” estan correlacionades negativament amb la variable “pobresa” per tant, quan es parla de “gènere” (ambdós) “ètnia” o “salut” no es tendeix a parlar de “pobresa”. El fet de que no es relacioni la pobresa amb variables tant determinants en la configuració dels ingressos com són el gènere, la ètnia o la salut és una mostra del buit existent en una de les àrees d'investigació per arribar a entendre la delinqüència entre els joves. Per últim, dins d'aquesta dimensió la “pobresa” i el “gènere masculí” serien les dues variables amb major capacitat explicativa ja que són les que es troben més allunyades de la coordenada (0,0). La segona dimensió, l'horitzontal, també bipolar, està formada per les variables “relacions familiars” i “estudis” que estarien negativament relacionades amb les variables “ciutats”, “relacions de bandes” i “relacions d'amistat”. Això vol dir que els abstracts que es centren en les relacions d'amistat i de bandes no fan referència als estudis ni tenen en consideració les relacions preexistents per explicar la delinqüència juvenil. La variància explicada d'aquest model es situa en 0,78447 (RSQ).

3.3.2.- Escalament Multidimensional II

Per obtenir un resultat més pròxim a un *circumflex* un dels processos de decisió que hem pres ha estat treure totes aquelles variables que tenien una menor capacitat explicativa del primer model. S'han mantingut les següents variables: “*mentió a polítiques*”, “*relacions familiars*”, “*estudis*”, “*gènere masculí*”, “*relacions amb bandes*”,



“*relacions d'amistat*” i “*drogues*”.

La capacitat explicativa del model augmenta lleugerament fins a situar-se en una RQS de 0,862. Aquest gràfic d'escalament multidimensional no és perfectament multipolar ja que no es configura una circumferència amb variables bipolars, però es pot convertir en una referència per futures investigacions així com per a definir altres variables i conceptes que podrien aportar major capacitat explicativa al model.

3.4.- Anàlisi de correspondències

Per aquest anàlisi hem fet servir les variables nominals “*perspectiva teòrica*” i “*editorial*”. L'objectiu d'aquesta tècnica es veure la relació que s'estableix entre l'enfoc que donen els autors sobre la temàtica de la delinqüència juvenil i l'editorial en la que aquests publiquen. Les categories de resposta de la variable “*perspectiva teòrica*” s'han agrupat en: “*funcionalisme*”, “*interaccionisme*”, “*etiquetatge*” i “*conflicte*”. Per l'altre banda les editorials són: “*Elsevier*”, “*Springer*”, “*Sage Publications*”, “*ProQuest*”,

“Wiley”, “U. de Montreal”, “APA”, “ASW”, “CIES”, “ISCTE”, “Florida State U.”, “U. Alexandru Ioan”, “Annie E. Casey Foundation”, “F.U. Of the Paraíba” y “Australian Academic Press”.

Si passem a interpretar els resultats de l'anàlisi podem veure que es tracta d'una mostra força interaccionisme (12 dels 35 casos), mentre que el funcionalisme i l'etiquetatge tenen el mateix número de casos (8). Finalment 7 casos es posicionen dins de la perspectiva teòrica del conflicte. Si passem a l'anàlisi de cada editorial podem veure que

Tabla de correspondencias

Editorial/nue	Perspectiva Teórica				
	Funcionalista	Interaccionistas	Etiquetaje	Conflicto	Margen activo
Elsevier	2	0	1	2	5
Springer	2	4	0	2	8
Sage Publications	4	2	1	0	7
ProQuest	0	1	2	0	3
Wiley	0	2	0	1	3
Universite de Montreal	0	0	1	0	1
American Psychological Association	0	1	0	0	1
Association of Social Workers	0	0	0	1	1
CIES-ISCTE	0	0	1	0	1
Florida State University	0	1	0	0	1
Universitat 'Alexandru Ioan	0	0	1	0	1
Annie E. Casey Foundation.	0	0	0	1	1
Federal University of the Paraíba	0	1	0	0	1
Australian Academic Press	0	0	1	0	1
Margen activo	8	12	8	7	35

la meitat d'articles de l'editorial “Springer” estan dins de la perspectiva teòrica integracionista. Una altre editorial que es posiciona clarament dins d'una perspectiva concreta és la “Sage Publications” (funcionalisme).

Respecte a l'anàlisi de la variància explicada de cada dimensió, podem veure que la primera explica el 48% de la inèrcia, la segona casi un 30% i en la tercera poc més d'un 20%. Com podem veure en el gràfic de dimensiones las variables estan allunyades de la meitat del eix, per tant podem dir que tenim una alta inèrcia.

Resumen

Dimensión	Valor propio	Inercia	Chi-cuadrado	Sig.	Proporción de inercia		Confianza para el Valor propio	
					Explicada	Acumulada	Desviación típica	Correlación
1	,795	,631			,493	,493	,088	,021
2	,611	,373			,292	,785	,099	
3	,525	,275			,215	1,000		
Total		1,280	44,799	,242 ^a	1,000	1,000		

a. 39 grados de libertad

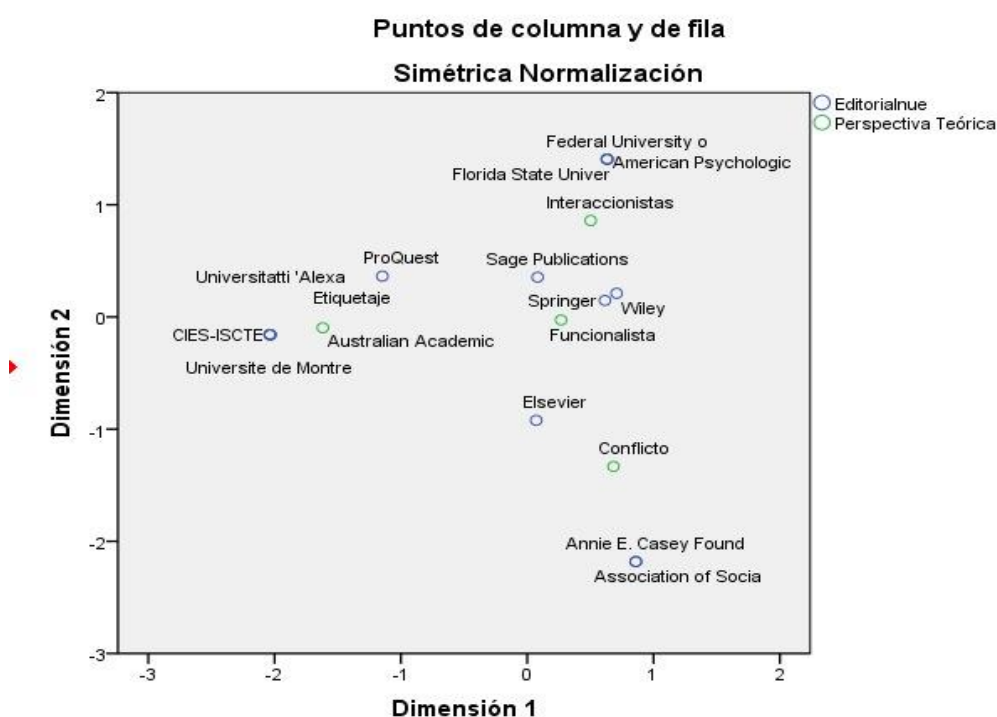
En una primera dimensió es situen les editorials “*Sage Publications*”, “*Springer*” i “*Wiley*” correlacionades amb el “*funcionalisme*”. A l'altre extrem de la dimensió es situen les editorials “*U. de Montreal*” i “*Australian Academic Press*”. Aquestes editorials es situen a prop de la teoria de “*l'etiquetatge*”. La segona dimensió la configura la perspectiva teòrica “*interaccionista*” i les editorials “*Federal University*”, “*American Psicologic*” i “*Florida State University*”, per una banda. En l'altre extrem podem trobar la perspectiva teòrica del “*conflicte*” amb dues editorials (“*Annie E.*” i “*Association of Social Workers*”).

L'oposició entre funcionalisme i etiquetatge pot ser deguda a que la primera té una visió holística del problema de la delinqüència juvenil mentre que a segona el tracta des d'una perspectiva més individualista. En la segona dimensió s'oposen l'interaccionisme i les teories del conflicte. Probablement degut a que la primera tracta la desviació com a conseqüència de la relació amb individus, mentre que la segona considera la desviació com un subproducte de la desigualtat social. El primer eix (horitzontal), s'oposa clarament l'etiquetatge a la resta d'enfocs. Aquest fet es pot explicar a partir de la psicologització i individualització del tractament de la delinqüència juvenil des d'aquesta teoria. Totes les altres perspectives s'oposen en la mesura que busquen una explicació comú del problema. Aquest fet descartaria l'etiquetatge com a proposta científica i només es podria considerar una primera aproximació observadora, no essent en sí mateixa un marc explicatiu. El segon eix (vertical), presenta una clara oposició entra la teoria del conflicte i l'interaccionisme. Previsiblement perquè la primera teoria és estàtica, ja que fa referència a un conflicte en un moment donat, i la segona planteja una continuïtat de múltiples influències al llarg d'un període de temps. Així seria lògic que el funcionalisme ens aparegués en el centre d'aquest continu ja que redueix el temps d'influència en un sol esglauó “causa-efecte” aproximant-se així al conflicte però, a la vegada, incloent el sistema en la seva relació adaptativa com possible causa. L' esquema és molt important com a organitzador de les diferents perspectives en un únic sistema on les variables fonamentals serien el temps en la segona dimensió (mínim pel conflicte i màxim per

l'interaccionisme) i el sistema en la primera (pràcticament absent en la psicologització del etiquetatge i present a la resta d'enfocs on amb diferents tempos apareix el seu nexse causal relativitzant la conducta individual). En aquest anàlisi s'aporta una sistematització acadèmica de les teories fins ara presentades com agregats inconnexos.

3.5.- Anàlisi discriminant

S'ha utilitzat una variable discriminant dicotòmica: “*articles avaluats per experts*”. El nostre objectiu és veure si existeixen diferències entre les variables independents introduïdes en l'anàlisi i el fet d'estar revisades per experts de la temàtica o no. Aquestes variables independents numèriques són: “*nombre d'autors*”, “*nombre de pàgines*”, “*any de publicació*”, “*any d'actualització*”, “*mida de la mostra*” i la freqüència en la que apareixen les paraules: “*risc*”, “*adult*”, “*crim*”, “*comportament*” i “*rol*”.



Les variables que ens apareixen com a significatives a la taula de proves d'igualtat són: el “*número d'autors*” (0,03), el “*número de pàgines*” (0,046), la “*data d'actualització*” (0,038) i la freqüència de l'aparició del concepte “*rol*” (0,017).

Pruebas de igualdad de las medias de los grupos

	Lambda de Wilks	F	gl1	gl2	Sig.
Número de autores	,758	10,515	1	33	,003
Número de páginas	,884	4,316	1	33	,046
Año publicación	,943	1,994	1	33	,167
Fecha de actualización	,876	4,685	1	33	,038
Concepto Frecuencia	,985	,508	1	33	,481
Tamaño muestra	,975	,852	1	33	,363
Concepto Riesgo	,980	,666	1	33	,420
Concepto Adulto	,981	,631	1	33	,433
Concepto Crimen	,917	3,000	1	33	,093
Concepto	,964	1,246	1	33	,272
Comportamiento					
Concepto Rol	,840	6,264	1	33	,017

Si passem a la comparació de les mitges dels grups, en el cas del nombre d'autors observem que la mitja d'autors dels articles no avaluats és de 1,33, mentre que la dels que sí que ho estan és de 3,5. Una possible explicació per aquest fet és que els textos que passen el filtre d'una avaluació d'experts estan formats per un major número d'investigadors, sovint amb equips multidisciplinaris. En segon lloc, el número mitjà de pàgines dels articles no avaluats és de 9,11 mentre que les dels avaluats es situa en 15 (5,88 fulles més). Respecte a la data d'actualització, els textos revisats són de mitjana més antics que els no revisats (la data d'actualització és més recent en els articles revisats). La mitja d'aparició de *concepte rol* als textos no avaluats és de 0,56, i als avaluats 0,08.

Estadísticos de grupo

Artículos evaluados expertos		Media	Desv. típ.	N válido (según lista)	
				No ponderados	Ponderados
no	Número de autores	1,33	,500	9	9,000
	Número de páginas	9,11	10,505	9	9,000
	Año publicación	2009,89	,601	9	9,000
	Fecha de actualización	2010,89	,333	9	9,000
	Concepto Frecuencia	,78	1,302	9	9,000
	Tamaño muestra	103,33	310,000	9	9,000
	Concepto Riesgo	,44	1,333	9	9,000
	Concepto Adulto	1,00	1,658	9	9,000
	Concepto Crimen	1,78	3,073	9	9,000
	Concepto Comportamiento	,11	,333	9	9,000
	Concepto Rol	,56	,882	9	9,000
si	Número de autores	3,50	1,965	26	26,000
	Número de páginas	15,00	5,967	26	26,000
	Año publicación	2010,27	,724	26	26,000
	Fecha de actualización	2011,23	,430	26	26,000
	Concepto Frecuencia	1,65	3,577	26	26,000
	Tamaño muestra	1231,35	3626,435	26	26,000
	Concepto Riesgo	1,00	1,876	26	26,000
	Concepto Adulto	1,58	1,943	26	26,000
	Concepto Crimen	,50	1,334	26	26,000
	Concepto Comportamiento	,42	,809	26	26,000
	Concepto Rol	,08	,272	26	26,000
Total	Número de autores	2,94	1,955	35	35,000
	Número de páginas	13,49	7,679	35	35,000
	Año publicación	2010,17	,707	35	35,000
	Fecha de actualización	2011,14	,430	35	35,000
	Concepto Frecuencia	1,43	3,156	35	35,000
	Tamaño muestra	941,29	3153,204	35	35,000
	Concepto Riesgo	,86	1,751	35	35,000
	Concepto Adulto	1,43	1,867	35	35,000
	Concepto Crimen	,83	1,963	35	35,000
	Concepto Comportamiento	,34	,725	35	35,000
	Concepto Rol	,20	,531	35	35,000

El fet de que no sigui significativa la “*mida de la mostra*” implica la utilització de criteris

no estrictament metodològics a l'hora de seleccionar els articles a ser revisats. S'aprecia la significació del concepte rol com l'únic contingut diferencial. Pel fet de tractar-se d'un concepte fonamental sociològic resulta difícil d'explicar que la seva inclusió provoqui l'exclusió en les revisions. Una possible explicació (a contrastar) per la qual el concepte rol sigui més freqüent en textos no avaluats per experts podria ser per la seva més recent publicació.

4.- Conclusions

A partir de l'anàlisi dels textos seleccionats, hem vist que en els articles publicats al llarg d'aquests últims anys (2009-2012) existeix un discurs científic predominantment interaccionista (34%). En l'anàlisi de correspondències veiem com es dona una certa correlació entre perspectives teòriques i editorial. Per altre banda, els texts avaluats per experts i que, per tant, tenen una major legitimització científica, són aquells vinculats a grups d'investigació de major grandària. També resulta revelador el fet de que la variable pobresa no tingui capacitat explicativa en els resultats de tres de les cinc tècniques multivariants: anàlisi factorial (no significativa), escalament multidimensional (variable no explicativa) i al clúster de variables dicotòmiques per variables (pertany al clúster amb menor cohesió interna). La pobresa és una variable que determina fortament el desenvolupament cognitiu, social i relacional dels individus, però, tot i així, els articles analitzats no relacionen aquest factor amb la delinqüència juvenil. Mitjançant aquest mostreig no esbiaixat de publicacions, si bé no constitueix un material exhaustiu, si que reproduceix l'amplitud d'opcions en l'actual sociologia científica, constituint un instrument decisiu per a la seva avaluació i la detecció tendències.

Tot i així, en futurs anàlisis bibliomètrics sobre la delinqüència juvenil, seria convenient un anàlisi longitudinal més extens, així com augmentar el nombre de bases de dades consultades. Per una banda, un major nombre de casos ens permetria veure si els resultats obtinguts en aquesta investigació són extrapolables a altres camps científics (per exemple en el mèdic o en el judicial). D'altre banda, l'estudi longitudinal ens permetria veure si la preeminència del discurs interaccionista ha estat constant al llarg del temps, o si bé va lligada a la construcció del poder polític, troballes científiques (emergència de noves escoles de pensament) o al propi context social en el que es desenvolupen els textos acadèmics.

5- Anexos

5.1.- Número de cas i referències bibliogràfiques dels abstracts seleccionats

1. Early onset of delinquency and the trajectory of alcohol-impaired driving among young males
Zhang, Lening; Wieczorek, William F; Welte, John W. Addictive Behaviors 36. 12 (Dec 2011): 1154-1159.

2. The Influence of School Demographic Factors and Perceived Student Discrimination on Delinquency Trajectory in Adolescence
Le, Thao N; Stockdale, Gary. *Journal of Adolescent Health* 49. 4 (Oct 2011): 407-413.
3. Romantic Partners' Contribution to the Continuity of Male and Female Delinquent and Violent Behavior
Herrera, Veronica M; Wiersma, Jacquelyn D; Cleveland, H Harrington. *Journal of Research on Adolescence* 21. 3 (Sep 2011): 608-618.
4. The Longitudinal Relationships between Rural Adolescents' Prosocial Behaviors and Young Adult Substance Use
Carlo, Gustavo; Crockett, Lisa J; Wilkinson, Jamie L; Beal, Sarah J. *Journal of Youth and Adolescence* 40. 9 (Sep 2011): 1192-1202.
5. Adolescent Sexual Activity and the Development of Delinquent Behavior: The Role of Relationship Context
Harden, K Paige; Mendle, Jane. *Journal of Youth and Adolescence* 40. 7 (Jul 2011): 825-838.
6. Development and preliminary validation of the Penny Beliefs Scale - Weapons (PBS-W)
Penny, Helen; Walker, Julian; Gudjonsson, Gisli H. *Personality and Individual Differences* 51. 2 (Jul 2011): 102-106.
7. Exploring gender and sexual minority status among street-involved youth
Frederick, Tyler J; Ross, Lori E; Bruno, Tara L; Erickson, Patricia G. *Vulnerable Children and Youth Studies* 6. 2 (Jun 2011): 166-183.
8. Long-term implications of welfare reform for the development of adolescents and young adults
Chase-Lansdale, PLindsay; Cherlin, Andrew J; Guttmanova, Katarina; Fomby, Paula; Ribar, David C; et al.. *Children and Youth Services Review* 33. 5 (May 2011): 678-688.
9. How Do Families Matter? Age and Gender Differences in Family Influences on Delinquency and Drug Use
Fagan, Abigail A; Van Horn, M Lee; Antaramian, Susan; Hawkins, J David. *Youth Violence and Juvenile Justice* 9. 2 (Apr 2011): 150-170.
10. The Impact of Multiple Marginality on Gang Membership and Delinquent Behavior for Hispanic, African American, and White Male Adolescents
Krohn, Marvin D; Schmidt, Nicole M; Lizotte, Alan J; Baldwin, Julie M. *Journal of Contemporary Criminal Justice* 27. 1 (Feb 2011): 18-42.
11. Male juvenile delinquent's effects on younger male sibling's delinquency and crime in the absence of positive adult male role models
Clark Pace, Patsy. 2011. ProQuest, Ann Arbor MI, 2011. AAI3408873.
12. The Delinquency Outcomes of Boys with ADHD with and Without Comorbidity
Sibley, Margaret H; Pelham, William E; Molina, Brooke SG; Gnagy, Elizabeth M; Waschbusch, Daniel A; et al.. *Journal of Abnormal Child Psychology* 39. 1 (Jan 2011): 21-32.
13. Growth in adolescent delinquency and alcohol use in relation to young adult crime, alcohol use disorders, and risky sex: a comparison of youth from low- versus middle-income backgrounds
Mason, WAlex; Hitch, Julia E; Kosterman, Rick; McCarty, Carolyn A; Herrenkohl, Todd I; et al.. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines* 51. 12 (Dec 2010): 1377-1385.
14. Direct and Moderating Effects of Social Affordances on School Involvement and Delinquency among Young Adolescents
Yu, Jeong Jin; Gamble, Wendy C. *Journal of Research on Adolescence* 20. 4 (Dec 2010): 811-824.
15. Offending, Substance Use, and Cohabitation in Young Adulthood
Lonardo, Robert A; Manning, Wendy D; Giordano, Peggy C; Longmore, Monica A.

- Sociological Forum 25. 4 (Dec 2010): 787-803.
16. Is a Risky Lifestyle Always "Risky"? The Interaction between Individual Propensity and Lifestyle Risk in Adolescent Offending: A Test in Two Urban Samples
Svensson, Robert; Pauwels, Lieven. *Crime & Delinquency* 56. 4 (Oct 2010): 608-626.
17. Deviant paths and trajectories of recovery in adolescence: Typology and levers of intervention
Brunelle, Natacha; Bertrand, Karine. *Criminologie* 43. 2 (Oct 2010): 373-399.
18. Life-Course Perspective on Stress, Delinquency, and Young Adult Crime
Hoffmann, John. *American Journal of Criminal Justice* 35. 3 (Sep 2010): 105-120.
19. Delinquency after Secondary School: Exploring the Consequences of Schooling, Working and Dropout
Weerman, Frank. *European Journal of Criminology* 7. 5 (Sep 2010): 339-355.
20. Sibling Relationship Quality and Adolescent Delinquency: A Latent Growth Curve Approach
Buist, Kirsten. *Journal of Family Psychology* 24. 4 (Aug 2010): 400-410.
21. Inconsistent Self-Report of Delinquency by Adolescents and Young Adults with ADHD
Sibley, Margaret H; Pelham, William E; Molina, Brooke SG; Waschbusch, Daniel A; Gnagy, Elizabeth M; et al.. *Journal of Abnormal Child Psychology* 38. 5 (Jul 2010): 645-656.
22. Risk factors for delinquency in adolescent and young adult females: A European review
Wong, Thessa ML; Slotboom, Anne-Marie; Bijleveld, Catrien CJH. *European Journal of Criminology* 7. 4 (Jul 2010): 266-284.
23. Children with Disabilities in Poor Households: Association with Juvenile and Adult Offending
Matta Oshima, Karen M; Huang, Jin; Jonson-Reid, Melissa; Drake, Brett. *Social Work Research* 34. 2 (Jun 2010): 102-113.
24. Street Gangs in Luanda: From Amusement to Delinquency
Carvalho, Paulo. *Sociologia - Problemas e Praticas* 63 (May 2010): 71-90.
25. Patterns Of Youth Participation In Cannabis Cultivation
Nguyen, Holly; Bouchard, Martin. *Journal of Drug Issues* 40. 2 (Apr 2010): 263-294.
26. Taking Charge of Delinquent Minors in Europe: Uniformity and Diversity?
Jovelin, Emmanuel. *Analele Stiintifice ale Universitatii "Alexandru Ioan Cuza" Iasi. Serie Noua. Sectiunea Sociologie si Asistenta Sociala* 3 (2010).
27. Structural disadvantage, heterosexual relationships and crime: Life course consequences of environmental uncertainty
Seffrin, Patrick. 2010. ProQuest, Ann Arbor MI, 2010. AAI3374266.
28. Gender, race, intersections of gender and race, and changes in criminal offending across time
Bell, Kerry. 2010. ProQuest, Ann Arbor MI, 2010. AAI3375443.
29. Mechanisms Linking Depression to Delinquency for Males and Females
Vaske, Jamie; Gehring, Krista. *Feminist Criminology* 5. 1 (2010): 8-28.
30. Reform the Nation's Juvenile Justice System. Issue Brief
Annie E. Casey Foundation. Annie E. Casey Foundation; 7pp. Dec 2009. (Dec 2009).
31. The Avenger: The Youth as Perpetrator -- and Victim -- of Violence in the Periphery of Salvador, Bahia
Santos, Jose Eduardo Ferreira; Bastos, Ana Cecilia de Sousa. *Revista Brasileira de Sociologia da Emocao* 8. 24 (Dec 2009): 623-646.
32. The Impact of Puberty on Aggression/Delinquency: Adolescence to Young Adulthood
Najman, Jake M; Hayatbakhsh, Mohammad R; McGee, Tara R; Bor, William; O'Callaghan, Michael J; et al.. *The Australian and New Zealand Journal of*

Criminology 42. 3 (Dec 2009): 369-386.

33. Family and Religious Characteristics' Influence on Delinquency Trajectories from Adolescence to Young Adulthood

Petts, Richard. American Sociological Review 74. 3 (Jun 2009): 465-483.

34. Gender-Specific Services for Girls on Probation. Variation by Race and Ethnicity
Wolf, Angela M; Graziano, Juliette; Hartney, Christopher. Crime and Delinquency

55. 2 (Apr 2009): 294-312.

35. Relationships between Discretionary Time Activities, Emotional Experiences,
Delinquency and Depressive Symptoms among Urban African American
Adolescents

Bohnert, Amy M; Richards, Maryse; Kohl, Krista; Randall, Edin. Journal of Youth
and Adolescence 38. 4 (Apr 2009): 587-601.

**Crisi social, la qüestió nacional i la violència urbana.
Terrassa, Catalunya, i el retorn de les lleis de la frontera**

Jérôme FERRET
Maître de conférences en sociologie
Université Toulouse 1 Capitole, IDETCOM
jerome.ferret@ut-capitole.fr

Resum :

Estem interessats en la transformació de la violència a Espanya, especialment a Catalunya. Lluny de buscar els cicles de violència es defineix, creiem en canvi que Espanya, Catalunya va arribar 40 anys en un nou paradigma de la violència entesa com el principal problema polític. L'estudi de cas de la violència urbana a Terrassa condensa moltes de les característiques d'aquesta nova violència i el retorn del que anomenem les lleis de la frontera amb referència a Javier Cercas.

Nous nous intéressons à la transformation de la violence en Espagne et plus particulièrement en Catalogne. Loin de rechercher des cycles de violence bien définis, nous pensons au contraire que l'Espagne, la Catalogne sont entrés, depuis 40 ans, dans un nouveau paradigme de la violence entendue comme le problème principal du politique. L'étude de cas de la violence urbaine à Terrassa condense nombre de caractéristiques de cette nouvelle violence et consacre le retour des lois de la frontière en référence à Javier Cercas.

Dans ce papier, nous allons nous concentrer sur le cas particulier de Terrassa, une ville anciennement industrielle, située à 50 kilomètres de Barcelone. Nous avons fait le choix de nous centrer sur cette ville (nous y avons enquêté 2 ans entre 2009 et 2011) parce que les émeutes du quartier de Ca'N Anglada à Terrassa, survenues en juillet 1999, et leur histoire, avant, pendant mais aussi après, illustre, parfaitement, selon nous, un nouveau paradigme de la violence politique tel que nous l'explorons, en Espagne contemporaine et, plus généralement, dans la modernité post-industrielle.

En effet, la violence condense, aujourd'hui, des violences qui ne se correspondent plus exactement, comme, jadis, à l'espace de la modernité politique telle qu'on se la représente traditionnellement en sociologie (Weber, Tilly, Elias). Elle se situe, après analyse, à la fois en amont de la politique et de l'Etat, dans un registre plus infra-politique mais aussi, en sur-plomb, dans un registre, cette fois, méta-politique (Wieviorka, 1998, 2005). Elle est aussi, par certains aspects, une violence identitaire, recomposée, tournée vers le passé mais, en même temps, qui peut être considérée comme le signe d'une crise de la modernité et de ses nouvelles fragilités et exclusions.

Terrassa, juillet 1999

Il est, d'abord, toujours très difficile de savoir ce qui s'est précisément produit, ce mois de juillet 1999, entre jeunes immigrés et jeunes espagnols ou, plus largement, entre une population locale, de jeunes immigrés et les forces de police. Quelque chose hante la mémoire collective, la structure, la travaille, voire la déforme. Ceux qui étaient là, ceux qui n'y étaient pas. Mais, *in fine*, il est presque impossible de savoir, tout simplement, ce qui s'est réellement passé: de la version « bagarre générale entre jeunes » à la version « émeute raciste », il y a une différence qu'on peine à justifier par des faits précis. En lisant la presse et les différents récits, il est difficile d'identifier l'élément spécifique ayant servi de déclencheur à ces incidents. Plusieurs causes semblent imbriquées: conjoncturelles (contexte régional, national) et structurelles, liées aux spécificités de ce quartier (contexte local).

On sait que dans la nuit du dimanche 11 juillet 1999 éclate une bagarre entre deux garçons (l'un d'eux est d'origine marocaine), autour de la place centrale de Ca N'Anglada où la plus grande fête du quartier était célébrée. Le phénomène s'envenimant, d'autres jeunes se joignent à la rixe (une trentaine). Cet acte de violence finit sur un bilan de deux blessés légers. La nuit suivante, le 12 juillet, un nouvel affrontement oppose environ cinquante jeunes : on compte trois blessés, au final. Par la suite, des jeunes non marocains extérieurs au quartier, cassent le buffet du bar de la place centrale, détruisent une boucherie halal, saccagent la façade d'un commerce. Des symboles nazis et des messages racistes sont peints sur le mur de la mosquée. Le mardi 13 juillet, un groupe de 300 habitants du quartier initie une manifestation et une marche vers la mosquée, sans qu'on puisse savoir si l'association des résidents de Ca N'Anglada en soit à l'origine. Ce furent, au total, environ 1300 personnes qui défilèrent dans les rues en causant des dégâts dans les bars, exigeant l'expulsion des immigrés, au cri de « *puto Moro* » et « *Moros, No !* » et un jeune marocain est même tabassé par des manifestants.

1. Une violence à la fois infra-politique et identitaire

Pour commencer, il semble que de multiples intérêts semblent s'être coagulés dans cet affrontement, pas seulement liés à des mobiles racistes et ethniques, malgré les faits. Ou, pour être plus précis, ces affrontements racistes sont aussi l'expression d'une série de transformations économiques et sociales lentes qu'il faut décrire patiemment pour comprendre, d'abord, comment cette violence a pu s'exprimer et, ensuite, comment elle navigue entre des violences à la fois infra-méta-politique et identitaire, sans que l'on puisse en donner une définition stabilisée.

Seulement une violence identitaire d'extrême droite ?

Une première interprétation s'impose, pour expliquer les événements survenus, durant plusieurs jours, au cœur du mois de juillet 1999, entre de jeunes habitants du quartier

historique de Ca n'Anglada et de jeunes marocains, les premiers ayant été rejoints par des jeunes issus de quartiers extérieurs à Terrassa. En effet, selon un entretien réalisé le 28 mai 2010 avec un policier municipal cette ville, des skinheads barcelonais auraient pu participer à ces manifestations. Dans notre entretien collectif du 1^{er} juin 2010, certains policiers nous ont expliqué qu'un groupe radical très organisé, composé de 30 jeunes portant des drapeaux espagnols, aurait joué un rôle important dans le déroulement de ces violences.

Cette hypothèse a rebondi, plus récemment, lorsque la presse catalane s'est faite l'écho, au mois de juin 2011, du passé d'un conseiller municipal, issu du parti d'extrême droite catalaniste (*Plataforma Per Catalunya*) et résidant à l'Hospitalet de Llobregat, la seconde ville de Catalogne en nombre d'habitants et symbole de la politique d'intégration (son ancien maire a été ministre de la ville dans le gouvernement de José Luis Zapatero²³).

Ce chef de PxC, à l'Hospitalet de Llobregat, Daniel Ordonez, avait 18 ans en octobre 1999, quand la police espagnole l'a informé de son arrestation en même temps que huit autres *skinheads*. Il n'a jamais été condamné. Des médias nationaux, dont le journal d'ultra droite nationale ABC, se sont fait l'écho (quelques mois après les premiers incidents xénophobes dans le quartier de Ca n'Anglada en 1999) d'une opération de la police espagnole, assurant qu'elle avait démantelé un gang de *skinheads*.

Or, la trajectoire de Daniel Ordonez est intéressante, car ce dernier est un militant d'extrême droite, recruté par un parti ultra-nationaliste catalan. Les personnes arrêtées, en 1999, tenues pour responsable des agressions commises contre de jeunes immigrés, n'étaient donc pas des radicaux classiques: ceux-ci auraient été encadrés par un parti d'ultradroite. Ces jeunes violents seraient membres de l'Alliance des jeunes pour l'unité nationale (AUN), un parti dirigé alors par Ricardo Sanz de Ynestrillas. Daniel Ordonez, âgé à l'époque de 19 ans, occupait le 56ème rang sur la liste des Ynestrillas AUN conduite aux élections européennes de juin 1999.

Le temps long

Avec le temps, ce quartier s'est, progressivement, converti en un espace à la qualité constructive dégradée et déficitaire, en termes d'équipements collectifs²⁴. Cette

²³ La Vanguardia 10-06-2011

²⁴ Ces événements doivent être replacés dans l'histoire de cette ville ouvrière et de ce quartier de Ca n'Anglada, en particulier. Dans les années 1960, des immigrants venus de l'Andalousie pauvre, du Sud de l'Espagne, viennent s'installer et construire leurs propres habitations, investissant cet espace pour en faire le leur. Dans les années 1980, cette primo immigration intérieure va être confrontée à l'arrivée de nouvelles populations originaires d'Afrique du Nord, principalement de régions pauvres et rurale du Maroc. Ainsi, le nombre de marocains résidant, aujourd'hui, à Terrassa, s'élève à environ 13000 personnes environ (soit près de 43% de la

détérioration de l'espace physique de vie privée et des lieux publics, est entrée en dissonance avec les aspirations à la mobilité sociale des familles issues de l'immigration andalouse, installées là depuis le début des années 1960. Les jeunes générations suivantes ont choisi de quitter leur quartier quand ils le pouvaient et seuls sont restés ou revenus, phénomène important, ceux qui ne pouvaient faire autrement, faute de formation professionnelle et de revenus suffisants.

Ainsi, la valeur économique des appartements et le prix des locations ont atteint un niveau situé au-dessous de ceux des autres quartiers de la ville. L'offre importante de logements à des prix très accessibles a favorisé la concentration d'autres immigrants marocains. En général, ces nouveaux arrivants louent des habitations et, dans ces conditions, les regroupements familiaux rendus difficiles, au début, se sont normalisés avec l'accès à la propriété des immigrés. Un réseau de commerces ethniques s'est mis en place avec des bars, des boucheries halal, notamment, auquel il faut ajouter la construction d'une mosquée en 1994.

La perte de contrôle du quartier par les « anciens » issus de l'immigration andalouse : la défense d'une identité douloureuse

La tendance des immigrés de même origine à se concentrer dans le même espace urbain, d'inscrire leurs enfants dans les mêmes institutions, est dans la normale des choses. Un groupe ethnique se caractérise par son esprit de solidarité, qui évite l'isolement et permet de créer, dans ce monde d'étrangers, quelques espaces plus familiers. Ce petit monde moins hostile est rendu possible par l'interconnaissance.

Mais, à l'inverse, la concentration accentue la visibilité de l'immigrant. La croissance numérique, l'apparition d'espaces symboliques associés à celle-ci, comme la mosquée, la concentration dans des écoles, les boucheries ethniques, la présence de ces jeunes sur les places publiques ou dans les discothèques du quartier accélèrent la perte de l'invisibilité des immigrants et produisent une certaine inquiétude pour le groupe récepteur. Quand la proximité et le contact se multiplient, les scènes potentielles de conflit se multiplient aussi.

Toutefois, ces conflits, contrairement à la violence, se régulent. Mais, faute de médiations, ils peuvent être aussi magnifiés à travers des rumeurs, animés par des individus singuliers qui construisent les stéréotypes négatifs servant à stigmatiser et criminaliser l'ensemble des acteurs de ces minorités. Ces troubles, d'abord isolés, se

population étrangère locale). Cette immigration marocaine était initialement une immigration composée d'hommes seuls, dont l'âge oscillait entre 25 et 40 ans. Mais, avec le temps, une partie du groupe le plus ancien, à savoir les espagnols d'origine andalouse arrivés dans les années 1960 dans ce quartier, a réussi à accéder à la propriété dans d'autres quartiers de la ville. Ces départs des classes les plus aisées ont ouvert, ainsi, la possibilité aux familles marocaines, de procéder au regroupement familial et ont enclenché, mécaniquement, un mouvement de concentration scolaire des enfants de ces premiers immigrés.

généralisent ensuite. De fait, l'inquiétude initiale que l'« étranger » provoque peut déboucher sur une attitude xénophobe, de mépris et de rejet d'une catégorie déterminée d'étrangers.

A Ca n'Anglada, une partie des associations traditionnelles de voisinage, qui ont participé à la vie politique de cette banlieue ouvrière, a notamment fini par regrouper les immigrants sous la bannière dépréciative de "maures", utilisée comme insulte dans les manifestations contre les marocains. Des quartiers dégradés, avec un taux de chômage élevé, un manque d'équipements collectifs et de locations bon marché, l'augmentation de la population immigrante, une mobilité sociale descendante de la population, des crispations sociales, des conflits entre population historique andalouse (en l'occurrence) et immigrants : tous ces facteurs contribuent à construire un espace de lutte, alimentée par une petite délinquance "ethnique".

Dans ce contexte, l'immigrant est repoussé car identifié comme porteur de dégradation d'un espace urbain alors qu'il est, lui-même, utilisateur de cet espace (pourtant déjà dégradé, au préalable). Dès lors, les lieux sociaux d'échanges et de co-interactions (comme le voisinage, l'école, les services sanitaires ou le travail) deviennent des espaces de conflit potentiel.

« Les styles de vie et de convivialité de cette immigration du sud de l'Espagne favorisent la présence et les réunions dans la rue. Quarante ans plus tard, à la fin des années 1990, ces populations ouvrières retraitées ont vu leurs enfants quitter le quartier après avoir amélioré leur statut. De ce fait, l'arrivée de populations immigrées du Maroc depuis les années 1985-1986 a provoqué des tensions dans les lieux publics, une sorte de compétition pour le même espace social, ces espaces publics étant autant de lieux de collision pour un même espace vital. »

Jordi A., Participaciò, Ajuntament de Terrassa, 29 septembre 2009.

Cette concurrence, entre gens du quartier et immigrés, peut être vécue avec une certaine tranquillité, dans certaines situations sociales. Mais, dans des conditions sociales et spatiales détériorées, marquées par le manque de ressources comme le travail, ces interactions peuvent se radicaliser.

De façon quelque peu ironique, la Place Rouge, qui est la place unique du quartier, s'est convertie en espace symbolique du conflit; la plupart des crispations et malentendus s'y sont localisés ouvrant la voie à une dispute sur des biens peu abondants, l'usage de la place, du téléphone, des balançoires et sur quelques accrochages liés à la vente de drogue, au harcèlement présumé de jeunes espagnoles par des jeunes marocains.

Comme nous l'avons vu dans le cas de la violence de rue au Pays Basque, la prolétarianisation et la dégradation des conditions d'existence d'une partie des jeunes

habitant ces quartiers ouvriers ne débouchent pas sur la création d'un mouvement ouvrier, comme ce fût le cas, jadis, dans la société industrielle. Les tensions, puis les violences de Terrassa, ont plutôt correspondu à une conduite collective essentiellement réactive, un contre-mouvement social qui ne se structura qu'autour de valeurs nostalgiques.

Historiquement, Ca n'Anglada est l'exemple typique de "*quartier rouge*" qui s'est forgé dans les années du "tardio-franquismo", c'est à dire à la fin des années 1960 et au début des années 1970. Ce quartier n'est plus réellement ce qu'il fût même si, après ce passé de luttes, des cadres sociaux de la mémoire ouvrière sont toujours actifs chez les anciens acteurs, notamment le président de l'association des habitants de Ca N'Anglada.

Pourtant, on dira que cette mémoire (la lutte antifranquiste doublée de la mémoire ouvrière) s'est peu à peu évanouie et son entretien, par les anciens andalous à la retraite, répond plus à l'inertie qu'à la préservation de valeurs de solidarité.

Cette mémoire défensive continue, pourtant, pour certains, à être associée à une identité de gauche, comme si un *processus d'inversion* avait converti ces élites progressistes de quartier en des gardiens conservateurs d'une mémoire incapacitante.

"Ca N'Anglada, c'est, depuis le début, un petit village dans la ville de Terrassa. Un ensemble de petits appartements très réduits, ce qui a rendu dès le départ impossibles les aménagements ultérieurs. Ce qui a aussi entraîné la baisse de la qualité de vie. Et ce, alors que les andalous qui sont arrivés dans les années 1960 ont épargné pour devenir propriétaires, ont fourni beaucoup d'efforts ... Ici, on a vendu au fil des ans de la parcelle à des prix très bas sans prévoir des aménagements nécessaires, des équipements collectifs, des collèges, des espaces de jeux ... Et puis sont arrivés dans le quartier des classes sociales au pouvoir social plus bas à partir des années 1985. Et puis, dans les années 1990-2000, passer d'une proportion de 10% de population étrangère dans le quartier à près de 40%, c'est un choc de cultures, de valeurs, ..."

Felipe, président de l'associació de veïns de Ca N'Anglada, 14 octobre 2009, Terrassa.

A tel point, qu'au regard de cette histoire locale, le tissu associatif peut, aujourd'hui, apparaître comme très faible, si faible, qu'aucune entité du propre quartier, n'a été capable de prévoir la violence avant qu'elle n'éclatât. La position de l'Association de Voisins de Ca n'Anglada n'est pas très différente. Elle est restée relativement silencieuse, durant le conflit de 1999. Il semblerait, néanmoins, qu'elle ait contribué à disculper l'attitude intolérante d'une bonne partie des voisins. Ils n'ont pas, non plus, été présents dans la manifestation contre les attaques xénophobes provoquées par une centaine d'individus, devant le Conseil municipal de Terrassa, au lendemain des événements.

Dans les discours de ces dirigeants d'associations de voisins, se combinent une exigence d'exclusion de l'autre: "*des maures (dans le cas qui nous occupe) étrangers au quartier ou au pays*", et la conviction qu'"*il faut remettre ces gens à leur place*", qui implique, d'autre part, une exigence de hiérarchisation sociale.

Les droits de "*ces gens*" doivent être revus à la baisse, ce qui signifie, informellement, que leur statut social symbolique serait inférieur à celui des fondateurs et gardiens du temple (les migrants andalous des années 1960).

Pour illustrer cette hypothèse, l'entretien collectif que nous avons mené avec les trois dirigeantes de *l'Associació per la Millora de Ca N'Anglada*, concurrente de celle des « veïns » (voisins en catalan) (le 14 octobre 2009, 2 heures), nous a beaucoup informé, notamment lorsque l'une d'elles nous raconta qu'elle s'est entendue dire, par des jeunes marocains, qu'elle n'était plus la bienvenue dans le quartier, car le temps de la *reconquista* (reconquête en espagnol en référence à la reconquête de l'Espagne par les castillans au 15^{ème} siècle) était venu.

Tout en doutant de la capacité de ces jeunes à élaborer un tel projet politique, nous interprétons ces peurs comme la trace d'une lutte pour la domination dans le quartier, cette insistance sur la *hiérarchisation du statut social symbolique* pouvant être associée à sentiment d'échec et au ressentiment d'un groupe qui éprouve un sentiment de déclassement, un échec, pas forcément de soi, mais des enfants de ce quartier.

Jeunes espagnols du monde ouvrier, racisme et question catalane

Cette violence colérique, alimentée par la haine de minorités visibles ou des groupes vulnérables renvoie, plus largement, à la question de l'identité et des frontières qu'elle trace, en silence. Ce rejet et la colère qu'il engendre, ne peuvent pas se comprendre sans dévoiler et analyser une frontière identitaire cachée qui constitue, selon nous, un des ressorts de cette violence raciste.

Sur un plan historique, les travaux importants de l'historien Santamaría (2008), montre bien qu'il s'est progressivement creusé, en Catalogne, un fossé social et identitaire entre, d'un côté, les jeunes travailleurs castillophones installés, traditionnellement, dans les quartiers de la périphérie barcelonaise et, de l'autre, la jeunesse des classes moyennes, ou bourgeoises, issue des centres urbains catalanophones.

Santamaría montre ainsi, qu'en Catalogne, durant les dernières années du franquisme et le début de la transition, à la fin des années 1960 et au début des années 1970, l'opposition à la dictature, portée par des organisations de gauche, a été le point de rencontre entre les acteurs les plus engagés de la jeunesse des deux classes, les castillophones et les catalophones.

Durant ces années, le facteur identitaire, bien que pertinent, n'a pas joué un rôle central. Le vecteur de positionnement idéologique franquisme/démocratie, droite/gauche, a tracé, longtemps, des lignes de démarcation communes unissant les jeunes des années 1960 et 1970. De telle sorte que, l'affirmation d'une spécificité de la culture et de la langue catalanes, a été reprise par de larges segments du monde des jeunes travailleurs castillophones, ce qui fût d'ailleurs, l'un des points clés de la lutte démocratique, en Catalogne.

Les historiens Carlos Comin et García-Nieto (1974) cités par Santamaría (2008), ont observé, de leur côté, grâce à une enquête sociologique menée à Cornellà, au nord de la zone métropolitaine de Barcelone, une tendance qui, au fil des ans, est devenue hégémonique et s'est située au cœur du phénomène raciste que nous étudions aujourd'hui, en Catalogne et sur notre terrain de Terrassa, en particulier.

On trouve, dans ces travaux historiques, une idée essentielle: la culture et l'identité catalanes reposent une langue et l'appartenance à une base sociale, somme toute assez réduite. Cette base sociale qui défend cette singularité est dominée par des élites politiques d'abord de la droite modérée puis, plus récemment, de la gauche indépendantiste (*ERC*), toutes issues de la haute-bourgeoisie de la société catalane. Elle est aussi dominée par des secteurs de la bourgeoisie catalane, moins dotée en capital culturel (dont une partie alimente l'électorat du *PSC*, le Parti Socialiste Catalan), mais qui, dans les années de développement économique des années 1960-1970, a connu une ascension sociale en occupant les postes de direction dans les entreprises privées ou dans la fonction publique du gouvernement catalan autonome, laissant ainsi le travail moins qualifié aux castillophones que l'on retrouve, pour partie, aujourd'hui, dans les partis les plus xénophobes comme *PxC*, depuis le début des années 2000.

Les nouveaux arrivants dans les banlieues ouvrières de Barcelone ont déjà subi, dans les années 1960, une exclusion causée par le discours catalan dominant et le fait d'être relégués à des positions sociales défavorisées alors que la bourgeoisie catalane vivait, elle, une progression constante dans la structure sociale catalane.

Confrontés à cette situation, le jeune immigrant castillophone des années 1960 ne manifestera aucun rejet de la langue et de la culture catalanes. Il décida, bien au contraire, de prendre racine, dans le nouveau pays et de mettre, sous le boisseau, les problèmes liés notamment à la question du bilinguisme.

La crise économique brutale de la fin des années 1970 mais, plus récemment, les dégradations sévères du système économique catalan ont fait renaître cette fracture que le nationalisme catalan, au pouvoir, avait réussi à combler, momentanément. Cependant, au fil du temps, et, plus dramatiquement, aujourd'hui, l'exigence d'intégration ou de catalanisation devient moins supportable à mesure que les écarts

se creusent entre jeunes castillophones exclus et jeunes catalans plutôt protégés. Avec l'arrivée d'un nouvel acteur en la personne du « jeune immigré », le ressentiment va se structurer, non pas entre jeunes espagnols et catalans, mais entre jeunes espagnols et jeunes immigrés, dans un affrontement entre « vulnérables », en quelque sorte.

Aujourd'hui, la lente déstructuration du marché de l'emploi, fait que les enfants de cette génération connaissent, non seulement, l'ampleur du chômage (le plus élevé, en Europe occidentale) mais également la pression de l'identité. La crise relègue ces jeunes au statut de citoyens de seconde classe, alors qu'ils ont renoncé à leurs origines, et ont joué le jeu nationaliste, en acceptant de parler catalan, par exemple.

C'est dans cette dissonance que nous situons le malaise éprouvé par une partie d'entre eux qui peuvent être sensibles au discours de cette nouvelle extrême droite catalane: *“nous avons joué le jeu et eux, les nouveaux arrivants, ne respectent pas les règles de l'acculturation que nous avons subies”*.

Pour montrer cette résurgence de l'esprit espagnol, dans la jeunesse ouvrière catalane, on peut, d'ailleurs, citer l'exemple suivant: en 2009, pour marquer la victoire de l'équipe nationale de football à l'Euro, des milliers de jeunes de banlieues, dans toute la Catalogne, sont descendus dans les rues en brandissant des drapeaux espagnols marqués du taureau Osborne et en criant “Vive l'Espagne!”. Cela a constitué un phénomène, sans précédent, montrant combien les politiques d'assimilation du gouvernement catalan sont à l'origine d'effets opposés, et à l'origine de l'expansion du nationalisme espagnol, parmi les secteurs les plus actifs de la jeunesse ouvrière (Santamaría, 2008). Ainsi, l'impact de l'immigration, provenant de l'extérieur, peut exacerber ces tensions dans les deux polarités: une structurelle, le catalan, et l'autre renaissante, l'espagnol.

En de telles circonstances économiques, la possession de traits caractéristiques primordiaux (associés au groupe ethnique dominant, les catalans) offre, à ceux qui ont toujours recherché et recherchent toujours une mobilité ascendante, à ceux qui luttent contre la mobilité descendante, des avantages symboliques (en termes de statut social) et des avantages matériels (en termes de positions privilégiées sur le marché du travail). Et, aujourd'hui, les enfants des anciens immigrés de l'intérieur n'ont plus accès à ce capital identitaire et aux ressources matérielles et symboliques qui le constituent.

Une violence institutionnelle cachée: le rôle indirect de la police

Les violences urbaines de Terrassa ont également mis à jour un malaise, au sein même des forces de police locale. Contrairement à d'autres situations émeutières directement provoquées par une intervention policière, comme cela est le cas au Pays

Basque, elles n'ont pas joué un rôle direct en 1999 et elles n'ont pas été les cibles directes de la violence. Elles sont restées cantonnées à un leur rôle d'agent de maintien de l'ordre et de pacification des espaces locaux, après une éruption de violence. Cependant, on peut émettre l'hypothèse selon laquelle, la police locale a été un co-producteur indirect de cette violence, dans des conditions spécifiques. Car, la police peut, sans le savoir, en niant une réalité potentiellement violente, en ne servant pas de médiateur dans le possible conflit, peut se couper de la société et se trouver dépassée, quand des failles apparaissent.

Les tensions accumulées dans Ca 'N Anglada n'ont pas été analysées par le corps policier, ou bien, le maire n'a pas voulu reconnaître une réalité criante. Une fois la plaie ouverte, les institutions locales ont eu le plus grand mal à gérer les violences et à maîtriser l'encadrement, même technique des ces violences.

Cet aveuglement organisationnel correspond à une forme de négation du problème et ce décalage, peut se révéler tragiques le jour où les malentendus entre communautés sont la source de violences collectives. Ainsi, si l'on se concentre sur les conditions, à la fois les contraintes et les incitations, qui rythment le cours de l'action collective (Río Ruiz, 2005), les rationalités déployées ne sont pas aussi préparées qu'elles n'auraient pu l'être.

Le cadrage cognitif et l'aveuglement organisationnel: "une simple bagarre de jeunes"

L'erreur de diagnostic de la hiérarchie policière de Terrassa peut, d'abord, découler d'une sous-estimation des risques de violence, d'une erreur d'analyse ou bien d'un enfermement dans une grille de lecture sociale, voire un condensé de présupposés idéologiques, d'adhésion aux valeurs sociales des habitants débouchant sur un laisser faire.

A Terrassa, cette erreur d'appréciation, au moment des faits, explique que cette fête sur la Place Rouge du quartier n'ait pas été suffisamment encadrée, alors même que, de l'aveu même du directeur de la police municipale de l'époque, cette fête était manifestement excluante et provocante (entretien avec Carles Sanchez Ruiz, chef de la police municipale de Terrassa en juillet 1999, Barcelone, 26 février 2010, 2 heures). Ce n'est qu'après-coup, en *debriefing*, dans le sillage des événements, que surgit une série d'indices: des trafics de drogues, des luttes entre groupes de jeunes, des menaces et des tensions durables ...

Un autre élément technique a pu jouer un rôle dans le contrôle des ces affrontements cette fois: le système de maintien de l'ordre espagnol fait que les polices locales dépendent des *Mossos d'Esquadra* (police autonome centralisée, en quelque sorte, à l'image de la Police Nationale en France). Or, selon les entretiens réalisés, ces forces

de maintien de l'ordre sont arrivées tardivement sur les lieux de violence et sont intervenus, brutalement, selon un scénario qu'ils ne maîtrisaient pas (les effectifs étant trop faibles pour contrôler la situation). Très concrètement, les unités de maintien de l'ordre sont arrivées sur les lieux en retard et en ayant déjà construit leur scénario d'intervention qui, en l'espèce, ne correspondait pas à la gravité des faits.

Nos deux réunions collectives fermées (28 mai et 1^{er} juin 2010) avec des policiers municipaux de Terrassa, nous ont appris que ces erreurs d'analyse conjoncturelle se doublent d'une série d'aveuglements organisationnels. La formation des agents de police, travaillant dans la rue et en relation directe avec les populations, ont pu avoir une vision des choses restrictive, encadrée dans un périmètre, et avec des consignes d'action très limitées. Les agents les plus expérimentés nous l'ont dit, en cours d'entretien collectif: on leur demandait le minimum et la hiérarchie était peu sensible aux questions de médiation et de diversité culturelle.

Plus généralement, le cas de Ca'N Anglada démontre que certaines difficultés rencontrées dans la vie des organisations policières résultent des définitions non concordantes d'une situation donnée, variant nécessairement d'un individu à l'autre et surtout d'un groupe à l'autre. Les obstacles à la coopération sont donc, avant tout, d'ordre cognitif. Par exemple, dans le cas de la police de Terrassa, la confiance dans les informations données est telle qu'un contrôle de véracité n'est pas nécessaire.

Les agents peuvent s'approprier des priorités selon le schéma classique de l'inversion hiérarchique de Monjardet (1996) et oublier, ne pas connaître, ou ne pas être assez expérimenté pour qualifier tel ou tel acte. Dans leur représentation, il ne peut s'agir d'un signe précurseur de violence collective. Lorsqu'une série de faits sort du flux normal des informations, il n'a plus d'existence pour celui qui estime qu'aucun défaut d'analyse ne peut subvenir. La dégradation de la situation peut s'expliquer, pareillement, par le fait que l'engagement « normal » des agents de police, dans le processus, n'est pas perçu de la même manière par les différents intéressés.

Ce malentendu est courant. Il résulte du cumul d'un certain nombre d'anomalies: un encadrement opérationnel trop hiérarchisé, des décisions cloisonnées donc freinées dans leur transmission, un déficit en moyens matériels. On ajoutera un climat émotionnel, des faits perturbants agissant sur le self control comme activateurs ou inhibiteurs. On ressent là un manque de psychologie c'est à dire la capacité à comprendre et réguler les comportements d'autrui. A ce déficit de formation professionnelle, se greffent les soucis propres à l'institution policière, ceux du management interne (techniques de direction, d'organisation et de gestion). Le malaise policier porte sur l'ancienneté, le rapport anciens/jeunes, l'avancement, la rotation (taux de *turn over*). On retrouve là, le contexte socio-politique de Terrassa.

Cette suite de malentendus produit ce que Broussard, Mercier et Tripier (2004) nomment des « *feuilletages organisationnel* », c'est-à-dire la superposition, au sein d'une même organisation, de définitions et interprétations différentes de la même situation. Ces visions du monde varient selon les groupes qui constituent l'organisation c'est à dire des ensembles à géométrie variable, mobilisant des principes de justice variés dont la mise en pratique est au cœur des différents qui les traversent.

Le miracle n'est-il pas dès lors, qu'en dépit de tant de malentendus, ces ensembles puissent continuer à fonctionner avec un minimum d'efficacité ? Faute de formation technique, de préparation psychologique des policiers, du management et des choix politiques, les maires, les leaders policiers subiront, plus qu'ils ne maîtriseront, ces moments critiques de tensions des relations ethniques locales. Et, on ne soulignera, jamais assez, l'importance des contraintes dans lesquelles opère le pouvoir local et qui limitent leur liberté d'action, lorsque l'ethnicité de certains est violentée par des foules hostiles.

A Terrassa, les événements trouvent leurs racines dans l'incapacité du maire de l'époque à les anticiper et au manque d'efficacité de la police locale à maîtriser les débordements. Vus leur statut et leur rôle social, ces agents publics sont, malgré eux, impliqués dans l'histoire d'un tel conflit entre deux communautés de la ville. Faute de politique, ces garants de la paix sociale ont été incapables d'user de leur autorité face à un événement critique comme celui d'un conflit ouvert entre deux groupes sociaux.

Les conflits de 1999, peuvent ainsi être analysés à partir du concept d'économie morale de la foule, popularisé par Thompson (1998). Cet outil conceptuel nous permet de saisir une dimension centrale des émeutes : il nous dit comment elles peuvent être des modèles de négociations collectives quand la foule, au sein de laquelle se cache des intérêts particuliers, les associations voire des organisations d'extrême droite, demande aux autorités locales la restauration de l'économie morale violée.

Ce défi s'accompagne invariablement d'une interpellation du pouvoir local en raison de l'environnement historique et de l'internalisation d'une attente populaire d'obligations des gouvernements envers le «peuple», au moins contre les étrangers au groupe. Pilotés par le pouvoir municipal à Terrassa, les dispositifs de coercition peuvent ainsi être pris à défaut par les troubles ethniques. On peut montrer que, dans la plupart des cas comme celui de Terrassa, les agents de police ont agi sous des contraintes très intériorisées. Ces contraintes peuvent être influencées uniquement par la bonne (ou mauvaise) volonté de celle des acteurs (Bruneteaux 1993; Palacios, 2004) comme, par exemple, celle de garder une position de neutralité malveillante ou une attitude violente contre des immigrés.

Dans la rue, au moment des affrontements, il y avait des jeunes policiers plus ou moins expérimentés, et cette conjoncture a certainement pesé dans la réactivité de la police locale, dès les premiers signes de violence entre deux groupes de jeunes. De même, son déploiement extraordinaire à la fin de l'émeute et le quadrillage du quartier qui a suivi, ont contribué à l'accentuation d'un sentiment collectif et d'une dramatisation des événements.

Ces contraintes sont, également, le produit de la socialisation professionnelle intégrée dans le fonctionnement policier, au cours du temps. Ce sont les stéréotypes qui jouent. Comme nous l'avons bien noté, lors de nos deux entretiens collectifs des 28 mai et 1^{er} juin 2010, les policiers interrogés rétrospectivement ont exprimé une empathie avouée à l'encontre des jeunes marocains violentés mais une compréhension à peine voilée des actions des jeunes de Terrassa. Les préjugés évoqués ont été nombreux et solides: on nous parle de "communauté musulmane", de styles de vie incompatibles et de crise de l'autorité.

Plus profondément, ces entretiens collectifs font apparaître deux sources d'influence dans le travail de ces policiers sur le terrain: l'une officielle et l'autre informelle. L'officielle, c'est la loi et les limites juridiques apprises lors des différentes formations, tout au long de l'expérience professionnelle. L'informelle, c'est la représentation que le policier se fait de son rôle, dans le feu de l'action.

Dans une telle perspective, l'aveuglement des policiers face à l'affrontement qui menace peut être interprété comme la peur d'être un "vendu" aux dires des compatriotes, en jouant la carte de la défense de populations étrangères. La mise en retrait apparaît, alors, comme une concession faite aux habitants d'un quartier. Pourtant, cette violence ne s'est jamais structurée en un affrontement entre jeunes et police. Des tensions sont réapparues mais elles n'ont jamais débouché sur des affrontements de cette ampleur.

2. De l'infra au méta-politique

Si cette violence et ses suites ne s'est pas structurée autour d'un affrontement structurant, c'est aussi et surtout, parce qu'elle s'est dissoute dans les formes d'une violence refusée par les jeunes immigrés qui se sont généralement tournés vers un travail de mise à distance critique de leurs indignités.

Ce travail peut générer, dans certains cas, une violence qui se détourne du projet de la société catalane voire, se retourne contre cette société d'accueil. Cette dernière peut, chez certains, produire du rejet, de la méfiance, voire de la haine.

La possible violence religieuse dissoute: distance critique, auto-organisations et agendas cachés des jeunes musulmans

Pourtant, par delà ces différents scénarios, il convient de souligner la capacité des jeunes immigrés musulmans à se forger une attitude souvent de mise à distance des épreuves de la domination. Les effets d'un projet de culturalisation entrepris par une religion particulière, l'islam en l'occurrence²⁵, sont incertains et ne vont pas forcément dans la direction à laquelle on s'attend.

La rupture avec le monde: le cas de l'islam radical

Parmi tous les choix possibles qui s'offrent à un jeune, il y a celle qui consiste à investir ou re-investir un projet religieux dans la société d'accueil. Pour saisir ce cas de figure, anxiogène pour cette dernière, il faut repérer trois attitudes religieuses, présentes chez les jeunes pratiquant l'islam à Terrassa.

Une première attitude

Dans le premier cas de figure, qui semble être celui de la majorité de jeunes nouveaux croyants, la foi favorise une distanciation avec les hommes et leurs défauts, et canalise les mauvais sentiments, comme la violence.

On parvient à relativiser le point de vue d'autrui, en valorisant une recherche personnelle, une éthique de vie, en tentant de trouver un pont avec son prochain (par définition, un non-croyant ou un non musulman). Par le truchement du religieux, on s'assume dans une attitude plus détendue et moins émotive vis-à-vis des « préjugés » sociaux que l'on subit. (Khosrokhavar 1997, 2000).

« Moi, j'ai fini par ne plus faire attention. Simplement, quand les jeunes espagnols me traitaient ou me traitent de « moro », je réponds en leur demandant qu'ils me donnent simplement une définition du terme. Pourquoi vous utilisez ce mot ? Et tu vois que personne ne sait. Ils me disent que leurs parents parlaient ainsi et qu'eux répètent sans savoir. Ce n'est pas grave, au fond. Moi, je suis ici, j'ai mon activité dans l'association, je suis ma vie et je ne me braque plus pour cela. J'ai appris à me concentrer sur l'essentiel ».

Ahmed, 20 décembre 2009, El Prat de Llobregat.

²⁵ Sur un plan statistique, il est difficile d'établir une cartographie des pratiques de la religion musulmane, à Terrassa. On compte officiellement environ 15 000 musulmans dans cette ville, mais en réalité le nombre de pratiquant s'élèverait à 29 000 personnes environ. La mosquée de Terrassa accueille 250 pratiquants quotidiens, elle peut recevoir de 7 à 8000 personnes, lors des fêtes comme le Ramadan ou la fête du Cordero. Si l'on se réfère à un travail récent sur la carte confessionnelle de Terrassa, on peut estimer le *nombre d'assistants als cultes per la confessió Islam* à 3200 (ISOR UAB 2009). Il s'agit d'un oratorio ouvert à tout le monde (musulmans, non musulmans, athées...). Le profil doctrinal majoritaire est pourtant sunnite et malikita. Quelques personnes Chiites, du dawat et du tabligh, y participent. La seule condition requise, pour entrer à la mosquée, est de respecter les normes implicites de base. La région d'origine, ou la nationalité de la plupart des pratiquants, est marocaine. Les chefs religieux affirment ne pas tenir compte de ce critère, au moment d'intégrer la communauté. La plupart des membres parle le dialecte, une version marocaine de l'arabe. Beaucoup savent parler castillan, et même catalan pour quelques-uns.

On peut repérer, dans cet entretien, les traces d'un apprentissage de la distanciation, de la réflexivité dans une situation vécue comme injuste ou intolérable, par des jeunes stigmatisés. Par ce biais, ils prennent conscience de l'impossibilité à résoudre leurs problèmes par la surenchère, dans la haine ou la violence.

Cette nouvelle mentalité religieuse permet de concilier les tensions générées par des situations difficiles comme, celles de ces jeunes pris, d'un côté par leur responsabilité sociale et de l'autre, par la haine provoquée par des conditions sociales vécues dans la société catalane.

« Tu sais Jérôme, moi, je ne suis pas content du comportement des jeunes marocains ici. Beaucoup ne font rien, ne respectent pas leur identité et leurs origines. Ce n'est pas bien. Alors on doit dire que oui l'Islam peut être une chose positive pour les jeunes et leurs façons de vivre. Mais la société catalane ne nous aide pas toujours. C'est un discours un peu ambigu. Je me suis entendu dire par un élu de la mairie qu'il y avait plus de femmes voilées ici qu'au Maroc. Car c'est fou tous les stéréotypes qu'il y a. Personne ne connaît cette religion. Tu vois, moi, je suis chercheur dans un laboratoire mais je ne dis pas au patron que je suis secrétaire dans une association religieuse. Et puis, quand tu entends dans les médias que trois jeunes ont tenté de lapider une jeune fille dernièrement à Tarragona, c'est n'importe quoi. Tu connais toi le texte du Coran sur la justice islamique. Il faut des conditions très précises qui font que cela est impossible en réalité, c'est juste un interdit ».

Mohammed, Terrassa, 27 novembre 2009.

Un néo-prosélytisme

Mais, il ne s'agit pas seulement d'ego. L'engagement religieux peut, tout aussi bien, être une action tournée vers les autres jeunes musulmans qui s'écartent du bon chemin. Cette tendance pourrait être qualifiée de *travail islamique social* mis en œuvre par les jeunes responsables d'associations musulmanes (comme celle de Terrassa), et plus largement, dans les « *uniòn de comunidatades musulmanas* ». Ainsi, un jeune secrétaire d'association musulmane explique que :

« Les jeunes musulmans et nous autres les quelques jeunes qui sont arrivés à se faire une place dans les associations religieuses, nous avons un rôle politique. On doit dire aux autres jeunes musulmans occidentalisés : « n'attends pas tout des autres et des institutions publiques. Demandes toi plutôt ce que tu fais pour la communauté de tes frères ». Nous devons être les ponts entre les générations, nous intégrer dans la société locale tout en gardant notre foi. Personne ne va venir te chercher, tu dois te bouger. Il faut recherche une nouvelle voie pour le travail social islamique, changer nos pratiques, nos chefs. Car notre identité est religieuse mais elle est aussi politique et

juridique. Nous sommes une génération décisive et c'est pour cela qu'il faut trouver un nouveau style ».

Un responsable de communauté musulmane rencontré par l'intermédiaire de l'UCIDE, 20 décembre 2009, El Prat de Llobregat.

Il est intéressant de noter qu'à la source de ce nouveau prosélytisme, on trouve une préoccupation politique identitaire: les institutions sociales religieuses, dans les pays occidentaux, et en particulier en Espagne, joueraient, pour ces acteurs, un rôle de médiation entre les sociétés locales et les institutions politiques. Ainsi, dans un contexte globalisé et mondialisé, les plus faibles pourraient devenir les plus forts, seulement si des institutions les aidaient. On trouve, dans les discours et représentations de jeunes adultes responsables de communautés religieuses, une préoccupation pour le devenir identitaire de leur religion et du rôle que celle-ci peut jouer pour les jeunes immigrés de Terrassa, en particulier, qui s'écartent, volontairement ou non, de la voie religieuse.

L'enjeu stratégique est de « coller » aux nouvelles cultures et de limiter l'acculturation trop poussée des futures générations occidentalisées. Ainsi, loin de prôner une coupure, ces acteurs veulent promouvoir des actions tournées vers le monde extérieur, ce qui constitue une forme nouvelle de *prosélytisme*. Ce projet personnel est, aussi, un projet institutionnel consistant, pour ces nouvelles élites religieuses, à rénover le discours islamique traditionnel. Ceci implique un travail institutionnel de spécialisation, de professionnalisation des responsables religieux afin que ces derniers soient plus en adéquation avec les espérances et les attentes des jeunes immigrés, de plus en plus, occidentalisés. C'est une réalité toute différente qui se présente dévoilant une tension au sein même de ces communautés. On les pensait plus monolithiques qu'elles ne le sont. En réalité, elles constituent un espace organisationnel, bien plus complexe et conflictuel qu'on ne le pense.

« Le jeune volontaire musulman ne doit pas être dépendant de telle ou telle structure. Son travail social islamique doit être ouvert au dialogue, à la connaissance du monde qui l'entoure, à une nouvelle pensée pour lutter contre les effets de la globalisation ».

Noureddine, El Prat de Llobregat, 19 décembre 2009.

Une seconde attitude

Le second cas de figure d'une nouvelle religiosité est celui du croyant qui part du constat de n'avoir aucun avenir dans la société, que son exclusion est une donnée permanente de sa conscience.

Dès lors, prévaut la *solution néo-communautaire* qui consiste à sceller son sort avec celui des ses autres "hermanos" se trouvant dans la même situation. On va vivre ensemble, mais à l'écart, de la société, au sein d'une communauté close. Il ne s'agit

pas, en l'occurrence, de rompre avec la société, mais de se retirer ou d'afficher des signes ostensibles de retrait, vestimentaires notamment. A un monde qui vous rejette, on riposte en l'ignorant et en refusant d'y participer. L'attitude essentielle du croyant est, dès lors, le *quiétisme et non l'activisme*. On adopte un mode de vie ascétique qui vous rend autonome, non seulement par rapport aux besoins économiques, mais aussi vis-à-vis du consumérisme qui rend mentalement alléchant et frustrant la subjectivité du monde des inclus et des intégrés.

C'est l'attitude d'une partie importante des membres de l'association *Tabligh* (Foi et Pratique) qui prônent le puritanisme, l'ascétisme et le prosélytisme, comme panacée aux maux que l'on endure ici-bas. Le prosélytisme s'adresse, essentiellement, aux jeunes déboussolés et exclus. Nous avons eu l'occasion de rencontrer trois jeunes de cette famille de pensée, par l'intermédiaire de l'UCIDE lors de son congrès annuel auquel nous avons participé (19 et 20 décembre 2009). Ce fût, d'ailleurs, une expérience un peu déroutante: nous sommes intervenus, en public, juste après El Bachir El Younossi, un des responsables les plus importants de ce mouvement. Les propos de ce dignitaire consistaient à souligner, justement, cette ascèse et cette recherche de la pureté entre *hermanos* et *hermanas*.

La médiatisation de la violence et le passage de l'infra au méta-politique

Nous avons vu que la violence naviguait entre les niveaux infra et méta politique, sans qu'il soit possible de la fixer une fois pour toute dans un espace.

Pour aller plus loin, il nous semble maintenant important de préciser que le politique peut néanmoins, dans un projet de dramatisation, tenter de fixer lui-même les termes de cette violence en la définissant, par exemple, comme une violence religieuse radicale, source de terrorisme alors qu'elle pourrait, dans les faits, relever d'une simple question d'ordre public local et être gérée par une politique silencieuse.

Nous prendrons l'exemple d'un fait d'actualité que nous voulons monter en généralité pour démontrer comment, dans le registre de cette nouvelle violence, un fait sur-médiatisé peut radicalement changer la définition de la violence et la faire passer des registres de l'infra au méta-politique.

Ca n'Anglada, du fait de sa forte composante nord-africaine et musulmane, fait l'objet de nombreuses stigmatisations dans la presse espagnole. Si l'on en croit certaines analyses, Terrassa serait même devenu un foyer de l'islamisme radical avec Madrid et Grenade comme le prouveraient, notamment, les conclusions d'une enquête diligentée

par les services secrets espagnols, pour surveiller la communauté musulmane de Terrassa²⁶.

Cette question, très sensible, surtout depuis les événements de mars 2004 et les révélations de *Wikileaks* en 2011 selon lesquelles la Catalogne serait un foyer de l'islamisme radical en Europe²⁷, a pris une tournure nouvelle en mars 2012.

L'imam de la mosquée de Terrassa, que nous avons rencontré lors de notre enquête, s'est trouvé plongé au cœur d'une affaire très médiatisée en Catalogne et, plus largement, en Espagne²⁸.

Pour résumer les faits, la mosquée de Terrassa faisait l'objet d'une surveillance policière et d'une infiltration des services de renseignement de la police autonome catalane quelques semaines avant les faits médiatisés de mars 2012. Ces services de renseignement ont transmis au juge les résultats de cette enquête mettant en cause l'imam qui aurait tenu des propos d'incitation à la violence contre les femmes et la société catalane. Cette affaire a été largement publicisée dans les journaux nationaux et régionaux et a entraîné l'expulsion de cet imam du territoire espagnol.

Au delà des faits bruts et de leurs interprétations, cet épisode démontre, à l'évidence, que ce champ religieux est travaillé par des discours radicaux. Simplement, l'analyse sociologique²⁹ appelle, elle, une mise à distance et un regard différent. Elle se doit de prendre pour focale une question décisive: la gestion publique de cette question religieuse dans l'espace social catalan et plus théoriquement la possibilité toujours ouverte de mise en conflit de la question religieuse.

Cet épisode a fait l'objet d'une forte politisation par, notamment, la prise de parole publique du ministre catalan de l'Intérieur, Felip Puig (Centre droit, *CiU*). Le rapport des services de renseignement des *Mossos d'Esquadra* a, également, rapidement filtré dans la presse³⁰.

Cette médiatisation ne peut être déconnectée d'enjeux politiques internes au champ politique catalan. En effet, il se trouve que le maire de Terrassa n'est autre que le

²⁶ <http://terrassaenlamira.wordpress.com/2009/04/20/negocios-musulmanes-en-terrassa-podrian-estar-recaudando-fondos-para-la-yihad-islamica/>
<http://www.lukor.com/not-esp/terrorismo/portada/07050823.htm>

²⁷ <http://www.ennaharonline.com/en/international/5354.html>

²⁸ <http://www.lavanguardia.com/vida/20120321/54275003211/iman-terrassa-metodo-solucion-conflicto-acude-golpes.html>
<http://www.lavanguardia.com/opinion/20120322/54275924372/jose-antich-el-iman-de-terrassa.html>

²⁹ Nous avons réalisé une série d'entretiens complémentaires au mois d'avril 2012 auprès de deux acteurs. L'un est le chef de la police locale de Terrassa et l'autre est l'ancien secrétaire de la Mosquée de Terrassa avec lesquels nous avons désormais des rapports personnels.

³⁰ <http://www.europapress.cat/successos/noticia-ampl-els-mossos-presentaran-limam-terrassa-davant-jutge-imputat-per-delictes-contr-les-dones-20120306165755.html>

nouveau président du Parti Socialiste Catalan, *PSC*, futur candidat à la présidence de la *Generalitat de Catalunya*, le gouvernement catalan.

Sans entrer dans le débat sur l'interprétation sémantique des propos tenus par cet Imam dans la sourate évoquée, on peut se contenter de relever le poids du politique dans la construction de la réalité de ce problème.

Ce problème public, au sens de Gusfield (2009), a été cadré dans une direction particulière, celui d'une religion qui contient en elle un potentiel de violence. C'est donc un choix politique qui a présidé à la gestion publique de ce problème social. Car, pour connaître le contexte, il existait un autre cadrage possible. On pourrait tout aussi bien considérer que ce problème de prêche est une affaire locale (Moreras, 2004), qui peut être régulée localement d'autant que d'autres villes comme Reus ou Leida, en Catalogne, accueillent des imams qui ont tenu des propos ouvertement plus violents si l'on en croit les présentations médiatiques³¹.

En ce qui concerne Terrassa, nous avons montré dans le cours du raisonnement que le chef de la police municipale de Terrassa avait mis en place un système de relations avec différents leaders de la communauté musulmane et les associations locales non religieuses.

On aurait pu faire appel à ce réseau local pour d'abord mesurer le problème et ensuite le gérer sans faire appel à l'émotion médiatique. Nous en voulons pour preuve les échanges informels que nous avons pu avoir avec le chef de la police de Terrassa. Ce dernier nous a expliqué comment avec un de ces agents de contact avec la communauté musulmane, il a joué un rôle de conseil pour cet Imam à la demande du maire. Il a conseillé ce dernier pris dans la panique médiatique en lui proposant notamment de rédiger un communiqué de presse et de contacter un avocat.

Mais, ces services de police locale n'ont pas été sollicités avant que la procédure de surveillance de la mosquée ne soit engagée. Ce choix politique peut donc engendrer des répercussions. Il peut participer classiquement à la stigmatisation d'une communauté et, dans le même temps, radicaliser des individus. Il peut, également, signifier l'effondrement du système relationnel mis en place lentement par le chef de la police locale depuis le début des années 2000. On le voit, le traitement médiatique et les luttes politico-institutionnelles jouent un rôle fondamental dans la qualification d'une violence qui se situe à la frontière des registres infra et méta-politique.

³¹ <http://www.elmundo.es/elmundo/2010/09/10/espana/1284150398.html>

Bibliographie :

- Boussard, V., Mercier D., Tripier, P., 2004 *L'aveuglement organisationnel*, Paris: CNRS Editions, Collection CNRS sociologie.
- Bruneteaux, P., 1993 « Cigaville: quand le maintien de l'ordre devient un métier d'expert », *Cultures et conflits*, 9/10, pp. 1-16, [publicación electrónica].
- Cercas, J. 2012 *Las leyes de la frontera*, Mondadori.
- Comin, C.A., Garcia Nieto J. N., 1974, *Juventud obrera y conciencia de clase : el proceso inmigratorio y su funcion innovadora en la sociedad catalana*, Editorial Cuadernos para el dialogo, Cahiers pour le dialogue, Madrid.
- Elias, N. 2003 *La dynamique de l'Occident*, Paris: Pocket Agora.
- Fradera, J. M., 2009 *La Pàtria dels Catalans, Història, política, cultura*, Barcelona: La Magrana.
- Gusfield, J. 2009 (1981) *La Culture des problèmes publics. L'alcool au volant : la production d'un ordre symbolique*, Paris, Économica, « Études sociologiques ».
- Hernandez Carr, A. 2011 *El largo ciclo electoral de Plataforma per Catalunya: del ámbito local a la implantación nacional (2003-2011)*, Working Paper, 300, ICPS: Barcelona.
- Khosrokhavar, F. 1997 *L'islam des jeunes*, Paris: Flammarion.
- Monjardet, D., 1996 *Ce que fait la police*, Paris: La Découverte.
- Moreras, J., 2004 *Els imams de Catalunya*, Barcelona: Biblioteca Universal Empúries.
- Palacios Cerezas, D. 2004 «Confraternizar con la policía», en García, J. y Palacios, D. (eds.) *Nuestro futuro es tan brillante que tenemos que usar gafas de sol*. [policopiado].
- Rio Ruiz, M. A., 2005 "Dilemas Políticos y de Orden Público. Alcaldías y Fuerzas de Seguridad en Disturbios Etnicistas", *Política y Sociedad*, Vol. 42. Núm. 3, pp. 63-85.
- Santamaría, A. 2008 "La juventud catalana se polariza", *El viejo topo*, 251, décembre.
- Thompson, K. 1998 *Moral Panics*, London and New York: Routledge.
- Tilly, C. 2010 « La violence collective dans une perspective européenne », *Tracés. Revue de Sciences humaines*, 19, pp. 183-214.
- Touraine, A. 1973, 1993 *La production de la société*, Paris: Seuil.
- Weber, M. 1989 *Ethique protestante et esprit du capitalisme*, Paris: Pocket Agora.
- Wieviorka, M, 1998 « Le nouveau paradigme de la violence (Parties 1, 2 et 3) », *Cultures & Conflits*, 29-30, [En ligne], mis en ligne le 16 mars 2006. URL : <http://conflits.revues.org/index724.html>.
- Wieviorka, M. 2005 *La violence*, Paris: Hachette.
- Littérature mobilisée sur le contexte socio-démographique fournie par le Servicio de Immigració de Ajuntament de Terrassa*
- Estudio diagnóstico sobre exclusión social.*
- http://www.terrassa.cat/Front/final/_YJxQFCkYh8wnNxx4vm5jbUczdfX1SPZ2JP5gSDRV-LH2biUJJf4FMO
- Memoria de gestión del área de acción social.*
- http://www.terrassa.cat/Front/final/_YJxQFCkYh8wnNxx4vm5jbXdZi0G_Pp-5CoEin5vKUjQkUegBfJqCrQ
- Indicadores mensuales de gestión del área.*
- http://www.terrassa.cat/Front/final/_YJxQFCkYh8wnNxx4vm5jbZSkuvrPKRmLlbZerquFCqu4CC1EMJn_JA
- Peralta Serrano Alicia 2008, *La adaptación al ámbito escolar de hijos de inmigrantes marroquíes. Estudio local en un instituto de enseñanza secundaria de Terrassa*, Departament de Psicologia de l'Educació, UAB,

<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0331108-121637/>

Estudi sobre l'exclusió social a la ciutat de Terrassa, Mapes de vulnerabilitat i d'actuacions, Informe elaborat per: Projectes socials, Fundació Pere Tarrés Per a: Àrea d'Acció Social i Drets Civils, Ajuntament de Terrassa, Novembre 2008.

Diagnosi de la convivència a Ca N'Anglada, Creu Roja, Terrassa, 2009.

Marketing Research, *Estudi Noves Oportunitats*, Terrassa, Ajuntament, Novembre 2008.

Pla estratègic de ciutadania de terrassa 2009-2011 (document de treball 10), Ajuntament de terrassa.

Michelutti E., 2007, "Repensar la fragmentación urbana y la cohesión social: dinámicas de exclusión y procesos de inclusión en Terrassa, Cataluña" in *Les Perifèries Urbanes i l'Expansió del Urbanisme Dispers*, Jornades de Debat i Perspectives, Càtedra UNESCO de Sostenibilitat, Universitat Politècnica de Catalunya.

La diversitat religiosa a Terrassa. Informe introductori sobre els llocs de culte, les entitats i les iniciatives socials a la ciutat de Terrassa. Ajuntament Terrassa, Setembre 2009, Grupo ISOR, Investigacions en Sociologia de la Religió, Universitat Autònoma de Barcelona.

DESIGUALTATS

Els Mòduls de Respecte (MDR) i les Unitats Terapèutiques i Educatives (UTE) en el sistema penitenciari espanyol: origen, evolució històrica i implantació actual

Ana Ballesteros Pena
Grup d'investigació interuniversitari Copolis
Benestar, Comunitat i Control Social (Universitat de Barcelona)
a.ballesterospena@gmail.com

Resumen

Dentro del conjunto de colectivos que se encuentran en riesgo de exclusión social en nuestra sociedad, las personas encarceladas han tenido siempre una presencia relevante. A pesar de que la Constitución Española consagra la reeducación y reinserción social como los fines esenciales de la prisión, diversos estudios llevados a cabo en las últimas décadas, tanto en España como en los países de nuestro entorno, han puesto en entredicho el logro de estos objetivos. Así se destaca que un elevado porcentaje de las personas que se encuentran en prisión se encontraban en una situación de pobreza y desventaja social antes de entrar en contacto con el sistema penitenciario, que, en muchos casos, su entrada había estado condicionada por esta exclusión de partida y que las debilidades de los programas existentes en prisión conllevan un recrudecimiento de esta situación de desigualdad social cuando se produce la salida en libertad. Fruto de esta constatación, en los últimos años se han generado o potenciado en el sistema penitenciario español algunos programas de intervención, los Módulos de Respeto (MdR) y las Unidades Terapéuticas y Educativas (UTE) son los más destacados, que están tratando de modificar las pautas generales del tratamiento penitenciario tradicional. Con esta comunicación se pretende realizar una primera inmersión en ambos tipos de programas, que permita dar cuenta de su origen y evolución histórica, así como hacer referencia a sus principales rasgos y sus actuales condiciones de implantación en el sistema penitenciario español.

Palabras clave: Módulos de Respeto (MdR), Unidades Terapéuticas y Educativas (UTE), sistema penitenciario, personas encarceladas

1. Introducción

El sistema penitenciario español ha experimentado algunos cambios significativos en las dos pasadas legislaturas (2004-2008 y 2008-2011) que supusieron la expansión de determinados programas de atención penitenciaria que se habían venido configurando de forma incipiente en la década anterior. Con esta comunicación se pretende realizar un primer abordaje de dos de estos programas: los Módulos de Respeto (MdR) y las Unidades Terapéuticas y Educativas (UTE). No obstante, con el fin de situar esta realidad en su contexto específico, comenzaremos por aportar una breve panorámica de la realidad penitenciaria en España, en primer lugar, mediante una sucinta

descripción de los rasgos generales de las personas encarceladas actualmente en el Estado español y, en segundo lugar, identificando cuál es la configuración del sistema penitenciario actual.

2. Radiografía de la población encarcelada en el sistema penitenciario español

Como se ha indicado anteriormente, comenzaremos por ofrecer un pequeño diagnóstico de la población que se encuentra actualmente encarcelada en alguno de los centros penitenciarios del Estado Español. Según los datos de la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias, correspondientes al mes de diciembre de 2012, la población reclusa total ascendía a 68.597 personas, de las cuales 63.372 eran hombres y 5.225 mujeres. Por comunidades autónomas, el mayor volumen de población se concentra en Andalucía (15.767 personas, de las que 14.601 son hombres y 1.166 mujeres), seguida de Cataluña (10.041, de las que 9.378 son hombres y 663 mujeres) y Madrid (8.103 hombres y 1.058 mujeres). Por el contrario, la menor concentración de población encarcelada se sitúa en Ceuta (268, 247 hombres y 21 mujeres), Navarra (317, 288 hombres y 29 mujeres) y Melilla (323, 247 hombres y 17 mujeres).

Tabla 1. Población reclusa por Comunidad Autónoma y sexo (Diciembre, 2012)

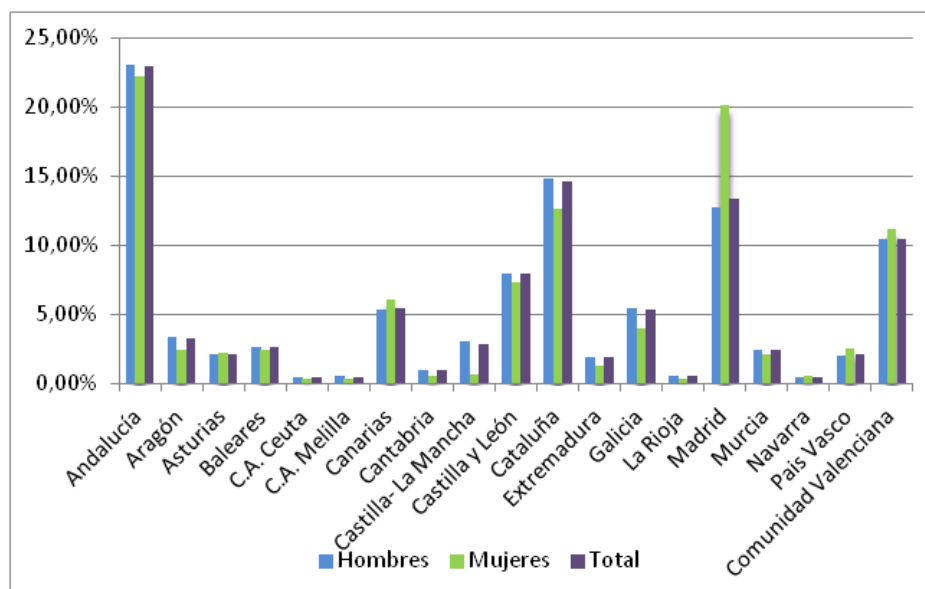
CCAA	Hombres	Mujeres	Total
Andalucía	14601	1166	15767
Aragón	2113	126	2239
Asturias	1319	118	1437
Baleares	1660	130	1790
C.A. Ceuta	247	21	268
C.A. Melilla	306	17	323
Canarias	3391	317	3708
Cantabria	618	31	649
Castilla- La Mancha	1929	38	1967
Castilla y León	5028	386	5414
Cataluña	9378	663	10041
Extremadura	1197	66	1263
Galicia	3428	211	3639
La Rioja	351	18	369
Madrid	8103	1058	9161
Murcia	1543	113	1656
Navarra	288	29	317
País Vasco	1272	132	1404
Comunidad Valenciana	6600	585	7185
Totales	63372	5225	68597

FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias (SGIIPP), Ministerio del Interior.

La distribución porcentual de la población en las distintas comunidades, pone de manifiesto la elevada concentración de población encarcelada en pocas zonas, de tal forma que el 50,98% del total se encuentra únicamente en tres comunidades: Andalucía (22,98%), Cataluña (14,64%) y Madrid (13,35%). Por sexos, el 55,25% de las mujeres y el 50,65% de los hombres se concentran también en los mismos territorios, con la siguiente distribución: hombres (Andalucía, 23,04%; Cataluña,

14,80% y Madrid, 12,69%) y mujeres (Andalucía, 22,32%; Madrid, 20,25% y Cataluña, 12,69%). Destaca, como se observa en el gráfico, la elevada concentración de mujeres presas en la Comunidad de Madrid en relación con la distribución porcentual de la población total.

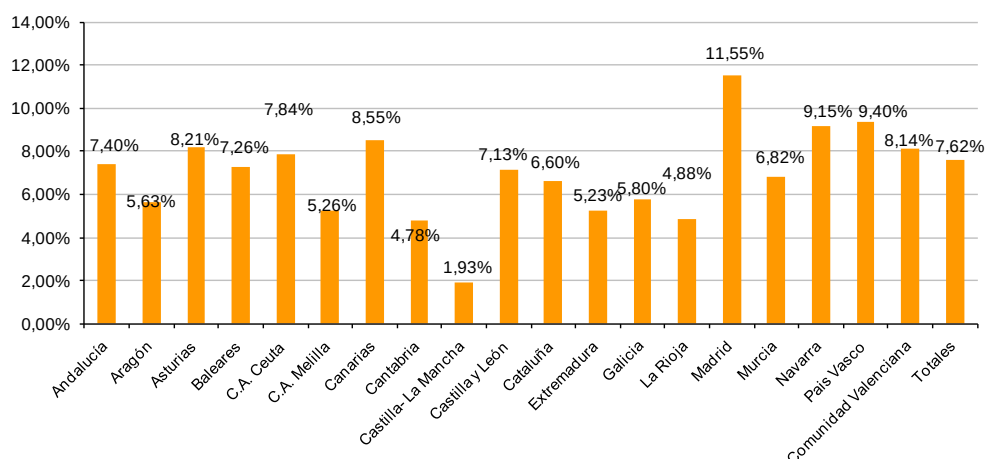
Gráfico 1. Distribución porcentual de la población penitenciaria en España (Diciembre, 2012)



FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIPP, Ministerio del Interior.

La población masculina es mayoritaria en prisión y representa el 92,38% mientras las mujeres son únicamente el 7,62%. Por encima de la media del Estado español se sitúa la Comunidad de Madrid (11,55%), País Vasco (9,40%), Navarra (9,15%), Canarias (8,55%), Asturias (8,21%) y la Comunidad Valenciana (8,14%). Entre las comunidades que se encuentran por debajo de la media, destaca el escaso peso de Castilla La Mancha donde las mujeres representan un 1,93%, seguida muy de lejos por Cantabria y La Rioja, ambas por debajo del 5%.

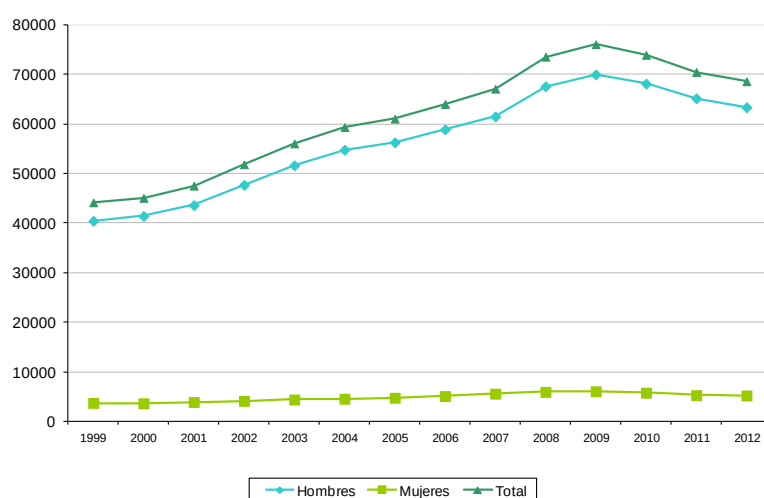
Gráfico 2. Porcentaje de mujeres encarceladas por Comunidad Autónoma (Diciembre 2012)



FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIPP, Ministerio del Interior.

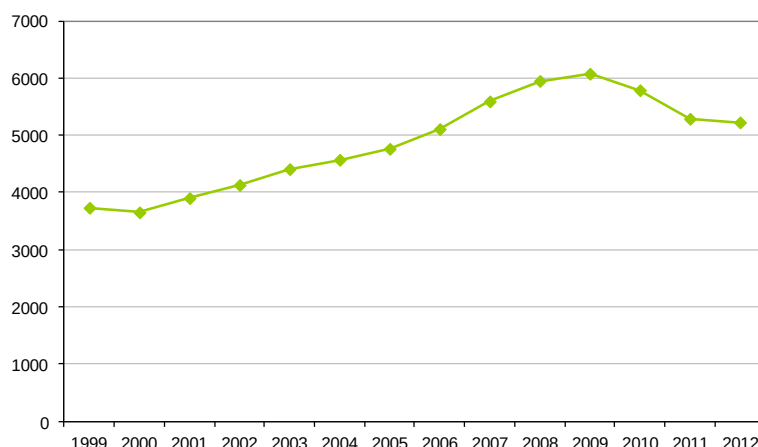
La evolución de la población encarcelada en España ha experimentado en el periodo 1999-2009 una tendencia marcadamente ascendente como se puede observar en el gráfico siguiente, con un incremento del 72,21% en toda la década, un 62,81% en el caso de las mujeres y un 73,08% en el caso de los hombres. El año 2009 ha supuesto un punto de desaceleración en esta tendencia que, según Yagüe (2012, 40-41) se relaciona con la reforma del Código Penal, que entró en vigor en diciembre de 2010, que establece una reducción de las penas por delitos contra la salud pública y de la crisis económica en España, que como efecto secundario está provocando la salida de extranjeros condenados.

Gráfico 3. Evolución de la población penitenciaria en España (1999-2012)



FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIPP, Ministerio del Interior.

Gráfico 4. Evolución de la población penitenciaria femenina en España (1999-2012)



FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIPP, Ministerio del Interior.

Respecto al perfil criminológico de las personas reclusas en España, como se puede observar en la tabla siguiente, la gran mayoría se encuentran cumpliendo condena en régimen ordinario, en concreto el 72,49% del total, en el caso de las mujeres este porcentaje se reduce al 62,57% mientras los hombres suponen el 73,27%. El peso porcentual del tercer grado penitenciario es superior en el caso de las mujeres con un 26,43%, frente a los hombres que representan un 15,37%, según las cifras correspondientes al mes de diciembre de 2012. Los porcentajes de población reclusa en primer grado son muy reducidos 1,96%, ligeramente superiores en el caso de las mujeres 2,13% frente a los hombres 1,95%.

Tabla 2. Población reclusa penada por grado penitenciario según sexo (Diciembre, 2012)

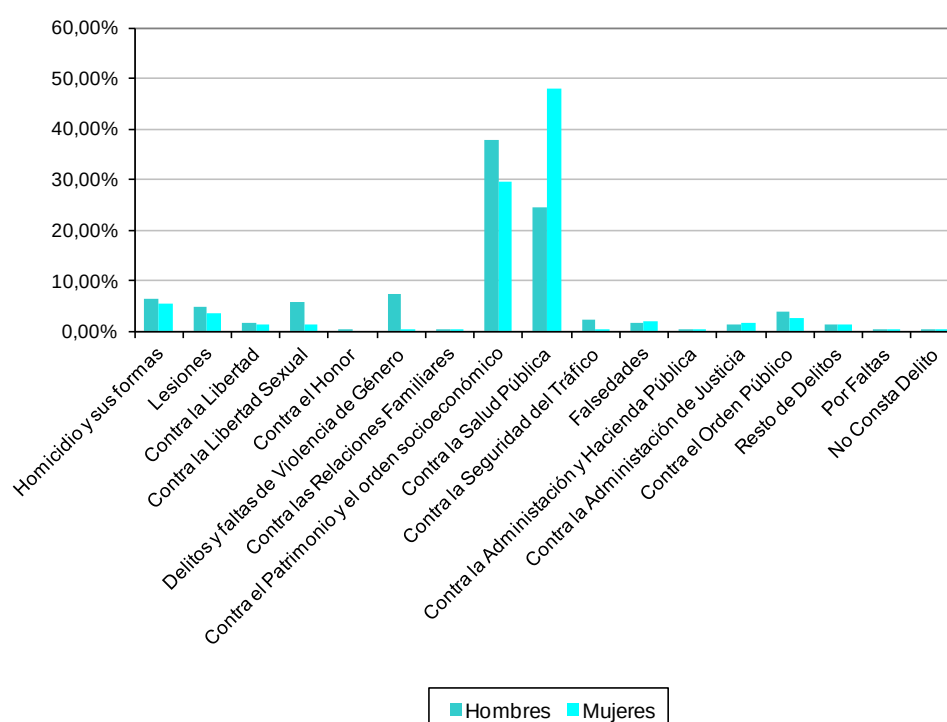
Grados	Hombres		Mujeres		Total	
	Número	Porcentaje	Número	Porcentaje	Número	Porcentaje
Primer grado	1.012	1,95%	88	2,13%	1.100	1,96%
Segundo grado	38.088	73,27%	2.583	62,57%	40.671	72,49%
Tercer grado	7.992	15,37%	1.091	26,43%	9.083	16,19%
Sin clasificar	4.889	9,41%	366	8,87%	5.255	9,37%
Totales	51.981	100%	4.128	100%	56.109	100%

FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIIPP, Ministerio del Interior.

Si se analiza la tipología delictiva de la población reclusa, se observa la elevada incidencia de los delitos contra la salud pública y contra el patrimonio y el orden socioeconómico, ambos delitos aglutinan el 63,5% de la población penitenciaria. Aunque su carácter mayoritario se repite entre las mujeres y los hombres tomados de forma desagregada, hay diferencias en la distribución porcentual de los mismos, de tal manera que, en el caso de las mujeres, el 77,77% del total se encuentran condenadas por estos delitos, porcentaje que en el caso de los hombres se reduce al 62,35%.

Destaca la incidencia de los delitos contra la salud pública en el caso de las mujeres, ya que casi la mitad de todas las condenas se relacionan con este tipo delictivo (Puente, 2012), porcentaje que en el caso de los hombres se reduce al 24,38%. La incidencia de los delitos contra el patrimonio y el orden socioeconómico son más elevados en el caso de los hombres 37,97% que en el de las mujeres 29,76%, aunque las diferencias son más limitadas que en el caso anterior.

Gráfico 5. Tipología delictiva de la población reclusa penada. Ley Orgánica 10/1995, de 23 de Noviembre, del Código Penal (Diciembre, 2012)



FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIIPP, Ministerio del Interior.

En relación con el perfil criminológico, nos referiremos a la reincidencia penal. Esta tiene mayor peso en el caso de los hombres, más del 55% de éstos son reincidentes, que en las mujeres con un 47,89%.

Tabla 3. Población reclusa por reincidencia penal y sexo (Abril, 2010)

Sexo	Primarios	%	Reincidentes	%	Penados-prisión
Hombres	21.429	44,92%	26.273	55,08%	47.702
Mujeres	2.104	52,11%	1.934	47,89%	4.038
Totales	23.533	45,48%	28.207	54,52%	51.740

Nota: Faltan datos correspondientes a la situación de Cataluña

FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIIPP, Ministerio del Interior.

Por último, respecto a la composición de la población encarcelada según su nacionalidad, los datos muestran que el 33,37% tiene nacionalidad extranjera, cifra

ligeramente superior en el caso de las mujeres (34,58%) que en los hombres (33,27%). No obstante, el peso de la población extranjera en el conjunto de la población penitenciaria es superior a su peso en el conjunto de la población.

Tabla 4. Población reclusa extranjera, según sexo (Diciembre, 2012)

Sexo	Españoles	Extranjeros	Totales	% Españoles	% Extranjeros
Hombres	42.286	21.086	63.372	66,73%	33,27%
Porcentaje	92,52%	92,11%	92,38%		
Mujeres	3.418	1.807	5.225	65,42%	34,58%
Porcentaje	7,48%	7,89%	7,62%		
Totales	45.704	22.893	68.597	66,63%	33,37%

FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIIPP, Ministerio del Interior.

3. Evolución y configuración actual del mapa penitenciario español.

El mapa penitenciario español ha sufrido fuertes transformaciones desde la instauración de la democracia. El siguiente hito fundamental, tras los cambios sustanciales a partir de la aprobación de la Ley Orgánica General Penitenciaria 1/79 de 26 de septiembre, y el Reglamento Penitenciario que la desarrolla (RD 190/1996), lo representa la aprobación en 1991 del Plan de Amortización y Creación de Centros Penitenciarios. Este plan trataba de paliar los fuertes problemas de masificación que vivían entonces las cárceles españolas y se planteó como objetivo la creación, en un periodo de cuatro años, de veinte nuevas prisiones para alojar a un total de 20.500 reclusos/as. Esta pretensión era paralela a la necesidad de cerrar alrededor de cuarenta centros ya que se consideraba que no cubrían las mínimas condiciones de habitabilidad. Este Plan va a sufrir varias revisiones a lo largo de los años como resultado del incremento constante de la población penitenciaria y que provoca que las nuevas prisiones se ocupen totalmente al poco tiempo de su puesta en funcionamiento. En un nuevo intento por reducir la masificación de los centros, a lo que se añade la pretensión de reducir el desarraigo geográfico y social (mediante la construcción de otro tipo de estructuras arquitectónicas, los Centros de Inserción Social, para el cumplimiento de condenas en semilibertad), el Consejo de Ministros aprueba una nueva revisión del plan, en diciembre de 2005, que prevé una inversión de 1.647 millones de euros, que se suman a otros 1.504,20 millones ya aprobados por anteriores Consejos de Ministros, para la construcción de 46 nuevas infraestructuras penitenciarias. Esta revisión del Plan contempla la aportación de 18.000 nuevas plazas al sistema penitenciario para el periodo 2006-2012.¹

El Plan de Amortización y Creación de Centros Penitenciarios de 1991 no sólo se limitaba a proponer la ampliación de la red de prisiones, sino que va a inaugurar un nuevo modelo arquitectónico: el Centro-Tipo o Macro cárcel. Esta nueva estructura se

¹ http://www.mir.es/DGRIS/Notas_Prensa/Ministerio_Interior/2005/np111805.htm

configuraré como una pequeña ciudad penitenciaria y autosuficiente con alrededor de 100.000 metros cuadrados de superficie y con una capacidad para alojar a alrededor de 1.000 personas en celdas individuales. Con el fin de disponer de extensiones suficientes de terreno, las nuevas construcciones se van a trasladar a zonas alejadas de las ciudades. La estructura básica del Centro-Tipo ha permanecido constante desde su creación, aunque ha sufrido algunas modificaciones como resultado de la necesaria adaptación a ciertas necesidades que iban surgiendo.

Resulta imprescindible realizar una breve mención a las diferencias existentes entre mujeres y hombres en el ámbito penitenciario. El escaso número de población femenina en prisión, ha marcado una falta de atención históricamente recurrente respecto a sus necesidades y las condiciones de su encarcelamiento. A pesar de los esfuerzos desarrollados en el último cuarto de siglo con el fin de modernizar y adecuar las estructuras penitenciarias en nuestro país, la realidad es que estas continúan siendo discriminatorias para las mujeres. Muchas investigaciones e informes elaboradas en los últimos años (Almeda, 2002; 2003, 2007; Manzanos y Balmaseda, 2003; Proyecto MIP, 2005; Defensor del Pueblo Andaluz, 2006; Igareda, 2007; Yagüe, 2007, 2011, 2012; Francés y Serrano, 2011; Mapelli, 2012) han puesto de manifiesto las carencias que la configuración de los centros penitenciarios provocan en la estancia de las mujeres presas, como el mayor hacinamiento, menores posibilidades de acceso a actividades, imposibilidad de realizar una adecuada clasificación, excesivos mecanismos de control y seguridad y mayor dispersión.

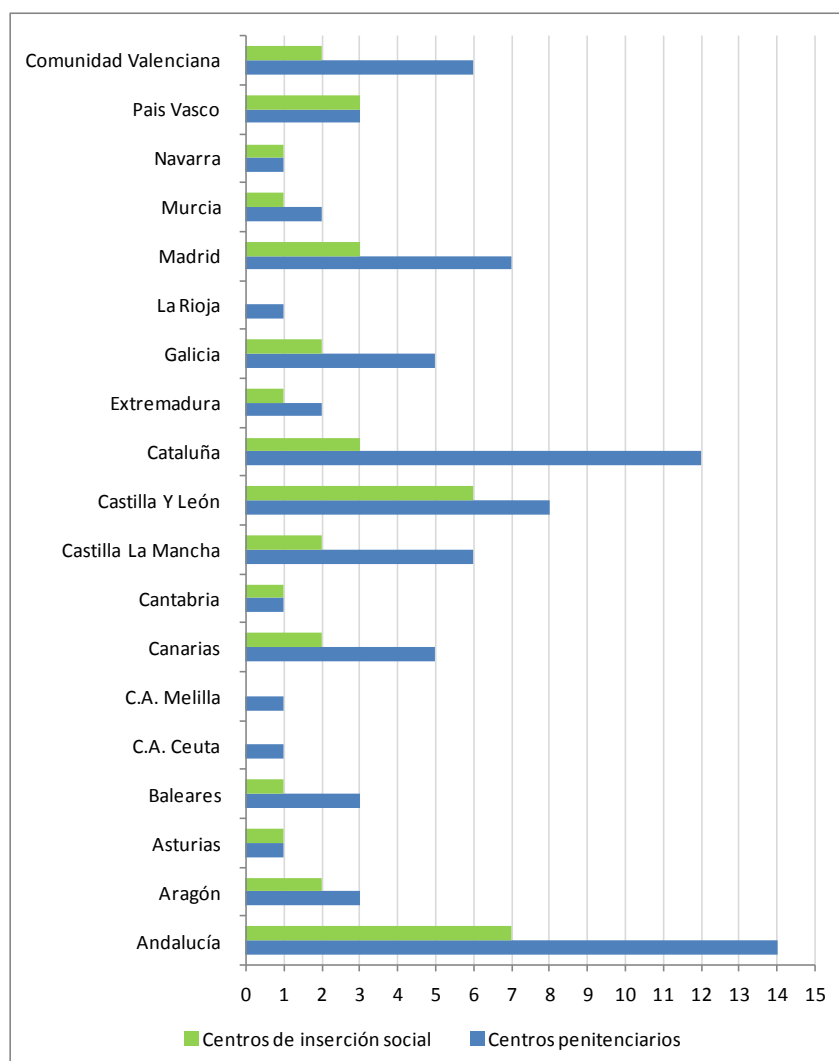
En síntesis, y siguiendo a Yagüe (2012, 42-43), *“en el panorama actual se observa una evidente desorganización de los espacios de reclusión femeninos ubicados en una diáspora de establecimientos: antiguas prisiones provinciales y modernos centros polivalentes, femeninos y mixtos, repartidos a lo largo de la geografía de la Administración General del Estado. Los cierres y reubicaciones se han realizado de forma precipitada y casual, fundamentalmente por razones de oportunidad, ya sea políticas o por la eventual disposición de espacios disponibles. No ha habido un planteamiento surgido del estudio racional de las necesidades de este colectivo (...).”*

En la actualidad, el mapa penitenciario español está compuesto de un total de 82 Centros Penitenciarios (CCPP) de los que 70 pertenecen a la Administración General del Estado (AGE) y 12 a la Generalitat de Cataluña. La distribución de los centros penitenciarios en las distintas comunidades autónomas se puede observar en el gráfico siguiente, en el que se observa que la mayoría se sitúan, después de Cataluña, en Castilla y León (8), Madrid (7) y Castilla La Mancha y Comunidad Valenciana (6). Dos de estos centros, uno en Sevilla y otro en Alicante, son hospitales psiquiátricos penitenciarios. Junto a los centros penitenciarios se encuentran los denominados

Centros de Inserción Social, recogidos como estructura arquitectónica en la reforma de 2003, que, siguiendo la descripción que ofrece la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias, son establecimientos penitenciarios destinados al cumplimiento de penas privativas de libertad en régimen abierto, así como al seguimiento de cuantas penas no privativas de libertad se establezcan en la legislación penal y cuya ejecución se atribuya a los servicios correspondientes del Ministerio de Justicia e Interior u órgano autonómico competente. También se dedicarán al seguimiento de los liberados condicionales que tengan adscritos. En el sistema penitenciario español actual se identifican 35 de estos centros, con una mayor implantación en Andalucía (7) y en Castilla y León (6). Destaca la ausencia de este tipo de establecimiento penitenciario en La Rioja, Ceuta, Melilla.

Por último, el sistema penitenciario español cuenta con 3 Unidades Externas de Madres, una en Madrid, otra en Sevilla y la última en Mallorca, estructuras penitenciarias de reciente creación.

Gráfico 6. Distribución de CCPP y CIS por CCAA (2013)



FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIIPP, Ministerio del Interior.

Si se analiza la distribución del mapa penitenciario español por sexos, se observa la siguiente composición (Yagüe, 2012: 43-44):

- Tres centros penitenciarios exclusivamente femeninos (Madrid I Mujeres, Alcalá de Guadaira en Sevilla y Brieva en Ávila)
- Trece establecimientos penitenciarios exclusivamente masculinos
- Cuarenta y cuatro centros penitenciarios de Régimen ordinario mixtos, pues cuentan con algún departamento de mujeres (no obstante, únicamente cinco cuentan con más de un departamento de mujeres (Puerto III, Albolote, Valencia, Madrid VII y León)
- En nueve provincias (Huesca, Zamora, Vizcaya, Burgos, Soria, Segovia, Toledo, Guadalajara y Ciudad Real), no existen plazas para mujeres en régimen ordinario.

- Dos hospitales psiquiátricos penitenciarios, de los que tan solo el de Alicante permite mujeres.
- De los CIS independientes existentes solo 13 permiten mujeres
- Tres unidades externas de madres (dependientes administrativamente de algún CIS)

4. Algunos nuevos modalidades de programas en el sistema penitenciario:

Unidades Terapéuticas y Educativas (UTE) y Módulos de Respeto (MdR)

Antes de pasar a describir los rasgos esenciales de los MdR y las UTE conviene indicar que los centros penitenciarios del sistema penitenciario español se articulan en un conjunto de módulos que permiten organizar la vida de la prisión y la distribución de las personas internas en función del grado penitenciario, el sexo y otras posibles variables. Con la particularidad de que la existencia de un único módulo de mujeres en muchas prisiones no permite la clasificación de estas, tal y como establece la normativa vigente. Dicho esto, comenzaremos por las UTE pues fue el primer modelo en implantarse.

4.1. Unidades Terapéuticas y Educativas (UTE).

4.1.1. Origen

Las UTE tienen su origen en el año 1992, en la antigua Prisión Provincial de Oviedo, donde se empieza a trabajar con un reducido grupo de internos jóvenes hombres con problemas de toxicomanía. Este proceso de intervención continúa en 1994 con la creación del llamado *Espacio libre de drogas* en el módulo 2 del Centro Penitenciario de Villabona. Después de varios procesos de ampliación de este modelo, en 1998 pasa a denominarse Unidad Terapéutica y Educativa (UTE), se abre la posibilidad de incorporar mujeres (se crea una unidad mixta de convivencia) y queda constituida por dos módulos penitenciarios. Posteriormente, dos módulos más se van a incorporar a este modelo, configurando la denominada UTE II (UTE Villabona, 2005, 7-8).

Para la propia UTE de Villabona², este programa representa *“un modelo alternativo a la cárcel tradicional porque transforma la realidad penitenciaria al eliminar la subcultura carcelaria que hace de la prisión una escuela de delincuencia y la convierte en un espacio educativo. Logro que se hace posible por el encuentro en una dinámica de cogestión o corresponsabilidad entre los dos colectivos que conforman el escenario penitenciario: profesionales penitenciarios e internos, superando la desconfianza, el distanciamiento y el enfrentamiento que históricamente ha marcado sus relaciones.”*

² <http://www.utevillabona.es/>

4.1.2. Características generales

En el año 2005, la actual Secretaría General de Instituciones Penitenciarias publica un documento titulado *Unidad Terapéutica y Educativa Centro Penitenciario Villabona. Un modelo de intervención penitenciaria* donde se recogen los rasgos esenciales de este modelo penitenciario. Según el citado documento, la finalidad de este modelo es adecuar la institución al mandato constitucional y a las normas legales para lo que se centra en:

1. Superación de la subcultura carcelaria: promoviendo un espacio libre de drogas, de violencia y sin grupos de presión. Se consagra de nuevo la idea de un modelo de cogestión o corresponsabilidad entre internos/as y profesionales.
2. Integración de todas las personas internas tanto toxicómanas como no toxicómanas que lo soliciten. En principio está abierto a cualquier persona independientemente de sus características sociodemográficas o criminológicas, a excepción de los imputados o condenados por delitos de naturaleza sexual, en aquellos módulos con presencia de mujeres.
3. El grupo terapéutico como eje central, la Escuela y las Actividades Formativo Ocupacionales como Instrumentos de Intervención y Desarrollo Terapéutico.
4. La concienciación del interno, mediante la asunción de aquellos déficits y carencias que le han conducido a delinquir.
5. Creación de un espacio de salud a través de un Taller de Educación para la salud.
6. Aislamiento del resto de la población reclusa y apertura a la sociedad.
7. Valoración del concepto de reinserción, entendido como un proceso de socialización iniciado en la cárcel y finalizado en la sociedad.
8. Prevención para evitar que se cumpla la idea de que la prisión es una escuela de delincuencia.
9. Por último, posibilidad de que el tiempo de privación de libertad se configure como un *“tiempo terapéutico y educativo en todas sus dimensiones.”* (UTE Villabona, 2005, 8-9)

A. Piezas clave: el equipo multidisciplinar y el grupo terapéutico

El **equipo multidisciplinar** está formado por profesionales de instituciones penitenciarias de todas las áreas: psicología, educación, vigilancia, trabajo social, maestros/as, monitores/as, sanitarios/as, etc. que desarrollan actividades terapéuticas y educativas de tipo grupal e individual. Adquiere especial relevancia el área de funcionariado de vigilancia, que al representar la primera línea de intervención dentro de la institución penitenciaria, permite el seguimiento del proceso terapéutico de los internos e internas durante las 24 horas del día.

El **grupo terapéutico**, también denominado de autoayuda, se erige como el eje central del proyecto. Todas las personas internas están integradas en uno de estos grupos, con un máximo de 15, más dos miembros del grupo de apoyo (que se describirá a continuación) y bajo la dirección de un/a profesional. Se reúne con una periodicidad mínima semanal con el fin de ser un espacio de comunicación para expresar las carencias y déficits de socialización, a través de la revisión, reflexión y confrontación con el resto de miembros del grupo, así como el análisis, entre otros elementos. El primer paso en la integración de la persona interna es la lectura de una carta de presentación en la que se describen los aspectos más relevantes de la historia personal. El grupo puede establecer imposiciones y tareas encaminadas a evitar o reforzar determinadas actitudes y conductas. (UTE Villabona, 2005, 20-21)

B. Organización de las personas internas

La organización de los propios internos se completa con los siguientes grupos:

a. *Grupo de apoyo*. Está compuesta por personas internas con un cierto nivel de concienciación e implicación en su proceso terapéutico. Entre sus principales funciones destacan: plantear cuestiones vinculadas con el funcionamiento diario; recibir a los nuevos ingresos, explicarles el funcionamiento de la UTE y el contrato terapéutico; hacer seguimiento de los internos integrados en su grupo terapéutico, entre otras. Existen dos por cada grupo terapéutico y son elegidos por el equipo multidisciplinar. Desarrollan una reunión diaria con miembros del equipo para valorar las incidencias del día anterior y una vez por semana con el equipo multidisciplinar para la valoración de todas las personas internas.

b. El *grupo de representantes*. Está constituido por un conjunto de internos e internas que destacan positivamente en su grupo, por lo que podrían progresar hasta convertirse en miembros del grupo de apoyo.

Las *comisiones de trabajo*, estructuradas en función de los diferentes bloques de actividad que se desarrollan en la UTE, y la *asamblea*, que se reúne en momentos puntuales, completarían el abanico de grupos existentes.

C. Otros instrumentos esenciales de la UTE

a. El *contrato terapéutico*. Es el documento escrito que vincula a la persona interna con la UTE estableciendo los derechos y obligaciones respectivos. Entre estas últimas se especifican las siguientes:

- Cumplimiento de las normas recogidas en la Legislación Penitenciaria.
- Renuncia al consumo de drogas.
- Asistencia obligatoria y preferente a las sesiones terapéuticas de grupo.
- Sometimiento periódico a análisis siempre que lo decida el grupo interdisciplinar.

- Participación responsable en las actividades asignadas.
- Cumplimiento de las pautas de tratamiento establecidas
- Sinceridad, responsabilidad y confidencialidad con los temas abordados
- Renuncia a las comunicaciones familiares y con otras personas que se califiquen como negativas por el Equipo
- Aceptación de las decisiones del equipo en cuanto a permisos, salidas, progresiones, entre otras. (UTE Villabona, 2005,19-20)

b. La *escuela*, que es obligatoria para aquellas personas internas que carezcan de las enseñanzas básicas: iniciales y Secundaria (UTE Villabona, 2005, 22); las *actividades formativo-ocupacionales*; *culturales, deportivas, de ocio y tiempo libre*; *formación en el exterior*; la *asistencia sanitaria y psiquiátrica*; las *salidas terapéuticas y los campos de trabajo*, así como los *permisos de salida* son las actividades que complementan las anteriormente mencionadas.

c. *Expulsiones*: son determinadas por el equipo multidisciplinar, tanto a propuesta de algún miembro del propio equipo o del grupo de apoyo. Entre las posibles causas de expulsión se destacan: la utilización de violencia verbal o física, la introducción de drogas o material no autorizado y el incumplimiento de las normas establecidas. El tiempo mínimo de expulsión se cuantifica en un mes. (UTE Villabona, 2005, 11)

d. *Comunicaciones y visitas*: se destaca su importancia en el proceso terapéutico, motivo que se alude para justificar su especial seguimiento. Se establece la “*no autorización de comunicaciones y visitas con aquellos familiares y amigos que resulten perjudiciales por su relación con el mundo marginal y delincuencia de tal forma que la no renuncia a ellas por escrito implicará la imposibilidad de permanecer en la UTE.*” (UTE Villabona, 2005, 11)

e. *Peculio*: El equipo multidisciplinar determina la cantidad máxima que podrá cobrar la persona interna. Se estipula que el grupo de apoyo realizará un seguimiento “exhaustivo” de la administración económica de cada persona que puede ser objeto de aumento o reducción de acuerdo a las circunstancias particulares, modificaciones que serán aprobadas por el equipo multidisciplinar. (UTE Villabona, 2005, 11)

4.1.3. Grado de implantación

Este modelo se ha implantado hasta la actualidad en otros 15 centros penitenciarios³. Alicante II Villena, Almería, Castellón II Albocasser, Huelva, Jaén, Las Palmas de Gran

³ En Cataluña, que tiene transferidas las competencias penitenciarias, no existe actualmente este tipo de programa de intervención, aunque existen otros programas de intervención en materia de drogodependencias. Por otro lado, la cifra de 16 se recoge en la web de Instituciones Penitenciarias, aunque en la última reunión de la Comisión Mixta Congreso-Senado para el estudio de los problemas de las drogas de marzo de 2013, al referirse a este modelo se eleva el número a 18, aunque no se especifican los centros penitenciarios.

Canaria, Madrid VI Aranjuez, Madrid VII Estremera, Málaga, Murcia II, Murcia CIS, Puerto III, Sevilla, Sevilla II Morón de la Frontera, Teixeiro y Tenerife. No obstante, el paradigma de este sistema lo sigue constituyendo la UTE del centro penitenciario de Villabona (Asturias), con 5 módulos terapéuticos en funcionamiento que acogen a 480 internos/as en programa.

En principio, la participación en estos módulos está permitida a las mujeres, de hecho en algunos casos existen módulos mixtos como en Villabona (había alrededor de 20 mujeres en 2009, según Malventi, 2009) y, en otros casos, después de un periodo en el que no era posible la participación de mujeres, se ha abierto a estas, como en el caso de Teixeiro, aunque hasta el momento no hay ninguna en esta UTE. No se dispone de información actualizada sobre el número de mujeres y hombres que se encuentran en estas unidades y qué módulos son mixtos.

4.2. Los Módulos de Respeto (MdR)

4.2.1. Origen

Nueve años después de la aparición del modelo anterior, irrumpe en nuestro país una segunda variación de estructura penitenciaria tradicional: los MdR, inaugurados en 2001 en la cárcel de Mansilla de las Mulas (León). Inicialmente estaban concebidos como un módulo intermedio y previo al ingreso de la persona interna en una Comunidad Terapéutica y como un paso anterior y preparatorio para los que estaban en lista de espera. Pero, ¿qué son los MdR? Según el *Manual sobre Módulos de Respeto de la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias* (2011), un módulo de respeto es una unidad de separación interior de un centro penitenciario en donde la inclusión de la persona interna es voluntaria y lleva implícita la aceptación de las normas del módulo, que regulan las siguientes áreas: personal, de cuidado del entorno (tareas del módulo), de relaciones interpersonales y de actividades (Cendón *et al.*, 2011, 14)

4.2.2. Características generales

En primer lugar, respecto a los objetivos generales que se plantea este tipo de programa se destacan:

- La creación de un clima social normalizado que sirva de marco a los programas de tratamiento
- La ruptura de la dinámica carcelaria a través de la modificación de las relaciones de grupo
- El desarrollo de programas de tratamiento en hábitos, valores y actitudes. (Cendón *et al.*, 2011, 34-35)

A parte de estos objetivos generales, también se identifican un conjunto de objetivos específicos estructurados según las áreas anteriormente mencionadas, entre los que se pueden destacar:

- El desarrollo y mantenimiento de hábitos de higiene personal.
- El fomento del cuidado y organización del espacio personal.
- Implicación en el cuidado del entorno.
- La asunción de responsabilidades y el desarrollo de hábitos de participación y diálogo.
- La erradicación de la violencia y agresividad y la resolución de problemas y conflictos por vías socialmente aceptables. (Cendón *et al.*, 2011,35)

Para finalizar, el programa de MdR recoge un conjunto de objetivos operativos vinculados con la realización concreta de actividades específicas y que se detallan en los anexos del citado manual. A modo de ejemplo, respecto al momento del recuento se especifica que:

- La persona interna debe estar levantada realizando tareas de limpieza y colocación de la celda.
- Al pasar el recuento se debe saludar educadamente y recibir el saludo educado del interno o la interna.
- Estar acostado o en actitud no adecuada debe ser calificado con un negativo.

Respecto a las celdas se establece que:

- La celda se barre y se friega todos los días tantas veces como sea necesario, debe estar siempre en perfecto estado de orden y limpieza.
- La cama debe estar bien hecha, con la colcha reglamentaria colocada.
- La ventana debe estar abierta al menos durante la primera actividad para que se ventile la celda.
- La ropa se colocará en las estanterías ordenadamente.
- Solo se pueden tener dos pares de calzado por persona.
- El inodoro, el lavabo y la ducha deben estar limpios y brillantes.

Los elementos clave que caracterizan este tipo de módulos son los siguientes:

A. El sistema de grupos

La idea que subyace en la configuración de este modelo de grupos es que el contacto constante con diversos colectivos con normas y costumbres respetadas y conocidas por sus miembros y cuyo incumplimiento es sancionado por el refuerzo-castigo social constituye una característica esencial de una situación social normalizada. (Cendón *et al.*, 2011, p.39)

El Módulo de Respeto busca, en última instancia, *“crear un sistema artificial en el que se utilicen los mismos elementos que están manteniendo las pautas de conducta en esos colectivos: la presión social, el reconocimiento de la capacidad del otro para organizar y dirigir en función de la situación, las estructuras naturales que se forman en los grupos al margen de las formales y la convicción de que las cosas funcionan mejor para todos bajo esos presupuestos”* (Cendón et al., 2011, 42).

El sistema de grupos se concreta en lo que se denomina “grupos de tarea”, que sustituyen a los tradicionales “destinos”. Cada grupo tiene la responsabilidad semanal sobre el funcionamiento y mantenimiento de una zona del módulo. La capacidad de seleccionar las tareas se relaciona con las valoraciones individuales obtenidas por los miembros del grupo lo que se convierte, por tanto, en un factor de presión social entre sus miembros. Asimismo, los miembros de los diferentes grupos tienen la obligación de exigir que se cumplan las normas de utilización de las diversas zonas al resto de las personas en el módulo. (Cendón et al., 2011, 44-45)

Cada grupo de tareas tiene una persona responsable encargada de organizar las tareas, repartir trabajos y solucionar los problemas que puedan surgir. De acuerdo con lo recogido en el manual de los MdR, sus indicaciones no pueden ser discutidas (Cendón et al., 2011, 46) Los posibles desacuerdos se resuelven posteriormente con el funcionario/a del módulo o el/la educador/a.

B. Otros órganos de participación:

- *Asamblea general* (o reunión diaria). En ella el/la educador/a obtiene una visión de la situación del módulo, transmite informaciones (Cendón et al., 2011, 55), puede recordar normas e incidir en determinados aspectos que se consideran flojos y también permite alcanzar acuerdos sobre decisiones que afecten a la vida del módulo. (Cendón et al., 2011, 57).
- *Asamblea de responsables* (o reunión semanal). Es una reunión abierta a la que no solo están convocados los responsables, sino también los encargados de las áreas de actividad y se promueve la participación del resto de internos. A esta no asiste ningún profesional. Se levanta acta de los acuerdos que se leen en la siguiente reunión diaria. (Cendón et al., 2011, 64)
- *Comisión de convivencia* (Cendón et al., 2011, 54). Es un segundo nivel de intervención para la resolución de conflictos, tras el propio debate entre los internos y con el responsable del grupo. Está normalmente constituida por tres o cuatro internos elegidos en la reunión semanal de los responsables. Entre sus funciones principales se encuentra la de *“avisar, reprender o intervenir con determinados sujetos cuya inadaptación al módulo está perjudicando la convivencia normalizada”*. (Cendón et al., 2011, 59)

Otras comisiones son las de *acogida, deportes, cultura y ayuda legal*.

C. La evaluación

La evaluación se configura como otro de los elementos característicos de los módulos de respeto. Los resultados de la misma van a determinar las tareas a realizar, lo que sirve para provocar y justificar la presión de los miembros entre sí para evitar las puntuaciones negativas. Asimismo, con la evaluación se obtiene información para la toma de decisiones sobre las personas internas y la elaboración de informes para otras instancias, entre otras funcionalidades. (Cendón *et al.*, 2011, 69). El elemento central del proceso de evaluación es el negativo, o “la evitación del mismo” mediante la adecuación a las normas y planificación del módulo.

Como se avanzaba en párrafos precedentes, existen varias modalidades de evaluación. Se encuentra, en primer lugar, la evaluación diaria constituida por la asignación de positivos y negativos. Un positivo constituye la valoración de toda la actividad del interno durante la jornada, no de una actividad puntual, frente al negativo, que puede recibirse en un número ilimitado de ocasiones. Teóricamente, según lo indicado en el manual, el negativo constituye un elemento casi inocuo, no teniendo trascendencia en relación con permisos o clasificaciones (Cendón *et al.*, 2011, 74).

La segunda modalidad de evaluación es la evaluación semanal en la que se valora la evolución de la persona en su programa de tratamiento individualizado. El cómputo se realiza de la forma siguiente:

- Favorable (internos/as con ningún negativo o con un negativo y un positivo)
- Normal (un negativo, dos negativos y uno o más positivos)
- Desfavorable (dos o más negativos o bien por las siguientes circunstancias: criterio del equipo, conductas especialmente graves, etc.) Teóricamente una calificación de desfavorable en tres semanas durante un trimestre conlleva la expulsión automática del módulo. (Cendón *et al.*, 2011, 76-77)

D. El contrato terapéutico

Al igual que observábamos en el caso de las UTE, la entrada en un MdR exige la firma de un contrato terapéutico entre la persona interna y la institución en el que encontramos compromisos como la posibilidad de realizar controles y cacheos, analíticas de control de drogas, etc. También se contempla la expulsión del módulo, que puede ser temporal o definitiva, en el caso de negarse a la realización de estos controles, así como en el caso de no realizar las tareas o desarrollar conductas inadaptadas.

E. Actividades

Por último, se sitúan las actividades que, en el marco de los MdR, se conciben no solo en relación con los beneficios que puedan tener respecto a la estancia en prisión, sino

también respecto a los objetivos para la futura libertad, de tal forma que se configuran como instrumentos fundamentales de los programas individuales de tratamiento. Tienen un carácter obligatorio de tal forma que los internos deben realizar actividades durante un horario planificado con el fin de *“potenciar la creación de hábitos laborales en el individuo”* (Cendón et al., 2011, 100) que resulten de utilidad en el momento de la libertad.

La popularidad de este sistema se ha incrementado de tal forma que se ha llegado a la aprobación de la Circular 18/2011 que plantea como objetivo el *“diseño de un sistema general de intervención que pueda abarcar al conjunto de la población penitenciaria teniendo siempre presente como referente los pilares básicos del modelo de módulos de respeto”* (2,2011). Esto es, se establece un sistema gradual de módulos en tres niveles en el que el máximo sería el constituido por los MdR propiamente dichos, mientras los restantes aplicarían progresivamente algunas de las características de estos módulos.

Sin embargo, a pesar de las ventajas que *a priori* tiene la existencia de los módulos intermedios en su concepción de progresividad y también con el fin de amortiguar la regresividad que una expulsión temporal del módulo de respeto puede provocar, los/as autores/as del Manual identifican algunas consecuencias imprevistas. Así, se considera que en muchas ocasiones, estos módulos no están cumpliendo con los objetivos para los que inicialmente se plantearon, esto es, más que configurarse como un módulo de paso hacia el módulo de mayor exigencia, muchos de los internos presentes en estos módulos no desean progresar sino quedarse en este sistema intermedio. La explicación viene determinada porque, en función de las características y exigencias, en estos módulos se experimentan ya muchas de las ventajas de los MdR, pero sin estar sometidos a los altos requerimientos actitudinales y comportamentales de estos. (Cendón et al., 2011, 143)

4.2.3. Implantación

Desde su inauguración en 2001, los MdR se han desarrollado muy ampliamente en todo el territorio del Estado y también se ha aplicado de una manera amplia a las mujeres presas aludiendo a que, entre otros elementos, su perfil sociológico y criminológico favorecía su participación en este nuevo sistema. Según los datos recogidos en la tabla siguiente, en el mes de marzo había en el conjunto del Estado 206 MdR, 158 de hombres, 45 de mujeres y 3 de carácter mixto. El total de hombres que participaban de este programa ascendía a 13.389, mientras el número de mujeres se elevaba a 2.282 mujeres. La expansión de este programa en el caso de las mujeres se manifiesta al analizar el porcentaje del total de mujeres presas que están bajo esta modalidad programática, cifra que asciende al 42,32%, más del doble del porcentaje

de hombres con un 20,51%. En el momento actual, los MdR se encuentran casi presentes en el total de los centros penitenciarios, tanto en el caso de los hombres como de las mujeres. En este caso, habría que tener en cuenta que en catorce centros no existe presencia femenina: Puerto I, Sevilla II, Sevilla Psiquiátrico, Daroca, Teruel, Segovia, Soria, Alcázar de San Juan, Ocaña I, Lugo-Monterroso, Madrid II, Madrid III, Madrid IV y Castellón II.

Tabla 5. Distribución de MdR e implantación (Marzo, 2012)

CENTRO		MdR	MdR	MdR			
PENITENCIARIO	LOCALIZACIÓN	Hombres	Mujeres	Mixto	Hombres	Mujeres	Total
Albolote	Albolote (Granada)	3	1		329	66	395
Alcalá de Guadaira	Alcalá de Guadaira (Sevilla)		4			150	150
Algeciras	Algeciras (Cádiz)	5	1	1	645	104	749
Almería	Almería (Almería)	1	1		71	54	125
Cádiz (Puerto II)	Puerto de Santamaria (Cádiz)	2			158		158
Córdoba	Córdoba (Andalucía)	5	1		551	87	638
Huelva	Huelva (Huelva)	5	1		464	57	521
Jaén	Jaén (Jaén)	3	1		214	43	257
Málaga	Alhaurín de la Torre (Málaga)	1	1		113	96	209
Puerto III	Puerto de Santamaria (Cádiz)	3	1		296	73	369
Puerto I	Puerto de Santa María (Cádiz)						0
Sevilla	Sevilla (Sevilla)	2			154		154
Sevilla II	Morón de la Frontera (Sevilla)	3			270		270
Sevilla - Psiquiátrico	Sevilla (Sevilla)						0
ANDALUCÍA							
Daroca	Daroca (Zaragoza)	2			253		253
Teruel	Teruel (Teruel)	1			22		22
Zaragoza	Zuera (Zaragoza)	2	1		203	93	296
ARAGÓN							
Villabona	Villabona-Llanera (Asturias)		1			76	76
ASTURIAS							
Ibiza	Ibiza (Baleares)	2	1		56	8	64
Mallorca	Palma de Mallorca (Baleares)	3			191		191
Menorca	Maó (Menorca) (Baleares)	2			57		57
BALEARES							
Ceuta	Ceuta (Ceuta)	1	1		20	24	44
C.A.Ceuta							
Melilla	Melilla (Melilla)	1	1		62	14	76
C.A.Melilla							
Arrecife de Lanzarote	Tahiche-Teguisse (Las Palmas)	2	1		120	16	136
Las Palmas	Tafira Alta (Las Palmas)	2			240		240
Las Palmas II	San Bartolomé de Tirajana	1	1		119	121	240
Santa Cruz de la Palma	Santa Cruz de la Palma	1	1		67	2	69
Tenerife	El Rosario- La Esperanza	2	1		187	109	296
CANARIAS							
El Dueso	Santoña (Cantabria)	2	1		88	9	97
CANTABRIA							
Ávila	Brieva (Ávila)		1			68	68
Burgos	Burgos (Burgos)	3			109		109
La Moraleda-Palencia	Dueñas (Palencia)	5			537		537
León	Mansilla de las Mulas (León)	8		2	663	51	714
Segovia	Segovia (Segovia)	1			100		100
Soria	Soria (Soria)	1			30		30
Topas	Topas (Salamanca)	5	1		440	70	510
Valladolid	Villanubla (Valladolid)	1	1		130	35	165
CASTILLA Y LEÓN							

FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIIPP, Ministerio del Interior.

Tabla 6. Distribución de MdR e implantación (Marzo, 2012) (cont.)

CENTRO PENITENCIARIO	LOCALIZACIÓN	MdR Hombres	MdR Mujeres	MdR Mixto	Hombres	Mujeres	Total
Albolote	Albolote (Granada)	3	1		329	66	395
Albacete	Albacete (Albacete)	2	1		83	20	103
Alcázar de San Juan	Alcázar de San Juan (Ciudad Real)	2			157		157
Cuenca	Cuenca (Cuenca)	1	1		30	6	36
Herrera de la Mancha	Manzanares (Ciudad Real)	1			91		91
Ocaña I	Ocaña (Toledo)	2			49		49
Ocaña II	Ocaña (Toledo)	1			56		56
CASTILLA - LA MANCHA							
CATALUÑA							
Badajoz	Badajoz (Badajoz)	2	1		209	25	234
Cáceres	Cáceres (Caceres)	2	1		190	20	210
EXTREMADURA							
A Lama (Pontevedra)	A Lama (Pontevedra)	5	1		460	62	522
Lugo-Bonxe	Otero de Rey (Lugo)	1	1		77	15	92
Lugo-Monterroso	Monterroso (Lugo)	2			41		41
Ourense	Pereiro de Aguiar (Ourense)	3	1		119	21	140
Teixeiro (A Coruña)	Teixeiro-Curtis (A Coruña)	5	1		382	79	461
GALICIA							
Logroño	Logroño (La Rioja)	3	1		109	15	124
LA RIOJA							
Madrid I	Alcalá de Henares (Madrid)		2			198	198
Madrid II	Alcalá De Henares (Madrid)	3			229		229
Madrid III	Valdemoro (Madrid)	3			340		340
Madrid IV	Navalcarnero (Madrid)	2			250		250
Madrid V	Soto del Real (Madrid)	3	1		322	84	406
Madrid VI	Aranjuez (Madrid)	6	1		761	36	797
Madrid VII	Estremera (Madrid)	3	1		247	78	325
MADRID							
Murcia	El Palmar (Murcia)	2			118		118
MURCIA							
Pamplona	Pamplona (Navarra)		1			13	13
NAVARRA							
Bilbao	Basauri (Bizkaia (Vizcaya)	2			31		31
Nanclares de la Oca	Nanclares de la Oca (Álava)	2	1		184	26	210
San Sebastián	San Sebastián (Gipuzkoa)	1	1		18	13	31
PAIS VASCO							
Alicante II	Villena (Alicante)	5			516		516
Alicante - Cumplimiento	Alicante (Alicante)	2	1		192	60	252
Alicante - Psiquiátrico	Alicante (Alicante)	1	1		115	41	156
Castellón	Castellón de la Plana (Castellón)	2	1		187	44	231
Castellón II	Albocasser (Castellón)	5			457		457
Valencia *	Picassent (Valencia)	3			410		410
COMUNIDAD VALENCIANA							
TOTAL MdR		158	45	3	13389	2282	15671
Total población encarcelada					65.289	5.392	70.681
Porcentaje.					20,51%	42,32%	22,17%

*En proceso de implantación de un MdR de Mujeres

FUENTE: Elaboración propia a partir de los datos de la SGIIPP, Ministerio del Interior.

5. Reflexiones finales

Las UTE y los MdR son dos programas penitenciarios específicos del sistema penitenciario español⁴ Aunque su origen es anterior, es durante las dos legislaturas socialistas 2004-2008 y 2008-2011, cuando experimentaron su mayor impulso principalmente por parte de la titular de la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias durante ese periodo, Mercedes Gallizo. Su valoración de los programas

⁴ En el caso de la UTE de Villabona, según informaciones del pasado mes de abril de la propia página de la Unidad, el gobierno irlandés parece haber mostrado interés por la exportación del modelo a ese país. <http://www.utevillabona.es/node/447>

fue muy positiva y así lo trasladó en las publicaciones que describen los módulos y que hemos analizado en las páginas precedentes.

A pesar de los aspectos positivos que se aducen desde diferentes instancias en relación con sus efectos para la mejora de la situación de las personas presas, todavía no se han publicado estudios rigurosos que hayan permitido comprobar la veracidad de esta afirmación⁵. Asimismo, y respecto a la situación de las mujeres, inicialmente estas estructuras se diseñaron para un perfil universal de preso, de tal forma que se desconoce hasta el momento si el diseño y organización se han adaptado a las necesidades específicas y a las particularidades de las mujeres privadas de libertad.

Por otro lado, no se puede olvidar el actual contexto de crisis económica y de cambio del partido del gobierno en España en noviembre de 2011, que se ha venido traduciendo en un conjunto de recortes presupuestarios que están afectando a todos los departamentos ministeriales, así como un cambio de rumbo en muchas de las líneas de actuación vigentes en los últimos años.

Hasta el momento son escasos los estudios empíricos sobre estas nuevas modalidades penitenciarias. Se ha identificado la investigación de Darío Malventi titulada *Curar y Reinserir* que se basa en una inmersión antropológica de varios años en la UTE de Villabona, junto con Álvaro Garreaud, y el estudio titulado *Mujeres en prisión. Voces desde dentro del Centro Penitenciario de Pamplona* realizado por Guadalupe Serrano y Paz Francés en 2011, coincidiendo con el periodo de transformación del único módulo de mujeres existente en un MdR.

Respecto al estudio sobre la UTE, los autores definen este modelo como “(...) *un proceso terapéutico encargado a la institución penal que hace que la persona reclusa caiga todavía más en manos del sistema penitenciario. Pero, aún siendo la individuación el objetivo más inmediato del dispositivo terapéutico, produce su efecto más contundente sobre el colectivo, sobre los espacios, dinámicas, acciones y reacciones del conjunto de presos, guardias, funcionarios y profesionales que forman la anatomía y economía de la prisión. Como efecto de la acción terapéutica la vida cotidiana de los módulos, los tiempos, espacios y formas de cumplimiento de condena, cambian afectando al sistema clasificatorio y de actitudes en un proceso de recodificación.*” (Malventi y Garreaud, 2008,8)

Por su parte, en el texto de Malventi (2009, 24) se define la UTE como “*un claro ejemplo de esquizofrenia carcelaria porque emerge como laboratorio de experimentación punitiva en el que el débil se hace más débil y el fuerte, rehabilitado*

⁵ En el caso de la UTE de Villabona, en diversos foros se habla de la reducción de la reincidencia de las personas que pasan por esta unidad. Hasta el momento, no se ha podido acceder al estudio realizado para sustentar esta afirmación.

gracias a la pérdida del estigma de carcelero y la adquisición de un nuevo rol social, se hace más fuerte porque añade al uso de la fuerza física el control de la terapia”.

Por su parte, Francés y Serrano (2011) en su estudio en la cárcel de Pamplona incluyen las transcripciones directas de entrevistas con mujeres presas en las que expresan sus vivencias en el MdR. En opinión de las investigadoras, *“la vida dentro de prisión antes y después del módulo de respeto ha sido ostensiblemente diferente. La implantación del mismo no solo ha supuesto una nueva reorganización y el tener que adaptarse a nuevas normas y discrecionalidades, sino que además supuso el germen para un buen número de conflictos entre las internas (...)”* (Francés y Serrano, 2011, 145).

Plantean, asimismo, la necesidad de *“ir viendo, progresivamente, hacia dónde nos llevan esas nuevas formas de ejecución de castigo, cuáles son sus peligros, los cuales no se antojan sean pocos ni de pequeña envergadura”* (refiriéndose también al modelo UTE) (Francés y Serrano, 2011, 57). Se hacen eco de la denuncia hecha pública por la Asociación Salhaketa en febrero de 2010 en la que se ponía de manifiesto, entre otros aspectos, que la imposibilidad de dividir el espacio del módulo obligaba a que todas las mujeres estuvieran sometidas al régimen del MdR, ya que en caso de no querer participar serían trasladadas a otro centro penitenciario o serían expulsadas con posterioridad del módulo. Con ello se quiebra por tanto el carácter de voluntariedad que se recoge en la definición de este módulo. Más allá de ofrecer conclusiones claras sobre este programa, la investigación plantea un conjunto de interrogantes respecto al funcionamiento del MdR en este centro penitenciario concreto y sus consecuencias para las mujeres allí encarceladas.

Estas primeras apreciaciones de los estudios realizados hasta el momento deben acompañarse de nuevas investigaciones teóricas y empíricas que permitan extraer conclusiones sobre las consecuencias que estos nuevos programas tienen para las mujeres y hombres encarcelados.

En primer lugar, será necesario profundizar en los conceptos de cogestión, corresponsabilidad, participación, implicación y sus efectos para las personas en un espacio que *a priori* dista de poder caracterizarse de libre y autónomo. De hecho, el discurso recogido en los manuales de funcionamiento resulta en ocasiones ambivalente respecto a estos conceptos. Sería necesaria una revisión más directa de esas ideas en la práctica.

En segundo lugar, sería adecuado un análisis más profundo del funcionamiento de los diferentes órganos y figuras que se especifican: apoyos, responsables, etc. ya que generan diferentes niveles de poder y responsabilidad, así como de la materialización de los procesos de control y presión intra y extragrupal.

En tercer lugar, sería relevante explorar el efecto que muchas de las normas pueden tener en la limitada autonomía y derechos de las personas reclusas en lo que tiene que ver con su comportamiento cotidiano, su autonomía personal, sus relaciones familiares y con el entorno, etc.

En cuarto lugar, cuáles están siendo las condiciones reales de implantación y de aplicación del principio de voluntariedad de participación.

En quinto lugar, habría que explorar los efectos que este sistema tiene en relación con los hombres y las mujeres de forma desagregada. Por tanto, sería recomendable analizar si estos nuevos programas generan avances positivos en materia de igualdad entre mujeres y hombres en este tipo de programas o bien si siguen reproduciendo y profundizando las discriminaciones experimentadas históricamente por las mujeres en el sistema penitenciario español.

6. Bibliografía

Almeda, Elisabet (2002) *Corregir y castigar: el ayer y hoy de las cárceles de mujeres*, Barcelona, Edicions Bellaterra.

Almeda, Elisabet (2003) *Mujeres encarceladas*, Barcelona, Ariel.

Almeda, Elisabet y Bodelón, Encarna, (2007) *Mujeres y castigo: Un enfoque socio-jurídico y de género*, Madrid, Dykinson.

Almeda, Elisabet (2007) "Ejecución penal y mujer en España. Olvido, castigo y domesticidad" en Almeda, E. y Bodelón E. *Mujeres y castigo: Un enfoque socio-jurídico y de género*, Madrid, Dykinson, pp. 27-65

Ballesteros, Ana (2010) *Cárceles y mujeres. Centros penitenciarios en España: desigualdad y reproducción de roles de género*. Trabajo final de Máster para la obtención del Máster en Igualdad y género en el ámbito público y privado. Universidad Jaume I de Castellón.

Cendón, José Manuel *et al.* (2011) *Módulos de respeto. Manual de aplicación*, Secretaría General de Instituciones Penitenciarias, Ministerio del Interior

Defensor del pueblo andaluz (2006) *Mujeres privadas de libertad en centros penitenciarios de Andalucía*. Sevilla: Defensor del Pueblo Andaluz. Disponible en línea

http://www.defensor-and.es/informes_y_publicaciones/informes_estudios_y_resoluciones/informes_especiales/informe_0002/informe_0002.html

Dirección General de Instituciones Penitenciarias (2007) *Módulo De Respeto. Módulos penitenciarios para la mejora de la convivencia*, Ministerio del Interior

Francés, Paz y Serrano, Guadalupe (2011). *Mujeres en prisión. Voces desde dentro del centro penitenciario de pamplona*, Pamplona, Salhaketa.

Igareda, Noelia (2007) "Mujeres en prisión" en Cerezo, A.I. y García, E. (coords.), *La prisión en España. Una perspectiva criminológica*, Granada, Editorial Comares., pp. 75-100.

Juliano, Dolores (2011). *Presunción de inocencia. Riesgo, delito y pecado en femenino*. Donostia-San Sebastián, Gakoa.

- Malventi, Dario y Garreaud, Álvaro (2008) Curar y reinserir en La Sociedad Terapéutica, Espai en Blanc, Bellaterra, Barcelona, pp.1-17. Disponible en <http://ayp.unia.es/dmdocuments/umbrals09.pdf>
- Malventi, Dario (2009) Curar y reinserir. Líneas de fuga de la máquina penal contemporánea. Tesis doctoral. Disponible en <http://boletintokata.files.wordpress.com/2011/08/curaryreinserir.pdf>
- Manzanos, César y Balmaseda, Juana (2003) Situación de las mujeres en las cárceles del País Vasco, Donostia-San Sebastián, Gobierno Vasco.
- Mapelli, Borja (dir.) (2012) Mujeres en las cárceles de Andalucía, Madrid, Dykinson.
- Proyecto MIP (2005) Mujeres, integración y prisión. Un análisis de los procesos de integración sociolaboral de las mujeres presas en Europa. Disponible en <http://www.surt.org/mip/>
- Puente, Luz María (2012) Perspectivas de género en las condenas por tráfico de drogas. Oñati Socio-legal Series [online], 2 (6), 97-121. Disponible en: <http://ssrn.com/abstract=2115433>
- Secretaría General de Instituciones Penitenciarias (2011) Circular 18/2011 de Niveles de intervención en Módulos de Respeto de 10/11/2011 de la SGIIPP del Ministerio del Interior. Disponible en http://www.institucionpenitenciaria.es/web/export/sites/default/datos/descargables/instruccionesCirculares/CIRCULAR_18-2011.pdf
- UTE Villabona (2005) Unidad Terapéutica y Educativa. Centro Penitenciario Villabona. Un modelo de intervención penitenciaria. Dirección General de Instituciones Penitenciarias. Ministerio del Interior.
- Yagüe, Concepción (2007) "Mujeres en prisión. Intervención basada en sus características, necesidades y demandas" en Revista Española de Investigación Criminológica, Artículo 4. Nº 5. Disponible en <http://www.criminologia.net/pdf/reic/ano5-2007/a52007art4.pdf>
- Yagüe, Concepción (2011) "Panorama actual de la situación de las mujeres y madres en los centros penitenciarios españoles. El programa de igualdad" en Añños (F.) (coord.) Las mujeres en las prisiones. La Educación Social en contextos de riesgo y conflicto, Barcelona, Editorial Gedisa, pp. 183-200.
- Yagüe, Concepción (2012) "Políticas de género y prisión en España" en Del Val C. y Viedma A. (eds), Condenadas a la desigualdad. Sistema de indicadores de discriminación penitenciaria, Barcelona, Icaria.

Páginas web consultadas

Secretaría General de Instituciones Penitenciarias del Ministerio del Interior

www.institucionpenitenciaria.es

Departamento de Justicia. Generalitat de Catalunya

<http://www20.gencat.cat/portal/site/Justicia/>

UTE Villabona

<http://www.utevillabona.es/>

Les pobreses de les joventuts. Formes de vulnerabilitat social juvenil durant la transició a la vida adulta

Francesc Valls Fonayet
Universitat Rovira i Virgili. Càtedra d'Inclusió Social
francesc.valls@urv.cat

Resum

La ponència que es presenta analitza les formes de vulnerabilitat social que afecten les persones en el procés de transició a la vida adulta. Es defensa una aproximació sociològica a l'objecte d'estudi, les joventuts, que deixa d'estar definit per l'edat biològica per ser-ho a partir de criteris socials (la seva posició en el procés de transició a la vida adulta). A més, s'entén que la pobresa monetària és només una de les dimensions de la vulnerabilitat social, i per tant s'eixampla el conjunt d'indicadors avaluats, en altres camps com la formació, la posició respecte el treball, la capacitat de consum i l'habitatge.

Els resultats provenen d'una estratègia analítica basada en la triangulació metodològica, una elecció encara poc sovintejada en el camp d'estudi de la pobresa juvenil. Concretament, mitjançant les dades de l'Enquesta de Condicions de Vida de 2006 i 2011 s'analitzen cinc indicadors de vulnerabilitat social (pobresa monetària, baixa formació, exclusió laboral, precarietat en el consum i precarietat residencial) en tres moments clau de la transició a la vida adulta (definita a partir d'una anàlisi de components principals categòrics): la dependència, l'autonomia relativa i l'emancipació. L'anàlisi qualitativa, procedent d'entrevistes a joves i a agents socials, permet captar com s'integra la posició social a la subjectivitat, en tres àmbits analítics: el vincle social, les estratègies pràctiques, i la construcció de la identitat.

Paraules clau: Joventut; Exclusió Social, Pobresa, Desigualtats socials, Transició a la vida adulta

1. El plantejament sociològic de la recerca sobre pobresa i joventut

Aquesta comunicació parteix d'una qüestió fonamental cal que l'investigador/a es formulï a l'inici d'una recerca sobre pobresa i exclusió social: què fa que una persona sigui considerada pobra en una societat determinada?

Per a respondre-la, focalitzem la nostra atenció en dues dimensions.

La primera dimensió fa referència al vincle social i a la solidaritat. Fins i tot en les societats modernes, fonamentades en el desenvolupament de l'autonomisme i en el supòsit que els agents són cada vegada més lliures, el vincle social no només no desapareix sinó que es reforça gràcies a la complementarietat i a la relació d'interdependència que es dona entre els individus. Seguint aquest postulat, ser pobre és una manera d'estar vinculat al món social i, per tant, el que cal analitzar no és una

suposada pobresa abstracta, sinó la relació “d’interdependència entre la població considerada pobra –en el sentit d’un estatus social concret- i la societat de la qual forma part i de la qual depèn per a la seva supervivència” (Paugam, 2007: 220). La primera idea que agafem d’aquesta reflexió és que la pobresa no és un estat o atribució individual sinó una condició social que depèn de la configuració del vincle social amb la societat de referència. Per tant, caldrà parlar de diverses pobreses (i, també per tant, de diverses condicions i estatus de pobre) en funció de com es configuri la connexió entre la població pobra i el conjunt de la societat. Aquí cal formular-se dues qüestions. La primera seria: amb qui puc comptar? És a dir: ens hem de preguntar sobre la idea de la solidaritat i posar l’accent en una dimensió essencial de la interdependència: la protecció. La segona seria: Per a qui puc comptar? Aquesta qüestió fa referència a la construcció de la identitat i al sentiment d’utilitat social, a la capacitat de ser reconegut per la societat. La vulnerabilitat, doncs, apareix quan es debiliten aquests dos lligams amb la societat: quan es perden les xarxes de protecció i quan es degrada el rol de l’individu dins de la societat.

Basar l’estudi de la pobresa en aquesta relació d’interdependència implica necessàriament referir-nos també a la segona dimensió: la qüestió de la distribució desigual del poder en una societat i, en conseqüència, a l’accés (o apropiació) desigual als diversos recursos disponibles. En l’anàlisi de la pobresa i de la seva reproducció cal incorporar l’estudi de l’estructuració de la societat en classes socials, com a resultat del funcionament del model de producció capitalista i del sistema d’organització social occidental i contemporani. Des d’aquesta perspectiva, la pobresa no és una conseqüència desafortunada i marginal sinó una condició estructural que assegura el manteniment del model d’acumulació capitalista. Així, la segona idea que recollim és que la pobresa (les pobreses) és una condició social i estructural de tipus dialèctic, fonamentada en la divisió social que estructura la societat en diverses classes, que distribueix desigualment el poder i els recursos i que condemna una part de població a quedar desvinculada de la dinàmica econòmica i social, és a dir, a viure per sota de la capacitat col·lectiva de producció de benestar.

Aquests dos primers plantejaments fan referència a la qüestió de la pobresa. Però ens cal abordar també la noció de joventut com a col·lectiu específic d’anàlisi. En estudiar la joventut, de manera habitual es converteix en categoria social quelcom (podríem dir-ne una il·lusió col·lectiva) que en el fons no és més que una categoria demogràfica o biològica. És a dir, empíricament, es converteix una franja d’edat biològica en grup social. Per contra, si acceptem que la joventut representa un procés de transició, entenem que cal definir els moments claus d’aquesta transició a partir de criteris socials i fugir de les delimitacions basades en l’edat biològica: senzilles per a

l'investigador/a, però que consoliden la submissió dels criteris socials als dictats dels criteris biològics. Per això, ens acostem a Bourdieu (2003), Mannheim (1993) i Cardús (1985) quan considerem que, més que l'estudi de la joventut, el que hem de situar a la base de la definició del nostre objecte d'estudi són les diferents joventuts. D'aquesta manera, creiem que en l'anàlisi de les trajectòries juvenils d'inserció a la vida adulta cal incorporar l'anàlisi de l'estructuració de la societat en classes socials, mitjançant el coneixement de les relacions de dominació i de subordinació que s'estableixen tant entre "joves" i "vells" dins d'un grup social com entre "joves" produïts en mons socials heterogenis (Martín Criado, 1998).

Prenent com a guia aquest plantejament, l'objectiu de la comunicació és, doncs, analitzar les formes de configuració de la pobresa i l'exclusió social al llarg del procés de transició a la vida adulta, fruit de les incerteses organitzades (Evans i Furlong, 1997) a les quals s'enfronten i que són fruit de les reorganitzacions i reestructuracions productives i laborals (Tortosa, 1993) que han provocat, amb la deconstrucció del món del treball (Boltanski i Chiapello, 2002) i la creació d'una "autèntica màquina d'excloure" (Gaulier, 1992. Unes formes de pobresa i exclusió social que entenem com a processos de desafiliació social (Castel, 2003), inherents a l'enfonsament de la societat salarial i caracteritzats per l'absència d'inscripció del subjecte –el o la jove, en aquest cas- en estructures que atorguen sentit social a les seves accions.

2. L'estat de les coses: la pobresa i l'exclusió social en la joventut

L'estudi de la pobresa i de l'exclusió social en l'àmbit juvenil a Catalunya i a l'Estat no gaudeix d'una trajectòria consolidada. París et alt. (2006) alerten del dèficit en l'estudi de la relació entre joventut i estructura social, així com de l'escassetat d'investigacions que vinculin les condicions objectives de vida dels joves amb les seves estratègies subjectives d'actuació. A aquesta mateixa línia s'hi afegeix Ayllón (2005), quan destaca que la literatura sobre pobresa juvenil és escassa en comparació al volum d'investigacions que es centren en altres àmbits del món juvenil.

A què es deu aquesta carència? Podem sintetitzar quatre factors:

- a) L'orientació temàtica de la sociologia de la joventut es centra en aspectes eminentment culturals, participatius i expressius. L'estudi de la vinculació entre la joventut i l'estructura social queda oblidat o s'efectua des d'altres àmbits de la sociologia (del treball, de la família, etc.).
- b) La disponibilitat de dades quantitatives no facilita el tractament específic de la joventut, ja que s'aborda la pobresa com una qüestió de llar i no individual. Això facilita l'aparició d'un vel metodològic familiar que amaga, sota una mateixa denominació de pobres o no pobres, realitats que poden ser molt heterogènies dins una llar.

- c) A causa de l'efecte protector de la família d'origen i del retard en l'emancipació juvenil, aquest vel metodològic pot donar a entendre que la pobresa juvenil és menys rellevant que en altres països europeus i, per tant, menys rellevant socialment.
- d) Les dificultats per abordar l'heterogeneïtat social del col·lectiu juvenil, malgrat que aquesta limitació conceptual no acostuma a repercutir en la praxis empírica: la majoria d'investigacions aposten per la convenció d'homogeneïtzar el col·lectiu en base a la seva pertinença a una franja d'edat.

Malgrat aquestes limitacions, en aquesta dècada han anat apareixent investigacions orientades específicament a l'estudi de la vulnerabilitat social juvenil que, sense que s'hagin consolidat com a línia d'investigació, sí que han obert un camí fins fa poc gairebé inexistent. Per exemple, dins dels estudis a nivell estatal, Cantó i Mercader-Prats (1999, 2001a i 2001b) constaten l'efecte ajuda que representa la presència de joves treballadors/es en les llars amb el risc de pobresa, apuntant a una solidaritat bidireccional entre pares/mares i joves. Iacovou i Aassve (2007), en aquest sentit, demostren que el risc de pobresa juvenil seria encara major si l'edat d'emancipació dels i les joves de l'Estat fos similar a les d'altres models de règim de benestar. A Gómez (2008) es dóna suport a aquesta hipòtesi: bona part dels joves espanyols que viuen a la llar d'origen patirien un elevat risc de pobresa si s'emancipessin, com ja han fet els joves d'altres països. En aquesta línia, Baizán (2003) apunta que la dependència dels joves respecte als recursos de les famílies d'origen perpetua les diferències socials existents, assenyalant com a etapes claus per a la caracterització de la pobresa juvenil la transició escola-treball, la formació de llars i famílies i l'accés a les polítiques públiques. És destacable també l'augment de la pobresa en llars amb sustentador principal menor de 30 anys, fins i tot si aquest jove sustentador conviu amb la seva família d'origen (Ayllón et al., 2003), esdevenint una de les noves tipologies de llar vulnerables dels darrers anys. Albert i Davia (2007), en una línia semblant, apunten que el risc de pobresa entre els joves es dispara quan pateixen situacions de precarietat en el mercat de treball (temporalitat, atur) o inactivitat, entre aquells amb baixos nivells d'estudis, i entre aquells que viuen sols, que tenen fills o que conviuen en llars de tres generacions.

Finalment cal destacar que a nivell europeu les investigacions sobre pobresa juvenil també són molt recents però han obert una línia d'investigació productiva centrada a mostrar l'heterogeneïtat de les formes de pobresa fruit de les diferents configuracions dels règims de protecció social, de l'estructura del sistema formatiu i del mercat laboral, així com de les formes específiques d'inserció a la vida adulta de cada país. Principalment, el que caracteritza la situació a Catalunya i l'Estat espanyol en relació a

Europa és que el risc de pobresa entre els i les joves són tot just més alts que els del total de la població, donats el familiarisme existent i la tardança en l'emancipació juvenil, que homogeneïtzen les condicions de vida del conjunt de membres de la llar (Iacovou i Berthoud, 2001). A més, els resultats comparatius mostren que a Espanyam durant la primera dècada del segle XXI, les taxes de pobresa entre joves emancipats i no emancipats són similars (Ayllón, 2009), ja que els primers són habitualment només aquells joves que poden garantir unes condicions de vida acceptables en la seva nova situació. En altres països europeus, especialment els nòrdics, les majors taxes d'emancipació dels joves penalitzen la seva situació durant l'època de transició, i els individus de 16 a 24 anys són els que presenten un major risc de pobresa, si bé aquest es redueix de forma ràpida i pronunciada.

Aquesta comunicació vol contribuir a ampliar el marc d'investigacions que aborden sociològicament els processos d'empobriment i d'exclusió social dins l'àmbit de la joventut per tal de superar aquest buit existent a Catalunya i per a trobar elements teòrics per entendre com els canvis socioeconòmics produïts en el marc de la globalització afecten les etapes clau de la transició a la vida adulta. És a dir, es tracta d'inserir l'estudi de la joventut en l'estudi global de l'estructura social.

3. Raonament metodològic

Al nostre entendre, el camp d'estudi de la pobresa juvenil encara presenta diverses debilitats en la seva manera de procedir, dues de les quals són especialment rellevants a nivell metodològic:

- a) D'una banda, l'homogeneïtat dels enfocaments (dominant l'àmbit quantitatiu i centrat en les variables monetàries) i disciplinar (economicisme). Cal apuntar que aquesta limitació s'està veient progressivament solucionada per la incorporació de noves aproximacions. Per exemple, per investigacions qualitatives sobre la vulnerabilitat subjectiva arrel de la precarietat laboral (Albaigés, 2003), de les dificultats d'inserció a la vida adulta (Cardenal, 2006) o de les desigualtats per raó de gènere en les conductes juvenils de risc (Berga, 2007). Altres investigacions aborden la pobresa juvenil des d'àmbits no exclusivament monetaris. Per exemple, Mercader-Prats (2005) apunta al fet que quan el sustentador de la llar és jove (emancipat/da) la vulnerabilitat no s'expressa tant en termes de pobresa monetària sinó en deficiències en la capacitat de consum i en l'habitatge, mentre que Ayala (2008) indica que les reduïdes taxes de pobresa a l'Estat espanyol no amaguen una major vulnerabilitat subjectiva i un deteriorament de les condicions de vida dels i les joves.

- b) Per una altra banda, la definició de la joventut segueix a recer d'altres disciplines científiques (com la demografia, la psicologia o la biologia), les relatives a la construcció mediàtica o les relatives a les fronteres jurídiques i administratives. Empíricament, en la pràctica totalitat de recerques es situa l'edat biològica, variable somniada, estadísticament neutra i perfecta (Thévenot, 1979), com a característica substancial d'un suposat col·lectiu social, sense abordar quins factors socials de disgregació augmenten o disminueixen les possibilitats de patir vulnerabilitat entre els diferents grups socials juvenils. En aquest punt cal mencionar l'entrada amb força de l'estudi dels itineraris de transició a la vida adulta (Casal, 1996; Casal et al., 1988, 2004, 2006; Cardenal, 2006; Miret et al., 2008), que suposen un pas endavant en referència a la definició social de l'objecte d'estudi. Malgrat aquest avenç, la noció d'estructura social segueix sent una de les principals absències del camp d'estudi de la joventut, sent suplantada encara constantment –en el seu rol de definició de col·lectius socials- per la variable edat, com s'alerta des de la denominada crítica nominalista (Martín Criado, 1998).

Aquesta comunicació vol donar resposta a aquestes dues debilitats metodològiques.

En primer lloc, hem optat per una estratègia, malauradament poc sovintejada en aquest camp, de triangulació metodològica, combinant l'anàlisi estadística de les matrius de 2006 i 2011 de l'Enquesta de Condicions de Vida de l'INE amb entrevistes biogràfiques a 23 joves en situació de vulnerabilitat social (els criteris de selecció provenen dels perfils detectats en l'anàlisi estadística) i amb 14 entrevistes a agents socials vinculats al treball contra la pobresa i l'exclusió social juvenil.

En segon lloc, la conceptualització de l'objecte d'estudi –la *joventut*-, s'ha fet a partir de variables de tipus social i no, per tant, a partir de l'edat biològica, que utilitzem simplement com un criteri d'establiment de límits. Dins la franja de població de 16 a 34 anys hem rastrejat la presència de grups socials que comparteixen una posició relativament homogènia en el procés de transició a la vida adulta, seguint els dos passos següents:

- a) A través d'una anàlisi de components principals categòrics (ACPC) sobre 4 variables socials que, al nostre entendre, expliquen sociològicament el procés de transició a la vida adulta, i que ho fan millor que l'edat biològica. Les variables del model són: a) la sortida del sistema formatiu; b) l'entrada al mercat laboral; c) l'emancipació respecte a la llar d'origen, i d) l'establiment d'una relació de parella, ja sigui amb base jurídica o sense. A partir d'aquestes variables, l'ACPC ens ha permès extraure una dimensió que actua com a nova variable del procés de transició a la vida adulta. La consistència interna entre

les variables originals i aquesta dimensió obtinguda és satisfactòria, seguint els criteris convencionals: valors d'Alfa de Cronbach de 0,83 per al càlcul de l'any 2011, i de 0,76 per al càlcul de l'any 2006). En ambdós casos s'ha optat per simplificar l'anàlisi escollint una única dimensió, que engloba el 66,7% de la variància total de les variables per a l'any 2011 i el 57,7% per a l'any 2006. Augmentar el nombre de dimensions escollides ens semblava poc eficient: el guany en variància explicada era petit en comparació amb la pèrdua de simplicitat i de consistència interna.

- b) A través d'una anàlisi de classificació bietàpica, a partir de les puntuacions que els individus de 16 a 34 anys obtenien en la dimensió construïda al pas anterior. Tant per a l'any 2006 com per al 2011 el model d'anàlisi de classificació ha detectat la presència de 3 grups socials caracteritzats per pertànyer a una etapa diferenciada del procés de transició a la vida adulta, i que podem definir sintèticament de la següent manera. En primer lloc, un grup d'individus que ha completat el procés de transició a la vida adulta, que representen el 38,2% de població el 2006 i el 40% el 2011. En segon lloc, un grup que gaudeix d'autonomia relativa, definida per la finalització de l'etapa educativa i l'entrada a l'activitat laboral, però sense que s'hagi iniciat l'emancipació familiar. Aquest grup representa el 20,9% de joves l'any 2006 i el 21,5% l'any 2011. En tercer lloc, un darrer grup de joves ubicats/des a les etapes inicials del procés: vinculats/des encara a l'etapa educativa, o just iniciant la inserció laboral, i convivint a la llar d'origen. Representen el 40% de joves l'any 2006 i el 38,6% l'any 2011. L'estabilitat en el volum poblacional de cadascun dels tres grups en els dos anys i la coincidència de les seves característiques socials confirmen, al nostre entendre, la consistència empírica del model.

En tercer i darrer lloc, hem volgut que l'anàlisi de la vulnerabilitat anés més enllà de l'enfocament tradicional basat en la dicotomia pobresa / no pobresa. Entenent que la pobresa monetària és només una de les cares de la vulnerabilitat, hem inclòs quatre indicadors analítics addicionals que considerem d'especial rellevància. Tots ells es sintetitzen a la Taula 1.

Taula 1. Indicadors de vulnerabilitat social		
Indicador	Àmbit d'anàlisi	Definició
1	Pobresa monetària	Individus que viuen en llars per sota del 60% de la renda mediana per unitat de consum
2	Baix nivell formatiu	Individus que ja no estan estudiant i que no han completat l'Educació Secundària Obligatòria.
3	Exclusió laboral	Individus que estan aturats o són inactius (excepte els estudiants)
4	Precarietat en el consum	Individus que viuen en llars que afirmen que arriben a final de mes amb dificultat o molta dificultat i que, a més, indiquen que no podrien fer front a despeses imprevistes
5	Precarietat residencial	Individus que afronten almenys una de les següents tres problemàtiques lligades a l'habitatge: a) retards en el pagament de les factures de l'habitatge (llum, aigua, gas, etc.); b) presència de goteres, podridura o humitats, i c) impossibilitat de mantenir una temperatura adequada a l'habitatge durant l'hivern

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida de 2006 i 2011

4. Les formes de vulnerabilitat social durant la transició a la vida adulta

Un dels avantatges que ofereix el conjunt d'indicadors construïts és que permet classificar la població de manera excloent, en funció de la presència o no de vulnerabilitat en cadascun d'ells. Això possibilita una primera anàlisi que consisteix en calcular la suma de vulnerabilitats que apareixen en els diferents processos de transició a la vida adulta, i que es visualitzen a la Taula 2.

Com s'aprecia, en les tres etapes hi ha hagut un augment del percentatge d'individus afectat per algun tipus de vulnerabilitat, una conseqüència evident de l'empitjorament de les condicions de vida durant aquest període. De fet, superada la fase de dependència i iniciat el procés de transició a la vida adulta, més de la meitat de població pateix almenys un tipus de vulnerabilitat. En aquest sentit, la població dependent, vinculada majoritàriament a l'etapa formativa, és la que ha vist variar en menor mesura la seva posició davant la pobresa entre 2006 i 2011 i, a la vegada, és la més benestant. Això és, en certa mesura, previsible: un augment dràstic de la vulnerabilitat en aquesta etapa es regula mitjançant la sortida de la població afectada cap a l'etapa posterior (és a dir, a través de la inserció laboral dels individus afectats).

La població amb autonomia relativa, que ha abandonat el sistema formatiu i està inserida (o tractant d'aconseguir-ho) al mercat laboral és la que veu més empitjorada la seva situació en termes d'acumulació de vulnerabilitats: el percentatge de joves que el 2011 està afectat per 3 o més indicadors de vulnerabilitat s'ha duplicat, en relació als i les joves de l'any 2006: del 6,1% al 14,7%, i més de la meitat en pateixen, almenys,

un. Un element clau per entendre això és, com acabem de dir, l'arribada massiva i sobtada de població provinent de la pobresa infantil, amb escassa formació. Però també s'explica per les dificultats que afronten aquests joves per a trobar la primera feina. Aquesta situació genera un risc no només en el present sinó, i potser encara més greu, a mitjà termini, donat que en el model de transició a la vida adulta tradicional aquesta era una etapa d'acumulació de recursos (sobretot estalvis econòmics), mitjançant l'entrada al mercat de treball i la protecció que es trobava a la llar d'origen. Aquest model permetia als joves del sud d'Europa emancipar-se quan es donaven les garanties necessàries perquè el procés no fos traumàtic. Si aquesta etapa està deixant de ser una etapa de protecció i acumulació per passar a ser una etapa de vulnerabilitat, existeix el risc que la població que es troba en aquesta etapa hagi d'afrontar l'emancipació amb una major debilitat, en comparació amb generacions anteriors.

La població emancipada presenta una concentració més baixa d'afectacions respecte a la població de l'etapa anterior, cosa que concorda amb la idea de model d'emancipació del sud d'Europa: l'emancipació es dona quan els joves han pogut reunir les garanties necessàries perquè el procés es doni amb certa confortabilitat. De la mateixa manera, els i les joves que es troben en aquesta etapa haurien pogut gaudir d'una certa bonança en l'etapa d'autonomia relativa (durant els anys anteriors a l'estancament econòmic), amb la qual cosa l'emancipació s'hauria donat amb certes garanties d'estabilitat. Amb tot, els riscos lligats a aquest procés delicat –sobretot si els i les joves no han pogut reunir les condicions necessàries i, tot i això, s'han emancipat (per qüestions d'itineraris familiars, d'impossibilitat de seguir endarrerint l'emancipació, etc.)- faciliten que sigui l'etapa on hi ha una major presència de joves que acumulen totes les afectacions (1,7%): en casos de vulnerabilitat extrema, la sortida de la llar d'origen dificulta poder agrupar eines de protecció.

Taula 2. Presència acumulada dels diferents indicadors de vulnerabilitat, segons l'etapa del procés de transició a la vida adulta. Estat espanyol, 2006-2011

Etapa	Any	Acumulació d'indicadors de vulnerabilitat					
		Cap	Un	Dos	Tres	Quatre	Cinc
Dependència	2006	51.8	27.8	13	5.4	1.4	0.6
	2011	51.3	29.1	12.7	5.4	1.3	0.2
Autonomia relativa	2006	53.5	27.5	12.9	4.3	1.5	0.3
	2011	38.4	30.1	16.8	9.1	4.7	0.9
Emancipació	2006	48.7	29.7	12.7	6.2	2.2	0.6
	2011	44.5	25.1	15.6	8.8	4.4	1.7

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida de 2006 i 2011

L'anàlisi desagregada ens permet aprofundir en les formes de vulnerabilitat social que presenten major rellevància en cada etapa del procés. Aquesta anàlisi es visualitza sintèticament a la Taula 3. En destaquem aquí les idees més rellevants.

En primer lloc, podem matisar el relatiu benestar que caracteritza la població que tot just es troba a l'inici del procés de transició a la vida adulta. La vulnerabilitat dominant en aquesta etapa és, sobretot, la pobresa monetària. De les tres etapes analitzades, aquesta és la que presenta un major risc de pobresa monetària per als dos anys analitzats (taxa de pobresa del 19% l'any 2006 i del 24,8% el 2011). En el fons, es tracta d'una prolongació de la pobresa infantil més enllà dels 16 anys (aquesta dada ens serveix per tornar a posar en qüestió l'ús acrític de la variable edat com a definidora de col·lectius: com queda demostrat, la pobresa infantil no s'acaba als 16 anys –on s'aturen les estadístiques oficials– sinó que es prolonga fins que les condicions socials en què es mou l'individu n'afavoreixen la reducció). Aquesta debilitat de rendes es deu a l'absència de vinculació laboral dels i les joves que es troben en aquesta etapa, cosa que explica l'elevat risc de pobresa extrema (rebaixant el llindar de pobresa fins el 25% e la renda mediana), que s'ha duplicat en 5 anys (del 3,2% al 7,1%) i que es dona quan, a més de la persona jove, hi ha altres individus que tampoc estan treballant o aportant rendes a la llar. Al cantó oposat, aquests individus presenten uns índexs molt baixos d'exclusió laboral (un fet relativament irrellevant, ja que la majoria són estudiants) i de baixa formació, gràcies a la consolidació de l'Educació Secundària Obligatoria i a l'absència d'alternatives en el mercat de treball (és l'etapa on més s'ha reduït aquesta vulnerabilitat entre 2006 i 2011). Més interessant és l'anàlisi dels indicadors de privació en el consum i en l'habitatge. La major vulnerabilitat econòmica no es correspon amb uns valors màxims en aquests dos indicadors, en què l'afectació és entre 5 i 10 punts inferior a les etapes posteriors. Al nostre entendre, això s'explica per l'estratègia d'intentar mantenir-se en el sistema educatiu fins que la situació és crítica des del punt de vista econòmic: mentre la llar estigui en situació de pobresa però aquesta no perjudiqui diferents indicadors de consum o la capacitat de cobrir les despeses de la llar, una part substancial dels i les joves optaran per seguir formant-se. En canvi, quan la vulnerabilitat ja s'ha escampat de la pobresa cap al consum i l'habitatge, els beneficis de la permanència en el sistema formatiu són difícils de valorar per part d'uns joves i unes llars d'extractes socials marcats per la precarietat, amb necessitats econòmiques immediates i amb un horitzó de perspectives limitat pel que fa al terreny formatiu.

El grup d'individus que es troba en l'etapa d'autonomia relativa és el que ha vist empitjorar més greument la seva situació. Això evidencia que retardar l'emancipació està deixant de ser un factor de protecció per a una fornada d'individus que no només

no pot gaudir dels beneficis que aquesta etapa comportava en anteriors contextos socials i econòmics (com l'acumulació d'estalvis) sinó que ha de fer front a una nova situació marcada per la vulnerabilitat dins de la llar d'origen. El cas més extrem és el de l'exclusió laboral: si el 2006 només afectava un 13,1% d'aquests joves, el 2011 ja n'afectava a gairebé un de cada tres (32,1%). El bloqueig de l'entrada al mercat de treball fa que s'estigui desfigurant la característica que definia principalment aquesta etapa: el període en què el/la jove estava treballant però encara vivia a la llar d'origen. Aquesta exclusió laboral té efectes sobre la resta d'indicadors, especialment els relatius al consum i a l'habitatge, que afecten a més d'una quarta part dels individus. Però l'efecte arriba fins i tot sobre la pobresa, indicador de vulnerabilitat tradicionalment allunyat d'aquesta etapa de la transició a la vida adulta (que es caracteritzava, precisament, per la reducció forta i progressiva del percentatge de població pobre), i que ara afecta ja a un 17,5% dels i les joves. En tot cas, si que es manté una certa protecció davant la pobresa extrema, amb el percentatge més baix de les tres etapes de transició a la vida adulta (3,1%) i només lleugerament superior al de 2006 (2,5%). La baixa formació també s'erigeix com un factor de vulnerabilitat creixent, tot i que en menor magnitud que els altres indicadors. Entre 2006 i 2011 s'ha duplicat el percentatge de joves que, en aquest moment de la transició a la vida adulta, presenten un baix nivell formatiu i, de fet, ha passat de ser l'etapa menys afectada per aquest tipus de vulnerabilitat a ser-ne la primera. Això es deu sobretot al fet que en aquest grup hi ha els darrers joves que van sortir del sistema formatiu de manera prematura, just abans del bloqueig del mercat laboral de finals de la dècada, i que encara no s'han emancipat. A més, hi ha fet cap també el grup de joves que, tot i tenir una baixa edat, han sortit prematurament del sistema formatiu per intentar inserir-se al mercat de treball. De fet, els joves que transiten per aquesta etapa tenen un nivell formatiu inferior al dels joves de l'etapa posterior (emancipació) i, previsiblement, també inferior al que tindran els de l'etapa anterior (dependència), quan hagin acabat d'estudiar.

En darrer lloc, la població emancipada ha passat de ser el grup més protegit davant la pobresa a tenir un risc del 22,2%, 10 punts superiors a l'any 2006. Que fos el grup més protegit s'explicava raonablement pel retard en l'emancipació dels joves que, de fet, convertia els primers anys d'emancipació en un dels períodes de menor risc de pobresa del cicle vital (sobretot quan es donava en parella i abans de la presència de fills). En tot cas, aquest creixement dels darrers 5 anys es deu, principalment, a l'augment de l'exclusió laboral, i ha comportat també un augment de la precarietat en el consum i un manteniment de la precarietat residencial.

Taula 3. Afectació dels diferents indicadors de vulnerabilitat, segons l'etapa del procés de transició a la vida adulta. Estat espanyol, 2006-2011

Etapa	Any	Tipus de vulnerabilitat				
		Pobresa	Baixa formació	Exclusió laboral	Precarietat en el consum	Precarietat residencial
Dependència	2006	19	6.1	9.3	19.6	23.7
	2011	24.8	1	11.4	18.8	21.2
Autonomia relativa	2006	13.2	5.1	13.1	18.6	22.7
	2011	17.5	10.9	32.1	27.7	26.1
Emancipació	2006	12.6	11	17.9	16.8	26.9
	2011	22.2	8.6	27.5	25.1	26.8

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida de 2006 i 2011

5. La integració de la posició social a la subjectivitat. Els discursos dels joves vulnerables

A partir d'aquests resultats quantitatius, l'objectiu s'ha centrat en comprendre com viuen els joves la presència de la vulnerabilitat al llarg de les diferents etapes de la transició a la vida adulta, a través d'entrevistes biogràfiques. Hem estructurat la producció discursiva dels joves en tres blocs temàtics: el vincle social, les estratègies i resistències per a superar la vulnerabilitat, i la construcció de la identitat.

5.1 La ruptura del vincle social

Una de les dimensions que defineix en major mesura l'exclusió social és el trencament dels llaços que vinculen l'individu amb la societat. Inadaptats a les exigències de l'entorn, els joves es troben progressivament aïllats i incapacitats per a teixir relacions socials, no tant per una qüestió de caràcter (factors psicològics) sinó per una acumulació de factors socials i estructurals que limiten la capacitat d'adaptació amb l'entorn. Els joves adapten el seu comportament a les costums i exigències del seu entorn més immediat: sorgides d'aquest món, les conductes estan pensades (amb un alt grau d'inconsciència) per a desenvolupar-se en aquest món. Una estratègia amb beneficis evidents a curt termini i en models de relació directa, pel que fa al benestar emocional i a la identificació social. Però, a la vegada, que genera un risc a llarg termini: aquesta seguretat es converteix en estrès social quan han d'afrontar nous mons socials (territorials, de comportament, lingüístics, de modals, etc.). Aquest fenomen és inherent a qualsevol individu, pel procés de socialització primària, però el que agreuja la situació d'aquests joves és que els seus mons socials no són capaços d'oferir un ventall de possibilitats tan ampli com altres mons socials (en termes formatius, d'accés al treball, a la cultura, etc.). La vivència d'experiències negatives que es produeix quan surten dels seus mons genera un col·lectiu d'individus decebut amb els fracassos constants de les seves motivacions, que finalment es qüestionen la

utilitat de participar en aquestes institucions socials estranyes. En conseqüència, és previsible que joves amb escasses probabilitats de victòria (i capaços d'avaluar les possibilitats reals d'èxit) optin per renunciar a la participació i per fugir de responsabilitats que probablement portaran més estrès i experiències negatives que una millora de la posició social. Aquesta renúncia és inalienable a la classe social de pertinença: són joves que no han estat produïts en el món social de l'èxit i que, per tant, tampoc estan fets per a desenvolupar-se en ell. La renúncia a la participació és, en el fons, una renúncia a la derrota en un món social aliè, produïda per la internalització de les estructures en què s'han socialitzat els joves, i que genera un fenomen d'*immutilitat* (barreja de mutilació social i d'immobilisme), per mirar d'escapar del fracàs d'allò desconegut, ja sigui mitjançant conductes d'aïllament, de distanciament o de rebuig. Per tant, ens sembla raonable remarcar que en el nucli de la desvinculació social hi trobem l'efecte de la posició de classe.

5.2 Estratègies i resistències

En aquest punt volem comprendre com els joves es defineixen a sí mateixos i posen en pràctica la seva pròpia subjectivitat, és a dir, busquem trobar correspondències entre la condició social objectiva (precària) i les experiències viscudes a partir d'aquesta condició. Sabem que en els països del sud d'Europa la pobresa és un fenomen més permanent i reproduïble de generació en generació i que, per tant, existeix un desavantatge familiar estructural que es fa evident, per exemple, en la valoració de la utilitat del sistema educatiu (o, fins i tot, en la primera entrada a l'escola, que ja no és igual a causa de les diferències en la socialització primària) o en les pressions per abandonar la situació de dependència i començar a treballar a causa de les necessitats econòmiques (i que evidencien que ser jove / no jove es defineix, en gran part, per una qüestió social d'acumulació / desposseïció de capitals). Per tant, és evident que la posició social heretada obliga els joves a posar en marxa estratègies de resistència des de ben aviat.

Una primera necessitat evident dels joves és l'adaptació al nivell de vida. Remarquem tres mecanismes per afrontar-la. D'una banda, la posada en marxa d'un sistema de solidaritat familiar bidireccional (que s'allarga fins i tot més enllà de l'emancipació, per la forta identificació amb la família d'origen), que atenua la poca protecció que ofereixen el mercat de treball i les prestacions públiques als i les joves durant el (llarg) procés de permanència a la llar d'origen (marcada per la vulnerabilitat), però que els exigeix a la vegada una ràpida adquisició de responsabilitat dins la llar, com per exemple a l'hora de gestionar els recursos disponibles. D'una altra banda, l'adaptació del nivell de vida a les possibilitats reals, que consisteix no només en renunciar a determinats béns i serveis (en volum) sinó també a adquirir-los en funció del seu valor

d'ús real (per les necessitats bàsiques que satisfan) i no tant pel seu valor social (en termes d'identificació o d'estatus), és a dir, en fugir d'una lluita per l'estatus que no senten com a pròpia. En tercer lloc, l'exclusió laboral afavoreix la posada en marxa de tripijocs per a guanyar-se la vida, ja sigui en forma de feinetes puntuals (vinculades en gran part als estereotips de gènere) o, també, mitjançant activitats asocials, que ratllen la frontera de la legalitat o que, si ho són, estan estigmatitzades socialment.

Una segona necessitat de resistència és la resiliència. La manca de qualificació (aquesta és la seva principal qualitat) i les necessitats econòmiques limiten les expectatives dels joves dins el mercat laboral (a la vegada que els obliga a adoptar rols oposats al que executen a la seva llar) que veuen com un instrument utilitari i on el que es valora d'ells és, precisament, la falta de valoració: la capacitat de ser dòcils i submisos. Les experiències vitals dels joves mostren un cúmul d'estratègies fonamentades en la rebaixa d'expectatives i en la no execució dels seus drets com a treballadors, és a dir, en la inserció progressiva cap a un estat de malestar dins el mercat laboral (i dins la societat en general). Davant d'aquesta precarietat els joves structuren diverses formes discursives que els serveixen per alleujar la seva situació i que es basen, en darrer terme, en una estratègia de relativització i de positivització de la seva condició social.

5.3. La construcció de la identitat en la pobresa

La dèbil posició social i econòmica dels joves afavoreix l'assimilació d'un sentiment de desvaloració social. La constitució d'una identitat negativa a partir de l'acumulació de fracassos socials (a l'escola, al treball, al carrer) és un dels elements ràpidament identificables dels seus discursos. Les trajectòries biogràfiques frustrants dels joves participants han anat consolidant un sentiment d'inferioritat i de degradació de la identitat. Aquesta acumulació de fracassos porta, doncs, a una segona característica: la inseguretat. Sota els condicionants objectius que es presenten a les vides dels joves, apareix un doble desencantament orientat cap al present i al futur. De cara al futur, les dificultats per a assolir una bona posició al mercat de treball i per a posar en marxa el procés d'emancipació familiar donen lloc a episodis d'angoixa i de desesperança. Mancats de futur, els joves orienten la mirada sobre el present. Però la mirada al present d'aquests joves desposseïts de capitals no es basa en el gaudi de la indeterminació (entre autonomia i responsabilitat) o en el tempteig de posicionament social, sinó que és una forma de resistència: es tracta de fugir de la condemna dictada per la reproducció social de les desigualtats. Tot i aquesta degradació de la identitat, els joves entrevistats es consideren a sí mateixos com a falsos pobres, a diferència dels veritables pobres, que serien aquells individus que es troben just per sota seu. Per tant, sorgeix a la llum una identitat distintiva respecte als veritables pobres, que se

sustenta en dos criteris: les condicions de vida i l'estatus social. Quan la distinció es basa en les condicions de vida, els joves remarquen que tenen cobertes totes les necessitats bàsiques i que per això escapen de la pobresa (en la seva definició més absoluta). Quan es basa en l'estatus social, els joves remarquen la valoració del seu estatus mitjançant la incorporació de valors subjectius que els lliguen a una classe mitjana idealitzada (esforç, sinceritat, honestat), a diferència dels valors punitius inherents als veritables pobres (definites per la despreocupació, manca de voluntat, incapacitat d'esforçar-se, males persones). Definir-se com a pobres seria, per a aquests joves, reconèixer una condició social intolerable. El que és interessant sociològicament és no només que no s'hi considerin sinó que a través de la identitat distintiva planifiquen estratègies i discursos de diferenciació social per alleugerir aquesta humiliació. Per últim, remarquem la construcció d'una identitat dual, característica d'aquest col·lectiu, i que sorgeix per la diferenciació del rol que han de jugar en dos grans espais socials: dins de la llar el jove adopta ràpidament un alt grau d'autonomia, en contraposició al que sovint s'espera d'ell fora de la llar, on han d'adquirir un rol de submissió i docilitat (per exemple, en feines mecàniques i manuals), a causa de la manca de recursos materials i simbòlics.

6. Conclusions

Aquesta comunicació aborda el malestar social que han d'afrontar els i les joves vulnerables durant el procés de transició a la vida adulta i pretén contribuir a omplir un camp d'estudi incomprensiblement oblidat en la sociologia catalana.

Se segueix una estratègia metodològica que vol superar algunes de les debilitats detectades en aquest àmbit de recerca, en tres direccions: a) l'establiment d'una triangulació metodològica que trenqui el domini de les anàlisis quantitatives; b) l'anàlisi multidimensional de la vulnerabilitat, anant més enllà de l'estudi de la pobresa monetària, i c) la conceptualització d'allò juvenil en base a criteris socials, superant l'abús de l'edat biològica com a variable clau en la seva definició.

En primer lloc, l'anàlisi quantitativa mostra com, en el període 2006-2011, un dels processos més delicats del cicle vital com és el de transició a la vida adulta s'ha vist agreujat i s'està efectuant en unes condicions socials cada cop més precàries. A més, s'està produint una desconfiguració de les característiques que tradicionalment anaven lligades a aquest procés. L'etapa de dependència, amb població estudiant i resident a la llar d'origen, s'està convertint en un terreny per a la incursió de la pobresa infantil. En aquest sentit, la regulació de les condicions de vida en aquesta etapa s'efectua mitjançant l'expulsió de població cap a l'etapa següent: quan les condicions socials són suficientment precàries com per afectar diversos indicadors de vulnerabilitat, els joves es veuen obligats a avançar ràpidament cap a la següent etapa de la transició a

la vida adulta, abandonant el sistema formatiu i incorporant-se a un mercat laboral ineficaç, des del punt de vista de la generació de benestar. L'etapa de relativa autonomia (amb la sortida del sistema formatiu i la vinculació al món laboral, encara en la llar d'origen) és, segurament, la més identificada amb la transició a la vida adulta als països del sud d'Europa. En el període 2006-2011, però, s'ha desmantellat l'efecte protector que representava aquesta etapa com a pas previ a l'emancipació definitiva: el bloqueig d'entrada al mercat laboral perjudica les condicions de vida de les llars on viuen els joves. El retard en l'emancipació (mitjançant l'allargament d'aquesta etapa) està deixant de ser una eina útil d'acumulació de recursos per garantir una futura emancipació no traumàtica. Els primers anys d'emancipació, que a Catalunya i el sud d'Europa constituïen un dels períodes de major protecció per a la població (sobretot abans de la reproducció familiar), també estan perdent aquesta especificitat, amb una elevada afectació de la pobresa, de la precarietat en el consum i de la incapacitat de fer front a les despeses de l'habitatge.

En segon lloc, l'anàlisi qualitativa ens ha servit per comprendre com els joves vulnerables viuen aquest procés de transició a la vida adulta i com es cristal·litza la posició social en la seva subjectivitat. La producció discursiva evidencia l'existència d'una població que assimila un profund sentiment de fracàs social i que mira d'alleujar la seva situació a través de la relativització de la seva vulnerabilitat i de la distinció respecte als que es troben just a sota. S'evidencia que els joves han d'adaptar les seves estratègies a les restriccions inherents a la posició de classe: adaptant-se a les possibilitats econòmiques reals (i adaptant els seus gustos a aquestes limitacions), assimilant com a pròpia la posició que els reserva el mercat laboral, reconfigurant el procés i els ritmes de transició a la vida adulta (mitjançant, per exemple, la sortida ràpida del sistema formatiu i l'adopció d'un rol substancial a la llar d'origen), o limitant l'exposició a experiències negatives (restringint la seva participació fora dels mons socials en què han estat produïts).

Darrere d'aquestes situacions difícils es troba una estructura social que estableix i assegura les desigualtats, que condemna una part de la població a dissociar-se de la dinàmica econòmica i social i que etiqueta una de les seves parts com a perdedors/es. En definitiva, aquesta comunicació serveix per a alertar sobre la capacitat que la societat contemporània té de generar patiment i per a evidenciar la importància dels factors socials en la configuració de la transició a la vida adulta (en les trajectòries, en els ritmes i en els factors de vulnerabilitat).

Bibliografia

- Albaigés, B. (2003). *Crisi del treball i emergència de noves formes de subjectivitat laboral en els joves*. Barcelona: Secretaria General de Joventut. Observatori Català de la Joventut.
- Albert, C. i Davia, M. A. (2007). *Pobreza y privación juvenil en España. Propuesta de comunicación para el Encuentro de Economía Laboral y de la Educación*, Gran Canaria.
- Ayala, L. (coord.) (2008). "Desigualdad, pobreza y privación", a Renes, V. (ed.), *Informe FOESSA sobre la situación social en España*. Madrid: Fundación FOESSA / Caritas.
- Ayllón, S. (2005). "Cohesió social: pobresa i privació", a Miret, P., et alt., *Informe sobre la joventut al 2005*. Barcelona: Secretaria de Joventut. Generalitat de Catalunya.
- Ayllón, S. (2009). "Poverty and living arrangements among youth in Spain, 1980-2005", *Demographic Research*, 20 (17), 403-434.
- Ayllón, S.; Mercader-Prats, M. i Ramos, X. (2003). *Pobresa monetària i privació a Catalunya a principis del segle XXI. Informe 2003*. Barcelona: Fundació Un Sol Món, Caixa Catalunya.
- Baizán, P. (2003). *La difícil integración de los jóvenes en la edad adulta*. Document de treball 33/2003. Fundación Alternativas.
- Berga, A. (2005). *Adolescència femenina i risc social*. Barcelona: Secretaria de Joventut. Generalitat de Catalunya. Col·lecció Aportacions.
- Boltanski, L., Chiapello, E. (2002). *El nuevo espíritu del capitalismo*. Madrid: Akal.
- Bourdieu, P. (2003). "La juventud no es más que una palabra", a *Sociología i Cultura*. México: Grijalbo 163-173.
- Brunet, I; Valls, F. i Belzunegui, A. (2008). "Pobreza, exclusión social y género", *Sistema*, 207, 69-85.
- Cantó, O. i Mercader-Prats, M. (1999). *Poverty among children and youth in Spain: The role of parents and youth employment status*. Document de treball 99.07. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Economia Aplicada.
- Cantó, O. i Mercader-Prats, M. (2001a). "Pobreza y familia: ¿son los jóvenes una ayuda o una carga?", *Papeles de Economía Española*, 88, 151-165.
- Cantó, O. i Mercader-Prats, M. (2001b). "Young people leaving home: The impact on the poverty of children and others in Spain", a Bradbury, B., Jenkins, S. P. i Micklewright, J. (eds.), *The Dynamics of Child Poverty in Industrialised Countries*. Cambridge: University Press.
- Cardenal, M. E. (2006). *El paso a la vida adulta. Dilemas y estrategias ante el empleo flexible*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Cardús, S. (1985). "Usos i abusos de les enquestes en els estudis sobre la joventut", *Papers, revista de sociologia*, 25, 77-83.
- Casal, J. (2001). "La transició dels joves a la vida adulta en el marc d'una societat en canvi", a Brunet, I. (dir.), *Joves i transició al mercat laboral*. Barcelona: Pòrtic.
- Casal, J.; García, M.; Merino, R. i Quesada, M. A. (2004). *Enquesta als joves de Catalunya 2002*. Barcelona, Secretaria General de Joventut.

- Casal, J.; García, M.; Merino, R. i Quesada, M. A. (2006). "Aportaciones teóricas y metodológicas a la sociología de la juventud desde la perspectiva de la transición", *Papers, revista de sociologia*, 79, 21-48.
- Casal, J.; Masjuan, J. M. i Planas, J. (1988). "Elementos para un análisis sociológico de la transición a la vida adulta", *Política y sociedad*, 1, 97-104.
- Castel, R. (2003). *L'insecurité sociale. Qu'est-ce qu'être protégé?* París: Seuil.
- Castel, R. (1997). *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires: Paidós.
- Furlong, A., Stadler, B., Azzopardi, A. (2000). *Vulnerable Youth. European Youth Trends 2000*. Estrasburgo: Consejo Europeo.
- Gaulier, X. (1992). "La machine à exclure". *Le Débat*, 69, 156-175.
- Gómez, C. (coord.) (2008). *Informe de la Inclusión Social en España 2008*. Barcelona: Fundació Caixa Catalunya.
- Iacovou, M. i Aassve, A. (2007). *Youth poverty in Europe*. Colchester: University of Essex.
- Iacovou, M. i Berthoud, R. (2001). *Young People's Lives: A Map of Europe*. Colchester: University of Essex.
- Mannheim, K. (1993). "El problema de las generaciones", *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 62, 193-244.
- Martín Criado, E. (1998): *Producir la juventud: crítica a la sociología de la juventud*. Tres Cantos: Istmo.
- Mercader-Prats, M. (2005). "La pauvreté menace les jeunes Espagnols au moment où ils s'émancipent", *Économie et Statistique*, 383-384-385, 75-89.
- Miret, P.; Alegre, M. A.; Salvadó, A.; López, J.; González, I.; Pons, I.; Romaní, O., Anduiza, E. i Ayllón, S. (2005). *Informe sobre la joventut al 2005*. Barcelona: Secretaria General de Joventut. Observatori Català de la Joventut.
- París, P.; Tintoré, M.; Serracant, P.; Martorell, E.; Cardeña, E.; Pascual, G. i Gangoles, M. (2006). "La recerca sobre joventut a Catalunya". *Papers, revista de sociologia*, 79, 285-317.
- Salvadó, A., Serracant, P. (2003). *For ever young. Vulnerabilitat social juvenil o vulnerabilitat social generacional? Ponència del IV Congrés Català de Sociologia, Grup de Treball, Edat i Generacions*.
- Thévenot, L. (1979). "Une jeunesse difficile. Les fonctions sociales du flou et de la rigueur dans les classements", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 26-27, 3-18.
- Tortosa, J. M. (1993). *La pobreza capitalista*. Madrid: Tecnos.

Jovent i adults. Una desigualtat interseccional menystinguda

Albert Martín-i-Gómez
Universitat Autònoma de Barcelona
a.martinigomez@gmail.com

Resum

Sobre les desigualtats juvenils s'han realitzat diferents investigacions, però totes les aborden de forma fragmentària. Trobem estudis sobre desigualtats de classe, de gènere o de minories ètniques on el factor joventut apareix com un plus en la desigualtat. Però no es desenvolupen estudis que interpretin les dominacions simbòliques i culturals adultes, ni les desigualtats estructurals del jovent a nivell polític, econòmic o sexual i de gènere en la seva interseccionalitat. La joventut a nivell generacional ha estat abordada des de diferents perspectives: la *funcionalista* (psicologia evolutiva) entenent-la com a cicle vital d'adequació a les normes i rols adults; la *conflictivista* (psicoanàlisi) que comprenia el jovent com a col·lectiu social específic però es basava en paràmetres psicofísics; i la *biogràfica* (interaccionisme simbòlic-socioconstruccionalisme) que l'entenia com a etapa de transició dins les biografies individuals de les persones, sent determinada per l'experiència infantil/adolescent i determinant de les futures experiències adultes. L'objectiu d'aquesta comunicació és destacar: la rellevància de les relacions i experiències viscudes durant l'etapa juvenil en la conformació de la subjectivitat; i la particularitat de les seves vivències i desigualtats en les relacions socials que evidencien la necessitat de comprendre el jovent com a col·lectiu social diferenciat. Aquesta comprensió permet fer emergir el jovent com a subjecte col·lectiu oprimat, i evidenciar l'existència d'un "poder adult" que mediatitza i legitima unes relacions socials de les que se'n dedueixen l'explotació econòmica, la dominació sexual i l'exclusió política del jovent. Des d'aquesta comunicació es pretén visibilitzar, d'una banda, aquesta lògica adulta de dominació i la seva finalitat cíclica de produir l'ordre social l'actual i garantir-ne la reproducció. I, d'altra banda, que es desenvolupin en la investigació formes metodològiques sensibles amb el col·lectiu i la vivència juvenil estructural, amb l'afegit de complexitat de tractar-se d'una identitat no-permanent en el temps.

Paraules clau: jovent, etapa juvenil, desigualtats socials, dominació adulta, perspectiva juvenil.

1. Introducció

El desenvolupament d'aquest article té com a objectiu, primer de tot, problematitzar entorn a l'estat de la qüestió i el bagatge de la Sociologia de la joventut i de les

recerques que han tingut per objecte d'estudi la joventut⁶ i/o el jovent, directa o indirectament. Fent emergir així la necessitat de replantejar conceptualment l'enfoc d'aquestes investigacions i alhora interconnectar-les en tant que fragmentades i atomitzades entre elles.

Atenent a aquesta necessitat, amb l'article es pren la intenció de connectar aquest bagatge investigador, amb una epistemologia i metodologia sensibles amb les vivències i condicions socials juvenils, i el bagatge de la recerca desenvolupada per la Sociologia de l'educació en relació a la reproducció social. Aquesta connexió entre estat de la qüestió, epistemologia i metodologia sensible i reproducció social permetran desenvolupar una nova comprensió de la joventut i del jovent en un context estructural. Permetrà visualitzar com es donen unes particulars relacions de poder entre adults i jovent de forma interseccional i no fragmentària. Però no només unes relacions de dominació en abstracta, sinó contextuals i connectades amb les desigualtats socials que pateixen el jovent quotidianament en un sistema capitalista i patriarcal.

La pertinència de l'article recau en la necessitat de dotar, a la fi, a la qüestió juvenil d'una perspectiva interseccional en vers al jovent (una perspectiva juvenil). Així, aprofundint en les relacions socials (de poder) i partint de les vivències i condicions de la persona⁷ "jove", es podran començar a desenvolupar desxiframents d'aquesta dominació estructural adulta i de les desigualtats socials que pateix el jovent de forma interseccional.

2. La sociologia de la joventut i l'inici d'una cruïlla

Haver de definir la categoria jove i delimitar la franja d'edat que la comprenen ha estat sempre el primer requeriment que se li ha demanat a les investigadores socials que han fet de la joventut el seu objecte d'estudi. Aquesta es tracta d'una tasca que manca aprofundir en la Sociologia de la joventut o en les diferents investigacions sobre joventut desenvolupades (Brito, 1996; Casal et al, 2006; Paris et al, 2006). Les administracions públiques per a poder desenvolupar polítiques socials dirigides al jovent, han marcat mitjançant franges d'edat unes definicions mesurables quantitativament i excloents entre elles sobre la joventut (Bayón, 2009). Però aquestes franges més que definir la joventut, el que fan ha estat delimitar qui són les persones amb "dret" a ser receptores d'aquestes polítiques públiques.

⁶ S'utilitzarà el concepte *joventut* quan em refereixi a l'etapa de vida juvenil, en canvi, i per diferenciar el seu ús, quan em refereixi al col·lectiu de joves usaré el concepte *jovent* en referència a les persones.

⁷ S'utilitzarà la flexió femenina quan em refereixi tant al singular com al plural de l'ésser humà fent referència a la *persona*.

Aquesta problemàtica definitòria sobre la categoria “joventut” i la dinàmica operativa de l'administració pública han conduït a que la majoria d'investigacions renunciïn a un marc conceptual i a una perspectiva teòrica comprensiva amb els fenòmens juvenils (Brito, 1996). Per una banda es troba la particularitat de tractar-se d'una condició i/o identitat estrictament no-permanent en el temps (Martín-i-Gómez, 2011) i, per altra, que està ubicada en un estat liminal en la transició d'etapes generacionals. Doncs les fronteres entre infància, joventut i l'etapa adulta són molt ambigües i canviants en funció del lloc i del context històric (Souto, 2004; Urraco, 2007). A més a més, també cal destacar la heterogeneïtat del jovent⁸ a l'hora de conceptualitzar-lo, doncs n'hi ha de molts tipus i amb moltes circumstàncies diferents. Així com amb la categoria dona, classe treballadora o persones migrades, cal ser curosos i no universalitzar ni sobresimplificar la complexitat d'identitats i opressions que les travessen i interseccionen (Valentine, 2000; Rodó-de-Zárate, 2013).

Aquests condicionants han servit de pretext per a reificar una complexitat a l'hora de voler definir el col·lectiu i l'etapa juvenil amb les seves particularitats (Brito, 1996). Limitant-se majoritàriament a definir-la com a socialment construïda, i deduint que mitjançant l'ús d'aquest concepte tothom sap a què s'està referint (Feixa, 1993; Charlot, 2009). Aquesta tendència ha permès el desenvolupament d'investigacions referides a problemàtiques i desigualtats socials juvenils i no les ha enrocat en conceptes teòrics. Però ha propiciat un desdibuixament permanent i major complexitat de l'objecte d'estudi “juvenil”. Es tracta de l'existència latent mai explicitada, difusa, barrejada i alhora desconnectada entre ells, de dos objectes d'estudi en tota investigació referida a la qüestió juvenil: les investigacions referides a l'etapa vital juvenil (generació i particularitats de la vivència), en la que s'ha centrat principalment la Sociologia de la joventut, i les referides al col·lectiu juvenil (desigualtats i particularitats en la vivència). I en paral·lel a aquests han anat els estudis realitzats des de la Sociologia de l'educació, des dels que es contempla la joventut com un objecte de reproducció social, en tant que etapa de formació de la subjectivitat (Bourdieu, 1977; Bernstein, 1990; Charlot, 2009).

Aquesta complexitat conceptual del jovent i de la joventut, l'epistemologia i metodologia que se n'ha derivat i la conseqüent fragmentació i atomització de les recerques han produït una manca de perspectiva juvenil i context interdisciplinari en relació a la condició “juvenil”. S'ha invisibilitzat i desconnectat la particularitat de les

⁸ Margulis (2001) proposa parlar de *joventuts* per aportar pluralitat a la categoria *joventut*. Una proposta que no seguiré donada l'existència en llengua catalana del concepte *jovent*, que inclou exclusivament el matis de col·lectiu. Un concepte que tot i no ser en plural manté cohesionada la condició juvenil de col·lectiu i no connota una agrupació atomitzada de persones que comparteixen un mateixa condició.

dominacions simbòliques i culturals adultes en relació a les desigualtats estructurals del jovent a nivell polític, econòmic o sexual/gènere en la seva interseccionalitat i en un context de capitalisme i patriarcat.

Potser per a evitar aquest condicionament i desconexió cal partir de nou dels pioners en la matèria Klaus Allebeck i Leopold Rosenmayr (1979) que si s'atrevien a conceptualitzar teòricament, caracteritzant l'etapa juvenil i diferenciant-la de la pubertat. Referint-se a la pubertat com a etapa de maduració de la persona determinada per lleis fisiològiques i, tot i que modelada socialment, supeditada a processos biològics. En canvi, concebien l'etapa juvenil com determinada decisiva i fonamentalment per factors socials. En la mateixa línia Roberto Brito (1996) a l'hora de definir la "joventut" sentència que no es pot confondre un criteri demogràfic com l'edat amb el fenomen sociològic de la joventut, establint una ruptura entre la concepció de joventut causa-efecte entre als canvis fisiològics de la pubertat i un comportament social juvenil. Així doncs, l'etapa juvenil es troba delimitada per dos processos: un biològic (que el diferencia de la infantesa) i un social (que el diferencia de l'etapa adulta). Seguint a Brito (1996) podem realitzar una conceptualització sobre la joventut com etapa de la vida que s'inicia amb la capacitat de la persona per a reproduir l'espècie humana (pubertat) i acaba quan adquireix la capacitat per a *reproduir a la societat* (adulthood).

Aquesta conceptualització tot i no ser operativa per abordar la situació estructural del col·lectiu juvenil (a nivell quantitatiu) sí que permet identificar qualitativament el subjecte d'estudi juvenil. I també, i de forma rellevant, permet contextualitzar el subjecte col·lectiu juvenil tant dins l'entramat de relacions socials i de poder que es donen en la societat, així com en les diferents perspectives sociològiques que han pretès abordar el fenomen juvenil.

De la varietat de recerques emmarcades en la Sociologia de la joventut, ja esbiaixades per la no-conceptualització teòrica de la joventut, es podrà complementar aquesta caracterització de l'etapa juvenil com a procés social. Unes recerques que es poden emmarcar, a grans trets, en tres principals perspectives epistemològiques: funcionalista, conflictivista o biogràfica (Casal et al, 2006; Casal et al, 2011; Paris et al, 2006)⁹.

La perspectiva *funcionalista* ha comprès la joventut des del paradigma de la psicologia evolutiva, entenent-la com un *cicle vital* de tràmit i adequació als rols i estatus adults. Seguint aquesta lògica de reproducció de l'ordre social dominant, ha comprès el món de les joves com a estrany, inestable, poc justificable, sempre des d'una perspectiva

⁹ Paris, et al (2006) defineixen aquestes tres perspectives com: adultocràtica, juvenilista i biogràfica.

adultocràtica (Erikson, 1974). En aquest sentit, les anàlisis es centren més en les mancances de les joves (allò que els falta per arribar a ser adultes) més que no pas en allò que són (Paris et al, 2006).

La perspectiva *conflictivista* va elevar a la joventut com a categoria de *nova classe social (o generació) ascendent i revolucionària* un enfoc de relació entre generacions que és compartit en aquest estudi. Gérard Mendel (1972), un dels principals exponents, va incorporar el concepte de “radicalisme contracultural” en el que exposava l'enfrontament entre generacions. Aquesta perspectiva contempla la joventut com una etapa en sí mateixa, com a etapa plena de vida, definida en positiu a partir de les seves característiques pròpies (Paris et al, 2006). Aquesta comprensió ha tingut la virtut de trencar amb els plantejaments que associen la joventut a una moratòria a l'adulthood. Però aquest enfoc s'ha desenvolupat principalment només des de la psicoanàlisi, argumentant les diferències entre grups en paràmetres psicofísics i no simbòlics o identitaris.

Finalment la perspectiva *biogràfica*, desenvolupada principalment per Joaquim Casal, és la que parteix de paradigmes comprensius basats en l'interaccionisme simbòlic i el construccionisme social. És una perspectiva en la que la joventut és entesa com una etapa o tram dins les biografies personals, que va des de l'emergència de la pubertat física fins l'adquisició de l'emancipació familiar plena (Casal et al, 2006). Es comprèn la joventut com un procés d'autonomia i emancipació familiar plena, que es conclou amb l'accés a un domicili propi i independent (en clau material –però no simbòlica-) (Casal, 1996). Una perspectiva que fa molt èmfasi a la concepció de la joventut com a *itinerari*, determinada per l'experiència infantil i adolescent, i possibilitadora i determinant de formes de vida adulta particulars.

Aquesta perspectiva biogràfica pren la concepció de configuració identitària o de conformació de la subjectivitat com a resultat de les diferents relacions, interaccions i interpel·lacions que la persona va vivint, compartida en aquest estudi. Però segueix abordant la joventut com una etapa, i no com la perspectiva conflictivista que incorpora a la concepció de joventut la de subjecte col·lectiu -el jovent-. La perspectiva conflictivista, però, no reconeix o considera el col·lectiu juvenil per les particularitats identitàries o per la rellevància en les seves vivències com a determinants per al futur (com si fa èmfasi la concepció d'*itinerari* de la perspectiva biogràfica), si no que redueix la seva idiosincràsia a la “psicofísica” psicoanalítica.

D'altra banda, i prèviament a endinsar-nos en les investigacions referides al jovent com a col·lectiu, cal matisar la perspectiva biogràfica. Cal destacar que tot i la seva sensibilitat epistemològica en vers a les vivències, la rellevància de les interaccions, significats i emocions, la metodologia desenvolupada s'ha basat principalment en

l'anàlisi inductiu d'enquestes, i focalitzant els subjectes d'estudi en franges d'edat delimitades (per exemple: Casal et al, 2002). Així les seves anàlisis s'han dedicat als processos de transició a la vida adulta centrant-se únicament en les vivències i condicions socials d'el jovent emmarcades entre la finalització de la formació acadèmica i l'accés a una ocupació remunerada i a un habitatge propi (Vinokur, 2000; Planas, 2007; Masjuan i Troiano, 2009; Recio, 2009; Casal et al, 2011).

Aquesta disfuncionalitat entre epistemologia i metodologia és conseqüència de la no distinció entre joventut (com a etapa) i jovent (com a col·lectiu) a efectes d'objecte d'estudi. Però prové originàriament de la tendència disciplinar abans comentada sobre la no-conceptualització teòrica de la categoria "juvenil". Aquesta tendència és la que ha possibilitat una fragmentació i atomització del coneixement de les diferents disciplines acadèmiques que han abordat l'estudi en matèria juvenil (Paris, et al, 2006). Una fragmentació palesa tant a l'àmbit de l'acadèmia, de l'administració pública com dels moviments socials i polítics. Donant peu a totes aquelles que volien explorar la vivència, problemàtiques, desigualtats, etc. a concedir a l'empirisme quantitatiu i al mètode inductiu tot el pes de l'enfocament de tota recerca en matèria juvenil (Brito, 1996). Tot i que pioners en la matèria com Allerbeck i Rosenmayr (1979) ja qüestionaven l'ús de les enquestes i apostaven més per mètodes qualitatius com l'observació participant o l'anàlisi de contingut, ja no només d'entrevistes, sinó de diaris íntims dels i les joves, amb la finalitat d'apropar-se a les vivències pròpies d'aquestes i, a la fi, partir de la seva veu (Feixa, 1989).

Així, les desigualtats que pateix el jovent com a col·lectiu només han estat abordades de forma afegida a les desigualtats fragmentàries de classe, ètnia/cultura o de gènere. És a dir: des d'investigacions on l'objecte d'estudi és la desigualtat de classe s'han destacat les desigualtats més emfatitzades que pateix el jovent –junt amb dones i migrades- (per exemple: Recio, 2009); des d'investigacions on l'objecte d'estudi són les desigualtats entre gèneres s'han destacat les desigualtats més emfatitzades que pateix el jovent –junt amb classe treballadora i migrades- (per exemple: Torns, 1998); i des d'investigacions on l'objecte d'estudi són les desigualtats entre comunitats ètniques/culturals s'han destacat les desigualtats polítiques més emfatitzades del jovent –junt amb classe treballadora i dones- (per exemple: Parella, 2003).

En aquest sentit es pot concloure que des de l'àmbit acadèmic manca un tractament analític de la situació social i vivència juvenil des de la seva interseccionalitat generacional. Així com sí existeixen estudis que parteixen d'una determinada sensibilitat vers les formes de viure la vellesa per treballar entorn a l'organització social de la cura (Torns, 2008). O en relació a les recerques sobre la vivència femenina que parteixen des d'una estratègia epistemològica *feminista radical* (Gómez, 2004), que

reivindica la particularitat femenina com a dret específic a no ser assimilades, a mantenir la forma de ser diferents, sense haver de pagar un estatus social de subordinació.

Per altra banda, i en referència a les investigacions realitzades des dels organismes de l'administració pública, si ve existeixen departaments i oficines dedicades exclusivament a la vivència i condicions juvenils, el tractament que en fan no és interseccional ni contextual amb el sistema capitalista i patriarcal. El tractament que fan de les diferents dimensions socials que travessen la vivència juvenil, tot i extens, es fa en forma de parcel·les inconnexes i fragmentàriament (per exemple: Bayón, 2009). Aquest és un plantejament que invisibilitza tant la perspectiva juvenil en tant que col·lectiu, la responsabilització de l'ordre social capitalista i patriarcal com a originador d'aquestes situacions explicades, així com la relació amb la dominació estructural adulta i la seva finalitat reproductora de l'ordre establert.

En relació a aquesta dominació estructural adulta, a nivell acadèmic, principalment en podem trobar referències indirectes des de la Sociologia de l'educació i de la comunicació, i només referides al paper que desenvolupen escola, universitat i mitjans de comunicació de masses en vers al jovent. Un paper relacionat amb la modulació i assimilació a l'ordre social instituït, en tant que institucions de reproducció social (Bourdieu, 1977).

Tot i aquesta manca d'investigacions en relació a aquesta "adultocràcia" (Paris et al, 2006) o "poder adult" (Gil de San Vicente, 2010; Martín-i-Gómez, 2011) podem trobar indicis en els treballs de Víctor Alba (1975), Brito (1996) i Maria E. Villa (2011) en relació a la subordinació entre generacions. O Martín Sagrera (1992) en relació al "edadisme", que narra unes interpretacions de les discriminacions generacionals dels adults d'edat "productiva" vers els joves i els "vells". Tot i així, i la originalitat d'aquest treball, no ha tingut ni una continuïtat ni un treball empíric que l'aprofundís, recolzés o fes sorgir noves dominacions o incomoditats no contemplades.

En aquest sentit Juan Carlos Revilla (2001) quan realitza un estudi sobre els diversos discursos¹⁰ desenvolupats al voltant de la joventut-jovent destaca el de "la discriminació de la joventut". Un discurs que coincideix amb l'anelada cerca d'una tradició investigadora en relació a aquesta dominació, però Revilla només fonamenta aquest discurs des del treball de Sagrera (1992). Un treball que tot i explicitar l'existència d'unes relacions de poder entre adults i joves, amb l'objectiu de dominar al jovent i reproduir el sistema de privilegis establert, no aprofundeix en la vivència

¹⁰ El decàleg de discursos desenvolupats per Revilla (2001) són: la construcció socio-històrica de la joventut; mistificació de lo juvenil; l'hedonisme narcisista; la joventut com a agent de canvi social; la contestació juvenil; la subcultura juvenil; grup subordinat i discriminat; identitat juvenil; la diversitat juvenil; i la transició a la vida adulta.

viscuda pels joves, en el reconeixement del jovent com a subjecte col·lectiu, ni en la particularitat biogràfica de l'etapa juvenil en la conformació de la subjectivitat.

Finalment, pel que fa al tractament de la dominació adulta i les desigualtats juvenils, en els moviments socials i polítics podem trobar certes referències. Es poden trobar documents d'organitzacions juvenils revolucionàries o articles que van plantejar-se aquestes qüestions arrel del Maig del 68 francès, o al sí dels moviments d'alliberament nacional com el basc o el català durant la dècada dels 70'.

Així podem trobar un brot que iniciava aquesta necessitat de fer emergir un subjecte col·lectiu juvenil en el "Petit llibre roig dels joves estudiants"¹¹, traduït i editat per les Joventuts Revolucionàries Catalanes (1972). Les mateixes JRC (1975) traduïren i editarien un segon llibre "Aprenquem a fer l'amor"¹². Posteriorment podem trobar anàlisis sobre la situació del jovent a Euskal Herria tant pel que fa a qüestions econòmiques, polítiques, d'oci, drogues com d'espais de joves al "Manual Ideológico" sorgit del II Congrés de l'organització juvenil basca Jarrai (1986). I amb una clara continuïtat trobem les anàlisi sobre les relacions de poder entre joves i adults realitzades pel teòric abertzale Iñaki Gil de San Vicente (2001, 2007 i 2010) que introduiria per primera vegada el concepte "poder adult". En els darrers anys la organització política juvenil CAJEI (Coordinadora d'Assemblees de Joves de l'Esquerra Independentista)¹³ va dur a terme una campanya agitativa anomenada "Orgull Juvenil". Una campanya que pretenia difondre l'existència d'un poder adult, denunciar la exclusió política del jovent, l'explotació laboral i la situació del jovent davant les reformes laborals, la persecució en l'espai públic o els tabús sexuals i la reforma de la llei de l'avortament (CAJEI, 2011).

¹¹ Aparegut a finals del 1969, a recer del moviment estudiantil del maig francès i la revolució sexual de la dècada dels 60'. Es tracta d'un llibre escrit pels professors Soren Hansen i Bo Dan Andersen i el psicòleg Jesper Jensen, tots de nacionalitat danesa.

Aquesta versió però, no fou tan polèmica com l'escrita en llengua castellana "*Libro rojo del cole*", criminalitzada per la Fiscalia i l'Audiencia Nacional (sota l'acusació d'escàndol públic, incitació a l'avortament i la corrupció de menors). La polèmica arribà fins a l'extrem de provocar el segrest per part de la Policia Nacional del diari basc Egin en la seva rotativa, quan es disposava a editar les seves primeres pàgines de l'assaig en format col·leccionable, el 26 d'abril de 1980 (Dalmau, 2011).

¹² L'opuscle fou traduït i adaptat del francès i s'edità de forma clandestina. Per a despistar a la policia, les dues primeres edicions aparegueren impreses a: L'Imprimerie du Castillet, a Perpignan. A la darrera impressió no hi ha lloc d'edició.

L'índex de l'opuscle està format per 26 punts d'interès: Les zones erògenes, la contracepció, la masturbació, l'homosexualitat, adreces de centres de planning i avortament, i una bibliografia per a saber-ne més. Cal dir que els plantejaments exposats a l'opuscle eren molt avançats ideològicament, per a una societat que sortia de la repressió de la dictadura feixista.

¹³ Recentment (juny de 2012) les assemblees de joves de la CAJEI i les de l'organització juvenil Maulets van confluir amb la creació d'"ARRAN", i amb la voluntat d'aplegar tot el jovent organitzat independentista, socialista i feminista dels Països Catalans.

3. Subjecció, relacions socials i metodologia sensible amb les vivències juvenils

En el darrer apartat s'ha conceptualitzat teòricament l'etapa juvenil com a procés social (Brito, 1996), i s'ha contextualitzat la situació de la investigació referida a la qüestió juvenil (confusió de l'objecte d'estudi entre etapa i col·lectiu, fragmentació entre estudis sobre les desigualtats del col·lectiu, desconexió amb els estudis sobre reproducció social, i incipient investigació sobre la relació de poder estructural entre generacions). Des d'aquest prisma és necessari dotar d'unes eines teòriques i epistemològiques si es vol aprofundir en la recerca sobre les condicions i desigualtats socials del col·lectiu juvenil, i des d'una perspectiva interseccional a nivell generacional, contextual a nivell d'estructura de relacions social de poder i sensible amb la vivència juvenil a nivell metodològic.

Seguint les premisses *socioconstruccionistes* (Gergen, 1992; Ibáñez, 1983, 2001) des de les que parteix la perspectiva biogràfica (Casal et al, 2006), cal partir de la concepció de Norbert Elias (1994) sobre la capacitat de les persones de generar, i necessitat d'elaborar, símbols que permetin orientar-se, comunicar-se, conèixer-se i, a la fi, governar-se. Així és que per a comprendre la constitució de la subjectivitat cal parlar d'atenció a: (1) l'aparició de significats a partir de la interacció, (2) l'acció de les persones es produeix a partir d'aquests significats. (3) L'exaltació del llenguatge en la construcció i producció de significats, més enllà de la concepció de codi abstracte de comunicació, i (4) la historicitat dels significats (construccions instituïdes) que envolten les interaccions de tota persona d'una comunitat, és en la repetició quotidiana que es legitimen i sedimenten construint un determinat ordre social i definint un *marc de possibilitat* (Berger i Luckmann, 1988). (5) En la *interacció entre persones* es produeix la transmissió o conformació de la subjectivitat, ni en l'agència reflexiva individual ni en la recepció estructural o socialització. I en aquest espai d'interacció de significats és on prenen forma (6) les relacions de poder o dominació social. El socioconstruccionisme introdueix la comprensió que les creacions socials dels significats que medien les nostres pràctiques estan inserides en relacions de poder, limitant (i també permetent) les definicions possibles (Ibáñez, 1983).

El procés que es dona de subjecció (o assumpció activa) dins l'entramat de relacions socials i en les lògiques relacionals instituïdes és el que Michel Foucault (1992) entén per *biopoder*. Per comprendre aquest mecanisme, és necessari comprendre la societat com a sèrie d'interdependències entre persones, com a teixit relacional, i trencar amb, o desfer-se de, la clàssica concepció del poder com quelcom que es posseeix, per comprendre'l com a *relació*, com quelcom que s'exerceix. Així les dominacions en les relacions socials es donen en l'assumpció de rols en la interacció, s'implanta entre les

persones i les institucions, i es visualitza en la relació de submissió i exclusió per normalitat.

Així, el poder no només s'estableix en la relació (no neutral) sinó que configura la pròpia subjectivitat, no només en el marc de possibilitat d'acció sinó també en la possibilitat de pensar quelcom fora de la convenció. A partir de la comprensió del poder com a quelcom relacional es pot contemplar l'omnipresència del poder, ja que "el poder está en todas partes; no es que lo englobe todo, sino que viene de todas partes" (Foucault, 2009:98), fent que les persones ens desenvolupem a partir d'aquest poder, a partir del llenguatge i la gramàtica del poder. Doncs el poder *produirà el propi saber* constitutiu de la persona, produirà allò pensable (Foucault, 1992).

Dins el context comprensiu de la ubicació de la persona en una xarxa de relacions socials no neutrals, la subjecció s'ha de concebre com l'acte de sedimentació i reconeixement pel qual el subjecte, a partir de les relacions viscudes (Gergen, 1992) i interpel·lacions, s'identifica amb aquell al que ha estat sent cridat a identificar-se. La interpel·lació és un acte enunciatiu *performatiu* en tant que constitueix el subjecte, considerant la interpel·lació com a forma de nominació i d'exigència de reconeixement, establint les coordenades de la identificació del subjecte (Althusser, 1977, Butler, 2001). La interpel·lació és una forma per la qual les relacions de dominació actuen sobre les persones per convertir-les en subjectes de la seva pròpia lògica relacional de poder. Es tracta d'una identificació estretament relacionada amb el seu posicionament dins les relacions socials (de poder) que estructuren la societat, subjectant les persones en el lloc que se'ls ha assignat, i assumint de forma activa els continguts associats (pràctiques i significats socials). Així, la constitució identitària, produïda per la interpel·lació, és el que acaba unint un nom (classe treballadora, dona, gai, immigrant, jove, etc.) amb un conjunt de subjectes, i no una sèrie de característiques essencials que comparteixen totes elles i que són invariables en el temps, sinó l'acte mateix de la seva nominació o identificació amb aquell nom (Córdoba, 2003).

Kenneth Gergen (1992) explica que tot i que les persones ens presentem a la resta com a identitats singulars, unitàries, integres, aquesta és produïda fruit de les diferents relacions i interpel·lacions viscudes en la quotidianitat de les relacions socials (de poder). En el sentit que el procés de subjecció i de constitució de la subjectivitat dura tota la vida. És el procés pel qual la constitució particular de la subjectivitat de les persones es va sedimentant en les formes de conèixer, percebre, interpretar i relacionar-se (Martín-i-Gómez, 2011). I en aquesta lògica, les autores dedicades a la investigació sobre la joventut, parteixin de la perspectiva que sigui, destaquen la transcendència de la subjecció en l'etapa juvenil (Erikson, 1974; Mendel, 1972; Brito, 1996; Casal et al, 2006).

Per a la comprensió de les diverses constitucions identitàries (fragmentàries) en què es produeixen, i com interseccionalment aquestes subjecten les persones, s'utilitza la comprensió de la *perspectiva de xarxes* de Michael Mann (1991)¹⁴. Partint d'aquesta comprensió, Antonio Campillo (2001) revisarà les relacions socials de poder concretades per Mann, establint tres relacions socials de poder: (1) *relacions econòmiques*, (2) *relacions de parentiu* i (3) *relacions polítiques*.

- *Relacions econòmiques*

Les relacions econòmiques són les que regulen l'apropiació, producció i distribució dels recursos naturals, són les formes d'organització del treball per al cobriment de les necessitats bàsiques i la subsistència de la comunitat. En les actuals societats contemporànies estan regulades pel *mercat*, que valoritza en capital tot bé material o servei per a la seva compra-venda (Campillo 2001).

- *Relacions de parentiu*

Les relacions de parentiu són les que regulen la convivència entre sexes i generacions, per assegurar el manteniment i cohesió de la comunitat. En les actuals societats contemporànies estan regulades per la *família*, conformada a partir del nucli familiar patriarcal, heterosexual, monògam i "nuclear" (pare-home, mare-dona i fills/es) (Campillo 2001).

- *Relacions polítiques*

Les relacions polítiques són les que regulen la convivència dins la comunitat, com en les relacions entre diferents comunitats, resolucions de conflictes i presa d'acords. En les actuals societats contemporànies estan regulades per l'*Estat* (Campillo 2001) que regula la presa de decisions a partir d'una jerarquia entre representants i representats tant a nivell legislatiu, executiu com judicial, i establint també qui forma part de la comunitat i qui no.

Per començar a abordar les relacions, interpel·lacions i vivències juvenils es pot partir de les eines instrumentals metodològiques de la fenomenologia, caracteritzada per centrar-se en l'experiència personal. Metodologia que (1) obté la informació dels que experimenten el fenomen estudiat (vivència juvenil) mitjançant entrevistes; (2) els convida a reflexionar sobre temes que no havien considerat del fenomen; (3) busca el significat de l'experiència viscuda; (4) emfatitza la memòria, la imatge i el significat percebuts de les experiències des del moment present; (5) elabora preguntes

¹⁴ La perspectiva oferta per Mann s'estructura en dos concepcions principals: (1) les societats no s'han de concebre com a sistemes socials, com a totalitats, per tant les persones que en formen part no veuen constrenyida la seva conducta per "l'estructura social com un tot" (xarxes relacionals); i (2) les societats s'han de concebre com a múltiples xarxes de poder, que se superposen i s'interseccionen, que es discerneixen en relacions de poder social.

d'investigació que exploren en el significat que les persones confereixen a l'experiència viscuda quotidianament (Álvarez-Gayou, 2003).

Aquest mètode d'investigació s'ha d'entendre com una tècnica de creació de la informació necessària. Serà a partir d'aquesta definició, que s'hauran d'explorar les diferents vivències i experiències que estructurin la coherència identitària de les persones joves. És mitjançant aquests paràmetres que l'estudi entorn la subjecció jove, les seves particularitats relacionals i dominacions, ha de partir d'un disseny metodològic que sigui capaç de comprendre aquests processos vivencials.

Reconèixer la importància de les experiències i coneixements juvenils per a l'anàlisi social té fortes implicacions, ja que dota el jovent per primera vegada de la responsabilitat de revelar quines són i han estat les experiències juvenils. I el jovent és l'únic que pot expressar de forma més rica i sensible la forma com li afecten les relacions de dominació, explotació i exclusió que el constitueixen i subjecten. Aquest reconeixement permetrà comprendre posicionaments juvenils, narrats des de les pròpies vivències juvenils, des dels què només algunes sensibilitats, percepcions i experiències pertorbadores són possibles. Per tant, el disseny metodològic de la recerca parteix de la consideració que tant la relació i la interacció, com les emocions i les vivències són elements fonamentals per a la comprensió dels processos de subjecció i subjectivació, en aquest cas, juvenil.

4. La pertorbabilitat de la subjectivitat en l'etapa juvenil, la dominació adulta i primeres aproximacions a la desigualtat estructural del col·lectiu juvenil

En el primer apartat s'han identificat les mancances i necessitats de la Sociologia de la joventut, i en el segon s'ha desenvolupat una perspectiva epistemològica i metodològica que pugui servir com a base per a abordar-les de forma connectada. Ara es desenvoluparà en base a aquesta perspectiva la conceptualització de la particularitat de l'etapa juvenil en relació a la construcció de la subjectivitat; la definició de les implicacions de la dominació adulta i; la classificació i connexió de les desigualtats socials juvenils des d'una perspectiva interseccional i sensible amb la vivència juvenil.

4.1 La pertorbabilitat de la subjectivitat en l'etapa juvenil

Seguint la lògica de la conformació de la subjectivitat defensada des del socioconstruccionisme (Gergen, 1992; Butler, 2001) i des del biografisme (Casal et al, 2006) basada en les interaccions i experiències viscudes. La particularitat de l'etapa juvenil, i que la fa més rellevant (i més complexa), és el fet de ser la que li correspon de ple l'etapa on entren en conflicte les autonomies i independències d'autosubsistència vitals (materials i simbòliques). Quan la persona viu l'etapa juvenil és quan les seves formes de concebre, interpretar i relacionar-se que han donat sentit

a tota la seva experiència infantil/adolescent van qüestionant-se a si mateixes, topant o experimentant amb d'altres lògiques de concebre, interpretar i relacionar-se. Amb aquesta particularitat, l'etapa juvenil s'ha d'entendre com aquella etapa que es caracteritza per ser la que ens permet i possibilita viure experiències que ens seran noves, viure les situacions d'haver de decidir itineraris, opcions i experiències que encaminaran i influenciaran la resta de la vida de la persona.

En aquest sentit, la joventut és l'etapa vivencial en la que tota nova relació o experimentació serà més susceptible de transcendir, pertorbar o influenciar en la seva identitat, relacions quotidianes i projectes de vida. Doncs les lògiques comprensives de la pròpia existència i experiència encara no estan suficientment sedimentades en la pròpia subjecció (Martín-i-Gómez, 2011).

En aquest sentit, Casal (et al, 2006) considera que durant l'etapa juvenil, les interaccions i experiències viscudes tenen major rellevància que en altres etapes de la vida, esdevenint en les vides una certa cristal·lització (poca reversibilitat) com per exemple el fracàs escolar bàsic, l'abandonament de la formació sense titulació, l'impacte de consum tòxics continuats, la discapacitat derivada d'accidents de circulació, o una depressió emocional. Esdevenint significatives en la vida del subjecte i tenint influència en el desenvolupament de les trajectòries i un efecte d'acompanyament en tot el procés biogràfic de transició (Casal et al, 2006). Doncs aquelles relacions i experiències que es van tenint al llarg de la joventut a casa, a l'institut, a la feina, a l'escola, als cercles d'amistat, d'oci, de forma quotidiana són les que aniran perfilant els gustos, les idees, opinions, projectes de vida i, per suposat, la posició envers el sistema capitalista i patriarcal.

Així, la rellevància de l'etapa juvenil rau en que no només és una etapa d'inquietuds, d'impulsivitat i vitalitat (com podria teoritzar la sociobiologia per qüestions impulsives o la perspectiva psicoanalítica per raó de les pulsions). És l'etapa de l'experimentació, de patir contradiccions, de qüestionar-se diàriament les pròpies pràctiques quotidianes, qüestionar-se com es vol viure individualment i col·lectivament. Sense pors al trencament de l'ordre social establert, sense tabús ni legitimacions inqüestionables que articulin la nostra vinculació amb les altres i la nostra subjecció. La joventut esdevé l'etapa en la que hi ha més possibilitats de trencar la cadena de la reproducció social. Es tracta de l'eslavó més dèbil en la cadena de la reproducció social (Brito, 1996). Una particularitat que lliga amb la noció de radicalisme¹⁵ de Mendel (1972) o amb la del jovent com a subjecte inherentment revolucionari de Vaneigem (1998).

¹⁵ Una actitud o punt de vista radical és el que parteix l'anàlisi des de l'arrel, en aquest cas, del les estructures i fonaments del funcionament del sistema o ordre social establert.

4.2 La dominació adulta

Només partint d'aquesta concepció de la rellevància de l'etapa juvenil en tant que etapa més susceptible de ser pertorbada i de conformar una subjectivitat qüestionadora del sistema és que es pot comprendre amb tota la seva amplitud la dominació estructural adulta. Doncs com ja han teoritzat Pierre Bourdieu (1977) o Basil Bernstein (1990) les institucions educatives i reproductores intentaran incidir en aquesta conformació per a garantir l'adequació del jovent a les estructures i normes de l'ordre social instituït. Una dominació que s'ha d'entendre com a expressió teòrica del conjunt de mitjans materials i simbòlics o ideològics que un grup opressor utilitza per a obtenir un benefici de la resta oprimida.

Però aquesta dominació amb voluntat reproductora entre adults i jovent s'ha de conceptualitzar com a relació de poder entre generacions i contextualitzar-la amb la resta de xarxes de relació social (econòmiques, polítiques i sexuals/de gènere) en un sistema capitalista i patriarcal. I aquesta connexió i contextualització és la que s'ha de fer des d'una metodologia que doni veu al jovent i que sigui sensible (qualitativament) amb les seves vivències. Una concepció que dona peu a la construcció d'un col·lectiu social, generacional, diferenciat com argumentava la perspectiva conflictivista, i constituir-se en grup separat requereix suspendre les categories de percepció social hegemòniques (Gómez, 2004), en aquest cas adultes, o de l'ordre establert.

A partir de l'anàlisi de la vida quotidiana en les relacions socials del jovent és que es podrà visibilitzar com la dominació estructural adulta s'aprofita dels mecanismes de legitimació de l'ordre social (escola, universitat o mitjans de comunicació). I mitjançant aquests mecanisme i institucions desenvolupar i perpetuar *l'explotació i precarització econòmica, la dominació sexual i l'exclusió i persecució política* que pateix el jovent de forma estructural, no individual i atomitzada. La dominació adulta, en el nostre context, és el mecanisme que garanteix en el capitalisme i el patriarcat la producció i reproducció de les relacions desiguals de poder establertes.

4.3 Primeres aproximacions a la desigualtat estructural del col·lectiu juvenil

Només comprenent la rellevància de l'etapa juvenil i el desplegament de la dominació adulta es pot connectar de forma interseccional i contextual com el jovent viu de forma particular el seu dia a dia en una societat capitalista i patriarcal. Així, es poden realitzar unes primeres aproximacions a la interseccionalitat de les desigualtats juvenils: a nivell laboral, a nivell d'accés a un habitatge propi, un espai d'intimitat propi, a nivell d'experimentació de la seva sexualitat, a nivell de participació i vinculació política en la presa de decisions socials, a nivell d'espai públic, d'oci, en l'ensenyament o en el tracte dels mitjans de comunicació.

4.3.1 Explotació i precarització econòmica

En les relacions (1) econòmiques, aquelles que en un sistema capitalista estan regulades pel “mercat” per tal de produir els béns i serveis necessaris per a l'autosubsistència de la pròpia comunitat, el que determina el teu lloc de treball, les responsabilitats o reconeixement en la producció són els “mèrits” (el “currículum”). El jovent com a tal en aquest barem parteix en desigualtat per la simple raó de la incapacitat temporal per poder estar en igualtat de condicions amb les persones adultes. Així es desenvolupen uns “rols” en el sistema de producció en el que el jovent accepta (i només aspira a) condicions salarials precàries en la seva contractació (Albaigés et al, 2001). Paral·lelament en l'àmbit laboral es considera al jovent com a inexpert, mancat d'autoritat per parlar sobre qualsevol tema, o per exercir una professió. Passa per davant l'edat jove al fet que possiblement una persona jove té uns coneixements tècnics i científics més actualitzats o una millor formació (Mendel, 1972).

Les condicions laborals del jovent es caracteritzen per estar en la majoria dels casos de forma desregulada (sense contracte i cobrant en diner negre): extraescolars, monitoratge de casals d'estiu, classes particulars o entrenador d'esports. Per altra banda, pel que fa a la feina regulada, el jovent acaba treballant en empreses de treball temporal (ETTs), fent de les seves vides quotidianes, unes vides inestables, precaritzades i que no els permeten poder-se comprometre en projectes estables o a llarg termini (Petras, 1996). També de forma regulada es poden trobar els contractes en pràctiques, de formació, d'aprenentatge d'oficis o de beques universitàries, en els que en molts d'ells ni es rep un salari (Recio, 2009; Foradada, 2011). Unes feines dedicades a la tasca menys agradable i feixuga del seu àmbit de treball, i que després, en la majoria dels casos, no veuen reconeguda la seva tasca en les autories dels treballs finals.

Aquestes condicions laborals, que haurien de ser les que permetessin als joves poder obtenir els recursos econòmics necessaris per a la emancipació de la llar dels pares, provoquen que s'allargui la independització d'una llar. Un habitatge propi, lluny de la supervisió dels adults-pares, suposa l'espai d'intimitat, aixopluc físic i moral, de descans, de desenvolupar una vida privada, un lloc per a la higiene, el lleure, la trobada, la sexualitat, la cuina, és a dir, a una llar pròpia.

Però aquestes condicions si no només ens limitem a descriure-les i no connectar-les amb la dominació estructural adulta, no podrem desenvolupar una perspectiva interseccional i contextual amb el sistema. Doncs si bé el jovent assimila (de forma atomitzada) que per la seva condició juvenil ha d'acceptar de forma transitòria aquesta precarietat, en cap cas podrem contemplar la no transitorietat del qui contracta. Ales

empreses les persones contractades de forma precària es van substituint cada cert temps, però sempre n'hi ha i sempre es compta amb que hi seran. La precarietat juvenil a nivell estructural és estable, no transitòria, i és una precarietat que aporta molts beneficis i que se sustenta gràcies al què s'anomena "l'exèrcit de reserva".

4.3.2 Dominació sexual

En les relacions (2) de gènere o sexuals, en un sistema regit pels valors catòlics i patriarcals, la "família" nuclear regula les formes de convivència entre parents. Si la joventut en termes de gèneres i sexualitats hauria de caracteritzar-se justament per ser l'època de descobriment de sensacions i experimentacions, es tracta per contra d'una etapa precària (estigmatització i desconeixement) en les relacions, identifications i pràctiques sexuals. El jovent s'enfronta de forma aïllada (individual) amb tabús, pors o prohibicions culturals que frenen aquestes experimentacions lliures (Martín-i-Gómez, 2011). Així queda predeterminat i condemnat la majoria del jovent a una pràctica de la sexualitat monògama i heterosexual com a únic patró responsable de vida, així com de pràctica quotidiana (sense excepcions experimentadores d'altres patrons en aquest cas).

Un dels mecanismes que el sistema de valors del patriarcat utilitza amb major virulència (i sobretot en el jovent) ha estat inculcar la vergonya, el temor, l'ansietat i el sentiment de culpa al plaer sexual des de la infantesa, inculcant l'obediència a la repressió del plaer com a deure per a tota persona "digne" o "responsable" (Reich, 1942; a Sagrera, 1992). L'objectiu de la societat patriarcal és sempre el de formar al jovent en un caràcter infantilitzat, insegur, avergonyit de sí mateix, i en particular del seu sexe, de la seva sexualitat i del seu cos (Sagrera, 1992). Que si ho connectem amb la falta de poder adquisitiu descrita abans i la falta de domicili personal, la vida sexual del jovent acostuma a ser de l'ordre del mite per a la gran majoria. L'autèntica vida sexual del jovent és la masturbació acompanyada de fantasmes eròtics (Mendel, 1972).

I tot i que a l'actualitat, amb la intensificació de les relacions a partir de les noves tecnologies, les relacions són més lliures, no per això són més igualitàries. S'ha de tenir en compte que els avenços en coneixements entorn a la sexualitat i a les diferents pràctiques sexuals s'han donat per l'accés a informació sexual principalment provinent de la indústria pornogràfica (regida per valors masclistes, autoritaris, coito-cèntrics i que es basen en la consideració de la dona com a objecte sexual i unes relacions sexuals que només són satisfactòries per a l'home). Els programes de sexualitat desenvolupats en les institucions públiques no superen l'enfocament reproductiu i no posen èmfasi en l'àmbit afectiu i relacional (Bayón et al, 2006). En

aquest sentit es garanteix la perdurabilitat de l'ordre sexual establert i garantint les formes de filiació i parentiu patriarcals.

Però aquest biaix masculista en la formació en sexualitat es veu reflectit en els estereotips sexistes de dones amb un perfil determinat als mitjans de comunicació. Aquests estereotips dels rols tradicionals i de consideració de la dona com a objectes sexualitzats s'entronca amb la tirania d'una bellesa estètica que porta moltes joves a conductes alimentàries de risc o a situacions de frustració i ansietat. Una insatisfacció i malestar quotidià amb una mateixa i amb el seu propi cos que acaba afectant a totes les activitats i relacions que vulgui tenir (Figueras, 2004).

4.3.3 Exclusió i persecució política

En les relacions (3) polítiques, aquelles que en un sistema capitalista estan regulades per "l'Estat" per tal de regular mitjançant lleis i normes la convivència de la pròpia comunitat, el que determina el lloc de les persones en la presa de decisions és (prèvia afiliació a un partit que no qüestioni l'ordre establert -un partit de gestió-) la seva "experiència" (Brito, 1996; Martín-i-Gómez, 2011; Villa, 2011). Però, el jovent en canvi, per la particular etapa vital que viu, potencialment es qüestiona i pregunta sobre les relacions que vertebran l'actual societat capitalista i patriarcal, la forma de producció (i distribució) econòmica, la forma de deliberació i execució (en la presa de decisions) polítiques, i la forma de viure en companyia (o no) entre gèneres/sexes.

El paper que la societat té reservat al jovent en la presa de decisions polítiques de la societat, tant a nivell legislatiu, executiu com judicial, és el de la subordinació a les persones amb més experiència, fent del valor del temps un element inqüestionable (Villa, 2011). Qui té més legitimitat per prendre decisions en la comunitat és qui té més "experiència". Amb aquest sistema de valors s'impedeixen i s'invisibilitzen unes sensibilitats pròpies del jovent més qüestionadores de l'ordre establert i més radicals al si de la societat (Tormos, 2005).

Si bé a nivell formal, les sensibilitats i pràctiques juvenil no estaven reconegudes, només en l'espai públic i informal era on el jovent les podia desplegar. Doncs el jovent és el col·lectiu que més temps passa al carrer, relacionant-se, experimentant i descobrint, tant de dia com de nit. El carrer ha constituït històricament un espai de no supervisió i de llibertat que permet la trobada amb altres persones de forma no controlada, o almenys no al mateix nivell que a dins la llar; significa un espai de llibertat, de privacitat i d'anonimat, i especialment per al jovent (Lieshout i Aarts, 2008). Així, durant la darrera dècada, les diverses "ordenances del civisme" s'ha anat limitant aquesta darrer espai de llibertat i sancionant moltes activitats que duïen a terme tradicionalment al carrer, i que principalment realitzaven el jovent: des de jugar a pilota,

menjar o beure al carrer o fer propaganda d'actes i manifestacions a través de pancartes, cartells o pintades, fins a fer skateboard, parkour o realitzar murals i grafitis. D'altra banda cal tenir en compte en l'aprofundiment de la vivència juvenil a l'espai públic, com apunta Maria Rodó-de-Zárate (2013) la percepció i forma d'experimentar-lo que tenen els i les joves. Analitzar l'ús que en fan, els significats que li donen i els sentiments com pors i inseguretats que els hi generen.

5. Conclusions

La sociologia de la joventut tradicionalment ha defugit de conceptualitzar el seu objecte d'estudi, un fet que ha comportat, per una banda, la no-distinció entre l'etapa juvenil i el col·lectiu juvenil i, per altra, la fragmentació entre investigacions procedents de diferents disciplines. Així, investigacions relatives a les generacions, a les desigualtats socials del jovent i al poder de reproducció social s'han anat desenvolupant de forma atomitzada. Siguin realitzades des de l'acadèmia, l'administració pública o des dels moviments socials i polítics.

Existeixen i s'han desenvolupat diverses investigacions sobre les desigualtats juvenils, però totes les aborden de forma fragmentària. Trobem estudis sobre desigualtats de classe, de gènere o de minories ètniques on el factor joventut apareix com un afegit en la desigualtat. Trobem d'altres referits al paper de subordinació de la generació jove vers la generació adulta i els mecanismes de reproducció de l'ordre social. Però no es desenvolupen estudis que interpreten les dominacions simbòliques i culturals adultes en relació a les desigualtats estructurals del jovent a nivell polític, econòmic o sexual i de gènere en la seva interseccionalitat.

Per altra banda, aquesta falta de conceptualització i de connexió entre investigacions ha conduït a concedir a l'empirisme quantitatiu i al mètode inductiu tot el pes de l'enfocament de tota recerca que pretengués explorar la vivència, condició o desigualtats socials juvenils. Així doncs cal desenvolupar una perspectiva juvenil que sigui epistemològicament interseccional, i que sigui metodològicament sensible amb les vivències i experiències juvenils.

En aquest sentit, i partint de la concepció de rellevància de l'etapa juvenil en la conformació de les identitats i subjectivitat de les persones desenvolupada pel socioconstruccionisme, i seguida per la perspectiva biogràfica, és que podem assentar un enfoc comprensiu des del que abordar les anàlisis de les vivències juvenils. Complementant aquesta comprensió cal prendre la concepció de col·lectiu social (generacional) que es desenvolupa des de la perspectiva conflictivista, però no per les particularitats psicofísiques del jovent, més lligades a la pubertat, sinó per les particularitats socials que la mateixa perspectiva biogràfica desenvolupa: la rellevància i (1) *pertorbabilitat de la subjectivitat en l'etapa juvenil*.

Aquesta comprensió permet fer emergir el jovent com a subjecte col·lectiu diferenciat, i evidenciar l'existència d'una relació de poder entre generacions, entre adults i jovent, que mediatitza i legitima les relacions socials establertes intentant garantir la reproducció i estabilitat del sistema. Uns nous elements a considerar en relació a la qüestió juvenil que permeten entroncar-la amb les recerques desenvolupades des de la Sociologia de l'educació, i començar a tenir en compte en les anàlisis: (2) *la dominació adulta*.

Només partint des d'aquestes comprensions i sent sensible a aquests elements es podrà desenvolupar una metodologia que faci emergir les desigualtats socials i les condicions de vida quotidiana del jovent en clau de subjecte col·lectiu. Unes condicions d'explotació i precarietat econòmica, de dominació sexual i d'exclusió i persecució política del jovent que contextualitzades en el sistema capitalista i patriarcal permetran dotar l'anàlisi d'una perspectiva que abordi interseccionalment unes (3) *primeres aproximacions a la desigualtat estructural del col·lectiu juvenil*.

6. Bibliografia

- ALBA, Victor (1975), *Historia social de la juventud*. Barcelona: Plaza & Janés.
- ALBAIGÉS, Bernat (dir.); SISTO, Vicente i RÓMAN, Jose Antonio (2003). *Crisi del treball i emergència de noves formes de subjectivitat laboral en els joves*. Barcelona: Secretaria de General de Joventut. Col·lecció Estudis, n.10.
- ALLERBERCK, Klaus i ROSENMARYR, Leopold (1979). *Introducción a la sociología de la juventud*. Buenos Aires: Kapelusz. 1977.
- ALTHUSSER, Louis (1977). "Ideología y aparatos ideológicos de Estado", a *Posiciones*. Barcelona: Anagrama. 1970.
- ALVAREZ-GAYOU, Juan Luís (2003). "Marcos referenciales interpretativos" a *Como hacer investigación cualitativa. Fundamentos y metodología*. Mèxic: Paidós.
- ASSEMBLEA DE JOVES DEL POBLENOU – CAJEI (2012). Extret l'abril de 2012 des de www.jovespoblenou.cat
- BAYÓN, Olivé (coord.) (2009). *El futur de les polítiques de joventut. 50 idees per millorar la vida dels i les joves*. Informes FRC. Núm.3. Barcelona: Fundació Rafael Campalans
- BERGER, Peter i LUCKMANN, Thomas (1988). *La construcció social de la realitat. Un tractat de sociologia del coneixement*. Barcelona: Herder. 1966.
- BERNSTEIN, Basil (1990). *Poder, educación i conciencia. Sociología de la transmisión cultural*. Barcelona: El Roure.
- BOURDIEU, Pierre (1977). *La Reproducción: elementos para una teoría del sistema de enseñanza*. Barcelona: Laia.
- BRITO, Roberto (1996). "Hacia una sociología de la juventud. Algunos elementos para la deconstrucción de un nuevo paradigma de la juventud". *Revista de estudios sobre juventud JOVENes*, n.1.
- BUTLER, Judith (2001). *Mecanismos psíquicos del poder. Teorías sobre el poder*. Madrid: Ediciones Cátedra.

- CAJEI (Coordinadora d'Assemblees de Joves de l'Esquerra Independentista) (2011). Extret el maig de 2011 des de www.cajei.cat
- CAMPILLO, Antonio (2001). *Variaciones de la vida humana. Una teoría de la historia*. Madrid: Akal.
- CASAL, Joaquim (1996). "Modos emergentes de transición a la vida adulta en el umbral del siglo XXI: aproximación sucesiva, precariedad y desestructuración". *REIS* n. 75 pp.295-316.
- CASAL, Joaquim; GARCIA, Maribel; MERINO, Rafael; i QUESADA, Miguel (2002). *Enquesta als joves de Catalunya*. Generalitat de Catalunya. Aportacions, 19.
- CASAL, Joaquim; GARCIA, Maribel; MERINO, Rafael; i QUESADA, Miguel (2006). "Aportaciones teóricas y metodológicas a la sociología de la juventud desde la perspectiva de la transición". *Papers* n. 79 pp.21-48.
- CASAL, Joaquim; GARCIA, Maribel; i MERINO, Rafael (2011). "Pasado y futuro del estudio sobre la transición de los jóvenes". *Papers* n. 96/4 pp.1139-1162.
- CHARLOT, Bernard (2009). "Juventud y educación. Aproximaciones filosóficas y sociológicas". *Revista de la asociación de sociología de la educación*, vol.2 n.1 pp. 5-16.
- CÓRDOBA, David (2003). "Identidad sexual y performatividad". *Athenea Digital*, 4. 87-96.
- DALMAU, Ferran (2011). "Tots els adults són un tigre de paper". Publicat a wwwllibertat.cat
- ELIAS, Norbert (1994). *Teoría del símbolo. Un ensayo de antropología cultural*. Barcelona: Península. 1989.
- ERIKSON, Erik (1974). *Identidad, juventud y crisis*. Buenos Aires: Paidós. 1968.
- FORADADA, Mireia (2011). "Crisi i joves: la generalització de les formes de vida precària". *Àmbits de Política i Societat*, n.47, pp.34-41
- FOUCAULT, Michel (1992). "Del poder de soberanía al poder sobre la vida" a *Genealogía del racismo* Madrid: La Piqueta.
- FOUCAULT, Michel (2009). *Historia de la sexualidad: 1. La voluntad de saber*. Madrid: Siglo XXI. 1976.
- FEIXA, Carles (1989). "Pijos, progres y punks. Hacia una antropología de la juventud urbana". *Revista de estudios de juventud*, n.34, pp.69-78.
- FEIXA, Carles (1993). *La joventut com a metàfora*. Barcelona: Secretaria de Joventut, Generalitat de Catalunya.
- FIGUERAS, Mònica (2004). *La imatge corporal en les revistes juvenils femenines*. Barcelona: Secretaria de General de Joventut. Col·lecció Estudis, n.14.
- GERGEN, Kenneth J. (1992). *El yo saturado. Dilemas de identidad en el mundo contemporáneo*. Barcelona: Paidós.
- GIL DE SAN VICENTE, Iñaki (2001); "Poder adulto, prensa de ocupación e independència juvenil". Publicat a www.rebelion.org
- GIL DE SAN VICENTE, Iñaki (2007); "La juventud en las luchas sexuales". Publicat a www.rebelion.org
- GIL DE SAN VICENTE, Iñaki (2010); "Poder adulto y emancipación juvenil". Publicat a www.rebelion.org

- GÓMEZ, Lucia (2004). "Subjetivación y feminismo: Análisis de un manifiesto político", a *Athenea Digital*, 5, 97-123.
- IBÁÑEZ, Tomás (1983). *Poder y libertad*. Barcelona: Hora.
- IBÁÑEZ, Tomás (2001). *Psicología social construccionista*. México: Universidad de Guadalajara.
- JARRAI (1986). *Manual ideològic. Resolucions II Congrés*. Autoeditat.
- JOVENTUTS REVOLUCIONÀRIES CATALANES (1972). *Petit llibre roig dels joves estudiants*. Autoeditat.
- JOVENTUTS REVOLUCIONÀRIES CATALANES (1972). *Aprenquem a fer l'amor*. Autoeditat.
- LIESHOUT, Martje van i AARTS, Noelle (2008). "Youth and immigrants. Perspectives on public space". *Space and culture*, n. 11, pp. 497-513.
- MANN, Michael (1991). "Las sociedades como redes organizadas de poder" a *Las fuentes del poder social, I. Una historia del poder desde los comienzos hasta 1760 d. C.* Madrid: Alianza. pp 13-57.
- MARGULIS, Mario (2001). "Juventud: una aproximación conceptual", a: DONUS, Solam (comp.). *Adolescencia y juventud en América Latina*. Cartago: Libro universitario regional, pp.41-56.
- MARTÍN-I-GÓMEZ (2011). "La dominació adulta: la necessitat d'una perspectiva juvenil(ista)". *Àmbits de Política i Societat*, n.47, pp.42-51
- MASJUAN, Josep Maria; TROIANO, Helena (2009). "Riesgos y fracaso en el proceso de implantación del Espacio Europeo de Educación Superior: La experiencia de una universidad catalana." *Revista de Educación Superior*. nº 149.
- MENDEL, Gerard (1972). *La crisis de generaciones*. Península. Barcelona, 1970.
- PARELLA, Sònia (2003). *Mujer, inmigrante y trabajadora. La triple discriminación*. Barcelona, Anthropos
- PARÍS, Pilar; SERRACANT, Pau; PASCUAL, Goretti; MARTORELL, Eudald; TINTORÉ, Míriam; CARDEÑA, Eulàlia; GANGOLELLS, Mireia; Generalitat de Catalunya. Observatori Català de la Joventut (2006). "La recerca sobre joventut a Catalunya". *Papers* n.79, pp.285-317.
- PETRAS, James (1996). *El informe Petras. Padres-hijos, dos generaciones de trabajadores españoles*. Barcelona: Ajoblanco.
- PLANAS, Jordi (2007). "La relación entre educación i trabajo en Europa". Ponencia VIII congreso Español de Sociología.
- RECIO, Albert (2009): "La situación laboral de los jóvenes". Primer Congrés Internacional "Joventut i Societat". Girona, 18-20 de juny de 2009.
- REVILLA, Juan Carlos (2001). "La construcción discursiva de la juventud: lo general y lo particular". *Papers*, 63/64, pp.103-122.
- RODÓ-DE-ZÁRATE, Maria (2013). "Gènere, cos i sexualitat. La joventut, l'experiència i l'ús de l'espai públic urbà". *Papers*, n. 98/1 pp.127-142.
- SAGRERA, Martín (1992). *El edadismo contra "jóvenes" y "viejos". La discriminación universal*. Madrid: Fundamentos
- SOUTO, Sandra (2004). "El mundo ha llegado a ser consciente de su juventud como nunca antes. Juventud y movilización política en la Europa de entreguerras". *Mélanges de la casa d Velázquez*, n.34-1, pp.179-215.

- TORMOS, Raül (2005). *La influència de l'edat en el comportament electoral a Catalunya. Cicle vital o generació?*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- TORNS, Teresa (1998). "El trabajo reproductivo". *Papers*, n. 55.
- TORNS, Teresa (2008). "El trabajo y el cuidado: cuestiones teórico-metodológicas desde la perspectiva de género". *Empiria. Revista de Metodología en Ciencias Sociales*, 15, pp.53-73.
- URRACO, Mariano (2007). "La sociología de la juventud revisitada. De discursos, estudios, e "historias" sobre los "jóvenes"". *Intersticios. Revista sociológica de pensamiento crítico*. Vol.1(2), pp.105-126
- VALENTINE, Gill (2000). "Exploring children and Young people's narratives of identity". *Geoforum*, n.31 pp.257-267.
- VANEIGEM, Raoul (1998). *Tratado del saber vivir para uso de las jóvenes generaciones*. Barcelona: Anagrama. 1967.
- VILLA, Maria Eugenia (2011). "Del concepto de juventud al de juventudes y al de lo juvenil". *Revista educación y pedagogía*, vol. 23 n. 60, pp. 147-157
- VINOKUR, Annie (2000): "El futuro de los sistemas educativos: dinámica contemporánea de las estructuras de decisión y recomposición de los espacios educativos." Foro Educación Universidad de París.

El lloc de residència és determinant en el desenvolupament dels trajectes juvenils?
Is the place of residence a decisive factor for the development of youth trajectories?

Ana Belén Cano Hila
Investigadora del Grup de Recerca CRIT
Universitat de Barcelona
anacano@hotmail.com

Resum

La present comunicació presenta una recerca que pretén analitzar i comprendre la influència del barri sobre la configuració i desenvolupament dels trajectes juvenils – especialment en les dimensions formatives, laborals i l'ús del temps lliure-, al mateix temps que té en compte la ciutat, les polítiques de joventut contra l'exclusió social, i l'impacte de les institucions socials ubicades al barri.

Els principals resultats de la recerca són: 1). l'heterogeneïtat del col·lectiu jove i la diversitat de trajectes juvenils que desenvolupen a cada un dels barris estudiats. 2). l'evidència de que l'efecte barri no és homogeni ni determinant pels trajectes vitals dels joves, sinó que aquest presenta intensitats i fomes diferents d'influència. I, 3). la vulnerabilitat social que experimenten alguns joves residents a aquests barris no està tan vinculada al barri on viuen, com a les interaccions que s'estableixen entre institucions i joves, i els efectes de dinàmiques en el marc de la ciutat.

Paraules clau: joventut, barri, vulnerabilitat social, trajectes juvenils

1. Introducció

En aquesta comunicació¹⁶ es presenta i s'analitza la influència de l'entorn socio-comunitari (el barri) sobre els trajectes vitals que desenvolupen els joves, parant especial atenció a com és aquest tipus d'influència i, fins a quin punt es pot relacionar amb la vulnerabilitat social i el risc d'exclusió social juvenil.

¹⁶ El contingut d'aquesta comunicació es basa en la recerca duta a terme en el marc de la tesi doctoral "*Procesos de integración y exclusión social juvenil en las periferias de Barcelona y Milán*". El principal objectiu d'aquesta investigació és comprendre l'efecte diferenciat que comporta el fet de viure en barris perifèrics de ciutats del sud d'Europa sobre les trajectòries vitals de la població jove (16-24 anys), així com la seva relació amb el risc a desenvolupar trajectòries vulnerables a l'exclusió social.

El plantejament metodològic desenvolupat per tal de dur a terme aquesta investigació ha estat l'estudi de cas comparatiu. S'han analitzat comparativament els trajectes vitals que els joves residents als barris de Trinitat Nova i Ciutat Meridiana (a Barcelona) i Comasina i Sant'Ambrogio (a Milà) configuren i desenvolupen. La perspectiva comparativa d'aquest treball és interessant en tant que mostra diferents entramats institucionals amb els que els joves interactuen, així com règims de benestar locals semblants, però amb diferenciables particularitats.

Els instruments d'anàlisi utilitzats són: explotació de bases de dades estadístiques (censos, padrons...), entrevista estructurada escrita (n=178); entrevista semi-estructurada (n=53), i observació directa i participant (sempre que ha estat possible), sistematitzada en un diari de camp.

Més enllà de la família i el grup d'iguals, el barri on un jove resideix és considerat un dels agents i espais de socialització més influents en la configuració de les seves trajectòries vitals.

L'elecció d'on viure, en quina ciutat o en quin barri, és una decisió molt important i difícil, sobre la qual molts adults rumien detingudament, ja que consideren que això pot tenir un fort pes en l'educació dels seus fills. I aquesta preocupació vers l'entorn com element influent cobra encara més importància quan s'arriba a l'adolescència i la joventut; etapes en les que el rol dominant dels amics i del barri guanyen protagonisme en detriment del paper de la família. És en aquest moment en que s'ha tendit a considerar al barri com un element de risc, del qual s'ha de protegir al jove. Aquesta relació directa establerta entre barri i perill i/o vulnerabilitat, s'accentua quan parlem de barris de tradició obrera, principalment situats a la perifèria de grans ciutats europees, com ara Barcelona, Milà, Londres, etc.

Des de 2007 s'evidencia als països europeus un augment de la preocupació per la creació de guetos, en especial a partir de l'esclat de revoltes juvenils a diferents ciutats europees, com París, Atenes, i més recentment Londres. Aquestes revoltes són un reflex d'un malestar latent entre la població jove en general, i en particular d'aquella que resideix als barris més desafavorits d'aquestes grans ciutats. La manca d'expectatives de futur, vinculada amb els processos de precarització del mercat de treball, la segregació social i l'afebliment dels lligams comunitaris, es tradueix en una reducció de la qualitat de vida de la població en general, i del col·lectiu jove en particular. Aquest deteriorament encara s'intensifica més entre aquells col·lectius més vulnerables i en les zones urbanes on tendeixen a concentrar-se situacions de desavantatge. Tot això, suposa un increment de la vulnerabilitat d'aquests grups i d'aquests territoris a patir situacions de marginalitat i/o exclusió social (Paugam, 2007; i Wacquant, 2008).

Per tal d'abordar totes les qüestions apuntades anteriorment, el text s'estructura en 3 apartats: el primer, recull de forma sintètica la literatura sobre efecte barri i joventut. Al segon apartat, es presenten els principals resultats de la recerca entorn a com és la influència d'aquests barris estudiats vers els trajectes vitals que desenvolupen els joves que hi resideixen, i la I, finalment, s'exposen les principals conclusions del treball d'investigació, les quals es focalitzen a abordar la qüestió de fins a quin punt es pot relacionar el viure en un determinat barri i que un jove desenvolupi una trajectòria vital socialment vulnerable.

2. Vulnerabilitat social juvenil i efecte barri: alguns apunts teòrics

Els processos d'exclusió social vinculats a la segregació social i urbana són temes d'estudi que interessen a la sociologia des de principis del segle passat. L'Escola de

Chicago va centrar el seu anàlisi de l'exclusió social i residencial a partir del concepte del gueto. Posteriorment, altres treballs com el de Granovetter (1973) i Putnam (1993, a i b)-, s'han centrat en l'estudi de la comunitat a través de les xarxes socials. I finalment, Harvey (2007 [1977]) i Gans (1968), s'han basat en l'anàlisi del fenomen de la desigualtat social a la ciutat en termes de classes econòmiques.

L'interès i la preocupació al context europeu vers l'exclusió social en general, i l'exclusió social juvenil en particular, lluny de desaparèixer de l'agenda social, s'ha situat com un tema urgent i d'atenció preferent.

En l'actual context de globalització, s'estan desenvolupant una sèrie de fenòmens, com ara la precarització del mercat de treball i la debilitació del lligams comunitaris, que estan generant una significativa fragmentació i polarització social. Tot això, suposa un important increment del risc de vulnerabilitat social que experimenta la societat en general, i determinats col·lectius en particular; entre ells el col·lectiu jove. Aquest increment de la vulnerabilitat social a Europa, a diferència de la realitat nord-americana, no s'ha traduït en una guetització d'alguns barris, sinó que ha suposat la concentració de desavantatge social en determinades parts de la ciutat, amb un alt predomini als barris perifèrics (Paugam, 2007; i Wacquant, 2008). Una mostra d'aquesta latent emergència de marginalitat urbana en les perifèries d'algunes grans ciutats europees han estat les diferents revoltes juvenils que han tingut lloc a ciutats com París, Atenes i Londres.

Coincidint amb aquest context d'intensificació de les desigualtats socio-espacials, l'interès de la població per decidir en quin barri viure o en quina part de la ciutat instal·lar-se va augmentant considerablement. Per això, el barri i els efectes que aquest té en les condicions de vida dels seus residents és l'epicentre d'un debat vigent. Alguns dels principals interrogants al voltant dels quals gira aquest debat són: si el fet de viure en un barri desfavorit és un factor generador d'exclusió social en si mateix?; mitjançant quins mecanismes el barri pot contribuir a situacions de vulnerabilitat i processos d'exclusió social?; fins a quin punt es pot afirmar que una persona es troba en una situació de desavantatge social en funció del lloc on viu?; i es pot establir una relació directa entre viure en un barri desfavorit i el fet de que un jove estigui en risc de desenvolupar una trajectòria vital socialment vulnerable?.

Gran part de la literatura sobre efecte barri i joves coincideixen a assenyalar dues idees fonamentals: 1). El fet de viure en un determinat barri impacta sobre el comportament social, la qualitat de vida i les oportunitats de futur dels que hi viuen (Brooks-Gunn et al., 1993). I, 2). La influència de l'entorn genera efectes negatius principalment en aquells barris on es concentren altes proporcions de persones amb problemes de pobresa i on hi ha importants deficiències en equipaments i serveis

socials adreçats a la ciutadania (Wilson, 1987; Jencks i Mayer, 1990; i Musterd et al., 2006).

Investigacions més recents (Musterd et al, 2006; Kennet i Forrest, 2006; Cano, 2011; Andreotti, Mingione i Polizzi, 2012) sostenen que per analitzar la influència del barri en la qualitat de vida dels seus residents -especialment d'aquells més joves- és important d'una banda, no centrar-se exclusivament en els factors de risc vinculats al lloc de residència; i d'altra banda, considerar aspectes fonamentals com ara: a).entendre el barri com un agent socialitzador i un sistema local de benestar, important en l'etapa de l'adolescència i la joventut; b). entendre el barri com un lloc privilegiat de la ciutat per a l'emergència de noves formes de solidaritat, integració i cohesió social; i c). No reduir l'anàlisi a la unitat del barri sinó complementar l'estudi tenint en compte la ciutat, el rol que juguen les institucions socials educatives, i alguns aspectes relacionats amb els règims de benestar que tenen un efecte directe sobre els joves, com són: l'educació, les característiques del mercat de treball i les polítiques de joventut.

3. Barri i joves: estratègies i trajectes juvenils

Des de l'Escola de Chicago, el barri és considerat una unitat bàsica d'estudi dels comportaments individuals i comunitaris en el marc de la ciutat, així com un mecanisme bàsic d'integració social.

La recerca que presentem en aquest text reafirma el rol protagonista del barri apuntat en recerques anteriors, però afegeix al debat sobre l'efecte barri i els joves una sèrie de matisos interessants a tenir en compte.

Matís 1. El barri de residència és un factor influent en la definició i desenvolupament dels trajectes juvenils, però aquest en cap cas és determinant ni homogeni

El treball empíric dut a terme tant als barris barcelonins com milanesos posa de manifest que en aquests barris s'evidencien diferents trajectes juvenils (els quals veurem a continuació). D'aquesta manera es qüestiona una de les idees sostingudes per part de la literatura sobre efecte barri i joventut, la qual estableix una relació causal i directa entre viure en un barri perifèric desafavorit i que els joves residents desenvolupin trajectòries de risc, socialment vulnerables. Si la influència del barri fos uniforme i homogènia a tots els seus residents, tot apunta a que només s'observaria una tipologia de trajecte juvenil.

Concretament, al treball de camp s'evidencien sis trajectes juvenils (*bravi, non bravi i lavoratori* en el context milanès; i *visibles, invisibles i desapercibidos* en el text barceloní). Aquesta qüestió no serà abordada en profunditat en aquest paper, ja que no és el tema principal del present, però sí se'n faran quatre pinzellades, considerant que és una aportació rellevant de la recerca i facilita la comprensió de la present comunicació.

Les categories de “*non bravi*” (per al context milanès) i joves “*visibles*” (en el cas de Barcelona) fan referència a aquells joves que pertanyen a famílies que es troben en una greu situació de dificultat socioeconòmica. Aquests joves no valoren l'educació ni la formació. Les seves expectatives de futur en l'àmbit acadèmic-professional solen ser baixes, i habitualment relacionades amb treballs poc prestigiosos i en alguns casos relacionats amb l'economia informal. En relació al temps lliure, aquests joves solen passar-lo reunint-se amb els seus amics pels carrers del barri¹⁷. En síntesis, aquests són veïns del barri que viuen intensament la vida social d'aquest, especialment aquella que té lloc a l'espai públic (carrers, places...).

D'altra banda, els joves “*bravi*” (a Milà) i “*invisibles*” (a Barcelona) són aquells joves que pertanyen a famílies amb un estatus socio-econòmic mitjà. Aquestes dues tipologies de joves es caracteritzen per tenir un satisfactori rendiment escolar, així com una alta motivació i interès per la formació acadèmica. També expressen unes elevades expectatives acadèmic-professionals, vinculades a professions liberals. Durant el seu temps lliure, aquests joves acostumen a participar d'activitats organitzades, especialment en l'àmbit de l'oratori¹⁸ (en el cas de Milà) i d'equipaments juvenils de zona o de ciutat (en el cas de Barcelona). En definitiva, aquesta tipologia de joves, són aquells que resideixen al barri però no el viuen.

En una posició intermitja entre els dos sub-grups anteriors, s'han identificat els joves *lavoratori* i els joves *desapercibidos*. Tot i algunes diferències, a grans trets, aquests dos perfils de joves es caracteritzen per ser joves que mostren una clara tendència a cursar estudis post-obligatoris de tipus professionalitzador, com ara cicles formatius de grau mig i superior. Veuen en la formació un valor afegit per a la seva futura inserció laboral. Dissenyen i desenvolupen trajectes marcadament de classe obrera (treballar en oficis manuals, indústria, etc.). Respecte a l'àmbit del lleure, són joves que passen gran part del seu temps lliure als centres comercials. La seva activitat lúdica acostuma a estar lligada al consum d'activitats (cinema, anar de compres, bolera...). També, però de forma puntual, utilitzen l'espai públic del barri. Aquesta participació està condicionada a l'organització d'una activitat del seu interès per part d'una entitat o associació; com per exemple, un concert, campionat de futbol, etc.

¹⁷ Entre ambdues categories s'evidencia una diferència significativa: en el cas particular dels joves visibles, a més a més d'estar molt presents a l'espai públic dels barris barcelonins, també són molt presents als recursos socio-educatius locals (com ara casals, centres oberts, etc.). Diferenciadament, els joves non bravi en el context de Milà, tot i que sí presenten un elevat ús de l'espai públic del barri, la seva presència en els equipaments socio-educatius locals és molt escassa o gairebé nul·la.

¹⁸ L'oratori és un centre juvenil, de caire religiós, que actua en el marc de l'educació en el lleure.

Matís II. El grau de presència dels joves tant a l'espai públic del barri com al conjunt de la ciutat són dos eixos fonamentals en la configuració dels trajectes juvenils

El segon matís, i derivat de l'anterior, fa referència a com la presència-absència dels joves a l'espai públic del barri, així com al conjunt de la ciutat esdevenen dos aspectes claus en la definició i desenvolupament dels diversos trajectes juvenils identificats al treball de camp.

Si tornem a considerar els diferents trajectes juvenils que s'han categoritzat en aquesta recerca, els quals han estat descrits anteriorment, es pot apreciar com els perfils *bravi- non bravi* (a Milà) i *visibles-invisibles* (a Barcelona) es diferencien fonamentalment en que uns (*non bravi* i *visibles*) fan un fort ús de l'espai públic del barri, mentre que d'altres (*bravi* i *invisibles*) gairebé no tenen presència en ell. És més, el consideren hostil i perillós, per la qual cosa defugen d'ell. Diferenciadament, s'observa una tendència totalment oposada en el cas de l'ús de l'espai públic de la ciutat, ja que aquells perfils de joves amb més presència a la ciutat, són gairebé invisibles als seus barris de residència. D'altra banda, els joves *lavoratori* i *desapercibidos* presenten un ús intermig de l'espai públic del barri així com de la ciutat. Afirmen tenir presència al barri sempre i quan hi hagi una activitat organitzada del seu interès. Així mateix, quan en els seus discursos fan al·lusió a la ciutat acostumen a referir-se a anar a centres comercials, no pas al centres històrics.

En síntesi, s'aprecia com els joves que mostren un major ús de l'espai públic del barri, en detriment de la seva presència en el marc de ciutat, desenvolupen trajectòries vitals més desfavorides en general, i en particular en l'àmbit escolar i de les expectatives de futur.

Matís III. Estreta relació entre el tipus d'institucions socials ubicades al barri i l'oferta juvenil que presenten i els efectes que això suposa en termes de participació juvenil

Al treball empíric es posa de manifest que als barris milanesos, les principals institucions que treballen amb el col·lectiu jove són els oratoris. Aquests són centres juvenils que s'adrecen a una tipologia de joves com són els *bravi*, de forma preferent, i els *lavoratori* de forma secundària. Per contra, no estan interessats a atreure com a destinataris als joves *non bravi*. Significativament diferent, tenim el cas dels barris barcelonins, on les entitats ubicades en aquests barris prioritzen com a col·lectiu diana de les seves actuacions als joves més desfavorits, que corresponen amb els joves *visibles*.

En definitiva, en ambdós contextos, s'evidencia una tendència a la segregació en el marc de l'educació en el lleure, ja que a Milà els joves més afavorits participen activament de les activitats proposades al seu barri, mentre que la participació dels més desfavorits és pràcticament nul·la. D'altra banda, en el cas dels barris barcelonins, els

joves que més participen dels recursos i activitats desenvolupades al barri són els joves *visibles* i de forma menys intensa els *desapercibidos*, mentre que els *invisibles*, tal i com diu el seu nominatiu, són invisibles.

Matís IV. La influència del barri en les oportunitats dels joves pot prendre una connotació negativa, en funció d'aspectes com les expectatives de futur dels joves, grau d'arrelament al barri, i itineraris en educació, mercat de treball i lleure

La present investigació posa de manifest que la influència del barri respecte els trajectes juvenils pot prendre un caire negatiu a mesura que la dependència dels joves vers les institucions socials del barri (en el cas de la realitat barcelonina) augmenta; quantes més dificultats tenen els joves per sortir del barri i viure la ciutat; quant més baixes són les seves expectatives de futur i quant més desfavorables són les seves dinàmiques en àmbits claus com l'educació, el treball i el lleure.

En resum, allò que moltes vegades es simplifica i es tendeix a anomenar efecte barri negatiu, es posa de manifest que és un fenomen força més complex, i que inclou més elements que no pas el lloc de residència.

4. Reflexions finals

El barri es pot considerar influent en els trajectes juvenils en tant en quant fa referència al sistema d'oportunitats més pròxims amb el que compten els joves, al marge de la família, així com un potent context de socialització i integració social. Però ara bé, al barri se l'han atribuït una sèrie d'efectes generadors d'exclusió social que no són generats pròpiament pel barri, sinó que són resultat de processos i dinàmiques vinculades d'una banda als processos de transformació de la ciutat que dificulten la integració d'aquests barris en el conjunt de la trama urbana, i d'altra banda, a la tipologia d'institucions socials que actuen en aquests contextos així com els serveis que plantegen, els quals de vegades generen efectes no desitjats en termes de cohesió social, com ara tendències vers la segregació entre perfils de joves.

Per tant, s'evidencia com la vulnerabilitat dels joves a experimentar situacions d'exclusió social està més vinculada a elements com la interacció entre els joves i les institucions, especialment les educatives, així com les experiències que viuen en els àmbits de la instrucció, el treball i el temps lliure, que no pas al barri en el que resideixen.

Tot això qüestiona la percepció social generalitzada de que el barri és un ambient negatiu, del qual s'ha de protegir al jove. Seria interessant repensar la unitat del barri com un espai i alhora un actor de socialització amb grans potencialitats de cara a construir trajectes juvenils favorables en termes d'integració social, i construir comunitats socialment més cohesionades.

5. Referències bibliogràfiques

- ANDREOTTI, A; MINGIONE, E; POLIZZI, E.** (2012). "Local welfare system: A challenge for social cohesion". *Urban Studies*. núm. 49, vol. 9, p. 1925-1940.
- BROOKS-GUNN, J; DUCAN, G.J; KLEBANOV, P.K; SEALAND, N.** (1993). "Do neighbourhoods affect child and adolescent development?". *American Journal of Sociology*. núm. 99, p. 353-395.
- CANO, A.B.** (2011). "Procesos de integración y exclusión social juvenil en las periferias de Barcelona y Milán". Tesis de doctorat, Universitat de Barcelona.
- GANS, H.J.** (1968). "Urbanism and Sub-urbanism as Ways of Life: A Re-evaluation of Definitions", a GAS, H.J (ed.). *People and Plans. Essays on Urban Problems and Solutions*. New York: Basic Books.
- GRANOVETTER, M.** (1973). "The Streght of weaks ties". *American Journal of Sociology*. núm. 78, vol. 6, p. 1360-1380.
- HARVEY, D.** (2007 [1977]). *Urbanismo y desigualdad social*. Madrid: Siglo XXI.
- JENCKS, C; MAYER, S.E.** (1990). "The social consequences of growing up in a poor neighbourhood", a McGEARY, M (ed.). *Inner-city poverty in the United States*. Washington DC: National Academy Press.
- KENNETT, P; FORREST, R.** (2006). "The Neighbourhood in a European Context". *Urban Studies*. núm. 43, vol. 4, p. 713-718.
- MUSTERD, S; MURIE, A; KESTELOOT, C.** (eds.) (2006). *Neighbourhoods of poverty: Urban social exclusion and integration in Europe*. Londres: Palgrave.
- PAUGAM, S.** (2007). *Las formas elementales de la pobreza*. Madrid: Alianza Editorial.
- PUTNAM, R.D.** (1993a). "The prosperous community: social capital and public life". *American Prospect*. núm. 13, vol. 4, p. 35-42.
- ____ (1993b). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- WACQUANT, L.J.** (2008). *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge: Polity.
- WILSON, J.** (1987). *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Illinois: University of Chicago Press.
- WIRTH, L.** [1928]. "The Guetho", a WIRTH, L. (ed.) (1956). *Community life and social policy*. Chicago: The University of Chicago Press.

Els joves a l'estructura social: un posicionament de classe social o de grup d'estatus?

Dra. Cristina Sánchez Miret
Departament d'empresa
Universitat de Girona
cristina.sanchez@udg.edu

1. Resum

A la comunicació es presenta l'estudi dut a terme amb dades de L'Enquesta de Condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya de 2006 dibuixa la posició dels joves de 15 a 29 anys a l'estructura social catalana a partir de les desigualtats en les condicions de vida. La metodologia emprada ha estat l'anàlisi de correspondències múltiples i la classificació jeràrquica. El que es destaca és que els resultats ens han permès determinar la importància de la classe social en aquestes condicions i en les trajectòries del col·lectiu i reflexionar sobre la importància del grup d'estatus en determinades etapes de la vida o en determinades posicions dins de l'estructura familiar. Alhora, els resultats sobre els joves ens han permès anar més enllà i aportar informació al mapa general de l'estructura social, des d'una perspectiva que no es habitual en les anàlisis de classe, atès que el col·lectiu jove no queda representat amb claredat quan es fan anàlisis del conjunt de la població.

2. Introducció

L'estudi dut a terme amb les dades de la Enquesta de Condicions de Vida i Hàbits de la Població de Catalunya 2006 ens ha permès dibuixar el perfil social del jove de 15 a 29 anys de Catalunya i descriure'n abastament les seves condicions de vida a partir de la informació que conté sobre tipus de llar, educació, llengua, mercat laboral, treball de cura, ingressos, habitatge, hàbits de compra, lleure, salut i mobilitat.

El resultat, però, que es recullen en aquesta publicació, són aquells que a partir d'aquesta primera aproximació ens han permès analitzar, - des dels tipus de desigualtats que observem en el col·lectiu-, quina és la posició social dels joves dins de l'estructura social i quin paper hi juga la classe social en aquest posicionament.

La metodologia, basada en una Anàlisi de Correspondències Múltiples (ACM) i en una Anàlisi de Classificació Automàtica (ACL) dibuixa l'estructura de la posició social dels joves, emancipats i no emancipats, i els grups socials que es defineixen a partir de les condicions de vida, valors, usos i costums analitzats a l'enquesta.

L'objectiu de l'estudi ha estat demostrar la importància que té la classe social en les condicions de vida dels joves i els efectes que aquesta té en les seves trajectòries. Alhora, el estudi ha permès contrastar els resultats dels anàlisis de l'estructura de classes socials del total de la població amb l'estructura que s'estableix entre els joves

i així tenir una imatge de l'estructura social catalana molt més rica i completa, atès que el col·lectiu jove poques vegades s'analitza des d'aquest punt de vista.

3. Marc d'anàlisi

La perspectiva de la classe social en l'anàlisi de les desigualtats ha anat caient en desús tant per l'evolució de la mateixa disciplina teòrica, -la sociologia-, que n'havia fet en altres èpoques una dimensió clau de l'explicació social, com per l'evolució de les societats en el marc dels estats de benestar (Sánchez, 1994; Miguélez, 1997). Però, el cert és que el concepte de classe social segueix sent fonamental per entendre la distribució desigual de diversos béns materials i simbòlics, que situen a la ciutadania en diferències d'oportunitat quantitatives i qualitatives d'accés als recursos socials (Sánchez i Quintana, 2005; Subirats, Sánchez i Domínguez 2003). Aquesta estructura de desigualtat social és persistent i constitueix una de les característiques bàsiques de la societat com a tal. Encara que les dimensions de l'estructura social van més enllà de l'estructura de classes –el sexe, el lloc de naixement i l'edat són també eixos claus de desigualtat-, la classe n'és un element vertebrador fonamental i és l'evolució social concretada en cada societat la que determina com s'interrelacionen totes les dimensions de desigualtat i per tant el que acaba definint el tipus de grups socials que formen l'estructura, el grau de la desigualtat entre ells i el tipus de recursos i béns socials en els que s'expressa aquesta desigualtat.

3.1. La perspectiva de classe

La definició de la classe social ha estat i és motiu de debat (Burris, 1992; Sánchez, 1994, 2001). No totes les perspectives teòriques donen el mateix significat al concepte ni l'omplen del mateix contingut i això es fa especialment evident en la seva dimensionalització per a la medició empírica d'una realitat social determinada (Duke i Edgell, 1987). Aquí no entrarem en la polèmica, però els supòsits teòrics que defineixen per a nosaltres el concepte ens emmarquen en aquelles perspectives relacionals i no gradacionals de les classes; i en aquelles que consideren l'ocupació (i no altres variables) com l'indicador clau per a definir la posició de classe entès aquest com a expressió de posició en les relacions socials de dominació i no com a una mera jerarquització de les habilitats tècniques requerides per a cada treball.

El treball és un indicador fonamental de les nostres oportunitats de vida. Les estructures ocupacionals són la manifestació de les relacions de dominació que són les que defineixen les condicions en que aquest treball es realitza i les recompenses materials i no materials que es reben per la seva realització independentment del seu contingut tècnic.

És per aquesta raó que entenem que l'ocupació com a indicador de classe no pot ser una mera agregació d'ocupacions com alguns autors proposen (Goldthorpe, 1984),

sinó que cal diferenciar el grau de control que cada ocupació permet exercir sobre la pròpia ocupació i sobre el mercat (Sánchez., 1994, 2001) .

3.2. I els joves que no treballen?

Qui té posició de classe? Només els que treballen? Què passa amb la posició de classe dels joves de 15 a 29 anys que no treballen, que a més a més són la majoria?

Encara que d'una banda sembla evident que tots tenim una posició o una altra dins de l'estructura social, durant molt de temps l'anàlisi de classes va obviar la posició de classe d'aquells que no treballen identificant l'estructura de classes amb l'estructura de classe dels ocupats¹⁹. Això ha suposat deixar de banda bàsicament als joves i a les dones que no treballaven i als jubilats, és a dir a una part molt important de la població. Encara avui en dia hi ha autors que només consideren la posició de classe individual i no tenen en compte la familiar, però en general es considera que aquells que no tenen un lligam directe amb el mercat laboral tenen la posició de classe de la llar a on viuen. És a dir per a incloure en l'anàlisi a tota la població es fan servir posicions de classe directes i posicions de classe mediades (E.O. Wright, 1989) o indirectes.

Aquests tipus de solucions, però, obren un seguit d'interrogants importants. D'una banda són comparables les dues posicions de classe, la individual i la familiar? Només en els casos en que no hi ha una relació directa amb el mercat s'ha de fer servir la posició de la llar o aquesta és pertinent en tots els casos?

La resposta a aquestes preguntes no ha estat la mateixa en les diferents línies teòriques. Moltes vegades per aquesta raó la pràctica en la recerca empírica ha obviat la importància de la tria de la unitat d'anàlisi, -individu o llar-, com si aquesta fos una qüestió neutra que no incideix en els resultats, però és evident que no és així. Per a nosaltres l'anàlisi no ha de defugir la complexitat de la realitat que analitza. La nostra posició de classe és individual però de fet la major part de la nostra vida convivim en llars que són l'expressió de les relacions d'interdependència familiar que modulen la nostra posició individual.

Al nostre entendre tots tenim posicions directes i mediades i n'hi ha, aquells que no en tinguin de directes, que només en tenen de mediades. En el cas dels joves de la nostra mostra la majoria estaran en questa segona situació però no podem dir que aquells que treballen i encara viuen a la llar dels pares no veuen modificades les seves condicions d'existència no només per la seva posició de classe directa sinó també per la dels seus pares. És per aquest motiu que per a nosaltres són pertinent ambdues la individual i la de llar per a tot el conjunt de la mostra.

¹⁹ En molts casos només estructura d'ocupats blancs.

És també una decisió teòrica important la manera com definim la classe social de la llar. La posició tradicional ha estat definir la posició de classe de la llar a partir de la posició del cap de família. Aquesta opció és del tot errònia en el seu plantejament no només per ser sexista, també perquè la realitat de les llars actuals és cada vegada més la de la plena ocupació dels dos membres -en els casos en els que n'hi ha-, de la parella nucli de la llar de manera que si no recollim la informació dels dos membres de la parella no tenim una idea real de les posicions de classe mediades de tots els membres de la llar, inclosa la dels que treballen i per tant tenen una posició de classe directa.

Ara bé, no tots els autors que recolzen el plantejament de la definició complexa de la posició de classe de la llar estan d'acord en com construir l'indicador familiar. Les propostes són diverses i el debat molt ric (Leiulsfrud y Woodward, 1988; Marshall et al., 1989 Dale et al. 1985, y Erikson 1991), però les solucions operatives són difícils i de diversa naturalesa, especialment aquelles que no contemplen una doble posició de classe a les llars.

Contemplar la convivència en una mateixa llar de posicions heterogènies de classe i categoritzar aquesta identificant la seva dualitat és el que dona a l'indicador de llar una riquesa més gran a la definició de les posicions mediades. Per això l'indicador de classe social de la llar que hem construït identifica la posició de classe dels dos membres de la parella: en els casos en els que hi ha homogeneïtat de posició s'identifica la llar amb aquesta i en els casos en que hi ha heterogeneïtat s'identifica la llar amb les dues posicions de classe conjuntament²⁰.

4. Metodologia

La nostra anàlisi s'ha dut a terme amb les dades de l'Enquesta de Condicions de Vida i Hàbits de la Població. Aquesta enquesta comença la seva primera edició l'any 1985 amb la l'objectiu de proporcionar periòdicament, -cada cinc anys-, informació sobre les condicions de vida, els hàbits, els usos i els costums de la població catalana, -més de 200 variables-, en diferents àmbits territorials.

L'edició de 2006 comprèn, a diferència de les edicions anteriors, tot el territori català – 10.397 individus entrevistats-, i a més és la primera que dissenya la seva mostra a partir dels 15 anys per poder abastar l'anàlisi de la població jove. Els 2.065 joves de 15 a 29 anys que formen part d'aquesta base de dades són els que constitueixen la mostra de la nostra anàlisi.

²⁰ Categories de l'indicador: classe mitjana propietària, classe mitjana assalariada, classe treballadora, classe mitjana (propietària i assalariada) , classe mixta (mitjana i treballadora).

El plantejament metodològic d'anàlisi de les classes és un disseny analític que s'ha fet servir en diferents recerques sobre l'estructura social catalana en aquesta mateixa enquesta i amb d'altres fonts de dades (Sánchez, 1994; Sánchez, Quintana 2005; Subirats, Sánchez, Domínguez, 2003). Aquest disseny es basa en no imposar teòricament una posició de classe a cada un dels grups socials definits per la seva ocupació, sinó a la mateixa vegada que establim les condicions de vida, els valors i les actituds de cada un dels grups socials, establir també la seva posició de classe si és que és aquesta la que defineix als grups socials. Per aconseguir-ho es planteja una metodologia basada en l'anàlisi multivariant. Les tècniques emprades són l'Anàlisi de Correspondències Múltiples (ACM) i l'Anàlisi de Classificació Automàtica (ACL)..

L'objectiu de l'anàlisi de correspondències múltiples (ACM) és resumir la informació de les variables originals en les dimensions estructurals que diferencien els individus. A partir dels factors que s'obtenen i mitjançant l'Anàlisi de Classificació Automàtica (ACL) es separen els grups significatius d'individus, que són grups que es caracteritzen per les variables que hem fet servir en l'anàlisi. En el nostre cas, els hàbits i les condicions de vida dels joves. En el nostre context, però, atesa la complexitat de la mostra, -(200 variables)-, les variables no són variables directes del qüestionari sinó resum d'un conjunt de variables, -és a dir variables tipològiques- que hem anomenat variables d'àmbit.

Per tant, el seguit de variables que defineixen cada un dels grups de joves com a diferents de la resta són aquestes variables d'àmbit. Variables tipològiques resultat del mateix procés metodològic general (ACM més ACL) sobre capítols diferents de les condicions de vida i hàbits (per exemple, educació, treball, lleure, consum,...) per sintetitzar la informació que proporciona l'enquesta sense perdre la seva riquesa d'informació. Són els valors d'aquestes variables sintètiques d'àmbit els que apareixen en els quadres de la classificació dels grups que formen la tipologia final que s'analitza.

Cal tenir present que l'ordre en que apareixen les variables en la definició de cada grup és important perquè dona compte de en quins aspectes són més diferents, - caracteritzen més fortament -, els joves que pertanyen al grup en comparació a la resta de joves. Així mateix, les variables que no apareixen no presenten una caracterització significativament diferent entre el grup en concret i la resta de grups de joves, malgrat que els percentatges igualment puguin variar entre uns i altres.

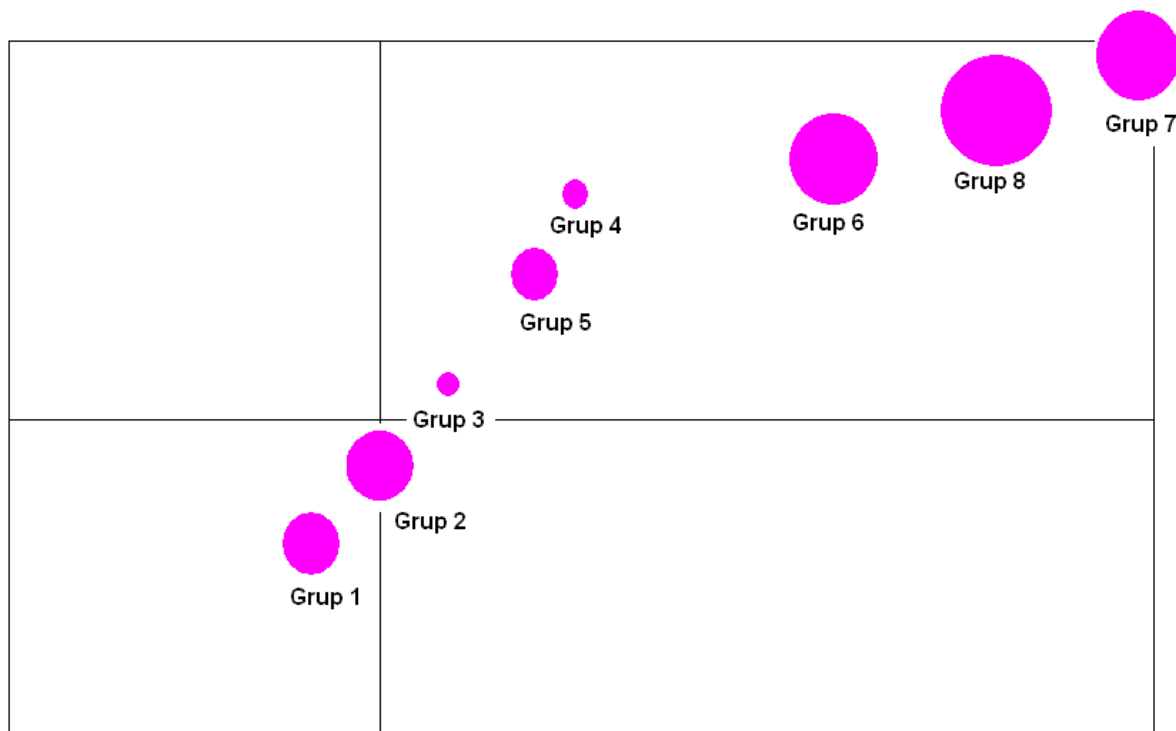
I, en darrer lloc, és important comprendre que la pertinença d'un individu a un dels 8 grups finals de la tipologia no vol pas dir que comparteixi totes les característiques del grup però si la majoria d'elles. És per això que les variables que defineixen el grup sempre estan significativament per sobre de la mitjana del conjunt de joves, però això

no vol pas dir que el 100% de joves que integren el grup tingui aquesta característica. Per exemple, que a un grup de joves els caracteritzi viure en habitatges de més de 120 metres quadrats no vol pas dir que tot els joves del grup ho facin. I a l'inrevés, una mateixa característica, -o més d'una-, ho pot ser de més d'un grup; encara que evidentment mai seran iguals totes les característiques en dos grups diferents, perquè el criteri de separació dels grups és precisament les distàncies que s'estableixen entre ells respecte del conjunt de variables incloses en l'anàlisi.

5. Els resultats de la tipologia: la posició social dels joves

Els resultats de la nostra anàlisi ens mostra 8 grups amb significatives diferències de condicions de vida entre els joves. En el gràfic apareixen en el quadrant esquerre de baix els de nivell de benestar més baix i en el quadrant dret de dalt els de nivell de benestar més alt.

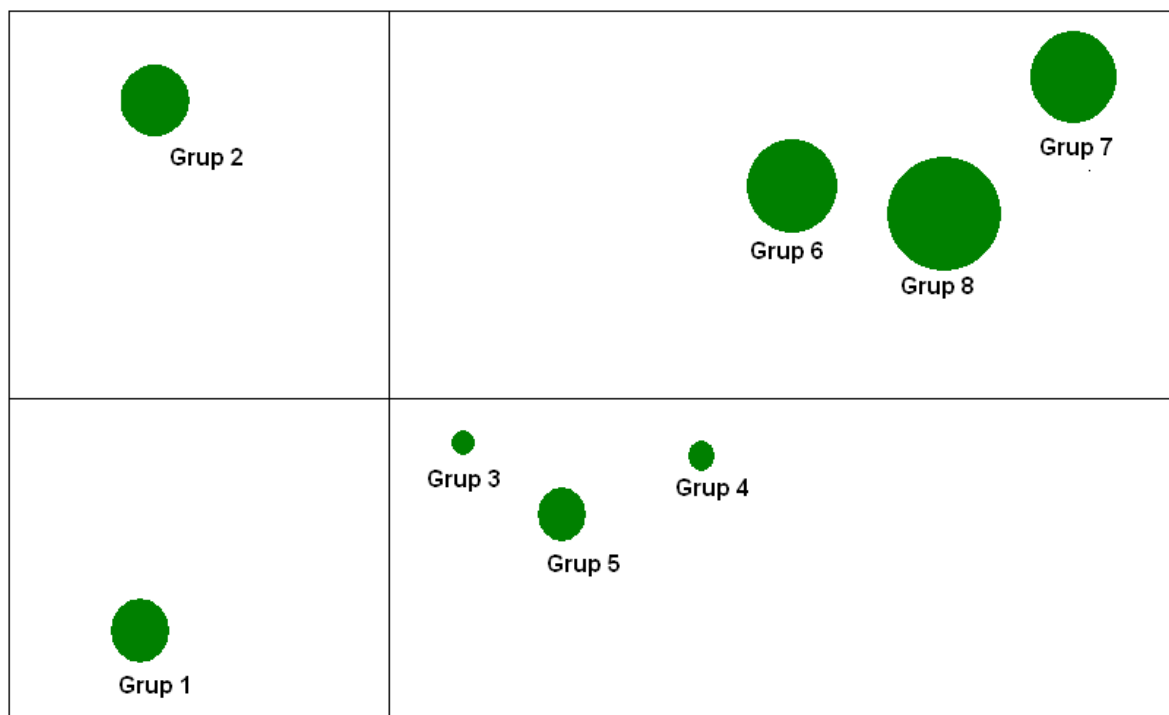
Il·lustració 1. Representació dels clústers per la població de 15 a 29 anys segons nivell de benestar. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Aquests grups són grups de posició en les relacions socials de producció, és a dir grups de classe social directa en alguns casos i mediada en d'altres, però amb una particularitat segmentativa entrecreuada -estar o no emancipat-, ateses les circumstàncies que determinen el moment del cicle de vida pel que passa la població objecte d'aquest estudi. En el gràfic apareixen en el quadrants de dalt els no emancipats i en els de baix els emancipats.

Il·lustració 2. Posició social dels joves de 15 a 29 anys i emancipació. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Aquest fet ens dona una imatge de l'estructura social diluïda o esmorteïda perquè les condicions de vida de la població jove emmascara la seva posició de classe en alguns grups de joves que estan a casa els pares (grup 6). Alhora, en el cas dels emancipats és la seva posició de classe la que marca la pertinença al grup, però les distàncies entre les diferents classes no són les mateixes que quan l'anàlisi de classes socials es fa per al conjunt de la població. Dues raons explicarien aquest fet.

En primer lloc, en una anàlisi comparativa com aquesta, les condicions de vida que són alhora individuals i familiars, es veuen valorades a la baixa respecte de les llars de joves que no són encapçalades per aquests joves i que gaudeixen del benefici de l'acumulació de bens de tot tipus que han fet els seus pares. A més a més, també gaudeixen de la possibilitat que els dona aquesta condició de "fills no emancipats" de tenir un tipus de vida en la que no es veuen presoners de la responsabilitat de sostenir-la –especialment pel que fa a despeses bàsiques d'existència - per ells mateixos. Hem de dir però, com es veurà en la descripció del grup, que no tots els joves, malgrat viure a casa dels seus pares, tenen les mateixes condicions de vida, atès que la posició de classe de les llars a les que pertanyen segueix jugant un paper important en el seu nivell de benestar.

En segon lloc, el procés de formació d'una nova llar i la primera etapa de la vida professional tenen costos importants, tant pels joves de classe treballadora com pels de classe mitjana, en relació a la resta de població de la seva mateixa classe social.

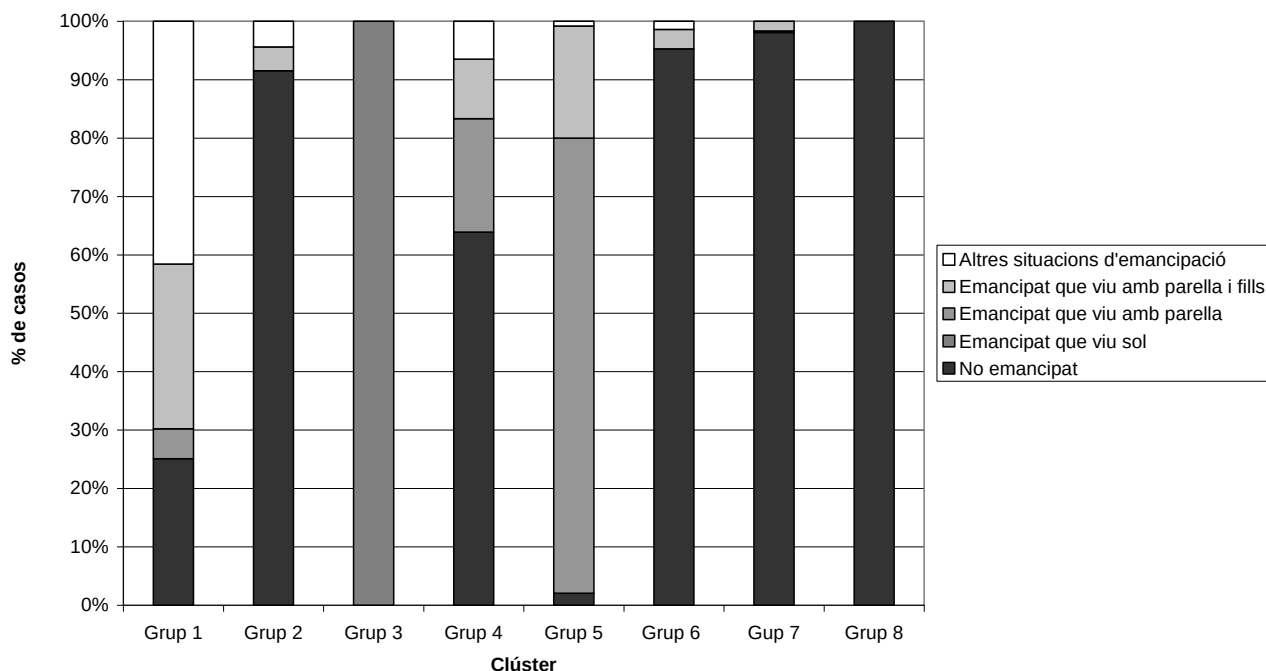
Hem de tenir present, però, que els joves de classe mitjana i els joves de classe treballadora emancipats es troben en lògiques socials (de mercat, d'habitatge, de valors familiars....) que tenen resultats en les seves condicions de vida tant convergents com divergents entre ells. Això és molt important pel que fa als primers anys d'entrada al mercat laboral i formació de la llar perquè suposa, entre certs grups de classe treballadora i de classe mitjana més centrals, un esmorteïment de les diferències. Aquest però és un efecte de curta durada perquè les diferències acaben consolidant-se, especialment amb l'arribada dels fills que pesa, especialment, en la classe treballadora i amb el posicionament en el mercat de la classe mitjana que incrementa la distància entre les condicions de treball d'uns i altres.

Tots aquests factors fan que en conjunt, pel que fa al nivell de benestar i condicions de vida de la que gaudeixen, els joves emancipats s'assemblen més als grups de joves de classe treballadora (grups 1, 2 i 3) - emancipats o no emancipats – malgrat tenir aquests grups (grup 4 i grup 5) un nivell econòmic més alt i altres béns socials que indiquen un nivell més alt de benestar.

Alhora (com ens mostra el grup 5 de la tipologia) les condicions de vida entre els joves que inicien la seva trajectòria autònoma són similars, –en comparació al conjunt de joves emancipats i no emancipats-, independentment de si són treballadors de la indústria o tècnics alts i mitjans.

De fet, quan repetim el mateix anàlisi només per a joves emancipats emergeixen les diferències de classe social com a l'element bàsic de caracterització dels grups, reproduint la mateixa estructura de classes que observem en d'altres anàlisis del conjunt de la població de Catalunya.

Il·lustració 3. Tipus d'estat d'emancipació pel conjunt de la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

5.1. La presència en el territori dels grups

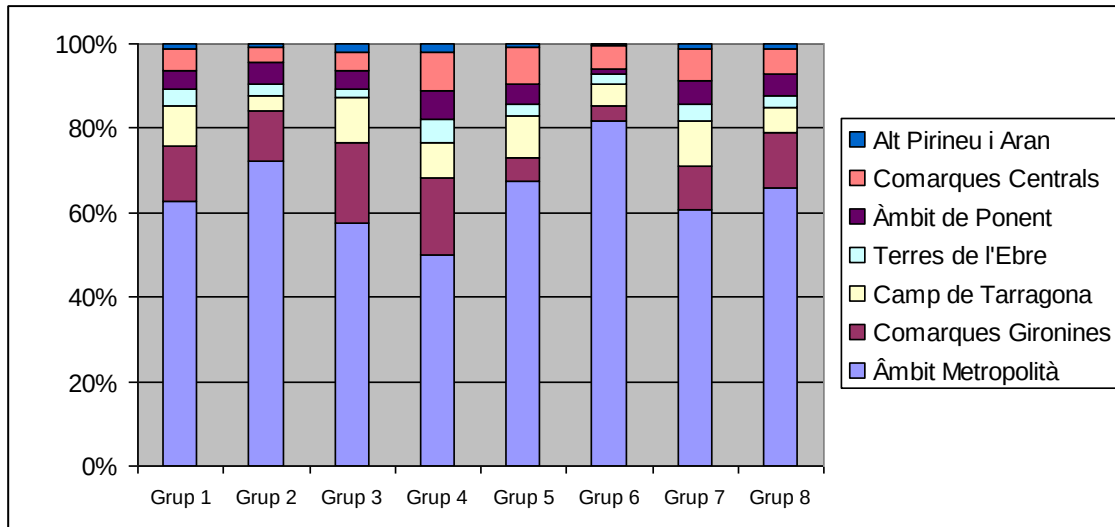
Primer cal que situem les diferències en el territori abans d'explicar la presència dels grups en el mateix. Gairebé tres quartes parts (73,5%) dels joves de Catalunya viuen a la província de Barcelona, un 11% a Tarragona, un altre 10% a Girona i un 5% a la província de Lleida. La població de Catalunya viu principalment a l'Àmbit Metropolità i el mateix passa amb el grup de joves però s'ha d'assenyalar que en el cas de les Comarques Gironines, les Terres de l'Ebre i el Camp de Tarragona la proporció de joves està per sobre de la mitjana del territori, tot i que en el darrer cas la diferència és mínima. L'Àmbit Metropolità i l'Àmbit de Ponent tenen menys joves que la mitjana de la població total en aquests territoris.

A més a més és important tenir present que a les Comarques Gironines, el Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre hi predominen els joves de 15 a 29 anys per damunt dels de 30 a 39 anys. En el cas de l'Àmbit Metropolità són els de 30 a 39 anys els més nombrosos. A la resta d'Àmbits territorials (Àmbit de Ponent, Comarques Centrals i Alt Pirineu i Aran) ambdós grups mantenen la distribució proporcional.

Pel que fa als grups resultat de l'anàlisi cal assenyalar que estan repartits per tot el territori català, però n'hi ha alguns amb més presència en algunes zones que en unes altres. Si mirem el territori a nivell provincial hi ha diferències marcades entre les

quatre províncies; en canvi, si baixem al nivell de les vagueries veiem una realitat més fragmentada que explica millor la distribució dels grups al conjunt de Catalunya.

Il·lustració 4. Província de residència per la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Per exemple, a la província de Girona, en la qual estan sobre representats els grups més “vells” dins dels joves, és on hi ha més homes i on menys són solters, amb presència però, de separats i/o divorciats amb fills. Alhora, el mapa dels grups més significatius de la província de Lleida no té res a veure amb de l'àmbit de ponent; i les comarques de muntanya (de Girona i Lleida) també presenten el seu propi perfil.

En canvi, la província de Tarragona es caracteritza pels grups més joves. Però no es el cas del Camp de Tarragona ni de les Terres de l'Ebre. En el cas de Barcelona hi ha una certa continuïtat en el perfil general i el de l'àmbit metropolità però no és el cas de les Comarques centrals que té, com a un dels grups característics el de la classe mitjana propietària que és, en canvi, el de menor incidència en el conjunt de la província.

5.2. Les desigualtats en les condicions de vida

Els tres primers grups, es caracteritzen bàsicament per un nivell més baix de benestar, tant pel que fa a recursos econòmics com a l'habitatge i el seu equipament. Alhora també difereixen les formes de consum, de lleure i, amb certs matisos, les formes familiars.

El grup 1, que hem anomenat “nova immigració”, és un grup de joves de classe treballadora en que es barregen joves emancipats i no emancipats. En aquest grup tres quartes parts estan emancipats, però no viuen majoritàriament ni amb la parella (5,1%) o la parella i els fills (28,2%) com fan la majoria de joves emancipats.

Taula 1. Llengua habitual de la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006 (%)

	Grup 1	Grup 2	Grup 3	Grup 4	Grup 5	Grup 6	Grup 7	Grup 8
Català	5,7	23,4	48,9	48,6	32,0	26,3	55,2	32,5
Castellà	49,2	48,0	21,3	30,8	42,6	44,6	24,3	42,1
Ambdues	3,7	17,3	21,3	12,1	22,1	29,1	20,5	25,4
Altra llengua	41,4	11,3	8,5	8,5	3,3	0,0	0,0	0,0
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

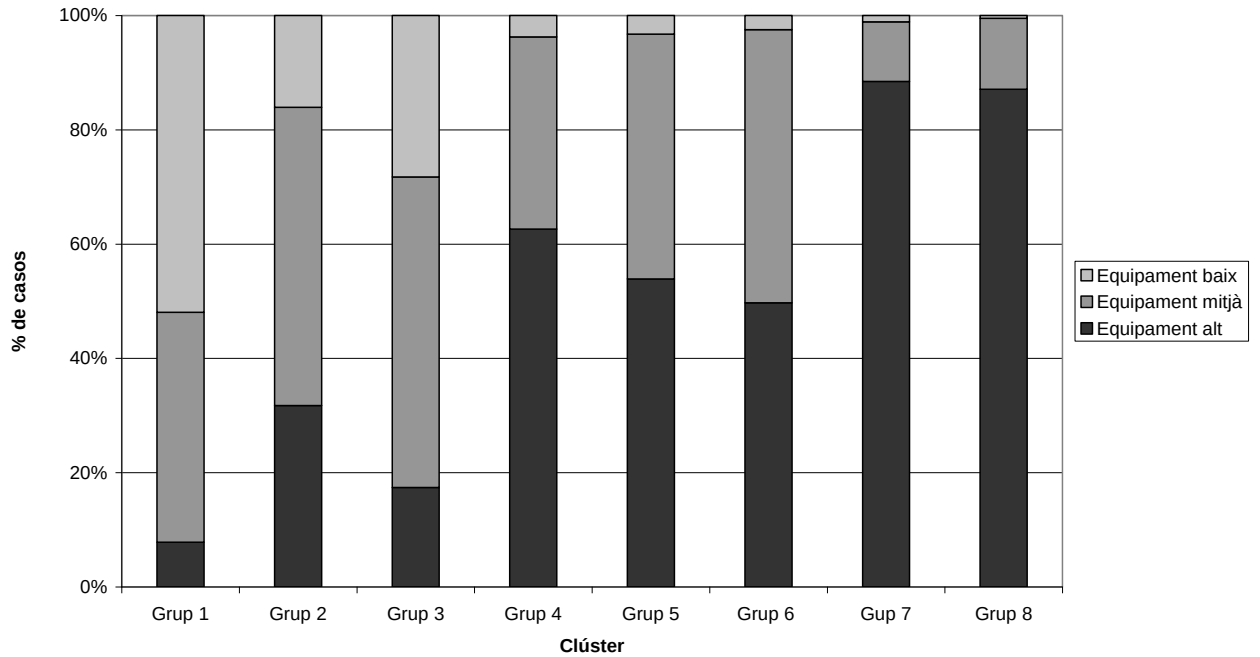
Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

El que caracteritza fortament el grup és el col·lectiu de joves són els nous immigrants que tenen una presència molt important (66%) en ell. No és però aquest un grup exclusivament de nous immigrants, ni alhora, no tots els nous immigrants són en aquest grup (el 38% queden inclosos a la resta de grups de la tipologia).

Hem de tenir present que pel que fa a la procedència del conjunt de la població jove de Catalunya, la majoria són nascuts a Catalunya (83,5%), i en segon lloc, encara que a molta distància, se situen els nascuts a Amèrica (5,8%), a l'Àfrica (4,9%) i a la resta de l'estat (3,2%). Hi ha més nascuts fora de Catalunya al grup de 25 a 29 anys (19,6%) que en la resta de joves, i, en aquest mateix grup, destaca el 7,3% de nascuts a Amèrica. La mitjana d'edats dels nascuts a Catalunya és més jove que no pas dels nascuts fora. Entre aquest el 60,1% tenen de 25 a 29 anys i entre els nascuts a Catalunya només el 45,6% tenen aquesta edat. Entre els joves, l'arribada més forta de nascuts fora de Catalunya s'ha produït a partir de l'any 2000 (61,5%) i un 19% va arribar entre 1995 i 1999.

En el conjunt de la població els nou vinguts no tenen el mateix pes. Gairebé 2/3 parts de la població total ha nascut a Catalunya i quan més jove és la població catalana, menys elevat és el percentatge de persones nascudes a la resta d'Espanya i més elevat és el percentatge de persones nascudes a l'estranger. Hi ha, però, més població de la resta d'Europa, Àfrica, Amèrica, Àsia i Oceania de 30 a 39 anys que resideixi a Catalunya que no pas de 15 a 29 anys.

Il·lustració 5. Tipologia d'equipament de la llar pel conjunt de la població de 15 a 29 anys que viu en altres formes d'emancipació, segons clúster. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

El grup 2, que hem anomenat “els de classe treballadora no benestants” és un grup de no emancipats, en més del 90% dels casos, en llars de classe treballadora, força jove i que en més del 60% dels casos no treballen.

Taula 2. Situació laboral principal de la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006 (%)

	Grup 1	Grup 2	Grup 3	Grup 4	Grup 5	Grup 6	Grup 7	Grup 8
Treballa	74,2	41,8	95,6	100,0	96,3	99,2	99,1	5,9
No treballa però busca feina	11,9	25,3	4,4	0,0	2,0	0,3	0,9	15,4
Tasques de la llar	12,3	3,2	0,0	0,0	0,8	0,0	0,0	0,0
És estudiant	0,8	25,3	0,0	0,0	0,8	0,5	0,0	78,7
Està incapacitat/da	0,0	3,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Altres situacions d'inactivitat	0,8	1,2	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Taula3. Tipus de contracte laboral de la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006 (%)

	Grup 1	Grup 2	Grup 3	Grup 4	Grup 5	Grup 6	Grup 7	Grup 8
Indefinit	22,2	21,1	0	-	50	0	50	34,3
Indefinit discontinu	3,7	0,0	0,0	-	0,0	0,0	0,0	2,9
Temporal	11,1	14,0	0,0	-	0,0	0,0	0,0	5,7
Obra i servei	37,0	43,9	100,0	-	50,0	0,0	0,0	34,3
Temporal de substitució	7,4	3,5	0,0	-	0,0	0,0	0,0	5,7
Altres tipus de contracte	3,7	7,0	0,0	-	0,0	0,0	0,0	8,6
No té contracte	11,1	10,5	0,0	-	0,0	0,0	50,0	5,7
No treballa a sou/salari	0,0	0,0	0,0	-	0,0	0,0	0,0	0,0
Ns/Nc	3,8	0,0	0,0	-	0,0	0,0	0,0	2,8
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Taula 4. Tipus de jornada laboral de la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006 (%)

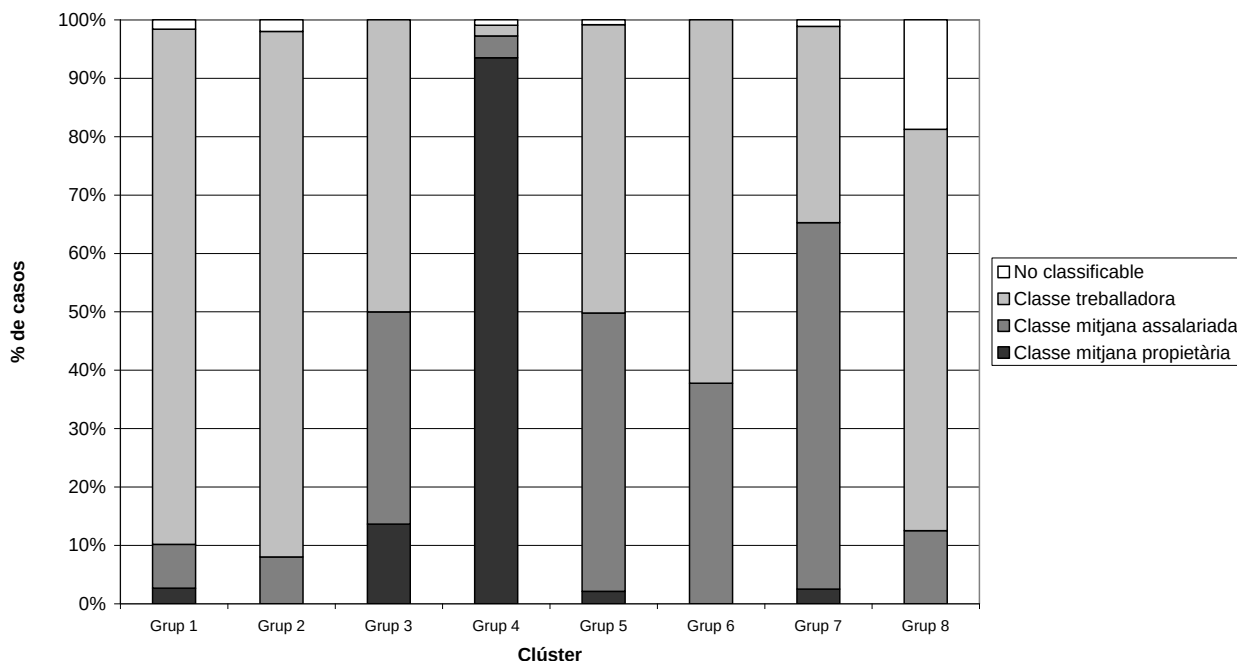
	Grup 1	Grup 2	Grup 3	Grup 4	Grup 5	Grup 6	Grup 7	Grup 8
A temps complert	90,0	82,7	88,4	94,3	91,1	86,6	81,8	33,3
A temps parcial	10,0	17,3	11,6	5,7	8,9	13,4	18,2	66,7
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

El grup 3, que hem anomenat “els que viuen sols”, és també un grup de classe treballadora, on el 100% dels joves estan emancipats i viuen sols. Aquesta darrera singularitat, és un grup molt petit, és el que més els caracteritza respecte de la resta de grups.

El grup 4, que hem anomenat “els de classe mitjan propietària”, està compostat tant per joves no emancipats (63,9%) com emancipats (36%) de classe mitjana propietària. Gairebé tot el grup treballa pel seu compte i també pràcticament tots els que ho fan estan en aquest grup.

Il·lustració 6. Classe social pel conjunt de la població de 15 i 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006.

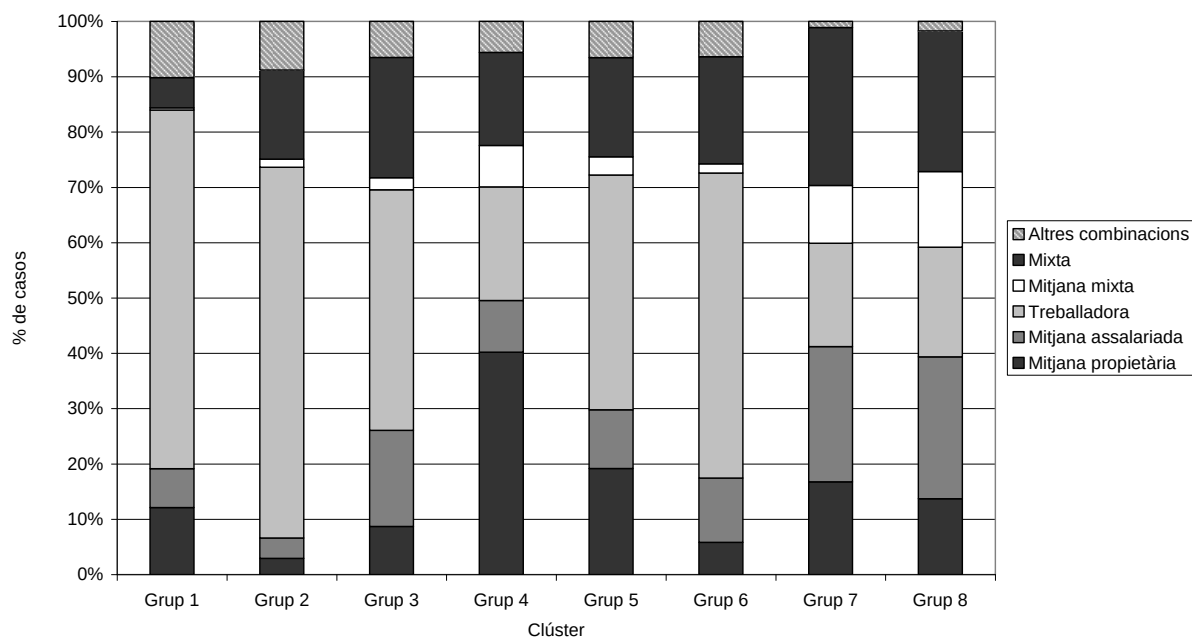


Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

En el grup 5, que hem anomenat “els emancipats en parella”, només el 2% no estan emancipats. La majoria viuen en parella (78%) o amb parella i fills (19,2%). És un grup on es barregen posicions de classe mitjana i de classe treballadora gairebé a parts iguals.

Tant el grup 4 com el grup 5 comparteixen tant característiques dels grups més ben posicionats com d'aquells que ho estan menys.

Il·lustració 7. Classe social dels pares del conjunt de la població de 15 i 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

El grups 6, 7 i 8 són grups de joves no emancipats (per sobre del 90% i en el cas del grup 8 el 100%). En el primer cas, -el grup 6 que hem anomenat “classe treballadora benestant”-, hi ha majoria de llars de classe treballadora i en els altres dos de classe mitjana. El grup 7 l'hem anomenat “classe mitjan benestant” i el grup 8 “classe mitjana benestant més jove”. Aquests tres grups, de menys a més en el mateix ordre, són els que tenen un nivell de benestar més alt, tant pel que fa a recursos econòmics com a l'habitatge i el seu equipament. Alhora també difereixen les formes de consum i de lleure.

Taula 5. Règim de tinença de l'habitatge habitual de la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006 (%)

	Grup 1	Grup 2	Grup 3	Grup 4	Grup 5	Grup 6	Grup 7	Grup 8
Propietat pagat	12,6	40,8	21,3	47,7	4,1	62,8	65,7	73,2
Propietat pagaments ajornats	28,6	31,5	34,0	31,8	80,7	25,6	31,0	21,3
Lloguer	54,3	26,5	34,1	15,8	12,4	11,0	2,4	4,7
Cedit	4,1	1,2	10,6	4,7	2,5	0,6	0,9	0,8
Altres	0,4	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0
Ns/Nc	12,6	40,8	21,3	47,7	4,1	62,8	65,7	73,2
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

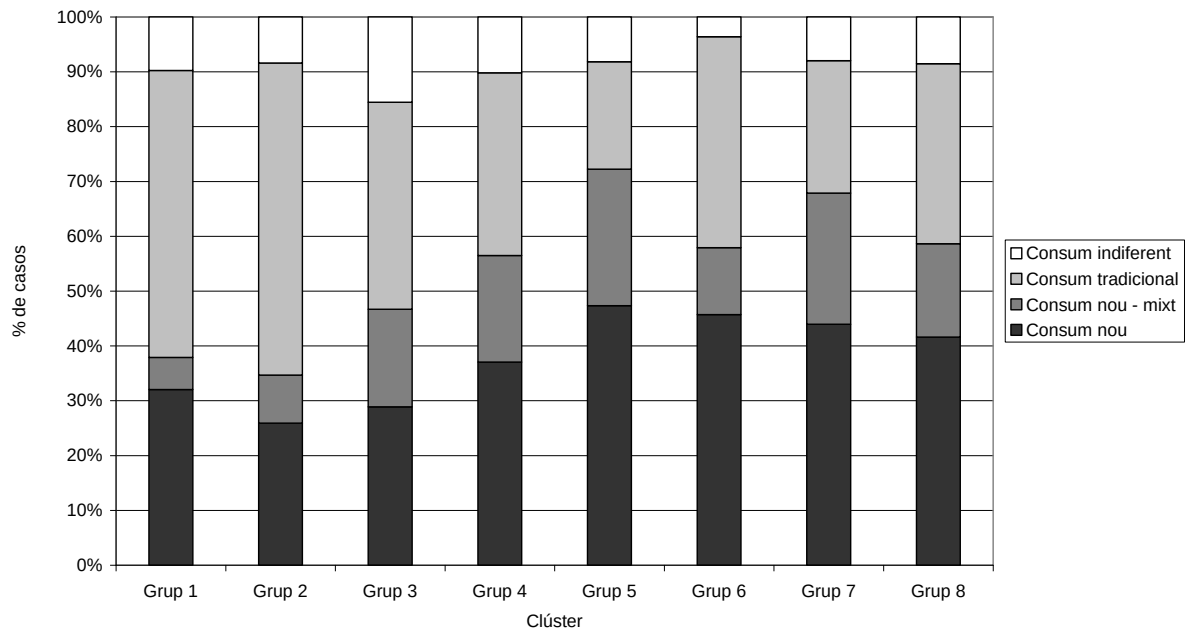
Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Taula 6. Superfície de l'habitatge habitual de la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006 (%)

	Grup 1	Grup 2	Grup 3	Grup 4	Grup 5	Grup 6	Grup 7	Grup 8
Fins a 50m ²	4,5	6,1	20,5	0,9	3,7	1,1	0,3	0,4
De 51 a 100m ²	76,6	71,6	56,8	53,8	80,0	77,5	41,2	70,5
De 101 a 200m ²	9,0	14,4	22,7	29,2	13,0	17,8	41,8	23,2
Més de 200m ²	1,3	1,0	0,0	8,6	2,9	1,7	10,8	2,3
Ns/Nc	8,6	6,9	0,0	7,5	0,4	1,9	5,9	3,6
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

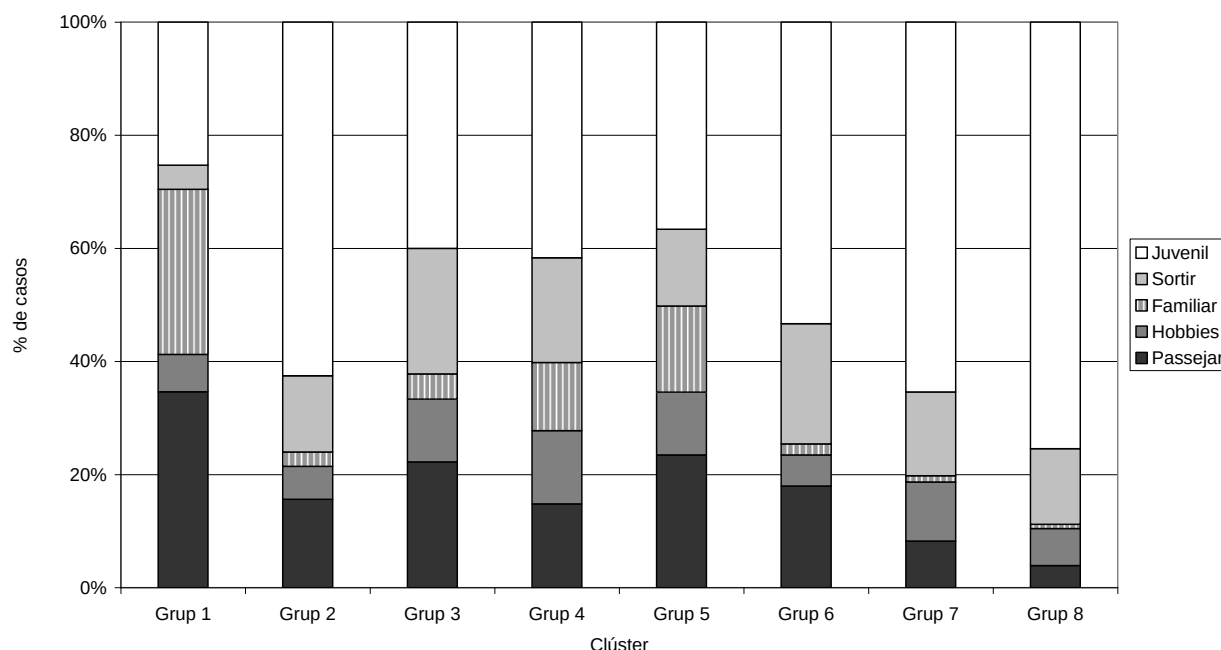
Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Il·lustració 8. Formes de consum pel conjunt de la població de 15 i 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006.



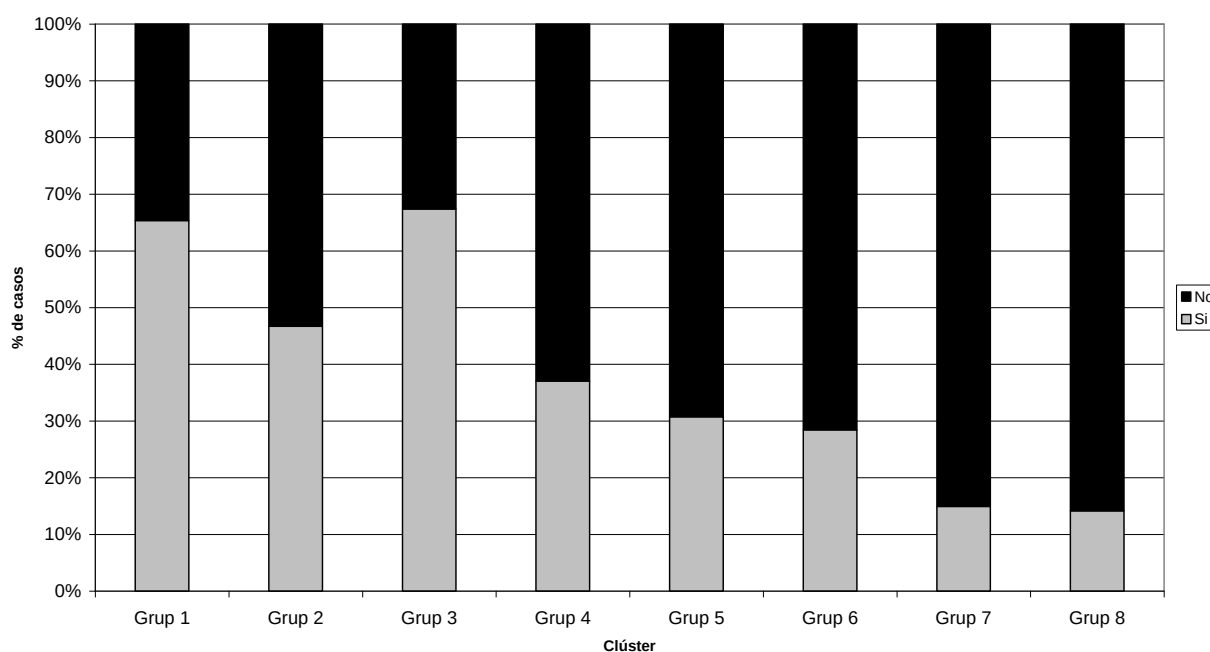
Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Il·lustració 9. Formes de lleure pel conjunt de la població de 15 i 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006.



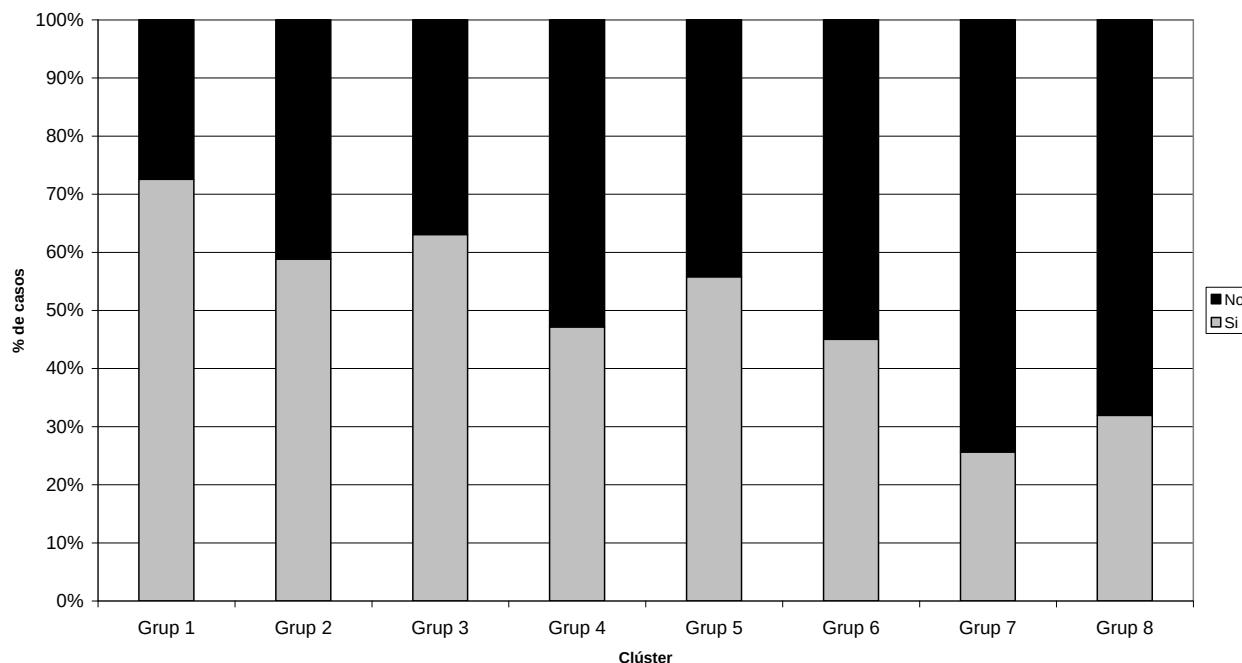
En conjunt aquests grups han tingut menys dificultats econòmiques en els darrers cinc anys que no pas els tres primers, encara que hi ha diferències també importants entre ells.

Il·lustració 10. Dificultats econòmiques a la llar els darrers 5 anys per la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Il·lustració 11. Reducció despeses a la llar els darrers 5 anys per la població de 15 a 29 anys, segons clúster. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

6. Conclusions: La classe social dels joves, trajectòria de classe i reproducció de l'estructura social

L'anàlisi dels resultats ens ha mostrat que hi ha diferències importants entre els joves que estan emancipats i aquells que no ho estan, doncs aquests últims gaudeixen de les condicions de benestar que els proporciona la llar dels seus progenitors. Per altra banda, entre els individus emancipats, segons sigui el tipus de llar que han format (viuen sols, viuen en parella, viuen en parella i tenen fills o conviuen amb d'altres realitat familiars) també es mostren divergències significatives.

Les llars dels joves, tant les pròpies com les dels que encara conviuen amb la família, tenen condicions de vida prou diferenciades segons la posició social de les mateixes. L'anàlisi ens mostra una clara divisió entre les llars de classe treballadora i les llars de classe mitjana. En canvi, entre els joves que inicien la seva trajectòria autònoma, les condicions de vida s'assemblen, independentment de si són treballadors de la indústria o tècnics de l'administració pública (encara que no sigui així en tots els casos) en un primer període: especialment, abans de tenir fills. Alhora hem de tenir present també la importància de la incidència de les ruptures de parella o dels processos migratoris.

L'existència d'aquestes dues realitats –emancipats i no emancipats– desdibuixa entre els joves la importància de la posició de classe en relació a les condicions de vida, a

les oportunitats i al nivell de benestar, que produeix un miratge d'afebliment de les diferències de classe en el col·lectiu i d'augment de la mobilitat social.

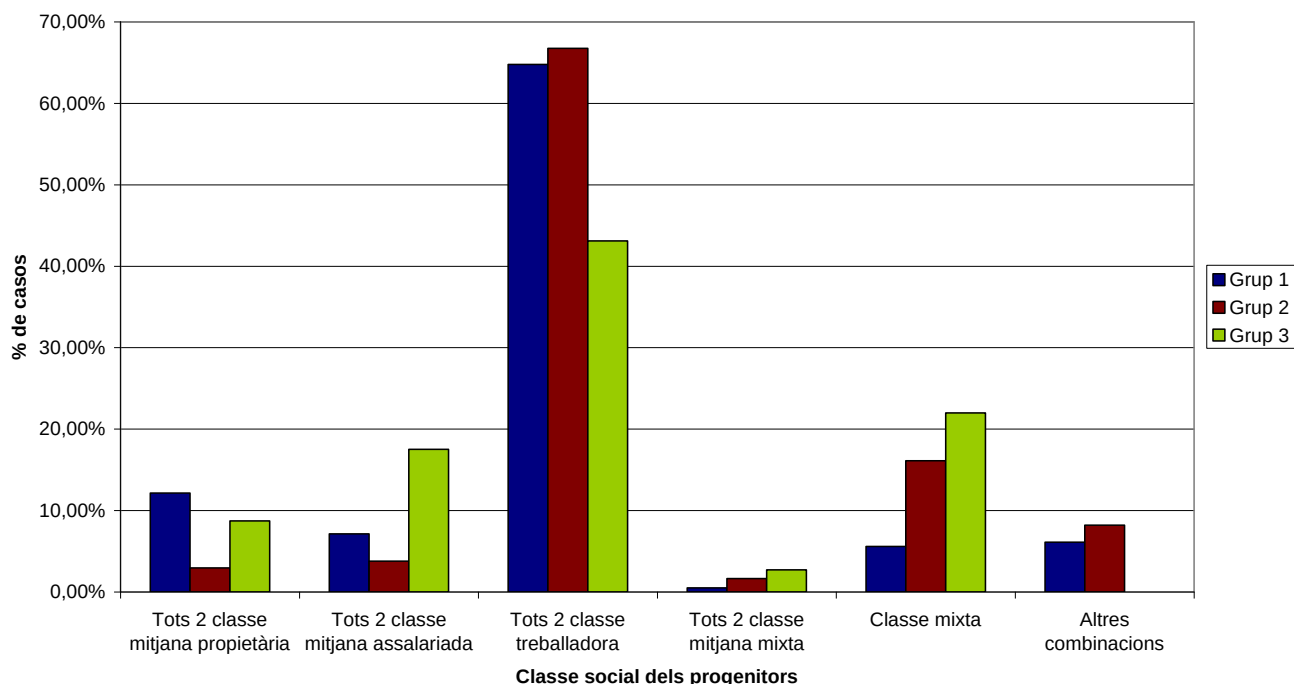
Però, l'anàlisi de la posició social dels joves des de la perspectiva de la classe social de procedència ens mostra un alt nivell de reproducció social, sense que això vulgui dir que no hi ha espai per a la mobilitat social, tant ascendent com descendent.

Per considerar el grau de tancament social de la nostra estructura no podem, però, considerar d'igual manera els grups en els que els joves estan emancipats d'aquells grups en els que els joves viuen encara majoritàriament amb els seus pares. De fet, per aquests darrers, tant si treballen com (i en especial) si no ho fan, la classe està mediada (Wright, 1989) per la dels seus progenitors i, per tant, no té sentit de parlar-ne separatament.

Comencem pels grups de joves emancipats de classe treballadora. Respecte de la classe social dels seus pares trobem que el grup 1 és caracteritzat per procedir, majoritàriament, de llars on pare i mare són de classe treballadora (64,8%) i el grup 3 per fer-ho de pare i mare de classe treballadora (43,5%) i d'un progenitor de classe treballadora i un de classe mitjana (21,7%). Alhora, però, cal observar que en el cas del grup 3 també hi ha sobre representada la procedència de tots dos pares de classe mitjana assalariada (17,4%).

Aquests grups (1, 2 i 3) ens mostren un alt índex de reproducció social de la posició de classe de pares i fills, sense que es pugui obviar la incidència d'aspectes biogràfics i de marc social, econòmic i legal (per exemple, separacions i migracions), que incideixen també en la trajectòria de classe.

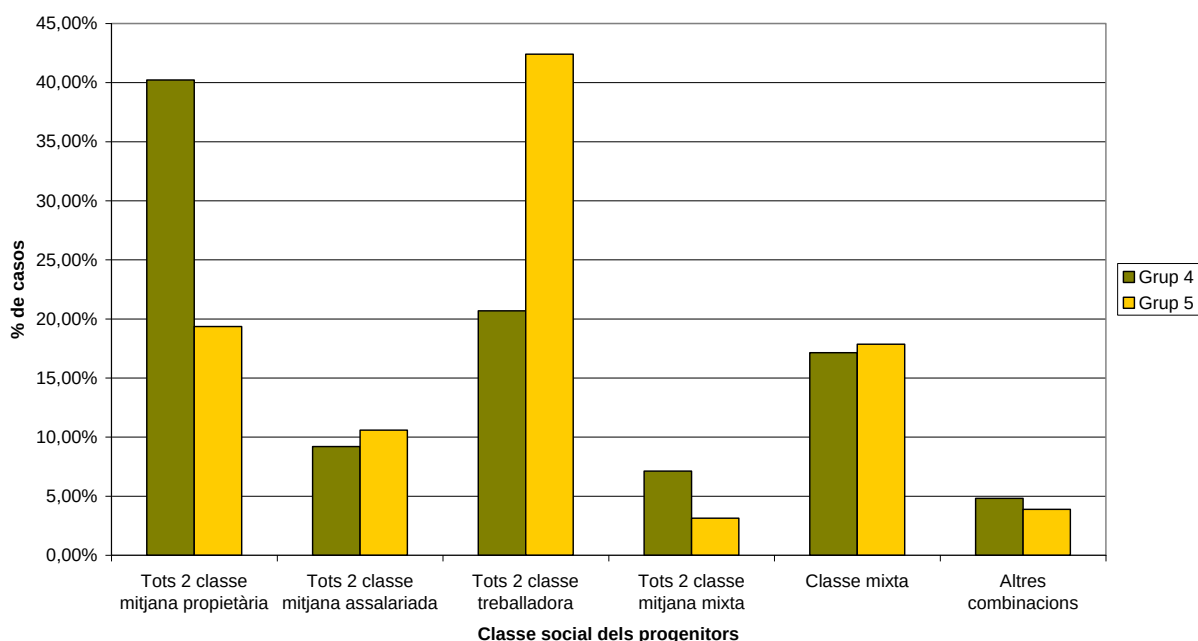
Il·lustració 96. Classe social dels progenitors per la població de 15 a 29 anys dels grups 1, 2 i 3. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

Fixem-nos ara en el grup de joves de classe mitjana propietària. En el cas del grup 4 també es confirma aquesta norma, i la llar de procedència és, majoritàriament, de classe mitjana propietària (40,2%) o amb un dels progenitors de classe mitjana propietària i l'altre de classe mitjana assalariada (7,5%) o tots dos de classe mitjana assalariada (9,3%) - fins aquí el 57%-, i un de classe mitjana i un de classe treballadora (16,8%).

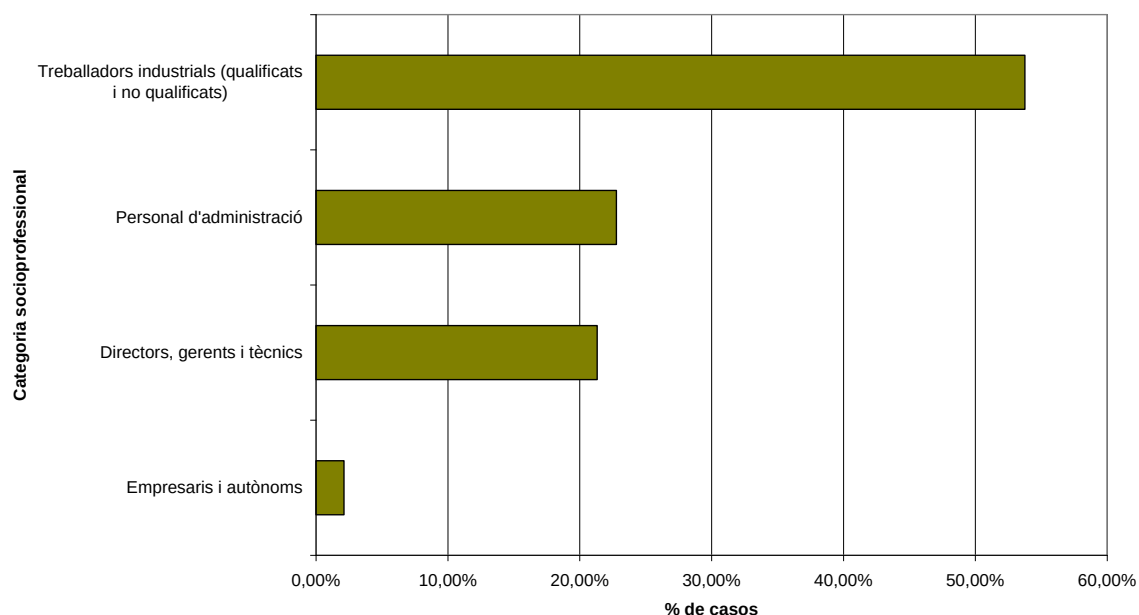
Il·lustració 97. Classe social dels progenitors per la població de 15 a 29 anys dels grups 4 i 5. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

En canvi, en el grup 5, trobem dues realitats molt diferents en la composició del grup. D'una banda un 19,2% de llars són de procedència de classe mitjana propietària i un 42,4% de llars de procedència de classe treballadora, com a situacions significativament característiques en la comparació amb la resta de perfils de joves i, alhora, un 18% de classe mitjana i treballadora i un altre 14% de classe mitjana en general. És a dir, una mica més del 40% prové de llars de classe treballadora i l'altre 40% de llars a on, si més no, un dels membres és de classe mitjana. Igualment que pel que fa a la procedència, malgrat que en la nostra anàlisi és un grup de classe mitjana, el cert és que interiorment també està dividit per la posició social dels joves que el componen gairebé en la mateixa proporció. De fet, em vist en l'apartat anterior com si només tenim en compte per a l'anàlisi els joves emancipats, les distàncies en les condicions de vida emergeixen de manera clara entre ells.

Il·lustració 98. Categoria socioprofessional per la població de 15 a 29 anys del grup 5. Catalunya, 2006.



Font: Enquesta sobre condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2005. Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans.

El que iguala a aquests joves és que comparteixen un mateix estatus, com a resultat del moment del cicle vital en el que es troben que els permet momentàniament, malgrat trajectòries diferents en el inici –temps d'estudi diferents –, i segurament en el final, començar la vida d'adults –per trajectòries laborals i econòmiques diferents que convergeixen per després divergir, -i mentre no hi ha responsabilitats familiars – i compartir un estil de vida molt semblant, especialment en el marc d'una anàlisi comparativa entre tots els joves.

Per acabar, una reflexió més. El grup 6 de la tipologia no es pas un grup d'individus emancipats, però té interès el fenomen de classe que mostra. Aquest és un grup clarament de llars de procedència de classe treballadora: el percentatge més significatiu és que el 55% dels dos progenitors és de classe treballadora, al que es pot sumar el 19,4% de casos en que només un dels dos progenitors ho és i l'altre és de classe mitjana. Els joves d'aquest grup majoritàriament treballen, com a treballadors de la indústria o els serveis tant qualificats com no qualificats (61,0%) i la resta com a tècnics o administratius, amb feines poc consolidades i que apareixen en la tipologia entre els grups d'un nivell més alt de benestar. Això no és pas com a conseqüència de la seva posició directa de classe sinó de que gaudeixen del benestar afegit a la seva posició que els proporciona l'aixopluc de la llar familiar i la manca de despeses en aquest sentit. Aquesta convivència els permet tenir unes condicions i un estil de vida

del que no podrien gaudir si s'emancipessin hores d'ara²¹ i que molts d'ells no podran igualment mantenir malgrat millori en algun aspecte, -per exemple la estabilitat-, de la seva posició en el mercat laboral.

A més a més, en l'actualitat, la visibilitat de l'estil de vida en la definició social de "ser jove" i el marc del que ha estat fins ara una societat opulenta, també van en detriment de la visualització dels aspectes més estructurals de la posició social en tots els col·lectius socials, però especialment entre els joves. No s'han, però, de confondre els comportaments amb les estructures que condicionen les oportunitats.

Malgrat això, els resultats de l'anàlisi també posen de manifest la necessitat d'aprofundir en la complexitat de les interrelacions familiars i la seva contribució en la posició de classe i la d'analitzar l'estructura social també des del punt de vista de la trajectòria de classe.

6. Bibliografia

Andriza, E. (2001). *Actitudes, valores y comportamientos políticos de los jóvenes españoles y europeos*, Madrid. INJUVE.

Injuve (2005). "Autonomía de la juventud en Europa". *Revista de Estudios de Juventud*, núm. 71.

Becerril, D. (2004). "Juventud y parejas en la nueva Europa: pautas sociodemográficas en Parejas y formas de convivencia de la juventud". *Revista de Estudios de Juventud*, núm. 67. INJUVE.

Benzécri, J.-P. (1979). "Sur le calcul de taux d'inertie dans l'analyse d'un questionnaire». *Les Cahiers de l'Analyse des Données* 4, 377-378.

Braunen, J. Lewis, S., Nilsen, A., Smithson, J. (2001). *Young European, Work and Family*, Londres, Routledge.

Brunet, I. (ed.) (2001). *Joves i transició al mercat de treball*, Barcelona, Pòrtic.

Burris, V. (1992). "La síntesis neomarxista de Marx y Weber sobre las clases", a *Zona Abierta*, núm. 59-60, pp. 127-156.

Bynner, J.; Chisholm, L., i Furlong, A. (eds.) (1997). *Youth, Citizenship and Social Change*, Aldershot, Ashgate.

Cachón Rodríguez, L. (2004). "Las políticas de transición: estrategias de actores y políticas de empleo juvenil en Europa". *Políticas de juventud en Europa, un contexto de flexibilidad e incertidumbre* Revista de Estudios de Juventud, núm. 65. INJUVE.

Chambaz, C. (2000). *Les jeunes adultes en Europe. Etudes et Résultats*. Publications de la DREES, n.90

Crompton, R. (1989). "Class Theory and Gender", a *The British Journal of Sociology*, vol. 40, núm. 4, pp. 565-587.

Domínguez, M.; López, P. (1996) "La construcció de tipologies: procés i tècniques d'anàlisi de dades". *Papers. Revista de Sociologia* 48. P. 31-39.

Duke, V. i Edgell, S. (1987). "The operationalisation of class in British sociology: theoretical and empirical considerations", a *British Journal of Sociology*, vol. 38, núm. 4, pp. 446-453.

²¹ Veure els resultats de l'anàlisi sobre inclusió social: Gòmez-Granell (2008).

- Equip d'Anàlisi Política (2002). *Joventut, territori i ciutadania*, Barcelona, Diputació de Barcelona. <http://www.diba.es/plajove/documents/documents.asp>
- Erikson, R. (1984). "Social Class of Men, Women and Families", a *Sociology*, vol. 18, núm. 4, pp. 500-514.
- Furlong, A. (2001). *Els contextos canviants de la joventut*, Barcelona, Secretaria General de Joventut. <http://www.gencat.net/joventut/observatori>
- Galland, O. (1991). "Una nueva etapa de la vida", a Enguita, M. F. (ed.). *Sociología de la Educación*, Barcelona, Ariel.
- Gil Calvo (2005). "El envejecimiento de la juventud" en *Autonomía de la juventud en Europa* (2005). Revista de Estudios de Juventud, núm. 71. INJUVE.
- Goldthorpe, J. H. (1983). "Women and class analysis: in defence of the conventional view", a *Sociology*, vol. 17, núm. 4.
- Goldthorpe, J. H. (1984). "Women and class analysis: a reply to the replies", a *Sociology*, vol. 18, núm. 4, pp. 491-499.
- Goldthorpe, J. H. (1992). "Sobre la clase de servicio, su formación y su futuro", a *Zona Abierta*, núm. 59-60, pp. 229-263.
- Gòmez-Granell, c. (coord..) (2008). *Informe de la Inclusión Social en España*. Fundació Caixa Catalunya -Obra Social.
- Graetz, B. (1991). "The Class Location of Families: A Refined Classification and Analysis", a *Sociology*, vol. 25, núm. 1, pp. 101-118.
- Greenacre, M. (2008). *La práctica del análisis de correspondencias*. Madrid: Fundación BBVA.
- IARD (2002). *Study on the State of Young People and Youth Policy in Europe*, Comissió Europea.
- Lebart, L.; Morineau, A.; Piron, M. (2004). *Statistique exploratoire multidimensionnelle*. Paris: DUNOD.
- Leiulfsrud, H. i Woodward, A.. (1987). "Women at Class Crossroads: Repudiating Conventional Theories of Family Class", a *Sociology*, vol. 21, núm. 3, pp. 393-412.
- Leiulfsrud, H. i Woodward, A. (1988). "Women at Class Crossroads: A Critical Reply to Erikson and Goldthorpe's Note", a *Sociology*, vol. 22, núm. 4, pp. 555-562.
- López, P. (1996). «La construcción de tipologías: metodología de análisis». *Papers. Revista de Sociología* 48. P. 9-29.
- Lozares, C.;López, P. (2000). *Anàlisi multivariable de dades estadístiques*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Colecció Materials, 93.
- Marshall, G. et al. (1989). *Social Class in Modern Britain*. London, Unwin Hyman Ltd.
- Maeshall, G. i Rose, D. (1990). "Out-Classed by our Critics?". *Sociology*, vol.24, núm. 2, pp. 255-267.
- Martín Criado, E. (1998). *Producir la juventud. Crítica de la sociología de la juventud*, Madrid, Istmo.
- Miguélez, F., Garcia, T., Rebollo, O., Sánchez, C. y Romero, A. (1997). *Desigualtat i Canvi*, Barcelona, edicions Proa
- Moreno, P. (2001). *La situación actual de los jóvenes en Europa*. Entrejóvenes,
- Naciones Unidas (2007). *World Youth Report 2007*.

- Parkin, F. (1984). *Marxismo y teoría de clases. Una crítica burguesa*. Madrid, Espasa-Calpe.
- Salvadó, A. i Serracant, P. (2002). *For ever young. Vulnerabilitat social juvenil o vulnerabilitat social generacional?* <http://www.gencat.net/joventut/observatori>
- Sánchez et altres (1999). *Informe per a la Catalunya del 2000*. Fundació Jaume Bofill. Editorial Mediterrània Barcelona.
- Sánchez, C.(2008). "Les desigualtats en les condicions de vida dels grups socials a Catalunya" A Barcelona Societat, n.15. Ajuntament de Barcelona
- Sánchez, C. (2001). *Proyecto docente e investigador. Estructura social*. (Document Unpublished)
- Sánchez, C.; Quintana, N. (2005). "Les classes socials a Catalunya. Desigualtats en les condicions de vida dels grups socials" a *Estructura social i desigualtats a Catalunya*. Polítiques n.46 Editorial Mediterrània i Fundació Jaume Bofill.
- Sánchez, C. (1994). *La definició dels grups socials a la regió metropolitana de Barcelona. Un problema teòric i metodològic*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Secretaria General de Joventut (2000). *Pla Nacional de Joventut. Joves 2010*, Barcelona, Secretaria General de Joventut. <http://www.gencat.net/joventut>
- Subirats, M.; Sánchez, C.; Domínguez, M. (2003). "Classes socials i estratificació", a Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona 2000. IERMB.
- Vallalón, JJ. (2007). "Las identidades sociales de los jóvenes españoles: la edad cómo elemento clave de división", a *Revista Sistema*, n. 197-198.
- Van de Velde, C. (2005). La entrada en la vida adulta. Una comparación europea, *Autonomía de la juventud en Europa* (2005). Revista de Estudios de Juventud, núm. 71. INJUVE.
- Wright, E.O. (Ed.) (1989). *The Debate on Classes*. London-New York- Verso.
- Wright, E.O. (1989). *Classes*. London-New York, Verso.
- Wright, E.. O.(ed.) (1989). *The Debate on Classes*. London-New York, Verso.
- Wright, E.. O. (1989). "Women in the class Structure", a *Politics and society*, vol. 17, núm. 1, pp. 35-66.
- Wright, E.. O. 1992). "Reflexionando, una vez más, sobre el concepto de estructura de clases"., a *Zona Abierta*, núm. 59-60, pp. 17-126.
- Wright, E.O. (1992): "The Non-effects of Class on the Gender Division of Labor in the Home: A Comparative Study of Sweden and the united States", a *Gender and Society*, vol. 6, núm. 2, pp. 252-282.

**La persistente influencia del origen social sobre la desigualdad de resultados.
Una aproximación multi-nivel a partir de PISA 2009**

Rosario Ivano Scandurra
Departament Sociologia y Anàlisi de les Organitzacions
scandurra@ub.edu

1. Resum

Des d'una perspectiva sociològica, el sistema educatiu en els països més avançats aconsegueix tant funcions econòmiques (creant innovació i capital humà), com funcions culturals (socialitzant coneixements i identitats) i funcions socials (compensant les desigualtats de partida per tal de garantir la igualtat d'oportunitats). La sociologia de l'educació ha constatat com, malgrat els esforços d'inversió pública i de dotació de recursos, el sistema educatiu no aconsegueix neutralitzar del tot les desigualtats de partida o d'origen social. La persistència del factor origen social com a determinant dels aprenentatges i rendiments acadèmics ha estat monitorada des dels anys 60 y 70 (Coleman, Jencks, Bourdieu & Passeron), passant pels anys 80 y 90 (Shavit & Blossfeld) i fins avui dia (PISA). Les dades del programa d'investigació PISA (2000, 2003, 2006, 2009), que avalua les competències educatives dels estudiants de quinze anys en els països OCDE, han corroborat de bell nou el factor determinant del context socioeconòmic d'origen a l'hora d'explicar la desigualtat de resultats y rendiments (Duru-Bellat, 2004; Gorard, 2004; Ferrer, 2006). Les dades de PISA permeten d'emprendre anàlisis més específiques que interrelacionen el factor origen socioeconòmic amb variables organitzatives i pedagògiques de les escoles. Dupriez & Dumay (2004) conclouen que la desigualtat de resultats està més determinada per la composició social de les escoles que no pas pels seus mecanismes organitzatius i pedagògics.

En aquest treball em proposo examinar la manera en què la variància entre centres, i a dins dels centres mateixos, varia entre els països de l'OCDE i em centraré sobre alguns factors que són clau a l'hora d'explicar aquestes diferències. Tal com mostraré a continuació, part de la variància de les diferències en els resultats en matemàtiques a l'OCDE s'explica a partir de l'indicador socioeconòmic (ESCS) elaborat per l'enquesta PISA.

Aquest treball s'estructurarà de la següent manera. En primer lloc, es realitzarà una breu introducció i justificació del tema escollit que serà completada amb breus referències a la literatura existent. Successivament, es procedirà a l'anàlisi de la variància de les competències dels estudiants PISA 2009, a través d'una regressió multinivell general per a tots els països de l'OCDE, amb variable dependent els valors

plausibles en matemàtiques estimats a través del model de Ralsch. Se seguirà amb una regressió multinivell segmentada per a cada país.

Paraules clau: sociologia de l'educació, PISA 2009, nivell socioeconòmic.

2. Resumen

Desde una perspectiva sociológica, el sistema educativo en los países más avanzados cumple tanto funciones económicas (creando innovación y capital humano), funciones culturales (socializando conocimientos e identidades) y funciones sociales (compensando las desigualdades de partida para garantizar la igualdad de oportunidades). La sociología de la educación ha constatado, cómo a pesar de los esfuerzos de inversión pública y de dotación de recursos, el sistema educativo no consigue neutralizar del todo las desigualdades de partida o de origen social. La persistencia del factor origen social como determinante de los aprendizajes y rendimientos académicos ha sido monitorizada desde los años 60 y 70 (Coleman, Jencks, Bourdieu & Passeron) pasando por los años 80 y 90 (Shavit & Blossfeld) hasta el día de hoy (PISA). Los datos del programa de investigación PISA (2000, 2003, 2006, 2009) que evalúa las competencias educativas de los estudiantes de quince años en los países OCDE han corroborado de nuevo el factor determinante del contexto socioeconómico de origen a la hora de explicar la desigualdad de resultados y rendimientos (Duru-Bellat, 2004; Gorard, 2004; Ferrer, 2006). Los datos de PISA permiten emprender análisis más específicos que interrelacionan el factor origen socioeconómico con variables organizativas y pedagógicas de las escuelas. Dupriez & Dumay (2004) concluyen que la desigualdad de resultados está más determinada por la composición social de las escuelas que no por sus mecanismos organizativos y pedagógicos.

En este trabajo pretendo examinar la manera en que la varianza entre centros y dentro de los centros mismos varía entre los países de la OCDE y me centraré sobre algunos factores que son clave a la hora de explicar estas diferencias. Como intentaré mostrar a continuación, parte de la varianza de las diferencias en los resultados en matemáticas en la OCDE se explica a partir del indicador socioeconómico (ESCS) elaborado por la encuesta PISA. En este artículo analizaré el aprendizaje en matemáticas de los estudiantes encuestados en PISA por países a través de un modelo multinivel con efectos fijos y aleatorios controlados por una pluralidad de factores contextuales, entre los cuales juegan un papel fundamental los orígenes socioeconómicos de la familia.

El presente trabajo se estructurará como sigue. En primer lugar se realizará una breve introducción y justificación del tema escogido que será completada por breves referencias a la literatura existente. Sucesivamente, se procederá al análisis de la

varianza de las competencias de los estudiantes PISA 2009, a través de una regresión multinivel general para todos los países de la OCDE, con variable dependiente los valores plausibles en matemáticas estimados a través el modelo de Ralsch.

Palabras clave: sociología de la educación, PISA 2009, nivel socioeconómico.

3. Introducción y justificación

Desde 1960 la sociología de la educación ha focalizado la atención en la relación entre los inputs escolares, los antecedentes socioeconómicos del alumno y el rendimiento académico en la escuela (Coleman, 1966; Jenks, 1972; Bourdieu & Passeron, 1973; Shavit & Blossfeld, 1993; Erikson & Jonsson, 1996). Desde la economía de la educación, numerosos autores se han centrado en la influencia de los recursos invertidos y los factores de origen social en el rendimiento de los estudiantes (Arnett, 2007; Fertig & Kluve, 2005, Hanushek & Wößmann, 2005, Söderström & Uusitalo, 2005). Otros autores, sin embargo, han destacado la importancia del diseño institucional de los sistemas educativos (tronco común obligatorio, segregaciones por trackings e itinerarios, organización de la formación profesional, etc.) a la hora de generar mayor desigualdad social, tanto de resultados según centros como por orígenes sociales (Allmendinger, 1989; Kerckhoff, 2000; Wößmann, 2004).

Este ensayo intenta relacionar los condicionantes institucionales y organizativos de las escuelas con la desigualdad de resultados y de orígenes sociales entre los alumnos de 15 años encuestados en PISA 2009. Mi principal objetivo es evaluar cómo se interrelacionan los factores socioeconómicos de origen, las condiciones organizativas de la enseñanza derivadas de las políticas educativas y los resultados educativos. El sistema educativo representa una de las herramientas para igualar o ensanchar las desigualdades de partida de los estudiantes. Actualmente, el sistema está enfrentando varios desafíos en distintos países bajo la presión de la crisis económica y la constante necesidad del sistema de innovar para hacer frente a los cambios de la sociedad actual. Los resultados de PISA 2009 demuestran que la calidad de los recursos escolares a los que los estudiantes tienen acceso es importante en varios países, si bien después de considerar algunas de las variables individuales. El artículo demuestra cómo algunos recursos básicos como la dotación de recursos didácticos en la escuela y la suficiencia de profesorado cualificado para el entero curso escolar influyen positivamente los resultados educativos alcanzados por los estudiantes.

El modelo propuesto usa casi todas las variables consideradas en estudios precedentes e introduce otras referidas a la localización geográfica de la escuela y a la disponibilidad de los recursos previamente mencionados. Se intenta alcanzar un conocimiento más profundo de la asignación de los sistemas educativos en países de

la OCDE. El trabajo desarrolla, entre otros acercamientos, algunos usos de modelos múltinivel.

4. Estado de la cuestión

Desde los años 60, las teorías funcionalistas en sociología de la educación inauguran el inacabado y todavía vigente debate en torno a la desigualdad de oportunidades ante y por la educación. La hipótesis funcionalista de la modernización, (Parsons, 1970; Treiman, 1970) mantiene que la extensión de la igualdad de oportunidad en el sistema educativo disminuye los efectos del origen social en cada generación sucesiva y facilita la meritocracia en detrimento de la adscripción social. Las sociedades industrializadas serán cada vez más meritocráticas y fluidas, disolviendo las barreras y los conflictos de clase en favor de la cohesión social y la estratificación meritocrática que la legítima. Como respuesta al optimismo de las tesis funcionalistas, las teorías de la reproducción (Bourdieu & Passeron, 1964; Bowles & Gintis, 1975; Baudelot & Establet, 1976), denunciarán la escuela como aparato de reproducción de las desigualdades sociales y como instrumento de dominación de unas clases sociales sobre otras sin lograr una efectiva y neutra igualdad de oportunidades. Durante las últimas décadas de expansión educativa que ha democratizado el acceso de las clases bajas a los estudios superiores, las teorías de la reproducción se han quedado en un segundo plano, eclipsadas por otros enfoques menos deterministas.

Sin embargo, aunque se haya mejorado la igualdad de acceso, se mantiene constante la desigualdad de resultados tal y como defiende la tesis de la desigualdad máxima constante (Raftery & Hout, 1990). Esta tesis defiende que aunque mejoren los resultados y niveles de logro académico de las clases sociales obreras y populares se sigue manteniendo la misma distancia y ventaja relativa de las clases superiores. Cuando los hijos de las clases superiores en capital cultural y económico llegan al máximo punto de saturación de un determinado nivel (cuando un 90 % culmina estudios superiores), este techo permite que ganen acceso el resto de clases sociales que parten de tasas de logro mucho más bajas mientras que los primeros se diferencian en niveles más restringidos y distintivos (másteres) manteniendo constante la desigualdad.

El análisis de las causas y consecuencias de la desigualdad de oportunidades y de resultados ha generado una abundante literatura que sobrepasa las fronteras disciplinares donde además de la sociología participan la investigación educativa, la economía de la educación y los estudios de gestión pública. Desde esta nueva oleada de empirismo difuso se han identificado numerosas variables intervinientes sobre los resultados académicos de los estudiantes. Podríamos enumerarlos así: el capital cultural, económico y simbólico de las familias; la estructura interna y número de hijos

de las familias; los estilos afectivos y educativos familiares; el capital social del territorio o entorno comunitario; las características del entorno geográfico y escolar; el diseño institucional y curricular; los tiempos de docencia y aprendizaje; los recursos didácticos de escuelas y profesores; la implicación en los proyectos educativos de centro; el trabajo en equipo del profesorado o la participación democrática en los centros.

Si bien por un lado muchos autores argumentan que el entorno familiar es la clave para la mejora de la educación y en cambio otros sostienen que lo es la escuela, el conflicto entre las dos posiciones carece de mérito. Tanto las familias como las escuelas son sumamente importantes en el desarrollo educativo. Ambos son inputs relacionados en el proceso de generación de los conocimientos y son parcialmente interdependientes en lugar de ser separables. Es decir, los inputs escolares y de la familia pueden interactuar de manera que algunos estudiantes se pueden beneficiar más a partir de la presencia de recursos específicos o de políticas educativas respecto a otros. Los estudios sobre el rendimiento escolar o el nivel de estudios alcanzados encuentran consistentes resultados en la influencia del impacto del entorno familiar en los resultados educativos, mayor que el impacto que pueda generar el tipo de escuela. Por esta razón, se podría afirmar que las competencias están ya muy "privatizadas", es decir, "producidas" por un entorno favorable. Basta con comparar el número de horas que un niño trascurre desde su nacimiento con sus padres y, por otro lado, cuantas trascurre en la escuela. Sin embargo, el impulso de las políticas de educación formal está mayoritariamente dedicado a la mejora de la escuela, con el pretexto de mejorar los logros de los estudiantes y mejorar la equidad educativa.

Por supuesto, muchas escuelas intentan incorporar dinámicas para aumentar y potenciar las formas de participación de los padres con buenos resultados. Esto se limita en gran medida a la participación en los procesos educativos en lugar de ser considerado como un factor dominante de ese proceso. La forma más elemental de la "privatización" de la educación se encuentra en el alto nivel de control sobre los resultados educativos y en la gran influencia que las familias tienen en las actividades, estímulos que influyen directamente o indirectamente en los resultados académicos de sus hijos. Aunque las familias también pueden ampliar el control sobre la educación a través de los mecanismos de elección interna de la escuela, hay poca evidencia en este momento de un poderoso efecto sobre ello. Se puede concluir que existe un amplio consenso entre especialistas acerca de la naturaleza y del poder explicativo de estos factores: el entorno familiar de los alumnos, la calidad de la comunidad donde residen y la efectividad de la escuela.

5. Datos, muestra y variables

La encuesta PISA, elaborada por la OCDE, es una fuente de información de gran valor y genera superior cantidad y calidad de datos respecto a otros programas de evaluación internacional de resultados educativos tales como el TIMMS y el PIRLS, promovidos por la IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement). PISA evalúa a alumnos con una edad alrededor de los 15 años, independientemente del curso en que se encuentren, escogiendo a un máximo de 35 alumnos por escuela. Expertos ajenos al centro pasan a los alumnos un cuestionario que consiste en diferentes pruebas de aprendizaje según el “Item Response Model”, así como un cuestionario sobre las características personales y familiares durante un tiempo máximo de dos horas. PISA es una encuesta con tres tipos de cuestionario. El cuestionario del estudiante responde al origen socioeconómico, a las características de la trayectoria educativa y se sigue de las motivaciones del estudiante y las actitudes hacia la escuela y el aprendizaje. El cuestionario relativo a la escuela recoge las respuestas de los directores para suministrar la información relativa al tipo de centro educativo y a sus características, a los recursos disponibles, a las características del usuario y a la implicación de los padres. Desde el 2006 incluye también un cuestionario para las familias que proporciona información adicional sobre el papel de los padres en la educación de los estudiantes. Este tipo de información es muy valiosa, aunque no se tenga acceso a información directa sobre la renta familiar y haya problemas de ítems sin respuesta (Checchi, 2009).

El objetivo de PISA es relacionar “los datos acerca de los resultados obtenidos sobre el aprendizaje de los estudiantes, los rasgos característicos de éstos y los factores claves que dan forma a su aprendizaje tanto dentro como fuera del centro escolar” (PISA, 2008, p. 218). Los resultados educativos se miden en cinco variables plausibles según el modelo de Ralsch, siendo la media de las cinco la que ha de ser usada para el análisis de los datos (para mayor detalle al respecto consultar el informe técnico de PISA).

PISA no tiene como objetivo evaluar predictivamente el resultado de los estudiantes sino evaluarlo con respecto al contexto en el que se insieren. El marco teórico de PISA y la metodología usada para generar las variables plausibles van en contra de cualquier intento de interpretar los resultados a nivel individual y por esta razón las variables que miden las competencias de los estudiantes no son los resultados individuales de sus tests. PISA adopta una perspectiva “competencial”, es decir, indaga si los estudiantes son capaces de poner en práctica sus conocimientos en diferentes contextos. El concepto de competencia se entiende como la capacidad de aplicar los conocimientos y las habilidades, de manera transversal e interactiva, en

contextos y situaciones que requieren la intervención de conocimientos vinculados a diferentes ámbitos del saber, lo cual implica la comprensión, la reflexión y el discernimiento teniendo en cuenta la dimensión social de cada situación.

Las puntuaciones están normalizadas, de modo que la media de los países sea igual a 500 y su desviación típica igual a 100. PISA utiliza alrededor de 100 preguntas para las pruebas de conocimientos fundamentales y alrededor de 30 preguntas para los conocimientos más específicos, lo que parece ser suficiente para limitar el impacto de las diferencias de visiones individuales dentro de los distintos países. A pesar de que las puntuaciones de cada país pueden depender de la elección de los temas en cada encuesta, los expertos difícilmente pueden identificar de antemano los elementos que van a favorecer o perjudicar a su país.

He trabajado con una muestra de 266.030 entrevistas para todos los países de la OCDE, excluidos Canadá, Polonia y Francia que tienen un porcentaje más alto del 5% de respuestas incompletas respecto a las variables consideradas en el análisis.

El software estadístico utilizado ha sido el PASW STATISTICS17 y el HLM. La variable dependiente “puntuación en matemáticas”, será la media de la puntuación de la variable plausible estimada “PVMATH”, la combinación de las cinco variables plausibles presentes en fichero de datos de los cuestionarios de los estudiantes PISA 2009.

[Grafico 1: PVMATH respecto a la media]

En el grafico 1 se pueden fácilmente relevar como algunos países como Corea, Japón, Finlandia, Holanda, Suiza tienen resultados de casi 40 puntos superiores a la media mientras que Chile, Méjico, Turquía, Israel y Grecia son los que obtienen peores resultados entre un menos 80 y un menos 30. Los países que obtienen una posición muy aproximada a la media son Dinamarca, España, Estados Unidos, Irlanda, Italia, Portugal y Reino Unido.

El análisis multinivel o jerárquico es una técnica muy similar a la regresión multivariante que puede ser útil en determinadas circunstancias. El análisis multinivel es preferible respecto a otras técnicas de regresión cuando las observaciones, como pueden ser los estudiantes en el caso de la sociología de la educación o las mesas electorales en el caso del análisis del voto en ciencia política, están anidadas, o mejor dicho agrupadas en un contexto poco identificable por sus características. La anidación de las observaciones puede esconder efectos interactivos a varios niveles y puede dar pie a problemas metodológicos. A través del uso del análisis multinivel es posible realizar un examen más riguroso de estos efectos y es posible solucionar

problemas como la dependencia entre observaciones agrupadas y la presencia de residuos correlacionados. En las técnicas sociales y del comportamiento se ha profundizado mucho sobre el tema a partir del análisis de Barr y Dreeben (1983) en el libro *How Schools Work* en el cual el índice cognitivo es tratado como una característica individual de los estudiantes y, a su nivel agregado, como una característica de los diferentes grupos de habilidad en los cuales los estudiantes están anidados. Con el análisis multivariante se consigue explicar, *ceteris paribus*, los efectos aislados de distintas variables explicativas sobre la variable dependiente. Con el modelo multinivel, se logra conocer qué parte de los efectos de las variables independientes se deben a los individuos y qué parte a las escuelas a las que asisten. En palabras de Robert Bickel (2007) el análisis multinivel es solo una regresión que descompone los efectos individuales de los del contexto.

La estimación de los valores ha sido replicada 80 veces por el correspondiente número de ponderaciones calculadas en el fichero y tras haber sido normalizados por la muestra real del país. El manual PISA 2006 recomienda usar las 5 variables plausibles de competencias en matemáticas presentes en la base de datos para obtener datos perfectamente fiables.

He utilizado 9 variables independientes. La primera es la variable “ESCS”, indicador de estatus socioeconómico, producido por el mismo informe estandarizado PISA a partir de las respuestas de los alumnos a los cuestionarios de contexto aplicados junto con las pruebas de rendimiento. Se ha expresado como un valor tipificado para el promedio OCDE con media 0 y desviación típica 1. Se ha elaborado este índice para el conjunto de los países participantes teniendo en cuenta varios componentes entre los que destacan el nivel más alto de estudios de los progenitores, la profesión de éstos, el número de libros presentes en el domicilio familiar y el nivel de recursos domésticos, extraído por una pregunta multirespuesta.

La variable “MU_ESCS” es una media del indicador de estatus socioeconómico calculado para cada escuela. Por tanto nos informa de la composición social de los centros educativos.

La variable “Famstructure” es una variable de la estructura familiar y se basa en las respuestas de los estudiantes en relación con las personas que viven con ellos en casa. Este índice ha sido codificado con los siguientes valores: “0” estudiantes que viven con ambos padres en casa; en la categoría “1” se computan los estudiantes que han indicado tener un padre o madre adoptivo/a. La variable toma el valor “2” para los estudiantes que viven en una familia monoparental, es decir, que conviven con uno entre padre, madre o tutor. Las categorías de la variable han sido recodificadas en dummies y el grupo de referencia es la familia nuclear.

La variable “género” ha sido recodificada en una dummy (varón=0, mujer=1).

La variable “inmigración” es ordinal y tiene tres valores: los nativos se consideran aquellos nacidos en el país en el cual se ha realizado la encuesta y al menos un padre nacido en ese país (=0). Los alumnos nacidos en el país de la evaluación pero cuyos padres nacieron en otro país se consideran inmigrantes de segunda generación (=1). Los estudiantes nacidos fuera del país de la evaluación y con padres nacidos también fuera se consideran inmigrantes de primera generación (=2). Las categorías de la variable han sido recodificadas en tres dummies y el grupo base de referencia son los nativos.

Además de las variables mencionadas, se consideran otras de contexto geográfico del centro escolar y de recursos, tanto por lo que se refiere al profesorado como por lo que se refiere a los recursos materiales presentes en el centro escolar:

“School community” es una variable que informa sobre el área geográfica de la comunidad escolar, con categorías que van desde “0”, que representa una escuela localizada en un pueblo pequeño, “1” en una ciudad pequeña, “2” en una ciudad de mediana dimensión, hasta el valor “3” que representa una ciudad grande. Las categorías de la variable han sido recodificadas en 3 dummies, agrupando las categorías “0” y “1” y esa se ha usado como grupo de referencia.

La variable “tipo de escuela” clasifica los centros como públicos o privados, según si se trata de una entidad privada o de una agencia pública la que tiene una mayor influencia a la hora de tomar las decisiones referentes a su gestión. Esta información se combina con la información referida al porcentaje del financiamiento total que se obtiene de fuentes del gobierno para crear ese índice de tipo de escuela. Las categorías han sido recodificadas según estos valores: (0) escuelas públicas controladas y manejadas por una autoridad o una agencia de educación pública, (1) escuelas privadas dependientes del gobierno pero controladas por una organización no-gubernamental o con un equipo directivo no seleccionado por una agencia estatal y que reciban más de un 50% de su financiación de una agencia estatal, (2) escuelas privadas independientes del gobierno y controladas por una organización no-gubernamental o con un equipo directivo no seleccionado por una agencia estatal y que reciben menos del 50% de su financiación de las agencias estatales. Las categorías de la variable han sido recodificadas en 3 dummies con grupo de referencia las escuelas públicas.

El índice de escasez de profesorado “teachershortage” se deriva a partir de cuatro ítems que codifican las opiniones de los directores de escuela que responden tener algunos factores potenciales que obstaculizan la labor académica. Estos factores son una carencia de profesores cualificados de ciencia; una carencia de profesores

cualificados de matemáticas, de la lengua en que se ha hecho la prueba y de profesores cualificados de otras materias. Se ha usado la variable carencia de profesores en matemáticas, sin embargo se ha usado las otras y los resultados no se han diferenciado de manera importante. Los directores que han respondido a los ítems con una respuesta de una carencia escasa o relevante en alguna medida han sido recodificados con valores “0”, mientras que carencias más importantes han sido recodificadas con valores “1”.

La variable “recursos educativos de la escuela” es un índice de los recursos educativos de la escuela derivado a partir de siete ítems de una pregunta multirespuesta que mide la opinión de los directores sobre los factores potenciales que obstaculizaban la instrucción en sus escuelas. Todos los artículos fueron invertidos para el escalamiento y valores más altos en este índice indican una mejor calidad de recursos educativos.

Se han excluido del análisis los países con un porcentaje de no respuesta en una de las variables usadas superior al 5%, Canadá, Polonia y Francia, que no han incluido diferentes ítems en el cuestionario, sobre todo relacionados con las variables referidas al profesorado y al equipamiento de los centros.

Los casos sin respuesta han sido remplazados por el valor medio del centro escolar: este procedimiento podría provocar un problema de reducción de la varianza, ya que obligamos a asumir el valor medio a todos aquellos que no contestan (Alison, 2001). Esta solución si bien consciente de sus limitaciones es la que se ha escogido se ha intentado disminuir parte de las posibles diferencias remplazando los valores perdidos con la media de la escuela a fin de reducir el sesgo.

Para las variables nominales se ha calculado una media de proximidad respecto al grupo escolar con el software PASW STATISTICS 17. Este procedimiento ha sido efectuado solo tras haber comprobado si las respuestas parciales no están correlacionadas con ninguna de las variables consideradas importantes y referidas al contexto familiar y socioeconómico.

6. Descripción de resultados

El total de los estudiantes encuestados es de 266.030²², siendo los países más representados México, Italia y España que tienen una sobre-representación a nivel sub-estatal. En cambio, Irlanda e Islandia son los estados con menor porcentaje de encuestados, aproximadamente un 1% de la muestra.

²² La muestra de las tablas de los estadísticos descriptivos no coinciden con el número de la muestra efectiva usada en el análisis que es de 260.734. Se ha preferido incluir los casos perdidos en las variables donde se tenía información al respecto.

En la tabla 1 se muestran las medias y las desviaciones típicas de las variables dependiente usadas, valores plausibles en matemáticas y países OCDE considerados (recordamos que se han excluido Canadá, Francia y Polonia).

[Tabla 1: Valores Plausibles en matemáticas por países OCDE, media, desviación típica. PISA 2009]

La media OCDE está normalizada a 500 puntos con una desviación típica de 100 puntos. Los países que tienen una puntuación inferior a la media de los países OCDE considerados son Chile, Israel, Grecia, México, Eslovenia, Turquía y Estados Unidos. Estos países tienen resultados peores entre 62 y 1 puntos en matemáticas de la media. Corea y Finlandia tienen respectivamente 49 y 37 puntos más respecto a la media.

En la tabla 2 se muestran los valores del indicador socioeconómico familiar (ESCS) y de la composición social de los centros (MU_ESCS). El primer indicador resume la información de la educación de los padres, de su posición en el mercado laboral y de algunos bienes que indican la posición de rédito de las familias. El indicador está estandarizado con media 0 y desviación estándar uno. Como se puede apreciar, la media total es de menos 0,16 y la desviación típica 1,09. Turquía, México, están a menos una desviación típica de la media de los países OCDE, es decir que tienen un nivel socioeconómico menos igual entre los estudiantes y núcleo familiar encuestados además de tener una media más baja respecto al conjunto. Mientras los países que tienen un indicador socioeconómico más alto son, de mayor a menor, Islandia, Noruega, Finlandia, Suecia, Australia y Holanda, que van desde un 0,72 hasta un 0,31 que también tienen desviaciones estándares más pequeñas a demostrar mayor igualdad en el nivel socioeconómico.

La variable media de la variable socioeconómica por escuelas (MU_ESCS) tiene un valor medio de menos 0,23 y una desviación estándar de 0,49. Casi todos los países tienen una media del contexto de la escuela que indica la composición social o clientela socioeconómica de los centros educativos, menos dispersa respecto al indicador socioeconómico individual. Significa que es como si las áreas geográficas encuestadas tengan una población muy correlacionada a nivel de clase social. Esto puede ser explicado por la segregación geográfica entre la población.

[Tabla 2: Valores del indicador socioeconómico por países OCDE, media, desviación típica. PISA 2009]

En la tabla 3 se muestran los porcentajes de los estudiantes por su género. Aquí no se aprecian diferencias importantes aunque las mujeres están ligeramente más representadas respecto a los varones. En la misma tabla se muestra que la media de estudiantes con padres inmigrantes de segunda y primera generación es respectivamente 4,55% y 4,34% en los países OCDE mientras los nativos son el resto 91,11%. Los países con mayores porcentajes de inmigrantes de segunda generación son Luxemburgo, Dinamarca, EEUU, Suiza, Israel y Alemania. Mientras los grupos mayores de estudiantes inmigrantes de primera generación se encuentran en Nueva Zelanda, Luxemburgo, Australia, Suiza, Israel y Bélgica. Los de grupos de menores entidades se encuentran en Corea, Turquía, Japón, Polonia, México, Chile y Estonia.

[Tabla 3: Distribución por género, estatus migratorio y estructura familiar por países OCDE, porcentajes, PISA 2009]

En la tabla 3 se muestran también los porcentajes para la estructura familiar. El 86% de los estudiantes viven en familias nucleares de tipo “tradicional”. Países como Chile, Australia, Eslovenia, España, Luxemburgo y Portugal tienen mayor porcentaje de familias no tradicionales.

En la tabla 4 se muestra la distribución de las escuelas según tamaño del municipio por países. El porcentaje medio de escuelas en los pueblos es de un 30%, en las ciudades pequeñas y medianas es de casi un 60% mientras que en las grandes es de un 10%. La mayoría de centros educativos en pueblos se encuentran en Suiza, Irlanda, Noruega y Polonia y la mayoría de los situados en las ciudades se encuentran en Holanda, Japón y República Eslovaca. En cambio, los países que comparativamente tienen más escuelas en las grandes ciudades son Corea, Turquía, Australia y Nueva Zelanda.

En la misma tabla se presentan los porcentajes referidos al tipo de escuela en que los estudiantes están matriculados. La pública tiene un porcentaje medio del 83% contra casi un 12% de la privada dependiente y un 5% de la privada independiente. Los países con un sistema casi enteramente público son Turquía y Islandia mientras los países con una mayor fuerte presencia de escuelas privadas dependientes son Bélgica, Holanda, Chile, Irlanda y España. Los países que no cuentan con escuelas de este tipo son EEUU, Turquía, Nueva Zelanda, Grecia y Reino Unido. La escuela privada independiente es mayoritariamente presente en Japón, Corea y Australia.

[Tabla 4: Localización escolar y distinción entre tipo de escuelas por países OCDE, porcentajes, PISA 2009]

En la tabla 5 cinco se presentan los datos referidos al indicador sobre recursos educativos. Como se puede apreciar, la media de las escuelas en las que los directores han declarado tener una falta de profesorado de alguna relevancia es el 15% del total, con picos máximos en Turquía, Luxemburgo y Alemania. Mientras el indicador de recursos educativos en la escuela tiene una media total de menos de 1,02 y un desvío estándar de 0. Los países que tienen una desventaja comparativa en este indicador son Turquía, Méjico, la República Eslovaca y Chile, mientras que los que tienen una puntuación mayor son Japón, Islandia, Eslovenia, Australia y Reino Unido.

[Tabla 5: Indicador de recursos educativos de la escuela y presencia de profesorado por países OCDE, media, desviación típica, porcentajes, PISA 2009]

Unas primeras conclusiones a la luz de los estadísticos descriptivos ven una relación positiva entre la homogeneidad social y cultural y el rendimiento en matemáticas sobre todo en los casos de Corea, Finlandia y Holanda, sin embargo Corea, aún sin tener no teniendo un nivel socioeconómico muy alto a través de una fuerte inversión en recursos educativos y de profesorado, consigue resultados muy notables. En cambio Chile, que tiene un nivel socioeconómico escaso pero no muy disperso y una población estudiantil bastante homogénea, no consigue tener buenos resultados probablemente a causa de una fuerte separación entre sistema educativo público y privado.

7. Hipótesis y análisis del modelo

La hipótesis del presente trabajo defiende que las variables “nivel socioeconómico” individual y contextual (ESCS y MU_ESCS) tienen un impacto sobre los resultados educativos de los estudiantes en matemáticas que es dominante respecto a la titularidad público-privada de las escuelas, a la dotación de recursos didácticos y de profesorado. Por lo tanto, ésta podría explicar parte de las diferencias. El indicador socioeconómico individual y de contexto tiene un impacto más determinante respecto a las variables institucionales y didácticas en todos los países de la OECD como demostrado por el modelo.

Con el fin de comprobar empíricamente la hipótesis, se ha generado un modelo multinivel que tiene como variable dependiente una de las variables plausibles en matemáticas y como variable independiente aleatoria en el primer nivel, el nivel socioeconómico individual, el estatus migratorio, el género, y la estructura familiar.

El intercepto está calculado por la media de los centros educativos; los efectos fijos son el nivel socioeconómico contextual de las escuelas y además se incluyen: el

indicador de recursos educativos en la escuela, algunas variables dummy relativas a la localización de la escuela si esta en un área urbana, en un pueblo de medianas dimensiones o en un pueblo pequeño, la titularidad público-privada del centro y la suficiencia o insuficiencia de profesorado.

Por otra parte se han controlado los resultados de la variable “género” e “inmigración” para estimar cómo estos factores, ajenos a la componente socioeconómica familiar, pueden tener impacto sobre la variable dependiente.

Como método se ha utilizado una regresión multinivel y se ha utilizado el software PASW STATISTICS 17, si bien se tiene constancia de que este paquete no da parámetros fiables a la hora de interactuar con valores no enteros. Los parámetros han sido ponderados por el tamaño real de los estudiantes encuestados en los países, teniendo en cuenta la ponderación de los pesos finales de los estudiantes, para asignar a cada país su respectivo tamaño (PISA, 2006).

En primera instancia, se ha estimado un modelo vacío mediante el cual se puede comprobar que el porcentaje de la varianza explicada por las escuelas varía considerablemente de país a país. El coeficiente intraclase ρ va desde un 5% para Finlandia hasta casi un 65% para Hungría. Esto implica que las desigualdades en los resultados académicos de los alumnos se pueden atribuir, en algunos países, más a las características del sistemas escolar, como resulta en el caso de Hungría, Bélgica, Austria, Turquía, Japón y Holanda, que a las características propias de los estudiantes. Parte de estas diferencias se han explicado por el diseño institucional de un tronco común obligatorio corto que se acompaña de segregación precoz de itinerarios académicos y de formación profesional.

En otros países, como Finlandia, Noruega, Suecia e Islandia, existe una gran homogeneidad en cuanto a la organización de la enseñanza lo cual puede ser explicado porque son países referentes en la comprehensividad y alargamiento del tronco común obligatorio en escuelas poco diferenciadas entre sí y homogéneas en su dotación de recursos.

De acuerdo con los datos presentados en la tabla 6, se puede comprobar que el modelo es significativo en su conjunto y, por lo tanto, que el enfoque basado en el análisis multinivel resulta apropiado. Como se puede comprobar en los países los resultados de los estudiantes están condicionados por el entorno socioeconómico. La puntuación en matemáticas en Finlandia es más homogénea entre las escuelas y la varianza entre ellas es menor respecto al resto del área OECD. Esto significa que los efectos contextuales respecto al resto del área OECD son menores. Para Finlandia el sesgo de una estimación de una regresión normal respecto a una multinivel no sería elevado, sin embargo para otros países sí que es relevante. La técnica multinivel nos

ayuda justamente a separar la varianza entre contexto e individuo y perfeccionar el análisis comparativo entre países con características contextuales diferentes. La elección de este modelo respecto a un modelo OLS procede de una base teórica o substantiva evidenciada por Peter Blau en *Structural Contexts of Opportunity* (Blau, P., 1994) y en sus trabajos precedentes. Los modelos multinivel obtienen mejores resultados porque consideran más niveles de análisis, produciendo resultados estadísticos más adecuados respecto a los modelos de regresión OLS.

[Tabla 6: Varianza explicada entre y intra escuelas y correlación intraclase ρ en matemáticas, por países, Pisa 2009]

En la tabla 7 se procede a la presentación del modelo referido al conjunto de todos los países de la OCDE. El análisis presenta, en primer lugar, un modelo general para los países OCDE estimados a través de un modelo multinivel con las escuelas a un segundo nivel y los estudiantes al primero y como variable principal el indicador socioeconómico y las variables indicadas anteriormente.

[Tabla 7. Estimación del modelo multinivel general para todos los países de la OCDE, PISA 2009]

El modelo explica un 41% de la varianza total. Todas las variables son significativas al 99%, a parte de la dummy para escuela privada independiente, probablemente a causa del reducido número de escuelas encuestadas de tipo privado independiente o porque realmente no tienen ningún impacto en los resultados académicos. La intercepta es de 491 puntos y un incremento de una desviación estándar del nivel socioeconómico familiar (ESCS) supone unos 23 puntos. Un incremento de una desviación estándar por la media del indicador de composición social de las escuelas (MU-ESCS) supone unos 23 puntos de incremento en los resultados en matemáticas. Esto ofrece evidencias de que la influencia del nivel socioeconómico familiar es simétrica a la clientela social de los centros para el conjunto de la muestra estudiada. A su vez, la influencia de estas variables es superior, como veremos, a las variables de titularidad de escuela y de recursos didácticos. Además, otros factores relativos al contexto o al origen social demuestran su significativa influencia en la desigualdad de resultados en matemáticas. Por ejemplo, los estudiantes inmigrantes de primera generación tienen unos 28 puntos de desventaja respecto a los nativos y los de segunda tienen 15 puntos menos respecto al mismo grupo. Estar en una ciudad representa una ventaja de 12 puntos en matemáticas y en una ciudad grande unos 15 puntos más respecto a estar en un pueblo pequeño.

A parte de estos factores, que han sido ampliamente descritos como relevantes en la literatura acumulada, se puede verificar que la escuela privada independiente no es significativa mientras que la privada dependiente tiene un resultado de 8 puntos respecto a la pública. Por otro lado, las variables sobre el entorno de aprendizaje tienen un impacto relevante de 8 puntos. La presencia de recursos educativos en la escuela supone unos 8 puntos de media más, mientras que, en término medio, haber tenido “alguna vez” o “muchas veces” una falta de profesorado supone una desventaja de 7 puntos respecto a la media. Estos valores, si bien tienen un impacto menor respecto a los demás, subrayan que la escuela y el entorno de aprendizaje son importantes para el rendimiento pero están por debajo del peso determinante de los indicadores socioeconómicos familiares (ESCS) y de contexto (MU_ESCS). Por lo tanto, los factores didácticos y de titularidad de centro ejercen menor influencia en la desigualdad de resultados que los factores de origen social y contexto social.

8. Debate y discusión de resultados

Los factores de origen social, económico y cultural de los estudiantes son determinantes en la desigualdad de resultados académicos. Por otra parte, los estudiantes inmigrantes de primera y segunda generación tienen una desventaja comparativa debido a su menor nivel de renta sobre los autóctonos y podría reforzar la transmisión inter-generacional de las desigualdades y desventajas que ahora padecen. Los factores contextuales respecto al entorno geográfico al que pertenecen los estudiantes están en línea con varias hipótesis avanzadas por la literatura de capital social, según la cual los inputs provenientes de un entorno urbano más estimulante a nivel cultural son relacionados con ventajas en la formación de los conocimientos (Pisa 2009). El análisis demuestra también que hay algunos factores sobre los que las políticas públicas pueden intervenir como son la disponibilidad de profesorado o los recursos educativos dentro de los centros escolares. Algunos países de la OCDE carecen de estos recursos básicos.

La investigación en este ámbito ha llevado a resultados polémicos y contradictorios. Hanushek (1996) ha evidenciado que no existe relación alguna entre el gasto en educación y la mejora en los resultados académicos durante el último siglo en Estados Unidos. En cambio, creciente literatura se ha centrado en demostrar que algunos programas como la educación infantil, la reducción del tamaño de clase y los incentivos monetarios para los profesores tienen un impacto positivo (Jacob, Ludwig, 2008). Sin embargo, el sistema de distribución de recursos educativos dentro de los países y la centralización versus descentralización de éstos, representa una de las razones principales de los resultados de la tabla 5 para el caso de sistemas descentralizados como es el de los Estados Unidos. En las últimas décadas se ha

tendido a la igualación de los recursos entre escuelas con entornos socioeconómicos desventajados y las que, por el contrario, gozan de entornos más aventajados. Por otro lado, algunos sistemas como el finlandés han llegado al punto de tener solo un 5% de diferencia entre escuelas, un objetivo que ningún otro país de la OCDE tiene al alcance al menos en un breve término.

La proporción de inversión que se destina a la educación y la proporción del gasto por cápita son indicadores que siguen siendo importantes para mejorar el sistema educativo y satisfacer las necesidades de las poblaciones desfavorecidas. Indudablemente parte de ello tiene que ser dirigido a la construcción de una gran oferta de profesores y a la mejora continua de sus capacidades, en lugar de centrarse sólo en la crítica a los “malos” profesores a los que el sistema no ha puesto en las condiciones adecuadas para desarrollar sus funciones (Garland, 2008). Todo eso evidencia que los sistemas educativos deben ir guiados por una evaluación de las opciones posibles en función de los objetivos de equidad y eficiencia que deben ser compartidas por la sociedad. Es necesario entender cómo objetivos establecidos y aclarados pueden establecerse para garantizar que los profesores y estudiantes trabajen en las escuelas y que funcionen bien. Como demuestra numerosa literatura sobre el tema, los incentivos monetarios y las evaluaciones cuantitativas no son suficientes (Bertola, Checchi, 2008). No puede depender únicamente de las decisiones autónomas de los profesores y o de las familias, ya que el producto de las escuelas y la calidad de las personas que trabajan allí son dimensiones importantes y son difíciles de evaluar de manera objetiva.

No es fácil definir las áreas o estudiantes que necesitan de una mayor ayuda o apoyo, ni entender mejor quién es realmente capaz de proporcionar ese apoyo, porque la educación es una actividad colectiva que incluye a todos los miembros de la comunidad educativa: a las personas que estudian, trabajan, educan, analizan, discuten y critican un sistema educativo. Es evidente que se necesitan muchos recursos y profesores cualificados ya que son elementos necesarios e indispensables, sin embargo no se puede aprender solamente mediante el uso de aulas, pizarras, escritorios, libros y computadoras. Se aprende con y de otros estudiantes y profesores a producir y difundir la educación y el conocimiento y se debe ser capaz de interactuar y colaborar con los estudiantes, tanto como con otros profesores. Además de incentivos monetarios para la generación de un entorno educativo es necesario un clima de respeto mutuo y un marco de objetivos compartidos. Pero es estéril sólo lamentarse de la ausencia de este clima educativo. Al igual que todos los sistemas económicos y sociales, el sistema escolar funciona mucho sobre la base de las decisiones individuales, sobre la base de las normas y controles. Pero el sistema no

puede funcionar bien si las reglas no son claras y estables, y si se improvisan reformas bajo la presión de los grupos de interés en lugar de basarse en los objetivos del sistema.

9. Conclusiones

Los determinantes y el origen socioeconómico de las familias son cada vez más influyentes en la trayectoria educativa de los estudiantes, como creemos que demuestra nuestro análisis a partir de los datos PISA. Por lo tanto es necesario intentar identificar y evaluar los determinantes que condicionan el aprendizaje de los estudiantes e incidir en ellos para crear ámbitos positivos en los que desarrollarlos. En casi todos los países, el contexto socioeconómico es relevante e incide negativamente en el aprendizaje de los estudiantes y, así mismo, puede tener efectos positivos en la transmisión de las desigualdades intergeneracionales.

Estos factores no son responsabilidad individual del estudiante, más bien se trata de diferencias inducidas por la estructura social y familiar. Con este propósito, es necesario implementar líneas de *policy* que puedan llevar a la mejora de las condiciones educativas y de bienestar de los adultos. Así pues, habría que mejorar los factores contextuales en que se socializan y viven los estudiantes con mayor desventaja de partida. Sería necesario hacer más equo y justo el sistema educativo para aliviar las diferencias entre áreas geográficas como ilustran las estadísticas presentadas. Los recortes indiscriminados en materia educativa afectan de manera diferente a las diversas áreas de los países y cuestionan la igualdad de oportunidades dentro del sistema educativo. Por todo ello sería recomendable ir más allá de un sistema centralizado e igual para todos e intentar impulsar programas de discriminación positiva según las particularidades del contexto.

Por último, cabe examinar la cuestión sobre qué recursos pueden ser uniformados. Si las transferencias públicas son relativamente fáciles de controlar y equilibrar, es mucho más difícil equilibrar las diferencias en el ambiente cultural y en el ámbito familiar. Para ello, se debe ser capaz de explorar la forma de combinar las diferentes categorías de inputs educativos a nivel familiar, escolar y del entorno social en la generación de las capacidades individuales. El proceso de generación de las capacidades es y sigue siendo una dimensión de la desigualdad no comprimible basada en el nivel de compromiso y en la acción social de los agentes y sujetos.

Bibliografía

- Adams, R., (2011) "Comments on Kreiner 2011: Is the foundation under PISA solid? A critical look at the scaling model underlying international comparisons of student attainment" <http://www.pisa.oecd.org/dataoecd/21/58/47681954.pdf>
- Alison, A. Missing data, Sage Publications 2001.
- Barr, R., Dreeben, R. How schools work. Chicago. University of Chicago Press, 1983.

- Bickel, R., Multilevel analysis for applied research. It's just regression, New York, Guilford Press, 2007
- Bishop, J., and Mane, F. (2004). "Educational Reform and Disadvantaged Students: Are They Better or Worse Off?" CESifo Working Paper 1309.
- Blau, P., Structural Contexts of Opportunity, Chicago, University of Chicago Press, 1994
- Bourdieu, P., La distinzione. Critica sociale del gusto, Bologna, Il Mulino, 2001
- Bradshaw, J., Mayhew, E., Dex, S., Joshi, H., & Ward, K., "Socioeconomic origins of parents and child poverty", en Dex, S. & Joshi, H. (eds.), *Children of the 21st Century: from birth to nine months*, Bristol, Bristol Policy Press, 2005, p. 71-108
- Brunello, G., & Checchi, D., "School quality and family background in Italy", *Economics of Education Review*, n. 24, 2005, p. 563-577
- Carnoy, M., Economía de la educación, Barcelona, ed UOC, 2009
- Checchi D., & Flabbi, L., "Intergenerational mobility and schooling decisions in Italy and Germany", IZA Discussion Paper n. 2876, 2007, [Disponibile en web: <http://ftp.iza.org/dp2876.pdf>]
- Checchi, D., Bertola G. (2010) "Organizzazione delle risorse scolastiche. Motivazione, organizzazione e carriere degli insegnanti nel sistema pubblico italiano", *il Mulino* 2, 244-252
- Creemers, B. et al., "Issues and implications of international effectiveness research", *International Journal of Educational Research*, 25, (3), 1996, p. 257-266
- Crook, C., "The role of mothers in the educational and status attainment of Australian men and women", *Journal of Sociology*, Australian Sociological Association, vol. 31, n. 2, 1995, p. 45-73
- Darling-Hammond, L. The Flat World and Education: How America's Commitment to Equity Will Determine Our Future. New York: Teachers College Press. 2009.
- Dronkers, J., (2008). "Education as the backbone of inequality - European education policy: constraints and possibilities." pp. 50-135 in *Social Democracy and Education. The European Experience*, edited by F. Becker, K. Duffek & T. Mörschel. Berlin /Wien/ Amsterdam: Friederich Ebert Stiftung / Karl Renner Institut / Wiardi Beckman Stichting.
- Dumay, X.; Dupriez, V. (2004) "Effet établissement: effet de processus et/ou effet de composition?", en *Les Cahiers de Recherche en Éducation et Formation*, 36.
- Duru-Bellat, M.; Mons, N.; Suchaut, B.(2004) "Inégalités sociales entre élèves et organisation des systèmes éducatifs: quelques enseignements de l'enquête PISA", *Les Notes de l' IREDU*, 04/02.
- Dworkin, R. "What is Equality", en *Philosophy and Public Affairs*, Princeton University, Princeton, NJ, 1981
- Esping-Andersen, G., & al., *Why We Need a New Welfare State*, Oxford, Oxford University Press, 2003
- Esping-Andersen, G., "Investing in Children and their Life Chances", Paper prepared for the Fundación Carolina International Workshop, Madrid, Abril 26-27, 2007
- Ferrer, F. (2006). "PISA 2003 a Catalunya. Una ullada a les desigualtats educatives". Fundació Jaume Bofill.
- Garland, S. (2008) "Reform school: An Obama advisor thinks US schools could take a lesson from Finland and Singapore. *Newsweek*, 18 December". Available from: www.newsweek.com/id/175894/page/1, accessed 31 August 2009.
- Goldhaber, D. and Hannaway, J. *Creating a New Teaching Profession*, 2009 The Urban Institute Press,
- Gorard, S.; Smith, E. (2004) "An international comparison of equity in education systems", *Comparative Education*, 1(40), pp. 15-27.
- Hanushek, E. (1996) "School resources and student performance. In: Burtless G (ed.) *Does Money Matter? The Effect of School Resources on Student Achievement and Adult Success*". Washington, DC: Brookings Institution Press, 43-73.

- Hertz, T., Jayasundera, T., Piraino, P., Selcuk, S., Smith, N., & Verashchagina, A., "The Inheritance of Educational Inequality: International Comparisons and Fifty-Year Trends", The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy, (Advances), 7(2), Art.10, Berkeley, The Berkeley Electronic Press, 2007
- Jenson, J. "Changing the Paradigm: Family responsibility on investing in children", Canadian Journal of Sociology, 29 (2), Editor Jim Conley, Department of Sociology, Trent University, 2004.
- Kalmijn, M., (1994) "Mother's Occupational Status and Children's Schooling", American Sociological Review, Nashville, vol.59, n. 2, p. 257-275
- King Rice, J. Teacher Quality: Understanding the Effectiveness of teacher attributes. Washington, DC: Economic Policy Institute, 2003.
- Korrupt, S. E., Ganzeboom, H. B. G. & Van der Lippe, T., "Do mothers matter? A comparison of models on the influence of mothers and father's educational and occupational status on children's educational attainment" Quality & Quantity: International Journal of Methodology, 36 (1), 2002, p. 17-42
- Le Grand, J. Motivation, Agency and Public Policy: of Knights and Knaves, Pawns and Queens, Oxford, Oxford University Press, 2006
- Lichter, D., (1981) "Becoming a Good Citizen? The Long-Term Consequences of Poverty and Family Instability During Childhood", [Disponible en web: russellsage.org/publications/workingpapers/Becoming%20a%20Good%20Citizen/document] CESifo Working Paper.
- Loeb, S. and Reininger, M. (2004). Public Policy and Teacher Labor Markets. What We Know and Why It Matters. East Lansing, Michigan: The Education Policy Center at Michigan State University.
- Lundberg, S. y Pollack, R. "Bargaining and distribution in marriage", Journal of Economic Perspectives, 10, 4, Harvard, p. 139-58, 1996
- Orloff, A., Should Feminists Aim for Gender Symmetry, Gender Equality, 2009
- PISA 2009 Database. OECD.org
- Pisa manual for PASW STATISTICS 2006. OECD.org
- Pisa technical report (2009). OECD.org
- Rawls, J., Liberty, Equality, and Law, Cambridge University Press-University of Utah Press, 1987
- Roemer, J. "Equality of Resources Implies Equality of Welfare", en Quarterly Journal of Economics, MIT Press Journals, Cambridge, MA, 1986
- Scheerens and Bosker (1997), The Foundations of Educational Effectiveness. Pergamon, Kidlington/New York/ Tokio.
- Sen, A., Nuevo Examen de la desigualdad, Barcelona, Ariel, 1999.
- Shavit, Y., and Blossfeld, H.-P. Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries. 1993, Oxford: Westview.
- Shavit, Y., Westerbeek, K. "Educational Stratification in Italy: Reforms, Expansion and Equality of Opportunity", en European Sociological Review, vol. 14, pagg. 33-47, 1998.
- Snijders, T. & Bosker, R., Multilevel Analysis, London, Sage Publications Ltd., 2004.
- Wössmann, L. (2007). "Fundamental Determinants of School Efficiency and Equity: German States as a Microcosm for OECD Countries".

Anexo

Tabla 1: Valores Plausibles en matemáticas por países OCDE, media, desviación típica. PISA 2009

Grafico 1: PV1MATH respecto a la media

Tabla 2: Valores del indicador socioeconómico por países OCDE, media, desviación típica. PISA 2009

Tabla 3: Distribución por género, estatus migratorio y estructura familiar por países OCDE, porcentajes, PISA 2009

Tabla 4: Distribución de los alumnos según tamaño de municipio por países OCDE, porcentajes, PISA 2009

Tabla 5: Indicador de recursos educativos de la escuela y presencia de profesorado por países OCDE, porcentajes, PISA 2009

Tabla 6: Varianza explicada entre y intra escuelas y correlación intraclase ρ en matemáticas, por países, Pisa 2009

Tabla 7. Estimación del modelo multinivel general para todos los países de la OCDE

**Opinió dels professionals sobre les conseqüències de les modificacions
legislatives en Sanitat a l'estat espanyol**

Priscila Seguí González*
priscila.segui@gmail.com

Maria José Tuneu Cabré*
txe1986@gmail.com

Susana González Torrente*
susanaglez64@gmail.com

*Departament d'Infermeria; Universitat de les Illes Balears

Resum

Arrel de la crisi econòmica que es viu actualment a l'estat espanyol s'han pres una sèrie de mesures governamentals amb el pretext de minvar les despeses estatals en matèries com educació i sanitat. Aquestes mesures han provocat controvèrsies entre la població i entre els professionals encarregats d'aplicar-les. En el cas sanitari, l'entrada en vigor del Reial Decret-Llei 16/2012 ha afectat de manera directa a tot el sistema sanitari, en especial a l'Atenció Primària que ha hagut de modificar de manera immediata l'atenció proporcionada als seus usuaris ja que un nombre elevat d'aquests s'han vist privats d'una atenció mèdica continuada i gratuïta.

Des d'una metodologia qualitativa s'han dut a terme quinze entrevistes semiestructurades a infermeres, metges i personal administratiu d'Atenció Primària de Mallorca per tal de conèixer la seva opinió i les conseqüències socials que pensen que té aquesta nova normativa. Posteriorment les entrevistes han estat transcrits i analitzades amb l'eina informàtica atlas.ti des d'un enfocament socioconstructivista.

Els principals resultats indiquen que la implantació del Reial Decret ha estat precipitada i ha hagut una manca d'informació clara cap als professionals sanitaris i administratius. Molts dels professionals entrevistats pensen que aquesta nova normativa tindrà conseqüències a llarg termini que provocaran enormes despeses per la falta de control continuat de malalties cròniques que s'hauran d'atendre de manera urgent. Alguns dels professionals sanitaris entrevistats s'han declarat com a objectors de consciència davant d'aquestes mesures com a conseqüència de les desigualtats socials que pensen que poden provocar, donant lloc a ciutadans i ciutadanes de primera i segona categoria dintre de l'estat espanyol.

La principal conclusió que s'extreu és la necessitat de realitzar un estudi real de les conseqüències en matèria de costos a llarg termini, no només monetaris sinó també socials, que aquestes noves legislacions aplicades de manera urgent poden portar a la societat espanyola.

Paraules clau: Sanitat; professionals sanitaris; canvis legislatius; desigualtats socials

1.Introducció

L'Atenció Primària en Salut (APS) contribueix a la millora de la salut de la població. Nombrosos resultats en investigació mostren un impacte diferencial en tots aquells països que aposten per una APS, de forma que aquesta influeix de manera directa sobre la mortalitat prematura i sobre causes més específiques com el pes dels neonats, malalties cardiovasculars, reducció dels efectes de les desigualtats en salut i millora de la percepció de la salut, entre d'altres (Starfield et al., 2005, 457-502).

En funció del desenvolupament de les polítiques d'implementació l'APS pot esdevenir la porta d'accés al sistema sanitari, proporcionant una atenció longitudinal centrada en la persona, la diversificació dels serveis i la coordinació i la continuïtat de l'atenció, per tal de garantir de forma completa la seva efectivitat (Starfield, 2012, 20-26).

A nivell internacional, la OMS i altres institucions reclamen de manera constant la importància de l'APS com a garantia de la salut de la població (Hoare et al., 2011, 963-980, WHO, 2008).

Així, els principals pilars que assegurin l'efectivitat de l'APS són l'èmfasi en la prevenció, l'abordatge precoç dels problemes de salut, la qualitat de l'atenció ofertada i la garantia d'accés universal per part de tota la població (Starfield, 2012, 20-26).

A Espanya l'accés a la sanitat estava garantit a tota la població ja que el Sistema Nacional de Salut en el seu article 3 de la Llei de cohesió 16/2003 definia com a titulars dels drets a la protecció de la salut i l'atenció sanitària a "[...]Tots els espanyols i estrangers en territori nacional en els termes prevists a l'article 12 de la Llei Orgànica 4/2000" (Llei 16/2003, 20567-88). A partir de l'aplicació de El Reial Decret-Llei 16/2012 del 20 d'abril de mesures urgents per a garantir la sostenibilitat del Sistema Nacional de Salut i millorar la qualitat i la seguretat de les seves prestacions (RDL) la redacció passa a ser la següent: "L'assistència sanitària a Espanya, amb càrrec a fons públics, a través del Sistema Nacional de Salut, es garantirà a aquelles persones que ostentin la condició d'assegurat"(Reial Decret-Llei 16/2012, 31278-312). D'aquesta manera, la implantació a Espanya del RDL restringeix el dret a l'atenció sanitària continuada a immigrants sense papers, gent jove menor de 26 anys que no s'ha inserit encara en el sistema de la seguretat social i dones que realitzen únicament tasques de treball reproductiu ja que mentre que anteriorment el dret a l'assistència sanitària estava vinculat a la possessió de la ciutadania espanyola o a l'empadronament a Espanya, a partir de la implantació del RDL passa a estar lligat a la situació d'estar assegurat. D'altra banda, el copagament de les prestacions farmacèutiques que també s'implanta arrel del mateix RDL afectant principalment a totes aquelles persones amb malalties cròniques que es veuen obligades a finançar-se una part major de la seva medicació(López et al., 2012, 298-300).

Aquesta atenció continuada restringeix principalment l'actuació dels serveis d'APS, ja que l'atenció d'urgències es segueix garantint a tota la població de l'estat espanyol. Així, donada la importància que hem ressaltat que tenen els serveis d'APS per a la salut de la població en general, avalada per nombrosos estudis ja citats prèviament, creiem necessària la realització d'un estudi qualitatiu en el que els propis professionals del sector sanitari puguin explicar com s'ha dut a terme la implantació del RDL a Espanya des de la seva pròpia experiència.

D'altra banda, volem donar veu als professionals sanitaris que han hagut de portar a terme aquestes mesures, conèixer les seves opinions respecte al tema i les possibles conseqüències que ells intueixen que aquests canvis poden portar a llarg termini.

Arrel dels canvis establerts pel RDL i altres mesures polítiques que actualment s'estan duent a terme a l'estat espanyol, s'han iniciat nombroses protestes per part dels professionals (García, 2012, 345) però, fins al moment, no s'han dut a terme estudis que plasmin la seva experiència respecte al tema de forma concreta.

Així, l'objectiu del nostre estudi consisteix en conèixer l'experiència en la implantació del RDL 16/2012 a Espanya per part dels professionals sanitaris d'Atenció Primària en Salut i la seva opinió sobre les conseqüències que aquest tindrà en quant a desigualtats socials i salut general de la població espanyola.

2. Metodologia

En aquest estudi s'ha utilitzat una metodologia qualitativa basada en una perspectiva socioconstructivista per tal de conèixer les opinions que els diferents professionals sanitaris d'APS tenien respecte la nova normativa implantada a Espanya l'abril de 2012.

S'han realitzat un total de quinze entrevistes: cinc a auxiliars administratius, cinc a infermeres i cinc a metges de Centres d'Atenció Primària (CAP) diferents de la illa de Mallorca. El principal criteri d'inclusió per a la participació en l'estudi va ser portar treballant a un CAP més d'un any per tal de poder conèixer la realitat prèvia i posterior a la implantació de la nova normativa.

Per tal de dur a terme posteriorment un anàlisi en profunditat de les entrevistes realitzades, es van gravar en audio i es va informar en tot moment als participants en l'estudi, que el podien abandonar en qualsevol moment. La confidencialitat de les dades va ser garantida en tot moment i els participants en l'estudi van signar un consentiment informat en el que podien veure tota la informació sobre l'estudi i es garantia l'anonimat total de les dades proporcionades.

Durant els mesos de setembre i octubre de 2012 es va portar a terme la contactació i la realització de les entrevistes. Es va proporcionar a les supervidores d'infermeria informació sobre l'estudi i elles van ser les encarregades d'informar al personal del seu

CAP sobre l'estudi, proporcionant a l'equip investigador facilitats per entrevistar als participants al propi CAP en horari laboral. Les entrevistes van tenir una duració aproximada de quaranta cinc minuts.

Per a la realització de les entrevistes es va utilitzar un guió d'entrevista semiestructurat que permetés la modificació del guió al llarg de l'entrevista, adaptant-lo a la dinàmica concreta de l'entrevista per tal de cobrir els camps d'informació i circumstàncies no previstes en els temes inicials (Brown, 1999, 104-24).

Als mesos d'octubre i novembre de 2012 es va realitzar la transcripció literal de les entrevistes, eliminant tots els noms proporcionats i les dades concretes sobre els centres de treball al que pertanyien els participants en l'estudi. Les transcripcions van ser realitzades per les mateixes investigadores per tal de garantir l'element reflexiu i interpretatiu de la pròpia transcripció de les dades (Farías i Montero, 2005, 1-14). Es van realitzar entrevistes fins que totes les investigadores van estar d'acord en el fet que s'havia arribat a una saturació de les dades.

Als mesos de novembre i desembre de 2012 es va dur a terme la triangulació de les entrevistes realitzades. Cadascuna de les investigadores va analitzar les entrevistes de forma independent, detectant així els temes emergents a través d'una primera lectura de les dades. Posteriorment es va procedir a la generació de codis i, mitjançant la utilització d'un procés dialògic comparatiu, a la refinació dels mateixos per tal d'obtenir una codificació final única (Hsieh i Shannon, 2005, 1277-88). Així cadascuna de les entrevistes va ser codificada quatre vegades, una de manera independent per cadascuna de les investigadores i una de manera conjunta.

Per tal de facilitar el procés de codificació de les dades es va utilitzar l'eina informàtica d'anàlisi de textos Atlas.ti v.5.5. Aquesta eina va permetre una reducció de les dades, permetent l'establiment de relacions entre els codis (Milne i Oberle, 2005, 413-420) i agrupant les categories i subcategories sempre que es considerés necessari (Elo i Kyngäs, 2008, 107-115).

Posteriorment es presenten els verbatim de forma literal per tal que el mateix lector sigui capaç de jutjar de forma directa les percepcions dels participants en l'estudi (Flick, 2007).

3.Resultats

Els resultats obtinguts a través de les entrevistes s'agrupen en tres grans grups: dificultats per al pacient, dificultats per al professional i opinions directament relacionades amb els canvis. Els dos primers blocs es relacionen més amb la implantació del RDL i les dificultats que ha portat tant per pacients com pels professionals sanitaris, sempre des del punt de vista dels darrers. En el tercer bloc

s'agrupen les opinions que els professionals tenen sobre les mesures preses en el RDL.

1. Dificultats per al pacient

En primer lloc, es va preguntar als treballadors de la salut sobre les principals dificultats que ells pensaven que la nova legislació podria portar associades per als pacients. La principal dificultat argumentada va ser la del mal control de les malalties cròniques. Aquesta categoria va sorgir a totes les entrevistes realitzades als metges, a la major part d'infermeres, tot i que només va ser destacada com el principal problema per als pacients per un dels auxiliars administratius.

“Bàsicament en això, que la gent no es podrà pagar el medicament, no se podrà pagar el tractament i deixaran de fer el tractament perquè primer és el menjar i segon la pastilla.” Administratiu 4

“La persona es va deteriorant i, què passarà quan aquesta persona estigui tan deteriorada que vagi a un servei d'urgències? La despesa serà major que si poséssim medis previs i preventius molt abans.” Infermera 3

“Ara a curt termini es veu menys. A llarg termini doncs un diabètic mal controlat serà una persona que tindrà una insuficiència renal, tindrà una ceguera, tindrà una cardiopatia isquèmica... Un hipertens no controlat tindrà una embòlia, aleshores a llarg termini es veurà més la repercussió.” Metgessa 2

“A llarg termini una alteració en quant a un augment de les malalties transmissibles infeccioses, com la tuberculosi per exemple o una hepatitis o VIH per desconeixement del pacient que pugui tenir aquesta malaltia.” Metgessa 4

El segon problema identificat ha estat la invisibilitat del pacient ja que aquest, degut a la dificultat d'accés a la consulta, en molts casos ha deixat d'assistir a la mateixa i per tant passa a ser invisible per als professionals. Aquest fet va ser destacat per tots els metges, tres infermeres i dos dels administratius.

“Jo crec que la gent s'està retraient molt d'anar al metge molta gent, molta gent. S'ha notat una baixada molt gran de gent.” Administrativa 3

“Hi ha coses que es veuen, però hi ha coses que no es veuen. Aleshores si una persona que no té dret a la sanitat espanyola té un bony al pit, la d'admissió no ho veu. Aleshores, clar, ja li impedeix el pas, ja no m'arriba. Ja no m'arriba a jo.” Metgessa 1

“Jo crec que repercutirà negativament pel tema de que les persones aniran acostumant-se a que els hi anirem donant negatives i per tant no vindran.” Metge 3

“Ara, que pot ser hagi col·lectius que hagin deixat de venir, sobre tot doncs immigrants sense papers, en situació irregular, perquè escolten, escolten les coses i potser no saben que es poden trobar aquí.” Metgessa 5

D'altra banda, un altre dels problemes més destacats ha estat la falta d'informació

directa als pacients sobre el nou funcionament de la sanitat ja que la informació no ha estat proporcionada de manera complerta. Aquest fet va ser destacat per tres dels administratius, quatre de les infermeres i tres dels metges.

“Doncs gent que no es tracta i que tingui malalties i que no sap que potser segons quines malalties que té si ve sí que se’ls atindrà, sí que se’ls donarà la medicació, sí que... Moltes coses. Que tampoc se’ls hi ha informat correctament a la població, només se’ls hi ha dit que es queden sense seguretat social, sense targetes, es queden sense assistència... Quan tampoc és així realment perquè si van mirant les coses sí que tenen una assistència d’urgències, i sí que si és una urgència i necessiten una medicació se’ls hi donarà però d’això no se’ls ha informat.” Administrativa 3

“Arriben moltes persones que encara no saben la nova normativa i es queden com una mica sorpresos quans els hi dius això ara és així.” Infermera 1

“L’administració al pacient directe no li ha dit res, ha estat quan ha vingut aquí que s’ha assabentat.” Infermera 5

Alguns dels professionals opinen que els canvis realitzats afecten i dificulten la vida del pacient en el sentit que empitjoren el servei o la qualitat que se li proporciona. Aquest element va ser destacat per dos dels administratius, una infermera i tres metges.

“Doncs empitjorar la qualitat...la qualitat assistencial.” Metgessa 2

“Però sí que efectivament això ha repercutit negativament en el tracte amb el pacient.” Metge 3

Una altra de les dificultats que és identificada únicament pels administratius és la falta de confidencialitat del pacient quan se’ls hi realitzen les preguntes relatives a la seva situació laboral i personal a l’hora de definir el tipus d’accés sanitari que li pertoca.

“Cobra de l’atur, no cobra de l’atur, cobra ajuda, no cobra ajuda, està casat, no està casat, viu amb qui, no sé què... Que ho escolta tothom. I si li dius a algú sisplau, me deixa que estic parlant amb... Segueixen posant l’orella. O sigui que protecció de dades total.” Administrativa 1

Per últim, els administratius també han destacat que una de les principals dificultats amb les que es troba el pacient són els problemes burocràtics que la nova legislació ha ocasionat.

“...però han d’anar a tresoreria, després anar a l’INS, si és gent com nosaltres, que més o menys sap com funciona, però si te ve una pobre senyora de vuitanta anys i s’ha d’anar a tresoreria, després a l’INS i després aquí són massa voltes. Crec que a un sol lloc li haurien de solventar tot o gairebé tot, donar-li solucions per a que la gent major no... Sobretot la gent major.” Administrativa 1

2. Dificultats per als professionals

La principal dificultat que han trobat els professionals sanitaris a l’hora d’aplicar el RDL

i que ha sorgit a totes les entrevistes realitzades ha estat la falta d'informació proporcionada per la institució per a la seva aplicació i la falta de formació respecte a la mateixa, provocant que s'apliqui de formes diferents en funció del professional a causa de la falta de directrius i ocasionant problemes concrets a l'hora de l'aplicació.

“Nosaltres per a poder fer la nostra feina ens trobem sense, sense saber com fer-ho, improvisant. (...) Hem d'intentar solucionar els problemes a la gent que s'han creat amb la nova normativa sense saber com es poden solucionar i que moltes vegades no existeix, no existeix solució.” Administratiu 4

“Però no és que hagi hagut una reunió a partir d'ara tal i utilitzarem aquestes directrius. No. I si l'ha hagut jo no m'he assabentat.” Infermera 4

“Via l'empresa no se'm va informar. Pels mitjans de comunicació i posteriorment es va aplicar directament. Aleshores no, de sobte a l'ordinador doncs sortia que els pensionistes pagaven un 10% i que... aleshores doncs, no, pels mitjans de comunicació.” Metgessa 1

La segona dificultat que comenten és el que hem anomenat ètica professional. Es refereix a la contradicció que molts d'ells troben entre l'aplicació de la nova normativa, amb la que no es pot atendre de manera continuada a segons quina població, i l'educació rebuda sobre l'atenció a la població, ja que històricament s'havia promogut l'atenció complerta a qualsevol usuari. Aquest fet els hi provoca un malestar i una certa impotència professional que molts d'ells expressen fent-se objectors i atenent igualment al pacient. Refereixen aquesta dificultat principalment els metges, gairebé totes les infermeres i un administratiu.

“Sí. En realitat sí. Sí que m'he vist i era una cura bastant, que no podia fer-la perquè clar, una cura no és una urgència. En realitat la vaig fer perquè és que me pareixia, no sé, moralment me pareixia que se l'havia de fer. (...) Perquè a la llarga és que és això, també, que és més, aleshores, després l'amputació i tot això serà per urgències i té un cost major que si, que si cures aquesta ferida com toca i arriba a cicatritzar, no sé.” Infermera 1

“ Però jo tinc una objecció en el tema i jo sí que els atenc i li faig, el que hagi que donar-li des d'aquí, d'acord? Sense tampoc endinsar-me molt en temes més, més específics en quant a controls i demés.” Metge 3

Un altre dels problemes principals amb els que s'han trobat els professionals sanitaris han estat els enfrontaments amb els pacients que han destacat tots els administratius i tres dels cinc entrevistats de cadascun dels altres col·lectius.

“Ens deien de tot menys guapes.” Administrativa 2

“Enfrontaments, que ja hem tingut i seguirem tenint. Bé, tu intentes que no però el pacient sempre es posa a la defensiva i t'espitja molt.” Infermera 1

“Bé, la dificultat més important és el tema de la, de que el pacient es troba desprotegit, eh, i també es troba encabronat per la situació i per tant nosaltres som la primera línia perquè som els que, els que els hi diem el que han de fer i bé, i el pacient aleshores, tenim una persona, un perfil de pacients, d'aquest tipus que ja venen en certa manera enfadats per la situació, tant per la que estan passant com pel tema de la salut, de la seva salut.” Metge 3

D'altra banda, una altra de les dificultats destacades en aquest cas únicament per metges i infermeres, és el fet de que hagi entrat en vigor el copagament de la medicació per part dels pacients amb el que han hagut de mirar en molts casos altres opcions de medicació o inclús convèncer al pacient de la necessitat de prendre certa medicació.

“Sobretot he trobat pacients majors que no es poden pagar la seva medicació, pacients que sí que ho poden pagar però el que ells han pagat no ho han tornat a rebre. Vull dir que portam mesos suficients com per a que se'ls hi hagin tornat els doblers i no se'ls hi ha tornat, amb la qual cosa el deute cada cop augmenta més.” Metgessa 2

“I després tu els hi prescrius la medicació i moltes vegades el pacient doncs no se la pot pagar, doncs no la compra o no la segueix o la segueix parcialment.” Metgessa 4

Per últim, un dels problemes que plantegen únicament els administratius entrevistats són els problemes amb la burocratització tècnica del sistema que per a ells ha suposat de manera directa un augment del treball que han de realitzar.

“Un augment de treball burocràtic inútil perquè es podria haver fet d'una altra manera, començar a fer-ho quan tots els volcats estiguessin correctes, l'INS també té moltes errades, hi ha moltes duplicitats, hi ha, bé, s'ha trobat molt de tot.” Administrativa 3

“Molta més feina. Que les persones per arreglar la targeta sanitària havien de venir tres vegades, eh? Una per fer la proposta, després s'havia de validar, després, quan estava validada, havien de venir a buscar la taxa, havien d'anar al banc a pagar la taxa i després venir a buscar la targeta.” Administrativa 2

3. Opinions directament relacionades amb els canvis

En quant a l'opinió que tenen dels canvis realitzats a partir de la nova legislació molts dels entrevistats van expressar que la principal conseqüència seria un augment de la injustícia social entre la població.

“Clar, la gent que fins aquell moment cobrava pocs diners i han hagut de pagar un deu per cent li ha costat. Què això s'anirà arreglant, segons diuen? Molt bé. Que s'aniran retornant els diners als que han pagat més de vuit euros al mes? També s'ha dit, que ho cobraran ara, bé, això està per veure.” Administrativa 2

“Després hi ha gent que, pareix que hi ha ciutadans de primera, segona, tercera,

quarta i per avall... Aleshores jo crec que s'ha de començar pel que s'ha de començar, no pels de baix sempre" Infermera 5

D'altra banda, molts dels entrevistats han expressat de manera reiterada el seu desacord de forma global amb els canvis realitzats.

"Jo crec que de pitjor, és pitjor perquè les solucions si ho haguessin estudiat bé, si ho haguessin volgut fer hi ha moltes més solucions que no aquestes. Aquí és mana i ordena i que això ha de ser així i així ens anirà bé però realment no va bé." Administratiu 4

"O sigui, perquè després en teoria d'urgències sí que el pots veure o segons com el veuran i ja veurem quan sigui una cosa molt greu, no? Per què has d'esperar a que sigui tan greu que la despesa d'això serà molt més gran? No, no, no ho entenc." Infermera 3

"L'article quaranta tres de la constitució et parla de que l'assistència sanitària ha de ser universal i ara l'estem limitant al factor econòmic, al que tu pots aportar i estàs posant límits i traves." Infermera 4

"Però no és una retallada que s'hagi fet pensant en un nombre, pensant en, perquè sino... (...) Sí, bones idees de retallada però realment, són realment eficients aquestes idees? Aquí ve el tema. Estem retallant a on s'ha de retallar?" Metge 3

També es va expressar incredulitat davant les motivacions argumentades per a la realització dels canvis ja que la major part dels entrevistats no pensaven que els canvis realitzats portessin associat de forma directa un estalvi monetari real, tal i com s'ha expressat als mitjans de comunicació. A la major part dels casos l'argumentació utilitzada pels professionals sanitaris va indicar que tot i que es produeixi a curt termini un estalvi, a llarg termini el més probable és que, al produir-se una agudització de les malalties, la despesa final sigui major.

"No crec que portin a un estalvi monetari que solucioni el problema. Duen un estalvi, duren a un estalvi però la gent no es quedarà sense metge, la gent vindrà d'urgències i si ve d'urgències els hi donaràs el que necessitin per a la urgència i si no li basta tornarà passat demà." Administratiu 4

"Jo crec que no perquè si al principi potser es té qualche estalvi, a la llarga, com sempre, es gastarà molt més perquè la patologia continuarà la seva evolució, aleshores no crec que sigui... Ara, el moment d'estalviar ara una mica per a que a la llarga la despesa sigui major." Infermera 1

"Jo crec que porten un estalvi temporal, crec que és improvisat, crec que és ai, ai, ai... que m'agafa el toro, a veure que puc fer...ai, ai, ai... que no tinc diners, fora paga doble. O sigui, no crec que sigui qualche cosa planificada i crec que no han mesurat les conseqüències a llarg termini. Crec que havia altres maneres, molt més lògiques

de, d'organitzar tot això. No a salt de mata... és un estalvi temporal. O sigui són diners que no gasto. Saps? Però jo no sé si això suposarà un estalvi a llarg termini. Jo penso que no, o canvis les formes de fons i tota l'estructura o això jo penso que és pecata minuta. No crec que suposi un canvi a la llarga.” Metgessa 1

“No, a la llarga no. A la llarga no perquè aquesta, aquests pacients creen hiperfreqüentació en serveis d'urgències i fan més despesa, probablement més despesa d'urgència. I els problemes que poden portar ells derivats de processos que ara són aguts que es cronifiquin i que donin problemes de, de contagis a tercers doncs clar, tot això al final sortirà.” Metgessa 4

Tot i això, alguns dels entrevistats van expressar idees relatives a que estaven en certa mesura d'acord amb els canvis. Van argumentar que estaven d'acord amb algunes de les mesures que s'havien pres però no amb la forma d'implementació.

“La idea d'intentar solucionar és bona però l'aplicació que han fet és, no està estudiada ni res sinó ara farem això i demà farem això altre.” Administratiu 4

“I és veritat que jo penso personalment que ja no s'haurien d'haver ofert una sèrie de coses que en aquests anys s'han ofert, sinó que s'havia d'haver estat una mica més equilibrat en les ofertes, però a l'hora de llevar-ho tampoc els hi pots llevar d'aquesta manera, s'ha de fer una cosa més esglaonada, més informada.” Administrativa 5

“O sigui que sí amb matisos. O sigui, crec que no s'ha fet malament, crec que sí que és veritat que s'havia potser de regular una mica doncs l'abús que pot haver, entre cometes, no? De medicaments i sobretot que la gent ha de ser conscient de que els recursos no són il·limitats, que el mateix que a casa teva intentes doncs ajustar-te al teu pressupost i tal s'ha de fer el mateix a tots, tots els àmbits. Però clar, això no, no fa falta que ho faci només el pacient o el metge, ho han de fer també els que tenim per sobre, no?” Metgessa 5

En molts casos es va argumentar que abans d'aquestes mesures havia un cert abús de recursos que portaven a una mala utilització de la sanitat que havia de ser d'alguna manera controlada.

“I que la sanitat ha de ser universal? Sí, però fins a cert punt. Controlar segons què.” Administrativa 1

“Perquè s'ha de ser sincer que havia un abús molt gran de medicació.” Infermera 5

“Ha suposat un canvi en la població brutal. En el concepte. Abans la gent agafava medicació que no, com era gratuïta, que no necessitava...I l'acumulava.” Metgessa 1

Per tant, una de les conseqüències no esperades de la nova legislació implantada ha estat la conscienciació per part de la població de la despesa en sanitat, que per l'argumentació utilitzada per part dels professionals entrevistats era necessària.

“Això per una banda i som més conscients de que la sanitat costa diners, que cada

acte nostre són uns diners que costa. Perquè clar, ja se li nega a segons quines persones que paguen per aquest acte. Aleshores doncs prens consciència del valor de les coses.” Metgessa 1

Se'ls hi va preguntar també sobre quins serien els canvis que ells haurien plantejat en lloc dels que s'han realitzat. En general, els administratius van proposar mesures des d'un punt de vista més burocràtic tals com avisar a l'especialista si es té una cita que no s'ha d'utilitzar, les infermeres optaren per l'educació a la població argumentant necessària una conscienciació per part de la població de la despesa sanitària realitzada amb cadascuna de les seves consultes, mentre que els metges optaren més per bons gestors i la implicació del personal sanitari al projecte conscienciant-los de la necessitat de prescriure un tipus de medicació més barata.

“Per exemple per estalviar diners la gent que té cites tant a primària com a hospital, no hi va i no avisa de que no anirà fer-los pagar.” Administratiu 4

“Doncs inclús fer més educació sanitària o inculcar a la població que s'ha de fer un ús millor dels recursos, que no tot és gratis, tot és gratis i tal, perquè això, no sé, a la població això doncs ha mal gastat molts de recursos, aleshores doncs des d'allà potser es podria haver estalviat molt en material i en moltes coses i no retallar d'on s'ha retallat.” Infermera 1

“Una cosa que es podria haver, que podrien haver fet és la formació, o sigui conscienciar al col·lectiu metge i infermera de que cada acte metge el que costa, aleshores tots units podríem haver fet un pla estratègic d'estalvi. Entre nosaltres. No coses tan imposades.” Metgessa 1

“Si tu als professionals els impliques al teu projecte, doncs el descontent tant de la població com dels professionals que doncs podrien argumentar millor aquestes mesures doncs s'hagués fet d'una manera menys “chapucera”. Però no, per decretazo, d'un dia per l'altre, eh... assabentant-te per la televisió i clar, aquesta manera no agrada a ningú.” Metgessa 1

“Ja s'estan fent aquests canvis en quant a la prescripció de medicació genèrica, limitar la prescripció de segons quin tipus de, de medicaments. Ja s'està fent ara però clar, s'ha fet tard, arriben deu anys tard. I potser si això s'hagués previngut no ens trobaríem ara en aquesta situació.” Metgessa 4

Per últim, se'ls hi va demanar sobre qui pensaven que eren els principals afectats per la nova legislació. En la major part dels casos es va contestar que pensionistes, immigrants, aturats i gent sense recursos ja que les persones amb un nivell adquisitiu una mica més alt podien permetre's pagar un metge privat o optar per una altra solució, mentre que aquestes persones es trobaven desprotegides.

“Pensionistes, aturats, joves estudiants i immigrants. Són els més, la gent que es pot

permetre pagar-se una altra cosa no té, no té aquest problema.” Administratiu 4
“Als sectors més desafavorits, tenen, no? Immigrants o gent amb pocs recursos que normalment són els que, els que no tenen accés. El que té més recursos doncs si no pot venir aquí s’anirà a una assistència privada. Els que estan més afectats són aquells que no es poden finançar.” Metgessa 4

4.Discussió

El principal factor a ressaltar després de la realització d’aquest estudi és la manca d’informació que ha portat a una mala implementació del nou RDL a l’estat espanyol. Així, tant els professionals sanitaris com administratius s’han trobat amb situacions en les que no tenien clara la seva forma d’actuar respecte a un pacient i això ha provocat enfrontaments amb els pacients i ha augmentat el malestar davant la nova normativa. Tal i com han estudiat Watt et al. (Watt et al., 2005, 1-10) la implicació dels professionals en la implementació de qualsevol política sanitària és fonamental per a que la seva implementació es dugui a terme de forma satisfactòria. Els professionals han de estar convençuts de que els resultats de l’aplicació d’aquesta política tindrà conseqüències positives i es necessària la implicació d’aquests en el procés de desenvolupament de la política per tal de poder-la adequar al seu context específic. A més la informació sobre el procés de desenvolupament de les polítiques en salut també ha de ser complet i clar. Tal i com hem recollit en aquest estudi, aquests facilitadors no s’han donat en el context espanyol, fet que ha provocat mancances i mal ambient en els centres d’APS. A més a més, aquesta manca d’informació per part de les institucions ha provocat diferències destacables en quant a l’aplicació de la normativa per part dels diferents centres de salut, donant lloc a diferències en quant a l’atenció proporcionada al pacient en funció del centre de salut on és atès.

Tots els professionals sanitaris coincideixen en que les conseqüències a llarg termini que durà associada l’aplicació d’aquesta nova normativa no s’han tingut en compte. Els professionals assenyalen que aquestes conseqüències portaran més despeses a llarg termini pel mal control de malalties cròniques, la cronificació d’algunes malalties inicialment lleus, la hiperfreqüentació dels serveis d’urgències i el mal control de malalties infeccioses. Simó i Gervas (Simó i Gervas, 2012, 36-40) realitzen un estudi evolutiu en profunditat de les despeses en salut realitzades a l’estat espanyol en els darrers vint-i-cinc anys en relació amb el seu PIB i en comparació amb altres països de la Unió Europea. S’arriba a la conclusió que la despesa al llarg dels anys no ha estat excessiva sinó errònia, en el sentit que és necessari l’augment en la despesa per la universalització de l’APS i per una tecnologia longitudinal en detriment de la despesa en tecnologia del diagnòstic i tractament farmacològic de darrera generació. Així, el RDL aposta precisament pel contrari del que conclou l’autor, retallant en l’accés a APS

i a l'assistència longitudinal, fet que podria portar a un empitjorament de la salut general de la població.

D'altra banda, els professionals assenyalen la injustícia social que aquestes mesures porten associades en quant a l'augment de desigualtats entre la població creant diferències molt clares entre la població i afectant principalment a tots aquells sectors socials que es troben més desprotegits ja que, com assenyalen gairebé tots els professionals sanitaris, es crearan ciutadans de primera i segona categoria en quant a la salut diferenciant entre aquells que es poden permetre pagar una assegurança privada i els que no. També afectarà de manera directa el copagament dels medicaments a totes aquelles persones amb malalties cròniques que compten amb pocs recursos. En un estudi realitzat per Wagstaff (Wagstaff, 2002, 97-105) en el que explora els determinants de les desigualtats en matèria de salut a diferents països de la OCDE, es conclou que, per tal de reduir les desigualtats en salut dels sectors més desfavorits, s'hauria de prestar especial atenció a les desigualtats en ingressos i coneixements, especialment en els coneixements relacionats directament amb temes de salut i a l'accessibilitat als serveis de salut, entre d'altres. Tot i així, l'autor assenyala que per tal de mesurar els determinants concrets que porten a una major desigualtat en matèria de salut en una societat és necessari realitzar estudis més exhaustius sobre les polítiques públiques portades a terme en aquests països. En un estudi que compara les desigualtats en salut en funció de l'accés als cuidats entre Canadà i els Estats Units d'Amèrica (EUA) (Lasser et al., 2006, 1300-7), es conclou que les desigualtats basades en races, ingressos i l'estatus d'immigrants tot i ser presents a ambdós països són molt més notables, en el que a salut es refereix, al sistema dels EUA, principalment pels costos que suposa en aquest país l'accés a la sanitat. Tot i que el sistema espanyol no ha arribat als extrems de sanitat privada dels EUA, les modificacions realitzades per mitjà del RDL apunten a situacions de desigualtat en quant a l'atenció continuada del pacient i a la necessitat d'assegurances privades en casos de malalties cròniques comparables en certa mesura a les situacions que es donen en aquest país.

Aquestes desigualtats socials i diferències en l'atenció dels pacients en funció dels seus recursos i situació socioeconòmica provoca, segons el que han expressat els entrevistats, situacions de malestar amb la seva professió. Sent la medicina i la infermeria professions amb una vessant vocacional i assistencial fortament implantada en l'imaginari col·lectiu, el personal sanitari es troba en contradicció entre aquest imaginari socialment compartit i la realitat legislativa actual (Hidalgo i González, 2009, 203-6). Aquest fet provoca que es declarin objectors o que atenguin igualment a qualsevol pacient que ve a la seva consulta, sense posar atenció a la nova normativa

establerta. La Societat Espanyola de Metges de Família i Comunitària (SemFYC) va establir un sistema de xarxa d'objectors al juliol de 2012 per als professionals sanitaris després de l'aprobació del RDL al qual es van adherir milers de metges de tota Espanya (SEMFYC, 2012). Tot això, però, augmenta la càrrega psicològica a la que hauran d'enfrontar-se de manera diària i a que es plantegin de manera freqüent la percepció que tenen de la seva professió.

D'altra banda, els professionals pensen que el fet de no poder accedir als serveis d'Atenció Primària en Salut empitjorà de manera notable la qualitat dels serveis proporcionats en salut fent que la salut general de la població es vegi afectada per aquestes mesures. Tal i com reflexiona Freire (Freire, 2005, 61-99) en un sistema sanitari públic l'equitat és un requisit per a la qualitat, i per tant, sense una equitat real que garanteixi l'atenció de qualsevol pacient és impossible proporcionar un sistema d'atenció sanitari de qualitat.

És destacable també el discurs dels administratius que es centra en les dificultats burocràtiques a les que s'enfronten tant els pacients com ells arran de la nova normativa. En tots els casos s'assenyala que aquest augment burocràtic no porta cap millora del servei i que, un altre cop, es crearan diferències entre aquelles persones que tenen més recursos i aquelles que en tenen menys, ja que l'escletxa digital es farà molt més patent al haver-se de realitzar moltes gestions per via digital. Aquesta escletxa digital, que es refereix principalment a les diferències en l'ús de noves tecnologies per part dels diferents sectors de la població tant en l'accés com en la capacitat d'utilització d'aquestes eines, afecta de manera diferent a ciutadans rics i pobres accentuant les seves desigualtats (Prado, 2003, 3-12). A més a més es vulnera la confidencialitat de molts dels pacients, tal i com assenyalen els administratius, al haver-se de realitzar preguntes personals en espais oberts al públic, vulnerant així la Llei Orgànica 15/1999 de 13 de desembre de Protecció de Dades de Caràcter Personal (Llei 15/1999, 43088-99).

Per últim, resulta interessant assenyalar que en tots els casos, tot i el desacord amb les mesures implantades, els professionals sanitaris han parlat de la importància de conscienciar a la població sobre la despesa en sanitat i la necessitat de realitzar canvis en el sistema. Així, potser, en lloc de dur a terme una aplicació tan agressiva d'una nova normativa s'hauria pogut incloure al personal tant amb les seves opinions com amb mesures molt més enfocades a l'educació i conscienciació de la població general, tot i que els professionals admeten que a través del RDL aquesta conscienciació s'ha produït amb unes conseqüències que a llarg termini sortiran molt cares.

5. Conclusions

La principal conclusió que s'extreu de l'estudi realitzat és la necessitat de dur a terme un estudi real de les conseqüències en matèria de costos a llarg termini, no només monetaris sinó també socials, que aquestes noves legislacions aplicades de manera urgent poden portar a la societat espanyola.

Pensem que és important ressaltar que la implantació del RDL en matèria de sanitat no s'ha portat a terme d'una manera informada i consensuada amb els professionals i és per això que el descontent amb la nova normativa és patent a totes les entrevistes realitzades.

Volem assenyalar també la importància de donar veu als professionals del sector d'APS en estudis qualitius posteriors que versin sobre aquesta temàtica ja que pensem que seran els primers en percebre de manera real totes aquestes conseqüències de desigualtat social i als professionals sanitaris que es troben als sectors d'urgències ja que amb molta probabilitat hauran d'atendre de forma continuada a aquells pacients amb menys recursos en un servei pensat únicament per a una atenció puntual.

A més també queda patent la importància de clarificar els procediments i formar al personal abans de l'aplicació de qualsevol normativa, especialment si es canvia de forma tan radical l'enfocament d'accés sanitari, que ha passat de ser universal a un sistema d'assegurats. En aquest cas cal assenyalar, a més a més, que les úniques vies d'informació han estat els mitjans de comunicació, que han proporcionat informació esbiaixada que portava a pensar que els únics exclosos del sistema sanitari serien els immigrants no regularitzats, quan a la pràctica s'inclou un volum major de la població com aturats sense prestació, joves o dones, independentment del seu lloc de procedència.

6. Bibliografia

- Brown, J.B., 1999. The use of focus groups in clinical research. In: Crabtree, B.F., Miller, W.L. (Eds.), *Doing Qualitative Research*. Sage, Thousand Oaks, CA, pp. 104-124.
- Elo, S., Kyngäs, H., 2008. The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing* 62 (1), 107-115.
- Farías, L., Montero, M., 2005. De la transcripción y otros aspectos artesanales de la investigación cualitativa. *International Journal of Qualitative Methods*, 4 (1), Article 4, 1-14.
- Flick, U., 2007. *Managing Quality in Qualitative Research*. Sage, London.
- Freire, J.M., 2005. La cobertura poblacional del Sistema Nacional de Salud: importancia y retos de la universalización y la equidad en el aseguramiento. En: Repullo, J.R., Oteo, L.A. editores. *Un nuevo contrato social para un Sistema Nacional de Salud sostenible*. Ariel, 61-99.

- García, A., 2012. Privatisation in Spain provokes protests among doctors. *BMJ*; 345.
- Hidalgo, A., González, J., 2009, Ética de la prescripción. *Ciencia y conciencia*. Segunda parte. *Sermegen*, 35 (4), 203-6.
- Hoare, K.J., Mills, J., Francis, K., 2011. The role of Government policy in supporting nurse-led care in general practice in the United Kingdom, New Zealand and Australia: an adapted realist review. *Journal of Advanced Nursing* 68 (5), 963-980.
- Hsieh, H.F., Shannon, S.E., 2005. Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research* 15 (9), 1277-1288.
- Lasser, K., Himmelstein, D., Woolhandler, S., 2006, Access to Care, Health Status, and Health Disparities in the United States and Canada: Results of a Cross-National Population-Based Survey, *American Journal of Public Health*, 96 (7), 1300-7.
- Llei 15/1999, de 13 de desembre, de Protecció de Dades de Caràcter Personal. *BOE* nº 298, 14 de desembre de 1999; 43088-99.
- Llei 16/2003, de 28 de maig, de cohesió i qualitat en el Sistema Nacional de Salut. *BOE* nº 128, 29 de maig de 2003; 20567-88.
- López, L.A., Martínez, J.I., Fernández, A., March, J.C., Suess, A., Danet, A., Prieto, M.A., 2012. ¿Está en peligro la cobertura universal en nuestro Sistema Nacional de Salud?. *Gaceta Sanitaria* 26 (4), 298-300.
- Milne, J., Oberle, K., 2005. Enhancing Rigor in Qualitative Description. *Journal of Wound Ostomy & Continence Nursing* 32 (6), 413-420.
- Prado, E. 2003, La brecha digital o el peligro de exclusión de la Sociedad de la Información, *Quaderns del CAC*, 15 (1), 3-12.
- Real Decret-Llei 16/2012, de 20 d'abril, de mesures urgents per a garantir la sostenibilitat del Sistema Nacional de Salut i millorar la qualitat i seguretat de les seves prestacions. *BOE* n.º 98, 24 d'abril de 2012; Sec.1: 31278-312.
- SEMFYC, 2012, El número de profesionales sanitarios que han decidido objetar supera la cifra de 2000, noticia digital en www.semfyc.es, 10 de septiembre de 2012.
http://www.semfyc.es/es/noticias/destacadas/listado/Objetores10septiembre_2012/.
Data de consulta: 29/03/2013
- Simó, J., Gervas, J., 2012. Gasto sanitario en atención primaria en España: insuficiente para ofrecer servicios atractivos para pacientes y profesionales. Informe SESPAS 2012, *Gaceta Sanitaria*, 26, 36-40.
- Starfield, B., Shi, L., Macinko, J., 2005. Contribution of primary care to health systems and health. *Milbank Quarterly* 83 (3), 457-502.
- Starfield, B., 2012. Primary care: an increasingly important contributor to effectiveness, equity, and efficiency of health services. SESPAS report 2012. *Gaceta Sanitaria* 26 Suppl 1, 20-26.
- Wagstaff, A., 2002, Poverty and Health sector inequalities, *Bulletin of the World Health Organization*, 80, 97-105.
- Watt, S., Sword, W., Krueger, P., 2005, Implementation of health care policy: An analysis of barriers and facilitators to practice change. *BMC Health Services Research*, 5 (53), 1-10.
- WHO, 2008. The World Health report 2008: primary health care – now more than ever. World Health Organization, Geneva, Switzerland.

Estructura i intensitat de la privació material a Catalunya en temps de crisi

Porcel, Sergio
Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona

Navarro-Varas, Lara
Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona

Costa, Maria
Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona

Sarasa, Sebastià
Departament de Ciències Polítiques i Socials. Universitat Pompeu Fabra
sergio.porcel@uab.cat

Resum

La comunicació que es presenta mostra quins han estat els efectes de la crisi econòmica sobre les condicions de vida de la població de Catalunya mitjançant els resultats de la darrera edició de l'*Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2011* (ECVHP). En concret, la comunicació es centra en la privació material, entesa com una mesura complementària a l'anàlisi tradicional de la pobresa basada en la renda. Des d'un punt de vista teòric, la privació material al·ludeix a la impossibilitat de posseir béns, serveis i/o participar en activitats que socialment són percebudes com a "necessitats". Es contemplen les dificultats econòmiques, l'accés a béns materials, les condicions d'habitabilitat i l'estat de l'entorn residencial. Mitjançant una anàlisi de correspondències múltiples, s'identifiquen els principals eixos de privació material en la societat catalana, quins són els perfils socials més afectats i com es relacionen amb la distribució de la renda i la pobresa.

L'ECVHP 2011 correspon a la sisena edició d'una enquesta quinquennal que s'inicia l'any 1985. Aquesta edició ha estat readaptada per tal d'harmonitzar gran part de les dades sobre condicions de vida seguint les recomanacions europees a l'entorn de les *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC). Les dades de l'ECVHP 2011 es comparen amb l'edició del 2006 quan és possible o bé amb l'*Encuesta de Condiciones de Vida* del període 2006-2010, realitzada per l'Instituto Nacional de Estadística.

Paraules clau: privació material, pobresa, desigualtat social, ECVHP, Catalunya.

1. Introducció

Si bé els indicadors basats en la pobresa monetària i en la desigualtat de renda són essencials per l'estudi de les condicions de vida de la població, no acaben de reflectir la totalitat d'aspectes lligats a aquesta qüestió. En aquest sentit, existeix un interès creixent per part de la comunitat científica d'utilitzar informació no monetària per millorar la mesura i l'anàlisi de la pobresa. Tant el concepte de pobresa monetària com

el de privació material, estan directament relacionats amb la definició de pobresa adoptada pel Consell de Ministres de la Unió Europea l'any 1985 i que prèviament va ser formulada en la mateixa direcció per Townsend: *'Són pobres aquelles persones, famílies i grups dels quals els recursos (econòmics, socials i culturals) són tan limitats que els exclouen del nivell de vida que es considera acceptable a la societat en què viuen'* (Townsend, 1979:31). Així, la pobresa contempla dos elements centrals, d'una banda, la incapacitat de les persones a participar a la societat on viuen²³ i, d'altra banda, que aquesta incapacitat de participar a la societat es pot atribuir a la manca de recursos (Nolan i Whelan, 2010). De fet, una qüestió clau que justifica l'ús d'indicadors no monetaris en l'estudi de la pobresa és la creixent evidència que la renda i, en concret, els ingressos baixos no aconsegueixen identificar a la població que no pot participar a la societat a la que pertanyen a causa de la manca de recursos (Mack i Lansley, 1985; Whelan i Maitre, 2012; Nolan i Whelan, 2010). La privació material incideix precisament en aquesta incapacitat de participar, en la impossibilitat de consumir béns, serveis i/o participar en activitats que socialment són percebudes com a necessitats. No fa referència a l'elecció, ni a les preferències d'estil de vida, sinó a la manca forçada i involuntària d'aquests béns, assumint la perspectiva de que la pobresa és quelcom més que la simple manca de diners. Aquesta perspectiva no esgota les dimensions de la pobresa, ja que hi ha elements d'exclusió social que provoquen pobresa i que no estan tan directament vinculats amb la capacitat de compra de les famílies, com ara la manca d'habilitats cognitives, la salut precària o la incapacitat per exercir drets cívics i polítics, entre d'altres. Aquestes dimensions de l'exclusió social, però, no s'han contemplat en aquest estudi, que es limita a l'anàlisi de les qüestions estrictament monetàries i de consum.

L'anàlisi de l'evolució de la privació material a Catalunya que s'explica a continuació s'estructura en tres parts. En primer lloc, es realitza una aproximació descriptiva al fenomen a partir dels principals indicadors estàndards. En segon lloc, s'implementa una anàlisi factorial i una anàlisi de classificació que ofereixen una visió de com han evolucionat l'estructura i els principals perfils de privació material. Per últim, es realitzen dues regressions multinomials per destriar quins són els aspectes que expliquen el risc de patir els diferents tipus de privació material que s'identifiquen.

2. L'abast de la privació material en el context de crisi

Degut a l'interès creixent d'utilitzar indicadors no monetaris per afegir informació focalitzada en alguns aspectes clau de les condicions materials de vida, la Unió Europea d'ençà l'any 2009 va adoptar dos indicadors de privació material de manera

²³ Aquesta perspectiva de les capacitats es preocupa per allò que les persones aconsegueixen fer o ser amb els recursos que disposen i no pels recursos en sí mateixos (Sen, 1985).

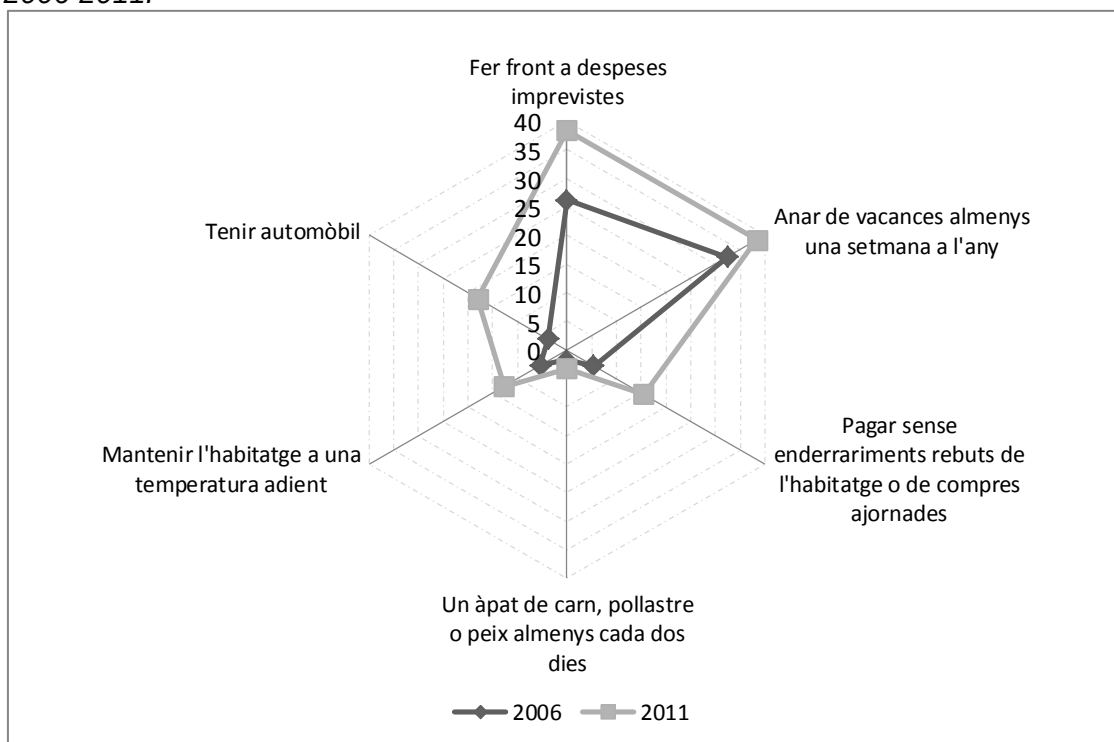
oficial —la taxa de privació material i la intensitat de la privació— al conjunt dels existents per a la inclusió social. Els nou ítems de privació que es consideren per a la construcció d'aquests indicadors són els següents: capacitat per fer front a despeses imprevistes; capacitat per anar de vacances almenys una setmana a l'any; capacitat per pagar sense endarreriments rebuts relacionats amb l'adquisició i/o manteniment de l'habitatge i d'altres préstecs; capacitat per realitzar un àpat de carn, pollastre o peix almenys cada dos dies; capacitat per mantenir l'habitatge a una temperatura adient; capacitat per tenir rentadora; capacitat per tenir TV en color; capacitat per tenir telèfon; i, finalment, capacitat per tenir automòbil.

Tal i com s'observa a la Figura 7, l'impacte de la crisi sobre les condicions d'accés de la població a béns i activitats considerats necessaris ha estat notable. L'any 2011 gairebé 4 de cada 10 persones de Catalunya no poden assumir despeses imprevistes ni poden anar de vacances una setmana a l'any. Malgrat la magnitud d'aquestes proporcions, no són els ítems que més han variat des del període precrisi. En aquest sentit, la manca forçada de vehicle (amb una variació percentual entre 2006 i 2011 del 386%) i els endarreriments en el pagament de rebuts relacionats amb l'adquisició i/o el manteniment de l'habitatge degut a dificultats econòmiques, que ha passat entre 2006 i 2011 del 5,5% al 15,5%, en són els més notables²⁴. Paral·lelament, la proporció de població que no pot mantenir l'habitatge a una temperatura adient, constitueix una altra de les variacions més significatives. L'any 2006, el 5,3% de la població de Catalunya manifestava privació en aquest ítem, mentre que a l'any 2011 el percentatge ascendeix fins al 12,7%. La impossibilitat de gaudir d'una temperatura adient dins l'habitatge és una mesura indirecta de la pobresa energètica i es relaciona negativament amb l'estat de salut de la població especialment vulnerable (infants, gent gran i malalts crònics). En els darrers anys aquest tipus de privació material està adquirint cada vegada més importància —malgrat que el seu caràcter eminentment domèstic contribueix a la invisibilitat social de la problemàtica—, inclús a països relativament càlids com el nostre. L'augment d'aquesta privació s'ha relacionat amb el descens de les rendes familiars, amb l'escalada de preus de l'energia i amb la qualitat dels habitatges, sobretot, pel que fa a la seva eficiència energètica (Tirado *et al.*, 2012). Per altra banda, l'any 2011 el 3,2% de la població catalana manifesta impossibilitat de poder ingerir la quantitat de proteïnes setmanal considerada necessària, mentre que als darrers anys de creixement econòmic la problemàtica afectava tan sols a l'1,8% de la població. Per contra, els béns materials considerats

²⁴ Com veurem al llarg d'aquest text, la incapacitat d'assumir el deute adquirit en relació a l'habitatge pren gran rellevància a l'estructura actual de la privació material.

més bàsics i necessaris com ara la rentadora, la televisió i el telèfon continuen sent accessibles per gairebé tota la població.

Figura 7. Evolució de la privació material per ítems (Total de població). Catalunya, 2006-2011.*



*Els percentatges es refereixen a la població privada en aquest ítems. Donat el baix percentatge de població que no es pot permetre aquests béns materials (0,1% per la rentadora; 0,2% per la televisió i 1,7% pel telèfon) s'ha prescindit de la seva representació gràfica

Font: INE, *Encuesta de condiciones de vida, 2006* i Idescat i IERMB, *Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població, 2011*

Respecte els indicadors oficials utilitzats per la Comissió Europea, tant la taxa de privació material —comptabilitzada com la privació en almenys 3 dels 9 ítems— com la taxa de privació material severa —comptabilitzada com la privació en almenys 4 dels 9 ítems— gairebé s'ha triplicat amb l'arribada de la crisi. Així, l'any 2011 la privació material afecta al 21,6% de la població catalana (1,6 milions de persones) i en la seva versió més severa al 8,2% (622.000 persones). Pel que fa a la intensitat de la privació, mesurada com la mitjana del nombre d'ítems de la població privada, ha passat de 3,6 a 3,5²⁵. En síntesi, es produeix un augment més que notable de la població privada materialment, però la intensitat de la privació es manté gairebé inalterada.

²⁵ A la UE-27 la intensitat de la privació segueix aquesta mateixa tendència, descendint entre 2006 i 2011 del 3,9% al 3,8%, mentre que a Espanya es manté al 3,4% durant el període considerat.

3. L'evolució de l'estructura de la privació material a Catalunya (2006-2011)

Malgrat el caràcter oficial dels indicadors de privació material esmentats amb anterioritat, des de la comunitat científica s'assenyalen algunes limitacions d'aquest mètode, lligades en particular al reduït nombre d'ítems per cobrir un fenomen tan complex com la privació material i a la feble robustesa que presenten alguns d'aquests ítems utilitzats (Guio *et al.*, 2012)²⁶. En tot cas, per tal d'aprofundir més en l'estudi de la privació material s'ha considerat adient ampliar la bateria d'indicadors sobre privació material, fins allà on ha permès la informació disponible. En aquest sentit, s'han passat de considerar 9 ítems a 19 ítems de privació material (vegeu figura 2). A més, s'ha realitzat una anàlisi de correspondències múltiples (ACM)²⁷ i una anàlisi de classificació (ACL) partint d'aquests 19 ítems pels anys 2006 i 2011²⁸ que ens permeti indagar sobre com s'estructura la privació material entre la població, observant al mateix temps la manera en què han evolucionat els principals perfils de privació material amb l'arribada de la recessió econòmica.

Així, en primer terme l'objectiu es trobar una estructura comú mitjançant les relacions d'associació d'aquestes 19 variables qualitatives o categòriques. El resultat de l'ACM és l'obtenció d'un número menor de noves variables, diferents a les variables originals, que redueixen la complexitat i identifiquen la diferenciació entre els individus. Es perd una part de la informació inicial (expressada en termes de variància o d'inèrcia), però es guanya en significació i parsimònia. Aquests factors es caracteritzen per estar ordenats jeràrquicament per la seva importància (valors propis) com a factors de diferenciació dels individus, i entre ells són (linealment) independents.

Les variables relatives a la privació material que s'han inclòs inicialment a l'anàlisi es detallen a la

²⁶ Actualment es treballa al si de la Comissió Europea en el disseny de nous indicadors agregats sobre privació material, així com en la incorporació de mesures addicionals que considerin el cicle de vida i, especialment, les necessitats i condicions socials de la infància.

²⁷ L'anàlisi de correspondències múltiples és una generalització de l'anàlisi factorial de correspondències simples.

²⁸ Aquesta anàlisi s'ha implementat principalment amb el programari SPAD (*Système Portable pour l'Analyse des Données*), versió 6.

Figura 8. De la llista inicial de variables s'han eliminat 5 d'elles per a l'any 2006 (privació de rentadora, de televisor en color, de telèfon, de dutxa o banyera i de vàter dins de l'habitatge) i 4 per l'any 2011 (les mateixes que per l'any 2006 excepte el telèfon fix o mòbil), donat el biaix que poden introduir a l'anàlisi categories amb una freqüència de resposta molt baixa (Le Roux i Rouanet, 2010).

Figura 8. Variables de privació material incloses a l'anàlisi de correspondències múltiples (Total de població). Catalunya, 2006-2011

	2006		2011	
	Sí	No	Sí	No
Capacitat per fer front a despeses imprevistes	73,4	26,6	63,0	37,0
Capacitat per anar de vacances almenys una setmana a l'any	67,7	32,3	61,9	38,1
Capacitat per fer un àpat de carn, pollastre o peix (o equivalent) almenys cada dos dies	98,3	1,7	96,5	3,5
Endarreriments en el pagament d'algun rebut de la hipoteca o del lloguer de l'habitatge principal en els darrers 12 mesos	3,8	96,2	8,2	91,8
Endarreriment en el pagament de compres ajornades o altres préstecs en els darrers 12 mesos	2,2	97,8	6,0	94,0
Endarreriment en el pagament de les factures o rebuts de serveis en els darrers 12 mesos	2,8	97,2	10,5	89,5
Es pot permetre rentadora	99,6	0,4	99,7	0,3
Es pot permetre televisor	99,9	0,1	99,8	0,2
Es pot permetre telèfon fix o mòbil	99,9	0,1	98,5	1,5
Es pot permetre ordinador	92,8	7,2	88,1	11,9
Es pot permetre automòbil	96,6	3,4	83,6	16,4
Manteniment de l'habitatge a una temperatura adient	94,9	5,1	87,1	12,9
Problemes de l'habitatge: goteres, humitats en parets, terres, sostres...	12,0	88,0	20,4	79,6
Disposa de dutxa o banyera	99,9	0,1	99,4	0,6
Disposa de vàter dins de casa	100,0	0,0	99,1	0,9
Problemes de l'habitatge: manca de llum natural	14,9	85,1	9,3	90,7
Problemes ambientals a l'entorn residencial	16,4	83,6	7,6	92,4
Problemes acústics a l'entorn residencial	27,2	72,8	13,3	86,7
Problemes de seguretat ciutadana a l'entorn residencial	20,8	79,2	13,7	86,3
n	3.673		10.604	

Font: INE, *Encuesta de condiciones de vida, 2006* i Idescat i IERMB, *Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població, 2011*

A partir dels valors propis associats a cada factor, calculats mitjançant la transformació i correcció proposada per J.P. Benzécri²⁹ (1979), es retenen per a la seva interpretació 3 eixos o factors que sintetitzen la informació aportada pels 19 ítems de privació material considerats a l'anàlisi i que acumulen una mica més del 99% de la variància explicada de cadascun dels anys analitzats. Aquests eixos constitueixen les tres dimensions sobre les que s'estructura la privació material a Catalunya en aquests dos anys i són: la capacitat per assumir despeses bàsiques, la gestió del consum i la qualitat de l'entorn residencial.

²⁹ En versions més actuals d'SPAD, com la 7.4, aquesta transformació es realitza automàticament.

La capacitat per assumir despeses bàsiques és la dimensió més important³⁰. Es tracta d'un eix que es defineix principalment per la solvència que presenta la població davant les necessitats de consum més bàsiques. Així, situa a l'extrem negatiu la població amb endarreriments en el pagament de factures o rebuts de serveis relacionats amb l'habitatge, amb el pagament de la hipoteca o del lloguer i amb el pagament d'altres préstecs o compres. A l'altre extrem, al positiu, s'hi posiciona la població amb capacitat per fer front a despeses imprevistes de l'ordre de 750€ i amb capacitat per anar de vacances almenys una setmana a l'any. Apart dels aspectes esmentades, en la definició d'aquest eix també hi contribueixen significativament d'altres ítems com ara poder mantenir l'habitatge a una temperatura adient, el poder permetre's ordinador i vehicle, així com la ingesta de proteïnes setmanal considerada necessària (amb coordenades negatives en termes de privació i amb coordenades positives en termes de no privació). És a dir, a grans trets, es tracta d'una dimensió que es podria dir que marca el grau de privació material general de la població.

La segona dimensió de privació resultant és la relacionada amb la gestió del consum³¹. En termes interpretatius, aquest eix es vincula amb la forma en què la població assumeix i gestiona el consum més bàsic. En aquest sentit, tenir endarreriments o no en els pagaments d'habitatge o factures pendents són els principals aspectes que li donen caràcter a aquest eix. A l'extrem negatiu se situa la població que presenta problemes per respondre puntualment a aquests tipus de pagaments, però que, en canvi, no presenten símptomes d'altres tipus de privació material. És a dir, es tractaria de població amb endarreriments en els pagaments de factures de consum bàsic, però alhora no patirien privació material en termes de poder anar de vacances, d'assumir despeses extra o de permetre's tenir ordinador o vehicle. A la part positiva de l'eix es posiciona la població que presenta una situació totalment contrària. Això és, que pateixen privació material al mateix temps que porten el dia els pagaments de factures de consum bàsic. En definitiva, l'eix diferenciaria a la població que, aparentment, gasta més del que pot o que pateixen una situació sobrevinguda com a conseqüència de la pèrdua d'ingressos per treball, de la població que presenta problemes de privació material, però fa l'impossible per portar al dia els pagaments d'habitatge, per exemple. Per últim, la tercera dimensió resultant fa referència a la qualitat de l'entorn residencial³². A l'extrem negatiu de l'eix se situa la població que al seu barri pateix amb

³⁰ Aquest eix explica el 83% de la variància de les variables analitzades per l'any 2006 i el 85% per l'any 2011.

³¹ Aquest factor explica el 9% la variància total de les variables analitzades l'any 2006 i el 7% l'any 2011.

³² Aquest factor explica un 7% de la variància total de les variables analitzades tant a l'any 2006 com a l'any 2011.

major intensitat problemes de contaminació acústica, ambiental i inseguretat ciutadana. A més, aquesta població també presenta problemes en l'estat de l'habitatge on resideixen com, per exemple, humitats o problemes a l'estructura, sobretot a l'anàlisi realitzada per l'any 2011. En canvi, a l'extrem positiu situa a la població que presenta una situació totalment contrària. Aquest eix incorpora també la distinció entre hàbitats rurals i urbans, associant les zones més urbanes a un major nivell de degradació de l'entorn residencial.

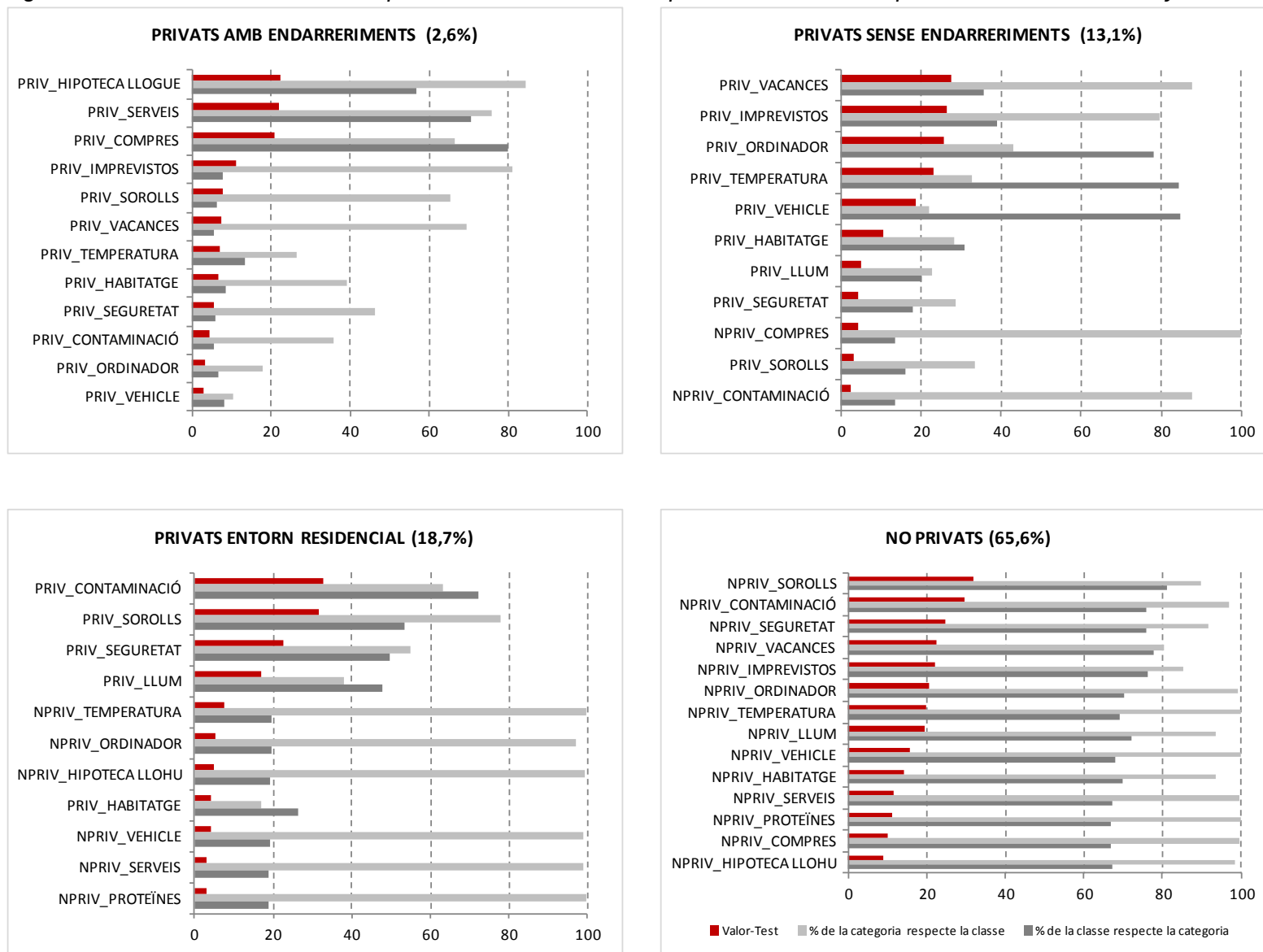
Mitjançant l'ACM, i a partir de les dimensions o factors que es retenen, podem assignar a cada individu una coordenada (puntuació factorial) en un espai multidimensional continu. Aquests factors que s'expressen en les mateixes unitats de mesura (són variables estandarditzades), ens permeten aplicar una anàlisi de classificació automàtica o de conglomerats (ACL) que té per objectiu agrupar als individus segons les seves similituds i obtenir-ne tipologies o particions el més homogènies possibles. En aquest cas les similituds es calculen a partir de les distàncies entre individus segons les puntuacions factorials resultants de les ACM de cadascun dels anys pel mètode de classificació jeràrquica. Així, la població catalana s'ha classificat en 4 grups per l'any 2006 i en 5 grups per a l'any 2011. Els grups de població de l'any 2006 són: *'Privats amb endarreriments'*, *'Privats sense endarreriments'*, *'Privats entorn residencial'* i *'No privats'*. Els grups de població de l'any 2011 són: *'Privats amb endarreriments'*, *'Privats sense endarreriments'*, *'Privats entorn i habitatge'*, *'Privats dimensió secundària'* i *'No privats'*. A la Figura 9 i a la

Figura 10 s'han representat els diferents grups considerant les variables actives que més intervenen en la seva configuració. Es detalla el valor-test³³, el percentatge que representa la categoria respecte al grup i el percentatge que representa el grup respecte a la categoria³⁴. Per exemple, al grup de '*Privats amb endarreriments*' de l'any 2006, la categoria '*Privat per endarreriments en el pagament de la hipoteca o el lloguer*' (*PRIV_hipoteca lloguer*), té el valor-test més alt de totes les categories que defineixen el grup, el 84% de la població que forma part d'aquest grup ha tingut endarreriments en el pagament del rebut de la hipoteca o el lloguer i, finalment, el 57% de totes les persones que reconeixen haver tingut endarreriments d'aquest tipus formen part d'aquest grup.

³³Els elements característics d'una classe o grup es classifiquen per ordre d'importància utilitzant el criteri estadístic del 'Valor-test' associat a una probabilitat: com més gran és el valor-test més petita és la probabilitat i, per tant, l'element és més característic.

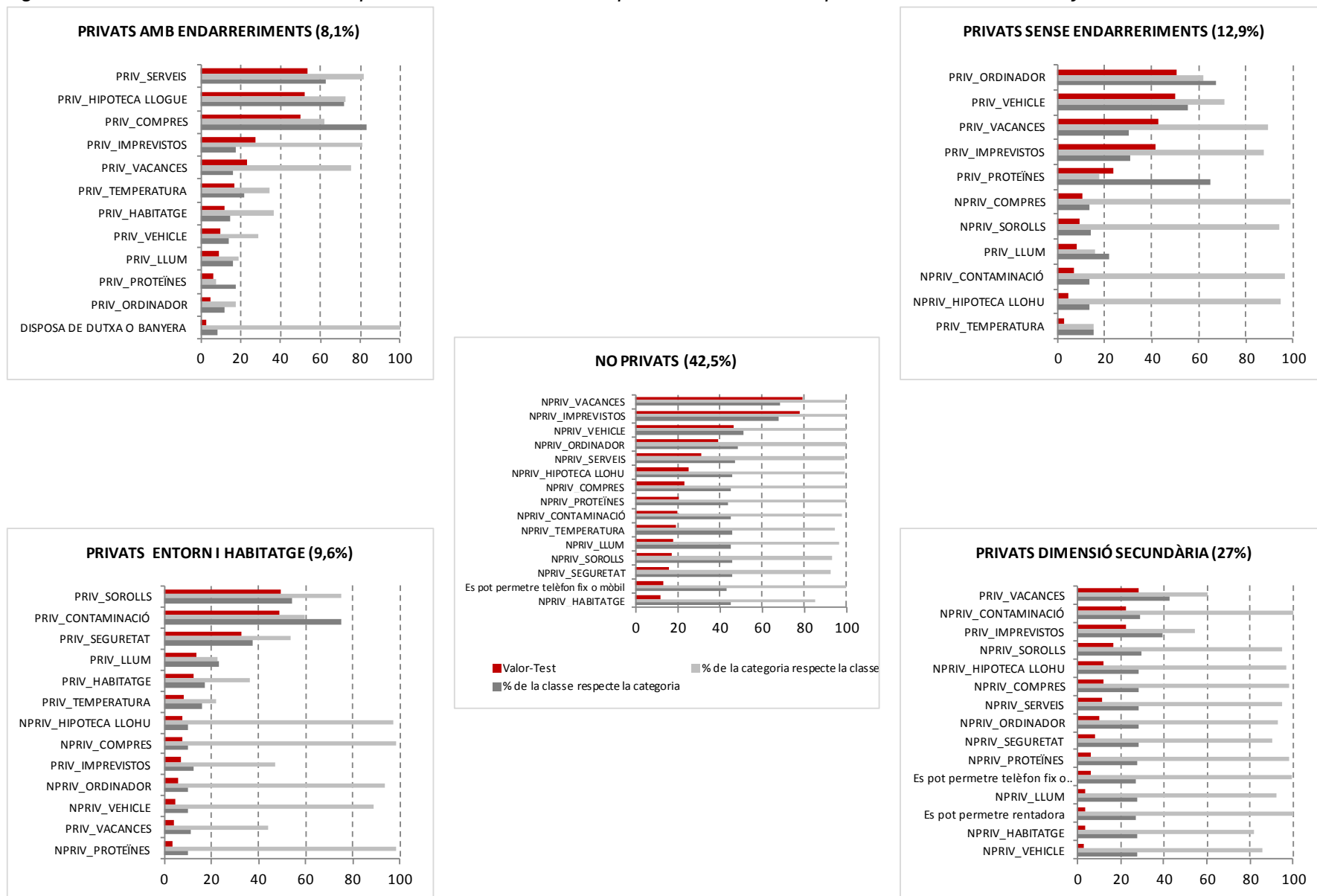
³⁴ Les etiquetes de les categories s'han abreviat per tal de facilitar la seva visualització. Si ens referim a privació en qualsevol dels ítems, la categoria va precedida del sufix 'PRIV'. Per contra, si ens referim a no privació, la categoria va precedida del sufix 'NPRIV'.

Figura 9. Classificació i característiques més definidores de la població atenent a la privació material. Catalunya, 2006



Font: INE, Encuesta de condiciones de vida, 2006

Figura 10. Classificació i característiques més definidores de la població atenent a la privació material. Catalunya, 2011



Un dels aspectes que es manifesten més clarament analitzant aquests resultats és que el grup de població que no té cap problema per posseir béns, serveis i/o participar en activitats percebudes socialment com a necessitats, els *'No privats'*, s'ha reduït substancialment entre 2006 i 2011. A l'any 2006, una mica més de 6 de cada 10 persones no patien cap tipus de privació mentre que a l'any 2011, representen només 4 de cada 10 persones.

De fet, a l'any 2011 en sorgeix un altre grup, els *'Privats a la dimensió secundària'*, que agrupa el 27% de la població (aproximadament 2 milions de persones). Es tractaria de persones que sense estar privades en cap dels ítems de consum bàsic, no poden fer front a una despesa imprevista valorada en 750€, ni es poden permetre la despesa d'una setmana de vacances a l'any. Això indica, per tant, que amb l'arribada de la crisi es produeix un augment de la vulnerabilitat de les famílies relacionada amb la seva incapacitat d'estalvi. Aquest grup s'ha denominat *'Privats a la dimensió secundària'* perquè des del punt de vista de la manca forçada de béns i activitats, el poder anar de vacances no és un ítem bàsic, de fet amb dades d'un Eurobaròmetre especial realitzat l'any 2007 a tots els països de la Unió Europea per conèixer la percepció social de la pobresa i l'exclusió social, només el 44% dels espanyols consideraven necessari o absolutament necessari poder anar de vacances una setmana a l'any (European Commission, 2007). No obstant, amb dades del mateix any, la capacitat per poder fer front a despeses imprevistes es considera necessària o absolutament necessària pel 84% de la població espanyola, posant de relleu que si bé no es tracta d'una privació de primer ordre en sí mateixa, pot derivar en altres tipus de privacions materials. En tot cas, es tracta d'un grup de població que denota situacions d'equilibri feble, de 'viure al dia' tot pensant que res succeeixi que pugui fer perillar o trencar aquest equilibri.

Una altra manifestació de la crisi, és el grup denominat *'Privats amb endarreriments'*, que a l'any 2006 representava tan sols el 2,6% de la població de Catalunya i a l'any 2011 en representa el 8,1% (aproximadament 617.000 persones). Les variables que tenen més importància en la configuració d'aquest grup, són les 3 que recullen endarreriments en el pagament de rebuts i serveis relacionats amb l'habitatge i amb altres préstecs (amb valors-test propers a 50 l'any 2011). Al mateix temps, aquesta incapacitat manifesta per fer front al deute compromès no està aïllada de privacions en la resta d'ítems bàsics, però la intensitat amb que es pateixen aquestes privacions són inferiors al grup de *'Privats sense endarreriments'*. Si es considera una de les variables cabdals a l'hora de valorar la intensitat o la gravetat de la privació, com és el fet de poder ingerir proteïnes almenys cada dos dies, el 7% de les persones d'aquest grup diuen no poder fer-ho mentre que al grup de *'Privats sense endarreriments'* aquest

percentatge ascendeix fins al 17%. El mateix succeeix si s'analitza l'accés a béns materials com el vehicle o l'ordinador. El 29% dels individus classificats en aquest grup no es poden permetre tenir vehicle i el 17% pateixen una manca obligada d'ordinador. En tot cas, es tracta d'un grup molt vinculat a la situació de crisi actual.

El grup de '*Privats sense endarreriments*' es diferencia de l'anterior, perquè no presenta senyals d'impagament del deute associats a l'habitatge. Però, d'altra banda, la població que hi pertany té més dificultats per accedir a béns considerats bàsics. Tanmateix, el fet que el percentatge de població classificada en aquest grup es mantingui gairebé inalterat malgrat la crisi (aproximadament el 13%), convida a associar-ho a un caràcter més estructural que ni tan sols durant els anys de creixement econòmic es va aconseguir eliminar. Prop del 70% dels privats sense endarreriments no es poden permetre tenir vehicle i gairebé 9 de cada 10 no tenen capacitat per assumir despeses imprevistes. En tot cas, s'estaria parlant a l'any 2011 de gairebé un milió de persones.

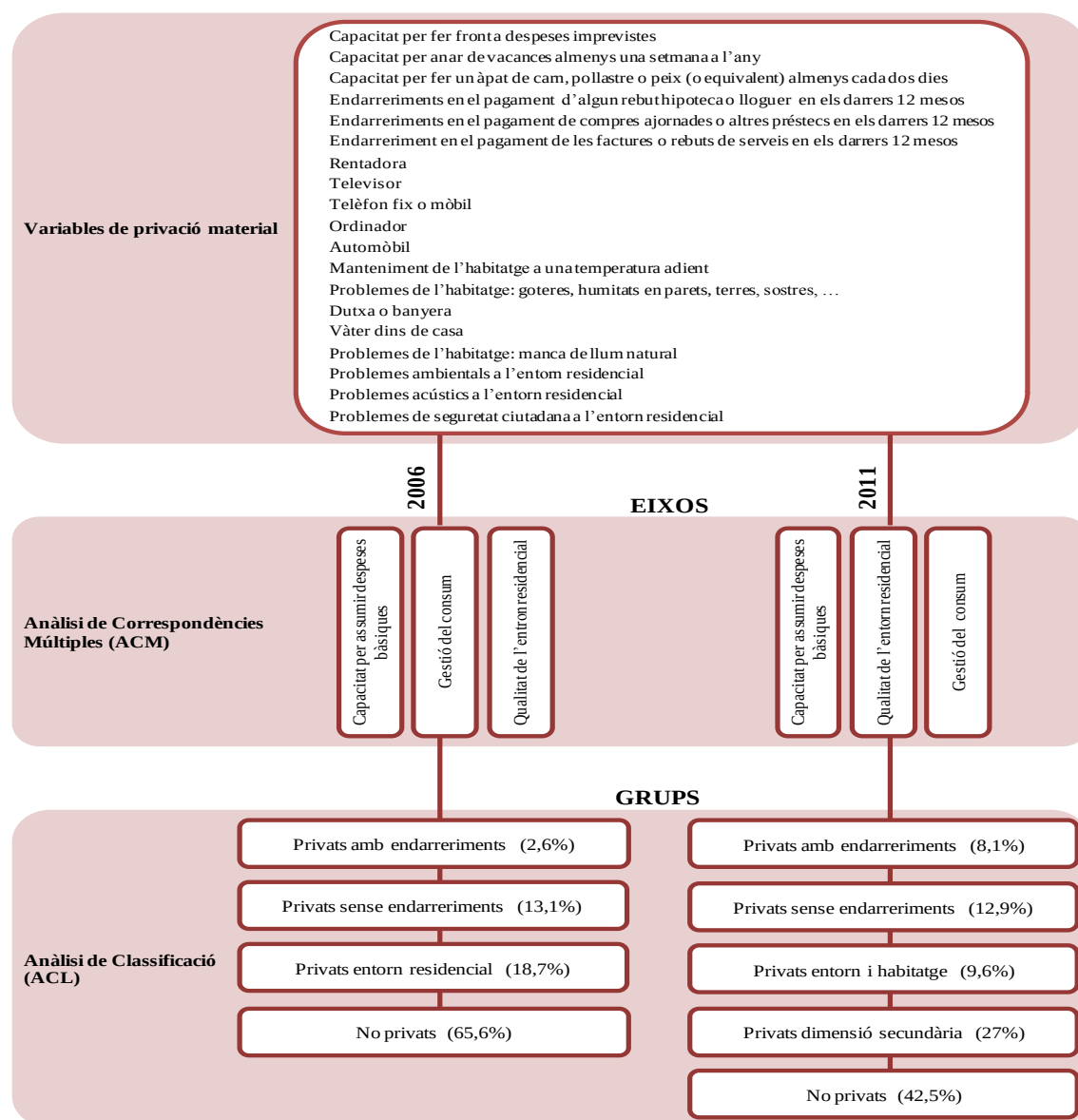
Finalment, l'altre partició resultant de l'anàlisi de classificació és la que es refereix a la població que considera que al seu entorn residencial hi ha problemes de qualitat ambiental, acústica i d'inseguretat ciutadana. Per l'any 2006, el percentatge de població '*Privada a l'entorn residencial*' va ser del 18,7%, mentre que a l'any 2011 aquest percentatge es redueix fins al 9,6%³⁵. Malgrat que el descens notable en termes relatius d'aquest grup podria estar afectat pel tractament comparatiu de les variables, sí que es constata una davallada de la percepció negativa de l'entorn³⁶, la qual podria estar relacionada amb la gran quantitat d'intervencions urbanístiques de caire públic, privat i fins i tot mixtes que s'han dut a terme a molts entorns urbans als darrers anys en un context d'intens creixement del sector de la construcció³⁷. Es tracta de població que comparteix privació als tres ítems que s'han inclòs relatius a l'entorn residencial i amb menor importància a les que fan referència a la qualitat de l'habitatge (manca de llum natural i problemes a l'estructura de l'habitatge), però no a cap de la resta d'ítems. És a dir, la privació a l'entorn residencial no aniria acompanyada d'incapacitat per accedir a necessitats de primer ordre i estaria més relacionada amb residents en hàbitats urbans degradats.

³⁵ Per a poder comparar en el temps les variables d'entorn residencial, s'han hagut de tractar les que pertanyen a l'*Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població, 2011*. En recollir-se la valoració dels diferents ítems en una escala del 0 al 10, s'han recodificat els valors de 0 a 4 a la categoria 'Privat' i la resta de puntuacions a la categoria 'No privat'.

³⁶ Aquests descens també s'observa quan es comparen les dues darreres edicions de l'*Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya* (2006 i 2011).

³⁷ La Llei de barris, impulsada pel Govern de la Generalitat de Catalunya al maig de l'any 2004, n'és un exemple d'intervenció integral als barris amb l'objectiu d'evitar-ne la degradació i millorar les condicions de vida dels ciutadans que hi resideixen.

Figura 11. Esquema del procés analític de la privació material. Catalunya, 2006 i 2011



4. Les causes i els elements explicatius d'una privació material creixent a Catalunya

A continuació, s'ha realitzat un model de regressió logística multinomial per estimar l'efecte d'un seguit de variables explicatives sobre la probabilitat de pertànyer a cadascun dels grups anteriors per a cadascun dels anys analitzats (Figura 12). D'aquesta manera, és possible calcular la probabilitat relativa de pertànyer a algun dels grups de privació. Les variables independents o explicatives que s'inclouen, totes elles categòriques, recullen un conjunt de característiques de la llar a les que la població hi pertany i que a nivell teòric incideixen en el risc relatiu de formar part d'algun dels grups identificats. Les variables explicatives que finalment contenen els

models de l'any 2006 i 2011 són: el '*Tipus de llar*', atenent principalment a la presència o absència de menors dependents³⁸ (3 categories); la '*Classe social a la que pertany la llar*'³⁹ (5 categories); el '*Regim de tinença de l'habitatge*' (3 categories); l' '*Any de la compra, contracte o instal·lació a l'habitatge*' (2 categories); la '*Renda anual equivalent de la llar per quintils*' (5 categories) i la '*Situació de la llar en relació a l'activitat*' (4 categories)⁴⁰.

Pel que fa al grup de '*Privats amb endarreriments*' (constituït l'any 2011 pel 8,1% de la població de Catalunya), es manifesta la confluència de dos elements que formen part de l'origen mateix de l'actual situació de crisi, però que alhora en són també conseqüència. Aquests són, d'una banda, la destrucció massiva de l'ocupació i, d'altra banda, un model residencial basat en la propietat i en la mercantilització dels habitatges. Així, s'observa com la probabilitat de pertànyer a aquest grup augmenta de manera considerable si l'accés a l'habitatge s'ha realitzat des del lloguer (8,7 vegades superior respecte a la propietat totalment pagada) o a través de l'endeutament hipotecari de les famílies (el risc de les persones amb l'habitatge en propietat amb pagaments pendents és 4,3 vegades superior als que no han de fer front a préstecs hipotecaris). L'augment continuat del preu de l'habitatge molt per sobre de la inflació (especialment quan es compara amb l'evolució dels sous i la renda familiar) durant un llarg període que parteix des de finals dels anys 90 (Rodríguez, 2009; 2010), va dificultar l'accessibilitat a l'habitatge de la població que, al mateix temps, no es veia afavorida per una política social en aquesta matèria. El lloguer va quedar reservat en gran part pels segments més desfavorits de la població que no podien accedir a l'habitatge en règim de propietat. Una pràctica alhora estigmatitzada en aquell context davant la cultura imperant de la propietat com element patrimonial, estable i perdurable en el temps (Leal, 2010; Colau i Alemany, 2012). Així, malgrat que al període 2006-2011 s'observa un canvi de tendència a favor del lloguer —augmentant la freqüència relativa del 14,4% al 23,9%—, l'any 2011 gairebé tres quarts parts de la població catalana gaudeix de l'habitatge principal en propietat, dels quals 4 de cada 10 romanen pendents de pagament⁴¹. La variable introduïda al model per quantificar l'efecte d'haver comprat o llogat l'habitatge en plena formació de la bombolla

³⁸ Es consideren menors dependents econòmicament tots els menors de 18 anys i els que tenen entre 18 i 24 anys i són econòmicament inactius.

³⁹ La classe social s'ha construït seguint la metodologia ESEC. En tractar-se de la classe social de la llar, s'ha optat per assignar a tots els membres que hi formen part la classe més avantatjosa en termes conceptuals.

⁴⁰ Les regressions multinomials s'han calculat fent una estimació robusta per cluster (en aquest cas la llar a la que pertanyen) aplicant així un criteri més estricte en quant a la significació dels coeficients. S'han realitzat amb el programari estadístic STATA.

⁴¹ Les dades provenen de les dues darreres edicions de *l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població, 2006 i 2011*.

immobiliària en relació a pertànyer al grup de privats amb endarreriments, assenyalava un risc relatiu de privació 1,6 vegades superior de la població que va accedir a l'habitatge a partir de l'any 2000 en relació als que ho varen fer abans del canvi de segle.

Figura 12. Model de regressió multinomial per estimar el risc relatiu de pertànyer als diferents grups de privació material. Catalunya, 2006 i 2011.

2006			2011				
PRIVATS AMB ENDARRERIMENTS (2,6%)	PRIVATS SENSE ENDARRERIMENTS (13,1%)	PRIVATS ORN RESIDENCIAL (18,7%)	PRIVATS AMB ENDARRERIMENTS (8,1%)	PRIVATS SENSE ENDARRERIMENTS (12,9%)	PRIVATS ORN RESIDENCIAL (9,6%)	PRIVATS ORN RESIDENCIAL (27,0%)	
Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	
Aturats llarga durada i no han treballat mai	<0	4,93***	1,04	2,81**	6,96***	1,03	2,23**
Ocupacions intermèdies	4,52	2,33**	0,84	2,29***	2,11***	1,11	1,72**
Petits empresaris i autònoms	1,66	1,18	0,29**	2,87***	4,01***	1,01	1,91**
Classe treballadora	6,48**	3,81***	0,64*	4,30***	7,81***	2,00**	2,92**
Directius i professionals (Categoria de referència)							
1 quintil	11,71	9,48***	1,61	8,56***	16,01***	2,67**	3,97**
2 quintil	2,48	6,75***	1,65*	4,84***	11,55***	3,33**	3,59**
3 quintil	<0***	5,09***	1,38	2,64***	6,20***	2,01**	2,65**
4 quintil	1,62	3,13**	1,16	1,04	2,65**	2,11**	1,81**
5 quintil (Categoria de referència)							
Tots inactius	<0***	0,52**	0,79	1,71**	4,37***	1,29	1,41**
Tots els actius aturats	<0	1,30	3,19*	7,38***	7,19***	4,33**	3,06**

Ocupats i aturats	4,19**	1,96*	1,08	3,31***	2,37***	2,24*	2,27*
Tots els actius ocupats (Categoria de referència)						**	**
Unipersonal	2,03	1,22	0,94	1,37	2,28***	1,22	1,26*
Llars amb nens dependents	1,16	0,43***	0,74	1,38*	0,74*	1,00	0,82*
Llars sense nens dependents (Categoria de referència)							
Lloguer	>0	2,04**	1,38	8,75***	5,92***	2,47*	2,45*
Propietat amb pagaments pendents	>0	1,30	0,84	4,29***	1,12	1,28	1,46*
Propietat totalment pagada o cessió gratuïta (Categoria de referència)							**
Després de l'any 2000	0,70	2,09***	0,52*	1,59**	1,71***	0,74*	1,29*
Fins any 2000 (Categoria de referència)			*				*
Log			-				-
versemblança			2.900				11.90
Pseudo R ²			,8				4,4
n			0,13				0,16
			3.494				10.09
							9

Els resultats s'interpreten en base a la classe o partició 'NO PRIVATS'

Nivells de confiança ***=99%, **=95%, *=90%

Font: INE, *Encuesta de condiciones de vida, 2006* i Idescat i IERMB, *Encuesta de condiciones de vida i hàbits de la població, 2011*

Tanmateix, la destrucció de llocs de treball i l'augment de les taxes d'atur, tant a nivell individual com a nivell de la llar, tenen una clara relació amb la probabilitat de formar part d'aquest grup. Si totes les persones de la llar que es declaren actives perden el seu lloc de treball, el risc de no poder atendre el deute compromès a l'any 2011, és 7,4 vegades superior a les llars on l'atur no ha afectat a cap de les persones de la mateixa. Quan l'atur a la llar no és total, sinó que es combinen situacions d'ocupació i atur, aquest risc disminueix, tot i que no és gens menyspreable (3,3 vegades superior respecte a les llars amb tots els actius ocupats). En la mesura que la principal despesa de les famílies és l'habitatge, quan disminueixen o desapareixen les rendes del treball, les dificultats per atendre els rebuts mensuals de la hipoteca o el lloguer s'aguditzen.

Per la seva banda, les persones que viuen en llars on tots els seus membres es declaren inactius tenen un risc associat 1,7 vegades superior al de les llars amb plena ocupació. En aquest sentit, si bé aquest col·lectiu presenta un cert risc a patir un tipus de privació material basat en els endarreriments dels pagaments de l'habitatge, aquest no és tan acusat com per les categories anteriors. Les llars amb inactivitat total corresponen en la seva gran majoria a jubilats, coberts de manera continuada i sense gaires alteracions pel sistema de pensions i, en conseqüència, no subjectes als vaivens del mercat laboral. Tanmateix, els nivells de deute associats a l'habitatge, són en aquestes llars molt baixos en la mesura que es tracta de propietats totalment pagades. No obstant, això no vol dir que la crisi no els hagi afectat en termes de privació material, com es veurà més endavant, sinó que la probabilitat de pertànyer a aquest grup és més lleu.

Una altra qüestió interessant que també val la pena assenyalar és que s'observa una relació en la probabilitat de pertànyer al grup de '*Privats amb endarreriments*' i el tipus de llar. Per a les llars amb nens dependents el risc de no poder fer front a pagaments bàsics és 1,4 vegades superior respecte a les llars on no hi ha fills petits. Malgrat que tenir fills dependents és un factor de risc no tan elevat com la resta de variables esmentades, es constata la vulnerabilitat de les famílies joves i, sobretot, dels menors que hi formen part, resultant una llastra amb efectes devastadors per al progrés social i la igualtat d'oportunitats (Navarro i Clua-Losada, 2012; Marí-Klose i Marí-Klose, 2012). Pel que fa a la resta de variables que s'han inclòs al model, es constata que la més relacionada amb la probabilitat de patir endarreriments és la que té una naturalesa més conjuntural, és a dir, la renda. Si s'analitza la influència dels nivells de renda —mesurada de manera estàtica i sense comptabilitzar el patrimoni i estalvis amb els que es pugui comptar per fer front a dificultats econòmiques— es pot observar que es relacionen linealment amb el risc de patir una privació basada en els endarreriments dels pagaments de l'habitatge, '*menys renda més risc*', excepte pel quart quintil que no difereix significativament de la categoria de referència (en aquest cas, el cinquè quintil de renda). No obstant, el diferencial de risc relatiu entre els diferents grups de renda no és tan acusat com el que s'observa a la població que pateix manca forçada de béns materials, però no ha tingut endarreriments relacionats amb l'adquisició o manteniment de l'habitatge.

Complementàriament, la classe social, amb un caràcter molt més estructural i perdurable al llarg del temps, incideix en la probabilitat de pertànyer a aquest grup malgrat que es produeix una certa 'democratització del risc'. Així, la classe treballadora redueix el seu risc relatiu envers les altres classes socials, bàsicament perquè les dificultats de fer front als pagaments han augmentat entre les classes més

benestants. Així, el risc relatiu de la classe treballadora envers els directius i professionals que era 6,6 vegades més elevat al 2006, baixa a 4,3 vegades l'any 2011. Per la seva banda, els petits empresaris i autònoms, les ocupacions intermèdies, i el conjunt de persones aturades de llarga durada o les persones que no han treballat mai, que abans de la crisi no tenien un risc significativament diferent del gaudit per els directius i professionals, tenen ara un risc dues vegades superior.

Sintetitzant, l'esclat d'aquest grup al panorama social de Catalunya està estretament lligat a la situació de crisi. El nivell de deute associat a l'adquisició i al manteniment de l'habitatge, i assumit amb un nivell determinat d'ingressos provinents del mercat de treball, es converteix en inassolible quan algun, o tots en el cas més extrem, d'aquests ingressos falla. Deixant al marge el discurs popular 'd'estirar més el braç que la màniga' i de la culpabilització que s'ha volgut fer del consum, sobretot cap a les classes més baixes i menys formades, les conseqüències que se'n deriven de no poder fer front als deutes adquirits són de caire judicial i poden acabar —i malauradament acaben— en desnonaments. No caldria oblidar, però, que l'habitatge s'ha d'entendre com una necessitat social de primer ordre que serveix de suport al procés d'integració de les persones i facilita dur a terme les necessitats quotidianes i bàsiques de la població (Fernández *et al.*, 2003).

Els resultats del model de regressió multinomial pel grup de '*Privats sense endarreriments*' (Figura 12) també revelen certa relació amb la destrucció de l'ocupació i la combinació de situacions d'atur a la llar (en cas que tots els actius esdevinguin aturats, el risc l'any 2011 augmenta 7,2 vegades mentre que si es combinen situacions d'atur i ocupació el risc és 2,4 vegades superior). A diferència, però, del grup anterior, les persones que viuen en llars amb tots els seus membres inactius i que per tant no estan subjectes als vaivens del mercat laboral, també estan més exposades a patir privacions bàsiques (el risc és 4,4 vegades superior respecte a les llars amb tots els actius ocupats), així com també les llars formades per una sola persona (2,3 vegades superior el risc en relació a les llars nens dependents). Com ja s'intuïa arrel de l'anàlisi del grup de '*Privats amb endarreriments*', l'accés a l'habitatge en règim de lloguer està relacionat amb un augment del risc, gairebé 6 vegades superior, respecte als que gaudeixen de l'habitatge en propietat sense pagaments pendants, mentre que pels que tenen hipoteca no es constaten diferències significatives. Tanmateix, en aquest grup no només són significatives la classe social i la renda, sinó que les diferències encara s'accentuen més. Així, el risc d'una persona de classe treballadora de no tenir capacitat per cobrir les necessitats considerades bàsiques és gairebé més de 8 vegades superior al de una persona de la classe de directius i professionals, i pels aturats de llarga durada o persones que no han treballat

mai és 7 vegades superior. Pels petits empresaris i autònoms el risc és 4 vegades superior, mostrant les dificultats del col·lectiu arrel la crisi (l'any 2006 les diferències amb els directius i professionals no eren significatives). Atenent als nivells de renda, s'observa com augmenten les ràtios de risc respecte a l'any 2006, especialment pels dos grups situats a la part més baixa (més de 10 vegades superior) i com aquesta relació és lineal, '*menys renda més risc*'. En resum, els resultats del model apunten cap a un tipus de privació més estructural i existent ja en període de bonança econòmica, però no per això menys important. La comparació precisament entre el resultats dels dos anys mostra una clara accentuació dels riscos associats a cadascuna de les categories analitzades.

Pel que fa a l'altre tipus de privació material estretament vinculat amb la situació de crisi, això és, les persones que no pateixen privacions bàsiques, però que no es poden permetre cap despesa extra ('*Privats dimensió secundària*' que constitueixen el 27% de la població de Catalunya a l'any 2011), s'adverteix l'existència de relació amb la majoria de variables explicatives que s'han inclòs al model. No obstant, el diferencial de risc entre les categories i respecte a la de referència no és tan pronunciat com l'observat per a la resta de grups. És a dir, sense esborrar l'existència de diferències socials, que existeixen, la probabilitat de pertànyer a aquest grup es dilueix entre tots els segments de la població de Catalunya. És a dir, que el risc de 'viure al dia' es 'democratitza' en temps de crisi.

Finalment, el grup caracteritzat per la privació a l'entorn residencial, és el que menys s'ajusta al model dissenyat. No s'observa una relació clara i nítida amb la renda i menys encara amb la classe social, on només és significativa la classe treballadora. D'altra banda, el risc de pertànyer a aquest grup disminueix si l'accés a l'habitatge es va produir després de l'any 2000, és a dir, els que varen canviar d'habitatge o s'emanciparen més recentment pateixen menys privació associada a l'entorn residencial. Ara bé, si l'accés a l'habitatge es realitza via lloguer, el risc relatiu augmenta de l'ordre de 2,5 vegades. De fet, és a les ciutats més grans on el règim de lloguer adquireix més rellevància respecte a altres formes de tinença, la qual cosa reforça la idea de que es tracta d'un tipus de privació amb un fort component urbà (el 36% dels habitatges de la ciutat de Barcelona són de lloguer, mentre que per a tota Catalunya el percentatge es redueix al 23%). Les situacions d'atur total o parcial a la llar també constitueixen un altre factor a considerar a l'increment del risc relatiu de viure en entorns degradats, sent 4,3 i 2,2 vegades superior, respectivament, en relació a les llars que conserven tots els seus actius ocupats. La confluència a les grans ciutats de grups socials molt diferenciats que habitualment donen peu a pautes de segregació i de diferenciació residencial en funció dels nivells de renda o de l'origen

geogràfic, podria ajudar a explicar aquests resultats. En aquest sentit, el concepte de 'ciutat dual' (Sassen, 1991; Castells, 1999; Fanstein *et al.*, 1994; Mollenkopf i Castells, 1992), que assenyala als processos de polarització social creixent que s'estan vivint en les grans metròpolis occidentals entroncaria amb aquesta idea.

Conclusions

L'observació de la privació en el consum de bens bàsics fa matisar l'abast que té la pobresa quan es mesura només a través de la renda disponible. Per exemple, els autònoms i petits empresaris, que constitueixen un dels grups amb major risc de pobresa monetària entre la població catalana, no és el grup més precari en termes de consum. El grup amb més dificultats per consumir bens bàsics és el format pels treballadors assalariats semi i poc qualificats, indicant que aquest grup pateix una pobresa més consistent i estructural, mentre que els autònoms i petits empresaris podrien ser objecte d'una conjunció de caiguda conjuntural d'ingressos, persistència de patrimoni per fer front a la pèrdua d'ingressos i, potser, una major tendència a infradeclarar els seus ingressos. Aquest fet demostra la rellevància de la consideració de la privació material en l'estudi de la pobresa i l'exclusió social.

Els resultats reflecteixen també com s'han transformat les afectacions de la privació material entre la població catalana amb l'arribada de la crisi econòmica. Entre 2006 i 2011, la proporció de catalans que no poden fer front a una despesa imprevista, ni poden pagar una setmana de vacances fora de casa seva, ha passat de quasi un 30% al 40%, al mateix temps que s'ha triplicat la proporció de persones que pateixen privació material i privació material severa. Una primera idea, doncs, que es desprèn d'aquests resultats és que amb l'arribada de la crisi s'ha produït un procés expansiu de la privació material, malgrat que aquest no va acompanyat d'un agreujament de la intensitat, que es manté gairebé als mateixos nivells que abans de començar la recessió econòmica.

Les anàlisis també indiquen que en el context de crisi emergeixen principalment dos perfils de privació material: els '*privats amb endarreriments*' i els '*privats a la dimensió secundària*'. Pel que fa als primers, es tracta de població que principalment pateixen endarreriments en el pagament de rebuts i crèdits, majoritàriament relacionats amb l'habitatge, els quals s'han multiplicat per tres en el període analitzat. A Catalunya al 2011 aquest grup de '*privats amb endarreriments*' representa el 8,1% de la població (aproximadament 617 milers de persones), mentre que al 2006 es trobaven en aquesta situació només el 2,6% dels catalans. Entre els factors de risc associats al creixement d'aquesta privació destaquen la incidència de l'atur a les llars, l'elevada proporció del pressupost familiar dedicat a pagar l'habitatge i l'haver accedit a l'habitatge en el període 2001-2007, coincidint amb la bombolla immobiliària. En

relació als '*privats a la dimensió secundària*', es tracta d'un perfil de privació material que al 2006 era pràcticament inexistent i que arran de la crisi ha aparegut amb prou rellevància en termes numèrics (afecta aproximadament 2 milions de catalans). És un tipus de privació material que es caracteritza sobretot per les dificultats d'estalvi de les famílies, que no tenen capacitat per fer front a despeses imprevistes, ni per anar de vacances, és a dir, es tracta de població que viu al dia. Es constata així, l'augment de la vulnerabilitat econòmica per a gran part de la població, amb una incidència més aviat transversal a l'estructura social de classes.

Més enllà dels efectes de la crisi, també s'observa l'existència d'una privació material estructural, en tant que ja era present en el període de creixement econòmic, que afecta al voltant del 13% de la població de Catalunya. Es tracta d'una privació en el consum de bens bàsics que no comporta endarreriments en el pagament de rebuts, degut a que la situació de privació en el consum crònica desincentiva o dificulta de per sí l'assumpció de deutes. A més, es detecta una mena de privació material que ha reduït el seu abast en el context de crisi. Les persones que no pateixen privacions significatives en el consum de béns bàsics, però que manifesten una elevada insatisfacció amb l'entorn residencial del seu habitatge, han reduït la seva importància relativa vers l'any 2006, probablement com a conseqüència de la gran transformació urbanística i dels processos de mobilitat residencial que s'han produït durant el boom de la construcció dels darrers anys.

En general, la crisi ha provocat que la renda disponible constitueixi un factor més rellevant del que era l'any 2006 per explicar les privacions de tota mena. Tanmateix, la classe social també ha augmentat la seva potència explicativa vers la privació —a excepció de la vinculada a l'entorn residencial—, malgrat es constata una relativa 'democratització' del risc. Si abans de la crisi era la classe treballadora i els aturats de llarga durada o inactius els que assumien principalment el risc de privació relativa, ara aquest risc es distribueix també entre les ocupacions intermèdies i els petits empresaris i autònoms.

Bibliografia

- Benzècri, J.P. (1979). "Sur le calcul des taux d'inertie dans l'analyse d'un questionnaire". *Les Chaîers de l'Analyse des Données*, 4 (3), pp. 377-388.
- Castells, M. (1999). *La era de la información: economía, sociedad y cultura*. Madrid: Alianza Editorial.
- Colau, A. i Alemany, A. (2012). *Vidas hipotecadas*. Barcelona: Angle Editorial.
- European Comission (2007). "Poverty and Exclusion". *Special Eurobarometer*, 279.
- Fernández, C.; Plaza, P.; Cortés, L. (2003). "Vivienda y exclusión residencial" a M. Aguilar; K.-D. Cho; B. Pérez (coords.), *La exclusión multidimensional en el espacio*

- urbano: investigaciones de base para la elaboración del Plan de Lucha contra la exclusión social en la Comunidad de Madrid*. Madrid: Comunidad de Madrid.
- Fanstein, S.S.; Gordon, I.; Harloe, M. (Eds.) (1994). *Divided Cities: New York & London in the contemporary world*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Guio, A.C., Gordon, D. i Marlier, E. (2012). "Measuring material deprivation in the EU. Indicators for the whole population and child-specific indicators". *Eurostat, Methodologies & Working papers, 2012 edition*.
- Leal, J. (2010). "La formación de las necesidades de la vivienda en la España actual" a J. Leal (Coord.), *La política de vivienda en España*. Madrid: Editorial Pablo Iglesias.
- Le Roux, B. i Rouanet, H. (2010). "Multiple correspondence analysis". *Sage university papers series. Quantitative applications in the social sciences*, 163.
- Mack, J. i Lansley, S. (1985). *Poor Britain*. London: Allen and Unwin.
- Marí-Klose, P., i Marí-Klose, M. (2012). *Crisi i pobresa infantil a Catalunya*. Barcelona: Unicef.
- Mollenkopf, J. H. i Castells, M. (1992). *Dual City: Restructuring New York*. New York: Russell Sage Foundation.
- Navarro, V. i Clua-Losada, M. (2012). *El impacto de la crisis en las familias y en la infancia*. Barcelona: Ariel.
- Nolan, B. i Whelan, C.T. (2010). "Using non-monetary deprivation indicators to analyse poverty and social exclusion: Lessons from Europe?", *Journal of Policy Analysis and Management*, 29 (2), pp. 305-325.
- Rodríguez, J. (2009). "Políticas de vivienda en un contexto de exceso de oferta". *Fundación Alternativas. Documentos de trabajo 155/2009*.
- Rodríguez, J. (2010). "La demanda de vivienda y el esfuerzo económico" a J. Leal (Coord.), *La política de vivienda en España*. Madrid: Editorial Pablo Iglesias.
- Sassen, S. (1991). *The Global City*. Princeton: Princeton University Press.
- Sen, A. (1985). *Commodities and Capabilities*. New Delhi: Oxford University Press.
- Tirado, S.; López, J.L.; Martín, P. (2012). *Pobreza energética en España, Potencial de generación de empleo derivado de la rehabilitación energética de viviendas*. Madrid: Asociación de Ciencias Ambientales.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth: Penguin.
- Trullén, J.; Lladós, J.; Boix, R. (2002). "Economía del conocimiento, ciudad y competitividad". *Investigaciones Regionales*, 1, pp. 139–161.
- Whelan, C. i Maitre, B. (2012). "Understanding material deprivation in Europe: a multilevel analysis". *GINI Discussion Paper*, 37.

Persones vulnerables altament instruïdes

Dídac Mateo Gonzàlez

dmateo@pip.udl.cat

Dolors Mayoral i Arqué

dmayoral-@geosoc.udl.cat

Resum

La noció de vulnerabilitat ajuda a identificar grups i persones que més que poca disponibilitat de recursos socials (econòmics, culturals, familiars, relacionals, polítics, de prestigi...) el que apunta és a la tinença de recursos que ofereixen una protecció social insuficient davant de canvis bruscos de les regles del joc social.

La situació actual de crisi evidencia que alguns segments de la classe mitjana veuen esvair-se les seves expectatives actuals o potencials i els empeny a adoptar un canvi radical de model, passant d'anar cap a un projecte familiar viable a atansar-se a una situació de necessitat d'ajut.

En el nostre estudi en particular, a través de sis entrevistes en profunditat a sis famílies s'analitza aquesta deriva que permet evidenciar com un superior nivell d'instrucció, variable privilegiada en els estudis clàssics sobre la pobresa i l'exclusió social com a bona assegurança contra aquests fenòmens, deixa de ser garants d'estabilitat i benestar.

Paraules clau: vulnerabilitat, capacitats, població instruïda, política.

1. Introducció.

Són propers al concepte de vulnerabilitat els de pobresa, marginació, misèria, precarietat, necessitat, exclusió, quart món... I s'han estudiat com a productes de la desigualtat, del rebuig, de les diferències, de la discriminació, la segregació, la desqualificació, la desafiliació, la privació, la inadaptació, el desavantatge...

A l'informe de la Creu Roja 2010 (Malgesini, 2011) es remarca al prefaci que al voler analitzar la vulnerabilitat social es vol abordar, per una banda, la inseguretat i la indefensió que experimenten certes comunitats, certs grups, certes famílies i algunes persones en les seves condicions de vida i, per l'altra, les estratègies que utilitzen per gestionar i fer suportables els seus efectes. Entre les estratègies utilitzades per "arribar a fi de mes" hi ha, per exemple, el fet proveir-se dels nutrients bàsics per cobrir la necessitat d'alimentar-se anant al banc d'aliments, o el fet de demanar ajuts (tant monetaris com d'altres tipus de suports) a familiars o amics, també es redueixen i es retallen les sortides per anar a fer unes tapes amb els amics, s'abaixa el termostat a l'hivern, etcètera. Però malgrat posar en marxa totes aquestes defenses, la Creu Roja informa també sobre les conseqüències nefastes per a la població vulnerable; entre elles: (+)estrès, (-)autoestima, (-) salut biopsicosocial, (+)pobresa, (+)emigració, (-

)natalitat, (+)violència social, (+)discriminació, (+)demanda assistencial, (+)pressió benefactora sobre les famílies i la xarxa social, (+)crisi de legitimitat institucional (descreença sobre partits, sindicats i empresaris), etc.,

Per altra banda, sobre les persones vulnerables que tenen un nivell d'instrucció més enllà del bàsic, els estudis sobre pobresa i exclusió analitzats en la primera fase de la nostra recerca passen de puntetes sobre el tema comentant, quan ho fan, que aquesta població està creixent però que, en termes relatius, tenir estudis continua sent un bon actiu per pertànyer a la població integrada. Això no obstant, sense anar més lluny, en la nostra experiència propera, en els darrers temps ha augmentat el nombre de persones conegudes per molts de nosaltres que, tot i tenir un bon nivell d'instrucció acadèmica, haver estat treballant ininterrompudament en els darrers anys, tenir, també en molts dels casos, fills i filles petits, haver exercit la ciutadania de manera activa (per exemple votant els nostres representants polítics), etcètera, etcètera, ara s'ón incapaços de dur a terme aquest projecte vital de manera viable sense demanar ajut extern al nucli familiar. És aquest tipus de població la que vàrem voler estudiar en la nostra recerca social.

2. Metodologia.

Com destaca Sennet en la introducció del seu llibre sobre la corrosió del caràcter, nosaltres, com ell, esperem haver sabut reflectir el senti d'allò que hem viscut, vist i escoltat en els darrers mesos car les decisions metodològiques mai estan exemptes de subjectivitat (Ayllón i Ramos, 2008)⁴² ja que els propis investigadors són, de manera més o menys conscient, subjectes en procés.⁴³

Feta la prevenció anterior quant als subjectes investigadors, enfocant l'objecte, la qüestió de la vulnerabilitat de moltes de les persones instruïdes, la seva definició creiem que recomana un abordatge que requereix tant la consulta d'altres investigacions, com la immersió en estadístiques oficials, així com la lectura de la premsa i també d'articles, revistes i opinions publicades sobre el com i el perquè del fenomen de la vulnerabilitat. I tot això per servir de base per agafar perspectiva com per analitzar els relats personals recollits de primera mà, provant d'unir positivisme i hermenèutica.

⁴² Vid., Punt 1. Sobre metodologia.

⁴³ A l'hora de decidir sobre la pertinència del terme "instrucció" o si, potser, era millor treballar amb d'altres conceptes com ara els de "educació", "formació", "estudis"... vàrem apostar per una de les accepcions del verb "instruir" del Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC 2): 1.1 v. tr. [LC] [PE] [DE] Donar (a algú) coneixements o informacions, especialment d'una manera metòdica. Instruir algú en música, en física. Cal instruir i educar el poble.

Unint les perspectives quantitativa i qualitativa (Alonso,1988; 162; Mateo Pérez,2002, 70-71; Estivill,2004, ⁴⁴) per intentar comprendre tant la percepció i les reaccions davant el problema com per provar d'aprehendre la seva profunditat.

Abans d'iniciar el treball de camp ens calia una guia (flexible) d'entrevista i vàrem recollir suggeriments a partir de l'annex del cinquè informe FUHEM, l'enquesta de la Fundació FOESSA ⁴⁵ i guies d'entrevista incloses en estudis més qualitatius com els de Mateo Pérez (2002) i Laparra i Pérez Eransus (2008). Consultat aquest material, decidirem que les nostres entrevistes incidirien en qüestions familiars; treball i ingressos; estratègies per superar la precarietat (per exemple reduïnt el termòstat a l'hivern) ⁴⁶ ; percepció de la situació, personal i social; la història educativa de la persona entrevistada; les seves xarxes socials i la seva visió de futur.

Pel que fa a les entrevistes en profunditat que vàrem utilitzar en la nostra recerca, teníem present que cap tècnica retrospectiva és descriptiva (Miguel Quesada,2001, 209 i ss.), és constructiva des del present. La seva anàlisi contempla agents amb sentits adquirits en la seva trajectòria social. Així rememora la seva experiència una de les persones entrevistades en el nostre estudi:

Nil: "Vaig començar a treballar amb setze anys... D'aprenent d'un munt de coses, carregant camions al port, en fàbriques, en empreses de construcció, en distribució alimentària... Una de les vegades que em vaig quedar a l'atur, com que havia consolidats dos anys de dret a prestació, vaig pensar que seria bo tornar a estudiar. Vaig reprendre els estudis, a tercer de B.U.P. i també vaig acabar C.O.U. amb nota. Vaig haver de tornar a treballar però m'havia quedat el cuquet d'estudiar i em vaig apuntar a la U.N.E.D. per poder simultaniejar estudis i treball. Durant aquests anys he estat en llocs de responsabilitat en feina civil, he acabat una carrera, m'he tret un postgrau i estic a punt d'acabar una altra carrera (...) Tinc dona i una filla de cinc anys (...). Em dic Nil, tinc 40 anys i ara fa uns mesos que estic cobrant els 400 euros de Zapatero. He enviat més de 2.000 currículums (...) Ara fa poc la meva mare m'ha deixat diners per poder pagar la cadireta del cotxe de la meua filla (...). La situació no és gens còmoda per a mi."

44 Vid., Cap.,4 "Comparando datos y bases de datos".

45 Que serví per recollir les respostes l'anàlisi de les quals donà la base per confeccionar el seu sisè informe i, a més a més, ara té pretensió de ser un estudi panel doncs han fet una segona onada en la qual han participat la gran majoria de les persones que ja havien participat.

46 Cosa que corroborà en Nil, fora de gravació.

Entrevistes, com l'anterior, la intenció de les quals era la de recollir relats sobre vivències de persones instruïdes que es podien etiquetar com a ciutadans i ciutadanes que, en paraules de'n Ximo García (García Roca, 2006., 13), ni estan de peu (en la seva societat de referència) ni caiguts, sinó caient... ⁴⁷

Quant a les xifres que poden servir per dimensionar la situació, consultant estadístiques oficials com les de l'I.N.E., varem poder trobar informacions com la següent, referides al segon trimestre del 2012:

TII	Analfabets	Primària	Secundària 1 ^a etapa	Secundària 2 ^a etapa	Superiors
2012	51.600	1.028.300	2.112.100	1.330.400	1.162.300

Elaboració pròpia amb dades EPA – INE

Tot i haver comentat anteriorment que els estudis consultats apunten que un bon nivell d'instrucció continua sent un bon recurs contra les crisis, val a dir, però, que els autors del sisè Informe FOESSA (pàg.,276) són conscients de les dificultats a Espanya, en temps difícils com els actuals, amb contracció del mercat laboral, d'activar aquests tipus d'estudis:

“Los datos apuntan también hacia las dificultades de la economía española para ofrecer a titulados universitarios... empleos (...). Una titulación universitaria protege menos del empeoramiento del nivel de vida que una formación profesional (...)”

Situació, aquesta, que contrasta amb l'optimisme que tenia sobre les potencialitats del capital humà Julio Carabaña el 1996 (pag.,211).

“Tras lo mucho que se han temido y denunciado tanto la sobrecualificación por unos como la infracualificación por otros (o por los mismos), puede generalizarse la conclusión de que el sistema educativo ha satisfecho bastante bien las demandas del sistema productivo, en la mayoría de los casos con una cierta holgura y anticipación favorables a éste.”

⁴⁷ “En caiguda lliure” respon en Nil quan se li pregunta “com estàs?”.

Enfoncant processos, llavors, la perspectiva sociològica hauria d'intentar relacionar allò que el subjecte diu quan és interpel·lat amb la situació històrica que engendra i configura el seu discurs.

Atrás quedaron los tiempos en los que obtener una titulación universitaria aseguraba un futuro laboral (...). El informe [de la Fundación Conocimiento y Desarrollo] revela que desde que empezó la época de vacas flacas, en 2007, y hasta el año pasado -en apenas cuatro años- la cifra de parados que cuentan con un título de graduado superior en su currículum se ha multiplicado por 2,86. Eso supone casi un millón. (diari "Público" 24/09/2012)

3. El context de la vulnerabilitat.

L'ús del terme "exclusió" s'inspira en la política social francesa. La tradició saxona anterior a Amartya Sen emfasitzava la manca de recursos personals mentre que la francesa prioritzava la dimensió social participativa o relacional. Vist així, el fenomen de l'exclusió es manifestava en la vida de les persones no només en dificultats econòmiques (treball, ingressos, privacions...), també de ciutadania (drets polítics, educació, salut, vivenda...) i de relacions socials (aïllament, anomia...).

De los Campos (2007) defineix la persona exclosa com una persona que més que rebre els favors de l'Estat n'és destinatària privilegiada dels seus abusos. Des d'aquesta perspectiva, que és la que comparteix el nostre estudi, el patiment de persones que, fins fa poc, es consideraven socialment "centrades" (estructuralment parlant) no es deu, només, a males decisions pròpies sinó al fet d'estar desarmades davant les crisis.

Si l'etiologia de la vulnerabilitat s'hagués de buscar, principalment, en l'agència individual més que la institucional, podríem dir que qui a Espanya ha treballat i estudiat molt els darrers anys i ara és un aturat de llarga durada amb estudis superiors, es deu, per exemple, al fet d'haver estudiat arquitectura en lloc d'un màster sobre consultoria SAP. Com diu la Clàudia, que té 29 anys i que s'identifica com a una de les "noves pobres" catalanes:

*"Arquitecta (...). Parlo anglès (...). No trobo feina. He treballat cinc anys de becària (...), també a la Generalitat, amb un conveni signat per la UPC (...) Situació compartida per la majoria dels meus companys de carrera."*⁴⁸

48 <http://elsnospobres.wordpress.com>

Segons l'informe 2011 de la Fundación Conocimiento y Desarrollo (creada pel món empresarial amb la finalitat d'analitzar la contribució de les universitats al desenvolupament econòmic i social):

“En porcentajes, los licenciados inscritos en el INEM agrupan al 12,4% del total de titulados, frente al 5,2% de la Unión Europea”.

49

La inestabilitat econòmica dualitza (polaritza) la societat.⁵⁰ Inestabilitat deguda, en part, a la incapacitat, per part de gran part de la població, per controlar governs, com diu Ximo García Roca des del seu despatx sense portes quan parla de l'expropiació de les capacitats (García Roca, 2011, 21-27).

En una societat dual (Gaviría, Laparra y Aguilar, 1995)⁵¹ es de preveure que augmentin la por i la inseguretat. Els factors contribuents principals: l'atur, la restricció de fons públics i l'afebliment de les famílies en el seu rol de xarxes de seguretat.

Com s'ha abordat la qüestió en les recerques que hem consultat? Sense ànim de ser exhaustius, podem destacar que:

- Mateo i Peñalva (1999; 29) feien el matís següent (reelaboració pròpia):

	Desigualtat	Pobresa	Exclusió
Indicadors	Rendes	Necessitats	Participació econòmica, política i social
Unitat d'anàlisi	Societat	Individus i llars	Individus, famílies, grups, societats...
Dificultats d'anàlisi	Monetarisme	Privació subjectiva	La multidimensionalitat

La nostra definició del concepte de vulnerabilitat també té com a dificultat d'anàlisi la seva multidimensionalitat i s'adequa bé als indicadors que els autors mencionats utilitzen per caracteritzar l'exclusió. Tanmateix, també s'aproxima a l'estrategia definitiva de Subirats et al., (2005; 22 i ss.). Segons Subirats, l'estudi tradicional de la pobresa emfasitzava l'àmbit econòmic. En el seu estudi, en canvi, per parlar d'exclusió, analitzen vuit àmbits: econòmic, laboral, formatiu, socio-sanitari, d'habitatge, relacional, polític i espacial. A tall d'exemple, en les seves enquestes diferencien la pobresa subjectiva (llars que manifesten dificultat per arribar a fi de mes) de l'absoluta (llars que no poden menjar carn o peix cada dos dies). Quan a l'àmbit relacional, ponderen la potència de la xarxa en funció d'ítems com ara la freqüència de

49 Diari “Público”, (24/09/2012).

50 <http://www.larazon.es/noticia/6623> El número de millonarios en España (quienes tienen más de un millón de dólares) crecerá en los próximos cinco años (...)En el (...) 2017 el número de millonarios será de (...).

51 Citat per Morell (2002), vid, cap., 7 ap., 3 “Teorías sobre el Estado del Bienestar”.

contacte (per exemple si és veuen més o menys d'un cop al mes). La qüestió política depèn de si la persona enquestada vota, s'associa, es syndica, etcètera.

- Segons Tezanos (Mata i Roca, 2006; 65-67 i reelaboració pròpia):

	Zona d'integració	Zona de vulnerabilitat
Situació laboral	Treball estable	Treball precari, submergit...
Situació relacional	Xarxa familiar i social forta	Xarxa fràgil.
Sentiments	Seguretat, confiança...	Por, incertesa...
Factors de risc	Malaltia	Fracàs escolar.

El nostre estudi matissa algunes d'aquestes caracteritzacions. Així, les persones que hem entrevistat no tenen una xarxa familiar ni social fràgil ni les podem caracteritzar com a fracassades escolarment parlant.

- L'annex de l'Informe Fuhem V destaca que la seva proposta d'indicadors sobre l'exclusió és aplicable a persones, famílies, grups, perfils o territoris. Simplement cal adaptar la pregunta a la unitat social que triem. L'eix vertebrador de les categories és el fet d'estar o no empoderat, de tenir o no mitjans econòmics, polítics o socials. L'annex recull aportacions de diversos estudis per facilitar la formulació de preguntes, com per exemple: "se sent desbordat?" (resposta escalada), "quan té dificultats, busca ajuda?" (resiliència versus indefensió apresada).
- Altrament, de la multitud d'estudis sorgits amb el recolzament de les dades recollides per l'observatori del PaD de la Fundació Bofill, l'estudi que fa Ballester (2010) destaca com a tret molt positiu per poder evitar situacions de privació el fet que el sostenidor principal de la llar tingui estudis universitaris. En canvi, la nostra investigació buscava casos en els quals aquesta regla no es complia.
- I per acabar aquesta breu llista de contribucions, destaquem a Chant (2003; 16) que inclou el concepte de "capacitats" en l'arena operacional dels "actius de capital" (humà, social, natural, físic i financer) que es poden guardar, acumular, intercanviar per generar beneficis. Però, sobretot, compartim la seva afirmació (o, si es prefereix prevenció) següent (que refrenda una de les nostres asseveracions primeres fetes en aquest apartat que hem definit com a contextual): si s'abusa de la perspectiva, diu, hi ha el risc d'exagerar la importància de l'enginy i de la capacitat d'acció personal. Els pobres senten la seva falta de poder, la seva inseguretat, la seva vulnerabilitat.

4. Vides de persones vulnerables amb estudis superiors.

En els butlletins 4 i 5 sobre vulnerabilitat social que publica la Creu Roja es constata que, entre desembre de 2010 i 2011, disminueix la freqüència amb la que la gent va a bars, cines, concerts, etcètera; només un 20% diu tenir algú a qui acudir en cas de

necessitat econòmica; un 51% no té ningú amb qui expressar i rebre afecte, animar i ser animat; augmenta el nombre de les persones que se senten tenses i que no es poden relaxar ni sentir-se alegres...

Vulnerable: persona, llar, família, col·lectiu, grup... incapaç d'afrontar una crisi per no haver pogut reunir (per manca de temps, manca de capacitat, manca de voluntat...) els recursos suficients (anímics, econòmics, socials...) per encarar situacions difícils de manera satisfactòria. Llavors, quan arriba la situació (o les situacions) compromesa, quines són les reaccions dels protagonistes?

Per a les persones entrevistades en el nostre estudi és clau l'ajut dels seus progenitors⁵² tan per poder afrontar despeses imprevistes com extraordinàries.

Nil: "(...) que ara em canviat la cadira de la nena del cotxe (...) i sí que ma mare em va dir, 'no t'atabalis i té'. En el que [també] m'han fet més recolzament... en el que ha estat el gasto més gran, ha estat en la matrícula [universitària] de l'any passat (...)".

També contempen la possibilitat d'emigrar. Això sí, en el cas de'n Nil, que té una filla i la seva parella treballa, encara que no arriba ni a mileurista, té clar que no vol marxar a l'aventura i, si pot, vol tenir certa seguretat de que, sinó signat, sí que ha iniciat contactes amb alguna empresa per, si més no, fer una entrevista de treball.⁵³

NIL: "No he deixat d'enviar currículums (...), 150 a l'estranger"

Segons l'Informe FOESSA VI (pàg.,276), quan la situació dificulta activar els títols, augmenta la importància relativa d'altres tipus de recursos:

"Una titulación universitaria protege menos [que] una formación profesional (...). En este contexto (...) el capital social heredado de la familia de origen deviene un recurso fundamental para garantizar el mantenimiento del nivel de vida".

Fet aquí més freqüent que a d'altres indrets d'Europa (Martínez i Marín,2010; 19) sent Catalunya una de les societats europees menys meritocràtiques. En paraules d'una de les nostres entrevistades:

Esperança: "Les noies del CIFO (...) em diuen 'demà ves corrent a l'oficina [del SOC] que ha de sortir una plaça a Alpicat per agafar dades i així [sobre els temporers]'. [A primera hora] entro i dic 'sí, vinc perquè sé que...', es van quedar amb una cara de pòquer i em diuen, 'no, però si

52 Un 84% dels progenitors espanyols (Meil,2011) estan d'acord en ajudar econòmicament els fills si tenen dificultats (vs un 66% dels alemanys). Augmenten els iaïos (al ser ara l'única font regular d'ingressos a la llar) desinstitucionalitzas com reflecteix el diari "El Ideal" de Granada (10/05/2009; "Los abuelos vuelven a casa...").

53 Un dels lemes dels indignats: en aquest país, si tens carrera, tens tres sortides: per terra, mar i aire. I marxar és el que van fer dues persones, que no tenien fills ni situació sentimental estable, amb les quals havíem iniciat contactes per ser entrevistades

això ja està cobert'. O sigui, allò es va cobrir, doncs, igual... durant la matinada? (...) més tard em vaig assabentar que hi havia una familiar de l'alcalde fent aquella feina"

Reducció d'oportunitats que també suposen un fre a la mobilitat que, des de la crisi, conforma una percepció de que tot allò que van pujar moltes persones de generacions passades ho hauran de baixar els seus descendents.

María: "Yo... lo que veo es que con mis padres siempre había un futuro mejor, siempre se podía ascender... y ellos piensan que mi futuro también va a ser así. Yo creo que no (...) Para mis padres siempre había un punto más allá... y , a la edad que tengo yo, ya tenían... dinero, ya tenían (...) Y yo creo que lo que me pasará a mi es que cada vez me empobreceré más..."

També són freqüents, en aquest context i com sosté Tezanos (Mata i Roca,2006; 65-67), les sensacions de por i d'incertesa.

Entrevistador: "... m'has dit que la teva parella, tot i tenir feina..."

Esperança: "Fer plans a tres dies vista ja no els fem."

I quan més precària és la situació, més insegura se sent la família de cara a fer-la més gran (Sánchez i Sánchez, 2008; 449 i ss).

Entrevistador: I en el teu cas... en una altra conjuntura, series mare?

Esperança: "Ostras! (riu)"

Entrevistador: ... t'influeix aquesta sensació de no tenir res clar del futur?

Esperança: "M'influeix, m'influeix (...) penso, 'osti... si he d'anar a buscar feina amb... amb el regalito [i fa la figura embarassada]... Tinc aquella cosa de potser primer tenir una feina i després... La il·lusió de tenir feina, perquè és pot dir que és una il·lusió..."

Però el dia a dia continua, i els naufrags (segons una de les metàfores de García,2006; 20-24) s'accontenten amb precàries restes de fusta...

Maribel: "...envio currículums a tot arreu. M'és igual la feina. Vull un sou per sobreviure (...). Ja arribarà el temps que pugui dir, "osti, m'agradaria treballar d'això", però ara s'ha d'acceptar que no es pot... no hi ha més. (...)"

A diferència de en la pobresa, en l'exclusió (Mateo i Peñalva,1999) l'agència cal buscar-la (i en la vulnerabilitat, afegiríem) en les relacions institucionals (a saber: partits polítics, sindicats, organitzacions empresarials...).

Esperança: "Si treballo em veig en el tercer sector treballant en precari."

Entrevistador: i aquest fatalisme a què ho atribueixes?

Esperança: "A l'Estat del Benestar. Cada cop el retallen més"

En el capítol 3 de l'Informe FOESSA VI (208, quadre 3.2.) es destaca com a factor exclusor la passivitat ciutadana però, en el moment present, creiem que caldria matisar aquesta afirmació i no parlar tant de passivitat per part de les persones vulnerables com de la possibilitat real de fer pressió per condicionar certes polítiques contràries a la "ciutadania".

Entrevistador: ...la teva implicació amb el 15-M

Maribel: "A través de (...) [la plaça de] Ricardo Vinyes (...)."

Entrevistador: Respecte del Moviment, diries que està ...?

Maribel: "Els de Cappont... continuen fent assemblees, mobilitzant-se."

Entrevistador: Perquè... a nivell de resultats, quin balanç n'hi fas?

Maribel: "Home, jo el faria positiu (...). Perquè molta gent et ve a preguntar. Molta gent que no li fa vergonya dir la situació en que està. Molta gent que es penedeix d'haver votat a tal o qual, no? (...) i ara veus a la gent cremada... que té ganes de fer coses"

5. **Conclusió: la necessitat d'un pla de rescat per a les persones.**

Entrevistador: has anat a votar?

Sandra: "Sí, però no li trobo cap utilitat ja"

La política (García Roca, 2011, 21-27) pot convertir la vulnerabilitat en un fenomen de masses i una teoria pertinent de la justícia (Sen, 2011, 101) no pot obviar-ho.

La crisis institucional y la desafección hacia la política que padecemos van de la mano en España. Esta grave desconfianza es consecuencia de un periodo en el que las instituciones se han alejado de las prioridades de los ciudadanos (...). Los ciudadanos no se han alejado de la política. Es la política la que se ha alejado de ellos (...). La política no es patrimonio de los políticos sino de los ciudadanos. ⁵⁴

Un, dels molts, lema del moviment que va dur a molta gent a manifestar la seva indignació amb la situació al carrer i a les places (a Lleida, per exemple, establint un campament permanent a la Plaça de Ricard Vinyes) deia que les persones que formaven part del moviment dels indignats no eren anti-sistema sinó que el sistema era contrari a elles.

Entrevistador: ¿Y del 15-M?

María: "Vamos que no, que no... que estaban en pañales."

Entrevistador: ... ya crecerán, ¿no?

María: "(ríe)... hasta que lleguen al punto en que sean parte del sistema"

54 "Lo que España necesita" és el nom del programa amb el que el PP es presentà a les eleccions generals de 2011. El passatge es troba a la pàgina 172.

La pobresa (i els processos d'exclusió i les situacions de vulnerabilitat) es començarà a resoldre (Estivill,2004; 14) quan passi de ser un problema social a ser-ho també polític.

Entrevistador: ... i amb el moviment dels indignats?

Arantxa: "(...) els dilluns sí que em quedava fins... fins a les dotze (...) Sí que em ficava a les assemblees que em semblaven interessants (...) I llavors ho he viscut més com una... com un obrir orelles i pensar 'ostras! Mira tu, resulta que la gent te... coses a dir, que pensar'. Que jo pensava que... domesticats, que amb la por, que amb el seu treball, i resulta que no que la gent. (...) Que hi havia molta gent que jo ja coneixia... de [el col·lectiu] "La Maranya", o dels casals populars (...) Però sí que vaig trobar [antics] companys... que potser mai hagués pensat que..."

El 2008 ja hi havia més de 80 milions de persones pobres a la UE (1 de cada 6 europeus).⁵⁵ El 2011 Papandreu anuncià un referèndum. La resposta de la U.E. (Alba Rico,2012; 97-98) fou la de congelar els ajuts. UBS, el major banc suís, demanà governs capaços de contenir, militarment si fos necessari, el malestar social.

En crisis passades la majoria de persones aturades convivia amb almenys algú amb feina estable, ara, entre les víctimes, també abunden les persones els projectes de les quals (principalment educatius, laborals i familiars) encara no havien tingut temps de consolidar-se i formar nuclis estables.⁵⁶

I les feines que han anat trobat durant aquest temps les persones entrevistades en aquest estudi recorden les precàries restes de fusta dels naufragats, de manera que trobar feina ja no és, tampoc, una garantia de salvació.

NIL: "Com a molt treballar un parell de dies, sense cap tipus de contracte, en llocs on ja era costum fer treballar sense contracte quan les coses ja anaven bé, per exemple fent de cambrer en dies puntuals..."

El liberalisme salvatge només genera guanyadors i perdedors i entre ambdós pols hi ha les classes mitjanes, amb por perquè se senten amenaçades i malden per conservar el seu lloc, si és què tenen lloc.

Davant una societat classista, mercantil i amb dèbil administració pública (Mata i Roca,2006; 63) ho té difícil la persona ignorant, la solitària, la malalta, la ponera... i la desenganyada. El desengany forma part de la major part de la gent d'esquerra

55 Xifra que es destaca en TNS QUAL+ 2011 "Estudio cualitativo: Pobreza y exclusión social entre los ciudadanos mayores de la U.E." Estudio a petición del Parlamento de la U.E.

56 Per a Ximo García (2012), hi ha una dada que és brutalment simptomàtica del que està passant. Un 20% dels homes de entre 20 i 45 anys no formen una família. Vid., "Reinvención de la exclusión social en tiempos de crisis". (pag.,105).

(Sennet,1998)⁵⁷ que s'ha acostumat a una sospita passiva de la realitat. Passiva en comparació a la potent energia que es concentra en llocs com Davos.

I quina ha estat la resposta de la socialdemocràcia i de la democràcia cristiana, dues de les principals corrents polítiques a Europa i que aglutinen la base crítica del dos principals partits polítics a l'Estat espanyol? Pel que fa a la primera opció, històrics europeus com Claus Offe han acceptat la tesi liberal de sobrecàrrega de deute, de la necessitat de contracció de l'Estat benefactor, de flexibilització del mercat laboral, etcètera:

“Ja no sé què és l'esquerra (...) Hem d'acceptar que ja no és possible que tothom tingui un treball a temps complert i ben pagat (...) El mercat laboral tindrà portes giratòries i entrarem [vol dir entrareu?] i sortirem [sortireu?] d'ell molts cops durant les nostres [vostres?] vides per formar-nos i ser més competitiu (...)” (“La Vanguardia”, La contra. 15/05/2012).

L'any 2000, Noguera cloïa un llibre que recollia les anàlisis de diversos autors sobre la situació de l'Estat del Benestar. Afirmava que el nostre model institucional era cada cop més dualitzador social. Sent l'Estat un més en una trama potenciadora de la divisòria entre integrats i precaritzats, fent menys de Robin Hood i més d'efecte Mateo. Així ho admetia un dels alts càrrecs recents del darrer govern del PSOE:

“El crecimiento económico (...) permitía ampliar servicios públicos, incluso, reduciendo impuestos. (...). No ofrecimos una alternativa al mercado como animal de compañía y éste nos devoró.(...). El efecto Mateo (a quien tiene se le dará más) estaba servido (...) La izquierda no persuade ni en Europa ni en España.(...)” (Francisco Caamaño, exministre de justícia amb Zapatero).⁵⁸

Estant així les coses, el Consell Econòmic i Social de les Nacions Unides, a través del seu Comitè de Drets Econòmics Socials i Culturals, envers Espanya, manifesta a l'abril de 2012 una sèrie de preocupacions i emet les respectives recomanacions. Entre les segones, la dotzena recomana no retrocedir en la protecció dels drets laborals. Entre les primeres, són motius de preocupació, per exemple, que les prestacions a les famílies hagin estat severament restringides (nº 17). Que el salari mínim (SMI) hagi estat congelat a un valor que no permet un nivell de vida digne, de conformitat amb els estàndards del Comitè Europeu de Drets Socials (nº 18). Ídem les pensions (nº 20). Que el Real Decret-llei 6/2012 de 9 de març de 2012 deixi a discrecionalitat de les entitats bancàries l'admissió de la dació en pagament (art.12). (nº 21). Que l'educació hagi estat un dels sectors més afectats per les retallades dels pressupostos (nº 27).

⁵⁷ Vid., cap.,3 “Flexible”.

⁵⁸ (“El País”, 01/02/2012).

Esperança: “Si treballo em veig en el tercer sector treballant en precari.”

Entrevistador: i aquest fatalisme a què ho atribueixes?

Esperança: “A l'Estat del Benestar. Cada cop retallen més”

L'“economia de casino” ha fet saltar la banca i cal, amb caràcter d'urgència, un “pla de rescat per a les persones”.⁵⁹ Per a unes persones que tenen necessitats bàsiques (com la de menjar) però que també senten les definides pels demés, per la família, pels amics, pels treballadors socials, pels polítics, pels sindicalistes, per les associacions veïnals, per les oenagés, pels sociòlegs, pels filòsofs, pels educadors... En aquests casos, les necessitats s'estableixen per comparació: una persona necessita allò que la majoria de la gent té. Aquesta necessitat és problemàtica en política. Per exemple: és necessari que tothom tingui mòbil? Serà innegociable si és necessari per permetre a una persona ser capaç d'actuar com aital en la societat en la que s'arrela.

Quant a aquesta majoria que ha de servir de patró comparatiu, caldrà veure si continuarà sent de persones instruïdes o bé s'aproximarà més a la carn de canó que demanava Bernard de Mandeville a la seva faula de les abelles (Morell,2002; cap.,3, introducció):

Ir a la escuela (...), cuanto más tiempo los niños pasarán en esta forma de vida fácil, más inadaptados se encontrarán cuando sean mayores (...)
En una nación libre, en la que los esclavos están prohibidos, la riqueza más segura consiste en una multitud de pobres laboriosos, los cuales, además, constituyen el plantel inagotable de los ejércitos (...) Con el fin de que una sociedad llegue a ser feliz y que la gente esté contenta, aunque sea en circunstancias más humildes, es un requisito que un gran número de personas se mantengan tan ignorantes como igualmente pobres. El conocimiento aumenta y multiplica nuestros deseos y, cuantas menos cosas desee [una persona], más fácilmente se podrán satisfacer sus necesidades”

Si el passatge anterior ha de ser inspirador de certes decisions en matèria de política educativa, potser acabarà materialitzant un dels presagis d'una de les persones que vàrem entrevistar:

Nil: “Els escenaris que jo veig de futur, casi tots s'assemblen a un cementiri (...) el que s'està fent és poc menys que una neteja (...) formativo-política”

59 “Prenem” l'expressió de Laparra i Pérez Eransus (2010).

6. Bibliografia.

- ALBA RICO, S. "La crisis capitalista y el deseo de democracia". Revista de Papeles ecosociales y cambio global. Nº 116 2011/12, pp. 97-105
- ALONSO, L.E. 1988 "Entre el pragmatismo y el pansemilogismo. Notas sobre los usos (y abusos) del enfoque cualitativo en sociología". REIS. Revista Española de Investigaciones Sociológicas, 43. (pp.,157 -168).
- AYLLÓN, S i RAMOS, X. 2008. "Dinàmica de la pobresa a Catalunya. Qui entra, qui surt i qui es queda a la pobresa?". Fundació Jaume Bofill.
- BALLESTER, R (2010). "Inmigración, pobreza y privación en Cataluña". II Congreso anual REPS Crisis económica y políticas sociales Madrid. Panel: 3: Políticas sociales y empleo: activación, flexiguridad y políticas de inclusión.
- CARABAÑA, J., (1996) "¿Se devaluaron los títulos?" Revista REIS (Revista Española de Investigaciones Sociológicas). Nº.75 (pp.173-213).
- CHANT, S. "Nuevas contribuciones al análisis de la pobreza: desafíos metodológicos y conceptuales para entender la pobreza desde una perspectiva de género". 2003. Serie Mujer y Desarrollo. CEPAL. Naciones Unidas
- CONSELL ECONÒMIC I SOCIAL DE LES NACIONS UNIDES (2012). "Observacions finals dels exàmens presentats pels Estats". Comitè de Drets Econòmics, Socials i Culturals.
- CRUZ ROJA ESPAÑOLA, 2011 "Informe anual sobre vulnerabilidad social 2010: el impacto del desempleo en la vulnerabilidad social". Graciela Malgesini Rey (Coord.).
- DE LOS CAMPOS, H. 2007. Diccionario de sociología en memoria de Ambros "better" Bierce.
- ESTIVILL, J. (Comp) "Pobreza y exclusión social en Europa. Nuevos instrumentos de investigación". 2004. (Capítulo 4. Comparando datos y bases de datos).
- GARCÍA ROCA, J. (2006) "Relatos, metáforas y dilemas. Para transformar las exclusiones". Prólogo del V INFORME FUHEM DE POLÍTICAS SOCIALES. LA EXCLUSIÓN SOCIAL Y EL ESTADO DEL BIENESTAR EN ESPAÑA. Fernando Vidal Fernández (Ed.) Icaria Editorial. 2006 (pp.,9-27)
- GARCÍA ROCA, J. 2011 "Mecanismos de exclusión y rostros de vulnerabilidad en tiempos de crisis. Las personas sin hogar como desveladoras". En "Un despacho sin puertas. Trabajo de calle con personas sin hogar". Juan Antonio Illán (Coord.) Fundación RAIS. (pp. 19-39).
- LA EXCLUSIÓN SOCIAL Y EL ESTADO DEL BIENESTAR EN ESPAÑA. Fernando Vidal Fernández (Ed.) Icaria Editorial. 2006 (pp.,127 i ss). ANNEX (pp.,741-806). DD.AA. "Ensayo de sistema de indicadores sobre exclusión social".
- LAPARRA, M i PÉREZ, B. (Coord) 2008. "Procesos de exclusión e itinerarios de inserción. La acción de Cáritas en el espacio de la exclusión, nuevos retos para la intervención social". Cáritas. Fundación Foessa para el Fomento de Estudios Sociales y de Sociología Aplicada. Subvencionado por el Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Dirección General de Inclusión Social. Vid: Els relats de vida coma mètode d'estudi de l'exclusió social.
- LAPARRA, M., i PÉREZ ERANSUS, B (Coord.) (2010). "El primer impacto de la crisis en la cohesión social de España". Colección de Estudios. Fundación para el Fomento de Estudios Sociales y de Sociología Aplicada (FOESSA). Càritas. (Introducción y conclusiones: pp.,13-20 i 463-481).
- MATA, A i ROCA, LI. "Bastint ciutadans: les entitats del tercer sector a Lleida". Ed. Sud Nord. Edicions de la Universitat de Lleida. 2006 (pp.,63-67).
- MATEO PÉREZ, M.A. 2002 "La perspectiva cualitativa en los estudios sobre pobreza". Empiria. Revista de Metodología de Ciencias Sociales. Nº 5 (pp.69 – 85).
- MATEO PÉREZ, M.A., i PEÑALVA VERDÚ, C. (1999)"Per al mesurament de la desigualtat, pobresa i exclusió. Limitacions, propostes tècniques i alternatives"Article presentat com a ponència al III Congrés Català de Sociologia.

- (Lleida, març de 1999) i publicat a la Revista Catalana de Sociologia, 11. Any 2000 (p. 13-32)
- MEIL, G. "Individualització i solidaritat familiar". 2011. Col·lecció Estudis Socials. Obra Social La Caixa. N° 32.
- MIGUEL QUESADA, F.J. 2001. "Hacia un modelo metodológico interpretativo de las prácticas de consumo: un estudio de caso para la elaboración de un modelo sobre el proceso de adquisición de equipamiento informático domestico". (Tesis doctoral)
- MORELL, A. (2002). "La legitimación social de la pobreza". Ed. Anthropos.
- NOGUERA, J.A. "La restructuración de la política social en España". Parte VI. Cap. XIV. Conclusiones. A José Adelantado (Coord.). "Cambios en el Estado del Bienestar". Ed. Icaria. Antrazyt. Servei de Publicacions de la UAB. 2000 (pp.475-500).
- SEN, A. (1992). "Nuevo examen de la desigualdad". Ciencias Sociales. Alianza Editorial. Economía. Ensayo. 2003.
- SENNET, R. (1998). "La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo". Anagrama. Colección Argumentos.
- SUBIRATS, J (Dir) i GOMÀ, R i BRUGUÉ, J (Coords.). 2005. "Análisis de los factores de exclusión social". Documentos de Trabajo. 4. Fundación BBVA.

Discapacitat i pobresa

Àngel Belzunegui Eraso
Xavier Puig Andreu
Francesc Valls Fonayet

Universitat Rovira i Virgili. Càtedra d'Inclusió Social
cinclusiosocial@urv.cat

Resum

Aquesta comunicació aborda els efectes que la discapacitat exerceix sobre el risc de pobresa de les persones discapacitades i de la resta de membres de les seves llars.

En concret, consta de dues parts clarament diferenciades. La primera part se centra en la relació establerta entre pobresa i discapacitat, mitjançant l'anàlisi de les edicions de l'Enquesta de Condicions de Vida de 2006 i 2011, amb la finalitat d'observar les diferències que apareixen en aquest període de 5 anys de canvis socioeconòmics convulsos. En aquesta part es documenta la reducció substancial del risc de pobresa en aquest col·lectiu, detectant com a principal causa l'augment del potencial protector de les transferències públiques vinculades al desenvolupament de la Llei de promoció de l'autonomia personal i atenció a les persones en situació de dependència i a les famílies, coneguda com a Llei de dependència.

La segona part estudia la despesa que les llars amb persones discapacitades realitzen per atendre la discapacitat, a partir de la informació de l'Enquesta de Discapacitats, Autonomia i Dependència de l'any 2008, que és l'última edició disponible. En aquesta part s'evidencia la importància de la dimensió social de la discapacitat per entendre les diferències que hi ha en l'estructura de la despesa entre les llars pertanyents a posicions desiguals de l'estructura social.

Paraules clau: Discapacitats; Pobresa, Exclusió Social

1. L'impacte de la pobresa sobre la població amb discapacitats (2006-2011)

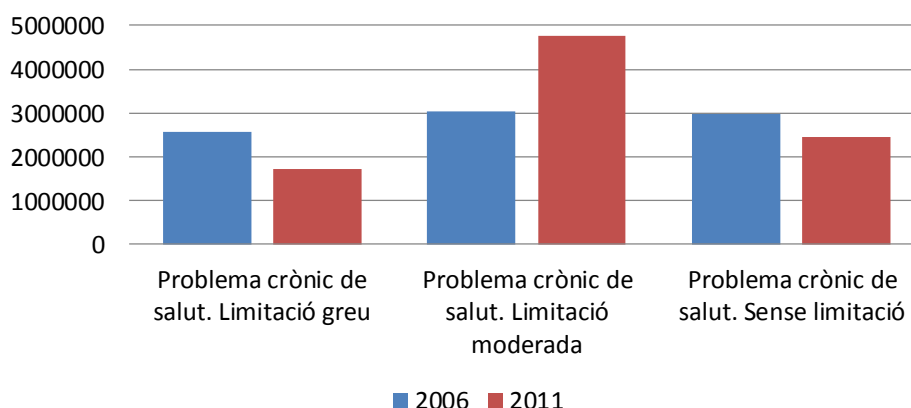
1.1 Introducció

La primera part la dediquem a l'estudi quantitatiu de la renda i les condicions de vida a les llars amb persones discapacitades. Per complir amb aquest propòsit recorrem a l'Enquesta de Condicions de Vida (ECV, en endavant) per l'abundant informació, fiabilitat i facilitat de comparació entre diferents períodes. Però la profunditat d'anàlisi que guanyem en l'estudi de la renda i de les condicions de vida de les llars amb l'ECV es converteix en indefinició a l'hora de parlar de discapacitat. L'ECV no conté variables específiques sobre la discapacitat de la població enquestada i, per això, hem de recórrer a unes variables *proxy* relatives a l'estat de salut de la població. Aquí ens basem en el model proposat per Braña i Antón (2011), consistent en escollir les següents dues variables com a definidores de la discapacitat de la població: a) si la

persona pateix o no problemes de salut de caràcter crònic, i b) el grau en què un problema de salut ha afectat el desenvolupament d'activitats quotidianes en els últims 6 mesos. Concretament, s'ha definit com a població discapacitada aquella que responia afirmativament a la primera pregunta i que en els últims 6 mesos havia estat greument limitada per al desenvolupament d'activitats quotidianes a causa del seu mal estat de salut. Per tant, s'han desestimat aquelles persones que no patien cap problema de salut crònic o que, tot i patir-lo, no estaven limitades, o només moderadament, per a desenvolupar activitats que la gent realitza normalment.

A l'Estat espanyol, l'any 2011, 1.715.064 persones de 16 anys o més presentaven aquestes característiques conjuntes, representant el 4,5% del total d'aquesta població (vegeu la gràfica 1). L'any 2006, tant el valor absolut com el percentatge sobre el total de població eren superiors: més de 2,5 milions de persones, és a dir, un 7,1% de la població. Per tant, la primera constatació és que en 5 anys s'ha reduït substancialment el volum de persones amb problemes de salut crònics que dificultaven greument el desenvolupament d'activitats quotidianes. Tenint en compte que el percentatge de població amb problemes de salut crònics pràcticament no ha variat en aquest període quinquennal (d'un 24% a un 23,4%), entenem que aquesta reducció es dona per un transvasament de població amb limitació greu a població amb limitació moderada. O sigui, tot persistint els problemes de salut crònics en uns percentatges estables, en 5 anys s'ha aconseguit reduir l'impacte de la discapacitat mèdica sobre la discapacitat social, permetent una major participació d'aquest col·lectiu en les activitats quotidianes i, en definitiva, reduint la seva dependència social.

Gràfica 1. Distribució de la població major de 15 anys, en funció de la presència de problemes crònics de salut i de les limitacions generades per aquests



Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECV 2006 i 2011

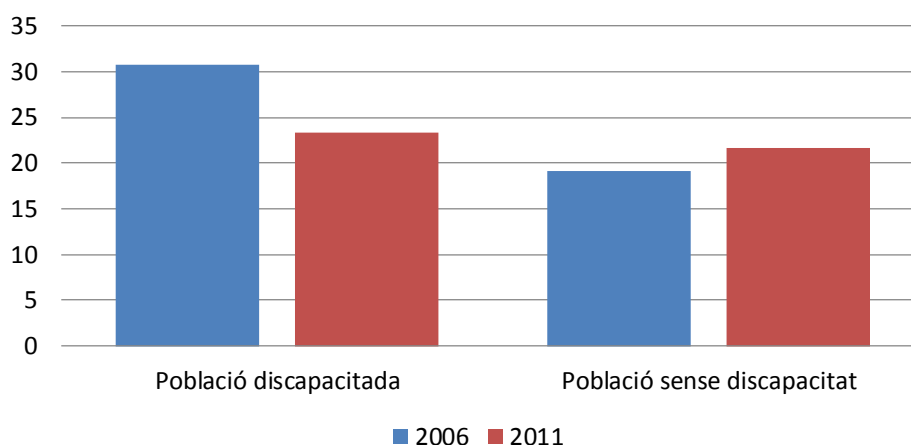
Val a dir que aquests resultats contrasten amb les dades obtingudes per l'EDAD 2008, segons la qual 3,4 milions de persones patien discapacitat a Espanya, de manera que

aquest mètode de càlcul es presenta més restrictiu a l'hora de definir la població amb discapacitat. Això vol dir que, possiblement, estiguem definint com població discapacitada aquella que pateix amb major gravetat les conseqüències del seu estat de salut, la qual cosa cal tenir present a l'hora d'interpretar les dades que es presenten.

1.2 La reducció de la pobresa en la població amb discapacitats

Entre 2006 i 2011, el percentatge de persones discapacitades que pateixen pobresa s'ha reduït de forma notable. Un 23,4% de la població amb problemes crònics de salut i amb limitacions greus es trobava sota el llindar de pobresa el 2011, més de 7 punts per sota dels valors assolits el 2006, quan el risc de pobresa sobre aquest col·lectiu era del 30,8%. Això suposa l'adopció d'un comportament oposat al del conjunt de població sense discapacitat, que ha augmentat en 2 punts, passant del 19,9% al 21,8%. Així, la bretxa entre el risc de pobresa de la població discapacitada i de la població sense discapacitat s'ha reduït substancialment, de 10,9 punts el 2006 a només 1,6 punts el 2011.

Gràfica 2. Evolució de les taxes de pobresa en població amb i sense discapacitat. Espanya, 2006-2011

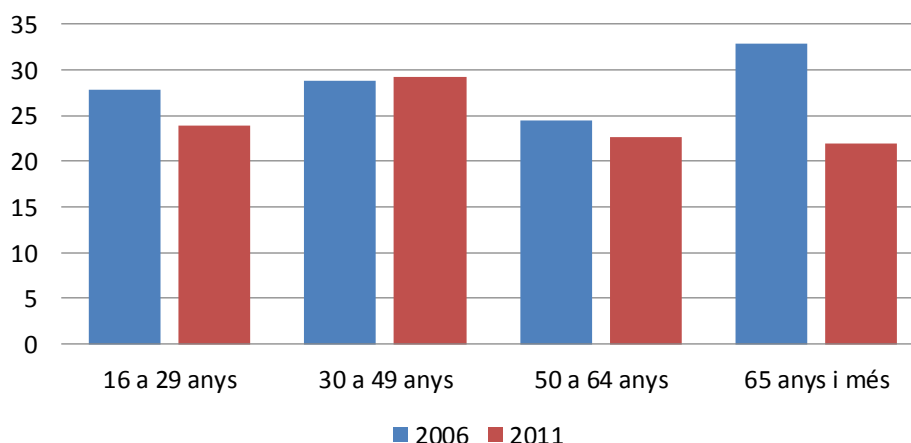


Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECV 2006 i 2011

On es localitza aquesta reducció de la pobresa entre la població discapacitada? Una primera anàlisi la focalitzem en l'estructura d'edats de la població. Les dades evidencien que la reducció s'ha concentrat en la població discapacitada d'edat avançada: el risc de pobresa s'ha reduït de un 32,9% a un 22%. Aquest col·lectiu s'ha pogut beneficiar, d'una banda, de la reducció substancial de la pobresa entre el conjunt de població d'edat avançada (entre la població no discapacitada de més de 64 anys, la pobresa també s'ha reduït, tot i que menys: del 27,8% al 20,5%), fruit de l'estabilitat de les prestacions públiques rebudes i l'aïllament respecte a la dinàmica excloent del mercat de treball. Seguint amb l'anàlisi, aquest col·lectiu de població

discapacitada d'edat avançada s'hauria beneficiat també de l'augment en les transferències dedicades a la discapacitat durant el període analitzat gràcies al desenvolupament de les ajudes vinculades a la llei de dependència. Per tot això, la població d'edat avançada ha deixat de ser el grup d'edat amb un risc de pobresa més elevat per esdevenir el grup d'edat més protegit dins de la població discapacitada, i de fer-ho en un període extraordinàriament curt de temps. Entre els altres grups d'edat el risc de pobresa no ha aconseguit uns resultats tan espectaculars. La població discapacitada d'entre 30 i 64 anys manté una afectació de la pobresa a nivells similars als de l'any 2006. El motiu és que la reducció general de la pobresa entre la població discapacitada s'ha vist frenada, en aquests casos, per un empitjorament de la seva posició social, especialment dins el mercat de treball, amb una reducció substancial de la població ocupada, que representa menys del 15% de la població discapacitada adulta. Entre la població de 16 a 29 anys aquest empitjorament no ha estat tan notable ja que han aconseguit mantenir les quotes d'ocupació a prop del 20%, només moderadament més baixes que les de 2006 (que se situaven al voltant d'un 25%) però que són superiors a les de la resta de població discapacitada. A més, es consolida com un grup amb un major nivell d'instrucció: aproximadament un 10% estan estudiant, i un altre 10% tenen estudis universitaris finalitzats.

Gràfica 3. Taxes de pobresa de la població discapacitada, en funció del grup d'edat. Espanya, 2006-2011



Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECV 2006 i 2011

Aprofundint en el nivell d'instrucció, detectem que cada nivell d'estudis ha vist reduir de manera substancial el risc de pobresa en la població discapacitada, només a excepció d'aquells/es que no han rebut mai formació, que representen pràcticament una quarta part del col·lectiu, amb una taxa de pobresa del 34,5%, romanent estable entre 2006 i 2011. Aproximadament la meitat d'aquest col·lectiu extremadament vulnerable està format per dones d'edat avançada que, quan havien de formar-se, es van trobar amb

dificultats per accedir i continuar en el sistema formatiu (una característica que comparteixen amb bona part de les altres dones d'edat avançada que no pateixen discapacitat). Entre l'altra meitat trobaríem, d'una banda, a homes d'edat avançada que compleixen amb el mateix perfil citat i, d'altra banda, a persones joves o adultes entre les quals la falta de formació s'explicaria, o bé per ser discapacitats/des des del naixement (o a molt primerenca edat), la qual cosa els va impedir desenvolupar la seva etapa formativa, o bé per pertànyer a extractes socials molt vulnerables amb un marcat índex de fracàs escolar, en què la discapacitat no hauria estat un obstacle sinó una conseqüència de la condició social, ja que aquesta va sobrevenir a edats més tardanes.

Per la seva part, la reducció de la pobresa entre la població discapacitada amb algun tipus d'estudis ha estat substancial. De manera transversal, per a cada nivell d'estudis, una quarta part -aproximadament- de la població que era pobra el 2006 ja no ho és el 2011. Tenint en compte que pràcticament la meitat de la població discapacitada pertany al primer grup d'instrucció, amb estudis primaris, es constata que aquest és el col·lectiu que més ha participat en la reducció de la pobresa entre la població discapacitada. A més, aquesta circumstància no pot ser aïllada de l'anàlisi demogràfica, ja que 7 de cada 10 persones discapacitades amb estudis primaris té 65 anys o més, fet que convida a pensar que aquesta reducció es deu principalment a la protecció que s'ha focalitzat en la població d'edat avançada més que a un que a un ascens dins de l'estructura social.

Per a la resta de nivells d'estudi, encara que aportin menys capacitat explicativa pel seu menor pes demogràfic dins de la població discapacitada, la reducció de la pobresa també s'ha vist reflectida. I ho ha estat tot i que també presenta un alt grau d'inactivitat: al voltant del 70-75%.

Hem de fer notar, igualment, que entre la població discapacitada es reproduïx la jerarquització vertical segons la qual a un major nivell d'estudis li correspon un menor nivell de pobresa. La gràfica 4 és eloqüent en aquest sentit: la proporcionalitat en la reducció de pobresa manté aquest repartiment de forces, tant el 2006 com el 2011 i de manera gairebé perfecta.

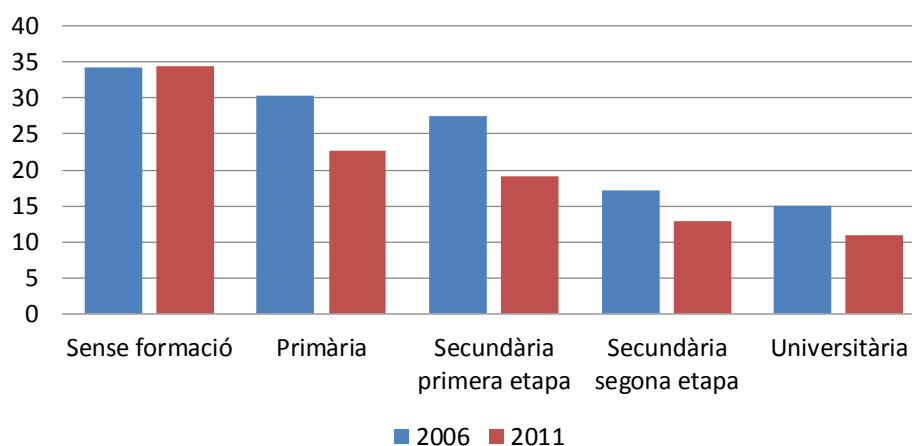
Volem remarcar tres factors explicatius de l'efecte constant que s'estableix entre nivell d'estudis i pobresa:

a) El primer és la major vinculació amb el mercat de treball de la població amb més estudis. Més del 90% de població discapacitada que treballa té, com a mínim, estudis secundaris. A més, dins de la poca qualificació laboral característica del col·lectiu, s'ha de reconèixer que la població amb major nivell d'estudis aconsegueix assolir, en major mesura, ocupacions de certa qualificació.

b) El segon, entenem que més explicatiu, és la posició social i econòmica de la llar. Tenint en compte que la discapacitat va sobrevenir a la majoria de la població a edats superiors als 16 anys, una part d'aquest baix nivell formatiu es deu a l'extracció social i no a la discapacitat en si mateixa. De fet, si ens centrem en la població d'extractes acomodats (amb unes rendes per unitat de consum superiors a 50.000 euros anuals), trobem que el nivell formatiu entre les persones discapacitades és fins i tot superior al de les persones sense discapacitat: el 75,9 % de les primeres tenen estudis universitaris, per un 68,9% de les segones. Una lectura detallada de les dades confirma que la presència de persones discapacitades amb estudis universitaris en una llar està relacionada amb un major nivell educatiu i amb una millor posició en el mercat de treball per part dels pares. Per contra, en els casos de discapacitat adquirida o sobrevinguda a edats molt primerenques, la discapacitat pot convertir-se en un factor limitant de cara a la formació, en els casos en que es viu un procés degeneratiu.

c) Un altre factor important (encara que no és objecte d'estudi aquí) és la manca d'adequació del sistema educatiu a les necessitats específiques de les persones amb discapacitat.

Gràfica 4. Taxes de pobresa de la població discapacitada, en funció del nivell d'estudis. Espanya, 2006-2011



Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECV 2006 i 2011

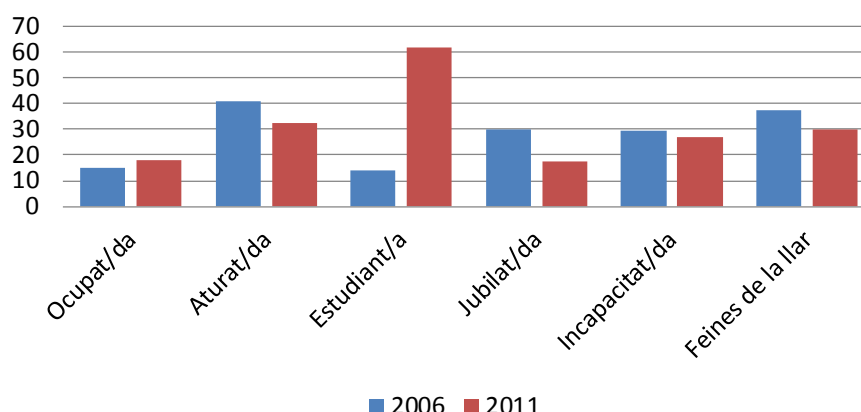
Un altre indicador analitzat és la relació amb l'activitat. La gràfica 5 mostra com la població discapacitada que treballa presenta un risc de pobresa inferior a la resta. Això s'explica, d'una banda, per l'aportació excepcional de rendes que aquestes persones poden aportar a casa seva. Però, sobretot, el fet d'estar treballant indica que la persona discapacitada disposa de certa autonomia, la qual cosa repercuteix en la major activitat laboral de la resta de membres de la llar, que al seu torn ajuda a augmentar la renda global. Si la persona discapacitada treballa, el percentatge de

mares que també treballa és 13 punts superior a la mitjana (34,8% respecte a 21,5%), i el de mares que es dediquen al treball reproductiu es redueix en gairebé 8 punts (62,4% respecte a 70%).

Una altra dada indicativa de l'excepcionalitat del col·lectiu és que en el període 2006-2011 les taxes de pobresa s'han reduït substancialment entre la població discapacitada inactiva o aturada (a excepció dels/les estudiants, que són una part molt reduïda del col·lectiu), mentre que paradoxalment han augmentat entre la població discapacitada que treballa. Això s'explica pel menor impacte que tenen, en aquest col·lectiu, les transferències públiques, que s'han convertit en el motor de la reducció de la pobresa entre la població amb discapacitat, com s'apunta en l'apartat 2.3. De fet, l'ocupació ha perdut el lideratge com a factor de protecció davant la pobresa en la població discapacitada, amb una taxa del 17,9%, a favor de la jubilació, que ja és, l'any 2011, el tipus d'activitat que aporta major protecció per a les persones discapacitades (taxa de pobresa del 17,3%).

Finalment, hem de remarcar el vincle que s'estableix entre nivell formatiu i relació amb l'activitat. De la mateixa manera que passa amb el conjunt de la població, disposar d'un elevat nivell formatiu facilita a les persones amb discapacitat inserir-se laboralment. Especialment efectius en aquest sentit són els nivells d'educació post-obligatoris: entre un 15% i un 17% de la població discapacitada amb estudis secundaris estava treballant el 2011, mentre que aquest percentatge es redueix lleugerament, fins al 12,9%, per a la població discapacitada amb estudis universitaris. Per contra, l'exclusió laboral es fa evident entre les persones discapacitades amb menys formació: el 2011 estava treballant menys del 2% de la població discapacitada amb estudis primaris i menys del 0,5% de la població sense estudis. A més, la major formació influeix també en la inactivitat, no solament per la disminució de persones inactives a mesura que augmenta el nivell formatiu, sinó per la seva distribució interna: l'accés al mercat de treball per a la població amb formació mitjana o superior facilita l'obtenció de prestacions de jubilació o d'incapacitació, mentre que la població discapacitada amb formació bàsica o sense formació es concentra en major mesura en la inactivitat per dedicació a les tasques de la llar, sense accés a prestacions públiques reconegudes.

Gràfica 5. Taxes de pobresa de la població discapacitada, en funció de la relació amb l'activitat. Espanya, 2006-2011



Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECV 2006 i 2011

1.3 L'efecte clau de les transferències públiques

El càlcul del risc de pobresa s'obté a partir de la suma de totes les rendes que entren en una llar. La desagregació d'aquestes rendes permet determinar fins a quin punt les transferències públiques es converteixen en un element protector de la població, permetent fins i tot tornar a calcular el volum de població pobre que hi hauria en una societat si s'eliminessin aquestes transferències, és a dir, comptabilitzant només els salaris laborals o altres rendiments econòmics de tipus privat.

Això permet analitzar el grau de protecció que exerceixen les transferències públiques sobre la població discapacitada. La informació d'aquesta anàlisi, per als anys 2006 i 2011, es resumeix a la taula 1. Abans, però, hem de fer algunes anotacions tècniques. En primer lloc, hem desestimat les transferències de supervivència i jubilació, principalment per neutralitzar l'important efecte que les pensions de jubilació tenen en la reducció global de la pobresa entre la població d'edat avançada. En segon lloc, es mostren les taxes de pobresa moderada (és a dir, la població de llars que se situen per sota del llindar del 60% de la renda mediana), les taxes de pobresa severa (per sota del llindar del 40%) i de pobresa extrema (per sota del llindar del 25%). Finalment, es mostra també l'efecte reductor de les transferències, comptabilitzat com a percentatge de reducció de la taxa de pobresa respecte a la mateixa taxa abans de les transferències.

Els resultats llancen a la llum l'evidència que gran part de la reducció de la pobresa en la població discapacitada s'explica per l'efecte de les transferències públiques. Concretament, el 2011 les transferències públiques aconseguixen que un 42,9% de població discapacitada deixi de ser pobre, que un 66,7% deixi de patir pobresa severa i que un 71,2% deixi de viure en la pobresa extrema. El 2006, per a aquest mateix col·lectiu de població discapacitada, la reducció va ser substancialment menor, i les

transferències només aconseguen treure un 23% de persones de la pobresa, un 49% de persones de la pobresa severa i un 65% de persones de la pobresa extrema. Les diferències entre l'efecte reductor de 2006 i 2011 són majors en els casos de pobresa moderada: és a dir, les transferències han resultat més efectives en els casos en què les persones discapacitades són a prop del llindar de pobresa. Una anàlisi comparada entre els dos anys mostra que, sense comptabilitzar les transferències públiques, el risc de pobresa entre la població discapacitada hauria augmentat pels tres tipus de pobresa analitzats en el període 2006-2011. Aquest comportament és coherent amb el del conjunt de la població espanyola, a causa dels efectes de la recessió econòmica i a les dificultats d'inserció i permanència en el mercat de treball, tant de les persones discapacitades com d'aquelles que conviuen a la llar.

L'anàlisi d'aquest mateix efecte per a la població sense discapacitat confirma el que hem vist. Destaquem dues idees. La primera és que el potencial reductor de les transferències públiques és clarament inferior per aquest grup de població: el 2011 aconseguixen treure un 25,9% de persones de la pobresa moderada, un 39,6% de persones de la pobresa severa i un 48,6% de persones de la pobresa extrema. Tots aquests valors són substancialment inferiors als assolits per la població discapacitada. En segon lloc, les diferències de potencial reductor pràcticament no han variat entre 2006 i 2011 per a la població sense discapacitat, especialment en el cas de la pobresa moderada, la qual cosa explica que el risc de pobresa per a aquest col·lectiu hagi augmentat a partir del moment en què la situació econòmica del país es veu greument perjudicada.

Taula 1. Taxes de pobresa moderada, severa i extrema abans i després de transferències socials (sense comptabilitzar les de jubilació i supervivència), i efecte reductor de la pobresa d'aquestes transferències. Població amb discapacitat i sense discapacitat. Espanya, anys 2006 i 2011

		2006			2011		Efecte reductor
		Abans	Després	Efecte reductor	Abans	Després	
Població discapacitada	Pobresa moderada	40	30,8	23	41	23,4	42,9
	Pobresa severa	19,6	10	49	21,3	7,1	66,7
	Pobresa extrema	9,5	3,3	65,3	11,8	3,4	71,2
Població sense discapacitat	Pobresa moderada	24,8	18,4	25,8	29,3	21,7	25,9
	Pobresa severa	11,2	7,5	33	16,9	10,2	39,6
	Pobresa extrema	5,4	3	44,4	10,9	5,6	48,6

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECV 2006 i 2011

2. L'efecte de l'estructura social sobre els nivells de la despesa en atenció a la discapacitat

2.1 La despesa com a indicador del nivell de vida

Aquesta segona part de la comunicació se centra en l'anàlisi de la despesa per part de les llars amb persones discapacitades, mitjançant l'ús de l'Enquesta de Discapacitats, Autonomia i Dependència Personal (EDAD) de 2008. El debat sobre l'ús de la variable de referència en els estudis sobre pobresa neix amb les primeres enquestes quantitatives sobre pressupostos familiars i sobre condicions de vida. Les investigacions s'han organitzat entorn de dos grups predominants en funció de la variable de referència utilitzada: la renda o la despesa. En ambdós grups, l'estratègia metodològica equipara el nivell de benestar de les persones amb la disponibilitat material de recursos, ja sigui calculant el seu volum d'entrada (renda) o de sortida (despesa) durant un període concret. Com passa també al voltant de la definició de pobresa, l'ús d'un indicador o un altre no és un fet banal ni neutre, ja que els resultats variaran en funció de l'elecció (De la Cal, 2009).

La variable *renda* proporciona una imatge real de la capacitat econòmica de la llar en un moment donat malgrat es limita a informar de la mera disponibilitat de recursos exclouent-ne l'estalvi i el patrimoni. La variable *despesa* ofereix una major estabilitat davant els canvis puntuals de la capacitat econòmica de la llar, ja que es basa en la idea de renda permanent, que inclou la renda actual però també la renda acumulada en períodes anteriors i la renda esperada en el futur. Així, a nivell de validesa del constructe metodològic, la despesa és un indicador que s'ajusta millor que la renda a la realitat que es pretén estudiar (les condicions de vida), i s'adapta més bé a la idea que el nivell de vida depèn de la utilitat que les persones donen als seus recursos més que no pas de la seva simple disponibilitat.

No obstant, treballar amb despesa requereix algunes precaucions: a) no sempre és correcte relacionar nivell de despesa i disponibilitat de mitjans (com la no correspondència entre els nivells de renda de la població jubilada i l'austeritat en el consum d'aquest col·lectiu); b) la inclusió de béns duradors poden alterar el volum de despesa d'un any per un altre; c) la dificultat que tenen les llars per a realitzar càlculs exactes convida als arrodoniments.

Mercader-Prats (1998) detecta que encara que la correlació entre renda i despesa és esperable, no és inequívoca: segons els seus càlculs, només la meitat de la població definida com a pobre pels seus baixos nivells de renda pertanyeria al grup de població de baix nivell de consum, la qual cosa evidencia la influència que té l'elecció metodològica de la variable de referència sobre els resultats obtinguts (Pérez, 2009; Cantó et al., 2000).

La posada en marxa del Panell de Llars de la Unió Europea entre 1994 i 2001 i de l'Enquesta de Condicions de Vida (des de 2004), ambdues per part de l'Institut Nacional d'Estadística, pràcticament acaba amb aquest debat ja que només s'hi aporta informació sobre la renda de les llars. Per això, i per la major comparabilitat d'aquesta variable amb les dades europees (a través de les enquestes estatals pertanyents al model europeu harmonitzat EU-SILC), des de la segona meitat de la dècada de 1990 la despesa ha passat a ser una variable secundària, si no oblidada, en la mesura de la pobresa. No obstant en els següents apartats la recuperem.

2.2 La despesa en atenció a la discapacitat a Espanya

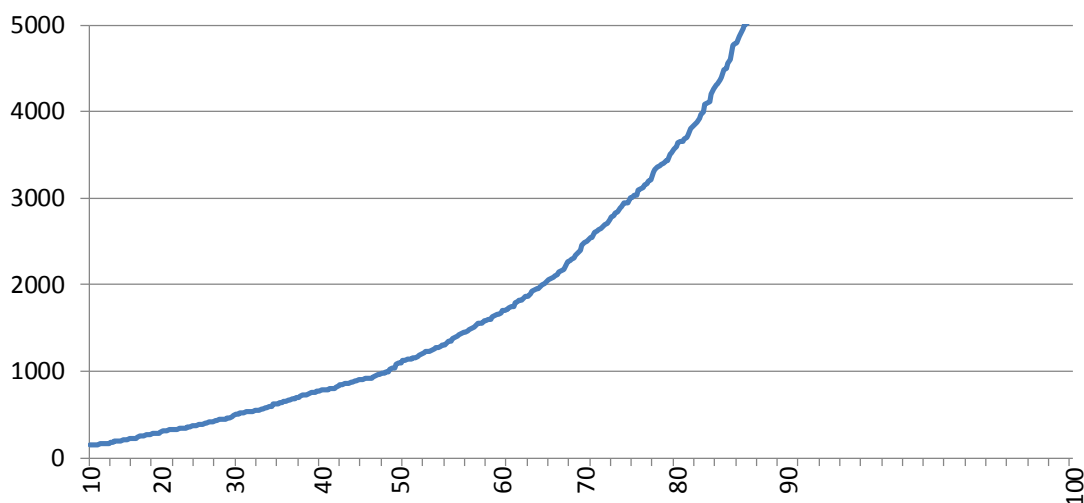
L' EDAD (2008) disposa d'una sèrie de preguntes sobre la despesa que realitzen les llars per atendre la discapacitat d'algun dels seus membres. Aquesta informació no està exempta de dues problemàtiques rellevants. Primer, la dificultat de les llars per calcular els costos anuals de la discapacitat, tant en la quantificació de les diverses partides com en poder discernir en quin grau les despeses són imputables a la discapacitat (exclusivament, parcialment, etc.). Segon, l'elevada **manca de resposta**, que es tradueix en que un 80,2% de les llars no respon a aquesta variable. La pràctica totalitat correspon a llars sense membres discapacitats i, per tant, se'ls pot imputar una despesa inexistent, de manera que es converteixen en falsos casos perduts. Tanmateix, aquesta relació no és automàtica, i un 1,7% de llars sense resposta declara tenir algun membre discapacitat. D'altra banda, el 14,2% de les llars té algun membre discapacitat però declaren no tenir cap despesa associada a la discapacitat. Finalment, el 5,6% del total de les llars espanyoles declara haver de fer front a algun tipus de despesa per motius de discapacitat d'algun dels seus membres. És en relació a aquest volum de llars que hem centrat l'anàlisi de la quantia i la naturalesa de la despesa per discapacitat.

Aquest 5,6% de llars espanyoles amb membres discapacitats i amb despesa declarada per discapacitat gasten una mitjana de 2.787 euros anuals en béns i serveis per atendre la discapacitat. Tanmateix, aquesta quantia es troba sensiblement esbiaixada per la presència d'un petit percentatge de llars amb una despesa molt elevada, superior als 20.000 euros anuals. Altres indicadors menys sensibles a la presència de casos extrems (com la mediana, la mitjana retallada al 5% o diversos estimadors de centralitat més robusts) apunten a una quantia sensiblement inferior, en una forquilla d'entre 1100 i 2000 euros anuals.

Com s'observa a la gràfica 6, el 50% de les llars espanyoles presenten una despesa inferior a 1100 euros anuals, i un 25% gasta menys de 400 euros anuals. Per contra, la part superior de la distribució presenta major elasticitat: pràcticament un 25% de les

llars amb persones discapacitades dediquen més de 3.000 euros anuals a la discapacitat, mentre que el 10% superior dedica més de 6.500 euros anuals.

Gràfica 6. Distribució acumulada de llars en funció de la despesa dedicada a la discapacitat, en euros anuals (només llars amb despesa dedicada a la discapacitat). Espanya, 2008



Font: elaboració pròpia a partir de la EDAD 2008

Les condicions de vida d'aquestes llars estan determinades per un doble eix. El primer eix afavoreix un efecte unificador del conjunt de llars amb membres discapacitats, ja que tots ells han de tenir un major nivell de recursos per poder optar a un nivell de vida similar al de les llars sense membres discapacitats. És a dir, *ceteris paribus*, els primers tenen majors necessitats (en termes de fàrmacs, d'atenció i cura personal, de capacitació de la persona, d'adquisició de béns i serveis adequats, d'adaptació de l'habitatge, etc.). I, per tant, requereixen de més recursos a gastar per poder assolir un mateix nivell de funcionalitat social. Aquesta concepció parteix de la teoria de capacitats de Sen (1984, 1995, 1999), segons la qual allò rellevant en l'estudi de la pobresa no és la quantitat de recursos disponibles, variable que només es mou en un nivell instrumental, sinó el nivell de vida de les persones, que és allò intrínsecament important. La discapacitat o un mal estat de salut, entre d'altres factors, dificulten l'accés als recursos, però alhora també impedeixen que un mateix volum de recursos sigui indicatiu d'un mateix nivell de vida, ja que la capacitat de transformar aquests recursos en funcionament social no és equivalent.

A Espanya, diferents investigacions han intentat quantificar el volum de recursos suplementaris que les llars amb persones discapacitades han de tenir per aconseguir un nivell de vida similar al de les llars sense persones discapacitades. En aquesta línia, recentment Braña i Antón (2011) han quantificat els costos de la discapacitat i els seus efectes sobre la pobresa conclouent que, un cop quantificats aquests costos (que suposen al voltant del 40% de la renda de la llar en casos de discapacitat moderada i

del 70% en casos de discapacitat severa), la incidència, la intensitat i la severitat de la pobresa augmenten de manera substancial: si a la llar hi habita un membre amb discapacitat moderada, el risc de pobresa es duplica (del 29,6% al 59,3%), mentre que a les llars amb membres amb discapacitat severa es triplica i passa a incumbrir la pràctica totalitat de llars (del 30,3% al 93%). Un efecte similar succeeix amb les taxes de pobresa extrema: a les llars amb discapacitat moderada el percentatge de llars que caurien en la pobresa extrema puja del 3,5% al 17,3%, mentre que a les llars amb discapacitat severa ho fa del 2,8% al 56,4%⁶⁰.

El segon eix, per contra, està menys explotat analíticament. S'hi aprecia una força centrífuga, de disgregació del col·lectiu, originada per la dimensió social de la discapacitat. Encara que es tracti d'un col·lectiu estructuralment desqualificat (en el sentit que tenen unes pitjors condicions de vida que la població no discapacitada), no s'hauria homogeneïtzar tota la població discapacitada, ja que ella mateixa està estructurada socialment en base als factors clàssics de jerarquització social, com la classe, el gènere o l'edat. Aquesta disgregació queda patent en observar els comportaments de despesa per discapacitat, l'anàlisi dels quals ens ocuparà en els següents apartats d'aquesta comunicació.

2.3 La dimensió social de la despesa en discapacitat

Que la presència d'individus amb discapacitat a la llar implica un augment de la despesa és una dada previsible, com ho és també que aquest augment varia en funció del tipus i del grau de discapacitat. Per exemple, sabem que les llars amb persones discapacitades que estan greument limitades dediquen una mitjana de 3.713 euros anuals a atendre la discapacitat, una despesa entre un 36% i un 70% superior al d'aquelles llars en què la discapacitat o bé no suposa cap limitació, o en tot cas suposa una limitació moderada.

Però la despesa per discapacitat no només s'explica per factors mèdics o físics, i des de la sociologia s'hauria de centrar l'estudi en aquesta premissa. Les dades disponibles indiquen que una part substancial de l'efecte que la discapacitat té sobre les condicions de vida de les llars depèn de factors socials. Fins i tot, en determinades situacions, la dimensió social de la discapacitat arriba a exercir un major pes explicatiu que l'estricta dimensió físicomèdica.

⁶⁰ En una línia similar, Malo i Dávila (2006), mitjançant una modificació en la ponderació dels membres de la llar per tal d'atorgar un major pes als membres discapacitats (assumint la hipòtesi que la seva presència augmenta els costos de la llar en major mesura que una persona no discapacitada), calculen que el risc de pobresa augmentaria entre un 60% i un 80% en aquest simulació, fins a duplicar-se en cas que a la llar hi residissin dues o més persones discapacitades

Aproximem-nos a la qüestió mitjançant l'anàlisi de la relació entre la posició social de la llar i la despesa dedicada a la discapacitat. Per evitar el biaix que el grau de gravetat de la discapacitat podria tenir sobre el cost anual, s'ha neutralitzat la variable "limitació per fer algunes activitats", mitjançant la seva segmentació en tres categories analitzades independentment (algun membre de la llar es troba greument limitat; algun membre de la llar es troba limitat, però cap d'ells greument; i cap membre de la llar es troba limitat). Per definir la posició social de la llar s'han recollit les dades relatives a la persona de referència, definida com aquella que, residint habitualment a la llar, és la que més aporta periòdicament al seu pressupost total. Al nostre entendre, és un indicador òptim del posicionament social de la llar, i que escapa al concepte tradicional de pare/cap de família.

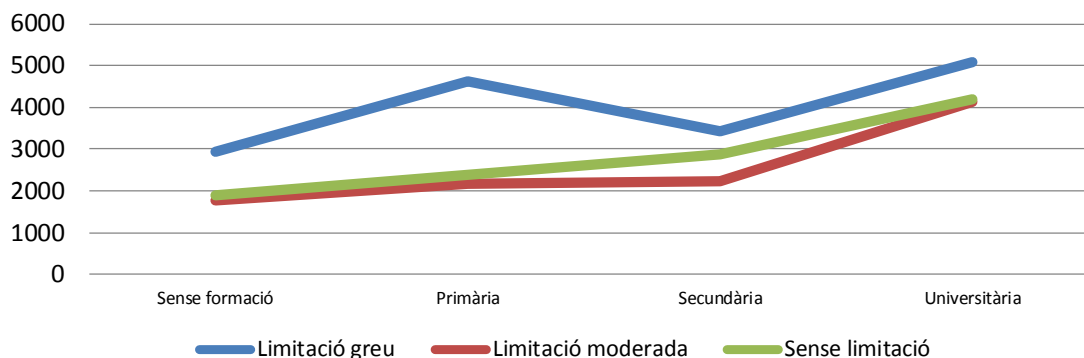
Dos dels indicadors clau de la posició social són el nivell formatiu assolit i la relació amb el mercat de treball. Pel que fa al primer, les llars amb membres discapacitats tendeixen a augmentar la despesa dedicada a la discapacitat a mesura que augmenta el nivell formatiu de la persona de referència (amb un augment de la despesa d'entre un 22% i un 83% per cada etapa superior de nivell formatiu, en funció del grau de limitació de la persona discapacitada), respectant sempre la jerarquia segons la qual a major grau de limitació, major despesa destinada a la discapacitat. Així, les llars en què la persona de referència té estudis universitaris són les que més inverteixen en atendre la discapacitat, especialment si la persona amb discapacitat pateix una limitació greu: en aquest cas la despesa mitjana ascendeix fins als 5.087 euros anuals, molt per sobre del que poden dedicar la resta de llars: els 3.421 euros de les llars amb estudis secundaris, els 4.631 euros de les llars amb estudis primaris i els 2.950 euros de les llars sense estudis. Però no únicament: fins i tot les llars encapçalades per una persona de referència amb estudis universitaris la persona discapacitada de les quals no pateix una limitació greu o no pateix cap limitació, inverteixen més en atendre la discapacitat que la resta de llars en què la persona discapacitada pateix una limitació greu, només a excepció de les llars amb estudis primaris (lligats a una edat avançada). D'aquí que haguem de ressaltar el component social de l'atenció a la discapacitat, que sobrepassa qualsevol lectura estrictament físicomèdica.

Quan la discapacitat no suposa una limitació, o en tot cas suposa una limitació moderada, la despesa que s'hi dedicada es relaxa. Aquesta reducció presenta dues característiques rellevants. La primera és que es reproduïx la distribució jeràrquica anterior: a una posició més benestant en l'escala social li continua corresponent una major despesa per atendre la discapacitat. La segona és que la reducció no és proporcional sinó regressiva. Les llars amb menor nivell formatiu redueixen substancialment la despesa dedicada a la discapacitat quan aquesta no suposa una

limitació greu en relació a quan sí que la suposa, a diferència de les llars amb major nivell formatiu, amb un comportament més estable entre els diferents escenaris. La reducció és del 35-40% de la despesa a les llars la persona de referència de les quals no té estudis, del 50-55% quan la persona de referència té estudis primaris, d'un 15-35% quan té estudis secundaris, i entorn del 18% quan té estudis universitaris. Com a resultat, les desigualtats de despesa entre els diferents nivells formatius són superiors en els casos de limitació moderada o d'absència de limitació que en el cas de limitació greu. Aquesta major elasticitat de la despesa evidencia una estratègia d'adaptació a les circumstàncies que fa que quan la discapacitat no suposa una limitació greu, les llars amb menys recursos optin per reservar un import substancial d'aquests recursos a l'adquisició d'altres béns essencials, que passen per davant de l'atenció a la dimensió social de la discapacitat, mentre que les grans despeses en atenció a la discapacitat només es donen en cas que la limitació sigui greu i requereixi aquest sobre esforç. En canvi, les llars amb més nivell formatiu tenen un comportament més rígid, fet que els permet seguir mantenint unes condicions de vida confortables, tant per a la persona discapacitada com per a la resta de membres de la llar, sigui quin sigui el grau de limitació associat a la discapacitat, gràcies al sosteniment d'uns nivells estructuralment alts de despesa.

A aquest model li hem d'afegir una única excepció, que queda visiblement remarcada a la gràfica 7: hi ha un pic a les llars amb estudis primaris i amb limitacions greus, amb una despesa que ascendeix a una mitjana de 4.630 euros. Aquesta alteració s'explica perquè en aquesta categoria es concentra població d'edat avançada amb limitacions greus derivades de la discapacitat, amb unes rendes estables i amb una menor proporció de despesa en altres partides de primera necessitat (com, per exemple, l'atenció a nens/es o els costos d'hipoteca o lloguer de l'habitatge, que generalment ja estan amortitzats), la qual cosa els permet dedicar una part substancial dels seus recursos a la discapacitat. Si es neutralitza aquest efecte (per exemple, aquí s'ha realitzat mitjançant una segona anàlisi limitat a la població de 16 a 64 anys), la tendència general descrita anteriorment, segons la qual a major nivell formatiu li correspon una major despesa en discapacitat, no només es reproduceix sinó que guanya nitidesa.

Gràfica 7. Despesa mitjana anual dedicada a la discapacitat, segons el nivell d'estudis de la persona de referència i el grau de limitació de la persona discapacitada. Espanya, 2008

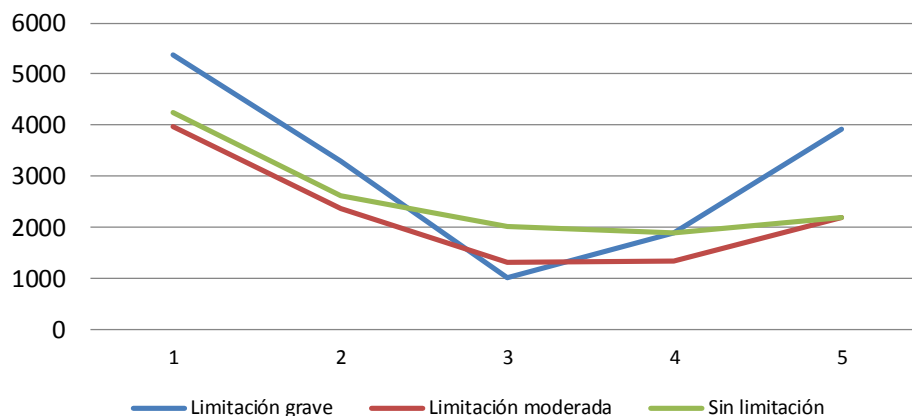


Font: elaboració pròpia a partir de la EDAD 2008

Pel que fa a la relació amb el mercat de treball, el comportament de la despesa es manté fidel a la mateixa tendència: per regla general, les llars on la persona de referència està treballant poden dedicar més despesa a la discapacitat i aquesta despesa és a la vegada més gran si l'ocupació requereix una major qualificació. La despesa mitjana de més quantia es dona, doncs, a les llars on la persona de referència treballa en el segment superior del mercat de treball (directiu/va, gerent, tècnic/a, científic/a, intel·lectual, de professional o de tècnic de suport, entre d'altres), amb un interval de la despesa que es mou entre els 3.970 euros anuals si la persona discapacitada de la llar està moderadament limitada fins als 5.374 si ho està greument. Prenent aquestes dades com a referència, les llars on la persona de referència treballa en un segment immediatament inferior, com assalariat/da qualificat/da (administratiu/va, operari/ària, venedor/a, auxiliars, etc.), destinen un 40% menys a la discapacitat: entre 2.350 euros si la persona discapacitada està moderadament limitada i 3.300 si ho està greument. La capacitat de dedicar recursos per atendre la discapacitat es redueix encara més en situacions d'atur o d'ocupació no qualificada (mossos, peons, etc.), amb un sostre màxim de 2.000 euros anuals, sigui quin sigui el grau de limitació. Això reflecteix de nou la influència de la dimensió social de la discapacitat sobre la despesa de les llars: les llars amb millor posició en el mercat de treball poden destinar el doble de recursos per atendre la discapacitat que aquelles llars que es concentren en les posicions més precàries o que estan excloses del món laboral, inclús quan en les primeres la limitació és moderada o inexistent i en les segones és greu. Menció a part mereixen les llars on la persona de referència està jubilada o incapacitada, ja que responen a una lògica lligada a la població d'edat avançada: encara que es troben fora del mercat de treball, la relativa estabilitat en l'ingrés de les pensions els permet augmentar la despesa per discapacitat a nivells

similars als de la població assalariada qualificada: prop de 4.000 euros anuals en els casos de limitació greu i per sobre de 2.000 euros en la resta de graus de limitació.

Gràfica 8. Despesa mitjana anual dedicada a la discapacitat, segons situació d'activitat de la persona de referència i grau de limitació de la persona discapacitada. Espanya, 2008



1 = Ocupat/da, direcció o tècnic/a; 2 = Ocupat/a, assalariat/da qualificat/da; 3 = Ocupat/da, sense qualificació; 4 = Aturat/da; 5 = Jubilat/da o Incapacitat/da.

Font: Elaboració pròpia a partir de la EDAD 2008

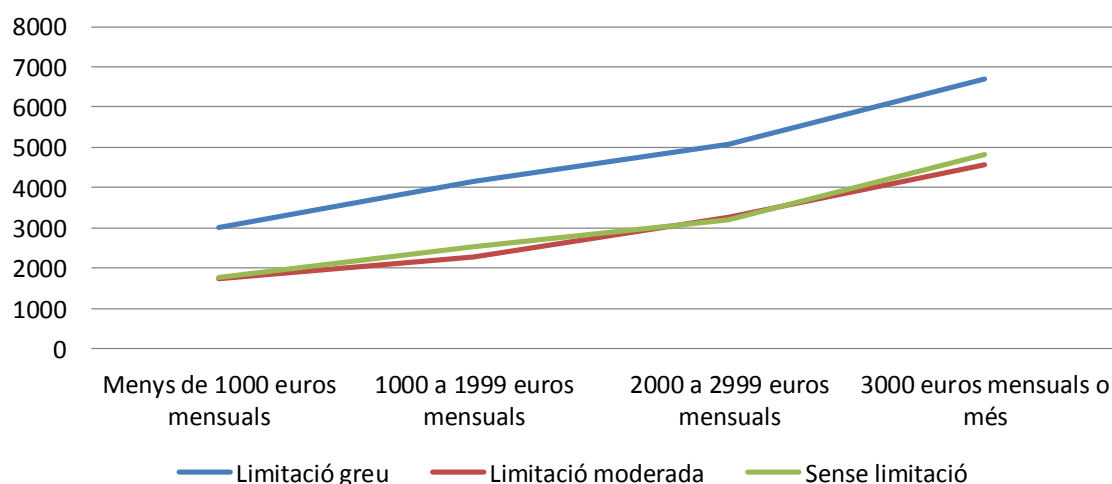
A més d'aquests dos indicadors tradicionals, n'hem utilitzat un de complementari per relacionar la posició social amb la despesa dedicada a la discapacitat: la capacitat monetària de la llar, mesurada en funció dels ingressos mensuals de la persona de referència. Mitjançant el seu ús pretenem donar compte directament de les possibilitats que tenen d'adquirir béns materials i del seu impacte en l'adquisició de recursos per atendre la discapacitat.

Aquest és l'indicador que presenta majors diferències de despesa per discapacitat, seguint una relació positiva, com era d'esperar, segons la qual com més ingressi la llar més gastarà en atendre la discapacitat. Les llars on la persona de referència pertany al tram inferior d'ingressos (inferiors a 1.000 euros mensuals) destinen una menor quantia a la discapacitat, partint de 1.750 euros anuals i arribant als 3.000 euros si la limitació és greu. A partir d'aquestes quantitats, l'augment de la despesa és progressiu i lineal, generalment d'un 30% a un 40% per cada tram superior d'ingressos (establerts aquí en divisions de 1.000 euros mensuals), de manera que les quantitats dedicades a la discapacitat a les llars pertanyents al quart i últim tram (en què la persona de referència ingressa més de 3.000 euros mensuals) dupliquen les de les llars pertanyents al primer tram d'ingressos, i se situen prop de 7.000 euros anuals en casos de limitació greu, i prop de 5.000 euros anuals en els altres nivells de limitació.

Tot i que hem destacat la progressivitat de la despesa per discapacitat en relació amb el tram d'ingressos al qual pertany la llar, cal remarcar una altra vegada les diferències

que hi ha en el grau de progressivitat, degudes al component social de la discapacitat. En els casos en què les persones discapacitades de la llar estan greument limitades, l'augment de la despesa entre els diferents trams d'ingressos és substancialment menor (d'un 122% entre el primer i l'últim tram) que a les llars on la persona discapacitada no està limitada o ho està moderadament (d'entre un 162% i un 170%). Això indica que mentre que les llars amb menys possibilitats poden reduir la seva aportació a la discapacitat quan aquesta comporta una limitació moderada o nul·la, les llars amb majors ingressos segueixen mantenint una despesa elevada, que no es destina tant a l'atenció a la discapacitat mèdica sinó que està pensada per mantenir una major qualitat de vida al tant de la persona amb discapacitat com per a la resta de persones que componen la llar.

Gràfica 9. Despesa mitjana anual dedicada a la discapacitat, segons ingressos mensuals de la persona de referència i grau de limitació de la persona discapacitada. Espanya, 2008



Font: Elaboració pròpia a partir de la EDAD 2008

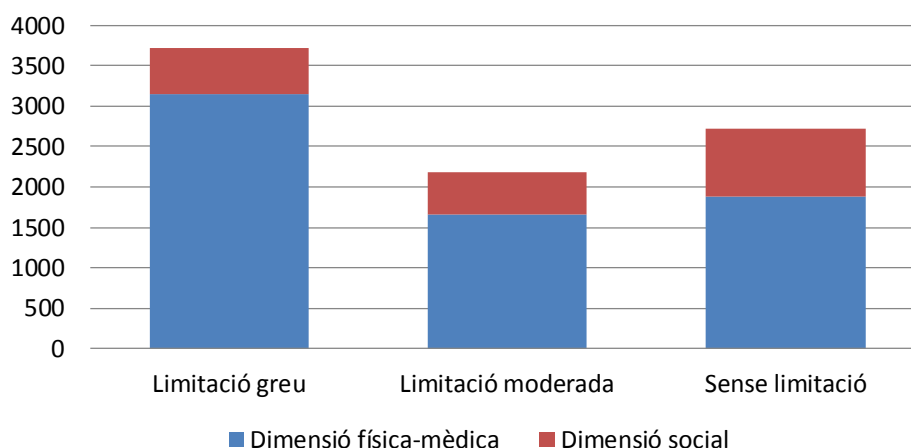
2.4 El pes de la dimensió social en la despesa en discapacitat

Un cop arribats en aquest punt hem buscat determinar quina part de la despesa total de les llars pot atribuir-se a la dimensió social de la discapacitat i quina part a la simple dimensió físicomèdica. Hem agrupat les 3 variables analítiques (nivell d'estudis, relació amb l'ocupació i quantia mensual d'ingressos) en una nova dimensió explicativa, mitjançant una anàlisi de correspondències múltiple. Aquesta dimensió, que pot ser considerada com la dimensió de posició social, és la que major variància acumulava respecte a les variables originals (amb un autovalor de 1,973). Posteriorment, a través d'una anàlisi de classificació biètica, hem agrupat les llars en categories socials homogènies, és a dir, similars entre sí i diferents a les llars de la resta de grups. Amb aquesta anàlisi s'han obtingut 3 grups de llars diferenciats per la seva posició social, sobre els quals hem realitzat una anàlisi comparativa de la despesa per discapacitat.

Amb aquesta finalitat hem estimat que la despesa mitjana de les llars està determinat completament per la dimensió físicomèdica, i que la variabilitat entorn a aquesta despesa mitjana (per sobre o per sota) s'explica per la dimensió social. Els resultats agrupats indiquen que la dimensió social explica un 23,2% de la despesa mitjana per discapacitat de les llars espanyoles amb persones discapacitades, que és de 2.787 euros anuals. A més, com s'esperava, el pes d'aquesta dimensió social és inversament proporcional a la gravetat de la limitació per discapacitat: representa el 15,3% de la despesa en els casos de limitació greu, el 23,7% en els casos de limitació moderada i el 30,7% en els casos d'absència de limitació.

Com s'aprecia a la gràfica 10, la despesa dedicada a la discapacitat és clarament superior a les llars amb limitació greu, especialment a causa del pes de la dimensió físicomèdica, a la qual es destinen 3.145 euros dels 3.713 de mitjana, per als 568 destinats a cobrir la dimensió social. En aquests casos, el nucli irreductible de la discapacitat ha de centrar gairebé tota l'atenció de les llars, mentre que la dimensió social queda a l'abast només de les llars més benestants. En canvi, si la limitació produïda per la discapacitat no és greu, la despesa mitjana es redueix substancialment, sobretot a causa de la reducció de la despesa explicada per la dimensió físicomèdica, a la qual es dediquen menys de 2.000 euros anuals de mitjana, mentre que la dimensió social es manté en uns valors absoluts estables, entre 516 i 836 euros anuals, a causa de l'esforç que les llars més benestants segueixen realitzant a atendre la discapacitat, en termes de millora de condicions de vida.

Gràfica 10. Despesa mitjana anual dedicada a la discapacitat, segons estructura de la despesa. Espanya, 2008



Font: Elaboració pròpia a partir de la EDAD 2008

3. Conclusions

L'anàlisi de la relació entre pobresa i discapacitat ens porta a parlar, com a primera i principal idea, de la reducció del risc de pobresa entre les persones amb discapacitat. Si el 2006 les taxes de pobresa en aquest col·lectiu eren del 30,8%, el 2011 s'havien

reduït fins a un 23,4%. Aquest procés ha transcorregut en sentit oposat al de la població no discapacitada, ja que les taxes de pobresa van augmentar en aquest mateix període del 19,2% al 21,7%. Per això, el 2011, el tradicional desequilibri en les taxes de pobresa de la població discapacitada i no discapacitada s'havia reduït a uns mínims 1,7 punts.

La segona idea és que la reducció de la pobresa en la població discapacitada s'ha donat amb una alta dosi de transversalitat, entre pràcticament tots els perfils supervisats de població examinats. Una transversalitat que s'explica per l'efecte de les transferències públiques (sense incloure les pensions de jubilació o les prestacions de supervivència) cap a les persones amb discapacitat i les seves llars. El 2011 les transferències públiques van reduir la pobresa entre la població discapacitada en un 42,9%, mentre que el 2006 només aconseguien un efecte del 23%. A la vista dels resultats, les polítiques derivades de la "Llei de dependència" han aconseguit generar un substancial impacte protector enfront del risc de pobresa d'aquest col·lectiu.

Una tercera idea és la importància de l'extracte social de les llars per entendre les condicions de vida de la població discapacitada. Entenent que la majoria de discapacitats apareixen en edats adultes, existeixen característiques socials -com el nivell formatiu- que no s'expliquen tant per la discapacitat com per la posició social de la persona i la seva llar. Això és rellevant per l'efecte que té quant a possibilitats d'inserció laboral (s'ha detectat que una major formació facilita la inserció laboral de persones discapacitades) i per l'accés posterior a prestacions socials (com la jubilació o la incapacitació), aspectes que incideixen positivament en la reducció del risc de pobresa entre la població discapacitada.

En tot cas, i com a quarta idea, hem de ressaltar que segueixen persistint amenaces sobre aquest col·lectiu, el benestar del qual depèn en gran mesura del manteniment d'aquestes polítiques públiques. En aquest sentit, les condicions socials estructurals d'aquest col·lectiu no han millorat. Sense l'efecte de les transferències públiques, el risc de pobresa entre la població discapacitada hauria augmentat en el període 2006-2011, en coherència amb la resta de la població. Igualment, si el pes de les transferències públiques s'hagués mantingut estable a nivells del 2006, el risc de pobresa seguiria situant-se per sobre del 30%. A més, l'impacte reductor d'aquestes transferències públiques perd eficàcia en els casos de major gravetat i, fins i tot, la pobresa extrema ha augmentat entre la població discapacitada, tant abans com després de comptabilitzar les transferències públiques.

La segona part de l'article analitza les dades relatives a la despesa per discapacitat i treu a la llum una constatació que es reproduïx de manera estable: la dimensió social de la discapacitat promou que les llars amb més recursos inverteixin una major quantia

a atendre la discapacitat, mentre que les llars amb menys recursos inverteixen una quantitat clarament inferior. Mitjançant l'anàlisi de les diferents estratègies familiars hem pogut quantificar l'efecte d'aquesta dimensió social. De fet, a l'hora d'avaluar les estratègies de les llars per fer front a la discapacitat trobem que en algunes ocasions aquesta dimensió social adquireix un major pes que la dimensió físicomèdica. Així, a igual grau de limitació, les llars amb rendes superiors a 3.000 euros mensuals dediquen una quantitat mitjana per atendre la discapacitat entre un 120% i un 170% superior que aquelles llars amb una renda inferior a 1.000 euros mensuals. Menys previsible és que fins i tot entre diferents nivells de gravetat les diferències entre llars segueixin sent substancials. Així, només acceptant la importància de la dimensió social de la discapacitat podem entendre que les llars benestants on el membre discapacitat no té cap limitació segueixin invertint entre un 40% i un 60% més en atendre la discapacitat que les llars amb menys recursos en què la persona discapacitada està greument limitada.

Amb això, entenem que l'atenció a la discapacitat presenta un nucli irreductible de necessitats que totes les llars amb membres discapacitats han d'afrontar sigui quina sigui la seva posició econòmica. Superat aquest nucli inicial entra en escena la dimensió social de la discapacitat, que es caracteritza per un comportament més elàstic: les llars amb més recursos tendeixen a augmentar la despesa per ampliar i millorar l'atenció als seus membres discapacitats, sense un horitzó màxim nítid, amb el que aconsegueixen millorar les condicions de vida tant de les persones discapacitades com de la resta de membres de la llar. Sota l'òptica d'aquestes llars, la despesa en discapacitat no és només pal·liatiu sinó que representa, a més, una inversió per al manteniment de la posició social de la llar. D'altra banda, les llars situades en els últims esglaons de l'estructura social tenen més dificultats per donar resposta a aquesta dimensió social, i la vulnerabilitat inherent a la seva posició s'agreuja per la presència d'individus discapacitats que, a més de limitar l'entrada de renda a la llar (per les seves majors dificultats d'inserció laboral), també exerceixen pressió sobre la proporció de recursos disponibles de la llar dedicats a la seva atenció.

Com diem, la dimensió social de la discapacitat es caracteritza per la seva elasticitat. Quan la discapacitat és greu, s'escurcen les diferències entre posicions socials desiguals: tots els grups socials han d'invertir en la discapacitat, sense excuses, independentment del poder adquisitiu. Sovint les diferències en la despesa entre diferents grups de llars no són estadísticament significatives o, en tot cas, únicament les llars on la persona de referència se situa en els graons superiors de la jerarquia social poden invertir una quantia significativament superior a la resta per cobrir la discapacitat. En canvi, quan la persona discapacitada pot exercir activitats quotidianes

sense una limitació greu, les diferències entre els diferents grups socials augmenten pel fet que en aquests casos la dimensió social adquireix una major importància: és aquella part de despeses que no formen part del nucli irreductible de la discapacitat la que incideix en la diferenciació social.

Bibliografia

- Braña, F. J., Antón, J. I. (2011). "Pobreza, discapacidad y dependencia en España", *Papeles de Economía Española*, n. 129, 14-25.
- Cantó, O., Del Río, C., Gradín, C. (2000). "La situación de los estudios de desigualdad y pobreza en España", *Cuadernos de gobierno y administración*, 2, 25-94.
- De la Cal, M. L. (2009). "Avances metodológicos para el análisis y la comprensión de la desventaja social femenina", *Revista Internacional de Organizaciones*, 3, 29-47.
- Huete, A., Sola, A., Lara, P. (2010). *Los jóvenes con discapacidad en España. Informe de situación 2010*. Madrid: Cinca.
- Malo, M. A., Dávila, D. (2006). *La protección social de las personas con discapacidad: ayudas técnicas, ayudas personales y pobreza*. Madrid: FIPROS/Seguridad Social.
- Mercader-Prats, M. (1998). "Identifying Low Standards of Living: Evidence from Spain", *Research on Economic Inequality*, 8, 155-173.
- Pereda, C., De Prada, M. A., Actis, W. (2012). *Discapacidades e inclusión social*. Barcelona: Obra Social "La Caixa".
- Pérez, S. (2009). "El estudio de la pobreza en España desde una óptica económica: medición y políticas", *Estudios de Economía Aplicada*, vol. 27-2, 249-272.
- Rodríguez-Sanz, M., Carrillo, P., Borrell, C. (2006). *Desigualdades sociales en la salud, los estilos de vida y la utilización de servicios sanitarios en las CCAA., 1993-2003*. Madrid: Observatorio de Salud de la Mujer, Ministerio de Sanidad y Consumo.
- Sen, A. (1984). *Poverty and Famines: an essay on entitlement and deprivation*. New York: Oxford University Press.
- Sen, A. (1995). *Nuevo examen de la desigualdad*. Madrid: Alianza Editorial.
- Sen, A. (1999). *Desarrollo y libertad*. Madrid: Planeta.

FAMÍLIES I GRUPS DE CONVIVÈNCIA

Cuidado, domesticidad y colonialidad. Las mujeres latinoamericanas cuidadoras en mallorca (españa)

María Antonia Carbonero Gamundí

macarbonero@uib.es

Universitat Illes Balears

El efecto Barajas.....

(Julia, Argentina) "Todos cuando venimos, venimos con un historia que creemos que vamos a armar. De trabajo, de estudio, de pareja, y la historia cuando llegas, se te pulveriza. Debe ser "el efecto Barajas". Por que nada es tan fácil....."

1. Resumen

Nany Fraser plantea una visión de la justicia basada en la participación en tanto que pares de los individuos en la vida social. La injusticia tiene lugar cuando por diversos mecanismos se dificulta dicha participación, el mal reconocimiento (dimensión cultural), la mala distribución (la dimensión económica) y la falta de representación (la dimensión política) son los tres ejes que articulan la injusticia social. Estas dimensiones pueden ser analíticamente diferenciadas pero en la práctica no actúan independientemente una de otra por lo que los remedios a la injusticia no pueden basarse en la consideración aislada de una de ellas.

Para remediar la injusticia de género se necesita avanzar hacia una ciudadanía en la que el cuidado y no el trabajo remunerado sea el eje fundacional. Toda persona necesita recibir y dar cuidado a lo largo de su vida, el cuidado representa la esencia de nuestra condición de seres sociales, seres en continua interrelación, pero sin embargo la reproducción social se ha reservado al espacio privado, ámbito de actuación de las mujeres y no se ha considerado central en la ciudadanía. Para remediar esta injusticia se han de trastocar los valores androcéntricos por los que se rige la consideración del trabajo (entendido de forma general, remunerado y no remunerado) a través de políticas que incidan en los mecanismos institucionales que aseguran la reproducción de estos valores. Sin embargo todo apunta a que la extensión hoy en día del cuidado como empleo a nivel transnacional implica una profundización de estos valores androcéntricos y por lo tanto es un factor de profundización de la subordinación de género.

En este texto se relaciona la visión multidimensional de N. Fraser con las teorías sobre la colonialidad y la domesticidad en la injusticia de género, para aplicarlas a un caso empírico, el de las mujeres inmigrantes cuidadoras en Mallorca (España). Más concretamente se analizan cómo a través del colonizar y domesticar a las trabajadoras cuidadoras se hace efectivo su infrareconocimiento y su desventaja económica/distributiva.

2. Los referentes teóricos

2.1. Sobre reconocimiento y distribución

La teoría de Nancy Fraser ha supuesto dos aportaciones centrales al pensamiento crítico, por una parte su visión multidimensional del injusticia y por otra su perspectiva del reconocimiento de estatus.

Por lo que respecta a su visión multidimensional nos basaremos en lo que Fraser denomina, en sus textos de los años noventa, el “dualismo de la perspectiva”, es decir la consideración de cómo se articulan las dimensiones del reconocimiento y de la distribución en la injusticia social. En este planteamiento Fraser se inspira en la distinción analítica de las dimensiones cultural y económica y en el paradigma weberiano de estatus y clase.

Fraser entiende por malreconocimiento cuando la no participación como iguales obedece a patrones institucionalizados que le constituyen a uno “como no merecedor de respuesta o estima” mientras que la mala distribución se identifica con las dificultades de participación en tanto que pares derivadas del desigual acceso a los recursos económicos.

Este planteamiento ha sido debatido por la autora en diversos textos, tanto en el sentido de qué entiende por reconocimiento como la idea de cómo pueden diferenciarse las injusticias de reconocimiento y de distribución en particular por lo que se refiere a la inequidad de sexo/género. Lo que interesa en particular en el contexto de nuestro estudio es la pertinencia o utilidad analítica de esta distinción entre reconocimiento y distribución. En debates con otros autores, en particular con Honnet i J. Butler ¹ Fraser defiende que esta distinción no es ontológica sino socioteórica porque su objetivo es poner de manifiesto la conexión oculta entre ambas dimensiones en el capitalismo actual, lo cual no sería posible si se consideraran en total simbiosis.

Fraser defiende que en el capitalismo, a diferencia de los sistemas precapitalistas, hay un relativo desacoplamiento de la esfera económica² de la esfera cultural. Las injusticias de distribución y reconocimiento están articuladas pero de forma que “ninguna de estas injusticias es un mero efecto indirecto de la otra, sino que cada una ejerce un peso independiente” (Fraser, 2011:279).

En particular las problemáticas de género y raza son dos tipos “ambivalentes”, en ellas actúan tanto el infrareconocimiento como la mala distribución de forma pareja, a

¹ Ver al respecto Fraser y Honnet (2003) y Butler (2011).

² Y entre la explotación y la dominación aunque no utilice directamente estos conceptos.

diferencia de otras “colectividades” en las que predominan más claramente las injusticias de uno u otro tipo.³

Según Fraser este desacoplamiento varía históricamente y es buscando la historicidad como podremos aproximarnos a las contradicciones que regulan las interacciones de los sujetos sociales. Historizar se convierte en palabras de Fraser en el instrumento por el que se pueden desvelar las “brechas”, los no “isomorfismos” de estatus y de clase y las múltiples interrelaciones contradictorias de los sujetos sociales. Sirve también para, en palabras de Fraser, “localizar los momentos antifuncionalistas y las posibilidades de la “agencia” contrasistémica y de cambio social (Fraser, 2011:....).

En la teoría de Fraser el reconocimiento (y su déficit) es dialógico, uno “se convierte en sujeto individual sólo en virtud de reconocer y ser reconocido por otro sujeto” (Fraser, 2011: 312), de manera que a la persona se la constituye como devaluada, no merecedora de respecto o estima en el medio social en el que vive y le es negada su participación en iguales condiciones en la sociedad. Ahora bien, las representaciones que modelan el reconocimiento no “circulan libremente o de forma puramente casual” si no que siguen unas pautas, unos procesos, a través de “operaciones de las instituciones sociales” por la que se hace efectiva la devaluación (Fraser, 2011:317).

Éste es un punto crucial puesto que a través de estos patrones institucionalizados el reconocimiento adquiere el sentido de *status*, es decir se inscribe en la estratificación social de acuerdo con el modelo weberiano. Fraser no se adentra en el estudio de estos patrones, no es el objetivo de su teoría, pero cita como ejemplos “la ley, el bienestar o la cultura popular”.

La insistencia en la teoría de Fraser en un “reconocimiento institucional” frente al reconocimiento intersubjetivo se debe a que focaliza su atención en la dimensión normativa, en las razones por las que las políticas exclusivamente basadas en un reconocimiento identitario no constituyen políticas realmente transformativas que puedan redirigir tanto el infrareconocimiento como la redistribución.

Fraser reconoce que estos patrones se hacen efectivos en las prácticas sociales a través del reconocimiento mutuo de “raíz dialógica”, pero ciertamente no desarrolla categorías de subjetividad que puedan mostrar cómo los valores institucionalizados de infrareconocimiento se anclan en la vida y las prácticas de las persona.

Según algunos autores esta perspectiva “objetivista” de Fraser es la que le conduce de alguna manera a caer en la “libre circulación” de las pautas culturales que critica puesto que no explora las fuentes del infrareconocimiento limitada por su propia

³ Sin embargo progresivamente replanteó esta cuestión en el sentido de considerar que la mayor parte de las colectividades son ambivalentes, están afectadas por las dos dimensiones en mayor o menor grado de solapamiento.

concepción del “reconocimiento de estatus” como contrapuesto a un “reconocimiento identitario” (McNay, 2008: 285).

Por la misma razón, Fraser mantiene en una perspectiva abstracta una de sus principales aportaciones, las complejas imbricaciones del reconocimiento y la distribución. Afirma que es a través de la historización cómo podemos aproximarnos a las variaciones del desacoplamiento relativo entre ambas dimensiones pero no desarrolla una teoría de la agencia que necesariamente debería sustentarse en las conexiones y mecanismos por los que se hace efectivo el reconocimiento y la distribución. En la perspectiva normativa de Fraser estas dimensiones no se abordan fundamentalmente como instrumentos para un análisis empírico.

Y sin embargo los dos principales aportes de Fraser, las variaciones en el desacoplamiento del reconocimiento y la distribución y su interpretación de un reconocimiento de estatus pueden ser instrumentos de gran utilidad en el análisis social siempre y cuando se combinen con categorías que nos aproximen a como inciden estos procesos en las prácticas sociales.⁴

El reconocimiento es un prerequisite para la realización plena de la subjetividad, pero este proceso, como muy bien expone Fraser no se produce entre “iguales”, se basa en relaciones de poder. Necesitamos entonces profundizar en los mecanismos de subjetivación por los que actúan las diferencias de poder y opresión.

El análisis del cuidado como trabajo de las mujeres inmigrantes en España muestra claramente cómo la distinción analítica entre infrareconocimiento y maladistribución nos permite ahondar en los procesos específicos en los que se concretan estas injusticias y en cómo interactúan. La mala distribución que provoca el heterosexismo se inscribe en el caso de los cuidados en la injusticia “más fundamental de infrareconocimiento”.

La distinción reconocimiento/distribución también nos permite indagar a través de que procesos se hace efectivo el infrareconocimiento en las prácticas cotidianas de cuidado de estas mujeres, en sus relaciones con las personas a las que cuidan (niños y personas mayores) y con las familias y patrones para los que trabajan.

En el caso del empleo de cuidado de las mujeres inmigrantes se cristaliza su infrareconocimiento en primer lugar a través de las interacciones que se establecen fundamentalmente en el trabajo y la percepción sobre su estatus en la sociedad; en segundo lugar en la legislación laboral sobre el servicio doméstico; y, por último, en las barreras que se encuentran en sus condiciones de vida por su condición de inmigrantes y por sus condiciones laborales.

⁴. Ver al respecto el texto de Macdonald y Merrill (2002) en el que discute y aplica el marco teórico de Nancy Fraser al estudio del cuidado profesional en Canadá.

En este trabajo se plantea que el infrareconocimiento de estatus de las mujeres cuidadoras tiene lugar, principalmente, a través de “principios reguladores” específicos en los que se materializa el heterosexismo cómo son el *colonizar y el domesticar*.

Estos principios reguladores de las prácticas sociales de acuerdo con una perspectiva muy en la línea de Bourdieu,⁵ incorporan dispositivos tanto físicos como psicológicos a través de los que se materializan las relaciones de poder (Bourdieu, 1979).

El reconocimiento intersubjetivo se fundamenta en estos principios por los que el oprimido se acomoda a su opresión. De tal manera que se trata a su vez de una imposición externa, marcada por las desigualdades en la distribución de recursos materiales y simbólicos (capital económico, cultural, social) como de un infrareconocimiento internalizado al participar de la visión hegemónica del mundo (Bourdieu citado por McNay, 2008: 163).

Estos procesos no suponen solo “estructuras de opresión entrelazadas que se refuerzan entre sí” (Fraser, 2011: 286), que al ser interiorizadas por parte del sujeto refuerzan su devaluación, también implican agencia a través de las prácticas por las que refuerzan su identidad en los campos sociales claves de relación en los que el sujeto considera que controla o actúa con mayor seguridad.

En las prácticas sociales emergen las emociones del individuo y se puede interpretar que es en la tensión permanente entre estos dispositivos emocionales y su acomodación activa a las estructuras sociales donde emerge la autonomía de la agencia (McNay, 2008: 279).

El reconocimiento intersubjetivo no actúa en un único ámbito. Por una parte las personas actúan en distintos planos (por ejemplo afectivo, comunitario, profesional...) que están conectados entre sí. Por otra parte actúan en distintos círculos de reconocimiento y sus prácticas inciden reforzando uno u otro círculo y uno u otro plano de reconocimiento. La condición para ese reconocimiento es que se actúe conforme a las normas que definen los límites del grupo (Pizzorno, 2007); en este movimiento entre círculos se hace efectiva también la autonomía de la agencia.

Estos planos y círculos no forman compartimento estancos, las estrategias para un mejor reconocimiento en un plano o círculo pueden dar lugar a un menor reconocimiento en otro. Además los círculos no están acotados ni geográficamente ni temporalmente, por ejemplo en las redes de cuidado (remunerado y no remunerado)

⁵ La perspectiva de Bourdieu (1979, 2001) y su concepto de *habitus* permite en cierto sentido desarrollar en un plano sociohistórico el planteamiento que anuncia Fraser a nivel abstracto. La conexión entre la perspectiva de Fraser y la teoría de Bourdieu la plantea Lois McNay (2008) en un interesante artículo en el que profundiza en el debate de Honnet y Fraser sobre el reconocimiento.

de las mujeres inmigrantes se encuentran implicadas relaciones de reciprocidad en muchos casos transnacionales. El considerar un solo plano de la relación puede dar lugar a que interpretemos como profundización en el infrareconocimiento lo que a la vez es un refuerzo del reconocimiento intersubjetivo en otro círculo o plano.

2.2. Relaciones entre el cuidado, la colonialidad y la domesticidad

Se va a considerar el cuidado desde la perspectiva de la reproducción social según la cual ⁶ el cuidado incluye las actividades de atención directa a las personas dependientes (niños, mayores, enfermos...) y también las actividades domésticas. La perspectiva del cuidado como actividad de reproducción social se contrapone al marco teórico basado en el cuidado como “atención personal” y específica a las personas, que pone el acento en la interrelación que se establece entre ellas. En la práctica los estudios empíricos basados en esta última perspectiva no incluyen actividades domésticas como limpiar o preparar los alimentos. ⁷

Sin embargo desde la perspectiva de la reproducción social se entiende que hay un continuo entre ambas actividades y entre que sean remuneradas o no. En todos los casos el cuidado implica una relación bien sea directa con las personas o indirecta a través de las actividades cotidianas en el hogar.⁸ El carácter relacional del trabajo de cuidado también se constata a través de las estrategias que establecen las trabajadoras del hogar y su relación con las estrategias de los empleadores. ⁹

Este marco teórico permite, además, integrar y distinguir las transiciones entre unas y otras actividades, la jerarquía entre ellas y las implicaciones que tiene dicha jerarquización en las dimensiones de reconocimiento y distribución. A través de este continuo se pretende transcender las oposiciones construidas de público/ privado y trabajo/amor.

El cuidado puede ser entendido como una expresión del amor, y en este sentido se considera desde ciertas perspectivas feministas que juega un papel central para avanzar en una ciudadanía más inclusiva de género que no esté basada en el

⁶ La reproducción social se interpreta en tres dimensiones, la reproducción física de las personas, la reproducción de las estructuras sociales y las actividades que aseguran que las personas sobrevivan física y mentalmente en un entorno dado. En este trabajo se va a considerar la reproducción social en esta última acepción.

⁷ En diversos estudios referidos a Estados Unidos se ha puesto de manifiesto que la utilización de uno u otro enfoque tiene efectos importantes a nivel empírico puesto que en la visión del cuidado como relación directa de atención a las personas se excluye un determinado número de ocupaciones en las que se concentran en particular las mujeres no blancas y que perciben más bajos sueldos. Es decir que si se incluye en el cuidado las labores domésticas emerge una desigualdad interna racializada que queda oculta si no se incorporan. (Duffy, Mignon, 2005:66-81).

⁸ Es más la actividad de cuidado en el hogar en un sentido amplio se refiere no solo a las personas dependientes si no a todos los miembros de la familia.

⁹ Ver al respecto el estudio de Mattingly (2001:372-373). En relación a la continuidad del trabajo doméstico como concepto ver Pei-Chia Lan (2003:188-189).

trabajador universal si no más bien en la necesidad inherente al ser humano de recibir y dar cuidados. Sin embargo el potencial del cuidado para redirigir la injusticias de género solo es posible si se entiende en su contexto histórico como parte del humanismo que fundamentó la misión civilizadora y cristianizadora de la colonización (Davis, 2002: 146). Es decir solo si se deconstruyen las alianzas del humanismo y el imperialismo y del amor y la razón podrá reconciliarse el “amor” con las estrategias feministas i antiimperialistas. Poner el acento exclusivamente en el trabajo de cuidado como oficio del cariño puede interpretarse como un proceso de romantización que es una pauta intrínseca de los procesos de violencia epistémica de género (Suarez Navas y Hernández, 2008).

Se entiende el proceso de colonizar como acción por la que se devalua y se subordina al “otro” basándose en la “diferencia” y en la estigmatización. Se utiliza este concepto en distintas enfoques feministas (estudios postcoloniales, subalternos....) que tienen en común construir discursos contrahegemónicos que han permitido visibilizar a las “otras”, dar voz a la alteridad, *deconstruyendo* los discursos hegemónicos y defendiendo la especificidad histórica y cultural “desde los márgenes”.¹⁰

Desde estas perspectivas¹¹ se entiende que hay una conexión histórica e inherente entre los procesos de dominación de las mujeres y de los pueblos colonizados. La idea de conquista y dominio en las colonias se asimilaba a la necesidad de control de la Naturaleza al igual que se controla a la mujer. El domesticar los pueblos tal y como se domesticaba a la mujer y los niños (situados en un estadio de naturaleza al igual que los pueblos de las colonias) se convirtió en un instrumento central de la dominación de los pueblos colonizados.

Pero además el cuidado en tanto que “Amor” forma parte de la misión civilizadora del colonialismo. Spivak (1999: 116) distingue dos dimensiones implican a la mujer europea y a través de las que se hace efectivo el Amor en el colonialismo. En su papel de responsables del cuidado y crianza de los hijos y en su papel de reservas de la espiritualidad (child-rearing y soul-making). En el papel de responsables del hogar se impuso a la mujer colonizada el modelo europeo de domesticidad basado en el matrimonio, la supuesta relación de amistad en la pareja y la intimidad y las relaciones sexuales exclusivas. En la segunda dimension eran la reserva del amor cristiano que animaba la mision civilizadora. Como afirma France Fanon el amor es una expresión

¹⁰ Autoras como como Edward Said, Gayatri Spivack o Homi Bhabha, Silvia Molloy, Mohanty etc. constituyen algunos de los máximos exponentes de los estudios postcoloniales, y subalternos. Para una revision reciente de estas perspectivas en Latinoamerica ver entre otros Mignolo (2007), Lugones (2008) Bidaseca (2010) y Bidaseca y Vazquez Laba (2012).

¹¹ En este texto se utiliza especificamente la noción de colonizar que se encuentra en Mies (1986) y en MacIntock (1992, 1995). Ambas autoras han elaborado certeras críticas a como se imbrican historicamente el capitalismo, el colonialismo y la domesticidad.

de la violencia simbólica de la colonialidad (citado en Davis, 2002:) por ello nos interesa un conocimiento del cuidado deconstruido, basado en sus propias limitaciones y transgresiones.¹²

La mujer de las colonias (y en América la mestiza y/o mulata) se caracterizaba como “pasional, desenfrenada, fuerte, fértil” según una tradición pornotropical que se remonta siglos atrás; el folklore las veía como dadas a un deleite sexual lascivo tan promiscuo que las asemejaba a animales, bordeando los límites de la humanidad (McClintock, 1995) y ello a su vez las emparejaba a la mujer de las clases trabajadoras en las metrópolis. El domesticar y el colonizar historicamente han sido dos procesos profundamente conectados.

La “mujer doméstica” marcó el ideal formulado en la ilustración por la nueva clase dominante mientras que la mujer campesina o de la clase trabajadora urbana representaba la antítesis, el “estigma” de la “mujer pública, “pasional y endurecida por la vida y el trabajo”, materia prima necesaria para alimentar el “carisma” de la “mujer frágil y privada”. Lo que nos distingue de “los otros” define un “nosotros”.¹³

El ideal de mujer doméstica suponía también el desarrollo del “ideal del hogar” con su higiene, productos de limpieza, orden, decoración etc., cada vez más asequible en los países colonizadores y que generó la demanda y el crecimiento de productos químicos. Las clases trabajadoras, y los pueblos colonizados no disponían de una “familia y un hogar” según el modelo de la burguesía; un “hogar” en el que rigieran los cánones de limpieza, domesticidad y control porque sus mujeres no eran “privadas”, trabajaban en el campo, en la venta ambulante, en la servidumbre etc. Exportando la “familia y el hogar” se exportaba el “progreso” y la “higiene”.

Se presuponía que tal y como el “hombre burgués” controlaba el espacio público y gobernaba la fábrica, la mujer de su misma clase social gobernaba el hogar con una proximidad diferente a la de la nobleza y ello suponía el control de las personas que trabajaban en el servicio doméstico. La “domesticidad” nunca fue independiente de las actividades domésticas como “servidumbre”. Dicho en otras palabras el “cuidar” se ha escrito tanto en términos de género, ya que se consideraba la reciprocidad/dependencia como naturalizada femenina, como en términos de clase/raza a través de la servidumbre. Historicamente la servidumbre se ha asociado a

¹²

¹³ En realidad desde distintas perspectivas se ha hecho incapié en la estrecha relación existente entre los procesos de domesticación y colonización como bases fundamentales del desarrollo del capitalismo y muy en particular de la acumulación primitiva de capital. Este proceso comprende distintas dimensiones entrelazadas: los excedentes de las colonias (y la explotación de sus recursos y mano de obra) sustentaron la inversión fabril en Europa, pero también la extensión de la “mujer doméstica” de la burguesía, consumidora por excelencia, creó la demanda para la importación de productos de las colonias que no eran precisamente de primera necesidad tales como especias, telas, azúcar, café, cacao etc. (Mies, 1986).

la esclavitud y a la subordinación racial.¹⁴ Las personas que “servían”, no disponían *de facto* de vida privada sobre todo si eran internas. Se trataba del segmento donde más crudamente se manifestaba que no tenían derecho a un “hogar” porque su hogar era el de los señores. Esta desposesión de la vida privada dificultaba el matrimonio o la maternidad de las sirvientas y lo mismo sucedía en menor medida entre las trabajadoras de las fábricas.¹⁵

Pero hasta el desarrollo del capitalismo el servicio doméstico no estaba formado exclusivamente por mujeres, por ello en algunos estudios históricos se ha argumentado que la feminización del trabajo doméstico es una característica de la industrialización y la urbanización (Lutz, 2002 cita a Friese, 1991:201).

El ideal del hogar burgués en el que la mujer no trabaja fuera del hogar se extendió entre los trabajadores cualificados europeos y de otros países colonizadores ya entrado el siglo XX de tal manera que a mediados de siglo tomó la apariencia de “patrón universal”, pero para una mayoría de familias en el mundo la dominación patriarcal tomó otras formas que no fueron la del “varón sustentador exclusivo del hogar”.

De hecho, a nivel mundial, el modelo económico fordista se sustentaba a su vez en la extensión de un capitalismo que utilizaba en los países colonizados formas de subordinación de las mujeres de otro tipo a través la conexión de las economías de subsistencia y las empresas para la exportación. El capitalismo había utilizado ampliamente las relaciones sociales no capitalistas preexistentes para obtener un mayor beneficio, aunque desde luego se invisibilizaba que se trataba de una relación de subordinación de género/sexo. Es decir se instrumentalizaba el proceso de domesticar y colonizar en términos de subordinación de clase (Carbonero Gamundí y Vazquez Laba, 2010).

En definitiva, el colonizar como acción en el contexto de este estudio no se refiere al proceso histórico que tuvo lugar en los siglos XVIII y XIX por parte de los Estados-nación europeos en África, América, y Asia, si no a una práctica discursiva compleja, a un esquema cognitivo por el que se asimila a la otra/otro a un carácter atrasado, primitivo e inferior. Se establecen unas relaciones sociales de poder por el que la

¹⁴ En Europa en realidad nunca dejó de existir durante la edad Moderna la esclavitud a pequeña escala ligada al trabajo doméstico.

¹⁵ Las políticas antinatalistas tuvieron su máximo exponente en el bloqueo de la reproducción (y del modelo de familia) entre las mujeres esclavas; les resultaba más barato comprar esclavos que criarlos, solo cuando empezó a ser dificultoso reponer la mano de obra esclava incentivaron que procrearan las esclavas, y ellas, que naturalmente no tenían nada que ganar, intentaban evitar los embarazos (o los nacimientos) (Mies, 1986:).

percepción de inferioridad es alimentada por (y alimenta al) sentimiento de superioridad.

Se asocian estas relaciones específicas de poder con el capitalismo en el sentido que sólo entonces se articuló la concepción de la naturaleza como aquello que debería poder obtenerse gratuitamente o lo más barato posible, como “un no valor”, una materia prima, la condición necesaria para la producción capitalista, por lo que los productos del trabajo social se asimilan al no valor de lo natural, a lo que es biología. Este proceso de asimilación a un yacimiento natural, y por lo tanto inferior es a lo que denominamos proceso de colonización. Este esquema cognitivo incluye a la naturaleza, a los pueblos oprimidos, a las mujeres, contruidos simbólicamente como el “otro” complementario del moderno hombre racional (Mies, 1986: 44 y 224).

¿Puede haber domesticación sin colonización?, o ¿colonización sin domesticación? La respuesta desde mi punto de vista es que no es posible. El proceso que hemos denominado “domesticar” puede ser interpretado también como un proceso de colonización en sí mismo y viceversa el colonizar puede ser interpretado en clave de un proceso de domesticación. Ello se debe a que, por una parte, el trabajo reproductivo (remunerado y no) y su “no valor” se asocia tanto a la naturaleza como a lo femenino. Es decir es a través del proceso de naturalización y feminización que se les despoja de valor. Y por otra los pueblos extranjeros colonizados se perciben como “inferiores” a través de un proceso de feminización/domesticación y de un proceso de naturalización.

En los grabados se “feminizaba” a los hombres de las colonias, en otras palabras la retórica del género era utilizada en la jerarquía de razas. Se consideraba la raza blanca como masculina y la negra como femenina. También la retórica racial era utilizada en la jerarquía de clases; cuando se representaba a la clase trabajadora en Europa en ocasiones se les adjudicaban rasgos negroides, como es el caso que muestra McClintock (1995:53) de los trabajadores irlandeses en los tabloides ingleses. En definitiva, las mujeres inmigrantes que realizan tareas de cuidado (de personas y viviendas) son sujetas de un doble proceso de colonización. En primer lugar en tanto que responsables del trabajo reproductivo (remunerado o no remunerado) que representa un “no valor”. En palabras de Mies (1986:179) son una “colonia interna”. Y en segundo lugar en tanto que miembros de los pueblos extranjeros considerados con pautas culturales “no normales” entendiéndolo que la pauta de “normalidad” la cultura occidental. Se aplica por lo tanto el esquema cognitivo de una “colonia externa” que se ha introducido a través de las migraciones en nuestro entorno geocultural.

2.3. Migraciones transnacionales y cuidado

Desde las últimas décadas del siglo XX y bajo el impacto de la globalización se hizo evidente que se resquebrajaba el pacto interclasista de los varones que supuso para unos pocos países centrales la extensión del modelo del varón sustentador del hogar y la mujer ama de casa. La decadencia de dicho modelo fue paralela a la extensión cada vez mayor del modelo del “trabajador universal” en el sentido que el capitalismo global aspira a disponer de un amplio ejército de reserva planetario formado por hombres y mujeres que adaptan sus biografías vitales y familiares a la necesidad de obtener los recursos para la supervivencia física y social, aún cuando ello suponga la migración de alguno o algunos de los miembros del grupo familiar.

En este modelo la subordinación de la mujer entronca con otras fórmulas tradicionales, preindustriales, distintas del modelo del salario familiar industrial, en las que la mujer se encarga del hogar y a la vez de la obtención de los recursos para la supervivencia de la familia, en muchas ocasiones de forma exclusiva pero invisibilizada.¹⁶

La irrupción de la mujer en el mercado de trabajo da lugar también a una diversificación de las biografías vitales y laborales femeninas entre las mujeres profesionales y las que no (amas de casa o trabajadoras esporádicas, complemento del salario del cabeza de familia). La función homogeneizadora asociada al ideal de la mujer burguesa concretada en el “salario familiar” y en el “todas en casa”, se resquebraja y emerge más que nunca la desigualdad interna de las mujeres.

Y esta diferencia se extiende a medida que se profundiza en el capitalismo mundial. O dicho en otras palabras la generalización del “nuevo” modelo del “trabajador universal” en los países enriquecidos (de Europa, América, pero también de Asia) se ha fundamentado más en el desplazamiento en las clases medias del trabajo doméstico y de cuidado de las mujeres nativas a las mujeres inmigrantes y menos en la repartición más equitativa de los tiempos de cuidado entre los miembros de la pareja. En otras palabras en España se ha pasado del modelo de las “mujeres de la familia cuidadoras” al modelo de “una inmigrante cuidadora en la familia”.¹⁷ Además la reducción del trabajo de cuidado no remunerado en el hogar se ha producido al tiempo que se incrementaba la demanda de servicios y que el papel del Estado en el aporte de estos servicios no respondía a las nuevas necesidades de atención a las personas dependientes.¹⁸ La provisión de cuidado por parte de las mujeres inmigrantes ha

¹⁶ El trabajo de la mujer, a pesar de ello, se considera secundario, “complementario” al del hombre, las mujeres van a ser “proveedoras frustradas” en palabras de C. Amorós (2008) reforzando las diferencias salariales y la posición subordinada de las mujeres.

¹⁷ Adaptación de la caracterización de este proceso como el paso del modelo familiar de cuidado al modelo de “un inmigrante en la familia (Betty y otros, 2006:272).

¹⁸ El sobreenviejamiento de la población ha generado mayores niveles de dependencia y por lo tanto una demanda creciente de cuidados para la población mayor. También la nueva concepción de los usos del tiempo por parte de las mujeres con empleo remunerado que

permitido al Estado eludir responder con los servicios y prestaciones que la situación actual requería.

La demanda de estos servicios ha dado lugar a un enorme y creciente flujo transnacional de migrantes hacia los países más ricos en los múltiples centros que configuran el capitalismo global. El trabajo de “cuidado” se ha convertido en el “nuevo oro” mundial. Y por lo general se convierte en la puerta de acceso al lugar de destino. Las mujeres que migran en muchos casos trabajan en este tipo de empleo en particular en las primera fase de su búsqueda de trabajo. En definitiva la reciente extensión de la inmigración femenina transnacional y su concentración en el trabajo de servicios se interpreta como la emergencia de una división internacional del trabajo reproductivo que se ha desarrollado en correspondencia con los cambios en el sistema productivo (Mattingly, 2001:372).

El carácter “especial” del trabajo de cuidado, que ha dado lugar a que se le denomine también “oficio del cariño”, implica subordinaciones múltiples (de género, raza/étnia y clase) que comprenden tanto un *infrareconocimiento*, cómo una *maladistribución*, y con frecuencia una negación extrema de su *representación*,¹⁹ al ser mujeres que no disponen de los permisos pertinentes de trabajo/yo residencia. Estas subordinaciones se hacen efectivas en la práctica a través del el binomio colonizar/domesticar que se ha reforzado con la extensión de las migraciones transnacionales.

La subordinación de género de las mujeres empleadas domésticas y cuidadoras es un ejemplo paradigmático de cómo actúan en un contexto histórico y social específico los mecanismos de la *domesticidad* y la *colonialidad*. De cómo inciden en la subjetividad de estas mujeres y de cómo son los pilares sobre los que se asientan sus extremas desventajas económicas.

3. El contexto y el método. Las trabajadoras inmigrantes cuidadoras en España

Las mujeres inmigrantes latinoamericanas ocupadas en España constituyen un importante colectivo que en el Tercer trimestre del 2011 se estimaba en 578,1 mil personas (INE, EPA) de las cuales un 95% estaban ocupadas en el sector servicios y de ellas un 214,8 mil en la rama de restauración, servicios personales, de protección y vendedores.

La mayoría de ellas se dedican al trabajo doméstico. Según datos de la Encuesta de Población Activa correspondientes a 2007 había 770.000 trabajadoras domésticas mientras que según los datos de afiliación al Régimen del Hogar del Instituto de la

consideran importante un tiempo para el ocio ha incidido en el aumento en la demanda de servicios para el cuidado de niños y del hogar.

¹⁹ En este texto no se va a tratar de la dimension política más que en el sentido del impacto en el malreconocimiento y maladistribución de la carencia de visado a través de la percepción de las entrevistadas.

Seguridad Social (INSS) en el mismo año se encontraban registradas 269.150 afiliados. Es decir, aproximadamente un 65% trabajaban de manera informal por lo que carecían de derechos laborales. Además según datos a 31 de diciembre del 2008 un 65,3% de las inmigrantes empleadas en el sector eran procedentes de Latinoamérica y especialmente ecuatorianas, bolivianas y dominicanas (Moreno Fuentes y Bruqueta Callejo, 2011:133).

El trabajo doméstico en realidad representa muchas veces el primer tipo de trabajo al que se accede o incluso una vía de entrada al país. La administración ha fomentado este proceso a través del sistema de contingentes, siendo el trabajo doméstico prácticamente el único que se mantuvo abierto incluso en el primer año de crisis. Además cuando no se dispone de visa la opción del trabajo doméstico y en especial el trabajo de internas favorece la invisibilidad de estas mujeres puesto que literalmente las hace desaparecer del espacio público. La práctica totalidad de las mujeres entrevistadas están regularizadas en la actualidad pero en las entrevistas se repite una y otra vez la impronta que dejó esa primera etapa muy dura cuando no disponían “de papeles”. Algunas de las entrevistadas se regularizaron en el 2005, a raíz de este proceso de regularización extraordinaria al parecer tuvo lugar un aumento importante de altas de trabajadoras inmigrantes en el régimen del hogar.²⁰

El trabajo se basa en entrevistas semiestructuradas llevadas a cabo en Mallorca (España) a mujeres latinoamericanas inmigrantes que trabajan o han trabajado en el servicio doméstico y/o en el cuidado de personas, sobretodo personas mayores. Se han utilizado 24 entrevistas entre una y dos horas de duración realizadas entre mayo del 2009 y junio del 2011. También se han incluido en el análisis dos entrevistas a informantes clave de Cáritas (organización que depende de la Iglesia Católica en España), responsables de cursos de formación de cuidadoras para la inserción laboral de inmigrantes y dos grupos focales entre las personas (mujeres y hombres) que seguían uno de los cursos de Cáritas. El procedimiento para contactar con las mujeres entrevistadas ha sido a través de bola de nieve, de forma individual y a través de Cáritas.

Se incluyen tres tipos de trabajadoras, las que son internas, las que trabajan a tiempo completo pero no son internas y las que trabajan para diversos empleadores tanto en el cuidado de personas dependientes como en las actividades domésticas. En la

²⁰ La razón se encuentra en que a diferencia de otras regularizaciones en ésta las trabajadoras podían presentar su solicitud de regularización si podían probar haber trabajado al menos 30 horas semanales durante un periodo de seis meses (Moreno Fuentes y Bruqueta Callejo, 2011:132 citado de Da Roit et al. 2008). En este trabajo no se va a tratar la compleja problemática de las regularizaciones en España, únicamente se va a utilizar en el sentido de cómo afecta profundamente la carencia de estos derechos (extrema ausencia de representación) al mal reconocimiento y a la mala distribución.

práctica ambas actividades han formado parte de las trayectorias laborales de las mujeres entrevistadas, pero se ha centrado la atención en las relaciones que se establecen en el cuidado de las personas.

Estas mujeres proceden fundamentalmente de Colombia (6), aunque hay también de Argentina (3), Ecuador (3), Chile (3), Bolivia (2), Brasil (2), Uruguay (2), República Dominicana (2), Peru (1).²¹

De las mujeres informantes casi en su totalidad (20) se encuentran en situación regular en el país (y algunas tienen la nacionalidad) aunque en la mayoría de casos entraron en el país sin visado y tienen difíciles historias en sus primeros años cuando no estaban regularizadas. Sus edades están comprendidas entre los 20 y 60 años, aunque la mayoría tienen más de 40 años (10). Su nivel de formación reglada varía entre estudios universitarios en algún caso y estudios obligatorios o bachiller; algunas personas han homologado sus títulos en España. En la mayoría de casos están casadas o divorciadas, con o sin pareja en la actualidad.

A través de las entrevistas las mujeres con las que hemos conversado han hecho patentes procesos mucho más complejos de lo que las constricciones del marco teórico sugerían. En particular han emergido una y otra vez construcciones de identidades que reflejaban estrategias para un mayor autoreconocimiento y mejor redistribución aún cuando en ocasiones reforzaban en el mismo proceso las subordinaciones cruzadas de étnia, clase y sexo/género.

4. Los resultados

4.1. Domesticar y colonizar; mecanismos del mal reconocimiento

(Ana María, Colombia) "... ..y como en casi todos los trabajos no puedes dejar que tus emociones se mezclen pero aquí más porque si tu tienes un día malo y justo ese día quiere que más la escuches....., esos trabajos son mas de calidez y humanidad porque no es fácil, y en este caso específico pues a mi la gente mayor me conmueve muchísimo"

El trabajo de cuidado se basa más que cualquier otro en los valores de amor, cariño, proximidad, corazón, que han definido el hogar como espacio esencialmente femenino por oposición al espacio público caracterizado por la razón, la distancia, la competencia, los valores, en definitiva, de la masculinidad normativa tradicional. En tanto en cuanto el cuidado representa estos valores se devalúa como empleo.

Y este proceso que fluye subterráneamente se refuerza en la medida que estos valores son en particular apreciados en el trabajo cotidiano de cuidar a las personas.

²¹ Estas entrevistas forman parte de un trabajo realizado por el grupo de investigación *Desigualdades, Género y Políticas Públicas* de la UIB en el contexto del Observatori Social de les Illes Balears. En la realización y transcripción de las entrevistas han trabajado Andrea Beltrano, Romina Perazzolo.

Es decir se aprecia en particular que sean cariñosas, dulces, etc. Y cuanto más apreciados son estos valores más se devalúa como empleo.

Para las mujeres entrevistadas estos valores conferían un carácter especial a su trabajo y formaban una parte importante en la construcción de su identidad individual como trabajadoras. Al mismo tiempo estos valores que devalúan la identidad social de las mujeres empleadas en el cuidado doméstico son valores que ellas mismas reivindican en la construcción de su identidad individual.

Es más, esta percepción contrasta con la de los hombres cuidadores que participaron en el grupo focal, ellos se esforzaban por distinguirse a través de la profesionalidad, por ejemplo remarcando que no realizaban otras tareas domésticas que por lo general se les pide a las mujeres cuidadoras. En otras palabras mientras que las mujeres entrevistadas utilizan lo que se ha denominado el “vocabulario del amor” los entrevistados cuidadores se esforzaban en un “vocabulario profesional, basado en las cualificaciones” (Macdonald y Merrill, 2002: 77).

El “vocabulario del amor” va intimamente ligado a la especificidad de lo doméstico y es una estrategia para reconocerse a sí mismas en un ámbito y un mundo que controlan y al mismo tiempo este esfuerzo las debilita en su identidad como trabajadoras

De hecho hay una cierta continuidad en la percepción de estas mujeres entre el trabajo doméstico y de cuidado en la familia y los mismos trabajos como empleo remunerado; el mecanismo de la domesticidad actúa en las propias identidades, ellas/nosotras son/somos los agentes del propio infrareconocimiento.

(Mercedes, Perú) “... Lo mismo que yo hago en casa lo hago para una señora y no pago habitación...”

Las tareas de cuidado en los hogares en los que trabajan representan un desplazamiento de su domesticidad, desde su propio hogar al hogar en donde son empleadas, de tal manera que para las familias que trabajan e incluso en ocasiones en su propio entorno social se invisibilizan sus propias necesidades de “cuidado” (a sí mismas y a sus familias).

En ese proceso de desplazamiento en la domesticidad se tiende a considerar que el cariño que aportan es algo ajeno a ellas mismas, a las relaciones afectivas que las han sustentado, a sus biografías afectivas. Se trata de una transferencia de cariño naturalizada, invisibilizada. Es una constante en las entrevistas el reproche de que la familia que las emplea no se preocupa por sus sentimientos, por sus historias, por ellas como sujeto pleno.

(Susana, Colombia) “ellos estaban pendientes solamente de ellos... nunca te preguntan si te sientes bien como estas, te has venido de tu país y si has encontrado lo que tu buscabas”

Se podría decir que en muchos trabajos, el trabajador seguramente manifestaría una opinión parecida, en particular en trabajos manuales, repetitivos, intensos y/o estrechamente controlados o supervisados. También podríamos decir que la implicación emocional está presente en todo trabajo, pero en el caso del trabajo de cuidado estos rasgos se intensifican porque uno de los productos del trabajo de cuidado es precisamente crear y mantener unas relaciones armoniosas con la persona que cuidan es decir es “cuidar” estas relaciones.²² Pero se trata de procesos complejos no solo en relación a la persona que cuidan tanto si se trata de niños como de personas adultas dependientes, también interviene de manera decisiva la relación con la familia que emplea.

De alguna manera se espera que se vincularán emocionalmente, pero al mismo tiempo se supone que se mantendrán en una cierta lejanía que haga reconocible que estas relaciones se procesan en un plano muy secundario. Es decir son “como de la familia” pero no son “la familia”. Estas contradicciones son uno de los motivos principales de aflicción que manifiestan las mujeres entrevistadas y que relacionan con características culturales como veremos más adelante.

(Susana, Colombia) “Y Alvaro como yo estaba tanto tiempo con él..., a la mañana preguntaba por mi, el niño no comía con nadie, y claro, la madre se ponía celosa”

Se ha de recordar que todo proceso migratorio supone un duelo al que se le suma que su trabajo sea precisamente “cuidar” es decir, aproximarse a otra “familia” y establecer lazos más o menos afectivos con ellos, a la vez que dolorosamente se ha de separar de los suyos, máxime si se trata de madres de hijos pequeños que pasan a cuidar a otros niños. La “transferencia de amor” como mecanismo psicológico es indudable.²³

(Teresa, Ecuador), “Viniedo de esta familia una de las hermanas tuvo niños,... y claro empiezas a quererlos..., se llega a crear un vínculo y yo tenía eso de los varones...”

Pero se trata de una “transferencia subordinada” de un vínculo frágil, que pende de un hilo; las relaciones laborales y personales que se establecen con la persona cuidada y sus familiares más cercanos no son fáciles, lo que ahonda en la vulnerabilidad emocional que supone el separarse de su propia familia. Además cuando se trata de personas mayores enfermas o con problemas graves de autonomía nunca se sabe

²² Hondgneu-Sotelo (2001) ha señalado en su estudio que las empleadoras, madres que trabajan y adquieren los servicios de “nanis”, con frecuencia reconocen que no se preocupan por la vida e historia de sus empleadas. Pero también que en ocasiones les sorprende la idea de que para ellas sea algo más que un trabajo que se haga por dinero (citado en Tronto, 2002).

²³ Este proceso ha sido definido por Salazar Parreñas (2001) como “maternidad desplazada”.

cuanto tiempo pueden durar, y la pérdida de esa persona puede suponer un proceso doloroso o como dice Mercedes...

(Mercedes, Perú) "...y la vida de los señores mayores no está comprada, hoy está y mañana no está..."

Por otra parte el proceso de separación de la familia y en particular de los hijos provoca necesariamente una reconfiguración de las relaciones afectivas en el seno de la familia que puede suponer un déficit de cariño y cuidado de su propia familia. Si los hijos son pequeños y han quedado en el país de origen son cuidados por las abuelas, pero también se establecen redes de cuidados, es decir se paga por este servicio a otra mujer que ha su vez ha de articular estrategias para el cuidado de sus propios hijos, como veremos más adelante.

Por lo general las entrevistadas perciben la separación física como un déficit de las responsabilidades maternas, puesto que socialmente se las reconoce en primer lugar como cuidadoras.²⁴ Esta percepción de ausencia maternal se reequilibra poniendo el acento en el aporte de recursos para sus hijos, para su formación, su porvenir etc., a través por lo general de las abuelas.

(Josefa, Bolivia) "Mi madre cuidaba a mi hijo. El iba a un colegio privado, a profesores particulares y natación y yo se lo pagaba. No mandaba cada mes, mandaba a lo mejor cada 3 meses X monto de dinero y mamá utilizaba lo que necesitaba".

En las entrevistas realizadas, las madres que han dejado a hijos pequeños a cargo de las abuelas y los han reagrupado de más mayores explican las dificultades del reencuentro y la integración de los hijos en un entorno distinto y en repetidas ocasiones cuentan el profundo dolor que les ocasionaba que llamaran mamá a las abuelas como un signo supremo de su falta, de su abandono.

(Josefa) "Claro el dice mami a mi mamá, es como su mamá. Y no hablábamos, yo lo notaba muy distanciado. No había esa comunicación, yo sentía que lo estaba perdiendo".

En este caso Josefa contrasta esta situación cuando su hijo se encontraba lejos con la situación actual, ahora vive con ella y están muy unidos superando aquella fase de alejamiento.

El proceso de invisibilización lleva a no reconocer la existencia de "un hogar propio" de las mujeres domésticas y cuidadoras. Este mecanismo forma parte del proceso tradicional de producción de estigmatización, al carisma, al "hogar" normalizado se le

²⁴ Hay una cierta literatura que tiende a magnificar este déficit e incluso se ha analizado como afecta al nivel de estudios de los hijos de las mujeres que han emigrado. Naturalmente esto no sucede en el caso de los varones. Ver al respecto Salazar Parreñas (2001).

opone el “desorden” del hogar de la “otra/otro”. Este imaginario se exagera en el caso de las mujeres que son internas, y que por lo tanto en la práctica no tienen “hogar”.

El trabajo de cuidado como internas es un nicho laboral de las mujeres recién llegadas, en particular si han emigrado solas y han dejado a su familia y con frecuencia a sus hijos en el país de origen y si no disponen de los permisos para residir y trabajar. En realidad constituye una vía de entrada al país por eso en muchos casos las mujeres entrevistadas aunque no fueran internas en la actualidad si lo fueron en algún momento.

El trabajar de internas supone resolver momentaneamente el problema del acceso a la vivienda, que es costoso y difícil (sin avales o un contrato de trabajo) y además se valora cómo una seguridad en un primer momento, una protección en un entorno desconocido. Es usual entonces que se perciba esta proximidad, este vínculo, como una relación en clave familiar.

(Matilde, Chile) “siempre me vió como a una nieta.... Fue como encontrar a una familia”

La percepción de protección que puede representar en un primer momento se combina con el aislamiento en el que se ven envueltas, máxime cuando no se encuentran en situación regularizada.

(Susana, Colombia) “Sí, sí. Uno viene, y como te digo, siente que si sale se va a perder y como a uno le meten miedo que si sale sin papeles lo pueden coger, que si esto que si lo otro”

(Mercedes, Perú) “yo estuve.. un año y ocho meses de interna.. salí.. hice lo que quise.. conocí.. porque no conocía Palma, yo nunca había salido de Palma..”

El aislamiento si se prolonga en el tiempo puede tener efectos devastadores en las relaciones familiares y comunitarias de estas mujeres (tanto en el país de destino como en el país de origen) y en su propia identidad y expectativas.

(Matilde, Chile) “Yo decidí dejar de trabajar con la abuela porque yo sentí que mi proceso de estar enclaustrada había pasado....” Eso fue lo que me costo aquí el horario, prisionera en una casa eso colapso conmigo como persona...”

En realidad el trabajo de internas representa el eslabón más débil y explotado en el trabajo de cuidado en todo el mundo.²⁵ Es un trabajo que dificulta que se reagrupe la familia o que se forme una de nueva. Por lo general no se puede mantener el trabajo si se quedan embarazadas y no pueden convivir teniendo un niño pequeño en el hogar donde están empleadas.

²⁵ Ver al respecto por ejemplo el estudio de Hondagneu-Sotelo (2001).

Una de las mujeres entrevistadas, Isabel, al quedar embarazada volvió a su país de origen para dar a luz y dejar a su recién nacida, junto a sus anteriores hijos al cuidado de la familia. En este caso solo años más tarde pudo reagrupar a la familia.

Eso supone que cuando quedan embarazadas o cuando deciden traer a sus hijos desde el país de origen por lo general abandonan este tipo de trabajo, pero también que el trabajar de internas representa un freno para que ello tenga lugar.

Además el proceso de reagrupamiento es a menudo largo y se exige un domicilio familiar que a veces se ven obligadas a mantener aunque no vivan en él mientras dura el proceso legal. Si por diversas razones no se regroupan o tardan años en poderlo llevar a cabo es indudable que se intensifica la transferencia de cariño que supone el cuidar.

Los distintos mecanismos por los que actúa la domesticidad se imbrican en un mismo proceso con los que hemos denominados de la *colonialidad*. En las entrevistas se han identificado distintos mecanismos a través de los que actúa la colonialidad.

El primero la “*exotización*” de la otra, (Suárez Navas y Hernández, 2008:40) al considerar que las latinas están especialmente dotadas en su contexto cultural para el cuidado... son dulces, atienden mejor, etc., y provienen de una cultura más tradicional donde el respecto por los mayores tiene todavía una fuerte presencia. En definitiva encarnan mejor los valores tradiciones de la domesticidad.

En este proceso por lo tanto al mismo tiempo se exotiza y domestica, por lo que, aún siendo cierto que se trata de culturas en las que las relaciones intergeneracionales son distintas, lo interesante es cómo este “plus de amor” socialmente no implica una mayor valoración como empleo si no todo lo contrario, “su feminidad” les juega a la contra, les profundiza el infrareconocimiento.

Esta creencia es general en distintos contextos como se ha mostrado en otros estudios referidos a otros países y regiones del mundo (Salazar Parreñas, 2001). En las entrevistas que hemos realizado en Baleares a los responsables de una organización que se ha dedicado desde hace muchos años a la formación de cuidadoras se ha reafirmado esta misma idea.

(Silvia, informante clave, Cáritas) “para cuidar a una persona mayor les gusta mas una boliviana, les encantan las latinas, y para limpiar les gustan las personas del este, pero te lo dicen así...”

Es mas, se especifican diferencias regionales en las preferencias en el cuidado. Así las mujeres bolivianas son más fuertes y mejores para poder cargar con el peso de las personas dependientes pero las dominicanas son más dulces etc.

Las mujeres entrevistadas sistemáticamente han resaltado la relación de cariño que se establece con los mayores cuidados como una diferencia cultural y en ocasiones lo

contrastan con la frialdad y ausencia de respecto de los propios familiares en la cultura de destino. O incluso con las barreras que estos ponen cuando quieren manifestar este cariño más allá de lo estrictamente laboral.

(Teresa, Ecuador) "...a las gente no les gusta... muchos abrazos, no...para ellos es mejor, no crear lazos...para mi es más duro, porque al no tener una familia, yo tengo la tendencia de acercarme a las personas... y eso me afecta psicológicamente...les cogí rabia...no me dejaron ni verla después de muerta..."

El segundo mecanismo de la colonialidad, es el que entronca con *la tradición pornotropical*, la idea de que las latinoamericanas inmigrantes son más pasionales y abiertas a las relaciones sexuales.

(Florencia, 36, Brasil) "había vivido este prejuicio en Italia. Hay muchísima prostituta brasileña en Italia, mucha, mucha, mucha... de calle y... dices que eras brasileña y ya la gente.. "mmm, brasileña... mmm..." y te empiezan a hacer gestos... un asco...Aquí también... oh.. sí! si en una época empecé a mentir, empecé a decir que no era brasileña sino portuguesa..me harté..."

Este mecanismo está estrechamente vinculado a la domesticidad, tradicionalmente se ha asociado la servidumbre sexual a la servidumbre doméstica (y a la inversa). Se ha documentado cómo en el turismo sexual obligaban a las muchachas que les sirvieran además de tener relaciones sexuales, es decir les exigían sumisión doméstica (Mies, 1997: 203). En nuestro estudio Mercedes, interna en una casa cuidando a una señora mayor, se sentía violentada por las alusiones del hijo cuando le decía...

(Mercedes, Perú) "... Donde vas tan guapa.. Cuidado que vienes preñada....." y el hijo (de 60 años) reía....."me sentía más sarnosa que la pulga de un perro sarnoso".....y decía "preñada" no "embarazada"

La calidez en el trato en sus culturas de origen les ha provocado problemas según alguna de las entrevistadas de manera que les obliga a adaptarse en sus formas de expresión, a reducir sus muestras de cariño, es decir a renunciar a una parte de su propia identidad

El tercer mecanismo es el de la *racialidad*, en el orden de estatus colonial se privilegia los rasgos asociados a la "blancura" y se estigmatizan los asociados a otros orígenes raciales. En nuestro estudio se sobreentiende más "natural" que se dediquen a servir las personas de rasgos más "morenos" e "indígenas" y en cambio cuando son los rasgos más "blancos" (y asociados también a una mayor cultura) se ve con más sorpresa que se dediquen a este tipo de empleo.

(Laura) "...me dijo el abogado (en un proceso de disputa tras trabajar internos ella y su marido).. primero cuando nos vió se le cayó el alma..porque se pensó que íbamos a ir dos indios, ignorantes, analfabetos..."

Las entrevistadas se refieren con frecuencia a sus rasgos o a los de sus hijos tanto en el sentido de que son “blanquitos” y no han tenido problemas como a su temor de que sean discriminados, en la escuela, con los compañeros.. etc. si son “morenos”.

(Mercedes, Perú) “se creen de que.. nos tienen que mirar por sobre sus hombros.. por qué .. porque soy morena? porque soy peruana...porque soy señora?”

(Laura, Chile) “Yo no sufro tanto la discriminación.. porque qué pasa, a mí cuando me ven .. lo primero que .. no piensan que soy de afuera, no tengo rasgos... es como vos! hasta que no hablamos, no..no.. se enteran..pero en la clase de mi hija... la más negra es mi hija! Sí.. es morenita mi hija..”

En el trabajo doméstico y de cuidado hay jerarquías que en buena medida se corresponden con diferencias de raza o étnica. Así en el eslabón más bajo se encuentran los trabajos domésticos y en el superior los de cuidado de personas. Es más en estos últimos se distingue muy claramente cuando es el cuidado de personas adultas dependientes o cuando es el cuidado de niños. Las personas entrevistadas se concentraron mayormente en el cuidado de personas mayores.

En realidad en el colectivo de empleadas domésticas y en particular de cuidadoras hay muy pocas mujeres de color. En las asociaciones que se dedican a insertar a las mujeres inmigrantes que llevan a cabo los cursos formativos para este tipo de empleo tienen muy claras las dificultades que se encuentran...

(Silvia, Cáritas, informante clave) “No... no importa que sea de donde sea, es negra. Asusta, pero yo se que es miedo a lo desconocido a lo que no estas habituado... Hay problemas eh, en meses he insertado a una persona negra, estoy como cruzando los dedos hoy se me olvido llamar, pero en este caso hago el seguimiento de todos los días, esto lo puedes poner ahí en letras grandes no se si es racismo o xenofobia, desconocimiento no se que adjetivo poner, pero cuesta enviar a una casa una persona negra; pero muchísimo”

La racialidad (en un sentido amplio que incluye la etnicidad) no solo se manifiesta en los rasgos físicos si no también en el lenguaje. Las entrevistadas, mujeres latinoamericanas, procuran suavizar su acento en español, modificar su vocabulario para no ser rechazadas en general y en particular en el trabajo. Es decir las mujeres entrevistadas buscan anular estas diferencias para sortear la subordinación de estatus expresada en la estigmatización en la que se encuentran inmersas.

(Laura, Chile) “...si notaban que eras uruguaya, te mandaban más rápido a cagar! Más rápido...yo notaba que si yo hablaba muy uruguayo no te daban más pelota, entonces empecé a suavizar”

4.2. Domesticar/colonizar y mala redistribución: la explotación del corazón

De acuerdo con las tesis de Nancy Fraser el género es un grupo bidimensionalmente subordinado en el sentido de que tanto la mala distribución como el reconocimiento erróneo son formas de injusticia primarias y co-originales, es decir no puede decirse que una sea el efecto de la otra (Fraser, 2008:91). En este sentido la subordinación de género resulta central cuando se analiza el cuidado como empleo.

El infrareconocimiento a través de los mecanismos descritos condiciona las desventajas económicas del trabajo doméstico y del cuidado como empleo y a su vez las desventajas de distribución inciden en profundizar el mal reconocimiento.

La mala distribución se concreta tanto en términos de bajas remuneraciones como en peores condiciones laborales derivadas del no reconocimiento en tanto que empleo de pleno derecho hasta hoy. O dicho de otra manera el patrón androcéntrico de valor se concreta de manera expresa en la legislación laboral.²⁶

En la legislación española hasta el 14 de noviembre del 2011²⁷ perduraba un estatuto legal particular del trabajo doméstico que dejaba desprotegidas a las trabajadoras ante los abusos en las condiciones de trabajo y les privaba del derecho de desempleo, o lo que es lo mismo la legislación refrendaba el carácter de “servidumbre” de este tipo de empleo.

Para una mayoría de inmigrantes que se han dedicado al trabajo doméstico cuando no disponían de papeles de residencia las condiciones se endurecían ya que tenían que aceptar remuneraciones y condiciones laborales que en otras circunstancias no hubieran aceptado. Es decir la ausencia de derechos (falta extrema de representación) se convierte en un factor clave que refuerzan la mala distribución y el infrareconocimiento.

(Susana) “Si, si. Uno viene, y como te digo, siente que si sale se va a perder y como a uno le meten miedo que si sale sin papeles lo pueden coger, que si esto que si lo otro”

²⁶ Se ha de recordar que aunque aquí se trata específicamente de mujeres cuidadoras, el género codifica patrones culturales por lo que la devaluación del empleo de cuidado afecta tanto a las mujeres como a los hombres que se dedican a ello, aunque ya hemos visto que con diferencias.

²⁷ El real decreto 1620/2011, del 14 de noviembre substituye el anterior regimen jurídico que consideraba el trabajo domestico como una relación laboral especial regulada en el Real Decreto 1424/1985, de uno de Agosto. En esta nueva regulación se mejora, equiparandolo a lo contemplado en el Estatuto de los Trabajadores, las condiciones laborales, la jornada de trabajo, los periodos consecutivos de vacaciones, remuneraciones, indemnizaciones por depido etc. Se introduce la garantía de percibir como mínimo el importe del salario mínimo interprofesional vigente, tener garantizada la protección por accidente de trabajo y enfermedades profesionales (eran las únicas que no tenían dicha cobertura). Falta regular todavía el derecho al desempleo y el regimen de contrato. A su vez en la Ley 27/2011 de 1 de agosto se procede a integrar el Régimen Especial de la Seguridad Social de los Empleados del Hogar en el Régimen General de la Seguridad Social.

Ahora bien, no se trata exclusivamente de una cuestión de desventajas económicas, el no reconocimiento permite generar un plus valor. O dicho de otra manera la subordinación y escasa remuneración están conectadas con un mayor beneficio; a través de relaciones de explotación.

La subordinación en el trabajo de cuidado genera un plus valor tanto directo como indirecto: directo, para sus empleadores, al reducirse los costes laborales de las empleadas del cuidado, e indirectos al reducirse los costes que para el Estado hubiera representado el mantener la atención a un segmento importante de población dependiente (en particular población mayor) que no hubiera podido acceder a los servicios privados. Por último el facilitar que las mujeres de clase media participen en el mercado laboral porque sus hijos y padres o abuelos (más estos últimos) están siendo atendidos a bajo coste indirectamente reduce también la presión sobre los salarios que perciben y/o incentiva el consumo.

Se trata de relaciones de explotación en el sentido más general del término, cuando en la remuneración no se contempla las condiciones que han permitido la adquisición de destrezas y capacidades necesarias para el desempeño de las actividades que conlleva el empleo. En este caso específico el amor y el cariño es un recurso renovable que necesita ser alimentado, potenciado. Se requiere dar y recibir amor para estar en condiciones de transferirlo (Russell Hochschild, 2004:15), pero estos valores, como hemos visto, no solo no se tienen en cuenta si no que juegan en su contra. En el proceso por el que se estrechan lazos, es decir se generan relaciones de reciprocidad, se domestica y coloniza, lo que a su vez alimenta la explotación, en algunos casos de forma extrema como...

(Teresa, Ecuador) "Allí en Guayaquil, estuve en una casa trabajando con una familia durante 8 años de interna... y mi jefa me presentaba como una amiga y a mi hija, como su sobrina...era como familia"

Si. Yo empecé a trabajar interna, al ver que con la familia de la niña, no tenía para comer ni nada, una familia me ofreció trabajar en su casa pero claro, no me pagaban... solo era por un techo y un plato de familia."

La experiencia en este tipo de empleo genera unas expectativas negativas y el que esté estigmatizado redundará como es obvio en su explotación.²⁸ Las entrevistadas perciben en ocasiones que no es un verdadero empleo y que es un retroceso sobre todo si proceden de un estatus anterior superior.

²⁸ En realidad al no reconocerse el tiempo y habilidades que se requieren en este trabajo se reduce de forma muy evidente la empleabilidad de estas mujeres, en el sentido de las expectativas de sus competencias en el mercado de trabajo. Ver en este sentido el texto de Boltansky y Chiapello (2002).

(Maria Luisa) "...Ahora mismo no estoy trabajando por que.... estoy trabajando pero no en lo mio. Ahora hago horas en la casa de"

(Josefa) "Vete tu limpiando baños, fregando suelos, yo he trabajado en un empresa constructora en Argentina, le llevaba la contabilidad. Entonces claro, yo me sentía mal, no esta bien. Yo lo veía como perder mi tiempo".

(Mercedes, Perú) "soy administrativa en Venezuela, en Lima en una de seguros...es un retroceder trabajar de interna... pero te honra mas que"

(Marisel, 37, Colombia) "..No es el hecho de que por limpiar sea menos, yo considero que no. Pero si me gustaría hacer otra cosa, me gustaría desempeñarme en lo que yo sé hacer" (tenía una peluqueria en su país)"

En términos estructurales en el mundo conexionista se ha producido una transformación en profundidad de la propia consideración del trabajo y los elementos centrales que definían "el mundo doméstico" y en particular los valores de la feminidad normativa han sido apropiados como elementos clave en el valor de las transacciones; la lealtad, el cariño, la proximidad aportan valor de mercado en el proceso de mercantilizar al propio individuo, por sus capacidades, sus potencialidades más que por sus acciones. Pero al mismo tiempo, como hemos visto, estos valores son elementos que refuerzan el infrareconocimiento de estas mujeres y de sus actividades de cuidado. Es decir al tiempo que la lealtad, la empatía y el cariño conceden un plus valor a la persona cualificada en un entorno de movilidad y competencia estos mismos elementos le restan valor a las personas y en particular a las mujeres que se encargan del cuidado (del hogar y de las personas) cómo empleo.

En este contexto de movilidad virtual y transacciones mundiales la movilidad física de las trabajadoras inmigrantes y especialmente de aquellos que se dedican al cuidado representa uno de los ejemplos más evidentes de anclaje en lo local, en la proximidad, e incluso de aislamiento, desconexión, que permiten que se obtenga un mayor beneficio de la conexión mundial. Cómo muy bien afirman Boltanski y Ciapello (2002: 469), solo puede funcionar el mundo conexionista si hay anclajes locales sobre los que sustentarse, y obtener un plus de movilidad y por lo tanto de beneficio a costa de la inmovilidad de otros. Esta es la paradoja, la movilidad física de las mujeres inmigrantes se combina con el máximo anclaje en lo local, un anclaje que no va a ser valorado en su trayectoria laboral. El "amor" está sujeto a la copresencia y requiere un cierto grado de cotidianidad.

Se produce, un intercambio desigual de cariño por dinero al traspasar las actividades de cuidado como empleo a las mujeres de los países empobrecidos, dado que en ese proceso se produce también un déficit en el cariño y cuidado de sus propias familias. Es decir que el amor es un recurso como otros que se transfiere de los países

empobrecidos a los enriquecidos. Se trata de una “explotación del corazón” según la terminología de Russell Hochschild (2004:15).

Las mujeres entrevistadas con frecuencia se refieren a su mayor capacidad de lucha, de adaptación a las condiciones del trabajo, de flexibilidad, en relación a los hombres. Están más acostumbradas a una mayor poliactividad, su identidad no está definida principalmente por su profesión si no por su función de cuidadoras (hijas, esposas, madres) por lo que resisten mejor las adversidades de la migración.

María (Colombia) “A las mujeres le resulta mas fácil asumir cosas, si no trabajo en esto, hago esto. Para los hombres es mas difícil, la mujer se adapta mas fácil. El hombre se cansa mas rápido”

Isabel (Ecuador)...”mi marido no conseguía trabajo y como hombre latino, que se yo, el orgullo mal fundado decía “si no trabajo en lo mío no trabajo”, y la verdad es que no había mucho donde elegir, sin papeles, el que quería trabajar en su carrera, el es ingeniero de caminos y no encontraba y dijo yo me regreso y me dejo sola con los niños”

Esta flexibilidad que las hace sujetas idóneas en el ejercito laboral global es precisamente la que instrumentaliza el capitalismo tardío a través de los principios de “domesticidad”, para obtener un plus valor de la ausencia de identidades profesionales “fuertes” en las mujeres.

En el trabajo de cuidar se establece una jerarquía. En ella las labores domésticas ocupan una posición más baja en relación con el cuidado de personas. El eslabón más debil es el de las internas. Por lo general en cuanto pueden (tanto si reagrupan la familia como si no) acceden a otros trabajos externos, a ser posible combinando distintas “casas” o el trabajo de cuidado de personas mayores con el trabajo doméstico para distintos empleadores.

Las situaciones laborales pueden variar muy rapidamente, se encuentran sujetas a una gran incertidumbre. En este contexto encontrarse de nuevo como interna representa por lo general un doloroso retroceso.

(Mercedes) ...”de nuevo ser interna.. me sentía asfixiada.. el primer día estaba ... ay”

En cambio diversificar las opciones y disponer de distintas casas (dedicando muchas horas y esfuerzo) es una estrategia que permite aunque muy debilmente resguardarse ante la incertidumbre y volatilidad del trabajo.²⁹

²⁹ En este trabajo no se ha preguntado en detalle por las estrategias laborales de las mujeres cuidadoras. Sin embargo otros estudios sobre las mujeres inmigrantes domésticas en Estados Unidos han puesto de manifiesto los sistemas por los que las mujeres recién llegadas o con menos experiencia y contactos “ayudaban” a las más experimentadas que compartían casas con ellas a cambio de una parte de su salario. (Hondagneu-Sotelo, 1994:51).

(María, 37, Colombia) “trabajo en casas privadas por horas. Trabajo 8 horas diarias, no una sola casa, sino que entre varias. Se esta cobrando 9 o 10 por hora, contrato tengo, Seguridad Social también pero me la pago yo, no sé si me entiendes?. Me hicieron un contrato para entrar a este país pero fue un arreglo que hice. Yo para ese contrato no trabajo...”

En algunos estudios se ha llamado la atención sobre un proceso de sustitución étnica en el trabajo de internas, cuando los colectivos nacionales van abandonando este tipo de empleo, entre otras razones porque se regularizan, son sustituidos por otras nacionalidades menos asentadas.³⁰

4.3. Las estrategias de las mujeres en relación al cuidado

Las mujeres inmigrantes cuidadoras entrevistadas no son sujetos pasivos, desarrollan estrategias para buscar un trabajo que les permita aportar recursos para mantener el hogar y a la vez ponen en marcha los medios para mantener el contacto y atención a su familia, tanto si han emigrado juntos como si, y en particular, han dejado los hijos en el país de origen. En este proceso actúa el binomio colonizar/domesticar y por lo tanto la subordinación de género, y a su vez, se transforman a nivel individual sus expectativas e identidades.

El aportar los recursos para su familia tiene un doble efecto ya que por una parte refuerza su estatus a través de su papel de proveedoras exclusivas o principales del hogar y por otro las ata irremediamente a la carga de ser el sostén de la familia y les recorta enormemente otras posibilidades. El aporte de recursos a la vez que les confiere una mayor autoridad en el contexto familiar realimenta el papel de responsabilidad tradicional de la mujer como proveedora del hogar, una responsabilidad pre-fordista, ligada a la poliactividad de la mujer dentro y fuera del hogar. Las mujeres se sienten con un deber en relación a sus familias, no solo sus hijos o padres si no también sus hermanos u otros parientes. Es decir a la vez se refuerza su domesticidad y su autoridad.³¹

(Josefa) “Eres cabeza de familiar de mi hermano, de mi otro hermano , de mi madre por que los medicas le dicen tal o cual y yo tengo que decírselo, sé que lo va hacer, pero no lo hacer como lo tiene que hacer y siempre hay que estar. Hay momento en mi vida que digo: “ya, que hagan lo que les de la gana”, pero no

³⁰ En este proceso tuvo mucha importancia la regularización del 2005, entonces al parecer se produjo una regularización importante de las mujeres colombianas y el trabajo de interna pasó en buena medida a las mujeres procedentes de Bolivia como mínimo en las regiones de Galicia y Navarra, objeto del análisis (Martínez Bujosa, 2008).

³¹ Algunos estudios se ha mostrado como aún cuando sus prácticas podrían representar una mayor autoridad a la vez mantienen una ideología tradicional en relación a la autoridad masculina (Baker, 2004:394).

puedo. Pero no puedo, me importa, yo tengo que ver y decidir lo mejor para cada uno de ellos”

Pero al mismo tiempo esta responsabilidad, el trabajo duro día a día para enviar las remesas, en especial cuando se está solo, es percibido como un freno para el desarrollo de la propia vida, de las ilusiones y expectativas....Josefa nos dice a continuación

“Mi familia en Bolivia están y siempre estarán ahí. De salir mi madre no quiere, en todo caso de yo ir tiempos mas alargados, pero en principio debo solucionar lo de mi hijo (bajo rendimiento escolar) encaminar lo de mi hermano, y empezare a preocuparme mas de mi. A ser mas independiente en lo que yo quiero, mi vida se me esta pasando y me doy cuenta que cada día estoy mas mayor”

El segundo eje en el que se centran los esfuerzos de estas mujeres es en procurar el cuidado de su familia. De esta manera se generan cadenas de cuidado. Ellas cuidan un hogar y a su vez organizan a partir de redes de reciprocidad el cuidado de su propio hogar en el país de destino y la mayoría de las veces en el país de origen donde sus madres u otros parientes femeninos cuidan de sus hijos. Entonces se organizan cadenas transnacionales de cuidado que incorporan tanto el cuidado no remunerado como el cuidado remunerado.

Las cadenas de cuidado son un “asunto de mujeres” que refuerza los valores androcéntricos puesto que reproduce los mecanismos de domesticidad y colonialidad. A la vez permite una redistribución de recursos entre mujeres y complejizan la interrelación y la distinción entre ellas (y no solo en las estaciones en los países de destino), puesto que con frecuencia proceden de un mismo estatus social.

A veces estas cadenas tienen múltiples estaciones, por ejemplo son tres estaciones cuando: las hijas mayores de familias pobres (o las abuelas u otros parientes) cuidan a sus hermanos (primera estación) mientras que sus madres cuidan a los hijos de las mujeres que han emigrado (segunda estación) que a su vez cuidan a los hijos (o mayores) de las familias en los países enriquecidos (tercera estación). En la estación de origen las mujeres son cuidadoras, en el intermedio son cuidadoras y al mismo tiempo sus familias reciben cuidados y en la estación final son “cuidadas”. Es decir que para las mujeres emigrantes que desarrollan estas redes su posición es ambivalente, cuidan aquí y pagan (o establecen reciprocidades) para que su familia sea cuidada allí (Salazar Parreñas, 2001:62).

(María, Colombia) “..Yo tengo una amiga acá, que es la madrina de mi hijo, ya esta acá hace 9 años. Y cuando ella vino para acá, yo me quede en Colombia con la obligación de cuidar a sus hijos. Aparte de mi hogar y mi trabajo me hice cargo de la familia de ella para que pueda viajar. Ella me pagaba a mi un sueldo

por cuidar a sus hijos. Al principio no, pero después si. Y llego un momento en que yo veía que no tenía casa propia, que trabajaba mucho tiempo en la peluquería y en casa y mi esposo trabajaba muchísimas horas también y el dinero no se ve....”

Las redes de reciprocidades en las que se sustentan estas cadenas son complejas, implican distintas formas de acuerdos, de tiempo o de dinero. Tal y cómo puntualiza Marisel que un tiempo después también emigró a Mallorca, ...

(María) “.... mi hijo lo cuidan mi esposo y mi suegra, pero también hay una chica en casa. Mi suegros viven cerca de casa, pero en casa hay una chica que hace los oficios de la casa. Y lo pago yo con dinero”

A través de estas cadenas se refuerza la subordinación de las mujeres en el lugar de origen reproduciéndose los mecanismos de domesticidad y colonialidad analizados. Así es frecuente que las mujeres que trabajan en el cuidado y las actividades domésticas sean mujeres más pobres que han emigrado a su vez del campo a la ciudad o entre países distintos. En realidad las mujeres que deciden cruzar el Atlántico son mujeres por lo general con un capital educacional, de experiencia, o/y de capacidad de actuación mayor, que se distinguen de su entorno; ellas mismas lo perciben muchas veces de esa manera y así lo transmiten en las entrevistas.

(Inés) “...Es lo maravilloso de la vida. Inclusive de mi autoestima, yo estoy muy orgullosa de haber tomado la decisión, empujada, pero mía al fin”

Las redes de cuidados en el país de origen y la atención a la familia en un sentido amplio hoy en día se ven facilitadas por el uso de internet y telefonía que permiten mantener una relación de proximidad virtual impensable hace unas décadas e incidir cotidianamente en el devenir de la familia y en particular de los hijos. Ésta cuestión es muy importante en el discurso de las entrevistadas, el control y relación cotidiana que mantienen refuerza su identidad de madres y les permite en parte subsanar el déficit de interrelación que deriva de su ausencia física.

(Mercedes, Perú) “..sí...y me piden permiso....sí.. mamá..por favor.. hay una fiesta,a un quinceañero, puedo ir...y yo.. cómo te estás portando? me dice..mamá.. es que mi abuelita...esto y lo otro...y yo.. no vas! y ella llorando ahhhhghh!! Si tu te portas bien, de aquí a dos semanas tal vez puedas ir.. Claro, yo lo cuento y nadie me lo cree.. le das permiso desde España? y.. sí”

(Beatriz, 56, Argentina) “Yo con mi hija tengo relación diaria del día a día (se emociona)....Yo estoy todo el día conectada al msn y ella también, aunque no hablemos pero saber que ella esta conectada me da tranquilidad. Los días que se conecta mas tarde, por lo que sea yo me preocupo”.

Las redes de reciprocidades no solo se establecen en el país de origen, también donde han emigrado tanto en relación con el cuidado de la familia como con las estrategias laborales y la participación en la comunidad. Los hijos y personas dependientes con frecuencia son cuidados por mujeres de la familia y por amigas en un entorno de favores mútuos (no solo de dinero). En estas reciprocidades se puede observar de nuevo el continuum del cuidado y el trabajo doméstico remunerado y no remunerado ya que las reciprocidades atraviesan estos umbrales.

(María, 37, Colombia) “Las horas al principio las consigo por medio de mis amigas. Conseguí una hora de una, otra de otra y fue como una cadena, por el boca a boca. Y me doy el lujo de devolverle el trabajo a mis amigas por que tengo mucho trabajo”

Por lo general los hombres no están presentes en los discursos que ellas elaboran en relación al cuidado aunque en más de un caso son los padres/abuelos que no trabajan los que se hacen cargo también de la casa o del cuidado de hijos y nietos. Pero se asume como algo accidental, transitorio, que no define solidaridades tal y como las que se establecen entre las mujeres, y en particular con las madres cuando éstas se encargan de sus nietos en el país de origen.

Estas estrategias a su vez inciden en la propia subjetividad de las mujeres, en la visión de sí mismas, de su entorno. Sus estilos de vida cambian, con frecuencia, les representa una mayor libertad y un camino que al ser recorrido es difícil dar marcha atrás ya que entra en contradicción con los valores con que se formaron y las relaciones que previamente tenían con su familia.

(Mercedes, Perú). “...yo con tu tía no trabajo...bueno.. es que.. yo.. no sé.. he salido tan joven de mi casa...a los 28 años.. que entonces me parece... que... me cuesta recibir órdenes, me cuesta ser de nuevo la hija, me cuesta pedir permiso... me cuesta... porque yo allá tendría que salir y pedir permiso... aquí no.. aquí salgo.. son cosas tan diferentes... muy diferentes”

5. Reflexiones finales

El resquebrajamiento del modelo del “salario familiar” en los países enriquecidos y la extensión del modelo del “trabajador universal” ha situado en el corazón del capitalismo global la poliactividad en el hogar y mecanismos de subordinación de las mujeres distintos al de la “mujer privada”. El modelo de trabajador universal ha dado pie a una extensión del cuidado como empleo a nivel mundial, lo cual, puesto que no se ha acompañado de una transformación del modelo androcéntrico, ha supuesto paradójicamente una profundización del infrareconocimiento a través de mantener, ahora a nivel global, el cuidado como naturalizado femenino.

Las mujeres que trabajan en el empleo doméstico constituyen el eslabón más debil en el proceso de mercantilización y mundialización del trabajo reproductivo que comprende tanto las actividades de cuidado a las personas como al hogar.

La mercantilización del cuidado exime de una repartición más equitativa de las tareas de cuidado entre mujeres y hombres y nos aleja del ideal de una ciudadanía basada en la paridad de cuidado como uno de los puntales para redirigir la subordinación de género.

A su vez las mujeres migrantes que trabajan de cuidadoras en otro país son las sujetas que materializan un intercambio desigual de un recurso renovable, “el amor”, de tal manera que se palia el déficit de amor en los países enriquecidos para profundizarlo en los empobrecidos.

A través de las cadenas transnacionales de cuidado, “un asunto de mujeres” en el imaginario colectivo, se profundiza en la subordinación de género en todas las estaciones de la cadena, tanto en los hogares del país de destino como en los de los países de origen. Se reactualiza el contrato sexual en clave de subordinación doméstica de las mujeres (con o sin remuneración) y ello permite de alguna manera compaginar posturas de reconocimiento multicultural con valores neopatriarcales, las mujeres continúan representando la “esencia cultural” (Cobo, R. 2006 p. 14).

La transformación mundial del trabajo reproductivo junto a la persistencia de la subordinación sexual son dos de los ejes centrales en la reconfiguración del binomio patriarcado/capitalismo hoy en día. El estudio de estas mujeres inmigrantes transnacionales implica retos importantes a nivel teórico y a nivel empírico para los análisis feministas y en particular para el estudio de las intersecciones de las subordinaciones de género, clase y raza/étnia.

El capitalismo se feminiza porque se extiende la asalarización femenina y la poliactividad y la flexibilidad para obtener recursos para la supervivencia, en lo que era un modelo de lo que hacían tradicionalmente las mujeres, pero también y sobre todo porque el capitalismo en su proceso de mercantilización del individuo se ha apropiado de los valores de proximidad, lealtad, cariño para la gestión de la movilidad en el mundo conexionista actual. Estos son los valores que devalúan el trabajo de cuidado, quizás el trabajo que mejor representa la paradoja de una movilidad geográfica extrema de las trabajadoras y a la vez un fuerte anclaje en lo local, en el ámbito más invisible del hogar.

Analizando los mecanismos del infrareconocimiento queremos profundizar /desemascarar la ligazón entre cuidado/amor y la violencia simbólica de la colonialidad. La mezcla tan bien conocida de relaciones personales intensas y deferencia entre el empleador y la empleada que definen el denominado neo-

servilismo son indisociables del colonizar utilizando mecanismos como considerar a las empleadas domésticas de “culturas exóticas” con una mayor predisposición para servir o remarcar su carácter pasional (más próximo a la naturaleza) o estigmatizar en función de su diferencia étnico/racial. Analizar el binomio colonizar/domesticar a través del prisma multidimensional de Nancy Fraser permite preguntarse por las conexiones entre ambos a la luz de lo que implican en términos de mal reconocimiento y de mala distribución en un ámbito y lugar concreto.

Referencias bibliográficas

- ALLISON TOM (2004) Good Work in Canadian Childcare: Complicating the Love/Money Divide. *Atlantis, Volume 29.1, Fall/Winter 2004*
- AMORÓS, C. (2008): *Mujeres e imaginarios de la globalización. Reflexiones para una agenda teórica global del feminismo*. Homo Sapiens ediciones: Rosario (Argentina)
- BAKER, Ph. (2004): “It is the Only way I Can Survive”: Gender Paradox among Recent Mexicana Immigrants to Iowa”, *Sociological Perspectives*, Vol. 47, Nº 4, pp. 393-408.
- BIDASECA K. (2010): *Perturbando el texto colonial. Los Estudios (Pos)coloniales en América Latina y sus mujeres*. Editorial SB: Buenos Aires.
- BIDASECA K. y VAZQUEZ LABA V. (2012): *Feminismos y poscolonialidad. Descolonizando el feminismo desde y en América Latina*. Ediciones Godot:
- BOLTANSKI L.y CHIAPELLO E. (2002): *El nuevo espíritu del capitalismo*. Akal: Madrid
- BOURDIEU, P. (1979): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- BOURDIEU, P. (2001): *Masculine Domination*. Cambridge Polity Press.
- CARBONERO GAMUNDÍ, M. A. (2007): “¿Hacia una ciudadanía inclusiva de género?” en Riutort Bernat (coord.) *Indagaciones sobre la ciudadanía. Transformaciones en la era global*. Icaria: Barcelona.
- CARBONERO GAMUNDÍ, M. A. y VAZQUEZ LABA, V, (2010): “Monoparentalidad de mujeres inmigrantes y redes internacionales de cuidados”, *X Congreso Español de Sociología*, Pamplona.
- COBO, R. (ed.) (2006): *Interculturalidad, feminismo y educación*. Los libros de la Catarata: Madrid.
- DAVIS, D. R. (2002): “(Love Is) The Ability of Not Knowing: Feminist Experience of the Impossible in Ethical Singularity”, *Hypatia*, vol. 17, nº 2, pp. 145-161.
- DUFFY, M. (2005): “Reproducing Labor Inequalities: Challenges for Feminists Conceptualizing Care at the Intersections of Gender, Race, and Class”, *Gender and Society*. Vol 19, Nº 1, pp. 66-82.
- FANON, Fr. (1967): *Black skin, white masks*. New York: Grove Press
- FOLBRE, N. (2001): *The Invisible Heart: Economics and Family Values*. New Press.
- FRASER, N. (1994): “After the family wage: Gender Equity and the Welfare State”, *Political Theory*, 22 (4), pp. 591-618.
- FRASER, N. (2008): *Escalas de justicia*. Herder: Barcelona.
- HONDAGNEU-SOTELO, P. (1994): “Regulating the Unregulated?: Domestic Workers’ Social Networks”, *Social Problems*, vol. 41. Nº 1, pp. 50-64.

- HONDAGNEU-SOTELO, P. (2001): *Doméstica: Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- HOCHSCHILD, A. (2002): "Love and Gold," in *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, ed. Barbara Ehrenreich and Arlie Hochschild. Henry Holt.
- LAN, P. (2003): "Maid or Madam? Filipina Migrant Workers and the Continuity of Domestic Labor", *Gender and Society*. Vol 17. Nº 2, pp. 187-208.
- LAUFER, J. (2000): "Entre la esfera pública y la esfera privada: los retos de los derechos de las mujeres", en M. Maruani y otras, *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria y Antrazyt.
- LEWIS, J. (2002): "Gender and welfare state change", *European societies*, 4 (4), pp. 331-57.
- LUGONES, M. (2008): "Colonialidad y género. Hacia un feminismo descolonial". *Género y descolonialidad*. Ediciones del signo: Buenos Aires.
- LUTZ, H. (2002): "at your service madam! The globalization of domestic service", *Feminist review*, 70, pp. 89-104.
- MACDONALD, C. L. y MERRILL D. A.(2002). "'It Shouldn't Have to Be a Trade': Recognition and Redistribution in Care Work Advocacy," *Hypatia*, 17, 2, pp.:67-83.
- McCLINTOCK, A. (1995): *Imperial Leather: race, gender and sexuality in the colonial contest*. Routledge: New York..
- MARTÍNEZ BUJÁN, R. (2008): «Mujeres inmigrantes en el sector doméstico de cuidados. Los beneficios de la inmigración al Estado de Bienestar», en A. Izquierdo (coord.), *El modelo de inmigración y sus riesgos de exclusión*, Madrid, Fundación FOESSA, 259-290.
- MATTINGLY, D. J. (2001): "The Home and the World: Domestic Service and International Networks of Caring Labor", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 91. Nº 2. pp. 370-386.
- McNAY, L. (2008): "The Trouble with Reconignition: Subjetivity, Suffering, and Agency", *Sociological Theory*, 26:3, September, pp. 271-296.
- MIES M. (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale. Women in the International Division of Labour*. Zeds Books Ltd: New Jersey.
- MIES M. (1997): "El dilema del hombre blanco: su búsqueda de lo que ha destruido" en Mies y Shiva, *Ecofeminismo*, Icaria: Barcelona.
- MIGNOLO, W. (2007): "El pensamiento decolonial: desprendimiento y apertura". En *El giro decolonial. Reflexiones para una diversidad epistémica más allá del capitalismo global*. pp. 25-46. Instituto Pensar/IESCO: Bogotá.
- MOHANTY TALPADE, Ch. (2008): "De vuelta a "Bajo los ojos de Occidente": la solidaridad feminista a través de las luchas anticapitalistas" en SUAREZ NAVA, L. y HERNÁNDEZ, R. (eds.) *Descolonizando el feminismo. Teorías y prácticas desde los márgenes*. Ediciones Cátedra: Madrid.
- MORENO FUENTES Fr. J. y BRUQUETA CALLEJO, M. (2011): *Inmigración y Estado de bienestar en España*. Colección Estudios Sociales, núm 31. La Caixa: Barcelona.
- PIZZORNO, A. (2007): *Il velo della diversità. Studi su razionalità e riconoscimento*. Milano: Feltrinelli.

- SALAZAR PARREÑAS, R. (2001): *Servants of Globalization: Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford University Press: Stanford. CA:
- SASSEN, S. (2004): *Contradeografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos*. Traficantes de sueños: Madrid.
- SPIVAK, G. Ch. (1999): *A Critique of postcolonial reason: Toward a history of the vanishing present*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- SUAREZ NAVA, L. y HERNÁNDEZ, R. (eds.) (2008): *Descolonizando el feminismo. Teorías y prácticas desde los márgenes*. Ediciones Cátedra: Madrid.

Les liens familiaux et conjugaux à l'épreuve de la polygamie matrimoniale dans les sociétés orientales

ASAN Emine
ICRESS, Université de Perpignan, France
Développement culturel, Université d'Oran, Algérie
hasmin@hotmail.fr

Resum

Les sociétés orientales, telles que les sociétés turque et algérienne, sont fondées sur le lien familial. Pour eux le fondement de toute société est basé sur les liens d'affiliations. La famille prend donc une place très importante et elle nécessite à la fois une protection par le biais d'une solidarité intergénérationnelle et une reconnaissance affective. Leur perception du concept de famille va au-delà de la famille nucléaire. La famille se définit en " Ayla ", une famille élargie. Ce qui fait sa force face aux épreuves des aléas de la vie.

Dans ce contexte-là, la polygamie matrimoniale, basé sur une reconnaissance sociétale en tant que mariage, devient alors une épreuve des liens familiaux et conjugaux. En effet, elle met en crise l'un des fondements des liens familiaux qui est la reconnaissance du couple. Comment peut-on définir le couple dans la polygamie ? Elle met en crise la définition même de la notion de couple. Quelles places et quels rôles ont les membres du couple ? L'ambiguïté conjugale dans laquelle les plonge la polygamie ne les déstabilise-t-elle pas ?

Effectivement, le mariage polygame génère une multitude d'épreuves d'ordre identitaire, de reconnaissance et de transformation dans l'espace conjugal et sociétal. Les liens et fondements familiaux déjà établis dans le premier mariage doivent être déconstruits pour être reconstruits dans le nouvel espace conjugal et familial. Ces épreuves se révèlent à travers trois processus. Le premier est le processus de déconstruction qui passe par une déterritorialisation de l'espace conjugal primaire. Le second est le processus de reconstruction (reterritorialisation de l'espace conjugal polygame). Pour finir, il faudra resolidifier les liens familiaux. Et c'est dans cette phase-là que les fondements des liens filiaux seront primordiaux. Effectivement, dans l'aspect de protection, les enfants seront les premiers facteurs de la nécessité de consolidation des liens.

Introducció

La famille occupe donc une place privilégiée et attribue à chaque société sa caractéristique particulière. Ainsi, comprendre les sociétés requiert d'en viser le cœur, c'est-à-dire les institutions politiques et familiales (Dhondt, 1961). Rendre compte des variations socioculturelles consiste prioritairement à étudier les procédures

symboliques et pratiques qui sous-tendent ces institutions et permettent du même coup d'identifier chaque société, chaque groupe ethnique. Ainsi, les systèmes familiaux constituent les cadres privilégiés de l'énonciation et de la transmission des traditions. En d'autres termes, c'est qu'au coeur des sociétés, les systèmes familiaux avec ce qu'ils impliquent comme droits, obligations et représentations, continuent à tracer et à contrôler les destins individuels et collectifs. Ainsi l'explication d'une pratique telle que la polygamie nécessite une étude profonde de la famille et de l'interaction des membres de cette famille.

Les sociétés orientales, telles que les sociétés turque et algérienne, sont fondées sur le lien familial. Pour eux le fondement de toute société est basé sur les liens d'affiliations. La famille prend donc une place très importante et elle nécessite à la fois une protection par le biais d'une solidarité intergénérationnelle et une reconnaissance affective. Leur perception du concept de famille va au-delà de la famille nucléaire. La famille se définit en " Ayla ", une famille élargie. Ce qui fait sa force face aux épreuves des aléas de la vie.

Dans les sociétés turques, la famille est considérée à la fois comme étant la plus forte institution sociale et la fondation qui soutient les deux piliers de la tradition et de l'adaptation (Tezcan, 2005)³². La durabilité des unions matrimoniales, et le sens des responsabilités envers les membres de la famille, contribuent à cette stabilité de la famille. La responsabilité des individus envers la famille élargie peut être autant économique que protectrice. En période de crise économique les membres continuent à se soutenir mutuellement en cas de besoin, compensant les effets négatifs de problèmes économiques comme le chômage. La famille constitue donc non seulement un réseau de soutien pour les individus, mais aussi un cadre pour faire appliquer les contrôles sociaux et qui impose des modes de comportements acceptables par le public.

Les familles sont divisées en plusieurs types selon les conditions sociales, économiques et locales. Les familles traditionnelles étendues et nucléaires sont les deux principaux types de famille en Turquie.

La famille élargie traditionnelle, est généralement composée de trois générations qui cohabitent: le grand-père, le père et les fils adultes, leurs épouses et leurs filles célibataires. Une fille mariée devient membre de la famille de son mari et vit dans le domicile conjugal. Il s'opère alors une unité de production et de consommation ainsi

³²Mahmut Tezcan, « Turk ailesi antropolojisi » (Anthropologie de la famille turk), 200, IMGE kitap evi,, Ankara. Version numérique, http://www.1001kitap.com/bilim/Mahmut_Tezcan/turk_ailesi_antropolojisi/index.html

qu'un partage des biens communs. Ils habitent dans un même lieu. Ce type de famille devient aujourd'hui de plus en plus rare.

La famille nucléaire, parallèlement à l'industrialisation et à l'urbanisation, remplace les familles traditionnelles. La famille nucléaire est constituée d'enfants célibataires (adultes inclus), d'un mari et d'une épouse. Ce modèle de famille est plus adapté à la vie sociale moderne que d'aujourd'hui. Mais la famille nucléaire peut être considérée comme une forme éclatée (spatialement parlant) de la famille élargie. Effectivement, le fait qu'il n'y a plus de cohabitation, ne signifie pas que les membres de la famille nucléaire sont déchargés de ses responsabilités face aux autres membres des familles.

Il y a quelques conditions économiques, traditionnelles et émotionnelles qui forment les devoirs et les responsabilités des membres de la famille nucléaire moderne.

Quant à la famille algérienne, d'après les travaux de L.Addi³³, le peu de recherches effectuées sur la famille algérienne démontre que « sous l'apparence d'une stabilité, les évolutions dans l'organisation familiale sont profondes » (Azadeh Kian Tiébaut et Marie Ladier-Fouladi, 1999, p.145). De la famille patriarcale et très attachée aux traditions dans la société rurale de l'avant colonisation, la famille algérienne est passée à une autre forme de famille après la colonisation française. La famille rurale traditionnelle reposait sur deux modèles familiaux. L'un est la famille tribale, soit la plus ancienne qui existe et qui regroupe en son sein plusieurs générations, et l'autre est la famille « ayla »³⁴, composé des grands parents, des parents et des fils mariés dans un même espace topographique. Dans ce modèle de famille, la place de la femme ne peut être qu'une entité de la famille, soumise à la volonté masculine. Elle devra même se soumettre au petit frère de la famille, si ce dernier est en âge de responsabilité. Elle est le garant de l'honneur familial et surtout des hommes de la famille, qui eux sont les représentants de la fierté. Les deux sexes de la famille ont donc chacun des responsabilités. L'homme se doit d'être fier pour être accepté dans l'environnement social.

En Algérie, ce modèle familial tend à disparaître car le démantèlement de la famille tribale et de l'Ayala par l'exode rural causé par la colonisation a conduit à un autre modèle familial. Les sociologues nomment ce nouveau modèle *la famille élargie*. Je préfère l'appellation *famille éclatée* ou *famille en réseau*. *La famille en réseau* est

³³ Professeur en sociologie politique à l'IEP de Lyon.

³⁴ Communauté familiale patrilinéaire, respectant une stricte virilocalité, composés de parents et de fils mariés, sous la direction du fils aîné si le père est décédé

organisée non seulement sur une base du modèle de la famille *Ayala*, mais se rapproche en même temps de la famille nucléaire.

Comme nous l'avons vu chez la famille turque, qui a subi les mêmes transformations que la famille algérienne, l'organisation de la famille en réseau se base sur une dispersion spatiale, comme la famille nucléaire. Mais cet éclatement spatial en famille nucléaire ne perturbe en rien le rôle du lien familial et son caractère de responsabilité. La famille en réseau est constituée de plusieurs familles nucléaires souches (les fils mariés) symboliquement liée, même à distance, à la famille mère (les grands-parents et les parents). Nous ne pouvons les qualifier de familles nucléaires, dans le sens où il est défini dans les sociétés occidentales d'aujourd'hui, car la séparation spatiale n'empêche pas les individus de même famille de répondre à leurs responsabilités en tant que membre.

Dans ce contexte-là, la polygamie matrimoniale, basé sur une reconnaissance sociétale en tant que mariage, devient alors une épreuve des liens familiaux et conjugaux. En effet, elle met en crise l'un des fondements des liens familiaux qui est la reconnaissance du couple. Comment peut-on définir le couple dans la polygamie ? Elle met en crise la définition même de la notion de couple. Quelles places et quels rôles ont les membres du couple ? L'ambiguïté conjugale dans laquelle les plonge la polygamie ne les déstabilise-t-elle pas ?

Effectivement, le mariage polygame génère une multitude d'épreuves d'ordre identitaire, de reconnaissance et de transformation dans l'espace conjugal et sociétal

1. Les épreuves d'ordre identitaire, l'altérité : le soi dans la famille.

Ce qui fait qu'il y a polygamie ce n'est pas le fait qu'à un moment de sa vie l'homme décide d'épouser une autre femme. Ce phénomène de décision de changer de partenaire de vie n'est pas propre aux polygames. Ce qui fait qu'il y a polygamie c'est le fait que l'homme refuse de divorcer de sa première épouse. Dans tout ces cas là, la polygamie n'a existé que pour une seule vraie raison : celle de ne pas divorcer de la première. De plus, ces maris là n'assument presque plus voir pas du tout leur rôle conjugale pour la première épouse. Les premières épouses ne sont plus que des mères. En effet, lors de l'observation directe filmé de la famille Hamis, j'ai souligné que le mari appelle sa première épouse non pas par son prénom mais par le qualificatif « imabdullah » qui signifie « mère de abdoullah ».

Dans certains cas c'est la femme qui refuse de divorcer et elles acceptent ces conditions tout en ayant peur qu'un jour le mari la quitte. Comme j'ai pu le voir chez la majorité des premières épouses, qui avait peur d'avoir trop dit à la fin de l'entretien. La première épouse de la famille Mahmut me supplia de ne rien dire à son mari. Elle était

tellement paniqué que j'avais eu alors du mal à la calmer. Elle disait « *je t'en supplie, ne dit rien à mon mari sinon il divorcerait de moi* »

Le mari est aussi confronté à la stigmatisation du divorce. La norme sociale n'inclut pas non plus le divorce du mari. Par contre le poids du divorce est moins lourd que celle de la femme dans la société. Un mari divorcé ne sera jugé qu'en tant que père irresponsable. Le lien qui relie toutes ces types de cas de la polygamie est cette volonté de l'homme d'exprimer le « soi ». Il est plus apte que la femme de l'exprimer puisque cette dernière se doit de l'étouffer derrière un poids très lourd de pression sociale. Dans la norme sociale, la femme n'a statut que dans le mariage et la maternité. Mais l'expression du « soi » de l'homme n'est pas non plus si évidente car lui aussi se plie à des exigences sociétale et culturelle qui le pousse au statut de mariage d'une part et au maintien de ce statut pour l'« équilibre » familiale d'une autre part. Dans la majorité des cas de polygamie étudié dans cette recherche (de plus autant en Turquie qu'en Algérie), le premier mariage a plus une finalité de construction familiale et matrimoniale que conjugale. Le choix de la conjointe dépendra de la famille (parents, sœur, tantes), la majorité du temps des femmes proches, que de la volonté de l'homme. Les critères de sélection seront surtout d'ordre domestique. La femme idéale pour le mariage d'un fils, d'un frère, aurait les traits d'une femme au foyer ayant des connaissances culinaire, sachant tenir une maison, dévoué et près à se sacrifier pour son foyer. Le couple en lui-même comme deux individus aspirant chacun à des besoins affectifs ne seront pas pris en compte. Dans ce marché matrimonial l'amour n'est pas pris en compte. Comme nous avons pu le voir précédemment dans ce travail, les premiers mariages sont surtout des mariages de convenances. Lorsque le « soi » n'est pas pris en compte, le mari a du mal à se contenter de responsabilité familiale, il cherche alors l'affective ailleurs. Ils expriment tous ce besoin d'une autre femme pour qu'ils se sentent heureux et épanouis. La femme choisie, dès le départ comme mère de ses enfants a du mal à passer au rôle d'une femme aimante et aimée.

La recherche de « l'épanouissement du soi à travers l'autre » (De Singly, 1996), comme le décrit François DeSingly ne va être possible que lorsque l'homme cherche lui-même son autre. Que cela soit l'homme ou la femme, dans ce type de cas, leur décision sur leur matrimonialité ne dépende pas d'eux. Pour l'homme, il lui reste la solution de la polygamie pour compenser le vide sentimentale dans lequel ils sont plongés. Mais la femme n'a aucune issue de secours. Elle se doit de rester dans sa matrimonialité et sa vertu sera d'être une très bonne mère.

2. Les épreuves d'ordre de reconnaissance : sociétale et juridique

2.1. La reconnaissance sociétale : l'importance du mariage sociale,

En Turquie, l'organisation dans l'espace public sociétal de la polygamie se fait par un processus de jeu de rôles des acteurs. La mise en scène du quotidien social se base sur un besoin d'entretenir le *paraître*. C'est sur l'entretien de l'illusion *du tout va bien* que se jouera l'organisation. Chaque fois que j'étais orientée vers une famille polygame, les voisins et familles proches de mes enquêtés soulignait que « *c'est une famille polygame mais les épouses s'entendent très bien* ». Je trouvais aussi les remarques « *cet homme est chanceux, il a plusieurs épouses, il doit être bien servi par ses épouses et il doit être comblé* ». Bien entendu, ces arguments venaient des personnes externes à l'espace polygame privé. Les maris entretiennent ce *paraître*. Ils peuvent ainsi donner une illusion du pouvoir organisationnel qu'ils ne détiennent pas du tout dans la réalité sociale. De plus, les secondes épouses n'ont pas le privilège d'avoir un mariage public. De ce fait, elles sont obligées de quémander la légitimation de leur matrimonialité publiquement, par des stratégies d'implication dans l'espace public social. J'ai pu analyser dans mes observations filmées du quotidien des familles, que les secondes épouses sont celles qui sortent le plus du domicile marital pour participer à des manifestations publiques, telles que les visites de convenance envers la famille maritale, les mariages, les visites de malades, les visites de courtoisie.

Ainsi, dans la famille Hms, la seconde épouse n'a manqué aucune manifestation publique, tel que mariage, naissance, visite de malade, etc... Elle prenait avec elle les enfants de sa coépouse également, comme pour légitimer encore plus sa matrimonialité. Alors que la première ne sortait pas très souvent. Elle disait ne pas avoir envie de sortir, pare qu'elle venait d'avoir une journée dure aux champs. Un jour, elle a même souligné que sa coépouse sortait tout le temps, accourait aux aides demandés par les voisins ou la belle famille, dans l'espoir de se faire aimer par eux. Elle m'expliqua, qu'elle n'avait pas besoin de faire « tout ce cinéma », car elle n'avait rien à prouver : « *je suis officiellement sa femme et personne ne peut dire le contraire. Alors qu'elle (sa coépouse), elle ne porte même pas son nom (pas de nom marital)* ».

De même pour la famille Nvzt, la seconde famille choisit pour l'observation du quotidien, la première épouse ne sort que pour des raisons de gestion familiale ou professionnelle (gestions des ouvriers des champs et rencontre avec des clients). Alors que les deux autres épouses participent à toutes les manifestations sociales du village. Le cas de Rukiya (Algérie), une seconde épouse clandestine et informelle expose très bien la situation de la polygamie clandestine. Effectivement, Rukiya, âgé de 50 ans et marier en polygamie (clandestin et informel) depuis 9 ans, m'expliqua qu'elle a eu une

vrai célébration de mariage où était invité des amies et de la famille. « Beaucoup de membre de sa famille et ami sont au courant de notre mariage et tous préfèrent se taire et ne rien dire à sa femme ». Elle m'expliqua que son mari ne divorce pas de son première épouse juste pour ne pas perturber ses enfants. « Lui, il a beaucoup souffert du remariage de son père. Il n'a connu vraiment son père qu'à 18 ans. Il ne lui a jamais pardonné d'avoir quitté sa mère et de lui avoir fais subir le déchirement entre ses deux parents ». Lorsque je lui ai demandé si cette situation ne la dérangeait pas, elle me dit non : « Moi je n'ai rien à faire à part vivre ma vie et aimer mon mari. C'est à lui de gérer le reste (l'organisation du quotidien polygame). Je suis heureuse, épanouie et sereine ». La difficulté d'organiser l'espace polygamie ne semble en aucun cas importer cette seconde épouse. Cependant, elle se rend compte tout de même de la situation dans laquelle se trouve son mari. Elle ajoute : « Mais lui doit penser à tout. Il m'avoue parfois que cette situation dans le lequel il est plonger dans le mensonge le dérange. Il va très mal lorsqu'il est là-bas et se sent mieux avec moi. Lorsqu'il vient ici, il se décontracte et se détresse. Bien entendu je fais en sorte de ne pas lui rendre la vie plus dure qu'elle l'est déjà ». Rukiya voit la souffrance de son époux et ne lui fait pas de pression. Elle avoue tout de même d'être jalouse parfois lorsqu'il va chez « l'autre ». Mais elle se console en se disant que c'est elle qu'il aime dans la réalité et que c'est un très bon père puisqu'il se sacrifie pour ses enfants.

Il faut souligner tout de même que ce type de polygamie (clandestin et informel) ne peuvent être dans les formes de conjugalité de relation extraconjugale puisqu'il y a une reconnaissance et légitimation sociale. Pour la société et donc les individus qui constituent cette société, la légitimation religieuse d'une part et la légitimation par le biais des festivités du mariage d'autre part, cette conjugalité est belle et bien reconnu en tant que mariage légitime. Le mariage social (célébration de l'union par les festivités) prend une très grande part dans cette légitimation. Rukiya lors de son entretien insiste sur le fait qu'elle a eu « même un cortège ». Le cortège est important pour elle car c'est le symbole de la légitimation de son mariage dans l'espace public. A défaut de la légitimation juridique publique, c'est à une légitimation sociale publique qu'elle a droit. La reconnaissance de son mariage par un public restreint au proche et ami s'élargie vers un espace public plus large.

2.2. La reconnaissance Juridique : Le rapport officiel / Officieux et formel /informel

La reconnaissance juridique de la polygamie dépend de l'état dans la quelle elle est pratiqué. Effectivement, dans les pays où la polygamie est interdite, la seconde épouse n'a pas de reconnaissance juridique. Ces secondes épouses ne peuvent prétendre qu'à leur mariage religieux et au mariage social.

Bien qu'elles aient, la majorité du temps, contracté un mariage de convenance, les premières épouses ont tout de même le privilège d'être reconnue comme étant les seules épouses vis à vis de l'État. En effet ce sont elles qui détiennent le mariage à la mairie³⁵. Et elles s'accrochent tellement à ce privilège qu'elles refusent, malgré les différentes manigances des maris, de livrer ce privilège à la coépouse et ceci malgré le fait qu'il y ait des complications administrative lorsque naissent des enfants des secondes épouses qui à ce moment là la déclaration d'une naissance devienne difficile. Il va de soi que le second mariage, qui est celui qui intègre la polygamie, n'est pas reconnu par l'État, c'est pourquoi, il n'y a qu'un seul mariage à la mairie. Mais il faut souligner que pour les Turcs, le mariage administratif ne suffit pas pour l'accomplissement du mariage définitif. Pour qu'un mariage soit acceptable par la population, il faut contracter aussi un mariage religieux. En fait, la population turque différencie ces deux types de mariage, en donnant la priorité au mariage religieux, qui est considéré comme étant le réel mariage puisque l'on ne peut s'en passer. Tandis que le mariage à la mairie peut ne pas être contracté. Le mariage religieux qui est indispensable aux Turcs, est très facile à réaliser. Ce qui engendre une extrême facilité quant à la contraction de mariages polygamiques. Cela dit, le fait que le mariage à la mairie n'ait qu'une valeur administrative et qu'il ne reconnaisse pas le mariage polygame complique les déclarations de naissance des enfants issus de mariages polygames.

En fait, les maris essaient toujours de divorcer administrativement des premières épouses car il y a plus de probabilité qu'ils aient désormais des enfants de leurs secondes épouses. Dans le cas où la seconde épouse, suite au refus du divorce administratif des premières épouses, ne seraient pas épouses officielles, les déclarations de naissance se compliquent. Pour le mari, il y a deux solutions pour remédier à cela. La première solution c'est de convenir avec des fonctionnaires de l'hôpital ou de la mairie de pouvoir déclarer l'enfant dès la naissance comme étant celui de sa première épouse. La seconde solution serait de laisser sa seconde épouse faire un accouchement à domicile et attendre la prochaine circulaire du « pardon »³⁶ pour faire une déclaration tardive de l'enfant sur l'épouse ayant le mariage officiel. Ainsi, il

³⁵ Le mariage à la mairie : c'est le mariage contracté à la mairie qui n'a qu'une valeur administratif pour la population Turque mais qui est la seule à être reconnue par l'État Turc.

³⁶ C'est une circulaire envoyée tous les six ou sept ans, qui donnait la possibilité aux parents n'ayant pas effectué la déclaration de naissance de leurs enfants, de le faire à posteriori. Cette circulaire n'était pas exclusive aux familles polygames. Elle concernait surtout les parents qui n'avaient pas contracté un mariage officiel et donc n'avaient pas pu faire la déclaration de naissance de leurs enfants. L'obligation de scolarisation de leurs enfants les obligeait ainsi à formaliser leur mariage religieux. Il y a un grand nombre de personnes qui ne sont pas déclarés avec une date de naissance exacte (surtout pour les générations de 40ans et plus).

est possible de trouver des enfants de polygames déclarés au nom d'une belle-mère. Mais de nos jours, avec l'abolition de la loi sur l'adultère, les parents peuvent déclarer leurs enfants nés en dehors du mariage officiel. Cette nouvelle loi a permis aux familles polygames d'être plus soulagées et de pouvoir déclarer leurs enfants au nom de la véritable mère, sans contrainte.

Cependant dans les pays dans lesquels la polygamie est permise, comme l'Algérie, la forme clandestine de la polygamie prend forme vis-à-vis de la société ou d'un individu et non vis-à-vis des lois. La clandestinité vis-à-vis de la jurisprudence n'existe pas puisque les lois Algériennes n'interdisent pas la pratique de la polygamie. Dans le cadre juridique, la polygamie ne peut être que formel ou informel. Mais une polygamie clandestine (vis-à-vis des épouses) peut être formelle ou informel. Cependant avec les nouvelles lois de la réforme de 2005 (un mariage polygamie ne peut se formaliser qu'à condition que les épouses précédentes l'acceptent. De ce fait, tous les mariages polygames clandestins effectués après cette date là, ne peuvent être qu'informels. Tous les mariages polygames clandestins antérieurs à cette date peuvent être formels ou informels.

Des témoignages récoltés lors de mes terrains, m'ont appris que dans certaines des cas de polygamies clandestines formelles, les premières ou les précédentes épouses n'étaient informés du remariage de leurs maries qu'aux moments de leur décès. Un guide de mon terrain, Zoubir, un taxieur âgé de 55 ans m'a appris un jour que « les décès des maris étaient très révélateurs. On pouvait à tout moment voir surgir une ou des épouses et des enfants non connu jusque là par la première épouse. Des épouse réclames non seulement le droit d'héritage mais aussi le droit de deuil du mari ». Il apparaît que ces épouses clandestines, formelles ou informelles, réclamaient leur dû et s'affichaient ouvertement alors qu'elles s'étaient résignées à se cacher pendant le vivant du mari.

3. Les épreuves d'ordre de transformation

Les liens et fondements familiaux déjà établis dans le premier mariage doivent être déconstruits pour être reconstruites dans le nouvel espace conjugal et familial. Ces épreuves se révèlent à travers trois processus. Le premier est le processus de déconstruction qui passe par une déterritorialisation de l'espace conjugal primaire. Le second est le processus de reconstruction (reterritorialisation de l'espace conjugal polygame). Pour finir, il faudra resolidifier les liens familiaux. Et c'est dans cette phase-là que les fondements des liens filiaux seront primordiaux. Dans l'aspect de protection, les enfants seront les premiers facteurs de la nécessité de consolidation des liens.

3.1. La déconstruction et la reconstruction ou la déterritorialisation et reterritorialisation

Dans le cas de la polygamie, l'espace matrimonial, qui est déjà organisé, est déjà territorialisé. Il sera donc reterritorisé par l'intégration du système polygamique à l'intérieur de cet espace. Ainsi, dans l'aspect topographique, la maison matrimoniale devient un espace topographique polygame. Dans le processus d'appropriation du mari et des enfants par les épouses, ces derniers deviennent des territoires symboliques qui constituent l'espace symbolique polygame.

Deleuze et Guatari, dans « Mille plateaux », font également allusion aux notions de « strates et de stratification » (Deleuze et Guatari, 1980) en décrivant les strates comme étant « des phénomènes d'épaississement sur le Corps de la terre, à la fois moléculaire et molaire : ce sont des accumulations, coagulation, sédimentation et plissements. Ce sont des Ceintures, des Pincés ou des Articulations. On distingue sommairement et traditionnellement trois grandes strates : Physicochimique, organique et anthropomorphique » (G. Deleuze et F. Guattari, 1980, cit. p 627). Chaque strate, est la composante abstraite de toute articulation. Quant à la stratification, « elle est comme la création du monde à partir du chaos » (G. Deleuze et F. Guattari, 1980, cit. p 627).

« L'articulation constitutive d'une strate est toujours une double articulation (double-pince). Elle articule, en effet, *un contenu et une expression* » (G. Deleuze et F. Guattari, 1980, cit. p 627 – 628). Les strates sont donc les différentes organisations faites dans l'espace, et chaque strate est un territoire attribué aux épouses.

Deleuze décrit également la notion d'agencement qui est déjà « autre chose que les strates. Ils se font pourtant dans les strates. Tout agencement est tout d'abord territorial. La première règle concrète des agencements, c'est de découvrir la territorialité qu'ils développent, car il y en a toujours une » (G. Deleuze et F. Guattari, 1980, cit. p 629). Ainsi un agencement est une appropriation du territoire. « Le territoire fait l'agencement » (G. Deleuze et F. Guattari, 1980, cit. p 629). Cela nous conduit à déduire que la notion d'agencement traduit le fait de territorialiser et/ou de reterritorier un espace. Ainsi, dans la polygamie, l'agencement est le mariage polygame qui crée une articulation entre le mari et la première épouse, à laquelle le mari avait attribué un espace conjugal, qu'il va déterritorier pour le reterritorier par le biais du mariage polygame (le mariage avec la seconde épouse). Ainsi, au départ, le mari est l'*agencement* de l'espace polygame. Mais nous verrons par la suite qu'il perd sa qualité d'agencement du fait des stratégies organisationnelles des épouses. Comme le décrit G. Deleuze, « la fonction de déterritorisation peut être recouverte par une reterritorisation qui la compense si bien que la ligne de fuite reste barrée » (G. Deleuze et F. Guattari, 1980, cit. p 634), basée sur le départ de la première épouse, qui, à ce moment-là, refuse de se plier à la pratique de la polygamie, et de

faire intégrer dans son territoire conjugal une rivale avec qui elle devra partager ce territoire. En effet, la fonction de déterritorialisation peut être traduite en une opération de ligne de fuite de la première épouse. N'acceptant pas de partager son territoire, tant topographique que symbolique avec une coépouse, elle préfère quitter totalement l'espace conjugal. Mais cette ligne de fuite est barrée par son retour au domicile conjugal, qui peut être traduit par une reterritorialisation négative, puisqu'elle ne pourra reterritorialiser qu'une partie de son territoire conjugal initial. Comme, nous pouvons le voir chez la famille Hms où la première épouse, refusant la polygamie, avait dû quitter son domicile conjugal et ses enfants, mais qui avait dû revenir au bout d'un an et demi. Elle répond à la question sur son acceptation : « *Non absolument pas, je suis restée séparée de lui pendant un an et demi, mais après j'ai dû revenir pour les enfants* ». Et tout au long de l'entretien, elle répète la même raison : « *Je suis revenu pour les enfants* », « *Ils sont encore très petits* ».

Ainsi, le territoire *enfant* est l'un des principaux territoires qui comptent pour les premières épouses puisqu'elles effectuent une reterritorialisation de l'espace conjugal, en tant qu'espace polygame, pour reprendre leur territoire privé : territoire symbolique *enfant* qui est une attribution biologique. Par contre cette reterritorialisation est négative car elles ne reprennent qu'une partie de leur territoire initial. En effet, l'arrivée et l'installation de la seconde épouse vont nécessiter une nouvelle organisation, tant topographique que symbolique, du nouvel espace conjugal. Ce qui nous conduit à étudier la territorialisation de l'espace polygame dans ses deux aspects : topographique et symbolique. L'observation de ce phénomène de territorialisation à la fois sur le terrain en Turquie et en Algérie, m'a démontré qu'il se manifeste de la même façon dans les deux terrains. C'est pourquoi, il est plus approprié d'étudier la territorialisation et le rapport de force qui en découle pour les deux terrains en même temps. Les limites entre les territoires de l'espace polygame, sous l'aspect topographique, sont tracées tout d'abord symboliquement par le mari. En effet, le fait même de diviser verbalement le domicile conjugal (ou le territoire conjugal polygame), fait de lui l'organisateur initial du territoire. Mais juste après, lorsque la seconde épouse s'installe ou pénètre dans le nouveau domicile conjugal, cette organisation des territoires est prise en main, symboliquement, par les épouses. L'organisation et la construction visuelle des limites des territoires privés des épouses sont réalisées par le biais des objets personnels.

3.2. La resolidification

Ainsi cela devient évident que la polygamie est insupportable pour la première épouse mais que celle-ci est dans l'obligation d'accepter pour ne pas être séparée de ses enfants. Pour la première épouse qui subit la polygamie, son acception est due à la

volonté du mari mais aussi à celle de sa famille qui refuse de lui venir en aide. De cette manière, ils la soumettent complètement à la volonté du mari. Bien sûr, la femme en polygamie accepte cette soumission. Mais elle se bat contre cette pratique au départ. Quant à son acceptation, elle a une double raison. La première raison est qu'étant ignorante des lois de l'État sur la polygamie et des droits de la femme, comme nous l'avons vu dans la précédente partie de ce travail, qui pourraient les défendre dans une telle situation, elles pensent que si elles quittaient leurs maris et le domicile conjugal elles seraient aussi dans l'obligation de quitter leurs enfants. En effet, lors de tous les entretiens, les premières réponses des premières épouses à la question sur la raison de l'acceptation de la polygamie, sont « *C'est pour les enfants* » », « *Je ne peux pas quitter mes enfants* », « *C'est impossible que je quitte mes enfants* ». Elles associent automatiquement le refus de la polygamie et donc la séparation avec le mari, à une séparation avec les enfants. Et il en est de même pour certaines femmes ayant tout d'abord refusé la polygamie. C'est le cas d'une première épouse qui a dû laisser ses deux enfants pendant un an et demie, alors que le dernier n'avait que deux mois. Et tout cela, pour revenir au domicile, car elle ne supportait plus cette situation de séparation avec les enfants.

Ainsi la première épouse de la famille Hms répond à la question sur son acceptation : « *Non absolument pas, je suis resté séparée de lui pendant un an et demi, mais après j'ai dû revenir pour les enfants* ». Et tout au long de l'entretien, elle répète la même raison : « *Je suis revenu pour les enfants* », « *Ils sont encore très petits* ».

Conclusion

Ainsi, le mariage polygame génère une multitude d'épreuves d'ordre identitaire, de reconnaissance et de transformation dans l'espace conjugal et sociétal. Chacune de ces épreuves généreront des stratégies d'adaptations pour solidifier les liens familiaux et empêcher ainsi l'éclatement de la famille. L'individu se doit d'étouffer son soi pour le bien de la famille. Dans la polygamie, ces épreuves se révèlent à travers trois processus. Le premier est le processus de déconstruction qui passe par une résistance de la première épouse. Le second est le processus de reconstruction qui passe par l'acceptation de la première épouse et d'une nouvelle organisation de la famille. Pour finir, il faudra resolidifier les liens familiaux. Il semble que c'est à cette dernière étape là que les enfants auront un rôle important. Effectivement, ils serviront de mécanisme de solidification des liens familiaux. Les parents soulignent le fait qu'ils acceptent la pratique de la polygamie pour ne pas déstabiliser la vie familiale des enfants. Mais prennent-ils en compte ce que doivent ressentir ou faire les enfants pour s'adapter à ce type de matrimonialité dans leur milieu familial. Que cela soit pour les épouses ou pour les maris, il y a un choix d'être ou de ne pas être en polygamie et peu importe la raison

pour laquelle on prend ce choix. Mais les enfants ne choisissent pas. Ils subissent les choix des autres. On ne leur demande pas non plus comment ils vivent cette situation. J'ai moi-même failli passer à côté de cette réalité sociale des enfants de polygames. Jusqu'au moment où, lors de la passation du questionnaire en Algérie, j'ai été confronté à une fille de première épouse qui, a la dernière question du questionnaire, a fondu en larmes lorsque je lui ai posé la question du pourquoi elle refusait absolument la polygamie. Je n'ai pu rencontrer ce type d'événement en Turquie car cette question-là ne figurait pas dans le questionnaire. Je remarquais seulement le silence des enfants lors des entretiens et des observations. Un silence qui à ce moment-là ne me parlait pas mais en y réfléchissant et en revenant sur mes enregistrements vidéo du terrain de Turquie, je me rends compte que ce silence est très significatif.

Effectivement, il est évident que la polygamie ne se limite pas aux couples. C'est un fait familial. Elle a aussi un impact important sur les enfants, qui sont les acteurs passifs de la polygamie, bien que leur quotidien et leur avenir soient touchés par cette pratique, se limitent à subir stoïquement les décisions de leurs parents. Nous avons décelé une caractéristique commune à tous : le silence de leur souffrance. Pourtant, que cela soit les maris ou les épouses, certains acteurs disent rester dans la polygamie « *pour les enfants* ». Ils refusent de divorcer pour les *enfants*. La polygamie, d'après ces dires, est pratiquée donc pour ces enfants à qui on n'a rien demandé. Un mari qui ne s'épanouit plus d'un premier ou second mariage, refuse le divorce pour ne pas détruire l'équilibre de ses enfants. Mais se rend-il compte que c'est justement dans cette matrimonialité qu'ils souffrent ? De même pour les mères qui ne sortent pas de la polygamie, même lorsque la vie devient intolérable, *pour les enfants*. Les décideurs de la polygamie ont-ils demandé aux enfants, pour qui ils continuent cette matrimonialité conflictuelle, si cette situation leur convenait ?

Bibliographie

- Addi L., 1999, « *Femme, famille et lien social en Algérie* », in p 71-88, « *Famille et Mutation socio-politique. L'approche culturaliste à l'épreuve* », ed. De la maison des sciences de l'Homme, Paris, 145p.
- Addi, L., 1999, « *Les mutations de la société algérienne* ». Paris, La Découverte.
- Adel Faouzi, 1995, « *Formation du lien conjugal et nouveaux modèles familiaux en Algérie* », in Femmes, culture et société au Maghreb, T1 : culture, femmes et famille, sous la dir. de R. Bourqia, M. Charrad, N. Gallagher, éd. Afrique- Orient, Casablanca, p. 139-155
- Boutefnouchet, M., 1980, « *La famille algérienne. Évolution et caractéristiques récentes* ». Alger, SNED.
- De Singly François, 1996, « le soi, le couple et la famille », Pocket, Paris, 216p
- Dirks Sabine, 1969, « *La Famille musulmane turque, son évolution au 20e siècle* », Mouton, Paris

- Ladier M. et Thiebaut A., 2005, « *Famille et mutations socio-politiques. L'approche culturaliste à l'épreuve* », Ed. de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris
- Roudinesco Elisabeth, 2010, « *La famille en désordre* », Biblio Essai, Paris, 256p.
- Saï Fatma Zohra, 2007, « *Le statut politique et le statut familial des femmes en Algérie* », Thèse Droit Public, Université d'Oran, décembre 610 pages
- Tezcan Mahmut, 2005, « *Türk ailesi antropolojisi* » (*Anthropologie de la famille turk*), IMGE kitap evi, Ankara. Version numérique, http://www.1001kitap.com/bilim/Mahmut_Tezcan/turk_ailesi_antropolojisi/index.html

Maternitat subrogada: mercats i globalització

Anna Morero Beltran
Grup d'investigació interuniversitari Copolis Benestar, Comunitat i Control
Social.Universitat de Barcelona
annamorero@gmail.com

Resum

La gestació subrogada o subrogació de la maternitat, coneguda col·loquialment com lloguer de ventres, és una fórmula cada vegada més habitual per accedir a la maternitat i la paternitat. En el cas de l'Estat espanyol, des de fa més de vint anys, la subrogació ha estat la via d'accés per a crear famílies.

En aquesta comunicació s'aprofundirà, des d'una perspectiva feminista, sobre els qüestionaments que la subrogació planteja a dos conceptes clau de la societat occidental: la maternitat i la família.

En primer lloc, la subrogació de la maternitat posa en qüestió la maternitat tal com socialment ha estat construïda i acceptada, ja que separa els rols de maternitat gestacional, maternitat social i maternitat genètica. Planteja també un desafiament als ideals heteronormatius que existeixen al voltant de la maternitat entesa de forma tradicional, i delimitada per les barreres d'allò "natural". La subrogada rebutja la maternitat social, deixant la cura del nadó a una altra persona, rebutjant així els ideals travessats per una lectura patriarcal que situa les dones com a cuidadores primàries (Teman, 2010). En segon lloc, planteja com la família passa a ser una construcció social i no un producte natural. A través de la subrogació la família passa a ser creada a través del mercat, deixant de ser una qüestió de destí i convertint-se en una elecció.

La subrogació no és permesa a pràcticament cap lloc del món, com és el cas de l'Estat espanyol, on la Llei 14/2006, de 26 de maig sobre tècniques de reproducció humana assistida, no permet la gestació subrogada en declarar nul de ple de dret qualsevol contracte de subrogació. No obstant això, una persona o parella espanyola pot accedir a la contractació d'una subrogació en determinats països del món on la legislació o bé ho permet, com és el cas d'alguns estats dels Estats Units, o l'Índia, on la no legislació, fa que sigui possible. En el cas de les persones espanyoles, la destinació tradicionalment triada ha estat els Estats Units, on fa 30 anys va tenir lloc la primera subrogació. Des de l'any 2004 Índia s'ha convertit en una destinació cada vegada més popular, a causa de les favorables condicions tant econòmiques com legislatives que ofereix el país, i on la subrogació sembla haver-se convertit en un treball temporal per a les dones amb menys recursos econòmics.

Paraules clau:

Subrogació comercial, maternitat, famílies, globalització, Índia

1. Introducció

Durant els darrers trenta anys, les formes en que les famílies són formades han canviat, sobretot entre les famílies de classe mitjana i alta. Les tècniques de reproducció assistida com ara la fecundació in vitro i la transferència d'embrions han reemplaçat les adopcions per parelles heterosexuales, homosexuals i persones en solitari que necessiten ajuda per tenir filles i fills. En general, les persones amb més recursos han optat per la gestació subrogada com a mètode per tenir una filla o fill amb vincle genètic, desplaçant a les adopcions tant nacionals com internacionals. Aquest fet ha tingut com a resultat el *baby boom* de la subrogació (Winddance-Twine, 2011: 9).

Durant els anys vuitanta la creixent infertilitat va ser definida com un problema mèdic que podia ser resolt a través de les tècniques de reproducció assistida. S'estima que en l'actualitat, al voltant de cinc milions de nadons han nascut a partir de les tècniques de reproducció assistida (TRA), des que naixés el primer bebè per fecundació in vitro en 1978 (1) (ESHRE, 2009).

Aquestes tècniques han suposat un repte per a la idea de reproducció "natural" i del significat de la maternitat, la paternitat i la família. Si bé, en general, són tècniques ben acceptades, socialment hi ha una certa ambivalència sobre el seu ús comercial, especialment quan es refereix a la gestació subrogada, que a causa de la implicació de terceres persones, és la més controvertida de totes les tècniques de reproducció assistida (Winddance-Twinne, 2011: 12).

Els procediments que impliquen les tècniques de reproducció assistida són alguna cosa més que una simple tecnologia, perquè estan profundament arrelades a les estructures socials existents i a les relacions de poder, i és en aquest context social on el seu desenvolupament, la seva pràctica i la seva propagació tenen lloc. La importància de la maternitat, la paternitat i la descendència biològica, així com l'estigma social relacionat amb la infertilitat en alguns contextos, unit a la capacitat de les societats de consum per poder assolir pràcticament qualsevol cosa, si es posseeixen els recursos econòmics suficients, són en gran part responsables de l'escalada de tecnologies reproductives i de la indústria de la fertilitat (Sama, 2009).

2. De què parlem quan parlem de gestació o maternitat subrogada.

Si bé la literatura situa el primer cas de subrogació a l'Antic Testament (Gènesis 16, 1:6; 30, 1:24), i els estudis antropològics també documenten societats on mares i pares biològics i socials, no són els mateixos (Anleu, 1992). La maternitat subrogada, tal i com la coneixem avui, va ser definida per primera vegada a l'informe Warnock (Regne Unit) com "*la pràctica mitjançant la qual una dona gesta o porta al seu ventre un nadó per a una altra dona, amb la intenció d'entregar-li un cop nascut*" (Warnock,

1985). La definició sorgí d'un informe elaborat el 1984 per la "Comissió d'investigació sobre fecundació i embriologia humana" de la que la filòsofa Mary Warnock estava al capdavant.

Per tant, entenem que una subrogada és una dona que gesta un nadó per a una altra persona, tradicionalment, per a parelles heterosexuales infèrtils, però com veurem, aquesta tendència ha anat canviant i a la demanda s'han sumat també parelles homosexuals o persones soles que desitgen esdevenir mares i pares.

Hi ha dos tipus diferents de subrogació, la coneguda com a tradicional i la gestacional, aquesta darrera contempla, a més amb una variant. L'anomenada subrogació tradicional, té lloc quan la subrogada és inseminada artificialment amb l'esperma de l'home que desitja ser pare, si n'hi ha i/o és possible, o amb un donant anònim d'esperma. La subrogada aporta en aquest cas el seu propi òvul, aportant així, una part del material genètic. Aquesta era la modalitat utilitzada en els inicis de la subrogació, però en l'actualitat pràcticament no es fa servir degut, precisament, al vincle genètic amb la gestadora. Per contra, la subrogació gestacional, és la més habitual perquè el vincle genètic amb el nadó no existeix. En aquest cas, si es tracta d'una parella heterosexual, la mare d'intenció se sotmet a un tractament d'estimulació ovàrica per poder obtenir diversos òvuls que són fecundats amb l'esperma del pare d'intenció, o un donant. Els embrions resultants són transferits a l'úter de la subrogada que portarà a terme l'embaràs. D'aquesta manera, la parella pot aportar el material genètic en la seva totalitat, òvul i espermatozous, i la gestadora rep l'embrió al seu úter amb la finalitat de portar a terme la gestació i el naixement. D'aquesta modalitat existeix una variant, que és la subrogació gestacional amb donant d'òvuls. En aquesta opció s'afegeix, a més de la dona gestant, la donant d'òvuls. Aquest variant té lloc, normalment, quan es tracta d'una parella d'homes qui opta a la subrogació o quan la mare d'intenció no pot aportar el material genètic. En la pràctica, funciona de la mateixa manera que la subrogació gestacional: es combinen els òvuls de la donant amb l'esperma del pare o pares d'intenció, i els embrions obtinguts després de la fertilització, es transfereixen a la gestadora, que és una persona diferent de la donant d'òvuls.

D'aquesta manera trobem que hi ha una subrogació que és genètica, ja que aporta la meitat de la càrrega cromosòmica, i per l'altre, la subrogació gestacional, on les dones gesten el nadó al seu úter.

Pel que fa als orígens de la subrogació comercial els trobem als Estats Units, però com s'apuntava a l'inici, des de l'any 2004, l'Índia s'ha donat a conèixer com la capital mundial de la subrogació, ja que ha esdevingut la destinació de moltíssimes persones i parelles estrangeres que busquen la maternitat i la paternitat. La raó es troba en què

aquest país esdevé una oportunitat avantatjosa per diversos motius, però sobretot de caire econòmic. Mentre que un procés de subrogació als Estats Units té un cost mitjà de cent mil dòlars, a l'Índia no supera els vint-i-cinc mil. Això ha provocat que el negoci de la subrogació estigui en permanent expansió. Segons dades de la Confederació de la Indústria Índia, el passat 2012 la subrogació comercial tenia previst arribar a produir un benefici de 2.3 bilions de dòlars (Sengupta, 2011: 313).

La subrogació, però, no és permesa en molts països, com és el cas de l'Estat espanyol, on la Llei 14/2006, de 26 de maig sobre tècniques de reproducció humana assistida, no permet la gestació subrogada al declarar nul de ple dret qualsevol contracte de subrogació. La Llei insta les autoritats a inscriure com a mare legal del nadó la dona que el dóna a llum, per tant, no existeix una prohibició expressa dels acords de subrogació sinó que estan implícitament no permesos al no ser reconeguts legalment (FELG, 2010). Per tant, realitzar un procés de subrogació a l'Estat espanyol actualment no és legal. Tanmateix, tot i així, una persona o parella espanyola pot accedir a la gestació subrogada a alguns països del món, tot i que els problemes poden començar en tornar a l'Estat espanyol amb el nadó. L'ambaixada o consolat espanyol que hauria d'inscriure el nadó i donar-li el passaport per a tornar a l'Estat espanyol, pot denegar la inscripció d'aquell nadó com a filla o fill dels pares d'intenció, ja que, com hem dit, la llei espanyola no reconeix la subrogació de la maternitat.

No obstant això, les primeres persones espanyoles a subrogar van ser una parella que ho va fer a l'Estat de Califòrnia fa aproximadament 20 anys. Aquest marc legal que durant anys, i encara ara en l'actualitat, prohibeix i la vegada permet la subrogació, ha generat un flux de persones que busquen la maternitat i la paternitat en els Estats Units, i de forma més recent, a l'Índia.

3. Subrogació, família i maternitat

Encara que les tècniques de reproducció involucrades en la subrogació estan molt lluny de la complexitat tecnològica, la pràctica s'ha guanyat un lloc entre els debats de les noves tecnologies reproductives a causa de la seva sortida de la dinàmica inherent a allò concebut tradicionalment com un continu entre la còpula, la gestació i la reproducció. La subrogació, que involucra les capacitats reproductives de les dones en allò que és considerat un contracte antinatural, planteja importants qüestions conceptuals (Munro, 2001:14).

La primera implicació de les tècniques de reproducció assistida és la separació de la maternitat gestacional i la genètica. La subrogació desafia obertament els ideals heteronormatius al voltant de la maternitat entesa de forma tradicional i delimitada per les barreres d'allò natural. La dona que actua com a subrogada rebutja la maternitat social, deixant la cura del nadó a una altra dona, rebutjant d'aquesta manera els ideals

travessats per una lectura patriarcal que situa les dones com les cuidadores primàries (Teman, 2010).

Tot i que la maternitat normalment és idealitzada com un vincle mare-fill-o-filla al que s'arriba a través de l'instint maternal i la biologia, la realitat social de la maternitat contemporània desafia aquesta concepció. El rol de "mare" no està restringit pel que fa a la forma, pràctica o personificació. La maternitat és un concepte polisèmic susceptible de canvi, i el significat de maternitat sempre ha estat cultural, geogràfica i temporalment específic. Malgrat el rol de mare continua sent socialment reconegut, la natura amorfa de la maternitat desafia la construcció ideal i legal de la "mare" (Markens, 2007).

Per tant, s'evidencia que la construcció social de la maternitat està en tensió degut a la regulació legal i social que continua basant-se en una manera d'entendre el fet de ser "mare" d'una forma restrictivament heteronormativa, així com també l'acte de ser mare està en desacord amb la realitat social. Com a resultat d'això, els ideals estereotípics sobre les maternitats es reforcen, negant i no reconeixent les experiències diverses viscudes per moltes dones. Per tant, trobem que la subrogació és un exemple de maternitat no normativa, i de fet, és l'antítesi de la construcció heteronormativa tradicional, que és aquella que està associada a la cura materna.

La gestació subrogada, per tant, posa de manifest la provisionalitat, i qüestiona la naturalitat d'allò que sovint és assumit com una qüestió natural. Així doncs, la natura subversiva de la subrogació pertorba dues de les concepcions tradicionals que han reconfortat el món occidental: la família i la maternitat. La subrogació comercial, en el que una dona signa un contracte pre-embaràs amb el que renuncia als seus drets maternals a canvi d'una retribució econòmica, qüestiona aquests dos pilars de la societat (Teman, 2008: 1105).

En un moment on l'estructura de la família tradicional cada cop està més fragmentada, amb les taxes de divorci més altes, i nous models de famílies que apareixen i es consoliden, la subrogació representa també la desestabilització del concepte tradicional de família. La subrogació construeix famílies a través del mercat, fent d'elles una qüestió de tria més que un destí, posant de manifest que les famílies són construccions socials i no productes naturals (Teman, 2008:1105).

L'ansietat cultural que provoca la subrogació en relació a la família es veu encara ampliada per la situació que provoca, ja que posa en joc el totalitarisme del concepte de maternitat, ja que aquesta pot arribar a involucrar tres "mares" potencials: la genètica, la gestacional i la social. D'altra banda, donar a llum un nadó amb l'objectiu de renunciar-hi, també desafia la concepció assumida socialment que identifica l'embaràs amb el compromís de mare biològica amb el subsegüent projecte de

maternitat social posterior, i que, per altra banda, amenaça les ideologies dominants en moltes cultures que assumeixen un vincle indissoluble entre mare i nadó. Desafiant d'aquesta manera la ideologia de la maternitat, ja que la subrogació mostra que la creença en la maternitat com allò natural, i l'objectiu desitjat i últim de totes les dones "normals" és socialment construïda (Teman, 2008).

4. La gestació subrogada low-cost: el cas de l'Índia

La globalització de les tècniques de reproducció assistida ha fet que creixi un mercat en el sud global. La globalització econòmica ja no es restringeix als béns sinó també als serveis, i els serveis mèdics són la última cosa a afegir-se a la llista de serveis. Això ha tingut com a resultat un increment de l'anomenat turisme mèdic, amb gent que viatja al voltant del món per utilitzar els serveis (Sama, 2010: 67). L'Índia és la nova destinació lucrativa per a gaudir d'aquests serveis i, concretament de les tècniques de reproducció assistida.

Els orígens de la subrogació a l'Índia, els trobem a la clínica *Akanksha* (2), en la regió d'Anand, una zona rural del nord-oest de la província del Gujarat, que compta amb una població de cent-mil habitants. És allà on es va produir el primer part subrogat l'any 2002. El ressò mediàtic que va tenir aquest cas, va contribuir a que en l'actualitat, aquesta clínica hagi assolit el major nombre d'embarassos subrogats del país.

Encara que no va ser fins l'any 2004 que es va conèixer un procés de subrogació per a clients estrangers amb èxit a l'Índia, la ruta d'accés per a aquesta indústria ja havia estat elaborada per les infraestructures ja existents de transport i xarxes de comunicació, i sobretot, el discurs econòmic neoliberal que promou l'externalització, i destaca els baixos preus de la mà d'obra autòctona; així com per les epistemologies del cos i el parentiu que han estat influenciades per la ciència occidental i la medicina (Pande, 2010: 971).

Les tècniques de reproducció assistida constitueixen avui dia un avantatge per a aquelles persones que volen tenir descendència, però d'altra banda també són una forma de pressió sociocultural per a les dones en relació amb la maternitat. La maternitat comercial subrogada, per tant, posa sobre la taula el risc de la instrumentalització de les dones gestants. La mercantilització del cos de les dones que transforma la subrogació en una feina de supervivència davant la pobresa, els pocs recursos de subsistència i l'existència de tècniques reproductives que ho possibiliten, desafien la nostra societat a repensar els seus usos en tant que transcendeixen el desig individual d'una dona de ser mare, o d'un home de ser pare.

Aquesta nova forma de treball per a les dones a l'Índia, pot plantejar que dones pobres del sud tinguin filles i fills per a persones riques del nord. La pobresa és coercitiva i els acords de subrogació que es fan a ambdós costats del món, vindran determinats per

l'oportunitat econòmica i l'opressió (Smith-Rotaby, 2010). Com veiem, el negoci de la subrogació és molt rentable per a un país com l'Índia, fet que crida l'atenció si comparem els 2.3 bilions de dòlars de guanys previstos pel passat any 2012, amb la despesa total realitzada en salut al país, que és de 10 bilions de dòlars en el sector públic i 50 bilions en el sector privat. De fet, entre el 2005 i el 2010, el número de clíniques que oferien serveis de subrogació s'ha triplicat passant a ser 350 l'any 2010 (Elliot-Buet, 2010). Els factors que han contribuït a aquests creixement inclouen, per sobre de qualsevol altre que, en general, en la majoria dels procediments en hospitals de l'Índia, el cost de les intervencions és d'una quarta part del que costaria en un país del Nord. Aquesta proliferació del creixement del sector mèdic privat de l'Índia, té com a conseqüència una negligència de la salut pública per part del govern. L'Índia té un dels finançaments més pobres del món en matèria d'atenció i cura a la salut pública. (Sengupta, 2001: 317).

Per contra, un dels plats forts del turisme mèdic a l'Índia, són les instal·lacions i les tecnologies d'assistència a la reproducció assistida, entre les que es troba la subrogació. Irònicament, això contrasta amb la greu negligència de les necessitats de salut de les dones índies (3).

El govern indi està promovent el turisme mèdic, a través, per exemple, de les avantatges fiscals i la creació d'un entorn que els permeti prosperar. No obstant això, les necessitats mèdiques de la ciutadania índia no són ateses de forma general, i la política pública en actualitat subvenciona, principalment, la cura i l'atenció a la salut de les persones estrangeres riques.

Cal, per tant, analitzar la subrogació en el context dels països empobrits, cal analitzar-la com una nova forma de treball, anant més enllà dels marcs eurocèntrics o basats en l'ètica, cal fer un pas endavant en l'anàlisi de la subrogació en el context d'un país empobrit per tal de teoritzar sobre la subrogació com una forma inusual de treball que té característiques del treball de cura però també del treball sexual, a causa del desconeixement sobre les tècniques de reproducció assistida i la inherent constant sexe-reproducció.

L'Índia pot esdevenir el primer país on la subrogació comercial s'ha convertit en un nou tipus de treball temporal per a les dones pobres, i amb l'ajuda de la globalització que condueix a la propagació de les tecnologies de reproducció, és molt probable que l'Índia no sigui l'únic, de fet ja s'estan detectant casos a Guatemala i Tailàndia (Smith-Rotabi, 2010). És difícil predir si el model d'Índia, i concretament d'Anand com a territori pioner, serà imitat per altres clíniques a tot el món.

Com comentàvem, els retrats eurocèntrics no poden incloure la realitat dels països empobrits, on la subrogació ha esdevingut una estratègia de supervivència i un treball

temporal per a algunes dones pobres del món rural a l'Índia, on les dones són reclutades sistemàticament per les clíniques de fertilitat i posades en contacte amb clients del propi país i estrangers (Pande, 2009: 144). En aquest context, la subrogació no pot ser mirada només des de l'ètica o la moral, sinó que necessita ser contemplada com una realitat estructural amb actors reals i conseqüències també reals. Si som capaces d'entendre com les subrogades índies experimenten i converteixen aquest acte en una nova forma de treball, serà possible fer aquest pas endavant, i moure'ns de les postures morals universalitzadores i generar coneixement sobre la complexa realitat de les dones que experimenten la subrogació (Pande, 2010).

Les teories feministes sobre el treball reproductiu i el treball de cura, ens donen eines per a entendre la subrogació comercial a l'Índia. El treball reproductiu, tradicionalment, ha inclòs fer la compra, preparar els àpats, oferir suport i comprensió als membres de la família, etc. Mentre les teories més actuals han explicat com les dones més riques compren serveis a les dones més pobres, creant cadenes mundials d'afecte, mitjançant les quals les dones més riques paguen a dones més pobres per tenir cura de les persones dependents (4).

Caldria doncs, preguntar-se si s'han d'incloure "els serveis de gestació" en el llistat dels treballs de cura a ser globalitzats (Pande, 2009: 145). Les subrogades índies, que cedeixen els seus cossos a canvi d'un ingrés econòmic, estan implicades en el treball de cura, ja que estan alimentant i tenint cura d'un nadó que no serà seu, a canvi de diners. Però, el que fa especial la subrogació, és també l'estigma de treball sexual amb el que es relaciona.

Les tecnologies de la innovació en el marc de les relacions desiguals i l'explotació, porten a intensificar, mai a atenuar, la desigualtat dels grups implicats (Mies, 1994). El debat a Europa i Amèrica sobre les tècniques de reproducció assistida està vigent des dels anys vuitanta, però encara és nova al sud global. Des de l'any 2004 la subrogació és possible a l'Índia, però no existeix una legislació al respecte, sinó unes directrius, anomenades *The assisted reproductive technologies guidelines* que orienten la pràctica. L'any 2010 l'ICMP va passar les directrius finals al congrés però encara ara es troben en espera de ser valorades i aprovades. Actualment, dibuixen el panorama perfecte en el que les clíniques decideixen quines són les condicions, preus i actors que intervenen en un procés de subrogació. Des d'inicis de l'any 2013, però, el Ministeri d'Afers Interns indi, ha restringit l'accés a la subrogació a determinades persones, i tot i que ha començat a regular, només ho ha fet en aquest sentit, deixant de nou la potestat de la praxi en mans de les clíniques privades.

Pel que fa a la regulació en l'accés a la contractació d'una gestació subrogada, aquesta opció ha quedat restringida a les parelles heterosexuales casades durant

almenys dos anys, d'aquesta manera queden fora les persones que vulguin iniciar el procés en solitari, les parelles homosexuals i parelles heterosexuales no casades. Aquesta recent regulació és un nou mecanisme corrector del patriarcat, que no qüestiona les condicions en què les subrogacions són dutes a terme, la vulneració dels drets sexuals i els drets reproductius, etc., però per contra, sí que delimita molt clarament qui és susceptible de desenvolupar el rol de mare o pare.

En aquesta línia, és important conèixer perquè els governs de diferents països del món, responen a la subrogació de forma diferent. És a dir, quin tipus d'empara i respostes ofereixen, o no, en les seves legislacions per fer front a aquesta anomalia cultural (5) que és la subrogació. Trobem diferents supòsits, aquells països que la prohibeixen en la seva totalitat, els qui no la regulen, o aquells que se n'apropien de l'anomalia i la converteixen o la posen al servei d'algun valor molt reconegut socialment. L'estratègia més popular, però, per tractar aquesta "anomalia" és etiquetar la subrogació com una desviació que ha de ser prohibida, o com un problema social que necessita ser regulat o totalment prohibit (Teman, 2010:36).

Com hem vist fins ara, la manera com cada país encaixa la gestació subrogada és diversa. El cas més clar, donada la seva llarga tradició, tal i com s'ha esmentat anteriorment, són els Estats Units, que han donat resposta a la subrogació regulant de forma diferent en cada estat. El govern federal dels Estats Units no ha promulgat cap llei sobre subrogació, alguns estats com el de Nova York, han il·legalitzat la subrogació, però la resposta majoritària ha estat la manca de legislació, ignorar la subrogació ha estat l'opció més triada per la classe política (Markens, 2007). Com a resultat, les agències de subrogació en diversos estats, com per exemple Califòrnia, són les encarregades de regular els acords de subrogació de forma totalment privada. Aquestes agències, igual que en el cas de l'Índia, estableixen els seus propis criteris per tal de decidir quin tipus de contracte fer servir, com dur a terme un test d'idoneïtat per les mares i pares d'intenció, per les dones que es convertiran en subrogades, etc.

Hi ha pocs països que han permès i triat la regulació de la subrogació, però entre ells està el govern d'Israel, qui amb la regulació absoluta de la subrogació protegeix i delimita tot allò que la subrogació hem vist que posa en qüestió. En termes de família, la llei israeliana de subrogació finança en la seva totalitat els processos de subrogació, però només permet crear famílies nuclears, és a dir, només parelles heterosexuales joves poden contractar els serveis d'una subrogada, i només dones solteres o divorciades amb filles o fills, poden exercir de subrogades. Això crea una situació en la que una família "alternativa", que trenca amb el model heteropatriarcal desitjat per l'Estat, conformada per una dona sola amb almenys una filla o fill a càrrec, crea una família nuclear amb l'ajuda de l'Estat. Per tant, en un moment on la família està

canviant, veiem que el govern Israelità utilitza el seu control de la subrogació per reforçar la virtut de la família nuclear (Teman, 2010:39).

5. Conclusions

La gestació subrogada és la gota que fa vessar el got pel que fa als rols canviants que la maternitat ha experimentat, així com la resta de canvis en les expectatives sobre la mateixa (Markens, 2007). En aquest sentit, tal i com hem vist, la subrogació com a pràctica qüestiona, no només la maternitat tal com és entesa en el nostre imaginari social, sinó també la família, dos pilars fonamentals en la nostra societat.

A més a més, veiem com la subrogació obre diferents portes a la discussió. Des del mercat emergent que s'ha creat a l'Índia, que és possible gràcies a les dones més pobres, fins a l'impacte que la subrogació té com a fórmula per a la creació de noves formes familiars que no poden ser acollides pel nostre marc legal, i la invisibilització que això ha comportat a l'Estat espanyol d'aquesta realitat, passant per una lectura crítica sobre el concepte de maternitat, sempre llegit des de la biologia, però que a través de les tècniques de reproducció assistida, separa les funcions de mare social i mare biològica, i per tant, qüestiona la maternitat tal i com tradicionalment ha estat entesa.

Tal com assenyala Pande, en la literatura occidental actual, la subrogació ha estat principalment emmarcada com un problema de dones blanques heterosexuales de classe mitjana (Roberts, 1997; Wajcman, 1994). Mentre que qui defensa la subrogació, explica aquest servei com una manifestació de la llibertat d'elecció de les dones, les preocupacions i els debats han girat al voltant de la legalitat dels contractes d'embaràs i l'ètica d'aquesta pràctica (Anderson 1990; Andrews 1987; Baker, 1996; Markens 2007). La discussió de l'ètica sobre la gestació subrogada és un tema habitual de discussió en la literatura i inclou temes com que la subrogació és un símptoma de la dissolució de la família tradicional (Ragone, 2007) que les dones són reduïdes a una nova classe de criadores (Corea, 1985), de si es tracta d'una estructura similar a la prostitució (Dworkin, 1978), o una altra forma de vendre de nadons (Neuhaus, 1988). El debat a Europa i Amèrica sobre les tècniques de reproducció assistida, en què s'inclou la subrogació, està vigent des dels anys vuitanta, però, com dèiem, és nou al sud global.

Notes:

1. El 1978 va néixer Louise Brown la primera nadó del món concebuda per fecundació in vitro. El responsable va ser Robert Edwards, fisiòleg pioner en la investigació en medicina reproductiva i fecundació in vitro
2. www.ivfcharotar.com
3. Segons les dades publicades en el recent informe de l'UNFPA Trends in maternal mortality 1990–2010, Índia, l'any 2010, acumula el 19% de les morts per causes

relacionades amb la maternitat, que sumades al 14% de Nigèria sumen una tercera part del total de morts al món.

3. Aquestes dones pobres, a la vegada, paguen a altres dones encara més pobres que es troben en els seus països d'origen per cuidar també de les persones dependents que ha deixat enrere, quan ha migrat per tenir cura de les persones dependents de les persones amb més recursos.

4. El terme "anomia cultural" és un terme emprat per Elly Teman en els diversos treballs realitzats sobre subrogació, i fa referència a un fet o estat que trenca les categories habituals que fem servir per entendre el món. En aquest cas, la subrogació seria una anomia cultural que qüestiona la família i la maternitat, tal i com són enteses socialment.

Referències bibliogràfiques:

Anderson, Elisabeth (1990) Is women's labor a commodity. *Philosophy and Public Affairs*, vol. 19, nº1: 71-92.

Anleu, Roach Sharyn (1992) Surrogacy: for love but not for money. *Gender and society*, vol. 6, nº1, pp 30.

Elliot-Buet, Brook (2010) *SRHR Sit Report: Surrogacy in India*. www.genderacrossborders.com/?s=Surrogacy+in+India

Corea, Gina (1985) *The mother machine. Reproductive technologies from artificial inseminations to artificial wombs*. The women's press LTD.

European Society of Human Reproduction and embryology (2009), *Assisted reproductive technology and intrauterine inseminations in Europe in 2009*. <http://www.eshre.eu/ESHRE/English/Specialty-Groups/Data-collection-Consortia/European-IVF-Monitoring-EIM-/Publications/page.aspx/1758>

Indian council for medical research (2005) *Guidelines for Accreditation, Supervision and Regulation of Assisted Reproductive Technology (ART) clinics in India*.

FELG (2010) *Situación legal de los hijos de familias homoparentales nacidos por gestación subrogada*. <http://familiaslgtb.blogspot.com/2010/09/situacion-legal-de-los-hijos-de.html> en <http://familiaslgtb.blogspot.com/>

Markens, Susan (2007) *Surrogate motherhood and the politics of reproduction*. University of California Press.

Mies, Maria "New reproductive technologies: sexist and racist implications," *Quilt*, 9 January, 1994, (Asian women's human rights council, 1994).

Munro, Vanessa (2001) Surrogacy and the construction of the maternal-foetal relationship: the feminist dilemma examined, *Res Publica* 7: 13–37.

Pande, Amrita (2009) "Not an "Angel", Not a "Whore": Surrogates as "Dirty" Workers in India", *Indian Journal of Gender Studies*, Vol. 16, No. 2: 141-173.

Pande, Amrita (2010) Commercial Surrogacy in India: Manufacturing a Perfect Mother-Worker, *Signs*, Vol. 35, Nº4: 969-992

Ragoné, Helena (2007): "Maternidad subrogada y parentesco americano" en Parkin, Robert y Stone, Linda: *Antropología del parentesco y de la familia*. Madrid, Editorial universitaria Ramón Areces, (págs. 559- 589). [Título original: "Surrogate Motherhood and American Kinship", en *Kinship and Family. An Anthropological Reader*. Traducción: Juan Aranzadi y Celia Montolío].

Sama - Resource Group for Women and Health (2010) *Unraveling the Fertility Industry: Challenges and Strategies for Movement Building*. International Consultation on Commercial, Economic and Ethical Aspects of Assisted Reproductive Technologies (ARTs). New Delhi, 22- 24 January 2010.

- Sengupta, Amrita (2011) *Medical Tourism: Reverse subsidy for the elite*. New Delhi. Signs Journal: 312-319.
- Smith Rotabi, Karen (2010) *Reproductive tourism: Surrogacy Outsourcing takes hold in Guatemala*. www.rhrealitycheck.org/blog/karen-smith-rotabi
- Teman, Elly (2008) The social construction of surrogacy research: An anthropological critique of the psychosocial scholarship on surrogate motherhood. *Social Science and Medicine*, N°67: 1104–1112.
- Teman, Elly (2010) My bun, her oven. *Antropology now*, Vol. 2, N° 2: 33–41.
- UNFPA (2012) *Trends in maternal mortality 1990-2010*. World Health Organization
- Warnock, Mary (1985) *A Question Of Life*. The Warnock Report. Human Fertilisation & Embriology, United Kingdom, Basil Blackwell.
- Winddance Twine, France (2011) *Outsourcing the womb. Race, class and gestational surrogacy in a global market*. New York, Routledge.

Famílies multiproblemàtiques o famílies multiproblematitzades?

Joana Maria Mestre Miquel i Carlota Socías Puyol
Universitat Illes Balears. Departament de Filosofia i Treball Social
joanamaria.mestre@uib.es

Resum

La transformació de societat sòlida a societat líquida (Bauman, 2000) en el transcurs de la postmodernitat ha influït directament en la gran revolució que ha suposat en el concepte Família. Al llarg del darrer segle el concepte família ha estat com el camaleó que ha adoptat la forma i rol necessari per a la seva supervivència. Aquesta transformació ha tingut unes conseqüències encara molt més especials si ens endinsem en el concepte i realitat d'un conjunt de famílies que els teòrics i professionals dels serveis socials han anomenat famílies multiproblemàtiques.

La comunicació pretén ser una reflexió sobre l'evolució del concepte teòric del terme família multiproblemàtica i de com la mateixa societat i serveis han influït en la seva estigmatització, perpetuació i cronificació.

No podem deixar de banda que, la situació actual de crisi global, i especialment la que l'Estat espanyol està travessant, pot ser un entrebanc per aquelles famílies amb pocs recursos econòmics, moltes dificultats personals, familiars i socials, i una inexistent ajuda de les administracions públiques proporcionades des d'un desmantellat Estat de Benestar.

Afegirem a l'estudi de l'evolució del concepte un anàlisi de la perspectiva dels i de les treballadores socials, que són els professionals dels serveis socials que intervenen directament amb la demanda de les famílies, en alguns casos, o en els professionals que han d'exercir la funció de control quan la família acudeix obligada per un altre servei o administració pública.

Paraules Clau: Famílies multiproblemàtiques, serveis socials, estigmatització, canvi social.

Abstract

The transformation of society from a solid to a liquid state (Bauman, 2000) in the emergence of postmodernity has left its mark on the revolution of the concept of family. During the last century this concept has changed, adopting the respective form and function necessary for ensuring its continuing existence. This transformation has led to even more direct consequences with respect to those families that social services professionals have called multiproblem families.

This presentation analyzes the evolution of the theoretical concept of multiproblem

families, as well as the multiple ways in which society and social services have contributed to its stigmatization, perpetuation and chronification. In the context of the current crisis and the reduction of the welfare state, particularly on the Spanish level, it is important to understand that this concept may turn into an obstacle for families with few economic resources, personal, family and social problems, and little help from the public administrations.

The study we are presenting here also touches on the role of the social services professionals that, on the one hand, directly respond to the families' needs, and, on the other, exercise gatekeeper roles when families are sent to their services by other public administrations.

Key words: multiproblem family, social services, stigmatization, social change

1. Introducció:

El terme família ha canviat el significat en el transcurs de la història i de la societat. Però sobretot, ha estat en aquest darrer segle quan la transformació de l'estructura ha confluït en noves tipologies familiars donant lloc a una obertura de la visió i definició tradicional del que coneixem per família. El concepte "família" és cultural, dinàmic i contempla moltes definicions

La gran transformació que ha suposat la societat postmoderna, ha desencadenat en la gran revolució d'aquesta institució, fins aleshores salvaguardant les formes tradicionals, fet que ha tingut conseqüències en la mateixa societat i en la cobertura de les necessitats dels membres de la família. A més a més, el concepte família no només està influenciat per les diferents connotacions culturals, sinó que la disciplina des de la qual s'hi posi l'èmfasi esmentarà aspectes diferents i per tant posarà de relleu necessitats diferents.

Aquesta comunicació pretén fer una reflexió del que ha suposat l'evolució de la institució familiar al llarg de la història, com els detonants socioeconòmics han influenciat en la seva transformació, i a la vegada, com aquesta transformació ha afectat en les necessitats d'una comunitat i d'un país. Fent especial atenció, a la vegada, a les necessitats d'aquelles famílies que han fet més visibles les seves necessitats sense cobrir i que ha implicat la intervenció, en la majoria de casos, de distints professionals dels serveis públics.

Per acabar incidirem en l'estigmatització que les famílies amb més dificultats han hagut de patir, no només des de la comunitat, sinó també des de les pròpies institucions públiques i els professionals que hi han intervingut.

Aquesta comunicació que presentem és fruit d'una investigació qualitativa que han realitzat les autores junt amb els i les alumnes de quart de grau dels estudis de Treball Social de la Universitat de les Illes Balears (UIB), que ens ha permès un reflexió

envers als resultats.

2. Marc Teòric

2.1. Definició i Evolució del concepte Família. Conseqüències en la societat postmoderna

Si ens endinsem en la transformació que ha sofert la família al llarg de la història, destaca el gran canvi que ha fet com a institució entre societats, i en una mateixa societat. Aquesta transformació del concepte està condicionada per les variables temps i espai, no es concep el mateix en el món Occidental que en el món Oriental, però a més, dintre del món occidental també trobem diferències.

La revisió de la literatura sobre el terme família reflexa la manca d'unificació en la seva definició, i a més assenyala una influència cultural en la concepció d'aquest terme. Aquesta pluralitat en la visió del que podem entendre per família, encara es fa més evident si analitzem les concepcions des de distintes disciplines.

Des de la perspectiva psicològica Carlos Sluzki (en Santiago, 1999, 30-39) considera la família com un conjunt en interacció organitzat amb una història i un codi propi, amb una funció de cobrir les necessitats bàsiques. Un sistema on implica més que la suma de les individualitats que ho constitueixen.

En la perspectiva antropològica trobem des d'una visió més clàssica, autors que identifiquen a la família com un grup social amb una residència comuna, i uns objectius de cooperació econòmica i una finalitat reproductiva (Murdock, 1949, en Gómez, 2010). I autors ubicats més dins una antropologia més actual, que defensen l'estudi de societats i cultures diferents identificant estructures múltiples on la reproducció no es troba com element vinculant.

Des d'una perspectiva sociològica per a Jurado (en González i Requena, 2008, 55-88) la família, és una institució important de l'estructura social amb múltiples relacions amb l'Estat i Economia, on l'origen familiar condiciona les desigualtats socials.

Des de la perspectiva jurídica, la rellevància jurídica del vincle familiar comporta una àmplia sèrie de drets i d'obligacions, al matrimoni, a la relació patern-filial, successions...

Per acabar només esmentar la importància de la influència que la perspectiva teològica ha tingut sobre l'esquema mental de cada un o una de nosaltres, donat que el nostre imaginari condiciona l'ideal perfecte de família.

La transformació de la família ha suposat un canvi en l'estructura i en el model de relació entre els membres que la conformen. Actualment la comunicació és el mitjà per establir una bona relació, entre iguals, en la que cada part té les mateixes obligacions i drets i respecta i desitja el millor per l'altre.

L'evolució en l'estructura és un dels aspectes que ha fet més visible aquesta

transformació. Tot i que l'estructura familiar ha evolucionat cap a una estructura nuclear, destaca que la família extensa no ha estat la forma predominant en l'Europa occidental abans de l'Era Moderna . La família nuclear ha estat la forma més predominant en el període pre-modern, però amb unes característiques que divergeixen de les que defineixen la família nuclear actual, tant en l'estructura com en la relació (disciplina familiar estricta; dona reclosa a la llar...) (Giddens, 2009, 217-257). Aquesta evolució de la família, del s XVI al XIX , la classifica Lawrence Stone en tres fases (en Giddens, 2009, 220-221):

1. Al s XVII: família nuclear en llars petites però amb estretes relacions amb la comunitat. Família com una institució de duració indefinida però alhora solia durar molt poc, per l'esperança de vida.
2. Transició a principis s XVII fins començament s XVIII. Es limita a estrats socials superiors: el nucli familiar es converteix en una entitat més diferenciada, distinta als llaços amb altres parents i amb la comunitat local. Es comença a donar importància a l'amor marital i patern i un increment en el poder autoritari dels pares.
3. Evolució cap al sistema familiar actual Occidental: família com a grup lligat per llaços afectius íntims, alt grau de privacitat i preocupació per l'educació dels fills. Augment de l'individualisme afectiu.

Jurado (en González i Requena, 2008, 55-88) consideren que les causes de la transformació de la família, tant en l'estructura com amb les relacions, es poden explicar i analitzar de diferents formes, però totes elles parteixen de dos nivells:

- A nivell macrosociològic el canvi familiar està relacionat amb la industrialització, la urbanització, la terciarització, i l'emergència dels Estats de Benestar.
- I a nivell microsociològic està més relacionat amb l'augment de la llibertat individual i en la pèrdua d'importància de les lligadures tradicionals respecte de l'Església, les comunitats locals i la família.

Segons esmenta Campo & Rodríguez-Brioso (2002, 103-165) a l'Estat espanyol, la gran transformació de la família es produeix als anys 60, coincidint amb la industrialització i el desenvolupament econòmic. Pel que fa a l'estructura familiar hi ha una reducció de la família, descens de la natalitat, sortida de familiars de les llars, desplaçament cap a les ciutats i altres països. A partir dels anys 80 s'accentua l'evolució, coincidint amb la transició democràtica i la seva consolidació, fet que suposa que la família nuclear deixa de ser universal i convergeixi en noves tipologies familiars. Aquests canvis van acompanyats d'accions com: planificació familiar, despenalització de l'avortament, modificació de l'estatus de la dona i l'inici progressiu

de la igualtat entre els cònjuges. Durant els anys 90 el que caracteritza la família és l'extinció: de la família extensa, de la preeminència de barons i primogènits, de la "relegació" de la dona, de la autoritat de les persones majors i de la prompta transició de la infància a la vida adulta. A partir dels anys 90 l'Estat espanyol esdevé país receptor de persones immigrants, i neix una nova tipologia familiar: la família transnacional. Els canvis demogràfics han esdevingut al s XXI en famílies amb menys natalitat, famílies més reduïdes, llars més petites, diversitat d'estructures familiars, més planificació familiar, major permissivitat de la sexualitat, visió del festeig i matrimoni com a opció personal, i unes relacions familiars amb unes relacions més d'igualtat (en la presa de decisions i en l'ajuda familiar-domèstica). Alguns dels factors que varen afavorir aquests canvis en l'estructura i les relacions familiars són de caire legislatiu en l'establiment i consolidació de la democràcia. Reformes en la legislació civil (formes de casament, edat i divorci; igualtat entre els fills/es i drets i deures dels progenitors; adopció; majoria d'edat) i en la legislació penal (anticoncepció, avortament i la revolució reproductora tècniques de reproducció humana) com a motor que varen permetre aquesta revolució de la família com a institució.

Per tant a gran trets, l'evolució de la família a l'Estat espanyol ha sofert uns canvis profunds en els darrers 40 anys gràcies a les transformacions socials. Suposant un canvi de la família tradicional (nuclear o extensa) tant pel que fa a l'estructura com a la relació i l'objecte (la única finalitat ja no és la procreació). Tot i que segueix un predomini de la família nuclear, les transformacions socials han generat el sorgiment de noves formes familiars, donant peu a una pluralitat de maneres de conviure i a una multiplicitat de formes familiars. Però no és el caràcter de novetat el que fa que la pluralitat familiar sigui un indicador de canvi social, "és l'admissió de la seva normalitat pel conjunt de la societat" (Cea d'Ancona, 2007).

Musitu i Cava (2001) classifiquen la diversitat de les noves formes familiars en: família nuclear composta per cònjuges i fills/es; cohabitació o parelles de fet; llars unipersonals; persones que tenen fills en solitari com a opció personal; monoparentalitat o monomarentalitat; famílies reconstituïdes. Altres formes familiars són el sorgiment de Living-Apart-Together (LAT)³⁷, i una major visibilitat de les unions de parelles homosexuals amb o sense fills/es i llars múltiples³⁸.

Alguns dels trets distintius de les noves famílies, segons Ruiz (2004) és les noves formes familiars no són exclusives d'un sector social o d'un nivell socioeconòmic determinat, ni d'un rang d'edat específic, les noves formes familiars no són exclusives d'una etapa del cicle vital individual ni familiar, per tant suposa una obertura de noves

³⁷ Parelles estables que resideixen en habitatges separats

³⁸ Llars on existeix més d'un nucli familiar, convivint o no amb altres persones

maneres de convivència en diferents etapes. A més actualment les formes familiars es conceben com a formes factibles d'establir una relació com a unitats familiars capaces de desenvolupar-se i gestionar-se per elles mateixes, i lluny de constituir-se com ocultes en l'àmbit privat, desitgen legitimació social i s'han fet clarament visibles en la societat.

Un dels aspectes rellevants per a l'anàlisi de les noves formes familiars a l'Estat espanyol passa per incloure les conseqüències que ha suposat ser un país receptor. Els processos migratoris actuals, hereus del sistema globalitzat, han transformat les formes familiars: matrimonis format per almenys una persona estrangera o noves formes familiars, com són les famílies transnacionals.³⁹

Tot i el gran canvi que ha suposat l'estructura de la família en el darrer segle, segueix pervivint, a nivell de relació, el model familiar de la família tradicional caracteritzat per mantenir la clàssica assignació de rols propi d'una societat patriarcal. Tot i així, el canvi en l'estructura ha generat un canvi en la relació, sorgint un nou model familiar més simètric o igualitari on ambdós membres de la parella coparticipen, en igual o similar mesura, en la feina dins i fora de casa.

Per concloure, la transformació de la família passa per un canvi en l'estructura, en el model relacional i en l'objecte. Aquesta transformació de la família, conseqüència de les transformacions socials que ha comportat la societat globalitzada característica del món capitalista, ha comportat el que alguns autors han conceptualitzat la crisi de la família. Des del nostre punt de vista més que una crisi és una adaptació a una societat diversa, globalitzada i en canvi. Una adaptació que ha comportat la creació de nous models familiars. Per a la conceptualització del terme fem especial esment que millor parlar de *famílies*, i no de família, perquè referir-se a ella en plural subratlla la diversitat de formes familiars (Gittins, 1993, en Giddens 2009, 220).

2.2. Famílies multiproblemàtiques: polisèmia del terme

L'estudi de les famílies anomenades "multiproblemàtiques" és relativament recent i s'emmarca dins l'àmbit del Treball Social, a finals dels anys 50, per professionals i investigadors anglosaxons provinents de l'ambient del *social work* (Cancrini et al. en Coletti & Linares, 1997, 43-82)

La seva aparició en la literatura dels estudis de les famílies en general la tenim a través d'autors del camp del Treball Social, Scott (1959) i de la Salut Mental, Mazer (1972) (Coletti & Linares, 1997, 23-43), lligat al canvi del model assistencial i a la constatació de la ineficiència de les solucions institucionalitzadores i de la multitud d'intervencions fragmentades sobre els diferents problemes de la família.

³⁹ Família separada físicament, encara que no emocionalment.

Ja des dels inicis definir el terme suposa una tasca complexa, i s'intenta abordar la dificultat de la seva definició a partir de dos paràmetres: les dificultats d'adaptació a una nova situació, cultural i econòmica; i l'inici i estabilització d'una relació amb els serveis que intenten donar resposta a aquestes dificultats familiars (Panadès, 2001).

Des de l'Epistemologia Sistèmica s'amplia el focus d'anàlisi i intervenció de la "família multiproblemàtica" a l'Eco-Sistema on es genera, desenvolupa i cronifica transgeneracionalment les seves dificultats (Panadès, 2001). Diferents autors apunten que l'enfocament idoni per intervenir-hi és l'eco-sistèmic, emfatitzant el context en que sorgeixen les dificultats de la família, la pròpia organització, creences i valors, els recursos existents a la comunitat i les xarxes socials de suport (Aponte, 1991, en Escartin, 2004). Aquest enfocament implica tractar junts els problemes de la família i de la comunitat. Treballant de manera conjunta institucions i professionals, amb i des de, les xarxes socials dins la comunitat.

Fent una breu revisió a la literatura existent, sobre l'intent de conceptualitzar i identificar les característiques comuns que presenten les "famílies multiproblemàtiques", trobem autors que reflexionen i fan aportacions teòriques al terme: en el camp de la Teràpia Familiar-Sistèmica als Estats Units Minuchin, Montalvo i Colapinto, al continent Europeu Masson, Cancrini, Coletti, Cirillo, Malagoli, Barudy i finalment a Espanya Escartin. A nivell Institucional *l'Equip d'Infància i Família* del Consell de Mallorca. (1995) emmarcat dins el "Programa d'Intervenció Psicosocial amb Famílies multiproblemàtiques" (Panadès, 2001) també ha aportat elements interessants, tant a nivell teòric com pràctic.

Tradicionalment el terme família "multiproblemàtica" s'ha relacionat amb aquelles famílies de baixa extracció socioeconòmica amb un accent individualitzador i es va obviar posar l'èmfasi en situacions caracteritzades per una "peculiar" relació inter-personal i social entre els membres d'un grup familiar. En canvi, Mazer (1972) apunta que no es pot comprovar una clara tendència de les "famílies multiproblemàtiques" a situar-se en un sol grup socioeconòmic, sinó que ressalten grups multiproblemàtics amb entrades regulars i de discret nivell (Power, Monahan, 1969) o famílies per damunt del llindar de pobresa però amb dificultats per administrar-se econòmicament de forma adequada (Thierny, 1976) (Coletti & Linares, 1997, 23-43).

Per tant cal no tenir una visió reduccionista del context social i econòmic de procedència d'aquestes famílies, ja que poden trobar-se en qualsevol context social, cultural i econòmic, i no exclusives d'un entorn de pobresa i de privació (Matos & Sousa, 2004; Sousa & Eusébio, 2005). Però si, a la qualitat de "multiproblemàtica" se li suma el de "pobresa dura" (Rozas, 1999), els efectes perjudicials per els seus membres es tornen estructurals i de difícil modificació (Gómez, Muñoz i Haz, 2007, 46-

47).

Per fer una aproximació del concepte de família “multiproblemàtica” és necessari clarificar des de quins paràmetres es defineix i des de quina base teòrica partim. La paraula “multiproblemàtica” ens remet a múltiples “problemes”, “síntomes” i “crisis familiars”.

Partint d'una concepció sistèmica- relacional, existeixen 3 tipus de constel·lacions familiars: la família funcional, la família simptomàtica i la família *multiproblemàtica* (Panadès, 2001). En la família funcional els problemes relacionals sorgeixen com una oportunitat per entrar en una crisi temporal productiva o de creixement del sistema familiar en el seu conjunt, i dels seus components en particular. Catalitzen el pas a una nova fase del cicle vital permetent la re-negociació i flexibilització de les pautes relacionals, la maduració i diferenciació individual i finalment la superació dels síntomes. En la família simptomàtica els problemes que apareixen en un moment donat del cicle vital donen lloc a un període de crisi improductiva homeostàtica i regressiva del sistema, que impedeix la seva evolució cap a la fase evolutiva següent i mantenint l'estatus quo mitjançant mecanismes que fan més rígides les pautes relacionals, produeixen una regressió i indiferenciació emocional i cronificació dels síntomes, ja siguin de tipus neuròtic, psicòtic o psicosomàtic. En canvi, les “Famílies multiproblemàtiques” es caracteritzen perquè els problemes es transmeten i amplifiquen de manera transgeneracional ja des de les primeres fases del cicle vital familiar; formen part fonamental d'un característic equilibri paradoxal que es manifesta de forma successiva constant en crisis improductives i permanents. Els comportaments simptomàtics i les crisis que generen no permeten el creixement cap un nou equilibri sinó que es converteixen en la forma habitual de solució.

La revisió bibliogràfica assenyala les diverses denominacions de “famílies multiproblemàtiques”: Malagoli i Coletti parlen de famílies o serveis multiproblemàtics; Minuchin (1967) prefereix designar-les com a famílies desorganitzades; famílies sub-organitzades és el terme proposat per Aponte (1976); Power i Monahan (1969) les anomenen famílies aïllades; famílies excloses és el nom que utilitza Thierny; famílies Asocials emprà Voiland (1962); Masson (1980) opta per Famílies multi assistides; Colapinto parla de Famílies Diluïdes; altres autors parlen de famílies cronificades o resistents al canvi; i Imber Black (2000) no parla tant del terme sinó de l'enfocament contextual i ho designa com a sistemes més amplis que la Família (Panadès, 2001).

També ens trobem amb diferents definicions: “Sistema client més habitual del Treball social i que es caracteritza per tenir moltes carències, tant en el seu procés intern com extern... Generalment, són famílies curtcircuitades en les seves relacions amb els sistemes socials del seu entorn i a les que només el queda el suport del Treballador

social” (Escartín, 2004). Ens centrarem en dues definicions operatives, la de Cancrini (1995, en Coletti & Linares, 1997) i L’Equip d’Infància i Família del Consell de Mallorca (SIF) dins el “Programa d’Intervenció Psicosocial amb Famílies multiproblemàtiques” (1995) (en Panadès, 2001). Ambdues coincideixen en algunes característiques, com són:

- Al menys dos dels seus membres presenten dificultats; encara que Cancrini es refereix a comportaments problemàtics estructurats, i el SIF a una agrupació de símptomes psicosocials, físics i/o psíquics.
- Existència d’una relació crònica de dependència de la família respecte dels serveis (serveis socials, sanitari, educatiu), tot i així el SIF especifica un període superior a 3 anys.

Tot i així cada una de les definicions aporta aspectes diferents. Cancrini (1995, en Coletti & Linares, 1997) assenyala a més que presenten una insuficiència greu, sobretot per part dels pares, de les activitats funcionals i expressives necessàries per a assegurar un correcte desenvolupament de la vida familiar; labilitat dels límits pròpia d’un sistema caracteritzat per la presència de professionals i figures externes que substitueixen parcialment als membres incapaços; i a més el desenvolupament d’algunes modalitats característiques no usuals de comportaments simptomàtics en el Pacients Identificats en aquest tipus de procés.

En canvi el SIF destaca la repetició transgeneracional de les problemàtiques; assenyala la presència de factors de risc associats a transaccions relacionals violentes i al desenvolupament psicosocial individual de l’infant; refereix un nombre elevat d’abandonament degut a la intervenció exitosa amb les famílies “multiproblemàtiques” ja que sobrepassa les possibilitats tècniques i personals dels professionals; per tant considera una intervenció complexa que tingui en compte la dinàmica intrafamiliar i dinàmiques o “jocs patològics” entre les FM i els Serveis.

Per Coletti i Linares (1997) les famílies multiproblemàtiques tenen trets que les caracteritzen com serien: el deteriorament de les funcions parentals, els problemes alhora de desenvolupar els rols, sobretot parentals, i d’assumir un lideratge, l’absència d’harmonia en les funcions conjugals, alguns elements característics de les famílies deslligades com podria ser l’entrada i sortida dels membres, una escassa delimitació dels subsistemes familiars, una tendència a la inestabilitat psicosocial en la persona i ens els subsistemes degut a la variable organització estructural de la família i finalment, un gran nombre de membres que presenten problemes.

Seguint en la línia de les característiques d’aquest tipus de famílies Escartín (2004) en un estudi més recent realitza un recull de característiques: la desorganització en l’estructura, la confusió de rols, l’incompliment de les funcions familiars, les disfuncions

en els límits, o molt rígids o molt laxos, unes relacions emocionals intricades o distant, unes regles secretes o absència de regles que articulïn les relacions, unes dinàmiques de poder confuses, es tracta de famílies amb alt contingut mític en la seva explicació de la vida i de les relacions, amb creences irracionals i altament ritualitzades pel que fa a determinades tasques o, per contra amb pocs rituals que proporcionin als seus membres identitat com a grup i sentiment de pertinença.

Finalment Linares (1997) fa una reflexió que relaciona l'existència de les anomenades famílies multiproblemàtiques i el context social i polític en el qual ens trobem, els valors que promouen la societat capitalista fonamentada en el progrés i en el consumisme: *"Las familias multiproblemáticas son también uno de los emblemas de la posmodernidad, y no sólo por su estrecha vinculación con las drogodependencias. Poco productivas por lo general, su relación con el consumo es ambigua y casi pintoresca: en una vivienda puede faltar lo necesario a nivel de comida o de ropa y, sin embargo, encontrarse repetido un electrodoméstico último modelo. Pero lo que consumen desenfrenadamente las familias multiproblemáticas es servicios sociales, hasta el punto de existir una relación privilegiada entre ambas instancias que hace difícil a menudo ubicar el desenfreno en una de ellas. La estructura familiar también es característica, interviniendo en ella significativamente rupturas y reconstituciones hasta configurar genogramas abigarrados y barrocos en los que los roles tradicionales (en la tradición de la familia moderna) se modifican y reformulan."*

2.3. Conceptualització i estigmatització

Una de les dificultats per a donar nom a les famílies anomenades "famílies multiproblemàtiques", és l'etiqueta que els pugui suposar. Com s'ha vist al llarg d'aquesta comunicació molts són els termes que s'han plantejat per donar nom a un col·lectiu de famílies que posseeixen unes característiques comunes definides anteriorment. L'estigmatització no esdevé únicament de la conceptualització, sinó també en gran part de les actituds que les institucions i també el i les professionals hem adoptat davant unes famílies que fins aleshores es caracteritzaven per una estructura i una dinàmica relacional que divergia molt de la família tradicional ideal.

En moltes ocasions, alguns autors i professionals han definit les anomenades famílies multiproblemàtiques, com famílies resistents al canvi: per una falta de motivació, per una cronicitat incurable o per una manca de capacitats que possibilitin el canvi. Així la visió de les institucions suposa que el sistema familiar ha d'adaptar les seves necessitats a les respostes i recursos del servei. I si no s'adapta (perquè no en sap, no pot, no vol) no pot accedir al recurs, o ho farà de forma disfuncional o conflictiva, i previsiblement evoluciona cap a la "multiproblemacitat" (Panadès, 2001).

Des del paradigma Eco-Sistèmic s'entén la conducta humana com a resultat de la

interacció entre sistemes. Així la conducta dels membres que conformen la família està condicionada per la interacció dels sistemes que tenen relació amb la família. En la majoria de les anomenades famílies multiproblemàtiques els sistemes que interaccionen són nombroses, en moltes ocasions podem parlar del sistema sanitari, sistema educatiu, sistema judicial, sistema dels serveis socials... sense oblidar el context en el que viuen.

La resistència implica necessàriament la interacció de dues variables, com a mínim. Des de la perspectiva Sistèmica la resistència es defineix com el "conjunt de conductes del sistema familiar i del sistema professional que interactuen impedit l'assoliment dels objectius" (Santiago, 1999). Per tant la conducta "resistent" d'algun membre de la família té a veure, no només amb l'oposició al canvi de la família, sinó també amb la dificultat del professional per trobar la intervenció adequada. Si el pes de la resistència és propietat de tot el sistema, la responsabilitat del no canvi no s'atribuirà exclusivament a la família. Així la interpretació clàssica de "la família no s'adapta a l'oferta assistencial-típus i a l'organització dels serveis" obrirà una visió més àmplia introduint una segona part: "el servei no s'adapta a les característiques i forma de funcionament de la família".

Obrir una visió més àmplia podria permetre un canvi en l'organització i prestació dels serveis dels sistemes de protecció. És a dir, llevar part del pes o responsabilitat que els sistemes atribueixen exclusivament a la "família multiproblemàtica", repercutirà en la família però també en el sistema professional i institucional.

Panadès (2001) senyala que les conseqüències simptomàtiques de "l'escalada cap a la multiproblematicitat" repercuteix en el sistema familiar ("família multiproblemàtica"), i en el sistema assistencial que el conceptualitza com a professional multiproblemàtic".

Segons l'autor algunes conseqüències en el sistema familiar podrien ser:

- Amplificació del problema que va motivar la intervenció inicial i previsible evolució de la situació familiar cap a l'estigmatització i la cronificació;
- Exclusió o expulsió, en qualitat de cap de turc, d'algun membre de la família entrant en dinàmiques de "desvinculació" afectiva i desresponsabilització;
- Aïllament psicosocial o integració en cercles marginals de relació;
- Entrada progressiva de nous serveis amb els que s'estableixen relacions de tipus passiu (dependència, submissió i indefensió) o de tipus agressiu (rebuig del contacte, agressió desconfiança)

Per altre banda, algunes de les conseqüències en el sistema professional (Panadès, 2001):

- Estrès crònic o desgast, cansament i esgotament que desemboca en síndrome de burnout;

- Perversió dels objectius per als quals es va crear el servei, entrant en dinàmiques de burocratització i tecnocratització;
- Rigidesa per adaptar-se a les característiques i necessitats dels usuaris (cultura i estil de vida, horaris, etc.), generant prejudicis i estereotips lineals sobre els mateixos.
- Augment de la concepció "lineal simple" del símptoma i les seves causes en contraposició a una visió "interactiva circular complexa", que entengui el símptoma com una oportunitat o una via d'entrada en la complexitat del sistema fenomenològic individual-familiar més ampli.
- Valoració, diagnòstic i tractament dels casos centrada en els problemes i les mancances de l'usuari, deixant de banda les seves competències, capacitats i solucions.
- Augment de conflictes relacionals amb els companys de treball, amb la jerarquia institucional o amb professionals d'altres serveis;
- Reaccions emocionals i físiques "patològiques" dels professionals que poden desembocar Burnout i que pot tenir conseqüències en l'àmbit laboral.

Així la intervenció en l'escalada de successives crisis entre els dos sistemes, professional i família, pot repercutir en el benestar de la família, del i de la professional, però també en el del sistema professional. Ja que com senyala Bowen (1978) (en Panadès, 2001): *"Una familia presionada, quizá sin advertirlo, triangula un espectro de personas y servicios ajenos como participantes en el problema familiar, tanto que las tensiones originales dentro de la familia pueden, irónicamente, diluirse y en cambio surgir una tensión entre servicios de manera que éstos, que en un principio se aliaron con diferentes miembros de la familia, sin advertirlo continúan la disputa familiar de otra manera"*

3. Metodologia

S'ha realitzat una investigació amb una estratègia mixta inductiva-deductiva amb una interacció entre teoria i dades. Per a la investigació s'ha realitzat entrevistes en profunditat a 31 treballadores socials dels àmbits sociosanitari, sociojurídic, menors i família, i serveis socials comunitaris. L'entrevista en profunditat semiestructurada, és útil ja que assegura que l'investigador obtindrà la informació necessària, i paral·lelament permet a l'entrevistat llibertat per a contestar als conceptes d'estudi (Morse i Field, 1995).

Per a la recollida d'informació hem de tenir en compte que l'investigador és la principal font o instrument: "la sensibilitat i la competència professional de l'investigador com l'instrument fonamental per captar la complexitat dels fenòmens socials, i per adaptar-se amb flexibilitat als canvis i a l'aparició d'esdeveniments imprevists" (Miles i

Huberman, 1994). Els instruments qualitatius de recollida d'informació ha estat l'entrevista semiestructurada, individual dirigida a conèixer les representacions i impressions subjectives, les actituds i teories implícites i les formes de sentir en relació a les formes d'actuar.

La preparació de la recollida d'informació és un dels aspectes fonamentals per garantir un bon èxit posterior; el procés que ha seguit els i les investigadores ha estat el següent: elecció de l'informant, accés a l'informant, preparació de l'entrevista, realització de la conversa i transcripció.

Les característiques de la mostra són treballadores socials que intervenen en famílies. L'elaboració de l'entrevista de la investigació, que s'ha realitzat a les 31 treballadores socials, ha estat el resultat d'un procés de reflexió de les autores juntament amb els i les alumnes de l'assignatura Treball Social amb Famílies Multiproblemàtiques de la UIB (curs 2012-2013).

La recollida de dades s'ha realitzat mitjançant la gravació de les entrevistes per evitar la possible pèrdua d'informació, prèviament a la gravació, les persones investigadores han sol·licitat el consentiment als i les professionals entrevistades i informant de la confidencialitat. Les entrevistes varen tenir una durada d'un màxim de seixanta minuts. Les entrevistes es varen realitzar als llocs de feina de les participants per garantir així una major comoditat per a elles i aconseguir un clima de confiança amb les persones investigadores. Tot i que les persones participants varen acceptar ser entrevistades, algunes manifestaren cert nerviosisme per no respondre a les expectatives dels i les investigadores.

Una vegada realitzades les entrevistes es varen transcriure les gravacions amb tot el rigor per tal de garantir que les gravacions es plasmin literalment en paper i ajudar posteriorment a l'anàlisi de la informació recollida. Posteriorment, les autores analitzen les entrevistes mitjançant una taula de dades per facilitar l'anàlisi de la informació recollida i assignant un nom fictici a cada entrevistada per garantir la confidencialitat.

4. Resultats

A partir del text transcrit de les entrevistes es fa una anàlisi del contingut definint codis, entesos com a unitats mínimes d'anàlisi compostes per diverses línies o frases que exposen una idea central (Creswell, 1998). Aquests codis són units sota diferents subcategories que contemplen aspectes diferenciadors que van sorgint dins de les qüestions generals definitòries de les categories proposades. A partir d'aquest esquema general es realitza una anàlisi de les dades des de diverses perspectives o seccions que guiaran l'exposició de resultats i la discussió posterior.

En aquesta comunicació s'exposarà una anàlisi de les subcategories de definició de "família multiproblemàtica" i estigmatització.

4.1. Definició del terme:

La conceptualització i la designació del terme família “multiproblemàtica” presenta des de sempre dificultats alhora de fer una definició consensuada. Són molts els autors que en parlen i que dins els seus treballs aborden aquesta complexitat. Però sí que trobem unes característiques comunes i que es repeteixen en els diferents documents que hem pogut analitzar.

A partir del discurs de les treballadores socials entrevistades s’observa que hi ha una diversitat alhora de definir les anomenades “famílies multiproblemàtiques”. **Paula** la defineix així:

“una família multiproblemàtica és la que fa múltiples demandes per cobrir aquestes necessitats, no solament econòmiques, sinó també de recursos personals; de falta d’administració de diners, de no saber com educar als fills [...] una família doncs, vulnerable davant qualsevol factor [...]”

Júlia:

“una família amb escasses habilitats de resolució de problemes, [...]”

Catalina:

“És una família que té [...]varis membres [...], tots els membres que tenen [...] diverses problemàtiques [...] associades. [...] a nivell legal, problemàtica de salut mental, problemàtica laboral, relacional, familiar, problemàtica econòmica...”

“[...] tenen moltes mancances, [...] i poc recolzament, tenen poques habilitats, [...] són persones poc col·laboradores perquè no són conscients a vegades de la seva situació, molts de pics per les seves limitacions personals [...] tenen una historia familiar passada que pareix que s’està repetint [...]”

Teresa:

“[...] on hi ha molta amplitud de factors de risc. [...] podrien respondre a una situació econòmica puntual difícil, de consum de substàncies tòxiques”. “[...] amb una història de ja molts problemes de tipus afectiu, material, de recursos personals i de tipus personal; i que com a conseqüència donen lloc a famílies amb molts problemes que es podrien fer front des de diferents disciplines”.

En molts casos relacionen les famílies anomenades multiproblemàtiques amb dificultats econòmiques o absència d’activitat laboral com relata **Clara**:

“[...] la família multiproblemàtica era aquella que no tenia ingressos econòmics, o la que tu eres fill de pres o pare drogodependent,[...]. I ara amb el tema de la crisi econòmica, la qual cosa abans era una família normal, ara pot ser una família multiproblemàtica,[...]”

Agnés:

“Entre tots els indicadors que al final presenten doncs són dificultats econòmiques, dificultats per voler ajuda realment professional amb un seguiment correcte, dificultats en temes de seguiments de salut, dificultats en temes laborals, [...] que si depenen de la pensió [...] transgeneracional.”

Trobem coincidències sobretot en quan a característiques que definirien aquestes famílies com comenta **Maria Magdalena:**

“són aquelles que tenen, per diversos factors es veuen immerses en diferents moments de crisi, [...] a nivell econòmic, a nivell laboral, a nivell també familiar, [...] males relacions, [...] també amb el veïnat o la comunitat [...]”

Antònia:

“són famílies que tenen dificultats econòmiques [...] problemes tipus d’habitatge[...] problemes relacional [...] o els progenitors fins i tot provenen de famílies desestructurades [...] dificultats [...] maltractaments, abusos [...] problemàtica a més d’un àmbit [...] que estan relacionades amb més d’un servei, que tenen relacions problemàtiques amb d’un d’aquests serveis... que poden estar cronificades [...]”

Roser:

“[...] són aquelles que [...] venen amb molts de fronts oberts, econòmic, legal, a nivell educatiu, a nivell laboral [...] psicològic i emocional, a nivell de salut i, sobretot, a nivell de les relacions intrafamiliars i les relacions amb la família extensa, [...] per dificultats de relació, a vegades perquè no tenen la família aquí, [...] no és una situació de crisi que tenen en aquest moment sinó que ja ve d’enrere, [...] ha estat una situació progressiva,[...] que s’ha anat cronificant [...] les habilitats personals i les habilitats familiars s’han anat com a atrofiant”

Altres definicions aporten una visió més general de la situació per la qual passen les famílies anomenades “multiproblemàtiques”

Esperança:

“És aquella família en la qual la majoria dels membres depenen dels serveis socials per a gairebé qualsevol àmbit de la seva vida”

Adelaida:

“[...] és una família que en determinats aspectes de la seva vida, no saben com resoldre, o no saben com afrontar, [...] és família que en diferents àmbits no sap què ha de fer, [...]es van embolicant, [...] i al final sí, acaba havent-hi problemes, [...]”.

Berta:

““[...] famílies amb una diversitat de problemàtica,[...]”

Estigmatització:

L'imaginari ideal de com ha de ser una família, marca a aquelles famílies que divergeixen de l'estructura clàssica tradicional, i que la societat anomena famílies "normalitzades". En algunes de les entrevistes realitzades es pot veure com el sistema es planteja la necessitat d'un canvi en aquelles famílies que divergeixen de l'estructura tradicional anomenada família "normalitzada". Un dels exemples és el de na **Maria** que ens relata:

"[...] l'estructura ja no és la normal, i quan dic la normal, dic la de la majoria i la que la societat entén com una estructura familiar..."

Aquesta distinció entre la família normalitzada i la família que divergeix en l'estructura tradicional encara es fa més patent quan introduïm les diferències culturals.

Julia comenta:

"Generalment són famílies desestructurades" ... "De vegades per exemple en el cas que sigui una família d'ètnia africana ja per aquest fet doncs no té accés a altres recursos com pot tenir una altra família una mica més normalitzada [...], barris que es troben més aïllats del centre i la comunicació d'altres serveis és diferent."

També **Emma** introdueix la dificultat de les professionals de com intervenir per generar canvis quan hi ha diferències culturals:

"no és el mateix quan també sobretot quan parlem de gent autòctona que gent d'altres ètnies, no? és molt complicat també. Això per nosaltres és una problemàtica afegida[...] és complicat. Cada família té la seva cultura"

En moltes ocasions la identificació de les famílies "multiproblemàtiques" està condicionada per la situació socioeconòmica. Algunes de les professionals entrevistades pensen que s'identifica a les famílies "multiproblemàtiques" amb les famílies amb un context socioeconòmic baix, i pensen que és un error doncs no s'haurien estigmatitzar donat que, com diuen elles, les famílies amb un alt nivell socioeconòmic existeixen però no solen ser el perfil dels serveis socials.

Emma diu:

"les altres famílies multiproblemàtiques d'un altre nivell socioeconòmic no les veiem. I no vol dir que no tinguin els mateixos problemes[...] no tenen una dificultat econòmica, i per tant ja no passen per aquí."

Claudia:

"Solen ser famílies amb un baix nivell cultural (les que venen a serveis socials) [...] no sempre és així, [...] ens hem acordat d'un cas que era un

pediatre que era una família multiproblemàtica. [...] tots els nivells culturals poden ser-ho. Que si que és veritat que el que ens arriba aquí majoritàriament són nivells socioculturals molt més baixos. [...]

Marta

“[...] de qualsevol context social pot haver famílies multiproblemàtiques. Gent amb bona situació econòmica i gent amb una situació econòmica molt precària [...]. Jo crec que és un prejudici que hem de desmontar.”

El prejudici a desmontar passa per un canvi en l'esquema mental de cada una de les persones que conformem la societat, i especialment de les persones que treballem amb famílies amb dificultats. El poder de l'ús de la paraula pot condicionar la intervenció del sistema professional davant la família que acudeix al servei. La intervenció professional pot condicionar l'estigmatització de la família:

Llúcia

“[...] família amb molts problemes, [...] i que de vegades tendim [...] a cronificar-los, perquè una mica quan a mi em parlen de família multiproblemàtica jo penso... uff! no en sortiran, i error, ja que si pensem això segur que no en surten”.

Maria

“es reconeixen per l'estil de... ja solament per la forma de parlar, ja quan veus una situació d'incultura, la forma de vestir, eh... i els... els problemes que plantegen, el histerisme de vegades que porten... en fi. de vegades et diuen 'vull una cita', mm, però, per a què?, i... llavors es comencen a tranquil·litzar i t'adones que no volen res concret, volen parlar d'una cosa absurda, absurda per a mi, i per a ells, potser per telèfon els tranquil·litzen, i ja està, no fa falta cap entrevista, no fa falta, perdre el temps”

O també conscienciar a la societat del perill d'etiquetar a les persones i famílies.

Carme

“és molt perillós instal·lar aquesta etiqueta. És molt perillós” ...“Una vegada que a un fill li posen aquesta etiqueta és com... la culpa és de la malaltia”
“Llavors, famílies multiproblemàtiques, sí [...] perquè les analitzem fins a... bé...les disseccionem i busquem manques per poder intervenir, també en positiu, o sigui, també intentem ampliar les capacitats [...]”

Agnès

“Als pobles, que és el que nosaltres veiem més , les famílies multiproblemàtiques són famílies estigmatitzades totalment [...] tenen uns antecedents que és molt difícil que la societat canviï llavors eh, els menors

[...] seran estigmatitzats [...] al final aquesta família multiproblemàtica que porta 3 generacions en un poble de Mallorca, al final comença per l'escola als 3 anys i tothom coneix a aquesta família" "[...]és complicat canviar que la societat no vegi com estigmatitzada aquest tipus de famílies" "la família multiproblemàtica no la definirà una crisi econòmica, la definirà els antecedents que tingui i l'entorn [...]"

Un canvi en l'esquema mental i per tant de l'imaginari, comportarà un canvi en l'actitud i la paraula del sistema professional i de la societat. Ajudarà a veure a la família amb problemes com a una família, com a persones:

Carme

"tinc la sort de conèixer a la persona i a les seves circumstàncies que això és el que no es veu quan parlem d'aquest tipus de serveis [...] i darrere d'aquesta etiqueta que no deixa de ser una etiqueta hi ha persones amb circumstàncies doncs bé més o menys dures, més o menys difícils, més o menys... amb una perspectiva de vida, més o menys doncs... això... difícil"

Lídia

"[...] és una feina molt guapa, que tens l'oportunitat de conèixer altres persones que lluiten per canviar la seva situació i que això t'enriqueix personalment d'una manera extraordinària i que és molt bonic acompanyar a aquestes persones en un procés de canvi tan important [...]"

Per tant algunes de les professionals manifesten el desacord amb identificar a les famílies amb moltes dificultats amb el terme "família multiproblemàtica" pel risc estigmatitzador que pot produir.

Emma

" [...] a mi no m'agrada gens aquest terme. Vull dir, a nivell personal no m'agrada, com a classificar, clar com a famílies multiproblemàtiques. M'agradaria definir-les d'una manera més suau no? [...] només per ser un infant que neixes aquí o neixes allà ja tens una... un futur a vegades ja preestablert, que és difícil de canviar."

Dolors

"[...] jo prefereixo els termes que no siguin tan transactius, [...] si aquesta família té diferents dificultats o ben estructurals o bé de relació o del tipus que sigui, doncs ja el nom al damunt sembla que el pes d'aquestes dificultats com que és major, que també [...] ens interferiria als professionals a l'hora d'intervenir [...]"

Tot i no agradar el terme consideren important cercar un terme adequat però que no suposi un estigma per a la família.

Emma

“[...] trobo que és una etiqueta [...] que hem d'anar una miqueta alerta, [...] si ja posem etiquetes a tothom ja és molt difícil després fer feina, [...] I per altra banda, no ens queda altra que definir-les”

Algunes professionals, des de la visió sistèmica, introdueixen el sistema professional o el sistema capitalista com a variables que porten a la multiproblematat.

Claudia

“[...] i la família segueix en la seva dinàmica, no hi ha canvis [...] De vegades es parla de famílies mutiproblemàtiques- serveis multiproblemàtics [...] de vegades entre els serveis no hi ha hagut enteniment, els professionals es cremen, i arriba un moment que repeteixes el mateix que s'està repetint en la família. Amb la qual cosa no, no aconsegueixes cap canvi [...] són famílies que saturen molt, són famílies molt, molt demandants, [...]”

Teresa

“[...] També hem d'acceptar que hi hagi gent que amb un sistema establert, n'hi haurà que s'adaptaran millor i altres que s'adaptaran pitjor. Crec que hauríem d'anar cap al futur en pensar amb una societat en la que pugui haver gent que se pugui adaptar moltíssim i tota aquesta gent que no se pugui adaptar tant, d'alguna manera no se l'hauria d'excloure del sistema, amb el sentit de que aquesta gent pugui tenir garantides les seves necessitats mínimament cobertes, que jo crec que amb els recursos que hi ha, som més que suficients, no només a un país con Espanya, sinó també a nivell mundial hi ha recursos suficients,[...]”.

5. Reflexions Finals

A partir de l'anàlisi de les entrevistes realitzades juntament amb la revisió bibliogràfica hem observat que existeixen diverses definicions del que s'anomena famílies “multiproblemàtiques” fet que conflueix en una dispersió del terme. Aquesta dispersió condiona la conceptualització que té el i la professional respecte a les famílies anomenades “multiproblemàtiques”, i alhora la intervenció. Aquestes reflexions ens porta a la necessitat d'unificar uns criteris que afavoreixin la construcció d'una definició sistèmica de les famílies anomenades “multiproblemàtiques”, i que sigui el punt de partida per a un abordatge integral amb les famílies.

En el discurs d'alguns professionals es pot apreciar el reconeixement d'un cert estigma social de les famílies anomenades “multiproblemàtiques”. Aquest estigma social construeix un imaginari en el professional que pot condicionar la relació família-

professional dificultant alhora el canvi en la família. Aquest estigma pot focalitzar la intervenció en els problemes i les carències de les famílies, deixant de banda les capacitats i fortaleeses que afavoreixen el canvi.

Tot i que existeixen diverses maneres per designar a les famílies generalment anomenades “multiproblemàtiques” hem observat que en molts de casos es responsabilitza a les famílies de la seva situació. I que per tant pensem que s’hauria de plantejar un terme que desresponsabilitzi en part a la família i que doni una responsabilitat a la societat i al sistema professional. Substituir “multiproblemàtiques” per “multiproblematitzades” genera un canvi en el nostre mapa mental, per tant el pes recau en tot el sistema, i implica una interacció entre el sistema professional, la família i l’entorn.

6. Agraïments

En primer lloc agrair al director del Departament de Filosofia i Treball Social de la UIB per donar l’oportunitat, a les autores d’aquesta comunicació, per impartir l’assignatura de Treball Social amb famílies Multiproblemàtiques. Aquesta investigació no hagués estat possible sense el treball de camp realitzat pels i per les alumnes de quart de grau dels Estudis de Treball Social de la UIB del curs 2012-2013 (Acosta Henares, Álvarez Vílchez, Amengual Navarro, Arco Toro, Barrientos Almagro, Bauzà Ferrer, Borrás Hernández, Bueso Fernández, Cabot Lamas, Calafell Cladera, Campos Tallón, Cardona Pérez, Cerrillo Vega, Checa Fernández, Compte Boix, Covas Martorell, Covas Serra, De María Arrebola, Díez Nogueira, Domínguez Millán, Estapé Frau, Fernández Weehuizen, Fiol Ruiz, Flo Gómez, Franco Navarro, Fukusaka Mingorance, Garcia Ginard, García Belmonte, García Giusti, González Martín, Guardia Gómez, Gutiérrez Valero, Juan Pérez, Lamin Abeidi, López Vega, Lucero Cabanellas, Maronna, Martín Navarro, Mercado Zapata, Mesquida Juan, Monteagudo Palma, Montilla Vilaplana, Navarro Martínez, Oliva Cañellas, Oliver Bauzà, Ortiz de Urbina Domínguez, Pescador López, Plaza Moreno, Rodríguez Hidalgo, Romero Escobar, Sánchez Fajardo, Seguí Suau, Simonet Ramón, Siquier Fiol, Terrassa Poquet, Tortajada Marí, Tugores Pons, Vesga Armesto, Vicens Martín, Vidal Femenias i Vives Ferrer). I en darrer lloc, i no per això menys important, volem agrair la col·laboració de les treballadores socials que han participat en les entrevistes realitzades i que sense elles no seria possible.

Referències

CAMPO, Salustiano del; RODRÍGUEZ-BRIOSO, María del Mar (2002). “La gran transformación de la familia española durante la segunda mitad del S XX”. REIS, núm. 100 (103-165).

- CAVA, María Jesús; MUSITU, Gonzalo (2001). "Autoestima y percepción del clima escolar en niños con problemas de integración social en el aula". *Revista de Psicología General y Aplicada*, núm.54(2), (297-311).
- CEA D'ANCONA, M.^a Ángeles (2007). *La deriva del cambio familiar. Hacia formas de convivencia más abiertas y democráticas*. Editorial Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS)
- CRESWELL, John W. (1998). *Qualitative Inquiry and Design: Choosing Among Five Traditions*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- COLETTI, Maurizio ; LINARES, Juan Luis (1997). *La intervención sistémica en los servicios sociales ante la familia multiproblemática. La experiencia de Ciutat Vella*. Paidós Terapia Familiar.
- ESCARTÍN, María José. (2004). "Familias multiproblemáticas y Servicios Sociales. Estrategias de intervención. BITS: Boletín informativo trabajo social, núm. 6. ISSN-e 1578-9578.
- GIDDENS, Anthony (2009). *Sociología*. 5ª Edición. Alianza Editorial.
- GÓMEZ, Eloy (2010). *Introducción a la Antropología Social y Cultural*. Universidad de Cantabria. Publicat en <http://ocw.unican.es/humanidades/introduccion-a-la-antropologia-social-y-cultural/material-de-clase-1/pdf/tema4-antropologia.pdf>
- GÓMEZ, Esteban; MUÑOZ, María Magdalena; HAZ, Ana María (2007) "Familias multiproblemáticas y en riesgo social: características e intervención. PSYKHE, núm.16-, (43-54)
- GONZÁLEZ, Juan Jesús; REQUENA, Miguel (2008). *Tres décadas de cambio social en España*. Segunda edición. Alianza Editorial.
- JURADO, Teresa (2008). "Las nuevas familias españolas". GONZÁLEZ, Juan Jesús; REQUENA, Miguel (eds). *Tres décadas de cambio social en España*. Segunda edición. Alianza Editorial.(59-88).
- MILES, Matthew B; HUBERMAN, A.M. (1994) *Qualitative data analysis: A sourcebook of next methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- MORSE, Janice M; FIELD, Peggy Anne (1995). *Qualitative Research Methods for Health Professionals*. Thousands Oaks: SAGE Publications.
- PANADÈS, Carles (2001). "Familias y servicios multiproblemáticos: el ecosistema del maltrato Infantil". Publicat en: <http://www.cop.es/colegiados/B-00085/escritos/articulos/multiproblematicas.HTML>
- RODRÍGUEZ, Xiomara; ARAQUE, Francis; SALAZAR, Elkis. (2009). "Nociones de familia en el discurso de profesionales de Trabajo Social en espacios escolares". *Revista Alternativas. Cuadernos De Trabajo Social*, Núm.16-, (91-100).
- RUIZ, Diego (2004). "Nuevas formas familiares". *Portularia*, núm. 4, (219-230) Universidad de Huelva.
- SANTIAGO, Luis. (1999). *Material no publicat de Teràpia Familiar Sistèmica*. Kine Centre de Teràpia Familiar (www.kine.org).

Famílies monoparentals: una experiència d'investigació acció participativa des d'una perspectiva no androcèntrica

Nom de les autores: Equip de metodologia del projecte I+D "Les famílies monoparentals del nou segle. Reptes i dilemes en temps de canvi" (CSO2011-29889): Elisabet Almeda, Vanessa Alcaide, June Arechalde, Antonia Collado, Dino Di Nella, Anna Morero, Rosa Ortiz, Dolors Peris i Rosario Scandurra.
Grup Interuniversitari Copolis. Benestar, Comunitat i Control Social
Autores principals: Antonia Collado Sevilla i Rosa Ortiz Monera
monoparentales@gmail.com

Resum:

El Grup Copolis està desenvolupant actualment el projecte I+D "Les famílies monoparentals del nou segle. Reptes i dilemes en temps de canvi" (CSO2011-29889) que té com a finalitat aprofundir en el coneixement sobre els canvis i els seus impactes entorn d'aquestes famílies a l'Estat Espanyol i a Catalunya durant la primera dècada del segle XXI. El projecte ha iniciat amb el disseny i aplicació de l'Enquesta sobre Monoparentalitat i Diversitat Familiar (EMODIF), proposada com un instrument que permeti fer una descripció quantitativa dels perfils de les famílies monoparentals, les seves condicions de vida i les seves estratègies de supervivència i benestar. El projecte es presenta com una experiència d'Investigació Acció Participativa, el que ha suposat que l'enquesta s'hagi elaborat incloent en el seu disseny a un conjunt d'expertes i experts nacionals i internacionals de l'àmbit acadèmic i de l'associatiu; a la Federació de Famílies Monoparentals de Catalunya (FEFAMOCA); i a famílies monoparentals que han aportat des de la seva pròpia experiència. A més aquesta eina s'ha dissenyat des d'una perspectiva no androcèntrica, el que ha requerit utilitzar el gènere com una categoria analítica bàsica present a tota l'enquesta, així com donar un pes important als recursos i al benestar generats des de les xarxes socio-comunitàries i des de l'àmbit domèstic. Amb aquesta comunicació l'equip de metodologia del projecte us volem mostrar com s'han incorporat aquestes perspectives a la recerca.

Paraules clau: famílies monoparentals, diversitat familiar, benestar, gènere, investigació acció participativa, investigació no androcèntrica, feminisme

1. INTRODUCCIÓ

El Grup Interuniversitari Copolis "Benestar, Comunitat i Control Social", de la Universitat de Barcelona, és un grup de recerca configurat per quinze partners institucionals-nou universitaris i sis de la societat civil-i altres organitzacions integrants amb diferents tipus de vinculació. Es va consolidar durant el curs 2008-2009 quan la seva directora, Elisabet Almeda Samaranch, es va incorporar al Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions de la Universitat de Barcelona.

El seu objectiu és desenvolupar en un Grup de Recerca, Formació i Extensió Universitària sobre Benestar, Comunitat i Control Social, una instància científica i

social des de la qual elaborar coneixements i accions necessàries per reduir les situacions de vulnerabilitat social, resignificar la prevenció i promoure el principi d'intervenció mínima i, alhora, difondre també els resultats que se'n deriven i donar resposta a les demandes de suport i assessorament tècnic que aquestes actuacions comportin. (COPOLIS, <http://grup.copolis.org/es/presentacio/objectiusobjetivos/>)

Des de l'inici del grup, s'han desenvolupat un conjunt d'activitats dirigides a la investigació, la formació i l'assessorament tècnic amb i per a aquells col·lectius que Copolis considera més invisibilitzats de la nostra societat: famílies monoparentals, joves en situació de risc, poblacions desplaçades, adolescents que estan construint la seva identitat i autonomia, persones amb addiccions a substàncies d'ús o consum prohibit, dones empresonades i pobles o col·lectius que han passat per processos de repressió de la seva memòria històrica. Copolis considera a tots aquests col·lectius com a subjectes de drets protagonistes de la construcció d'una altra realitat social, i no com a objectes d'estudi, socialització i control.

Les seves línies d'actuació són: Control social, Memòria i Drets Humans, Dones i Sistema Penal, Gènere, Família i Monoparentalitat, i Metodologies d'Investigació Social i Innovació Docent. Aquesta línies tenen, com a denominador comú, tres eixos transversals que les orienten i doten de contingut. Aquests són:

- La dimensió de gènere: considerada com a categoria d'anàlisi en les investigacions i presa en compte en la composició de l'equip i el repartiment de responsabilitats.
- La perspectiva dels drets humans: implica valorar els drets humans enfront de totes les accions que atemptin en contra, generar espais de llibertat i intercanvi que permetin desenvolupar respostes creatives davant del sistema social actual, i acceptar la responsabilitat que tenen les persones del àmbit acadèmic en relació al seu temps i la seva història.
- L'abordatge metodològic plural, interdisciplinari, interinstitucional i internacional: ús de tècniques innovadores com les relacionades amb la investigació acció participativa, la investigació activista, les autobiografies o els grups de discussió. Interdisciplinarietat derivada de les diverses formacions dels seus integrants. Interinstitucionalitat donada per la participació d'universitats i d'entitats de la societat civil. Internacionalitat assegurada pels orígens dels que integren el grup (Espanya, Mèxic, Colòmbia i Argentina) i pels àmbits territorials de les investigacions i activitats docents (catalanes, espanyoles, europees, argentines, mexicanes, colombianes i llatinoamericanes).

Com a part de la seva activitat el Grup Copolis està desenvolupant el projecte I + D "Les famílies monoparentals del nou segle. Reptes i dilemes en temps de canvi"

(CSO2011-29.889). La seva finalitat és aprofundir en els canvis entorn de les famílies monoparentals, els seus perfils, les seves condicions de vida i les seves estratègies de supervivència i benestar a Espanya durant la primera dècada del segle XXI, així com en l'impacte social d'aquests canvis". Tot això des d'una perspectiva temporal espacialment comparada a nivell internacional i en el context dels nous debats i teoritzacions sobre la monoparentalitat. La hipòtesi de partida que se sosté és que:

Després d'una dècada d'instal·lació d'un nou paradigma o estadi analític de la monoparentalitat i d'augment de la seva visibilitat i presència mediàtica, política, jurídica, acadèmica i sociocomunitària, s'han millorat subjectivament les condicions de vida de la majoria dels grups monoparentals, però se segueixen mantenint les dificultats i negacions materials per a aquests grups. Això suposa la ineficàcia de les mesures adoptades fins ara i la necessitat de seguir enfortint la capacitat d'organització i autogestió del teixit associatiu al voltant de les Monoparentalitats.

Els seus objectius específics són:

- 1) Sistematitzar el nou estadi dels debats i teoritzacions existents en l'actualitat al voltant de la categoria analítica de les famílies monoparentals des de la perspectiva de gènere, la diversitat familiar i la seva major vulnerabilitat a l'exclusió social.
- 2) Actualitzar i aprofundir en l'examen dels canvis polítics, mediàtics, jurídics, acadèmics i sociocomunitaris esdevinguts a inicis del segle XXI a les societats espanyola des d'una perspectiva comparada internacional, amb especial èmfasi en les Polítiques Familiars i de la Infància, el Treball Productiu i Reproductiu i la Seguretat Social, la Salut, els Drets Reproductius i la reproducció assistida, i els temes i debats emergents al voltant de les Monoparentalitats del nou segle.
- 3) Analitzar l'impacte d'aquests canvis en la societat espanyola actual i la seva prospectiva.
- 4) Contribuir a una millora del sistema d'estadístiques disponibles, construint, testejant empíricament i proposant una Enquesta sobre Monoparentalitat i Diversitat Familiar, que serveixi com a instrument de validació científica i metodològica per a futurs estudis d'àmbit nacional i internacional des d'una perspectiva integral, amb contrast de resultats amb la comunitat acadèmica i social a través de l'intercanvi i la difusió.

El projecte es divideix en quatre nivells complementaris: la construcció teòrica de les Monoparentalitats; la descripció quantitativa a través del disseny, execució i anàlisi d'una enquesta sobre Monoparentalitat i Diversitat Familiar (EMODIF); l'estudi

qualitatiu a partir de grups de discussió i altres tècniques pròpies de la investigació acció participativa; i la proposta de la EMODIF com a instrument de mesura sobre les Monoparentalitats que pugui contribuir a millorar les estadístiques existents a nivell nacional i internacional en introduir aspectes específics d'aquest fenomen i en corregir el caràcter androcèntric i altres imperfeccions d'aquestes estadístiques. Tots aquests nivells es desenvoluparan al llarg dels quatre anys de durada del projecte que va iniciar el gener de 2012.

Amb aquesta comunicació l'equip del projecte vol mostrar la metodologia utilitzada en el seu desenvolupament, sobretot pel que fa al fet que des de l'inici s'hagi ideat el projecte com una experiència d'investigació acció participativa i des d'una perspectiva feminista i no androcèntrica. La comunicació s'inicia amb una definició i reflexió entorn del concepte de monoparentalitat com a part de la construcció del marc teòric que s'està elaborant en el marc del projecte i que és clau per a la definició i aprofundiment dels aspectes substancials que es pretenen estudiar amb el projecte. A continuació es detalla la metodologia aplicada durant el desenvolupament del projecte, incloent les perspectives utilitzades i esmentades.

2. MARC TEÒRIC

2.1 El concepte i el fenomen de monoparentalitat

Les famílies monoparentals es defineixen com:

grups de convivència formats per una persona adulta que exerceix de manera principal la guarda i custòdia d'almenys una persona menor d'edat civil no emancipada legalment. Així mateix, s'inclou en la definició a aquella configuració nuclear formada per una persona menor de 18 anys i major de 12 anys, progenitora i responsable principal de la gestió de les cures i contenció de com a mínim una persona menor d'edat civil que sigui el seu fill / a (Almeda, 2011, 14).

Aquest tipus de famílies són un fenomen creixent i amb un pes significatiu en el marc de les transformacions familiars que s'han donat en les societats occidentals en les últimes dècades. Elisabet Almeda i Dino Di Nella (2011b) mostren que les llars monoparentals representen un 18,3% del total de llars amb filles i/o fills a Espanya, segons fonts del Cens de Població de 2001. Això ha provocat un augment de l'interès per part dels mitjans de comunicació, la creació d'un fort teixit associatiu conformat per diverses entitats que donen suport a aquestes famílies i canalitzen les seves demandes, i la cada vegada major instal·lació del tema en l'agenda política.

Les famílies monoparentals estan, en conjunt, en pitjors condicions socials i econòmiques que les biparentals, tant pel que fa a les seves oportunitats laborals com en les respostes de les polítiques públiques a les seves necessitats, ja que continua sent la biparentalitat la norma a través de la qual es configuren els règims de

benestar (Almeda i Di Nella, 2011b). En aquest context, es fa necessari l'estudi a fons de les Monoparentalitats, tant de forma quantitativa com qualitativa, ja que esdevé clau per entendre els canvis familiars i socials esdevinguts en els últims temps, així com per visibilitzar les discriminacions i pitjors condicions de vida d'aquestes famílies i donar resposta a les seves demandes.

2.2 Desafiaments que plantegen les famílies monoparentals

Les famílies monoparentals "desafien i repton al patriarcat, l'estructura dels règims de benestar i la societat de consum" (Almeda i Di Nella, 2011, 27). Aquests reptes estan estretament relacionats i, de fet, l'estudi de les Monoparentalitats permet visualitzar les seves connexions mostrant la manera com els règims del benestar i el capitalisme es recolzen i fan ús de les desigualtats derivades de la divisió sexual, internacional, generacional i classista del treball productiu i reproductiu (Almeda i Di Nella, 2011).

En primer lloc, pel que fa al *repte al patriarcat*, les famílies monoparentals incompleixen i qüestionen el model tradicional de família nuclear burgesa i heterosexual i la idea de la necessària complementarietat entre homes i dones que es basa en aquest model i en la qual s'assenta la divisió sexual del treball. Segons Evelyn Fox Keller (1987), la construcció de les dones en relació als homes i la seva constitució com "les altres" justifica el seu menor poder. La diferència sexual és creada i invocada per tal de classificar les persones en un o altre costat del poder. Aquesta diferència està fundada en la heterosexualitat, segons l'han mostrat autores com Monique Wittig (1980) o Gayle Rubin (1975). La heterosexualitat necessita de la diferència sexual de manera que la produeix i imposa com un dogma inqüestionable a través dels discursos. Ser-home o ser-dona són conceptes polítics d'oposició que serveixen al pensament heterosexual i al seu interès de dominació.

En aquest context la família nuclear heterosexual es presenta com el lloc únic i ideal per al desenvolupament dels nens i nenes, en estar conformada per homes i dones que compleixen amb funcions diferenciades i, presumptament, complementàries de reproducció i criança. Aquest model familiar es basa en la divisió sexual del treball justificada per les suposades diferències naturals en funció de les quals les dones són les principals responsables de la cura i els homes els principals proveïdors econòmics. Aquestes responsabilitats estan desigualment reconegudes. Per tant es crea la falsa idea que existeix un antagonisme natural entre homes i dones que és el que inevitablement porta a la divisió de funcions que se situen, al seu torn, en diferents esferes i nivells de poder. Aquestes diferències es presenten en forma de complementarietat harmoniosa entre homes i dones. La idealitat d'aquest tipus de família és impregnada socialment a través dels discursos, entre els quals té especial rellevància la psicoanàlisi que ha contribuït a patologitzar les pràctiques parentals de

les mares que no ho compleixen. Teresa Cabruja (2011) sosté que les males mares impregnen l'imaginari de pel·lícules, novel·les, notícies o manuals de psicologia. També mostra que són considerades "monstres" per diferents motius: perquè surten a treballar i deixen sols els seus fills i filles, perquè no treballen i els sobreprotegeixen, perquè castren, perquè no proveeixen als seus fills i filles d'una família formada per un pare i una mare ...

Les famílies monoparentals desafien aquesta idea de la necessària diferència, complementarietat i unió entre homes i dones. Qüestionen la divisió sexual del treball derivada d'aquesta diferència en estar constituïdes per un únic progenitor que s'encarrega tant de la cura com del sosteniment econòmic de la unitat familiar, si no de manera exclusiva, almenys si de forma principal. Qüestionen també la necessitat de la relació afectiva entre homes i dones i la idoneïtat que hi hagi un pare i una mare en un nucli familiar. Segons Dolores Juliano (2011), en contra de la creença que els fills i les filles de famílies monoparentals poden tenir deficiències pel fet de no tenir un pare i una mare, hi ha estudis que mostren que això no és així ja que solen desenvolupar aspectes positius com són un fort sentit de pertinença, responsabilitat i vincles amb respecte a la llar, que en altres casos són més difícils. Aquest tipus de famílies són, a més, un impuls cap a la diversitat familiar, deixant veure les possibilitats de noves formes de convivència que no estiguin constretes pels mandats heteropatriarcales.

El *segon repte* que plantegen les famílies monoparentals és el relatiu al qüestionament dels actuals *règims del benestar* i a la forma en què es recolzen en les desigualtats entre homes i dones. Les polítiques públiques segueixen estant pensades principalment per famílies biparentals i heterosexuales i basades en un model androcèntric de ciutadania. Les diferències creades són necessàries perquè operi el contracte sexual entre homes i dones (Pateman, 1995) que és a la base dels estats del benestar. El model familiar que respon a aquest contracte és el conegut pel nom de "male breadwinner-housewife keeper" (Carrasco, 2001), segons el qual les dones han d'exercir com a mestresses de casa a la privada, el que dificulta la seva dedicació al mercat laboral, situat en l'esfera pública, i possibilita la plena disponibilitat dels homes a aquest mercat. És en aquesta esfera pública on es donen les relacions socials, polítiques i econòmiques considerades en definir els drets i la ciutadania. S'atorga protecció social -com seguretat social, subsidi per desocupació o pensió per jubilació- als que tinguin o hagin tingut una ocupació. El treball domèstic familiar queda menyspreat tot i ser imprescindible per al sosteniment de la vida humana. D'altra banda, aquestes esferes no només estan jerarquitzades sinó també interrelacionades. El mercat laboral descansa sobre el treball domèstic familiar que és

el que reproduïx la força de treball i genera les condicions necessàries per al desenvolupament de la vida (Carrasco i Mayordomo, 1999).

Tot i que la realitat no respon totalment al model "male breadwinner" perdent cada vegada més pes la figura de la mestressa de casa a les societats del benestar actuals, persisteixen la divisió sexual del treball i la infravaloració del treball domèstic familiar. Aquest model serveix a l'estat del benestar, d'una banda, possibilitant la plena disponibilitat de la mà d'obra masculina i, de l'altra, mitjançant la dotació gratuïta de cures per part de les dones. La interiorització de les pautes socioculturals relatives al model familiar descrit permet la seva continuïtat i que es resolgui tot en el privat, sent les dones les que, principalment, absorbeixen els conflictes entre les esferes, temps i treballs.

Les famílies monoparentals no responen al model familiar de "male breadwinner-housewife keeper" en estar conformades per una única persona com a responsable principal tant de la cura com del suport econòmic. Per tant desafien als règims del benestar pensats en un model biparental, heterosexual i patriarcal, i evidencien les seves contradiccions (Almeda i Di Nella, 2011). La realitat social d'aquestes famílies i el fet que cada vegada representen un major percentatge de la societat, posen en evidència una organització social basada en el treball remunerat i que menysprea la cura. Això ho fan deixant palesa la impossible conciliació entre els diferents temps de vida. També posen de manifest que la provisió pública de benestar ja no pot estar basada en un model biparental que està quedant caduc. Un règim de benestar en què la provisió es centra en persones amb una ocupació a temps complet sense responsabilitats de cura, és cada vegada més insostenible. En definitiva, les famílies monoparentals mostren la necessitat de definir unes noves relacions entre família, Estat i mercat, i de considerar el paper de les xarxes soci-comunitàries en la provisió de benestar (Almeda, Di Nella i Obiol, 2008).

En *tercer i últim lloc*, les famílies monoparentals són un *repte al capitalisme* al desafiar la divisió sexual del treball i la unitat de consum de la modalitat biparental. La major part d'aquestes famílies estan encapçalades per dones, que tenen una menor i pitjor presència al mercat laboral i un major índex de pobresa que els homes (Almeda i Di Nella, 2011b). Això fa que es vegin obligades a gastar poc, el que les porta a desenvolupar estratègies i alternatives de consum que depenen menys del mercat: van a les xarxes d'intercanvi, adquireixen productes de segona mà o redueixen la quantitat de béns consumits. El fet que cada vegada estigui menys present la família tradicional nuclear -modalitat familiar idònia per al capitalisme- i emergeixin noves formes de convivència que no s'adeqüen tant a aquesta manera de producció, pot provocar distorsions en una societat basada en el consum.

Les famílies monoparentals provoquen aquests desafiaments als esquemes familiars tradicionals però, al seu torn, s'enfronten a les conseqüències de no complir amb els mandats socials (Almeda i Di Nella, 2011b). En comparació amb les famílies biparentals, estan en pitjors condicions socials i econòmiques: tenen un major risc de pobresa, sobretot si la monoparentalitat és femenina; tenen dificultats extres per compatibilitzar els diferents temps de vida, el que acaba afectant la seva salut; es segueixen enfrontant a prejudicis que influeixen en les seves condicions subjectives i en discriminacions de diversos tipus que acaben afectant també a les seves condicions materials; i persisteixen les barreres legals i jurídiques que donen un tracte preferencial a les famílies biparentals.

3. METODOLOGÍA I PERSPECTIVES DE LA RECERCA

3.1 Enquesta sobre Monoparentalitat i Diversitat Familiar

La fase inicial del projecte ha consistit principalment en el disseny de l'Enquesta sobre Monoparentalitat i Diversitat Familiar (EMODIF) i la seva aplicació. El que es persegueix amb aquesta enquesta és contribuir a millorar el sistema d'estadístiques disponibles mitjançant un instrument que permeti mesurar el fenomen de la monoparentalitat des d'un enfocament integral i no androcèntric, elaborat de manera participativa i incloent a expertes i experts internacionals que possibilitin validar la seva capacitat de replicació a nivell nacional i internacional.

La EMODIF és una enquesta que pretén proveir alguns avantatges sobre les existents en l'actualitat (per exemple, l'EU-SILC i la ECV), entre les quals cal destacar la incorporació de mòduls amb informació addicional sobre àrees particulars d'interès específic per a aquesta temàtica. Al seu torn, tres característiques faran d'aquesta Enquesta una font d'informació única per a l'estudi de les famílies monoparentals: i) la seva cobertura multidimensional d'un ampli rang de temes-especialment aptes per observar l'impacte microsocial dels canvis esdevinguts en la primera dècada del segle XXI-, com per exemple: les fonts d'ingressos, condicions de vida, ocupació, educació, salut, pensions i assegurances, relacions socials, reformes legals, migració i informació demogràfica, entre d'altres, però que en tot cas, inclouen el conjunt d'aspectes referents no només a les activitats productives sinó també a les reproductives, corregint així el biaix androcèntric d'altres instruments estadístics; ii) un disseny inicial amb la metodologia d'investigació acció participativa, que testejarà i proveirà uns procediments estandarditzats donant lloc a informació comparable, iii) un disseny que potencia la seva potencialitat per ser continuada en el temps i l'espai o univers d'estudi, i reunir així informació d'altres regions o països.

3.2 Disseny de la EMODIF

Per al disseny de l'Enquesta sobre Monoparentalitat i diversitat familiar es van utilitzar els següents recursos:

- Estudi dels principals debats i teoritzacions sobre les famílies monoparentals a partir de l'anàlisi bibliogràfica i de la participació en el II i III Simposi Internacional sobre Famílies Monoparentals.
- Estudis qualitatius desenvolupats pel Grup Copolis: especialment es van tenir en compte els resultats i conclusions del projecte de recerca 130/07 "Monoparentalitat i exclusió social. Estratègies de supervivència i benestar des d'una perspectiva de gènere" en el qual es van fer entrevistes semiestructurades a un total de 38 persones que encapçalaven famílies monoparentals. Això respon al fet que el projecte es plantegés amb un disseny exploratori seqüencial derivatiu (DEXPLOS) segons el qual es desenvolupa un primera fase d'aplicació de mètodes qualitatius per teoritzar sobre la temàtica analitzada per després utilitzar mètodes quantitativs per mesurar-la.
- Fonts estadístiques: Panell de Llars de la Unió Europea, 2001 (Eurostat); Enquesta Nacional de Salut, 2006 (INE), Enquesta d'Ocupació del Temps, 2009-2010 (INE), Enquesta de condicions de vida, 2010 (INE) ; Censos de Població i Habitatges, 2011 (INE), Panell de Desigualtats a Catalunya, 2010 (Fundació Jaume Bofill); European Social Survey, 2010 (Centre for Comparative Social Surveys, London); Condicions de Vida i hàbits de la Població de Catalunya , 2011 (IDESCAT); Enquesta sobre Capital Social, 2007 (Eustat). Part de les preguntes del qüestionari esborrany es van extreure d'aquestes fonts per tal de poder fer, després de la seva exploració, una comparació parcial a nivell nacional i internacional amb la informació estadística disponible. Algunes d'elles es van corregir per tal d'evitar biaixos androcèntrics.
- Aportacions recopilades de la totalitat dels membres de l'equip i de la Federació de Famílies Monoparentals de Catalunya (FEFAMOCA) a través de la celebració de Tallers de Treball Metodològic presencials i d'activitats a distància.
- Introducció de suggeriments i aportacions de les pròpies famílies monoparentals mitjançant la realització d'una prova pilot presencial de l'enquesta.

Com a resultat final d'aquest treball es va presentar una llista de variables i una proposta de qüestionari per l'Enquesta sobre Monoparentalitat i Diversitat Familiar. La EMODIF s'organitza en sis blocs temàtics que són els següents:

- a) Perfils de les famílies monoparentals

- b) Condicions de vida i benestar
- c) Estratègies de supervivència
- d) Violència contra les dones
- e) Filles i fills de les famílies monoparentals
- f) Informació sociodemogràfica

3.3 Treball de camp

Univers i mostra

L'univers d'estudi són les famílies monoparentals residents a Catalunya l'any 2012. Les famílies monoparentals es defineixen com a grups de convivència formats per una persona adulta que exerceix de manera principal o exclusiva el règim de convivència familiar (guarda i custòdia de fet) d'almenys una persona menor de divuit anys d'edat no emancipada legalment. S'inclou també en la població objecte d'estudi d'aquesta investigació als grups de convivència formats per una persona adulta que aculli al seu càrrec almenys un fill/a major de 18 anys d'edat i menor de 25 no emancipat legalment. Es considera "fill/a a càrrec" a qui, complint amb els requisits d'edat del paràgraf anterior, visqui i depengui econòmicament de la persona adulta principal. També es consideren els grups de convivència formats per una persona adulta que aculli al seu càrrec almenys un fill/a amb un grau de discapacitat igual o superior al 65%, independentment de la seva edat i nivell d'ingressos.

El tipus de disseny mostral que s'ha dut a terme en aquesta recerca és el mostreig no probabilístic. La mostra construïda no és representativa de la població estudiada sinó que és una mostra estratègica. Aquest mostreig no probabilístic es basa en l'ús de dos tipus de mostreig: estratègic i bola de neu. En el primer cas, es defineix estratègicament que les famílies que representaran el conjunt de famílies monoparentals de Catalunya són les famílies associades a la FEFAMOCA. Aquestes famílies passen a formar part de la mostra. El mostreig bola de neu s'utilitza per aconseguir una mostra més àmplia de famílies monoparentals. Aquest tipus de mostreig consisteix a contactar amb persones que compleixen les característiques de la població d'estudi, convidar-les a participar i sol·licitar-referències de persones que es trobin en la mateixa situació. D'aquesta manera es va construir la mostra.

Aplicació de la EMODIF

Per aplicar la EMODIF es van seguir els dos tipus de mostreig detallats:

- Mostreig estratègic o de conveniència: invitació per correu electrònic a participar en el projecte omplint l'enquesta a totes les persones de la base de dades de la FEFAMOCA. Un cop van accedir a participar, se'ls va enviar un enllaç a través del qual poder omplir l'enquesta en línia. El total de persones de la FEFAMOCA als que se'ls ha enviat l'enquesta és de 340.

- Mostreig de bola de neu: es va sol·licitar als membres del projecte i a les persones de la FEFAMOCA que ja havien finalitzat l'enquesta, que oferissin contactes de persones en situació de monoparentalitat que estiguessin disposades a participar en el projecte. Es van obtenir al voltant de 60 respostes favorables, a qui se'ls envio un enllaç per email.

L'enquesta ha estat enviada a un total de 400 persones i finalitzada per prop de 300 persones.

3.4 Perspectives utilitzades en el disseny i aplicació de la EMODIF

Perspectiva feminista

La perspectiva feminista va suposar tenir en compte els recursos i el benestar generats des de les xarxes socials i comunitàries locals, i revaloritzar el conjunt de béns i serveis produïts en l'àmbit domèstic. Es tracta de no caure en el tradicional biaix androcèntric en el mesurament de les condicions de vida i les estratègies de supervivència que comunament invisibilitzen aquests recursos en considerar exclusivament el que es genera en l'àmbit públic a través de les activitats productives i de les prestacions per part de l'Estat. El disseny de l'Enquesta sobre Monoparentalitat i diversitat familiar considera el conjunt de béns i serveis originats en els següents sectors: Estat, mercat, família i xarxes sociocomunitàries.

D'altra banda la investigació feminista també requereix utilitzar el gènere com una categoria analítica bàsica (Prats, 1998). Això implica aprofundir en la construcció del gènere i en les discriminacions i desigualtats resultants entre homes i dones. A la EMODIF això es va considerar de manera transversal, estant present la categoria gènere en tots els seus blocs. Es detallen a continuació alguns exemples:

- En el bloc sobre condicions de vida s'inclouen preguntes relatives a la situació laboral de les famílies enquestades, majoritàriament encapçalades per dones, posant especial atenció a la manera com aquestes poden tenir una menor i pitjor presència que els homes en aquest sector i les seves causes, en aspectes com: la major temporalitat, el major índex d'inactivitat respecte a l'ocupació, la major parcialitat, els menors salaris o les dificultats de conciliació. També s'inclouen preguntes específiques sobre discriminacions percebudes.
- En el bloc sobre estratègies de supervivència es pregunta sobre l'organització de la cura de les filles i fills, tant en termes de temps com de les persones que es responsabilitzen de les diferents tasques.
- S'inclou un apartat sobre temps en què es pregunta sobre la dedicació als diferents àmbits de la vida de les persones enquestades. Entre altres coses, es tracta de tenir una idea sobre els efectes que poden comportar les dobles o triples jornades per les persones que encapçalen famílies monoparentals.

- S'inclouen preguntes sobre les barreres legals i polítiques a les quals les famílies monoparentals s'han pogut enfrontar així com qüestions relatives als ajuts i serveis rebuts per part de l'Estat. Amb això es persegueix tenir una visió dels efectes resultants que els règims del benestar estiguin basats en un concepte de ciutadania centrat en el treball remunerat. També es vol identificar i visibilitzar el biaix biparental de les polítiques públiques, és a dir, pensades en funció d'un model de família amb dos progenitors.
- Es tenen en compte qüestions relacionades amb la construcció simbòlica de la feminitat i la masculinitat com són: les idees de la persona enquestada sobre les qualitats de la seva parella ideal o el model de família ideal.

La perspectiva feminista de la investigació es completa amb la fugida del biaix heteronormatiu i de la consideració de les identitats de gènere com una dicotomia home / dona. Això es recull en l'enquesta de la següent manera:

- Les opcions d'identitat de gènere de la persona enquestada van més enllà de les categories home i dona, contemplant gèneres no normatius com és el cas de les persones transgènere o transsexuals i deixant una opció oberta per als que no es situïn en cap de les respostes ofertes.
 - Les preguntes relatives als ideals de família contempnen la diversitat familiar
 - El llenguatge de l'enquesta no pressuposa les relacions heterosexuales
- Durant el disseny la EMODIF es van consultar múltiples enquestes oficials existents, tal com s'ha assenyalat anteriorment, i es va constatar que contenien biaixos androcèntrics. Entre altres coses: estaven centrades, sobretot, en els recursos i el benestar generats al mercat laboral; establien una equivalència entre ocupació i treball, no consideraven el gènere com a categoria analítica, queien en el dualisme home / dona, i feien un ús androcèntric del llenguatge.

La Investigació Acció Participativa

La Investigació Acció Participativa implica que el coneixement resultant de la recerca tingui un fi propositiu i transformador i que es generi a través del debat, la reflexió i la construcció col·lectiva de sabers entre els diferents actors, incloent, especialment, al grup social del que volem abordar la seva realitat. Aquest enfocament té relació amb la investigació feminista que suposa tenir en compte, d'una banda, que la realitat no és objectiva sinó que és una construcció social, i de l'altra, considerar el paper que té la ciència pel que fa a la creació de realitat. Això fa que les investigacions des d'una perspectiva feminista tinguin en compte els seus efectes sobre la realitat i persegueixin el canvi social, contribuint a superar les desigualtats de gènere i a millorar la qualitat de vida de la població estudiada (Prats, 1998). D'altra banda, suposa ser conscients i qüestionar les relacions de poder existents entre aquesta població i els qui fan l'estudi,

el que acaba afectant a la interpretació de les dades. Això requereix utilitzar mètodes que motivin la participació de la població estudiada incorporant assumptes que els preocupen, redefinint les prioritats a analitzar basant-se en els seus interessos, decidint conjuntament els temps i calendaris o utilitzant els resultats per donar resposta a les seves demandes (Prats, 1998).

El disseny de l'Enquesta sobre Monoparentalitat i Diversitat Familiar va tenir en compte aquesta perspectiva en incloure a la FEFAMOCA com un actor primordial des del seu inici. En relació a la construcció teòrica necessària per poder iniciar amb el disseny de l'enquesta, ha estat clau la seva participació -i la d'altres entitats socials- en el "II Simposi Internacional de Famílies Monoparentals" celebrat a Barcelona al 2011, havent organitzat una taula rodona específica sobre "Protecció social i xarxes sociomunitàries". D'altra banda, part de la bibliografia analitzada ha estat l'obra en cinc volums *Las familias monoparentales a debate* (Almeda i Di Nella, coord., 2011, Barcelona: Copalqui Editorial), en la qual s'inclou un capítol escrit per Sònia Bardají, presidenta de la FEFAMOCA.

Pel que fa al disseny del qüestionari, es van utilitzar les aportacions dels anteriors projectes de recerca qualitius, en què van participar famílies de la FEFAMOCA. A més, es va fer una prova presencial de la EMODIF en la federació que va servir per incorporar els comentaris i suggeriments de les pròpies famílies monoparentals en el disseny definitiu del qüestionari.

En relació al treball de camp, en tot moment s'han acordat amb la FEFAMOCA qüestions com la forma en què es convidaria a participar en el projecte a les famílies monoparentals mitjançant l'emplenament de l'enquesta o el seguiment que es realitzaria. Això ha estat clau per a l'èxit de resposta per part d'aquestes famílies. Finalment l'enquesta inclou preguntes relatives a les propostes i demandes de les famílies monoparentals enquestades, sobretot dirigides a les administracions públiques i a les associacions en què participen.

4. CONCLUSIONS

Les famílies monoparentals estan liderant una sèrie de reptes que posen en qüestionament els estats del benestar, el patriarcat i al capitalisme, incomplint la divisió sexual del treball en que aquests s'aguanten. L'estudi d'aquestes famílies esdevé clau per entendre les transformacions familiars que s'estan produint en les societats del benestar durant les últimes dècades, en ser cada cop un percentatge més alt del total de famílies i en obrir opcions cap a altres formes de convivència que s'allunyin dels mandats de la família nuclear heteropatriarcal. Aquestes famílies estan encapçalades majoritàriament per dones, sent la dimensió de gènere condició indispensable per estudiar les seves condicions de vida que estan atravesades per desigualtats entre

homes i dones i que tenen com arrel la pròpia construcció del gènere. Considerar el gènere com a categoria d'anàlisi, requereix dissenyar noves eines d'estudi que permetin corregir el biaix androcèntric que presenten comunament les principals enquestes que mesuren les condicions de vida i benestar. En aquest sentit esdevé clau poder disposar de l'Enquesta sobre Monoparentalitat i Diversitat Familiar, que considera el gènere com una categoria bàsica i que inclou i visibilitza el benestar generat des de les xarxes socials i comunitària i des de l'àmbit domèstic, on predominen les dones.

També és fonamental que els estudis sobre famílies monoparentals estiguin plantejats com experiències d'investigació acció participativa, que possibilitin dirigir-se al canvi social necessari per fer front a les desigualtats a que s'enfronten les famílies monoparentals i per aprofitar el seu potencial transformador. Aquesta perspectiva també permet que la població estudiada sigui subjecte de la recerca, el que, en el cas de l'estudi que hem presentat, ha permès la implicació d'aquesta població, el que li ha donat el valor afegit de poder adequar el disseny a les seves necessitats i inquietuds i el que ha permès poder comptar amb un número important de respostes.

BIBLIOGRAFIA

- ALMEDA, Elisabet. *Les famílies monoparentals a Catalunya: perfils, necessitats i percepcions*. Barcelona: Departament de Benestar i Família, Generalitat de Catalunya, 2004
- ALMEDA, Elisabet. Memoria técnica del Proyecto I+D: Familias monoparentales del nuevo siglo. Retos y dilemas en tiempos de cambio. Barcelona: Copolis, 2011
- ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino. Hacia un enfoque integral de la monoparentalidad. En ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino (Eds.), *Las familias monoparentales a debate*. Vol. 1. Barcelona: Copalqui, 2011a, p. 27-40
- ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino. Monoparentalidad, género y bienestar. En ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino (Eds.), *Las familias monoparentales a debate*. Vol. 2. Barcelona: Copalqui, 2011b, p. 93-121
- ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino. *Red temàtica internacional de investigación sobre familias monoparentales. Inicios y experiencias 2008-2011*. Barcelona: Copalqui Editorial, 2011c
- ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino; OBIOL, Sandra. *Les famílies monoparentals des d'una perspectiva de gènere. Informe Final*. Barcelona: Copolis, 2007
- ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino; OBIOL, Sandra. L'experiència de la monoparentalitat: percepcions, dificultats i demandes. Barcelona: *Arxius de Sociologia*, 2008, núm. 19, p. 19-29.
- ALMEDA, Elisabet [et al.]. Informe final de investigación: monoparentalidad y exclusión social: estrategias de supervivencia y bienestar desde una perspectiva de género. Instituto de la Mujer, Universidad de Barcelona, 2010
- BODELÓN, Encarna; GIMÉNEZ, Pilar. *Construint els drets de les dones: dels conceptes a les polítiques locals*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2008 (Col·lecció Estudis - Sèrie Igualtat i Ciutadania; 1)

- CABRUJA, Teresa. Discursos de la psicologia sobre la maternitat ideal i les identitats de gènere. Reflexions sobre els seus efectes en monoparentalitats derivades de violència masclista. En ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino (Eds.), *Las familias monoparentales a debate*. Vol. 5. Barcelona: Copalqui, 2011, p.45-54
- CARRASCO, Cristina. La paradoja del cuidado: necesario pero invisible. *Revista de Economía Crítica*, 2006, núm. 5
- CARRASCO, Cristina; MAYORDOMO, Maribel. Tiempos, trabajos y organización social: reflexiones en torno al mercado laboral femenino. A CARRASCO, Cristina (Ed.) *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria, 1999, p. 125-172
- CARRASCO, Cristina. La sostenibilidad de la vida humana: ¿un asunto de mujeres? *Mientras Tanto*. Barcelona: Icaria Editorial, 2001, núm. 82
- CARRASQUER, Pilar. El temps: masculí i plural. Apunts sobre la temporalitat sexuada de la vida quotidiana i la problemàtica de la conciliació. *Àmbits, monogràfic sobre "Temps i vida quotidiana"*, Barcelona, 2005, núm. 32
- EUROSTAT. How is the time of women distributed in Europe? *Statistics in Focus. Populations and Social Conditions*, 2006, núm. 4
- FERNÁNDEZ, Juan Antonio; TOBÍO, Constanza. *Las familias monoparentales en España*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 1999
- FLAQUER, Lluís. La articulación entre la familia y el Estado de bienestar en los países de la Europa del sur. *Revista Papers*, Barcelona, 2004, núm. 73
- FOX KELLER, Evelyn. The Gender/Science System: or, Is Sex to Gender As Nature Is To Science?. *Hypatia* 2, otoño 1987, núm. 3
- HARDING, Sandra. *Ciencia y feminismo*. Madrid: Ediciones Morata, 1996
- JOCILES, M^a Isabel; RIVAS, Ana M^a. La monoparentalidad como proyecto familias: Diferencias entre las madres solteras por elección según hayan acudido a la reproducción asistida o a la adopción internacional. A ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino (Eds.), *Las familias monoparentales a debate*. Vol. 4. Barcelona: Copalqui, 2011, p.27-78
- JULIANO, Dolores. Las familias monomarentales y la discriminación social. A ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino (Eds.), *Las familias monoparentales a debate*. Vol. 5. Barcelona: Copalqui, 2011, p.79-86
- MEIL, Gerardo. La protección social a las familias en España. A ALMEDA, Elisabet; DI NELLA, Dino (Eds.), *Las familias monoparentales a debate*. Vol. 2. Barcelona: Copalqui, 2011, p.67-90
- MONTAGUT, Teresa. *Política Social, una introducción*. Barcelona: Editorial Ariel, 2000
- PATEMAN, Carole. *El contrato sexual*. Barcelona: Editorial Anthropos, 1995
- PRATS FERRET, Maria. Geografia feminista I. Metodologia: Reflexió sobre un procés d'aprenentatge paral·lel. *Cuadernos de Geografía*, Valencia, 1998, núm. 64, p. 313-323
- RUBIN, Gayle. El tráfico de mujeres: notas sobre la economía política del sexo. *Nueva Antropología*, México D.F., 1986 (original de 1975), vol. VII, núm. 30
- STOLCKE, Verena. La mujer es puro cuento: la cultura del género. *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*. Sèrie monogràfics: A propòsit de cultura, 2003, núm.19
- TORNS, Teresa. El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la

necesidad. A CARRASCO, Cristina (Ed). *Tiempos, trabajo, Género*. Barcelona: Publicaciones UB, 2001

TORNS, Teresa; BORRÀS, Vicent; MORENO, Sara; RECIO, Carolina. Las actuaciones sobre el tiempo de trabajo. *Sociología del Trabajo*, 2008, núm. 63

WITTIG, Monique. *El pensamiento heterosexual y otros ensayos*. 2a ed. Barcelona: Editorial Egales, 2010 (original de 1980)

ZAVOS, Alexandra; BIGLIA, Barbara. Embodying Feminist Research: Learning from Action Research, Political Practices, Diffractions and Collective Knowledge. *Qualitative Research in Psychology*, 2009, núm. 6, p. 153-172

La maternidad extramatrimonial en España: Análisis de la evolución de la nueva maternidad entre 1980-2011.

Pedro Uceda Navas
Universidad Complutense de Madrid
puceda@ucm.es
Antonio Echaves García
Universidad Complutense de Madrid
a.echaves@cps.ucm.es

Resumen

Varios son los aspectos relacionados con los hijos que distinguen a la familia contemporánea. Uno de estos aspectos tiene que ver con la decisión de su tenencia sin la vinculación obligada al matrimonio.

Las estadísticas oficiales de la Unión Europea describen el avance progresivo de la maternidad no matrimonial en todos los países de la UE, sobre todo a partir de 1990 del pasado siglo XX, cuando uno de cada diez nacimientos es de una mujer no casada. La notoria ampliación de este tipo de maternidad es consecuencia del creciente asentamiento de la cohabitación como alternativa al matrimonio. La llegada de hijos impulsa cada vez menos el cambio de estatus marital, lo que inevitablemente refleja el desvanecimiento de la consideración del matrimonio como marco exclusivo en la formación de la familia.

Palabras clave: Nuevas formas familiares, cohabitación, nacimientos.

1. Introducción.

En las últimas décadas hemos sido testigo de excepción de cambios importantes en la sociedad española. ¿Quién le diría a un hombre nacido en las primeras décadas del siglo XX que dos hombres se pueden casar sin que ello fuera motivo de escándalo público o que el hecho de que una mujer sea madre soltera no es una lacra social? En relación a este último punto concentra su riqueza la investigación que usted tiene entre sus manos: la maternidad fuera del matrimonio.

Como es sabido, en España, país de fuerte influencia católica, el matrimonio fue y sigue siendo la manera más utilizada de formar una familia. Pero los datos analizados a continuación nos muestran una tendencia muy diferente: se nos abre un futuro en el que gracias a los cambios estructurales, especialmente los relacionados con la mujer y la pluralidad de escenarios relacionados con la cohabitación, la maternidad dentro del matrimonio deja de tener ese papel hegemónico, ganando terrenos la maternidad extramatrimonial en su variedad de formas.

El siguiente análisis se divide en tres partes diferenciadas: en un primer momento se establece un marco teórico que sirve de base para el estudio cuantitativo; un segundo

apartado metodológico que hace referencia a los objetivos y métodos empleados en la investigación y, por último, el análisis de los datos relacionados con la maternidad según el estado civil de las mujeres que son madres.

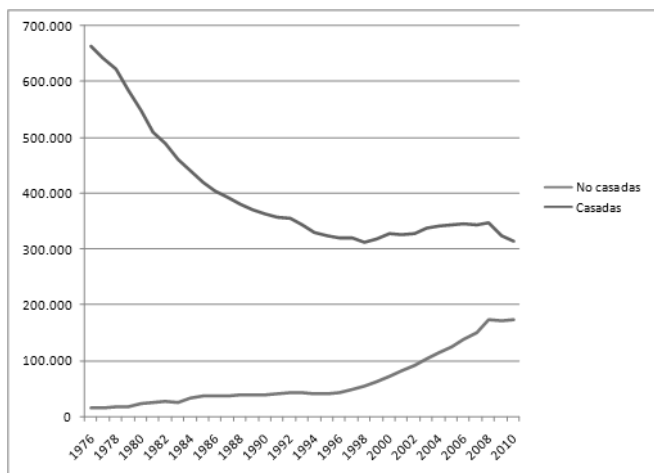


Gráfico 1. Evolución de los nacimientos en España. Fuente: INE

2. Justificación y objetivo del estudio.

Ante los datos anteriormente expuestos, es evidente que la maternidad está cambiando si tomamos como referencia su conexión con las relaciones personales. Como se ha señalado anteriormente, la maternidad en nuestro país ha sufrido un cambio significativo en el que pierde peso la importancia del matrimonio como escenario en el que se tienen los hijos de manera exclusiva cobrando mayor importancia **la maternidad extramatrimonial**.

No hay mejor indicador para justificar este estudio que las propias cifras de nacimientos en nuestro país según el estado civil de las madres. En este sentido, **los nacimientos fuera del matrimonio se sitúan en torno a un tercio del total de nacimientos en la actualidad**, experimentando un crecimiento en la última década realmente importante. Como podemos observar en el gráfico 1, en las últimas décadas los nacimientos dentro del matrimonio se han mantenido de manera estable en términos absolutos, rondando la cifra de 300.000-350.000 nacimientos por año. La importancia de este estudio que tiene en sus manos radica en el importante crecimiento que se ha dado en los nacimientos extramatrimoniales en los últimos veinte años, **pasando de 40.000 a más de 155.000 nacidos en 2010**.

A sabiendas de la dificultad del tema a tratar y de la amplitud de rasgos específicos propios de una maternidad antiguamente denominada "*marginal*" (término que no sólo hace referencia al menor peso cuantitativo sino que conlleva un claro trasfondo social, dada la posición hegemónica del matrimonio en España) los objetivos que se tratan de conseguir en esta investigación son varios. En un primer apartado, realizar una

aproximación al fenómeno mediante el análisis de la evolución de la maternidad en los últimos años y, a través de la vinculación con el estado civil, demostrar la tendencia de la ruptura matrimonio-maternidad.

En un segundo apartado, se trata de evidenciar la relación entre el nuevo status socioeconómico de la mujer y la maternidad extramatrimonial, ya que se parte de la consideración que los cambios sociales y económicos protagonizados por las mujeres en los últimos años en nuestro país son un elemento determinante en la elección de ser madre sin la necesidad de contraer matrimonio.

Por último se recrea, en base a la elaboración de unos mapas, la distribución de este fenómeno en nuestro país, con la finalidad de ilustrar el impacto que tiene la maternidad fuera del matrimonio en cada una de las comunidades autónomas.

Para obtener estos objetivos, se parten de las siguientes hipótesis de la investigación:

- ❖ Debido a los cambios sociales acaecidos en el s. XX, se rompe el modelo tradicional que vincula el matrimonio con la maternidad, tomando un peso significativo los nacimientos fuera del matrimonio sobre el total de los nacimientos en territorio español.
- ❖ El modelo de esta nueva maternidad está vinculado a un tipo de mujer específica y por ende, relacionado a las nuevas mujeres dedicadas al mercado de trabajo y con una mayor cualificación.

3. Aproximación teórica.

La familia española y los cambios en las últimas décadas.

La familia en nuestro país está en un claro proceso de cambio continuo (Alberdi, 1990; Meil, 1999) englobados en las mismas corrientes que envuelven a los demás países europeos, sin embargo las tendencias y la velocidad a la hora del cambio difiere notablemente. En este sentido, se encuadrarían en la *segunda transición demográfica*, término acuñado por Van de Kaa (1987) y Lesthaeghe (1991) a finales de la década de los años ochenta del siglo pasado. Este cambio engloba toda una serie de características que tienen una importante impronta demográfica así como una vinculación a una serie de cambios socioeconómicos, ideológicos y de relaciones de género.

Como resultado natural de esta serie de transformaciones tanto a *nivel micro* (del individuo) como a *nivel macro* (estructuras e instituciones), se produce una diversificación de las formas de convivencia, en las que las trayectorias vitales establecidas se diluyen y dan paso a una amalgama de trayectorias de vida individuales y a la consecuente transformación de la vida familiar y de las aspiraciones conyugales y reproductivas.

Como se ha señalado con anterioridad, no todas las transformaciones se dan a la misma velocidad ni tienen la misma impronta en las sociedades europeas. En el caso de España, estamos hablando de uno de los países que presenta una de las más bajas tasas de fecundidad y una de las edades más tardías al casarse y al tener el primer vástago, modelo que Billari (2004) definió con los términos *lowest-low* y *latest-late*. Por lo tanto podríamos hablar de diferencias de estos comportamientos familiares ligados a la Segunda Transición Demográfica, ya que aspectos como la condición socioeconómica, la importancia de la intensidad de los lazos familiares (Reher,1998) o los rasgos culturales y extensiones del estado de Bienestar (Esping-Andersen,1999), conllevan ciertos comportamientos reproductivos que acaban por diferenciar el modelo familiar de las distintas regiones.

Cada vez se alude con más frecuencia a un patrón familiar *mediterráneo diferenciado*, patrón que aúna la importancia de la intensidad de los lazos familiares (Reher,1998) o los rasgos culturales y las extensiones del estado de Bienestar (Esping-Andersen,1999). Otro de los elementos diferenciadores de este modelo sería el retraso de la emancipación de los jóvenes, de la nupcialidad y de la maternidad. Es un modelo propio del sur de Europa caracterizado por la existencia de sólidos lazos familiares, una mayor peso del matrimonio, unas bajas tasas de divorcio, de cohabitación y de nacimientos fuera del matrimonio.

Por otro lado, la protección social en este régimen se centra especialmente en el papel que la familia cumple como productora y garante de bienestar. Es importante señalar el papel de las mujeres para población dependiente (mayores y niños) no remunerados como el elemento clave para sustentar la cohesión social. Los poderes públicos en este sistema dan por hecho que la existencia de una fuerte obligación moral entre los miembros familiares les alivia de mayores esfuerzos. Así, la familia se ha erigido como alternativa a las carencias de las políticas económicas y sociales en el régimen mediterráneo, asumiéndolas y tratando de satisfacerlas.

Como reflejo de estos cambios familiares podemos destacar una caída de la fecundidad hasta niveles muy por debajo de la tasa de reemplazo y un retraso sustancial en la edad de las madres a la hora de tener a sus hijos, así como el crecimiento del número de los hogares aunque se produce una reducción significativa del tamaño de los mismos. Fiel reflejo de ello es el aumento del número de hogares unipersonales y la reducción drástica de los hogares numerosos en nuestro país. Por otro lado, Gerardo Meil (1999) señala que se producen menos matrimonio en términos relativos (caída de la tasa de nupcialidad) aunque permanezca estable en términos absolutos (alrededor de 200.000 por año). Estos matrimonios son cada vez más tardíos y cada vez más por lo civil y entre extranjeros. En este sentido, estamos

asistiendo a una explosión de la ruptura matrimonial, como podemos observar en el gráfico 2, alcanzando valores muy por encima de la media europea.

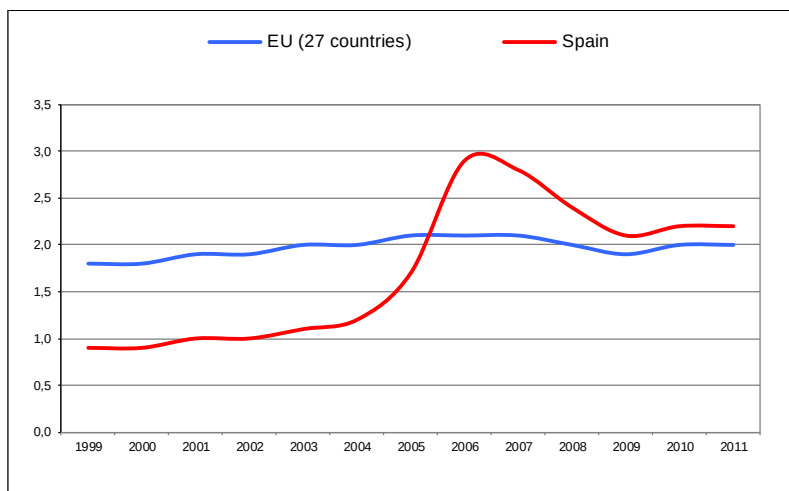


Gráfico 1. Tasa bruta de Divorcios. 1999-2009. Fuente: Eurostat.

Debemos tener en cuenta a su vez que las políticas familiares han sufrido en España desde la transición política hasta hoy cambios que han creado un nuevo marco legal en este tipo de derechos (Sánchez Vera, 1994). Prueba de ello son algunos de los cambios legislativos más importantes desde 1978 como la despenalización de la anticoncepción (1978), la ley de Divorcio de 1981, la importantísima supresión de las diferencias entre hijos “Legítimos” e “Ilegítimos”, “matrimoniales” y “no matrimoniales” (1981), la modificación de la subordinación de la mujer al marido (1.981), despenalización parcial del aborto (1985), la ley de Conciliación de la Vida Familiar y Laboral (1999), la ley de “divorcio exprés” (2004) o la ley de Ayudas Económicas por Natalidad (2007).

Los cambios de los valores éticos en la familia española.

Como bien señala Inés Alberdi (1999) *la familia es la institución que conecta a las personas con la sociedad, cumpliendo una función esencial*, señalando que el cambio de valores en los años 60 se refleja más en la vida privada y los principios que rigen las relaciones interpersonales, que en otros valores como la democracia, ya afianzados desde el final de la Segunda Guerra Mundial. Se puede decir que los principios de libertad y democracia de la vida pública irrumpen en la vida privada, con grandes mejoras para las mujeres y jóvenes. Sin embargo la transformación de los valores familiares ha sido un proceso lento, no exento de tensiones internas en las familias. Actualmente, pasados más de cincuenta años, no ha desaparecido la institución familiar, en contra de lo que indicaban grupos de ideología conservadora; sin embargo los valores que la rigen han cambiado mucho. (Alberdi, 1999)

Según esta autora, los aspectos más destacados a considerar son una *mayor libertad y bienestar*, en el que la búsqueda de los hijos no es “cosa del destino” sino que se

tienen de manera consciente, teniendo menor número de hijos pero con mejor calidad. Por otro lado, se da una ética de la igualdad en las relaciones familiares, una mayor solidaridad en el que la familia pone sus recursos en común, al principio como pareja y posteriormente para atender a los miembros dependientes como hijos y personas mayores.

Alberdi señala a su vez el surgir de un *aumento de la diversidad dentro de la familia*, haciendo referencia a asuntos como la aceptación del matrimonio sin hijos o los hijos fuera del matrimonio, consideradas como formas alternativas y legítimas de la vida personal, aunque estén poco divulgadas. En este sentido, cobra especial relevancia la aceptación normalizada de la ruptura matrimonial, que aun sin ser deseado, se ve como necesario.

Otro de los aspectos clave en la ética de la familia según la autora, son el *surgimiento del individualismo y autonomía personal* por encima de los valores tradicionales que antepusieron proyectos familiares sobre los proyectos personales, dejando a un lado la figura de la sociedad como ente que juzga los comportamientos y decisiones del individuo; y la ampliación del abanico de tipologías de la búsqueda de la felicidad, resaltando la posibilidad de elección del individuo a la hora de elegir el modo de convivencia: El espectro es amplio, desde la familia tradicional, segura y estable, hasta el modelo de familia opcional, más emocional e inestable y muy vulnerable

Nuevas formas de familia en España.

La familia, independientemente de las transformaciones que ha sufrido en las últimas décadas, es *una institución social de una amplísima trayectoria en el tiempo, en diferentes culturas y en las más variadas dimensiones e interpretaciones* (Lamo de Espinosa, 1995). Los cambios acaecidos en las maneras en las que las personas se relacionan y conviven no sólo afectan a las prácticas cotidianas del individuo, sino que son una gran influencia en las formas de definir la familia. Estas transformaciones son debidas principalmente **a factores demográficos** como el descenso de la nupcialidad y aumento de la cohabitación o el aumento de las tasas de divorcio; **factores puramente económicos** vinculados a nuevos sistemas de producción y la incorporación de las mujeres al mercado laboral; **factores culturales** relacionados con las propias aspiraciones de las parejas, la autonomía e igualdad de las personas; y, por último, **factores tecnológicos**, en gran medida por la introducción y avance de las técnicas de reproducción asistida en las últimas décadas. En este sentido, la influencia de estos cambios con relación a la composición y estructura de la familia hacen necesario disociar la categoría familia *actual* con otras que se le habían supuesto implícitamente. (Domínguez, 2011). La autora defiende que se deben diferenciar cuatro modelos: en primer lugar, diferenciar el término “hogar” del término “familia”, ya que el

hecho de compartir residencia ya no exige la formación de una familia y viceversa (p.ej. las familias *Living Apart Together*). En segundo lugar, la eliminación de la composición tradicional de familia (padres e hijos) a través de nuevas formas como la familia reconstituidas en las que los progenitores no tienen porqué ser los padres biológicos. En tercer término, la creación de una amalgama de tipologías de relaciones filiales, como las adopciones de hombres y mujeres solteros/as o el de las inseminaciones artificiales de mujeres solteras. La importancia radica en el carácter voluntario de estas decisiones en la creación de la familia. Por último, las nuevas formas de parejas (conyugal, sólo progenitora, etc.) como consecuencia de separar la sexualidad, la procreación y la filiación; lo que rompe con el modelo tradicional de padre/madre dominante en la visión cultural del parentesco occidental y sin llegar a desaparecer, lo coloca como uno más de los modelos posibles.

La ruptura del vínculo reproducción-matrimonio.

En gran medida debido a las fuertes raíces católicas de nuestro país, hasta hace relativamente escaso tiempo, la única forma de pareja coresidencial normalizada era el matrimonio. En la actualidad, el matrimonio, aun siendo la manera mayoritaria entre las parejas españolas, gana posiciones la opción de formar una pareja no casada, llegando a poder afirmar que está implantada en la sociedad.

Por su parte y de manera mayoritaria, el papel de la cohabitación en el proceso de formación de familia en España es calificado de “*marginal*” debido a que se caracteriza por un numero escaso de efectivos, un promedio de duración muy corto y el altísimo porcentaje de ellos que se consolidan como matrimonio. Es por ello que a la hora de poner en liza la incidencia de la cohabitación se utiliza como referencia obligada el matrimonio, y por tanto una parte importante de la literatura se ha centrado específicamente en establecer las relaciones entre ambos tipos de unión. En resumen, existen no pocas tesis que proponen la cohabitación o bien **como un estado alternativo al matrimonio o bien como un estado previo a éste** (Rindfuss, 1990).

La evolución de la maternidad no matrimonial en España.

Como señala Teresa Castro⁴⁰ (2007) en el caso español, a inicios del siglo XX, alrededor del 4% de los nacimientos se producían fuera del matrimonio y, cuando finaliza el siglo, esta proporción se ha cuadruplicado en un marco en el que el número total de nacimientos ha descendido.

Es sabido que en las décadas posteriores a la Guerra Civil, España sufre un fuerte retroceso tanto económico como social; una España tradicionalista y aislada del resto de Europa en todos los aspectos. En este marco, es lógico pensar que la *obligación*

⁴⁰ Este apartado está construido de manera íntegra sobre un trabajo suyo. Para más información, consultar bibliografía.

social de seguir el modelo tradicional de familia tiene su reflejo en el descenso de la fecundidad no matrimonial. En los años sesenta, aun coincidiendo con un proceso de apertura gradual a la economía internacional y la intensificación de los procesos de industrialización, urbanización y migración, la familia continúa gobernada por valores y hábitos conservadores, influidos sobremanera por el catolicismo como religión del estado así como medidas legislativas, con un sistema educativo muy controlado desde el que se favorece la hegemonía de una concepción tradicional de la familia y una normalización de la asimetría de las relaciones de género o la imposición de un estricto código de conducta sexual para las mujeres (Nash, 1991).

Con el baby-boom de los 60-70, llega una oleada de nacimientos pero provenientes principalmente del seno matrimonial, ya que los nacimientos matrimoniales siguen siendo excepcionales. Como dato, España (con un 1,3%) el país europeo donde la fecundidad no matrimonial es más baja en 1970. Con la caída del régimen franquista, es cuando se produce un aumento considerable de los nacimientos extramatrimoniales, que se dará de manera ininterrumpida hasta nuestros días. Es importante señalar factores como la democratización de la vida política, social y familiar, la creciente secularización de la sociedad, el avance de las mujeres en el terreno educativo y laboral, y una mayor libertad sexual como algunos de los procesos asociados a esta tendencia. El porcentaje de nacimientos fuera del matrimonio se acerca a uno de cada tres nacimientos.

En relación a este punto, los cambios legislativos inciden de manera directa en ese auge de los nacimientos extramatrimoniales. La reforma del Código Civil en 1981 (que en el artículo 14 elimina la discriminación por razón de nacimiento y elimina también el concepto de ilegitimidad y se establece la igualdad de derechos entre los hijos nacidos dentro y fuera del matrimonio), la despenalización en 1978 de la venta de anticonceptivos y en 1985 la despenalización del aborto en determinados supuestos (Ruiz et al., 2005), son elementos que repercuten en ese aumento de nacimientos anteriormente citado.

Motivaciones para la cohabitación.

Según Marta Domínguez (2011) las uniones consensuales podrían ser alternativas al matrimonio en dos sentidos principales: **porque sus miembros no quieren casarse o porque no pueden hacerlo**. En el caso de tener impedimentos (porque uno este a expensas del divorcio o cualquier otro trámite legal que lo impida) o bien esta imposibilidad es relativa, ya que lo que revierte en este caso es la imposibilidad de casarse en las maneras que ellos desearían, en clara relación a requisitos económicos asociados al matrimonio o a su celebración. Estos requisitos económicos tienen que

ver con las normas sociales existentes, que establecen por ejemplo la costumbre de que la nueva pareja adquiriera una vivienda o pague una costosa celebración.

Otra posibilidad que convierte a las uniones consensuales en alternativa al matrimonio es que la pareja sencillamente **no quiera casarse**. Esta opción hace referencia a los que se oponen de carácter ideológico al matrimonio por o porque la relación no es lo suficientemente fuerte como para crear tal vínculo de unión. En este punto se podrían incluir la creencia por parte de las parejas de que ambas uniones tienen los mismos efectos legales y que no hay diferencias entre ellas.

Por último, la autora determina que las uniones consensuales podrían constituir **un paso más en el proceso de formación de familia**, y la razón más intuitiva para ello es que pueden funcionar como un periodo de prueba para la vida en común, con la diferencia que antiguamente este periodo no era válido en nuestro país pero hoy es posible debido a los cambios sociales producidos. En este caso, la cohabitación sería **un periodo de prueba** que, de salir bien, terminaría en matrimonio y de lo contrario en ruptura (RaoSahib, 2003). Como señala Murphy (2000) la pareja puede emprender el camino de la cohabitación como un paso previo al futuro matrimonio pero más adelante decidir el modo de vida idóneo y casarse o no hacerlo.

Acercándonos al tema de estudio, y a través de autores como Billari (2005) están ocurriendo cambios en la relación entre esas nuevas formas familiares y la tasa de fecundidad. Según este autor, estos países que representan el cambio son los que muestran una fecundidad más elevada. Es precisamente en este nuevo contexto de cambio en el que un análisis detallado de la fecundidad no matrimonial en nuestro país adquiere un especial interés desde la sociología: el auge de la maternidad fuera del matrimonio tiende cada vez más a convertirse en la alternativa al modo de formación de familias y, por tanto, requiere una mayor reflexión sobre sus determinantes y repercusiones.

Desde un enfoque puramente demográfico, la actual relación positiva entre fecundidad no matrimonial y fecundidad general y el gran peso que está tomando la primera, conlleva la necesidad de tenerla en cuenta y no situarla en el lugar marginal en relación a la maternidad matrimonial pues incidirá en un futuro cercano en el curso de la fecundidad.

En este sentido, España se situaba en la década de los 60 en los niveles más bajos de fecundidad no matrimonial dentro del contexto europeo (Díez, 1984) -sólo el 2% de los nacimientos se producían fuera del matrimonio- mientras que en el año 2010, en cambio, el 34% de los nacimientos se producen en un contexto no matrimonial. Aunque, observando el gráfico 3, este nivel todavía está por debajo de los vecinos europeos a pesar del rápido ritmo de crecimiento experimentado en los últimos años

(Muñoz-Pérez, 2003), lo que demuestra que España no es ajena a la pauta de creciente disociación entre matrimonio y reproducción observada en otros países.

4. Metodología.

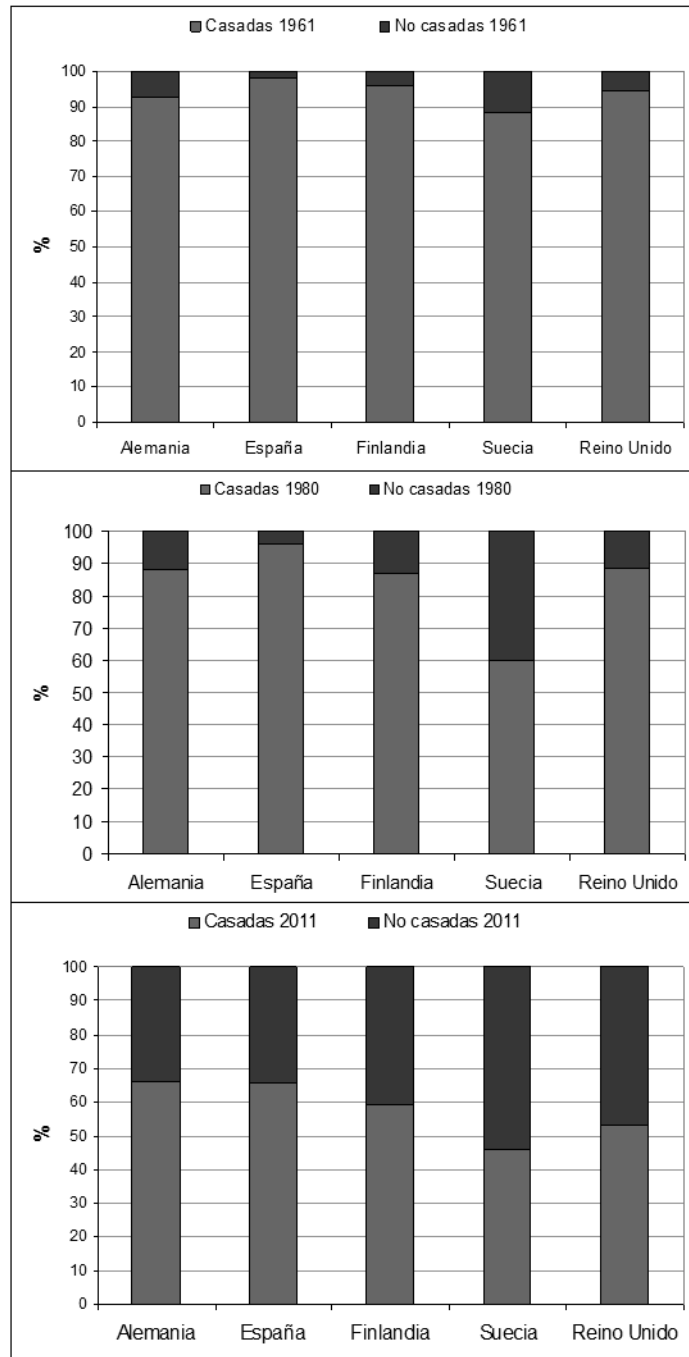
El presente estudio trata de realizar un análisis comparativo de los nacimientos de las mujeres en relación a su estado civil a la hora de ser madre.

Para llevar a cabo esta investigación, los datos utilizados provienen en exclusiva del Movimiento Natural de la Población del Instituto Nacional de Estadística, habiendo trabajados los ficheros de microdatos de nacimientos de los años 1980, 1990, 2000 y 2010.

Para ello, nos hemos centrado en variables como **estado civil de las madres**, la localización geográfica, la edad al ser madres, la profesión de las madres, el nivel educativo de las mismas y por último, el número de hijos de las mujeres.

El principal problema encontrado en este análisis de los datos es la propia limitación de las encuestas. Al tratarse de un estudio de carácter longitudinal, las

encuestas más antiguas (especialmente 80 y 90) constan de tan solo 34 variables; mientras que las encuestas más actuales, especialmente la de 2010, contienen muchas más información y con mayor detalle. Es por ello que, a la hora de seleccionar variables independientes que nos aportarían gran riqueza al estudio, debamos



desecharla al carecer de datos para los años 1980 y 1990. Por otro lado, nos gustaría resaltar la importancia de la nacionalidad de las mujeres en este estudio. Para tratar de trabajar solo con los nacimientos de las mujeres españolas y no tener en cuenta el importante peso del papel de las mujeres extranjeras en los nacimientos, la variable nacionalidad solo aparece en los datos de 2000 y 2010, por lo en los datos de esos años se han empleado solo nacimientos de mujeres españolas. En las encuestas de 1980 y 1990, no existe tal posibilidad de poder separar los nacimientos y los datos hacen referencia al total de nacimientos. Efectivamente en esas décadas el peso de la inmigración es menor, pero como se considera que la honestidad es clave en las investigaciones, es obligación resaltar este hecho.

Por último, las herramientas utilizadas para ello son el paquete SPSS para trabajar y analizar los ficheros de microdatos del INE y el programa ArcGis para mapificar los nacimientos en la geografía española.

5. Análisis de los datos.

A la hora de establecer el hilo argumental para poder determinar el análisis de los datos, se tratará de llevar un orden que nos guie desde los datos más generales hasta el análisis en particular de los objetivos de esta investigación. Por ello, se comienza por el volumen de nacimientos acaecidos durante las últimas tres décadas y su evolución. A continuación se analiza la edad de las madres al tener los hijos y la evolución del número de nacimientos. El siguiente punto nos muestra la relación entre la profesión de la madre y del padre en relación a los nacimientos por estado civil de las mujeres, concluyendo este apartado con la localización geográfica de los mismos.

Número de nacimientos extramatrimoniales.

Como se viene demostrando en la literatura del tema en cuestión, el número de nacimientos extramatrimoniales ha venido aumentando desde las últimas décadas hasta la actualidad. En este sentido, el número de nacimientos que tenían lugar fuera del matrimonio es de un 4% en 1980, cifras que se han multiplicado hasta alcanzar el 34% en el año 2010. Es decir, más de un tercio de los nacimientos que se produjeron en 2010 no tienen como escenario el matrimonio.

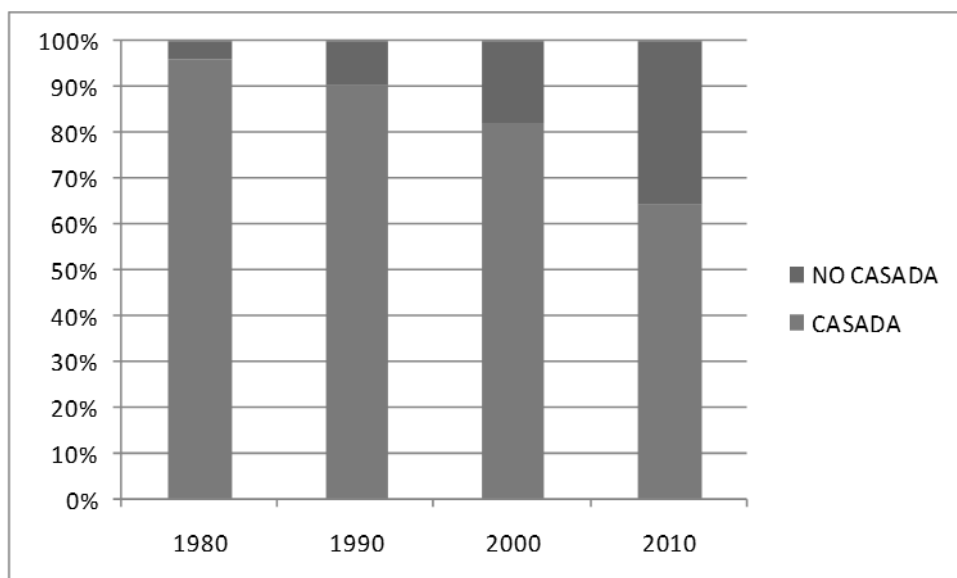


Gráfico 4. Evolución del total de nacimientos. Fuente: MNP INE.

Si atendemos al gráfico 4, podemos observar como las tasas de este tipo de nacimientos se han ido duplicando cada década, dando cuenta de la dimensión que toma el fenómeno en los últimos años. Haciendo referencia a los términos absolutos, se pasa de 22.000 niños en 1980 a más de 170.000 en el año 2010, un incremento de más de 600% en treinta años.

Edad de las madres al tener los hijos.

En relación a la edad de las madres se producen a su vez cambios muy importantes. Si atendemos a los grupos de edad que engloban la mayor parte de los nacimientos en general, desde los 0 a los 34 años⁴¹, nos encontramos con detalles que son de suma importancia.

En primer lugar, podemos observar cómo los nacimientos en las edades más jóvenes, de 0 a 19 años, han sufrido desde 1980 hasta 2010, un cambio radical en la composición según el estado civil de las madres. Si para el primer año analizado del grupo de edad 0-14 años, los nacimientos de madres no casadas abarcaban un 36%, en el último año del periodo conforman casi la totalidad de los mismos, con un 96,7%. El caso de las madres no casadas de edades comprendidas entre 15-19 es aún más llamativo porque pasan de un 14% en 1980 al 86% en el mismo periodo.

El número de nacimientos de mujeres no casadas desde los 20 a los 34 años sigue una tendencia diferente al anteriormente citado. En los primeros años analizados, los valores son realmente bajos, sin llegar a alcanzar el 10% de los nacimientos en

⁴¹ He introducido el grupo de 0-14 años no por su carácter cuantitativo sobre el total de nacimientos, que sin duda es minúsculo, sino por la importancia de las mujeres que son madres no casadas a esas edad en relación a circunstancias como el embarazo no deseado, elementos culturales, etc.

España, pero ya en los años 2000 y, especialmente en el 2010, los valores sufren un crecimiento significativo, haciendo especial mención al grupo de edad de 20-24 años, que conforma el 64% de los nacimientos en ese grupo de edad.

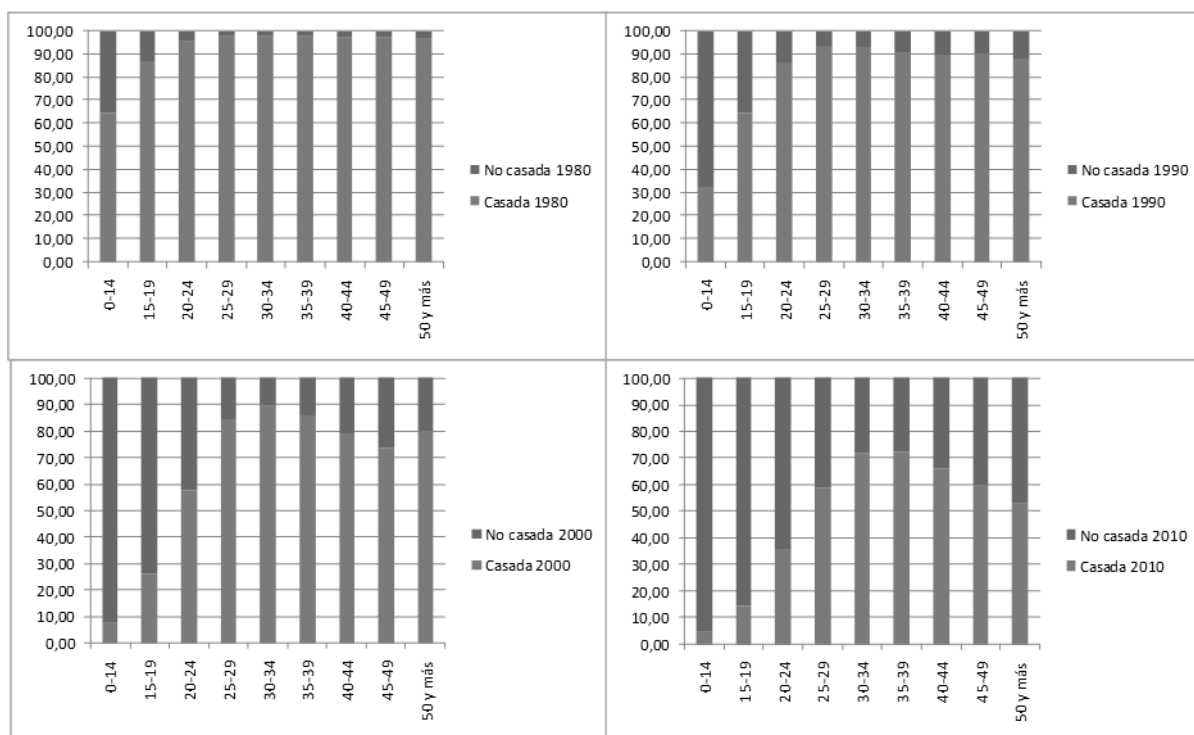


Gráfico 5. Evolución de los nacimientos extramatrimoniales por grupos de edad en España. Fuente: MNP-INE.

Por lo tanto, se puede establecer que en los últimos años se está dando un cambio significativo en la maternidad en general ya que los nacimientos fuera del marco del matrimonio aglutinan mayor número de ellos. Efectivamente podemos ver cómo evoluciona de manera positiva la maternidad fuera del matrimonio, siendo los grupos de edad más jóvenes (desde los 0 a los 24 años) los principales acaparadores de este cambio.

Por su parte, los grupos de edad más avanzada (a partir de los 40 años) siguen esta tendencia de obtener una mayor proporción de mujeres no casadas para los diferentes grupos quinquenales.

En este punto, entre las mujeres de 35 y 45 años se advierte un aumento considerable de este porcentaje, pasando de unos valores medios para 1980 de 2% a valores alrededor al 30% en el año 2010 para estos grupos de edad.

Número de hijos.

El número de hijos tenidos por las mujeres no casadas sirve, desde mi punto de vista, para evidenciar el cambio importante que estamos tratando. Como podemos observar en el gráfico 7, el porcentaje del número de hijos que tienen las mujeres ha sufrido un cambio drástico en relación al estado civil. De manera significativa esta evolución nos

muestra que las mujeres no casadas, en su gran mayoría y como tendencia general, un solo hijo, devolviendo valores de 77% en 1980 y 66% en 2010. La decisión de tener ese segundo hijo si ha cambiado con el paso de los años, ya que en 1980 un 13% de estas mujeres tenía un segundo hijo y este porcentaje asciende a 27% en 2010.

Si atendemos a la evolución del peso que tiene la maternidad extramatrimonial en relación al número de hijos, podemos observar que la posición hegemónica del matrimonio como escenario que permite el sustento de los hijos se modifica en este periodo. Se parte, como podemos apreciar en el grafico 7, de que alrededor del 95% de las mujeres que tenían hijos (especialmente más de un vástago) se aglutinaban en el seno del matrimonio. Este modelo cambia con el paso de los años, y si bien es cierto que más de la mitad de los hijos se tienen en el matrimonio, atendiendo al número de hijos se pueden extraer cambios sustanciales. En relación a tener un solo hijo, los porcentajes son próximos entre ambas categorías, constatando tener un hijo fuera del matrimonio como suceso normalizado.

La importancia de este apartado radica en las mujeres no casadas que tienen más de un hijo: si para los primeros años analizados suponían más de un 98% dentro del matrimonio y unos valores menores a un 2% fuera de él; para el año 2010 estos valores alcanzan 25% para el segundo hijo, un 30% para el tercero y más de un 38% para el cuarto hijo. En otras palabras, que de las mujeres que tienen 2 hijos, una de cada cuatro no está casada, de las que tienen 3 hijos, casi un tercio y de las que tienen 4 hijos, sobrepasa el tercio las mujeres que son madres fuera del ámbito matrimonial.

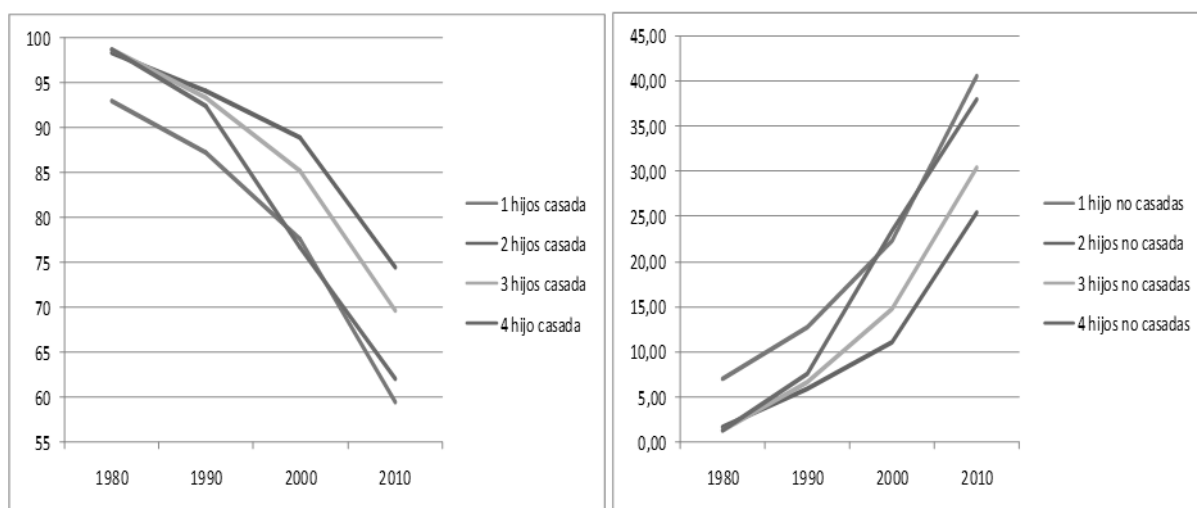


Gráfico 6. Evolución del porcentaje de número de hijos según estado civil de la mujer en España. Fuente: MNP

La profesión de las madres.

En el transcurrir de estas décadas, la relación de la maternidad extramatrimonial con el mercado de trabajo ha evolucionado de manera muy impactante. En los años 80, el 60% de las mujeres no casadas se dedicaban a las labores del hogar, seguidas muy de lejos por personal administrativo y del sector servicios. Estas tres clasificaciones son las predominantes en el ámbito que estamos estudiando pero los valores con el paso de tiempo van reduciéndose en el caso de las mujeres que se dedican a las labores del hogar y aumenta de manera significativa, las mujeres empleadas en el sector servicios. Otro de los aspectos más importantes es la evolución de las mujeres con una mayor cualificación, que si bien en los primeros años analizados no suponen más del 5% del total, llegan a alcanzar en 2010 casi un 20%.

Si atendemos a la comparación con las mujeres casadas en relación a las categorías profesionales, podemos observar que las tendencias son diferentes. En el año 1980, se puede observar que las casadas se concentran en las labores que cometen las labores del hogar en casi un 80% por un 60% de las no casadas. Las diferencias estriban en los puestos de media-baja cualificación en el que el porcentaje de las mujeres no casadas duplica al de las casadas (comerciantes, personal de los servicios y trabajadores de la producción). En relación a los años 1990 y 2000, la proporción de mujeres que se dedican a las labores de hogar descienden de manera pareja para ambos colectivos, concentrando las mujeres casadas puestos de dirección y de labores administrativas, mientras que las mujeres no casadas se concentran en las mismas profesiones relatadas en el 1980. Los cambios más significativos se dan en los datos de 2010, año que por primera vez, el porcentaje de mujeres no casadas que se dedica a labores del hogar es mayor que el de las mujeres casadas. Estas últimas copan los puestos que requieren una mayor cualificación, mientras que las mujeres no casadas tienden a ocuparse en empleos de producción y similares.

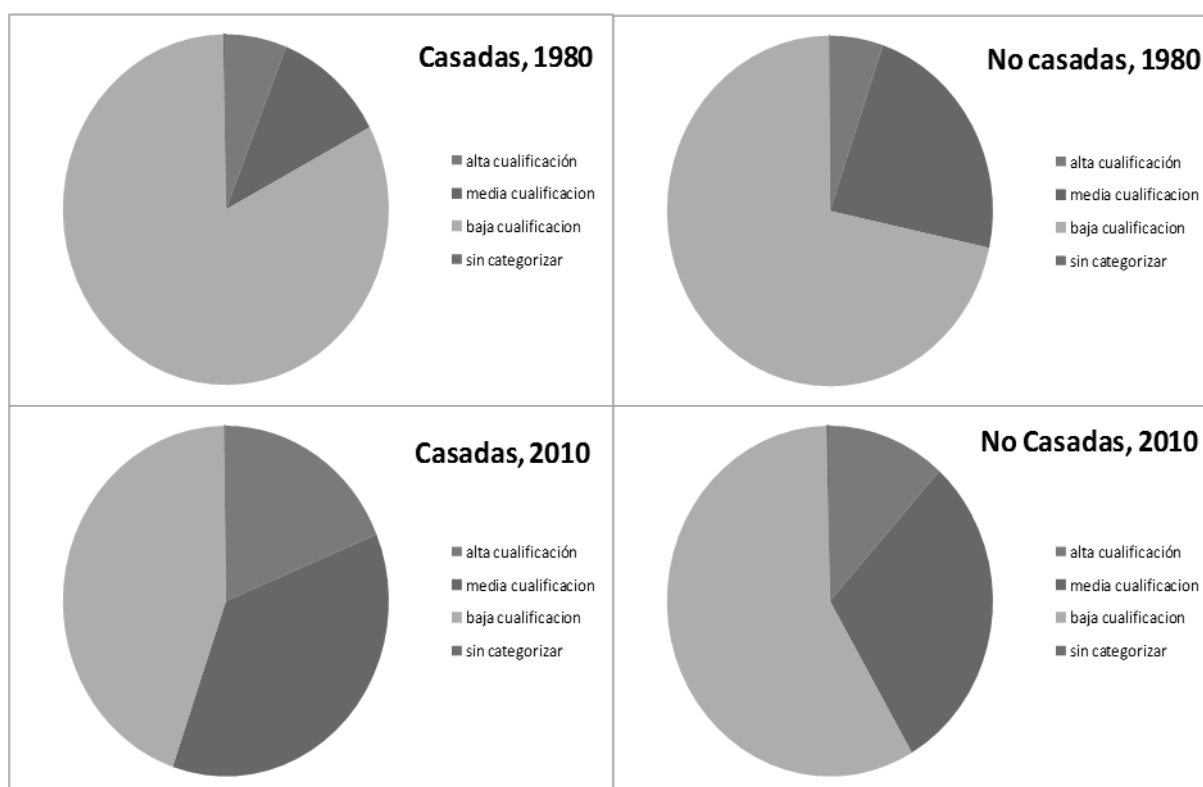


Gráfico 6. Evolución del porcentaje de número de hijos según cualificación de la mujer en España. Fuente: MNP

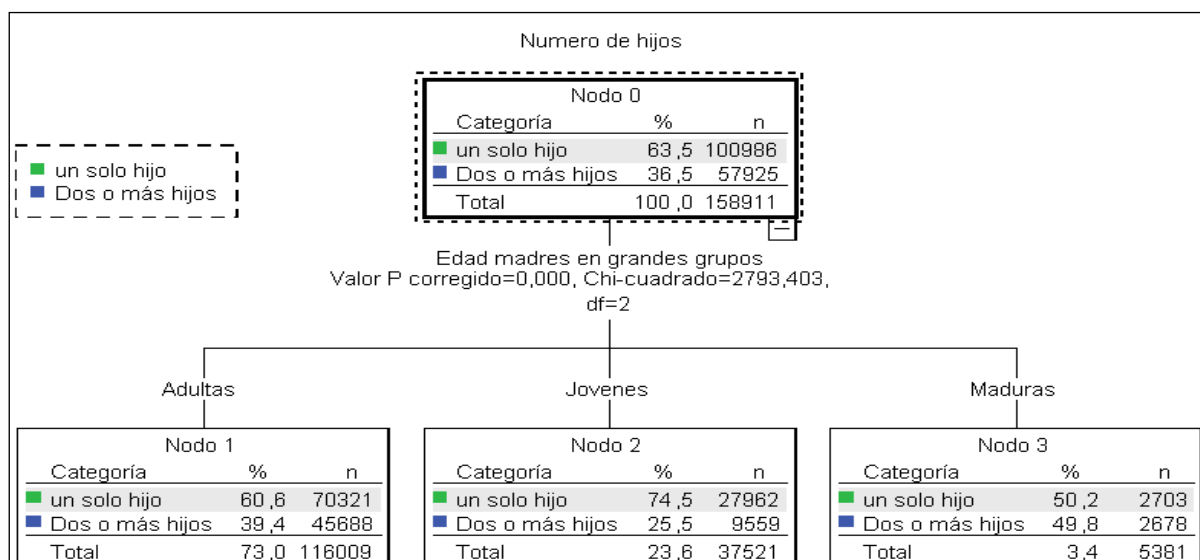
6. ¿De qué depende que las mujeres no casadas tengan más o menos hijos?

Estudio mediante análisis de segmentación⁴².

En un primer segmento aparece la edad en grandes grupos de las madres no casadas (jóvenes, adultas y maduras), esto es, es la variable que contribuye más a la explicación de la variable dependiente nº de hijos. Tal y como se puede apreciar en el cuadro 1 el número de hijos aumenta según avanza la edad. El porcentaje de jóvenes con dos o más hijos es del 25,5, de un 39,4% para adultas y de 50% para maduras (ver cuadro 2, 5 y 8). La segunda segmentación establece nodos según el nivel educativo (sin estudios, estudios primarios, estudios de grado medio y superiores). La tercera segmentación tiene que ver con la cualificación de las madres no casadas. Al representar esta variable la última segmentación, es la contribuye en menor medida a

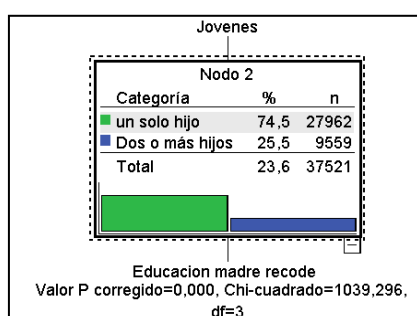
⁴² Entendemos por análisis de segmentación el Conjunto de técnicas que, mediante la selección del mejor predictor entre una serie de variables candidatas, dividen jerárquicamente una muestra en un número indeterminado de segmentos caracterizados por ser internamente homogéneos en una variable respuesta. Es esta una técnica de dependencia entre variables. En su uso se distinguen, por un lado, una variable dependiente (en nuestro caso el nº de hijos de las mujeres no casadas) cuya distribución se desea explicar y, por el otro, un conjunto de variables, nominales u ordinales, con status de independientes (la cualificación de las madres, el nivel de estudios de las madres y la edad). Estas reciben el nombre de predictoras y tienen la finalidad de formar grupos que sean muy distintos entre sí en la variable dependiente. El funcionamiento de formación de grupos de categorías homogéneas se basa en el estadístico X^2 . LA relación con más valor en chi cuadrado es la que toma más importancia en la segmentación.

la explicación de la variable dependiente nº de hijos. Partiendo de la primera segmentación, la edad, y siguiendo el orden descendente se puede afirmar que en la madres no casadas jóvenes a medida que aumenta el nivel de estudios y la cualificación aumenta la proporción de las madres no casadas que tiene sólo un hijo y desciende la proporción de las que tienen dos o más hijos (ver cuadro 3 y 4).

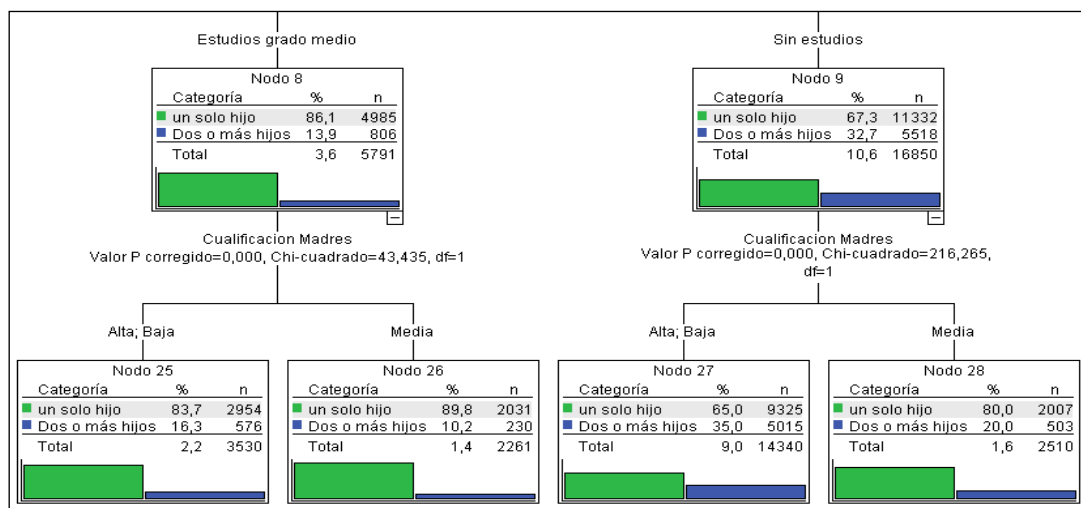


Cuadro 1. Primera segmentación: nº de hijos de las madres no casadas según edad.

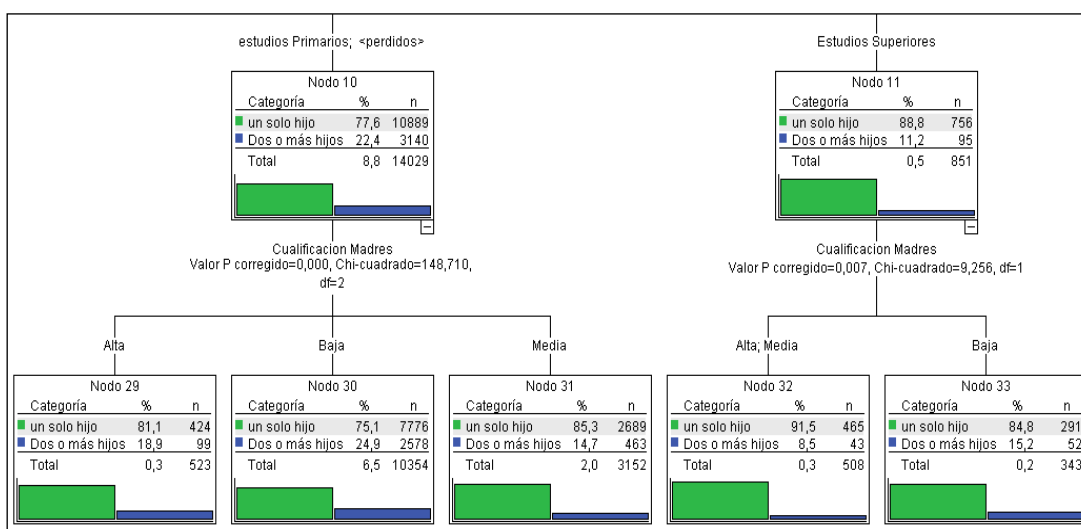
Cuanto mayor nivel de estudios tienen las jóvenes mayor es la proporción de mujeres de cualificación alta con un solo hijo (91,5 %, véase cuadro 4)



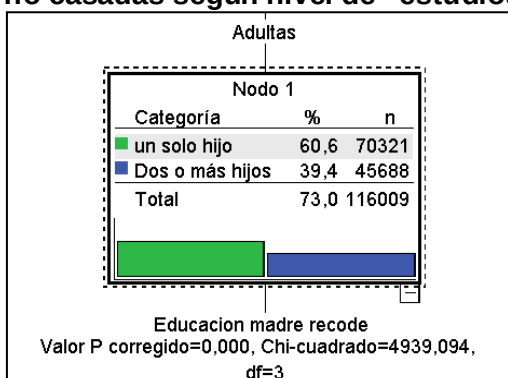
Cuadro 2. Nodo 2 nº de hijos de las madres jóvenes no casadas



Cuadro 3. Segunda y tercera segmentación: nº de hijos de las madres jóvenes no casadas según nivel de estudios y cualificación I.



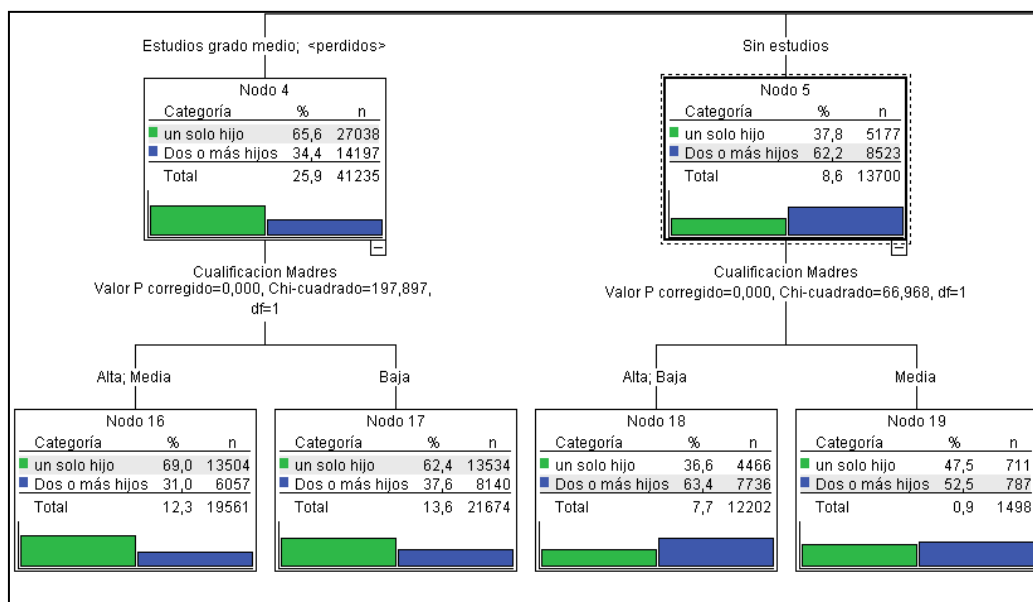
Cuadro 4. Segunda y tercera segmentación: nº de hijos de las madres jóvenes no casadas según nivel de estudios y cualificación II.



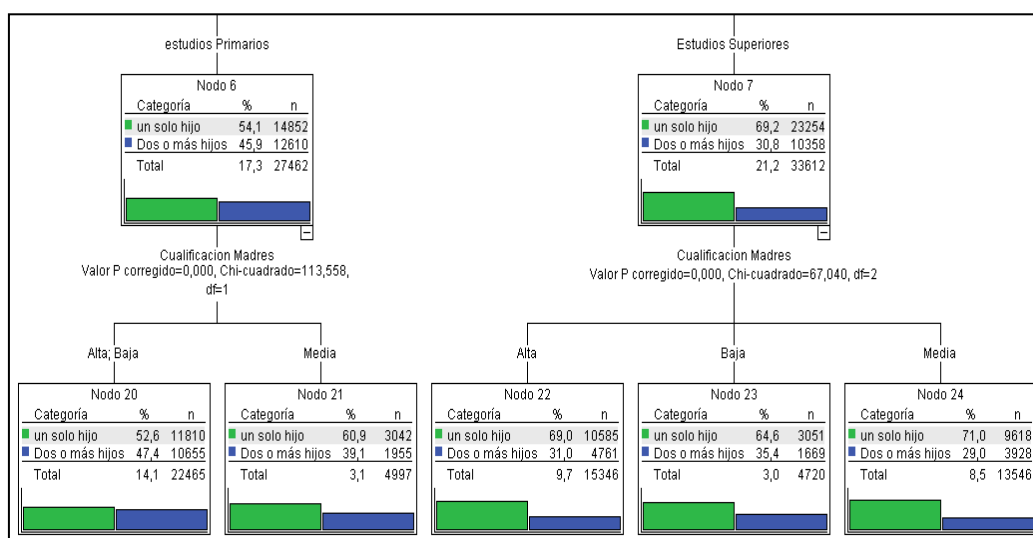
Cuadro 5. Nodo 1 nº de hijos de las madres adultas no casadas

En el caso de las mujeres adultas, apreciamos una dinámica parecida a la de las mujeres jóvenes, esto es, cuanto mayor es el nivel educativo y mayor es la cualificación de las madres no casadas mayor es la proporción de las que tienen un

solo hijo, aunque la relación o diferencias no sean tan intensas como en las primeras. De esta manera tal y como se puede apreciar en los cuadros 6 y 7, el 37,8% de las mujeres adultas sin estudios tienen sólo un hijo frente al 70% de las madres con estudio superiores. Dentro de las madres con estudios superiores el porcentaje de adultas de cualificación alta y con un solo hijo es del 69% frente al 64% de aquellas que tienen cualificación baja.



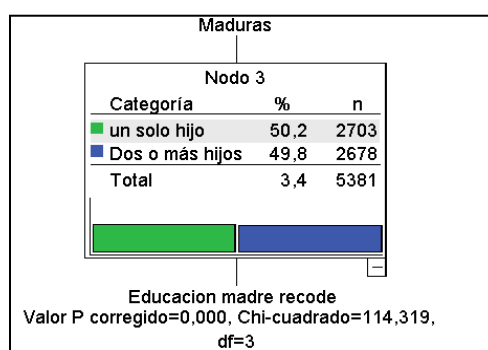
Cuadro 6. Segunda y tercera segmentación: nº de hijos de las madres adultas no casadas según nivel de estudios y cualificación I.



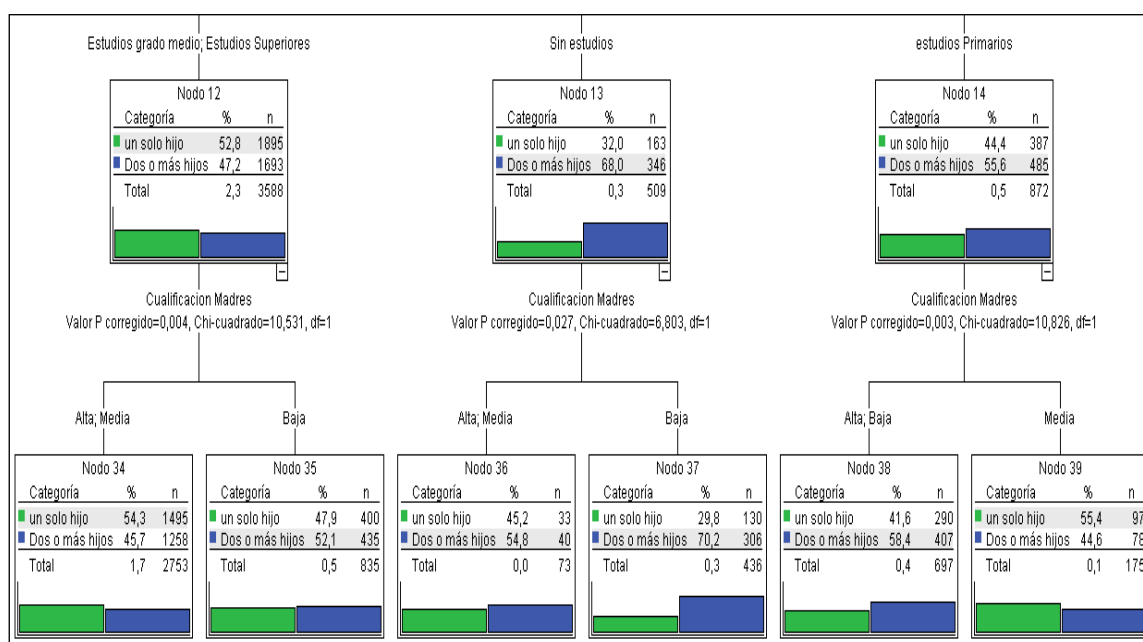
Cuadro 7. Segunda y tercera segmentación: nº de hijos de las madres adultas no casadas según nivel de estudios y cualificación II.

En cuanto a las mujeres maduras no casadas (muchas de ellas viudas) como cabría esperar, el porcentaje de las que tienen dos o más hijos es mayor que en el caso de las madres adultas y jóvenes y esto es así en cada uno de los grados o niveles educativos. Dentro del colectivo de maduras el porcentaje que tiene más de dos hijos

aumenta a medida que descende el nivel educativo (el 68 % de las madres sin estudios) y la cualificación (71% del total de las mujeres sin estudios y de cualificación baja el 71%), tal y como se aprecia en el cuadro 9.



Cuadro 8. Nodo 3 nº de hijos de las madres maduras no casadas



Cuadro 9. Segunda y tercera segmentación: nº de hijos de las madres maduras no casadas según nivel de estudios y cualificación.

6. La distribución geográfica.

A la hora de localizar las regiones en las que se concentran los nacimientos fuera del matrimonio, podemos observar que hay una dinámica clara y que acontece desde 1980. Esta tendencia evidencia que este tipo de nacimientos se concentran en Madrid, Cataluña, y Andalucía aglutinando entre las tres comunidades autónomas más del 50% de los nacimientos fuera del matrimonio. Este hecho puede considerarse normal dado el mayor tamaño poblacional de las mismas y a la importancia de contener tres de las ciudades más importantes de nuestro país.

El hecho realmente significativo nos lo encontramos al establecer la comparación con los nacidos dentro del matrimonio según comunidad autónoma.

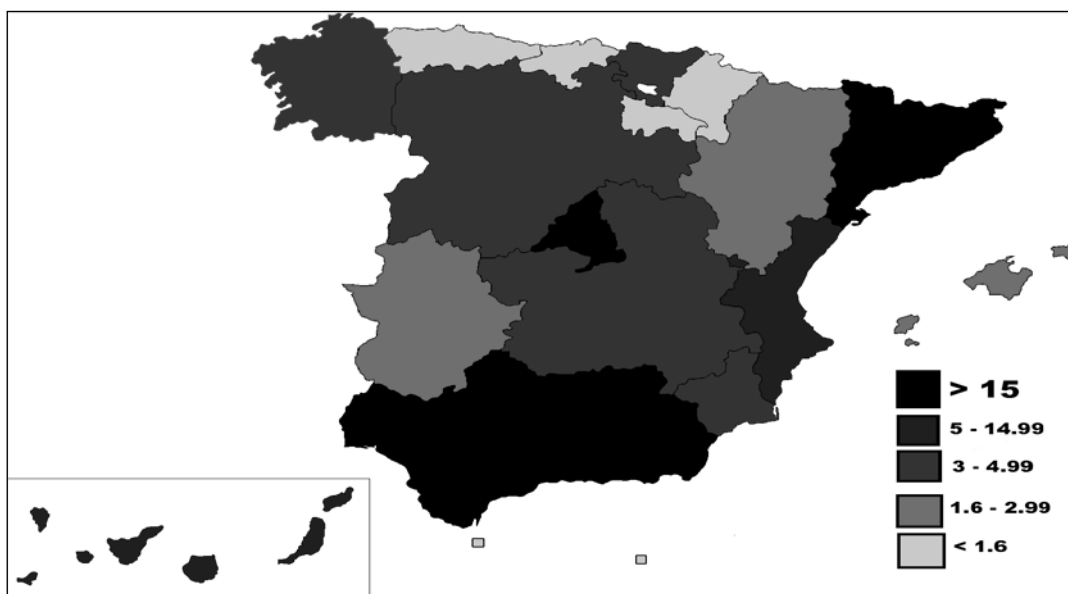
En los años 80, dentro del minúsculo peso de los nacimientos fuera del matrimonio que hemos venido constatando, hallamos a Cataluña y a Galicia (valores de un 6%) con los porcentajes más elevados de nacimientos extramatrimoniales en relación a los matrimoniales. En el ángulo opuesto, comunidades como Murcia, Castilla La Mancha, Extremadura o Navarra nos ofrecen los porcentajes más bajos de la geografía española, con valores cercanos al 2%.

En el año 1990, va disminuyendo esa disparidad de nacimientos, siendo las Islas Baleares junto con Ceuta y Melilla (13%) y muy especialmente las Islas Canarias (17%), las comunidades autónomas con mayor peso en la relación. Por su parte, Murcia, Aragón y Castilla La Mancha nos ofrecen los valores inferiores en la comparación, no alcanzando el 7% de nacimientos extramatrimoniales cada uno de ellos.

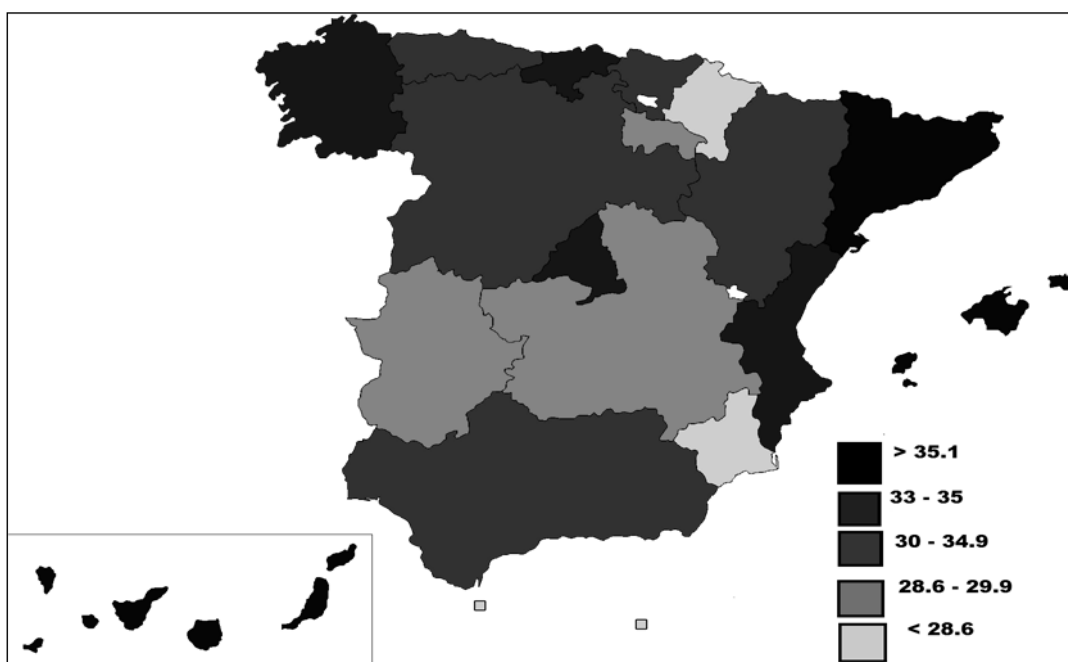
En el año 2000, las Islas Canarias con un 33% y las islas Baleares y Cataluña con valores de 25% y 20% respectivamente, se alzan como los lugares en los que los nacimientos extramatrimoniales son más numerosos en relación a los acontecidos en el seno matrimonial. De nuevo Castilla La Mancha junto con Navarra y La Rioja son las comunidades que menores porcentajes de nacimientos extramatrimoniales albergan.

Para 2010 si analizamos el reparto por CC.AA. de los nacimientos no matrimoniales, se observa que Madrid, Cataluña y Andalucía concentran el mayor porcentaje de ellos, con valores superiores a 15% del total de este tipo de nacimientos. En el ángulo opuesto, Asturias, Navarra, La Rioja y el País Vasco distan mucho de los primeros, con menos del 2% de la distribución total de nacimientos no matrimoniales.

Si atendemos a la comparación con los nacimientos matrimoniales según CCAA, las diferencias se reducen y ocurre un hecho muy significativo: en las Islas Canarias el 56% de los nacimientos tienen lugar fuera del matrimonio. En este sentido, en Cataluña y en las Islas Baleares en torno al 40% de los nacimientos son fuera del matrimonio. Navarra con un 25% de nacimientos fuera del matrimonio, junto con Extremadura y Murcia, son las comunidades que menos nacimientos extramatrimoniales tienen en comparación con los nacidos dentro del matrimonio



Mapa 1. Localización de la natalidad extramatrimonial de las mujeres no casadas por CCAA (%), 2010.



Mapa 2. Localización del peso de la natalidad extramatrimonial en relación con la matrimonial (%), 2010.

7. Conclusiones.

La maternidad extramatrimonial, en un primer momento, es vista como un caso minúsculo, excepcional propio de dos grandes grupos de mujeres: las jóvenes que se quedan embarazadas y deciden tener a sus hijos bajo el amparo familiar; y las aquellas mujeres cuyo status socioeconómico elevado les permite poder mantener un hijo sin la necesidad de su pareja. Pero lejos de ser un fenómeno minoritario o

anecdótico, la maternidad extramatrimonial, , ha devenido en una elección que cada vez más las mujeres eligen. Como hemos podido comprobar en las páginas anteriores, uno de cada tres niños nacidos en nuestro país durante 2010 no lo hizo en el seno del matrimonio lo que constata que ya no es un resultado de un accidente vital (embarazo no deseado, etc.) sino que más bien es fruto de la posibilidad de elección por parte de las mujeres. En este sentido, aspectos políticos como la aprobación de las parejas de hecho, la equiparación de derechos de estas con los matrimonios convencionales y las leyes que otorgan los mismos derechos a los hijos nacidos en este entorno, han favorecido este aumento de la maternidad extramatrimonial.

No olvidemos que este tipo de maternidad no sólo engloba a las mujeres que conforman parejas de hecho con sus compañeros sentimentales sino todo un conjunto de situaciones que, aun siendo de difícil cuantificación, no son menos importantes. Es por ello que creemos que, junto a las medidas políticas que crean el ámbito legal y formal para que se dé este tipo de maternidad, es necesario destacar la importancia de la familia en nuestro país como elemento sustentador, ya no solo de manera económica sino también en términos de dedicación y cuidados, favorecen que las mujeres que tienen hijos fuera del matrimonio y deciden realizarlo en solitario, puedan hacerlo.

Se puede afirmar de manera contundente que se **está produciendo un cambio en la maternidad en relación al matrimonio**, que si bien es cierto que no alcanzamos los valores europeos, la velocidad de cambio es vertiginosa ya que como demuestran los datos, desde el año 1980 hasta nuestros días, la fecundidad fuera del matrimonio ha aumentado significativamente. Llegados a este punto es necesario hacerse una pregunta: *¿qué tipo de mujer está acometiendo los cambios?*

Tras el análisis realizado en el que nos centramos en variables clásicas de estudio, podemos afirmar que las mujeres que son participes y promotoras de esta maternidad extramatrimonial son, en términos generales, precisamente **las mujeres jóvenes** en la estructura por edad.

Se está produciendo un aumento de nacimientos fuera del matrimonio en todas las edades pero el impacto realmente importante se concentra en las féminas de entre 25 y 34 años. La normalización de este fenómeno nos lleva a atisbar que, al igual que las mujeres casadas retrasan la edad al ser madres, con las mujeres no casadas sucede exactamente lo mismo. En los primeros años analizados, los grupos de 15 y 24 años englobaban más del 59% de los nacimientos extramatrimoniales. A final de periodo estudiado, los grupos mayoritarios son los que engloban a las mujeres de entre 25 y 34 años.

Con respecto a la edad, realizar dos apuntes más: por un lado la caída de la maternidad en edades menores de 19 años y el ligero aumento de las madres no casadas a partir de los 34 años. En el primero de los casos, el factor educativo y la extensión de la información sexual preventiva puede ser clave; y, en el caso de las edades más adultas, la importancia del alargamiento del periodo formacional de la mujer y la consecución de metas profesionales así como la mayor seguridad en relación a los embarazos considerados “*de riesgo*” para la mujer debido a su edad.

Haciendo referencia a los términos profesionales anteriormente descritos, se puede atisbar una multitud de situaciones que nos impiden sonsacar un perfil “tipo” de la mujer no casada que tiene hijos. En este sentido, el **perfil de la mujer en el plano laboral podría decirse que ha cambiado ostensiblemente en los años que acoge este estudio**. Se produce una semi-desvinculación con las labores del hogar ya que, aun siendo la primera ocupación de las mujeres desciende de manera importante desde 1980; tomando mayor fuerza la mujer que trabaja fuera de casa en el sector de los servicios o como empleada en labores administrativas.

Es importante señalar a su vez que, en comparación con las casadas, este tipo de mujeres se engloba en lo que podríamos denominar empleos de baja cualificación, superando en 2010 a las mujeres casadas en la realización de las labores domésticas. El perfil de mujer con alta cualificación laboral se acerca más al grupo de mujeres casadas. Por último, y en relación a la localización de los nacimientos extramatrimoniales, se puede afirmar que dentro del análisis de este tipo de maternidad, zonas del norte de España como Navarra, Aragón o La Rioja son lugares en los que las tasas de nacimientos extramatrimoniales son inferiores a la media nacional, mientras que las islas junto con Cataluña son las zonas en las que este tipo de nacimientos tiene un peso relevante. Mención especial merece el caso de las Islas Canarias, habiendo logrado que más de la mitad de nacimientos en 2010 se produzcan fuera del matrimonio.

Bibliografía.

- ALBERDI, I. (1999). “La nueva familia española”. ED Taurus. Madrid.
- BILLARI, F. C. (2004): “Will the new demography focus on oldest-old, lowest-low and latest-late?” Proceedings of the ChaireQuetelet. 2002. UniversitéCatholique de Louvai.
- BILLARI, F.C. (2005) “Choices, opportunities and constraints of partnership, childbearing and parenting: the patterns in the 1990s”, en M. Macura, A. MacDonald y W. Haug: TheNew Demo
- CASTRO, T (2007) “Maternidad sin matrimonio: nueva via de formación de familias en España. Fundación BBVA. Bilbao.
- ESPING ANDERSEN, G. (1999) “Social foundations of postindustrial economies” (nueva York: Oxford University Press)

- LAMO DE ESPINOSA, E. (1995): "¿Nuevas formas de familia? En Claves de razón práctica, marzo, pp.50-54.
- MEIL LANDWERLIN, G. (1999) "La postmodernización de la familia española". Madrid. Ed. Acent.
- MUÑOZ-PÉREZ, F (2003): "Tener hijos sin casarse", Sistema, 175-176: 67-85
- MURPHY ,M. (2000) "The Evolution of Cohabitation in Britain", 1960-1995. Population Studies, 54(1): 43-56.
- RAO SAHIB (2003). "To Tie the Knot or Not: Cohabitation, Marriage, and Individuals Attitudes to Risk"., Demographic Research, 6(13)
- REHER, D.S. (1998). "Family ties in Western Europe: persistent contrasts," Population and Development Review 24:2, 203-234.
- RINDFUSS. (1990). "Cohabitation: A Precursor to Marriage or an Alternative to Being Single?".Population and DevelopmentReview, 16(4): 703-72
- SANCHEZ VERA, P. (1994). "Consideraciones metodológicas sobre investigación de la familia en España". Revista Internacional de Sociología. Tercera Época Nº 6, pág 103-125. Instituto de Estudios Sociales Avanzados. Madrid: CSIC
- VAN DE KAA, D. J. (1987): "Europe's second demographic transition", Population Bulletin, vol. 42, nº 1.

Sandra Obiol Francés
Dept. Sociologia i Antropologia Social, Universitat de València
GRC Copolis. Benestar, Comunitat i Control Social
sandra.obiol@uv.es

*Aquesta comunicació forma part d'un treball en curs,
per favor no citeu ni publiqueu sense consentiment de l'autora.*

La comunicació que presente es basa en una anàlisi encara en curs de la política de suport a les famílies que s'ha desenvolupat al País Valencià en el període comprés entre 1991 i 2011, tenint en compte que durant gran part d'aquest període a aquest territori ha governat el Partit Popular (PP) el qual ha fonamentat bona part del seu discurs en els valors familiars més tradicionals.

Precisament per a aquesta comunicació em centre en el programa de protecció social a les famílies que aquest partit ha defensat amb major èmfasi en els darrers temps i que exemplifica el tarannà de la política social del PP valencià: el programa +VIDA que té com a eix central la Llei 6/2009 de 30 de juny de Protecció a la Maternitat (DOCV núm. 6049, 03.07.2009). Aquesta llei i les mesures que s'hi relacionen tenen com a objectiu explícit donar suport a les dones embarassades per tal d'evitar l'opció de l'avortament, posant en evidència el tarannà profundament conservador de la política familiar valenciana així com el seu ús polític en contra del govern estatal, en eixe moment en mans del Partit Socialista, que es trobava immers en el procés de redacció i aprovació de la Llei Orgànica 2/2010, de 3 de març, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs (BOE núm.55, de 4 de març de 2010).

La comunicació s'estructura en tres grans apartats:

- En primer lloc establisc un breu marc teòric sobre el significat de política familiar.
- En segon lloc passe a exposar el contingut de la Llei de suport a la Maternitat del Govern valencià així com el procés que va portar a la seua aprovació. En aquest apartat incloc també referències en la mesura del possible, donat el curt recorregut de la llei així com les escasses dades disponibles, als seus efectes sobre les famílies valencianes i el grau d'assoliment dels seus objectius.
- La comunicació clou amb una reflexió sobre l'ús ideològic de la política familiar.

Abans de començar amb el text però és necessari posar de manifest l'enorme dificultat que suposa per a la realització d'aquesta anàlisi la quasi nul·la disponibilitat de dades. Un fet que mostra, una vegada més, l'escàs interès d'aquells que detenten avui el

poder per convertir el País Valencià en un marc d'anàlisi adient diferent a l'estat. La dispersió existent en la presentació tant mediàtica com administrativa de les mesures preses, la divergència existent entre aquestes i les promeses realitzades així com la no disposició pública de les avaluacions realitzades pels organismes competents –si es que efectivament s'han dut a terme- així com la manca de dades sobre despesa social presentades de manera sistemàtica i comparable a altres territoris, complica molt l'acostament des d'entitats externes a la política familiar del govern valencià en general i més en concret a les mesures relacionades amb la Llei de protecció a la maternitat. El treball de camp esdevé així en una tasca inacabable de seguiment de qualsevol indici que duga al contingut d'aquestes mesures de suport social a les famílies. Tot i així he tractat de ser el més sistemàtica i clara possible en la presentació de la informació recollida de diverses fonts –documents oficials, programes electorals, premsa- sobre el programa d'actuació familiar. Considere que aquesta comunicació suposa un primer pas per a l'anàlisi del contingut i les implicacions de la mesura objecte d'estudi que pot ser discutit durant el congrés doncs la recerca continua.

1. Les polítiques familiars: delimitació conceptual

L'anàlisi de la llei de suport a la maternitat requereix d'una prèvia delimitació conceptual del que significa política familiar. Tanmateix, no resulta gaire fàcil dibuixar clarament els seus límits. Com han posat de manifest nombrosos autors/es (Brullet i Flaquer, 1999; Brullet i Parella, 2003; Guillén, 1997b; Iglesias de Ussel i Meil, 2001; Sánchez Maldonado i Gómez Sala, 1998) gairebé tota mesura de política social - accés a l'habitatge, política educativa, política de joventut...- ve a redundar en la situació de les famílies, és del que Meil (1992: 175) fa referència quan parla de "*cross section task*". Tot canvi en la situació de l'accés a l'habitatge, en el sistema educatiu, en la percepció del subsidi per desocupació o en l'accés a la sanitat, per exemple, té els seus efectes immediats en la vida diària de les persones i, per tant, en la de les seues famílies. Cal, però, establir amb cura el contorn de la seua definició per tal de poder ser més clars en l'estudi de les diferents mesures de protecció a les famílies i, sobretot, de les seues conseqüències en la vida de les persones.

Podem considerar, seguint a Dumon (1987:291), que la política familiar és "*toute action entreprise par le gouvernement pour maintenir, soutenir ou changer la structure et la vie familiales.*" És, per consegüent, la intervenció estatal en la unitat familiar a la cerca d'uns determinats objectius demogràfics, econòmics, polítics o socials que varien segons el context temporal i territorial i que seguint a Sánchez Maldonado i Gómez Sala (1998) es poden aglutinar en tres grans línies: intervenció demogràfica, conciliació ocupació-llar/família i intervenció redistributiva de caràcter horitzontal. Objectius, en definitiva, que segons Zimmerman (1992), coincideixen en la cerca del

benestar de les famílies, en la satisfacció de les necessitats familiars com a criteri rector d'aquesta intervenció, la definició del qual és totalment relativa ja que depèn del context social, històric, econòmic i polític en què ens ubiquem, alhora que la seua delimitació conceptual implica una, subjacent, declaració de valors.

Tanmateix cal tenir present que no es tracta d'un procés unidireccional, és a dir, que les mesures de política social, de política familiar, no són únicament la resposta a les necessitats de la població sinó que, com bé ens fa palès Titmuss (1974), aquestes mateixes mesures de política social poden incidir negativament en les necessitats que pretenen pal·liar àdhuc crear-ne d'altres noves. És una idea que recullen Adelantado, Noguera i Rambla (2000: 27), els quals, tenint com a base la teoria de l'estructuració de Giddens emfatitzen el tarannà complex i conflictiu de la relació existent entre estructura social i política social:

“las políticas sociales, serán (...) uno de los factores primordiales que contribuyen al proceso de estructuración de las sociedades del capitalismo avanzado: surgen de la estructura social a la vez que contribuyen a configurar la misma”.

Conseqüentment podem dir que la regulació de la política social, i també de la política familiar, ve condicionada per les correlacions de forces existents a l'estructura social, però també, donada la reciprocitat existent entre ambdues, la protecció social (tant la seua existència com també la seua absència) té uns efectes en l'estructura social i no sempre, necessàriament, igualadors.

Hem de tindre present, però, que a l'actualitat la família es troba en ple procés de transformació, sobretot a l'àmbit dels estats del Sud d'Europa on els processos de canvi en els models de relacions personals, i per tant familiars, han començat a variar fa relativament poc en comparació a altres estats europeus, empentats sobretot pel canvi que darrerament està experimentant el rol assumit per la dona, almenys en l'esfera pública. L'augment del nombre de divorcis, de les llars unipersonals, la caiguda de la natalitat, per exemple, ha tingut com a conseqüència noves formes familiars i, lògicament, noves necessitats i demandes. D'altra banda, el desenvolupament dels Estats del benestar comporta l'extensió dels drets socials (pensions de jubilació, educació, sanitat, prestacions d'atur, plans de conciliació entre la vida laboral i familiar, subsidis familiars, etc.), que alliberen a les famílies, especialment a les dones, de moltes de les responsabilitats assumides històricament i impulsa els processos d'individualització de la majoria dels homes i dones, car en l'aparició d'aquestes noves famílies subjau el procés d'individualització que estem experimentant a la societat occidental, el qual comporta que ja no siguin les famílies i les xarxes de parentiu les principals fonts d'oportunitats vitals, i que progressivament les funcions tradicionalment

realitzades al si de les famílies han anat externalitzant-se i transvasant-se fonamentalment vers l'Estat i el mercat. No obstant això, caldria estar atents a com la crisi econòmica actual està repercutint en el procés d'individualització de les dones.

L'erosió gradual de la tradició patriarcal suposa la intensificació de la individualització i la pèrdua de les escasses funcions públiques encara encomanades a la família. És per això que gradualment les unitats centrals de l'estructuració i la reproducció de la vida social deixen de ser les famílies per passar a ser els individus (Beck, 1992). Per tant la família, cada vegada més, depenent dels estats és clar, desenvolupa en exclusivitat un menor grau de funcions. Es pot considerar que hui en dia la principal funció de les famílies és la procreació, criança i socialització (compartida amb altres institucions com l'escola o els mitjans de comunicació) dels fills. El meu estudi precisament se centra en aquesta funció i en com l'Estat compensa els costos econòmics (i d'oportunitat) que suposa el fet de tindre fills a càrrec. En aquest sentit crec més adient entendre la política familiar tal i com fa Flaquer (2000: 12-13) qui fa especial esment de les necessitats dels infants com a membres dependents:

“un conjunt de mesures públiques destinades a aportar recursos a les persones amb responsabilitats familiars perquè puguin desenvolupar en les millors condicions possibles les tasques i activitats que se'n deriven, especialment les relacionades amb l'atenció als fills menors dependents. (...) les mesures de suport a les famílies són aquelles que faciliten a les persones amb càrregues familiars un desenvolupament millor de les seves responsabilitats i sense que això els comporti cap tipus de penalització econòmica, social i professional. Així la política familiar ha de fer possible que les necessitats dels membres de les unitats familiars, i especialment el nens, se satisfacin tant per mitjà de les dependències i de les solidaritats mútues, que constitueixen el nucli de les relacions familiars, com per mitjà de l'aportació de recursos externs derivats de l'actuació o de la previsió d'organismes públics.”

La política familiar amb els diversos instruments que té al seu abast – explícits o implícits- hauria de proporcionar als individus, independentment del seu gènere, edat, composició familiar, nivell d'ingressos... la possibilitat de decidir per la seua vida tant en el present immediat com en el futur, sobretot en el cas dels infants. És a dir, que la situació present no minve les seues capacitats futures per a desenvolupar el projecte de vida que desitgen, de tindre possibilitats reals d'elecció.

Aquesta fita requereix d'un seguit de recursos que seguint a Meil (1992: 186) s'obtenen a través de relacions d'intercanvi i que l'Estat ha de tractar de donar suport mitjançant determinades mesures per a la seua adquisició.

- En primer lloc, els recursos econòmics, és a dir, la disponibilitat d'efectius monetaris per al consum o l'estalvi. En aquest sentit podem trobar, per exemple, les pensions de supervivència, les desgravacions fiscals per càrregues familiars i, sobretot, les prestacions per fill/a a càrrec. Precisament un dels fonaments legitimadors de la política familiar és la seua funció compensadora de les càrregues familiars, considerant la criança i educació dels menors des d'un punt de vista social (González Sancho, 1989; Iglesias de Ussel, 1998).
- En segon lloc, els recursos ecològics, els béns i serveis que no produeixen per si mateixes les famílies i que requereixen per sobreviure. L'autor fa referència tant a aquells distribuïts comercialment com social (és el cas de l'educació pública). Les mesures corresponents serien les prestacions educatives, sanitàries, la facilitat en l'accés a habitatges socials, les infraestructures locals (instal·lacions esportives, parcs...).
- Els recursos culturals, el coneixement necessari per a exercir els rols familiars en la vida quotidiana o les mesures de política familiar anirien sobretot encaminades als serveis de planificació familiar, a l'educació...
- I per últim els recursos temporals, el temps que els membres de les famílies posen a disposició de la vida familiar, sobretot en el cas de la dona. Conseqüentment en aquest cas les mesures adients serien els serveis dedicats a la conciliació entre els horaris laborals, escolars i familiars, els permisos maternals...

Fa referència també a la *intervenció legal* com a una mesura de política familiar, però únicament com a un recurs familiar, sempre i quan existesquen interferències en la dinàmica del sistema (cas d'un divorci). Si no fos així, formaria part del context.

En conclusió, consideraré en aquest treball de recerca la política familiar com tota aquella mesura de caràcter públic que presenta, com a principal objectiu, la cobertura de les necessitats de les famílies, especialment respecte la cura i atenció dels seus membres dependents amb un clar transfons redistributiu.

2. La Llei de protecció a la Maternitat: contingut i implicacions

La Llei de suport a la Maternitat al País Valencià s'aprovà el dia 25 de juny de 2009 fent servir el Partit Popular la majoria absoluta que tenia, i té, a les Corts Valencianes doncs tota l'oposició –formada en aquell moment pel PSPV-PSOE, Compromís i diputats d'Esquerra Unida del País Valencià no adscrits⁴³ - votaren en contra.

⁴³ En aquesta legislatura es trencà el pacte electoral Esquerra Unida del País Valencià-Bloc, anomenat Compromís, el que féu que tres diputats d'EUPV es constituïren el grup de no adscrits.

Es tracta d'una llei promoguda a través d'una Iniciativa Legislativa Popular (ILP) per aconseguir el suport de l'Administració a la dona embarassada i que destil·la un clar tarannà antiavortista. De fet la ILP fou encapçalada per RedMadre, fundació creada en 2007 precisament en el moment d'inici de la campanya –de fet al País Valencià durant la campanya no tenien seu pròpia- i que segons exposa el seu web, www.redmadre.es, té com a finalitat “activar una Red solidaria de apoyo, asesoramiento y ayuda a la mujer para superar cualquier conflicto surgido ante un embarazo imprevisto”. Es tracta a més a més d'una fundació estretament vinculada al Foro español de la Familia, una entitat de defensa de la família entesa de manera molt tradicional que té com a propòsit incidir en les decisions polítiques que van en contra de les seues creences com és el cas de la promoció d'aquesta ILP o bé l'assignatura Educació per la Ciutadania impulsada pel govern socialista.

La campanya que duia com a lema “tu firma es su vida” tenia com a objectiu aconseguir l'aprovació en els diferents governs autonòmics del que anomenen lleis de protecció a la maternitat i que tenen com a fita principal lluitar en contra de l'avortament⁴⁴, en un moment en el que, com he assenyalat, s'estava duent a terme al govern espanyol des del Ministeri d'Igualtat una nova legislació respecte la salut sexual i reproductiva que incloïa la reforma de la llei de l'avortament vigent fins eixe moment.

L'objectiu general manifestat pels promotors de la ILP és evitar la sensació de desemparament que, diuen, senten moltes dones en quedar-se embarassades de manera imprevista i que les condueix a l'avortament, per a d'ells la principal causa de mortalitat d'Espanya (www.forofamilia.org). El que pretenen és que la dona continue amb la gestació el que consideren una qüestió de justícia social respecte el futur nadó i, al mateix temps, que el procés de recollida de signatures supose la presa de consciència de la societat espanyola davant d'aquesta situació. A hores d'ara, han estat vuit les Comunitats Autònomes que han aprovat la ILP bé com a llei o bé integrada en altres lleis de més gran abast i són Canàries, Castella la Manxa, Castella i Lleó, Galícia, La Rioja, Madrid i Múrcia, endemés del País Valencià.

En el cas valencià –segons el dossier informatiu de la campanya (www.redmadre.es, www.forofamilia.org; 15.03.2013) el procés s'inicia en 2008 i aconsegueix un total de 80.00 signatures seguint admesa a tràmit en abril de 2009. La iniciativa va ser

⁴⁴ El posicionament ideològic al voltant de la legalització de l'avortament és un element recurrent a altres països com Estats Units o com Argentina. En aquest país precisament s'ha fet un ús ideològic de la memòria col·lectiva representada pel *Nunca Más*, símbol de rebuig dels abusos i morts de la dictadura i que ha servit tant a l'Església Catòlica i els militants pro-vida com a entitats feministes –encara que amb objectius diferents- per lluitar en contra i a favor de la regulació de l'avortament (Gudiño, 2012).

defensada pel govern valencià que de manera paral·lela estava redactant la seua pròpia proposta en aquesta línia. Segons David Calatayud, aleshores secretari autonòmic de Família i Coordinació Social de la Generalitat Valenciana, des de finals de 2007 s'estava treballant en l'elaboració d'un "texto normativo que garantizase una mayor protección a las mujeres gestantes de nuestra Comunidad" (Calatayud, 2009: 100). El govern valencià aprofità l'avinentsa per a presentar com a seua aquesta proposta provinent de la societat civil –a través d'una esmena a la totalitat a la ILP-, un fet que va ser fortament contestat pels partits de l'oposició per suposar obviar tràmits preceptius en l'aprovació de normes jurídiques com és el pas del text pel Consell Jurídic Consultiu i el Consell Econòmic i Social.

D'aquesta manera el Grup Parlamentari Popular presentà una esmena a la totalitat al text de la ILP que s'acceptà a tràmit en abril de 2009, el text alternatiu redactat pel PP fou aprovat en maig de 2009 obrint-se el termini per a la presentació d'esmenes parcials i aprovant-se definitivament en juny de 2009 (Abril, 2009). Una decisió que justifiquen, segons la ponent del Grup Parlamentari Popular en el debat del 20 de maig (Diari de Sessions, 20.05.2009), perquè es tracta d'"una ley que compartimos en su oportunidad y en su espíritu y también en su contenido, y que sólo deseamos ampliar y mejorar".

Cal assenyalar que la Conselleria de Benestar Social del govern valencià es trobava encapçalada en eixe moment per Juan Cotino, persona de fortes creences religioses⁴⁵, membre de l'Opus Dei i màxim defensor d'aquesta normativa. De fet Cotino en iniciar-se el tràmit parlamentari d'aprovació de la norma manifestà als mitjans de comunicació: "Soy muy feliz [...] antes de verano seremos la primera comunidad autónoma de España en la que apostamos por una ley social de apoyo a la madre y al ser engendrado. Para el Gobierno valenciano, se es cuando se es engendrado" (El País, 21.05.09).

Aquest conjunt de mesures que suposa el Programa +VIDA en el que s'inclou la Llei de suport a la Maternitat, té com a precedents, segons els responsables de la Conselleria (Calatayud, 2009) la Llei 12/2008 de 3 de juliol de 2008 de Protecció Integral de la Infància i l'Adolescència de la Comunitat Valenciana en la que ja es fa referència a la necessitat de protegir a les mares gestants que estiguen decidides a dur a terme el seu embaràs (Títol II, art. 8). I també el Decret 140/2008, de 26 setembre que crea la Comissió Interdepartamental de Suport a la Maternitat (DOCV núm. 5865, 04.10.08), la qual té com a objectiu coordinar les funcions de diferents

⁴⁵ Com a mostra de la mostra pública que Cotino fa de les seues creences religioses podem considerar el seu jurament com a president de les Corts Valencianes en la present legislatura davant d'una Bíblia i un crucifix (El País, 09.06.2011).

conselleries –Benestar Social, Educació, Sanitat, Justícia i Administracions Públiques i Immigració i Ciutadania- per tal de promocionar, i avaluar, mesures que canvien la tendència descendent de la fecunditat al País Valencià que prenen cos en l'objectiu, en els seus propis termes, de promoure “iniciatives de protecció a les mares gestants amb dificultats, mesures de suport a la natalitat i mesures, en definitiva, de foment de la natalitat.”

El debat que acompanyà a l'aprovació de la llei es recolzà per part del Partit Popular en la defensa de la vida -“la política social de la Generalitat comienza con la vida”⁴⁶- i en la novetat que qualsevol prestació del govern valencià tinga present al fill que ha de vindre com a membre més de la unitat familiar des del mateix moment de la seua concepció. És a dir que els beneficis i les prestacions s'avancen, diuen, als nou mesos de gestació; que la dona prenyada compta per dos, que es protegeix a la mare i al fill. Es tracta per als seus redactors d'una mesura pionera en Europa ja que com bé assenyala Calatayud (2009:102; les majúscules són de l'autor) “Si ES desde que se concibe, ¿por qué esperar?”. En contraposició els representants de la resta de partits repliquen la pertinència d'aquesta llei fent ús de diversos, però a grans trets convergents, arguments⁴⁷ entre els que destaquen:

- En primer lloc el seu caràcter conservador.
- En segon lloc, l'ús partidista de la llei al suposar el posicionament totalment contrari a la tasca del govern espanyol en eixe moment en mans del Partit Socialista.
- La singularitat del procediment dut a terme pel govern valencià i que suposà aprofitar la presentació de la ILP per a agilitzar l'aprovació d'un avantprojecte de llei del mateix govern en termes molt semblants al que proposava l'entitat promotora i obviant l'informe que de manera preceptiva en el tràmit legislatiu ordinari el Consell Jurídic Consultiu va fer del seu avantprojecte de llei i que resultà molt desfavorable.
- L'ús de la llei per a afavorir econòmicament i social a entitats properes al partit del govern tenint com a prova la convocatòria d'ajudes econòmiques a aquestes entitats en l'anomenat programa Primers Dies mesos abans de l'aprovació de la llei, en abril de 2009. Reprendrem aquest punt més endavant.

⁴⁶ Fulletó divulgació del programa +vida abans de la seua promulgació com a llei.

⁴⁷ El debat al voltant d'aquestes mesures es plasma al Diari de sessions de les Corts Valencianes en tres punts fonamentals de la tramitació normativa:

- 20 de maig, sessió plenària en la presentació de l'esmena a la totalitat per part del Grup Parlamentari Popular al text de la ILP presentada per la Redmadre;
- 11 de juny debat de la comissió de política social i ocupació al voltant de la Llei de Suport a la Maternitat;
- i de 25 de juny de 2009, sessió plenària per l'aprovació de la Llei de suport a la maternitat.

En definitiva, la Llei de protecció a la maternitat posa en evidència la posició del govern valencià davant la consideració de la maternitat, però sobretot de l'avortament.

La seua posició és clara al mateix preàmbul de la normativa:

“la protecció institucional i promoció dels drets i llibertats constitucionals i civils sobre els quals s'assenta la dignitat de la dona gestant, la qual cosa inclou el seu dret a seguir avant la gestació, a ser recolzada socialment en eixa decisió, i a ser informada d'eixe dret i dels programes i mecanismes de suport disposats a favor seu. També se subratlla el dret a la vida en formació, la responsabilitat de mares i pares i, si és el cas, el dret dels fills a desenrotllar-se en un àmbit familiar alternatiu al biològic quan este siga impossible, i la consegüent promoció de l'acolliment i l'adopció com a alternatives eficaces i reals per a permetre a la dona gestant seguir avant l'embaràs. “

En un informe encarregat per la Conselleria de Benestar a un conjunt d'acadèmics de la universitat privada Cardenal Herrera encapçalats per Ruth Abril (2009:143) es posa de manifest que l'objectiu del programa +VIDA és generar “una cultura de família, una cultura de vida, un lenguaje positivo de apoyo a la maternidad y paternidad, e integre recursos y medidas económicas y de otra índole, dirigidas a las madres y padres que favorezcan la crianza de sus hijos”. Un informe que valora positivament el caràcter innovador, integral i de gran efectivitat de la consideració del *nasciturus* com a objecte de protecció de la llei i com a proposta de protecció a la família.

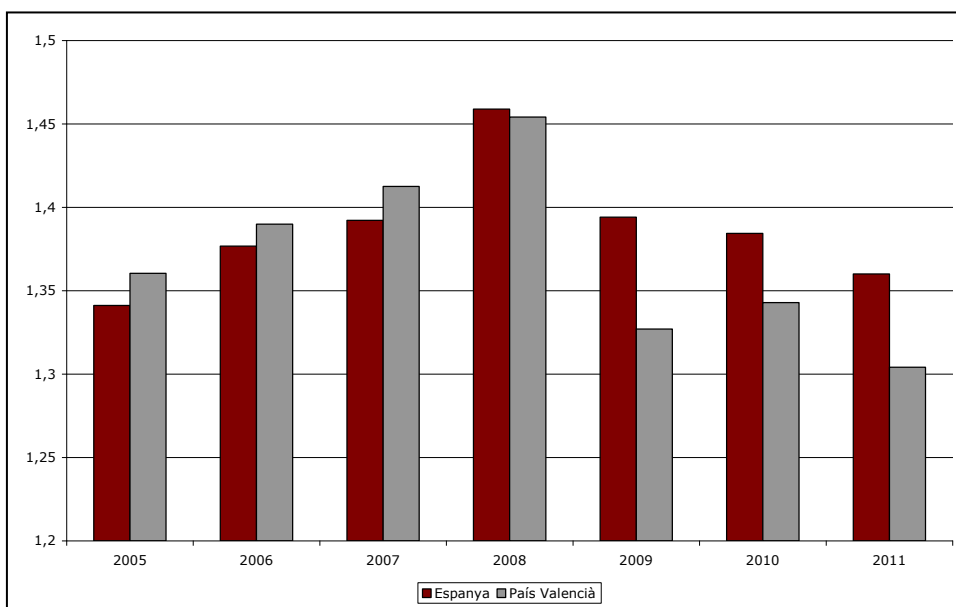
La mateixa redacció de la Llei 6/2009 de Protecció a la Maternitat exposa com a directrius que guien les mesures socials implementades:

- la tasca de conscienciació social de la protecció a la vida en formació on jugaria un paper fonamental la política preventiva i educativa;
- la importància de la transversalitat de les polítiques socials de suport a la maternitat en el que es prioritze l'accés de les dones embarassades;
- l'establiment de programes i mesures que afavorisquen la inclusió social i inserció sociolaboral de les dones emabrassades alhora que la promoció de mesures de suport a la criança dirigides als col·lectius més vulnerables.
- la consideració de l'acolliment i l'adopció com a alternatives eficaces per a que la dona continue amb el seu embaràs.

És menester assenyalar que en les exposicions de motius dels textos jurídics que es veuen relacionats així com als diferents materials informatius sobre el programa +VIDA, el govern de la Generalitat mostra una profunda preocupació per la baixa taxa de fecunditat del País Valencià i les seues conseqüències en el procés d'envelliment poblacional. Contrarestar aquesta tendència esdevé prioritat en l'agenda política del

consell. Per aquest motiu proposen un seguit de mesures, entre les que es troba la Llei de Protecció a la Maternitat, de tall pronatalista que titllen repetidament de pionera en el debat al voltant del descens de la fecunditat a l'àmbit europeu. Tanmateix aquesta preocupació, tot i ser legítima doncs l'evolució històrica de les dades de fecunditat ha descendit, en relació al conjunt espanyol no és tan baixa, com ens mostra la següent gràfica.

Taxa conjuntural de fecunditat. Espanya i País Valencià, 2005-2011



Font: INE, 2013.

És més, l'evolució de les dades és negativa respecte la posada en marxa de les mesures contemplades en aquest programa, malgrat que hem de tindre present els efectes de la crisi econòmica en aquestes xifres i que coincideix amb el procés legislatiu. Així de l'any 2005 fins l'any 2008 –any en què assoleix el major nivell- l'índex conjuntural de fecunditat valencià és lleugerament major que l'espanyol i mostra una tendència creixent, arribant en 2008 a ser del 1,45 en el País Valencià i un 1,46 en Espanya. A partir d'aquest moment els índex disminueixen de manera molt acusada en el cas valencià com bé mostra la gràfica arribant a 2011 a ser d'un 1,3.

D'altra banda, la llei de protecció a la maternitat és desplegada a partir del Decret 13/2011 d'11 de febrer (DOCV núm.6461 de 16.02.11), és a dir, prop de dos anys després, malgrat que a través d'altres ordres van implementant-se diferents dimensions de la norma com el suport pressupostari a les entitats que donen suport a les dones embarassades o la consideració del embaràs respecte la baremació en l'admissió dels xiquets a les escoles públiques i concertades de territori valencià. A aquest decret, i en conjunt al programa +VIDA, es contemplen un ampli seguit de mesures, no totes

completament implementades, que relacione tot seguit dividint els següents subapartats:

- en primer lloc pare atenció al seu contingut prestacional;
- en segon lloc al propòsit divulgatiu del programa;
- i per últim faig esment de l'atenció que la llei para a les entitats privades com a elements bàsics en el desenvolupament dels objectius bàsics de la llei.

2.1. Contingut prestacional

La confusió respecte les mesures efectivament preses i aquelles només anunciades és enorme i l'escassa transparència en la que treballa habitualment la Generalitat incrementada pel caràcter transversal de la llei de protecció a la maternitat no contribueix a conèixer quin és l'abast real del conjunt de mesures de suport a la dona embarassada s'han dut a terme. En aquest apartat tracte d'ordenar el contingut prestacional del Programa +VIDA i de la Llei de Protecció a la Maternitat, tot i que al tractar-se d'un treball encara en curs, continue esbrinant quins són els perfils reals de la mesura.

He dividit el text en subapartats segons el caràcter de les mesures de la següent manera: (a) fiscalitat, (b) habitatge, (c) exclusió social, (d) ensenyament, (e) acollida familiar i adopcions, i (f) altres mesures.

A) Fiscalitat

El material propagandístic que s'edita abans de promulgar la llei s'assegura que les dones embarassades es podran beneficiar d'una nova deducció en el tram autonòmic de l'IRPF i que les famílies que tinguen dos fills i esperen un altre podran comptabilitzar-se com a família nombrosa.

A aquest respecte, als documents que proporciona a la ciutadania l'Agència Tributària per a realitzar les declaracions de renda no apareix en cap moment aquesta circumstància (AEAT, 2010, 2011). Sí que és cert que els que tributen al País Valencià compten amb deduccions autonòmiques per naixement o adopció, per conciliació, per guarderia, per famílies nombroses. Però només la circumstància que fa referència la llei de protecció a la maternitat es veu en una deducció autonòmica que està present en la declaració referents als anys 2010 i 2011 i que es presenta com una deducció de 270€ per cada contribuent en referència a les quantitats de les ajudes públiques concedides per la Generalitat en el marc de la Llei 6/2009 de 30 de juny de protecció a la maternitat. El que no deixa suficientment clar és si al·ludeix a les ajudes de tot tipus (habitatge, educació...) que poden rebre al incloure la situació d'embaràs com un element més de la valoració de requisits per optar a algunes línies de protecció social de l'Administració valenciana o a ajudes directament relacionades amb la Llei de protecció a la Maternitat.

B) Habitatge

Segons la Resolució de 28 de setembre de 2009, de la Conselleria de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge (DOCV núm. 6118, 07.10.2009) les dones gestants que demostrin a través d'un certificat mèdic el seu estat –requisit comú en totes les prestacions- són beneficiaris preferents sempre i quan acomplisquen amb la normativa reguladora dels plans d'habitatge. Igualment es commina a establir mesures de col·laboració amb entitats públiques o privades sense ànim de lucre l'objectiu de les quals siga l'assistència o el suport a les dones gestants en situació de risc o exclusió social.

C) Exclusió social

La normativa fa esment de la necessitat de parar una atenció especial a aquells col·lectius més vulnerables que identifiquen com les menors embarassades (per a les que anuncien un règim especial de protecció), les dones amb discapacitat i les dones immigrants. De fet, entenen com a dones gestants en especial situació de risc aquelles que per motius d'edat, cultura, salut, situació socioeconòmica, situació d'exclusió social o qualsevol altra circumstància personal o social troben dificultats per a poder dur a terme l'embaràs (Llei 6/2009, Capítol III, art. 23)

Encara que en el material editat per a la promoció del programa s'inclou una prestació màxima de 600€ ,segons la renda de la unitat familiar, durant un màxim de 36 mesos per a aquelles dones embarassades sense ingressos suficients essent vinculant l'acompliment d'un pla d'inserció social o laboral segons es decideixa a l'Administració, als protocols de les mesures dirigits als treballadors de l'Administració responsables de la implementació de la mesura no hi consta. Només s'inclouen mesures de lluita contra l'exclusió social ja existents com la renda garantida de ciutadania i les prestacions econòmiques individualitzades. De fet a la mateixa redacció de la Llei de protecció a la maternitat s'inclou una disposició final que suposa la modificació de la Llei 9 Llei 9/2007, de 12 de març, de la Generalitat, de Renda Garantida de Ciutadania de la Comunitat Valenciana per la qual el fill, o fills, que espera una dona embarassada comptarà com un membre més de la unitat familiar respecte la consideració dels requisits de la percepció d'aquesta prestació.

D'altra banda s'estableix, promocionalment també, la gratuïtat de tota la despesa farmacèutica per a les embarassades menors d'edat, en risc d'exclusió social i discapacitades fins que el fill arribe als 18 mesos d'edat. Una mesura que no s'ha arribat a implementar segons el servei d'informació a la dona embarassada implementat i del que tot seguit farà referència.

Respecte les dones menors d'edat embarassades a la llei (Capítol III, art. 26) s'exposa que s'inclourà una assistència específica basada en les següents qüestions: (a)

educació per a la maternitat; (b) suport psicològic abans i després del part; (c) intervenció familiar; (d) suport personal en el centre docent, o bé en el domicili particular, per a facilitar la seua formació; (e) concessió de la renda garantida de ciutadania si respon als requisits determinats en la Llei 9/2007 de 12 de març de Renda Garantida de Ciutadania; (f) formació afectiva-sexual. A hores d'ara no he trobat cap document que acredite que s'estiga fent efectiu aquest règim especial.

D) Ensenyament

Una altra de les dimensions que arreplega la Llei de Protecció a la maternitat és l'ensenyament en diversos vessants. En primer lloc l'admissió que segons l'article 22 del Capítol III, l'embaràs de la mare suposarà un element més a computar en la baremació per a l'admissió en escoles públiques i concertades de la resta de fills en edat escolar. Això s'estableix en les diferents resolucions en les que es marquen, curs a curs, província a província, els criteris d'admissió als centres d'ensenyament obligatori. Es compta el no nascut com un germà més a partir del curs 2010/2011, de fet s'assenyala expressament que els alumnes la mare dels quals es trobe en estat de gestació, es beneficiaran d'una puntuació idèntica a la que obtindrien si ja haguera nascut el seu nou germà o germans, en el cas de gestació múltiple. És a dir, que sense haver-se donat el naixement i només amb un certificat mèdic que avale l'embaràs de la dona, els seus fills podran gaudir de beneficis de ser considerat família nombrosa sense tindre en compte els requisits que se'ls imposa a aquesta per a ser-ho: convivència i dependència econòmica.

Precisament ha sigut aquesta consideració la que més problemes ha generat al govern de la Generalitat. Contestada per comunitats educatives a nivell local⁴⁸ ha estat finalment invalidada per la justícia espanyola per envair competències del govern estatal i incloure un element de desigualtat per lloc de residència (El País, 04.03.13). Tanmateix l'actual Consellera d'Educació, María José Català, ha manifestat la seua decisió de continuar comptabilitzant els no nascuts en la baremació escolar⁴⁹ raonant que no es veu obligada a acomplir amb la sentència d'un tribunal de justícia ordinari.

El no nascut també es comptabilitza com un membre més de la unitat familiar respecte les ajudes per a l'adquisició de llibres de text a través del bo-llibre tant en ensenyament secundari obligatori, com en l'educació primària en centres públics i concertats. L'orde de 3 de desembre de 2009, de la Conselleria d'Educació (DOCV 6167, 17.12.2009) ho exposa en els següents termes: "També es considerarà membre de la unitat familiar el fill concebut i no nascut des del moment de la fecundació".

⁴⁸ "Varios colegios se niegan a cumplir la orden de contabilizar los embarazos en las matrículas" Levante, 06.05.10

⁴⁹ El País, 22.03.2013: "El 'nasciturus' cuenta"

Aquesta condició s'estableix per als cursos 2010/2011, 2011/2012 i 2012/2013. Val a dir que les queixes de no pagament de la Generalitat d'aquestes ajudes són continues, per tant podríem considerar que estem parlant de propostes no de realitats efectives.

Un altre element en què s'inclou la condició d'estar embarassada com a element a tindre en consideració per a gaudir d'ajuts econòmics de la Generalitat Valenciana és el programa de beques d'estudi d'idiomes en països de la Unió Europea dirigit als més joves i gestionat per l'Institut Valencià de la Joventut i que a partir de 2011 es consideren que tenen prioritat les joves embarassades i es barema com un membre més de la unitat familiar l'embrió fecundat. He sigut incapaç, de moment, de trobar el nombre de joves que s'han acollit a la mesura encara que segons la premsa ningú ho ha fet.

E) Acollida i adopcions

La llei inclou també una revisió del procediment de renúncia del fill nascut i l'inici dels tràmits de l'acollida o bé de l'adopció.

El conseller de Benestar que impulsà la llei, Juan Cotino, manifestava als mitjans de comunicació que calia reduir el temps del procés d'adopcions nacionals de cinc anys de mitjana a dos anys (El País, 16.07.09). També apuntà que es poguera assignar el menor en una adopció abans del seu naixement, tanmateix aquesta possibilitat no contemplada en la legislació espanyola no va ser considerada en la Llei de Protecció de la Maternitat.

F) Altres mesures

Segons, sempre, la premsa la Generalitat valenciana es proposà fer un cens, al marge del registre civil i sense efectes jurídics, on inscriure als nadons que havien nascut morts o bé que hagueren mort en les seues primeres 24 hores si així ho consideraven els seus pares (El País 29.07.09). Encara que no està en la llei sinó en el conjunt de les mesures impulsades pel programa +VIDA.

2.2. L'accés a la informació com a dret

Una de les finalitats bàsiques de la llei segons la seua redacció és la informació a les dones embarassades sobre les mesures i facilitats que tenen per a dur a terme el seu estat. De fet a la redacció de la Llei de protecció a la maternitat s'expressa clarament la consideració de l'accés a la informació sobre les ajudes existents com a un dret de la dona gestant que s'ha de respectar. Aquesta funció es desenvolupa bàsicament a partir de la posada en marxa d'un web informatiu sobre el programa +VIDA (www.bsocial.gva.es/masvida/portal), un telèfon d'atenció a la dona embarassada gratuït i disponible les 24h. (900 854 800), i de manera central, la creació conforme diu la llei de Centres d'Atenció a la Maternitat (CAM).

Aquests centres segons el decret 13/2011 de 11 de febrer són “unitats d’assistència, suport i informació que la Generalitat posa a disposició de les persones que ho desitgen en els àmbits de la maternitat” i poden estar gestionats per la mateixa Administració o bé per entitats sense afany de lucre. Podem trobar, segons el web +VIDA, un total de tres centres –un per cada província- a més a més de tres infodones, de nou un per província, que també inclou el web com a Centres d’Atenció a la Maternitat⁵⁰, encara que uns i altres ho són d’infodones. En cadascun d’aquests centres la llei estableix que existeix un equip de professionals procedents de diferents àmbits implicats en el procés de la maternitat i la criança - àmbits social, sanitari, educatiu, de participació i de justícia- que seran itinerants i podran assistir tant als centres com a les mares, fins i tot al mateix domicili.

Per als treballadors en aquests centres, per als professionals d’aquests equips així com per als membres de les entitats que formen la xarxa de voluntariat de suport a la dona gestant de la qual parlarem més endavant l’Administració ha creat un protocol d’actuació. En aquest protocol s’integren algunes de les vies de treball ja encetades en la protecció a la salut de la mare i del nadó al País Valencià i que desenvolupen altres instàncies, com és el cas de la planificació familiar, els centres de salut i l’atenció a l’embaràs, part i puerperi. També inclouen com a element de suport i informació a les dones gestants una sèrie de serveis que ja estan funcionant prèviament amb altres objectius i que ara amplien aquests com són els Centres de Serveis Socials Especialitzats en la Dona⁵¹; Serveis Especialitzats d’Atenció a la Família i Infància (SEAFI)⁵²; Serveis Especialitzats d’Orientació i Mediació Familiar⁵³; Serveis Socials Generals-Equips Municipals de Serveis Socials (EMSS) o Equips Socials de Base.

Resulta significatiu en aquests protocols la incidència –més que en altres aspectes – es fa de l’avortament i dels possibles efectes negatius a curt i llarg termini sanitaris i emocionals de l’avortament⁵⁴. En el cas de decidir avortar s’informarà de les entitats que hi ha de suport psicològic.

⁵⁰ Són els de les ciutats de Benidorm, Sagor i Llíria. Els infodones són uns centres que funcionen a nivell local i comarcal (hi ha un total de 36 al territori valencià) i que tenen com a objectiu segons el web de la conselleria (consulta 15.03.13) donar assessorament a les dones –de manera individual o col·lectiva- per a facilitar la seua participació en tots els àmbits de la societat valenciana amb el propòsit d’assolir majors nivells d’igualtat entre homes i dones.

⁵¹ Segons la informació de la Conselleria de Benestar Social de la que depenen a través de la Direcció General de la Dona i per la Igualtat, són centres que atenen a dones en situació de risc i/o exclusió social per a assolir la seua reintegració social.

⁵² Són equips interdisciplinaris de caràcter municipal que atenen problemes de conflictivitat familiar que necessite d’orientació psicosocial, mediació o teràpia familiar.

⁵³ Orientats per entitats sense afany lucratiu realitzen una intervenció en nuclis familiars en situació de vulnerabilitat o conflicte allà on no existeix un SEAFI.

⁵⁴ En aquest cas s’esmenten al mateix protocol un seguit de perills. En primer lloc riscos mèdics com la infecció pelviana, l’avortament incomplet, hemorràgies, coàguls en l’úter, tall o esquinçament del coll de l’úter, perforació de la paret de l’úter. També complicacions

D'altra banda, segons fonts de la Conselleria de Benestar Social, s'ha editat una guia d'informació per a la dona embarassada amb tots aquells recursos amb els que compten inclosa la xarxa de voluntariat, fylllets i cartells divulgatius que es distribueixen a través de les farmàcies amb el suport dels Col·legis provincials d'aquesta professió. A més a més s'ha elaborat sota el títol *Bienvenido a la vida*, una sèrie de huit dvd al voltant de les principals qüestions de la cura dels nadons i xiquets. El seu contingut ha estat dirigit per un grup de pediatres valencians. No obstant al seu web (www.bienvenidoalavida.com) no apareix cap referència a la Generalitat Valenciana i endemés no es distribueixen gratuïtament o amb un preu simbòlic, com podríem pensar en tractar-se d'un servei públic de suport a la maternitat, sinó que té un cost total de 95,6€.

2.3. Establiment d'una xarxa de voluntariat

La llei s'estableix com a objectiu la creació d'una xarxa d'entitats sense afany lucratiu que oferisquen suport a les dones embarassades per a evitar un possible avortament. Aquesta xarxa s'inicià fins i tot abans de l'aprovació de la llei doncs a l'abril de 2009 (24.04.09) es publiquen les bases de les primeres ajudes econòmiques –amb un pressupost total de 100.000€- a entitats de suport en una orde que rep el nom de Primers Dies.

En anys posteriors es repeteix la convocatòria d'ajudes. En 2010 i 2011 la partida pressupostària ascendeix a 300.000€ i en 2012 i 2013 es redueix fins els 100.000€. Les entitats beneficiades per l'ajut i la quantitat d'aquest ajut es troben relacionades en la següent taula on s'aprecia el caràcter conservador de les entitats subvencionades, sobretot d'aquella amb major dotació, la Congregació de les Serves de la Passió que no només reben les quantitats més grans si no que reben la subvenció per partida doble cada any. Es tracta d'unes ajudes que malgrat baixen la quantitat total el darrer any es mantenen malgrat els durs retalls que estan duent a terme al País Valencià, un territori especialment castigat per la crisi econòmica. Val a dir també, que la concessió de les ajudes no significa el pagament efectiu d'aquestes, de fet són nombroses les queixes procedents de diferents entitats i empreses proveïdores perquè la Generalitat no compleix amb els compromisos econòmics contrets.

relacionades amb la anestèsia o altres riscos de més llarg termini com el càncer de mama. D'altra banda citen riscos emocionals que es centra en el que es coneix com síndrome post avortament (dolor, sentiment de culpabilitat, agressivitat, incertesa afectiva, interrupció abrupta del cicle hormonal, "consciència biològica", sentiment de fracàs com a mare i problemes relacionats, alteracions de la son, crisis d'identitat, pèrdua de confiança, trastorns alimentaris). Aquesta síndrome ha esdevingut un cavall de batalla en els grups pro-vida internacionalment.

	2010	2011	2012
Asociación de Profesionales Más Vida	22.215,95 €	22.000,00 €	...
Asociación Pro Respeto a la Vida Humana Alicante	27.568,57 €	27.700,00 €	15.000,00 €
Asociación Castellonense para la Defensa de la Vida (PROVIDA)	20.345,00 €	20.500,00 €	15.000,00 €
Asociación Cultural Sexualidad y Vida (SEVI)	19.620,00 €	15.000,00 €	...
Congregación Siervas de la pasión	13.389,81 €	15.000,00 €	11.000,00 €
Congregación Siervas de la pasión	56.022,08 €	56.100,00 €	5.000,00 €
Asociación Proyecto Vivir Fundación de la Comunidad Valenciana	15.508,50 €	17.100,00 €	10.000,00 €
Asociación Valenciana para la Defensa de la Vida Provida Valencia	34.519,80 €	34.700,00 €	10.000,00 €
Fundación de la Comunitat Valenciana Solidaria TAI	19.725,00 €	20.700,00 €	12.000,00 €
Asociación Provida Elche	13.389,81 €	14.000,00 €	5.000,00 €
Asociación Federación por la Vida y la Familia La Vega Baja	20.310,00 €	21.500,00 €	15.000,00 €
Asociación de Solidaridad con los Trabajadores Inmigrantes Alicante (ASTI-Alicante)	3.347,45 €	6.000,00 €	1.000,00 €
Asociación Cáritas Ontinyent	3.347,45 €	5.000,00 €	...
Fundación de la Comunitat Valenciana frente a la Discriminación y Malos Tratos	30.690,58 €	...	...
Asociación Mujeres de Noche Buscando el Día	...	2.000,00 €	1.000,00 €
Asociación de Mujeres para la Igualdad Efectiva de Hombres y Mujeres	...	2.000,00 €	...
Fundación de la Comunidad Valenciana para la Atención a las Víctimas del Delito (FAVIDE)	...	20.700,00 €	...
	300.000,00 €	300.000,00 €	100.000,00 €

Relació d'entitats subvencionades en el programa *Primers Dies*, 2010-2012

Font: Resolució de 30 de juny de 2010, de la directora general de Família, de la Conselleria de Benestar Social, per la qual es publiquen les subvencions concedides en l'any 2010 a l'empara de l'Ordre de 15 de desembre de 2009, de la Conselleria de Benestar Social, per la qual es regulen i convoquen ajudes dirigides al suport de la maternitat: Primers Dies, en l'exercici 2010. DOCV núm. 6305, 07.07.2010

Resolució de 20 de maig de 2011, de la directora general de Família, per la qual es publiquen les subvencions concedides l'any 2011 al suport de la maternitat: Primers Dies. DOCV núm. 6532, 31.05.2011

Resolució de 3 d'agost de 2012, de la directora general de Família i Dona, de la Conselleria de Justícia i Benestar Social, per la qual es publiquen les subvencions concedides l'any 2012 al suport de la maternitat: «Primers dies». DOCV núm. 6865, 19.09.2012

D'altra banda al web +VIDA apareixen un total de 29 entitats de tot el País València més una de Madrid (Fundación Red Madre, la que va encetar el procés de l'ILP). També el caràcter majoritari d'aquestes entitats és marcadament conservador i provida, contraris a l'avortament. Les funcions que desenvolupen aquestes entitats estan referenciades al web de la següent manera: cases/pisos d'acollida, assistència material per a fills, assistència psicològica/mèdica, guarderia/educació infantil, síndrome postavortament, serveis socials, formació, inserció laboral i assessoria legal. Segons el Conseller de Benestar Social en el moment de l'aprovació d'aquest programa, Juan Cotino, la idea era fomentar la creació d'una xarxa de voluntaris que pogueren acompanyar a la dona embarassada i no només fins el moment del part sinó al llarg dels tres primers anys de vida del xiquet (El País, 16.07.2009).

El pressupost dirigit al suport a les famílies no s'incrementa de manera apreciable amb l'aprovació de la llei de protecció a la família, per tant els recursos destinats al desplegament d'aquesta llei s'hauran de restar d'altres funcions que hi realitzava la Direcció General de Família. A la taula es veu clarament aquesta circumstància. És

més en el pas de 2011 al 2012 pateix un retall molt considerable, d'un 75%, malgrat que la partida destinada a Benestar Social s'incrementa.

Pressupostos de la Generalitat Valenciana. Partides destinades a Benestar Social i a famílies. Pressupostos no consolidats. 2008-2012. En milers d'euros⁵⁵

	Famílies	Benestar Social	Família/Benestar Social
2008	69173,50	552.799,83	12,51
2009	68168,55	592093,82	11,51
2010	69334,34	672366,94	10,31
2011	68.805,91	684.188,69	10,06
Font: 2012	16.602,13	1.013.031,76	1,64

Conselleria d'Hisenda (www.gva.es)

La capacitat d'incidir en la protecció social de la ciutadania per part de les Comunitats Autònomes està regulada per l'article 148 de la Constitució espanyola. Avui, excepte les pensions, la cobertura per desocupació i la immigració, que són competència de l'Administració central, la gestió de les polítiques públiques relacionades amb l'Estat de benestar és responsabilitat de les Comunitats Autònomes (Azagra i Romero, 2007), el que produeix importants diferenciacions territorials causades pel tarannà dels governants de cadascuna de les comunitats, però sobretot pel sistema de finançament establert des dels inicis, que no ha sigut pal·liat amb el pas del temps i que comporta una diferent capacitat d'implementar protecció social per habitant segons Comunitat Autònoma, equiparable a la diferent direcció de fons que feia l'estat en el moment del traspàs de competències encara no resolt malgrat els acords de finançament existents (Romero, 2007).

En el cas valencià es pot afirmar que està patint d'uns anys ençà un procés d'afebliment i deslegitimació molt més profund del que s'estiga podent donar al conjunt de l'Estat espanyol. Com bé ens diu Felipe (2007:50) "El sistema de protección de nuestra Comunidad se caracteriza, en general, por encontrarse por debajo de casi todos los parámetros medios nacionales." Azagra i Romero (2007: 227-28) ens

⁵⁵ S'ha de ser prudents però amb aquestes dades ja que la referència d'aquestes dades ha variat significativament durant el període considerat tant en el tipus de mesures considerades com en les àrees tingudes en compte. Per exemple a principis dels 2000 l'organisme de gestió de les mesures de política familiar duia el nom de Direcció General de Família, Menor i Adopcions. Aquest epígraf va canviar a la segona meitat de la dècada per Família i Adopcions i per tant les qüestions de les que es responsabilitzaven, al 2011 és la Direcció General de Família i al 2012 mateixa Conselleria de Benestar Social canvia al nom de Justícia i Benestar Social, integrant-se altres responsabilitats, i l'òrgan gestor és la Direcció General de Família i Dona. Aquest darrer fet d'altra banda que mostra la perspectiva patriarcal de les mesures preses vinculant constantment les dones a les famílies. Cal per tant una anàlisi més completa de la qüestió que està en procés d'elaboració.

descriuen d'aquesta manera el model de benestar des de l'Administració que impera fa anys al País Valencià:

“... erràtica gestió pressupostària i la insolidària política de despesa pública social desplegada per la dreta política valenciana des de fa més de deu anys. Una dreta que fent ús de la seua àmplia competència en l'assignació de despesa pública, des del 1995 ha dedicat gran quantitat de recursos a prioritats de dubtosa rendibilitat social, a increments en molts casos injustificables de capítols de despesa, en especial de personal, a orientar preferentment recursos públics a concerts amb empreses privades en sanitat, educació i serveis socials, a lliurar a la iniciativa privada segments de negocis en detriment de l'esfera pública i a contribuir, en definitiva, a deteriorar la qualitat de serveis públics essencials.”

El pobre finançament de la protecció social, i de la protecció social a les famílies contrasta amb la generositat de les ajudes a les entitats socials que aconsegueixen amb els requeriments del programa Primers Dies. El que ve a demostrar, de nou, la ingent capacitat del PP en la construcció de xarxes clientelars que els beneficia en l'objectiu de mantindre el poder polític i social (Alcaraz, 2009) així com la seua estreta relació amb l'Església catòlica.

3. Consideracions finals

Malgrat que estem davant d'un treball encara en curs podem avançar algunes conclusions les quals, necessàriament, tindran un caràcter provisional però considere que prou significatiu.

A) Limitat contingut prestacional

En primer lloc hem d'assenyalar el limitat contingut prestacional que integra la Llei de protecció a la maternitat juntament amb el programa +VIDA. Es tracta d'una llei que implementa escasses mesures pròpies de suport a pares i mares –i en conseqüència als infants–, limitant-se en gran mesura a fer un recull de prestacions i ajuts ja existents, fins i tot no implementades pel govern autonòmic sinó per l'estatal, presentant-les de manera conjunta sense però manifestar expressament l'origen de la prestació.

Un dels principals èxits assolits segons els seus responsables és la seua transversalitat que al remat equival a ampliar els requisits d'algunes de les mesures de protecció social implementades pel govern valencià en diversos àmbits d'acció per a integrar als fills no nascuts, el que suposa, sovint, introduir e elements de desigualtat entre la ciutadania. És el cas de comptar l'embaràs com un fill ja nascut en la baremació de les famílies per a l'accés a les escoles

dels xiquets, establint-se greus desigualtats entre els xiquets, especialment respecte aquells que formen part de famílies nombroses.

També és precís parar esment en què deixen de banda els interessos dels grups més vulnerables com les dones amb discapacitat i les immigrants que a pesar de que es consideren en la llei no s'apliquen mesures dirigides expressament a aquests col·lectius. I no tenen en compte altres col·lectius com ara les famílies monoparentals (almenys de manera explícita), precisades segons les investigacions realitzades d'un major suport pel seu risc de caure en la pobresa (Almeda, 2008; Almeda et al, 2008).

I per últim cal assenyalar que la mesura més important que pren la llei en termes pressupostaris és l'establiment d'una xarxa d'entitats a través del programa Primers Dies, una partida no dirigida directament a les famílies que a més a més no té com a objectiu la millora de la qualitat de vida de les mateixes sinó, principalment, la implementació per part de les entitats de programes de suport a les dones embarassades per evitar que opten per l'avortament. Una mesura que com ja he assenyalat té com a resultat clar l'establiment d'una xarxa clientelar.

En definitiva, la Llei de protecció a la maternitat i en general tot el programa +VIDA és una lluenta carcassa per a un objecte buit de contingut si el considerem una mesura de política familiar, és a dir, que tracta de donar cobertura a les necessitats de les famílies al País Valencià. Una altra cosa és que es cerquen altres interessos.

B) Una mesura no amigable en termes de gènere

Des del punt de vista del respecte a la promoció de major igualtat en termes de gènere que proclamen en altres àmbits i a pesar de que manifesten que es tracta d'atorgar més llibertat a les dones, realment limiten les seues opcions de tria al fet de no avortar, especialment en el cas de les dones en posició més desfavorida alhora que identifiquen la reproducció i posterior criança com una responsabilitat únicament femenina.

C) Ús ideològic de la política familiar

La convergència del programa de mesures amb el procés de redacció i aprovació de la Llei Orgànica 2/2010, de 3 de març, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs (BOE núm.55, de 4 de març de 2010) posa en evidència l'actitud bel·ligerant del consell valencià i amb això l'ús ideològic i partidista de la mesura. De fet la seua insistència en la protecció de la menor sembla una clara posició en contra de la decisió per part del Govern estatal socialista de permetre l'avortament a dones de 16 anys.

L'ús partidista de la mesura es contempla ja en el document de caràcter electoralista popular "*Cumplimos 2003-2011. Tots junts anem a més*" com a impulsors de que el País Valencià siga capdavanter en la defensa de la maternitat. Un element, el de la innovació i el lideratge que ha sigut central en l'estratègia política del PP valencià en els darrers anys i què li ha donat un important rèdit, no debades des de l'any 1995 la creixent acumulació de poder polític és innegable. De fet, les manifestacions de representants del Partit Popular tant en els àmbits de debat parlamentari com en els mitjans de comunicació afirmen constantment el caràcter pioner i innovador de la mesura, alhora que incideixen en el seu tarannà progressista. És el cas del conseller de Benestar Social en el moment de l'aprovació de la llei, Juan Cotino "Estamos ante una verdadera apuesta progresista por la vida" (El País, 16.07.2009), "progresista, con mucho sentido común y necesaria" (El País, 18.08.2009) o Rafael Blasco, Conseller d'Immigració en el mateix període que parla de la llei com "una de las más progresistas de Europa, porque somos los primeros en defender la vida" (Levante, 31.07.2009).

D) Mesures sense avaluació, emmascarament d'objectius

Un dels trets característics de l'actual govern de la Generalitat valenciana és el seu obscurantisme que dificulta en excés la recopilació completa i sistemàtica de dades sobre qualsevol dimensió de la seua tasca de govern, i la política familiar no és una excepció tot i ser un dels eixos propagandístics. La manca d'una única plataforma des d'on podem extraure les dades, la multiplicitat d'anuncis de mesures, no totes implementades, i la singularitat del procés ja descrit a més a més de la confluència de la crisi econòmica en el procés de disseny i posada en marxa d'aquesta llei que pretén ser integral per tant arribar a totes les Conselleries, complica molt la tasca d'anàlisi.

La manca d'avaluacions de les mesures com ja he comentat en un altre lloc d'aquesta comunicació, així com evitar l'accés a dades sistematitzades i disponibles públicament –també per als mateixos treballadors de la Generalitat com he comprovat a l'adreçar-me directament a les oficines per a trobar dades que ni saben on estan ni si existeixen- dificulta enormement l'avaluació de les mesures implementades respecte els objectius manifestos –que no latents- que té la llei. Un altre element d'aquest obscurantisme és la enorme dispersió de les mesures implementades el que dificulta enormement saber si s'estan aplicant correctament. A més a més sovint ens trobem amb promeses incomplides, com és el cas de l'anunciat Registre dels no nascuts o les mesures de suport per a les mares amb discapacitat. Un balanç final que

tampoc fan amb altres mesures preses, especialment en el cas dels *grandes eventos* com bé assenyala Alcaraz (2009:104): mostren algunes dades “de comptabilitat creativa” sense fonaments empírics i, això sí, un cúmul de felicitacions per la feina ben feta.

Com a conclusió final caldria reflexionar al voltant de quina direcció està prenent la política familiar al nostre país. En aquest sentit considere que requereix una mirada al passat dictatorial. En introduir una perspectiva històrica és més fàcil percebre de quina manera el règim franquista, sobretot als seus primers anys, ha condicionat tant l'actual sistema de benestar espanyol general com, sobretot, la protecció social a la família. El franquisme utilitzà un determinat model de família, caracteritzat pel conservadurisme i la preeminència de l'autoritat paterna, per construir a sobre, no sols el seu sistema de benestar social, sinó també de política econòmica i àdhuc de legitimació política i ideològica. De fet, les mesures de política familiar esdevingueren la font principal de referents ideològics del règim durant tota la seua existència, malgrat que progressivament aquestes mesures adquiriren un contingut simbòlic més que no pas real. Aquesta equiparació del franquisme amb les mesures de política familiar i els seus efectes sobre l'estatus de la dona, contribuïren a que als inicis del règim democràtic a l'Estat espanyol -marcats per la cerca continua del consens juntament amb la intenció dels líders polítics del moment d'evitar qualsevol record al règim anterior- a deixar de banda la família com a objecte de protecció social a favor d'altres camps d'acció com l'educació, la sanitat o el sistema de pensions (Iglesias de Ussel, 1998; Iglesias de Ussel i Meil, 2001; Valiente, 1996, 1997a, 1997b).

A hores d'ara convindria preguntar-se si aquesta prevenció continua vigent o si al contrari s'ha esvaït totalment com demostra el fort caràcter conservador de les mesures aprovades pel Partit Popular al País Valencià. El govern valencià amb aquesta mesura però també amb altres, moltes de simbòliques⁵⁶, ha estretit els llaços que uneixen a la Església catòlica amb el poder polític, amarant tots els actes d'una simbologia clarament catòlica. Per tant no és només que s'haja fet un acostament a la política familiar –merament ideològic com mostres les escasses dades disponibles– que fins ara s'evitava sinó que aquest acostament ha estat marcat per una tendència a enfortir la cara més tradicional, i per tant més desigual, de la família. La protecció social a les famílies s'erigeix com una eina més de construcció ideològica, de foment de l'hegemonia social, a través de l'enfortiment de la xarxa clientelar, i cultural, a través d'oferir certes es –en les que la religió és fonamental– a la ciutadania en un

⁵⁶ La convivència dels responsables polítics valencians amb la jerarquia eclesiàstica és constant i pública com es demostrà, per posar només un exemple, en la visita del Papa a València en juliol de 2006, especialment durant el període en que Francisco Camps fou president de la Generalitat Valenciana.

moment on la incertesa ens amara completament i mostra de manera més patent el seu contingut de por i malestar (Alcaraz, 2009; Obiol, 2010). Seria menester aprofundir en aquesta reflexió i valorar com s'està estenent arreu de l'estat espanyol en un moment de profunda crisi econòmica on la població sembla estar més necessitada de certes.

4. Bibliografia

- ABRIL, RUTH (coord.) (2009) *Informe sobre Políticas Públicas de Atención Social a la maternidad*. Online: www.masvida.es
- ADELANTADO, JOSÉ; NOGUERA, JUAN ANTONIO; RAMBLA, XAVIER (2000) "El marco de análisis: las relaciones complejas entre estructura social y políticas sociales" a Adelantado, J. (coord.) *Cambios en el Estado del Bienestar*. Barcelona: Icaria. pp. 23-61.
- AGENCIA ESTATAL DE ADMINISTRACIÓN TRIBUTARIA (2011) *Manual Práctico del Impuesto sobre la Renta de las Personas Físicas (IRPF) y del Impuesto sobre el Patrimonio del ejercicio 2010*. Online: www.agenciatributaria.es
- (2012) *Manual Práctico del Impuesto sobre la Renta de las Personas Físicas (IRPF) y del Impuesto sobre el Patrimonio del ejercicio 2011*. Online: www.agenciatributaria.es
- ALCARAZ, MANUEL (2009) *De lèxit a la crisi. Pamflet sobre política valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- ALMEDA, ELISABET (2008) "Famílies monomarentals: Visibilitzant les realitats" a Bodelón, E. *Construint els drets de les dones: dels conceptes generals a les polítiques locals*. Barcelona: Diputació de Barcelona. pp. 205-218.
- ALMEDA, E.; DI NELLA, D.; OBIOL, S. (2008) "Les famílies monoparentals des d'una perspectiva de gènere" *Arxius de Ciències Socials*, 19. pp.19-29.
- AZAGRA, JOAQUÍN; ROMERO, JOAN (2007) *País complex. Canvi social i polítiques públiques en la societat valenciana, 1977-2006*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- BECK, ULRICH (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. Londres: SAGE.
- BRULLET, CRISTINA; PARELLA, SONIA (2003) "Polítiques de serveis a les famílies: residualitat pública en un context cultural 'familiarista'. A Gomà, R. i Subirats, J. (coords.) *Govern i polítiques públiques a Catalunya (1980-2000)*. Vol1. *Autonomia i Benestar*. Barcelona: Universitat de Barcelona i Universitat Autònoma de Barcelona.
- DUMON, WILFRID (1987) "La politique familiale en Europe occidentale: Une réflexion sociologique". *L'Année sociologique*, núm. 37. pp.291-308.
- FELIPE, MARIA JESÚS (2007) "El sistema de protección social en la Comunidad Valenciana: algunos indicadores sociales" *Arxius de Ciències Socials*, 17. pp.43-53.
- FLAQUER, LLUÍS (2002) "El suport econòmic a les famílies amb fills/es a càrrec." a Flaquer, Lluís (coord.) *Informe sobre la situació de la família a Catalunya. Un intent de diagnòstic*. Barcelona: Departament de Benestar Social. Generalitat de Catalunya. pp. 253-70.
- FLAQUER, LLUÍS; ALMEDA, ELISABET (2001) "Individualización y divorcio en la Unión Europea" ponència presentada a VII Congreso Español de Sociología, "Convergencias y Divergencias en la Sociedad Global". Salamanca, setembre de 2001.

- FLAQUER, LLUÍS; BRULLET, CRISTINA (1999) "Política familiar a Catalunya: una primera aproximació" a Navarro, V. (coord.) *Les desigualtats socials a Catalunya*. Barcelona: Mediterrània. pp.75-191.
- GONZÁLEZ SANCHO, EMILIO (1989) "Apuntes sobre la situación de la protección a la familia en España en 1989 y sobre la conveniencia de mejorarla." A *Documentación Laboral*, núm.29 II-III. ACARL. pp. 85-124.
- GUILLÉN, ANA MARÍA ((1997b) "Regímenes de bienestar y roles familiares: un análisis del caso español." A *Papers, Revista de Sociologia. Producció i reproducció*. núm.53 Bellaterra: Serveis de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. pp.45-63.
- GUDIÑO, PABLO (2012) "La disputa por la legalización del aborto en Argentina. Los usos políticos del Nunca Más" *Sociedad & Equidad*, núm. 4. pp. 165-181
- IGLESIAS DE USSEL, JULIO (1998) "La protección de la familia en España." A *Papeles de Economía Española*, núm.77. pp. 224-38.
- IGLESIAS DE USSEL, JULIO; MEIL, GERARDO (2001) *La política familiar en España*. Barcelona: Ariel Editorial.
- MEIL, GERARDO (1992) "Política familiar: contenido y significado." A *Revista Internacional de Sociología*, núm.1. Tercera època, gener-abril, 1992. pp.173-91.
- OBIOL, SANDRA (2010) *Teixir certeses. Percepcions i respostes a la incertesa dels treballadors del tèxtil-confecció a l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. 2010.
- ROMERO, JOAN (2007) "Políticas públicas y Estado de Bienestar en España. Un debate inaplazable" a Salort, Salvador; Muñoz, R. (eds.) *El Estado de Bienestar en la encrucijada*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant. pp. 171-196
- SÁNCHEZ MALDONADO, JOSÉ; GÓMEZ SALA, JESÚS SALVADOR (1998) "Gasto público y familia: especial referencia a España." A *Papeles de Economía Española*, núm 77. pp. 239-75.
- TITMUSS, RICHARD (1974) *Social Policy*, London: Allen & Unwin.
- VALIENTE, CELIA (1996) "Olvidando el pasado: la política familiar en España (1975-1996)." *GAPP*, núm. 5-6. pp.151-162.
- (1997a) "Las políticas de cuidado de los niños a nivel nacional en España (1975-1996)". *Papers. Revista de Sociologia*, núm.53. pp. 101-136.
- (1997b) "The rejection of Authoritarian Policy Legacies: Family Policy in Spain (1975-1995)". *MIRE Florence Conference, Comparing Social Welfare Systems in Southern Europe*. Paris: MIRE. Vol. 3. pp. 363-83.
- ZIMMERMAN, SHIRLEY (1992) *Family Policies and Family Well-Being. The Role of Political Culture*. California: SAGE Publications.

Documents públics consultats

- DECRET 140/2008, de 26 de setembre, del Consell, pel qual es crea i es regula la Comissió Interdepartamental de Suport a la Maternitat. DOCV núm. 5865, 07.10.08
- Ordre de 15 d'abril de 2009 de la Conselleria de Benestar Social, per la qual es regulen i es convoquen ajudes dirigides al suport de la maternitat: "Primers Dies", en l'exercici de 2009. DOCV núm. 6000, 24.04.2009.
- Diari de sessions de les Corts Valencianes, núm. 85. Sessió plenària. 20.05.2009.
- Diari de sessions de les Corts Valencianes. Comissió de Política Social i Ocupació. 11.06.2009

- Diari de sessions de les Corts Valencianes, núm. 89. Sessió plenària. 25.06.2009.
- Llei 6/2009 de 30 de juny de Protecció a la Maternitat (DOCV núm. 6049, 03.07.2009; BOE, núm. 177, 23.06.2009).
- Resolució de 28 de setembre de 2009, de la Conselleria de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge (DOCV núm. 6118, 07.10.2009)
- ORDE de 30 de novembre de 2009, de la Conselleria de Benestar Social, per la qual es convoquen beques per a la realització de cursos d'idiomes en països de la Unió Europea, Eurocursos 2010.
- Llei Orgànica 2/2010, de 3 de març, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs (BOE núm.55, 04.03.10).
- RESOLUCIÓ de 10 de març de 2010, del director territorial d'Educació d'Alacant, per la qual s'establix el calendari i el procediment d'admissió de l'alumnat en centres públics i centres privats concertats, no universitaris, per al curs 2010/2011. DOCV núm. 6229. 18.03.2010
- Resolució de 30 de juny de 2010, de la directora general de Família, de la Conselleria de Benestar Social, per la qual es publiquen les subvencions concedides en l'any 2010 a l'empara de l'Ordre de 15 de desembre de 2009, de la Conselleria de Benestar Social, per la qual es regulen i convoquen ajudes dirigides al suport de la maternitat: Primers Dies, en l'exercici 2010. DOCV núm. 6305. 07.07.2010
- Decret 13/2011 de 11 de febrer del Consell pel qual es desplega la Llei de Protecció a la Maternitat. DOCV núm. 6461, 16.02.2011.
- RESOLUCIÓ d'11 de febrer de 2011, de la consellera de Benestar Social, per la qual es dóna publicitat als crèdits que han de finançar les ajudes convocades per mitjà de l'Ordre 23/2010, de 22 de novembre, de la Conselleria de Benestar Social, per la qual es regulen i convoquen ajudes dirigides al suport de la maternitat: «Primers dies», per a l'exercici corresponent a l'any 2011
- RESOLUCIÓ de 8 de març del 2011, del director territorial d'Educació d'Alacant per la qual s'establix el calendari i el procediment d'admissió de l'alumnat a les ensenyances d'Educació Infantil, Primària, ESO, Batxillerat i Formació Professional, en centres públics i centres privats concertats, no universitaris, per al curs 2011/2012. Conselleria d'educació. DOCV núm. 6483. 18.03.2011.
- RESOLUCIÓ de 8 de març del 2011, del director territorial d'Educació de València per la qual s'establix el calendari i el procediment d'admissió de l'alumnat a les ensenyances d'Educació Infantil, Primària, ESO, Batxillerat i Formació Professional, en centres públics i centres privats concertats, no universitaris, per al curs 2011/2012. Conselleria d'educació. DOCV núm. 6483. 18.03.2011.
- RESOLUCIÓ de 15 de març del 2011, del director territorial d'Educació de Castelló per la qual s'establix el calendari i el procediment d'admissió de l'alumnat a les ensenyances d'Educació Infantil, Primària, ESO, Batxillerat i Formació Professional, en centres públics i centres privats concertats, no universitaris, per al curs 2011/2012. Conselleria d'educació. DOCV núm. 6483. 18.03.2011.
- Resolució de 20 de maig de 2011, de la directora general de Família, per la qual es publiquen les subvencions concedides l'any 2011 al suport de la maternitat: Primers Dies. DOCV núm. 6532, 31.05.2011
- ORDE 31/2012, de 22 de juny, de la Conselleria d'Educació, Formació i Ocupació, per la qual es regulen les bases de la convocatòria d'ajudes per a l'adquisició de llibres de text i de material didàctic i informàtic, de l'alumnat d'Educació Primària, Educació Secundària Obligatòria i d'unitats d'educació especial, escolaritzat en un centre públic o en un centre privat concertat i les bases per a determinar la dotació

econòmica dels centres d'educació especial públics de titularitat de les corporacions locals i privats concertats i centres d'acció educativa singular privats concertats per a l'adquisició dels dits materials, en la Comunitat Valenciana per al curs 2012-2013 DOCV núm. 6806, 28.06.2012

Resolució de 3 d'agost de 2012, de la directora general de Família i Dona, de la Conselleria de Justícia i Benestar Social, per la qual es publiquen les subvencions concedides l'any 2012 al suport de la maternitat: «Primers dies». DOCV núm. 6865, 19.09.2012

Parental Leave Policies, Gender Equity and Family Well-Being in Europe: A Comparative Perspective

Karin Wall
Institute of Social Sciences
University of Lisbon
karin.wall@ics.ul.pt

Anna Escobedo
Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions
Universitat de Barcelona
anna.escobedo@ub.edu

Abstract

This chapter explores the diversity of leave policy models in contemporary European society. Seven empirically based ideal types are identified by looking at data for the 22 countries on leave systems, early childhood services and maternal and couples' employment patterns. We address the complex interplay between leave systems and work-family, gender and welfare regimes. The analysis reveals three sets of conclusions, which relate to convergence and divergence in care leave policies across Europe, leave generosity and its linkages to gender equity and family well-being.

Introduction

Leave policies and the protection of working parents' rights have changed significantly in Europe during the last few decades. While policies introduced immediately after World War II were largely based on a male-breadwinner model, the post-1970s policies have recognised the increase in maternal employment, the growing diversity of work/family arrangements and working parents' needs for state support in caring for young children. Paid maternity leave and paid or unpaid parental leave are now available throughout Europe – Western, Central and Eastern – and policy developments have encouraged more gender-neutral leaves and longer periods of paid leave (Deven and Moss 2005).

Two questions may be raised regarding the changing nature of leave policies. The first is whether these changes have shifted policy away from the male-breadwinner model, thereby reinforcing gender equity both in employment and in care work. Welfare state literature and feminist literature aim to incorporate gender into the former reveal complex and often contradictory consequences of leave policies. Paid leave schemes and childcare services are generally seen to strengthen women's ties to paid work (Ruhm 1998; Glass and Riley 1998) by raising female employment rates, reducing new mothers' labour-market exits, and decreasing their job turnover.

On the other hand, leave provisions, in particular, of longer duration, are also shown to have negative effects on women's employment by eroding their human capital and

making them less attractive to employers, when compared to the male workforce (Morgan and Zippel 2003; Bergman 2009). The debate on what constitutes a gender-friendly state also reveals different approaches, with some scholars emphasising the extent to which states support women's economic independence (Sainsbury 1999) while others underline the role of the state in granting women entitlements to 'time for care' and recognising women's preferences (Knijn and Kremer 1997). 'Employment' and 'care' perspectives do not necessarily clash. As some literature has pointed out, the impact of longer and more generously paid periods of leave does not always have clear-cut effects. Moreover, recent analysis of changes in leave policies in Europe shows that the trend towards more generosity in leave does not necessarily increase gender equality (Wall 2007a; Ray et al. 2010; Thévenon 2011). In fact, generosity and gender egalitarianism emerge as different dimensions and have to be analysed separately.

The second question is whether these changes have resulted in cross-national convergence or divergence and also, in the case of dispersion, if the clustering of countries is linked to the typology of welfare regimes proposed by welfare studies (Esping-Andersen 1990). Comparative analysis on the convergence of leave policies in industrialised countries has shown that, in spite of some common trends and some long-standing broad geographical patterns, these changes have had different levels of magnitude across countries and have consequently maintained or even increased divergence (Gauthier 2002; Thévenon 2011). Moreover, the fourfold typology of welfare regimes, in spite of its usefulness in highlighting differences across policy regimes, is not clearly visible. More importantly, it does not help us to fully understand the processes of variation within and across groups of countries.

These two questions imply a third challenge which is taken up in this chapter. If the nature of leave policy is changing and traditional welfare state analysis does not adequately account for variation, then it is important to understand what else is shaping the maintenance of diversity. The approach developed in this chapter suggests that there are different *leave policy models* underpinning developments in leave in European societies. Drawing on some fundamental dimensions of the work-care-leave-gender conundrum, both at the level of policies and of changing expectations and practices, we will seek to identify this diversity. Two issues are of particular significance. First, what processes of change in cultural norms and social practices, related to motherhood, fatherhood and work-family balance after the birth of a child, may be identified in European policies and societies? Secondly, how does gender equity in employment and care interact with leave policy generosity in these processes?

In the next section, we discuss the methodological framework. In the third section, we describe the models. In the last section, we look at the usefulness of such an approach to understand major trends and cross-national differences in leave policies in Europe.

Methodology and Data

An explorative analysis of contemporary 'leave policy models' will be carried out on the basis of an interpretative approach which seeks to identify a diversity of empirically based ideal types by looking at some fundamental dimensions of work-leave-gender policies, culture and practices. Selection of three main analytical dimensions took into account the literature addressing the complex interplay between leave systems and work-family, gender and welfare regimes.

Leave Systems

Many comparative studies have tackled the task of describing leave systems across countries. Analyses have focused on one main indicator, the generosity of leave, by examining the duration and the type of job-protected leave. Recent studies have gone beyond this approach by examining payment (level of compensation or full-time equivalent) and the degree of gender equity. In this chapter, we will draw on four interrelated indicators (Tables 6.1, 6.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, and 6.7). First, since unpaid leave is known to have extremely low take-up rates, we will look at total *post-natal paid* leave⁵⁷ as well as *well-paid* leave within the former. Two other indicators concern the *degree of individualisation* (individual and non-transferable versus family entitlement to leave) and *gender equity*. Father's specific entitlements (through paternity leave, the father's quota or the bonus in the duration of leave when shared by the two parents) and flexibility regarding who may use leave will be examined as measures of gender equity; outcomes (e.g. father's take-up rates) will be examined when available. Finally, it is important to consider whether gender equity is a major objective of leave policy and to understand this in the context of each country's *specific pathway* regarding gender equality and the leave system.

Gender and Work/Family Models

To understand the meanings of 'leave', it is important to analyse interconnections between leave systems and other areas of family life and policy such as the articulation between work and care. Expectations and policies related to gender roles and work-family balance may be more or less supportive of working parents and usually emphasise different perspectives on how children should be cared for during the leave period.

⁵⁷ Including the compulsory paid weeks of post-natal leave for mothers and the paid weeks which may be taken after that.

At least two important variables may be seen to underpin the social construction of gender roles in work/family articulation⁵⁸. The first is related to the *conjugal division of work* (who should work outside the home, who should care for young children, who actually does so and whether paid work is full time or part time). For example, strong agreement with the ideal of the husband as provider and the wife as secondary provider (part-time work) makes it difficult for the mother not to assume her conventionally assigned role of main childcarer (Crompton 1999). The second concerns the *social construction of motherhood* and how it is seen to relate to fatherhood (Leira 1992; McMahon 1995; Pfau-Effinger 1999). Motherhood may be interpreted as a long phase of life in which the special tasks of caring totally absorb women's capacity for work, thereby excluding employment altogether or reducing it for some years, or as a life stage which does not absorb women's capacity for work so that maternal employment does not have a negative impact on children and should be managed alongside childcare responsibilities which are shared with the father.

There is substantial literature on changing work-family models during the last few decades in European societies. Some of this literature suggests a more or less linear move from the male-breadwinner model towards a dual-earner/dual-carer model, while other identifies a shift towards an 'adaptive' model where women's preferences go towards part time or no employment while children are young (Treas and Widmer 2000; Hakim 2003). In contrast with these perspectives, other approaches have highlighted a diversity of models. Viewing Western European development over the last few decades, Pfau-Effinger (1999) identifies five gendered cultural models, two more traditional and three modern. Cross-national analysis of attitudes and practices related to the gendered division of paid and unpaid work has also highlighted a plurality of models (Wall 2007b; Aboim 2010).

In order to capture diversity in work-family models, it is important to consider a variety of data since female employment rates may be biased by including or excluding women who are on parental or childcare leave according to national regulations (e.g. in Finland, women on parental leave are considered as employed but inactive when they are on childcare leave while receiving a home-care-related allowance). Besides female employment rates and part-time work, it is essential to look at cultural expectations and

⁵⁸ The concept of 'work/family articulation' refers to the processes and practices whereby individuals and families develop specific strategies to manage paid and unpaid work. The latter may include cutting back on working hours, taking leave, adapting parents' work schedules or delegating care for young children to professional or informal carers. 'Reconciliation' and 'balancing' are terms currently used to analyse this process. But they can imply that some form of conciliation or equilibrium between the two spheres is always achieved, and this represents an analytical drawback. We therefore prefer the more neutral concept of 'articulation' between work and family life.

recent policy debates, as well as differences in the activity rates of women with and without children and the gendered divisions of work in couples with children below 3.

Welfare Regimes and the Leave-Services Connection

A third dimension is the social construction of *the relationship between working parents and the Welfare State*. In European society, there are different ideological frameworks regarding this relationship. From one point of view, care for children may be regarded primarily as a responsibility of the state. The underlying ideal is that children are future citizens; therefore, public institutions are seen as competent in fulfilling the task of care and early education. Caring for children, however, may alternatively be considered as primarily the task of families – the underlying attitude being that children are seen as needing special care (by parents or especially by the mother) to become competent individuals. This ideological framework is strong in Central and Eastern Europe but may also be found in other countries and is part of an on-going policy debate on family well-being in all European countries (Esping-Andersen 2003). One of the main consequences of this debate for policies is the stronger or weaker emphasis on state responsibility in supporting working parents through day care services (adapted to parents' working hours). The linkages established between the leave system and access to services (e.g. ensuring that day care is available when leave ends) are therefore of particular importance. Consideration of this dimension will be based on data concerning the intensity (average opening hours) and prevalence (coverage rates) of ECEC (early childhood education and care services), as well as developments in the coordination between the end of leave and services.

For the 22 countries under discussion⁵⁹, we examined the comparative evidence describing variations in leave systems and their connections to the other dimensions. The models must be seen as exploratory. Research has shown that typologies have to be systematically reviewed since all models, rooted as they are in specific cultural and historical paths, are dynamic and may shift or even deviate substantially over time. In fact, trying to find some pattern in these variations, we previously identified five leave policy models which, seen in the light of recent changes, needed to be revised (Wall 2007a). As a result, we have added two other models. This does not mean that the number of models must be continually multiplied; new models may appear, but some models may also merge over time due to convergence. However, the 'non-fits' that only represent one or two countries are essential to understanding how new pathways and realities are emerging, within a larger context of both convergence and divergence.

⁵⁹ Sweden, Denmark, Iceland, Norway, Finland, Slovenia, France, Belgium, Germany, Austria, Poland, Estonia, Hungary, Czech Republic, Netherlands, UK, Ireland, Switzerland, Portugal, Spain, Italy, Greece.

Given that the main reason for this typology is its usefulness in understanding diversity, the two models describe countries (Germany, Austria, Portugal) where recent changes have made them into interesting case types.

Data for the 22 countries on leave systems, ECEC services, maternal employment and couples' employment patterns were taken from the reviews and statistical data collected by the International Network on Leave Policy and Research, in particular, the Annual Reviews of the last 6 years (Moss and O'Brien 2006; Moss and Wall 2007; Moss and Korintus 2008; Moss and Fusulier 2009; Moss and Kocourková 2010; Moss 2011). Eurostat data was used for female employment rates and part-time work. Since the data is available on-line⁶⁰, we only include the tables on leave systems which were drawn up for this chapter on the basis of the 2011 review.

Leave Policy Models in Europe

The 'One-Year-Leave' Gender-Equality-Orientated Model

The 'one-year-leave' model is associated with leave arrangements that provide approximately *one year of paid leave (9–13 months) with full or very high compensation of previous earnings* (Table 6.1). In the four countries (Sweden, Iceland, Denmark and Slovenia) that fit this model most closely, there is an initial short maternity leave followed by a longer period of well-paid parental leave which allows one of the parents (or both on a sharing basis) to stay at home for most of the first year of the child's life.

The *promotion of gender equality* in leave arrangements is *high* on the policy agenda. This is particularly true of Sweden and Iceland, with both countries putting a strong emphasis on a (non-transferable) father's quota of parental leave (2 months in Sweden, 3 months in Iceland), while in Denmark and Slovenia, we find 2 weeks of paternity leave (with 100% compensation of prior earnings) and an emphasis on the flexible gender sharing of leave. In Slovenia, for example, half of the 8 months of well-paid parental leave are for fathers even if they may be transferred to the mother; individualisation through individual entitlement to well-paid leave is therefore an important principle in this model and strongly related to gender equity in policy. Moreover, reinforcing gender equality typically leads to the introduction of mechanisms that act as incentives for fathers to take up more leave, for example, Sweden recently introduced a 'gender-equality bonus' in the form of a special tax reduction when 'equal use' of leave goes beyond the father's quota. Not surprisingly, father's take-up of parental leave is higher in the countries with a non-transferable father's quota (90% in Sweden and Iceland compared to 24% in Denmark and 6% in Slovenia).

⁶⁰ See <http://www.leavenetwork.org/> for the Annual Reviews and <http://ec.europa.eu/eurostat> for data on female employment in 2010.

Leave policy in these countries is also connected to governmental policies endorsing strong support for dual-earner parents through services. *Complementarity* between the 1-year leave and day care services, emphasising the idea that the majority of children after age 1 are brought into formal care, is ensured through a high availability of services adapted to parents' working hours; coverage rates for children below age 3 in 2009 are the highest in all European countries: 63% in Sweden, 73% in Denmark, 41% in Iceland and 53.3% in Slovenia. Lastly, the economic behaviour of women and of couples with young children underlines the *erosion of the 'male-breadwinner model'* in these countries and the growing importance of women's employment and dual-earner couples. Female economic employment rates are high, including more full-time than part-time female earners, and there is a similar employment rate for women with or without children below age 6. Maternal employment has the highest levels of all European countries: in 2008, in families with children below age 15, it was equal to or above 75% in all four countries (76.5% in Denmark, 84.8% in Iceland, 75.1% in Slovenia, 82.5% in Sweden).

Division of paid labour also confirms the decline in the one-earner model: in couples with children below age 3, the full-time dual-earner model in which both parents work full time is the predominant pattern (42% in Sweden, 71% in Slovenia) (Data for 2007, Moss 2011). Nevertheless, it is far from being a fully predominant model, even in these countries. When children are very young, the one-and-a-halfearner model, based on part-time work, is important and even seems to be on the increase. The explanation may be the gradual rise in female part-time work over the last decade⁶¹.

The 'Parental-Choice-Orientated' Policy Model

The leave policy model that we have labelled the 'parental-choice-orientated' model emerged during the 1990s in the context of a difficult (and often heated⁶²) policy debate centred on the need, advocated by some political parties and sectors of society, to allow parents to choose between caring for children below 3 years of age at home or putting them in day care. Under varied but often similar concepts – 'cash for care' (Norway), 'home care allowance' (Finland), 'cash benefit for parental education' (APE, France), 'time credit system' (Belgium)⁶³ – the countries that fit this model most closely opened up their leave arrangements in order to provide parents with the *option of a*

⁶¹ In 2010, women working part time represented 40% in Sweden, up from 36% in 2000; 39% in Denmark, up from 34% in 2000; 35% in Iceland; and 15% in Slovenia.

⁶² See the article by Elin Kvande in the 2007 Review (Moss and Wall 2007) describing how the issue of long parental leave was hotly debated in Norway during the 1990s. The father's quota is also a much debated issue at present with the conservative party strongly in favour of doing away with it (Brandth and Kvande in Moss 2011).

⁶³ Belgium does not have a 'home care allowance' but entitlement to parental leave together with the 'time credit system' allows parents to take low-paid leave for another 18 months after the end of 4-month well-paid maternity leave.

long (2–3 years) paid parental leave. However, prior to the introduction of this *low-paid* long leave (see the flat rates for each country in Table 6.2), these countries already had a well-paid leave of several months after the birth of the child (3–12 months⁶⁴) as well as services which had expanded. In this context, the long parental leave was endorsed as an extra option for families rather than as the preferred form of care for young children. As a result, a second characteristic of this leave policy model is a *complementary relationship between leave arrangements and childcare services*. Services are available as from the end of the initial well-paid leave so that parents who are entitled to the long parental leave can choose whether to take it or to go back to work and rely on day care. Supporting parental choice over the first 3 years after birth thus implies keeping up fairly high levels of service provision for this age group and adapting opening hours to parent's work schedules. Coverage rates in these countries in 2009 are therefore average to high: 33% in Belgium, 41% in France, 27% in Finland and 36% in Norway. Given their specific paths, France and Belgium provide services for children below age 1, thereby allowing for some 'early return to work (at the end of well-paid leave)' strategies based on the use of day care facilities, whereas Norway and Finland, as in Sweden (less so in Denmark⁶⁵), only tend to provide services for children over age 1⁶⁶. Emphasis is thus on parental choice but *gender equality is also on the policy agenda*, even if less explicitly than in the previous model. In most of the countries, this implies providing well-paid paternity leave (2–3 weeks, with the exception of Norway, where paternity leave is not paid) and the possibility of gender sharing of the parental leave. Belgium has 3 days of 'compulsory' paternity leave. Finland provides 3 weeks of paternity leave (with a lower ceiling than for maternity leave, however) and an extra bonus of 4 weeks paid father's leave if the father takes the last 2 weeks of parental leave, while Norway, more in line with Sweden, has a father's quota of 10 weeks. However, although it is non-transferable, eligibility rules regarding the father's quota have been eased, allowing for fathers to take leave even if the mother is only working a low part time (less than half time). The change points to

⁶⁴ Norway and Finland clearly have a more generous initial leave system, similar to the 'one-year-leave model', with a well-paid leave which can go up to 11 or 12 months. France and Belgium only have an initial well-paid maternity leave of 4 months.

⁶⁵ Denmark provides childcare services for children over 6 months.

⁶⁶ Even though in Finland children under one year old are 'entitled to a day care place', in practice, there are very few day care places for children of this age. As Salmi (2006) points out, parental leave ends when the baby is about 9–10 months old and the majority of mothers (80%) take home care allowance after this period and therefore rarely apply for a day care place. The average home care period lasts until the child is 1.5 years. This has led to a drop in places for this very young age group; in the 1970s, there even used to be separate sections for young babies in day care centres, but this no longer happens. As a result, if parents decide not to take the whole parental leave period, they usually consider other options, such as a private nanny at home.

an emphasis on parental togetherness in leave and the 'one-and-a-half-earner' model rather than the promotion of gender equity through a father's individual entitlement to care which depends on mother's return to work.

In these countries, the economic behaviour of women and couples with young children also points to a *move away from the male-breadwinner model* but less pronounced than in the former model. Female employment rates are high in Finland (67%) and Norway (73%) and slightly lower in France (60%) and in Belgium (57%); female part-time work varies but is especially high in Belgium (42%) and Norway (43%) and somewhat lower in France (30%) and Finland (20%). However, in comparison with the countries in the previous model, maternal employment is always lower (between 64% and 69%). On the other hand, there is a specific pattern of erosion of male breadwinning. Compared to the previous countries, the one-earner model is more important (with a third of couples in France and 46% in Finland falling into this type) in households with children under 3 years old. Although it is not a clearly predominant model as in the 'mother-centred' leave policy model (see section [The 'Long-Leave' Mother Home-Centred Policy Model](#)), it has average proportions, indicating that it is also a fairly common option in couples with young children. In summary, from the point of view of parental employment, the 'parental-choice' model still allows for a considerable amount of male breadwinning.

The 'Long-Leave' Mother Home-Centred Policy Model

A third policy model can be identified which conforms strongly to the expectation that mothers should stay at home when children are very young. During the phases of active motherhood, in particular, when children have not yet started school, it is seen as important for mothers to stay at home and to gradually take up work again as the child gets older. In the four countries (Hungary, Czech Republic, Poland and Estonia) which fall more closely into this model, leave policy is based on a *long-paid leave which emphasises maternal home care until the child is 3 years old* (Table 6.3). After an initial well-paid post-natal maternity leave (of 2–6 months), there is either a flat-rate payment for 2 (Poland) or 3 years (Czech Republic) or a more generous compensation for the first 18–24 months (see Hungary and Estonia) followed by a low flat-rate payment during the rest of the leave.

Emphasis on mother care for very young children provides linkages to three other characteristics of this model. First, there is a *low emphasis on gender equality in leave*. If women, at least when children are small, are primarily regarded as being responsible for childcare, then men are regarded as breadwinners who earn most of the income and should not be integrated into leave arrangements. Until recently, this meant that well-paid paternity leave was not provided; the Czech republic still has no paternity

leave, but the other countries have introduced a short (5–10 days) well-paid paternity leave, suggesting that some building up of parental, rather than just maternal, care has also become an objective of leave policy. There are, however, no protected periods of parental leave ('quotas') or bonus months exclusively for fathers when mothers return to work. When stipulated, periods of protected leave are for mothers rather than fathers: in Hungary, the first 6 months of parental leave have to be taken by the mother.

The second characteristic is a *low availability of childcare services* as the leave system and childcare facilities are not seen as complementary. The long period of leave is seen as an alternative to service provision, in particular, for children below age 3. Coverage rates for this age group are therefore low, 7% in Hungary and 3% in Poland and the Czech Republic, but higher in Estonia (25%, up from 12% in 2006); and coverage rates for the 3–6 age group are also low to average (except in Estonia⁶⁷).

The third characteristic is *emphasis on a male-breadwinner model when couples have small children*, making for a specific configuration of parental employment. Overall, female employment rates are average or even slightly above average, but maternal employment levels are low, and there are considerable differences between the activity rates of women with or without children below age 6. The difference is as high as 41 percentage points in the Czech Republic, 33 p.p. in Hungary, 26 p.p. in Estonia and 12 p.p. in Poland in 2009 (EC 2010). As a result, the employment status of couples with children is also very different. In couples with children below age 3, the male-breadwinner model is the predominant model, representing over 70% and as high as 80% in the Czech Republic; in Poland, however, it is not as predominant (44%), suggesting that the very low flat-rate payment for parental leave does not provide an option for many working mothers.

The 'Balanced' Mother Home-Centred Policy Model

Austria and Germany, in particular, West Germany (Pfau-Effinger and Smidt 2011), have been seen to closely follow the culture and policy measures underlying the long-leave mother-centred policy model. Until 2007, both countries had a short well-paid leave of a few months followed by a low-paid long leave (2–3 years, mean-tested) which was taken up essentially by mothers. There was no paternity leave, and only Austria had established entitlement to 'bonus months' in case of parental sharing of leave (3–6 bonus months, depending on the shorter or longer duration of leave). Over the last few years, concern regarding low maternal employment and the negative effects of long-term labour-market absence led to critical appraisal of the long-leave

⁶⁷ Estonia's leave policies thus seem to be shifting and reveal some hesitation in relation to a mother-centred model.

model; in particular, it was seen to provide low support for qualified women wishing to reconcile work and care through shorter well-paid leave and reliance on services. Recent changes in leave policy introduced more emphasis on income-related payment, shorter periods of leave and services (mainly childminders for the under 3s). Not surprisingly, the well-paid one-year-leave model may be seen to have acted as a benchmark, even if this is more visible in the German 'paradigm shift' than in the Austrian. Germany introduced 1 year of parental leave at 67% of prior earnings (with a ceiling of 1,800 euros) or 2 years at 33%; if fathers share the leave, there is a bonus of 2 or 4 months (Table 6.4). The change seems to represent a compromise between a radical shift towards a well-paid 'one-year-leave' system and the former long-leave system: it allows working women to choose between a fairly well-compensated leave of 12 months or a longer low-paid leave; in either case, however, it would seem to decrease dependency on a male income model. Data on take up indicates that the longer period is only taken up by 11% of leave takers, mostly women.

Austria carried out more modest changes by introducing in 2010 two new and more generous one-year-leave options, one of which is flat rate (for those earning below 1,000 euros) and the other income related (at 80% of previous income for those earning between 1 and 2 thousand euros); the bonus months depending on gender sharing of parental leave have been kept, and policy objectives – to reach 20% take up of fathers through the two new options – have been announced.

Meanwhile, neither country has introduced paternity leave. However, the issue of childcare for children below age 3 is receiving attention. Childcare is decentralized in both countries, but some regions are promoting service provision. As a result, coverage rates are still low (10% in Austria, 19% in Germany) but gradually increasing. Considering that attitudes to full-time maternal employment are generally negative and that gender models are slow to change, we may expect divisions of work to still conform strongly to male breadwinning and female caring or part-time work. Female employment rates are average in 2010 (66% in both countries), female part time is high (46% Germany, 44% Austria) and maternal employment is therefore not as low as in the previous model. In couples with children below age 3, the male-breadwinner model is the predominant pattern but the one-and-a-half model follows closely; in other words, in contrast to the long-leave model, these countries have partially moved away from male breadwinning. We have labelled this as the 'balanced' mother-centred model due to fundamental changes in leave policies and employment patterns which reveal that a specific process of change is underway. Historically and culturally, the impact of the male-breadwinner model and a welfare regime centred on maternal care is still visible. But there is a search for a new balance between this framework and the opening up of

more options for mothers, including return to work after a well-paid shorter period of leave and outsourcing some childcare; the objective of gender equity through father's involvement in care is proposed with moderation but is now an important aspect of policy and debate.

The Short-Leave 'Part-Time Mother' Policy Model

This model strongly reflects what has been designated by some authors as a modernised version of the male-breadwinner pattern (Pfau-Effinger 1999). As in the preceding mother-centred models, women and men are to an equal degree integrated into employment as long as there are no dependent children in the household. However, rather than stay-at-home mothers, who are encouraged to use a long-leave arrangement, it is seen as adequate, during the phases of active motherhood, to combine work and childcare by working part time. The main social spheres for caring are the family and the market, with traditionally underdeveloped state provision of leave and services. Nevertheless, over the last decade, there have been some changes, in particular, in relation to the development of services.

Paid leave arrangements in the four countries (United Kingdom, the Netherlands, Ireland and Switzerland) which fit this model most closely are centred on one main type of leave: a short, non-transferable maternity leave which provides high compensation (70–100% with a ceiling, and a particularly low ceiling in Ireland, the only country with 6 months) for only 1–6 months (Table 6.5). In the UK and Ireland, this short paid leave is followed by some additional unpaid or low-paid maternity leave. In fact, recent extensions of maternity leave appear to be bringing these two countries nearer to the idea of an initial year of 'low-paid' or 'unpaid' home-based care by mothers as an alternative to early return to part-time work. On the other hand, there have been no significant developments in paid parental leave: Switzerland has no parental leave (under discussion at present), UK and Ireland have an unpaid parental leave of 3 months per parent, the Netherlands has a part-time parental leave of 6 months per parent (unpaid, but with tax reduction as an incentive).

Lastly, the promotion of gender equality in leave arrangements is not high on the agenda. Paternity leave has been introduced in the UK but with a flat-rate payment: the Netherlands has a very short paternity leave paid by the employer, and Ireland and Switzerland none at all. Nor is there any flexibility regarding the gender sharing of the initial maternity leave. Emphasis on the need to increase female participation in the labour market in order to bring low income families out of poverty has led, over the last decades, to an increased availability of part-time day care services. Coverage rates for children below age 3 vary from a low 20% in Ireland (up from 15% in 2006) to 35% in the UK and 49% in the Netherlands; however, short opening hours are a key

characteristic, in line with mother's part-time work. Nevertheless, in comparison with the long-leave mother-centred model, these coverage rates provide some complementarity between the leave system and care services, and promote a work-family model based on mother's part-time work.

The characteristics of female activity rates and of parental employment seem to confirm this, especially in the UK, Switzerland and the Netherlands. Female activity rates are high, close to or above the average EU value, but this includes female parttime work which has the highest levels in Europe: 77% in the Netherlands, 61% in Switzerland and 43% in the UK; Ireland has a slightly diverging pattern within this model, with 35% of female part-time work. Maternal employment is average or high in the first 3 countries and somewhat lower in Ireland (indicating that many mothers are out of the labour market). Nevertheless, in contrast with the preceding model, it is the one-and-a-half earner pattern, rather than the male-breadwinner one, that is the predominant model in couples with children below age 3. In the Netherlands, 59% of couples with children this age are one-and-a-half earner couples, 19% are male-breadwinner couples and 6% are full-time dual-earner couples; in Switzerland, 39% are one-and-a-half earner and 37% male-breadwinner couples; in the UK, the proportions are respectively 35%, 33% and 21%.

The Short-Leave Modified 'Male-Breadwinner' Model

A sixth policy model can be identified that conforms more strongly to the idea of the male-breadwinner/female home-carer pattern. Although expectations and attitudes to gender roles are changing rapidly in all Southern European countries, women have traditionally been regarded as being responsible for work in the private household, not only during the phases of active motherhood but also during married life in general, irrespective of whether the couple has children or not. In the three countries (Italy, Greece, Spain) that fit this model most closely, male breadwinning is important in couples with and without children and emerges, even if less clearly than in the past, as the predominant employment pattern amongst couples with children below age 3: 44% in Italy, 47% in Greece and 43% in Spain. The gap between the employment rates of women in the central age group with or without children below age 6 is low – 8 percentage points in Greece, 4 p.p. in Italy, 6 p.p in Spain in 2009 – but this is due to high proportions of women, both with and without children, who are not engaged in the labour market; maternal employment rates are low, in fact similar to those of the long-leave model. Overall female employment rates continue to be amongst the lowest in Europe (46% in Italy, 52% in Spain, 48% in Greece). Part-time work is below average but is increasing in Spain and Italy, a trend which may be shifting some of the emphasis from male breadwinning to the one-and-a-half earner pattern.

Leave policy is based on one main type of leave arrangement: a short (4–5 months) of very well-compensated leave for mothers; the public sector in Greece, with 1 year of well-paid leave, must not be forgotten, but it is an exceptional situation, and we should be cautious in underlining overall generosity on the basis of this measure. As for parental leave, this is an unpaid or very low-paid individual entitlement. In Italy, since 2002, parents receive 30% of previous earnings when leave is taken to care for children below age 3 (unpaid when children are 3–8 years old): it is an individual entitlement (6 months per parent), but couples can only take a total amount of 10 months (Table 6.6). However, even low payment is associated with higher use: in Italy in 2005, 7.5% of men and 24.2% of women employees with at least one child below age 8 used parental leave (Addabbo and Giovannini 2011), while in Spain, parental leave takers represent 6.9% of all births and 96% are mothers. Gender equality in leave has not been a major guiding principle over the last few decades, leading to low emphasis on father's specific entitlements. In 2010, paternity leave either is not provided (Italy, Greece's public sector) or else is very short and paid by employers (Greek private sector); the exception is now Spain which, in the context of new gender-equality objectives, introduced 2 weeks of well-paid paternity leave in 2007 (with take up increasing to 55% of fathers in 2009); however, extension to 4 weeks has been postponed (Escobedo et al. 2012). Policies in these countries have not provided strong support for dual-earner parents through full-time services for children below age 3. The percentage of young children of this age in day care services is low to average (11% in Greece, 25% in Italy, 36% in Spain) and is often linked to short opening hours, revealing a low integration of the leave system and the services system and a concept of formal childcare focusing on children's rather than working parents' needs. Nevertheless, with the exception of Greece (58%), over 90% of children aged 3–6 years attend pre-school.

The 'Early Return to Full-Time Work' Gender-Equality-Oriented Leave Policy Model

The last model is what we may identify as the early return to full-time work and gender-equality-orientated model found in Portugal. Although Portugal's pathway is also linked to a weak welfare state and to the promotion, until the 1974 Revolution, of the male-breadwinner pattern, work-family policies emphasizing the importance of female employment and gender equality have led to a specific process of change. Not surprisingly, the one-year-leave model also emerges as a template for work/family balance, but it is a trimmed-down version of the latter which has emerged, influenced by budgetary constraints as well as a preference for well-paid short leaves and the symmetrical engagement of men and women in the labour market. From the point of view of leave arrangements, there is also one main type of leave (Table 6.7): a short,

highly compensated, post-natal leave of 4–6 months (4 months at 100% or 5 months at 83%, plus one bonus month depending on gender sharing of leave with no ceiling). Designated as the ‘initial parental leave’, only 6 weeks have to be taken by the mother, the rest being gender flexible. The development of linkages between gender-equality policy and leave policy also led to the introduction of 5 days of well-paid paternity leave in the 1990s, later increased to 4 weeks (taken up by two-thirds of fathers), as well as a well-paid bonus month⁶⁸ which depends on gender sharing of leave (if fathers take at least 1 month on their own, initial parental leave increases to 5 months at 100% or 6 months at 80% of previous earnings). The introduction of the bonus month led to a rapid increase in gender sharing of leave from a previous take up by fathers of 0.6–20% in 2010. The rest of parental leave (now designated as ‘complementary’ parental leave) – 3 months per parent – is paid at 25% of earnings and has a low take-up rate. Another key characteristic of the ‘early return to work’ model is the gradual expansion of publicly subsidised services with long opening hours as well as full-time primary school. Attendance rates for children below age 3 increased to 36% (up from 12% in the early 1990s). These coverage rates are above average in the EU and are building up a complementary relationship between the leave system and services.

A decline of the male-breadwinner pattern and an increase in dual-earner couples is another characteristic of this model. Maternal employment (68%) and female employment rates in Portugal (61%) are high, women work full time (86%) and there is a similar employment rate for women with or without children below age 6. The ‘dual-earner’ pattern (both working full time) is the predominant model in couples with children below age 3 (66% of couples, the second highest proportion in the EU after Slovenia), and male breadwinning has a very low proportion.

In summary, Portugal’s early return to full employment model does not seem to adjust to any of the preceding models. Historically, Portugal’s pathway is linked to the Southern European male-breadwinner model (Wall and Escobedo 2009). However, there has been divergence in the process of change: a stronger promotion of women’s employment and the dual-earner model, an emphasis on the expansion of service provision and a stronger linkage between leave and gender equality. Not surprisingly, the ‘well-paid one-year-leave’ model also seems to hover as a benchmark in the policy agenda for gender equality. As we mentioned earlier, this may be an emerging model in some countries. In Spain, female employment rates, based on full-time work, are increasing rapidly, service provision is expanding and gender equality is on the policy agenda. In other countries, an ‘earlier return to work’ is seen once again as an

⁶⁸ Previously (since 1999), father’s involvement in leave was promoted through 2 weeks of well-paid parental leave if taken up by the father.

interesting option. In other words, the generating principles of the 'early return to work' model may be spreading.

Conclusions

The aim of this chapter was to explore the diversity of leave policy models in contemporary European society. In contrast to other approaches, describing leave policies on the basis of leave arrangements or as connected primarily to main types of Welfare State, we have focused on the interconnections between leave systems and other policy and societal factors that shape and give meaning to leave policies. Analysis reveals three sets of conclusions.

The first is related to the issue of leave generosity and its linkages to gender equity and family well-being. Leave generosity has increased in all countries, but its meaning varies according to the leave policy model and the process of change leading to a particular model. Generosity cannot be understood per se with no reference to the cultural, historical and political contexts in which it emerges. Family well-being, gender equity and leave to care after the birth of a child take on different shades of meaning and have to be interpreted in the context of work/family cultures and policies. For example, generosity in the form of a longer-paid parental leave may mean that policies are shifting the leave system closer to a 'mother-centred' model or, alternatively, to a flexible 'parental choice' model aiming to include varied options of leave. The impact on gender equality of a longer, more generous leave will therefore depend not only on its design but also on its location in a specific process of change. For example, the linkage between gender equality and the introduction of father's specific entitlements depends on the model in which it is embedded: in a strongly gender-oriented model, such as the 'one year model' or the 'early return to work' models, a 'daddy month' incentivating the mother's return to work and the father's take up alone of leave, is likely to have a greater impact on gender equity in care than a 'daddy month' allowing fathers to take up leave when mothers are at home or working a few hours per week.

The second set of conclusions is related to the current pluralisation of leave policy models. The analytical strategy examining the embeddedness of leave systems in the complex dynamics of work-family culture and policy has helped us to understand some countries' specific and unique pathway and to identify a set of leave policy models in which there are similar underlying processes of change. Seven models were identified. Emphasis on gender equality, promotion of mothers' employment, support for dual-earner couples and services has tended to shape a one-year-leave gender-equality-orientated model in which both mothers and fathers are encouraged to combine full-time work and care for very young children. However, when gender equality and the promotion of women's employment interact with a process of change underlining the

need for diverse options, the rationale of leave policy is associated with parental choice, a model where the state aims to provide support for working parents both through longer-paid leaves for home-based care and high availability of services for those on shorter leave. This contrasts sharply with the mother-centred model in which the main policy driver has been to build up home-based care by mothers during the first years of the child's life, irrespective of whether this encourages or discourages gender equality and father's involvement in care. Family well-being in this model is seen to derive from family care and mother's specific entitlements to care for young children. However, processes of change seem to be pulling these countries into two rather different models: some have enacted a long-leave mother-centred model emphasising home care, low availability of services and the one-earner model when children are young while others are moving in the direction of a more balanced mother-centred model by offering a shorter 1-year well-paid leave as well as expansion of father's entitlements and a gradual increase in services to support some working mothers; however, they cannot be considered as 'parental choice' countries since their pathway is still associated with some key characteristics of the mother-centred model. Leave policies appear to take on other meanings in the setting of traditionally underdeveloped state provision of leave arrangements and services. The short-leave part-time mother policy model is connected to female part-time work during the phases of active motherhood with some increase in service provision to support working parents (usually attended on a part-time basis). Lastly, developments in Southern Europe would appear to allow for two models: a short-leave-modified male-breadwinner model which still conforms partially to the male-breadwinning pattern and an early return to full-time work model where the promotion of gender equality and support for dual-earner parents through availability of services are high on the agenda. Emphasis on gender equality is not the same in the above-mentioned models. Although entitlement to paternity leave now exists in almost all the countries under review, analysis reveals important differences in the policy effort to increase fathers' involvement. High compensation for earnings and the use of varied policy instruments to increase fathers' leave – gender-flexible sharing of leave, paternity leave, non-transferable 'quotas' and bonuses – are strongest in the one-year-leave gender-equality-orientated model, but they are also important, even if more modestly, in the countries with the parental choice, the balanced mother-centred and the early return to work models. Interestingly, in order to increase father's use of leave, there has been a sustained policy effort in these countries to reinforce well-paid 'father's-only' leave (as fathers do not seem to use either poorly paid leave or well-paid 'family entitlement' to leave). In contrast,

emphasis in the other three models is on the care of children by mothers, while well-paid leave for 'fathers only' has not been on the policy agenda.

The third set of conclusions is related to the issue of convergence and divergence in leave policies across Europe during the last few decades. A first remark is that the emphasis on pluralisation must not blind us to the fact that there are some important commonalities. Seen in historical perspective, all countries have shifted away from a male-breadwinner model in which only mothers were entitled to care and to a short-job-protected leave: no country in Europe conforms today to the idea of family well-being based exclusively on female caring and staying at home throughout most of married life, and all countries have paid maternity leave, some form of parental leave and are turning to father's specific entitlements. Historically, this is a major turning point implying state investment in both leaves and services (often for the under 3s, always for the 3–6 age group), a move away from dependency on male earning and total absence from caring, and the flagging up of policy objectives which take into account family well-being based on parental sharing and conjugal work-family balance, even if gender equality may be a secondary rather than a priority policy. That said, the direction of change over the last few decades may be seen to deflect quite strongly from the expectations launched in the 1970s, such as the idea of family well-being based on 'dual earning/dual caring' and almost perfect, symmetrical gender equality in couples. Overall, leave policies have moved away from the idea of this one best model: there has been a clear trend towards the recognition of the rights of mothers to more time for care, often implying strong dependency on male breadwinning or female part time when children are young as well as emphasis on flexibilisation of leave (linked to the idea that parents have the right to choose and be major actors of the leave system). Even a pioneer country such as Sweden, which often acts as a standard model for leave generosity and gender equality in work/family balance in Europe, has undergone a specific process of change, less focused on full-time dual earning than in the past, with some acceptance of female part-time work (even if a fairly 'long' part time) and male breadwinning when children are young.

At the same time, however, the processes of change analysed in this chapter suggest that this standard model undoubtedly retains some of its influence, in Europe, as a cultural norm around which to negotiate leave policies. For example, we are now seeing some Central European countries, previously focused on long leave for mothers, questioning this emphasis and drawing on the concept of a shorter, well-paid one-year-leave standard in order to open up options and roll back gender inequality in parental employment. In summary, the historical importance of state support for working parents, with its strong linkages to gender equality in parenting and

employment in the European social model, has had to negotiate new and sometimes conflicting approaches to care, making for some fluidity in the concept of leave and more complexity in the processes of change. This does not mean that the possibilities of developing leave policy models are completely open. On the contrary, we can see that they are constrained culturally, politically and historically, making for continued variation in European leave policies and producing a plurality of pathways which must be constantly examined and monitored in order to understand the changing and diverse nature of leave.

Appendix – Tables

Table 6.1 Leave policy measures: Sweden, Iceland, Denmark and Slovenia

Countries	Maternity leave (months)	€	Paternity leave (during mat. leave)	€	Parental leave		Tot. post-natal paid leave (months)
					Total length (months)	Who in family	
<i>Sweden</i>	2 months 'mother's quota'	80% max. €3,945/month	2 weeks	80%	16 months: 11 months → 80% max. €3,945/month 3 months → €600 2 months → Unpaid	2-months' quota per parent (transf. with permission) + 1 month unpaid per parent	16 months (13 months 80% with ceiling)
<i>Iceland</i>	3 months	75–80% max. €1,820/month	–	–	12 months: 6 months → 75–80% max. €1,820/month 6 months → Unpaid	3 months for father, 3 months per family, 3 unpaid per parent	9 months (80% with ceiling)
<i>Denmark</i>	4.5 months (1 before)	100% max. €2,060/month	2 weeks	100% max. €2,060/month	8 months → 100% max. €2,060/month 11 months → Reduced benefit	Per family*	14.5 months (11.5 months 100% with ceiling)
<i>Slovenia</i>	4 months (1 before)	100%	3 months	15 days: 100% max €3,741/month 75 days: €1 65/month	8.5 months → 100% max €3,741/month	Per family	11.5 months (100% with ceiling)

Source: Moss (2011)

1 month = 4 weeks; 1 year = 52 weeks; 1 month = 30 days; 1 week = 7 days (except in Finland where 6 working days is considered for any type of leave)

*A father's quota has been introduced in the industrial sector

Under sharing of maternity leave allowed (after an obligatory period for mothers of about 6 weeks) under-equality bonus' in the form of a tax reduction was introduced. It offers an economic incentive for families to divide parental leave more equally between the mother and the father. The parent who has stayed at home the longest receives the bonus when she/he goes back to work if the other parent uses the parental leave for more than his or her 60-day quota period. When the two reserved months are used by each parent, for each day of more 'equal' use (typically each day the father uses), a maximum of SEK100 (€11) will be gained in tax reduction; when parents share the leave equally, the bonus is worth SEK13,500 (€1,505)

Table 6.2 Leave policy measures: Finland, France, Norway and Belgium

Countries	Maternity leave		Paternity leave (during mat. leave)		Parental leave		Who in family	Tot. post-natal paid leave (months)
	(months)	€	(months)	€	Total length (months)	€		
Finland	4.5 months (2 weeks before)	70–90% max €4,217/month	3 weeks	70% max €2,741/month	32.5 months: 6.5 months + bonus of 1 month for the father (if last 2 weeks parental leave taken by father)	70–75% (with ceiling)	Per family (1 month father bonus)	36 months (11.5 months: 70–75% with ceiling)
France	4 months (3 weeks before)	100% max €2,946/month	2 weeks (11 working days)	100% max €2,946/month	25 months 33 months: If ≥ 2 child If 1 child: option: if 3rd or more child:	€386/month €560/month for 33 months €560 only for 6 months €801/month for 12 months if stops working	Per family	36 months (9 months if only 1 child) (3 months: 100% with ceiling)
Norway	2 months (3 weeks before)	100% max €4,648/month	2 weeks	Unpaid by state	34.5 months: 2.5 months father's quota 9 months 24 months	100%; 80% (ceiling) €420/month	2.5 months for father, 9 months per father + 12 months per parent	36 months (13 months: 80–100% with ceiling)
Belgium	4 months (1 week before)	1st month: 82% 3 month: 75% with ceiling	2 weeks (3 days are compulsory)	3 days: 100%, remain: 82% with ceiling	18 months: 6 months 12 months of time credit system	€666/month €604/month	3 months per parent + 12 months of time credit system	22 months (4 months: 75–82% with ceiling)

Table 6.3 Leave policy measures: Hungary, Czech Republic, Poland and Estonia

Countries	Parental leave				Tot. post-natal paid leave (months)
	Maternity leave (months)	Paternity leave (during maternity leave)	€	Who in family	
<i>Hungary</i>	6 months	1 week	70%	30 months: 18 months → 70% max €546/month 12 months: → €110/month	36 months (24 months with 70% with ceiling)
<i>Czech Republic**</i>	7 months (1.5 before)	No	70% max €1,285/month	Mother's quota 1st 6 months per family Per family	36 months (5.5 months: 70% with ceiling)
<i>Poland**</i>	5.5 months	1 week	100%	36 months: 24 months → €100/month 12 months: → Unpaid	29 months (5.5 months: 100%)
<i>Estonia</i>	4.5 (1 before)	2 weeks	100%	32.5 months: 14.5 months → 100% max €2,157/month 18 months: → €38/month	36 months (18 months: 100% with ceiling)

Table 6.4 Leave policy measures: Germany and Austria

Table 6.4 Leave policy measures: Germany and Austria				
Countries	Maternity leave (months)	€	Paternity leave (during mat. leave)	Parental leave
Germany	3.5 months (1.5 before)	100%	No	34 months: 12+2 months bonus or 24+4
				67% max €1,800/month 33% → Unpaid
				Per family (2 months father bonus)
				30 months (14 months: 67% with ceiling)
Austria	4 months (2 before)	100%	No	6 or 20 months 20+4 months bonus or 15+3 or 12+2 (if earnings <1,000) or 12+2 (if earnings 1,000-2,000)
				€624/month €800/month €1,000/month 80%
				Per family (with 2 to 4 months father bonus)
				24 months (2 months: 100%; 14 months: 80% if earnings between €1,000-2,000/month)

*In Austria, there is another payment option (€436 a month for 30 months or for 36 months if both parents apply for the payment - 30+6 option) which we have excluded since parental leave may only be taken until the child is 24 months. Both parents cannot take leave at the same time except for one month the first time they alternately leave. In that case parental leave ends one month earlier (i.e. one month before the child's second birthday)

Table 6.5 Leave policy measures: United Kingdom, Ireland, Switzerland and The Netherlands

Countries	Maternity leave		Paternity leave (during mat. leave)		Parental leave		
	(months)	€	€	€	Total length (months)	Who in family	Tot. post-natal paid leave (months)
<i>United Kingdom**</i>	12 months	1.5 month: 90% 8 month: €580/ month	2 weeks	€145/week	6 months (max 1 month per year)	3 months per parent	9.5 months (1.5 month: 90%)
<i>Ireland</i>	10.5 months (2 weeks before)	4 month: unpaid 6.5 month: 80% max €1,048/ month	no	-	7 months	3.5 months per parent	6.5 months (80% with ceiling)
<i>Switzerland</i>	3.5 months	4 month: unpaid 80% max €5,740/ month	no	-	No	-	3.5 months (80% with ceiling)
<i>Netherlands</i>	4 months (1 before)	100% with ceiling	2 days	100% (paid by employer)	12 months part time	6 months per parent	15 months (3 months 100% with ceiling)

Table 6.6 Leave policy measures: Italy, Greece and Spain

Countries	Maternity leave (months)	€	Paternity leave (during mat. leave)	€	Parental leave		Total post-natal paid leave	
					Total length (months)	€	Who in family (months)	leave (months)
Italy	5 months (1 before) ^a	80-100%	No	-	10 months	30%	6 per parent (max. 10)	14 months (4 months: 80%)
Greece Pub. sector	5 months (2 before)	100%	No	-	48 months	Unpaid (if 2 3rd child 3 months are paid by employer)	24 months p/parent	12 months (100%)
Priv. sector	4 months (2 before) + 3 months ^b + 6 months (special leave)	100% → Paid by employer	2 days paid by employer	-	9 months ^a → 7 months ^c	100%	Per family 3.5 months per parent	11 months (2 months: 100%)
Spain**	4 months + 2-4 weeks ^d	Min. wage 100% max €3,230/month	15 days	100% max €3,230/month	Up to 36 months per parent (until child is 3)	Unpaid (flat rate in some regions per family under n conditions)		4-5 months (100% with ceiling)

^aEmployees are also entitled to take 'alternative use of reduced hours as leave for the care of children' lasting nine months paid as working time with no ceiling

^bAfter basic leave and before special leave, employees are also entitled to take 'alternative use of reduced hours as leave for the care of children' lasting a maximum of about three months paid as working time with no ceiling

^dEmployed mothers can take reduction in working time as full-time leave for two to four weeks

Table 6.7 Leave policy measures: Portugal

Country	Maternity leave (months)	€	Paternity leave (during mat. leave)	Parental leave		Total post-natal paid leave (months)
				Total length (months)	Who in family	
Portugal	5 months + 1 month bonus if gender sharing (‘daddy month’)	80% (or 4 + 1 at 100%)	20 days (10 compulsory)	6 months → + 24 months special leave	25% → Unpaid → Per family	12 months (5–6 months; 80%)

References

- Aboim, S. (2010). Labour and love: The gender division of labour and caring in a cross-national perspective. In S. Aboim (Ed.), *Plural masculinities*. Aldershot: Ashgate.
- Addabbo, T., & Giovannini, D. (2011). Italy: Country note. In: P. Moss (Ed.), *International review of leave policies and research 2011*. Available at: <http://www.leavenetwork.org/>
- Bergman, B. (2009). Long leaves, child well-being, and gender equality. In J. C. Gornick et al. (Eds.), *Gender equality: Transforming family divisions of labor*. London: Verso books.
- Crompton, R. (Ed.). (1999). *Restructuring gender relations and employment. The decline of the male breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.
- Deven, F., & Moss, P. (Eds.). (2005). *Leave policies and research. Reviews and country notes (CBGS-Werkdocument 2005/3)*. Brussels: Centrum voor Bevolkings en Gezinsstudie.
- EC. (2010). Indicators for monitoring the Employment Guidelines and employment analysis. 2010 compendium. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=101&langId=en>
- Escobedo, A., Flaquer, L., & Navarro, L. (2012). The social politics of fatherhood in Spain and France: A comparative analysis of parental leave and shared residence. *Ethnologie Française*, XLII(1), 125–134.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (2003). Against social inheritance. In *Progressive futures. New ideas for the centre-left policy network* (pp. 127–152). London: Policy Network.
- Gauthier, A. H. (2002). Family policies in industrialized countries: Is there convergence? *Population*, 57(3), 447–474.
- Glass, J., & Riley, I. (1998). Family responsive policies and employee retention following childbirth. *Social Forces*, 76(4), 1401–1435.
- Hakim, C. (2003). *Models of the family in modern society*. Aldershot: Ashgate.
- Knijin, T. A., & Kremer, M. (1997). Gender and the caring dimensions of welfare states: Towards inclusive citizenship. *Social Politics*, 4(3), 328–362.
- Leira, A. (1992). *Welfare states and working mothers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, M. (1995). *Engendering motherhood*. New York: Guildford Press.
- Morgan, K. A., & Zippel, K. (2003). Paid to care: The origins and effects of care leave policies in Western Europe. *Social Politics*, 10(1), 49–85.
- Moss, P. (Ed.). (2011). *International review of leave policies and research 2011*. Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/
- Moss, P., & Fusulier, B. (Eds.). (2009). *International review of leave policies and related research 2009 (Employment Relations Research Series)*. London: Department for Business, Enterprise & Regulatory Reform.
- Moss, P., & Kocourková, J. (Eds.). (2010). *International review of leave policies and related research 2010 (Employment Relations Research Series)*. London: Department for Business, Enterprise & Regulatory Reform.

- Moss, P. A., & Korintus, M. (Eds.). (2008). International review of leave policies and related research 2007 (Employment Relations Research Series No 100). London: Department for Business Enterprise and Regulatory Reform.
- Moss, P., & O'Brien, M. (Eds.). (2006). International review of leave policies and related research 2006 (Employment Relations Research Series No 57). London: Department of Trade and Industry.
- Moss, P., & Wall, K. (Eds.). (2007). International review of leave policies and related research 2007 (Employment Relations Research Series No 80). London: Department for Business Enterprise and Regulatory Reform.
- Pfau-Effinger, B. (1999). The modernization of family and motherhood in Western Europe. In R. Crompton (Ed.), *Restructuring gender relations and employment. The decline of the male breadwinner* (pp. 60–79). Oxford: Oxford University Press.
- Pfau-Effinger, B., & Smidt, M. (2011). Differences in women's employment patterns and family policies: Eastern and Western Germany. *Community, Work and Family*, 14(82), 217–232.
- Ray, R., Gornick, J., & Schmitt, J. (2010). Who cares ? Assessing generosity and gender equality in parental leave policy designs in 21 countries. *Journal of European Social Policy*, 20(3), 196–216.
- Ruhm, C. J. (1998). The economic consequences of parental leave mandates: Lessons from Europe. *Quarterly Journal of Economics*, 113(1), 285–317.
- Sainsbury, D. (1999). Gender, policy regimes and politics. In D. Sainsbury (Ed.), *Gender and welfare state regimes*. Oxford: Oxford University Press.
- Salmi, M. (2006). Parental choice and the passion for equality in Finland. In A. L. Ellingsaeter & A. Leira (Eds.), *Politicising parenthood in Scandinavia: Gender relations in welfare states* (pp. 145–170). Bristol: Polity press.
- Thévenon, O. (2011). Family policies in OECD countries: A comparative analysis. *Population and Development Review*, 37(1), 57–87.
- Treas, J., & Widmer, E. (2000). Married women's employment over the life course: Attitudes in cross-national perspective. *Social Forces*, 78(4), 1409–1436.
- Wall, K. (2007a). Leave policy models and the articulation of work and family in Europe: A comparative perspective. In P. Moss & K. Wall (Eds.), *International review of leave policies and related research 2007* (Employment Relations Research Series No 80). London: Department of Trade and Industry.
- Wall, K. (2007b). Main patterns in attitudes to the articulation between work and family life: A cross-national analysis. In R. Crompton, S. Lewis, & C. Lyonnette (Eds.), *Women, men, work and family in Europe* (pp. 86–115). London: Palgrave Macmillan.
- Wall, K. A., & Escobedo, A. (2009). Portugal and Spain: Two pathways in Southern Europe. In S. Kamerman & P. Moss (Eds.), *The politics of parental leave policies*. Bristol: Policy Press.